

अमरकोषः

It is a reproduction of the earlier edition of M/s Nirnaya-sagar Press,
Bombay

NĀMALINGĀNUŚĀSANA (alias)

AMARAKOŚA

of AMARASIMHA

पण्डितवरश्रीमदमरसिंहविरचितः

नामलिंगानुशासनं नाम

अमरकोषः

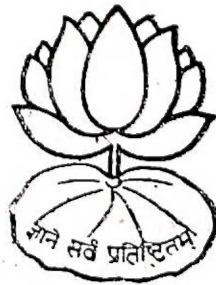
विद्वद्भरश्रीभानुजिदीक्षितकृतया 'सुधा'ख्यया
'रामाश्रमी'त्यपरनामधेयया व्याख्यया सहितः

संस्कर्ता

महामहोपाध्यायः पण्डित शिवदत्तदाधिमथः

संशोधकः

पण्डित वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकरः

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली

This publication has been brought out with financial assistance
from Government of India, Ministry of Education

(If any defect is found in this book, please return the copy
by V. P. P. for cost of postage to the publisher for free exchange.)

१. चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगलो रोड
दिल्ली ११०००७

२. चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन वाराणसी २२१००१

३. चौखम्बा विद्याभवन
चोक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे), वाराणसी २२१००१

(पुनःमुद्रित)

१९८५

मूल्य ३६.००

PRINTED IN INDIA

Published by Navanita Dass Gupta for Chaukhmba Sanskrit
Pratishthan 38 U.A.Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-7
& Printed at Shriji Mudranalaya, K. 37/117 Gopal Mandir
Lane. Varanasi—1

भूमिका

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेति-
हासादितत्तच्छास्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् ।
तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थज्ञानाधीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पदशक्तिग्रहाधीनम् ।
तत्तत्पदशक्तिग्रहे च—

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इति शिष्टोक्तिर्दशिते शक्तिग्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्द-
शक्तिग्राहकत्वेऽपि रूढ-योगरूढयोः शक्तिग्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतः शक्तिग्राहकत्वा-
भावात् । कोषेषु च केवलनामानुशासनभूतानां केवललिङ्गानुशासनभूतानां च लाघवेनोप-
कारकत्वाभावेन नामलिङ्गोभयानुशासनत्वेनामरसिंहविरचितस्यास्यैव कोषस्य सर्वोपकार-
कत्वम् । ‘अयममरसिंहः कदा किञ्जातीयः कुत्रत्यं महीमण्डलं मण्डयाञ्चकार’ इति न
निश्चितम् । परन्तु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामप्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्व-
मस्यावसीयते ।

केचित्तु—

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इति वैक्रमनवरत्नख्यापकश्लोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति ।

परे तु—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥’

इति पद्यानुरोधेन पाणिनिसमन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते । अत्रेदं बोध्यम्—इदं न
क्रमबोधकम्, पाणिनिमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणि-
नितः प्राग्लेखनात् ।

अस्य वैयाकरणत्वं तु—

‘अमरसिंहो हि पापोयान्सर्वं भाष्यमचूचुत् ।’

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव । इत्थं भङ्गयन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन
सकलवैदिकविरुद्धत्वात् । अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्याः कृताः । तासु
मद्दृष्टास्तु—

(१) अमरकोशोद्घाटनम् भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ।

तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भट्टि-माघ-प्रभृतीनां नामानि सन्ति ।

(२) पदचन्द्रिका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता ।

तत्रत्यग्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर् श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ।

(३) बुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ।
तत्र मुकुटनाम वर्तते ।

(४) पीयूषव्याख्या रामकृष्णदीक्षितकृता ।
अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ।

(५) अमरचन्द्रिका परमानन्दमेथिलकृता मुकुटसारभूता ।

(६) पदविवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता ।

(७) व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ।
अत्रत्यग्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ।

(८) अमरविवेकः महेश्वरकृतः ।

आभ्यो व्याख्याभ्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तबहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्ता-
वनातो ज्ञेयाः ।

अधुनैतद्देशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो
दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः
प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसम्पादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धिः
समस्कारि । यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाशयन्ते—

अमरकोषोद्धाटनस्य पुस्तकम्	जयपुरराजगुरुपुरोहितश्रीबलदेवचन्द्रशर्मणाम् ।
"	वचूणग्रामवास्तव्यदाधीचकाशीनाथशर्मणाम् ।
पदचन्द्रिकापुस्तकम्	तैलिङ्गान्वयरामकृष्णशर्मणाम् ।
"	पण्डितवरसरयूप्रसादशर्मणाम् ।
"	दाधीचरामप्रतापशर्मणाम् ।
बुधमनोहरा	दाधीचव्यासबालावकसशर्मणाम् ।
पीयूषम्	जयपुरराजगुरुभट्टश्रीलक्ष्मीदत्तसुतश्रीदत्तशर्मणाम् ।
व्याख्यासुधा	"
"	काव्यमालानिष्पादकपण्डितवरदुर्गाप्रसादशर्मणाम् ।
"	पण्डितवरनारायणशास्त्रिणाम् ।
"	ज्योतिर्विद्वरबालचन्द्रशर्मणाम् ।

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हैमनानार्थव्याख्या) } जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्व-
त्रिकाण्डशेषः } श्रीयुतनारायणभट्टानाम् ।
हारावली

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला) प्रागुक्तश्रीदत्तशर्मणाम् ।

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु—

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्क्तौ. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलङ्कारकृतम्
२७।३७. उत्पलः ८०।७. कात्यः १८।१३. कामन्दकिः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२. कौटल्यः

१७।३४. कौशिकः ३८।१५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गौडः १०।२९. चाणक्यः ८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरिते (स्वकृते) ४।२९. दुर्गः १५।१४. द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तरिः ५६।१६. नारदः ७६।२६. निघण्टुः (स्वकृतः) १०१।३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९. पुराणम् १७।३८. प्रमाणमोमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः २५।१४. भट्टतोतः ७।२८. भट्टिः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुरिः १७।२८. भोजः ३६।२५. मङ्गलः ६८।३०. मनुः १६।१६. मनु (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५. माघः २३।५. माला १७।२२. मुनिः ५५।१८. याज्ञवल्क्यः १०१।२२. वाचस्पतिः ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६. वैजयन्ती २७।१५. वैद्याः ५५।१०. व्याडिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलायुधः ३३।३८. इत्थमुपलभ्यते ।

विश्वकोषः } जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीकृष्णरामकविवर्याणाम् ।
हैमकोषः }

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकान्येकोकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यामुधायाः शोधनं टिप्पणीदानं चाकार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

‘गच्छतस्स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥’

इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा

चतुर्थावृत्तिप्रस्तावना

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वग्रेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायियं व्याख्या-
सुधाख्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वल्ललामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्या-
ध्यापकैर्दाधिमथकुलावतंसैः पण्डितवरशिवदत्तशर्मभिरसाधारणायासादनेकविद्वद्भ्योऽनेकविध-
टीकापुस्तकसम्पादनयोजनेनेतरविद्वत्कर्तृकपुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारोति निर्विचिकित्सं
पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पिष्टपेषणायितं स्या-
दिति न कल्पनीयं संख्यावद्भिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वावशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावश्यक-
मेव । तदपि प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया
शोधकस्य च दविष्टत्वेन कालातिक्रमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम
जावजीश्रेष्ठिभिर्नियुक्तोऽस्मि । उररीकृत्य च सादरं तन्निदेशं केवलं पूर्वतनसंस्कारकालीनमानुष-
शेमुषीनैर्सर्गिकदृगादिदोषकारणकानामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्घाटितानामनुद्घा-
टितानां च मद्दृष्टिसरणिमापतितानां स्खलितानां यावद्वुद्धिबलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चा-
मरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासम्भवं नाम्नां नाम्नोर्नाम्नश्च व्याख्यावसरेऽमुकस्य वस्तुन इमा-
नि, इमे, इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्वहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पित्सूनाम-
नायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानियन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन कृता ।

अभ्यर्थये च नामं नाममत्रापि स्खलितं क्षमध्वमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भ्योऽहं सविनयं

पणशीकरोपाह्वलक्षमणशर्मसूनुः

वासुदेवशर्मा

४६ पृष्ठव्याख्यासुधाटिप्पणीशेषपूर्तिः—

“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली” इति मूलं ‘सा अमावास्या दृष्टेन्दुः चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा चेत्
सिनीवालीपदवाच्या भवति’ इत्येवं फलितार्थकत्वेन व्याख्यातुर्व्याख्यासुधाकारस्याशयस्तु—

‘तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता ।’

इति प्रचेतोवाक्यानुसारेण अमावास्याक्षयदिने सूर्योदयतः प्राक् चन्द्रोदयकाले अमावास्याया
असत्त्वाच्चतुर्दश्या एव सत्त्वेन तद्दिन एवागत्या अमावास्याकार्यस्यापि करणीयत्वेनामात्व-
व्यवहारश्चतुर्दशीदिन एवेत्येवं बोधनीयः । परं त्विदं न सार्वदिकम् । व्यर्कचन्द्रस्य (चन्द्र-
सूर्योभयान्तरस्य) द्वादशभ्योऽंशेभ्योऽनधिकत्वे चन्द्रादर्शनस्य अनल्पत्वे चन्द्रदर्शनस्य नियमनं
‘दस्तेन्दवः १२’ इति वाक्येन यद्यापि तिथ्याद्यानयनेऽनुपयुक्ततया शरसंस्काररहितस्यैव कृतमिति
प्रतीयते तथापि शृङ्गोन्नतिचन्द्रदर्शनशौक्यमानानयनप्रकरणे शरसंस्कारस्यापि दानात् चन्द्र-
दर्शने शरसंस्कारदानस्यात्यावश्यकत्वमिति व्यक्तीकृतम् । तथा चोपपञ्चांशकस्य चन्द्रशरस्यो-
त्तरदिक्कत्वे अमावास्याप्रथमतुर्याशेऽपि शुक्लप्रतिपच्चरमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं भवत्येव । एवं
चन्द्रशरस्य दक्षिणदिक्कत्वे कृष्णचतुर्दशीचरमतुर्याशे शुक्लद्वितीयाप्रथमतुर्याशेऽपि चन्द्रदर्शनं
नैव भवति । दक्षिणोत्तरशरतारतम्यमेवात्र प्रधानं बीजमिति व्यञ्जयितुमेव ‘अमाक्षये
सिनीवाली’ इत्यनुक्त्वा ‘सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली’ इत्येवोक्तं सर्वविदा कोषकारेणेति निवेदयति
टिप्पणीकर्ता दाधिमथः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

प्रथमं काण्डम् ।

बलवीवल्लभं नत्वा गुरुं(गिरं) भद्रोजिदीक्षितम् ।
आ(अ)मरे विदधे व्याख्यां मुनित्रयमतानुगाम् ॥
प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ
निबबन्ध—

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

यस्येति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् ।
न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति यावत् ।
सुकृतिन एव तं सेवितुं प्रभवन्तीति त एव संबोध्यन्ते 'धर्मेण
पापमपनुदति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) अस्मात् 'क्विप् च' (३।२।७६) इति
क्विप् । धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः । अनेन 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमे-
वाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थं उपदिष्टः । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न
मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह—श्रिये चामृ-
ताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधान्यद्योतनाय । भुक्तिमुक्ति-
प्राप्तिर्गुरुसेवातो भवति । 'क्रियार्थोपपदस्य—' (२।३।१४)
इति चतुर्थी । तादर्थ्ये (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं भाग-
वते—'योगर्हिमापुरुषार्थी यदुहैहयाद्याः' इति । ननु गुरोः
श्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशङ्क्याह—य-
स्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं
भागवते—'ऋते भवत्पादपरायणात्र मां विन्दन्त्यहं लब्धु-
दया यतोऽजित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः
संतोष आर्जवम् । शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥
ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं
कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणाः । कीदृशस्यास्य—
ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, दया निष्का-
रणपरदुःखप्रहाणेच्छा । तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंपन्नस्य,
दयापूर्णस्य च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयो-
र्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थं दास्यतीत्यतो

दयावत्त्वमुक्तम् । 'दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुता' इ-
त्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य—अगाधस्य । न गाधस्त-
लस्यशौं यस्य गम्भीरस्य । विषयानाकृष्टस्येति यावत् । यद्वा
अगं शैलं वृक्षं वा आप्नोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा०
३।२।१०१) इति आप्नोतेः (आप् व्याप्तौ । स्वा० प० अ०)
डः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१)
तमगं दधाति मनसेलगाधः । तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति
यावत् । कीदृशो धीराः—अक्षयः । अः वासुदेवः; तस्मिन्
क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं
द्वितीयं विशेषणमुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस्य । 'क्षीय
हिंसायाम्' (क्त्वा० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पू-
र्वत्र तु 'क्षि निवासगतयोः' (तु० प० अ०) । परपीडाप-
हारकः । 'यस्मान्नोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स
धीरा मया सेव्यताम् । स कः । यस्य गुणा अनघाः । न अघं
येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत् । 'यशः कलि-
मलापहम्' इति भागवतात् । शेषं समानम् । 'आशिषि लि-
ङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि लोट् । इत्थं हि गुरु-
सेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, स्वयं वा प्रार्थ्यते ।
गुरुसेवामाहात्म्यं च ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—
'यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रू-
षया यथा' इति च । एवं 'लक्ष्मीवान्, कल्याण (निर्मल)-
गुणः, शास्त्रसंपन्नो, दयापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो,
विष्णुसाक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संप्रप्राप्त्यर्थं मोक्षप्रा-
प्त्यर्थं च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो
हितमुपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा ग्रन्थकृदाशीर्वादल-
क्षणम् (इति) लक्ष्मीस्मरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्तु
मुकुटः—'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टादृष्टमुत्पिपादयिषुः' इ-
त्यवोचत् । तत्र । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशी-
र्लोटो दर्शनाच्च । स्वामी तु—'जिनमनुस्मृत्य' इति स्मरण-
लक्षणं मङ्गलमाह । तत्र । जिनवाचकपदस्यात्रादर्शनात्,

सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वैदिकानामनुचितत्वात्, अमरकृतुर्जनत्वे प्रमाणाभावाच्च । प्राश्नस्तु—‘हे धीराः, स भगवान् सेव्यतामाराध्यताम् । धैर्यशालिन एव सेवितुं शक्नुवन्तीति तानेव संबोधयति । प्रकृतत्वाद्युष्माभिर्हितेच्छुभिः । स कः—यस्य गुणा मैत्रीमर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंवलता इति यावत् । यद्वा, हृद्याः । तथा च धरणिः—‘अनघोऽपापहृद्योः’ इति । किंभूतस्य—ज्ञानदयासिन्धोः । ज्ञानं समस्तविद्या(पया)वबोधः । दृष्टं स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखग्रहणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सिन्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः । अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेद्यगाम्भीर्य(यं गाम्भीर्यं य)स्य वा । स किंभूतः—परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस्य, मरणादिराहिल्याद्वा । फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरत आह—‘श्रिये चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तुम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्यताम् । स कः—यस्य अगाधस्यातल्यशंस्य, अक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य, अस्य विष्णोः क्षयस्य निवासस्य वा गुणाः अनघा रत्नादिमत्त्वान्नैर्मेल्यादयः, श्रिये लक्ष्म्यै, अमृताय च पीयूषाय च’ इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्तु न सम्यगिव । ज्ञानेयस्यानन्वयात् । ‘अक्षयः’ इत्यस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । ‘अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमदृष्टं हि—’ इत्यादिस्वग्रन्थविरोधाच्च । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । ‘ज्ञानदययोः स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्’ इति वा, ‘ज्ञानदये स्यन्दते प्रवर्तते देवतारूपेऽस्मिन्’ इति वा समाधेयम् । षष्ठ्यर्थोऽप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । ‘स्यन्दतेः संप्रसारणं धश्च’ (उ० १।११) इत्युः । यत्तु मुकुटः—‘ताभ्यां सिन्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (२।३।१८ वा०) तृतीया । ‘तृतीया’ (२।१।३०) इति ‘योगविभागात्समासः’ इति सर्वधरादयः’ इति । तदपि न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्रातिपदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वात्रान्वयः संभवति । अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

संपूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याख्यादीनां तन्त्राणि नामलिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहृत्यैकीकृत्य, संगृह्य वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽस्मिन्ननेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, ‘करणाधिकरणयोश्च’ (३।३।११७) इति ल्युट् । संपूर्णन्यूनत्वदोषरहितम् । उच्यते । कीदृशम्—वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशैः—संक्षिप्तैः स्वल्पशब्दैः । पुनः कीदृशैः—प्रतिसंस्कृतैः

प्रत्येकं कमकथनेन कृतोत्कर्षैः । यद्वा । असारांशरहितैः शब्दरचनाविशेषवद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र तृभयार्थसंग्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्गानां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

प्रायश इति ॥ ‘बहुत्वावर्थाच्छसु-’ (५।४।४२) इति शस् प्रायशो बाहुल्येन, रूपभेदेन व्याध्विसर्गविन्दुरूपेण । स्त्रीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—‘पद्मालया पद्मा’ ‘पिनाकोऽजगवं धनुः’ । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपगवं धनुः । क्वचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपभेदेन स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘तत्परो हनुः’ । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनोः पुंस्त्वम् । ‘(कुतः कृतेः स्नेहपात्रम्) सैवाल्पा कुतुपः पुमान्’ । (अत्र) ‘सा’ इत्युक्त्या कुलाः स्त्रीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्यं साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि क्वचित्तेनापि लिङ्गं ज्ञेयम् । यथा—‘अश्वयुगश्विनी’ ‘भानुः करः’ ‘वियद्विष्णुपदम्’ । अत्राश्वयुग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि ज्ञेयानि । क्वचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ज्ञेयम् । यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्’ ‘रोचिः शोचिरुभे क्लीबे’ ॥३॥ अत्र

१—‘प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षैः’ पाठान्तरम् ।

२—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । परवल्लिङ्गं हि स्यात् । नावयवल्लिङ्गम् । यथा ‘कुलिशं भिदुरं पविः’, नतु ‘कुलिशभिदुरपवयः’ इति । तथा एकशेषो न कृतः । शिष्यमाणलिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा ‘नभः खं श्रावणो नभाः’, नतु ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति । तथा संकरो व्यामिश्रतापि न कृताः । साहचर्यात्तल्लिङ्गवं हि स्यात् । यथा ‘स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः’, नतु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति । एतच्च क्रमादृते यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्वादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माश्विनौषधिमुगादिभिः । नृत्रहाक्षत्रविट्शूद्रैः साक्षोपाक्षैरिहोदिताः’ इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ । आत्रादाविकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाठ्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्यददरत् । गौडोऽपीत्यममुद्धा यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः । अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव । यथा ‘कपदोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः । प्रमथाः स्युः पारिषदाः’ इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैर्निरदिक्षत् । श्रीभोजस्त्वन्यथा व्याख्यत् । ‘यथैते द्वन्द्वकशेषसंकराः, क्रमादृते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यद्युक्ता न स्युः’ तदा न कृताः ।

कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्, भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । यथा—‘देवतादेवतामराः’ इति न कृतम् । परवलिङ्गता स्यात् । यथा वा—‘खं नभः श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति न कृतम् । शिष्यमाणलिङ्गतैव स्यात् । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशलयाः’ ‘पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः’ । स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतावेव । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ ‘मातापितरौ पितरौ’ । एते स्वस्वपर्यायेषूक्ता एव । तथा तेषां क्रमादृते क्रमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्तु संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा—‘स्तवः’ इति पुलिङ्गमुक्त्वा, ‘स्तोत्रं’ नपुंसकमुक्त्वा,

पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा ‘विधाधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ । तथा ‘पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च’ । तथा नानार्थे ‘संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताधैश्वर्यसूचना’ इति ॥ ४ ॥ इति क्षीरस्मान्युपेक्षितममरकोशोद्धाटनम् ॥

द्वन्द्वैकशेषयो रूपभेदकृतलिङ्गनिर्णयभावाल्लिङ्गज्ञानोपायं संकरदोषपरिहारं चाह—**भेदेति** । अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां लिङ्गभेदमाख्यातुं द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः । द्वन्द्वो यथा ‘देवतादेवतामराः’ इति न कृतम् । एकशेषो यथा ‘खं नभः श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति न कृतम् । एकलिङ्गानां तु कृतावेव । यथा—‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशलयाः’ ‘अजाविष्णुहरच्छागाः’ इति । ननु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कृतौ । यथा—‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ इति, ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यत्र आह—अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ, निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा ‘स्त्रियां बहुवृत्तरसः’, ‘नैर्ऋतो यातुरक्षसी’, ‘जनयित्री प्रसूमाता’ ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति । ननु रत्नकोषादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधानेनैव कथनमुचितम् । तथासति रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात् । तत्किमिति लिङ्गसंकरः क्रियते, इत्यत्र आह—क्रमादृते इति । क्रमं विना संकरो न कृतः । क्रमानुरोधान्तु कृत इति तात्पर्यम् । संकरस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रस्वरूपः । क्रमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे द्योदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवश्यवाच्यत्वात्कथिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यद्वा क्रमं विना भिन्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा ‘सुरलोकः’ इत्यन्तेन पुलिङ्गशब्दान्निरूप्य ‘द्योदिवौ’ इति स्त्रीलिङ्गशब्दावुक्त्वा कृते ‘त्रिविष्टपम्’ उक्तम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मानि’ इति स्त्रीलिङ्गान्निरूप्य ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा उद्भवशब्दः पुलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषो ग्रन्थगौरवभयात् लिखितः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति । अत्र ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाय लिङ्गभेदमाख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः । यथा ‘देवतादेवतामराः’ इति द्वन्द्वो

‘नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । ननु ‘स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः’ इति कृतम् । एवं ‘जनुर्जननजन्मानि’ इति नपुंसकलिङ्गान्निरूप्य, ‘जनिरुत्पत्तिः’ इति स्त्रीलिङ्गावुक्त्वा, उद्भवशब्दः पुलिङ्ग उक्तः । यत्तु स्वामिनोक्तम्—‘एतच्च क्रमादृते । यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्वादयः कृता एव । यथा ‘वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभूद्वनौषधि—’ इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, ‘आत्रादावेकशेषश्च कृतः’ इति । तत्र । इत्थं हि ‘पृथ्वीपुर—’ इत्यादिनिर्वाहेऽपि आत्रादावनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपादयिषितत्वात् । अत एव ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ इत्यादावप्यनिर्वाहः । यदपि । ‘उपाध्यायश्च ‘क्रमादृते’ इत्यन्तर्गुं मन्वानः ‘क्रमेणादृते परिपाठ्योपादेये ग्रन्थे’ इति व्याख्यत इति स्वामी । तदपि न । अन्तर्गुमानस्य निर्वाजत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या

न कृतः । एवं कृते—‘दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्’ इति लिङ्गज्ञानं न स्यात् । तथा ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इत्येकशेषो न कृतः, ‘खं नभः श्रावणो नभाः’ इति पुंनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समानलिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा ‘स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशलयाः’ ‘अजाविष्णुहरच्छागाः’ । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्तानाम् । रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिभिरशापितलिङ्गानाम् । शापितलिङ्गानां तु द्वन्द्वैकशेषौ कृतावेव । यथा ‘स्त्रियां बहुवृत्तरसः’, ‘यक्षैकपिङ्गलविल—’ इति ‘यातुरक्षसी’ इति शापितलिङ्गानाम् ‘अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिनराः’ इति द्वन्द्वः कृतः । यथा ‘जनयित्री प्रसूमाता’, ‘तातस्तु जनकः पिता’ इति शापितलिङ्गानां ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्येकशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां क्रमादृते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृतः । क्रमः प्रस्तावः । संकरो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे ‘कुलिशं भिदुरं पविः’ इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्गप्रस्तावे ‘सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्’ इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्रस्तावे ‘स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः’ इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४ ॥ इति दीक्षितरामकृष्णविरचितपीयूषाख्यव्याख्या ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं ‘खं नभः श्रावणो नभाः’ इत्यत्र ‘खश्रावणौ तु नभसी’ इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । ‘नभोऽन्तरीक्षं गगनम्’ ‘नभाः श्रावणिकश्च सः’ इति स्वपर्याये लिङ्गभेदस्य शापितत्वेन ‘मातापितरौ पितरौ’ इत्यतो वैलक्षण्याभावादिकशेषेऽपि दोषाभावात् । तस्माद् ‘ओकः सञ्ज्ञाश्रयश्चोकाः’ इत्युदाहर्तव्यम् । यच्चोक्तं—‘समानलिङ्गानां तु कृतावेव’ इति । तदपि न समञ्जसम् । ‘पयः क्षीरं पयोऽम्बु च’ इत्यत्र समानलिङ्गत्वेऽप्येकशेषाकरणात् । तस्मादियं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु ‘समानलिङ्गानामेव, स्वपर्यायेषूक्तानामेव वा कृतः’ इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता । तथा च ‘समे यजेत’ इत्यत्र यागकरणाकरणयोरिवात्राप्येकशेषादिकरणाकरणयोश्चैव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधानान्तरं चेत्सुधीभिर्लेख्यम् ॥ इति शिवदत्तः ॥

तस्य सामञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारलिङ्गी, तत्र 'त्रिषु' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा—'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽभिकणः' । न्यायसिद्धं चैतत् । त्रिलिङ्ग्यतिरिक्तस्यार्थं [यान्तर]स्यासंभवात् । अयोगाच्च । स्त्रीपुंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा—'द्वयोज्ज्वलकीलौ' । 'द्वयोः' इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्युपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्गं यस्य तत्रिषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थं शेषलिङ्गकं ज्ञेयम् । इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात् । यथा—'वज्रमल्ली' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य तदथादि, लन्तं च अथादि च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनामपदं अव्ययपदं च पूर्वान्वयि न भवति । किं तत्तरान्वयि । 'नगरी लमरावती' 'जवोऽथ शीघ्रं लरितम्' इति च नामपदम् । 'पुंसि लन्तार्धिः' 'शस्तं चाथ त्रिषु द्वये' इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि' इत्यव्ययपदम् । अथशब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वस्माद्विशेषयितव्यतात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषयं चैतत् । 'उदपानं तु पुंसि वा' इत्यादौ तु न दोषः । उत्तरस्यानामलात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यौ-दिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्युत्पत्तिर्नावश्यकी, तथापि शाकटायनाद्यभिमतत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥ ॥ स्वयंते स्तूयते इति स्वः । 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि हस्यन्ते' (३।२।७५) इति चिच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरल् (१।१।५१) इत्याहुः । तत्र । निर्वीजबाहुलकाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । 'स्वरति शब्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [उ]क्तार्थस्य तत्रासंभवात् । स्वरत्यप्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपते' इति श्रुतेः । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे नाविष्णौ निर्व्यये त्रिषु' । स्वःशब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः ('स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च') ॥ (१) ॥ सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गः । 'अर्जं अर्जने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि (३।३।१९) घञ् । ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । यत्तु मुकुटः—'चजोः'—(७।३।५२) इति कुलमाह । तत्र । 'निष्ठायामनिटः कुलम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् ॥ (२) ॥ 'कं सुखं, तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः । 'नभ्राण्णपात्'—(६।३।७५) इति नलोपो न । को ब्रह्मा, तदभावो नात्रेति वा । 'नाकस्तु त्रि-

दिवेऽम्बरे' ॥ (३) ॥ तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुब्रह्मा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिवः ।—'घञर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।८) इति कः—इत्याहुः । तत्र । 'स्थानापाव्यधिहनिष्यर्थम्' (उक्तवार्तिकशेषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन व्याख्यानस्य निर्मूलत्वात् । यद्यपि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः—इति । तदपि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्यासंगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशेषात् । तस्मात्—'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न गुणः—इति व्याख्येयम् । यद्वा—ब्राह्मवैष्णवैरोद्वेगभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तु-तिमोदमदस्वप्नप्रकान्तिगतिषु' । (दि० प० से०) 'द्युपधत्वात्' (३।१।१३५) कः । 'त्रिदिवं तु खे । स्वर्गं च त्रिदिवा नद्याम्' इति मेदिनीदर्शनात् क्लीबेऽपि ॥ (४) ॥ त्रिदशा-नामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरूपपराः । लक्षणाया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादेकशेषो न ॥ ॥ सुराणां लोकः ॥ (६) ॥ सुरसद्मादीनामप्युपलक्षणमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥ ॥ द्योतन्तेऽस्यां द्यौः गोवत् । बाहुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युतदीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) डोः । द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०) । चिच् (३।२।७५) द्यौति ('द्यौस्तु स्वर्गविहायसोः') ॥ (७) ॥ दीव्यन्त्यस्यामिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः (दिवु क्रीडादिषु । दि० प० से०) दिविः । द्यौः, दिवौ, दिवः, द्युभ्याम् । ('द्यौः स्वर्गनभसोः') ॥ (८) ॥ यत्तु—'दिवेर्ज्योः' इति व्योमप्रत्ययः—इत्याहुः मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्यादर्शनात् । स्वामी तु—'द्यौः शब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तरास्यनात्—इत्याह । तदपि न । स्मृत उर्थेन स स्मृतौरित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्योपक्षीणत्वात् । यद्यपि—दिवेः क्तिप् (३।२।७६) इत्युक्तम् । तदपि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छ्रोः शङ्' (६।४।१९) इत्यूठः प्रसङ्गात् । सुभूतिस्तु—'द्यु अभिगमने' द्युयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः—इत्याह । 'द्यौः स्त्री स्वर्गं च गमने दिवं क्लीवं तयोः स्मृतम्' । यत्तु—स्वामिना 'दिवशब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्तमेदिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सद) नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषाच्च ॥ ॥ विशन्त्यस्मिन् सुकुतिन इति विष्टपम् । 'विष्टप-विष्टप-विशिपो-लपाः' (उ० ३।१।४५) इति विशेः ('विश प्रवेक्षणे' तु० प० अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुट् । 'ब्रश्च'—(८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वाच्च प्र-

युज्यते । (रूपभेदेनैव क्लीबत्वे लब्धे रूपभेदलब्धलिङ्गविशेष-
स्थानिलखज्ञापनार्थं क्लीब इत्युक्तम् । तस्य फलं 'कर्म क्रिया
तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्वराः' इत्यत्र नपुंसकत्व उक्तेऽपि
पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसक-
योर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः । केचि-
न्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पठित्वा विशतेरादेः पो निपात्यते-
इत्याहुः । अयं पुंस्यपि । तथा चामरमाला—'पिष्टपो विष्टपोऽ-
प्यस्त्री भुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नभो विष्टपं वृषो गौर्ना पृ-
श्निश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं शक्रभवनफलोदया-
वरोहोर्ध्वलोकादयोऽप्यूहाः । नव 'स्वर्गस्य' ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

अमरा इति ॥ न प्रियन्ते 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अमरश्चिदशोऽप्येस्थिसंहारे
कुलिशद्रुमे । स्त्री गुह्यमरावयोः स्थूणादूर्वाजरायुषु' ॥ (१)
॥॥॥ जराया निष्कान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्य-
क्ते च वाच्यवत् । निर्जरा तु गुह्यां च तालपण्यांसपि
स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥॥॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।
१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रि-
ये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृकयोरपि' ॥ (३) ॥॥॥
तृतीया यौवनाख्या दशा सदा येषाम् । त्रिशब्दस्य तृतीया-
र्थता त्रिभागवत् । त्रिर्दशै वा । 'संख्ययाऽव्यया-' (२।२।२५)
इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संख्येये-' (५।४।७३) इति डच् ।
जन्मसत्ताविनाशाख्यास्तिस्रो दशा येषामिति वा । 'त्रीन् ता-
पान् दशन्ति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यचि पृषो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तत्र ।
उक्तविग्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गेनाचोऽप्राप्तेः । मूलवि-
भुजादित्वादित्येके (३।२।५ वा०) वा समाधेयम् ॥ (४) ॥॥॥
विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण
बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा० प० से०, दि० आ०-
अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विबुधो ज्ञे
सुरे' ॥ (५) ॥॥॥ सुरन्तीति सुराः । 'पुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०-
प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा समुद्रो-

तथा सुरास्त्येषाम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा शोभनं
राजते । 'राजू दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-'
(३।२।१०१ वा०) इति डः । 'सुरा चषकमद्ययोः । पुंलिङ्ग-
स्त्रिदिवेशे स्यात्' ॥ (६) ॥॥॥ सुष्टु पर्व अमावास्यादिचरितम्,
अनुत्थादिग्रन्थः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना
शरे वंशे पर्वधूमसुरेषु च' ॥ (७) ॥॥॥ शोभनं मनो येषां ते
सुमनसः । 'सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः ॥
(८) ॥॥॥ त्रिदिवस्वेषाः ॥ (९) ॥॥॥ दिवमोको येषां ते दि-
वौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव(सद)-
नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको येषामिति
विग्रहे 'दिवोकसः' अपि । 'स्याद्विचौका दिवौकाश्च देवे
चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवौकाश्च दिवौकाश्च
पुंसि देवे च चातके' । शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशः ।
स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'सकृद्गतौ' (१।४।२ प०) इति
न्यायात् ॥ (१०) ॥॥॥ 'नजो दाजो डितिः' इति शाकटाय-
नः । यद्वा द्यति । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'क्विच् कौ च-' (३।३।१७४) इति क्विच् । 'द्यतिस्यति-'
(७।४।४०) इति इत्त्वम् । दितिभिन्ना अदितिः । अदित्या अ-
पत्यानि । 'कृदिकारादक्त्विनः' (४।१।४५ ग०) इति ङीष्न्तात्
'क्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (११) ॥॥॥ दिवि सीदन्ति
वर्तन्ते 'षट् विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्वा० प० अ०, तु०-
प० अ०) । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्विप् । 'हृद्यु-
भ्यां च' (६।३।९ वा०) इति डेरलुक् । 'सुषामादिषु च' (८।
३।९८) इति षत्वम् ॥॥॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४)
इति डेरलुक् 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत'
इति माघः ॥ (१२) ॥॥॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्ष-
रविन्यासे' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति
कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषामिति वा ।
'अर्श आद्यच्' (५।२।१२७) । 'लेखो लेख्ये सुरे लेखा लि-
पिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥॥॥ अदितेर्नन्दनाः ॥ (१४) ॥॥॥
अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ।
लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषाया अनिलखान्दचन्ताण्यो ना ।
'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥॥॥ ऋशब्दवाच्यः
स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि (१।१।३७) पाठादव्ययत्वम् ।
तत्र ततो वा भवन्ति । 'मितद्वादित्वात्' (वा० ३।२।१८०)
डुः ॥॥॥ क्विपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६)
॥॥॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥॥॥ प्रियन्तेऽ-
स्मिन्निति मर्तो भूलोकः । 'हसिमृग्निष्वाभिदमित्पूधुर्विभ्य-
स्तन्' (उ० ३।८६) । तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ताः । ततश्च
'नवसूरमर्तयविष्टेभ्यो यत्' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थे यत् ।
तद्भिन्नाः ॥ (१८) ॥॥॥ अमृतमन्धोऽन्नं येषां ते ॥ (१९) ॥॥॥

१—इदं च 'दिव उत्' (६।१।१३१) इति वकारस्योत्त्वे कृते
बोधयम् ।

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादि-
प्रक्षेप्याणामस्थामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—
दश दशद्वर्गाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पञ्चविंशति वर्षवत्' इति
रामायणवाक्येन सदा देवानां पञ्चविंशवर्षात्मकत्वेन तृतीये दशे-
त्येव वर्तमानत्वमिति भावः ।

वर्हिर्भिर्मुखं येषां ते ॥ (२०) ॥*॥ कतून् कतुपु वा भुञ्जते ।
 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (६० आ० अ०) क्तिप् (३।२।७६)
 ॥ (२१) ॥*॥ गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्था वाणोऽन्नं येषाम्
 ॥*॥ दन्तोऽष्टपाठे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वनु याचने'
 (त० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'पूर्वपदात्—' (८।
 ४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ दानवानामरयः ॥ (२३)
 ॥*॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'शृङ्गवृन्दाम्यामारकन्' (५।२।
 १२० वा०) । ('वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु') ॥
 (२४) ॥*॥ देवशब्दात्स्वार्थं तल् (५।४।२७) । ततः स्वार्थं
 प्रज्ञायण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम् । रूपभेदात्क्रीव-
 त्वम् ॥ (२५) ॥*॥ देवताः ॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपभे-
 दादेव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंलिङ्गशङ्कावारणार्थं 'स्त्रियाम्'
 इति—मुकुटः । तत्र । रूपभेदेनैव वारणाद्विसर्गं विना पुंलिङ्गको-
 ढेरनुत्थानात् । अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तस्या अनिवा-
 रणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थ-
 मिदम् । पङ्क्तिशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुपिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो दे-
 वताः । एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् ।
 'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः । वसवश्चाष्ट
 संख्याताः पद्मत्रिंशत्तुपिता मताः । आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः
 पञ्चाशदूतकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ।
 साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।' विशन्ति
 कर्मस्विति विश्वे । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्
 पुषि-लटि-कणि-कटि-विशिभ्यः कन्' (उ० १।१।५१) । सर्व-
 नामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामलपर्युदासात् ।
 मुकुटस्तु—सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्व-
 नामसंज्ञः—इत्याह । तत्र । एकशब्दस्य बहुषु संकेतितस्य
 संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनवर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस्य
 प्रचेतःशब्दस्य । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्वशब्दः' इति तदीय-
 दृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः पूर्वशब्दस्य व्यवस्थायां
 सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वा लतिविषायां स्त्री
 जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ध्यां पुंसि देवप्रभेदेष्वाखिले
 त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ वसन्तीति वसवः । 'वस निवासे'
 'शृ-सृ-स्त्रिहि-त्रप्यसि-वसि-हनि-क्लिदि-वन्धि-मनिभ्यश्च' (उ०
 १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति
 दीर्घो न । असंज्ञात्वात् । ('वसुस्त्वमौ देवमेदे नृपे रुचौ ।
 योके शुष्के वसु स्वादौ रत्ने वृद्धौषधे धने') ॥ (३) ॥*॥
 तुष्यन्ति । 'तुष तुष्टौ' । 'रुचिकुटिरुषिभ्यः कितच्' (उ०

४।१।८६) इति बाहुलकात् कितच् । यद्वा—तोषणं तुद । संपदादिः
 (वा० ३।३।१०८) । ततः 'तारकादिस्वादितच्' (५।२।३६)
 ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः । 'भास दीप्तौ' (भ्वा०
 आ० से०) । 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५)
 ॥*॥ अनन्यनेन । 'अन प्राणने' (आ० प० से०) 'सलिक-
 ल्यनिमहिमण्डिमण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूम्य इलच्' (उ०
 १।५।४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥*॥ महती राजिः
 पङ्क्तिर्येषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥*॥
 'माहाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महा-
 राजप्रोष्ठपदाद्वच्' (४।२।३५) इति ठच् । यद्यपि—सूक्तह-
 विर्भागिन एव देवतालम्, तथापि 'आग्नेयो वै ब्राह्मणः'
 इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥*॥ साध्यं सिद्धिः । 'साध
 संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कदल्लोष्यत्' (३।१।१२४)
 इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् । अशोआद्यच् (५।२।१२७) ।
 'साध्यो योगान्तरे सुरे । गणदेवविशेषे च साधनीये च
 वाच्यवत्' ॥ (८) ॥*॥ रोदयन्त्यसुरान् । 'रुदिर् अश्रुविमो-
 चने' (अ० प० से०) ॥ 'रोदेर्णिङ्कुच्' (उ० २।२२)
 इति रक् णेश्च लृक् ॥ (९) ॥ नव 'गणदेवानाम्' ॥

विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किंनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सरो—' इति पाठः । भिन्नलिङ्ग-
 लादग्रेऽनभिधानादसमासः । विद्याया गुटिकाजनादिविष-
 यिण्या धरो धारकः । यत्तु—'विद्यां धरति' इति मुकुट
 आह । तत्र । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवादत्वादणः
 (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अद्भ्यः सरन्ति । 'सरतेर-
 सुन्' (उ० ४।२।३७) ॥ (२) ॥*॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष
 पूजायाम्' (जु० आ० से०) । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'
 (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । 'यक्षो गुह्यकमात्रे च गुह्य-
 काधीश्वरेऽपि च' । इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्येति वा, इर-
 क्षिपु यस्येति वा । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' (५।४।४३)
 इति षच् ॥ (३) ॥*॥ रक्ष्यन्त्येभ्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने'
 (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१।८९) ॥
 (४) ॥*॥ गन्धं सौरभमवर्ति गन्धर्वः । 'अर्व गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । शकन्धादिः (वा०
 ६।१।९४) ॥ (५) ॥*॥ अश्वमुखत्वात्कुत्सिता नराः । 'किं
 क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ पिशितम-
 श्राति । 'अश भोजने' (क्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्'
 (३।२।११) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मध्यतालव्यः ॥
 (७) ॥*॥ गूहति निधिं रक्षति । 'गूह संवरणे' (भ्वा० उ०
 से०) । 'ण्वुल्' (३।१।१३३) । पृषोदरादिलाद्यगागमः ।
 तथा च व्याडिः—'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसं-
 ज्ञकाः' इति । यद्वा गुह्यं कुत्सितं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०
 प० अ०) 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) गुह्यं गोपनीयं

कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्बुद्धेः क्यप् । तत्र दुहिगुहोर्ग्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजीदीक्षिताः । तन्मते ष्यति संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ (८) ॥*॥ असेधीदिति सिद्धः । 'पिधु हिंसासंराज्योः' (दि० प० से०) । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिरस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । भूतः । ('भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्राप्नोति । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । 'गल्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः-इति मुकुटः । तत्र । प्राप्त्यर्थस्यागल्यर्थाकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच्च ॥ (१०) ॥*॥ अमी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु—'देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारण-मविभाव्यमेषाम्' इति मुकुटो व्याख्यत् । तत्र । व्यधिकरण-बहुव्रीहिप्रसङ्गात् । श्लोकोपक्रमस्थग्रन्थविरोधाच्च । दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्रारि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'असेहरन्' (उ० १।४२) इत्युरन् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'आसुराश्च' । असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । ('असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीर्वास्योः') ॥ (१) ॥*॥ दितेर-पत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ष्यः । ('दैत्यो-ऽसुरे मुरायां तु दैत्या चण्डौषधावपि') ॥ (२) ॥*॥ क्षीणन्तात् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ दनोर्दनौ वा जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८) ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्यारयः ॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ शुक्रस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः ॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च । 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा पूर्व देवाः । अन्या-याद्धि देवत्वान्मुद्राः । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । पूर्वे देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यपदार्थे' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (१०) ॥*॥ यद्यपि पातालवासित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धयुपारोहादिदैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्' ॥

१—वासी तक्षोपकरणम् ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिलोकजिज्ञिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः

सर्वज्ञ इत्यादि ॥ सर्व जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) यद्वा सर्वे ज्ञा यस्य । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् । 'यः साक्षाद-परोक्षात्' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा यस्मात् । 'यथाऽमेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवात्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । ('सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सुगते शंकरेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ शोभनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥*॥ प्रशस्ता बुद्धि-रस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा बुध्यते । 'भूति-बुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याधिः ॥ (३) ॥*॥ धर्मेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजेति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (४।४।९१) । ('धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्') ॥ (४) ॥*॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य ॥ (५) ॥*॥ समन्तं भद्रमस्य सः । समन्ताद्भद्रमस्येति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥*॥ भगं माहात्म्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ मारं कामं जयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयति ॥ (९) ॥*॥ जयति जिनः । 'इण्षिञ्जिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । 'अङ्गस्य' 'हलः' (६।४।१, २) इति दीर्घप्रसङ्गात् । ('जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्याज्जिह्वरे त्रिषु') ॥ (१०) ॥*॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचित्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्भ्रमनम्, काचव्यूह-सिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस्य सः । षट्सु दान-शीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञानमस्येति वा ॥ (११) ॥*॥ दश बलान्यस्य । यदाहुः—'दानं शीलं क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्ध-बलानि वै' इति ॥ (१२) ॥*॥ अद्वयसद्वैतं वदत्यवश्यम् । आवश्यकं (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयल-लुशास्ति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने शुरौ' ॥ (१४) ॥*॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥*॥ श्रिया घनः पूर्णः । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१६)

१—बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरभगवत्पादैः—'यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, द्रष्टुरपरो-क्षादगौणम्' । इति ।

॥३॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तृचौ शंसिधदादिभ्यः सं-
ज्ञायां चानिदौ' (उ० २।९४) इति तृन् तृज्वा । पितृ-
वच्छास्तृशब्दः । नन्नादिग्रहणस्य (६।४।११) नियमाय-
त्वात् । चान्द्रे शास्तेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति
प्रत्युदाहरणेऽनौणादिकृतृच एव रत्नमतिना दर्शितत्वाद्बुद्ध-
वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तत्र । तृचस्तस्येदप्रस-
ङ्गात् । अनौणादिकृतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच्च । ('शास्ता
समन्तमदे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥३॥ मन्थते
मुनिः । 'मनेरुच' (उ० ४।१२३) इतीन् । ('मुनिर्वाच्यमे-
ऽहेति । प्रियालागक्षिपालाशे') ॥ (१८) ॥३॥ अष्टादश 'बु-
द्धस्य' ॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शक्रोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डिका-
दिभ्यो ज्यः' (४।३।९२) । यद्वा शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं
यस्माच्च चक्रिरे । तस्मादिक्ष्वाकुवन्स्यास्ते शाक्या इति भुवि
स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाद्यत्
(४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो मुनिः । शाक्यश्चासौ
मुनिश्चेति ॥ (१) ॥३॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-
मितं व्याघ्रा—' (२।१।५६) इति समासः ॥३॥ भीमवत्
'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥३॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः ।
'सिद्धशुष्क—' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-
स्येति वा ॥३॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थो बुद्धसर्पपौ'
इति शाश्वतः ॥ (३) ॥३॥ शुद्ध ओदनोऽस्येति । शकन्धादिः
(वा० ६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इज्' (४।
१।९५) ॥ (४) ॥३॥ गौतमस्यायं शिष्यः । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति स्वामी ।
('गौतमो गणभृद्रेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः । गौतम्युनायां
रोचन्याम्') ॥ (५) ॥३॥ अर्कस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥
(६) ॥३॥ माया चासौ देवी च । तस्याः सुतः ॥ (७)
॥३॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जिनशाक्यौ नरकवर्गे
वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्ध्युपापरोहादत्रैवौक्तौ ।
सप्त 'शाक्यस्य' ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

सृष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टिधिः ॥ १७ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ बृंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'बृहि

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वज्ञो वीतरागोऽहंकेवली
वीर्यकुञ्जिनः' । जिनदेवतानामाभि पट् । इत्यधिकम् ॥

वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितव्यर्थः । 'बृंहेनोऽथ'
(उ० ४।१।४६) इति मनिन् । धातोर्नस्यादादेशः । बृंहति
वर्धत इति वा । यत्तु—व्योनादित्व (उ० ४।१।२१) कल्प-
नमस्य मुकुटेन कृतम् । तन्तृक्तमृत्रास्मरणमूलकम् । ('ब्रह्म
तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधनि । ऋत्विग्योगाभिर्दोर्विप्रे
चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥३॥ आत्मनो विष्णोः
सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-
स्योः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । ('आत्मभूर्ना विधौ
कामे') ॥ (२) ॥३॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥३॥ परमे व्यो-
मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्'
(उ० ४।१०) इतीनिः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलुक् 'स्थास्थिनस्थूणाम्' (वा० ८।३।१७) इति पठवम् ॥
(४) ॥३॥ लोकपितृणां मरीच्यादीनान्यमादीनां वा पिता
पितामहः । 'पितृव्यमातुल—' (४।२।३६) इति साधुः ।
('पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च') ॥ (५) ॥३॥
हिरण्यं हिरण्यमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तदण्डमभवद्गमं सह-
स्रांशुसमप्रभम्' इति मनूक्तेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥३॥
लोकानामीशः ॥ (७) ॥३॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः—'
(३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥३॥ चत्वार्याननान्यस्य ॥
(९) ॥३॥ दधाति । 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ०
अ०) । तृच् (३।१।१३३) । ('धाता वेधसि पालके')
॥ (१०) ॥३॥ अञ्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥३॥ दुहति
दुष्टेभ्यः । 'दुह जिघांसायाम्' (दि० प० से०) ।—'दुहक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० ३।५०) इतीनन्—इति मुकुटः । तत्र ।
'दुहक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदा-
हरणात् । अतः 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।४९) इतीनच् ।
बाहुलकाद्गुणाभावः ॥३॥ 'दुघ्नः' अपि । 'ब्रह्मात्मभूः स्या-
द्बुहिणो दुघ्नश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽयोवि-
द्रुपु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । 'पूर्वपदा-
त्—' (८।४।३) इति णत्वम् । दुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेने-
त्यर्थः । ('दुघ्नो मुद्गरेऽपि स्याद्बुहिणे च परश्वधे') ॥ (१२)
॥३॥ विरचयतीति विरिञ्चिः । 'रच प्रतियत्ने' (जु० उ० से०) ।
स्वार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) अकारस्येत्वं नुमागमश्च । (क्वचिदित्वाभावे
'विरञ्चिः' अपि । 'चिरं विरञ्चिनं चिरं विरञ्चिः' इत्यादौ
प्रयोगैर्दर्शनात्) ॥३॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिञ्चिः'
अपि । ('विरिञ्चो दुहिणः शिञ्जो विरिञ्चिर्दुघ्नो मतः' इति
शब्दार्णवात् । यत्तु—'रिच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः ।
'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
नुम्, कुञ्जरवदुपधाहस्वत्वं च—इति मुकुटः । तत्र । 'रिच

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयोगे परस्व-
र्णस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वाच्च सर्वसंमतत्वम् ॥

वियोजनसंपर्चनयोः' इति चुरादौ पाठदर्शनाद्ब्रह्मविधानस्यानुपयोगात् । कुञ्जरवदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र ह्रस्वविधानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस्य ॥ (१४) ॥*॥ सृजति । तुच् (३।१।१३३) । 'सृजिदृशोः-' (६।१।५८) इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिर्ना दक्षादौ महीपाले विधातरि' । ('प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि दिवाकरे । वह्नौ लघुरि दक्षादौ') ॥ (१६) ॥*॥ विदधाति । 'विधाजो वेध च' (उ० ४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च । मुकुटस्तु—असुन्—इत्याह । तत्र । (६।१।१९७) आद्युदात्तलापत्तेः । 'मिथुनेऽसिः' (उ० ४।२२३) इत्युपक्रमाच्च । ('वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥*॥ विशेषेण दधाति । विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः । ('विधाता इहिणे काये') ॥ (१८) ॥*॥ विश्वं सृजति । 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प्रत्ययस्य-' (८।२।२) इति कुत्वं तु न । 'रन्मुसुडभ्याम्' इति (७।२।१९४) भाष्यप्रयोगात् । यद्वा सृजियज्योः पदान्ते प्लविधेः कुलापवादत्वात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'किन्प्रत्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे किन्नन्तस्य कुत्वम्, न किवन्तस्य—इति । तत्र । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, इक् स्पृगित्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गुणसंविज्ञानपक्षे तु किन उपलक्षणत्वात्तदभावे किवन्तस्यापि कुत्वम्' इत्युक्तम् । तदप्यस्मदुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९) ॥*॥ विधत्ते इति विधिः । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (तु० प० से०) । इन् 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इति कित्वाच्च गुणः । ('विधिर्ब्रह्मविधानयोः । विधिर्वाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः') ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः' ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।

पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्टु व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । 'विषेः किञ्च' (उ० ३।३९) इति नुः ॥ (१) ॥*॥ नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तदयनं यस्य । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ * ॥ नरा अयनं यस्येति विग्रहे 'नारायणः' अपि । 'पृषोदरादित्वात्' (६।३।१०९) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'अथ नारायणो विष्णुरूध्वकर्म नारायणः' इति शब्दार्णवः । 'वासुर्न-

रायण-पुनर्वस्तु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषश्च । नरस्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावो वा । नराज्जाताः नारा आपः तत्त्वानि वा अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आययति प्रवर्तयति वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तोऽपि । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । ('नारायणस्तु केशवे नारायणी शतावयुमा श्रीः') ॥ (२) ॥*॥ कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नगन्तात् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्' (वा० ५।२।९४) इति लुक् । कर्षयरीनिति वा बाहुलकाद्दर्शनात् विनापि कृषेः ('कृष विलेखने' । (भ्वा० प० अ०) नक् । ('कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्द्वौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्क्रीवे मरिचलोहयोः') ३ ॥ (३) ॥*॥ विकुण्ठाया अपत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११२) अण् । विगता कुण्ठा नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति वाण् । विगता कुण्ठा यस्मात् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे विष्णौ') ॥ ४ ॥*॥ विष्टरे श्रूयते । असुन् (उ० ४।१८९) । विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्डशेषः । तरुश्चात्राश्वत्थोऽभिमतः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्येति वा ॥ (५) ॥ * ॥ दाम उदरे यस्य । सप्तम्यन्तस्य वैयधिकरण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२।२।३५) इति लिङ्गात् । गमकत्वादिति मुकटोक्तो हेतुस्त्वप्रयोजकः ॥ (६) ॥*॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥*॥ प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ स्तोऽस्य । 'केशाद्वः-' (५।२।१०९) इति वः । केशौ वाति वा । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः' इति पाद्भोक्तेः । (यत्तु)—हन्त्यर्थाद्वधेः केशिनं हतवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०९) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्याकारे नलोपे च

१—'आपो वै नरसूतवः' इति मनुक्तेः, इति मुकुटः ॥ २—'नराज्जातानि तत्त्वानि' इति मन्त्रवर्णादिति मुकुटः ॥ ३—मुकुटस्तु 'कृषिरुत्कृष्टवचनो नश्च निवृत्तिवाचकः । तयोरेक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उत्कृष्टा निवृत्तिरस्मादिति व्युत्पत्तिरित्यप्याह ॥ ४—'यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात्केशवनामा त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि' इति हरिवंशोक्तेः, इति मुकुटः ॥

केशवः—इति मुकुटः । तत्र । वधधातोरभावात् । वध इत्या-
दौ वधादेशविधानात् । (‘केशवोऽजे च पुंतागे पुंसि केश-
वति त्रिषु’) ॥ (८) ॥*॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा
मैथोरपत्यम् । तद्वस्यत्वात् (मधोर्हन्तेति वा ।) ‘शेषे’
(४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस्य वा । (‘माधवोऽजे
मधौ राधे माधवे ना स्त्रियां मिसौ । मधु शर्करावारात्तीकुटनीम-
दिरासु च’) ॥ (९) ॥*॥ स्वतो भवति । ‘भुवः—’ (३।२।१७९)
इति क्तिप् । (‘स्वभूर्ना ब्रह्मणि हरौ’) ॥ (१०) ॥*॥
दैत्यानामरिः (‘दैत्यारिः पुंसि सामान्यदेवे च गरुडध्वजे’)
॥ (११) ॥*॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ
सकथ्यक्ष्णोः स्वाज्ञात्पञ्च’ (५।४।७३) । पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य
वा । एतच्च ‘हरिस्ते साहसं कमलबलिमादाय’ इत्यत्र व्यक्तम् ।
यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । ‘अक्ष्ण व्याप्तौ’ (भ्वा०
प० वे०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) तत् क्षायति वा । ‘क्षे-
क्षये’ (भ्वा० प० अ०) ‘आतोऽनुप—’ (३।२।३) इति
कः । ‘अन्येषामपि—’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्र-
ल्लेषो वा । तत्र ‘सुपि’ (३।२।४) इति (योगविभा-
गात्) ‘मूलविभुजादि’ (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (१२)
॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गं वेदं वा अविदत् (विन्दति) ।
‘विदल्ल लभे’ (तु० उ० प्र०) । ‘गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्’
(वा० ३।१।१३८) इति शः । वराहरूपेणोद्धरणात् । काम-
धेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण
वेदाहरणाद्वा । (‘नोचिन्दो वासुदेवे स्याद्वाध्यक्षे बृहस्प-
तौ’) ॥ (१३) ॥*॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥*॥
पीतमम्बरं यस्य । (‘पीताम्बरस्तु शैल्ये पुंसि कैटभसूदने’)
॥ (१५) ॥*॥ नास्ति च्युतं स्वलनं खपदाद्यस्य । नाच्योष्ट
इति वा । ‘च्युङ् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘गत्यर्था—’
(३।४।७२) इति क्तः । (‘अच्युतस्तु हरौ पुंसि त्रिषु
स्थिरे’) ॥ (१६) ॥*॥ शृङ्गस्य विकारः शाङ्गं धनुः ।
‘अनुदात्तादेश—’ (४।३।१४०) इत्यञ् । तदस्यास्ति । ‘अत
इनिठनौ’ (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥*॥ विषु-
शब्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अञ्चति । ‘ऋत्विग्—’
(३।२।५९) इति क्तिन् । ‘उगितश्च’ (४।१।६) इति ङीप् ।
विषूची सेना यस्य । गैकारपरत्वात् ‘एति संज्ञायामगात्’
(८।३।९९) इति न षत्वम् । विष्वक्सेनः । ‘विष्वक् विश्वक्
स्मृतो विश्वैर्विषुवं विशुवं तथा’ इति द्विरूपकोशात् तालव्यम-

१—इदं च—‘वध हिंसायाश्च । वधकः’ इति कृदन्तसि-
द्धान्तकौमुदीविसरणमूलकम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच
वधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धेराप्तौ ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति
सुत्रं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान्मुकुटोक्तिः सन्यगेव । ‘हतवान्’
इत्युक्तिस्तु हरिवंशश्लोक्तिसानुकूला ॥ २—यदोज्येष्ठः पुत्रो मधुः
तद्वंश्याः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव ‘प्रहितः प्रधनाय माधवान्’
इति माधः इति मुकुटः ॥ ३—चर्वस्यासिद्धत्वादिति मुकुटः ॥

व्योऽपि । ‘तालव्या मूर्धन्याश्चैते शब्दाः शटी च परिवेषः ।
विष्वक्सेनो त्रेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च’ इत्युष्मविवे-
काच्च । ‘विष्वक्सेना फलिन्यां स्यात् विष्वक्सेनो जना-
र्दने’ । मुकुटस्तु—‘पूर्वपदात्संज्ञायामगः’ (८।४।३) इति
न णत्वम् । विष्वक्शब्दस्य गकारान्तत्वात् । गकारान्तत्वं च
णत्वे कर्तव्ये परस्य ‘खरि च’ (८।४।५५, भा० ६१) इति
चर्वस्यासिद्धत्वात्—इत्याह । तत्र । ‘अट्कुप्वाङ्’ (८।४।२)
इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥*॥
जननं जनः । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘जनिवध्योश्च’
(७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । तमर्दयति जना-
र्दने । ‘अर्द हिंसायाम्’ (चु० उ० से०) नन्वादित्वात्
(३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः, तेषामर्दन
इति वा [जनैरर्दत इति वा । ‘अर्द गतौ याचने च’ । ‘कृ-
त्यल्युटः—’ (३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट् ॥] ॥ (१९)
॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । ‘कुगति—’ (२।२।१८)
इति समासः । यत्तु—उपगत इन्द्रोऽस्य—इति । तत्र । ‘कु-
गति—’ (२।२।१८) इत्युपन्यासविरोधात् ॥ (२०) ॥*॥
इन्द्रस्यावरं जातः । ‘अन्येष्वपि—’ (३।२।१०१) इति ङः ।
[इन्द्रः अवरजोऽस्य वा ॥] (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस्य ।
‘प्रहरणार्थेभ्यः—’ (वा० २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥
(२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस्य । यद्वा ‘भुक्ते भुनक्ति’ इति
भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥ (२३) ॥*॥
पद्मं नाभौ यस्य । (गङ्गादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः
परनिपातः) । ‘अच् प्रत्यन्वव—’ (५।४।७५) इत्यत्र ‘अच्’
इति योगैविभागादच् ॥ (२४) ॥*॥ मधोरसुरस्य रिपुः ॥
(२५) ॥*॥ वसुदेवस्यापत्यम् । ‘कृष्यन्धक्—’ (४।१।११४)
इत्यण् यद्वा वसतीति वासुः । ‘बाहुलकाहुण्’ । वासुश्चासौ
देवश्च । ‘सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ
वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते’ इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे
शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । ‘शेषे’ (४।२।९२)
इत्यण् ॥*॥ वासुरपि । ‘वासुर्नरायणपुनर्वसुविश्वरूपाः’ इति
त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥*॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो
वा विक्रमाः पादविन्यासा यस्य ॥ (२७) ॥*॥ देवक्या
नन्दनः । देवकशब्दस्य तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ ‘पुंयोगात्—’
(४।१।४८) इति ङीष् । ‘नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव
पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि’ इति हरदत्तादयः । अत एव
‘प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्’ इति भट्टिः । एवं रेवतीर-
मणोऽपि ॥*॥ अणि तु दैवकी । ‘दैवकी देवकी च’
इति द्विरूपकोषः ॥*॥ देवकानाचष्टे इति णिजन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४।१।३९) । ‘ततो ङीष्’ (वा० ४।१।४५) इति,

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् ।
नतु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन ‘प्रजा
इवाज्ञादरविन्दनाभेः’ इति माधः—इत्यप्याह ॥

देवकस्यापत्यं वा । 'अत इज्' (४।१।९५) संज्ञापूर्वकत्वाद्-
द्वयभावः । 'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इति ङीष्-
इति च मुकुटः ॥ (२८) ॥ ॥ ॥ शूरस्यापत्यम्, तद्वंशजत्वात् ।
वृष्णित्वेऽपि बाह्यादित्वात् (४।१।९६) इज् ॥ ॥ 'सूरो
यादवे दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९)
॥ ॥ श्रियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०)
॥ ॥ पुरुषेषूत्तमः, पुरुषाणां पुरुषेभ्यो वीर्यवत्तमः ॥ (३१)
॥ ॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति
कलिङ्गः । सास्यास्ति । ग्रीष्मादित्वात् (५।२।११६) इतिः ।
वनं मलितुं शीलमस्य इति वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः । ('वनमाली
तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनी') ॥ (३२) ॥ ॥ ॥ व-
लिमसुरं ध्वंसितुं शीलमस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः ।
वलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितुं शीलमस्येति वा ॥ (३३)
॥ ॥ कंसस्यारातिः ॥ (३४) ॥ ॥ अधः कृतम् अक्षज-
मैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्य-
क्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वा ॥ (३५)
॥ ॥ विश्वं विभर्ति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति
खच् । 'अरुद्विषद्-' (६।३।६७) इति मुम् । 'विश्वंभरो-
च्युते शके पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (३६) ॥ ॥ ॥ कैटभ-
मजैषीत् । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३७)
॥ ॥ विध्यत्यसुरान् । 'पृसिदिव्यधिगृध्रिषिभ्यः' (उणा०
१।२३) इति कुः । ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते') ॥ (३८) ॥ ॥
वदति महत्त्वम् । 'वृ-तृ-वदि-वचि-वसि-हनि-कमि-कषिभ्यः
सः' (उ० ३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो मह-
त्त्वलक्षणं श्वेतरोमावर्तविशेषो लाञ्छनं यस्य ॥ ॥ 'शौरिश्री-
वत्सदैत्यारिविष्वक्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीव-
त्सः' अपि ॥ (३९) ॥ ॥ ऊनचत्वारिंशत् 'विष्णोः' ॥
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ'
(दि० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—'वसु-
भिर्दीव्यति' इति विगृह्य पचायच् (३।१।१३४)—इत्याह
मुकुटः । तत्र । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वा-
त् । 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञयोः स-
मावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थ्याच्च
॥ (१) ॥ ॥ आनकैर्दुन्दुभिर्मिश्रोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि

१—'शर्वः शिवे केशव एव शौरिः' इति शकारभेदात्तालव्या-
दिः, इत्यपि मुकुटः ॥ २—मुकुटस्तु—अथो न क्षीयते जात्विति ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अधोक्षजः । तथा चोद्योगपर्वणि—
'अथो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः' इति । इत्यप्याह ॥
३—कुदस्य दुर्वाससः पदाघातरूपो रेखाविशेषः श्रीवत्स इति
पञ्जिका—इति मुकुटः ॥

देवैरानकदुन्दुभिर्वादानात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति
स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यध्वनमूलिका । 'आनकदुन्दुभो
वसुदेवपिता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥ ॥ ॥ विष्णुनामसु,
कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमभिप्रेति ग्रन्थकृत् । अ-
वतारान्तराणां तु तदंशत्वात्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये
त्वंशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यास-
स्याप्ययमाशयो लभ्यते अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्,
न तु जमदग्निदशरथादेः । द्वे 'कृष्णपितुः' ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलभद्र इत्यादि ॥ बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, बलेन भद्र इति
वा । 'बलभद्रा त्रायमाणान्कुमार्योः, पुंसि सीरिणि,' ('बल-
भद्रस्त्वनन्ते बलशालिनि') ॥ (१) ॥ ॥ ॥ प्रलम्बं हतवान् ।
मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ बलेन
दीव्यति । ('बलदेवो बले वाते त्रायमाणौषधौ स्त्रियाम्')
॥ (३) ॥ ॥ ॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ रेवत्या रमणः ।
नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ रमते ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मि-
न्योगिनः, इति वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।
यत्तु—रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । णिजन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धाल-
न्तरत्वात् । ('रामा योषा हिङ्गुनद्योः क्लीबं वास्तुककुष्ठयोः ।
ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च
त्रिषु चारौ सितेऽसिते') ॥ (६) ॥ ॥ ॥ कामान् पालयति ।
'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यत्तु—
'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन ।
तच्चिन्त्यम् ॥ (७) ॥ ॥ ॥ हलमायुधं यस्य ॥ (८) ॥ ॥ ॥ नील-
मम्बरं यस्य । ('नीलाम्बरो रौहिणेये कोणपे च शनैश्चरे')
॥ (९) ॥ ॥ ॥ रोहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३)
ङ्क् । ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे') ॥
(१०) ॥ ॥ ॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस्य । ('तालाङ्कः करपत्रे
स्याच्छाकभेदेऽच्युताग्रजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पुस्तके हरे')
॥ (११) ॥ ॥ ॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादि-
त्वात् (उ० १।१०६) कलच् मुसलमस्त्यस्य ॥ ॥ ॥ मूर्धन्य-
मध्योऽपीत्येके । तत्र 'मुष स्तेये' (त्र्या० प० से०) ॥
(१२) ॥ ॥ ॥ हलमस्त्यस्य । ('हली कृषकसीरिणोः') ॥
(१३) ॥ ॥ ॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा । आये नन्द्यादि-
त्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्मणि (३।३।११३)
ल्युट् ॥ (१४) ॥ ॥ ॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसर्वे शीर-
स्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गलवचनो नित्यं दन्त्या-
दिर्दृश्यते शास्त्रे' इत्युष्मविवेकः ॥ (१५) कालिन्द्या भेदनः ।

ल्युः (३।१।१३४) । (१६) ॥॥ बलमस्यास्ति । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । ('बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसै-
न्ययोः । पुमान्हाल्युधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च') ॥ (१७)
॥॥ सप्तदश 'बलभद्रस्य' ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।

कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥

संवरादिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात्

मदन इत्यादि ॥ मलयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः'
(भ्वा० प० से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) ('मदनः
सिक्थके स्मरे । राढे वसन्ते धत्तूरे') ॥ (१) ॥॥ मननं
मत्=चेतना । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'गमा-
दीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इति नलोपः । 'ह्रस्वस्य' (६।१।
७१) इति तुक् । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।२।१३४) । मतो मथः=मन्मथः ।
'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु—
'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः, इति स्वा-
मिमुकुटावूचतुः । तत्र । क्तिपो झलादिवाभावात् ॥ (२)
॥॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९९) । मारयति वा ।
अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनङ्गे मृतौ विघ्ने मारी चण्ड्यां
जनक्षये') ॥ (३) ॥॥ प्रकृष्टं युग्मं बलमस्य ॥ (४) ॥॥
मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो
यस्य ॥ (५) ॥॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो
दर्पोऽस्य कंदर्पः । यद्वा कं सुखम् तत्र तेन वा दृश्यति ।
'दृप हर्षमोहनयोः' (दि० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)
॥ (६) ॥॥ दर्पयति । । ण्वल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥॥
नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा । 'अनङ्गो
मदनेऽनङ्गमाकाशमनसोरपि' ॥ (८) ॥॥ काम्यतेऽ-
नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । ('कामः
स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्-
पुंसकम्') ॥ (९) ॥॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्मादनस्तापनश्च
शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः
प्रकीर्तिताः' ॥ (१०) ॥॥ स्मरयत्युत्कण्ठयति 'स्मृ आ-
ध्याने' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्मर्य-
तेऽनेनेति वा । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) घः ॥
(११) ॥॥ संवरस्यारिः । 'ह्रीं तु संवरं नीवौ बौद्धव्रत-
विशेषयोः । विशेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति
द्वन्त्यादौ रभसः ॥॥ 'शंवरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः'
इति तालव्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरपि ॥ (१२) ॥॥

शृङ्गाररूपेण मनसि जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेडः' (३।२।
९७) । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलृक् ॥॥ लुकि तु
'मनोजः' ॥ (१३) ॥॥ कुसुमानीपवो यस्य ॥ (१४)
॥॥ नास्त्यन्यद्यस्मादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-
ऽन्यस्मान् जायते इति वा ॥ (१५) ॥॥ पुष्पं धनुरस्य ।
'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥॥ तदभावे सान्तः
(पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥॥ रतेः पतिः ॥ (१७)
॥॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥॥ आत्मना भवति ।
'भुवः' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥॥ ब्रह्म तपः,
ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७६) इति क्तिप् ॥ (२०) ॥॥ वि-
श्वस्मिन् केतुरस्य । 'पताकायां युतौ केतुर्ग्रहोत्पातादिलक्ष्मणु'
इति रभसः ॥॥ 'खज्ञायुधोऽनिरुद्धः स्यात्तथा चैवर्धकेतनः'
इति साम्बपुराणात् 'ऋश्यकेतुः' अपि । ऋश्यो मृगविशेषः ।
'एणः कुरङ्गमो रिश्यः स्यादृश्यश्चाहलोचनः' इति पुरु-
षोत्तमात् । (२१) ॥॥ 'आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामः' इत्यमरमा-
लादर्शनादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्ब्रह्मसूर्यु-
पापतिः' इति, 'ब्रह्मसूस्त्वनिरुद्धः स्यात्' इति च बृहदमर-
शब्दार्णवाभ्याम्, 'ब्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वकसेनात्मजा-
त्मजः' इति भागुरेश्च ब्रह्मसादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये
॥॥ एकविंशतिः 'कामस्य' ॥

अनिरुद्ध उपापतिः ।

अनिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥॥ उपायाः
पतिः ॥॥ 'ऊपा वाणस्य पुत्री सादनिरुद्धगृहिण्युपा'
इत्यजयात् (ऊपापतिः) दीर्घादिरपि ॥ (२) ॥॥ द्वे
अनिरुद्धस्य ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरीप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष
दर्शनाङ्गनयोः' (चु० प० से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उणा० ३।
१६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च मुट् । 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-
भयोः । ऋद्धौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' ॥ (१)
॥॥ पद्ममालयोऽस्याः ॥ (२) ॥॥ पद्ममस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्या-
न्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फञ्जिकाश्रीचारदीपत्रग्रीषु च' ॥
(३) ॥॥ कमलैवम् । 'कमलं सलिले ताप्रे जलजे क्लो-
(व्यो)न्नि भूषणे । मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरत्नियोः'
॥ (४) ॥॥ श्रयति हरिम् । 'किञ्चि' (वा० ३।२।१७८)
इति क्तिवदीर्घा । यत्तु मुकुटेन 'संप्रसारणनिषेधश्च' इत्यु-
क्तम् । तच्चिन्त्यम् । श्रयतेस्तदविधानात् । यत्तु—श्रीयते
सर्वैः—इति विगृहीतम् । तत्र । क्तिपः कृत्वेन कर्तरि विधा-
नेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् ।

१—संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कल्याणं
बुधोति । 'शमि धातोः' (३।३।१४४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥

‘लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु । उपकरणवेशर-
चनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता’ इति व्याडिः ॥ (५) ॥*॥
श्रीलक्ष्मीशब्दौ ‘कृदिकारात्-’ (ग० ४।१।४५) इति डीर्घ-
न्ताविति मैत्रेयः । तत्र । कारग्रहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । अन्यथा ‘कृदिवर्णात्-’ ‘कृदेः’ इति वा वदेत् ।
‘कारग्रहणान्न’ इति मनोरमाया उणादौ दीक्षिताः ॥*॥ हरेः
प्रिया ॥ (६) ॥*॥ षड् ‘लक्ष्म्याः’ ॥

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यः

शङ्ख इति ॥ पञ्चजने दैत्यभेदे भवः । ‘पञ्चजनात्’
(वा० ४।३।५८) इति यच् । यत्तु मुकुटः ‘बहिर्देवपञ्चज-
नेभ्यः’ इत्युपसंख्यानान्नञ्यः—इति । तत्र । एतादृशवार्ति-
काभावत् । पञ्चजने पाताले भव इति स्वामी । (‘पाञ्च-
जन्यः पोटागले विष्णुशङ्खे हुताशने’) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णुशङ्खस्य’ ॥

चक्रं सुदर्शनः ।

चक्रमिति ॥ शोभनं दर्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति
वा । भाषायां शासियुधिदशिमुष्मिभ्यो युच् (वा० ३।३।१३०) ।
‘सुदर्शनो हरेश्चक्रे मेरुजम्बुद्विमे पुमान् । न द्वयोः शक्रनगरे
आ (प्रा) झौषधिभिदोः स्त्रियाम्’ । ‘सुदर्शनोऽस्त्रियां चक्रे’
इति नामनिधानात् क्लीबेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विष्णु-
चक्रस्य’ ॥

कौमोदकी गदा

कौमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथिव्या मोदकः
कुमोदको विष्णुः । ‘विष्णुः कुमोदकः शौरिः’ इति दुर्गः ।
तस्येयम् ॥*॥ कूपोदकाज्जातत्वात् कौपोदकी इति तु
स्वामी ॥ (१) ॥*॥ गदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘गदो
भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा’ । एकम् ‘विष्णुग-
दायाः’

१—‘तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्’ इति प्रयोगः—इति मुकुटः ॥

२—कारग्रहणस्य तपराधत्वे ‘तथेकारोकारौ । ककारस्त्रिशतः’
इति सिद्धान्तकौमुद्यामेव लिखितत्वान्न मानम् । अत एव ‘नहि
कारग्रहणे केवलग्रहणम्’ इति मुनित्रयेण परिभाषितमिति रक्षि-
तग्रन्थानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३—‘अन्तः पूर्वपदाद्-’
(४।३।६०) इति सूत्रे ‘बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्ज्य
इष्यते’ इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य ‘गम्भीराञ्ज्यः’ (४।३।
५८) इति सूत्रे ‘बहिर्देवपञ्चजनेभ्यः’ इति वार्तिकस्य काशिकायां
दृश्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः ‘बहिषष्ठिलोपो यञ्च’ ‘देवाद्यञौ’ इति
वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाञ्चजन्यस्य साधनाय केवलं ‘पञ्चजनाद्’
इत्यस्यैवावश्यकत्वमित्यभिमतवृद्धिक्षिप्तेन कौमुद्यामलेखनेनैव वार्ति-
काभावादित्युक्तिश्चिन्त्यैवेति शम् ॥ ४—‘अमरावलां ङ्यन्तः ।
लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु क्लीबे’ इत्यने-
कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

खड्गो नन्दकः

खड्ग इति ॥ नन्दयति देवान् ण्वुल् (३।१।१३३) ।
‘नन्दको हरेखड्गे च हर्षके कुलपालके’ ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘विष्णोः खड्गस्य’ ॥

कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं भुवं स्तुभानि व्याप्नोति कुस्तु-
भोऽपि । तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । ‘बुध
स्तम्भे’ (भ्वा० आ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२-
५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्मीपतेः’ इति
एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् ‘विष्णोर्भजेः’ ॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यौ वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तकौ विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मनुप् (५।२।
९४) यवादित्वात् (८।२।९) ‘ज्ञयः’ (८।२।१०) इति वत्वं
न ॥ (१) ॥*॥ गरुद्विर्भयते । ‘डीङ् विहायसा गतौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥*॥
ताक्षर्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे
ताक्षर्याः । तृक्षस्यापत्यम् गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा ।
बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । (‘ताक्षर्यस्तु स्यन्दने बाहे गरुडे गरु-
डाग्रजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्ताक्षर्यं तु रसाजने । अहौ
च’) ॥ (३) ॥*॥ विनताया अपत्यम् । ‘स्त्रीभ्यो ढक्’
(४।१।१२०) । (‘वैनतेयस्तु गरुडे स्यात्प्रभाकरसारथौ’) ॥
(४) ॥*॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥*॥ नागानामन्तकः
॥ (६) ॥*॥ विष्णोः रथ इव । यद्वा ‘रथः पौरुषदेहयोः’
इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । ‘वैनतेयश्च
पक्षिणाम्’ इति गीता (७) ॥*॥ कनकमयत्वात्कनकवर्ण-
त्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । (‘सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे
कृतमालके । सुपर्णा कमलिन्यां च वैनतेयस्य भ्रातरि’) ॥
(८) ॥*॥ पन्नगानश्नाति । ‘अश भोजने’ (आ० प० से०) ।
ल्युः (३।१।१३४) । पन्नगा ‘अशनं यस्येति वा’ ॥ (९) ॥*॥
नव ‘गरुडस्य’ ॥

शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गुर्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥

शंभुरित्यादि ॥ शं सुखं भवति । अन्तर्भावितव्यर्थात्

मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । यत्तु 'शं भवत्यस्माद्' इति स्वामिसुकुटौ । तत्र । कर्तरि कृतो विधानादपादाने ड-प्रत्ययाभावात् । ('शंभुर्ब्रह्मार्हतोः शिवे') ॥ (१) ॥*॥ इष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः । (३।१।१३५) । ('ईशः स्वामिनि हरे च स्यादीशा हलदण्डके') ॥ (२) ॥*॥ पशूनां जीवानां पतिः । 'तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्' । प्रमथानामिति वा । 'पशुर्गृणादौ ङगले प्रमथे च पुमानयम्' इति तालव्यान्ते रभसात् । ('पशुपतिः पिनाकिनि हुताशने') ॥ (३) ॥*॥ शिवमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२०) इति ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः । बालके गुग्गुलौ वेदे पुंडरीकद्व-सेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्लीबम्' ॥ (४) ॥*॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥*॥ महांश्चासावीश्वरश्च । 'स-न्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ('महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥*॥ ईशितुं शीलमस्य । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्') ॥ (७) ॥*॥ शृणाति 'श हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'कृष्ट-शृद्भ्यो वः' (उणा० १।१५५) ॥*॥ 'षर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । इत्यतः 'षर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । इत्यतो वा ववयोर्भेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात् । ('कालंजरो योगिचक्रे मेलके भैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥*॥ इष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि क्लीबं पुलिङ्गः स्यान्निलो-चने') ॥ (९) ॥*॥ शं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् यत्तु 'कृनो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तत्र । अस्यैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥*॥ चन्द्रः शेखरो यस्य ॥ (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥*॥ 'खण्डपशुः' अपि । 'खण्डपशुः पशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डाम-लकमैषज्ये सिंहिकातनयेऽपि च)' इति विश्वात् ॥ (१३) ॥*॥ गिरेरीशः । ('गिरिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पुमान्') ॥ (१४) ॥*॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरिं श्यति उपभोगेन तनूकरोति, गिरौ शेते वा । गिरौ डश्छन्दसि (वा० ३।२।१५) । लोके तु 'आशुशुक्ष्णिवत्' इत्याह ॥ (१५) मृडति । 'मृड सुखने' (तु० प० से०) इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) मृड्णाति वा । 'मृड च' चातक्षोदे (क्र्या० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ मृड्युं ज-यति । 'संज्ञायां मृटृवृजि' (३।२।४६) इति खच् । मुम्

१—तथा च स्कान्दे । 'शं करोमि सदा ध्यानात्परमं यन्निराम-यम् । भूतानामसकृदस्मात्तेन्यद् शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

(६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृत्तिधर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामधिपः ॥ (२०) ॥*॥ उच्यति कुधा संबध्यते-उग्रः । 'उच समवाये' (दि० प० से०) 'कृञ्'-(२।२८ उ०) इत्या-दिना रन् गश्चान्तादेशः । ('उग्रः क्षत्रियतः शय्यां सूनावु-त्कटरुद्रयोः । उग्रा वचाछिक्किकयोः') ॥ (२१) ॥*॥ कप-दोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२२) ॥*॥ श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥*॥ शितिः कालः कण्ठेऽस्य ॥ (२४) ॥*॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥*॥ वामयति दुष्टानां मदमिति वामः । 'दुवम् उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) पचा-द्यच् (३।१।१३४) । वामश्चासौ देवश्च । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे') यत्तु घञि (३।३।१८, १९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्या-दिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति 'कम्य-मिवमि'-इत्यादिना निषेधः, इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भवादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्या-संभवात् । लोकाचारविपरीतत्वाद्वा मो देवः क्रीडा यस्येति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो यतो यस्येति वा ॥ (२६) ॥*॥ महांश्चासौ देवश्च । महान् देवो नृत्यादिरूपा क्रीडा यस्येति वा ॥ (२७) ॥*॥ विविधानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षी-ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्पच्' (५।४।११३) । विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्येति वा । विविधरूपाणि विवि-धरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥*॥ त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिषु कालेषु लोकेषु गुणेषु वेदेषु लोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा अकारोकारमकारा वा लोचनानि यस्मिन् वा (२९) ॥*॥ कृशानौ रेतो यस्य कृ-शानुः सूतरूपो रेतोऽस्येति वा ॥ (३०) ॥*॥ सर्वं जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्मार-भूता जटिर्यस्य । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'स-र्वधातुभ्यः' (४।१।१८ उणा०) इतीन् । 'जटिर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटास्वस्य' इति स्वामी । तत्र । जटि-ष्वस्यति वक्तुमुचितत्वात् ॥ (३२) ॥*॥ नीलंश्चासौ लोहितश्च कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥*॥ हरति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । ('हरो नाशकरुद्रयोः । वैश्वानरेऽपि

१—'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलक-ण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥—२ 'पूज्यते यत्पुरैः सर्वैर्महांश्चैव प्रमा-णतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ ३—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार इति स्वामी भ्रान्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात् इति मुकुटः ॥ ४—स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नील-लोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः' इति वा—इत्यपि मुकुटः ॥

च') ॥ ३४ ॥ 'हीरः अपि । 'हीरः कपर्दी शमिरः' इति संसारावर्तात् । ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिका-श्रियोः') ॥ (३४) ॥ ३५ ॥ स्मरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३१२१९) ॥ (३५) ॥ ३६ ॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३१११३४) न्यङ्कादित्वात् (७१३५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामादयोऽनेनेति वा । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् ॥ ३६ ॥ 'भर्ग्यः' इति पाठे ण्यत् (३१११२४) ॥ (३६) ॥ ३७ ॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रीण्यम्बकमस्येति वा । 'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हला-युधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदा-नम्बते शब्दायते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । 'संज्ञायाम्' (५१३१८७) इति कः (नृ) । त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यस्येति वा । तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् ॥ (३७) ॥ ३८ ॥ त्रयाणां धातूनां पुराणि, तेषामन्तकः । व्यव-यवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समा-हारः । 'पात्रादिः' (वा० २१४१३०) इति प्राञ्चः । तत्र । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्रयोगभावप्र-सङ्गात् ॥ (३८) ॥ ३९ ॥ धरतीति धरः । पचायच् (३१११३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥ ४० ॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥ ४१ ॥ कर्तुं ध्वंसयति । 'सुप्ति-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥ ४२ ॥ वृषो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (४२) ॥ ४३ ॥ व्योम्नि केशा यस्य ॥ (४३) ॥ ४४ ॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) । पचायच् (३१११३४) । यत्तु भवत्यस्माद्विश्वम् । बाहुलकाद् (३१३१९३) अप् । विश्वमस्त्यस्मिन् इति वा । अस्त्यादेशान्धुवः (२१४५२) अप् (३१३१५७) । 'श्रिणीभुवः-' (३१३१२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्यान्धुवो भौवादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तत्र । बाहुलकस्यागतिकगतितात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वादपोऽसंभवात् । 'अजन्म्यां स्त्रीखलनाः' (३१३१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्युप-गमोऽप्यनुचितः । 'गातिस्था-' (२१४१७७) इत्यत्रापि पासाहचर्यादस्त्यादेशस्याग्रहणप्रसङ्गात् । ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तजन्मनोः') ॥ (४४) ॥ ४५ ॥ विभेत्यस्मात् । 'भीमादयोऽपादाने' (३१४१७४) । 'मियः पुक् वा' (उ० १११४८) इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्य-मपाण्डवे' ॥ (४५) ॥ ४६ ॥ तिष्ठति । 'स्थाणुः' (उ० ३१३७) ('स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अत्री ध्रुवे') ॥ (४६) ॥ ४७ ॥ रोदयति । 'रोदणिष्ठक् च' (उ० २१२२) इति रक् ॥ (४७) ॥ ४८ ॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥ ४९ ॥ अष्टचत्वारिंशत् 'शंभोः' ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३१३१९०८) भावे क्तिप् । 'राहोपः' (६१४१२९) केन सुखेन जलेन वा परं पूर्तिं ददाति । 'सुप्ति' (३१२१४) इति योगविभागात् कः । कस्य जलस्य परा पूरणेन दायतीति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । (कपर्दः पार्वतीभर्तुर्ज-टाजूटे वराटके' । अर्शआद्यजन्तः शिवेऽपि) ॥ (१) ॥ ४९ ॥ जटानां जूटो बन्धः । एकम् 'जटाबन्धस्य' ॥

पिनाकोऽजगवं धनुः ।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४११५) इति पातेराक इत्वं तुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांशु-वृष्टिनिशूलयोः') ॥ (१) ॥ ५० ॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते । इति 'अन्येष्वपि दृश्यते' (वा० ३१२१४८) इति डः । अजं छागं गच्छति यज्ञत्वेन प्रविशतीति वा । अजगो विष्णुरस्ति शरत्वे-नास्मिन्निति । 'गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५१२११०) इति वः ॥ ५१ ॥ प्रज्ञादित्वात् (५१४१३८) अणि 'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति बोधालितः । 'स्थाणो-र्धनुराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥ ५२ ॥ अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, तावतीति 'अजकावम्' अपि 'धनुस्त्वजगवं यु-ग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥ ५३ ॥ अजकौ विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्' अपि । 'सुप्ति' (३१२१४) इति (योगविभागात्) 'आतोऽनुपसर्गे-' (३१२१३) इति वा कः ॥ (२) ॥ ५४ ॥ द्वे 'शिवधनुषः' ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । प्रमथ्यन्ते मन्त्रा-दिना । 'खनो घ च' (३१३१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥ ५५ ॥ परिषदि साधवः । 'पर्वदो ण्यः' (४१४१०९) इत्यत्र 'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'अक्ताणः' (४१४१००) इत्यनुवृत्तेः ॥ ५६ ॥ एते तु पारिषदाः । 'पर्वदो ण्यः' (४१४१०९) इति पाठे पार्षद-पार्षद्या-वपि । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥ ५७ ॥ द्वे 'शिवानुचराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ब्राह्मीति ॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० से०) । मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २१५५) इति सूत्रेण निपातितः । भान्ति शिवपरिवार-त्वेन समाविशन्तीति वा (१) ॥ ५८ ॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ' (६१४१७९) इति टिलोपः । ('ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी

हजिका सोमवल्ली । ब्रह्मशक्तिः' ॥३॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः' । 'ब्राह्मयाद्या मातरः स्मृताः' इति भागुरिः । 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणति कीर्तयति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति डीप् । ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवता मातरो बुधैः' इति हलायुधः । स हि 'कौवेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः' इति पठति ॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्' एकैकम् ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

विभूतिरित्यादि ॥ भवनं भूतिः । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'भूतिर्भस्मनि संपत्तौ हस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' । मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि ॥ (२) ॥३॥ विभूतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥३॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥३॥ 'अणि-मा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता' । तत्र, अणोर्भावः 'इमनिच्' (५।१।११२) ॥३॥ लघोर्भावः ॥३॥ प्राप्तिरङ्गुल्यप्रेण चन्द्रादेः ॥३॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिधातः ॥३॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न भाति ॥३॥ ईशोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः । तल् (५।१।११९) । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकारिणः ॥३॥ वशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥३॥ कामानवशेते । शीङः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८) । कामावशायिनो भावः । सत्यसंकल्पता । स्यतेः (दि० प० अ०) णिनिना (३।२।७८) दन्त्यमध्यं (कामावसायिता) कश्चिन्मन्यते ॥३॥ नामत्रयम् (अणुताद्यष्टविधप्रभावस्य) ॥

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ३६

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकांभिका ३७

उमेत्यादि ॥ ओर्महेशस्य मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा । आकारान्तादपि टाप् (४।१।४) । 'टायाम्' (४।१।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात् (४।१।४) वा । ('उमा गौर्या हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु च') ॥ (१) ॥३॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८) इति ष्फः । षित्वान्डीष् (४।१।४१) ('कात्यायनो वररुचौ कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्त्रविधवार्षवृद्धमहिलापि च') ॥ (२) ॥३॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीप् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति') ॥ (३) ॥३॥ एवं काली । 'जानपद-'

(४।१।४२) इत्यादिना डीप् । ('काली गौर्या क्षीरकोटे कालिकामातृभेदयोः । नव्यमेवौषपरिवादयोः') ॥३॥ वर्णस्याविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैमवतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥३॥ हैमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् । 'हैमवत्यभयास्वर्णक्षीयाः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५) ॥३॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्वेषाभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥३॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीष् । अत 'ईश्वरी' अपि । यद्वा अश्रुते । 'अश्रुद् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अश्रोतेराशुर्मणि वरद् ई चोपधायाः' (उ० प० प० ७) । टित्वात् (४।१।१५) डीप् । ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः ॥ (६) ॥३॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वतः ॥३॥ पुंयोगे तु शिवी ॥ (७) ॥३॥ भवस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति डीपानुक्तौ ॥ (८) ॥३॥ एवं रुद्राणादयः ॥ (९) ॥ (११) ॥ (१५) ॥३॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला । सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः, इति वा ॥३॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलासितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थदक्षिणे' ॥ (१२) ॥३॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णानामपि त्यागात् ॥ (१३) ॥३॥ पर्वतस्येयम् । पार्वती । 'तस्येयम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अपत्यार्थं त्वपवादत्वादित्वात् (४।१।९५) स्यात् । 'इतो मनुष्य-' (४।१।६५) इति न डीप् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१४) ॥३॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० ३।२।४८) इति डः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्तूयते । 'गैशब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'दुर्गे कोटे दुर्गमे स्यादुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (१५) ॥३॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । ष्वल् (३।१।१३३) ॥३॥ पचाद्यच् (वा० ३।१।१३४) 'बह्नादिभ्यश्च' (४।१।४५) इति डीपि 'चण्डी' इत्यपि । 'चण्डी कात्यायनी देव्यां हिंस्रकोपनयोषितोः' ॥ (१६) ॥३॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् 'अम्बिका पार्वती-मातृर्धृतराष्ट्रस्य मातरि' ॥ (१७) ॥३॥ सप्तदश 'उमायाः' ॥ विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ष्वल् (३।१।१३३) । विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास्य इति वा । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्यं विघ्ने जिने गुरौ' ॥ (१) ॥३॥ विघ्नानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) ॥

(२) ॥*॥ द्वयोर्मात्रोरपत्यम् । 'मातुस्तस्यस्यासंभद्रपूर्वायाः' (४।१।११५) इत्यणि उत्वं रपरत्वं च । दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अपत्यत्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वैमातुरो जरासंधवारणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ गणानां प्रमथानामधिपः ॥ (४) ॥*॥ एको दन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पादितदन्तत्वात् ॥ (५) ॥*॥ हे रम्बते । 'हः शंकरे हरौ हंसे रणरोमाञ्चवाजिषु' इति नानार्थरत्नमाला । 'अवि रवि शब्दे' पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । हे उपसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौर्यगर्विते । महिषे विघ्नराजे च') ॥ (६) ॥*॥ लम्बमुदरमस्य । ('लम्बोदरः स्यादुद्धमाने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥*॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गज-शब्दः ॥ (८) ॥*॥ (नन्वत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । 'विरूपाणा-मपि समानार्थानाम्' (वा० १।२।६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपपदार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु लक्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैव बोध्यम्) ॥ अष्टौ 'गणेशस्य' ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।
पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।
षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१) ॥*॥ महती सेना यस्य । ('महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥*॥ शरेषु जन्मा-स्य ॥ (३) ॥*॥ षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ पार्वत्या नन्दनः (५) ॥*॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ सेनां नयति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' ॥ (७) ॥*॥ अग्नेर्भवति । ('भुवः-' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (८) ॥*॥ गूहति रक्षति सेनाम् । 'गूह संवरणे' (भा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गते च पर्वतादेश्च कंदरे' ॥ (९) ॥*॥ बहु-लानां कृत्तिकानामपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१०) ॥*॥ तारकं जयति ॥ (११) ॥*॥ विशाखति । 'शाखं श्लाखं व्याप्तौ' (भा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । विशाखायां जात इति वा । 'संधिवेलादि-' (४।३।१६) इ-त्यणः 'श्रविष्ठाफल्गुनी-' (४।३।३४) इत्यादिना लुकि 'लुक्-क्षितलुकि' (१।२।४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे वि-

शाखा मे कठिलके') ॥ (१२) ॥*॥ शिखी मयूरो वाहन-मस्य ॥ (१३) ॥*॥ षण्णां मातृणामपत्यम् । 'मातुस्तस्यस्या-सं-' (४।१।११५) । (१४) ॥*॥ शक्तेधरः ॥ (१५) ॥*॥ कुमारयति कीडति । 'कुमार कीडायाम्' (उ० उ० से०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) कुत्सितो मारोऽस्येति वा । 'कुः पापे-षदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'शत-कतो रूपवती देवसेनेति या सुता । सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भा-र्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्णसेनापतये महासेनाय सुव्रत' इति वायुपुराणात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्वौ ना न द्वयोर्जीत्यकाञ्चने' ॥ (१६) ॥*॥ क्रुधेः (भा० प० से०) किन् (३।२।५९) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । क्रौञ्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'दृ विदारणे' (भा० प० से०) ण्य-न्तात् (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) ॥*॥ 'कैलासे धनदा-वासे क्रौञ्चः क्रौञ्चोऽभिधीयते' इति बृहद्भारावली । अतः 'क्रौञ्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कार्ति-केयस्य' ॥

इन्द्रो मस्तवान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ।
वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
संकन्दनो दुश्श्रयवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
आखण्डलः सहस्राक्ष क्रभुक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भा० प० से०) । 'क्रुञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तत्र । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः शक्रा-दित्यभेदयोगभेदान्तरात्तमसु' । 'इन्द्रः फणिज्जकेऽस्त्री स्यात्' ॥ (१) ॥*॥ मरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'ज्ञयः' (८।२।१०) इति वलम् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाज्जश्लाभावाः ॥ (२) ॥*॥ मद्यते पूज्यते । 'मह पूजायाम्' (भा० प० से०, उ० उ० से०) । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इत्यादिना 'मघवन' इति निपातितम् ॥*॥ 'म-घवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति त्रिदेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'त्रिदेशे दीर्घाभावात् मघवन' इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । 'सर्वनामस्थाने नासंबुद्धौ' (६।४।८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्तलोपस्य (८।२।२३) आसिद्धत्वम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलग्रह-णेन तद्वाधनात् । अत एव मतुपा (५।२।९३) त्रन्तादेशप्र-त्याख्यानपरं वार्तिकं तद्भाष्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हविर्जक्षिति निःशङ्कौ मखेषु मघवानसौ' इति भट्टिः । एतेन

मघवा मघवन् मघवान् इति त्रैलोक्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । भाष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्यस्यैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्याना-संभवात् । भवतु वा मतभेदः, तथापि 'होतृ लकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या यणादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा, एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवार्तिककृतप्रत्याख्यानरीत्या 'मघवान्' इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति 'विडोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यभेदस्य शासनः । शास-यति । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । णिजन्तात् (३।१।२६) नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः शृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१६९) वृद्धे श्रवसी यस्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा ॥ (६) ॥*॥ 'णासु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सुपु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस्य द्विदन्त्यः ॥*॥ शु इत्यव्ययस्य पूजार्थकत्वात् (शुनासीरः) तालव्यादिरपि ॥*॥ 'शुनाशीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति अर्शआयचि (५।२।१२७) 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः इति व्युत्पत्त्या (शुनाशीरः) द्वितालव्योऽपि ॥ (७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं हृतमाह्वानं यज्ञेष्वस्य । पुरुणि हृतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥*॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥*॥ जयति । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लाजिस्थश्च-' (३।२।१३९) इति ग्लुः । 'जिण्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जिलरे वाच्यवत्प्रोक्तो विष्णावर्के वसुष्वपि' ॥ (१०) ॥*॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायि-तश्चि-' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् । 'शक्रः पुमान्देव-राजे कुटजार्जुनभूरुहोः' ॥ (१२) ॥*॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रोधोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः पराजितत्वात् ॥ (१३) ॥*॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणादकृत्य-प्युङ्ग इति मुकुटः । तत्र । 'पातेर्दतिः' (४।५७) इत्युणादिसूत्र-सत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'पथ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति

सलविधानसामर्थ्याल्लोकवेदसाधारण्येन 'वृद्धकुमारीवर' न्या-येनालुक् आपितः । कस्कादित्वात् (८।३।४८) सः । यत्तु- 'पथ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सलम्-इति मुकुटेनो-क्तम् । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् ॥ (१४) ॥*॥ सुपु त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन्-' (३।२।७४) ॥*॥ सु उद् इत्युपसर्गद्वयप्रयोगे तु 'सूत्रामा' दीर्घादिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन्मुकुटः प्रत्युक्तः ॥ (१५) ॥*॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६९) इति मिदेः क्तिप् ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।१९५) ('वज्री तु बुद्धे देवाधिपे पुमान्' ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवा वसूनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मवृत्रेपु-' (३।२।८७) इति क्तिप् ॥ (१९) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'वृषा तु वासवे । वृषमे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तो-र्गृहक्षेत्रस्य पतिरधिष्ठाता । 'वास्तोष्पतिर्गृहमेधाच्छ च' (४।२।३२) इति निपातनादलुक् पत्वं चेत्येके । इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति पत्वम् । यत्तु मुकुटः 'पथ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्त्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति । तत्र । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस्य' (८।३।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बलस्यासुरस्यारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेतुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिर्हयो यस्य । 'लक्शेशवालरो-माणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीत-कौशेयसप्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ स्वः स्वर्गे राजते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-' (३।२।६९) इति क्तिप् । 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'द्वलोपे-' (६।३।१९९) इति दीर्घः । जान्तः ॥ (२७) ॥*॥ न मुञ्चति । 'मुञ्चल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । 'इगुपधा-त्किट्-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राण्नपाद्-' (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । नमुचेदैत्यस्य सूदनः । 'बूद क्षरणे' (भ्वा० आ० से०, चु० उ० से०) । नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति । 'क्रदि आह्वाने रोदने च'

१—अयं न्यायश्च 'न मु ने' (८।२।३) इति सूत्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्तः—'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुजीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिर्भवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'पतिः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृहीतं भवति' इति ॥

(भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (२९) ॥*॥
 दुःखेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य । दुःसहश्च्यवनो मुनिरस्येति
 वा ॥ (३०) ॥*॥ तुतोर्ति=तुरः । 'तुर त्वरणे' (जु० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तुरं वेगवन्तं
 साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सूत्रे
 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । ण्यन्तात् (३।१।२६) सहेः
 (भ्वा० आ० से०) क्तिप् (३।२।७६) । 'सहेः साडः सः'
 (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति
 पूर्वपदस्य दीर्घः । आड्प्रश्लेषो वा । 'नहिवृत्तिवृषि-' (६।३।
 ११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । 'दीर्घ-
 विधौ' (१।१।५८) इति, 'क्लिङ्ग-' (वा० १।१।५८) इति
 वा (णिलोपस्य) स्थानिवत्त्वनिषेधात्किप्परत्वानपायात् ।
 यत्तु—तुरं सहते इति विग्रह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३)
 इति ण्विः— इति स्वामी । तत्र । छन्दसस्य लोके प्रयोगा-
 भावात् । यदपि—'नहिवृत्तिवृषि-' (६।३।११६) इति 'पूर्व-
 पदस्य दीर्घः—'इत्युक्तम् । तदपि न । क्तिवन्तेषु नह्यादिष्वस्य
 प्रवृत्तेर्ण्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'तुरं वेगवन्तं
 सहते इति वा, तुरस्त्ववरितः सन् परबलानि सहते इति
 वा' इति विग्रह्य 'छन्दसि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः—इत्यु-
 पन्यस्यन् मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः ॥ (३१) ॥*॥ मेघा वाहन-
 मस्य । मेघान् वाहयतीति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२)
 ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि भेदने' (जु० प० से०) । 'वृषा-
 दिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षी-
 ण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥
 (३४) ॥*॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु०
 प० अ०) । डः (वा० ३।२।१०१) 'ऋभुक्षः स्वर्गवज्रयोः'
 इति विश्वः । सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः इनिः (५।२।११५) ।
 पथिवत् । यद्वा ऋच्छति इयतीति वा । अर्तेर्भुक्षिनक् प्रत्ययः ॥
 (३५) ॥*॥ पञ्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य' ॥

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तस्येन्द्रस्य प्रिया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोमो मुने-
 र्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ अत
 एव 'पौलोमी' अपि । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) ॥ इत्यण् ।
 गोत्रत्वेन जातित्वान्डीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ शचते ।
 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
 ११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० सू० ४।१।४५) इति ङीष्
 ('शचीन्द्राण्यां शतावर्या तथा स्त्रीकरणान्तरे') । 'अथ
 शची स्यादिन्द्राणी शतावरी । चारुधारा महेन्द्राणी
 शक्राणी जयवादिनी' इति रभसः । शक्रमणति आनयति
 जीवयतीति वा शक्राणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच
 समवाये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । सची
 दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।

४९) इति ङीषानुक्तौ । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गुण्यं स्त्रीक-
 रणेऽपि') ॥ (३) ॥*॥ यत्तु—अनुकि कर्तव्ये दीर्घाकारमा-
 नुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति' ।
 तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति—इति धातुपारा-
 यणम् । अतएव 'शक्राणी' इति मुकुटश्च । तत्र । अनुकि कृते
 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चा-
 रसामर्थ्यादीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्—इति
 चेत् । न । 'अल्लोपोऽनः' (६।४।१३४) इत्यस्य बाधेन चरि-
 तार्थत्वात् 'पत्युर्नः' (४।१।३३) इति वदादेशे कर्तव्ये आग-
 मलङ्कारकारोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्यति—इति
 चेत् । न । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थात् । न हि तत्र
 लोपोऽस्ति । 'न संयोगात्-' (६।४।१३७) इति निषेधात् ।
 तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घो-
 चारणमावश्यकम् । प्रयोगनिर्वाहस्तूक्त एव ॥ त्रीणि
 'इन्द्रपत्न्याः' ॥

नगरी त्वमरावती ।

(नगरी त्विति ॥) अमराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।
 ९४) । 'मतौ बहुचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥
 (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य' ॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥) उच्चैः श्रवसी यस्य । उच्चैः शृणोतीति
 वा । असुन् (उ० ४।१।८९) । उच्चैर्महच् श्रवो यशो यस्ये-
 ति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य' ॥

सूतो मातलिः

(सूत इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
 इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

(नन्दनमिति ॥) नन्दयति । 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा०
 प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम् । इन्द्रो-
 द्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
 एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्त्यः पताकाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच्
 (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः पुमा-
 न् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' ॥ (१)
 ॥*॥ एकम् 'इन्द्रगृहस्य' ॥

जयन्तः पाकशासनिः ।

(जयन्त इति ॥) जयति । 'तृभूवहि-' (उ० ३।
 १२८) इत्यादिना ज्ञच् । 'ज्ञोऽन्तः' (७।१।२) । ('जय-

न्तावैन्द्रिगिरिशौ जयन्त्युमापताकयोः।जीवन्यां सिंहपुच्छयां च इन्द्रपुत्र्यां च' ॥ (१) ॥*॥ पाकशासनस्यापत्यम् । 'अत इव' (४।१।९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥

पेरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवलभाः ॥ ४६ ॥

(पेरावत इति ॥) इरा उदकानि सन्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) ईरावत्यध्वौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('पेरावतोऽभ्रमातङ्गै नारङ्गे लकुचद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्वेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋजु-दीर्घशरासने') ॥ (१) ॥*॥ अभ्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । अभ्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥*॥ इरया उदकेन वणति 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । इरावणः । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) । इरा सुरा वनमुदकं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'विभाषापधि-' (८।४।६) इति वा णत्वम्—इति । तत्र । 'ऐरावन' इत्यस्यापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥*॥ अत्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थर-गामिनीत्वात् । बौहुलकादुः । अभ्रमोर्वल्लभः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

हादिनीत्यादि ॥ हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । हा-दोऽस्त्यस्या इति वा । इनिः (५।२।११५) 'हादिनी वज्र-विद्युतोः' ॥ (१) ॥*॥ वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् ॥*॥ अस्त्री इति पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच्च । 'वज्रोऽस्त्री' इति वक्ष्यमाणं तस्यैवानुवादः । ('वज्रं स्याद्वालके धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान् । वज्रा सुह्यां गुह्यां च वज्री सुह्यन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री') ॥ (२) ॥*॥ 'कुलिर्हस्तो भुजाद-लः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतान् शयति वा । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे-' (३।२।३) इति कः । कुत्सितमीषद्वा लिशति । 'लिश अल्पीभावे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुलिशो न स्त्रियां प्रोक्तो दम्भोलौ, ना क्षणान्तरे' ॥ (३)

॥*॥ भिनत्ति । 'विदिमिदिच्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२) । यत्तु—'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनु-कर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्यपि भवति, इति वामनः—इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । भाष्येऽस्यार्थस्यादर्शनात् । निष्कलत्वाच्च । 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इपिमदि-' (उ० १।५।१) इत्या-दिना किरच् ॥ (४) ॥*॥ पुनाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं कोटयो धारा अस्य ॥ (६) ॥*॥ खरति । 'सृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'शस्त्र-व्रिहि' (उ० १।१०) इति उः । ('स्वरुः पुमान् यूपख-ण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥*॥ शोभनान्यरूपि धारा अस्येति (स्वरुस्) सान्तोऽपि ॥ (७) ॥*॥ शाम्यत्यरीन् । अन्त-र्भावितव्यर्थोच्छमेवन् । (उ० ४।१९४) । शं शुभमस्यास्त्य-भेद्यत्वात् इति वा । 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योष्ठ्यः ॥*॥ 'शम्ब संवन्धने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संवध्नाति शत्रून्' इति विग्रहे तु (शम्बः) पर्वगृतीयान्तः । 'शम्बः स्यान्मुसलाग्रस्थलोद्गमण्डलके पर्वो । शुभान्विते त्रिषु' ॥*॥ सम्बयतेः (तु० प० से०) विग्रहे तु (सम्बः) दन्त्यादिरपि । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बमूकरपांसवः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (८) ॥*॥ 'दम्भु रोधने' (स्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) दम्भ-सि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (भ्वा० प० से०) । इन् (४।१९८) । दम्भोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥*॥ अश्नाति, अश्यतेऽनेनेति वा अतिसृष्टृधम्य-म्यश्यतिहभ्यो निः' (२।१०२) ॥*॥ इह 'वज्राशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम् । 'वज्राशनिं विदुर्वज्रम्' इति त्रिका-ण्डशेषात् । 'अथ वज्राशनिर्द्वयोः' इति नामनिधानाच्च ॥ (१०) ॥*॥ दश'वज्रस्य' ॥

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानमित्यादि ॥ व्योमि यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११४) इति कर्तरि ल्युट् इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानयन्त्य-नेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः । 'घञ्' इति मुकुटः । तत्र । परत्वाल्ल्युट्प्रसङ्गात् । घस्तु करणाधि-करणयोर्विहितः । विशेषेण मान्यस्मिन्निति वा । अधिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगतं यानमुपमास्येति वा । 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुनपुंसकयोर्मतः' ॥ द्वे 'देवरथस्य' ॥

नारदाद्याः सुरर्षयः ।

(नारदाद्या इति ॥) नरस्य धर्म्यम् । 'नराच्चेति वक्त-व्यम्' (वा० ४।४।४९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं तत्

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलहप्रिया, तथा संभृतत्वाद्वा—
तथा चागमः—'इरावत्या भृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति ।
इत्यपि मुकुटः ॥ २—मितद्वादित्वम् (वा० ३।२।१८०) तु युक्तम् ॥

पितृभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं यति कलहेनेति वा । नुरिदं नारमज्ञानम् । तद्वयति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्रत्वाद्यप्यथ । पृथीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति ॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) । 'डावुंभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति डीप् (४।१।१५) न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्त्यस्याम् । 'सभा राजामनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥

(पीयूषमिति ॥) पीयते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः । 'पीयरूपन्' (उ० ४।७६) । बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्यात्पेयुषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली । 'पीयूषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥*॥ न भ्रियन्तेऽनेन । 'तनिमृद्भ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (२) ॥*॥ सुखेन धीयते । 'धेच् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । यत्तु—अङ्विधौ (३।३।१०४, ५, ६) कारकाधिकारः (३।३।१९, २३) निवृत्तः—इति मुकुटः । तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (३।३।९५) कारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्—इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः । 'अभिविधौ भावे—' (३।३।३४) इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात् । यदपि—सुष्ठु दधाति पुष्पाति शरीरमिति पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) इति—तदपि न । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशेऽदन्तत्वाभावेन टावयोगात् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्सस्यालोपप्रसङ्गाच्च । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) कप्रत्ययो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकासुहोर्मूर्वालेपामृतेषु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अमृतस्य' ॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दाकिनीत्यादि ॥ मन्दमकितुं शीलमस्याः । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० स०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२) ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८।४।३) इति णत्वम् ॥ (३) सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'देवगङ्गायाः' ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

मेरुरित्यादि ॥ मिनेत्युच्चत्वाज्ज्योतीषि । 'डुमिञ् प्रक्षे-

पणे' (स्वा० उ० अ०) । 'मिपीभ्यां रुः' (उ० ४।१०१) । 'मापो रुचि' इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावस्य सूत्रस्यानुपलब्धेः ॥ (१) ॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमुक्तम् ॥ (२) ॥*॥ हेम्नोऽद्रिः ॥ (३) ॥*॥ रत्नानि सानावस्य ॥ (४) ॥*॥ सुराणामालयः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मेरोः' ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४) । मन्दा आराधारा अस्य, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरकुमे । पारिभद्रेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः') ॥ (१) ॥*॥ पारिणोऽध्वेर्जीतः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७) । यत्तु—पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजातः—इति मुकुटः । तत्र । वृद्धाच्छस्य (४।२।११४) अपवादस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्वचनासिद्धेश्च । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरकुमे') ॥ (१) ॥*॥ सम्यक् तनोति पुष्पाणि । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः । सम्यक्तन्यन्ते पुष्पाण्यस्मिन्नित्यधिकरणे 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् वा । ('संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरकुमे') ॥ (१) ॥*॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे षष्ठी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) । हरेश्चन्दनः । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यान्निदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ पञ्चानां 'देववृक्षाणाम्' एकैकम् ॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥*॥ 'सनात्कुमारः' अपि । यद्वा 'हंसगो गृहिणः सनत्' इति ब्रह्मपर्याये रभसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्त्यादिः ॥ (१) ॥*॥ विधातुरपत्यम् । अण् (४।१।९२) ॥ (२) ॥*॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् । द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्ववैद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दस्त्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥

स्ववैद्यावित्यादि ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ ॥ (१) ॥*॥ अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावसत्यौ, न असत्यौ । 'नभ्राणनपाद्—' (६।३।७४) इति नञः प्रकृतिभावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्वः सन्ति ययोः । इनिः

(५।२।११५) । यद्वा अश्विन्यां जातौ । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति लुक् 'लुक् तद्धितलुक्' (१।२।४९) इति ङीपो लुक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोर्वा । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ दस्यतः क्षिपतो-रोगान् । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायित्वि-' (उ० २।१३) इति रक् । (दस्यः खरेऽश्विनीमुते) ॥ (५) ॥*॥ अश्विन्या अपत्ये । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥*॥ 'तावुभाविति द्विलादिष्टलादेकवचनाभावः-' इति स्वामी । अर्थं च प्रायोवादः । 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च' इति मार्कण्डेयात् । 'नासत्यौ' इति 'दस्यौ' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ पट् 'अश्विनोः' ॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेदया उर्वशीमुखाः ।

स्त्रियामिति ॥ अद्भ्यः सरन्ति । 'सैरतेरसुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (१) ॥*॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनचि च' (८।१।४७) इति सूत्रे 'अप्सरसः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरस अपि' इति शब्दार्णवाच्च—अस्य शुभंयाशब्दवद्रूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य वेदयाः ॥ (२) ॥*॥ उरून्महतोऽश्वते व्याप्नोति वर्षीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) को वा । उरु अश्रतीति वा ॥*॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-धृताची-तिलोत्तमादीनां ग्रहणम् ॥ एकम् 'उर्वश्यादेः' ॥

हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वोस्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

(हाहेति ॥) अव्युत्पत्तिपक्षे 'आतो धातोः' (६।४।१४०) इत्यस्याप्राप्तेः शसि हाहान्, 'ओः सुपि' (६।४।८३) इत्यस्याप्राप्तेर्हूहून्, इत्यादि । यत्तु—'आतो धातोः' (६।४।१४०) इति योगविभागादाकारलोपः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । निर्णीतरूपस्य योगविभागेन निर्वाहस्यौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । विच् (३।२।७२) शसि हाहः । हू इति ह्वयति । हेजः (भ्वा० उ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'वचिस्वपि-' (६।१।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । बाहुलका-ज्ञाप्रत्यये तु (हाहाः) व्युत्पन्नोऽधातुश्च । एवं इप्रत्यये हूहू-रपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धर्वो वीतिहाहसोः' इति संसारावर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच्च । भोजस्तु हहाहुहशब्दयोरव्ययत्वमाह । 'हहाः' इत्यादिह्रस्वः । 'हुहुः' इत्युभयह्रस्वश्च । 'हंसो हहाहुह च द्वौ वृषणश्च तुम्बुरुः' इति शब्दार्णवात् । 'गीतमाधुर्यसंप-

न्नौ विख्यातौ च हहाहुह' इति व्यासोक्तश्च ॥*॥ गन्धं सौरभमवर्तति । 'अवे गतौ' (भ्वा० प० से० पवर्गायान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ('गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगमेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च') ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम् । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातवः' इति शब्दार्णवात् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ 'देवगायकानाम्' एकम् ॥

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

कृपीत्योनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपवुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुश्रुणिः ।

हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरप्पित्तम्

अग्निरित्यादि ॥ अङ्गति । 'अग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ० ४।५०) इति निर्नलोपश्च । ('अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौपधौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ विश्वे नरा अस्य । 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ् । ब-हुत्वे च 'यञञोश्च' (२।४।६४) इति लुक् । विश्वानराः—इति मुकुटः । तत्र । 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र लुकोऽदर्शनात् । 'वैश्वानराय मीढुषे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च । ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसक्त्यभावाच्च । एतेन विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ्—इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ बहति हव्यम् । 'वहि-श्रिथ्युदुगलाहालरिभ्यो नित्' (उ० ४।५१) इति निः । निच् । ('वहिवैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौपधौ पुमान्') ॥ (३) ॥*॥ 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) नीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादिर्ह्वयतेऽस्मिन् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० से०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१।६८) इति व्रन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा । ('वीतिहोत्रोऽनलेऽर्के च') ॥ (४) ॥*॥ धनं जयति ।

१—'यञञोश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयञञोर्लुग्विधायकेन लुको दर्शितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽचिकीर्षितत्वेन, गोत्रापत्ये एव चिकीर्षितत्वेन, लौकिके लृगभावस्य 'छन्दोवक्तव्यः कुर्वन्ति न ह्येषा इष्टिरस्ति' (१।४।३) इति भाष्येणासाधुताध्वननात् 'वैदिके सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति परिभाषया, अन्तोदात्तत्वस्य 'सुप्तिङुपग्रह-' (३।१।८५) इति—भाष्योक्त्या, स्वरव्यत्ययेन सिद्धौ विदादिगणे तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु 'अप्सरसः' इत्येव सूत्रं दृश्यते ॥

२—द्वे उर्वश्यादेरिति मुकुटः ॥

‘संज्ञायां भृत्-’ (३।२।४६) इति खच् । (‘धनंजयः सर्प-
भेदे ककुभे देहमारुते । पार्थेऽग्नौ’) ॥ (५) ॥*॥ कृपीटस्य
जलस्य योनिः । ‘कृपीटमुदरे जले’ इति रत्नकोषात् । ‘अग्ने-
रापः’ इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । ‘अञ्चोऽभिर्त्र-
ह्यतः क्षत्रम्’ इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ ज्वलति । ‘जुचङ्गम्य-’
(३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥*॥ विद्यते लभ्यते । ‘विदू-
लाभे’ (तु० उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । जातं
वेदो धनं यस्मात् । जाते जाते विद्यते इति वा । ‘विद स-
त्तायाम्’ (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेदयते वा ।
‘विद चेतनादौ’ (अ० प० से०, रु० आ० अ०, ण्यन्तः,
चु० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (८) ॥*॥
तन् शरीरं न पातयति । ‘नप्राणनपात्-’ (६।३।७५)
इति निपातितः । तनूनपातौ । ‘तनूनपातमुपसस्य नि-
साते’ इति मन्त्रः ॥*॥ तन् स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति
आशुविनाशित्वाद् इति ‘तनूनपात्’ शत्रन्तः । ‘उगिदचाम्-’
(७।१।७०) इति नुमि तनूनपात्, तनूनपान्तौ, तनू-
नपान्तः इति वा ॥*॥ तन्वा ऊनं कुशं पाति । तनूनपं
पृतादि, तदस्ति । ‘अदोऽनन्ने’ (३।२।६८) इति विट् । तनू-
नपादौ, तनूनपादः इति वा ॥ (९) ॥*॥ बृंहति । ‘बृहि
वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘बृहेर्नलोपश्च’ (उ० २।१०९)
इति इस् । पुंलिङ्गोऽयम् । ‘बहिर्लुको बृहज्जानुः’ इत्यमर-
मालापूर्वकाण्डे पाठात् ॥ (१०) ॥*॥ ‘शुक्रो वैश्वानरो
वह्निर्वहिः शुष्मा तनूनपात्’ इति शब्दार्णवात् ‘वहिः
शुष्मा’ इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित् । तत्र समस्त-
पक्षे वह्निः कुशः शुष्म बलमस्येति विग्रहः । वह्निः सान्तः
(‘वहिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे’) । वह्निरिदन्तः ।
‘शुष्मा’ इति नान्तः पृथग्-इत्यन्यः ॥*॥ शुष्यत्यनेनेति
शुष्मा । ‘शुष शोषणे’ (दि० प० अ०) । ‘अन्येभ्योऽपि-’
(३।२।७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकलान्न गुणः ॥*॥ शुष्यति
जलम् । शुषंरन्तर्भावितण्यर्थात् ‘अविसिविसिशुषिभ्यः कित्’
(उ० १।१।४४) इति मनिप्रत्यये ‘शुष्मः’ अदन्तोऽपि ॥
(११) ॥*॥ कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । (‘कृष्णवर्त्मा
विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च’) ॥ (१२) ॥*॥ शोचीषि
ज्वालाः केशा इवास्य । ‘नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य’ (८।३।
४५) इति पलम् ॥ (१३) ॥*॥ ‘उषः प्रभाते संध्यायाम्’
इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । ‘अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः-’ (वा०
८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नित्यम् ॥ (१४)
॥*॥ आश्रयमाधारमश्नाति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । (‘आ-
श्रयाशः पुमान्वहौ त्रिषु चाश्रयनाशके’) ॥*॥ ‘आश-
याशः’ इति पाठान्तरम् । आशेरतेऽत्रेत्याशयः । ‘एरच्’
(३।३।५६) । तमश्नाति ॥ (१५) ॥*॥ बृहन्तो भानवोऽस्ये-

ति ॥ (१६) ॥*॥ ‘कुश तनूकरणे’ (दि० प० से०) ।
कुरयति । ‘ऋतन्यजि-’ (उ० ४।२) इत्यानुक् ॥ (१७) ॥*॥
पुनाति । ‘पूज् पवने’ (त्रया० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) । (‘पावकोऽग्नौ सदाचारे वह्निमध्ये च चित्रके ।
भङ्गातके विडङ्गे च शोधयितृनरेऽपि च’) ॥ (१८) ॥*॥
अनित्यनेन । पृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ‘अनलो
वसुभेदेऽग्नौ’ । (अनलोऽनिले । वसुदेवे वसौ वहौ’) ॥
(१९) ॥*॥ लोहिता अश्वा यस्य । ‘वरुणस्त्वसितानश्चान्कुबेरः
कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुकाभान्वायुर्वभ्रूस्तथावृणोत्’
इति शालिहोत्रात् । रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमस्येति वा ।
(‘रोहिताश्चश्चित्रभानौ हरिश्चन्द्रनृपात्मजे’) ॥ (२०) ॥*॥
वायोः सखा । ‘राजाहःसखिभ्यष्टच्’ (५।४।९१) ॥*॥ वायुः
सखास्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभावात्
‘अनङ् सौ’ (७।१।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥*॥ शिखाः
सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥*॥ (ब्रीह्यादित्वात् (५।२।
११६) इनिप्रत्यये ‘शिखी’ अपि । ‘शिखी वहौ बलीवर्दे
शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः’ ॥
(२२) ॥*॥ (आशोष्टुमिच्छति) आङ्पूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प०
अ०) सन्नन्तात् ‘अङि शुषेः सनश्छन्दसि’ (उ० २।१०६)
इत्यनिः । छान्दसानामपि क्वचिद्भाषायां प्रयोगः । ‘अध्वर्यु-
क्तुः-’ (२।४।४) इति ज्ञापकात् । आशु शीघ्रं आशु ब्रीहिं
वा शु क्षणोति । ‘क्षणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । इन् (उ०
४।१।१८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥*॥ हिरण्यं
रेतोऽस्य । सान्तः । ‘हिरण्यरेताः पुंसि स्याद्विवाकरहविर्भुजोः’ ॥
(२४) ॥*॥ हुतं भुङ्के । क्तिप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५)
॥*॥ दहति । ल्युः (३।१।१३४) (‘दहनश्चित्रके भङ्गातकेऽग्नौ
दुष्टचेष्टिते’) ॥ (२६) ॥*॥ हव्यं वाहयति । ण्यन्ताद्बहेः
(भ्वा० उ० अ०) ल्युः (३।१।१३४) यत्तु स्वामी—‘हव्यं
वाहयति’ इति विग्रह्य ‘हव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युट्’ (३।२।
६५)—इत्याह । तत्र । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । ‘कव्य-
पुरीषपुरीष्येषु-’ इति पाठस्योपलम्भात् । ‘वहश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च । मुकुटोऽपि—‘वाहयति’ इति
विग्रह्य ‘हव्येऽनन्तः पादम्’ (३।२।६६) इति वहेर्ज्युट्-इ-
त्याह । तदपि न । ज्युट्छान्दसत्वात् । ‘वहश्च’ (३।२।६४)
इत्यनुवृत्तेर्ण्यन्तादसंभवाच्च ॥ (२७) ॥*॥ सप्तार्चिषो यस्य ।
काली-कराली-मनोजवा-मुलोहिता-सुधूमवर्णा-स्फुलिङ्गिनी-वि-
श्वदासाख्याः सप्त बहेर्जिह्वाः । (‘सप्तार्चिः पावके पुंसि
क्रूरचक्षुषि च त्रिषु’) ॥ (२८) ॥*॥ ‘दसु उपशमे’ (दि०
प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद् ‘दमेरुनसिः’ (उ० ४।२।३५) ।
दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥*॥ दीर्घमध्योऽपि । दमुना
दमुनाः प्राचीनवहिः शुचिवह्निषौ इति नामनिधानात् ॥
(२९) ॥*॥ शोचयति । ‘ऋज्रेन्द्र-’ (उ० २।२८) इति निपा-

तितः । शुक्रं रेतोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । शुक्रवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । ('शुक्रः स्याद्भ्रातृगवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्') ॥ (३०) ॥ चित्रा भानवोऽस्य । क्षुभ्रादिः (८।१।३९) । ('चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च') ॥ (३१) ॥ विभा प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुस्तु भास्करे । हुताशने हारभेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥ शुचिं पवित्रं करोति शुचयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । यद्वा शोचति । अन्तर्भावितण्य-र्याच्छुचेः (भ्वा० प० से) 'इगुपधात्-' (उ० ४।१।२०) इतीन् । ('शुचिर्प्राप्माग्निशृङ्गारेष्वापाठे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥ अपां पित्तमिव । दाहकत्वात् ॥ (३४) ॥ चतुर्विंशत् 'अग्नेः'

और्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

(और्व इति ॥) उर्वस्य मुनेरपत्यम् । यत्तु । विदाद्यच् (४।१।१०४) बहुत्वे 'यजवोश्च' (२।४।६४) इति लुकि उर्वाः-इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्येऽजोऽसंभवात् । तस्मादप्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥ वडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('वाडवं करणे स्त्रीणां घोटकौधे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले') ॥ (२) ॥ वडवाया अनलः । आधाराधेयभाव एव संबन्धत्वेन पञ्चर्थः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'वाडवाग्नेः' ॥ वहेर्द्रयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(वहेरिति ॥) 'वहेः' इति प्रायोवार्दः । 'हेतिः स्यादायुध-ज्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति दर्शनात् । ज्वलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥ स्त्रियां टाप् (४।१।१४) ॥ (१) ॥ 'कील वन्धे' (भ्वा० प० से०) । कीलति । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः ॥ स्त्रियां टाप् (४।१।१४) 'कीलोऽग्नितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि' ॥ (२) ॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजा-याम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ० अ०) । 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छा-दिच्छर्दिभ्य इतिः' उ० २।१।०८) अर्चिः सान्तः ॥ इति (उ० ४।१।१८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः' इति

१—वाङ्मुक्तात्काचिदलुगपि 'सोऽङ्गिपांसैरपां पित्तमिन्धानः श-र्वी नयेत्' इति प्रयोगात् इत्यपि मुकुटः ॥ २—उर्वेण किलायोनिजपुत्रार्थिना ऊर्मथितः, तत्र ज्वालाभयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार आसीत् इति श्रुतिः—इति मुकुटः ॥ ३—भिदादिगणे उर्वेशब्दपाठवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वानरश-ब्दव्याख्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ ४—वयं तु ब्रूमः पञ्चैव वाचकान्यर्चिषः । वहेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यर्चि-विशेषणाभिधुतौ वर्तते धातुरिव गैरिके' इत्येतत्सूचनार्थम्—इति मुकुटः ॥

श्रुतेः ॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः संबध्यते । तत्रा-र्चिषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इति क्लीबत्वमपि वक्ष्यते । ('अर्चिमयूखशिखयोः') ॥ (३) ॥ हिनोति, हन्ति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिन्नन्तो निपातितः ('हेतिर्ज्वालाभसूर्याशुषु') ॥ (४) ॥ शेते । 'शीडः किङ्गस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा ज्वालावर्हिचूडालालक्यप्रमात्रके' ॥ (५) ॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

(त्रिष्विति ॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः । स्फुना फूत्का-रेण लिङ्गति । 'लिंगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ स्फुलिङ्गा जातावपि । अजादित्वाद्याप् ॥ (१) ॥ अग्नेः कणः ॥ (२) ॥ द्वे 'अग्निकणस्य' ॥

संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

(संताप इत्यादि ॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (१) ॥ 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ यत्तु—संतापनं संतापः । घञ् (३।३।१८) । संज्वरयति संज्वरः । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । वैपम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वा-भावात् । समौ समानार्थकौ समलिङ्गौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥ धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराज्यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (१) ॥ पितृणां पतिः ॥ (२) ॥ समं वर्तितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । जान्तः ॥ (४) ॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन । ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु') (५) ॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥ शमयति । ल्युः (३।१।१२४) । ('शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते') ॥ (७) ॥ यमेन संयमेन राजते । क्तिप् (३।२।६१) जान्तः ॥ (८) ॥ यमयति । अच् (३।१।१३४) । 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजेऽपि च' इति विश्वः ॥ (९) ॥ कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्रज्ञायण् (५।४।३८)—इति मुकुटः । तन्न । कलेर्मित्वाभावात् । प्रज्ञायणि रूपद्वयप्रसङ्गाच्च । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'काल-

१—मित्राभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्त्या 'कलयति' इति मुकुटोक्तमेव समञ्जसम् ॥

यति' इति विग्रह उचितः । कालवर्णत्वाद्वा । ('कालो भूत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥*॥ दण्डस्य धरः । (दण्डं धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि । ('दण्डधारो यमे राज्ञि') (११) ॥*॥ श्राद्धस्य देवः अंशभाक्त्वात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥*॥ विवस्वतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥*॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१। २६) इति ण्यन्ताद् ण्युल् (३।१।१३३) ॥ (१४) ॥*॥ 'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः ॥ ५९ ॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

(राक्षस इत्यादि ॥) रक्षत्यस्मात् । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ० ४।१।८९) प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) राक्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (प० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । (राक्षसो यातुधाने स्याच्चण्डायां राक्षसी स्मृता) ॥ (१) ॥*॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋतेरयम्-कौणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ क्रव्यमाममांसमिति । 'क्रव्ये च' (३।२।६९) इति विट् । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिदम् । तेनाममांसभक्षके 'क्रव्यादः' इति न भवत्येव । ('क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः') ॥ (३) ॥*॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पक्वं च भुङ्क्ते इति क्रव्यादः । 'कृतविकृतपक्वशब्दस्य पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) क्रव्यादेशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृदध्याये—'सदान्नादकणादौ च स्यात्क्रव्यादाममांसभुक् । क्रव्यादः कृतविकृतपक्वमांसभुग्व्यते' इत्युक्तेः । तस्माद्योगार्थस्य व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या उभयोः सामान्येन प्रयोगः ॥ (४) ॥*॥ अस्त्रं रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । नतु टक् (३।२।८) 'पिवतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात् । दन्त्यसवान् । ('अस्त्रपा तु जलौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥*॥ न श्रपयति क्रव्यात्त्वात् अश्रपः । पचाद्यच् (३।१। १३४) तालव्यशवान् ॥ (५) ॥*॥ आशृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशेणिच्च' (उ० १।५।२) इति किरच् । 'आशिरो धनुषः शङ्खः क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः' इति संसारावर्तः । ('आशिरोऽर्के राक्षसेऽमौ') ॥ (६) ॥*॥ रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा-' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ कर्बुरो वर्णेन । यद्वा— कर्वति । 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'महुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । ('कर्बुरं सलिले

हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्') ॥*॥ 'कर्वरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात् कर्बुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशवृचतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१।२१) ॥ (९) ॥*॥ निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः पः ॥ (१०) ॥*॥ यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पाति स्वजातिपोषकत्वात् । धाजो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७।८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । यातूनि यातनाः धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७) । अन्तस्थादिः ॥*॥ जातु कदाचित् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि ॥ (११) ॥*॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्वासौ जनश्च । ('अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च') ॥ (१२) ॥*॥ निर्ऋतेरपत्यम् ॥ (१३) ॥*॥ याति । 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च' (उ० १।७।३) इति तुः । अर्धर्चादिः (ग० २।४।३१) ॥ (१४) ॥*॥ रक्षन्त्यस्मात् । असुन् (उ० ४।१।८९) 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'राक्षसस्य' ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरपतिः ।

प्रचेता इत्यादि ॥ प्रचेतयति । प्रकृष्टं चेतोऽस्येति वा । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'प्रचेताः पांशिनि मुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ त्रियते वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५।३) । 'वरुणस्तरुभेदेऽसु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥*॥ युचि (उ० २।७।४) 'वरणः' अपि । 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । धातुवै वरणे प्रोक्तस्मात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२) ॥*॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ('पाशी पाशधरेऽप्यतौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ यादसां पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । ('यादसांपतिरम्भोऽधौ पश्चिमाशापतावपि') ॥*॥ लुकि तु 'यादःपतिः' अपि ॥ (४) ॥*॥ अपां पतिः ॥*॥ लुकि 'अपपतिः' अपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वरुणस्य' ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

श्वसन इत्यादि ॥ श्वसित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ०

१—'पाशिनिपुणे पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्तरे ॥

२—अलुकि 'अपांपतिः' इत्यपि—मुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपतिरपीत्यत्रापि ना यादसांपतिरित्यस्य मूलकृतसंमतत्वेन अपांपतिरित्यस्य मूले छन्दोनुरोधादपाठात् ॥

प० से०) ल्युट् (३।३।११७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मदनद्वये') ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युक् ॥ (३) ॥*॥ 'मातरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति संचरति । 'दुओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्तसप्तकल्पत्वात् । 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति निपातनात्सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥ सदा गतिरस्य ('सदागतिर्नाकवातनिर्वाणेषु सदीश्वरे') ॥ (५) ॥*॥ पृषद् मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य । पृषतामम्बुकणानामश्व इवेति वा । यत्तु—पृषन्त्यम्बुकणा अश्वोऽस्य—इति मुकुटः । तत्र । बाह्यबाहकभावस्य विपरीतत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वहति । पचायच् (३।१।१३४) ॥ गन्धस्य वहः । यत्तु—गन्धस्य वहः—इति विगृह्य 'अकारादनुपपदात्सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा० ३।२।११) इत्यस्य प्रायिकत्वात् पचायच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र । प्रायिककल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षायामचः (३।१।१३४) सिद्धत्वाच्च ॥ (७) ॥*॥ गन्धं वहति । 'कर्मण्यक्' (३।२।११) ('गन्धवाहो मृगेऽनिले । गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥*॥ अनिलनेन । 'सलिकल्यनि-' (उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥ (९) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । ('आशुगोऽर्के शरे वायौ') ॥ (१०) ॥*॥ सम्यग् ईतं गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ युचि (३।२।१४८) तु समीरणः । ('समीरणः स्यात्पवने पथिके च फणिज्जके') ॥ (१५) ॥*॥ म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा । मरुत् । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ ('मरुदेवे समीरे नाग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥*॥ ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥*॥ मरुतशब्दोऽपि बोध्यः । 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति विक्रमादित्यकोशात् । 'मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति संसारवर्ताच्च ॥ (१२) अतएव जगत्प्राणौ पृथगपि । 'जगत् स्याद्विष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च । जगती भुवने ख्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्विप् द्वित्वे 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥*॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्' (उ० २।८४) इति व्युत्पाद्यते, तदा 'उगिदचाम्-' (७।१।७०) इति जुम् । जगत्,

जगन्तौ ॥*॥ यत्तु—मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच् इत्येतन्नास्ति'—इत्यवोचत् । तत्र । उणादिसूत्रस्यासत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थत्वाच्च ॥*॥ एकत्वे तु जगतां प्राणः ॥ (१४) ॥*॥ नभोऽस्योश्वयत्वेनास्ति । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाडुत्वाभावः ॥ (१६) ॥*॥ वाति । 'हसिमृग्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ॥*॥ 'क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तिचि 'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वाश्चसनः पवनो मरुतोऽनिलः । नभस्वान् क्षिपणुर्वातिः शुपिणो नैघटो वहः' इति साहसार्द्धः ॥ (१७) ॥*॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ('पवनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् । निष्पावमरुतोः पुंसि') ॥ (१८) ॥*॥ पवते । 'पूह्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । 'आने मुक्' (७।२।८२) ॥ (१९) ॥*॥ प्रकृष्टं भनक्ति । 'भजो आमर्दने' (स्वा० प० अ०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥*॥ विंशतिः 'वातस्य' ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥६३॥ शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात्, ऊर्ध्वेन व्याप्त्या च अनिलनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयति, अपानयति, समन्तादानयति । आनयतेः (प्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प० से०) इत्यस्मात्) डः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१३४) वा—इत्याहुः । इमे प्राणादयः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशे स्याद्, व्यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्यापाराः क्रमादमी । प्राणः' इत्यत्र 'अनितेः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभून्नि चासुषु' । ('अपानं तु गुदे क्लीवं, पुंसि स्यात्तस्य मारुते' । 'उदानोऽप्युदरावर्ते वायुभेदे भुजंगमे' । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्थपञ्चवायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।

जवः

(रंह इत्यादि ॥) रमतेऽनेन । 'रमेर्हुञ्च' (उ० ४।२।१४) इत्यसुन् हुगागमश्च । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनेन । 'तृ ल्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९)

१ वायुर्हि नभःस्वामी । तथा च वायुपुराणम्—'शब्दाकाशबलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुकुटः ॥ २—'नशब्दः स्वागते बन्धौ वृक्षे सूर्ये च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान् घटयति चेष्टयते नघटः ॥

॥ (२) ॥॥ रिणाख्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (ऋ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः-इति स्वामिमुकुटौ । तन्न करणे ल्युटो बाधकस्य सत्त्वात् । तस्मात् 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्व्युत्पन्नभावः ॥ (३) ॥॥ स्यन्दतेऽनेन । 'स्यदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः ॥ (४) ॥॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः । जवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । चवर्गादिः । ('जवो वेगवति त्रिषु । पुंलिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्डपुष्पे जवा स्मृता') ॥ (५) ॥॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रंहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पञ्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
सत्त्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति ॥) रंहआदयः सवेगगतिवचनाः । शीघ्रादयस्तु धर्मवचना एव । अतएव 'शीघ्रं पचति' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचति' इति-इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहः प्रभृतयो वेगाख्यगुणपराः, शीघ्रादयस्तु कालाल्पत्वपराः-इति । शिङ्घ्रति व्याप्नोति । 'शिघि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'शीघ्रादयश्च' (३) इति रगन्तो निपातितः । ('शीघ्रं नलदे चक्राङ्गे क्लीबं द्रुतगतौ त्रिषु') ॥ (१) ॥॥ त्वरते स्म । 'जित्वरा संभ्रमे' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्थोऽकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'रुष्यमत्वरसंघु-षाखनाम्' (७।२।२८) इति वेट् । ('त्वरितं वेगतद्रुतोः') ॥ (२) ॥॥ इडभावे तूर्णम् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युट् । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नलम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४।१) इति णलम् ॥ (९) ॥॥ 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्घते । 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।—'लधि शोषणे' (भ्वा० प० से०)-इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्क्लीबम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृकानामौषधौ तु स्त्री') ॥॥ ('बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रमापद्यते' (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'रघु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुस्यदः' इति प्रयोगात्) ॥ (३) ॥॥ क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥॥ ऋच्छति, इयति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयो-रपि इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्यव्ययस्य 'बालमूल-' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यव्ययमपि ।—अप् (३।३।५७) बाहुलकात् क्लीबत्वम्-इति मुकुटस्य प्रमादः । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (५) ॥॥ द्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थो-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । ('अथ द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे') । यत्तु—

भावे क्तः-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रसङ्गात् । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्घयते' इति कर्मव्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥॥ चोपति । 'जुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'जुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः प्रत्ययः । ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च ॥ नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वा-च्यवत्तरले चले') ॥ (८) ॥॥ विलम्बते स्म । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । नञ्समासः ।—भावे क्तः-इति मुकुटस्तु पूर्व-वत् ॥ (१०) ॥॥ अश्रुते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आश्रुस्तु ग्रीहिशीघ्रयोः' ॥ (११) ॥॥ एकादश 'शीघ्रस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६।१।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥॥ पक्षे संततम् ॥ (४) ॥॥ आड्पूर्वो रमिर्विरामे । अविद्यमानमारतं यस्मिन् ॥ (२) ॥॥ 'श्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥॥ निशाव्यापारराहित्यमुपचारात् । नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥॥ नियमेन भवम् । 'त्यक् नेर्ध्रुवे' (वा० ४।२।१०४) ('नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥॥ न जस्यति । 'जसु मोक्षणे' (दि० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१५७) इति रः ॥॥ सततम्, अज-स्रम्, शब्दाव्यवयावपि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वदभीक्ष्णं नित्यं सदा सततमजस्रमिति सातत्ये' इत्यव्ययप्रकरणे आ-पिशलेः ॥ (९) ॥॥ नव निरन्तरस्य ॥

अथातिशयो भरः ।

अतिवेल-भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥ ६६ ॥

तीव्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-बाढ-दृढानि च ।

(अथेति ॥) सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः । अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे ।—अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीङः 'एरच्' (३।३।५६) इति मुकुटः । तन्न । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति स्वव्याख्यानविरोधाच्च ॥ (१) ॥॥—'भृ भर्त्सने' (ऋ०

१—भावे क्तः (३।३।११४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-क्रियाकरणसेति मुकुटः ॥

प० से०) । करणे 'कृदोरप्' (३।३।५७) — इति स्वामिसु-
कुटौ । तत्र । ल्युटा बाधप्रसङ्गात् भरति । 'भृ भरणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-भर-
णम् । पुंस्ति- (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥
(२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥*॥
अतिक्रान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्विती-
यया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ भृशते ।
'भृशु भ्रंशु अधःपतने' (?) अन्तर्भावितव्यार्थात् 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्ति-
विषयो वा, तमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् ॥ (५) ॥*॥ मात्रा
स्तोकम्, तामतिक्रान्तम् । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८) इति
ह्रस्वः ॥ (६) ॥*॥ उद्गाहते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (७) ॥*॥ निःशेषेण
भरोऽत्र ॥ (८) ॥*॥ तीव्रति । 'तीव्र स्थौल्ये' (भ्वा० प० से०) ।
दन्त्योष्णान्तः । बाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥*॥ एको-
ऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥*॥ निताम्यति स्म । 'तमु
काह्यायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः
(३।४।७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥
(११) ॥*॥ गाढमुद्गाढवत् ॥ (१२) ॥*॥ 'बाहू प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति
निपातितम् । ('बाढं भृशप्रतिज्ञयोः') ॥ (१३) ॥*॥ 'दृढ
दृढि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।
२७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले भृशे शक्ते') ॥ (१४)
॥*॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य' ॥

क्लीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्याद्विष्वेषां सत्त्वगामि यत् ६७

(क्लीव इति ॥) शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणत्वाद-
द्रव्ये वर्तमानं क्लीवे स्यात् । यथा शीघ्रं जुहोति, सततं भुङ्के ।
एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम्
इत्यर्थः । शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्युः, शीघ्रं वयः, इत्यादि ।
अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव । पुंलिङ्गेन निर्दे-
शात् । 'गाढैकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति
रभसाच्च । 'अतिशयं पचति' इति प्रयोगस्तु क्रियाविशेषण-
त्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया । क्लीवता तु न, नियतलिङ्गत्वात् ।
शीघ्रादीनामनियतलिङ्गानां हि क्रियाविशेषणत्वे क्लीवता, न

तु नियतलिङ्गानाम् । कचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य
विशेष्यगामीत्यर्थः ॥

कुवेरख्यम्बकसखो यक्षराजुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गडविडश्रीदपुण्यजनेश्वरः ॥ ६९ ॥

कुवेर इत्यादि ॥ कुतिसतं वेरं शरीरमस्य । कुष्टित्वात् ।
कुत्सायां किति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते । 'कुवेरः कुशरी-
रत्वान्नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुपुराणम् । यद्वा—
कुम्भवति धनम् । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा० प० से०) ।
'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येक् ॥ (१) ॥*॥ व्यम्ब-
कस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
यक्षेषु राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (३) ॥*॥
गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्य-
कानामीश्वरः ॥ (४) ॥*॥ मनुष्यस्येव धर्म आचारः इमंशु-
लत्वादिर्वास्य । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४।१२४) ॥ (५)
॥*॥ धनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) 'आतः'
(३।२।४) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा ।
'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा
स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (७) ॥*॥ धनानामधिपः ॥
(८) ॥*॥ किंनराणामीशः ॥ (९) ॥*॥ विश्रवसोऽपत्यम् ।
शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो विश्रवणरवणावादेशौ नि-
पातितौ अण् च ॥ (१०) ॥*॥ पुलस्तेर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गा-
दिभ्यो यच्' (४।१।१०५) बहुत्वे पुलस्तयः ।—अपत्यं गोत्रं
वा—इति मुकुटः । तत्र । अनन्तरापत्ये यजोऽसंभवात् ॥
(११) ॥*॥ नरो वाहनमस्य । क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९) न
णत्वम् ॥ (१२) ॥*॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्याप्नोति । 'अक्षू
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । यक्ष्यते ।
'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९)
इति घञ् 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । यजति शिवम् ।
इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥*॥ सासूयं
गौरीनिरीक्षणे वामे चक्षुषि रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत
एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥*॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् ॥*॥ डलयोरेकत्वस्मरणाद् 'एलविलः'
अपि । इलविलाया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र 'अवृद्धाभ्यो
नदीमानुषी-' (४।१।११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वे-
नास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् इति वा ॥
(१५) ॥*॥ श्रियं दयते, ददाति, वा ॥ (१६) ॥*॥ पुण्य-
जनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'कुवेरस्य' ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ० प०

१—भृशतीति युक्तम्, अस्य दिवाविष्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥
२—जवादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह । क्लीव इत्यादि ।
कलिङ्गस्त्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीघ्रपर्याया आशुशब्दरहिताः
सततपर्याया अनिशजस्वरहिताः, अतिशयपर्याया अतिशयभर-
हिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्भक् । तथा च—कालिदा-
सः—'मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि त्रि-
ष्वित्यन्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गतां कोऽपि मन्यते इति
सर्वधरः—इत्यपि मुकुटः ॥

१—'इलविला पुलस्तिभार्या'—इति मुकुटः ॥

से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ चित्ररधेन निर्वृत्तम् 'तेन निर्वृत्तम्-' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेराक्रीडस्य' ॥

पुत्रस्तु नलकूवरः ।

(पुत्रस्त्विति ॥) नलः कूवरो युगंधरो यस्य । त्रिकाण्ड-शेषे तु—'पुत्रौ तु नलकूवरौ' इत्युक्तम् । तत्तु 'नासत्यौ' इति-वदौपचारिकं बोध्यम् । नलकूवर-मणिप्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुरा-णप्रसिद्धत्वात् । 'नलकूवरमणिप्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वि-तौ' इति भागवतम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुत्रस्य' ॥

कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य । कैलासः स्फटिकः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलक् । तस्यायं कै-लासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तेन आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरस्थानस्य' ॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलति भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) इति कुन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम् । 'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरपुर्याः' ॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥

(विमानमिति ॥) पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पमिव वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वल-का प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमपि । (पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकङ्कणे च रसाञ्जने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंसकम्) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुबेरविमानस्य' ॥

स्यात्किंनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।

स्यादिति ॥ किञ्चित् कुत्सितो वा नरः 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखाश्चायत्वात्, कस्यचिदश्वमुखनरशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकभेदकिंनरयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ तुरंगस्येव वदनमस्य ॥ (३) ॥*॥ मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०) । 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः । 'मीना-ति-' (६।१।५०) इत्यात्वं तु बाहुलकान्न । ('मयुर्मृगाश्वमु-खयोः') ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'किंनरस्य' ॥

निधिर्ना शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां धीयते । धाजः (जु० उ० अ०)

किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । 'धि धारणे' (जु० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आगमशासनस्यानित्यत्वात् तुक् ॥ (१) ॥*॥ शे कल्याणे मोहे बाधः । 'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इत्यलक् । यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ० १।१५२) । शेवं धीयतेऽस्मिन् । धाजः (जु० उ० अ०) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्यनिधेः' ॥

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरस्मिन्नस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्मातेना-नेन । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) ('शङ्खः कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थानि । वलने दिनभागे च नागभेदे') ॥ (१) ॥*॥ 'पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकर-कच्छ-पौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति शब्दार्णवः ॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम् ॥

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

द्योदिवाविति ॥ न विभर्ति किञ्चित् । मूलविभुजावि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा—आपो भ्रश्यन्त्यस्मात् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा—अभ्रति स्थैर्यं गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थाः' (भ्वा० प० से०) । यद्वा—न भ्राजते । 'भ्राज दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने' ॥ (३) ॥*॥ व्य-यति । 'व्येज् संवरणे' । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इत्यादिना मन्त्रन्तं निपातितम् । यद्वा व्यवति । विपूर्वादवते-र्मनिन् (३।२।७५) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सार्वधातुका-' (७।३।८४) इति गुणः । ('व्योम वारिणि चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये') ॥ (४) ॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करच् कित्त्वं च । पुष्कं वारि राति-इति स्वामी । 'पुष्करं गगनपद्मवारिषु' । ('पुष्करं द्वीपती-र्याहिकगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे झुण्डाग्रे') ॥ (५) ॥*॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः') ॥ (६) ॥*॥ नक्षते

१—अत्र पक्षे अब्रशब्दे वसंयुक्तो भकार इति मुकुटः ॥

मेघैः । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहेदिवि भश्च' (उ० ४१२११) इत्यसुन् भश्चान्तादेशः । न वभस्तीति वा किप् (३१२१७८) । नभते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) । सान्तम् । 'नभः क्लीवं व्योम्नि पुमान् घने । प्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्बहे' । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्बहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥३॥ 'अल्यविचमितमि-' (उ० ३१९७७) इत्यसच्प्रत्यये तु नभसमदन्तमपि । नभसः पुंसि-इत्युणादित्तौ । ('नभसस्तु नदीपतौ गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥३॥ बावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३१३१९) । वेदे तु छान्दसं हस्तत्वम् । अन्तर् ऋक्षाणि नक्षत्राण्यस्य । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । लुटा घञो बाधप्रसङ्गात् ॥ (८) ॥३॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा । 'गमेर्गश्च' (उ० २१७७) इति युच् गश्चान्तादेशः ॥ (९) ॥३॥ नास्त्यन्तो यस्य । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ॥ कणा दुरालभापथ्यापार्वल्यामलकीषु च । विश्वंभरागुह्ययोः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि') ॥ (१०) ॥३॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥३॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३११०१) 'खं खः संविदि व्योमनीन्द्रिये । शून्ये विन्दौ मुखे खस्तु सूर्ये' इति हैमः । खर्वत्यस्मिन् वा । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३१२१०१) ॥ (१२) ॥३॥ वि विश्वत एति व्याप्नोति । इणः (अ० प० अ०) शतृ (३१२१२४) । विच्छति न विरमति वा । विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३१२७५) इति किप् । 'कौ च गमादीनाम्' (वा० ६१४४०) इति मलोपे तुक् (६११७१) ॥ (१३) ॥३॥ विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा । विष्णोः पदं क्रमोऽत्र-इति स्वामी । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । ('विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । संक्रान्तिर्द्वात्रिका चापि') ॥ (१४) ॥३॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्यादयोऽत्र । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३१३१२१) इति घञ् ॥ (१५) ॥३॥ विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४१९८९) । विजहाति भुवं वा 'वहिहाधाभ्यश्छन्दसि' (उ० ४१२२१) इत्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्तुक् (७१३३३) ।—विपूर्वाज्जहातेर्बाहुलकादसुन्-इति मुकुटः । तन्न । असुनो धातुमात्रात् (उ० ४१९८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुयोगात् । यकारस्याश्रवणप्रसङ्गाच्च ॥ (१६) ॥३॥ 'वा तु पुंसि-' इति तुशब्दादुत्तरान्वयि । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'विदुर्विहायसं

व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य' ॥

इति व्योमवर्गविवरणम् ॥

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) किन् 'ऋत्विग्दधृक्-' (३१२५९) इत्यादिना निपातनात् । यत्तु—मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु किवेव-इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥३॥ भागुरिमतेन टापि दिशा । 'दिक् तु स्त्रियां दिशा दान्ती ककुब् देवचधूः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥३॥ ककते । 'कक लौल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुभं प्रत्ययः । यद्वा—कं वातं स्कुन्नाति विस्तारयति । 'स्कुभु' इति सौत्राद्धातोः किप् (३१२१७८) । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) सलोपः । 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्षोभासु च पक्षजि' ।—केनादित्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि इति कश्चित् । तन्न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥३॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिक्वपि-' (उ० २१२) इति कथन् । ('काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्पुंसकम्') ॥ (३) ॥३॥ आ समन्ताद् अश्रुते व्याप्नोति । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । ('आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्') ॥ (४) ॥३॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हस्रहियुषिभ्य इतिः' (उ० ११९७) । 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे' ॥ (५) ॥३॥ ता इत्यनेन स्त्रीत्वं व्यनक्ति । दिशां बहुत्वाद्वहुवचनम् ॥ पञ्च 'दिशः' ॥

प्राच्यपाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिगुदीची स्यात्

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशब्दोऽत्र । प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यम् । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३१२५९) इत्यादिना किन् प्रत्ययः । प्राञ्चति रविरस्याम् । बाहुलकादधिकरणे, किन्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥३॥ अहो मध्येऽध्वत्यस्याम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थेऽपदिशमिति वत् । अपाञ्चति सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्विधानात् । अवाची-इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्याञ्चतेरधोमुखी भावे वृत्तेः । स्वामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥३॥ प्रति पश्चाद् दिनान्तेऽञ्चति सूर्यम् । सूर्योऽस्याम्-इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥३॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५१३२८) । उद् ऊर्ध्वं तरन्त्यत्र । 'तृष्वनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'ऋदोरप्' (३१३५७) । ('उत्तरा दिग्विशेषे च लुपायामर्जुनेत्य च') ॥३॥ उत्तर

उत्तरमञ्चल्यकम् । उत्क्रान्तं दृष्टिपथमञ्चति सूर्यं वा । अस्या-
मिति तु न युक्तम् । 'उद ईत्' (६।४।१३९) इत्यञ्चतेरत
ईकारः ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं द्वे द्वे 'चतसृणाम्' ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो
यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिग्भवस्य' ॥

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि ।
इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः ॥

पेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(पेरावत इत्यादि ॥) पुण्डरीकवर्णयोगात् । अर्शआद्यच्
(५।२।१२७) । ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे भेषजे
च पुण्डरीकोऽभिदिग्गजे ॥ सहकारे गणधरे राजिलाहौ
गजज्वरे । कौपकारान्तरे व्याघ्रे') ॥ (१) ॥*॥ खर्वत्वाद्वा-
मनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे ।
हरावङ्कोटवृक्षे') ॥ (१) ॥*॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुल्यवर्ण-
त्वात् । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकोषधौ । गम्भार्या
पुंसि दिङ्गागे नागे शाखामृगान्तरे' । कौ मोदते वा । 'इगु-
पध-' इति कः । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।—'मूल-
विभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र ।
अनुपयोगात् ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः ।
(‘अञ्जनं कज्जले चाक्तौ सौवीरे च रसाजने । पुंसि ज्येष्ठा-
दिग्गजयोरञ्जना वानरीमिदि । अञ्जनी लेप्यनार्या च’) ॥
(१) ॥*॥ पुष्पमिव दन्ता यस्य । ('पुष्पदन्तस्तु दिङ्गागभेदे
विद्याधरान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यां भूमौ विदितः । 'तत्र
विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशक्तिकादिः (७।३।२०) ।
(‘सार्वभौमस्तु दिग्गजे चक्रवर्तिनि’) ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सुप्रतीको दिगीशेभे, शो-
भनावयवे त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ दिक्षु विख्याता गजाः ।
दिगीशा गजा इति वा । 'शाकपार्थिवादिः' (२।१।६९) ॥
'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम् ॥

करिण्योऽभ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अभ्र आकाश एव माति । 'मा
माने' (अ० प० अ०) । मित्रव्यादित्वात् (उ० १।३७)
कुः । न भ्राम्यति । 'भृतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मन्थर-

१—ऋषभदेवे ॥ २—इक्षुविशेषे ॥ ३—‘अञ्जनः’ इत्युत्तरं
अञ्जनवर्णोऽस्य । यद्वा—अनक्ति 'अञ्जू व्यत्तयादौ' । ल्युः 'युट्
वा' इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

गामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥*॥ कपिलपिङ्गलवर्णत्वात्क-
पिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिशपा गोविशेषयोः ।
पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे
च मुनिभेदे च कुकुरे') । ('पिङ्गलो नागभिद्रचण्डांशु-
पारिपार्श्वके । निधिभेदे कपावग्रौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥
स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिण्यां कुमुदस्य च । नाडीभेदे
कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठत्वान्नास्त्युपमास्याः । (अनु-
पमस्तु भवेदयम् । उपमारहितेऽनुपमेभ्याम्') ॥ (१) ॥*॥
ताम्रौ कर्णौ यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना
डीष् । 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ शुभ्रौ
दन्तावस्याः । 'नासिकोदरौष्ठ-' (४।१।५५) इति डीष् ।
(‘शुभ्रदन्ती सुदन्त्यां स्यात्पुष्पदन्तेभ्योषिति’) । शुभ्र-
दन्ती इति वा पाठः । शुभ्रौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥*॥
अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ।
कल्याणान्यङ्गान्यस्याः इति वा । 'अङ्गात्कल्याणे' (ग० ५।२।
१००) इति नः ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्त्यस्याः ।
'मतौ बहुचः-' (६।३।१९९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण
'पेरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ५

(क्लीबेति ॥) क्लीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वसू-
चनार्थः । 'अव्ययीभावश्च-' (१।१।४१, २।४।१८) इति
सूत्राभ्यां क्लीबत्वाव्ययत्वयोर्विधानात् । तेन 'नान्ययीभावा-
दतोऽम्त्वपञ्चम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति
मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आबन्तेन
समासे तु टज्जापेक्षितः ।—दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थ-
ऽव्ययीभावः—इति स्वामी । तत्र । संबन्धमात्रस्य विभक्त्यर्थ-
त्वेऽपि मध्यस्य तदर्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ दिग्भ्यां
विनिर्गता । विदिक् शान्ता ॥*॥ सैव प्रदिक् । 'यान्या-
सामन्तरालानि प्रदिशो विदिशश्च ताः' इत्यमरमाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अभ्यादिकोणस्य' ॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति ॥) अभिगतमन्तरम् ॥ (१) अन्तरं
लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि-'
(६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य' ॥

चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(चक्रेति ॥) चक्राकारेण बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।
१३७) दीर्घः । यद्वा—भावे घञि बालः । चक्रमिव बालो
यस्य । यद्वा—चक्राकारेण बाडते । 'बाड् आप्लाव्ये' (भ्वा०
आ० से०) अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम् । डलयोरेकत्व-
सरणाच्चक्रवालम् । ('चक्रवालोऽदिभेदे स्याच्चक्रवालं

तु मण्डले ॥ (१) मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मण्डं भूषां लाति-इति वा । ('मण्डलं देशविम्बयोः । भुजंगभेदे परिवौ शुनि द्वादशराजके । संघाते कुष्ठभेदे च')

॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य' ॥
अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ॥ ६ ॥
धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।
घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धमयोनयः ॥ ७ ॥

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो विभर्ति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न भ्रश्यन्त्यापो यस्मात् । 'भ्रंशु अधः-पतने' । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति वा । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काश्चने' ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'सिंह सेचने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'मेघो मुस्ताजलदयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ वारि वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ स्तनयति । 'स्तनगदी देव-शब्दे' (चु० उ० से०) चुरादावदन्तः । 'स्तनिहृषि-' (उ० ३।२९) इतीलुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥*॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बला-काभिर्हायते गम्यते । 'ओहाङ् गतौ' (चु० आ० अ०) । कर्मणि कुन् (उ० २।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ० २।३७) । ('बला-हको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रभेदयोः') ॥ (५) ॥*॥ धाराणां जलस्य च धरः । 'धाराधरोऽसिमेघयोः' ॥ (६) ॥*॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्षणम् । 'तोयधरो मुस्ता-सुनिषण्णौषधीघने') ॥ (७) ॥*॥ तडितः सन्त्यस्मिन् । मत्तुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वलम् ॥ (८) ॥*॥ वारि ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (जलस्तोयदादीनामप्युपलक्षणम् । 'जलदो मुस्तके मेघे' । 'तोयदो मुस्तके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ अम्बु विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥*॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् कुत्वं च । ('घनं स्यात्कांस्यतालादिवायुमभ्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दौषदाब्धेषु विस्तारे लोहमुदरे । त्रिषु सान्द्रे दृढे') ॥ (११) ॥*॥ जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२, ३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।

१-के अव्यञ्जं बकारवदिति वैयाकरणाः-इति मुकुटः ॥
२-इति पौराणिकाः तदुक्तम् । 'न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः' इतीति स्वामिमुकुटौ । अत एव बकाररहि-तत्वेन 'समयावनौघनमदभ्रमराणि' इति षष्ठे माघं यमकितम्-इति मुकुटः ॥

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानौ' (क्या० प० अ०) । संपदादि-त्वात् (वा० ३।३।१०८) । क्तिप् । ज्या वयोहान्या मृतो वद्ध इति वा । ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे । घोषकेऽदौ भृति-करे') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हर्षे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इपिमदिमुदि-' (उ० १।५।१) इति किरच् । 'मुदिरः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुच्यति । 'मुच्यते मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१४) ॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दार्णवे 'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र वह्निजा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः । यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकादयः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृत्तिर्न विरुद्धा ॥ पञ्चदश 'मेघस्य' ॥

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बिनीति ॥ कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघम-नुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) यत्तु ज्यो-त्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि ङीप् (४।१।१५) इति मुकुटः । तत्र । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तेः । क-दम्बस्य विकासः=कादम्बोऽस्त्यस्याः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१) ॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः' ॥

त्रिषु मेघभवेऽश्रियम् ।

(त्रिष्विति ॥) अत्रे भवम् । 'समुदाभ्राद्धः' (४।४।११८) । छान्दसत्वं प्राथिकम् । स्त्रियामश्रिया ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(स्तनितमिति ॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०) । 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०) । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'एभ्यो भावे क्तः' (३।३।११४) ॥*॥ मेघस्य निर्घोषः ॥ (३) ॥*॥ आदिना ध्वनित-हाद-रासादयः ॥ च-लारि 'मेघध्वनेः' ॥

शंपा शतहृदाह्यादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनीविद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

शंपेति ॥ भयंकरत्वाच्छं मुखं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ शतं हादा अव्यक्ताः शब्दा यस्याः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । शतं हृदा अर्चीषि, अगाधजलाशया वा । सन्त्यस्या इति वा अच् । (५।२।१२७) । ('शतहृदा स्त्रियां वज्रे सौदामिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥*॥ हादते । आवश्यकं णिनिः (३।२।७८) । हादोऽस्ति यस्या वा । इनिः (५।२।११५) ।

१-'शम्बा' इति प्राच्याः शम्बयति नायनं तेजः-इति व्या-ख्यन्-इति स्वामी ॥ २-बहुव्रीहिणैव रूपसिद्धौ मत्वर्थीयप्रत्यय-करणस्य निष्प्रयोजनता ॥

‘हादिनी वज्रतडितोः’ ॥ (३) ॥॥ इरा आपः सन्त्य-
स्य=इरावान् मेघः । तस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०)
इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । ‘तेनैकदिक्’ (४।३।११२) इत्यण्
इति वा ॥ (४) ॥॥ क्षणं प्रभास्याः ॥ (५) ॥॥ ताडयति ।
‘तड आघाते’ (उ० प० से०) । ‘ताडेर्णिङ्क्च’ (उ० १।
९८) इतीति । डलयोरेकत्वात् ‘तलित्’ अपि । ‘दूरेचितसं
तलिदिवातिरोचसे’ इति मन्त्रः ॥ (६) ॥॥ ‘श्वेतद्विपः
सुदामा’ इति त्रिकाण्डशेषे ऐरावतपर्यायौ । ‘तेनैक-
दिक्’ (४।३।११२) इत्यण् । ‘अन्’ (६।४।१६७)
इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाल्लोपौ न भवतः । ‘सुदान्नाद्रिणा-’
इति वा । ‘सुदामा तु पुमान्वादिधरपर्वतभेदयोः’ । सुदामि
मेघे भवा वा । ‘सौदामिनी’ इत्यपर्णाठः । ‘सौदामन्यप्स-
रोभेदे तडित्तद्भेदयोः स्त्रियाम्’ ॥ (७) ॥॥ विशेषेण द्यो-
तते । ‘द्युत दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘भ्राजभास-’ (३।
२।१७७) इति क्तिप् । (‘विद्युत्तडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु
तु निष्प्रभे’) ॥ (८) ॥॥ ‘चञ्चु गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । चञ्चं लाति । कः (३।२।३) । ‘चञ्चला
तु तडिलक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले’ ॥ (९) ॥॥ चोपति ।
‘चुप मन्दायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुपेरञ्चोपधायाः’
(उ० १।१११) इति कलच् । ‘चपला कमलाविद्युत्पुंश्चली-
पिप्पलीषु च । नपुंसकं तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरले चले’ ॥
(१०) ॥॥ दश ‘विद्युतः’ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुः । ‘दुओस्फूर्जा व-
ज्रनिर्घोषे’ (भ्वा० प० से०) । ‘द्वितोऽथुच्’ (३।३।८९) ॥
(१) ॥॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । ‘वज्रनिष्पेषे’ इति
पाठे ‘पिष्टु संचूर्णने’ (रु० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
‘इदुदुपधस्य-’ (८।३।४१) इति षः । निष्पेषशब्दस्तदुत्थ-
शब्दपरः । संघट्टमात्रपरः-इत्यन्ये ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘वज्रध्वनेः’ ॥

मेघज्योतिरिरंमदः ।

(मेघेति ॥) अन्योन्यस्य संघटेन मेघान्निःसृत्य वृक्षादौ
ज्योतिः पतति स इरंमदः । इरया जलेन मायति दीप्यते ।
अविन्धनत्वात् । ‘उग्रंपश्येरंमद-’ (३।२।३७) इति साधुः ।
मेघेत्युपलक्षणम् । तेन बाडवोऽपि । अत एव ‘मेघाभ्या-
दिरिरंमदः’ इति शब्दार्णवः ॥ द्वे ‘वज्राग्नेः’ ॥

१—तथाच हरिप्रबोधे ‘खेऽभ्रं जगाम काञ्चनसरसमसौदाम
नीलता धामास्तम् । कुवलयमिव हि सरजसं सरसमसौदामनी
लताधामास्तम् । इति यमकितम्’—इति मुकुटः ॥ २—केचित्तु
(स्फूर्जः) इति दीर्घं नेच्छन्ति । तेषां ‘सिपि धातो र्वा’ (८।२।७४)
इत्यतो ‘हलि च’ (८।२।७७) वाग्रहणानुवृत्तौ व्यवस्थितविभाषा-
विज्ञानान्न भवतीति मैत्रेयः—इति मुकुटः ।

इन्द्रायुधं शक्रधनुः

(इन्द्रेति ॥) इन्द्रस्यायुधम् ॥ (१) ॥॥ शक्रस्य धनुः ॥
(२) ॥॥ द्वे ‘इन्द्रधनुषः’ ॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(तदिति ॥) तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवक्रं सदो-
हितं स्यात् । ‘रुहे रश्च लो वा’ (उ० ३।९४) इतीतन् ।
‘रोहितं रुधरे धीरः ऋजुशक्रशरासने । रोहितो मीनमृग-
योभेदे रोहितकद्रुमे’ इति विश्वः । यद्वा—रोहणं रोहः संजा-
तोऽस्येति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतीच् ॥ (१) ॥॥
एकम् ‘ऋजोरिन्द्रधनुषः’ ॥

वृष्टिर्वर्षम्

(वृष्टिरिति ॥) वर्षणम् । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) ॥ (१) ॥॥ ‘अज्विधौ भया-
दीनामुपसंख्यानम्’ (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि
(३।३।११५) वर्षणमपि । नचाच्चा (‘नपुंसके चादिनिवृत्त्य-
र्थम्’ इति (३।३।५६) भाष्योक्त्या कस्येव) ल्युटोवाचः ।
‘वृषभो वर्षणात्’ (पस्पशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात् । ‘अथ
वृष्टिर्वर्षमस्त्री केचिदिच्छन्ति वर्षणम्’ इति शब्दार्णवः ।
‘वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु । वर्षवैरेऽपि वर्षास्तु प्रावृष्टि’
इति हैमः ॥ २ ॥॥ द्वे ‘वृष्टेः’ ॥

तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

(तद्विधात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विधाते द्वौ । ‘अवे ग्रहो
वर्षप्रतिबन्धे’ (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्ग्रहेर्वा घञ् ॥ (१)
॥॥ ‘ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च’ (३।३।५८) इत्यपि अवग्रहः ।
(‘अवग्रहस्तु ज्ञानभेदे गजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे’) ।
॥ (२) ॥॥ द्वे ‘वृष्टिविधातस्य’ ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पतेर्भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥॥ ‘सुं गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
आसरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘आसारः स्यात्प्रसरणे वेग-
वर्षं सुहृद्वले’ इति विश्वः ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘महावृष्टेः’ ॥

शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

(शीकर इति ॥) सृता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बु-
कणाः शीकराः तालव्यादिः । ‘शम्बशीकरपांशवः’ इति ता-
लव्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘ऋच्छेररन्’ (उ० ३।१३१) इति बाहुलकादरन् । (‘शीकरं
सरले वातसृताम्बुकणयोः पुमान्’) ॥॥ (शीकरः) ‘द-
न्यादिरयम्’ इति धनपालादयः ॥ (१) ॥॥ एकम् ‘धात-
प्रक्षिप्तजलकणस्य’ ॥

१—कङ्कुमे ॥ २—‘वर्षवरः षण्ठः’ इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥

वर्षोपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति 'कृन् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्याभावः । पुंस्यपि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' । ('करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमोऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करक्के च कमण्डलौ') ॥१॥*॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अहीति रात्रेरप्युपलक्षणम् । रात्रावपि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलदध्वान्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'वादलं दुर्दिने मेघे' इति ॥१॥*॥ एकं 'मेघान्धकारितस्य' ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥
अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । उधाजः (जु० उ० अ०) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गत्वात् (भ्वा० १।४।६५) 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ 'उपसर्गे घोः-' (३।३।१२) इति किप्रत्ययेऽन्तर्धिः ॥ ३ ॥*॥ 'वृन् आच्छादने' (जु० उ० से०) चुरादिष्यन्ताद्वावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'वष्टि भागुरिः-' इति बाह्योपः ॥ (५) ॥ (६) ॥*॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगतिः-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ष्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्यन्ताल्ल्युटि तु छदनम् । यत्तु—छदनमिति 'छादेर्धे' (६।४।८९) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८) ॥*॥ अथै 'अन्तर्धानस्य' ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।

अञ्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्गः कलानिधिः १४

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(हिमांशुरित्यादि ॥) हिमा अंशवो यस्य ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रं कर्पूरं सादृश्येन माति तुल्यति । 'चन्द्रे मो ङिच्' (उ० ४।२२८) इत्युन । चन्द्रमाहादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलादप्यसिः 'मिमीते आनन्दम्' इति माः=चन्द्रः । 'मास्'शब्दः केवलोऽपीह संमतो बहुदृश्वनाम्—इत्युत्पलिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः पुमान्') कालं मिमीते । माश्चासौ चन्द्रश्च=चन्द्रमाः—इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) 'स्फायितञि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे सु-

धांशौ कर्पूरे कान्पिल्ये मेचकेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ अचि (३।३।१३४) रेफश्चन्द्रोऽपि । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी ह्लेदने' (ह० प० से०) 'उन्नेरिच्चादेः' (उ० १।१२) इत्युः । यत्तु स्वामिमुकुटौ—उन्दते, उन्दति—इत्यादितुः । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुमुदानां बान्धवः ॥ (५) ॥*॥ विशेषेण धन्यत्वेन सुराः । धेद् पाने । बाहुलकात्कुः (उ० १।२२) । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ सुधायुक्ता अंशवो यस्य ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस्य ॥ (८) ॥*॥ ओषधीनामीशः ॥ (९) ॥*॥ निशायाः पतिः ॥ (१०) ॥*॥ अञ्जो जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः । 'अञ्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीवं पद्मे' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ जीवयति । अन्तर्भावित्यर्थः । 'जीवेः' इत्यनुवृत्तौ 'आतृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) इति साधुः । 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृपकायुष्मत्तोस्त्रिषु' ॥ (१२) ॥*॥ अमृतं सूते—सोमः । 'अर्तिस्तुम्—' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'सोमस्त्वोपधीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदेवते ॥ वसुप्रमेदे सलिले वानरे किनरेश्वरे' इति हैमः ॥*॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्—' इत्यादिना दशपाद्यां निपातनात् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—सूयते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' इति श्रुतेः, सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'षुञ् अभिषवे' । 'पू प्रेरणे' वा—इति । तत्र । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिपदासंभवात् । श्रुत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति जनेरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सूयत इत्यस्य यज्ञाङ्गस्थानं वा करोति—इत्यर्थकथनमप्यसंगतम् । प्राणिगर्भविमोचनार्थकस्य तदसंभवात् । सुनोतेः सुवतेश्चोपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा । नायः । पूडा विगृह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु—' इति ह्रस्वस्य ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरुपन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां ङौः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्गोऽस्य ॥ (१५) ॥*॥ कला निधीयन्तेऽत्र । उधाजः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (१६) ॥*॥ द्विजानां राजा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ नक्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥

१—ओषधीविशेषे ॥ २—मयूरपिच्छस्यरेखात्रये ॥ —३स्वामिग्रन्थे तु तुनत्ति पाठ एव दृश्यते ॥ ४—मेदिन्यामेवैतादृशः पाठो दृश्यते । विश्वकोषे तु नोपलभ्यते ॥

क्षपां करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०)
॥*॥ विंशतिः 'चन्द्रस्य' ॥

कला तु षोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कल्यते वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । ('कलं लजीर्णरेतसोः । अव्यक्तमधुरधाने) कला स्यादंशशिल्पयोः । (कलने मूलरै-
वृद्धौ षोडशांशे विधोरपि) इति हैमः ॥१॥*॥ एकम् 'चन्द्र-
षोडशांशस्य' ॥

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति बहुमागमहखत्वानि । 'विम्बं तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले विम्बिकाफले' इति (पवर्ग-
मध्ये) हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा : 'मडि भूषायाम्' (चु० प० से०) । वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादिलात् (४।१।४१) डीप् । मण्डली । 'स्यान्म-
ण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि भुजंगभेदे शुनि मण्डलः स्यात्' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य' ॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

(भित्तमिति ॥) भिद्यते स्म । 'भित्तं शकलम्' (८।२। ५९) इति निपातितम् ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा । 'शकृ शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शकिशम्योर्निट्' (उ० १। ११२) इति कलच् । 'शकलं लचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । खण्ड्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ।—भावे घञ् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता । खण्डनक्रियाया एव ग्रह-
णप्रसङ्गात् । खण्ड्यमानस्याग्रहणप्रसङ्गात् । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।११४) इति वा । 'खण्डोऽर्ध ऐक्षवे । मणिदोषे च' इति हैमः । ('खण्डो-
ऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः । खण्डः पानान्तरे भेदे') । वा पुंसि—इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (३) ॥*॥ 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ऋधोत्यनेन । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । विशेष्यनिघ्नः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'खण्डमात्रस्य' ॥

अर्धं समंऽशके ।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशब्दः क्लीबमेव ॥ (१) ॥*॥ तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

(चन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ।

१—हैमेऽपि 'स्यात्कालशिल्पयोः' इत्येव वृश्यते ॥

—चन्द्रं कायति वा—इति मुकुटः । तच्च । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चन्द्रिमा चार्वी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः स्यात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कौमुदी') ॥ (२) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्ना-
तमिष्ठा-' (५।२।११४) इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रा-
तपेऽपि स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्मृता' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्योत्स्नायाः' ॥

प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

(प्रसाद इति ॥) 'बहु विशरणादौ' (भ्वा० तु० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रसादोऽनुग्रहस्वास्थ्यप्र-
सत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीदति स्म । 'गत्वर्थ-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(कलङ्केति ॥) कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौ' (चुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । ('कलङ्कोऽङ्कोऽपवादे च कालायसमलेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । ('अङ्को भूषारूपकलक्ष्मसु) चित्राङ्गौ नाटकाद्यंशे स्थाने क्रोडेऽन्तिकागसोः') ॥ (२) ॥*॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा० प० से०) । लाञ्छयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'लाञ्छनं लक्ष्मसंज्ञयोः' इति हैमः ॥*॥ लाञ्छयतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लाञ्छनम्' अपि ज्ञेयम् ॥ (३) ॥*॥ चाहयति, चह्यतेऽनेन वा । 'चह परिकल्कने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्क । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु० प० से०) मनिन् (३।३।७५) । ('लक्ष प्रधानचिह्नयोः') (५) ॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्षेरद च' (उ० ३।७) इति नः । ('लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित्') ॥*॥ 'मुद्धा' (उ० ३।७) इति लक्ष्मणमपि । 'ज्योतिष्मत्त्वां च सारस्यां स्त्री, क्लीबे नामचिह्नयोः । स्याद्यक्षे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु' इति रभसात् । लक्ष्मी-
वति तु पामादिलात् (५।२।१००) नः । 'लक्ष्म्या अच्च' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चिह्नस्य' ॥

सुषमा परमा शोभा

(सुषमेति ॥) शोभनं समं सर्वमनया । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' (८।३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुषामादि-
त्वात् (८।३।९८) षत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्त-
रीत्या निर्वाहे सुषमादिलक्ष्मणस्य निर्वाजत्वात् । ('सुषमं

रुचिरे समे । सुपमा तु स्यात्परमशोभायां कालमिद्यपि ॥
(१) ॥३॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम् ॥

शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

(शोभेति ॥) शोभयति । 'शुभ शुम्भ शोभायाम्' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३६) । यत्तु मुकुटेनोक्तम्-शोभतेऽनया । 'शुभ शुम्भ शोभायौ' इति निर्देशात् 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः-इति । तत्र । अर्थ-निर्देशस्यानार्पणात् । यदपि—'गुरोश्च हलः' इति चकारादप्रत्ययः इति तु वयम्-इति । तदपि न । आकरे तथानुक्तेः । उक्तरीत्या निर्वाहाच्च । ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥३॥ शुम्भयतीति शुम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥३॥ काम्यते । क्तिन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'काम्यते' इति विग्रहीतत्वात्तन्त्रान्तरङ्गत्वाणिङ्निमित्तवृद्धेः संभवात् । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङ्भावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शोभेच्छयोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥३॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इगुपधात्किः' इति-मुकुटः । तत्र । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इन्विधानात्तस्य क्तिन्वातिदेशात् । ('द्युतिस्तु शोभादीभिर्योः') ॥३॥ डीपि (ग० ४।१।४५) द्युती च द्यूयते वा । 'द्यु अभिगमने' क्तिन् ॥३॥ क्तिनि (३।३।९४) द्युत्तिः ॥ (३) ॥३॥ छयति । छिनत्त्यसारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (ह० उ० अ०) । 'कृविष्ट्विच्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्तिन्नन्तो निपातितः । ('छविस्तु रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥३॥ ऐपु भावे वा प्रत्ययाः । शोभेत्यत्र 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चत्वारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम् ।
प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति ॥) अवश्यायते शैलमापाद्यते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याद्यध-' (३।१।१४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दपे') ॥ (१) ॥३॥ निहियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अध्यायन्याय-' (३।३।१२२) इत्यत्र चकाराद्धञ्-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घञः सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥३॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितव्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुपारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् किञ्च । ('तुपारो हिमदेशयोः । शीकरे हिमभेदे च') ॥ (३) ॥३॥ तोहति । 'तुहिर् दुहिर्

अर्दने' (भ्वा० प० से०) । 'वेपितुर्बोर्हस्वध' (उ० २।५२) इतीनन् ॥ (४) ॥३॥ हन्ति 'हन्तेहि च' (उ० १।१४७) इति मक् । हनोति वर्धते । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । मन् (उ० १।१४१) बाहुलकेन इति वा । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । 'हिमं तुपारमलयोद्भवयोः स्यात्पुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्यात्' ॥ (५) ॥३॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमाद्रिः प्रलयः । तत आगतम् । अण् (४।३।७४) 'केकय-' (७।३।२) इत्यादिना यादरियः ॥ (६) ॥३॥ म-ह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कन् शिल्पि-संज्ञयोः-' (उ० २।३२) ॥३॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेवने' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (७) ॥३॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः ॥ (२) ॥३॥ महद्दिमम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति डीपानुक्तं ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'हिमसमूहस्य' ॥

शीतं गुणे

शीतमिति ॥ गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे क्लीबं शीतलालसयोल्लिखिषु । वानीरे बहुवारे ना' । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'द्व-मूर्तिसर्शयोः श्यः' (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽस्पशे' (८।२।४७) इति पर्युदासान्न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'शीतगुणस्य' ॥

तद्वदर्थः सुषीमः शिशिरो जडः ।

तुपारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥

(तद्वदिति ॥) सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्छीतगुणवानर्थो येषां ते तद्वदर्थः । ते च अन्यलिङ्गका विशेष्यलिङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति पत्वम् । स्वामी तु—'सुष्ठु श्यायते' इति विग्रहः (सुषीमः तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्सक् संप्रसारणं च । मुकुटस्तु—'तदयुक्तम् । 'सुषीमश्च सुषेणश्च सुषन्धिः सष-पोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य उष्मविवेकाद्-इत्याह । 'सु-षीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पञ्चगान्तरे') ॥ (१) ॥३॥ 'शशः पुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शशच्छलाङ्ग-शिशिराण्यपि शूकशिविस्तालव्यशद्वययुताः कथिताः कियन्तः' इति शभेदः । ('शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥३॥ जलति घनीभवति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडा स्याच्छूकशिविका') ॥ (३) ॥३॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । शीतं लाति । कः (३।२।३) वा ('श-

तलं पुष्पकाशीशे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्यां
स्याच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम् ॥ (५) ॥ अर्शआद्यचि (५।
२।१२७) शीतः ॥ (६) ॥ असत् 'शीतलद्रव्यस्य' ॥

ध्रुव औत्तानपादिः स्याद्

ध्रुव इति ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः'
(तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१।
२।१) डित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्य)
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् ।
वकारान्तधातौ वा तद्गोध्यम् । 'ध्रुवः शङ्खे हरे विष्णौ वटे
चोत्तानपादजे । वसुयोगभिदोः पुंस्ति ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।
स्त्री मूर्वाज्योः शालपण्यां गीतिसुग्भेदयोस्त्रिषु । स्थिरे नित्ये
निश्चिते च ध्रुवं क्लीवं प्रकीर्तितम्' ॥ (१) ॥ उत्तानपाद-
स्यापलम् । 'अत इन्' (४।१।९५) मुकुटस्तु—ऋषित्वात्
'ऋष्यन्धक'—(४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्यादित्वात् (४।
१।९६) इन्—इत्याह । तत्र । उत्तानपादस्य ऋषित्वे माना-
भावात् ॥ (२) ॥ द्वे 'ध्रुवस्य' ॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः ।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्थायति स्तभ्रोति ।
'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्यात्कुम्भयोनौ
वज्रसेनतरावपि' ॥—अगमस्यतीत्यगस्त्यः । 'वसेस्तिः'
(उ० ४।१।८०) बाहुलकादस्यतेरपि—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु
'क्तिच्क्त्तौ च'—(३।३।१७४) इति क्तिञ्चित् । बाहुलका-
श्रयस्यागतिकगतित्वात् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
'अथागस्त्यः कुम्भयोनिरगस्त्यः कलशीसुतः' इति श-
व्दार्णवः ॥ (१) ॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥
(२) ॥ मित्रावरुणौ देवर्षौ । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५)
इत्यानङ् ।—ऋषिसमुदायस्यानृषित्वादपत्ये 'अत इन्' (४।
१।९५)—इति मुकुटः । तत्र । एतयोः ऋषित्वे मानाभा-
वात् ॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः ससुरौरवशेयश्च
वारुणिः' इति व्याधिः । अणपि दृश्यते । 'और्वशेयागस्त्य-
मैत्रावरुणास्त्वग्निमारुताः' इति नामनिधानात् ॥ (३)
॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(अस्यैवेति ॥) अस्यैव पत्नी लोपामुद्रा । न मुदं राति ।
'आतोऽनुप'—(३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे अमुद्रा=
हर्षं न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६।३।
१०९) फलं चिन्त्यम् । यत्तु—लोपयति योषितां रूपाभिमा-
नम् । पचायच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । लोपा ।
मुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति मुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१।
५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । लोपाशब्दस्यैव भा-
षितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावप्रसङ्गात् । आङ्प्रश्लेषेण वा तत्समाधे-

यम् ॥ (१) ॥ समानो धर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
११५) । 'समानस्य'—(६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अग-
स्त्यपत्न्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षदते हिनस्ति । 'क्षद' इति सौत्रो
धातुर्हिसार्थं आत्मनेपदी । घृन् (उ० ४।१।५९) । 'नभ्राण-
पाद्'—(६।३।७५) इति नञः प्रकृतिभावः । यत्तु क्षदतीति
विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तच्चिन्त्यम् । यद्वा 'णक्ष गतौ'
(भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अभिनक्षिकलिभ्योऽत्रन्' (उ०
३।१०५) । न क्षणोति वा । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) ।
घृन् (उ० ४।१।५९) । बाहुलकाणलोपः । न क्षत्रं वा ।
देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'स्तु ब्रथिकृत्युषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) ।
इति सः । 'पठोः'—(८।२।४१) इति कः । 'ऋक्षस्तु स्यान्नक्ष-
त्राच्छभल्लयोः । महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति
हैमः ॥ (२) ॥ भाति । 'अन्येष्वपि'—(३।१।१०१) इति
डः । 'भं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्भुगुनन्दने । (भवने
च तथा भः स्यात्) भ्रमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥
(३) ॥ तरन्त्यनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ् ।
गुणः (७।४।१६) । निपातनादीर्घः ॥ तारयतेः पचा-
द्यचि (३।१।१३४) तारोऽपि 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा
स्यात्तार इत्यपि' इति व्याधिः । ('तारो वानरभिन्मुक्तावि-
शुद्धोः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना,
रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः ।
त्रिलिङ्गोऽत्युच्चशब्दे च') ॥ (४) ॥ प्लुलि (३।१।१३३)
तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीलाभावः ।
अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीलाभावे क्लीबलमुडु-
साहचर्यात् । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च'
इति शाश्वतः । ('तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि ।
कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥
अवतीति—ऊः । क्तिप् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर'—(६।४।
२०) इत्यूटौ । 'ह्रस्वो नपुंसके'—(१।२।४७) इति ह्रस्वः ।
समासोत्तरम् 'इको ह्रस्वोऽड्यः'—इतिवा ह्रस्वः । ड्यतेर्डुः
डीङो मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'उ च तडु च'
इति विग्रहः । स्त्रियां तु 'ऊश्वासौ डुश्च' इति ज्ञेयः । उडुः,
उड्, उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा 'उ संवुद्धौ रूपोक्तौ
च शिववाची लनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ क्रोधं
ड्यते, उना संभुना डीयते वा । 'मितद्वादिभ्यः' (३।२।१८०)
इति डुः ॥ (६) ॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य' ॥

१—एतत्पक्षद्वये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २—'अ-
न्येष्वपि'—(वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

दाक्षायण्योऽश्विन्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४।१।१९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति—इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि—गोत्रत्वमुपचर्य 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्' (४।१।९८) इति च्फञि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्—इत्याह । तदपि न । कुञ्जादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तेरीत्योपचारं विना निर्वाहाच्च । यत्तु—'अत इन्' (४।१।९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यञिञोश्च' (४।१।१०१) इति फक्—इति स्वाम्याह । तदपि न । अनन्तरापत्ये फकोऽदर्शनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायनशब्दव्युत्पत्तेर्दृष्टान्तासंभवाच्च । यदपि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१।६५) इत्यत्र 'इजः' उपसंख्यानान्ङीप् । 'कौरव्यमाण्डकाभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् फः—इति । तदपि न । लदुक्तोपसंख्यानप्रसिद्धेः । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वे मानाभावाच्च । यदपि—दक्षमयते । ल्युः (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)—इत्याह मुकुटः । तदपि न । प्रज्ञप्राज्ञवद्रूपद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाक्षायणी लपर्णायामश्विन्याद्युडुपु स्त्रियाम्') । (१) ॥३॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्' ॥

अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोति । 'सत्सू-

१—लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तत्रान्तरे—'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्गीवे, मृगशिरो नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियः शेषाः' इति वचनज्ञानं कर्मप्रदीपानुसारेण । तथाहि—'आग्नेयाद्येऽथ सर्पांश्च विशाखाद्ये तथैव च । आषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥ द्वन्द्वान्येतानि बहुवृक्षाणां जुहुयात्सदा । द्वन्द्वद्वयं द्विवच्छेषमवाशिष्टान्यथैकवत् ॥' इति । एवं चाद्याश्चतस्रः स्त्रियां बहुत्वे, मृगशिराः स्त्रीङ्गीवयोरेकत्वे, आर्द्रा ख्येकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्केकत्वे आश्लेषाद्ये स्त्रीबहुत्वे, फल्गुन्यौ स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिथुनैकत्वे, चित्रा ख्येकत्वे, स्वातिर्मिथुनैकत्वे, विशाखाद्ये स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा ख्येकत्वे, मूलमस्त्रियामेकत्वे, आषाढाद्ये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाद्ये स्त्रीबहुत्वे, भाद्रपदाद्यं स्त्रीद्वित्वे, रेवती ख्येकत्वे इति निष्कर्षः । मुकुटस्तु अश्विनीभरणीरोहिणीमृगशिराआर्द्रापुष्याश्लेषाहस्तचित्रास्वात्यनुराधाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणधनिष्ठाशतभिषगरेवतीनामेकवचनान्तत्वम्, पुनर्वसुफल्गुनीविशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्तिकामघयोर्बहुवचनान्तत्वमाह । तत्रोक्तार्थवाक्यविरोधः स्पष्ट एव । अस्य कालायनवाक्यस्य होममात्रविषयत्वम् जुहुयात्पदोपादानात् कल्पनीयम् ॥

द्विप—' (३।२।६१) इति क्तिप् । यत्तु—'कृत्विग्' (३।२।५९) इत्यादिना क्तिन्—इति मुकुटः । तन्न । युजेः केवलात्किन्विधानात् ॥ (१) ॥३॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अश्विन्याः' ॥

राधा विशाखा

राधेति ॥ राधोति कार्यमनया । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विष्णुकान्तामलक्योश्च गोर्षवेध्वविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ विशाखति । 'शाखु व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कटिहके' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विशाखायाः' ॥

पुष्ये तु सिध्यतिप्यौ

(पुष्ये त्विति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः कलियुगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥३॥ सिध्यन्त्यस्मिन् । 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥३॥ (तुष तुष्टौ) तुष्यन्त्यस्मिन् । 'सूर्यतिप्ये' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिप्यो नक्षत्रभेदे स्यात्कलौ धान्यां च योपिति' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'पुष्यस्य' ॥

श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति ॥) श्रवणं श्रवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । प्रसिद्धिः । श्रवोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । अतिशयेन श्रववती । इष्टन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्लुक्' (५।३।६५) इति मतुपो लुक् ॥ (१) ॥३॥ एवमतिशयेन धनवती ॥ (२) ॥३॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः ॥ द्वे 'धनिष्ठायाः' ॥

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तसुध्व' (५।४।१२०) इत्यादिना बहुव्रीहावच् पद्मावश्च निपातितः । प्रोष्ठपदयोर्द्वित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्' (१।२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥३॥ भद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्बहुत्वम् । यत्तु—'सुप्रात'—(५।४।१२०) इति प्रोष्ठपदा भद्रपदाश्च निपातिताः—इति मुकुटः । तन्न । भद्रपदाशब्दस्य तत्राग्रहणात् । एतेन—अर्थग्रहणाद्भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूर्व-भद्रपदोत्तरभद्रपदानाम्' ॥

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्षं शिरो यस्य ॥ (१)

१—हस्वादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति श्लेषात्—इति मुकुटः ॥

॥॥॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपभेदात्कृत्वम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्मृगशिराः' इति वोपालितः स्त्रीत्वमप्याह ॥॥॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षे हस्तिजातौ मृगः पशुकुरङ्गयोः' इति व्याडिः ॥ (२) ॥॥॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी । तद्योगान्नक्षत्रमपि तथा । यत्तु- 'आग्रहायण्यश्वत्थादृक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । अणन्तत्वादेव ङीप् सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाग्रहायणीभार्य इति सिध्यति-इति मुकुटः । तन्न । अपसिद्धान्तात् । नहि गौरादित्वं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीप्विधानार्थम् । नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । नचोदात्तनिवृत्तिस्वरैण तदभावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवचत्वाच्च ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मृगशिरसाः' ॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥२३॥

इन्वका इति ॥ इन्वन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) नुम् । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः ॥॥॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल स्वप्ने क्षेपणे च' (तु० प० से०) । 'सानसिद्वर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । ('इल्वलास्तारकाभेदेऽपील्वलो मत्स्यदैत्ययोः') ॥ (१) ॥॥॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम् ॥

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्धिषणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

बृहस्पतिरित्यादि ॥ बृहतां पतिः । 'तद्बृहतोः-' (वा० ६।१।१७) इति सुट्त्लोपौ ॥॥॥ अलुकि 'बृहतां पतिः' इत्यपि ॥ (१) ॥॥॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥॥॥ गिरां पतिः । 'अहरादीनां-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः ॥॥॥ पक्षे विसर्गोपध्मानौयौ । कस्कादित्वात् (८।३।४८) षः-इति केचित् ॥ (३) ॥॥॥ प्रशस्ता धिषणास्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा धृष्णोति । 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृषेर्धिष च-' (उ० २।८२) इति क्युः । ('धिषणस्त्रिदशाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४) ॥॥॥ गृणाति उपदिशति । 'गृ शब्दे' (त्र्या० प० से०) । 'कृयोरुच्च' (उ० १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (स्परः) ।

१- 'इन्वका नक्षत्रम्' इति श्रुतेः-इति स्वामी ॥ २- केचिदित्यनेन स्वामिचान्द्रोक्तेऽर्चिः सूचिता । गोपतिरित्यसाधुरिति मुकुटः । अतएव भाष्ये गीर्पतिः, गी ५ पतिः, गीः पतिः, इति रूपत्रयमेवोदाहृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमपि निरस्तम् ॥

'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अलघौ दुर्जरे चापि' इति हैमः ॥ (५) ॥॥॥ जीवयति । अच् (३।१।१३४) । मृतसंजीवनमन्त्रज्ञत्वात् । 'जीवः स्यान्निदशाचार्ये ब्रह्मभेदे शरीरिणि' इति हैमः ॥ (६) ॥॥॥ 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्यनुन्नन्तो निपातितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । बहुत्वे 'अत्रिभृगु-' (२।४।६५) इति लुक् । आङ्गिरसः, आङ्गिरसौ, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥॥॥ वाचस्पतिरित्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र-' (८।३।५३) इति सत्वविधानात्षष्ठ्या अलुक् ॥॥॥ लुक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि ॥ (८) ॥॥॥ 'ऋषयः सप्त धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः' इति हारावली । तदन्तर्गतादङ्गिरसो जातत्वाच्चित्रशिखण्डिनो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (९) ॥॥॥ नव 'बृहस्पतेः' ॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।

शुक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्चुक्रः । शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋज्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥॥॥ दैत्यानां गुरुः ॥ (२) ॥॥॥ 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । कोतुमवश्यमाख्या-तुमर्हत्वात् काव्यः । 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा । 'काव्यं ग्रन्थे पुमाञ् शुके काव्या स्यात्पूतनाधियोः' ॥ (३) ॥॥॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । वष्टि । 'वशेः कनसिः' (उ० ४।२३९) । ग्रह्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१।१६) । 'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥॥॥ भृगोरपत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तु लुक् (२।४।६५) । भृगवः । ('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भार्गवी तु कृष्णदूर्वोमयोः त्रियाम्') ॥ (५) ॥॥॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कौतीति वा । ('कविर्वाल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यात्तु योषिति') ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'शुक्रस्य' ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इत्यर्ति पीनत्वात् 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गति वा । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अङ्गिमदि-' (उ० ३।१३४) इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि स्यादुल्लुकांशे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंशुक-कोरके' ॥ (१) ॥॥॥ कोः पृथिव्या जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे तु कुजो नरकभौमयोः') ॥ (२) ॥॥॥ भूमेरपत्यम् । शिवादित्वात्

१- तथा च रामायणे 'अनात्तान्नष्टसंज्ञांश्च आहतासन्बृहस्पतिः । दिव्याभिर्भ्रयुक्ताभिरोषधीभिरजीवयत' इति मुकुटः ॥

(४।१।११२) अण् । 'भौमो मङ्गलदैत्ययोः' इति हैमः ॥
 (३) ॥*॥ लोहितान्यज्ञान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ मद्याः सुतः ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च 'मङ्गलस्य' ॥

रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रौहिण्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । कः (३।१।१३५) (बुधः सौम्ये कवौ) ॥ (२) ॥*॥ सोम इव । सौम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) । ('सौम्यः सोमात्मजेऽनुप्रे मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्मृगशिरः शिरःस्थाः पञ्च तारकाः') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बुधस्य' ॥

समौ सौरिशनैश्चरौ ।

समाविति ॥ सूर्यार्कस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१। ९५) ॥*॥ 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शनैश्चरति पङ्कलात् । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'शनिसौरिशनैश्चराः' इति रमसाच्छनिरपि ॥*॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनेः' ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तसु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१।८९) । 'तसु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसैहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) अदन्तः पुंलिङ्गोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रहति गृहीत्वा त्यजति चन्द्राकौ । 'रह त्यागे' (भ्वा० प० से०) भ्वादिः । बाहुलकादुण् । 'रहश्च' इत्युण्—इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादृशसूत्रादर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । धुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (३) ॥*॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ विधुं तुदति । 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खश् । 'अरुर्-' (६।३। ६७) इति मुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'राहोः' ॥

केतुः ॥ ('केतुर्ना स्वपताकाविग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि') ॥ (१) ॥*॥ शिखी । ('शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुकुटे चाश्वे, शिखावलयन्यलिङ्गकः') इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

सप्तैति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिवसंख्ये-' (२।१। ५०) इति द्विगुः । 'चित्रः शिखण्डश्चूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्त्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचिर-

ङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सप्तर्ष्याणाम्' ॥

राशीनामुदयो लग्नं

राशीनामिति ॥ अश्रुवते व्याप्नुवन्ति । 'अश्रु व्याप्नौ' (खा० आ० से०) । 'अशिषणाद्यो रुडायलुको च' (उ० ४।१।३३) इति रुडागम इणप्रत्ययश्च ॥ (१) ॥*॥ लगति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) 'धुब्धस्वान्त-' (७।२। १८) इति क्तस्येडभावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—लगति साध्ये निजे, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्जी ग्रीडे' (तु० आ० से०)—इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोर्लगतिरुपाभावात् । प्रकृतेऽर्थसंगतेश्च । अतः 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२। ४५) इति सूत्रयोरुपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं राश्यादये द्वीचं सक्तलजितयोस्त्रिषु' ॥ एकम् 'राश्यादयस्य' ॥

ते तु मेपवृषादयः ॥ २७ ॥

ते त्विति ॥ ते राशयः । मेपवृषौ आदी येषां ते^१ ॥ प्रत्येकं एकम् ॥

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करव्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विषस्वत्सत्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

चिकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

सुरेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'सुसूधाजृग्धिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । दैन्यादिः ॥*॥ शवति । 'शु गतौ' (सौत्रः) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कनि शूरश्च । 'शूरश्चारभटे सूर्ये' इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्युष्मवि-वेकः । शूरयते वा । 'शूर विक्रान्तौ' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यत्तु—सूते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । उक्तधातोस्तादृशरूपाभावात् ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'राजसूर्यसूर्ये-' (३।१।११४) इति निपातितः । 'सूर्योऽर्कपणे'

१—'पुंस्त्रीबलिङ्गम्' इति हैमेन व्याख्यातम् । दृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशयः 'मेपो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ' इति स्वाम्युक्ता ज्ञेयाः ॥ ३—'वारुणी वारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डियमकात् । 'कुमुदाकरा इवासोऽहशूरभासः' इति वासव-दत्ताशेषात्तालव्यादिरपि—इति मुकुटः ॥

तपने स्त्री तद्भायौषधीमितोः' ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'श्वनुक्ष-
न्पूषन्-' (उ० १।१५९) इति निपातितः । ('अर्यमा
पितृदैवते । तरणौ सूर्यभक्तायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अदितेर-
पत्यम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्य-
स्त्रिदशार्कयोः') ॥ (४) ॥*॥ द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य
॥ (५) ॥*॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।३१)
इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्करादिषु । (कस्कादित्वात्
(८।३।४८) भास्कराहस्करो-इति स्वामी) । ('भास्करो
वह्निसूर्ययोः') ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ तिमिरं वध्नाति ।
'बन्धेर्ध्रधिवुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०)
॥*॥ (११) ॥*॥ भासः सन्त्यास्य । मतुप् (५।२।९४) ।
'भास्वान्दीप्ते रवौ' ॥ (१२) ॥*॥ विविधं वस्ते आच्छा-
दयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । क्तिप् (३।२।
७६) । विवो रश्मिः । विवोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ।
'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाद्भत्वाभावः । ('विच-
स्वान्विवुधे सूर्ये तन्नगर्ग्या विचस्वती') ॥ (१३) ॥*॥
सप्ताश्वा यस्य ॥ (१४) ॥*॥ हरितोऽश्वा यस्य ॥ (१५) ॥*॥
उष्णा रश्मयोऽस्य ॥ (१६) ॥*॥ विशेषेण कर्तनं यस्य ।
विश्वकर्मणा यन्त्रोल्लीढत्वात् । विकर्तयति भक्तोरोगान् इति
वा । 'कृती छेदने' (ह० प० से०) । णिजन्ताल्लुट् (३।३।
११३) ॥ (१७) ॥*॥ अर्च्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।३।५२)
इति कुत्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०) ।
'चोः कुः' (८।२।३०) । ('झरो झरि' (८।४।६५) क-
लोपः) । यद्वा 'अर्कं स्तवने' (तु० प० से०) चुरादिः ।
अर्च्यते । 'एरच्' (३।३।५६) 'एरजण्यन्तानाम्' इति
मते घञ् । ('अर्कां दुभेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजसि')
(१८) ॥*॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्धादिः (वा० ६।१।
९४) । 'परा मार्तण्डमास्यत्' । 'पुनर्मार्तण्डमाभरत्' इत्या-
दिमन्त्रादीर्घोऽपि 'अथ मार्तण्डमार्तण्डौ' इति नामनिधाना-
च्छब्दार्णवाच्च । 'मार्तण्डः क्रोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥*॥
मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इषिमदि-'
(उ० १।५१) इति किरच् । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः' ॥*॥
महेः किरचि महिरोऽपि । 'महिरमिहिरगीथाः कालकृ-
त्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥*॥ कृच्छति ।
'अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणोऽव्यक्तारागेऽर्कं
संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि
त्रिषु ॥ अरुणातिविषाड्यामामाजिष्ठात्रिवृतासु च') ॥ (२१)
॥*॥ पुष्णाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (क्र्या० प० से०) ।
'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्वनुक्षन्-' (उ० १।
१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥*॥ दिवो मणिरिव ॥

(२३) ॥*॥ तरन्यनेन संसारम् । तरणिः । 'अर्तिसृष्ट-'
(उ० २।१०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणिर्युमणौ पुंसि
कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' ॥ (२४) ॥*॥ मेघति । 'जिमिदा
लेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः'
(उ० ४।१६४) इति क्तः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये
पुंसि') ॥ (२५) ॥*॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः
पुमान्वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च' ॥ (२६) ॥*॥ विरोचते ।
'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।
१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्कैऽमि-
चन्द्रयोः' ॥ (२७) ॥*॥ विभैव वसु यस्य । 'विभावसुः
पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके' ॥ (२८) ॥*॥ प्रहाणां
पतिः ॥ (२९) ॥*॥ त्विषां पतिः । अल्लुक् ॥ (३०)
॥*॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥*॥ भाति ।
'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । ('भानुरंशौ रवौ दिने') ॥
(३२) ॥*॥ हन्ति । 'वृत्त्वदिहनि-' (उ० ३।६२) इति
सः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लेभनृपविष्ण्वर्कपरमा-
त्मनि मत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरं-
गमप्रभेदे च' ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४)
॥*॥ तपति । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽहस्करेऽपि स्या-
द्भास्करे निरयान्तरे' । प्रज्ञायणि (५।४।३८) तापनोऽपि ।
तापयति वा । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनस्तापनौ रविः
इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥*॥ सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु०
प० से०) । तृच् (३।१।१३३) । यत्तु—सूयते, सूते—इति
स्वामिमुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न । 'स्वरतिसूतिसूयति-' (७।२।
४४) इतीद्विकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्त-
धात्वोरर्थसंगतेश्च ॥ (३६) ॥*॥ रूयते, स्तूयते, रवते,
वा । रविः । 'रु शब्दे' (अ० प० से०) । 'रुङ् गतौ'
(भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥
(३७) ॥*॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः'
इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥*॥ सप्तत्रिंशत् 'सूर्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

(माठर इति ॥) मनुते माठरः । स एव माठरः ।
'जनेररष्ट्रश्च' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'वचिमनिभ्यां
चिच्च' (उ० ५।३९) इत्यप्रत्ययः ढञ्चान्तादेशः । ततः
प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मठति । 'मठ मदनिवासयोः'
(भ्वा० प० से०) बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा ।
कृष्यण् (४।१।११४) । मठन्यनेन मठः । 'पुंसि-' (३।
३।११८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प०
से०) । कः (३।२।३) ('माठरो व्यासविप्रयोः । सूर्या-
नुगे') ॥ (१) ॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच्

१—'स्त्री तु नायौषधी' इति पाठः ॥ २—मते इत्यनेन
'एरजण्यन्तानामिति वचनमनार्पम्' इति कैयटबोधितारुचिः सूचिता ॥

१—मत्सरो द्वेपः । तत्र यथा 'भुनौ विहसे सरसीव शुक्ले'
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(५।२।१२७) । पिङ्गं वर्णं लातीति वा । कः (३।२।३) ॥
 (१) ॥॥ दण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डय-
 तीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्व-
 श्वेऽर्कानुचरे मथि ॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायवर्गयोः' ॥
 (१) ॥॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
 (२।१।६) । परिपार्श्वं वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।१।
 २९) इति चकारादृक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणां'
 एकैकम् ॥

सूर्यसूतौऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गुरुडाग्रजः ।

सूर्येति ॥ सूर्यस्य सूतः ॥ (१) ॥॥ अरुणो वर्णा-
 ऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'गुण-' (वा० ५।२।९४)
 इति मनुषो लुग्व्वा ॥ (२) ॥॥ अविद्यमानावूरु यस्य ॥
 (३) ॥॥ कश्यपस्यापत्यम् । बाह्यादित्वात् ॥ (४।१।९६)
 इच् ॥ (४) ॥॥ गुरुडस्याग्रजः ॥ (५) ॥॥ पञ्च
 'सूर्यसारथेः' ॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विप्ल व्याप्तौ'
 (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः स्यात्प-
 रिधौ परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥॥ 'विशः प्रवेशने'
 (तु० प० अ०) अस्माद्धञि तु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परि-
 वेशः स्याद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रभसः ॥
 (१) ॥॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२)
 इति किः । ('परिधिर्यज्ञितरोः शाखायामुपसूर्यके') ॥
 (२) ॥॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।
 १८) । ततः स्वार्यं कन् (५।३।९७) ॥ (३) ॥॥ 'मडि
 भूपायाम्' (भ्वा० प० से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ०
 १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥॥ 'मण्डले परिवेशश्च परिधि-
 श्वोपसूर्यकम्' इति भागुरिः ॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुत्पा-
 तादिजातमण्डलस्य' ॥

किरणोऽस्त्रमयूखांशुगभस्तिघृणिघृणयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥॥ वसन्ति
 रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायि-
 तश्चि' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् । (६।१।१५)
 संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न षत्वम् ।
 ('उस्त्रो वृषे च किरणेऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयोः') ॥ (२)

— १ — इन्द्रादयो ह्यष्टादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः । यत्सो-
 रम् । तत्र शक्तो वामपार्श्वे दण्डारुखो दण्डनायकः । वहिस्तु द-
 क्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवे-
 न्माठरसंज्ञया । एवमन्ये गुहहराहुस्वरादयः । तेषु प्राधान्यान्नय
 एवोक्ताः ।' इति स्वामिमुकुटौ ॥

॥॥ विमीते । 'माड ऊखो मय च' (उ० ५।२।५) इत्यु-
 खप्रत्ययो मयादेशश्च । एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमो-
 खति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-'
 (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच् (३।१।
 १३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः ।
 धातुंसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोदरादित्वाश्रयणस्य
 निर्मूलत्वाच्च । ('मयूखः किरणेषु च । ज्वालायामपि
 शोभायाम्') ॥ (३) ॥॥ अंशयति । 'अंश विभाजने'
 चुरादिः । मृगव्यादित्वात् (उ० १।३७) कुः । 'अंशुर्लेशे
 रवौ रश्मौ' इति विश्वः । 'अंशुः मृत्रादिमुक्षुमांशे किरणे
 चण्डदीधितौ' ॥ (४) ॥॥ गम्यते । 'अन्यत्रापि' (वा०
 ३।२।४८) इति डः । गो ज्ञेयवर्गः । तं बभस्ति दीपयति ॥
 गभस्तिः । 'भस भर्त्यनदीप्त्योः' (जु० प० से०) । जुहो-
 त्यादिः । 'क्वित्क्वौ च-' (३।३।१७४) इति क्तिच् । एवं
 च-गगने भसति दीप्यते । 'भस भर्त्यनदीप्त्योः' । 'वसेस्तिः'
 (उ० ४।१८०) इति बाहुलकात्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्
 (६।३।१०९) गनभागलोपः- इति मुकुटकृतं क्लिष्टकल्पनम-
 नुपादयम् । भसतीति विगृह्योक्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् ।
 ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना स्वाहायां तु योषिति') ॥ (५)
 ॥॥ जिघर्ति । 'वृ क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) जुहो-
 त्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राञ्चः । वस्तु-
 तस्तु घरति । 'वृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) भ्वादिः ।
 'घृणिघृणि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपा-
 तितः । ('घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु') ॥ (६) ॥॥
 घृण्णोति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'घृणि-
 घृणिभ्यां कित्' इति निः क्तिच्-इति मुकुटः । तत्र । तादृश-
 सूत्राभावात् । अतो बाहुलकान्तिः, गुणाभावश्च ॥ * ॥
 'घृणिः' इति पाठान्तरम् । 'घृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
 'सुवृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः पिच् ॥॥
 'घृन्निः' इत्येके पेठः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) ।
 अस्य सलोपो गुणाभावाच्च 'घृणिघृन्नि-' (उ० ४।५२) इति
 निपातितः । पर्शति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
 (७) ॥॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे'
 (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('करो वर्षोपले रश्मौ
 पाणौ प्रलायशुण्डयोः') ॥ (९) ॥॥ म्रियते तमोऽस्मिन् ।
 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे- 'त्रुटि-
 मस्तिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो
 भानुरुक्षः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्मुनि-
 भेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' ॥ (१०) ॥॥ दीधीते दीप्यते ।
 दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) ।
 'तिवृत्त-' (७।२।९) इतीप्तिषेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्'

१-तालव्यान्तः 'अथोडुवन्धुश्च भयंकरो करो महौषधीनष्टक-
 रांशुमे शुभे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

इति वार्तिकम् । 'यीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकारलोपः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानुशासनात् । काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्त्रियामिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥॥॥ एकादश 'किरणानाम्' ॥

स्युः प्रभारुग्युचिस्त्वइभाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।
रोचिः शोचिरुभे क्लीबे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥ (२) ॥॥॥ 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिर्दीप्तौ च शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३) ॥॥॥ त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । ('त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि') ॥ (४) ॥॥॥ 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । दृशिग्रहणात् (वा० ३।२।१०१) डः । टाप (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति नानार्थरत्नमाला । यद्वा क्तिप् (३।२।१७८) । आवन्तत्वाभावान्न सुलोपादिः । भाः । विश्वपावत् ॥ (५) ॥॥॥ 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७७) । भाः, भासौ । ('भाः प्रभावे मयूखे च') ॥ (६) ॥॥॥ छयति छिनत्ति वा तमः । 'कुविष्टृष्विच्छवि-' (उ० ४।५६) इति क्तिन्नन्तो निपातितः ॥ (७) ॥॥॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ॥ (८) ॥॥॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥ (९) ॥॥॥ 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । रोचतेऽनेन । 'अर्चिश्चुचि-' (उ० २।१०८) इति इसिः ॥ (१०) ॥॥॥ 'ईशुचिर् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) । शुच्यति पूतीभवत्यनेन । इसिः ॥ (११) ॥॥॥ एकादश 'प्रभायाः' ॥

प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाशद्योताविति भावे (३।३।१८) करणे (३।३।१९) वा घञन्तौ । ('प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्घोतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ आतपस्तु पचाद्यजन्तः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥॥॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।१०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥॥॥ कदादेशश्च ॥ (४) ॥॥॥ मन्दं च तदुष्णं च ॥ (३) ॥॥॥ एते गुणे क्लीबाः ।

गुणिनि विशेष्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य' ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (उ० प० से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥ (१) ॥॥॥ 'तिजेर्दोषश्च' (उ० ३।१८) इति लृक्प्रत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं यवाग्रके पुंस्ति तिग्मार्थत्यागिनोस्त्रिषु' ॥ (२) ॥॥॥ खमिन्द्रियं रात्रिभिवति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'खरं स्यात्तीक्ष्णघर्षयोः । गर्दभेऽस्त्री देवताडे' ॥ (३) ॥॥॥ तद्वत्-गुणे क्लीबम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्यादावुपचारात्प्रयोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥॥॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मृगतृष्णायाः' ॥

इति दिग्बर्गविवरणम् ॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा० आ० से०) । कर्मेणि घञ् (३।३।१९) कालयति सर्वम्, इति वा । ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' ॥ (१) ॥॥॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तः । 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' ॥ (२) ॥॥॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा । 'नञ्याहन एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च । सौ 'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् । 'तस्मान्बुडचि' (६।३।७४) इति तुट् । सान्तः ॥ (३) ॥॥॥ सम्यग् एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः । सिद्धान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च ॥ क्रियाकारे निदेशे च') ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'सामान्यकालस्य' ॥

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस्य मूलम् । 'पक्षातिः' (५।२।२५) 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्-' (वा० ४।१।४५) इति डीषि तु पक्षती । 'पक्षातिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ' ॥ (१) ॥॥॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । दान्ता । 'प्रतिपत्स्त्री तिथौ मतौ' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः' ॥

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आद्या यासौ ताः ।

१—पचाद्यजन्त इत्युत्तरं 'खनो घ च' इति घो वा इत्यपि पाठः ॥

‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) ‘कृतन्यञि-’ (उ० ४।२) इत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अहोपः ॥ (१) ॥*॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संवध्यते ॥ एकं ‘सामान्यतिथेः’ ॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ ।

घस्र इति ॥ घसत्यन्धकारम् । ‘घस्र् अदने’ (भ्वा० प० अ०) ‘स्फायितञि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘घस्रस्तु दिवसे हिंसे’ ॥ (१) ॥*॥ दीयते क्षीणं भवति । ‘दीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) दिवादिः । ‘इणसिञ्जिदीङ्-’ (उ० ३।२) इति नक् । बाहुलकाद्भ्रसः । यति तमो, निर्व्यापार-स्थितिं चेति वा । यतेः कनिन् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥*॥ न जहाति । ‘नञि जहातेः’ (उ० १।१५८) इति कनिन् । ‘रोऽसुपि’ (८।२।६९) इति रः । यत्तु—‘अहन’ (८।२।६८) इति रुत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । रुत्वस्य रुत्वापवाद-त्वात् ॥ (३) ॥*॥ दीव्यन्त्यत्र । ‘दिवादिभ्यः कित्’ (उ० ३।१२१) इत्यसच् ॥ (४) ॥*॥ वासयति । वसतेर्णन्तात् ‘अतिकमिभ्रमि-’ (उ० ३।१३२) इत्यरप्रत्ययः । ‘वास-रस्तु पुमान्नागप्रभेददिनयोरपि’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘दिनस्य’ ॥

प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्यूषसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

प्रत्यूष इति ॥ प्रत्यूषति रुजति कामुकान् । ‘ऊष रु-जायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसौ’ ॥ (१) ॥*॥ अहो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कलयति चेष्टाम् । अग्न्यादयश्च (उ० ४।११२) इति कल्यैक् । ततः प्रज्ञायणि (५।४।३८) काल्यम्, अपि । ‘कल्यं प्रभाते क्लीवं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जीरोगदक्षेण कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपायवचनेऽपि स्या-त्रिषु मये तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ ओषत्यन्धकारम् । ‘उष दाहे’ (भ्वा० प० से०) । ‘उषः क्चि’ (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रतिः । ‘उषः प्रत्यूषसि क्लीवं पितृप्रसां च योषिति’ ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ भातुं प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३।४।७१) क्तः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रभातस्य’ ॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति ॥) दिनस्यान्तः । स्यति समापयति दिनम् । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । ‘शाब्धधा-’ (३।१। १४१) इति णः । सायः काण्डे दिनान्ते च ॥*॥ मान्त-

मव्ययं लव्ययवर्गं वक्ष्यति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘दिना-न्तस्य’ ॥

संध्या पितृप्रसूः ।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्यस्याम् । ‘धै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) इत्यङ् । ‘संध्या पितृप्रसूनयन्तरयोर्युगसंधिषु’ ॥*॥ निर्यकरोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । दुधाजः (उ० उ० अ०) अङ् (३।३।१०६) । ‘संध्या पितृप्रसूः संध्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ पितृन् प्रसूते । क्तिप् (३।२।७६) द्वे ‘संध्यायाः’ ॥

प्राहापराहमध्याह्नास्त्रिसंध्यम्

प्राह्नेति ॥ अहःशब्दस्तद्वयवे । प्रथमं च तदहश्च प्राहः । ‘राजा-’ (५।४।९१) इति टच् । ‘अहोऽहः-’ (५।४।८८) इत्यहोदेशः । ‘अहोऽदन्तात्’ (८।४।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अहोऽपरम्—अपराहः । ‘पूर्वापर-’ (२। २।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अहो मध्यम् ‘संध्या-विसाय-’ (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । ‘रात्राह्नाहाः पुंसि’ (२।४।२९) । मध्यं च तदहश्चेति वा ॥*॥ तिसृणां संध्यानां समाहारः । ‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी क्लीबता, पक्षे त्रिसंध्या ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘दिना-द्यन्तमध्यानाम्’ ॥

अथ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्त्रिन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

(अथेति ॥) शृणाति चेष्टाः । ‘शृ हिंसायाम्’ (त्र्या० प० से०) । ‘कृशृगृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्’ (उ० २।१२१) ‘पि-द्रौरा-’ (४।१।४१) इति ङीप् । ‘शर्वरी यामिनीस्त्रियोः’ ॥*॥ प्रज्ञायणि शार्वर्यपि । ‘शर्वरी शार्वरी शर्या’ इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ नितरां श्यति तनूकरोति व्यापारान् । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० से०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘निशा दारुहरिद्रायां स्यान्त्रियामाहरिद्रयोः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘निशीथिनी निशा निद्र च श्यामा तुङ्गी तमा तमी’ इति नामनिधानात् ‘निद्र’ पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥*॥ निशीथोऽस्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । ‘रा दाने’ (अ० प० से०) ‘राशदिभ्यां त्रिप्’ (उ० ४।६७) ॥*॥ ‘कृदिका-रात्-’ (ग० ४।१।४५) इति ङीष् रात्रीत्यपि । ‘रात्री रात्रिस्तमस्त्रिनी’ इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ त्रयो यामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधान-

१—इत्यमध्यः ‘रविर्मेनाब्दशितवासरः सरः’ इति जानकी-

हरणम् ‘वडो वासरसङ्गः’ इति भट्टिभाषासमावेशः—इति मु-

कुटः ॥ २—दीर्घमध्यः ‘प्रत्यूषस्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः’

इति माघः—इति मुकुटः ॥ ३—‘कल्यं प्रधाने इति’ पाठः ॥

१—‘संधोऽञ्ज्वलितः’ इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥

२—‘गुणसंधी पुंसि’ इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

त्वात् । अन्तर्भावितव्यार्थाद्यातेः 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१४०)
इति मन् ॥ (५) ॥३॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितिं वा
ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा,
क्षणदं जले' ॥ (६) ॥३॥ क्षपयति चेष्टाम् । 'क्षै क्षये'
(खा० प० से०) अस्माप्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥३॥
विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिष् (३।२।७४) । 'वनो र च'
(४।१।७) इति डीव्रौ । 'विभावरी निशाराद्योः कुट्ट्यां
चक्रयोपिति । विवादे वल्लकुट्यां च' ॥ (८) ॥३॥ तमोऽस्त्य-
स्याम् । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥३॥
रजन्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपेः किच' (उ०
२।१०७) इति चकारादनिः । कित्त्वान्नलोपः (६।४।२४) ।
डीप् (ग० ४।१।४५) । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु
च' । डीप्भावे रजनिरपि ॥ (१०) ॥३॥ भीतिहेतुलान्नि-
न्दिता यामा यस्याः । निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥
(११) ॥३॥ ताम्यन्यस्याम् । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।
इन् (उ० ४।१।१८) । 'कृदिकाराद्-' (ग० ४।१।४५) इति
डीप् ॥३॥ पक्षे तमिः ॥३॥ पचाद्यचि 'तमा' आपि ॥ (१२)
॥३॥ द्वादश 'रात्रेः' ॥

तमिस्त्रा तामसी रात्रिर्

तमिस्त्रेति ॥ तमो बहुलमस्त्यस्याम् । 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा-'
(५।२।११४) इति निपातिता । 'तमिस्त्रं' तिमिरे कोपे पुंस्ति
स्त्री तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' ॥ (१) ॥३॥ ज्यो-
त्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा० ५।२।१०३) मलर्थेऽण् ।
'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खेले' ॥ (२) ॥३॥
हे 'अत्यन्धकाररात्रेः' ॥

ज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

(ज्यौत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यस्याम् । प्राग्वदण् (वा० ५।
२।१०३) ('ज्यौत्स्नी पटोलिकायां स्याज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि
स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ज्योत्स्नावद्रात्रेः' ॥

आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥

(आगामीति ॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च ।
इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफपाठे तु समासान्त-
विधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यस्या-
मिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापरदिने पक्षाविव स्तो यस्याम् । 'अत
इनि-' (५।२।११५) ॥३॥ निशीत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तर-
रात्रियुक्तदिनमपि पक्षिणीति हरदत्तादयः । 'पक्षिणी पूर्णि-
मायां स्याद्विहग्यां शाकिनीमिदि । आगामिवर्तमानाहयुक्तरा-
त्रावपि स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥३॥ एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः' ॥

१—'स तमी तमोभिरभिगम्य ताम्' इति माघदर्शनात्—इति
मुकुटः ॥ २—'हा राम हा देवर तात मातः' इति विदग्धमुखम-
ण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—'खगे इति पाठान्तरम् ॥ ४—'स्या-
द्विपूर्वा' इति पाठः ॥

गणरात्रं निशा बह्व्यः

गणेति ॥ गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः । गणश-
ब्दस्य संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति
द्विगुः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः
पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'संख्यापूर्वा रात्रिः'
इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण क्त्वावविधानात् । 'भवति नपुंसक-
योगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच्च । 'रात्रं
प्राक् संख्यायान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । एतेन स्वामिमु-
कुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसंभ्रमः परास्तः ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'रात्रिसमूहस्य' ॥

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । ('दोषा रात्रौ
भुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) ।
प्रारब्धा दोषा यस्मिन्निति वा । 'गोस्त्रियोः-' (१।२।४८)
इति ह्रस्वः ॥३॥ 'दोषा' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च
रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः') ॥ (१)
॥३॥ रजन्या मुखमिव ॥ (३) ॥३॥ द्वे 'रात्रिप्रारम्भस्य' ॥

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ

अर्धेति ॥ अर्धं रात्रेः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७)
इत्यच् ॥ (१) ॥३॥ निशेरतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ०
आ० से०) । 'निशीथगोपीधावगथाः' (उ० २।९) इति थक् ।
'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥३॥
द्वाविति । समावित्याकृत्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अतिस्तुमु-' (उ० १।१४०)
इति मन् । यत्तु—'यातेर्मण्' इति मण्—इति मुकुटेनोक्तम् ।
तत्र । उक्तसूत्रस्योत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूलत्वात् । 'यामस्तु पुंसि
प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥३॥ प्रहियते ढक्कादिर-
स्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१)
॥३॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्यदन्तरम् ।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चदशयोर्यदन्तरम् स संधिः । स एव
पर्व अपि । 'प्रतिपत्पञ्चदशस्तु संधिः पर्वं प्रदिक् ककुप्'
इति दुर्गः । 'संधिमभितो यजेत्' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव ।
'पर्वं क्लीवं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः
संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' ॥ (१) ॥३॥ 'पर्वसंधिः' इत्येकं
नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः' ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः
सह पुष्पकं ते' इति—इति मुकुटः ॥ २—अव्ययस्य स्त्रीलिङ्गाभावेन
ह्रस्वाप्राप्त्या न रूपसिद्धिः ॥

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे

(पक्षेति ॥) द्वे पञ्चदशौ पूर्णमामावास्ये पक्षस्यान्तौ ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य' ॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णेति ॥ पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुव्रीहौ कृते स्वार्थेऽण् ।
प्रज्ञादेः (५।४।२८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौर्णमासी'
(४।२।२९) इति निर्देशाद्वा । यद्वा माश्वन्द्रः । पूर्णो माः
पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा 'महाराजप्रोष्ठपदाद्वज्' (४।२।३५)
इति सूत्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्या-
नादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ') ॥
(१) ॥*॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । भावे क्तः
(३।३।११४) पूर्ण चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा ।
भावप्रत्ययान्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०)
टाप् (४।१।१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णमायाः' ॥

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने
चन्द्रे । अनुमन्यते-अनुमतिः । क्तिच् (३।३।१७४) । 'अथा-
नुमतिरुन्नेन्दुपूर्णमासज्ञयोरपि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सानु-
मत्याः' ॥

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः
बाहुलकाद्भ्रस्वः । 'राका नद्यन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रि-
याम् । संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राकायाः' ॥

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । 'अमा-
वस्यदन्यतरस्याम्' (३।१।१२२) इति ण्यत्, पक्षे वृज्यभाव-
श्च निपात्यते ॥*॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि
॥*॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४।११८) ततो ङीप् (ग० ४।
१।४५) अमावसी ॥*॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)
इतीणि अमावासी ॥*॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
अमा चन्द्रसूर्यौ साहचर्येण मस्यतः परिच्छिन्तोऽस्यां मासम् ।
अमामासी । इण् (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ अमामसी । इन्
(उ० ४।११८) ॥*॥ 'दर्शोमाऽमावसी च स्यात्' इति
रभसः । अप्यमावस्यमावासी चामामस्यप्यमामसी'
इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ दृश्यते शास्त्रेण ।
'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽन्धौ
दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥*॥ सूर्येन्दु संगच्छ-
तोऽस्मिन् । घः (३।३।११८) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'दर्शस्य' ॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगाद्दृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-

वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात् ।
सिनी चन्द्रकला । ब्रीह्यादिवात् (५।२।११६) इनिः । सिनीं
बलति धारयति । 'कमेण्यण्' (३।२।१) यत्तु—'स्त्रियाः पुं-
वत्-' (६।३।३४) इति न पुंवत्वम् । 'संज्ञापूर्वयोश्च' (६।
३।३८) इति निषेधात्—इति मुकुटः । तत्र । सिनीवालीत्यत्र
सामानाधिकरण्याभावात्, असंज्ञात्वात्, अभाषितपुंस्क-
त्वाच्च । यदपि—सिनी चन्द्रकला सा बालाल्पात्र—इति तेन
विगृहीतम् । तदपि न । बालेल्यस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपात-
प्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता बालास्त्यस्याम्—इत्याह ।
तत्र । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सिनीवाली तु दृष्टेन्दुकलामा-
दुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सिनीवाल्याः' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहः ।

(सेति ॥) उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुहः ।
कुहयति । 'कुह विस्मापने' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'वृत्ति-
शब्धोः कूः' (उ० १।९१) इति कूप्रत्ययो बाहुलकादिहापि
॥*॥ मृगयादिवाद्भ्रस्वोऽपीत्यन्ये । धेनूररज्जुकुहसरयुतनु-
करणवः स्त्रियाम् इति विन्ध्यवासी ॥*॥ 'कुहः स्त्री कोकि-
लालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुहाः' ॥

उपरागो ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज्ज रागे' (भ्वा०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घञ् । 'घञि च
भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घञ् ।
(३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि स्याद्वाहुग्रासेऽर्कचन्द्रयोः ।
दुर्नये ग्रहकलौ व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥*॥ ग्रहणं
ग्रहः 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'ग्रहो निर्ग्रहनिर्वन्धग्र-
हणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः'
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

(राहिति ॥) 'उपप्लवः सैहिकेये विघ्नोत्पातयोरपि' ।
सहोपप्लवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः ॥
(१) ॥*॥ उपरज्यते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२।४।७०) ।
'उपरक्तो व्यसनातं राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ इमौ
द्वौ 'राहुणा ग्रस्ते सूर्ये' च ॥

अभ्युत्पात उपाहितः ।

(अभ्युत्पात इति ॥) अभ्येष्टपतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥
(१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फलं यस्य । 'उपाहितो-
ऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकां-
शादिष्वग्निविकारस्य' ॥

१—हैममेदिन्योरपि—'अनुग्रह' इति पाठो दृश्यते । व्याख्यातं
चानेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् 'अनुग्रहे प्रसादे ग्रहशब्दः सत्यभा-
मायां भामाशब्दवत्' इति ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मनुप् (५।२।९४) । एकयोक्त्या साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तव्यमिति भावः । अकारान्तोऽपि पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'जृवि-शिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) इति बाहुलकादवतेरपि झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । रविशशिनौ पुष्पवन्ताख्यौ इति नाम-माला । 'पुष्पवन्ताभ्याम्, पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्प-दन्तौ पुष्पवन्तावेकोक्त्या शशिभास्करौ' । 'पुष्पदन्तौ च चन्द्रार्कवेकोक्त्या' इति हैमतः 'पुष्पदन्तौ' अपि बोध्यौ) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'समुच्चितसूर्यचन्द्रयोः' ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा

अष्टादशेति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । काशते । 'हनिकुपि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्याद्विशि स्थानमात्रे च 'काष्ठमाख्या-तमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

त्रिंशत् ताः कला ।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति । 'कल संख्याने' (चु० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('कला स्यात्कालशिल्पयोः') ॥ (१) ॥॥ एकम् 'क-लायाः' ॥

तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः पूर्वा-त्सवेऽपि स्यात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'क्षणस्य' ॥

ते तु मुहूर्तौ द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अजिघृप्ति-' (उ० ३।८९)

१—'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२६) इति नानङ् । तत्र 'आ-नङ्गो द्वन्द्वे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्व-न्द्वग्रहणेन वेदलोकसहचरितद्वन्द्वस्य ग्रहणात् । अस्य तु द्वन्द्वस्या-तथात्वात् । अत एव 'रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ' इति घटख-र्परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रत्यक्ष धरणीधरशिखरस्थितपु-ष्पवन्ताभ्याम्' इत्याश्रयमज्यमदन्तत्वदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां व्याख्यातं च । पुष्पे इव पुष्पे, दन्ताविव दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'वि-श्वस्यास्य विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

इति चो मुडागमश्च । 'राहोपः' (६।४।२१) इति छलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशद्दहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु मुहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समा-हारः । 'अहःसर्वैकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः पुंस्ति' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति वि-ग्रहं प्रदर्श्य 'अहोरात्रः-' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्नु । तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्रात्रिशब्दाद्विन्द्व एवाजिविधा-नात् । 'गणरात्रवदज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्सं-ख्याव्यायादेरप्यजिविधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् यदपि-समाहारे ह्रीवमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तदपि न । समा-हारेऽपि 'रात्राहाहाः पुंस्ति' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुं-स्त्वविधानात् । यदपि—वामनलिङ्गानुशासने 'द्विगुरपि पा-त्राद्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्' इत्युदा-हृतम्—इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तदपि न । 'रात्रं प्रा-क्संख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पञ्च च ।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पक्ष्यते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा०, चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पक्षो मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखिसहाययोः ॥ चुल्लीरन्ध्रे पत्रे च राजकुञ्जरपा-र्श्वयोः' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पक्षस्य' ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ

(पक्षाविति ॥) शुक्लपक्षः पूर्वसंज्ञः ॥ (१) ॥॥ कृष्णप-क्षोऽपरसंज्ञः ॥ (१) ॥॥ क्रमेणैकैकम् 'शुक्लकृष्णपक्षयोः' ॥

मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्यते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति वा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मासस्य' ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुः

द्वाविति ॥ इयति, ऋच्छति वा । 'अर्तेश्च-' (उ० १। ७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः स्त्रीकुसुमे मासि वसन्तादीषुधारयोः') ॥॥ मार्गादीनां युगैर्हमन्तादीनृत्न वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवदति द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

१—अत एव भाष्ये 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥ २—तेऽहोरात्रा इत्युत्तरं 'दश पञ्च' इत्यपि दृश्यते ॥

तैर्यनं त्रिभिः ।

(तैरिति ॥) तैर्कुमुभिः । अयतेऽर्कोऽनेन । ल्युट् (३।३। ११७) । यत्तु—‘अयतेऽर्कोऽनेन’ इति विगृह्य ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) इति धातोर्न्यसने—मुकुटेन कृतम् । तद-संगतम् । इति सष्टमेव । ‘अयनं’ पथि भानोरप्युदग्दक्षि-णतो गतौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अयनस्य’ ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्योत्तरा गतिः, दक्षिणा च उत्तरदक्षिणाख्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति व-क्तव्ये ‘अर्कस्य’ इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षादिकं तु चान्द्रसुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥*॥ ‘अयनद्वयस्य’ एकैकम् ॥

वत्सरः ॥ १३ ॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । ‘वसश्च’ (उ० ३।७१) इति सरप्रत्ययः । ‘सः स्यार्धधातुके’ (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । ‘अचतुर-’ (५।४।७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषावच्छिन्ने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुप् (५।२। ९४) । ‘संज्ञायाम्’ (८।२।११) इति वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ‘वप्रकरणेऽन्यत्रापि’ (५।२।१०९) इत्युक्तेर्वै । तेन विषु-वम् । ‘विषुवान् समरात्रिवासरः’ इति पुंस्काण्डे बोपा-लितः ॥*॥ विषुर्णोऽपि । विषु नानारूपं गमनं विष्वक् । तदस्यास्तीति विग्रहे ‘विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः’ (५। २।१००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८। ४।२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘समरात्रिन्दिवकालस्य’ ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ (४।२।३) इत्यण् । ‘अचि शीर्षः’ (६।१।६२) । मार्गशीर्षा पौर्णमास्यस्मिन्मासे । ‘सास्मिन्पौर्णमासी’ (४।२। २१) इत्यण् । एतेन ‘पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरः’ इति क्वचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥*॥ सहते ‘बह मर्षणे’ (भ्वा० उ० अ०) असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । (‘सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः’) ॥*॥ पचाद्यज-न्तोऽपि । ‘मार्गे सहः सहाः’ इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । ‘मृगशिरा मृगः’ इति रुद्र-कोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गा । सास्मिन्नस्ति । (‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेवणे पथि’) ॥ (३) ॥*॥ आग्र-

हायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘आग्रहायण्यश्चत्थादृक्’ (४। २।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादित्वान् (वा० ५।२।१०३) अणि ‘आग्रहायणः’ अपीति पुरुषोत्तमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘मार्गशीर्षस्य’ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । ‘नक्षत्रेण-’ (४।२।३) इत्यण् । ‘तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि य-लोपः’ (वा० ६।४।१४९) डीप् (४।१।१५) ततः ‘सास्मिन् (४।२।२१) इत्यण् । (‘पौषो मासप्रभेदे स्यात्पौषं तु मह-युद्धयोः’) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि बले साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पौषस्य’ ॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यस्मिन् । असुन् । (उ० ४।१८९) सान्तः ‘तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पु-माञ् शिशिरमाघयोः’ ॥ (१) ॥*॥ मघया युक्ता पौर्णमा-स्यस्मिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘माघमासस्य’ ॥

अथ फाल्गुने ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति ॥) फलति निष्पादयति । ‘फल निष्पत्तौ’ (भ्वा० प० से०) ‘फलेर्गुक्च’ (उ० ३।५६) इत्युनन् गुगा-गमश्च । ‘फल्गुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फल्गुनी स्मृता’ इति गोवर्धनानन्दः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) । वृद्धिः (७।२। ११७) ‘फाल्गुनस्त्वर्जुने मासे फाल्गुनी चास्य पूर्णिमा’ इति धरणिः ॥*॥ फल्गुनीर्भिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी । सास्मिन्नस्ति फाल्गुनः फाल्गुनिकश्च । ‘फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फाल्गुनी’ । ‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः’ (४।२।२३) इति ठक् । पक्षेऽण् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ तपसि साधुः । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘तपस्यः फा-ल्गुने मासे तपस्या नियमस्थितौ’) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि ‘फाल्गुनमासस्य’ ॥

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । अण्-ठकौ (४।२।२३) । (‘चैत्रं सृते देवकुले ना भूयन्मासभे-दयोः’) (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्यते एतं मधुः । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । ‘फलपाटि-’ (उ० १।१८) इ-त्युधश्चान्तादेशः । ‘मधु पुष्परसे क्षौद्रे मधे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चैत्रस्य’ ॥

वैशाखे माघवो राधः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यस्मि-

नस्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्धानेऽपि') ॥ (१) ॥॥ मधु मकरन्दः । सोऽस्मिन्नस्ति । 'मधोर्ब च' (४। ४।१२९) इति जः ॥ (२) ॥॥ राधा विशाखा । तद्वती पौर्णमासी राधी । सास्मिन्नस्ति ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्येष्ठे शुक्रः

ज्येष्ठ इति ॥ पूर्ववदणद्वयेन ज्येष्ठः ॥॥ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्यादग्रजे श्रेष्ठे मासभेदातिवृद्धयोः । ज्येष्ठा भे गृहगोधिका-याम्') ॥ (१) ॥॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'कृज्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुक्रः स्याद्भार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्लीबम्' ॥ (२) ॥॥ द्वे 'ज्येष्ठमासस्य' ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् । शोचन्ति विरहिणोऽस्मिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् किच्च ॥ (१) ॥॥ अषाढया युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' । आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यानप्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'स्यादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'आषाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्त्रीपुंसयोर्कृक्षभेदे श्रवणं श्रुतिकर्णयोः' इति रभसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'लुबविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो लुब् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात् । तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव । तत्रैव (४।२। २३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२। २१) इत्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां श्रावणा मता' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ विरहिणो नभ्यति, नभ्राति, नभते, वा नभाः । 'नभ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, दि० प० से०, क्रया० आ० से०) । असुन् (उ० ४। १८९) । स्वामी तु—न भासते मेघच्छन्नत्वात्—इत्याह । तन्न । नभासौ, नभासः, नभाभ्याम्, नभाभिः, नभाःसु, इत्यादिरूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्च । ह्रस्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथन-

मात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) इति जुहो-त्यादेः 'न बभस्ति' इति व्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य-' (६।४।१४) इति दीर्घो न स्यात् । 'धनुर्धरे त्रिषु नभाः क्लीबं व्योन्नि पुमान्धने । प्राणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्भहे' ॥ (२) ॥॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि श्रावणिकः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य' ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अभ्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥॥ प्रौष्ठपदामिर्युक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । तामिर्युक्ता भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥॥ (३) ॥॥ (४) ॥॥ चलारि 'भाद्र-पदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति ॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्नस्ति ॥ (१) ॥॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिद् यात्रा । किप् (३।२।१७८) सास्मिन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥॥ अश्वयुजा युक्ता पौर्णमा-स्यस्मिन् । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध-भावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेषः' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य' ॥

स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥

वाहुलोर्जौ कार्तिकिकः

(स्यादिति ॥) कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् ॥ (१) ॥॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्द्वयम् (४।२।३, २१) ॥ (२) ॥॥ ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (जु० प० से०) प्यन्तात् । (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१ १३४) । 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठकि कार्तिकिकः ॥ (४) ॥॥ चलारि 'कार्तिकमासस्य' ॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हन्ति । 'हन्तेर्मुट् हि च' (उ० ३। १२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥॥ 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च-' (४।३।२२) इति सूत्रे यङ्गाप्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेमन्तः प्रकृत्यन्त-रस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितव्यर्थात् 'अन्ये-भ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥॥ 'मार्गपौ-षाभ्यां निष्पन्नस्य क्रतोः' एकम् ॥

१—मूर्धन्यान्तः 'ध्वनिमिषे निमिषे क्षणमयतः' इति माध-यमकात्—इति मुकुटः ॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश पुतगतौ' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरजन्तो निपातितः । शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः स्यादतोभेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः' ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः । 'तृभूवह्वसि-' (उ० ३।१२८) इति झच् ॥ (१) ॥॥ पुष्पाणां समयः ॥ (२) ॥॥ सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र । 'रभ रभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) 'सुरभिर्हेमि चम्पके जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः ॥ सुगन्धौ गवि शल्लक्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यामृतोः' ॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

ग्रीष्म इति ॥ प्रसते रसान् । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०) । आतो मक्, धातोर्ग्रीभावः, पुगागमश्च 'ग्रीष्मः' (१।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊष्मर्तुभेदयोः' ॥ (१) ॥॥ ऊपति रुजति । 'ऊप रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति मनिन् । 'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शपसहा अपि' । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥॥ मकि (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति वोपालितः ॥ (२) ॥॥ नितरां दह्यतेऽत्र । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । 'निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥॥ उष्णमुपगममत्र ॥ (४) ॥॥ ओपति । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इणसिजिदीडुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'ऊष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' ॥ (५) ॥॥ 'ऊप रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।७५) आगच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ऊष्मा तप आगमोऽत्र ॥॥ 'ऊष्मा' अपि । 'ऊष्मातपनिदाघयोः' इति नान्ते वोपालितः ॥ (६) ॥॥ तपति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥॥ सप्त 'ज्येष्ठापाढाभ्यामृतोः' ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

स्त्रियामिति ॥ वर्षणं वृट् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रकृष्टा वृडत्र । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥ वर्ष वर्षणमत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।

१।४) । भूम्नि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२) ॥॥ वर्षतोर्द्वि 'श्रावणभाद्राभ्यामृतोः' ॥

अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शर्यन्तेऽस्यां पाकेनोपधयः । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) 'शृद्भसोऽदिः' (उ० १।१३०) । ('शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ') ॥॥ भागुरिमते टापि शरदा च । 'शरद्भवेच्छरदया प्रावृट् प्रावृपया सह' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः' ॥

पडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

पडिति ॥ अमी हेमन्तादयः । 'ऋ गतौ' 'अतेश्च' (उ० १।७२) इति तुः, चात्किट् । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—केत्वादय इति तुन्-इति । तत्र । गुणप्रसङ्गान्, अपाणिनीयत्वाच्च ॥ (१) ॥॥ 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽरिषी शरत्समाः २०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्च' (३।७१) 'संपूर्वाच्चित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्धधातुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥॥ आप्यते 'आप्लु व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दन् ह्रस्वत्वं च । 'अब्दः संवत्सरे वारिव्राहमुस्तकयोः पुमान्' ॥ (३) ॥॥ भावाज्जाहाति, जिहीते वा । 'हश्च व्रीहिकालयोः' । (३।१।४८) इति ण्युट् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संवन्धः । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्व्रीहिभेदयोः' ॥ (४) ॥॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) 'शृद्भसोऽदिः' (उ० १।१३०) इत्यादिः ॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) शरदोऽपि । 'समायोषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥॥ 'पम ष्टम वैकुण्ठ्ये' (भ्वा० प० से०) । समन्ति विह्वं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । बहुवचननिर्देशात्प्रायेणार्थं बहुवचनान्तः इति ध्वनयति । क्वचिद्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति सूत्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच्च । संमान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्यामिति वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'समां समाम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समा संवत्सरे

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया वक्तुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन मावादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः, इति न पौनरुक्त्यम् । लोकैस्तु 'द्वादशमासाः संवत्सर' इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीयूषव्याख्या ॥

त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत् ॥ (६)
॥३॥ पद 'संवत्सरस्य' ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मासेनेति ॥ नृणां मासेन । पितृणामयं पैत्रोऽहोरात्रः
तत्र कृष्णपक्षो दिनम् । शुक्लपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः ।

(वर्षेणेति ॥) नृणां वर्षेण । देवतानामयं दैवतोऽहो-
रात्रः । तत्रोत्तरायणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(दैव इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेन ब्रह्मणोऽयम् 'ब्रा-
ह्मोऽजातौ' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । दैवैः पञ्चधिकै-
स्त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्मानुषं च-
तुर्थ्युगम् । तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं
भूतानां स्थितिकालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं
प्रलयं च । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तात्
(३।१।१२) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्रह्मणो
दिनस्य' ॥

१—'सर्वधातु' इति पाठः । २—इदं च मनूक्तमपि निशी-
थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णपक्षे सूर्यादयः,
अमान्ते मध्याह्नः, शुक्लपक्षे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः
पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां सूर्योदयो
मेपविपुवे, मध्याह्नो मिथुनान्ते, सूर्यास्तस्तुलाविपुवे, निशीथो
धनुस्ते भवति ॥ ४—'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्थ्यु-
गम् । प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति
विष्णुपुराणतो युगानां नामानि ज्ञेयानि । तन्मानं च मनु-
नेत्थमभिहितम्—'चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु
ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि
शतानि च ॥ एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते । दैविकानां
युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावतीं रात्रि-
मेव च ॥' इति । अस्य निष्कृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षैः
४८००, वर्षदिन ३६०० युगितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८०००० ।
त्रेता दिव्यैर्वर्षैः ३६०० मानुषैः १२९६०००० । द्वापरं दिव्यैः
२४००, मानुषैः ८६४०००० । कलिर्दिव्यैः १२०० मानुषैः
४३२०००० । चतुर्थ्युगं दिव्यैः १२०००० मानुषैः ४३२०००००० ।
ब्रह्मदिनं दिव्यैः १२०००००० मानुषैः ४३२०००००००००
इत्थमवसेयः ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः
॥३॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किञ्चिदधिकेति बोध्यम् ।
एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'संवर्तः प्रलयेऽक्षद्रौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
प्रलीयतेऽत्र 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।
५६) 'प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्पयन्ते विरुद्ध-
लक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः ।
'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये
विधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥३॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र ।
'क्षि क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंस्ति'
(३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो गेहे च कल्पान्ते-
ऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ कल्पस्यान्तोऽवधिः ।
'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥
(५) ॥३॥ पञ्च 'प्रलयस्य' ॥

अस्त्री पङ्क पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

कलुषं वृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रीति ॥ पच्यते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, वि-
स्तारे वा' (भ्वा० आ० से०) । करणे घञ् (३।३।१९)
कुलम् (७।३।५२) । यद्वा—पञ्चनं पङ्को व्यक्तीकरणम्, वि-
स्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिच् । ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पङ्कोऽघे कर्दमे'
इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ आप्रोति व्याप्नोति लोकान् । 'आहृ
व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१)
इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥३॥ पान्त्यस्मादात्मानम् ।
'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ०
३।२।३) । भीमादित्यात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिबति

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः
स्वायंभुवो नाम मनुः स्वरोचिषस्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-
तश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वै-
वस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्म-
सावर्ण इत्यपि । धर्मसावर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यभौत्यवत् ॥' इति
मन्वन्तरमानानयनं । नामनिधाने सर्वज्ञश्रीनारायणचरणाः—'दैवि-
कानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् । मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य
भागाश्चतुर्दश ॥' इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्व-
न्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२
घटिकाः, साम्राण्येकपञ्चाशत् पलानि भवन्तीति—मुकुटाशयः ॥
२ 'धुदे' इति पाठः ॥

भक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥ *॥ केलयति क्रीडयति विषयेषु । 'किल श्वैलक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्वृक्च' (उ० ११५०) इति टिप्पण्युगागमश्च । 'किल्विपं पापरोगयोः । अपराधेऽपि' ॥ (४) ॥ *॥ शुभं कर्म स्यति समाप्तं करोति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६१४१०९) लत्वपत्वे । 'कल्मषं किल्विपे क्लीवं पुंसि स्यान्नरकान्तरे' ॥ (५) ॥ *॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (चु० उ० से०) । 'पून्-हिकलिभ्य उपच' (उ० ४१७५) । 'कलुषं त्वाविले पापे' ॥ (६) ॥ *॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्विच्' (उ० २१४७) इतीनच् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' ॥ (७) ॥ यन्त्यथोऽनेन । एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'इण आगसि' (उ० ४१९९८) इत्यसुन्, नुडागमश्च । ('एनः पापापराधयोः') ॥ (८) ॥ *॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) आगमशास्त्रस्यानित्त्वान्न नुम् । 'अघं दुःखे व्यसनैनसोः' इति हैमः ॥ (९) ॥ *॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्हुक्च' (उ० ४१२१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा अंहति । 'अहि गतौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) 'अङ्कः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अधि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातुबोधः ॥ (१०) ॥ *॥ इणो भावे क्तः (३१३११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥ *॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपधस्य-' (८१३४९) इति पः ॥ (१२) ॥ *॥ द्वादश 'पापस्य' ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

स्यादिति ॥ धरति विश्वम् । 'धृच् धारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १११४०) इत्यादिना मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कर्तौ । अहिंसोपनिषत्त्रयाये ना धनुर्यमसोमपे' ॥ (१) ॥ *॥ पुनाति । 'पूजो यण् शुक् ह्रस्वश्च' (उ० ५११५) इति यत् शुक् ह्रस्वश्च । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुमे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । पुणमर्हति । तत्र साधुर्वा । यत् (५१३१६६) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्मे') ॥ (२) ॥ *॥ अतिशयेन प्रशस्यम् । 'द्विवचन-' (५१३१५७) इतीयसुन् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५१३१६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुमे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्' ॥ (३) ॥ *॥ सुष्ठु कृतम् । प्रादिसमासः (२१२१९८) ('सुकृतं तु शुमे पुण्ये क्लीवं सुविहिते त्रिषु') ॥ (४) ॥ *॥ वर्धति फलम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । इगुपधलक्षणः (३१११३५) कः । 'वृषो गव्याखुधर्मयोः । पुंराशिमेदयोः शृङ्गायां वासके शुक्लेऽपि च ॥ श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च' इति हैमः ॥ (५) ॥ *॥ पञ्च 'धर्मस्य' ॥

मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २३ ॥

स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३१३१०८) ॥ (१) ॥ *॥ 'प्रीच् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । भावे क्तिन् (३१३१२४) । ('प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः स्त्रियाम्') ॥ (२) ॥ *॥ 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३१३१६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्मदयोपिति' ॥ (३) ॥ *॥ (७) ॥ *॥ 'हप तुष्टौ' (दि० प० से०) । घञ् । (३१३१९८) ॥ (४) ॥ *॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥ *॥ (६) ॥ *॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३१३१८९) ॥ (८) ॥ *॥ आनन्दो घञन्तः ॥ (९) ॥ *॥ शृणाल्यशुभम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४११४५) । भावे वा ॥ (१०) ॥ *॥ इयति दुःखम् । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्तन् (उ० ३१८५) भावे वा । यत्तु—इयतेः सौत्रात्—इत्युक्तं मुकुटेन तत्र । तस्य गणपठितत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥ *॥ 'अनुपसर्गाङ्गिम्प-' (३१११३८) इति सूत्रपठितात् 'सातेः' पचाद्यचि (३१११३४) 'सातम्' दन्त्यादि । यत्तु—सिनो-ल्यशुभम् । सातम् । 'पै क्षये' (भ्वा० प० अ०)—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । सिनोतीति विगृह्योक्तधातूपन्यासस्य विरुद्धत्वात् । यदपि—स्यति दुःखम् । सातम् । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यतेः क्ते 'द्यतिस्यति-' (७१४४०) इतीलप्रसङ्गात् । तनस्त्वविधानात् । बाहुलकस्य लगतिकगतित्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् ॥ (११) ॥ *॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) । भावेऽच् (३१३१५६) वा । ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुण्या प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥ *॥ द्वादश 'आनन्दस्य' ॥

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।

शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति ॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वःश्रेयसम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५१४१८०) इत्यच् समासान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ॥ *॥ श्वोवसीयसमपि बोध्यम् ॥ (१) ॥ *॥ शोतेऽनेन । शिवम् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'खर्वनिवृष्व-' (उ० १११५३) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः । 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले । शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ

२—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् 'सातं वर्माननस्थारहसिहरिहरस्थाननर्मावतंसा' इति—मुकुटः ॥

वालके हरे । पुण्डरीकद्वये कीले ॥ (२) ॥३॥ भन्दते
'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'कृत्नेन्द्र-' (उ० २।
२८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषमे च
कदम्बके । करिजातिविशेषे ना ह्रीवं मङ्गलमुक्तयोः ॥ काञ्चने
च स्त्रियां रास्त्राकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां
कटफलानन्तयोरपि ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणा-
न्तरे ॥३॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं
शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौख्ये
च') ॥ (३) ॥३॥ कल्यं नीरुजत्वमाणयति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) । कल्ये प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ्वा । 'कल्याणं
हेन्नि मङ्गले' ॥ (४) ॥३॥ 'मणि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) ।
मङ्गति, मङ्गयते वा 'मङ्गेरलच्' (उ० ५।७०) । 'मङ्गलं
पुनः । कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतदूर्विका' ॥
(५) ॥३॥ शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः ॥३॥ शु पूजितं भाति ।
'आतः-' (३।२।३) इति को वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
३।२।१०१) इति डो वा । 'शुभो योगे शुभं भद्रे' ॥ (६)
॥३॥ भवनशीलम् । 'भू प्राप्तौ' (तु० आ० से०) । 'लष-
पतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् ॥ (७) ॥३॥ 'भवो भ-
द्राप्तिस्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इनि-
ठनौ' (५।२।११५) ॥ (८) ॥३॥ भवति । 'भव्यगेय-' (३।
४।६८) इति साधुः । ('भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भा-
विनि तु त्रिषु । कर्मरङ्गतरो पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः ।
ह्रीवमस्थनि') ॥ (९) ॥३॥ कृत्सितं शलते संवृणोति । 'शल
चलने संवरणे च' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) 'कुशलं क्षेमपुण्ययोः । पर्याप्तो कुशलोऽभिज्ञे' ॥
(१०) ॥३॥ क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वयि ।
यत्तु—क्षिणोत्यशुभमिति विग्रह्य 'क्षि क्षये' इति धातोरुप-
न्यसनं मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । 'क्षेमस्तु मङ्गले ।
लब्धसंरक्षणे मोक्षे क्षेमोमाधेनहर्षपि' ॥ (११) ॥३॥ 'शंसु
स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) शस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ।—
शस्यते । भावे क्तः (३।३।११४)—इति मुकुटः । 'शस्तं
क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥३॥ द्वादश 'कल्याणमात्रस्य' ॥

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

अथेति ॥ पापपुण्यशब्दौ सुखादि च शस्तान्तं शब्द-

१—पचाद्यच् इत्युत्तरं 'यद्वा—कुश्यति । कुश संश्लेषणे' 'वृथा
दिवात् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २—कुशलं तालव्यमध्यम् ।
'कुशलवर्धितः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपो-
च्छ्रायः' इति वासवदत्ताक्षेपः । 'कुष निष्कर्षे' इत्यतो मूर्ध-
न्यमध्योऽपि, इत्यलंकारोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु
कुपलं मूर्धन्यमध्यमपि—इत्युक्तम् ॥

जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी ।
अन्ये टावन्ताः ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकेति ॥ मतल्लिकादयो नियतल्लिङ्गः, अव्युत्प-
न्नाश्चेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरपि संभवति । मतं मतिमलति ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) णुल् (३।१।१३३),
कुन् (उ० २।३२) वा । पृषोदरादिस्तात् (३।३।१०९) अस्
लः ॥ (१) ॥३॥ मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्ययने' (तु०
उ० से०) । णुल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।२८) वा ।
'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ प्रकृष्टं काण्डमव-
सरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मोऽस्मादिति वा । 'प्र-
काण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥
(३) ॥३॥ उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६)
इति निपातितः । उत्पूर्वाद्धन्तेरप्, टिलोपः, घृत्वं च निपा-
त्यते । 'उद्धो हस्तपुटे वहौ श्लाघायां देहजागिले' इति हैमः ॥
(४) ॥३॥ प्रशस्तः पुरुषः=पुरुषमतल्लिका । ब्राह्मणमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥३॥ लजतीति लजः । 'लज का-
न्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । तद्वल्लजः
तल्लजः । कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥३॥ प्रकाण्डः पुंस्यपि ।
'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतल्लिका-
दीनां रुद्धिशब्दत्वात् 'प्रशंसावचनैश्च' (२।१।६६) इति स-
मासः । कृष्णसर्पवाप्यश्वादिबदेते नित्यसमासाः । उद्धस्तवस-
मस्तोऽपीति स्वाम्यादयः ॥ पञ्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥

अय इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ-' (अ० प०
से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

दैवमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् ॥ (१) ॥३॥ दिश्यते उपदिश्यते स्म । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥३॥ 'भाग्यै-
कदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूपनामभ्यो
धेयः' (वा० ५।४।३५) । ('भागधेयं मतं भाग्ये भागप्र-
त्यययोः पुमान्') ॥ (३) ॥३॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्'
(भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुलम् ।—'भागाद्यच्' (५।१।४९) इति
स्वामी । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' ॥ (४) ॥३॥ नियम्यते-
ऽनया । क्तिन् (३।३।१४) । नियच्छति । 'क्तिच्चतौ च-'
(३।३।१७४) इति क्तिञ् वा । अत एव 'स्त्री' इति विधानं
सार्थकम् । 'नियतिर्नियमे दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥३॥

१ इत्युत्तरं 'नतु विशेष्यनिष्ठाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

विधीयतेऽनेन । डुधाजः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ।
'विधिवद्वाविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे काल-
कल्पयोः' ॥ (६) ॥३॥ पद 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः' ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हेतुरिति ॥ हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । 'हि गता' (स्वा०
प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (१)
॥३॥ कार्यतेऽनेन । प्यन्ताह्युद् (३।३।११७) ॥—करोतीति
'ल्युद् च' (३।३।११५) इति चकाराह्युद्-इति मुकुटस्त्वसं-
गतः । 'कारणं वातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना
कर्मण मन्त्रादियोगे कर्मकारके' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ वि-
शेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
ङः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा बीज-
ते । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप्
(वा० ३।३।१०८) वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भा-
वितण्यर्थः । 'अन्येष्वपि-' (३।१।१०१) इति ङः । विशे-
षेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जाय-
तेऽस्मादिति वा । वजति कार्यं गच्छति । 'वज गता' ।
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) इत्वम् । वययोरभेदाद्बीजम् । 'बीजं तु रेतसि ।
स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'कारणस्य' ॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यते-
ऽनेन । 'डुधाज्' (जु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । 'निदानं कारणे शुद्धौ तपसः फलयाचने । व-
त्सदाश्रयवसाने च' ॥ (१) ॥३॥ आदिमुख्यं कारणम् ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति ।
'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तत्र ।
'एतथो वेत्ति-' इति प्रागुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'क्षेत्रज्ञा-
वात्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ अतति । 'अत सात-
त्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ'
(उ० ४।१।५३) इति मनिण् । ('आत्मा चित्ते धृतौ यत्रे
धिषणयां कलेवरे । परमात्मनि जीवेऽर्के हुताशनसमीरयोः ॥
स्वभावे') ॥ (२) ॥३॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प०
से०) । 'पुरः कुपन्' (उ० ४।७४) । 'अन्येषामपि-' (६।
३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि । पूरयति । 'पूरी
आप्यायने' (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुपन् ।

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुनागे च' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'आत्मनः' ॥

प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति ॥ प्रधानेऽत्र सर्वम् । ल्युट् (३।३।११७),
प्रधाने सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८)
इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतां बुद्धा-
वृत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ प्र-
कृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३।३।
१७८) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ
लिङ्गे पारवर्गे' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिविशेषोऽवस्था ।
कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षय्यतादिभ्यः' (८।८।१९) इति
टक् । अवपूर्वातिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।
१।३४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन् गुणा-
दय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) । 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे
चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु
जन्तुषु' ॥ (१) ॥३॥ रजयति । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४।
२।१७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे
च') ॥ (१) ॥३॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प०
से०) । असुन् ॥३॥ कप्रत्यये 'रजर्तमौ' अदन्तपुंलिङ्गावपि ।
'पुष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं रजसा सह' इत्युत्पलिनी ।
'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१)
॥३॥ 'त्रयाणां गुणानामपि' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जनुरिति ॥ जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)
'जनेरुतिः' (उ० २।१।५) ॥ (१) ॥३॥ ल्युटि (३।३।११५)
जननम् । यत्तु—'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकु-
टेनोक्तम् । तत्र । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु दयामा-
त्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥३॥ मनिनि (उ० ४।
१।४५) जन्म ॥३॥ 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१।४५) इति
मकि जन्मशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'क्लीवोऽपि' इत्युज्ज्वलद-
त्तः ॥ (३) ॥३॥ 'जनिषसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) । 'ज-
निवधोश्च' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्या-
जनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥३॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि०

१—'सत्यं वदन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः' इति प्रयो-
गात्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—'किमर्थं जनिना जन्तोः'
इत्यादि प्रयोगदर्शनात्पुंस्त्वमपि—इति मुकुटपीयूषौ ॥

आ० अ०) । किन् (३१३१४) ॥ (५) ॥॥ उद्भवनम् ।
'ऋदोरप्' (३१३१५) ॥ (६) ॥॥ पठ् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्मुशरीरिणः ॥ ३० ॥

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि-' (५१२११५)
इतीति ॥ (१) ॥॥ चेतयते, चेतति वा । नन्थादिः (३१
११३४) । ('चेतनः स्यात्सहृदयप्राणिनोश्चेतना तु धीः')
॥ (२) ॥॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि-' (५१२११५) ।
नान्तात्तु व्रीह्यादिलात् (५१२११६) ॥ (३) ॥॥ जायते ।
'कमिगमिजनि-' (उ० ११७३) इति तुन् ॥ (४) ॥॥ 'य-
जिमनि-' (उ० ३१२०) इति युच् । ('जन्मुः स्याजन्तुमात्रे
च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥॥ जन्मु शरीरमस्यास्ति ।
इनिः (५१२११५) ॥ (६) ॥॥ पठ् 'प्राणिनः' ॥

जातिर्जातं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'क्विच्कौ च-' (३१३१७४) इति क्तिच् । 'जन-
सन-' (६१४४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र-' (७१२१९) इति
नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च
चुल्ल्यां कम्पिज्जन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥
(१) ॥॥ के (३१३१७४) जातम् । 'जातं व्यक्तौधजन्म-
सु । क्लीबं, त्रिलिङ्गमुत्पत्ते' ॥ (२) ॥॥ समानानां भावः ।
'गुणवचन-' (५१११२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि
'घटत्वादिजातेः' ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

(व्यक्तिरिति ॥) व्यज्यतेऽनया । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ'
(ह० प० से०) 'स्त्रियां किन्' (३१३१४) । व्यनक्ति वा ।
क्तिच् (३१३१७४) ॥ (१) ॥॥ पृथगात्मा यस्य तस्य
भावः । तल् (५११११०) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'घटादि-
व्यक्तेः' ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

चित्तमिति ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे क्तः (३१३११४) । 'श्वीदितः-' (७१२१४) इतीण-
निषेधः ॥ (१) ॥॥ अमुनि (उ० ४११८९) चेतः ॥ (२)
॥॥ हियते विषयैः 'वृहोः पुग्दुक्कौ च' (उ० ४११००) इति
कयन् दुगागमश्च । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृदयं
वक्षसि स्वान्ते वुक्कायाम्') ॥ (३) ॥॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । स्वन्त्यते स्म । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७१२१८) इति
मनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गह्वरे') ॥ (४) ॥॥
हृदयस्य 'पदन्तस्-' (६११६३) इति हृदादेशः । प्रभृति-
ग्रहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचित्स्वादावपि । हरतेः क्तिप् (३१२

१७८) । तुक् (६११७९) । व्यत्ययेन तस्य द इत्यन्ये ।
(‘हृत् क्लीबं वुक्चित्तयोः’) ॥ (५) ॥॥ मन्यतेऽनेन ।
अमुन् (उ० ४११८९) । प्रज्ञावणि (५१४१३८) मानसम् ।
(‘मानसं स्वान्तसरसोः’) ॥ (६) ॥॥ तदभावे मनः ।
(‘मनश्चित्ते मनीषायाम्’) । अर्थर्चादिः (२१४१३१) अयम्-
इत्येके । तदा ‘मनाः’ इत्यपि ॥ (७) सप्त ‘मनसः’ ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपञ्चसिचेतनाः ॥ १ ॥

बुद्धिरिति ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३१
३१९४) ॥ (१) ॥॥ 'ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३१३१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा ।
शकन्धादिलात् (वा० ६११९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥॥
धृष्णुवन्त्यनया । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) 'धृषे-
र्धिष् च संज्ञायाम्' (उ० २१८२) इति युच् ॥ (३) ॥॥
ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा०
३१२१७८) इति क्तिप् । 'हलः' (६१४१२) इति दीर्घः ।
(‘धीज्ञाने ज्ञानभेदेऽपि’) ॥ (४) ॥॥ प्रज्ञायतेऽनया ।
प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३१३१०६) इत्यङ् । ('प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो,
बुद्धौ तु योषिति') ॥॥ श्रद्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा धरा ज्ञप्तिः
पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥॥
शेते । शेः विच् (३१२१७५) । मोहः । तं मुष्णाति । शेमुषी ।
'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) मूलविभुजादिलात् (वा० ३१
२१५) कः । गौरादिलात् (४११४९) डीष् ॥ (६) ॥॥
मन्यतेऽनया । मननं वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
किन् (३१३१४) । ('मतिर्बुद्धीच्छयोः') ॥ (७) ॥॥
प्रकृष्टमीक्षणम् । अनया 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्यः टाप्
(४११४) । 'प्रेक्षाधीरीक्षणं वृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥॥
उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभप् प्राप्तौ' (भ्वा०
आ० अ०) । षित्त्वात् (३१३१०४) अङि प्राप्ते आवादि-
लात् (वा० ३१३१९४) बाहुलकाद्वा किन् । ('उपलब्धि-
र्मतौ प्राप्तौ') ॥ (९) ॥॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०)
संपदादित्वात् (३१३१०८) क्तिप् । चित् तान्ता ॥ (१०)
संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । ('संवित्
संभाषणे ज्ञाने संप्राप्ते नान्नि तोषणे । क्रियाकारे प्रतिज्ञायां
संकेताचारयोरपि') (११) ॥॥ प्रतिपदनम् । 'पद गतौ'
(दि० आ० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३१३१०८) । क्तिप् ।
करणे वा ॥ (१२) ॥॥ 'ज्ञप् मिच्च' (उ० प० से०)
चुरादिः । प्यन्तत्वाद्युचि (३१३१०७) प्राप्ते आवादित्वात्
(वा० ३१३१९४) बाहुलकाद्वा किन् । यदा तु चुरादीनां
णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा किन् न्याय्य

१—हैमे तु 'जात्योष' इति पठितम् । जातिः सामान्यम् । तत्र
यथा 'रत्नं सुजातं कनकावदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी ॥

एव । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् ॥ (१३) ॥३॥ 'चित् संचेतने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'ण्यासश्चन्धः-' (३।३।१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्त्रियाम् । वाच्यवत्प्राणयुक्ते' ॥ (१४) ॥३॥ चतुर्दश 'बुद्धेः' ॥

धीर्धारणावती मेधा

धीरिति ॥ धारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधु संगमे' (भ्वा० उ० से०) मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यकारः । 'मेधा बुद्धौ, कर्तौ पुमान्' ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'धारणावहुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मनसम् ।

संकल्प इति ॥ इदमिदं कुर्यामिति मनसः कर्म व्यापारः । संकल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।२।१८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मनोव्यापारस्य' ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति ॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायल्लयोरपि' । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ मनसः कारो व्यापारविशेषः । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'अतः कृकमि-' (८।३।४६) इति सलम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मनसः सुखादौ तत्परत्वस्य' ॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चेति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादि-प्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा स्याध्वर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' ॥ (१) ॥३॥ संख्या-नम् । 'चक्षिङः ख्याञ्' । (२।४।५४) । 'आतश्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संख्यैकादौ विचारे च' ॥ (२) ॥३॥ 'चर असंशये' (चु० उ० से०) चुरादिः । 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'विचारणस्य' ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याहपूर्वो हञ् । (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट-' इति दण्डके पठितः । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तति, कृन्तते वा अच् (३।१।१३४) घञौ (३।३।१९) । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'कर्को वितर्के काह्यायामूहकर्मविशेषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ ऊहनम् 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'तर्कस्य' ॥

विचिकित्सा तु संशयः ।

संदेहद्वापरौ च

विचिकित्सेति ॥ 'किं संशये' (भ्वा० प० से०) । 'गुमिज्जिह्वः सन्' (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥३॥ 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । संशयः ॥ (२) ॥३॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥३॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस्य । 'सर्वनामसंदययोः-' (वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) आत्वम् । 'द्वापरं संशये युगे' ॥ ॥३॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेककोट्यवगाहि-ज्ञानस्य' ॥

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

अथेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्णय-नम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥३॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'निश्चयस्य' ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपहवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥३॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्तिनास्तिदि-ष्टमतिः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादिवृद्धेः' ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-पृपूर्वः । व्यापादनम् । प्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ बाहुलकाद्युद्-इति मुकुटः । तत्र । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अङः (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य' ॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् ॥ (१) ॥३॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽस्मिन् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य' ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥४॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तिन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितौ । मिथ्यामतौ च भ्रमणे' ॥ (१) ॥३॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥३॥ भावे घञि (३।३।१८) भ्रमः । 'नोदात्तोप-देश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अतस्मिंस्तज्ज्ञानस्य' ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ आ-गमनम् । आगूः । 'गूः' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्च हूः' (उ० २।६८) । डित्वाटिलोपः (६।४।१४३) । वधूश्चद्वत् । यदा तु क्तिपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यु-कारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६।४।८३) इति यणि अमि शसि च 'आग्वम्, आग्वः' इति विशेषः । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । अस्मात् क्तिपि (वा० ३।३।१०८) तु आगूः, आगुरौ, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जाना-तेत्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चय-प्रते' ॥ (४) ॥*॥ आङ्पूर्वाच्छृणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७) इत्यप् । 'आश्रवोऽङ्गीकृतौ क्लेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवौ (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति च्यन्तमव्ययम् । तत्पूर्वात्कृञो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्भ्रमेः 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्त्रीकारे निकटगमने च' ॥ (८) ॥*॥ समाङ्पूर्वाद्धाञो भावे किः (३।३।९२) । 'समा-धिर्ना समर्थने । ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस्य च गुणा-न्तरे' ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अङ्गीकारस्य' ॥

मोक्षे धीज्ञानम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मोक्षोपयोगिबुद्धेः' ॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफलिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं' कर्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकुटस्तु—'मोक्ष इति निमित्तसप्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्पशास्त्रयोर्धीज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोर्धीः सा विज्ञानम्' इति व्याख्यत । 'तत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षेऽनुपयोगात्' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः' ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'मुक्तिर्मुचनमोक्षयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणव-चन-' (५।१।१२४) इति घ्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वाण्यत्र । भावे वा । 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे

(३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते-' (८।२।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धात्रि-र्गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं' मोक्षनिर्वाणोर्विधाने करिमज्जने' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ नि-तरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति निपा-तितम् । 'निःश्रेयसं' तु कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान् ॥ (५) ॥*॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र । 'अमृतं' यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे रा ना धन्व-न्तरिदेवयोः ॥ (६) ॥*॥ 'मोक्ष अवसाने' (तु० उ० से०) अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्षविशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ अपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् 'अपवर्गस्यागमोक्षयोः । क्रियावसाने साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'मोक्षस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहमिति स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । वेदनम् 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥*॥ अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहंकारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपमिति ॥ रोपयति विमोहयति । 'रुप विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (तु० उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा ह्यते स्तूयते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्ये, नागके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शप्यते आक्रुश्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शाशपिभ्यां द-दनौ' (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-र्वाक्ये खे श्रवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गन्धः संबन्धलेशयोः । गन्धकामोदगर्वेषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (तु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रव-रागयोः ॥ देहधातुप्रमेदे च पारदस्वादयोः पुमान्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) ।

‘अकर्तरि च’ (३।३।१९) इति घञ् । ‘स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निवध्रन्तीन्द्रियाणि । ‘पिञ् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।३।१३४) । ‘परिनिवि-’ (८।३।१७०) इति पठवम् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । ‘करणाधिकरणयोः’ इत्यधिकारे ‘गोचर-संचर-’ (३।३।१९९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रियैरर्थ्यन्ते । ‘अर्थ याच्चायाम्’ (चु० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) ॥ (३) ॥*॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि ‘विषयाणाम्’ ॥

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृषीकमिति ॥ हृष्यन्त्यनेन । ‘हृषु अलीके’ (भ्वा० प० से०) । ‘अलिहृषिभ्यां कित्’ (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१) ॥*॥ विषयोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ‘विषयी विषयासक्ते वाच्यवत्, ह्रीवमिन्द्रिये । पुंसि स्यान्नृपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च’ ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्-’ (५।२।९३) इत्यादिना घञ् निपातितः । ‘इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘इन्द्रियाणाम्’ ॥

कर्मेन्द्रियं तु पायवादि

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥*॥ पायति शोषयति तैलमिति पायुः । ‘पै शोषणे’ (भ्वा० प० अ०) ‘कृवापाजि-’ (उ० १।१) इत्युण् । ‘आतो युक्-’ (७।३।३३) ‘पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः’ इति कामन्दकीये ॥ एकं ‘गुह्यादीन्द्रियस्य’ ॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

मन इति ॥ धीसाधनमिन्द्रियं धीन्द्रियम् ॥ (१) ॥*॥ ‘मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते’ ॥ एकम् ‘ज्ञानेन्द्रियस्य’ ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ ‘तुः’ सौत्रो धातुः । तवीति हिनस्ति रोगान् । ‘छिलरछत्वर-’ (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच् । ‘तुवरस्तु कषाये स्यात्काक्ष्याढक्योस्तुवर्यपि’ ॥*॥ दीर्घादिरपि । ‘नरेऽश्मश्रुणि शृङ्गाभ्यां रहिते गवि तुवरः । काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंस्त्वजने च्युते’ इत्युत्पलिनी ।

१—वर्गाक्षराणि कादयो मावसानाः पञ्चविंशतिः । ‘ते वर्गाः पञ्च पञ्च’ इति कातत्रसूत्रात् ॥

‘नापि कषायस्तुवरः’ इति बोधालितः । ‘पुंसि कषायस्तुवरम्’ इति ह्रीवकाण्डे रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ कषति कण्ठम् । ‘कष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादायः । ‘कषायः सुरभौ रसे । रागवस्तुनि निर्यासे क्रोधादिषु विलेपने’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्वयि । उक्तकोषाभ्याम् । ‘कुवरस्तु कषायोऽस्त्री’ इत्येके पठन्ति ॥ द्वे ‘कषायरसस्य’ ॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमस्यास्ति । ‘ऊपसुपि-’ (५।२।१०७) इति रः । ‘मधुरं विपे’ । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मधुरापुर्या यथामेदामधूलिषु । मधुकुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः’ इति हैमः (१) ॥*॥ एकं ‘मधुरस्य’ ॥

लवणः

लवण इति ॥ लुनाति जाड्यम् । ‘लून् छेदने’ (क्या० उ० से०) । नन्यादित्युः (३।१।१३४) । लवणाद्भुक् (४।२।४) इति लिङ्गाण्वत् । ‘लवणो राक्षसे रसे । अस्थिभेदे लवणा त्विट्’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘लवणस्य’ ॥

कटुः ।

(कटुरिति ॥) कटत्वावृणोति तीक्ष्णतया सुखम् । ‘कटे वर्षावरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘कटिवटिभ्यां च’ (उ० १।८) इत्युः । ‘कट्टकार्ये मत्सरे च दूषणे च कटू रसे । तिक्ते प्रियङ्गुसुरभौ कटुका राजिकास्वपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कटोः’ ॥

तिक्तः

तिक्त इति ॥ तेजयति स्म । ‘तिज निशाने’ (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकानुरादीनां णिजभावे ‘गत्यर्था-कर्मक-’ (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । ‘तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरो-हिण्यां तिक्तं पर्वटकौषधे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘तिक्तस्य’ ॥

अम्लश्च

अम्ल इति ॥ अम्व्यते शच्यते भोक्तृमिः । ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘मूशक्यविभ्यः क्लः’ (उ० ४।१०८) । अम्लः ॥*॥ ‘अम रोगे’ (चु० उ० से०) । अमति रुज्यरुचिम् । बाहुलकात्क्वे अम्लोऽपि । ‘अम्लो रसेऽम्ल-वेतसे । (अम्ली चाङ्गेर्याम्)’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अम्लस्य’ ॥

१—अत्र दीर्घे त्वार्याभङ्गः स्यात्—इति मुकुटः ॥ २—अस्थिभेदो भालकर्णान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोगः । ‘शृणाति लवणा-धातः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रसाः पुंसि

रसा इति ॥ 'रस आस्वादाने' (चु० उ० से०) अ-
दन्तः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरच्' (३१३५६) घञ्
(३१३१९) वा । तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र
तुवरकपाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह—'पुंसि'
इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः षष्ठ पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥२॥

तद्वत्स्विति ॥ अमी षट् । षण्णामपि वाचकास्तुवरा-
दयः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कटुशब्दात्त्रियाम्
'वोतो गुण-' (४११४४) इति वा ङीष् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

विमर्दोत्थ इति ॥ सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे,
घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः ।
'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । मल्यते । कर्मणि घञ्
(३१३१९) । संज्ञापूर्वकत्वादुद्भवभावः । 'खनो घ च'
(३१३१२५) इति घो वा । धित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि'
इत्यभ्युपगमात् । यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचायच्
(३१३१३४) । 'स्यात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयो-
श्चापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरभे पुंसि' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'परिमलस्य' ॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनो-
हश्चेत् । आसमन्तान्मोदयति, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे'
(भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । अच् (३१११३४) । 'आमोदो
गन्धहर्षयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सुगन्धस्य' ॥

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे शुक्लादयः पुंसि' इत्यतः
प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षीति ॥ समाकर्षणवश्यं मनः 'आवश्यक'-
(३१३१७९) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सुप्य-
जातौ-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एवं निर्हारी
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिरिति ॥ सुष्ठु रभन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ०
४११९८) ॥ (१) ॥*॥ घ्राणं तर्पयति । नन्द्यादिल्युः (३१
११३४) ॥ (२) ॥*॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सु-
गन्धौ स्यात्त्रिषु क्लीबं तु वालुके' ॥ (३) ॥*॥ सुष्ठु गन्धो-
ऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५१४१३५) इति समासान्त इकारः ।
'सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्' ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'इष्टगन्धस्य' ॥

आमोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ-' (३१२१७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ मुखं वासयति । नन्द्यादिल्युः (३११
१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूतीति ॥ 'पूयी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा० आ०
से०) । पूयते । पूतिः । क्तिन् (३१३१४) । पूतिर्दुष्टो
गन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्' (५१४१३५) इतीकारः ॥ (१)
॥*॥ दुर्गन्धे त्विकारो नेति विशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दुर्गन्धस्य' ॥

विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।

विस्त्रमिति ॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प०
से०) 'स्फायि-' (उ० २११३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उ-
त्सर्गं' इति तु भट्टः । 'विस्त्रं सते' इति वा 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३१२१०९) इति डः । वैवयोरभेदः ॥ (१) ॥*॥
आमोऽपको मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच' (५१
४१३६) इति समासान्त इत् (२) ॥*॥ द्वे अपकमांसा-
दिगन्धस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
वकुले स्यात्परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा' इति ॥

शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो बलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

शुक्लेति ॥ शोकति मनोस्मिन् । 'शुक गतौ' (भ्वा प०
से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २१२८) इति निपातितः । 'शुक्लो
योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥*॥ शोभते ।
'शुभ दीप्तौ, शोभायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि-'
(उ० २११३) इति रक् । 'शुभ्रं दीप्तेऽभ्रके सिते' इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ 'शुच दीप्तौ' (*) । इक् (वा० ३१३१०८)
॥ (३) ॥*॥ 'विश्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) भ्वादिः ।
श्चेतम् । घञ् (३१३१८) 'श्वेतौ द्वीपादिभेदयोः । श्वेता
वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीबं रूप्ये (ऽन्यवच्छुक्ते)
॥ (४) ॥*॥ विशीयते । 'शट्टु शातने' (भ्वा०, तु० प०

१—'गन्धस्येत्' (५१४१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् ।
केचित्तु मत्वर्थीयत्यन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनि व्याचक्षते । तत्र ।
'कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुव्रीहिरेवेष्टो लाघवात्' इति कात्याय-
नोक्तः । अपरे तु लाघवमनावृत्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसकिलयच्छे-
दपाथेयवन्तः' इतिवत् । प्रयोगश्च 'यदुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्य-
त्पूतिनाडीमयम्' इति शङ्खारप्रकाशे । इति बुधमनोहरायाम् ॥
२—विस्त्रं दन्त्योष्ठयादि । 'विस्त्रजम्बालशेषम्' इति दम्-
यन्तीश्लेषात् ॥ ३—तालव्यशः 'श्वेतो धावति' इति महाभाष्य-
श्लेषात् ॥

अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विंशदः पाण्डरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हृश्याभ्यामितन्' (उणा० ३।९३) ॥ (६) ॥*॥ पण्डते मनोस्मिन् । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरो दीर्घश्च ॥ (७) ॥*॥ अवदायते स्म । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।३।१०३) । 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ सिनोति मनः । 'पिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'अञ्जि वृत्तिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'सितस्त्ववसिते वद्रे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ गुरते उद्युक्ते मनोऽस्मिन् । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'कृजेन्द्र-' (उ० ३।२८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतसर्पे पद्मकेसरे' इति हैमः । यत्तु—'गोरते' इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तत्र । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यस्योक्तहोपन्यासस्यासंभवात् ॥ (१०) ॥*॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९९) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यलोपः । यद्वा वलति । 'वल चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । वल् । अक्षन्यस्मात् । 'अक्ष व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वलं क्षायति । 'क्षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुद्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुलकाद्वल् । यद्वा धवनं धवः 'धूञ् कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'कृदोरप्-' (३।३।५७) धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः । 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेर्णिलुक् च' (उ० ३।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तेवीर्यमयूरयोः । मातुरेकमुतेऽपि स्याद्वले पुनरन्यवत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शुक्लवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः । वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः । अर्जुनस्तु सितः कृष्णवेशवान्कुमुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्ले च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

१—तालव्यशः 'विंशदविंशदामत्तसारसं शारसं जलं' इति दण्डियमकात् । २—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकात् ॥ ३—कषसयोगवान् 'अथ स वलक्षोमानां पतिरिव' इति वृन्दावनश्लेषात् इति मुकुटः ॥

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्त्याहृन्विभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारज्ञौ हरिणी चारुयोपिति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृतभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नैगर्पासुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुवके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) मृगश्वादिवात् (उ० १।३७) कुः । वृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसंनिभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपती सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्लस्य' ॥

ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

ईषदिति ॥ धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (स्वा० आ० से०) । 'कृधूमदिभ्यः क्सरः' (उ० ३।७३) । बाहुलकादपलम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (तु० प० से०) चु-रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धूसरी किंनरीभेदे, ना खरे, त्रिपु पाण्डुरे' । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान्वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'धूसरवर्णस्य' ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः । 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णौ व्यासेऽर्जुने कलौ । कृष्णा तु नील्यां द्रौपद्यां पिप्पलीद्राक्षयोरपि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः । नीलयोषध्यां लञ्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सितविरुद्धोऽसितः (३) ॥*॥ श्यायते मनोऽस्मात् । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे कोकिले वृद्धदारुके । श्यामं सैन्धवे मरिचे श्यामा सोमलतानिशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कल्यते । कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९९) । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः । मातृभेदोमयोर्नव्यमेघौघपरिवादयोः ॥ काला कृष्णत्रिवृत्नी-ल्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ श्यामः श्यामत्वमस्यास्तीति । सिन्ध्यादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'श्यामलः पिप्पले श्यामे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ मचति मिश्रीभवति

१—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमेकदेशानुमत्या 'नगाच्च' (वा० ५।२।१०७) इति वार्तिकेनानुमतमेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥ २—कालः पादे इति पाठः ॥

वर्णान्तरेण । 'मेच मुचि कल्कने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (५।३।५) । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३।७) इतीत्वे लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य' । शब्दार्णवे तु 'मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इत्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिवति वर्णान्तरम् । औणादिकः क्तः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां, गौरेऽभिधेयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात् 'अजिघृषिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) 'धुमास्थाना—' (६।४।६६) इत्यादिना ईलम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धमिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिदेवाभा दीप्तिरस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

पालाश इति ॥ पलाशस्य पत्रस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठीहरितकिंशुके' इति रुद्राद्रस्वादिरपि । तत्र संज्ञापूर्वकलादुद्ध्यभावः यद्वा पलमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'पालाशः किंशुके शब्दां । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने स्मृतम्' इति हैमः ॥—'शेषे' (४।२।९२) इत्यस्य विधिलाल्जीकारादण्—इत्याहुः । तत्र । 'तस्येदम्' इति सिद्धे शेषलाभावात् ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'हस्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३) । 'हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' ॥ (२) ॥*॥ 'हस्तरुहियुषिभ्यः इतिः' (उ० १।९७) । हरित् । ('हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्मि लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कुमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरं युद्धे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजति स्म । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते स्म । 'रच प्रतियत्ने' (उ० उ० से०) । 'अनिल्यण्यन्ताश्वरादयः' इति णिजभावे क्तः (३।२।१०२) । 'अतो लोपः' (६।४।४८) । 'चोः कुः' (८।२।३०) । 'रक्तं नील्यादिरजिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते

प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तवर्णस्य' ॥

शोणः कोकनदच्छविः ।

शोण इति ॥ शोणयति । 'शोणू वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानौ स्योनाके लोहिताश्चे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोणवर्णस्य' ॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तो रागो यस्य । किञ्चिल्लोहितः ॥ (१) ॥*॥ कृच्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अतैरुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमरमाला । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्कं संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणाऽतिविषाध्यामामजिघात्रिवृतासु च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अरुणवर्णस्य' ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्वेतेति ॥ श्वेतरक्तः (१) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तादुपादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलाकुसुमाभः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कुमश्वेतरक्तयोः । पाटलः स्यादाशुग्रीहौ पाटला पाटलिद्रुमे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

श्यावः स्वात्कपिशः

श्याव इति ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) बाहुलकात् 'कृसृगृहभ्यो वः' (उ० १।१५५) ॥ (१) ॥*॥ कपिर्वर्णविशेषः । सोऽस्यास्ति । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः । कपिर्मर्कटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'कपिशः त्रिषु श्यामे, स्त्री माधव्यां, सिंहके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ 'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूमेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं लाति । 'रा, ला, आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्णमिश्रो लोहितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कृष्णलोहितस्य' ॥

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कटुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) 'गडेः कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम् ।

१—विश्वकोपस्योऽयं पाठः ॥ २—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पालाशः किंशुकेऽस्ये । हरिते पलाशं पत्रे' इत्येव पाठः ॥

१—तालव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्ण' इति द्विसंधानशेषात् 'कपिशतं पिशितं मदनाग्निना' इति माधात् ॥ २—तालव्यमध्यः । तथा च माघे 'परिपाकपिशङ्गलतारजसारोधश्चकास्ति कपिशं गलता' इति—इति मुकुटः ॥

कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति ।
 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।
 ('कडारः पिङ्गले दासे') ॥ (१) ॥*॥ 'कवृ वर्णे' (भ्वा०
 आ० से०) । 'कवेः पश्च' (उ० १।५५) इति इलच्प्रत्ययः ।
 पकारश्चान्तादेशः । कर्पि वर्णं लातीति वा । 'पुण्डरीकक-
 रिण्यां तु शिशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणुकायां कपिला वर्णं
 ना कुङ्कुरे मुनौ ॥ अनले वामुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः' ॥
 (२) ॥*॥ पिञ्जयति । 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । न्यङ्कादिः (अ३।५३) । 'पिङ्गा गोरोच-
 नाहिङ्गनाडिकाचण्डिकासु च । पिङ्गी शम्यां पिशङ्गे ना वालके
 तु नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु०
 उ० से०) 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥
 (४) ॥*॥ कन्दति । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प०
 से०) । मृगवादिवात् (उ० १।३७) साधुः । 'कटुस्त्रिषु
 खर्णपिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्' ॥ (५) ॥*॥ पिञ्जति ।
 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) । वृषादिवात् (उ० १।१०६)
 कलच् । 'न्यङ्कादीनां च' (अ३।५३) इति कुत्वम् । पिञ्जं
 लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले वध्नौ रुद्रेऽर्कपारिपार्श्विके ।
 कपौ मुनौ निधेमंदे पिङ्गला कुमुदस्त्रियाम्' ॥ (६) ॥*॥
 पद् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सितपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणवहिवत् ।
 अयं तद्रिक्तपीताङ्गः कपिलो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-
 केसौ तु पिशङ्गः पद्मधूलिवत् । पिशङ्गस्त्वसितावेशात्
 पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गलस्तु परच्छायः पिङ्गे शुक्लाङ्ग-
 खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशवलैताश्च कर्बुरे ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (भ्वा० उ० अ०)
 'अमिचिमिदि-' (उ० ४।१६४) इति क्रः । चित्तं त्रायते
 वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।३) ।
 'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथग्रूपभेददर्शनं 'गुणे
 शुक्लादयः पुंसि' इत्यस्य बाधनार्थम् । 'चित्राखुपर्णीगोडु-
 भ्वासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च
 स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीवं कर्बुराद्भुतयोरपि । तद्युक्त-
 योस्त्वन्यलिङ्गम्' । नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुंस्काण्डे-
 ऽयं पठितः । तदनुरोधेनेहापि 'चित्रकिर्मीर-' इति समस्तं
 केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प०
 से०) । 'गम्भीरादयश्च' इति किरतेरीरन्, मुडागमः ।
 'किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्बुरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥*॥
 कलयति क्तिप् (३।२।१७८) । कल् । माषयत्यभिभवति
 वर्णान् । माषः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१—'एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेवेकता कुतः' इति धर्मकी-
 र्तिप्रयोगश्लोपलभ्यते । इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादौ पाठात् णिच् । कल् चासौ मा-
 पश्च । 'कल्माषः कर्बुरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ।
 'कल्माषो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
 शपत्याक्रोशति वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) ।
 'शपेर्वश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥*॥
 एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३।८६) । 'एतः कर्बुर
 आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
 'महुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । ववयो-
 रभेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं सलिले हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः ।
 कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्' (६) ॥*॥ पङ्
 'नानावर्णस्य' ॥

गुणे शुक्लादयः पुंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्लं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यनि-
 व्रतैवेष्ट्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये
 नपुंसकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्ल इत्यादि वो-
 ध्यम् ॥

अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यद्विज्ञं प्रतिपि-
 पादयिषितम्, तद्विज्ञा इत्यर्थः । यथा शुक्लम्, शुक्लः, शुक्ला,
 इत्यादि ॥

इति धीवर्गविवरणम् ॥

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।
 १७१) इति टिलोपे 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ।
 'ब्राह्मी तु भारती । शाकभेदः पङ्कगण्डी हजिका सोमव-
 ल्लयपि । ब्रह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विभर्ति ।
 'भृमुदृशि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञाद्यणि
 (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा ।
 'अथ भारती । वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रभेदयोः'
 ॥ (२) ॥*॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०
 आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥
 (३) ॥*॥ गृणन्त्येताम् । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) ।
 संपदादिवात् (वा० (३।३।१०८) क्तिप् । ('गीः स्त्री भाषा-
 सरस्वत्योः') ॥*॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रह्माणी वचनं
 वाचा जल्पितं गदितं गिरा' इति शब्दार्णवः (४) ॥*॥
 उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कि-
 व्वचि-' (वा० (३।३।१७८) इत्यादिना क्तिप्, दीर्घोऽसं-
 प्रसारणं च । ('वाग्वाचे भारत्यां वचने स्त्रियौ') ॥ (५)
 ॥*॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इञ् (वा०

१—'ब्राह्मी गौभारती' इति कचित्पाठः इति बुधमनोहरा ॥

(३।३।१०८) । ('वाणिः' मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः स्याद्वृत्तिभारत्योर्वाणि मूल्ये बलाहके' इति विश्वः) 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४९) वा ॥ (६) ॥*॥ सरोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरत्ने गोवाग्देवतयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अधिष्ठातृदेवतायाः' ॥

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाङ्गो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१९९) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य' ॥

केचित्तु 'ब्राह्मयाद्यास्त्रयोदश (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः ॥ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपभ्रश्यति । 'भ्रंश्च अधः-पतने' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-भ्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानिष्प-न्नस्य गावीत्यादेः' ॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरूपपदेन शब्दशब्देन व्यवहियते ॥ एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्मुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥२॥

तिङ्ङिति ॥ तिङ्गतानां चयः 'पचति पश्य' 'पचति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसि-द्धमिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य

१—'मेण्ठे स्वर्द्धिरदाधिरोहिणि, वशं याते सुबन्धौ विधेः शान्ते इन्त च भारवौ विघटिते वाणे विषादस्पृशः । वाग्देव्या विरमन्तु मन्तुविधुरा द्राग्दृष्टयश्चेष्टे शिष्टः कश्चन स प्रसादयति तां यद्वाणिसद्वाणिनी ।' २।५३ श्रीकण्ठचरिताद्भस्वान्तो वाणि-शब्दः ॥ २—'बलीवर्द्धपङ्क्तिरिव समाधुर्या वाणी मनोरति' इति दमयन्तीशेषादीर्घान्तोऽपि वाणीशब्दः ॥

भाष्यकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । क्रिये-त्यादि । वाशब्दः समुच्चये । 'कारकान्वितक्रियाबोधकम् 'घटमानय' इत्यादि तिङ्मुपचयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः ।

१—'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तित्वात्पर्व-केऽस्ति क्रियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रा-न्त्या ॥ भाष्ये तु प्रत्युत 'तिङ्मुपचयानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'वृक्षः' इत्यादौ तिङोऽप्रयोगे प्रथमासिद्धयर्थम् 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति' इति वृक्षः पुष्कः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभू-तरुतज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगसूत्रे भाष्यकृच्छ्रीवेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इत्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' । इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार आवश्यक एव ॥ 'त्रयः कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वमेदाद्धर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनो-हराख्यव्याख्यायामपि 'तिङ्मुबन्तचयः' 'चैत्रः पचति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्यर्थके 'पचति भवति' इत्येवाव्याहाराह—

क्रिया वेति । 'कारकविशिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः ।

विस्तरोऽन्यत्र । 'क्रियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥

२—'अत्र वाशब्दश्चेदर्थे । बोध्या' इति शेषः । 'कारका-

न्वितक्रियाबोधकमुत्तिङन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् ।

सुप्तिङ्तिङ् । तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासः ॥ तेन

सुबन्तचय—तिङन्तचय—सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः । तत्र

सुबन्तचयः—'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङन्तचयः—'पचति

भवति' इत्यादिः । अन्त्यः—'चैत्रः पचति' इत्यादिः । 'क्रिया वा'

इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य

'पचति' इत्यादेर्व्यावृत्तिः । तस्यापि 'कर्त्रादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात्'

इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थ

(२।२।१) सूत्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं सविशेषणं

वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानाम-

प्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-

शेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्य-

मानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादि-

भिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयु-

ज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति

गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा—'प्रविश' । अत्र 'गृहम्'

इति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः ।

'आख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव

भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणी

व्याख्यातम् इति दिक् ॥

केचित्तु—भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा० २।१।१९) इति वार्तिकमिप्रायेणापरा-इत्याहुः । यत्तु—पूर्वं शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'क्रिया-' इत्यादि त्वर्थात्मकस्य-इत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) 'इति कुलनिषेधकसूत्रस्याननुगुणम्' । 'उच्यते' इति वाक्यम् । वचोः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) । 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनाहं च वाच्य-वत्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाक्यस्य' ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयजीपिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२९) इति घञ् । 'वेदः श्रुतौ च विचौ च' ॥ (२) ॥*॥ आम्नायते अभ्यस्यते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) 'आमनत्यु-पदिश्यति धर्माधर्मौ' इति वा । 'इयाद्यधा'—(३।१।१४१) इति णः । 'आम्नायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (यत्तु)—त्रीणि वेदस्य । त्रयीति । त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिविधीयमानो यज्ञा-दिस्तद्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्रां त्रयीधर्मं विदुर्वेधाः' । एकम् ।—इति मुकुटः । तत्र । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पा-पमपनुदति,' 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्,' 'अथातो धर्मजिज्ञासा,' 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः,' 'श्रेया-न्धर्मः,' 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' 'धर्मः प्रोज्झतकैतवः,' 'धर्म-स्य ह्यापवर्ग्यस्य,' 'धनं च धर्मैकफलम्,' 'धर्मादर्थश्च,' 'धर्मो रक्षति रक्षितः,' 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः,' 'धर्मं जिज्ञासमा-नेन' इत्यादिषु बहुषु ग्रन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात् । देवदत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्ति चेत् । न । वै-षम्यात् । देवदत्तशब्दस्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । क्वचिद्वत्-शब्दस्यापि प्रयोगो दृष्टे पूर्वपदलोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते तु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च

१—कश्मीरलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम्—धर्मो रक्षतीत्यादौ तु सत्यभामेतिवत्पूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नव्यास्तु त्रयी, इत्यन्तं चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीशब्दो वेदसामान्ये त्रिवेधां च वर्तते । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवर्ण्यो च । त्रयीधर्मः, इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः इति विग्रहो बोध्यः । त्रयीविशेषणं त्वागमादिव्यावृत्त्यर्थम् । आगमादिप्रोक्तस्य धर्मत्वाभावात्—इ-त्याहुः । एकम् । 'ऋच स्तुतौ' । ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—इति पाठ उपलब्धः ॥

क्वचिन्नयीधर्मशब्दस्यापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः षष्ठ्यर्थः । तान्त्रिकसौ-गतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'ध-र्मस्य च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्त्वय्यन्तानि चत्वारि वेदस्य नामानि । न च 'वेदास्त्रयस्त्रयी' इत्यनेन पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्य द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । न च 'धर्ममस्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधानात् । इह तु धर्मस्वरूपस्य धर्मप्रमाणस्य चाभिधानात् । यदपि—समासे गुणीभूतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षावशात्तच्छब्देन परा-मर्शः—इत्युक्तम् । तदपि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तत्तदेकदेशस्य त्रयीशब्दस्यानुवाद्यत्वासंभवात् । वेद-स्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच्च । यदपि—यथा शब्दानु-शासनम्—इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तदप्येतेन प्रत्युक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य' ॥

धर्मस्तु तद्विधिः ।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेद-विहितत्वं धर्मत्वम्, वेदश्च धर्मं प्रमाणम्—इत्युक्तम् । धरति लोकान् । ध्रियते वा जनैरिति धर्मः 'अतिस्तुप्तु-' (उ० १।१।४०) इत्यादिना धृजो मन् ॥ (१) ॥*॥ (एकं 'वेदवि-हितकर्मणः') ॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतौ' (तु० प० से०) । क्तिप् (वा० ३।३।१०८ ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) मनिन् (उ० ४।१।५३, ३।२।७४) । 'साम क्लीवमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अतिपूवपि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमे-कैकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्त्रयी । त्रयोऽवयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशब्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य-' (५।२।४३) इत्ययच् । 'टिङ्हा-' (५।१।१५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेधां त्रितये पुरंध्यां सुमतावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रयसं-घातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविहितिरित्येतैः षडङ्गो

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति क्षीरस्वामी ॥ २—आथर्वणस्तु त्रय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

वेद उच्यते' । शिक्षयते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा०प०से०) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः ॥*॥ अङ्गयते ज्ञायतेऽनेन । 'अणि गतौ' (भ्वा०प०से०) । घः (३।३।११८) घञ् (३।३।१२१) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदाङ्गस्य' ॥

ओंकारप्रणवौ समौ ।

ओंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२।३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयते स्तूयते । 'णु स्तुतौ' (अ०प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओंकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽव्ययम् । तदास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०अ०से०) । 'हलश्च' ३।३।१२१ इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुरावृत्तमाचष्टे पुरावृत्तम् । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपादकग्रन्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्याख्यः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्तेति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्यः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । स्वरन्ति शब्दायन्ते । 'स्त्र शब्दोपतापयोः' (भ्वा०प०अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुंलि-' (३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा०उ०से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वरा अचः । तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्थान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदात्तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ उत् उच्चैरादीयते उच्चार्यते स्म क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । 'उदात्तो दातृमहतोर्हये च स्वरमियपि' इति हैमः ॥*॥ एकम् 'स्वराणाम्' ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्-आन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्याः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प०से०) । 'जमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) दण्डो नीयते बोध्यतेऽनया दण्डनीतिः । क्तिन् (३।३।९४) यद्वा दण्डं लयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । क्तिच् (३।३।१७४) आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्स्त्रीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एतौ द्वौ क्रमात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थते गम्यते । 'ऋ

गतौ' (भ्वा०प०अ०) । 'उषिकुषि-(उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एकैकम् 'दण्डनीतेः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिडः ख्याञ्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणमिति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युट्शुलौ । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति सूत्रे निपातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा अतीतागतावर्थावर्णति । 'अण शब्दे' (भ्वा०प०से०) । पचायच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पृणे पुंसि, त्रिषु प्रले' ॥ (१) ॥*॥ पञ्च लक्षणान्यस्य । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्वैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' । क्वचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धेति ॥ प्रबन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥*॥ 'कथ वाक्यप्रबन्धे' (चु०उ०से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।११५) इत्यङ् । कथा कादम्बर्यादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छादयति । 'वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' (भ्वा०आ०से०) । दन्त्योष्वादिर्हान्तः 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः-' (उ० २।३२) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रहेलयति अमिप्रायं सूचयति । 'हिल भावकरणे' (तु०प०से०) । ण्वुल् (३।१।११३) । 'व्यक्तीभावकरणे' (तु०प०से०) । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका ॥*॥ यद्वा प्रवल्हतेरिति (उ० ४।११८) प्रवल्हः ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्नदूती विपादिका' इत्युत्पलिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य' ॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थस्मरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः । 'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ धर्मबोधार्थं रचिता संहिता । संपूर्वाद्धातेः कर्मणि क्ते 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

१—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह—षोडशपणः पुराणः पणो भवत्काकिणी चतुष्केण—इति' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समेति ॥ समाहरणम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरेणो-
पदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन सं-
ग्रहं तं विदुर्बुधाः' संग्रहो बृहदुद्गते मुष्टिसंक्षेपयोरपि' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
प्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्ध्यभावः । यद्वा समं
कृतम् । तद्विषयिणीच्छा समस्या । तत्प्रयोज्यत्वाच्छब्दोऽपि
सा । समशब्दात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वप्रतिपदिकेभ्यः'
(वा० ७।१।५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
इत्यः टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ समसनं समासः । घञ् ।
(३।३।१८) । समासोऽर्थो यस्याः पूरणसाकाङ्क्षा । कविशक्ति-
परीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्'
इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूर-
मल्लेन' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ 'असमासार्था'
इति पाठे तु 'अपरिपूर्णा' इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंवदन्ती जनश्रुतिः ।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वेदः 'भूतवहि-
षति' (उ० ३।१२८) इति ज्ञच् । 'ज्ञोऽन्तः' (७।१।३) 'गौ-
रादित्वात्' (४।१।४१) डीप् । यद्वा 'किंवदन्ति' इत्याख्याय-
माना । अनुकरणशब्दादाख्यातप्यन्तात् (वा० ३।१।२६)
'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)
इति डीप् ॥ (१) ॥*॥ जनेभ्यः श्रूयते । क्तिन् (३।३।९४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिलोकवृत्तम् । तदस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च'
(वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञाश्रद्धा-'
(५।२।१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र
वृत्तिशब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्तिकेनैव ज्ञापित-
त्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिज्ञणे कृष्याद्युदन्तयोः । निः-
साराग्ययोः क्लीबम्' ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तते व्याप्नोति वृत्तेः
(भ्वा० आ० से०) क्तिच् (३।३।१७४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तान्त-
प्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो
गवेषणीयोऽन्तः समासिर्धस्य । 'वृत्तान्तस्तु प्रकरणे कात्स्न्ये
वार्ताप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उदन्तोऽन्तो यस्य ।
'उदन्तः साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'वार्तायाः' ॥

१—हैमे तु संग्रहो बृहदुद्गारे ग्रहसंक्षेपयोरपि' इत्युपलभ्यते ।
संचयेऽतीति मङ्गः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु
'प्रवृत्तिर्वृत्तौ वार्तायां प्रवाहे' इत्युपलभ्यते ।

अथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

अथेति ॥ आह्वयन्त्याह्वः । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति
डः । तैर्यायते प्राप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८)
इति डो वा । यद्वा आह्वानमाह्वः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)
तस्या अयः ॥ (१) ॥*॥ आख्यानम् । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ एवमाह्व ॥ (३) ॥*॥
अभिधीयते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥
त्रायते । 'त्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० से०) । यद्वा नम्यते-
ऽभिधीयतेऽर्थोऽनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१।५१) इति निपातितः । 'भारगुप-
नामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३५) इति स्वार्थेवा धेयः ॥
(५) ॥*॥ (६) ॥*॥ पट् 'नाम्नः' ॥

हृतिराकारणाह्वानम्

हृतिरिति ॥ ह्वानम् । हेजः (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ आकारणम् । कृञो ण्यन्तात्
(३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ (हेजः) ल्युटि
(३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आह्वानस्य' ॥

संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥

संहृतिरिति ॥ बहुकर्तृका चेत् संहृतिः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य' ॥

विवादो व्यवहारः स्यात्

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥*॥ 'वि ना-
नार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्व्यवहार
इति स्मृतः' इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ पणे ।
दुभेदे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य' ॥

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ वाचो मुखमिव मुखमुपक्रमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य' । प्रकृतोप-
पादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

शपनमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०) । ल्युट्

१—भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति दृश्यते ॥ २—'दुभेदे
व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम् ॥

(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्शप-' (उ० ३।१।१३) इत्यर्थः । 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुतादिभिः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य' ॥ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छन्नम् । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गान्न संप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ अनुयोजनम् । युजैर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ प्रच्छन्नम् : 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६।१।१६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य' ॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरं प्रवर्णो-
र्ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराट्जे') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥*॥ च-
क्षिडः (अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्याविवा-
दस्य' ॥

अथ मिथ्याभिर्शंसनम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिशपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादिविषयस्य' ॥

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणादस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये' । 'अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ एकं प्रीतिवि-
शेषजनितस्य 'मुखकण्ठादिशब्दस्य' ॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि ॥ अश्रुते व्याप्नोति । 'अश् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'अशेर्द्वने युट् च' (उ० ४।१।९१) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (तु० प० से०) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति निपातितः । 'कीर्तिः प्रसा-
दयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ समैः सर्वैर्ज्ञायते । 'ज्ञानबोधने' (क्र्या० प० से०) घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) (अन्यत्रापीति) डो वा ॥*॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाज्ज्ञः (क्र्या० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥*॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि प्रतिषेधः' (वा० २।४।१५६) इति न वीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कीर्तेः' ॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

स्तव इत्यादि ॥ स्तूयतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृनि स्तोत्रम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥*॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्तुतेः' ॥

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्

आग्नेडितमिति ॥ आग्नेज्यते आधिक्येनोच्यते स्म । 'प्रेङ् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्विरुक्तेः' ॥

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्टमित्यादि ॥ उच्चैर्घुष्यते स्म । 'घुषिर् शब्दे' (तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुषिर्विशब्दने' (७।२।२३) इतीप्तिनषेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाशनम् । तच्च प्रकृते नामिप्रेतम् ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यस-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥ काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ।

काकुरिति ॥ आदिना कामक्रोधादेर्ग्रहः । कक्यते । 'कक लौल्योपतापयोः' (*) । बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम्, तथोप-
क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्ण वर्णने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मे-
दरूपाक्षरविलेपने' ॥ (१) ॥*॥ 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्या-
लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्भेदः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठित-
वादयोः' ॥ (३) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनव-
स्तुनि' ॥ (४) ॥*॥ 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भ-
योरपि' ॥ (५) ॥*॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । गुपेर्निन्दायां सन् (३।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षेपणे'

१—लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा 'खलनिर्वादकथायां वदिता यत्खलजनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्यक्तवादः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २—मेदिनीहैमयोस्तु 'अववादः' इति वृश्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकाधिकैरवाक्यकौ-
मुद्याम् ॥

(बु० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'निन्दा स्यादपवादेऽपि कुत्सायामपि योषिति' ॥ (९) ॥*॥ 'गर्ह गल्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'निन्दायाः' ॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ परुषो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादिः कात् (५।१।१२४) ष्यञ् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्षतौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रम्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ॥

भर्त्सनं त्वपकारगीः ।

भर्त्सनमित्यादि ॥ अपकारार्थी गीः ॥ (१) ॥*॥ 'भर्त्सं तर्जं संतर्जने' (बु० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) (२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्वाम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य' ॥

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥१४॥

य इति ॥ उपालम्भो द्वेधा । गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा महाकुलीनस्य तव किमुचितमिदम् । द्वितीयस्तु 'बन्धकीमुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो भविष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे भाष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्भे नियमेऽपि च' (१) ॥*॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य' ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) प्रयोजकण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षारणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाक्रोशः सामिश्रापामिमैथुनाः' (इति दुर्गः) । क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आक्रोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्त्रीनिमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य' एकम् ॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आभाषेः (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'संभाषणस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥

१—'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा इति मुकुटः ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनःपुनर्भाषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चारंवारं भाषणस्य' ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ परिदेवनम् । 'दिवु परिदेवने' (बु० आ० से०) चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ युचि (३।३।१०७) परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः' ॥ **विप्रलापो विरोधोक्तिः**

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विरोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धवचनस्य' ॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकेनापि क्रियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृतं लपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निहवः ।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घञ् (३।३।१८) 'अपलापः प्रेम्ण्यपहवे' (१) ॥*॥ निहवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('निहवः स्यादविश्वासेऽपलापे निहृतावपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयासि' इत्यादि 'निहवोक्तेः' ॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशेति ॥ संदिश्यते घञ् (३।३।१८) । संदेशोऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रशत्यादयः सम्यगन्ताः ॥

रशती वागकल्याणी

रशतीति ॥ 'रश हिंसायाम्' (बु० प० अ०) तालव्यान्तस्तौदादिकः । शत्रन्तान्डीप् । 'आच्छीनयोः' (७।१।८०) इति नुमो विकल्पः । रशती हिंसा । रशञ् शब्दः । रशद्वचनम् । मुकुटस्तु (उषती इति पाठे) 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उषती' इति रूपमाह ।

तत्र । तस्माच्छपि (३।१।६८) 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणस्य 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च प्रसज्जात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकल्याणवाचः'

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥*॥ 'काल्या' अपि-इति स्वामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभवचनस्य' ॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'धान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । (सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सान्त्ववचनस्य' ॥

संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

संगतमिति ॥ संगच्छते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ हृदयं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्त्या मिलितस्य वचनस्य' ॥

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ पिपतिं पूरयति अलंबुद्धिं करोति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (जु० प० से०) 'पूनहि-' (उ० ४।७।५) इत्युषच् । 'परुषं कर्षुरे रुक्षे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्कशवचनस्य' ॥

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम्यमिति ॥ ग्रामे भवम् । 'ग्रामाद्यखजौ' (४।२।९४) इति यत् । 'ग्राम्यं स्त्रीकरणे क्लीबेऽश्लीलप्राकृतयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । तद्धितम् । कपिलकादिलात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य' ॥

सूनुतं प्रिये ।

सत्ये

सूनुतमिति ॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ सत्सु

१—गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन, नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनाकिञ्चित्करमैतत् । पीयूषव्याख्यायामपि उषति' इति पाठं प्रदर्श्य, 'रुशती' इत्येके-इत्युक्तम् ॥ २—दिष्ट्या रभसे सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति मित्रं परमेव च सान्त्वम्' इति शिवभद्रे यमकादित्यादिः ॥ ३—'अपरुषो दायादा भाग्विभवश्च' इति दमयन्तीशेषात्, 'अपि सपत्नजनेन च तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच्च मूर्धन्यवान् ॥ ४—कर्षुरवर्णे यथा 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । इह तु 'कठिने' इति लिखितमासीत् ॥

साधु । यत् (४।४।९८) ॥*॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्त्यन्यनेन । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) यद्वा 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'अन्ये-पामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यत्तु—'मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः'-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनुतं मङ्गलेऽपि स्यात्प्रियसत्ये वच-स्यपि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्यस्य' ॥

अथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अथेति ॥ संकुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । कः (३।१।१३५) । 'संकुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' ॥ (१) ॥*॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश् विवाधने' (क्र्या० प० से०) क्तः ।—(३।२।१०२) 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः-इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्लिश्ः क्तवानिष्ठयोः' (७।२।५०) इति वेद् ॥ (२) ॥*॥ पराऽधानि । हन्तेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परेण पराहतम् ॥ (३) ॥*॥ 'माता मे वन्ध्या' इतिवत् ॥ 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' त्रीणि ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदे वाक्ये वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रस्यते स्म । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं ग्रासीकृतेऽपि स्यादुप्तवर्णपदो-दिते' ॥ (२) ॥*॥ 'अशक्त्यादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम् ।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥*॥ निर-स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । नि-ष्कृते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शीघ्रोच्चारि-तस्य वचसः' ॥

अम्बूकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकृतमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिषु निरसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । लघूपधगुणः (७।३।८६) । 'सनिष्ठीवम्' इति पाठे तु षष्ठोदरादिलात् (६।३।१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । च्विः (५।४।५०) 'च्वौ च' (६।३।१३८) इति दीर्घः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'श्लेष्मनिर्गमसहितव-चनस्य' ॥

अवद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अवद्धमिति ॥ न वद्धयते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न अर्थो यस्य ।

१—'असूनुतं दधदपि सूनुतभाषी' इति वासवदत्ताविरुद्धा-लंकारदन्त्यशेषात् दीर्घान्त्यदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥

‘अर्थान्नचः’ इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठान्तर्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्ववादिवाक्यम् । ‘अवध्यं स्याद्’ इति पाठ इति कौमुदी । ‘अवध्यमवधाहं स्यादनर्थकवचस्यपि’ इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘समुदायार्थशून्यस्य वचनस्य’ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्षराणामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥ *॥ न वचनार्हम् । ण्यत् (३।१।१२४) । ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ (७।३।६७) इति न कुलम् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘निंदावचनस्य’ ॥

आहतं तु मृपार्थकम् ।

आहतमिति ॥ आहन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । ‘आहतं गुणिते चापि ताडिते च मृपार्थके । स्यात्पुरातनवस्त्रेऽपि नववस्त्रे वितानके’ ॥ (१) ॥ मृपाऽर्थो यस्य ॥ *॥ ‘एष वन्ध्यासुतो याति’ इत्यादिवचनस्य ‘मृपावचनस्य’ एकम् ॥

‘सोलुण्ठनं तु सोत्प्रासम्

सोलुण्ठनमिति ॥ ‘लुठि आलस्ये प्रतीघाते च’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । उलुण्ठनेन सहितम् ॥ (१) ॥ *॥ उत्प्रासनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सहितम् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘सोपहासस्य’ ॥

मणितं रतिकूजितम् ।’ इति क्वचित्पठ्यते ॥

मणितमिति ॥ ‘मण कूजने’ (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥ *॥ रतौ कूजितम् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘रतिकूजितस्य’ ॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छयते स्म । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८) इति निपातितम् । ‘म्लिष्टं त्रिष्वव्यक्तवाचि म्लाने’ ॥ (१) ॥ *॥ न विस्मयते स्म । ‘यश वाधनस्पर्शनयोः’ (*) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । ‘अविस्पष्ट-’ (७।२।१८) इति निर्देशादिङभावः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘अप्रकटवचनस्य’ ॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् । ‘अच्’ (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा

वितन्यते । बाहुलकात्कथन् । ‘अनुदात्तो-’ (६।४।३७) इति नलोपः ॥ (१) ॥ *॥ न कृतम् । ‘अनृतं कृपावसत्येऽपि’ ॥ (२) ॥ *॥ द्वे ‘असत्यवचसः’ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सति साधु सत्यम् । ‘सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति’ ॥ (१) ॥ *॥ तथा सत्ये साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥ *॥ अर्थते स्म । ‘कृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘कृतं शिलोञ्छे पार्नीये पूजिते दीप्त-सत्ययोः’ ॥ (३) ॥ *॥ समञ्जति संगच्छते । ‘अबु गतौ’ (भ्वा० प० से०) क्तिन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यङ् पुंस्ति क्रियां समीची ॥ (४) ॥ *॥ चलारि ‘सत्यवचसः’ ॥

अमूनि त्रिषु तद्वति ।

अमूनीति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति वर्तमानानि त्रिषु । ‘त्रिपूत्तरे’ (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशेषपराणां त्रिलिङ्गत्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्-इति विशेषः ॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोपनिर्हानादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरवारावसंरावविरावाः

शब्द इति ॥ शब्दनम् । ‘शब्द शब्दकरणे’ (चु० उ० से०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥ *॥ ‘णद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘नौ गदनद-’ (३।३।६४) इत्यप् ॥ (२) ॥ *॥ पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ *॥ ‘ध्वन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्वनिकषि’ (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥ *॥ घञि ध्वानः (३।३।१८) ॥ (५) ॥ *॥ रवणम् । ‘रु शब्दे’ (अ० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (६) ॥ *॥ ‘स्वनह-सोर्वा’ (३।३।६२) इत्यप्घञौ ॥ (७) ॥ *॥ (८) ॥ *॥ ‘घुप घुष्टौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हाद् अव्यक्ते शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (९) ॥ *॥ (१०) ॥ *॥ ‘विभाषा डि रुध्रयोः’ (३।३।५०) इति घञ् ॥ (१५) ॥ *॥ पक्षे अप् (३।३।५७) ॥ (१४) ॥ *॥ ‘उपसर्गे रुवः’ (३।३।२२) इति घञ् ॥ (१६) ॥ *॥ (१७) ॥ *॥ सप्तदश ‘शब्दस्य’ ॥

अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अथेति ॥ वस्त्राणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दानुकरणमिति स्वामी । ‘मृङ् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘कृदरादयश्च’ (उ० ५।४१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च-इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३१) । ‘मर्मरो वस्त्र-

१-‘जरद्ववः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लघुनस्य कोर्थः’ इति मुकुटः ॥ २-‘म्लाने विच्छाये यथा ‘म्लिष्टं चित्रम-मित्रवासभवने वक्ति त्वदीयं यशः’ अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

१-‘वाग्भेदास्तु त्रिपूत्तरे’ इत्यस्यावधिर्दिशितः-इति मुकुटः ॥

भेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंस्ति स्त्रियां पुनः प्रोक्ता म-
मेरी पीतदारुणि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ॥

भूषणानां च शिञ्जितम् ।

निकाणो निकणः क्राणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिञ्जि अव्यक्ते
शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । भावे क्तः (३।३।
११४) ॥*॥ 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा'
अपि-इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ 'नौ' (३।३।६४) इति
'अनुपसर्गं' (३।३।६१) इति चानुवर्तमाने 'कणो वी-
णायां च' (३।३।६५) इत्यप् ॥ (३) ॥*॥ (५) ॥*॥
पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (६) ॥*॥ (यत्तु) पञ्च वीणाया अन्यस्य च
किंनरादेः कणने-इति मुकुटः । तत्र । अपिशब्देन
पूर्वान्वयस्य बोधनात् । अतः पठपि 'भूषणध्वनेः' ॥

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां
च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादपि विधानात् । आदि-
शब्दादुपकणादयः ॥*॥ 'वीणाकणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।३।१३४) कः (३।२।३) वा ॥
(१) ॥*॥ 'कल शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । संज्ञापूर्वकलादृढ्यभावः । कलादपि कलः । (यत्तु)
कोलान्मूकरानाहते त्रासयति-इति स्वाम्याह । तत्र । 'आडो
यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्म-
नेपदविधानात् । यदपि—आभीक्ष्ये द्विर्भावः । (८।१।४)
इति । तदपि न तस्य तिङव्ययकृन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल
उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः
कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं स्तम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यञ्चः । तेषां यद्-
तम् तद्विशितम् । 'वाश् शब्दे' (दि० आ० से०) ताल-
व्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितो करिणी-
नार्योर्वाशितं भाविते स्ते' । ('वासिता करिणीनार्यो-

१—पीयूषविवेकयोरपि 'शिञ्जितम्' इत्येकं भूषणध्वनेः ।
निकाणादयः पञ्च वीणाकिंनरादिस्वनितस्य । इत्येव दृश्यते ।
अग्निपुराणान्तर्गतनामलिङ्गानुशासने 'भूषणानां च शिञ्जितम् ।
वीणाया निकणः क्राणः' इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणा-
दीनां भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥ २—अयं च श्लोकक्रमो मे-
दिनीस्यः । परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य एवोपलभ्यते ॥

वासितं सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवे-
ष्टिते' इति विश्वकोषादिदर्शनेन तु दन्त्यवानपि ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'पक्षिशब्दस्य' ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यी-
कृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानमिमे समे ।

गीतमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११४)-ल्युटो
(३।३।११५) । 'गीतं शब्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति शब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६ ॥

निषादर्धभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वराः ॥ १ ॥

निषादेति ॥ निषोदति मनोऽस्मिन् । 'षडलृ विशर-
णगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ।
'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' ॥ (१)
॥*॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसादृश्यं गच्छति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३)
इत्यभच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्विषयोः कर्णर-
न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-
षिति । शूकशिम्ब्यां सिरालायां विधवायां क्वचिन्मता' ('आ
दिजिनेऽपि' ॥ (१) ॥*॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।३।
५३) । 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ षड्भ्यो जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।
९८) इति डः । 'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-
शन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः' ॥
(१) ॥*॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-
वोत्थितो वायुरुरः कण्ठसमाहतः । नाभिं प्राप्नो महानादो
मध्यस्थस्तेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये
मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राकारजखला चापि)'
इति हैमः । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदे-
शेऽप्यवलभे तु न स्त्रियाम् ॥ स्त्रियां दृष्टरजोनार्या कर्णिका-
ङ्गुलिभेदयोः । व्यक्षरच्छन्दसि तथा' ॥ (१) ॥*॥ धी-
मतामयं धैवतः पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्'
(८।३।११) इति वा वलम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो
नाभेरुरोहत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-
ते' । तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-'

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यमाम-
ध्यरात्रे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

(५।२।४८) इति डट् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति मट् । 'पञ्चमो रागभेदे स्यात्स्वरभेदे च पञ्चमी । पाण्डवानां च, पत्न्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु' । 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥ (१) ॥*॥ अमी सप्त स्वरस्तन्त्रीतः कण्ठाच्चोच्चरन्ति । 'दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् वंशमुरजादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति भावः । नारदः— 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्पभम् । अजाविकौ च गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निपादं रौति कुञ्जरः' इति 'स्वराणां पृथक्पृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । अन्ये तु—कलेः (भ्वा० आ० से०) इन् (उ० ४।१।१८) । कलिः शब्द ईषदत्रेति काकलिः । ततः 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । अत एव 'साधूदितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते— इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः' ॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिमुखः । स चासावस्फुटोऽव्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । कडति माद्यत्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुवचनभावः । डलयोरेकलस्मरणम् । यद्वा कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा कलते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अव्यक्तमधुरध्वनेः' ॥

मन्द्रस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्द्रते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) 'स्फाथि-' (उ० २।१।३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य' ॥

तारोऽत्युच्चैः

तार इति ॥ तारयति अतिक्रामत्यन्याञ्चान् । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति तुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उच्चशब्दस्य' ॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिष्ठाः) ॥

१—मन्द्रोऽपि इति स्वामी ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्येत्येकतालः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य' ॥

वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची

वीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्याम् । 'वी गल्यादिषु' (अ० प० अ०) 'राज्ञासाला-' (उ० ३।१।५) इत्यादिना नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युति वल्लक्याम्' । (१) ॥*॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) कुन् (उ० २।३।२) । गौरादित्वात् (४।१।४२) ङीप् ॥ (२) ॥*॥ विपञ्चयति विस्तारयति शब्दम् । 'पचि विस्तारे' (उ० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'विपञ्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वीणायाः' ॥

सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवदिनी ॥ ३ ॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तन्त्रीभिरुपलक्षिता परिवदति स्वरान् : 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सतार इति ख्यातस्य' ॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततमिति ॥ वीणादि यद्वाद्यं वादनीयम् । तत्ततम् । आदिना सैरन्त्रीसवणहस्तकिंनरादि तन्यते 'तनिमृडभ्यां किञ्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वीणादिवाद्यस्य' ॥

आनद्धं मुरजादिकम् ।

आनद्धमिति ॥ आनह्यते स्म मुखे चर्मणा बध्यते स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ च क्लीवं स्यात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुरजादिवाद्यस्य' ॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशेति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-त्रिलिङ्गमस्यास्ति । 'ऊपशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शुषिरं वंशादिवाद्ये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते, वहौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु' । 'सूर्यं शुषिरामिव' (पस्पशाह्निकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (शुषिरम्) दन्त्याद्यपि ।

१—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'मूषिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥

प्राच्यास्तु 'तालव्याद्येव' इत्याहुः (१) ॥३॥ एकम् 'वंशवा-
द्यस्य' ॥

कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः । आदिना घ-
ण्टादि घनं निविडत्वात् । हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ०
प० अ०) । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च ।
'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । सङ्घे मुस्ते
घनं मध्यवृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'कांस्यतालादेः' ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनामकम् ।
वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।
२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥३॥ 'भूवादिदृग्भ्यो
णित्रन्' (उ० ४।१७१) ॥ (२) ॥३॥ आसमन्तात्तुयते ता-
ड्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य' ॥

मृदङ्गा मुरजाः

मृदङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) ।
'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् । मृत् अङ्गम-
स्येति वा । 'मृदङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥
मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः ।
'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्येति
वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मृदङ्गस्य' ॥

भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्गे उत्सङ्गे भवः ।
शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३) ॥ (१) ॥३॥ आलिङ्ग्यते ।
'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥
(१) ॥३॥ ऊर्ध्वः कायति शब्दायते । 'कै शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । 'सुपि' (३।२।४ योगविभागेन) इति कः । तदु-
क्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्ग्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आलि-
ङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥३॥ ऊर्ध्वशब्दं
निर्वकारमपि केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥३॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (३।१।
६९) ॥ (१) ॥३॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा०

१—'शुषिरं शिष्यं शीर्षं तालव्यादयः' इति सभेदकोषदर्शनस्य
मुकुटेन कारितत्वात् । परं त्वग्रे पातालभोगिवर्गान्तर्गतशुषिरदव्या-
ख्यायाम् दन्त्यादिरप्ययं शब्दः 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शा-
स्त्रेषु दन्त्यतालव्यौ' इत्युभयविवेकात् इति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपा-
देयमिदं । न चोक्तसभेदकोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वस्य वह्निवाच-
कशुषिरशब्दे नियामकत्वादित्यरुचिराद्भिरित्यनेन सूचिता ॥
२—'कुर्वतीरुपरैस्तुङ्गैर्भुवनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीरन्वेति
चित्रा नागचमूध्वजैः' इति कीचकवधमकाद्वकारवानूर्ध्वशब्दः ॥

प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४
योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'यशःपट-
हस्य' ॥

भेर्यामानकदुन्दुभी ।

भेर्यामिति ॥ बिभेयस्य रवात् । 'जिभी भये' (तु० प०
से०) । 'कृञ्जेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) ङीष् ॥३॥ 'वङ्ग्यादयश्च' (उ० ४।६६) इति
रिप्रत्यये 'रिः' अपि ॥ (१) ॥३॥ आनित्यनेन वादितेन ।
कुन् (उ० २।३२) । आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति
योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । 'आनकः पटहे भेर्या
मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' ॥ (२) ॥३॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति ।
बाहुलकात्किः । यद्वा यामुभति शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु०
प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्त्वौणादिक ईः-
इति कौमुदी । तत्र । आतो लोपस्याप्रसङ्गात् । ('दुन्दुभि-
स्तु भेर्या दितिसुते विषे । अक्षबिन्दुत्रिकद्वन्द्वे' ॥ (३) ॥३॥
स्वामी तु 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ द्वे
'भेर्याः' ॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥३॥ पटेन हन्यते । डः (वा०
३।२।१०१) 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुं-
नपुंसकम्' । अस्त्रीति पूर्वान्वयि । 'उपवासं गृहं देहं लोहं
पटहमित्यपि' इति पुंनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ द्वे
'पटहस्य' ॥

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स
कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'द्वयोस्तु 'कोणो वीणा-
देवादनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वा-
द्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च
लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । कोणो वीणादिवादने । लगु-
डेऽसौ लोहिताङ्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'वीणादि-
वादनस्य' ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥३॥ प्रकर्षेण व-
ल्यते संत्रियते । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३।३।१९) 'प्रवालो विद्रुमे वीणादण्डेऽभिनवपल्लवे' इति
हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः ।

ककुभ इति ॥ कं वातं स्कुभ्राति । स्कुभेः सौत्रान्मूल-

१—'रवः प्रगल्भाहतभेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्त-
तस्ततः' इति कुमारदासः—इति मुकुटः । २—त्रीणीस्तुचितम् ॥

विभुजादित्वात् (३।२।५) कः पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।३।१०९) । यद्वा कश्च कुश्च कक् । ते भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) अन्तर्भावितव्यर्थः । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'ककुभो रागभेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥*॥ प्रसेव्यते । 'येवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः अपि । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दत्तौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डाधःस्थितशब्दगास्मीर्यार्थचर्मावनद्धदारुमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवक्रकाष्ठविशेषस्येत्यन्ये ॥

कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ अस्या वीणायाः कायः अलाबुदण्डकुम्भसमुदायस्तन्नीरहितः । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्वा कुलेर्विच् (३।२।७५) । अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।२।१३३) । कुन् (उ० ३।३२) वा कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तन्नीहीनवीणायाः' ॥

उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

उपनाह इति ॥ उपनह्यतेऽनेनास्मिन् वा । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपनाहो व्रणालेपपिण्डे वीणानिवन्धने' ॥ (१) ॥*॥ निबन्ध्यतेऽनेनास्मिन्वा । 'बन्ध वन्धने' (क्या० प० अ०) । 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यत्र तन्नयो निबन्ध्यन्ते तस्योर्ध्वभागस्य' ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमहुडिण्डिमझर्झराः ।

मर्दलः पणघोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियति । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) अर्तैः कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥*॥ स एव महान् महुः । 'डमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मृमृशी-' (उ० १।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥*॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ झर्झशब्दं राति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'झर्झ शब्दे' (भ्वा०, तु० प० से०) । अरन् (*) । 'झर्झरः स्यात्कलियुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झलरी झर्झरी च द्वे केशचके तु वाद्यके' ॥ (१) ॥*॥ मर्दमुपमर्दं लाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । ('गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मदमत्ते स्याद्वात्यूहे वाद्यमिद्यपि') । 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकैकम् ॥

नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

नर्तकीति ॥ नृत्यति । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०)

'शिल्पिनि ष्युन्' (३।१।१४५) । पित्त्वात् (४।१।४१) डीप् । 'नर्तकः केवले पोटगलचारणयोनटे । नर्तकी लासिकायां च करेण्वामपि योपिति' ॥ (१) ॥*॥ लसति । 'लस श्लेष-णक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) । अनयोः क्रियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गलाटपुंस्त्वनिर्देशस्योत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये क्त्वानिर्देशो डीप्तापोवि-वेकार्थः । 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नर्तक्याः' ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोशो घनं क्रमात् ।

विलम्बितमिति ॥ विलम्बन्ते करचरणादयोऽत्र ।

'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ द्रवन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति क्तः । यत्तु—'भावे क्तः' (३।३।११४)— इति मुकुटः । तत्र । अन्यपदार्थस्य नृत्यस्यालाभप्रसङ्गात् । 'द्रुतं त्रिषु । शीघ्रे विलीने विद्राणे' ॥ (२) ॥*॥ तयोर्मध्ये भवत्वान्मध्यम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वैलम्बे न ह्यी स्या-न्याय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ एषु यथाक्रमं तत्त्वा-दित्रयम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५।२।१०९) इति वः । 'तसौ मल्ये' (१।४।१९) इति भवान्न जरलम् । 'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः' ॥ (२) ॥*॥ हननम् । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) । 'भूतौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्यवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ **विलम्बितद्रुतमध्यानां नृत्यगीतवाद्यानां** तत्त्वादिक्रमे-णैकैकम् ॥

तालः कालक्रियामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्य-माभ्यां च संमिते । गीताकालक्रियामाने करास्फाले इमा-न्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । क्रीडके, इति व्याख्यातमने-कार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २—वलम्बे कायमध्यभागं यथा 'ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति वृश्यते ॥

कालस्य क्रियया आवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥३॥ एकम् 'तालस्य' ॥

लयः साम्यम्

लय इति ॥ गीतिवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' 'एरच्—'इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । लयधातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'लय-स्तूर्यत्रयीसाम्ये संश्लेषणविलासयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गानतन्त्रीलयस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः । तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् । 'ताण्डवं तृणमिन्नाट्यभेदयोः' इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥३॥ नटस्य कर्म । ष्यञ् (५।१।१२४) । नटेष्यत् (३।१।१२४) वा । 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये' ॥ (३) ॥३॥ 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम् । नृत्ये च' इति विश्वः ॥ (४) ॥३॥ नृती (दि० प० से०) । 'ऋदुपधाच्च' (३।१।११०) इति क्यप् ॥ (५) भावे क्ते (३।३।११४) 'नृत्तम्' अपि ॥३॥ ल्युटि (३।३।११५) नर्तनम् ॥ (६) ॥३॥ 'नृत्यं स्यात्सततेऽपि च' । 'शाश्वते त्रिषु' । षट् 'नृत्यस्य' ॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

तौर्येति ॥ नृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि लरायाम्' (जु० प० से०) । 'ऋदुलोप्यत्' (३।१।१२४) गुणं बाधित्वा बाहुलकात् 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्य मुरजादिः । तत्र भवं तौर्य शब्दः । त्रयोऽंशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' (५।१।२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ—' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥३॥ इदमेव नृत्यादित्रयं नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौक्थिकः' (४।३।१२९) इति ज्यः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नाट्यस्य' ॥

१—विलासे यथा 'किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः' इत्यनेनकार्थ-
कैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उपलभ्यते ।
२—मेदिन्यां 'नित्यम्' इत्येवोपलभ्यते । इत्थं तु नैवोपल-
भ्यते । नृत्यस्यैतदर्थकत्वासंभवादिदं प्रकृतोपयोगी न ॥ इति ॥
३—इदं च मुकुटानुरोधेन । दिवादिगणस्यदीर्घोपधाङ्गीकारे तु
नागतिकगतिकल्पना ॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रकुंसादित्रयम् । 'पटपुट—' इति दण्डकोक्त 'कुसि' धातो-
धुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । भ्रुवोर्भ्रुवा वा कुंसो
भाषणमस्य । भ्रुवा कुंसयति वा । अच् (३।१।१३४)
'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इय-
डुवड्भाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अभु-
कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अ-
कारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रूपत्रयम् । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) ऋवर्णवानपि । 'भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च
भ्रुकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'स्त्रीवेष-
धारिणो नृत्यस्य' ॥

नाट्योक्तौ

नाट्योक्ताविति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहा-
रात् ॥

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'गणिका यूथि-
वैश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' ॥३॥ 'अर्ज अर्जने' (भ्वा०
प० से०) । 'समिकसेः—' (*) इति बाहुलकादुक्तं रस्य जः ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ॥

भगिनीपतिरावुत्तः

भगिनीति ॥ आपनमाप् । संपदादिकिप् (३।३।१८४)
आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) । इति
ङः । आवुत्तः ॥ (१) ॥३॥ भगिन्याः पतिः । एकम् 'भ-
गिनीपतेः' ॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचाद्यच् ॥ (३।
१।१३४) । 'भावः सत्तास्वभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।
क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ च' ॥ (१)
॥३॥ एकम् 'विदुषः' ॥

अथावुकः ।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादुक्तं । णित्वाडुपधाङ्गिः (७।२।११६) ॥ (१)
॥३॥ 'जनकः पितृभूपयोः' ॥ एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा—' (५।
४।९१) इति टच् ॥३॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्'
(जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽश्वाञ्जुचा-
रके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कुमारं जा-
त्यकनके कुमारी लपराजिता । नदीभिद्रामतरुणी कन्यका

नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
द्रियते । 'दङ् आदरे' तुदादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । भर्तृ-
राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥

राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटति । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०) ।
किप् (३।२।१७८) । भट् चासौ तारकश्च । पृषोदरादिल्लात्
(६।३।१०९) ण्वुत्वनियेधो न । यद्वा टलति । 'टल विल्लवे'
(भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । रलयोरेकत्वस्मर-
णम् । भट् चासौ टारकश्च । भट्टं स्वामित्वमृच्छति वा । 'कृ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे
कन् (५।३।७७) । 'भट्टारको नृपे नाट्यवाचा, देवे तपो-
धने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । अच् (३।३।
१३४) । 'देवं हृषीके देवस्तु नृपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः' ॥

तत्सुता भर्तृदारिका ।

तत्सुतेति ॥ भर्तृ राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'राज्ञः सुतायाः' ॥

देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टित्वात् ङीप् (४।१।१५) ।
'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥
(१) ॥*॥ 'वज्रपट्टाया राज्ञ्याः' एकम् ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

इतरास्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) तनि (बाहुल-
कात्) भट्टः । सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन । भट्टिनी । इनिः (५।२।
११५) । 'भट्टिनी द्विजभार्यायां, नाट्योक्त्या राजयोषिति' ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'इतरराज्ञ्याः' अत्र विशेषः शब्दा-
णवे-गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना नृपेण सा । युवराजस्तु
सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्यो भृ-
त्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नैव राजन्नित्यृषिभिः स च ॥
वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषिक्ता तु
राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनीत्यपरैरन्या नीचैर्गौ-
स्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नार्हति, इत्युक्तौ । ब्रह्मणि
साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्याद्ब्र-
ह्मसाधुब्रह्मदारुशनैश्वरे' । ततो नञ्सम्मसः (२।२।६) ॥ (१)
॥*॥ 'अवध याञ्जायाम्' । इत्येके । एकम् 'अवध्यस्य
ब्राह्मणादेर्दोषोक्तेः' ॥

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राजेति ॥ राष्ट्रैऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' (४।२।
९३) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'राज्ञः श्यालस्य' ॥

अम्बा माता

अम्बेति ॥ अम्ब्यते शब्द्यते । 'अवि शब्दे' (भ्वा०

आ० से०) 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥
'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारस्य प्रायिकत्वादम्बादीनां केषांचि-
दन्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला स्याद्वासुः

अथेति ॥ बाला कुमारी वासुः । वास्यते स्वगृहे । वसेः
(भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्वाहुलकाद्ः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'कुमार्याः' ॥

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

आर्य इति ॥ अर्तु योग्यः । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'कृहलोप्यत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यम-
नाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः'
इति वसिष्ठः । ('आर्यो सैज्जनसौविदौ') ॥*॥ मर्षणात्सह-
नात् मारिषः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवारक-
त्वाद्वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । प्रतिषेधार्थकमाशब्देन समासः ।
'मारिषः शाकभिद्यार्थे नाट्योक्तौ पुंसि भाषितः' इति मूर्ध-
न्यान्ते रभसः । मार्यश्च । 'आर्ये मारिषमार्यकौ' इति
शब्दार्णत्वात् । 'मारिषः शाकभिद्यार्थे नाट्योक्त्या पुंसि,
योषिति । दक्षाम्नायाम्' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मान्यस्य' ॥
अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५।
३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपकोशाद-
न्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सौतलौषधौ ।
चुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां कीर्त्यतेऽन्तिका' ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्ठा निर्वहणे समे ।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति
षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते नि-
र्वाहे याचने व्रते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वाहो निर्वहणम् । मुख-
प्रतिमुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पञ्च नाटके संधयः ।

१—'ततेनाम्ब विहीनोऽस्मि' 'बालभावेऽहमम्बया' इत्यादाव-
नाट्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मातः किमसदृशं करणं
वचस्ते' इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्तावपि मात्रादीनां प्रयोगः ।
तस्मादम्बादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगाद्विधिरयम् । अञ्जुकादीनां
त्वन्यत्राप्रयोगान्नियमः । एतदेवाह शब्दार्णवकारः—'अथेषां रूप-
काराणामुक्तीर्वक्ष्याम्यशेषतः । कासुचिन्नियमस्तत्र विधिरेव च का-
सुचित्' इति—इति मुकुटः ॥ २—सौविदे यथा 'अन्तःपुरं समर्वा-
दमार्यैरेव हि कार्यते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—'दक्षस्य
मुनेरम्बा जननी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'शोभनौषधेः'
इति पाठः ॥

तत्र पञ्चमस्य संघेर्द्धे । प्रस्तुतकथासमापनस्येत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ॥

हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥१५॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे । चेटीं प्रति हञ्जे । सखीं प्रति हला । त्रीण्यवयवानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यनादरयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽकारश्च ॥ (१) ॥*॥ हञ्जे इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्दघातान्तोऽपि सखीपर्यायः । तत्र पचायच् (३।१।१३४) । 'बाला वासूः सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे बोधालितात् ॥ 'प्रत्येकमेकैकम्' ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'हञ्ज हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।१।१८) अङ्गुल्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'अङ्गहारस्त्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यञ्जकेति ॥ व्यनक्ति । 'अङ्ग व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्यर्थम् । पचायच् (३।१।१३४) । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्विधः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मनोगतभावामिव्यञ्जकस्य' ॥

निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके ॥१६॥

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं भूविक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्भादि । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति प्राग्वहतीयच्छक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः' क्रमेणैकैकम् ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

बीभत्सरौद्रौ च रसाः

शृङ्गारेति ॥ शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तोऽपि

१—शान्तस्यालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिस्नेहरूपत्वाद्बलात्मकत्वेन, न निर्दिष्टौ—इति स्वामिमुकुटौ । रसा इति । तत्र 'विभावैरनुभावैश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्याद्येव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव एव सामाजिकैश्वर्यमाणो रसपदव्यपदेश्यो भवति । तत्र रतिस्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः स्रक्चन्दनाद्युदीपितः कटाक्षानुभावितो म्रीडादिसंचारितः शृङ्गारः । १ । उत्साहस्यायिभावको द्विषद्विजनादी-

नवमः । वात्सल्यं दशमः । रस्यन्ते । 'रस आस्वाद्यने' चुराद्यदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'रसो गन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना पाटा शल्लकी कङ्कभूमिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ एकैकम् 'शृङ्गारादिरसानाम् ॥

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

शृङ्गार इति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमियति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'शृङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसभेदे च शृङ्गारं नागसंभवे । (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । शोचन्त्यनेन वा । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिः शुद्धे सितेऽनले । ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणि । शृङ्गारे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् । (३।१।१३४) । न तु 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः । 'उज्ज्वलस्तु विकासिनी । शृङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शृङ्गारस्य' ॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'शूर वीर विक्रान्तौ' चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा विशेषेण ईर्यति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) कः (३।१-१३५) । अजति वा रक् (उ० २।१३) । 'वीरो जिने भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्गारं नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भातामलक्येलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुग्धिकास्त्रपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीररसस्य' ॥

नालम्बनकोऽपकारगुणापदुदीपितः प्रतीकारकरणदानाद्यनुभावितो हर्षावेशचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ । शोकस्थायिभावको मृताद्यालम्बनकस्तदुणाद्युदीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसंचारितः करुणः । ३ । विषयस्थायिको विरमयजनककर्मकर्त्रालम्बनको विस्मयकर्माद्युदीपितश्चकितताद्यनुभावितो हर्षादिसंचारितोऽद्भुतः । ४ । हासस्थायिभावको विकृतकृदालम्बनको वैकृताद्युदीपितो गलफुलनाद्यनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५ । भयस्थायिभावको वि-कटाद्यलम्बनकस्तद्विकटकर्माद्युदीपितः पलायनाद्यनुभावितो जडतादिसंचारितो भयानकः । ६ । जुगुप्सास्थायिभावको विण्मूत्राद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्युदीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो बीभत्सः । ७ । क्रोधस्थायिभावको द्विषदालम्बनकस्तदपकाराद्युदीपितो विकथनाद्यनुभावितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ८ । इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम् ॥

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥*॥ करणम् । 'कृवृदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'करुणो रसवृक्षयोः । करुणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रियन्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात् । 'घृणा तु स्याज्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कणम् । कप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'कपेः संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति मिदादिपाठादङ् । 'कृपो द्रोणश्यालके स्याद्द्रोणपत्न्यां कृपी स्मृता । कृपा दयायाम्' ॥ (४) ॥*॥ दयते रक्षत्यनया । 'दय दानगतिहिंसारक्षणेपु' । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥*॥ अनुकम्पनम् । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (६) ॥*॥ अनुक्रोशन्त्यनेन । 'कुश आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'करुणरसस्य' ॥

अथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च ।

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'खनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥*॥ ण्यति (३।१।१२४) हास्यम् ॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा० ३।३।१०८) हसिकाऽपि । 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्धरं हासिका स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) त्रीणि 'हास्यरसस्य' ॥

वीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

वीभत्समिति ॥ बधेर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे घञ् (३।३।१८) यद्वा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । वीभत्सास्त्यत्र । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । 'वीभत्सो नाहुने, क्रूरघृणात्मविकृते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ विकरणम्-विकृतम् । जुगुप्साप्रभवत्वात् । 'विष्टाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः । वीभत्सो द्विविधः' । वीभत्सादिव्यं तद्वति त्रिलिङ्गम् । प्रज्ञाघणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि । 'विकृतो वैकृतोऽथाग्रहायण्यामग्रहायणम्' इति शब्दार्णवात् । 'विकृतं त्रिषु वीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीभत्सस्य' ॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्मय इति ॥ विस्मयनम् । 'स्मिङ् ईषदसने' (भ्वा० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्मयोऽद्भुतदर्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अत आश्चर्योऽव्ययम् । तस्य भवनम् । 'अदिभुवो डुतच्' (उ० ५।१) ॥ (२) ॥*॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्चर्यमनित्ये' (६।१।१४७) इति

साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (जु० उ० से०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं खे तिलकेऽद्भुते । आलेख्ये कर्तुरे) चित्रा त्वाखुपर्णासुभद्रयोः । गोडुम्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'अद्भुतस्य' ॥

अथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयम्

अथेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'भैरवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु । (रागभेदे च)' ॥ (१) ॥*॥ दारयति चित्तम् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) । 'कृ-विदारिभ्य उन्नन्' (उ० ३।५३) । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भ्यावहे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ भीषयते । ल्युः (३।१।१३४) । युच् (३।३।१०७) वा । 'भीषणं रसे शङ्कयां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ विभेद्यस्मात् । 'भियः पुग्व' (उ० १।१।४८) इति मक् पुगागमश्च । 'भीष्मो रुद्रे च गाढेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) । मकि पुगभावे । 'भीमो वृकोदरे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ घोरयति । 'घुर भीमार्थशब्दयोः' (तु० प० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा । 'हन्तेर्बुर्ब' (उ० ५।६४) इत्यच् प्रत्ययो घुरादेशश्च । 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ विभेद्यस्मात् । 'जिमी भये' (जु० प० अ०) । 'आनकः शीघ्रभियः-' (उ० ३।८२) । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे' ॥ (७) ॥*॥ भयं करोति । 'मेघर्तिभयेषु कृजः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥*॥ प्रतिगतं भयेन । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रति गतं भयमस्मिन् । 'प्रादिभ्यो धा-तुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति वा । 'प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नव 'भयानकरसस्य' । भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात् । भैरवादयस्तु धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं तूग्रम्

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यत्तु-रुद्रो देवतास्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । मन्त्रहविःस्वामिन्या एव देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीव्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'उच्च समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋ-ज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति रन् । 'उग्रः शूरासुते क्षत्राद्भेदे

१-इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र भार्गवीशब्दार्थकथनम्-इति न प्रकृतोपयोगि ॥ २-'शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्वास्यः प्रमथदैवतः । करुणो यमदैवस्तु स्याद्रौद्रो रुद्रदैवतः' इति भरतवाक्यात् ॥

पुंति, त्रिप्लुक्ते । स्त्री वचाक्षुद्रयोः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उग्र-
रसस्य' महतः क्रोधस्य इति मुकुटः । तत्र । रसप्रकरणात् ।
क्रोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । त्रियां
रौद्री भैरवी ॥

दस्त्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्मात् । 'दृ भये' (भ्वा० प० से०) ।
अप् (३।३।५७) 'दरः स्याद्भयगर्तयोः । दरी तु कन्दरे'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'त्रासो भये मणदौषे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
'जिमी भये' (जु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'भीति-
र्भये त्रियाम् । भीतं भये भीतियुते त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ संप-
पदादित्वात् क्तिप् (वा० ३।३।१०८) भीः ॥ (४) ॥*॥
(यत्तु)-साधूनस्यति । अच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तत्र ।
अणः (३।२।१) प्रसङ्गात् । तस्मात् 'साधूनामसनम्' ॥
(५) ॥*॥ 'अजिघ्रौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा०
३।३।५६) 'भयं भीतौ भयंकरे । कुञ्जकपुष्पे' इति हैमः
॥*॥ बाहुलकादङि भिया । 'स्यादर्तनमृतीया च गर्हा,
चाथ भयं भिया । (त्रासोत्रासौ दरो भीतमातङ्को भीश्च
साध्वसम्)' इति शब्दार्णवात् । ('आशङ्का साध्वसं दरः ।
भिया च' इति हैमाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भयस्य' ॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिर्भावः । भावयति
करोति रसान् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ एकं 'मनोविकारस्य' ॥

अनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणक्रियादिः । 'अनुभाव-
यति' इत्यनुभावः । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसू-
चने' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकं रत्यादिसूचकरोमा-
श्चादेः ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्वं माने' (जु० आ० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वतो मानः । 'अभिमानोऽर्था-
दिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः' ॥ (२) ॥*॥ 'अहम्' इति करण-
महंकारः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अहंकारस्य' ॥

मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अ-
वबोधने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्र-
माणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे (अतियोग्यमपि प्रति

चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य) । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति
तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥

रीडावमाननावज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ।

अनादर इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥*॥ 'परौ भुवः'
(३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ (परापूर्वकादपि भुवोऽपि पराभवः । 'पराभवस्तिर-
स्कारे नाशे' इति हैमः । 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवम्'
इति प्रयोगश्च) ॥ (१) ॥*॥ 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२)
इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ 'तिरस्करणम्' । 'कृजः श च' (३।
३।१००) इति शः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८।३।४२) इति
सत्त्वम् ॥ (४) ॥*॥ रेहणम् । 'रिंह वधे' (तु० प० से०)
औणादिकः क्तः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥ (५) ॥*॥ अवमाननम् ।
मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) ॥ (६) ॥*॥ अवज्ञानम् 'आ-
तश्चोपसर्गं' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (७) ॥*॥ अवहेलनम् ।
'हेट् अनादरे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
डलयोरेकत्वम् । 'घञन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् क्लीबत्वम् ॥
(८) ॥*॥ 'सूक्ष्म आदरे' (भ्वा० प० से०) सैरेफः । 'नर्तु
सूक्ष्मत्' । 'तत्तन्नसूक्ष्मम्' इति (तैत्तिरीयब्राह्मणे) दर्शनात् ।
तस्माद्युट् (३।३।११५) । नञ्समासः । 'अत्र मुकुटस्य वृ-
थाक्लेश उपेक्षणीयः ॥' (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ॥

मन्दाक्षं हीस्त्रपा व्रीडा लज्जा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागाद्यत्र ॥ (१) ॥*॥ 'ही
लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । संपदादि क्तिप् ॥ (२) ॥*॥
'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । षित्त्वात् (३।३।
१०४) अङ् । 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यप्रत्यये व्रीडा ॥*॥ घञि (३।३।१८) 'व्रीडः' अपि । 'ग-
ण्डूषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाजटारभसवर्तकगर्धशृङ्गाः ।
व्रीडादयश्च वरटश्च वराटकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामया-
श्च' इति स्त्रीपुंलिङ्गकथने रभसः । ('व्रीडोऽस्त्रीवे त्रपा लज्जा'
इति च तेनोक्तम्) ॥ (४) ॥*॥ लज्जनम् । 'ओलस्त्री व्रीडे'
(तु० प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'झलां जश् झशि'
(८।४।५३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लज्जायाः' ॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लज्जा अन्यतश्चेत् सापत्रपा अयं हीमात्रे-
ऽपि । 'हीलज्जापत्रपा व्रीडा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः' ॥

१-असूक्ष्णमिति पाठे असूक्ष्णमुक्षणं तापो यतः इति बो-
ध्यम् । न विद्यतं शोभनः क्षणो यस्मात् 'असूक्ष्णम्' ह्रस्वमध्यम-
पीति कचित् । 'सूक्ष्म अनादरे' ह्रस्वोकारकः । तस्मात्संपूर्वाल्बुटि
संसूक्ष्णम् । 'संसूक्ष्णमनादरे' इति कोषान्तरेऽपीति धातुप्रदीपः ।
एवं चाकारादित्वमिह प्रामादिकमित्याहुः इत्यपि मुकुटबुधमनोहरे ॥

क्षान्तिस्तिक्ष्ण

क्षान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षम् सहने' दिवादिः । अस्या-
पित्वात्किन् (३।३।१४) । 'अनुनासिकस्य कि-' (६।४।
१५) इति दीर्घः ॥*॥ भ्वादेश्च पित्वात् अङ् (३।३।१०४) ।
तदुक्तम् 'अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः पितस्तु क्षमतेः क्षमा'
इति । ('क्षमः शक्ते हिते युक्ते क्षमावति । क्षमा क्षान्तौ
क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ तिजेः (भ्वा० आ० से०)
क्षमायां सन् (३।१।१५) तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप्
(४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमायाः' ॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्यै आध्याने' (भ्वा०
आ० से०) । 'आतश्च' (३।३।१०६) इत्यङ् (१) ॥*॥
परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति
पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा-इति मुकुटः । वस्तु-
तस्तु-परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'परद्रव्येच्छायाः' ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

अक्षान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि नञ्स-
मासः ॥ (१) ॥*॥ ईर्ष्यणम् । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'परोत्कर्षासहिष्णुत्वस्य' ॥

असूया तु दोषारोपो गुणेऽपि ॥ २४ ॥

असूयेति ॥ असूयनम् । 'असूञ् असूयायाम्' । कण्ठ-
दिलायकि (३।१।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।२०२) इत्यः ।
'असूया त्वभ्यसूया च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥
'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारोप-
णस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । 'वैरमैशुनिकयोः' (४।३।
१२५) इति निर्देशात् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥*॥
(१) ॥*॥ विरोधनम् । विद्वेषणम् । 'रुधिरा आवरणे'
(रु० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैरस्य' ॥

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनि-
जनिदसिभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युर्दैन्ये कर्तौ कुधि'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ संपदादिलात् क्तिप् (वा०
३।३।१०८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

१—दैन्ये यथा—'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण मन्युना' । क्रोधे यथा—
'मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसति केसरी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-
शुदी ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे'
(भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ वि-
त्तिप्रसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'विप्रती-
सार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुयाये रुपि' इति मेदिनी ॥*॥ (पक्षे
हस्वतृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुयाये रुपि । कौकृत्ये'
इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'किञ्चित्कृत्वा पश्चात्ता-
पस्य' ॥

कोपक्रोधमैर्परोपप्रतिघा रुद्रकुधौ स्त्रियौ ।

कोपेति । 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुध कोपे'
(दि० प० अ०) घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ 'सृप तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
नञ्समासः (२।२।६) ॥ (३) ॥*॥ 'रुप हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिहननम् ।
'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डे न्यङ्कादित्वात् (७।
३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघौ रुद्रप्रतीघातौ' इति हैमः ॥*॥
रुद्रकुधौ संपदादी (वा० ३।३।१०८) ॥*॥ टापि (भागुरिम-
तेन) 'क्रोधो भामः कुधा रुपा' इति शब्दार्णवः ॥ (६) ॥*॥
॥*॥ (७) ॥*॥ ('भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ') ॥ सप्त 'को-
पस्य' ॥

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावः
(७।१।७४) ॥*॥ 'शीलसमाधाने' (भ्वा० प० से०) । ण्य-
न्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८) । यद्वा 'शीडो धुक्कुक्-
वलञ्चालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अर्धर्चादिः (२।४।
३१) । 'शीलं स्वभावे सद्गते' इति विश्वः । चरित्रमात्रेऽपि
शीलम् । 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा'
इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सुखभावस्य' ॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

उन्माद इति ॥ उन्मदनम् 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थानम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य' ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्द प्रेम स्नेहः

प्रेमेति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ०
से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तस्य भावः । 'पृ-

१—प्रापि चेतसि सविप्रज्ञिसारे' इति माघः ॥ २—अ-
मर्षो हस्वादः । 'किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते' इति भारविः । 'वधू-
रमर्षात्' इति माघः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे
'दीर्घादिरपि'—इति हङ्गचन्द्रः । 'निरुद्योगं निरामर्षं निवीर्यमरिण-
न्दनम्' इति विशाखः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

श्वादिभ्य इमनिच्' (५।१।१२२) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमास्त्री स्नेहनेर्मणोः' ॥ (१) ॥*॥ तल् (५।१।११९) । प्रियता (२) ॥*॥ हृदयस्य कर्म । युवादि-त्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृदयस्य हृदये' (६।३।५०) इति हृदादेशः ॥ (३) ॥*॥ प्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) । प्रेमै नान्तं क्लीबम् ॥ (४) ॥*॥ स्नेहनम् । 'ष्णिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेम्णि घृतादिके' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ॥

अथ दोहदम् ।

इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृङ्गाञ्छा लिप्सा मनोरथः २७
कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्षं ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणी-च्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गु-रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (जु० उ० से०) । 'मिदादेराकृतिगणलादङ्' (३।३।१०६) ॥ (४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । 'ईहोद्यमवाञ्छयोः' ॥ (५) ॥*॥ तर्षणम् । 'जितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् लिप्सायामुदन्यायां स्मरणपुत्रायामपि स्त्रियाम्') ॥*॥ (टावन्तापि भागुरिमते) । ('तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ घञि (३।३।१८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लभेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८) ॥*॥ मन एव रथो-ऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥*॥ कामनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्न-पुंसकम्' ॥ (१०) ॥*॥ अभिलषणम् । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥*॥ द्वादश 'इच्छायाः' ॥

सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

स इति ॥ स तर्षो महाश्चेत् 'लल ईप्सायाम्' (*) । औणादिकोऽसण् । यद्वा 'लस कान्तौ' (*) । भृशं लस-

१—नर्मणि यथा—'विषत्ते मत्तयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । मेदिन्यां तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते । अत्र तु 'मर्मणोः' इति लिखितमासीत् ॥ २—'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इति भारविः इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ३—हैमे तु नोपलभ्यते ॥ ४—'तृषापि न कुशा मम' इति प्रयोग इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

नम्, इत्यर्थे यङन्तादः (३।३।१०२) टाप् (४।१।१०२) घञि तु लालसः । स्त्रीनिर्देश आवन्ततासूचनार्थः । 'लाल-सौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्चासु च द्वयोः' इति विश्वमे-दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अतिप्रीतेः' ॥

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मविचारस्य' ॥

पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।१०२) (आधिर्मनोतौ व्यसनेऽधिष्ठाने वैन्धकाशयोः) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनःपीडायाः' ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (जु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । यत्तु—अ-प्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यङ्विधानं गुणाभावात् । तत्सामर्थ्याणिलोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'मिदा' इत्यादौ डित्स्य चरितार्थ-त्वेन 'व्यवधा' इत्यत्रातोलोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सौमर्थ्यवि-रहात् ॥ (१) ॥*॥ स्मरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।१०४) 'स्मृतिः स्मरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपधीयते 'ध्वै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्मरणस्य' ॥

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्कण्ठेति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उत्क-ण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ उत्कलेः

१—धर्मध्याने यथा 'विनोपार्धि शास्त्रं तृणतुषुसप्रत्यम-धुना' ॥ विशेषणे यथा 'नष्टुपाधेरुपाधिर्भवति' । कुटुम्बव्यापृते यथा 'उपाधि बाधन्ते विविधविधिभिर्बान्धवजनाः' । छद्मनि यथा 'चिद्रूपानन्दमयो निःशेषोपाधिवर्जितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-मुदी ॥ २—बन्धको यदधमर्णेनोत्तमर्णस्य भूम्याद्यायत्तं क्रियते । तत्र यथा—'न भोक्तव्यो बालादाधिः' । आशायां यथा—'धनाधिना धावति जीवलोकः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—स्व-स्मिन्नत्तरत्र च चारितार्थ्येऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि-' इत्यत्र डितो-ऽनुवृत्तिचारितार्थाभावात् 'इह किञ्चित्तपो' इतिवदत्रापि णिलोपा-भावसाधकत्वकल्पने बाधकाभावमभिप्रेत्यैव पीयूषबुधमनोहर-योरपि 'चिन्तया च' इत्युक्तम् । अतएव 'स्याच्चिन्ता चिन्तया' इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् ॥

‘कृवादिभ्यो वुन्’ (उ० ५।३५) । कुन् (उ० २।३२) वा । (‘उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि’) ॥ (२) ॥*॥ स्त्रीत्वेनापि साम्यम् । द्वे ‘कामादिजस्मृतेः’ । ‘चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरपि’ इति शब्दार्णवः ॥ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । ‘पह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । ‘उत्साहस्तृयमे सूत्रे’ ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम् । ‘पोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ‘आतो युक्’ (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्साहस्य’ ॥

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् । (‘वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुके शक्तौ च’) ‘अतिशयशक्तिर्वीर्या’ इति लमर-मालायां स्त्रीलम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अतिशयिताध्यवसायस्य’ ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृतिः शास्त्रम्

कपट इति ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छादकः । यद्वा पटतीति पटः । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्त्वान्न कुलम् । ‘व्याजः शास्त्रेऽपदेशे च’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ दम्भ्यतेऽनेन । ‘दम्भु दम्भने’ (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘दम्भः कल्के कैतवे च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।१२) । ‘उपधिव्याजचक्रयोः’ ॥ (४) ॥*॥ छद्मतेऽनेन । ‘छद अपवारणे’ (जु० उ० से०) मनिन् (३।२।७५) । ‘इस्मन्नन्क्रिषु च’ (६।४।९७) इति ह्रस्वः (‘छद्म शास्त्रेऽपदेशे घातिकर्मणि’) ॥ (५) ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । ‘कैतवं द्यूतदम्भयोः’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः क्रिया परप्रतारणरूपा, यद्वा पराभीष्टस्य निकर्तनम् । ‘कृती छेदने’ (तु० प०

से०) ‘इक् कृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीक् । ‘निकृतिर्भर्त्सने क्षेपे शठे शास्त्रेऽपि च स्त्रियाम्’ इति विश्वमेदिन्या ॥ (८) ॥*॥ शठति । ‘शठ कैतवे’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शठस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यच् । यद्वा शठनम् । ‘कृहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘कपटस्य’ ॥

प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

प्रमाद इति ॥ ‘भदी ह्ये’ (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । ‘+प्रमादः संमदे मते स्त्रियामुन्मदयोपिति+’ ॥ (१) ॥*॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अविसृष्टकृत्यस्य’ ॥

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

कौतूहलमिति ॥ कुतू चर्मनिर्मितस्नेहपात्रं हलति । ‘हल विलेखने’ (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा हलति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । कृत्वा हलम् । प्रज्ञायणि (५।४।३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) ‘कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते’ ॥ (४) ॥*॥ कुतू कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । उपपदसमासः (२।२।१९) । ‘इको ह्रस्वोऽङ्गच-’ (६।३।६१) इति ह्रस्वः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । यद्वा कुत्वा भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । ‘इमुसुक्-’ (७।३।५१) इति कः । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृज्यभावः । यत्तु—‘तुज हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । कुं तुजति । ‘मूलविभुज-’ (वा० ३।२।५) इति कः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कुत्वे आन्तरतम्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । (‘कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च’) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि ‘कौतुकस्य’ ॥

स्त्रीणां विलासविश्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गारादित्यादेः भावान्मनोविकाराच्च जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दवाच्याः । हवनम् । ‘हु दानादनयोः’ (जु० प० अ०) । ‘क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यन्विषये घञ् (३।३।१८) । यत्तु—मुकुट आह—शृङ्गारभावो रतिः । तज्जा—इति । तत्र । ‘शृङ्गारभावः’ इति समुदायस्य रतिवाचकत्वाभावात् । यदपि—हु हवने-

१—एतदग्रे ‘कैतवः कितवे शत्रौ’ इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु हैममेदिन्योः कैरवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यामपि ‘त्वयि भास्वत्युदिते सर्वतेजोभिभाविनि । उन्मीलितधरानाथ किं कैरवकुलं क्वचित्’ इत्येवोदाहृतम् । इति न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

१—प्रमदशब्दव्याख्यायामस्य कोशस्थोपन्यस्तत्वेन, प्रमदाशब्दव्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमदशब्दस्यैवोपादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि ॥

इत्युक्तम् । तदपि न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदपि-
उक्तार्थे भरतस्य संमतिरूपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञै-
र्ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा
वक्रगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास्म-
दुक्त एवार्थो लभ्यते, न भवदुक्तः । यत्तु—हयन्यनेनेति
हावः—इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । हेजो घञि संप्रसारणा-
विधानात् ॥ (१) ॥*॥ विलसनम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा०
प० से०) घञ् (३१३।१८) । 'विलासोऽङ्गे विशेषो यः
प्रियासावासनादिषु' । 'विलासो हावभेदे स्याल्लीलाया-
मपि पुंस्यर्थम् ॥ (१) ॥*॥ विवानम् । 'वा गतौ' (अ० प०
अ०) विवृगतिविशेषः । (यत्तु) 'अपट्टादयः' इति कुः—इति
मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'भृगुगवाद्यश्च' (उ०
१।३७) इति तूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच समवाये'
(दि० प० से०) । 'हलश्च' (३१३।१२१) इति घञर्थे । यद्वा
'कः' (वा० ३।३।५८) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति
निपातितः । विवोरोकः स्थानम् । विव्वोकोऽभिमतंप्रासाव-
पिगर्वादनादरः ॥ (१) ॥*॥ विभ्रमणम् 'भ्रमु अनवस्थाने'
(दि० पे० से०) घञ् (३१३।१८) । 'नोदात्तोपदेशः—' (७।३
।३४) इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो
मतः' । 'अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः ।
'विभ्रमो भ्रान्तिर्हावयोः' ॥ (१) ॥*॥ 'लल ईप्सायाम्'
॥ (*) ॥ 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोर-
भेदः भावे क्तः (३१३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ल-

लितं रतिचेष्टितम्' । ('ललितमीप्सिते । लडिते हावभेदे
स्यात्') ॥ (१) ॥*॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०) ।
'हेड् अनादरे' (भ्वा० आ० से०) भावे घञ् (३१३।१८) ।
'स्याद्भावसूचको हावो हेलाऽस्यैवानुभावनम्' । 'प्रौढेच्छा
सुरते हेला' इति वा । ('हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वार-
योषिताम्') ॥ (१) ॥*॥ लयनम् । लीः । 'लीङ् श्लेषणे'
(दि० आ० अ०) । संपदादिलात् (वा० ३।३।१०८) किप् ।
लियं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—'
(३।२।३) इति कः । 'प्रियस्यानुकृतिर्लाँ श्लिष्टा वाग्वेषचे-
ष्टितैः' । 'लीला केलिर्विलासश्च शृङ्गारभावजा क्रिया' ॥
(१) ॥*॥ इति शब्दार्णवात्प्रकारार्थादन्येऽपि ज्ञेयाः । 'लीला
विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चित्तम् । मोट्टायितं कुट्ट-
मितं विव्वोको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति मन्तव्या दश
स्त्रीणां स्वभावजाः' इति नाटकरत्नकोशः । विच्छेदनम् ।
'च्छिदिर् द्वैधीकरणे' (ह० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ।
'मण्डनानादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः' । ('विच्छित्तिः
स्यादङ्गरागे हावविच्छेदयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ किलकिञ्चित्त-
मत्र । 'हर्षाद्बुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चित्तम्' ।
स्वामी तु—किलकिञ्चित्तम्—इति पाठं मन्यते । यदाह 'कि-
लीति कण्ठकूजितम्' वा । यथा 'किलिकिलारावः' इति ॥
(१) ॥*॥ मोट्टनम् । 'मुट्ट प्रमर्दने' (तु० प० से०) । घञ्
(३१३।१८) । बाहुलकाद्धवस्तुट् । भृशादि (३।१।१२) क्य-
ङन्ताद्भावे क्तः (३१३।११४) । 'मोट्टायितं प्रियं स्मृत्वा
साङ्गभङ्गविजृम्भणम्' । यत्तु—मोट्टनम् । मोट्टः—इति मुकु-
टः । तत्र । मोट्टधातोरदर्शनात् । यदपि—लोहितादि (३।१।
१३) क्यङन्ताद्भावे क्तः—इति ॥ तदपि न । 'लोहिताडाजभ्यः
क्यङ्पवचनम्' 'भृशादिष्वितराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥
(१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदनादौ' (तु० प० से०) घञ्
(३१३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिमप् (वा०
४।४।२०) । ततो ण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) भावे क्तः
(३१३।११४) ॥ तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुः-
खोपचारः सौख्येऽपि हर्षात्कुट्टमितं मतम्' ॥ (१) ॥*॥

१—तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु
विकारोऽकसाच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविडम्बनं स विलासः ॥
२—एतदग्रे 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् ।
तेषामेव च विश्वासहेतौ प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति ।
तत्तु वीतंसशब्दार्थबोधकतया प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—अभिमत-
प्राप्तावपि गर्वादमादरः, सापराधस्य सक्चन्दनादिना संयमनं
ताडनं च विव्वोकोः ॥ ४—मदरागहर्षजनितो विपर्ययो
विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्, प्रिया-
रब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहालापनम्, मुधैव रुषितक्रोधौ,
पुष्पादीनां याज्या सहसैव तत्परित्यागः, वस्त्राभरणमाल्यानाम-
कारणतः खण्डनम्, मननं च इति ॥ योषितां यौवनजो विका-
रो विभ्रमः इत्येके ॥ ५—एतदग्रे 'विभ्रमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवाले-
ऽपि पुमानयम्' इति लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु 'विद्रुमः'
इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृतोपयोगि ॥ ६—सुकुमारविधानेन
भूनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गन्यासो ललितम् । यथा—चर-
णनिपातक्षणजङ्घननूपुरमसृणसंचरणे रेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसं-
स्थानसमुल्लसितभुजम्, उरःस्थलप्रसारणाद्विगुणपृथुकृतं स्तनस्त-
वकम्, स्कन्धासक्तैककुण्डलम्, उल्लसितभ्रूसाचीकृतविलोलितम्
इति ॥ प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितमित्यन्ये ॥

१—सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलम्बप्रियसमागमया स्व-
चित्चिन्विनोदार्थं प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिहसितभणितैरनुकृतिः कियते
सा लीला ॥ ३—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चिप्रियापराधादी-
र्ष्यानादरेण त्यक्तानां सखीनां प्रयत्नाद्वारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण
दत्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—इष्ट-
जनदर्शनवशात् शुष्करुदितहसितत्रसितक्रोधश्रमाभिलाषाणां संक-
रीकरणं किलकिञ्चित्तम् ॥ ५—प्रियकथासु साङ्गभङ्गजृम्भणं कर्ण-
कण्डूयनं मोट्टायितम् ॥ ६—सुरतेषु गाढपरिपीडने केशस्तनादि-
ग्रहणे च हर्षात्सुखेऽपि दुःखाविक्रिया, दुःखेऽपि सुखाविक्रिया
कुट्टमितम् ॥

विहरणम् । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वक्तव्यभाषणं व्या-
जाद्विहतं दर्शितेजितम्' ॥ (१) ॥*॥ इति ॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्म च ॥ ३२ ॥

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृ-
दोरप्' (३।३।५७) । 'द्रवो विद्रवनमेषोः । प्राद्रवे रसगलो-
श्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ केलनम् । 'किल क्रीडायाम्'
(तु० प० से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा । इन्
(उ० ४।११८) । 'केली इति स्त्रियामपि । 'केलीषु तद्वान-
गुणान्निपीय' इति नैपधात् । इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ प-
रिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥
क्रीडनम् । 'क्रीडु विहारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'-
(३।३।१०३) इत्यः । 'क्रीडा केलिप्रकारे स्यात्खेलार्थज्ञानयो-
रपि' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (४) ॥*॥ खेलनम् । 'खेल
चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'- (३।३।१०३) इत्यः ।
मुकुटस्तु 'खेला' इत्यस्य स्थाने 'लीला' इति पठति ॥ (५)
॥*॥ नरणम् । 'नृ नये' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (३।२।
७५) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'क्रीडायाः' ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम् । 'दिश अतिस-
र्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ('अपदेशः
पुमांश्चक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि') ॥ (२) ॥*॥ लक्षणम् । 'लक्ष
आलोचने' (तु० आ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) । 'लक्ष्यं
स्यादपदेशोऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥*॥ घञ-
न्तोऽपि । 'संख्यायां च न ना लक्षं क्लीवं व्याजशरव्ययोः'
इति मूर्धन्यान्ते रभसात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छा-
दनस्य' ॥

क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

क्रीडेति ॥ (१) ॥*॥ खेलनम् । 'गुरोश्च' (३।३।१०३)
इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'कूर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११५) । 'वोरुपधायाः-' (८।२।७६) इति दीर्घः ।

१—अवसरागतं वचनं व्याजादिना लते विद्धतम्—इति मुकुटः ॥

२—विद्रवे पलायने यथा 'द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिश्रिये त्वरया
ध्रुतम्' । प्राद्रवे प्रस्रवणे यथा—'जालेन चन्द्रमणिनैव महीधरस्य
संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

३—'आसवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ४—अवज्ञाने अनादरे
यथा 'तस्य द्वयमपि क्रीडा क्रीडादलितदन्तिनः' इत्यनेकार्थकैरवाकर-
कौमुदी ॥ ५—परीहासस्य—इति बुधमनोहरा ॥ ६—व्याजोऽत्र

स्वरूपाच्छादनम् । यथा 'ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम्' इति ।
पूर्वाक्तो व्याजः परद्रोहफलः । तथा च पञ्चिकायाम्—'कपटार्थो
व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशार्थस्त्वन्यदुद्दिश्यान्वार्थमनुष्ठानम् ।
यथा जलक्रीडामपदिश्यान्वार्थं याति' इति—इति मुकुटः ॥

यत्तु—'स्फुर्ज' इति लिङ्गात् कुर्यादीनां न दीर्घः (इति धर्मे-
दासः) । 'वोः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णच-
न्द्रः) आह । तत्र । 'स्फुर्ज' इति स्वरूपनिर्देशार्थं दीर्घानुच्चा-
रणात् । दीर्घविधेः सत्त्वाच्च । यदि 'विधिप्राप्तं कृत्वैव निर्दे-
ष्टव्यम्' इति नियमः स्वीक्रियते तदा एशिरेचोरेत्वाभाव-
स्याज्ञापकत्वं स्यात्, एत्वस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । अतएव 'दी-
र्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्वामिग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कन्दुकादिक्रीडनस्य' ॥

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

धर्म इति ॥ जिघत्स्यज्ञमनेन । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' (तु०
प० अ०) । 'धर्मे-' (उ० १।१४९) इति निपातितः ।
यत्तु—'घरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्तु 'घृ
क्षरण' इति धातूपन्यसनेन विरुध्यते । घरत्यज्ञमनेन वा ।
'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । ('धर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्ण-
स्वेदाम्बुनोरपि') ॥ (१) ॥*॥ निदह्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (२) ॥*॥
स्विद्यतेऽनेनाज्ञम् । घञ् (३।३।१२१) । 'स्वेदो धर्मे स्वेदने
च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्ताप-
स्य' ।—अङ्गजलस्य—इति मुकुटः । तत्र । स्वकृतकरणविग्र-
हविरोधात् । नहि जलेन प्रस्विद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मव्यु-
त्पत्त्या सोऽप्यर्थः ॥

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलय इति ॥ प्रलयनम् । लीङ् (दि० आ० अ०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रलयो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुं-
स्ययम्' ॥ (१) ॥*॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः । तल्
(५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सात्त्विकभावस्य' मूर्च्छा-
परपर्यायस्य । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः ॥

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवेति ॥ अवहिः स्थितिर्वहित्था । 'सुपि स्थः' (३।
२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात्कः । षष्ठोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनितमुखम्ला-
न्यादेर्गोपनम् । क्तिन् (३।३।१४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आका-
रगोपनस्य' ॥

समौ संवेगसंभ्रमौ ।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयचल-
नयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥
संभ्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि
स्यात्संवेगादयोरपि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षादिनाकर्मसु
त्वरणस्य' ॥

१—'अवहित्थमथोग्रता' इति भरतोक्तेः ङीवमपि—इति मु-
कुटपीयूषबुधमनोहराः ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । वा घञ् (३।३।१८) । उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः । आच्छुरणं परच्छेदनं । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७७) भावे 'स्यादा-च्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः' ॥ (१) ॥ एकं 'पर-स्यामर्षजनकहासस्य' ॥

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स इति ॥ स हासो मनागल्पः । 'स्मिद् ईषदसने' (भ्वा० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं भवेत्' ॥ (१) ॥ एकम् 'ईषद्धासस्य' ॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्वाल्पत्वहीनः । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) 'आकुक्षितकपोलाक्षं सखनं निःखनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानु-रागमाहुर्विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥ एकम् 'मध्यमहा-सस्य' ॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमाञ्च इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम् । घञ् (३।३।१८) 'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरि-तत्वादस्मात् 'अञ्जेः पूजायाम्' (७।२।५३) इति क्लानि-ष्ठयोरिड्विधानान्न कुलम् । यत्तु—'न कादेः' (७।३।५९) इति योगविभागात् कुलम्—इति भाषावृत्त्युपन्यसनं मुकु-टस्य । तन्न । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायामनिटः' इति वार्तिकेन) प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥ (१) ॥ रोम्णां हर्षणम् ॥ (२) ॥ पुलक-कण्टक-रोम-विक्रिया-रोमोद्गमाश्चात्रैव । ('पुलको गजान्नपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे । अङ्गुराज्यां मणिदोषे चषके तालके कृमौ' । ('कण्टकः क्षुद्रवैरिणि । वेणौ दुमाङ्के रोमाञ्चे' । 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोमविक्रिया रोमहर्षणम् । रोमोद्गम उद्धर्षणमुल्लासनकमित्यपि' । इति हैमात्) । द्वे 'रोमाञ्चस्य' ॥

क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टम्

क्रन्दितमिति ॥ 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) 'अथ क्रन्दितमाह्वाने रुदिते च नपुंस-कम्' ॥ (१) ॥ 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ 'क्रुश रोदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।११४) । ('क्रुष्टं रोदनरा-वयोः' ॥ (३) ॥ त्रीणि 'रोदनस्य' ॥

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

जृम्भ इति ॥ 'जृभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'जृम्भा विकासजृम्भणयोस्त्रिषु' । घञन्तस्यैव क्लीबत्वमपि । 'लि-ङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु—जृम्भं तु, अज्विधौ भयादिपाठात्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तन्न । 'अज्विधौ' इत्युक्तत्वेन क्लीबत्वस्याविधानात् ॥ (१) ॥ ल्युटि (३।३।११५) जृम्भणम् ॥ (२) ॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य' ॥

विप्रलम्भो विसंवादः

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभप् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । विरुद्धं सम्यक् वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ (२) ॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य' ॥

रिङ्गणं स्खलनं समे ।

रिङ्गणमिति ॥ 'रिग् गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ (२) ॥ 'रिग् गतौ' (भ्वा० प० से०) इ-त्येके (तन्मते रिङ्गणम्) । द्वे 'धर्मादेश्वलनस्य'—इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस्य—इत्यन्ये, पिच्छिलादौ पतनस्य इत्यपरे ॥

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (आ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०५) इत्यङ् । निन्दनम्, निन्दतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २।१७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥ 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शयनं सुरते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्' ॥ (२) ॥ 'जिष्ण्वप् शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्वापः शयननिद्रयोः । स्यर्शाज्ञतायाम-ज्ञाने' ॥ (३) ॥ 'स्वपो नन्' (३।३।१९) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥ संवेश-नम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संवेशः स्वापस्त्रीरतबन्धयोः' ॥ (५) ॥ 'सुप्तिः' अ-प्यत्र । ('सुप्तिः स्यर्शाज्ञतानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्' इति मेदिनीतः) ॥ पञ्च 'निद्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वाद्रातेः 'स्पृहियहि-' (३।२।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तन्द्रीः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् वा । 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' । निजभावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुकुटस्तु—इन्द्रियाणां तननं द्राव्यस्याम् । तन्द्रधातोः सौत्रान्मूर्च्छार्थात् 'तन्द्रेरिदीतौ' इति ह्रस्वकार-

प्रत्यये तन्दिः । डीपि तन्दी । दीर्घकारप्रत्यये लक्ष्मीशब्द-
वच्च-इत्याह । तन्न । द्रातिना विगृह्य सौत्रधातोरुपन्यासस्य
विरुद्धत्वात् । 'तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमविरोधात्' ।
'तन्देरिदीतौ' इति सूत्रस्यादर्शनाच्च । ईप्रत्ययविधायकाभा-
वाच्च । (यदपि) 'तन्दिस्तन्दी तन्दीस्तन्दा' इति रूपचतुष्ट-
यम् । इत्युक्तम् । तदपि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात्
॥ (१) ॥*॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प०
से०) 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य' ॥

भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ।

भ्रकुटिरिति ॥ 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१।२०) इतीन् । 'भ्रुवोः कुटिः,
भ्रकुंसवरूप्यम् । पृषोदरादित्वाट्कारे भ्रुकुटी, इत्यपि ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधादिना ललाटसंकोचनस्य' ॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

अदृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौम्येऽमु-
न्दरे ॥ एकं 'क्रूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'षिध संराद्धौ' (दि० प०
अ०) । किन् (३।३।९४) । ('संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ स-
दोशायामपि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृञ्'
(त० उ० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे
इति द्वयोः स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥
खो भावः ॥ (४) ॥*॥ विसर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (तु०
प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'निसर्गः सृष्टौ स्वभावे च'
इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य' ॥

अथ वेपथुः ।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'द्वेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) ।
'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ 'कपि किञ्चलने'
(भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('क्षणः कालविशेषे स्यात्प-
र्वण्यवसरे महे । व्यापारविकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः')

१—तदो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठो मुकुटपुस्तकत्रये तु
नोपलभ्यते ॥ २—एतत्स्थाने—'तन्दिस्तन्दीस्तन्दा' इति द्विरूपको-
शाच्च-इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयदृष्टं मया
लिखितम् ॥

इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भ्वा०
प० से०) णिजन्तः । अच् (३।१।१३४) । उद्धतो हर्षोऽ-
त्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वादुद्धवभावः । घः
(३।३।११८) वा । यद्वा महति । अच् (३।१।१३४) ।
'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स)वतेजसोः' (यत्तु)
मह्यते-नेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः-इति मुकुटः ।
तन्न । 'हलश्च'-(३।३।१२९) इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ (३)
॥*॥ उद्धनोति । दुःखम् । 'धूञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो यादवभिदि महे च कतु-
पावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'ध्रु प्रेरणे' (तु० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरको-
पयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य' ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगता-
र्थनिरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम् ॥

अधोभुवनपातालबलिसद्वरसातलम् ।

नागलोकः

अथ इति ॥ अधश्च तद्धवनं च ॥*॥ 'अधः अपि' ।
'अधोऽव्ययं स्यात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥
पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ।
'पातालं वडवानले । रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
बलेः सद्म ॥ (३) ॥*॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥*॥
नागानां लोकः ॥ (५) ॥*॥ अधोलोक-फणिभुवना-
दयः अप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'पातालस्य' ॥

अथ कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ।
यद्वा 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । इगुपधात्वात् (३।
१।१३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुहरं गह्वरे छिद्रे
क्लीवं नागान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ शोषणम् । 'शुष
शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१।२०) ।
शुषिरस्यास्ति । 'उषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः । 'शुषिरं
वंशादिवाये विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गते
बहौ रन्ध्रान्विते त्रिषु' ॥ (२) ॥*॥ विवृणोति । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा विवि-

१—मूषिके ना स्त्रियां नात्पौषधौ, मूषिके ना स्त्रियां वर्गे, इत्येवं
पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

यते । 'ग्रहवृट्निश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । विगतो वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा । 'विवरं दूषणे गते' ॥ (३) ॥*॥ विलति भिनत्ति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विल्यते वा । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रे 'कृत्युटः' इति (वार्तिकेन) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः । घञर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावो वा । 'विलं छिद्रे गुहायां च पुमानुच्चैःश्रवोहये' ॥ (४) ॥*॥ छिद्यते । 'छिद्रं भेदने' (तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) यद्वा छिद्यते 'छिद्रि द्वैधीकरणे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'छिद्रं विवररन्ध्रवत् । गते दोषे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र । यत्तु—अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)—इति मुकुट आह । तत्र । व्यथनमिति भावप्रत्यये बहुव्रीहिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥*॥ रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । निष्ठायां सेट्त्वान्नङ्कादित्वात् (७।३।५३) कृत्वम् । यत्तु मुकुटः—रोचते प्रकाशते । घः (३।३।११८)—इत्याह । तत्र । कर्तरि घस्याविधानात् । 'रोकं कयणभेदे ना वि (वरे)विले चले । रोकौऽशौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ रमणम् । संपदादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः । रमं कीडां धरति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । रन्धयति । 'रध हिंसासंराज्योः' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्क् वा । 'रन्ध्रं तु दूषणे च्छिद्रे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र गतौ' (तु० प० से०) व्यन्तात्पचायच् । शु शोभनमभ्रं व्योमात्र वा । तालेव्यादि ॥ (९) ॥*॥ उप्प्यतेऽत्र । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भिदादिः (३।३।१०४) । ('वपा विवरमेदसोः') ॥ (१०) ॥*॥ शुष्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुपधाकित्' (उ० ४।१२०) । 'शुषिः शोषे विलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ सुषु स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । बाहुलकात् किः । (सुषिः) । 'विवराभिधायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यतालव्यौ' इत्यूष्मविवेकः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'बिलस्य' ॥

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे

गतेति ॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । (हसिमृग—' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) 'शरट्-कसर-गर्त-शृङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रभसात् ।

१—'विवराभिधायिनि' इत्यूष्मविवेकतो दन्त्यादित्वे तु 'सुषु अभ्रम्' इति विग्रहः इति पञ्चिकाशयः—इति मुकुटपीयूषबुधमनोहराशयः ॥

'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्ताशे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवन्त्यस्मात् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८९) । इदन्तोऽपि । 'दर्भेऽपि पवित्रमवटिरवटेऽपि' इति हलायुधः । 'अवटः कूपविलयोर्गते कुहकजीविनि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रन्ध्रमात्रस्य' ॥

सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ शुषिरस्यास्ति । 'उषशुषि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (तु० उ० से०) चुरादिः । अन्धनम् घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥*॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥*॥ तमिस्रास्त्याश्रयत्वेनास्येति वा (अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'तमिस्रं तिमिरे कोपे, तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) । किरच् (बाहुलकात्) । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (४।१८९) । ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं, वा ना विधुंतुदे') इति मेदिनी ॥*॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि । 'तमसं तु निशाचर्म' इति त्रिकाण्डशेषात् । (स्त्रियां तु तमसा नदीविशेषे) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अन्धकारस्य' ॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'घनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेऽवतमसम्

क्षीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः अच (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः समन्तात्तमः । अच् (५।४।७९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'सुप्सु-

पा' (३।१।४) इति समासः । अनञ्जान्न नलोपः । ('नागो-
मतङ्गजे सर्वे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते सुस्तके
वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः ।
नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे कारणान्तरे' इति हैमः ॥ (१)
॥३॥ कद्वा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) 'ढे लो-
पोऽकद्वाः' (६।४।१४७) इति टिलोपाभावे 'ओर्गुणः' (६।४।
१४६) । यत्तु-स्वामी-शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । न
तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दस्यूङ्गिषेधः-इत्याह ।
तत्र । 'संज्ञायाम्' (४।१।७२) इति लोकेऽय्यूङ्गिषानात् ॥
(२) ॥३॥ सर्वेभ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ द्वे 'फणालाङ्गल-
घतो नराकारसर्पस्य' ॥

तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्ल विशेषणे'
(६० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सी-
रिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्मात्यदाने स्यात्' इति
हैमः ॥ (१) ॥३॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे
पुमान्, निरवधौ त्रिषु' ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'नागानां
स्वामिनः' ॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के मूर्ध्नि यस्य । वसु कायति
वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः ।
तस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥३॥ सर्पाणां
राजा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात्

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस्य । 'अञ्जासिकायाः'
(५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥३॥ गोनासोऽप्यत्र ।
'गोनासगोनसौ' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥३॥ तेलति
'तिल गतौ' (प० से०) भ्वादिः । तिलति । 'तिल स्नेहने'
(प० से०) तुदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागमश्च—
इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषूक्तसूत्राभावात् तेलनम् ।
तिल् । संपदादिक्लिप् (वा० ३।३।१०८) तिलमेति । 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) क्लिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) ।
तिलित् । तिलितं स्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) ।
कः (३।२।३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा०

३।३।१०८) इक् । तिलिं गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) ।
इति डः ॥ (२) ॥३॥ 'गोनसौ मण्डली वोडः' इति तु
विकमादित्यः ॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य' ॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

अजेति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । अजस्य गरः । अजो नित्यो गरो
विषं यस्येति वा । यत्तु—अजं छागमपि गिरति । पचायच्—
इति मुकुटः । तत्र । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् । 'अजगरः स्मृतः
सर्पभेदेऽपि कवचे बुधे' ॥ (१) ॥३॥ शेते । 'शीङ् स्वप्ने'
(अ० आ० से०) 'शृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (२) ॥३॥
वहति । 'वहियुभ्यां णित्' (ऊ० ३।१।१९) इत्यसच् ।
णित्त्वाद्बुद्धिः । बाहं गतिं स्यति-इति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । 'वाहसोऽजगरे वारिनिर्माणमुनि-
प्रणयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अजगरस्य' ॥

अलगदौ जलव्यालः

अलेति ॥ लगति 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । क्लिप्
(३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३४) । लक्
चासावर्द्धश्च । लग्नः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विषत्वात्तद्भिन्नो-
ऽलगर्दः । यद्वा—अलति । 'अल गलादौ' (भ्वा० प० से०) ।
गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
अलश्चासौ गर्दश्च ॥३॥ 'अलगर्धः' इति तु मुकुटः । अलं
गृह्यति । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥
जलस्थो व्यालः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

समौ राजिलङ्गुण्डुभौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखास्यास्ति । सिध्मादित्वाङ्गच्
(५।२।९७) । यद्वा—राजि लाति । 'ला दाने' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥३॥
'ङ्गुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः । लण्यते ।
'ओ लङि उक्तेषणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
डलयोरेकत्वम् । उभति । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०) ।
'ङ्गुण्डु' (३।१।१३५) इति कः । ङ्गुण्डुश्चासावुभश्च ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—'ङ्गुण्डु तुङि निमज्जने' ।
घञ् (३।३।१८) । ङ्गुण्डेन भाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (३।१।३२) इति समासः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । तवर्गवृत्तीयादिरपि । अत एव
'दो डो दो लश्च' इति नरसिंहः-इति मुकुटः । 'दण्ड भा-
षणे' । 'दण्डुभः' इत्येके-इति स्वामी । तत्र । उक्तधातूना-
मदर्शनात् । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे

१—इह यद्यपि शेषवासुकोभेदः । तथापि गतानुगतिकतया
कवयोऽभेदेन प्रयुज्यते यथा 'स्वमिव भुजंगविशेषं व्युपधाय स्वपिति
यो भुजंगविशेषम्' इति वृन्दावने । 'वलययितशेषशायिनः सखि-
तामादित पीतवाससः' इति नैषधे । इति मुकुटः ॥ २—'गो-
नासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥

विधानात् । परत्वादुपपदसमासस्य (२।२।१९) न्याय्यत्वाच्च ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य' ॥

मालुधानो मातुलाहिः

मालिवति ॥ मालुरोषधी । तत्र धानमस्य । 'मालु-
धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते' इत्युत्पलिनी । 'मालु-
धानो मातुलाहौ मालुधानी लतान्तरे' इति विश्वः । (१)
॥*॥ मां तुलयति । कः । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) ।
मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः—कञ्चुकः । नास्ति
मुक्तोऽस्य । 'निर्निश्चयनिषेधयोः' । निर्मुक्तस्य कसञ्चे स्या-
न्मुक्तकञ्चुकभोगिनि' ॥ (१) ॥*॥ मुक्तः कञ्चुको येन ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य' ॥

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥
आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।
उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥

सर्प इति ॥ सर्पति । 'सृष्टं गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा ।
'नोक्तमनिलम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घञ् । सर्पः ।
सोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७) स्त्रियां जातित्वा-
न्डीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ पर्दते । 'पर्द कुत्सिते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । 'पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च' (उ० ३।८०)
इति काकुः प्रलयः । पिपतिं स्वम् । 'पिपतेर्दाकुर्ह्रस्वश्च'
(*) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः पुमान्' ॥
(२) ॥*॥ 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) इगुपधत्वात्
(३।१।१३५) कः । भुजः सन् गच्छति । 'अन्यत्रापि' (वा०
३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ 'भुजेन कौटिल्येन गच्छति'
वा । 'गमेः सुपि' 'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) इति खचि
डित्वे टिलोपे भुजंगः । 'भुजंगः सर्पखिन्नयोः' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ आहन्ति । 'आडि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (उ० ४।
१३८) इतीन् डित् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥*॥
खच्यडित्वे भुजंगमः ॥ (६) ॥*॥ 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा
तथा विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारान्तमाशीशब्दमाहुः ।
'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः ॥ (७) ॥*॥ वि-
षस्य धरः ॥ (८) ॥*॥ चक्रमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।
११५) । 'चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनि' इति
हैमः ॥ (९) ॥*॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०)

व्याडपूर्वः । अच् (३।१।१३४) । ('व्याडो हिंस्रपशौ सर्पे')
॥*॥ डलयोरेकस्मरणात् व्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे
सर्पे खले श्वापदसिंहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥
कुटिलं सर्पति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यङ् ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'यडोऽचि च' (२।४।७४) ।
'संसार-सारस-सरीसृप-सस्य-साल्नाः' इति द्विदन्त्ये ङष्म-
विवेकः ॥ (११) ॥*॥ कुण्डलं कुण्डलाकारतास्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । यत्तु मुकुटः—वयं तु 'कुण्डलमनुकरोतीति'
'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थणिजन्तात् घञर्थे कै
(वा० ३।३।५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्यो-
गाद् 'इनिः' (५।२।११५) 'कुण्डली' इति ब्रूमहे-इत्याह ।
तत्र । परिगणनात् काभावात् । प्राचामेव फलितार्थस्य ला-
भात् । 'कुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२)
॥*॥ गूढाः पादा अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादा-
नामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा गूढं
पादयति । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तात् (३।१।
२६) क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णो-
ऽस्य । सान्तः ॥*॥ अत एव 'गोकर्णः' अपि । ('गोकर्णः
प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः') ॥
(१४) ॥*॥ काकस्येवोदरमस्य । यद्वा—ईषदकति । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ईषदर्थे च' (६।३।
१०५) कोः कादेशः काकम्—ईषत्कुटिलगतिमद्—उदरमस्य ॥
(१५) ॥*॥ फणास्यास्ति । ब्रीह्यादिः (५।२।११६) फणो-
ऽस्यास्ति वा । अत इनिः (५।२।१०५) ॥ (१६) ॥*॥ द-
र्व्याकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधनत्वात् । दर्वा फणं
करोति, इति वा । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥
(१७) ॥*॥ दीर्घं पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गर्हितं दशति ।
'लपसद-' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजभ-' (७।४।८४)
इति नुकि अनुस्वारः (८।२।१२४) । 'यजजप-' (३।२।
१६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुंलिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' ॥
(१९) ॥*॥ विले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५)
इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यङ् । 'विलेशयो
मूषिकेऽहौ' इति हैमः ॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति । 'उ-
रसो लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं
पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।
४८) इति डः । 'पन्नगश्चोषधीमेदे तथैव पवनाशने' ॥
(२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वास्यास्ति । इनिः (५।२।
११५) । 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्ब्रामपात्रे नृपे पुमान् ।
विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' ॥ (२३) ॥*॥
जिह्वं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि'—(वा० ३।२।१०९) इति

१—अत्र तु 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि बलयेऽपि च ।

काञ्चनद्रुगुडच्योः स्त्री केवलः कुहनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तत्तु
न सर्पपर्यायबोधकम् ॥

१—लक्ष्यं च । 'किं महोरगविसर्पविक्रमो राजिलेपु गरुडः
प्रवर्तते' इति स्वामी ॥ २—भाष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति दृश्यते ॥

डः । 'जिह्मगोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥
पवनोऽशनं यस्य ॥ (२५) ॥*॥ पञ्चविंशतिः 'सर्पमात्रस्य' ॥
त्रिष्वहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहौ भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४३१५६)
इति ढच् स्त्रियां 'टिड्ढा-' (४१११५) इति ङीप् ॥ (१)
॥*॥ आदिना कञ्चुकादि ॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः' ॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

स्फटायामिति ॥ स्फटति । 'स्फट विकसने' (चु० प०
से०) चौरादिकः । णिजभावे पचाद्यच् (३१११२४) ॥*॥
'फटा' इति क्वचित्पाठः । पृषोदरादिः (६३१०९) ('फटा
तु कितके फणे') ॥ (१) ॥*॥ फणति । 'फण गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वयोः' इत्य-
नेन 'स्फटा' अपि संबध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥
समौ कञ्चुकनिर्मोको

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादुक्त् । 'कञ्चुको वारवाणे स्यान्नि-
र्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके ।
कञ्चुक्यौषधिभेदे च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ निश्च-
येन मुच्यते ॥ कर्मणि घञ् (३१११९) । 'निर्मोको मो-
चने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चुके' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्पत्वचः' ॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोहयति । अच् (३१११३४) ।
क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'जिह्विदा स्नेहनमोचनयोः' । 'मोहनयोः'
इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प०) । 'हलश्च' (३११२९)
इति घञ् । पृषोदरादिः (६३१०९) । 'क्ष्वेडो ध्वनौ क-
र्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति ।
लोहितार्कपर्णफले घोरपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले
वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ गिरति जीवम् 'गृ नि-
गरणे' (तु० प० से०) । अच् (३१११३४) । गरं लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३१२१३) । भावपरत्वं
गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलकादलच् वा । 'गरलं पन्नगविषे
तृणपूलकमानयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वेवेष्टि कायम् ।
'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) 'विष विप्रयोगे' (क्र्या० प०
से०) वा । 'इगुपध-' (३) (१११३५) इति कः । 'गरले
विषमम्भसि च, स्त्रियामतिविषायाम्' इत्युष्मविवेकान्मूर्ध-
न्यान्तम् । 'पुंसि क्लीबे च' इति विषेणापि संबध्यते—इति
क्रेचित् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ॥

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।

पुंसीति ॥ ईषत् कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प०

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् ।
नैषा ग्रन्थकृद्वीतिः—इति पीयूषम् ॥

से०) अच् (३१११३४) । 'ईषदर्थे च' (६३१०५)
इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे, नाकुलाले द्रोण-
काके, विषभेदे च न स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ कालमपि कूट-
यति । 'कूट परिदाहे' (उ० से०) चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३१
२१९) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव—इति वा ॥
(१) ॥*॥ हलति जठरम् 'हलविलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
न हलति आहलति वा अच् (३१११३४) । अहलम्—आ-
हलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति
वा । हलमिव हलति । अच् (३१११३४) प्रज्ञायण्
(५३३३८) । 'हालाहलं हालाहलं वदन्त्यपि हलाहलम्'
इति द्विरूपकोपः । 'गोनासगोनसौ, हालाहलं हालाहलं विषम्'
इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे । ज्ये-
ष्ठां च' इति हैमः ॥ (१) ॥ एते त्रयः क्लीबपुंसोः ॥*॥ सौ-
राष्ट्रे देशभेदे भवः । अध्यात्मादित्यात् (वा० ४३३६०)
ठच् । 'सौराष्ट्रिकः' इति पाठः—इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव
इति तु स्वामी । (१) ॥*॥ शुक्लिके देशे भवः । 'दतिकुक्षि-'
(४३१५६) इति योगविभागादुक्त् ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्मणः पुत्रः ।
'ब्रह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नदभेदे च पुंस्ययम्' ॥ (१) ॥*॥
प्रदीपयति णिच् । (३११२६) नन्दादित्युः (३१११३४) ॥
(१) ॥*॥ दारदि देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्यात्पारदे
हिङ्गुले पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ वत्सान् नभ्राति । 'णभ हिंसायाम्'
(क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२११) वत्सस्य नाभिरिव
नाभिरस्येति वा । 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्—' (५३४७) इति
योगविभागादच् ॥ (१) ॥*॥ 'स्थावरविषभेदानां' प्र-
त्येकम् ॥

विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेत्ति वा । 'तदधीते तद्वेद' (४१
२१५९) इत्यण् । विषस्य वैद्यः ॥ (१) ॥*॥ जाङ्गली विषवि-
द्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्यात् (४२१६३) ठक् । 'परी-
क्षितं समश्रीयाज्जाङ्गलीभिर्भिषग्भृतः' ॥ जाङ्गल्या दीव्यतीति
वा । 'तेन दीव्यति' (४१४१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गारुडिकस्य' ॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिग्रहि-' (३१११३४)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । तेन दीव्यति ।

१—यथा 'स्निग्धं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमि-
वाप्रगुणं तदेव' यथा 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृतहा-
लहलैषः' यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं
महाविषम्' इति स्वामी । 'कस्य सद्यो हलाहलः' इत्यनेकार्थकैर-
वाकरकौमुदी ॥ २—गोनासगोनसौ श्लोकार्धपतितत्वेनोक्तौ न प्र-
कृतोपयुक्तौ ॥ ३—'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्ये धर्मे व्यवस्थितः
इति याज्ञवल्क्योक्तेः—इति स्वामिमुकुटबुधमनोहराः ॥

ठक् (४।४।२) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुद्धभावे 'अहितुण्डिकः'
अपि । 'व्यालप्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ नरति, नृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वा०, क्था० प० से०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५।३५) । 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) नारकः । यत्तु—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति स्वामिसुकुटौ । तत्र । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपदपरत्वाभावाच्च । यदपि—नराः कायन्त्यत्र । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । अधिकरणे उक्तवार्तिकप्रवृत्तेः । 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति बाधात् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतोऽयात् ॥ (३) ॥*॥ दुष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नरकस्य' ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस्य नरकस्य भेदाः । तपति । ल्युः (३।१।१३४) । 'तपनोऽरुहकरेऽपि स्याद्भास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥*॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुर्नाम प्राणी (मृग)-विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥*॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति 'भेदिनी' ॥ (१) ॥*॥ हरणं हारः । घञ् (३।३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र ('संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी) । इत्येके ॥ (१) ॥*॥ कालान्ययोमयानि सूत्राप्यत्र ॥ (१) ॥*॥ आद्यशब्देन तामिहान्धतामिहासिपत्रवनादयः । 'नरकभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

१—अत्र तु 'दारिद्रे नरके चापि' इति लिखितमासीत् । परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कलोलरहिते यथा 'अवीचिर्निर्वाते सरससरसीवेयमबला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुलिङ्गः 'अवीचि गाहन्ते हुतवहशिखापूरितमपि' इति शिल्पलेखः इति—सर्वधरः स्वामी पञ्चिका च—इति मुकुटः ॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नरकान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः । नरके भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'नरकस्थप्राणिनाम्' ॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (४।३।५३) । विगता तरणिर्नौयंत्र वा । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । वितरणेन दानेन लङ्घ्यते इति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋतिर्घृणा यस्याः 'ऋतिर्गतौ घृणायां च स्पर्धायां च शुभेऽपि च' इति रभसः । निर्गता ऋतेः शुभात्—इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजूः

विष्टिरिति ॥ विशति क्लेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । यद्वा विष्णाति । 'विष विप्रयोगे' (क्था० प० से०) । 'क्तिच्तौ च—' (३।३।१७४) इति क्तिच् । यद्वा विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्टि विप्रयोगे' करणे क्तिन्—इति मुकुटो व्याख्यत् । तत्र । विप्रहादिप्रदर्शनस्य प-रस्परविरुद्धत्वात् । ल्युटा क्तिनो बाधप्रसङ्गाच्च । 'विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राजूप्रेषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आजवते । 'जू गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'क्तिवचिप्रच्छि—' (वा-३।२।१७८) इति क्तिवदीर्घौ । आ अज्यते वा । 'आजूवेतनयोर्विष्टिः कर्मकृतकर्मणोरपि' इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आजू रेफान्तापि, इति पञ्चिका स्वामी च इति मुकुटः । तत्र । पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविप्रहृदयेनापि रेफान्तताया अलाभात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे स्त्रियौ । द्वे, निर्मूल्यक-

१—मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २ निरुपद्रवे च वाच्यलिङ्गो यथा 'निर्ऋतिर्धर्मकर्मठः' इति हैमानेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यलिङ्गो यथा 'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महौजसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'हृदादभृतिः क्लेशो विष्टिराजुश्च कीर्त्यते' इति कोषान्तरादिति मुकुट-बुधमनोहर ॥

मंकरणे इति मुकुटः, नरके हठात्प्रक्षेपस्येति स्वामी, 'भद्रा-
ख्यकरणस्य' इत्यन्ये ॥

कारणा तु र्यातना तीव्रवेदना ।

कारणेति ॥ 'कृञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । 'यत्
निकारोपस्कारयोः' (जु० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३।१।
२६) । 'प्यासश्चन्य-' (३।३।१०७) इति युच् । 'कारणं
करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च' ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ 'विद् वेदनाख्यानविवासेषु' (जु० आ०
से०) । णिच् (३।१।२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा
चासौ वेदना च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य' ॥
नरकैरुज इति स्वामी ॥

पीडावाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्

पीडेति ॥ 'पीड अवगाहने' (प० से०) चौरादिकः ।
मिदार्थे (३।३।१०४) । 'पीडार्तिमर्दनौत्तंसकृपासु सरल-
हमे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वाधृ विलोडने' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'वाधा दुःखे निषेधे
च' इति मेदिनी ॥*॥ 'आवाधा' इति वा छेदः । 'आवाधा
वेदना दुःखम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥*॥ 'व्यथ भयसं-
चलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः पितः' इति शि-
त्वातिदेशादङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ दुष्टानि खान्य-
स्मिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । यद्वा दुःखयति । 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्'
(उ० से०) चुरादिः । पचायच् (३।१।१४) ॥ (४) ॥*॥
मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । मान-
स्याद्भिन्नम् । 'प्रसूतिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कलाकलम्'
इति वाचस्पतिः ॥*॥ अमनसो भावः आमनस्यम् । 'ब्राह्म-
णादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ्-इति स्वामी (५) ॥*॥ प्रसूते-
र्जातम् । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥*॥ द्वे
वैमनस्यस्य इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्थाः-इति सभ्याः ।
'दुःखप्रसूतिजे क्लीबे पीडा वाधा च वेदना' इति माला ।
कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।३।
१७४) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडभावः ।
'कष्टं तु गहने कृच्छ्रे' ॥ (७) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने'
(तु० प० से०) । 'कृतेऽच्छः कू च' (उ० २।२१) इति रक्
छश्च । 'कृच्छ्रमंहसि । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८)
॥*॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३।२।३) । 'आ-
भीलं भीषणे कृच्छ्रेऽपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ त्रीणि 'श-
रीरपीडायाः' ॥ नवापि 'दुःखस्य' इत्येके ॥

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ एषां मध्ये यद्वेद्यगामि द्रव्यगामि तत्रिषु ।
दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः । सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥

॥ इति नरकवर्गविवरणम् ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः १

रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

समुद्र इति ॥ समुनत्ति । 'उन्दी क्रेदने' (क० प० से०) ।
'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उद्रा जलचर-
विशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्यादया वर्तते इति
वा ॥ (१) ॥*॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति धातुः किः । ('अब्धिर्ना सरसि वारिधौ')
॥ (२) ॥*॥ कुं पृथ्वीं पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अन्येषामपि-' (६।३।
१३७) इति दीर्घः । नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा न कूप-
मृच्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अगाधत्वात् ख-
नितुमशक्यः कुश्च उश्च कौ पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः'
(जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) तद्धितः । ('अकू-
पारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३) ॥*॥ पारमावृणोति ।
'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शआयच् । (५।२।१२७) ।
'पारावारः पयोराशौ पाराचारं तटद्वये' ॥*॥ पारमपार-
मस्येति (पारापारः) पवर्गादिमध्यः-इति कश्चित् ॥ (४)
॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥ उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वा-
नुदधौ च' (८।२।१३) 'इति मत्वन्तो निपातितः ॥ (६)
॥*॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।
९३) इति किः । 'पेषंवासवाहनधिपु च' (६।३।५८) इत्युदः ।
'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥*॥ स्यन्दन्ते
आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रखवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्वैमथुदेशा-
ब्धिर्नदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥
'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्य-
स्मिन् । मनुप् (५।२।९५) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति
भत्वम् । 'सरस्वांस्तु नदे वार्धौ ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् ।
वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीमिदि । मनुपत्न्यामपि' ॥
(९) ॥*॥ सगरस्य राज्ञोऽयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०)

१—एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥ २—तथा च हरिप्रबोधे

संदृष्टयमकम्—'सतमाः सतमालतया पारापारास्तः सदारोदारः ।
लोकालोकानुकृतिः सद्यः स ह्ययमनभ्रकूटैः कूटैः' इति मुकुटशु-
धमनोदरे ॥

१—अहसि पापे यथा 'कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रविर्लुनातु' इत्य-
नेकार्थकैरवाकरकौशुदी ॥ इह त्वम्भसीति लिखितमासीत् ॥

॥*॥ अर्णास्यत्र सन्ति । 'अर्णसो लोपश्च' (५।२) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥*॥ रत्नानामाकरः ॥ (१२) ॥*॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥*॥ यादसां जलजन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥*॥ अपां पतिः ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समुद्रस्य' ॥

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥*॥ एवं लवणोदः, इक्षुरोदः, सुरोदः, दधिमण्डोदः, स्वादूदः, घृतोदः ॥ 'समुद्रविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आपुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आप् व्याप्तौ' (खा० प० अ०) । 'आप्पोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २।५८) इति किच् ह्रस्वं च ॥*॥ असुनि (उ० ४।२०८) आपः सान्तं क्लीबं च । 'कवन्धमुदकमापोनीरवार्वारिनारम् । क्लीबमपि' इति संसारावर्त्तात् ॥ (१) ॥*॥ वारयति । वृजो ण्यन्तात् (३।१।२६) किप् (३।२।१७८) । वार् क्लीबमुक्तसंसारावर्त्तात् ॥ (२) ॥*॥ 'वसिषि' (उ० ४।१२५) इतीजि वारि च । ('वारि हीवेरनीरयोः । वारिर्ध्व्यां सरस्वत्यां गजबन्धनभुव्यपि') ॥ (३) ॥*॥ सलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकलम् । 'सरिलं सलिरं सलिलम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ कम्प्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषादिवात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीजलं पद्मं कमलं व मलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'कमलम्' इत्येकं नाम । 'मलं क्लोमि भेषजे । पङ्कजे सलिले ताप्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ जलति । 'जल अपवारणे' (बु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जलं गोकलले नीरे हीवेरेऽप्यन्यवज्जडे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ पयते पीयते, वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।

१—बाहुलकात्पञ्च अलुक् ॥ वाक्येनैव नामेति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपापतेः' इति दर्शनात्—इति स्वामी ॥ २—'आपोभिर्माज्जनं कृत्वा' इति स्मृतेः—इति मुकुट-धुषमनोहरे ॥ ३—प्रयोगश्च 'वारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्वघटकपरः ॥—पूर्वसाहचर्यास्तीत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात् स्त्रीस्त्रीवयोर्वार इति तु पञ्चिका इति मुकुटः ॥

'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) वा असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ कीलां ज्वालामलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । और्वाग्नेः कीलां लाति वा । 'कीलालं रुधिरं तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ न मृतं मरणमस्त्यस्मिन् । प्राणस्यापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरि-देवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुह्य्यामलकीषु च' ॥ (९) ॥*॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधारणयोरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः क्रमात्' ॥ (१०) ॥*॥ भूयते । 'भू प्राप्ता' (बु० आ० से०) । 'भू-सूधुभ्रस्तिजभ्यश्छन्दसि' (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११६) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले' ॥ (११) ॥*॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वन्तु याचने' (तु० आ० से०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बहुभावः । यत्तु—भुवनवद्बाहुलकात् क्युनि 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम्,—इत्युज्ज्वलदत्तः—इति मुकुटः । तत्र । 'अनुदात्तोपदेशः' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस्य कृति झलि विधानात्क्युनि तदप्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादावपि प्रसङ्गात् । 'वनं प्रसवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ कं सुखं बध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कवन्धं सलिले रुण्डे' इति शाश्वतादिदमेकं नाम । 'कवन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरे । क्लीबं जले, पुंस्युदरे राहुरक्षोविशेषयोः' ॥*॥ केचित्तु—'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे नामनी—इत्याहुः ॥ (१३) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उदकम्' (उ० २।३९) इत्युणादिसूत्रेण साधु । यत्तु—उन्दति—इति विग्रहीतवन्तौ स्वामिमुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥*॥ पाति । 'पारक्षणे' (अ० प० से०) । 'उदके शुट्च' (उ० ४।२०४) इत्यसुन् शुट् । यत्तु—पीयते—इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । तत्र । 'पातेर्बले जुट्' इत्यनुवृत्तिविरोधात् ।

१—अत्र तु 'प्रसूरया जनन्यपि' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तत्तु न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २—प्रवासे यथा 'आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखितमासीत् ॥ ३—'समरसरसि नृत्यत्कवन्धे' इति वासवदत्तायाम् 'चलितोद्धतकवन्धसंपदाः' इति माघे च प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ ४—'उधकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते' । तथा च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सूत्रे) कैयट—इति मुकुटः ॥

तत्र पातेर्ग्रहणम्, न पिवतेः ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पाति ।
 'पुष पुष्टौ' (क्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४१४)
 इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः ।
 ओषधीद्वीपविहगतीर्थराजोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च
 काण्डे खड्गफलेऽपि च' ॥ (१६) ॥*॥ सर्वतो मुखान्यस्य ।
 सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उग्रे च क्षेत्रज्ञब्रह्मणोः पु-
 मान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्त्मन्यपि स्मृतम्' ॥ (१७)
 ॥*॥ आप्रोति, आप्यते वा । 'आप्ल व्याप्ति' (स्वा० प० अ०)
 'उदके नुम्भौ च' (उ० ४१२१०) इत्यमुन् ह्रस्वो भान्तादेशो
 नुमागमश्च । अम्भते वा । 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) ।
 अमुन् (उ० ४१९८९) । यत्तु—अमति—इति विग्रहप्रदर्शनं
 स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । यच्च—अमेर्भुक् च—इति सूत्रोपन्य-
 सनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादावनु-
 पलम्भात् । अस्मदुपन्यस्तस्योपलम्भाच्च ॥ (१८) ॥*॥ कृ-
 च्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुद् च'
 (उ० ४१९९७) इत्यमुन् नुडागमश्च । यत्तु—कृणोति—इति
 विग्रहीतं स्वामिना । तत्र । 'अतैरुच्च' इत्यतः 'अतैः' इत्यनु-
 वृत्तेः स्वादेस्तत्राग्रहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र
 आवरणार्थः । औणादिको यः (४१९९२) ॥ (२०) ॥*॥
 पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३१९१६) ।
 पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'पानीयं पेय-
 जलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते । 'शीञ् प्रापणे'
 (भ्वा० उ० से०) । 'स्फायि—' (उ० २१९३) इति रक् ।
 निर्गतं रादग्रेर्वा । 'निरादयः—' (वा० २१२१८) इति स-
 मासः । 'अग्रेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्कान्तो रो-
 ऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २१२१४) इति
 बहुव्रीहिः । 'अञ्चोऽग्निः' इति स्मृतेः । यत्तु—'दूलोपे—' (६।
 ३१९११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी—इति मुकुटः ।
 तत्र । नयति 'नीरम्' इति स्वामिग्रन्थादुक्तार्थानवगमात् ।
 निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आत-
 श्चोपसर्गे' (३१९१३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवार्वागिरारम्'
 इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्'
 (४३१९२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः ।
 ('नारस्तर्णकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ क्षियति ।
 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि(क्षि)मीनां
 दीर्घश्च' (उ० २१२५) इति क्रन् दीर्घत्वं च । यद्वा घस्यते ।
 'घसेः किञ्च' (उ० ४३४) इतीरन् । 'गमहनजन—' (६।४।
 ९८) इत्युपधालोपः । यत्तु—क्षयति—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकु-
 टेन कृतम् । तत्र । उपन्यस्तधातोस्तादृशरूपाभावात् । 'क्षीरं
 पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्बते । 'अवि
 शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु—अम्बति
 इति स्वामिना विग्रहीतम् । तच्चिन्त्यम् । अस्यात्मनेपदित्वात् ॥
 (२४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।

पचाद्यच् (३१९१३४) । शंव संवरणं राति—इति वा । संव-
 यति । 'पंव संवन्धने' । 'शंव च' (चु० प० से०) । बाहु-
 लकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्च । 'शंवरं स-
 लिले, पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चाखुषण्यां स्यात्'
 इति विश्वः ॥ (२५) ॥*॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं पि-
 ण्डाभ्राम्बुनादेये ना हरेर्हये' ॥ (२६) ॥*॥ घनस्य रसः ।
 'पुलिङ्गः स्याद् घनरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रभसः ।
 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः । 'अप्यपि शंव-
 (शम्ब)रपिपलकुशकमलकाण्डविषवनपयांसि । घनर-
 समम्बु क्षीरं घृतममृतं जीवनं भुवनम्' इति रत्नकोपात् क्ली-
 वमपि ॥ (२७) ॥*॥ दकशब्दोप्यत्र । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनम-
 मृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात् ॥*॥ सप्तविं-
 शतिः 'जलस्य' ॥

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

त्रिष्विति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।
 १३४) इत्यणन्ताच्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे
 ण्यञ् । त्रियाम् आप्या ॥ (१) ॥*॥ 'एकाचो नित्यम्'
 () इति मयद् । त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जल-
 विकारस्य' ॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा त्रियां वीचिः

भङ्ग इति ॥ भज्यते 'भञ्जो आमर्दने' (ह० प० अ०) ।
 कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भङ्गस्तरङ्गे भेदे च रुपिवशेषे परा-
 जये । कौटिल्ये भयविच्छिद्योः । (भङ्गा शाने)' इति हैमः
 ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ ह्वनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।२०) इत्यङ्गच् ॥ (२) ॥*॥ कृ-
 च्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतैरुच्च' (उ० ४।
 ४४) इति मिः अतैरुदादेशः (रपरः) । 'वा त्रियाम्' इति
 काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्मिर्वीचिभ्यां संबध्यते । 'पुलिङ्गव्रीलि-
 ङ्गयोर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः' 'अशनिवृटिशमिपाटलिशाल्मलित-
 रणिश्रेण्यूर्मयः' । 'वस्तिश्च' इति वामनः । 'ऊर्मिः पीडाज-
 वोत्कण्ठाभेदप्राकाश्यवीचिषु । वस्त्रसंकोचलेखायाम्' इति
 हैमः ॥ (३) ॥*॥ वयति, ऊयते वा । 'वेञ् तन्तुसंताने'
 (भ्वा० उ० अ०) 'वेवो डिच्च' (उ० ४।७२) इतीचिः ।
 यत्तु—वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
 'वातेः कित्'—इति मुकुटः । तत्र । तथासति 'विः' इति
 रूपप्रसङ्गात् । 'वातेर्डिच्च' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनि-

१—एतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च त्रियां स्थितौ ।
 इज्यादानेऽध्वरेऽर्चायां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिषु' इति लिखितमस्ति ।
 परंतु पूर्वार्धे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव हैमविश्वमेदिनीपूपल-
 म्भात् स्वयमपि आस्यशब्दव्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दघटि-
 तस्येवोपन्यस्तत्वाच्च आस्यशब्दस्यैव तदर्थकत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच्च न
 प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्धस्य इज्याशब्दार्थबोधकत्वान्न प्रकृतो-
 पयोगि ॥ २—भङ्गो विच्छिन्तिः इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

घसिभ्यामिण्' (उ० ४।१३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तेः
'वीचिर्निर्त्यं स्त्री' इति स्वामी । 'वीचिः खलपतरङ्गे स्यादव-
काशे सुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य' ॥

अथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूलोलकलोलौ

अथेति ॥ उत् लोडयति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प०
से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) डलो-
रेकत्वम् । यत्तु—लोलयतीति लोलः । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । उद्गतथासौ लोलश्चेति उल्लोलः, इति स्वामी—इति
मुकुटः । तत्र । ऊर्ध्वं लोलयति इति स्वामिना विगृहीतत्वात् ।
खकृतनिर्वचनाविशेषाच्च ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तस्य
लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य
लकारः । कलन्तेऽनेन नद्यः । 'कल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकादोलच्—इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'महातरङ्गस्य' ॥

स्यादावर्तोंऽभ्रसां भ्रमः ।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० प० से०) ।
भावे घञ् (३।३।१८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिभ्रमे चावर्तने
पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ 'जलानां भ्रमणस्य' एकम् ॥

पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः ॥ ६ ॥

पृषन्तीति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषद्बृहन्महत्'—(उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनमत-
न्त्रम् । 'पृषन्मृगे पुमान्, बिन्दौ न द्वयोः, पृषतोऽपि ना ।
अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥*॥ वि-
न्दति । 'विदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । भ्रुवोर्मध्ये रूपकाव्यकृतौ च पृषते
पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्' ॥ (२) ॥*॥ पर्षन्ति । 'पृ-
षिरङ्भिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'पृषतस्तु' मृगे
बिन्दौ खरोहिते । श्वेतबिन्दुयुक्तेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ 'पृषु पृषु दाहे' (भ्वा० प० से०) । संपदादित्वात्
(वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । विगता रुद्धा वा मुट् दाहो-
ऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलकणस्य' ॥

वक्राणि पुटभेदाः स्युः

वक्राणीति ॥ वक्रन्ति । 'वङ्गु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'स्फायितञि'—(उ० २।१३) इति रक् । 'न्यङ्कादीनां च'
(७।३।५३) इति कुत्वम् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले कू-
रभौमयोः' इति हैमः । 'वक्रः शनैश्चरे पुंसि, पुटभेदे नपुं-
सकम् । त्रिषु कूरे च कुटिले' । स्वामी तु—चक्राकारेण या-

न्यधः—इति विगृह्यन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ पुटं संश्लिष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पुटभेदस्तु नगरातोद्ययो-
स्तदिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्राकारेण
जलानामधोयानस्य' ॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि' ॥
(१) ॥*॥ निर्गमनानि । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा । 'खनो
घ च' (३।३।१२५) । इति घः । जलानां निर्गमाः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जलनिःसरणजालकस्य' ॥ नद्यादौ अधःस्थजल-
स्योर्ध्वनिःसरणस्येत्यन्ये । स्वामी तु—चत्वार्येकार्थानि—इत्याह ॥
कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

कूलमिति ॥ कूलयति । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'कूलं तटे सैन्यपृष्ठे तडागस्तूभ-
योरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि । 'रुधिर आ-
वरणे' (रु० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥
अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधसि' इति संसारा-
वर्तात् । तत्राच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तीरयति ।
'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । यत्तु मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽने-
नात्र वा । चुरादिष्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह ।
तत्र । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति
ल्युट्प्रसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'—(३।३।११८) इति घ-
प्रसङ्गाच्च । 'तीरो वङ्गे तीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ +एवं पारम्+ प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४)
॥*॥ तटति । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जातेः—' (४।१।६३) इति
ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'तीरस्य' ॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अव अर्थते ।
'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) ।
न वार् अस्त्यत्र—इति वा । अर्शाद्यच् (५।२।१२७) ॥
(१) ॥*॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

१—जलनिःसरणजालके यथा माघे 'भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः'

इति—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घकारादि 'समुद्रतीरञ्चितसर्वलोका
सेनापगां व्याप्तवती बलेन' इति द्विसंधानश्रुपात् ॥ ३ इदं
वक्ष्यमाणोपयोगि ॥

१—'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इति त्रिभिर्द्वन्द्व इत्यन्ये । तथा च
'पयः पृषन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः' इति जाम्बवती-
विजयवाक्यम्—इति मुकुटपीयूषमुपमनोहराः ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिवन्त्यत्र पान्यस्माद्वा । पिवतेः पातेर्वा घृन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाव्यानुकृतेरिति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तदमध्यवर्तिप्रवाहस्य' ॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तदम् ॥ ८ ॥

द्वीप इति ॥ द्विगता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'कृष्णूर' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः 'धन्तरूपसर्गेभ्योऽप' इत् (६।३।९७) काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संबध्यते ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य' ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जलादचिरान्तर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम् ।

सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यस्मिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां विकारः । 'मयद्वैतयोः' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषड्गरस्तु जम्वालः पङ्कोऽस्त्री शादकदर्दमौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्यत्र । 'पदलु विशरणगल्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'नौ सदेः' (उ० २।१२२) इति ष्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।३६) इति षत्वम् । यद्वा निष-दनम् । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । निषद आसनस्य वर आवारकः । 'वृञ् आवरणे' (तु० उ० से०) आधृषीयः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'निषड्गरः स्मरे पङ्के निशायां तु निषड्गरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वाल् । यद्वा 'जम्ब अदने' () इति धातुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'जम्वालः शैवले पङ्के' ॥ (२) ॥*॥ पच्यते । 'पचि विस्तारे' (तु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमे पापे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ शीयन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'षट् शातने' (भ्वा० तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१२१) । यद्वा शीयते नश्यति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा श्यति । 'शो तचूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौ' (उ० ४।९७) इति दः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति हैमः ॥ (४)

१—एतदग्रे 'जगलो मदनहुमे । मेदके पिष्टमये च पुंसि धूर्तेऽभिधेयवत्' इति लिखितमासीत् ॥ तत्तु जगलशब्दार्थबोधकतया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥

॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-लिकर्धोरमः' (उ० ४।८४) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कर्दमस्य' ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभिः । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घञ् । 'उपसर्गस्य वञि-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा जलानामुच्छ्वसनम् । परिवहनम् च । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्योग्यवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्गस्य' । समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा ॥

कूपकास्तु विदारकाः ।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कः । कूपस्य प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चित्तायां च (कूपिकाम्भोगतोपले)' ॥ (१) ॥*॥ विदार्यन्ते । 'दृ विदारणे' (वया० प० से०) णिच् (३।१।२६) बाहुलकात्कर्मणि ण्वल् । यद्वा विदार्यन्ते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुष्कनद्यादौ कृतगर्तस्य' ॥ नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्यं

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य' ॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तारिः ॥ १० ॥

स्त्रियामिति ॥ नुद्यते । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) । यद्वा नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । नम् अवति । क्तिप् (३।२।७६) 'ज्वर-त्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । वृद्धिः (६।१।८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनया । 'तृ छवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अति-सृष्टम्यश्रयवितृभ्योऽनिः' ('उ० २।१०२) । 'तरणिस्तरणे-ऽकौऽशौ कुमार्योषधिनौकयोः । यष्टावधौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'अच इः' उ० (४।१३९) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीप् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां वेडा-यां वल्लादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नौकायाः' ॥

१—'उपाजितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागो-दकसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम्' इति दीर्घलक्ष्यम् इति स्वानिमुकुटबुधमनोहराः पक्षे दीर्घाभावे 'परिवाहो जगतः करोति किम्' इति माधः—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—विश्वमेदीनी पुस्तके तु 'च्युतायाम्' इत्युपलभ्यते ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योग-विभागात्कः । उडुनीव पाति, इति वा । 'उडुपश्चन्द्रमेलयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्लवते । 'प्लव् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । प्लवः प्लक्षे हुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । कमनिन्नमही-भागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तक-मिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'पो-तृप्लवकयोः कोलः कोलं तु वदरीफलम्' इति शाश्वतः । 'कोलो मेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं तु वदरे कोला पिप्पल्यां चव्यभेषजे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिनिर्मिततरणसाधनस्य' ॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतःसद्यःसकलसलिलम्' इति दन्त्या-दिषूष्मविवेकात् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य' ॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । पुंसि संज्ञायाम्' (३।३। ११८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटः । तत्र । परत्वाव्युटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तरपण्यं स्या-दनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादि-तरणे देयमूल्यस्य' ॥

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'व-हित्रि' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् । 'द्रोणिः काष्ठाम्बुसेचनी द्रुणिश्च' इति रूपरत्नाकरात् द्रुणिरपि । 'द्रुण हिंसागत्योः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) । (ङीषि द्रुणी । 'द्रुण्य-म्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥ पुनः पुनरम्बुवहति । 'बहुल-माभीक्ष्ण्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'का-ष्ठपाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥

१—'प्लवंगे च' इति पाठः ॥ २—मुकुटबुधमनोहरयोस्तु

'आतारानुत्तरावप्यत्र' इत्युक्त्वा दीर्घमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥

३—'मरकतमणिद्रोणिसरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकुटबुध-मनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्भसि चरन्ति महार्णवस्य'—इत्यने-

काथैरवाकरकौमुदी—

सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयेति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा सं-यात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रगामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः ।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरति । 'नौह्यचष्टन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौष्टृषदण्डधारकस्य—इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) ण्वल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्म- (णं) धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गुणानां रज्जुनां वृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौम-ध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्ठस्य' ॥ नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये ।

नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यतेऽनया । 'क्षिपेः किच्च' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बाहुलकौदुणे क्षेपणिरपि । 'क्षेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजालमिदोः स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयबद्धचालनकाष्ठस्य' ॥

अरित्रं केनिपातकः ।

अरित्रमिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिलधू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलृक् । 'शेषात्-' (५।४।१५४) इति कप् । संज्ञायां कन्' (५।३। ७४) वा (२) ॥*॥ द्वे 'नौष्टृषस्थचालनकाष्ठस्य' ॥

अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः

अग्निरिति ॥ अग्नति । 'अग्न गतौ' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उहाल-यति । 'दल वेशरणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकम्वादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुहालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुहालस्य' ॥

१—'संपूर्वस्य यातेद्वीपान्तरगमने वृत्तिः' इति चाणक्यटीकेति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदैशिककार्यस्यानित्यत्वाद्गुणा-भावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' ग० (४।१।४५) इति ङीषि क्षेपणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

सेकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं' रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य' ॥

क्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धं

क्रीव इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच्च' (५।४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अर्धनौकायाः' ॥

अतीतनौकेऽतिवु त्रिषु ।

अतीतेति ॥ अतीता नौयैः । 'उरःप्रभृतिभ्यः-' (५।४।१५१) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ नावमतिक्रान्तम् । 'अत्यादयः' वा० (२।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिक्रान्तजलादेः' ॥

त्रिष्वगाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'गल्यर्थ-' (३।३।१७२) इति क्तः । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०) न च्छयति दृष्टिम् । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । न च्छायते वा । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भट्टके स्फटिकेऽमलेऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्मलस्य' ॥

कलुषोऽनच्छ आविलः ॥ १४ ॥

कलुष इति ॥ लुषति । 'लुष हिंसायाम्' () 'इ-गुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य लुषो घातकः । 'कलुषं लाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मित्रोऽच्छात् । नञ्त्तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) । 'तस्मानुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ आविलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मलिनजलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नमिति ॥ निमनति 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥*॥ गाते जल-जन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गभीरादयश्च' इति 'गभीरगम्भीरौ' (उ० ४।३।५) इति वा निपातितौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

१- 'येनातिवेगवज्जलादिनातिक्रान्ता नौस्तजलस्य नामैकम्' इति पाठः ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

उत्तानमिति ॥ उद्गतस्तानो विस्तारोऽस्मात् ॥ (१) ॥*॥ तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । 'उत्तानमगभीरे स्यादूर्ध्वास्यशयिते त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तानस्य' ॥

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नवोऽस्त्यर्थानाम्-' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (१) ॥*॥ तलस्याधोभागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्वध्रे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिम्नस्य' ॥

कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) कैवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ दशति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'दंशेश्च' (उ० ५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा दादयते मूल्यमस्मै । 'दाश दाने' (भ्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'शालो झपे, धीवर एव दाशः' इति शभेदात्तालव्यान्तः । 'कैवर्तमूल्ययोर्दासो दासो वाणा च चेष्टिका' इति रुद्राह-न्यान्तः । 'दासो भृत्ये च शूदे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥*॥ दधाति मत्स्यान् । 'छित्तरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धीवरस्य' ॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'त्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । आसमन्ताना-योऽनेन । आनयन्ति मत्स्यान् अनेन । 'जालमानायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥*॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षारकानायदम्भेषु, नीपे ना, स्त्री तु घोषके' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्र-जालस्य' ॥

शणसूत्रं पवित्रकम् ।

शणेति ॥ शणति । 'शण गतौ' (वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । शणस्य सूत्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्र-मुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः ।

‘वेणु गतौ’ (भ्वा० उ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्य-स्थापनपात्रस्य’ ॥

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बलिशमिति ॥ बलिनो मत्स्यान् इयति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥ डलयोरैक्याद् ‘बडिशम्’ अपि । स्त्रियां बडिशपचये तु बडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन ॥ ‘विध विधाने’ (तु० प० से०) ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । मत्स्यानां वेधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यवेधनस्य’ ॥

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।

विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथूनि रोमाण्यस्य । रोम पक्षोऽत्र-इति स्वामी । वल्कलम्-इति सर्वधरः ॥ (१) ॥*॥ झषति ‘झष हिंसायर्थः’ (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा झष्यते । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु—‘पुंसि’ (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञस्तदपवादत्वात् । ‘करणाधिकरणयोः’ (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच्च । ‘झषा नागबलायां स्त्री, तापमत्स्याटवीषु ना’ ॥ (२) ॥*॥ मायति । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘कृतन्यञि-’ (उ० ४।२) इति स्यन् । ‘मत्स्यो मीनेऽथ पुंभूम्नि देशे’ ॥ (३) ॥*॥ मीनाति, मीयते वा । ‘मीञ् हिंसायाम्’ (क्या० उ० से०) । ‘फेनमीनौ’ (उ० ३।३) इति निपातितः । ‘(मीनो राश्यन्तरे झषे)’ ॥ (४) ॥*॥ विविधं सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । प्रह्लादिलाणिनिः । विसारी । ‘विसारिणो मत्स्ये’ (५।४।१६) इति स्वार्थेऽण् ॥ (५) ॥*॥ अण्डाज्जायते स्म । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्यामजातौ’ (३।२।९८) इति डः । ‘अण्डजो मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे झषे’ इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ विशेषेण सरति ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘व्याधिमत्स्यबलेषु’ (वा० ३।३।७) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ शकलमस्यास्ति । ‘अत इनिः’ (५।२।११५) । ‘शकलं वल्कलेऽर्धे च’ इति तालव्यादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘मत्स्यसामान्यस्य’ ॥

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥

अथेति ॥ गडति । ‘गड सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘कुन् शिल्पिसंज्ञयोः’ (उ० २।३२) । ‘पचाद्यच्च ३।१।१३४) गडोऽपि । ‘गडो मीनान्तराययोः’ ॥ (१) ॥*॥ शकुलोऽ

त्र मत्स्यमात्रे,-इति स्वामी । तस्यार्भकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहेति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस्य ॥ (१) ॥*॥ पाठीं पृष्ठं नमयति । ‘णम प्रहृतवे’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘अन्येषामपि’ (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति । ‘पठ व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यकव्ययोः प्रशस्तत्वाद्वा । ‘पाठीनो गुग्गुलुद्रुमे । पाठके मीनभेदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य’ ॥

उलूपी शिशुकः समौ ।

उलूपीति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंभो रूपं-उरूपमस्यास्ति, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रतिकृतिरिव । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।९६) इति कन् । ‘शिशुकः शिशुमारे स्याद्वालकोलूपिनोरपि’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शोशु इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य’ ॥

नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति ॥ नलवनस्थो मीनः । नडाभो मीन इति वा ॥*॥ ‘तलमीनः’ इति केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ ‘चिल विलसने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपधात्कित्’ (उ० ४।१२०) । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४) । चिलिं चिलिं विलासं मिमीते । ‘माङ् माने’ (जु० आ० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । (पृषोदरादिः) (६।३।१०९) । त्रीकारोऽदन्तः । ‘नलमीनश्चिलीचिमो बृहन्मीनोऽधिजस्तिमिः’ इति रत्नमाला । ‘लक्ष्मणा सारसी क्रौञ्ची नलमीनचिलीचिमिः’ इति बोपालिताच्चतुरिकारवान्मध्यदीर्घ इदन्तोऽपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नलवनचारिणो मत्स्यविशेषस्य’ ॥

प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रोष्ठीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । ‘ओत्वोष्ठयोः’ (वा० ६।१।९४) इति पररूपम् । ‘नासिकोदरौष्ठ-’ (४।१।५५) इति ‘जातेः’ (४।१।६३) इति वा, ङीप् । ‘द्वयोः’ इत्यनेन संबन्धात् ‘प्रोष्ठः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ शफं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘जातेः’ (४।१।६३) इति ङीप् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मत्स्यविशेषस्य’ ॥

१—‘पाणिनिप्रत्याहार इव महाप्राणसमाक्षिप्तो झपालिङ्गितश्च समुद्रः’ इत्याश्चर्यमञ्जरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—विश्वकोशे तु ‘अण्डजः कृकलासे स्यात्खगे मीने भुजंगमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता’ इत्युपलभ्यते ॥

१—हैमे तु ‘सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने चित्रवल्किः, शकुले स्यात्कलकः’ इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः ॥ २—पञ्जिकाकृतः ‘द्वयोः’ इति प्रोष्ठ्यापि संबन्धन्ति । नैषा ग्रन्थरीतिः, भिन्नपदत्वात्—इति पीयूषव्याख्या ॥

धुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

धुद्रेति ॥ धुद्राण्डाज्जाता मत्स्याः—धुद्राण्डमत्स्याः ।
तेषां संघातः ॥ (१) ॥*॥ पोते वहिन्ने आधीयते । धात्रः
(जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) यद्वा पोतोऽर्भक
आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसङ्घस्य' ॥

अथो झपाः ।

**रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥१९॥
तिमिगिलादयश्च**

अथविति ॥ अथो झपविशेषा उच्यन्ते । रोहति । 'रुह
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) 'रुहे रश्च लो
वा' (उ० ३।९४) इतीतच् । रोहणम् । घञ् (३।३।१८) ।
रोहो जातोऽस्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रो-
हितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयो-
र्भेदे लोहितकङ्कुमे' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'टुमस्जो शुद्धौ'
(तु० प० अ०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपा-
तितः ॥ (१) ॥*॥ शाब्ज्यते । 'शाड् श्लाघायाम्' (भ्वा०
आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । डलयोरैक्यम् ।
'शालो झपे, धीवर एव दाशः' इत्युष्मभेदात्तालव्यादिः ।
('कैवर्त इव वद्धराजीवोत्पलसालो वसन्तकालः' इति वासव-
दत्ताश्लेषादन्त्यादिश्च । कैवर्तपक्षे सालो मत्स्यभेदः । वसन्त-
पक्षे सालं पुष्पम्) । सालं पुष्पे क्लीबं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि
भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रभसे तु दन्त्यादिः ।
'शालो हाले मत्स्यभेदे शालौकस्तप्रदेशयोः' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२।
१०९) इति वः । 'अथ राजीवो मीनसारङ्गभेदयोः । रा-
जीवमञ्जे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति गन्तुं वेगेन ।
'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकाडुलच् ॥ (१)
॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'क्रमित-
मिशतिस्तम्भामत इच्च' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥*॥
तिमि गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविभु-
जा-' (वा० ३।२।५) इति कः । 'अचि विभाषा' (८।२।
२१) इति लः । 'गिलेऽगिलस्य' (वा० ६।३।७०) इति
गुम् ॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दात् तिमिगिलगिलनन्दीवर्तादयः
॥*॥ 'मत्स्यविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
अमुन् (उ० ४।१८९) । बाहुलकाडुक् । यद्वा याति । क्तिप्
(३।२।१७८) याम्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

१—वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलार्भकः । धुद्राण्डमत्स्यसंघातः
पोताधानमथो झपाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः' इति श्लोकः 'रोहितो
मद्गुरः' इति पाठः—इति पीयूषम् ॥

अमुन् (उ० ४।१८९) यां दस्यति वा । 'दसु उपक्षये' (दि०
प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । साहचर्यस्य सर्वत्रानिया-
मकत्वात् 'सान्त-' (६।४।१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥
जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलचरमात्रस्य' ॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्खवो मकरादयः ॥ २० ॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्तूनां भेदा उच्यन्ते ॥ शि-
शुन् मारयति । 'मृद् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । णिच्
(३।२।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'शिशुमारोऽम्बुसंभूत-
जन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ उ-
नत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'स्कार्यि-' (उ० २।
१३) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शङ्खतेऽस्मात् । 'शकि शङ्खा-
याम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्खपीयु-' (उ० १।३६)
इति निपातितः । 'शङ्खः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽखभेदयोर्मेढ्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कृणाति । 'कृ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ।
मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मङ्गते ।
'मकि भूपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । मकं राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३।२।३) । 'मकरो निधौ । नके राशिबि-
शेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ आदिना ग्राहकुम्भीरादयः
॥*॥ 'जलजन्तुविशेषाणां' पृथक्पृथक् ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः

स्यादिति ॥ कुलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' इतीरन् । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि०
आ० अ०) । बाहुलकाद् रक् । यद्वा कुलमस्यास्ति । 'अत
इनिः' (५।२।११५) । तमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
जनकभक्षकत्वात् । लयनम्—लीः । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । कुत्सिता लीः । तां राति वा ॥ (१) ॥*॥ कृणाति
'कृ हिंसायाम्' (क्था० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।
७५) इति विच् । कटति । कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । कर् चासौ कटश्च । 'अहरादीनां
पत्यादिषु वा रेफः' (वा० ८।२।७०) ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७४) । 'कर्क' इति सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०
४।८१) वा० । कर्क श्वेतवर्णं टलति । 'टल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । डः (वा० ३।२।१०९) वा । कर्कटः । 'कुलीरे
करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुलीरस्य' ॥

कूर्मं कमठकच्छपौ ।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः कौ वा ऊर्मिर्वेगोऽस्य । 'अच्-
प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागा-
दच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेग-
भङ्गयोः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ'

(भ्वा० आ० से०) । 'कमेरठः' (उ० १।१००) । के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' ॥ (२) ॥*॥ कच्छेन पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात्कः । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि विध्यन्तरे कूर्मे मलवन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कूर्मस्य' ॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवहरति । अव-पूर्वो हच् । 'शाब्दधा-' (३।१।१४१) इति णः । 'अव-हारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निर्मन्त्रणोपनेतव्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहस्य' ॥

नक्रस्तु कुम्भीरः

नक्र इति ॥ क्रामति दूरस्थलम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'नक्राड्-' (६।३।७५) इति नलोपो न 'नक्रं नासा-ग्रदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुम्भीरं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नक्रस्य' ॥

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुकः

अथेति ॥ महा लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ गण्ड्वो ग्रन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ किंचिचुलुम्पति । 'कास्यनेकाग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टचुलुम्पधातुः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारमकारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे ।

निहाकेति ॥ नियतं जहाति भुवम् । 'नौ हश्च' (उ० ३।४४) इति हाकः कन् । बाहुलकान्न ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ गुध्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । (पचाद्यचि) (३।१।१३४) गोधापि । 'गोधा

तलनिहाकयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोह' 'जलगोधिका' इति ख्यातायाः ॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः २२

रक्तपेति ॥ रक्तं पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याज्जलौकायां डाकिन्यां, ना तु राक्षसे' ॥ (१) ॥*॥ जलमोकोऽस्याः । ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकशब्दः ॥ (२) ॥*॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलौका च जलौकसि' इति संसारावर्ताद्बहुचवनं प्राथिकम् । 'जलौकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः

मुक्तेति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ शुच्यति, शोचति, शोकति, वा । 'शुच्य अभिषवे' (भ्वा० प० से०) । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । शुक्तिः गतौ (भ्वा० प०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'शुक्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नख्यश्चावर्तदुर्नाममुक्तास्फोटेषु च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्तिकायाः' ॥

शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शङ्ख इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य-इति वा । शाम्यत्यलक्ष्मीं वा । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषित्, ना भाला स्थितिभिन्नखे' ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयङ्गयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ एतौ पुनपुंसके ॥ द्वे 'शङ्खस्य' ॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनकाः

क्षुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्खन्ते । 'शक्ति शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । कर्तरि 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।—शङ्खस्य नखा इव (शङ्खनखाः)—इति तु मुकुटः । शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । ल्युट् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५) । (शङ्खनकाः)—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सूक्ष्मशङ्खानाम्' ॥

१—निमन्त्रणोपनेतव्यम्=शर्करादिस्वादूकृतं भक्ष्यम् ॥ तत्र यथा 'एतस्मिन्विषयावहारविषये संसारवारानिधौ' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥ २—अस्याग्रे 'नक्रः कुम्भीरके पुंसि नक्रं तर्णकनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थबोधकताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥

१ 'जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेद्याजनेन' इति वासवद-चायाम् 'जलं च तदोक्षश्चेति जलौकः । ततोऽर्शआद्यचि (५।२।१२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥

शम्बुका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बुका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इति निपातितः । 'शम्बुकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुंलिङ्गः । ('शम्बुको गजकुम्भान्ते घोह्वे च शूद्रतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्बुका न नपुंसके' इति मेदिनेद्विलिङ्गता । 'शम्बुकः शम्बुकश्चैव पूर्वः कान्तस्तु सर्वदा । ककारणेन विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते ग्रन्थविस्तरे' इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥*॥ जलजाः शुक्तयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वजलशुक्तिकानाम्' ॥

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ।

भेके इति ॥ विभेति । 'विभी भये' (जु० प० अ०) । 'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । 'भेको मण्डूकमेघयोः' ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शलमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४।४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपर्ण्या मण्डूको भेकशोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वर्षासु भवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् । 'वर्षाभूः स्त्री च शोथप्रयां भूलतालवयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ शाडते । 'शाड् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कत्थने' (भ्वा० आ० से०) । 'परिसरकृकलासस्वेदसालूर-' इत्यूष्मविवेकादन्त्यादिरपि ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) 'प्लवः प्लसे प्लतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेल्लकभेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलघायसे' । 'कैवर्तमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्नपुंसकम्' ॥ (५) ॥*॥ दृणाति शब्दैः कर्णौ 'द्विदारणे' (क्या० प० से०) । 'मुकुरदुर्दुरौ' (उ० १।४०) इति निपातितः । 'दुर्दुरैस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डादिभेदयोः । दुर्दुरी चण्डिकायां स्याद्रामजाले नपुंसकम्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मण्डूकस्य' ॥

शिली गण्डपदी

शिलीति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) ।

१—इत्यविशेषेऽपि यथा 'ब्रूत ब्रूत भटाः क स क स नरः शम्बुकजीवाइरः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—भीरौ च यथा 'भेकाः केकारवैः पान्थाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—'मण्डूकी भेकशोणकौ' इति पाठः ॥ ४—'भेल्लकतैलयोः' इति पाठः । ५—इतःपूर्वम्—'दुर्दुरः पर्वते पुंसि त्रिष्वीप-द्वित्रिभाजने' इत्यपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनीहैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन सम्मानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थकतापौनरुक्त्यस्यापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ॥

'इगुपध-' । (३।१।१३५) इति कः । 'जातेरस्त्री-' (४।१।६३) इति ङीप् । ('शिलमुञ्छे स्याद्, गण्डपद्यां शिली मता । स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यौ, शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च द्वााराधःस्थितदारुणि') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे किञ्चुलकाभार्यायाः—इति स्वामी । 'शुद्रकिञ्चुलकजातेः' ॥

भेकी वर्षाभ्वी

भेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीव्विधायकाभावात् स्त्रियामपि 'वर्षाभूः' इत्येव । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौसदित्वात् (४।१।४१) ङीपमिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षाभ्वी' इति दृश्यते ॥*॥ द्वे 'मण्डूक्याः' । धुद्रमण्डूकस्येत्यन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥ २४ ॥

कमठीति ॥ 'जातेः-' (४।१।६३) इति 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति वा ङीप् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति 'दुल उत्क्षेपे' (जु० प० से०) । आधृपीयः । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इति कः । 'दुलिः स्त्रियाम् । कमठ्यां, नौ मुनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः' ॥

महुरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति ॥ महुरो मत्स्यभेदः । योग्यतया सादृश्याद्वा तस्य प्रिया स्त्री । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् ह्रस्वत्वं क्त्वं नुङागमश्च । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा ङीप् । 'महुरी' इत्यपि । 'भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी स्यान्महुरस्य तु । शिली गण्डपदस्यापि दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाला । ('शृङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः । विषायामृषभौषध्याम्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महुरस्त्रियाः' ॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुव्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीष् । ('दुर्नाम क्लीवमर्शसि । स्यादीर्घकोषिकायां स्त्री') ॥*॥ 'डावुभाभ्याम्-' (४।१।१३) ॥*॥ 'अन उपधा-' (४।१।२८) इति वा ङीप् । दुर्नामी । धुन्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दीर्घः कोशो यस्याः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीप् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । (मूर्धन्य-षान्ता च) । 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते शटी च परिवेशः । विश्व-क्सेनो भ्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवेकः (२) ॥*॥ द्वे 'झिनाजी' इति ख्यातायाः 'जलूकाकारस्य जलचरस्य' ॥

१—'क्रीडनेति' लिखितमस्ति । परंतु तदनुपूर्वीघटितमेदिन्यां विश्वे च 'मुनौ' इत्येवोपलब्धम् ॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृदयम् अस्य । जलम् आशेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । 'जलाशयो जलाधारे स्यादुशीरे नपुंसकम्' ॥ (१) ॥*॥ आध्रियतेऽत्र । 'धृञ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्यायन्याय-' (३।३।१२२) इति घञ् । जलस्याधाराः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम्' ॥

तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जलाशयः । हादते । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अगाधजलकूपस्य' ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।

आहाव इति ॥ आह्वयन्तेऽत्र । 'ह्विञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥ (१) ॥*॥ नियतं पिबन्त्यस्मिन् । 'करणा-' इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपसमीपरचितजलाधारस्य' ॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिहृदशिकम्यमि-' (उ० १।२७) इति कुः धुक् च । यद्वा अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । मृगयादित्वात् (१।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ प्रहियते । 'प्रे हरतेः कूपे' (उ० ४।१३५) इति इः ङिच् ॥ (२) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोः-' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्राप्युत्, इति वा । 'कूपः कूपक-मृन्माने गर्तान्धु-गुणवृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उदकं पिबन्त्यस्मिन् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'उदकस्योदः-' (६।३।५७) ॥ (४) ॥*॥ तु-स्थाने च उचितः ॥*॥ चत्वारि 'कूपस्य' ॥

नेमिस्त्रिकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठोऽस्त्रयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञास-हसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्यात्त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥

१—अत्र तु 'अन्यलिङ्गकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदिनीदृष्टं हैमविश्वानुगुणं गृहीतम् ॥ २—मृन्माने काचभाण्डे यथा—'कूपेषु रूपे क्षिप गन्धतैलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—उदपानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंस्येव' इत्यनेन—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ४—त्रये यथा 'तत्रापि त्रिकदशनम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

द्वे 'कूपस्यान्तरे रज्ज्वादिधारणार्थदारुचक्रस्य' ॥

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।

वीनाह इति ॥ विनह्यतेऽनेन । 'गह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ 'कूपमुखे इष्टकादिभिर्वेद्धस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्केति ॥ पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५।२।१३५) इतीति । 'पुष्करिणी नद्यां सरोजिन्यां जलाशये' ॥ (१) ॥*॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६।४।४२) इत्यालम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य' ॥

अखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

अखातमिति ॥ खाताद्भिन्नम् ॥ (१) ॥*॥ देवेन खातम् ॥ (२) ॥*॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुंस्काण्डेऽमर-दत्तात् पुंस्यपि ॥*॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य' ॥ देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥*॥ तद्व्यते । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः । 'तडागस्तु जलाधारविशेषे यन्त्रकूपके' इति मेदिनी । पिनाकादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥*॥ तटम् अकृति अगति वा । 'अक अग कुटिलायां गतौ' भ्वा० प० से० । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तटाकः, तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सपद्मागाधजलाशयस्य' ॥

कासारः सरसी सरः ।

कासार इति ॥ कासते । 'कास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यद्वा ईषत् सारोऽस्य । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यच् । कासमृच्छति 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१) ॥*॥ स्त्रियते 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यणुन् (उ० ४।१८९) । ('सरो नीरतडागयोः') ॥ (३) ॥*॥ तत एव महत्त्वे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीप् । ('सरसी विश्वकासारे') ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमपद्माकरस्य' । पद्मापि सरोमात्रस्येत्यन्ये ॥

वेशन्तः पल्वलं चालपसरः

वेशन्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेकादयः । 'विश प्रवेशने'

१—विश्वे तु 'कटकेऽपि च' इति दृश्यते । मेदिनीमूलपुस्तके तु 'यन्नकूटके' इत्युपलभ्यते ॥

(तु० प० अ०) । 'जृविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥*॥ पलति पल्यते वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपर्णसि'—' (उ० ४।१०७) इति वल्च् । 'वेशन्तः पल्लोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च तत्सरश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ॥

वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

वापीति ॥ उप्यते पद्माद्यस्याम् । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वसिवपियजिराजि'—' (उ० ४।१२५) इतीच् । 'कृदिकारात्'—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'वाप्यां वापिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ दीर्घेव । 'संज्ञायां कन्' (पा३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाप्याः' ॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गादिपरितः खातस्य' ॥

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आध्रियते जलमस्मिन् । 'अध्यायन्याय'—' (३।३।१२२) इति घञ् । 'आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वांध' इति ख्यातस्य ॥

स्यादालवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताज्जलस्य लवम् आलाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ लवमालाति । तद्विन्नम् । नञ्समासे (अलवालः) ह्रस्वादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ आवलतेऽम्भोऽनेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा ॥ (२) ॥*॥ आ वपन्ति जलमत्र । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आवापो भाण्डपंचने परिक्षेपालवालयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृतजलाधारस्य' ॥

१—'इहैव जम्बूतरुमालवालवत्परीयुषोच्चैर्भरतेऽब्धिना वृते' इति प्रयोगादीर्घादिः ॥ २—'अलवारोधिषु पयःसु विभ्रतः सपलाशिराशिरिव मूलसंततिः' इति माषाङ्गस्वादिः—इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ ३—भाण्डपचनमापाकस्थानम् । तत्र यथा—'आवापधूमपरिधूसरमन्तरिक्षम्' ॥ अरिचिन्तायामपि यथा 'परं प्रत्यावापः कलति कृपसेकस्तरिव ॥ वलयेऽपि यथा 'प्रकोष्ठः शुशुभे तस्या गतोऽप्यावापश्रूयताम्'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'भाण्डवपने' इति पाठः ॥

अथ नदी सरित् ॥ २९ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हृदिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥

अथेति ॥ नदति । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नदट्' इति टित्वनिपातनात् 'टिङ्गा'—' (४।१।१५) इति ङीप् । ('नदी सरिति, शोणादौ ना') ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । सरतेरितिः (उ० १।९७) ॥ (२) ॥*॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इतिः (पा२।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्यस्याम् ॥ (४) ॥*॥ तटमस्यस्याः ॥ (५) ॥*॥ हृदाः सन्त्यस्याम् । 'हृदिनी' इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ धुनोति वेतसादीन् । किप् (३।२।१७८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुक् । नान्तलान्ङीप् (४।१।५) ॥ (७) ॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (पा२।१९४) ॥*॥ 'अस्माया'—' (पा२।१२९) इति विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्यस्याम् । मतुप् (पा२।१९४) ॥ (९) ॥*॥ स्रवति । 'लटः शतृ'—' (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्-श्यनोः'—' (७।१।८१) इति नुम् ॥ (१०) ॥*॥ निम्नं गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा ३।२।१०९) इति डः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥—॥ अप गच्छति । डः (वा० ३।२।१०९) । ह्रस्वादिरपि । 'विष्ठादगारमागारमपगामापगामपि' इति द्विरूपकोषः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'नद्याः' ॥

गङ्गा विष्णुपदी जहुतनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥

गङ्गेति ॥ गच्छति । 'गत् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥*॥ विष्णुः पदं स्थानं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'विष्णुपदं नभोऽब्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णुपदी सुरापगा । (संक्रान्तिर्द्वारिका चापि)' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ जहो राजर्षेस्तनया ॥ (३) ॥*॥ सुराणां निम्नगा । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (४) ॥*॥ भागीरथस्येयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीर्न पथो गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तेन गच्छति । डः (३।२।४८) ॥ (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि यस्याः, ('त्रिस्रोता जहुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे स्त्रियाम्') (७) ॥*॥ भीष्मं सूते । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः' ॥

१—'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः' इति दमयन्तीश्लेषः ॥ २—तथा च भारते—'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति—इति मुकुटः ॥

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कालिन्दीति ॥ कलिन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । 'यम् उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जियमिशीङ्भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेवृ ह्रवगतौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ नर्म ददाति यति वा । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरुरवस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा सोमोऽमृतमुद्भवत्यस्याः । स्वर्गप्रदत्तात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्वाद्भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकलस्य ऋषेरद्रेर्वा कन्यका ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस्य तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तच्युतम् ॥ (१) ॥*॥ सदानीरं यस्याः । 'प्रथमं कर्कटे देवी ग्रहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृतेः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदकाज्जातनद्याः' ॥

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा बहुदस्य कार्तवीर्यस्येयम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितानि बाहनानि यस्यार्जुनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जुनस्येयम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्

शतेति ॥ शतधा द्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'हरिमितयोर्द्विवः' (उ० १।३४) 'शते च' (उ० १।३५) इत्युडित् ॥ (१) ॥*॥ शु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकाड्क ।

१—खमध्योऽपि । तथा च नहाकविप्रयोगः—'यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री'—इति पञ्जिकासर्वधरादयः—इति मुकुटः ॥

२—फलितार्थकथनमेतत् । विग्रहस्तु सितश्च ते बाहाश्च ते सन्त्यस्यासौ सितवाही अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥ यथाच्युतस्यैव व्याख्यानत्वे उपोत्तमे इकाराश्रवणानापत्तिः ॥

'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतद्रुवे पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आदिवर्णविकारे 'शतद्रुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं द्रुता शितद्रुः इति कौमुदी, इत्याह ॥ तत्र । 'एतदबुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुर्वेत्याहुः' (स्वामिग्रन्थेन) इत्यनेन तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृतत्वाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शतद्रुः' ॥

विशापा तु विपाद् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

विपाशेति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश-' (३।१। २५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३। १।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तस्मादेव 'क्लिप् च' (३।२।७६) इति क्लिपि विपाद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ॥

शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कुशानौ स्योनाके लोहितश्चे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥*॥ हिरण्यं बाहावस्य ॥*॥ हिरण्यं बहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यबाहुः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नरुविशेषस्य' ॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुटुम्बे दांपत्ये वा साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्यमस्थि कुल्या वारिप्रणलिका' इति धरणेर्नदीमात्रेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीशूर्पामिषेषु च । कुल्या पयःप्रणात्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्पनद्याः' ॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥ ३४ ॥

कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वेत्रमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिड्वा-' । (४।१।१५) इति डीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागान्नद्याम्' (४।१।४५) इति बाह्यादिगणसूत्रान्न भवति । स्वरूपयोरविशेषात् । 'तापीतु तपती सैत्या, चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु कश्मीरेषु सरस्वती' इति शब्दार्णवः । संज्ञापूर्वकत्वाद्व्युत्थभावः । 'चन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता । चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति द्विरूपकोषः ॥ (१) ॥*॥ सरांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२। ९४) । 'सरस्वास्तु नदे वार्धौ नाऽन्यवद्रसिके, स्त्रियाम् ।

१—'पशुपतिजटाबन्ध इव चन्द्रभागालंकृतो देशः' इति दमयन्तीशेषः ॥ २—पक्षे टाप्—इति मुकुटः ॥

वाणी-स्त्रीरत्नवाग्देवी-गो-नदीषु नदीमिदि । मनुपत्न्यामपि ॥
(१) ॥*॥ कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वैरमस्या
वा । 'कावेरी स्यात्सरिद्वेदे पण्यनारीहरिद्रयोः' ॥ (१)
॥*॥ (नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्च

सरित इति ॥ अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-
गोदावर्यादयः ॥

संभेदः सिन्धुसंगमः ।

समिति ॥ संभियन्ते मिलन्त्यत्र । भिदिर् विदारणे' (रु०
उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१।) इति घञ् । 'संभेदः
स्फुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्धोः संगमः ॥*॥ एकं
'नद्यादिसंगमस्य' ॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम् ।

द्वयोरिति ॥ नल्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति
णलम् । गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्रिमज-
लनिःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ।

त्रिष्विति ॥ दीव्यति । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तैरयुः'
(उ० ३।२२) । 'अयुः' इत्येके । सरय्वां च भवे । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिशपा-' (७।३।१) इ-
त्यचामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनायन-' (६।४।१७४) इति लोपः ।
स्त्रियां 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'देवि-
कासरयूद्रवयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

सौ न्धिकं तु कहारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्धेव । स्वार्थे 'विनयादिभ्य-
ष्ठक्' (५।४।३४) शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्'
(५।१।१०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कहारे
पद्मरागे च कतृणे । (पुलिङ्गो गन्धपाषाणे सुगन्धव्यवहा-
रिणि)' ॥ (१) ॥*॥ कस्य जलस्य हार इव । के ह्लादते वा ।
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शुक्लकहारस्य' । 'मुण्डी' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' () । ण्वल्
(३।१।१३३) । यद्वा हलनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
हलं लाति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।
२।३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
रक्तं संध्येव । इवार्थे कन् (५।३।९६) 'केऽणः' (७।४।१३) ।
रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥*॥

द्वे 'रक्तकहारस्य' द्वे रक्तवर्णत्रिकालविकासिपुष्पस्य वा ॥

स्यादुत्पलं कुवलयम्

स्यादिति ॥ उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कोर्वलयमिव । शोभा-
करत्वात् । 'कुवलं तूत्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र कौ-
वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३) ।
('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले') ॥*॥ 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डे कुवम् । यद्वा कुवते । 'कूड्
शब्दे' (तु० आ० से०) कुटादिः । पचायचि (३।१।१३४) उवङ्
(६।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सामा-
न्येन । अत एव 'इन्दीवरं मांसशून्ये उत्पलं कुष्ठभूह' इति
रभसः, 'श्यामं शितिकण्ठनीलं कुवलयमिन्दीवरं च
नीलाञ्जम्' इति नाममाला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽसिन्

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥*॥ इन्दति ।
'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । इन्दी लक्ष्मीः ।
तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां च योषिति'
॥*॥ 'कुवलयं स्यादिन्दीवारमित्यपि' इति व्याडेरिन्दीवार-
मपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य' ॥

सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ।
मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध-' (३।१।१३६)
इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे, स्त्री कुम्भिकोषधौ ।
गम्भार्या, पुंसि दिङ्नागे नागशाखाभृगान्तरे' ॥*॥ (किपि
(३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु स्यात्कृपणे कैरवे तु
नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के जले रौति । 'रु
शब्दे' (अ० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) 'तत्पुरुषे
कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । कैरवस्य हंसस्येदं प्रियम् । 'कै-
रवं चन्द्रकान्तं गर्दभं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः । ('कै-
रवं कितवे रिपौ । नपुंसकं च कुमुदे, चन्द्रिकायां तु कैरवी') ।
'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रकान्तो रत्नभेदे' ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शुक्लोत्पलस्य' ॥

१—कुवलयं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयो-
भेदः । 'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि ध्रुवम्' इति
लक्ष्यसंवादोऽपि—इति बुधमनोहरौ । २—नन्वेवं कथमुत्पल-
मित्युक्ते नीलोत्पलादिष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत् ॥
उच्यते । यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमा-
दिष्वेव बुद्धिर्भवति, न मुद्गादौ, एवमिहाप्यदोष इति सर्वधरादयः
इति मुकुटः ॥ ३—'गन्धकान्तम्'—इति लिखितम् ॥

शालूकमेषां कन्दः स्याद्

शालूकमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम् । शल्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'शलिमण्डभ्यामूकण्' (उ० ४१४२) वृद्धिः (७।२।११६) च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य' ॥

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । यद्वा वारि पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'थापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कुम्भोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलकुम्भिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' । (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ जले शेते तिष्ठति । 'शीडो वलज्वलनवालनः' (उ० ४।३८) 'शेर्वलश्चैव शेवालः शैवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शैवालस्य' ॥

अथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥

कुमुदिन्याम्

अथेति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मत्तुप्' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति वल्म । ('कुमुद्वती कैरविण्यां दयितायां कुशस्य च') ॥ (१) ॥*॥ 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ॥

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।

नलिन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ('नलः पोदगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे ।) 'नली मनःशिलायां तु नलिनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । नैलिनी पुनः । पद्माकरे गङ्गा-

१—'सकलशेकलशेवलमालिका' इति कथिताभ्युदयात्—इति मुकुटः ॥ २—इतःप्रभृति सूर्यविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्,' 'तीव्रतपनतापप्रियाभोजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमुचो रुचश्चन्द्रस्य,' 'चन्द्रं गता पद्मगुणात्र भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरयाम्' इत्यादि महाकविवर्णनात् ॥ ३—इतः पूर्वं 'नलिकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य नलिनशब्दार्थताया हेमादिपुलम्भने नलिनशब्दार्थ एव निवेशितम् ॥

विजिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसमस्त्यस्याः । पूर्ववदिनिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ एवं पद्मिनी । मुखशब्दादाद्यर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुटकिनीत्यादयः । 'पद्मिनी पद्मसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । 'पद्मिनी योषिदन्तरे । अञ्जेऽविजिन्यां सरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पद्मसंघातस्य' । कमलिन्यां इत्यन्ये ॥

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्युहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फज्जिकाश्रीचार्वाटीपन्नगीषु च' ॥ (१) ॥*॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) इनन् (उ० २।४९) 'नलिनं नलिकातोयाम्बुजेषु' ॥ (२) ॥*॥ अरं शीघ्रं लिप्सां विन्दति । 'गवादिषु विन्देः-' (वा० ३।१।३८) इति शः । 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नम् । अराकाराणि पत्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥*॥ महच्च तदुत्पलं च । 'उत्पलं कुष्ठभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ सहस्रं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ कं जलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वृषादिभ्यः' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'कमलं क्लोत्रि भेषजे । पङ्के सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनि । दार्वाघाटे सारसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६।३।१८) इत्यलक् ॥ (८) ॥*॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलक् ॥ (९) ॥*॥ 'तामरं घृतमर्णश्च' इति रुद्रः । तत्र सस्ति । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१७१) इति डः । यद्वा तम्यते । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदातोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वान्न वृद्धिनिषेधः । रस्यते । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । तामं

१—तथा च 'सुरगज इव विभ्रत् पद्मिनी दन्तलम्बाम्' इत्यादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ २—क्लोम हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे उदर्यो जलाधारः—इत्यनेकाधैकैरवारकौमुदी । 'व्योम्नि' इति लिखितमासीत् ॥

च तद्रसं च 'तामरसं' पद्मे ताम्रकाञ्चनयोपि ॥ (१०) ॥*॥ सरसि भवम् । तत्र भवः' (४।३।५३।) इत्यण् । 'सारसं' सरसीरुहे । सारसः पुष्कराख्येन्द्रोः' इति हेमः ॥ (११) ॥*॥ सरसां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१२) ॥*॥ विसस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥*॥ केसरस्य राज्य-स्यास्ति । अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः । 'राजीवं नलिने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः' ॥ (१४) ॥*॥ पुष्पाति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' इति हेमः ॥ (१५) ॥*॥ अम्भसि रोहति ॥ (१६) ॥*॥ षोडश 'पद्मसामान्यस्य' ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भूपायाम्' । 'पुडि च' (भ्वा० प० से । 'कर्करीकादयश्च' । (उ० ४।२०) इत्य-रीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितिच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिग्बगे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ सितं शुक्लं च तदम्भोजं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुभ्रकम-लस्य' ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदम्

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥*॥ रक्तं च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥*॥ कोकांश्चक्रवाकान् नदति । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-प्यर्थः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोकनदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रक्तकमलस्य' ॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१०९) इति णः । 'नालं नै ना पद्म-दण्डे नाली शाककलम्बके' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्पलादिदण्डस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृण्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० से०)

१—'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्ण-नम्—इति मुकुटः ॥ २—इन्दौ चन्द्रे यथा 'सिञ्चतीव सुधासारैः सारसः सारसैः करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—सरसि रोहति । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुकि ह्रस्वेकारोऽपि । तथा च भारविः । अयमच्युतस्य वचनैः सरसिरुहजन्मनः' इति—इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिव्यस-निन्यः' इति दमयन्तीश्लेषः ॥ ५—नाला इत्यपि दृश्यते ॥

'तमिविशिविडिमृणि-' (उ० १।११८) इति कालन् । अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) डीपि 'मृणाली' इत्यपि । 'मृणालं नलदे ह्रीवं, पुनपुंसकयोर्विसे ।' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥*॥ विस्यति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विसं विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'अन्नादीनां मूलस्य' ॥

अन्नादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

अन्नेति ॥ सनोति । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । 'ज-मन्ताट्टः' (उ० १।१।१४) बाहुलकात्सत्वाभावः । 'पण्डः स्मृतो वैलीवर्दे पण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः । 'पण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्' 'शडि रुजायां संघाते च' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'तालव्यो मूर्धन्योऽञ्जादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषभे पूर्वाचार्यैर्विनिर्दिष्टः' इत्यृष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरौ दर्पणे, पण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्नादीनां समूहस्य' ॥

करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहति त्यजति । करहं पद्मम् । ततो हटति बहिर्गच्छति—इति मुकुटः । तत्र । 'करहहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीति विग्रहेऽपि) वृद्धिप्रस-ङ्गाच्च । 'करहाटः पद्मकन्दे दर्शद्वमविशेषयोः' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ शिफा मूलतरप्ररोहः तत्सहितः कन्दो मूलम् ॥*॥ 'शिफा' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य' ॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजल्क इति ॥ किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥*॥ के जले सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलदन्तात्-' (६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसः । ('सवितृकि-

१—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलयिता पाणौ मृणालीलता' इति राजशेखरः—इति मुकुटः ॥ २—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्युपलभ्यते एवं चोत्तराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ ३—विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'हंसपङ्क्तिरिव विसंवादिनी' इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥ 'मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः' इति दमयन्ती ॥ ४—बलीवर्द उत्सृष्टवृषः । तत्र यथा 'चौरैरपहते षण्डे पृष्ठतः कोऽनु धावति' । कानने यथा 'कुमुदकमलषण्डे तुल्य-रूपांमवस्थाम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ५—वृष्यप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य रहधातोर्वृष्यप्रसङ्गे ततोऽटतीति विग्रहे तु न काव्यनुपपत्तिः ॥ ६—'पुष्पं' इति पाठः ॥ ७—अतएव 'करहाटः शिफा च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम्' इति हेमनाममालायामुक्तम् ॥

सलयकसरसभाः' इति समेदात् ॥*॥ के शीर्यते । 'शृ
हिंसायाम्' (भ्या० प० से०) । 'कृदोरप्' (३।३।५७) ।
तालव्यशः । 'केसरं हिङ्गुनि क्लीवं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान् ।
सिंहच्छटायां पुनागे वकुले नागकेसरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पद्मकेसरस्य' ॥

संवर्तिका नवदलम्

समिति ॥ संवर्तते । (वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'हृपिशिरुहिवृत्तिविदिच्छदिकीर्तिभ्यश्च' (उ० ४।१।१९) इतीन् ।
'संवर्तिर्नवपत्रिका' इति वोपालितः ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदलं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
पद्मादीनां नवपत्रस्य' ॥

वीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

वीजेति ॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः । तालव्यान्तोऽपि ॥
(१) ॥*॥ त्रियते दलैः । 'वृज् आवरणे () ।
'अन्येभ्योऽपि, () इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।
३।७५) । यद्वा—वरं दलवरणम् अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन्

१—'आन्दोलकुसुमकेशरशरेणमुखी' इति वासवदत्तायां ताल-
व्यमध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

(५।३।७५) । 'वराटकः पद्मबीजकोशे रज्जौ कपर्दके' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पद्मबीजस्य' ॥

इति वारिवर्गविवरणम् ॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वव्योमदिकालधीशब्दादिसनाख्यकम् ।

पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकादश वर्गाः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्ति-
सिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदी-
क्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः
संपूर्णतामगात् ।

१—आदिशब्देन पातालस्य ग्रहणम् इति मुकुटः ॥ अत्रायं
भावः—अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गौ स्वर्गः पातालश्च । तत्र
नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् ।
तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतएवामिपु-
राणे प्रथमकाण्डे एतानेव पदार्थानुक्त्वा उपसंहृतम् 'स्वर्गपाताल-
वर्गाद्या उक्ताः' इति ॥ तत्राद्यशब्देनावान्तरवर्गग्रहणम्—इत्यपि मुकुटे
व्यक्तम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधारयया व्याख्यया समेतः ।

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरश्चमाभृद्वनौपधिमृगादिभिः ।
नृब्रह्मक्षत्रविदूशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गा उक्ता वदितुमा-
रब्धाः । आदिकर्मणि क्तः (३।४।७१) । कीदृशाः, साङ्गो-
पाङ्गैः, पृथिव्यादिभिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मृदादीनि । उ-
पाङ्गानि खिलादीनि । आपणादीनि विषण्यादीनि । शिला-
दीनि मनःशिलादीनि । वृक्षादीनि पुष्पादीनि । मृगशब्द
आरण्यपशुमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति स्मृतेः ।
आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि
पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगान्तुं शीलं यस्य स मृगादी
सिंहः ॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः २
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि क्तिप् (३।२।१७८) । 'भूः
स्थानमात्रे कथिता धरण्यामपि योषिति' । यत्तु—'भवत्यस्यां
सर्वम्' इति भूः । बहुलवचनात् (३।३।११३)—अधिकरणे
क्तिप् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः । तत्र । उक्तरीत्या नि-
र्वाहात् । 'अन्धः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच्च ॥ (१) ॥*॥
भवति । 'भुवः कित्' (उ० ४।४५) इति मिः ।—'भुवः
किमन्'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'कृदि-
कारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् वा । 'भूमिः क्षितौ
स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ न चलति । 'चल क-
म्पने () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्,
इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः ।
अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः ।
यद्वा अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केशवे शेषे

पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्-
वैयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभ-
रागुद्वच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥*॥ रसोऽस्या-
मस्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । रस्यते वा । 'रस आ-
स्वादने' चुरादावदन्तः । घञ् (३।३।११३) । अच् (३।३।
५६) वा । यत्तु—घञर्थे को (३।३।५८) वा—इति मुकुटः ।
तत्र । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच्च ('रसा तु रसनापाठा-
सल्लकीक्षितिकङ्क्षुषु') ॥ (५) ॥*॥ विश्वं विभर्ति । 'डुभृञ्
'संज्ञायां भृतृवृजि' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरो-
ऽच्युते शक्रे पुंसि, विश्वंभरा भुवि' ॥ (६) ॥*॥ तिष्ठति ।
अजिरादित्वात् (उ० १।५३) किरच् । 'स्थिरा भूशालप-
र्ण्यौ, ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ धरति वि-
श्वम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । यद्वा ध्रियते ।
'धृङ् अवस्थाने' । (तु० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा । 'धरः कूर्माधिपे गिरौ । कर्पा-
सतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥
'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीष् (४
१।४१) ॥ (९) ॥*॥ 'अर्तिसृष्ट' (उ० २।१०२) इत्यंनिः ।
'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ।—गौरादिस्वा-
न्ङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटस्य प्रमादः । ('धरणोऽहि-
पतौ लोके स्तने धान्ये दिवाकरे') । धरणं धारणे मानवि-
शेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ क्षौति । 'उक्षु
शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान्तिः । ('कृदिकारात्'—
(ग० ४।१।४५) इति ङीष्वा) ॥ (११) ॥*॥ जिनाति ।
'ज्या वयोहानौ' (त्र्या० प० अ०) । अश्यादिस्वाद्यदन्तो
(उ० ४।११२) निपातितः । 'ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा'

१—'निरवधौ' इति पाठः । २—अत एव ह्रस्वेकारान्तोऽपि
यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरणिहृहाधिरुहैर्वधूलतायाः' ।
इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

इति शाश्वतः । ('ज्या तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२) ॥*॥
 कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो मुनिमृगयोर्भेदे च का-
 श्यपी क्षमायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥*॥ क्षियति । 'क्षि
 निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'क्तिचत्तौ च-' इति (३।
 ३।१७४) क्तिच् । यत्तु—क्षियन्त्यत्र—इति मुकुटः । तत्र ।
 'अजचम्याम्-' (वा० (३।३।१२६) इति ल्युटा बाधात् ।
 'क्षितिर्गेहे भुवि क्षये' इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ सर्व सहते
 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'पूःसर्वयोः-' (३।२।४९)
 इति खच् ('सर्वसहः सहिष्णौ स्यात्सर्वसहा पुनः क्षितौ'
 ॥ (१५) ॥*॥ वसु धनमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥
 (१६) ॥*॥ वसु दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
 कः ॥ (१७) ॥*॥ ऊर्णोति, ऊर्णयते, वा । 'ऊर्णञ् आच्छा-
 दने' (अ० उ० से०) । 'महति हस्त्र' (उ० १।३१) इत्युः,
 नुलोपः, हस्त्रः, च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति
 डीष् ॥ (१८) ॥*॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-'
 (३।२।४६) इति खच् 'खचि हस्त्रः' (६।४।९४) ॥ (१९)
 ॥*॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ।
 गां जलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२०) ॥*॥ कुवते ।
 'कुङ् शब्दे' () । मितद्वादित्वाद् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥
 (२१) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' () । 'प्रथेः पिवन्
 संप्रसारणं च' (उ० १।१४९) । पित्वात् (४।१।४१) डीष्
 ॥*॥ 'पवन' इत्येके । पृथ्वी । 'पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी' इति
 शब्दार्णवः ॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिमदि-') (उ० १।२८) इति
 उप्रत्यये संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति डीष्
 पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' ॥
 (२३) ॥*॥ क्षमते । 'क्षमूष् सहने' () । 'क्षमेरुपधालो-
 पश्च' (उ० ५।६५) इत्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३।
 १०९) अलोपः । बाहुलकान्मन् टिलोपश्च—इति मुकुटः ।
 तत्र । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४)
 क्षमा च ॥ (२४) ॥*॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्ष-
 णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिसृष्टृ-' (उ० २।१०२) इ-
 त्यनिः ॥ (२५) ॥*॥ मेदमस्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।
 ११५) । 'मल्लो मेदकुष्ठ' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा ।
 'जिमिदा-' (दि० प० से०) । ग्रह्यादित्वात् (३।१।१३४)
 इनिः ॥ (२६) ॥*॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः ।
 प्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति डीष् । यत्तु—मह्यन्ते भूतान्यस्याम्,
 मह्यते, वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । गौरादिडीष्
 (४।१।४१)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
 इति घञ्प्रसङ्गात् । कर्मणि घस्याप्रसंगाच्च । 'करणाधिकर-

णयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पङ्क्तिर्महिः केलिरित्याद्या हस्त्र-
 दीर्घयोः' इति वाचस्पतिः । यद्वा—महीयते । 'महीङ् पूजा-
 याम्' कण्ठादियगन्तः । 'क्विप् च' (३।२।७५) इति क्तिप्य-
 लोपयलोपो । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीष् ।
 तदभावे विसर्गः—इति कश्चित् । तत्र 'कारग्रहणान्न' इत्युक्त-
 लात् । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्भवतेजसोः' इति हैमः
 ॥ २७ ॥*॥ सप्तविंशतिः 'भूमेः' ॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे 'मृदस्ति-
 कन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदः' ॥

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका ।

प्रशस्तेति ॥ मृच्छन्दात् 'सत्ता प्रशंसायाम्' (५।४।४०)
 ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥

उर्वरा सर्वसस्याढ्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा ईर्यते । 'ऋ गतौ' (क्या०
 प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । उरूणामरा । यद्वा—उ-
 र्व्यते । 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घच्'
 (३।३।१२५) इति घः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति
 दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वात् । उर्व राति । कः (३।२।३) ।
 यद्वा संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । 'रालोपः' (६।
 ४।२१) । उर् चासौ वरा च । उर्षु वरा वा । 'ऊर्वरा
 तु भूमात्रे सर्वसस्याढ्यभुव्यपि' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥
 सर्वाणि च तानि सस्यानि च । तैराढ्या मृत् । एकम्
 'सस्याढ्यभूमेः' ॥

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रजायाम्' (भ्वा० प०
 से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('ऊषः क्षा-
 रमृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संध्यायां च रन्ध्रे
 च चन्दनादौ श्रवो विले' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षार-
 यति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥*॥
 द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः' ॥

ऊषवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊषेति ॥ ऊषोऽस्त्यस्मिन् । मतुप् (५।३।९४) ॥ (१)
 ॥*॥ 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 'क्षारमृद्विशेषस्य' ॥

स्थलं स्थली ।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
 पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थल्यतेऽत्र । 'घञर्थे कः'

१—विश्वकोषे तु, 'काश्यपः स्यान्मुनौ मीनभेदे भूमौ तु
 काश्यपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(वा० ३।३।५८) — इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् ॥ (१) ॥*॥ स्थली अकृत्रिमा । 'जानपद-' (४।१।४२) इति ङीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूभयसाधारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थलस्य' ॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति ॥ प्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' ॥ (१) ॥*॥ धन्व्यतेऽस्मात् । — धविर्गल्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तत्र । (धातुपाठे (भ्वा० प० से०) दर्शनात् । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्जलदेशस्य' ॥

द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

त्रिषु

द्वे इति ॥ खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन् । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । ('खिलमप्रहते क्लीवं सारसंक्षिप्तवेधसोः') ॥ (१) ॥*॥ न प्रहन्यते स्म । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समे समानार्थे । द्वे 'हलाद्यकृष्टस्य' । (त्रिषु लिङ्गत्रये । त्रियां खिला अप्रहता) ॥

अथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

अथविति ॥ गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० उ०) । 'पृषद्गृह्णन्महजगत्-' (उ० २।८४) इति निपातितः । श-तृवद्भावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ लो-क्यते । 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१४४) । 'लोको विश्वे जने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ विशन्त्यत्र । 'विंश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'विटपविष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु—पिष्यते पिश्यते, वात्र । 'पिश गतौ' () । 'पिष्ट संचूर्णने' (ह० उ० अ०) वा । ('भुवनं पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥ भवन्त्य-स्मिन् । 'रजेः क्युन्' (२।७९) 'भूसूध्रस्त्रिभ्यः' (उ० २। ८०) इति क्युन् । ('भुवनं पिष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने जले') ॥ (४) ॥*॥ यत्तु—जङ्गम्यते—इति स्वामिना विगृ-हीतम् यच्च—पुनः पुनर्वृद्धिक्षयौ गच्छति—इति मुकुटेन । तत्र । 'वर्तमाने बृहत्-' (उ० २।८४) इति सूत्रे यद्धर्थस्य

१—अत्र 'धन्व्यपि संज्ञापूर्वकत्वाद्व्ययभावाच्च' इत्यधिकः पाठः ॥

२—वेधसि विष्णौ यथा हरिवंशस्य 'खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा यत्र' इति व्युत्पत्त्या 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ ३—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगच्छब्दव्याख्याने लि-खितम् ॥

वृत्तिकृद्भिरनुक्तेः । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यद्विधानाच्च । 'जगत्' स्याद्विष्टपे क्लीवं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु ॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु जगत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पञ्च 'भूतलस्य' ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यासरचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृष्यते 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुनपुंसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाच्चदृष्टिषु' इति रुद्रः । 'वर्षं स्थानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकं च भारतम्' इति भारविः । 'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः' 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाच्चदृष्टिषु' ॥ एकम् 'भारतवर्षस्य' ॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

शरेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादायाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य' ॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

उदीच्य इति ॥ तत् एवावधेः । पश्चिमेन सहित उत्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः कान्ता-यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छानां देशः ॥ (२) ॥*॥ 'चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरार्यावर्तमतः परम्' । द्वे 'शिष्टाचार-रहितखशादिदेशस्य' ॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

मध्येति ॥ मध्यश्चासौ देशश्च ॥ (१) ॥*॥ मध्ये भवः

१—मुकुटे तु एतदग्रे—अत एव सामान्यविशेषभावाज्जम्बू-द्वीपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिस्तु तदवगमः । यथा 'एष दूरगुरुभारभारतं वर्षमथ मम वर्तते वशे' इति माघः । तथा 'एतेन भारतमिलावृतवद्भिभाति' इति च । अन्यान्यपि व-र्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंपुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्यकुरू सुमेरोरुत्तराक्षयः । भद्राश्च-केतुमालौ तु द्वौ वर्षौ पूर्वपश्चिमौ । इलावृतं तु मध्यस्थं सुमेरुयत्र तिष्ठति' इति वाच-स्पतिः—इत्यप्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षी-रोदकं यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती'—इति क्षीरस्वामी ॥

‘मध्यान्मः’ (४।३।८) ॥ (२) ॥*॥ ‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विवनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः’ (२।२९) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेत्रम् । द्वे ‘मध्यदेशस्य’ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः । पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥*॥ ‘आ समुद्रात्तु वै पूर्वदा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः’ इति (२।२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः हिमागः । ‘हिमालयोः’ इति पाठे तु हिमेन अल्यते । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) । द्वे ‘विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य’ ॥

नीवृज्जनपदः

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षात्र । ‘वृत्तु वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । ‘नहिवृति-’ (६।३।१९६) इति दीर्घः । यत्तु—‘नियमेनावश्यतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र’ इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८), ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (३।२।१७८) इति, वा अधिकरणे क्तिप् इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥*॥ जनः पदं वस्तु यत्र । भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जननिवासस्थानस्य’ ॥

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

देशेति ॥ दिशति । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । दिश्यते वा । घञ् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति । ‘षिञ् बन्धने’ (खा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८।३।७०) इति षत्वम् । —विसीयन्तेऽत्रेति, ‘एरच्’ (३।३।५६)—इति विप्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । —सितसय-’ (८।३।७०) इति क्ताजन्तयोः सूत्रेऽनुवादात् । ‘विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादौ जनपदे च’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽत्र । —ल्युट् (३।३।१९४) इति मुकुटः । तन्न । घञो ल्युटपवादत्वात् । अतः—‘अन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘ग्रामसमुदायलक्षणस्य स्थानमात्रस्य’ ॥

त्रिष्वागोष्ठात्

त्रिष्विति ॥ गोष्ठशब्दमसिव्याप्य ॥

नडप्राये नडान्नडुल इत्यपि ।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । ‘कुमुदनडवेतसेभ्यो झ-तुप्’ (४।२।८७) । ‘झयः’ (८।२।१०) इति ‘मादुपधायाः’

(८।२।९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यस्मिन् । ‘नडशादाङ् डुलच्’ (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नडाधिकदेशस्य’ ॥

कुमुद्रान्कुमुदप्राये

कुमुद्रानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ कुमुदानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् ‘कुमुदवहुलदेशे’ ॥

वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥*॥ बहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् ‘बहुवेतसदेशे’ ॥

शाद्वलः शादहरिते

शाद्वल इति ॥ शीयते । ‘शद् श्वातने’ (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ॥ शीयतेऽस्मिन्निति वा । ‘हलश्च’ (३।३।१२९) इति घञ् । शादो बालतृणमस्मिन् । डुलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥*॥ शादैर्बालतृणैर्हरितः ॥ एकं ‘नवतृणप्रचुरस्य’ ॥

सजम्बाले तु पङ्किलः ।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह ॥ ‘पङ्कोऽस्मिन्नस्ति पिच्छादित्वात् । (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘सकर्मस्य’ ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥*॥ अनुगता आपोऽत्र । ‘कृक्पूर्-’ (५।४।७४) इत्यः । ‘ऊदनोर्देशे’ (६।३।९८) । ‘अनूपो महिषे नाऽम्बुप्रायदेशे तु वाच्यवत्’ इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छद्यति परिच्छिनत्ति । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘कच्छमनूपम्’ इति वोपालितः । ‘कच्छो हुमेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्यात्परिधानापराञ्चले । ‘चीर्या वारौह्याम्’ इति हैमः) । ‘त्रिषु’ इत्यस्य बाधनार्थं ‘पुंसि’ इति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जलाधिकदेशस्य’ ॥

श्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शार्करावति ।

श्रीति ॥ ‘शर्करा खण्डविकृतौ कर्परांशे रगन्तरे । उपलायाम्’ इति हैमः) । शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अस्त्यत्र । ‘देशे लुबिलचौ च’ (५।२।१०५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ‘सिकताशर्कराभ्यां च’ (५।२।१०४) इत्यण् । ‘शार्करः स्यादुगधफेने शर्करान्वितदेशयोः’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥

१—परिधानापराञ्चले यथा—‘प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणात्याः’ ॥ २—चीरी पक्षिविशेषः ॥ ३—वाराही—वराहाकान्ता ओषधी । इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्कपालः खण्डम्, उपला अश्मरूपां मृत्, तथोर्थथा ‘नगतशुशिरामेदी सं शर्करो मारुतश्चण्डः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

‘अन्यतरस्याम्’ (५।२।९६) ग्रहणान्मतुप् (५।२।९४) च ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘अश्मप्रायमृदधिकस्य वालुकायुक्तदेशस्य’ ॥

देश एवादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । +‘मध्यान्मः’ (४।३।८) इत्यत्र ‘आदेश्व’ इति वचनान्मः+ ॥ आदिमौ शर्करा-शर्करिलौ देशे एव नान्यत्र । ‘शर्करः, शर्करावान्’ इतीमौ तु ‘देशादेशयोः’ ॥

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ एवं ‘सिकता’ ‘सिकतिलः’ इतीमौ देश एव । ‘सैकतः’ ‘सिकतावान्’ इति तु देशादेशयोः । केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘वालुकावहुलदेशस्य’ ॥

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

देश इति ॥ नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिश्च संपन्नैर्धान्यैः पालितः । नदी मातास्य । ‘नद्यतश्च’ (५।४।१५३) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ देवो मातास्य । ‘देवो मेघे सुरे राज्ञि’ ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् ‘नद्यम्बुभिर्वृष्ट्यम्बुभिः संपन्नदेशस्य’ ॥ सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराक्षीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—‘न पूजनात्’ (५।४।६९) इति टचोऽभावः—इति मुकुटः । तत्र । बहुव्रीहौ टचोऽप्रसङ्गात् । मतुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४) ‘राजन्वान्सौराज्ये’ (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वधर्मपरराजयुक्तदेशस्य’ ॥

ततोऽन्यत्र राजवान् ।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ एकम् ‘सामान्यराजयुक्तदेशस्य’ ॥

गोष्ठं गोस्थानकम्

गोष्ठमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । ‘घञर्थे—’ (वा० ३।३।५८) इति कः । ‘अम्बाम्ब—’ (८।३।९७) इति षत्वम् । ‘गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्’ ॥ (१) ॥*॥ गवां स्थानम् । स्वार्थे कः (५।३।७५) (२) ॥*॥ द्वे ‘गवां स्थानस्य’ ॥

तच्चु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

तत्त्विति ॥ पूर्वं भूतं गोष्ठम् । ‘गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे’ (५।

१—‘चात् मतुप्’ इति तु वक्तुं युक्तम् । अत एव ‘देशे लुप्’ इति सूत्रे ‘चादणमतुप् च’ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम् ॥ २—‘मध्यान्मः’ इति सूत्रे भाष्ये तु ‘आदेश्व’ इति वचनं नोपलभ्यते । तस्मात् ‘अत्रादिपश्चाद्धिमच्’ (४।३।२३ सूत्रे) इति वचनादादेर्हि-मच् वक्तव्यः ॥

२।१८) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘भूतपूर्वगोष्ठस्य’ ॥ पर्यन्तभूः परिसरः

पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥*॥ परितः सरन्त्यत्र । ‘पुंसि’ (३।३।१८) इति घः । ‘परिसरः प्रान्तभू-दैवयो-मृतौ’ ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘नद्यादिसमीपभूमेः’ ॥

सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्) सिनोति । सीयते, वा । ‘पिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘सितनि—’ (उ० १।६।९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ आ अल-न्यम्भः । ‘अल वारणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । यद्वा—अल्यतेऽनया । ‘इणजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सेतोः’ ‘पुल’ इति ख्यातस्य ॥

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम् ॥ १४ ॥

वामेति ॥ वामैर्वामं वा लयते । ‘लृञ् छेदने’ (भ्या० उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥*॥ न अकति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुः । यद्वा नम्यते भूरनेन । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ (भ्वा० प० अ०) । ‘फलपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च’ (उ० १।१८) इत्युः, नाकिश्च । इकार उच्चारणार्थः । ‘नाकुर्मुन्यन्तरे पृ-थ्वीधर-वल्मीकयोः पुमान्’ ॥ (२) ॥*॥ वलन्ते प्राणि-नोऽत्र । ‘अलीकादयश्च’ (उ० ४।२।५) इति निपातितः । ‘(व-वल्मीको नाकुर्वाल्मीकयो रोगभेदे)’ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य’ ॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वानेन । ‘करणा—’ (३।३।११७) इति मुकुटः । तत्र । घञो ल्युडपवादत्वात् । आतो युच् (उ० २।७८) कर्मणि वा ल्युट् (३।३।११३) । ‘अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदगदक्षिणतो गतौ’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते वितृणीक्रियते पादैः । ‘मृज् शुद्धौ’ (अ० प० से०) । मार्ग्यते । ‘मार्ग अन्वेषणे’ (चु० उ० से०) वा । यत्तु—मृग्यतेऽनेन—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लक्षणाभावान्नोपधावृद्धिः स्यात् । ‘मार्गो मृगमदे मासे सौम्यक्षेऽन्वेषणे पथि’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अत्ति वलम् (पथिकानाम्) ‘अद अक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘अदेर्धश्च’ (उ० ४।१।१६) इति कनिप्, धश्चा-न्तादेशः । यत्तु—अल्यते सततं गम्यते अनेन—इति मुकुटे-नोक्तम् । तत्र । उक्तसूत्रविरोधात् । अततेर्धकनिपोरविधा-

१—वाल्मीकौ प्राचेतसे यथा ‘पीयूषमेव नालीकं वल्मीकस्य कवेर्गिरि’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

नात् । ('अध्वा ना पथि संस्थाने सास्त्रवस्कन्धकालयोः') ॥
 (४) ॥*॥ पथन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'पथिमथिभ्यामिनिः' () पतन्त्यनेन इति वा ।
 'पथेस्थश्च' इतीनिः, थोऽन्तादेशश्च ॥*॥ 'पथः' इत्यदन्तोऽपि ।
 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥
 पथतेऽनया । 'पथटिभ्यामविः' () । 'कुदिकारात्-'
 (ग० ४।१।४५) इति डीप् ॥ (६) ॥*॥ सरन्त्यनया । 'स
 गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—क्तिन् (३।३।९४)—इति मुकुटः ।
 तत्र । 'अजब्भ्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात् ।
 (अतः) करणस्यापि कर्तृत्वविवक्षायां 'क्तिच्क्वौ च' (३।३।
 १७४) इति क्तिच् । 'स्रुतिर्गतौ पथि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥
 'अर्ति-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'सरणिः श्रेणिवर्मनोः'
 इति दन्त्यादौ रभसः । 'शुभं शुभे प्रदीप्ते च, शरणिः पथि
 चाषलौ' इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि । तत्र 'शू हिंसा-
 याम्' (क्र्या० प० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥
 पादाभ्यां हन्यते । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) ।
 क्तिन् (३।३।९४) । 'हिमकाषिहतिषु च' (६।३।५४) इति
 पद्मावः । 'पद्धतिः पथि पद्धौ च' इति हैमः ॥ (९)
 ॥*॥ पादाय हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) ।
 'पथ्यत्यतदर्थे' (६।३।५३) इति पद्मावः । 'पदमस्मिन्दश्य-
 म्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया ।
 'वृत्तेश्च' (उ० २।१०६) इत्यनिः । 'वर्तनी पथि । वर्तने
 तर्कुपिण्डे च' इति हैमः ॥*॥ 'चात् (२।१०६ उणादि-
 सूत्रेण) मुट्' इत्येके । तत्र वर्तमनि ॥ (११) ॥*॥ एकः
 पादोऽस्याम् । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति निपा-
 तितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति पादस्या-
 न्तलोपः । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (४।१।८) इति वा डीप् ।
 'पादः पत्' (६।४।१४०) ॥*॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इत्यपि
 रूपान्तरम् । 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्तमनि स्त्री
 स्यात्' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'मार्गस्य' ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ स्वती पूजयाम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति
 समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥
 संश्वासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्-' (२।१६१) इति तत्पु-
 रुषः 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 'शोभनमार्गस्य' ॥

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥१६॥

व्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा०
 २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गाध्वनः' (५।४।८५)

इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धः
 पन्थाः 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इत्यः—इति मुकुटः । तत्र ।
 ('पथः संख्याव्यायादेः') (वा० २।४।३०) इति क्लीबताप्रस-
 ङ्गात् । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३)
 ॥*॥ कुत्सितोऽध्वा । 'कुगति-' (३।२।१८) इति समासः ।
 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥*॥ 'इ-
 षदर्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमारोऽपीष-
 न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च'
 इति त्रिकाण्डशेषाददन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन
 पुंस्त्वं निर्वाह्यम् । पथिन्शब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः'
 (६।३।२०४) इति कादेशे 'पथः संख्याव्यायादेः' (वा०
 २।४।३०) इति क्लीबत्वं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद्
 व्यध्वो विपथकापथौ' इति रभसोऽप्येवम् । ('कापथः कु-
 त्सितपथे उशीरे क्लीबमिष्यते') ॥*॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य
 पथशब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥*॥ पथ
 'दुर्मार्गस्य' ॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नञ्' (१।२।६) इति
 तत्पुरुषः ॥ (१) ॥*॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः ।
 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मार्गा-
 भावस्य' ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्गेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यमटति । 'अट गतौ' (भ्वा०
 प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
 ७५) । ('शृङ्गाटकं भवेद्धारिकण्डके च चतुष्पथे') ॥ (१)
 ॥*॥ चतुर्णां पथां समाहारः । 'तद्धितार्थो-' (२।१।५१)
 इति समासः 'ऋक्पूर' (५।४।७४) इति समासान्तः ।
 'इदुदुपथस्य' (८।३।४१) इति षत्वम् । 'पथः संख्या-'
 (वा० २।४।३०) इति क्लीबत्वम् । ('चतुष्पथं चतुर्मार्गसं-
 गमे, ब्राह्मणे तु ना') ॥ (२) ॥*॥ द्वे चतुष्पथस्य ॥

प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा

प्रान्तरमिति ॥ प्रकृष्टमन्तरमत्र । 'प्रादिभ्यः-' (वा० २।
 २।२४) इति बहुव्रीहिः । ('प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-
 पथेऽपि च') ॥ (१) ॥*॥ दूरश्वासौ शून्यश्च ॥ एकम्
 'दूरशून्यछायाजलादिवर्जितमार्गस्य' ॥

कान्तारं वर्तमं दुर्गमम् ॥१७॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः । कान्त-
 मृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
 २।११) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चोराद्युपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य' ॥

गव्यूतिः स्त्री कोशयुगम्

गव्यूतिरिति ॥ 'गोयूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' 'अध्व-
 परिमाणे च' (वा० ६।१।७९) इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरसहस्रं

१—आख्यः कर्मबन्धहेतुक्रिया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः
 स्कन्धः शरीरभावापन्नो रूपरसादिसमूहः सः सास्त्रवस्कन्धः । इ-
 त्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

तु क्रोशः क्रोशद्वयं पुनः । गव्यूतं स्त्री तु गव्यूतिर्गौरुतं
गोमतं च तत् इति वाचस्पतिः । 'धनुर्हस्तचतुष्टयम्'
'द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गव्यूतिः पुंसि भाषितः' इति
शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ क्रोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्रोशद्वयपरिमितस्य' ॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नल्व इति ॥ किष्कुणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुः-
शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।१।३०) । चतुर्गुणं
शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ।
नल्यते । 'णल वन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादित्वात्
(उ० ४।९।५) वः । कैत्यस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥
एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य' ॥

घण्टापथः संसरणम्

घण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) । यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं
वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'कृकपूर'-
(पा० ४।७।४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन,
वा । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—'करणा-' (३।३।
११७) इति ल्युट्-इति मुकुटः । तत्र । घस्य ल्युडपवाद-
त्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।७।८)
तु युक्तः ॥ (२) ॥*॥ 'दश धन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः
स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य' ॥

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति तदा ।
उपनिष्करन्ति निस्सरन्ति सैन्यान्त्यत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) ।—'कृदोरप्' (३।३।५७) इति मुकुटः । तत्र । अपो
बाधकस्य ल्यटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति घस्यापवादत्वात् ।
यद्वा उपनिःकीर्यते सैन्यैर्हन्यते । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्या०
उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।५७) । 'इदुदुपधस्य-' (८।
३।४१) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरमार्गस्य' ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (तु० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।३।१७७) इति क्तिप् । 'उदोष्ठ्य-' (७।
१।१०२) इत्युत्वम् ।—'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः-
इति मुकुटः । तत्र । 'वोः' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् ।
पूर्यते । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०) । संपदादि क्तिप्
(वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपर्ति, पूरयति, वा इति

विगृह्य 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'भ्राजभास-' इति क्तिप्-
इति मुकुटः । तत्र । उक्तधातोः 'पूरयति' इति रूपासंभवात् ।
'पूरी आप्यायने' (तु० उ० से०) इत्यस्मादुक्तमूत्रेण क्तिपो-
ऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणध्रुवणप्रसङ्गाच्च । ('पूः शरीरे
पत्तने च') ॥ (१) ॥*॥ यदपि—'पृ पालने' इत्यस्माद्
'कृदोरप्' (३।३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम्—
इत्युक्तम् । तदपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पि-
पर्ति' इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । पुरति । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात् । गौरादित्वात्
(४।१।४१) 'जातेः-' (४।१।६३) इति वा ङीप् ॥ (२)
॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२।
१०७) ॥ (३) ॥*॥ पक्षे ह्रीचत्वं पत्तनसाहचर्यात् ॥*॥
पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१।५०)
॥*॥ 'पट्नं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेर-
तनन् ॥ (४) ॥*॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । 'भिदिर्
विदारणे' (रु० उ० अ०) ।—अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७)—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञो ल्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७।८) तूचितः
॥ (५) ॥*॥ स्थानाय हितम् । 'तस्मै हितम्' (५।१।५)
इति छः ॥ (६) ॥*॥ नितरां गच्छन्त्यत्र । 'गोचर-' (३।३।
११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वेणिवेदनश्चयाध्व-
वणिकपथाः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नगरस्य' ॥

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूलनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यत्तु
पुरम् । शाखेव नगरम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखानगरस्य' ॥

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
ण०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) घञ् । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च
वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रभसः । 'गृह-
मात्रे गणिकायाः सद्यनि वेशो भवेत्तु तालव्यः । तालव्यो
मूर्धन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१)
॥*॥ वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वेश्यानिवासस्य' ॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र
वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'गोचरसंचर-'
(३।३।११९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ निषीदन्त्यस्यां जनाः
'षट् विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) 'सं-
ज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३-
६६) इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदस्य' 'क्रयवस्तुशालायाः' ॥

१—भट्टक्षीरस्वामी तु 'नल्वं विशहस्तशतम्' इति दर्शि-
तवान् मुकुटस्तु 'नल्वो विंश-हस्तशतम्' इति दर्शितवान् ॥

१—भाष्ये तु 'नगाच्च' इत्येव दृश्यते ॥

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'कृदिका-
रात्-' (ग० ४।१) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पण्यानां वीथी
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे हृदयन्यविक्रय-
स्थानस्य । हृदयमार्गस्य इति स्वामी । 'आपणः पण्यवीथी
च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः । 'आपणः पण्यवीथ्यां
च पण्ये च विपणिः खियाम्' इति रभसः ॥ 'द्वयं क्रयव-
स्तुशालापङ्केः' ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथ्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग-' (४।४।७६)
इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोल्यां पथि चलरे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' चुरादिः ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) ।
यत्तु—'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र ।
'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके भावे
च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥*॥ विशेते 'शीङः किङ्गस्वश्च'
(उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रिकायां रथ्यायां
विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्राममध्य-
मार्गस्य' ॥

स्याच्चयो वप्रमखियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप्
वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वपिवृद्धिभ्यां रन्' (उ०
२।२७) । 'वैप्रश्चावरणे वृन्दे प्राकारे मूलवन्धने' इति धरणिः ।
'वप्रस्ताति पुमान्, अस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी
(२) ॥*॥ द्वे 'प्राकाराधारस्य', 'परिखोद्धृतमृत्तिका-
कूटस्य' ॥

प्राकारो वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकृञ् करणे' (त० उ०
अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि'
(६।३।१२३) इति दीर्घः । आङ् वा—'सादकारयोः कृ-

१—मुकुटस्तु—'चत्वार्येव हृदयस्य' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रयिक-
लोकमगण्यपण्यपूर्णापणं विपणिनो विपणिं विभेजुः' इति माघे ।
'विपणिर्हृदयः' इति बलभेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणः
पुंस्त्वमपि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह ॥ अत एव हैममेदिन्योः
'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥
२—केचित्तु 'विपण्यादीनपञ्चैकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः
'विशिखायां सौवर्णिप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी—इति
मुकुटः ॥ ३—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

त्रिमे' इति दीर्घः—इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । 'अस्यादर्श-
नात् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)
कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा ।
'वरणो वरणद्रुमे । प्राकारे, वरणं वृत्ताम्' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति
रभसः ॥*॥ 'तालव्यो वृषक्षयोः शालो, वृक्षे वृत्तौ द्रुमेदे
च । तालव्यदन्य उक्तस्तथा खियां वृक्षशाखायाम्' इत्युष्म-
विवेकः । तत्र 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुवैध्यः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्टकादिरचितवेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्राचीनमिति ॥ प्रागेव । 'विभाषाश्चेरदिक् खियाम्'
(५।४।८) इति खः ॥*॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राची-
यते । प्राङ्पूर्वः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
'शुत्तिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्दीर्घौ ॥
(१) ॥*॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः () । वरणं
वृत्तिः । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० अ०) । किन् (३।३।
९४) ।—त्रियतेऽनया, इति 'वृत्तिः' इत्यपि नाम, इति
स्वामी—इति मुकुटः । तत्र । करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥*॥
एकं 'ग्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य' ॥

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

भित्तिरिति ॥ भियते । 'भिदिर् विदारणे' (ह० उ०
अ०) । किन् (३।३।९४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च'
इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कुड्यां साधु । 'तत्र साधुः'
(४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कु-
ड्यते वा । 'कुडि कार्कश्ये' () । ण्यत् (३।१।
१२४) । ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'भित्तेः' ॥

पङ्ककं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

पङ्ककमिति ॥ यत् कुड्यं मध्यन्यस्तास्थि तत् ईज्यते ।
'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१)
इति साधु । 'भवेदेडोकेमेडूकमेडुकं च' इति द्विरूपकोशः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य' ॥

गृहं गेहोदवसितं वेष्टन सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूद्वयेच निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

गृहमिति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०)

१—अस्य वार्तिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३।
१२२) सूत्रे भाष्ये उपलब्धेरकिञ्चित्करमेतत् ॥ २—कौ थोतते
इति उपकरणे 'अन्यत्रापि' इति डः इति सोमनन्दी । एतेन
दकारोऽत्र, न डकारः इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

‘गेहे कः’ (३।१।१४४) । (‘गृहं गृहाश्च पुंभूति कलत्रे-
ऽपि च सद्गनि’ इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन गणेशेन
ईह्यते काम्यते । ‘ईह चेष्टायाम्’ (भ्वा० आ० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह
ईप्सितो यस्मिन्वा । ‘गेहमस्त्री, शालासभे स्त्रियाम्’ इति
वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ उत् ऊर्ध्वम् अवसीयते स्म ।
‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) ‘पिञ् वन्धने’ (स्वा० उ०
अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । ‘यतिस्यति-’ (७।४।४०)
इतीलम् । ‘अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं
स्यात्’ ॥ (३) ॥*॥ विशन्त्यत्र । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प०
अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ सीदन्त्यत्र ।
‘षट् लृ विशरणादौ’ (भ्वा० तु० प० अ०) । मनिन् (उ०
४।१।४५) (‘सद्ग स्यान्मन्दिरे नीरे’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥*॥ नि केल्यतेऽस्मिन् ‘कित निवासे’ (भ्वा० प० से०) ।
अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥*॥ निशायामम्यते
स्म । ‘अम गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । ‘रुध्यमत्वर-’ (७।२।२८) इति नेट् । ‘निशान्तं
सदनं वस्यमगारं मन्दिरं पुरम्’ इति वाचस्पतिः । (‘निशा-
न्तं त्रिषु शान्ते स्यात्क्लीवं तु भवनोपसोः’ इति मेदिनी) ॥
(७) ॥*॥ वसनम् । ‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘वसेस्तिः’ (उ० ४।१८०) । तत्र साधुः । यत् (४।४।९८) ।
अप स्थायति संहतं भवति । ‘स्त्वैष्ट्यै शब्दसंघातयोः’
(भ्वा० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति
कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—‘वष्टि भागुरिः’ इत्य-
ल्लोपः—इति स्वामिमुकुटौ । तत्र । तत्रापस्याग्रहणात् ।
‘कुलोदवसितं पस्त्यम्’ इति वाचस्पतिः ॥ (८) ॥*॥
सीदन्त्यत्र । ‘षट् लृ’ (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे युच्
(उ० २।७८) । ‘सदनं मन्दिरे तोये’ ॥ ॥*॥ स्वार्यण्य-
न्ताद्युचि सादनमपि । ‘सदनं सादनम्’ इति द्विरूपकोशः ॥
(९) ॥*॥ (‘सदनं मन्दिरे तोये’) । भवन्त्यत्र । ‘भू’
(भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।६८) । भवनमस्त्यत्र वा
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ‘भवन् सद्ने भावे’ इति
हैमः (१०) ॥*॥ अगान् ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प०
अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥*॥ आ अग्यते । ‘अग
कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
‘विद्यादगारमार्गारमपगामापगामपि’ इति द्विरूपकोशः ॥
(११) ॥*॥ मन्त्यते सुप्यतेऽत्र । ‘मदि स्तुत्यादौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘इषिमदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ।

१—‘अन्यत्रापि-’ इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत
एव हैमनाममालायाम् ‘सभोदवसितं कुलम्’ इत्यत्र कुलशब्द
उपलभ्यते । ‘दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः’ इति दम-
यन्तीशेषश्च । कुत्रचित् ‘नल’ इति लिखितमासीत् ॥ ३—इदं तु
न-प्रकृतोपयोगि ॥

‘मन्दिरं मकरावासे मन्दिरं नगरे गृहे’ इति हैमः ॥
(१२) ॥*॥ गृहशब्दो भूयैव पुंति । चान् क्लीबे ॥ (१३)
॥*॥ निचीयते धान्यादिकमत्र । ‘चिञ् चयने’ (स्वा० उ०
अ०) । ‘पाप्यसांनाप्य-’ (३।१।१२९) इति साधुः ।
(‘निवासचिति-’ (३।३।४१) इति घञि निकायोऽपि ।
‘निकायः सद्गसंघयोः । परमात्मनि लक्षे च’ इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ निलीयतेऽत्र । ‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) ।
‘पुंति’ (३।३।११९) इति घः । ‘एरच्’ (३।३।५६) वा ।
‘निलयोऽस्तमये गृहे । गोपनस्य प्रदेशोऽपि’ इति हैमः ॥
(१५) ॥*॥ एवम् आलयः ॥ (१६) ॥*॥ षोडश ‘गृहस्य’ ॥
वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्त्यत्र । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘वासो
वेश्मन्यवस्थाने वासा स्यादाटरूपके’ इति हैमः ॥ (१७)
॥*॥ कुटति कुटिलीभवति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘इगुपधात्
कित्’ (उ० ४।१२०) इति, ईनि ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीप् वा । ‘कुटः कोटे शिलाकुटे घटे
गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी’ इति हैमः ।
(‘कूटः कोटे पुमानस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कु-
म्भदास्यां तु सुरायां चित्रगुच्छके-’ इति मेदिनी) ॥ (१८)
॥*॥ शलन्त्यत्र । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’
(३।३।१२१) इति घञ् । ‘शालो हाले मत्स्यभेदे शालौ-
कस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्’ इति हैमः ॥ (१९) ॥*॥
सह भान्यत्र । ‘अन्येभ्योऽपि’ (वा० ३।३।१०१) इति डः ।
‘सभा द्यूतसमूहयोः । गोष्ठ्यां सभ्येषु शालायाम्’ इति हैमः
॥ (२०) ॥*॥ चलारि ‘सभागृहस्य’ ॥

संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालम्

संजति ॥ संजवन्यत्र । ‘जु गतौ’ सौत्रः । अधिकरणे
ल्युट् (३।३।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतस्रः शालाः समाहृताः
‘आवन्तो वा’ (वा० २।४।३०) इति वा क्लीबत्वम् ॥*॥
एकम् ‘अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्टयगृहस्य’ ॥

मुनीनां तु पर्णशालोऽजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ ‘उट्स्तृणपर्णादिः’ इति देशीकोशः ।

१—एकयकारवान् । अत एवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां घञन्तत्वे-
नैव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । ण्यदन्तस्य निवासायै एव निपाति-
तत्वात् । घञन्तस्येव तु संघाद्यर्थकता संभवति । निकायः ॥
२—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥ ३—‘इनि प्रत्यये’ इति
वा पाठः ॥ ४—अन्यत्रापि पाठः ॥ ५—द्वे इति मुकुटः ॥
६—ह्रस्वोकारादिः । तथा च रघुः ‘सौधजालमुटजेषु विस्मृतम्’
इति—इति मुकुटः ॥

उटाज्जायते । 'पेक्षम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मुनीनां गृहस्य' ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्यामिचित्ये च' (३।१।१३२)
इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः ।
चित्यायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्धविम्बेऽप्युद्देश्य-
पादपे' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने'
(भ्वा० आ० सं०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षस्येत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र ।
'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि-' (उ०
१।३८) इत्युरच् । 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनीयार्थव-
स्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति ॥ आविशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०
प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११८) इति ल्युट् । युच् (उ०
२।७८) वा । 'आवेशनं शिल्पिशाले भूतावेशप्रवेशयोः'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शिल्पिनां शाला ॥*॥ शि-
ल्पस्य शाला, इति तु स्वामी (२) ॥*॥ द्वे 'स्वर्णकारादी-
नां शालायाः' ॥

प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० आ०) ।
'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ पानीयस्य
शाला । स्वार्थे कन् (५।३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलशा-
लायाः' ॥

मठश्छात्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात्
वृद्धिः । यद्वा मठति निवासयति । पचाधच् (३।१।१३४) ॥
(१) ॥*॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजक-क्षपणका-
दीनां तेषां निलयः । बौद्धानां तु विहारोऽस्त्री ॥*॥ एकम्
'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य' ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जेति ॥ गञ्जन्त्यस्याम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्वा० प०
से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । 'गञ्जा खनौ
सुरागृहे । गञ्जः स्यात्पुंलिङ्गं शिवायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिराया गृहम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य' ॥

१—अन्यत्रापि ॥ २—'विभाषा सेना-' (२।४।२५) इति
क्रीतायां 'शिल्पिशालम्' अपि ॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भेति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृहम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंसैः
इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।
अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च'
इति विश्वमेदिन्यौ (१) ॥*॥ सूतैव सूतिका । 'सूतिकादीनां
वा' (वा० ७।३।४५) सूतिकाया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रसवस्थानस्य' चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये ॥

वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) क-
रणे ल्युट् (३।३।११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्याय-
नम् ॥ (१) ॥*॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।
७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्यामुवन्ति
एनमनेन वा । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्यर्थे
घञ् (३।३।११९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ्
इति स्वामिनोक्तम् । तत्र । एतद्वचनस्यादर्शनात् । 'गवाक्षी
शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जा-
लकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनान्श्रयः ।

अथेति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।११८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति
वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीवा-
सोचितमण्डपस्य' ॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्ष्येति ॥ हरति मनः । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
अध्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यत् मुट् च ॥ (१) ॥*॥
आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वासगृहस्य' ॥

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम् । प्रसीदति मनो-
ऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि'
(६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'देवानां राज्ञां च गृहस्य' ॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्त्या लुहिगङ्गेष्टिका-
मृते' । सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।
१०३) अण् ॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात् । यद्वा

१—भाष्ये तु 'वा सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्युपलभ्यते ॥

सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका ।

उपेति ॥ उपक्रियते । कर्मणि 'कृहलोप्यत्' (३।१।१२४) । ('उपकार्या राजसन्न्युपकारोचितेऽन्यवत्' ॥ (१) ॥*॥ उपकरोति ण्वल् (३।३।१३३) । ('उपकारिकोपकर्या पिष्टभेदे नृपालये') ॥*॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाद्यचि (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीप् । यत्तु—उप अधिकं करोतीति विग्रह्य 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कारकत्वायोगात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य' ॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसन्ननाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ('स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र । ('नन्द्यावर्तः पुमान्वेदमप्रभेदे भगवद्गुमे') ॥ (१) ॥*॥ ॥१०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा विशिष्टाच्छन्दयति सामिल्लान्करोति । ण्वल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।३२) वा ॥*॥ 'विच्छन्दकः' इति पाठः—इति स्वामी । तत्र 'उच्छृदिर् दीप्तौ' (ह० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ आदिना रुचक-वर्धमानादिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृहविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

रुयगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
शुद्धान्तश्चावरोधश्च

रुयेति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥*॥ अवरुध्यन्तेऽत्र ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ घञि (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥*॥ शुद्धा उपधाशुद्धा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'राज्ञां स्त्रीगृहस्य' ॥

स्यादद्वः क्षोममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ अट्टयते । 'अट्ट अतिक्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१४) । अट्टयति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (१) ॥*॥ क्षुबन्त्यत्र । 'दृक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'अर्तिस्तु-' (उ० १।१।४०) इति मः ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।४।३८) 'क्षौमः' अपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्म्याद्युपरिगृहस्य' ॥

१—असत्त्वार्थकानामपि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवति-क्रियायाः कथ्यो भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।३।१२) सूत्रस्य भाष्यतो लभ्यते ॥ २—एतदग्रे युज्वेति पाठः ।

प्रधानप्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

प्रघाणेति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३।३।७९) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रघणोऽलिन्दके ताम्रकलशे लोहमुदरे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अत्यन्ते भूष्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकात्किन्दच् ॥*॥ प्रज्ञायणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रधानः प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वल्पापिण्डका' इति सुभूतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य' ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवग्रह्यतेऽनया । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ देहनम् 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१३) देहं गोमयाद्युपलेपं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदुम्बरस्य' ॥

अङ्गनं चत्वरजिरे ।

अङ्ग मिति ॥ अङ्गलत्र । 'अगि गता' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'अङ्गनं प्राज्ञे याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गं विश्वः । 'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ चलयते । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'कृगृश्रुतिभ्यः प्वरच्' (उ० २।१२१) । 'चत्वरं' स्यात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयो-

१—अलिन्दो हस्तादिः 'यस्यामलिन्देषु न चकुरेव' इति माधः—इत्यपि मुकुटः ॥ २—एतदग्रे 'युचि तु गौरादित्वम्' इति पाठः ॥ ३—यत्तु मालतीमाधवव्याख्यायां जगद्धरः 'अङ्गणशब्दे विधावकाभावाण्णत्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्वमित्यपि वचोऽमूलकमेव' इति । यदपि मुरारिव्याख्यायां रुचिपतिः 'अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तदप्रामाणिकम् । नच पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपठे प्रमाणाभावात् । तथाविधानुप्रासयमकादेरदर्शनाच्च' इति तदुभयमपि मन्दम् । 'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे, अथ व्यवस्थायाम्, इति संदेहात्पश्च । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आदिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतश्च श्रूयमाणाप्रासलोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादित्वस्य लाभात् । गणपाठस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि तस्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य पृषोदरादित्वे बाधकाभावात् ॥ नच शिष्टाद्युक्तत्वेनाप्रामाणिकेति वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरभेयं मौक्तिकरुचिरङ्गणेपु विहितमतिः' इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादकरसिकरङ्गण-काव्ये श्लेषस्य णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्यावश्यकत्वात् ॥

रपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अजन्त्यत्र । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राङ्गनस्य' ॥

अधस्तादारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उञ्छे स्त्रियां प्रा-
वद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥*॥ 'तल-
दारु शिली' योषित्+नासा दारुध्वमस्य यत्+ इति बोपा-
लितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्वारस्तम्भा-
धःस्थितकाष्ठस्य' ॥

नासा दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

नासेति ॥ नास्यते । 'णास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा
नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । नासा दारु-
परि द्वारस्य-अधोदारु शिला स्त्रियाम्-' इति नाममाला ॥
(१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्ठस्य' । 'उपरिभित्तिधा-
रकस्य काष्ठस्य' वा एकम् ॥

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति-' (२।२।
१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाक-
पार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्तद्वारस्य'
(खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ पक्ष इव । 'इवे
प्रतिकृतौ' (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा ।
(पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते'
इति कात्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

वलीकेति ॥ वलत्यावृणोति भित्त्यादि 'अलीकादयश्च'
(उ० ४।२५) इति निपातः । 'वलीकः पटलप्रान्ते' इति
पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्त्वमपि ॥ (१) ॥*॥ नितरां ध्रि-
यते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरति
जलम्' इति वा । 'धृङ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूल-
विभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७)
इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ०
से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता कर-
णव्युत्पत्तिस्तु नादत्तव्या 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वा-
क्यशेषात् । 'नीध्रं (त्रं) नेमौ वलीकेन्दो रेवतीभेऽपि का-

नने' ॥ (२) ॥*॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ॥

अथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पटति उदकं वा । 'पट
गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ०
१।१०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छदिषि संचये । पिटके
परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छादयति 'छद अपवा-
रणे' चुरादिः । 'अर्चिशुचि-' (उ० २।१०८) इतीप्तिः । 'इ-
स्मन्-' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । 'साहचर्यात् सान्तं क्ली-
बम्-' इति मुकुटः । तत्र । 'छदिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानु-
शासनसूत्रात् ॥ (२) ॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ॥
द्वे 'छादनस्य' ॥

गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि ।

गोपेति ॥ 'गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकान्नसट् प्रत्ययः । अल्लोप (६।४।४८) यलोपौ (६।१।
६६) । यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणैर्वा
शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'पो अन्तकर्मणि' (दि०
प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।
१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादभच् । गौरादिः । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्र-
शाले सौधोर्ध्ववेश्मनि' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ वक्राणि
दारुणि यस्मिन् । 'द्वे 'कुञ्जेषु छादनार्थं दत्तस्य वक्र-

१—अत एव 'पटलछदिषी समे' इति हैमे उक्तम् । व्याख्यातं
च तद्व्याख्यात्रा 'छदिः क्लीबलिङ्गः' इति । अतएव भट्टक्षीरस्वामिनापि
'छदिरिसन्तः क्लीबे' इत्येवोक्तम् । किंच छदिषः क्लीबत्वाभावे
'रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिन्यतरेण लिङ्गग्रहः' इति परिभा-
षायां न्यूनतापत्तिः स्यात् । तस्माद्वैमकोशतः स्वपरिभाषया
च छदिषः क्लीबत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिङ्गानुशासनसूत्रे तु
'लिङ्गमशिथं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति भाष्येणानादरणीयतैव
बोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति दिक् ॥

२—मुकुटस्तु—वलभ्याश्चन्द्रशालायाः सौधोर्ध्ववेश्मनश्छादने
गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥
अतएव 'गोपानसीषु क्षणमाश्रितानाम्' इति भाष्यव्याख्यायां वलभ-
देवोऽपि 'वलभीच्छादनं दारुवक्रं गोपानसीं विदुः' इति कोषान्तर-
मुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छलेन वलभ्यप्युक्ता' इति प्रो-
क्तम् ॥ समासघटकतयोक्तया 'छलत्वनिर्वाहः । यदि च वलभ्यपि
नामस्वेवोक्ता भवेत्तदा छलपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुत्तर-
भसकोषप्रामाण्येन वलभी चन्द्रशालापर्यायाऽङ्गीकार्या । अत एव
'रभ्या इति प्राप्तवतीः पताकाः' इति भाष्यव्याख्यायां वलभदेवो
वलभीरुपरिवसतीः' इति व्याख्यत । हस्तान्तापि वलभिः । अत

१—'नासा दारुध्वमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतोप-
योगि ॥ २—'अथो दारु शिला स्त्रियाम्' इति तु न प्रकृतो-
पयोगि ॥

काष्ठस्य' (छ(स)जा) इति ख्यातस्य ॥ पटलाधारवंशप-
जरस्य इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥

कपोतेति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ।
पुल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति
कर्मण्यण् (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । 'संज्ञायां कन्'
(५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥*॥ विशेषेण टङ्क्यन्तेऽत्र ।
'टकि बन्धने' (चु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति
घञ् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गृहप्रान्ते रचितपक्षिस्थानस्य' ॥
स्त्री द्वारद्वारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ ऋरयति 'द्व वरणे' () णिजन्तः । विच्
(३।२।७५) । यद्वा द्वार्यते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१)
॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिहियते आव्रियते । कर्मणि घञ्
(३।३।१४) 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१०९) इति वा दीर्घः ।
'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य' ॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

स्यादिति ॥ विगता तर्दिर्हिंसाऽस्याः । 'तर्द हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इतीन्
॥ (१) ॥*॥ विदन्त्यस्याम् । इन्नन्तात् 'कृदिकारात्-' (ग०
४।१।४५) इति वा डीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२)
॥*॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेशस्थानस्य' द्वे ॥

तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्

तोरेति ॥ तुरन्त्यत्र । 'तुर लरणर्हिसनयोः' () ।
अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'तोलयन्त्यत्र,' इति वा ।
'तुल उन्माने' (चु० प० से०) । रलयोरेकत्वम् । 'तुतुरत्य-
नेन 'तुर लरणे' जौहोत्यादिकः ॥ (१) ॥*॥ बहिर्द्वारम् ।
(अपपरि-' (२।१।१२) इति समासः) । 'बहिश्च तद्वारं च'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वारबाह्यभागस्य' ॥

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥*॥ गोपायति । 'गुप्
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोलति ।

एव 'तां कस्यांचिद्भवनवलभौ' 'चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावे-
कैकमाभाषते' इति मेघदूतः । 'दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवाताय-
नस्या' इत्यादिप्रयोगानुरोधादीर्घान्तापि । नष्टैतलक्ष्यैर्वलभ्या गो-
पानसीपर्यायत्वं संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वानुप-
पत्तेः । प्राचीनतत्तत्काव्याविरोधाच्च । तस्माद्वलभिशब्दे बाहुलकाद-
भिच् प्रत्ययः । 'कृदिकारात्-' इति डीषि दीर्घान्ततेति दिक् ॥

१—इत उत्तरं 'युच्' (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात्कः (३।१।
१३५) रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अग्र-
गमने' (तु० प० से०) ण्यर्थः । 'मूलविभुजा-' (वा० ३।
२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नगरद्वारस्य' ॥

कूटं पृथ्वा रियद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते ।
इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुरद्वारे-
ऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमनिर्णयस्य मृत्कूटस्य' ॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'कवाटम्'
इत्यन्ये । तत्र कं वातं वटति । 'वट वेदने' (भ्वा० प० से०) ।
स्त्रियाम् 'दिङ्वा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'कुङ् शब्दे' (तु०
आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । कवं शब्दमटतीति
वा ॥ (१) ॥*॥ इयति । 'अर्तिकमि-' (उ० ३।१३२)
इत्यरन् । स्त्रियाम् गौरादिडीप् (४।१।४९)—इति पञ्जिका ।
'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्यादररं न ना' इति वाचस्पतिः ।
'अररं छदकपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ ऋच्छति विच्
(३।२।७५) । अरम् ऋच्छति । 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।
१।१८) इतीनि 'अररिः' इदन्तोऽपि । ('अररं पुनः । कपाटो-
ररिः कवाटः' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कपाटस्य' ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

तदिति ॥ तत् कपाटं विष्कम्भाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो
रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३) ।—मुकुटस्तु—आवश्यकं
णिनिः (३।३।१७०) इति वदन् 'तद्विष्कम्भोऽर्गलम्' इति मूल-
पाठं मन्यते । 'वेः स्कम्भातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम्
॥*॥ अज्यते । 'अर्ज अजने' (भ्वा० प० से०) वृषादित्वात्
(उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् ।
'स्यादर्गलं तु कल्लोले परिघेऽपि' । स्त्रियां टाप् (४।१।४)
लघुलविधक्षायां डीप् (४।१।५५)—इति पञ्जिका ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपाटरोधनकाष्ठस्य' ॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरोहतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा०
प० अ०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'आरोहणं स्या-
त्सोपाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान उप
उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणादिकृत-
सौधाद्यारोहणमार्गस्य' ॥

१—तथाच कथिताभ्युदये—'प्रेयन्तेऽमी परमरयो हर्म्य-
वातायनानाम्' इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपान-
पथमुत्सृज्य वायुवेगसमुद्धतः' इत्यत्राश्लीलसमश्लेषात् । इति मुकुटः ॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

निश्रेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्क्तिरत्र ॥*॥ सविसर्ग-
पाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्त्रीत्वम् । 'निश्रेणिर-
धिरोहण्यां खर्जुरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
अधिरुह्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'काष्ठादिकृतारोहणमार्गस्य' ॥

संमार्जनी शोधनी स्यात्

संमेति ॥ संमृज्यतेऽनया । ल्युट् (३।३।११७) । 'मृजे-
वृद्धिः' (७।२।११४) ॥ (१) ॥*॥ शोधयतेऽनया । 'शुध
शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताल्ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२)
॥*॥ एषु कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र ।
('संमार्जनी बहुकरी वर्धनी च समूहनी' इति हैमात्) ॥
द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाङ्' इति ख्यातायाः ॥

संकरोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
हिंसायाम् (क्र्या० उ० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)
॥*॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घञ् (३।३।१४) । ['अथ
संस्कारोऽवकारेऽमिचट्टकृतौ । संकारी भुक्तकन्यायाम्'
इति हैमः ॥ मेदिनीकोशे तु ह्रस्वमध्यः] ॥ (१) ॥*॥ अव-
कीर्यते ॥ (२) ॥*॥ (तया शोधन्या) क्षिप्ते धूल्यादौ ॥
'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् आदे-
र्मुडागमः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणाख्ययोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ निःसरण्यनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहा-
दिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः ।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प०
अ०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ कर्ष-
णान्निर्गतः । 'निरादयः'—(वा० २।२।१८) इति समासः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पुरादौ गृहादिरचनापरिच्छिन्नदेशस्य' ॥
समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प०
अ०) 'उपसर्गे वसः' (उ० ३।११६) इत्यथच् ॥ (१) ॥*॥
प्रसते । 'प्रमु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रसेरा च' (उ०
१।१४३) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः खरे संवसथे' + ग्रीष्म
जम्भर्तुभेदयोः + ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रामस्य' ॥

१—इदं तु ग्रीष्मशब्दार्थबोधकत्वात् प्रकृतोपयोगि ॥

वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेश्मेति ॥ वेश्मनो भूः ॥ (१) ॥*॥ वसन्त्यत्र । 'व-
सेस्तुन्नगारे णिच्' (उ० १।७०) इति तुन् । ('वास्तु स्याद्-
हभूपुर्योगेहे सीमसुरङ्गयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहरचनाव-
च्छिन्नभूमेः' ॥

ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्

ग्रामेति ॥ ग्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥*॥ शल्यमुप-
गतः प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ॥ (२) ॥*॥ ग्रामप्र-
हणं चोर्पलक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशल्ये द्वे' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'ग्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिञ् बन्धने' (खा० उ० अ०) ।
'नामन्सीमन्'—(उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः
'मनः' (४।१।११) इति न डीप् ॥ (१) ॥*॥ 'डाबुभा-
भ्याम्'—(४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ('सीमा घाटस्थिति-
क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ 'आघाटशब्दोऽ-
प्यत्र' ॥*॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्धानि इत्यन्ये ॥

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गावोऽत्र । 'घुषिरविशब्दने'
(भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'घोष
आभीरपल्ल्यां स्याद्गोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना
घोषा मधुरिकौषधौ' ॥ (१) ॥*॥ आभीराणां पल्लिः ।
'कुट्टिग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'गोपग्रामस्य' ॥

पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

पक्कण इति ॥ पचन्ति । क्तिप् (३।२।१७८) । कणन्ति ।
'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३।३।१३४) । पचः
कणा यत्र । पाककलहाद्येव प्रधानं तत्र नान्यत् ॥ (१) ॥*॥
शवं रान्ति शवराः । तेषामालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भिल्ल-
ग्रामस्य' ॥

इति पुरवर्गविवरणम् ॥

महीध्रे शिखरिश्माभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि ॥ महीं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा०
उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (१)
॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । 'शिखरी
स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ क्ष्मां विभर्ति ।
'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'क्तिप् च' (३।२।

१—तथाच माघः 'शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा—' इति—
इति मुकुटः ॥ २—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा
मही साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

७६) इति क्तिप् ॥ (३) ॥ *॥ हियते । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहलोर्ण्यत्' (३।१।१३४) । न हार्यः । 'अहार्यो हर्तु-
मशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः ॥ (४) ॥ *॥ धरति । 'धृञ् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३५) । 'धरः कूर्माधिपे
गिरौ । कार्पासतूलेऽथ धरा मेदोभूमिजरायुषु' इति हैमः ॥
(५) ॥ *॥ पर्वाणि सन्त्यत्र । 'तप् पूर्वमरुद्धां' (वा० ५।२।१२२)
यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृदशि-'
(उ० ३।१।१०) इत्यतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाकम-
त्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' ॥ (६) ॥ *॥ अति, अ-
द्यते, वा 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदिभूशुभि-
भ्यः क्तिन्' (उ० ४।६।५) । 'अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि
च' इति हैमः ॥ (७) ॥ *॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने'
(भ्वा० आ० अ०) । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं
क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नान्नि च,
गोत्रोऽद्वौ, गोत्रा भुवि गवां गणे' इति हैमः ॥ (८) ॥ *॥
गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्किः । 'ऋत
इद्वातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पूज्येऽक्षिरुजि कन्दुके ।
शैले नैरेयके गीर्णावपि' इति हैमः ॥ (९) ॥ *॥ ग्रसते ।
'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।
७५) इति वतिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१०) ॥ *॥
न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३५) । 'अचलस्तु गिरिकीलयोः । अचला भुवि'
इति हैमः ॥ (११) ॥ *॥ प्रचुराः शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्ना-
दिलादण् (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूयति शैलं तु
शैलेये ताक्ष्यशैले' इति हैमः ॥ (१२) ॥ *॥ शिलाभिरु-
चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।
३।५६) ॥ (१३) ॥ *॥ त्रयोदश 'पर्वतसामान्यस्य' ॥

लोकालोकश्चक्रवालः

लोकेति ॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे
घञ् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारा-
वत्र स्तः । अन्तर्बहिः सूर्यकिरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१)
॥ *॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डलयोरेकलस्मरणात् 'चक्रवाडः'
अपि । यद्वा चक्राकारेण वाडते । 'वाड आल्लान्ये' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३।१।१३५) । 'चक्रवालमस्यास्ति'
इति वा । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'चक्रवालोऽद्रिभेदे
स्याच्चक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'सप्त-
द्वीपवत्या भूमेः' ॥

त्रिकूटस्त्रिककुटसमौ ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे
त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ त्रीणि ककुट-

१—हैमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेलके' इति पाठो दृश्यते । उक्तपा-
ठस्तु मेदिन्यां दृश्यते ॥

सदृशानि शृङ्गाण्यस्य । 'त्रिककुत् पर्वते' (५।४।१४७) ॥
(२) ॥ *॥ द्वे 'लङ्काधिष्ठानपर्वतस्य' ॥

अतस्तु चरमश्माभृत

अस्त इति ॥ असति स्म । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । यद्वा अस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं
क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥ *॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरे-
रमः' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥ *॥ 'पश्चिमपर्वतस्य' द्वे ॥

उदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उदय इति ॥ उद्यन्ति ग्रहा अस्मात् । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उदयः पर्वतोन्नत्योः'
इति हैमः ॥ (१) ॥ *॥ पूर्वः पूर्वतः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'उद-
याचलस्य' ॥

हिमवान्निपधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

हिमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१)
॥ *॥ निषीदति । पचायच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । 'निपधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ *॥ विरुद्धं ध्यायति । 'ध्वै चिन्ता-
याम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६)
इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) यद्वा वि इध्यते ।
'वि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४)
अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्ध्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा ।
अद्वयादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रियां लवल्यां स्या-
त्पुंसि व्याधाद्रिभेदयोः' ॥ (१) ॥ *॥ माल्याकारतास्यास्ति ।
मनुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ *॥ परितो यात्रया दृश्यते ।
'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१)
॥ *॥ गन्धेन मादयति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्धादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो
भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री' + चिर-
जीवी द्विकाजयोः + ॥ (१) ॥ *॥ हेमः कूटो राशिः ॥ (१)
॥ *॥ आदिशब्दान् मलय-दर्दुर-चित्रकूट-मैनाक-सह्या-
दि-संग्रहः ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

पाषाणेति ॥ पिनष्टि । 'पिष्टु संचूर्णने' (रु० प० अ०) ।

१—पारियात्रकोऽन्तस्थतृतीयः । तथाच 'भुङ्क्ते महीमत्र विषाय
यात्रां ससह्यविन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः—इति
मुकुटः ॥ २—'इदं तु न प्रकृतोपयोगि । चिरजीविकाकायोः' इति
पाठः ॥

बाहुलकादानच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मूर्धन्यपः । पपत्यनेन । 'पप बाधे ग्रन्थे च' () । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) पापश्चासावणश्च । यत्तु—'पपेर्णिच्' इत्यानच्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रस्तरो प्रावणि मणौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गिरति, गृणाति, वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'शब्दे' (क्र्या० प० से०) वा । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा गरति । 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिः । प्रश्वासाववा च । 'प्रावा तु प्रस्तरे पृथ्वीधरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् ३।१।१३४) । ओः शंभोः पलो बोधकः । 'उपलो प्रावरणयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रुड् व्याप्तौ संधाते च' (खा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥*॥ शिलति । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । 'दृणातेः पुग्नस्वश्च' (उ० १। १३१) इत्यदिः । 'दृषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि' । ('कषायः कूष्माण्डो महिष) वृषभव्योषट्पदः' इत्यूष्ममेदान्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कूट इति ॥ कूटयति । 'कूट दाहे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कूटेश्वरादित्वेन णिजन्तत्वादिगुपधत्वासंभवात् । णिजभावे वा । कूट्यते वा घञ् (३।३। १४) 'कूटं पूर्वार्थेयन्त्रयोः । मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेऽवृत-तुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (५।२) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः । 'शि-

१—'संहर्षपाषाणपुरीषदूषिकानिषेधदुःषेधमृषानुषङ्गिणः' इत्यूष्मविवेकात्—इति मुकुटः ॥ २—मेदिनीस्योऽयं पाठः । हैमे तु 'प्रस्तरे' इत्यधिकः पाठः ॥ ३—वृषदः शिलासाहचर्या-स्त्रीत्वम्—इति मुकुटः ॥ ४—यत्रे मृगादिवन्धनार्थे । छले यथा 'छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुराम्' इत्यनेका-र्थकैरवाकरकौमुदी ॥

खरं पुलकाप्रयोः । पक्वदाडिमवीजाममाणिक्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षाग्रकैक्षासु' इति हैमः । 'अस्त्री' इति पूर्वोत्तराभ्यां संक्रध्यते ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन्तुह्रस्वाः । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्ष-योश्चाथ शृङ्गः कूर्चकशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनमेदयो-र्कृषभौषधौ' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्व-ताग्रस्य' ॥

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्मात् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निर्झरे भृगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥*॥ भृजति भृज्यते वा । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिघ्नदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (उ० १।२८) । न्यङ्कादित्वात् कुत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमदग्निप्रपातयोः । शुक्रे रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपातस्तु तटो भृगुः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य' ॥

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति ॥ कटति, कट्यते, वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'कटकस्त्वद्रिनितम्बे बाहुभूषणे । (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेखला-ख्यस्य' ॥

स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

सुरिति ॥ स्नौति जलम्, स्नाति वा । 'ष्णु प्रस्रवणे'

१—रोमाञ्चाग्रमात्रयोर्यथा 'रुचिरैः शिखरैः काम्या गृहस्त्री च मृगेक्षणा' । पक्वदाडिमवीजाममाणिक्यखण्डे यथा—'तन्वी श्यामा शिखरदशना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—हैमे तु 'वृक्षाग्रे पर्वताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—शृङ्गशब्दः पुंस्यपीति स्वामी पञ्जिका च । तथाच 'जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ४—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके भृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपल-भ्यते । व्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधात्री' इति । तत्र यथा 'यस्य प्रपातमयतो निशि न प्रसुप्ताः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ ५—अनयोः स्नुनितम्बयोः साहचर्यादस्त्रीत्वम् । 'पुमानेव स्नुः' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ हैमाभिधाननाममालाव्याख्यायामपि स्नुः पुल्लिङ्गः इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्री-स्नुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पद्मो-' (६।१।१) इति सूत्रे स्नुमा-देशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दर्शि-तत्वात् । स्थान्यादेशयोर्भिन्नलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवा-देशता' इति सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । पञ्चपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिका-र्थत्वादिति ॥

(अ० प० अ०) । 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) वा । मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठन्तेऽत्र । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थो-
ऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मिर्तवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ सनोति । 'षण् दाने' (त० उ० से०) । 'हसनिजनि-' (उ० १।३) इति युष् । 'सानुरस्त्री वने प्रस्थे वात्यामार्गाग्रैके विदे' ॥ (३) ॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्त्री । त्रीणि 'पर्वतसमभूमा-
गस्य' ॥

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्स इति ॥ उनति जलेन 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुपिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः । 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विग्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रवन्त्यापो-
ऽस्मात् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'भीमादयः-' (३। ४।७४) इति 'कृत्त्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यतो जलं स्रवति तस्य स्थानस्य' ॥

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥*॥ निर्झरणम् । 'झृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'कृदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु निर्झरन्त्यनेन—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तत्र । करणेऽपो दुर्लभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शवपि दुर्लभः । झृपो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एवं झरः ॥ पित्त्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४।२३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो डीषि (ग० ४।१।४५) 'झरी' च ॥ (२) ॥*॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थो निरु ॥*॥ द्वे 'उत्सान्नि-
र्गतजलप्रवाहस्य' । पश्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

दरी तु कंदरो वा स्त्री

दरीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । पचादौ (३।१।१३४) 'दरद्' इति पाठात् 'टिङ्गा-' (४।१। १५) इति डीप् । 'दरोऽस्त्री साध्वसे गते कंदरे तु दरी स्यता । दराऽव्ययं मनागर्थे' ॥ (१) ॥*॥ कं जलम् । तेन दीर्यते । 'कृदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरोऽङ्कुशे । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमस्य गुहाकारस्य गिरिविवरस्य' ॥

देवखातविले गुहा ।

गह्वरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य विले । विलति । 'विल

१—'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ॥ २—अग्रके पल्लवे । अत एव विश्वकोषे 'सानुः शृङ्गे बुधे मार्गे वात्यायां पल्लवे वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३—तथाच 'कन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः' इति माघः—इति मुकुटः ॥

भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥*॥ गूहति । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया । भिदाद्यङ् (३।३।१०४)—इति मुकुटः । तत्र । 'अजञ्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'गुहः पाण्मा-
तुरे गुहा । सिंहपुच्छायां च गते च पर्वतादेश्च गह्वरे' ॥ (२) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छित्त्वरच्छत्वर-' (उ० ३।१) इति ध्वजन्तं निपात्यते । ('अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुञ्जे तु पुमानयम्') ॥ (३) ॥*॥ केचित्तु—'देवखाते विलं गुहा' इति काल्यात् 'गह्वरं विलदम्भयोः' इति शाश्वताच्च ('विलं रन्ध्रे गुहायां च' इति हैमत्श्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः ॥ त्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य' ॥

गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इव शैलाः । शैलशब्दस्तदवयवे वर्तते । 'विशेषणं विशेष्येण-' (२।१।५७) इति समासः । शैलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डशैलो ललाटे स्याच्युत-
स्थूलोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । 'गिरेः पतितस्थूल-
पापाणस्य' ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'खनिकपि-' (उ० ४।१।४०) इति इः ॥*॥ 'कृदि-
कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् ॥*॥ 'इजजा-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रत्नाद्युत्पत्ति-
स्थानस्य' ॥

पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पादो मूलो-
ऽस्त्युर्याशाङ्गिषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्र-
त्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वतानाम्' ॥

१—गह्वरं छिवमेव । गह्वरा गह्वरी तूपचारात्, इति तु पञ्जिका—इति मुकुटः । हैमाभिधानचिन्तामणिनाममालाव्या-
ख्यायां तु 'गह्वरः पुंस्त्रीबलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपलाः'
इत्युपलक्षणम् । तेन 'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माघ-
प्रयोग उपपद्यते—इति मुकुटः ॥ ३—अतएव 'धृतगम्भीरखनी-
खनीलिमा' इति नैषधः—इति मुकुटः ॥

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अधि आरूढा । 'उपाधिभ्यां ल्यकन्नासन्नारूढयोः' (५।२।३४) इति ल्यकन् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधऊर्ध्वासन्नभूमेः' ॥

धातुर्मनःशिलाद्यदेः

धातुरिति ॥ दधाति शोभाम् । 'सितनि-' (उ० १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाजनकासीससीसलोहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥*॥ एकम् 'मनःशिलादिधातोः' ॥

गैरिकं तु विशेषतः ।

गैरीति ॥ गिरौ भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४। ३।५३) । अव्यविकन्यायात् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४। ३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातुशब्देनैव प्रसिद्धत्वात् 'गैरिकं धातुस्त्वयोः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धातुविशेषस्य' ॥

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

निकुञ्जेति ॥ कावजनि । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ।—कुञ्जन्यत्र । 'कुञ्ज अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । तत्र । कुञ्जिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युङ्कादेः' इति कुत्वाभावः—इति तदपि न । 'न्युङ्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । कुञ्जिरावरणार्थं लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य' ॥

इति शैलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पद्यटिभ्यामविः' () । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५)

१—'अद्रेरित्यस्य संबन्धिमात्रोपलक्षकत्वादित्यत्रापि । 'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भट्टिरिति स्वाम्यादयः—इति मुकुटः ॥ २—'अथ शुचादयो व्रजन्ता द्विसप्ततिः परसौभाषाः' इति प्रतिज्ञायां द्विसप्ततिसंख्याकथनानुरोधेन जयुः, 'गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे' इत्यत्र कुञ्जिरपि पूर्वमासीदिति प्रतिभाति । कुञ्जि विना द्विसप्ततिसंख्यानपत्तिरस्येव ॥ ३—'कुत्वाभावः' इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि सूत्रं तेनोपन्यस्तम् । पश्चाद्वेत्तुकादिप्रमादात्तथा पाठो जातः—इति सम्यक् । 'न्युङ्कादीनां च' इत्येवं सूत्रसत्वेन 'न्युङ्कादेः' इत्येवं सूत्रस्यानुपलम्भेन 'कुत्वविधायकत्वात्' इत्युक्तिर्यादृशी । तत्तु धीमद्भिराकलनीयम् ॥

इति ङीष् । यत्तु मुकुटः—अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्ववन्डीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति त्रीप्रत्ययस्य न निषेधः—इत्याह । तत्र । अटविशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुदायस्यानुपसर्जनत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ अर्थेते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेर्नित्' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥*॥ वेपन्तेऽत्र । 'दुवेष्ट कम्पने' (भ्वा० आ० से०) । 'वेपितुहोर्हलश्च' (उ० २।५२) इतीनन् । विशेषेण पियन्त्यत्र वा । 'पि गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकान्नक् ॥ (३) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'बाहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छ्रगहनयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्भस्वः । 'गहनं वनदुःखयोः । गहरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कानयति दीपयति स्मरादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युः (३।१।१३४) वा । 'कं जलम् अननं जीवनमस्य' इति वा । 'काननं तु ब्रह्माख्ये विपिने गृहे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) १ ॥ यत्तु—वन्यते । अच्—इति मुकुटः । तत्र । कर्मणि पचाद्यचोऽसंभवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अरण्यस्य' ॥

महाण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच्च तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुक्तौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ॥

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहस्यारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद्गृहाभिष्क्रान्ताः 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्यात्केदारकवाटयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य' ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवकारादकृत्रिमवनव्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य' ॥

अमात्यगणिकानेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वध्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् । 'वुञ्' इति मुकुटस्य प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्-' (७।३।४४) इती-

१—गौरादिङीषि (४।१।४१) वनी च । 'स्ववनी संप्रवदतिपकापि का' इति नैषधकाव्यात्—इति मुकुटः ॥

त्वम् । वृक्षाणां सा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेद्या-
याश्च गृहस्योपवनस्य' ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राक्षः साधारणं वनम् ।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीड विहारे' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'त्रियमाक्री-
डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्लीबमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उ-
द्यान्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे ल्युट्
(३।३।११७) । 'उद्यानं स्यान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने' ।
(२) ॥*॥ द्वे 'राक्षः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ड्यापोः-' (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ 'यत्र सखीको राजा क्रीडति
तस्य' एकम् ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी

वीति ॥ विथ्यते । 'विथ् याचने' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्किट्-' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुलकादीर्घः ।
'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । 'वीथी
वर्तमाने पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
आलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि ।
इन् (उ० ४।११८) । 'आलिः सख्यावैलीसेतवनर्थेषु विश-
दाशये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ आ वलति । 'वल संव-
रणे' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८)
॥ (३) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । 'पङ्क्तिश्छन्दःश्रेण्योः' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ श्रीयते । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'वह्निश्चि-' (उ० ४।५३) इति निः । 'श्रेण्यात्यां का-
रसंहतौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सान्तर्पङ्क्तेः' ॥

लेखास्तु राजयः ।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु०
प० से०) । भिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो
लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपावपि' इति हैमः ॥*॥ रल-
योरेकत्वस्मरणात् 'रेखा' अपि ॥ (१) ॥*॥ राजति 'राज्
दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'वपि-
वसि-' (उ० ४।१२५) इतीन् वा । 'राजी रेखायां पङ्क्तौ च'
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निरन्तरपङ्क्त्यपङ्क्तिसाधार-
णायाः' ॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।

४९) । ('वन्यं त्रिषु वनोद्भूते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः') ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'वनसमूहस्य' ॥

अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

अङ्कुर इति ॥ अङ्कुरते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'मन्दिवाशिमयि-' (उ० १।३८) इत्युरच् । 'अ-
ङ्कुरो रोम्णि सलिले रुधिरेऽभिनवोद्भूमे' इति हैमः ॥*॥
खर्जुरादित्वात् ऊरः 'अङ्कुरश्चाङ्कुरः प्रोक्तः' इति हलायुधः ॥
(१) ॥*॥ उद्भिन्नति भुवम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ०
अ०) । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् । अभिनवश्चा-
सावुद्भिच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनाङ्कुरस्य' ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तलः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुमुमागमाः ॥ ५ ॥

वृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' () । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वृक्ष्यते वा । 'ओत्रधू छेदने' (तु० प० से०) ।
सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मद्यां रोहति 'रुह बीजज-
न्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।—मूलविभुजादि-
त्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तत्र । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखास्यास्ति ।
ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । यद्वा अवश्यं शाखति ।
'शाखं व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । आवश्यकं णिनिः (३।३।
१७०) । 'शाखी स्यात्पादपे वेदे तुरुष्काख्यजने पुमान्'
॥ (३) ॥*॥ विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्ति । 'अत इनिः-'
(५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः पिबति । 'पा पाने'
(भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कैः । 'पादपः
पादपीठेऽदौ पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥
तरति । तरन्त्यनेन इति वा । 'तृ प्लवनसंतरणयोः' (भ्वा०
प० से०) । 'धृमुशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥
अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।
१०१) इति हन्तेर्ङः ॥ (७) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति को वा । मुकुटस्तु—'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र'
इति । 'कणेषु' बाहुलकान् अन्येभ्योऽपि टः कुटादित्वात्
(१।२।१) ङित्वे गुणाभावः । बाहुलकान्नेकादेशः—इति
वदन् टवर्गद्वितीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विगृह्य कुटादि-
त्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् ।
तौदादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥*॥ स-
त्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।
१४) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति ।
'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तत्र ।
दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालव्योष्मादेस्तत्र पाठात् ।
'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ र-

१—'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हैमः इति वा पाठः ॥

१—ह्रस्वाभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः—
इति मुकुटः ॥ २—जीवभावे ह्रस्वान्तापि 'घनवीथिवीथियम्' इति
माघः—इति मुकुटः ॥ ३—सेतुष्वनर्थे इति पाठः ॥

भसः । 'सालः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरपि' ॥ (९) ॥*॥ पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी वृक्षरक्षसोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ द्रवत्यूर्ध्वम् 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (११) ॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् डुः शाखाऽस्यास्ति । 'द्युड्भ्यां मः' (५।२।१०८) । 'द्रुनस्तु पादपे पारिजाते किंपुरुषेश्वरे' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'वृक्षस्य' ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः 'पारस्करप्रभृतीनि' (६।१।१५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः 'दिल्यदित्या' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्जातैः फलैर्हेतुभिः ॥*॥ एकम् 'पुष्पाज्जातफलोपलक्षितवृक्षस्य' ॥

तैरपुष्पाद्रनस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना द्रुमात्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः श्लोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥*॥ ('कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् 'ओषधी' अपि) ॥ (१) ॥*॥ फलपाक एवान्तो यस्याः । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् ॥ एकम् 'व्रीहियवादेः' ॥

स्या दबन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'फलेग्रहिरातंभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य' ॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

बन्ध्य इति ॥ 'बन्धस्त्वाधौ च बन्धने' । बन्धे साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यत्तु मुकुटः—दिगादि-त्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तत्र । अस्य सूत्रस्य 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य 'प्राग्विधतायत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥ न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । 'अत इनिः' (५।२।११५) । स यथा निष्केशः । एवमयं निष्फलः । अवकं शून्यमीष्टे त-

१—'यत्रौषधयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः । 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २—ग्रहिवारणार्थः विकारार्थश्च । तत्र धारणार्थे वृक्ष एव रुडिः । स्वीकारार्थे तु 'फलेग्रहीन्हंसि वनस्पतीनाम्' इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥

च्छीलः । 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति 'णिनिः' इति वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रतावपि फलरहितस्य' ॥

फलवान्फलिनः फली ।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ 'फलवर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ 'अत इनिः' (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'फलरहित-वृक्षस्य' ॥

प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
फुल्लश्चैते विकसिते

प्रफुल्लविति ॥ फलति । 'जिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । 'जीतः क्तः' (३।२।१८७) । 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब—' (८।२।५५) इति तस्य लः ॥ (७) ॥*॥ प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) । प्रफुल्लति वा । 'फुल्ल विकसने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५) । 'उत्फुल्लं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विकसरे' ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥*॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥*॥ कचति । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । विगतः कचोऽस्मात् । 'विकचः क्षेपणे केतौ ना केशे स्फुटितेऽन्यवत्' ॥ (५) ॥*॥ स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यकासीत् । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (८) ॥*॥ अद्यौ 'प्रफुल्लितवृक्षस्य' ॥

स्युरबन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अबन्ध्यादयो विकसितान्तास्त्रिभिर्ज्ञायां स्युः ॥

स्थाणु वा ना ध्रुवः शङ्कुः

स्थेति ॥ तिष्ठति । स्थाणुः । यत्तु सुभूतिः—धेन्वादि-लानुः, णत्वं च—इत्याह । तत्र । 'स्थोः णुः' (उ० ३।३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिसूत्राभावाच्च । 'वा ना' इति पुंस्त्वम् । रूपभेदात् स्त्रीत्वम् । 'स्थाणुरस्त्री' इति वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपण्योः सुगमेदे गीतभिद्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि-शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कु—' (उ० १।३६)

१—'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकादित्यमध्यः—इति मुकुटः ॥

इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंभुषु ।
यादोऽन्नभेदयोर्मेढ्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शाखा-
पत्ररहिततरोः' ॥

ह्रस्वशाखाशिफः ध्रुपः ॥८॥

ह्रस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूलं च ते । ह्रस्वे शाखा-
शिफे यस्य ॥*॥ क्षौति । 'टु ध्रु शब्दे' (अ० प० से०) ।
बाहुलकात्पोऽगुणश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामूल-
स्य शाखोटकादेः' ॥

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥*॥ तिष्ठति ।
'था गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' (उ०
४।९६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' ॥
(१) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुल-
कान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सैन्यरक्षण-
रुग्भिदोः । स्तम्बे, स्त्रियामामलक्येलावनी वस्त्रवेदमसुं' ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

वल्लीति ॥ वल्लते । 'वल वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । ('कृदिकारात्'-
(ग० ४।१।४५) इति वौ डीप्) ।—पचाद्यच् (३।१।१३४)
गौरादित्वात् (४।१।४१) । डीप्—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
'वल्ली स्यादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैमः ॥*॥
(वेल्ल (भ्वा० प० से०) धातोरिति 'वेल्लिः' इत्यपि ।
अत एव) । 'वल्ली तु वेल्लिः सरणौ' इति वाचस्पतिः ॥
(१) ॥*॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) ।
'क्विचत्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०९) पस्य ङो वा । 'प्रततिर्व्रततिस्तथा' इति
हलायुधः ॥*॥ यद्वा व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात् 'तत्क-
रोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्बाहुलकादितिः । 'व्रत-
तिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वैष्णवार्थः । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाङ्गावल्लीप्रियङ्गुषु ।
स्पृक्कामाधव्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'लतामात्रस्य' ॥

लता प्रतानिनी वीरुहुलिमन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

लतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः ।

१—आमलकी पला च वृक्षौ । वनी ह्रस्वं वनम्—इत्यनेका-
र्थैरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु 'वल्ली' इति पाठ आसीत् ॥ २—
वल्लिह्रस्वान्ता च 'हिरण्ययोर्वीरुवलिह्रस्वान्तुभिः' इति माघः—इति
मुकुटः ॥ 'वल्लीवल्कपिनद्धसरशिराः' इति दमयन्त्यां दी-
र्घान्ता ॥ ३—'कृदिकारात्' इति डीपि दीर्घान्तापि 'धराधरेन्द्रं
मततीततीरिव' इति माघः—इति मुकुटः ॥

सा प्रतानिनी । ईदृशी लता वीरुदादिशब्दत्रयवाच्या ॥*॥
विरुणद्धि । 'रुधिर आवरणे' (द० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ।
—'नहिष्ठति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यङ्कादि-
त्वात् (७।३।५३) । कुत्वम्—इति स्वाम्युक्तिश्चिन्त्या ।
रुधेस्तत्रादर्शनात् कुत्वादर्शनाच्च । 'वीरुलताविटपयोः स्त्रि-
याम्' ॥ (१) ॥*॥ गुल्मः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत-
इनि-' (५।१।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ वलति । 'वल सं-
वरणे' (भ्वा०, आ० से०) । 'विटपविष्टपविशिपोलपाः'
(उ० ३।१४५) इति 'वलेः संप्रसारणं कपश्च' ॥—उत्पते ।
उलः सौत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चाकमवर्णस्य'
इति कपो वा । 'विटपादयः' इत्यपः—इति स्वामिमु-
कुटौ । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृण-
भेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ इति त्रीणि 'शाखादिभि-
र्विस्तृतवल्लयाः' ॥

नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

नगेति ॥ नगस्य तरोः ॥*॥ आरोहणम् । भावे घञ्
(३।३।१८) दैर्घ्यम् । 'आरोहौ दैर्घ्य उच्छ्रये । आरोहणे
गजारोहे स्त्रीकव्यां मानभियपि' इति हैमः ॥ आदिना
गिरिदेवालादिग्रहः ॥*॥ उच्छ्रयणम् । 'श्रिञ् सेवयाम्'
(भ्वा० उ० से०) 'उदि श्रयति-' (३।३।४९) इति
घञ् ॥ (१) ॥*॥ उत्सेधनम् 'विध गत्याम्' (भ्वा० प०
से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेधस्तूच्छ्रये
न स्त्री ह्रीवं संनहनेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ श्रिञो बाहु-
लकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृ-
क्षादिदैर्घ्यस्य' ॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि-
स्तरोः ॥ १० ॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड भेदने' चुरादिः 'एरच्'
(३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । काम्यते । 'कमु
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) । 'वरण्डाद-
यश्च' () इति ङो वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते
मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥
स्कन्ध्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु मुकु-
टेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'कन्देरच् स्वाङ्गे' (उ० ४।
२०७) इत्यच् प्रत्ययो धश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तत्र । त-

१—'विरोचते वीरुत्' । इति पाठस्य स्वामिग्रन्थे उपलम्भा-
दीर्घोपपत्तेः ॥ न्यङ्कादिगणे 'वीरुत्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वा-
मिग्रन्थे च न्यङ्कादित्वाद्धत्वम् इति पाठस्यैवोपलम्भेन 'चकारस्य
धत्वं निपात्यते' इत्यर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि खण्डनोक्तिः प्रता-
रणपरैव ॥ ३—'आरोहणे गजारोहे' इति हैमः ॥

त्रासुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसो
भिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूलमारभ्य
शाखावधिभागस्य' ॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखति । 'शाख् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०)
पचायच् (३।१।१३४) । यत्तु—शाख्यते वृक्षोऽनया । 'गु-
रोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तन्न । 'अज-
व्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् ।
'शाखा इमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ द्वे 'शाखायाः' ॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल चलने' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलति—' (३।१।१४०)
इति णः । 'शाला तरुस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते'
इति शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशा-
शाखायाः' ॥

शिफाजटे ।

शिफेति ॥ शेते । 'शीङ् खप्ते' (अ० आ० से०) ।
बाहुलकात् फक् ह्रस्वश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांशि-
कायां च मातरि' ॥ (१) ॥*॥ जटति । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'तरुमूलस्य जटान्नस्य' ॥

शाखाशिफावरोहः स्यात्

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलम्बनी शिफा ॥*॥
अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजनमनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा०
प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-
रोहे च लतोद्गमे' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शाखामूलस्य' ॥

मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

मूलादिति ॥ मूलाद्ध्वं गता शिफा लता यत् । मुकु-
टस्तु 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुमूलात्प्रभृति वृक्षाग्र-
पर्यन्तं गता गुडूच्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वृक्षाग्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४।१।९४) इत्यसुन् धातोः
शिरादेशश्च । यत्तु—शेते स्वाङ्गोपरि तिष्ठति । 'शीङ् किञ्च'
इत्यसुन् शिरादेशश्च—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादि-
भूक्तसूत्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि
च' ॥ (१) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' । (भ्वा०
प० से०) 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र—' (उ० २।२८) इति साधु ।
'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे

च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे
चाभिधेयवत् ॥ (२) ॥*॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ०
प० अ०) । कः (३।२।३) । 'शिखरोऽस्त्री इमाग्रे चाद्रिश्च-
पुलकाग्रयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।

मूलमिति ॥ मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शिफा-
ययोः । भे निकुजेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥*॥ वध्नाति व-
ध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'बन्धेर्बधि-
बुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुध्नो ना मूलरुद्रयोः' ॥
(२) ॥*॥ अङ्घ्रेर्नाम नाम यस्य । 'अङ्घ्रिर्ना पादमूलयोः' ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मूलमात्रस्य' ॥

सारो मज्जा नरि

सारविति ॥ सरति कालान्तरम् । 'स गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले
मज्जनि च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम् ।
वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति' ॥ (१) ॥*॥ मज्जति । 'डम-
स्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्वनुक्षन्—' (उ० १।१।५९)
इति साधुः ॥*॥ समौ समानलिङ्गौ । 'नरि' इति वा पाठः ।
पुंसीत्यर्थः ॥*॥ 'लज्जावद्राजवन्मज्जा मांससारास्थिसारयोः'
इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरू-
पकोषाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥ 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य' ॥

त्वक् स्त्री बलकं बलकलमल्लियाम् ॥ १२ ॥

त्वगिति ॥ त्वचति । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०)
क्विप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते, वा । 'तनु वि-
स्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३)
चाच्चिक् । ('त्वक् स्त्री चर्मणि बलके च गुडत्वचि विशेषतः')
॥ (१) ॥*॥ बलति । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति कन् । यद्वा 'बलक परि-
भाषणे' (तु० प० से०) । बलकयति । पचायच् (३।१।
१३४) । ('बलकं बलकलशल्कयोः') ॥ (२) ॥*॥ बलते ।
बाहुलकात्कलः । बलकं लाति, इति तु स्वामी । यत्तु—ब-
लतेः कलच्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'त्वचः' ॥

काष्ठं दारु

काष्ठमिति ॥ काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'तितुत्र—'
(७।२।९) इति नेट् । 'काष्ठं दारुणि काष्ठा च प्रकर्षे स्थानमा-
त्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभिद्यपि' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'दृ-
सनिजनि' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुनपुंसकयोर्दार्ः' इति

त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्यात्पित्तले काष्ठे देवदारौ नपुंसकम्' ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'काष्ठमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेध इधममेधः समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेति ॥ इन्धेऽग्निरनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एधतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ यत्तु—बाहुलकान्नलोपो गुणश्च—इति मुकुटः । तत्र । एधतेरुभयासंभवात् ॥ (२) ॥*॥ इध्यतेऽनेन । 'वि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपः ॥ (३) ॥*॥ एधेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ् । 'वि इन्धी' (रु० आ० से०) । 'अवेदैधौघ-' (६।४।२९) इति निपातो वा । एधः पुंस्त्रियम् ॥ (४) ॥*॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (५) ॥*॥ 'त्रीण्यग्निसंदीपनतृणकाष्ठादेः' ॥ द्वे 'यागादौ दूयमानस्य काष्ठस्य' ॥ पञ्चापि पर्याया इति स्वामी ॥

निष्कुहः कोटरं वा ना

नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति । 'कुह विस्मापने' । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटः । तत्र । कुहेश्वरादावदन्तादात्मनेपदित्वात् ॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । कोटं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृक्षादिरन्ध्रस्य' ॥

वल्लैरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

वल्लेति ॥ वल्लते । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । वल् चासावरिश्च । यद्वा वल्लेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् । वल्लमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिनवोद्भिदि' ॥

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पत्रमिति ॥ पतति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—'इन्धेर्बाहुलकान्नलोपः, गुणः' इत्यैवंपाठस्य मुकुटपुस्तकेषु दर्शनेन सर्वसंगत्या प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २—'एधान् हुताशन-वतः' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥ ३—'डीषि दीर्घान्ते अपि । 'व्यवृणुत वेष्टितबाहुवच्छरीका' इति माघः । 'नववल्लुमजरी-सनाथकरम्' इति काव्यप्रकाशे—इति मुकुटः ॥

द्रुन् (उ० ४।१५९) । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शर-पक्षिणोः' ॥ (१) ॥*॥ 'पल्लमुन्मानमांसयोः' । पलं मांस-मश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । मुकुटस्तु—'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'घञर्थे कः' । (३।३।५८) । पलति रक्षति जलादेः । 'पाल रक्षणे' प-चादिः (३।१।१२४) । पलं चलनमश्रुते व्याप्नोति—इत्याह । तत्र । 'घञर्थे कः' इति न । 'स्थान्नापाव्यधिहनिशुध्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पाल रक्षणे' इति धातो रसत्त्वात् । प-चाद्यजन्तस्य 'पलं चलनम्' इति वाक्यासंभवात् । 'प-लाशं छदने मतम् । शती किशुकरक्षःसु पुंसि स्याद्वरिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'पलाशः किशुकेऽस्यपे । हरिते, प-लाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ छद्यतेऽनेन । 'छद अप-वारणे' (चु० उ० से०) । 'आद्यपाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजभावे पक्षे करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'छदनं च दले पक्षे पिधाने' ॥ (३) ॥*॥ दलति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'दलमुत्सेधखण्डयोः । शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥*॥ पिपति । 'पृ पालन-पूरणयोः' (चु० प० से०) । 'कृपविषिधाञ्भ्यो नः' । यद्वा पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) यत्तु मुकुटः—पिपतिं प्रीणयति । 'पृ प्रीणने' । पचाद्यचि (३।१।१३४) वा पर्णम् इत्याह । तत्र । असंभ-वात् । 'पर्णस्त्रिपर्णे पर्णं तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ छद्य-तेऽनेन । णिजभावे 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति घः । णिजजन्तस्यापि छाद्यतेऽनेन । 'छादेर्धे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'छदः पलाशे गरुति ग्रन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्तर्ह्यवभ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥*॥ 'षट् पत्र-मात्रस्य' ॥

पल्लवोऽस्त्री किसलयम् ।

पल्लव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ल्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पल् चासौ लवश्च । पञ्चां ल्यते वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पादवाचकः प-च्छब्दोऽस्ति 'तोलि' (८।४६०) 'पल्लवः किसले वले । विटपे विस्तरेऽलक्तारागे शृङ्गारषिङ्गयोः' । व्याडिस्तु—'पुंसि क्लीबे च पल्लवः' ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित्सलैति । 'पल गतौ' (भ्वा०

१—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न तरवः' इति दम-यन्तीशेषात् ॥ २—पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवनं पुरः' इति माघयमकात्—इति मुकुटः ॥ ३—एतादृशसूत्रं तु नोपलभ्यते । किं तु 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) इत्येवं सूत्रमुज्ज्वलदत्तादिषूपलभ्यते ॥ ४—लकारद्वयवान् । 'दृश्यन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपल्लावः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ५—द-म्यसकारवान् 'किसलयैः सलयैरिव' इति रघुयमकात्—इति मुकुटः ॥

प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवपत्रस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (स्वा० उ० अ०) । 'प्रथने वावशब्दे' ॥ (३।३।३३) इति भावे घञ् । 'विस्तारस्ततौ विटपो' ॥ (१) ॥*॥ विटान् पाति । 'पारक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा विटति, विद्यते वा । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपविष्टप-' (उ० ३।१।४५) इति कपन् । यत्तु—वध्यते वेष्टयतेऽनेन 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'विटपादयश्च' इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । एतादृशसूत्रादर्शनात् । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाखादिविस्तारस्य' । केचित्तु—उक्तमेदिनीकोषादेव पल्लवादिचतुष्टयमेकार्थमाहुः । 'शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्' इति रभसाच्च । 'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः' इति कात्याच ॥

वृक्षादीनां फलं सस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना लतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृक्षादीनाम्' इति पूर्वेणापि संबध्नन्ति । फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । फलं निष्पन्नं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । (त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः) ॥ ॥*॥ सस्ति । 'षस षस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'माछाससि-सुभ्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥*॥ तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । शस्यते । 'तकिशसिचति-' (वा० ३।१।९७) इति यत् ।—'क्यपि' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानत् । षसेर्द्विदन्त्यस्य 'तकि-' (वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलस्य' ॥

वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

वृन्तमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् 'अज्जिघृसि-' (उ० ३।८९) इति क्तः, नुम् च । मुकुटस्तु 'वृणोतेर्नुक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहुल्यात् णत्वम् इति चिन्त्यम् । अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च घटीधाराकुचाग्रयोः' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) बध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० से०) करणे ल्युट् (३।३।११७) । प्रसवस्य

पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥ (५) ॥*॥ द्वे 'पुष्पादिमूलाधारवृन्तस्य' ॥

आमे फले शलाटुः स्यात्

आम इति ॥ शलति 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शलश्चासावदुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं शलाटुः' इत्यूष्ममेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपकफलस्य' ॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति स्म । 'पै ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थार्कर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) वा 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंभुतवा-तोर्मिसुरज्जासौरभेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य' ॥

उभे त्रिषु ॥ १५ ॥

उभे इति ॥ उभे शलाटुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वा ना' ॥*॥

क्षारको जालकं क्लीबे

क्षारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'क्षारको रसे । कोरके पक्ष्यादिपाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालकेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्भे कुलायानाययोरपि । न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौकायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम् । भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य' ॥

कलिका कोरकः पुमान् ।

कलिकेति ॥ कलयति 'कल गतौ संख्याने च' (पुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कृजादिभ्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इति वुन् 'कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्कूलकमृणालयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविकसितकलिकायाः' ॥

स्यादुत्सकस्तु स्तबकः

स्यादिति ॥ गुध्यते 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । 'स्तबके

१—कटपो ॥ २—सस्यं दन्त्यादि 'ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नारसस्यमनोहर आर्यावर्तः' इति दमयन्तिशेषात् ॥

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् । न तु नियमार्थम् । क्लीबलिङ्गोऽपि । 'कोरकोऽस्त्री कुञ्जलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादिवर्शनात् । अत एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माघः— इति मुकुटः ।

हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दन्त्यान्तेषु
रुद्रः ॥३॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्छक्' इत्याह । स्वार्थे
कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो' सुक्ताहारकला-
पयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥३॥ स्तूयते ।
'कुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'कृवादिभ्यः' (उ० ५।३।५)
इति तुन् । यद्वा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९।६)
॥ (२) ॥३॥ द्वे 'विकासोन्मुखकलिकायाः' इति
मुकुटः ॥ कलिकादिकदम्बस्येत्यन्ये ॥

कुट्टमलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुट्टमल इति ॥ कुट्टते, कुटति, वा । 'कुट छेदने'
() 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकशिभ्यां
कमलच्' (उ० १।१०९) इति कमलचि ॥३॥ बाहुलकात्
'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (कमनि 'कुञ्जलः') ।
('कुञ्जलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे') ॥ (१) ॥३॥
मुञ्चति कलिकात्वम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । बा-
हुलकाद्बलक् ॥—'मुञ्चेरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति स्वामि-
मुकुटौ । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (२) ॥३॥ 'ईपद्वि-
कासोन्मुखकलिकायाः' द्वे ॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।

स्त्रिय इति ॥ सुष्ठु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि०
प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु—'सुप्रीतं
मनो आभिः' इति विगृह्य 'प्रादिसमासः' इत्याह । तत्र ।
अन्यपदार्थवौलाभात् । 'भून्नि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्न-
कोषः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः'
इति मेदिन्यादेरेकैलमपि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति
नाममाला ॥ (१) ॥३॥ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि०
प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुष्पं विकास आर्तवे ।
धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यपि' इति हैमः ॥ (२)
॥३॥ प्रसूयते स्म । 'पृङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
'खादय ओदितः' (ग० ३।३।१) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति निष्ठानलम् । 'प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥
(३) ॥३॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कु-
सेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वान्न
गुणः । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' ॥ (४) ॥३॥
'सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥३॥
चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य' ॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमपि दति । कामजनकत्वात् ।

१—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—'प्रा-
दिसमासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद-
लोपः' इति वार्तिकसरणे तु न काव्यनुपपत्तिः ॥ ३—'वेद्या
श्मशानसुमना इव वर्जनीया' इति शूद्रकप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । प्रयोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दति ।
'अदि वन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
शकन्धादिः (वा० ६।१।१४) । यत्तु—'गतिकारकोपपदानाम्—'
(प० २।२।१९) इत्युक्तेः सुवृत्तपत्तेः प्राक् समासे प्रथम्यनवत्
पररूपत्वम्—इति मुकुटः । तत्र । उत्तरदले विभक्त्यनुपपत्ता-
वपि पूर्वदले विभक्तिसत्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्म-
कारः' इत्यादौ नलोपो न स्यात् । दृष्टान्तोऽप्यसंगतः । 'प्रा-
थम्यनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१) ॥३॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'पुष्पमधोः' ॥

परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

पराग इति ॥ परा गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति उः । 'प-
रागः सुमनोरेणौ धूलीक्षानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्याता-
नुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥३॥ सुमनसां रजः ॥ (२)
॥३॥ द्वे 'पुष्परणोः' ॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वम्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च ।
वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिङ्गं
ज्ञेयमित्यर्थः । विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले लुक्'
(४।३।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६)
इति लुक् ॥

हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वोक्तापवादः । 'स्त्रियां' इति हरीतक्याः
फलम् । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति लुप् । 'लुपि
मुक्तवक्ष्यक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः'
(वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या ।
आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कण्टकारिका' इत्यादयः ॥

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्जुदं फले ॥ १८ ॥

बार्हतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस्य फलम् । आश्वत्थम् । 'प्लक्षा-
दिभ्योण्' (४।३।१६४) ॥ (१) ॥३॥ वैणोः । 'विल्वादिभ्यो-
ऽण्' (४।२।१३६) । (मयटि (४।३।१४३) प्रकृते अणः)
विधेर्नाणो लुक् ॥ (१) ॥३॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७।
३।५) इत्यैच् ॥ (१) ॥३॥ इड्यया इदम् ॥ (१) ॥३॥
वृहत्याः फलम् ॥ (१) ॥३॥ 'अश्वत्थादिफलानाम्'
पृथक्पृथगेकैकम् ॥

फले जम्बू जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्दहम्भूजम्बू-' (उ० १।९३) इत्यनेन कूप्रत्ययो बुगाग-

१—'कौसुमे रेणौ' इति पाठः ॥

मश्च निपातितः । 'जम्बूः स्यात्पादपान्तरे । तथा सुमेरु-
रिति द्वीपभेदेऽपि च स्त्रियाम्' । जम्बूवाः फलम् । 'जम्बूवा
वा' (४।३।१६५) इत्यण् । तस्य विधानसामर्थ्यात् लृक् ।
पक्षे 'ओरञ्' (४।१।१३९) तस्य 'लृप् च' (४।३।१६६) इति
वा लृप् । 'लृपि युक्तवत्—' (१।२।५१) । पक्षे फले 'लृक्'
(४।३।१६३) । लृपि जम्बूः ॥ (१) ॥*॥ लृकि 'ह्रस्वो नपुंस-
के—' (१।२।४८) इति ह्रस्वे जम्बु ॥ (२) ॥*॥ अणि जा-
म्बवम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जम्बूफलस्य' ॥

पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु व-
हुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरञ्' (४।३।
१४०) अणः (४।३।) च लृप् । 'यूथिकाशेफालिकाम-
ल्लिकाद्याः' ॥

त्रीहयः फले ॥ १९ ॥

ब्रीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्राण्यो-
प—' (४।३।१३५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्—' (वा० ४।३।
१६६) इति लृप् । माषाः । मुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भूकूष्माण्ड्या मूलं पुष्पं फलमपि ।
विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ॥

पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । लृकि (वा० ४।२।
१६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुत्रीहिश्च पा-
टलः' इति शाश्वतात् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थे

बोधीति ॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'नोक्तमनिलम्' इति न
गुणनिषेधः । 'बोधिः पुंसि समाधेश्व भेदे पिप्पलपादपे' ।
रत्नकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति । बोधिश्चासौ द्रुम-
श्च ॥ (१) ॥*॥ चलं दलमस्य ॥ (२) ॥*॥ पिप्पलं जलम-
स्यास्ति । मूले सिक्तत्वात् । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'पि-
प्पलं सलिले वल्लेदभेदे च ना तरौ' ॥ (३) ॥*॥ कुञ्जरे-

णाश्यते । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) कर्मणि ल्युट्
(३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ शात्मलिङ्गपेक्षया न श्वश्चिरं
तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) । यद्वा अश्वत्थं जलमस्यास्ति । अर्शआयच् (५।
२।१२७) । 'आपः प्रजाहितं शीतमश्वत्थं पवनं विष-
म्' इति केशरमाला । 'अश्वत्थः पिप्पलद्रौ स्यादश्वत्था
पूर्णमा मता' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पिप्पलवृक्षस्य' ॥

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

अथेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ अमरमालायां पवर्गवृतीयमध्यः (कवित्थः) अपि
पृषोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् ॥
(२) ॥*॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० प० से०) ।
ग्रह्यादिवात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥*॥ मननम् ।
'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) । 'गमः कौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति न-
लोपः । तुक् (६।१।७१) मथति । 'मथे विलोडने' (भ्वा०
प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः
कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥*॥ दधि फ-
लेऽस्य ॥ (५) ॥*॥ पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥*॥ दन्ता-
नां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कपित्थ-
स्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उद्विति ॥ उल्लङ्घितमम्बरमनेन ॥ उदतिशयेनाम्बते वा ।
'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च प-
ण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति
मेदिनी । मुकुटस्तु मेदिनीसंमत्या टवर्गवृतीयमध्यमप्याह ।
तत्र । तत्र मध्यवर्णनियमाभावात् । आयन्तयोरेव निय-
मात् ॥ (१) ॥*॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ यज्ञम-
ङ्गति । अगिर्गत्यर्थः (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यण् (३।२।
१) ॥ (३) ॥*॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उदुम्बरस्य' ॥

कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विद्वेष्टाति 'दृ विदारणे' (त्रया० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)
॥*॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२)
॥*॥ कुमुहालयति । 'दल विदारणे' (उ० उ० से०) । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
('कुहालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके') ॥ (३) ॥*॥
युगं युगं पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोविदारस्य',
'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

१—'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा' इति किराते हस्वान्तप्रयोगः ।
तत्र 'फल उत्तरपदे, 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६।३।६१) इति
ह्रस्वत्वम्' इति वामनः । अत एव 'जलजम्बूजलाविलासवन्त्यः'
इति वृक्षेऽपि 'इको ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् । 'जम्बुः' इति प्रकृत्य-
न्तरमस्ति । 'तस्माज्जम्बोः फलरसो नदी भूत्वा प्रवर्तते' इति सं-
सारवर्तः—इति मुकुटः ॥ २—शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः
'पाटलम्' इति क्लीबपाठस्यैवोपलम्भेन 'पाटला पाटलौ स्त्री
स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुंस्त्वस्य निषेधान्न पुल्लिङ्गः ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

सप्तेति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥
विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शरदि पुष्प्यति । 'कालात्सा-
धुपुष्प्यत्-' (४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी ढ्यन्ताऽपि ।
'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्यान्तेपु
रुदः । ('शारदोऽच्चे, स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । सस्ये
क्रीवं, शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' इति मेदिनी' ॥ (३) ॥*॥
विषमाच्छदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य,'
'छतवती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजवृक्षसंपाकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' () ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति
हन्तेर्वधोऽदन्तः । 'ण्यल्लोपौ' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः ।
'रज्ज रागे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति । यत्तु मुकुटः—आ
समन्तात् । रुजं वधति छिनत्ति । 'वध छेदनसेवनपू-
रणेषु' । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तन्न । उक्त-
धातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु—वधिः प्रकृत्य-
न्तरम्—इति 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रेऽपि वृत्तिः ।
तन्न । मुनित्रयविरोधात्, इति प्रपञ्चितं मनोरमामण्डने ।
यदपि स्वामिनोक्तम्—आ समन्ताद् रुजां वधोऽत्र—इति ।
तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहित्व—पृषोदरादि (६।३।१०९)—
त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ व्यचकोऽपि ह्रस्वादिरपि । 'आरग्वधो-
ऽथ संपाकः कृतमालस्तथागर्वधः' इति रत्नकोषात् ॥ (१)
॥*॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृक्षाणां राजा । राजदन्तादिः
(२।२।३१) इति वा । रोगाणां राजानं वृधति, इति वा ।
'ओत्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् सक् ॥ (२) ॥*॥
'सम्यक् पाकोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिषु
ना चतुरङ्गुले' ॥*॥ शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः)
तालव्यादिरपि ॥*॥ स्वामी तु—शमीं शिविम् अकति, इति
विगृह्यन् 'शम्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥*॥ चतस्रो-
ऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥*॥
आरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेवृ, प्लव, गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५) ।
अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) आरेव् चासावतश्च ॥ (५) ॥*॥
व्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तोऽचिण्णलोः'
(७।३।३२) ॥ (६) ॥*॥ कृता मालास्य पुष्पैः ॥ (७) ॥*॥
शोभनो वर्णोऽस्य ॥*॥ सुष्ठु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः ।
'सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा-

कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि' ॥ (८) ॥*॥ अथौ
'सोनालु धनवहेड' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

स्युरिति ॥ जम्ब्यते । 'जम्बु अदने' (भ्वा० प० से०) ।
'गम्भीरादयश्च' (उ० ४।३।५) इति साधुः । 'जम्बीरः
प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा 'दन्तशठजम्बे' ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां
शठ इव । ('स्यादन्तशठो जम्बीरे कपित्थे कर्मरत्नके ।
नागरज्जेऽपि च पुमान् स्याच्चाङ्गेयां तु योपिति' ॥ (२) ॥*॥
जम्भयत्यम्लत्वात् । 'जम्भीगात्रविनामे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रधिजम्भो-' (७।१।६१) इति तुम् ।
'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तभोजनयोरसे हनौ जम्बी-
रतूनयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादित्वात् (उ० ४।३।५) इरन् ॥
(४) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१।०६) कलच् । ('जम्भलः
पुंसि जम्बीरे बुद्धदेवान्तरेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'जम्बीरस्य', 'जम्भेरी' इति ख्यातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः ।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । क-
र्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा ॥
(१) ॥*॥ 'कृवृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५।३) । 'वरुण-
स्तरुभेदेऽसु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२) ॥*॥ सिनोति,
सीयते, वा । 'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि-'
(उ० १।६।९) इति तुन् । 'सेतुर्नालौ कुमारके' ॥ (३)
॥*॥ तिक्तः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये
पाठात् । 'तिक्तशाकस्तु खदिरे वरुणे पत्रमुन्दरे' ॥ (४)
॥*॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्'
(चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुमार इव
'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'वरणस्य' ॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

पुंनेति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२।
१।५६) इति समासः । 'पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स इव ।
'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डुनागे दुमा-
न्तरे ॥ (१) ॥*॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) ।
'पुरः कुषन्' (उ० ४।७।४) । यत्तु—'पिपति' इति विगृह्य
'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रभसात् । 'पुरुष-
स्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥*॥ तुज्यते । 'तुजि
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से, चु० उ०) । घञ् (३।३।१८) ।
न्यङ्कादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनागनगयो-
र्वुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्षरायामपी-
ष्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ताः केसरा अस्य । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः

स्कन्धकेशेषु वकुलद्रुमे । पुंनागवृक्षे किंजल्के स्यात्केसरं तु हिङ्गुनि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ देवानां वल्लभः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुंनागस्य' गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) पारि पारं गतं भद्रमस्य, परितो भद्रमस्य, इति वा । प्रज्ञा-यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥ (१) ॥*॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । निवति । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । वयोरैक्यम् । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । निम्बसंज्ञकस्तरुः । शाकपार्थि-वादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥*॥ मन्दा अरा यस्य । मन्दमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१।३४) ॥ (३) ॥*॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राज्जातो वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'निम्बतरोः' 'वकायिनी' इति ख्यातस्य ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथदुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृष्ण

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णिश समाधौ' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा अति-क्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समा-सः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु स्मृतं क्लीबे रथाङ्गे तिनिशे नरि' इति रभसः । 'स्यन्दनं तु लुतौ नीरे, तिनिशे ना, रथेऽस्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० प० से०) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'पुल्लिङ्गस्तिनिशे नेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपि' इति रुद्रः । 'ढ्रलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ रथस्य द्रुः । तत्रोपयुक्त-त्वात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ॥ (५) ॥*॥ वच्यते । 'वञ्जु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलो जत्वं च । 'वञ्जुलः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' ॥ (६) ॥*॥ चित्रं करोति । अतिदाढ्येऽ-पि लघुत्वात् । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तन् करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्ये-

षामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा याः लक्ष्म्यास्तन ईतनः, कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आम्रमतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥*॥ ह्रस्वादिरपि । अम्लत्वमतति । रलयोरै-क्यम् । 'कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पशुहरीतकी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आम्रातकस्य' 'अं-वाडा' इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुघ्रीलौ

मध्विति ॥ मह्यते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) वा । 'उल्लादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥ (२) ॥*॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥*॥ वनप्रस्थे वनैकदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'वानप्रस्थो मधू-केऽपि स्यात्तृतीयाश्रमे पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मधु घ्रीवति । 'छिबु निरसने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । मधु घ्रीले गर्भेऽस्य, इति वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मधूकस्य' 'महुआ' इति ख्यातस्य ॥

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषा-मपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुभूत्यादयः । 'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सोऽल्पपत्रकः' इति माधवः । 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥ एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीलौ गुडफलः संसी

पीति ॥ पीलति । 'पील प्रतिष्ठमे' (भ्वा० प० से०) । मृगवादिवात् (उ० १।३७) उः । ('पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपाद-पभेदयोः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥ संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यकं णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि गुर्जर-देशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिन्नु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकर्परालौ द्वौ

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् पीलौ गिरिजे । अक्षोति । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादोटः । 'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१) ॥*॥ कर्पर-मालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा कर्परास्यास्ति । सिन्धादिवात् (५।२।९७)

लच् ॥*॥ 'कन्दरालः' इति वा पाठः । पूर्ववत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकोचकः ।

अङ्कोट इति ॥ अङ्गते 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) 'कृत्वादिभ्यो लुच्' (उ० ५।३५) ॥ (२) ॥*॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥*॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति ख्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः

पेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । यद्वा पलं मांसमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाशः किंशुकेऽस्रपे । हरिते पलाशं पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ किञ्चित् शुक्र इव । शुक्रतुण्डाभपुष्पत्वात् ॥ (२) ॥*॥ पृणति । 'पृण धीणने' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) 'कृपृवृषिभ्याञ्भ्यो नः' । 'पर्णपत्रे किंशुके ना' ॥ (३) ॥*॥ वातं पोथयति 'पुथ हिंसा-याम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'पलाशस्य' ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवखुलाः ।

अथेति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं सति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा ऊयते । 'वेच् तन्तुसन्ताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेजस्तुट् च' (उ० ३।१।१८) इत्यसच् । बाहु-लकादात्वं न । यत्तु—'वेतसवाहसपनसाः' इत्यसनि निपा-तनादेव तुट्-इत्याह मुकुटः । तन्न । उणादिषु तत्सूत्रादर्श-नात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'हनिक्वेषिणीञ् रमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः । 'रथः पुमान-वयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ अभ्रमिव अभ्र-समये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिषु' इति रभसः । क्लीबलिङ्गमपि । 'शीतं तुषारवानीरवबहुवारदुमेषु च'

इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । वां शुष्कम् आ समन्तानी-रमस्य ॥ (६) ॥*॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुकादुलच्, तुम् च । 'वखुलः पुंसि तिनिशे वेतसा-शोकयोरपि' ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य ॥

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

द्वाविति ॥ परिविध्यते । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । घच् (३।३।१९९) । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च द्रुमो-त्पले' ॥ (१) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२। ९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याजयायां जलवेतसे । भूमि-जम्बवां च जम्बवां च काहुष्टेऽपि च योपिति' ॥ (३) ॥*॥ अम्बुनि जातो वेतसः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जलजातवेतसस्य' ॥

शोभाजने शिश्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

शोभेति ॥ शोभामनक्ति । 'अञ् व्यक्तिप्रक्षणकान्ति-गतिषु' (रु० प० से०) । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'बहु-लमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युज्वा ॥*॥ प्रज्ञायणि (५।३। ४८) 'शोभाजनः' ॥*॥ सुष्ठु भा तामनक्ति । ल्युट् (३।३। ११३) । प्रज्ञायणि (५।४।३८) ('सौभाजनः') दन्त्यादि-रपि ॥ (१) ॥*॥ शिनोति । 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । 'जत्रवादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शिश्रुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनमहीरुहे' ॥ (२) ॥*॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (३) ॥*॥ आक्षीवते, आक्षीवयति वा । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१२४) ॥*॥ ह्रस्वा-दिरपि । 'अक्षीवं वशिरे, शिप्रौ ना, ऽमत्ते पुनरन्यवत्' ॥ (४) ॥*॥ मोचयति । 'मुच्छल मोक्षणे' (तु० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' । ततः स्वार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिप्रोः' 'सहेज्जन्' इति ख्यातस्य ॥

रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाजनः । रक्तपुष्पः । मधुप्र-धानः शिश्रुः—इति मुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठा-नाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शिश्रुः—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मधुशिग्रोः' 'मधुना' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फे-

१—लयनम् लीः संक्षेपः । क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । तथा कौचको व्यथाजनकः । 'लिकोचकः' इति तु श्रीकरः—इति मुकुटः ॥ २—'पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छेदने स्मृतम्' इति पाठः ॥

१—'काक्षीर' इति रान्तमिदम्,—इत्यन्ये—इति मुकुटः । २—'तरुणीजन इवाविगतशोभाजनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इत्याश्वयर्मजरीतस्तालव्यादिः—इति मुकुटः ॥

निले काककङ्कयोः' ॥३॥ रित्तोऽपि । 'रिट् क्षेमाशुभाभावे पुंसि खग्रे च फेनिले' ॥ (१) ॥३॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेना-दिलच्च' (५।२।९९) । ('फेनिलोऽरिट्पादपे । फेनिलं मदनफले वदरे फेनवत्यपि') ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अरिट्स्य' 'रीठा' इति ख्यातस्य ॥

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

वीति ॥ विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ('बिल्वं फले श्रीफले ना') ॥ (१) ॥३॥ शण्डते । 'शडि रुजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सलि-' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शण्डिलस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयति रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५४) स्वार्थे ण्यञ् । (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावकान्तरे । बिल्वे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ शिल्लपस्यापत्यम् । शैलूष इव इति वा । 'नटे बिल्वे च शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (३) ॥३॥ मां लक्ष्मीं परेषां लुनाति । 'लूञ् छेदने' (त्रया० उ० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (४) ॥३॥ श्रीपदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः त्रियाम्' ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'बिल्ववृक्षस्य' ॥

लृक्षो जटी पर्कटी स्यात्

लृति ॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा लृक्ष्यते । 'लृक्ष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । लृक्षति अधो गच्छति वा । अच् (३।१।१३४) । 'लृक्षो जटीगर्दभाण्ड-द्वीपभित्तकुञ्जराशने' ॥ (१) ॥३॥ जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । डीप् (ग० ४।१।४५) वा । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां, लृक्षे पुनर्जटी' । रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीलृक्षौ' ॥ (२) ॥३॥ पृच्यते । 'पृची संपर्के' (रु० प० से०) । बाहुलकात् कटः । गौरादिडीप् (४।१।४१) । 'पर्कटी नूतनफले पूगादेः लृक्षपादपे' । शाश्वतेऽपि 'विज्ञेया पर्कटी लृक्षः लृक्षः पिप्पलपादपः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'लृक्षस्य' 'पाकर' इति ख्यातस्य

न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्याम-

वटयोश्च शमीतरौ । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' ॥ (१) ॥३॥ बहवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥३॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वटी-त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्न्यग्रोधकपर्दयोः' ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'वटस्य' ॥

गालवः शाबरो लोभ्रस्तिरीटस्तिवमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'कृष्यन्धक-' (४।१।११४) इत्यण् । गालं नेत्रखवं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो मुनिभेदे स्याल्लोभ्रवृक्षे च कीर्तितः' ॥ (१) ॥३॥ शबराणामयम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शाबरी शक-शिम्भ्यां स्यात् पुंसि पापापराधयोः । लोभ्रे च' इति तालव्यादिः ॥३॥ दन्त्यादिरपि । 'सावराख्यापराधे च लोभ्रे पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥३॥ रुणद्धि 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) बाहुलकाद्वा । 'शुद्धादयः' इति रन्—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रोध्रोऽपि लत्वा-वात् । 'रोध्रो ना गालवे क्लीबमपराधे च क्लिबिषे' इति भावे । 'रोध्रो ना गालवे क्लीबमपराधे च क्लिबिषे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ तीर्यते मलमनेन । 'कृतृकृपिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१।८५) । इत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् (१।१।५१) ॥ (४) ॥३॥ तिलयनेनाङ्गम् । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) ॥ (५) ॥३॥ मार्ध्यऽनेन । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥—नन्यादित्युः (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तत्र । तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न द्वयोर्मार्द्यौ पुंसि स्याल्लोभ्रशाखिनि' ॥ (६) ॥३॥ षट् 'श्वेतलोभ्रस्य' । आद्यौ श्वेतलोभ्रे, शेषा रक्तलोभ्रे इति स्वामी ॥

आम्रभूतो रसालः

आम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) 'अमितम्योर्दार्धश्च' (उ० २।१६) इति रक् दीर्घश्च ॥ (१) ॥३॥ चूष्यते स्म । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतति रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥३॥ रसमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥३॥ एकम् 'अतिसुगन्धाग्रस्य' ॥

१—'विटे मुनौ' इति पाठः ॥ २—'सवटोऽप्यवटसंकुलः' इति दमयन्तीश्लेषः ॥

१—इतः परम् 'शांकरिः पुंसि कार्तिकेये गणाधिपे' इत्यपि लिखितमासीत् । परंतु तत्र प्रकृतोपयुक्तम् ॥

कुम्भोलूखलकं क्लीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

क्रिति ॥ 'कुम्भोलूखलकम्' इति संघातविग्रहीतम् । 'कर्मणे वारणाय च कुम्भः क्लीवं तु गुग्गुलौ' इति रभसः । 'उलूखले गुग्गुलौ च क्लीवमुक्तमुलूखलम्' इति रुद्रः । 'कुम्भोलूखलकं कुम्भं कुम्भोलुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥३॥ कमुम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्ध्वं खम् उलूखम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । उलूखं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥३॥ कुम्भोलूखलकाकाराद् वृक्षकोशान्निर्यातम् ॥३॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठञ् (वा० ४।३।६०) 'कौशिको नकुले व्यालग्राहे गुग्गुलुशकयोः । कोशजोलूकयोश्च स्याद्विश्वामित्रमुनावपि । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च योषिति' ॥ (३) ॥३॥ गोजति । 'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) गुजो व्याधेर्गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः । डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥३॥ पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'पुरं पाटलिपुत्रेऽङ्गे गुग्गुलौ तु पुमानयम्' इति रभसः । यत्तु—पिपति । पुरः । 'इगुपध-' इति कः । 'उदोष्पपूर्वस्य' (७।१।१०२) इत्युत्—इति स्वाम्याह । तत्र 'प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च' (क्र्या० उ० से०) इत्यस्य तत्र ग्रहणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति वृत्तिकृता विग्रहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति माधवोक्तेश्च ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गुग्गुलुवृक्षस्य' ॥

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उज्ज्हे' (तु० प० से०) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥३॥ श्लेष्माणमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि' (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ इयायते स्म । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्रवमूर्ति-' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥३॥ उद्दालयति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥३॥ बहून् वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । णिजन्तः (३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुवार' इति 'लसोडा' इति ख्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुधनुषटः ।

राजेति ॥ राजभिरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।

कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' ॥३॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमतति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥३॥ पीयते । 'पीयुः' सौत्रो धातुः । 'पीयुक्कणिभ्यां कालन् ह्रस्वः' (उ० ३।७६) ॥३॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रियालेश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः ॥ (२) ॥३॥ सन्नो लीनः कद्रुवर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ दधन्ति धारयति । 'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'भृ-मृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'धनुः पियालद्रुमः' इति रूप-रत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी ॥३॥ उतिः (उ० २।१।१७) वा । 'धनुः पियाले ना, न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च मेदिनी ॥३॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पटः प्रियालवृक्षे ना सुचेले पुनपुंसकम्' इति रभसः ॥३॥ 'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति स्वामी ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति ख्यातस्य ॥

गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

गमिति ॥ कं जलं विभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादित्वात् गत्वम् ॥३॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥३॥ सर्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ काशते । 'काशृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीव्रौ ॥ (३) ॥३॥ मध्विव पर्णान्यस्याः । 'पापकर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः । 'श्रीपर्णस्त्वग्निमन्थेऽज्जे श्रीपर्णी शालमलौ हठे' इति हैमः । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः क्लीवे पद्मानिमन्थयोः' ॥ (५) ॥३॥ भद्राणि पर्णान्यस्याः ॥ (६) ॥३॥ काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'काश्मर्याः' 'खंभारी' इति ख्यातस्य ॥

• अथ द्वयोः ।

कर्कधूर्बदरी कोली

अथेति ॥ कर्क कण्टकं दधाति । 'डुधाञ्-' (जु० उ० अ०) । 'अन्दूहन्मू-' (उ० १।९३) इति निपातितः कूपत्ययान्तः ॥—शकन्धादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररूपम्—

१—कर्मण्यणि स्वार्थे कन् इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'वानीरे बहुवारे' इत्यादि रुद्रादिकोषलिखित 'बहुवारे' इति प्रयोगात् ॥

१—'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्ती-श्लेषात् ॥ २—सन्नः, कद्रुश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी—इति मुकुटः ॥

इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'दिवि भ्रमि-' (उ० ३।१।१७) इत्यरः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तेः कर्कन्धर्व-
दरश्च—इति मुकुटः । तत्र । 'बदरी कोले, क्लीवं तु तत्फले' इति मेदिनीविरोधात् ॥ (२) ॥*॥ कोलति घनीभवति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । मुकुटस्तु—इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१।४५)—इत्याह । तत्र । कोल्याः फले अण् (४।३।१३४) लुकोः (४।३।१६४) ङीषो लुकि (१।२।४९) च 'कोलि' इति रूपापत्तेः । ('कोलम्' इति रूपा-
पानुपपत्तेः) ॥*॥ इति (उ० ४।१।१८) (कोलिः) ह्रस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥*॥ कौ वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुवलीशब्दोऽप्यत्र ॥*॥ त्रीणि 'बदर्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीरं बदरं घोण्टापि

कोलमिति ॥ कोलीकुवलीबदरीणां फलेऽण् (४।३।१३४) लुको (४।३।१६४) । 'लुक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले क्लीवं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले') ॥ (२) ॥*॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच' (५।२।९९) ॥ (३) ॥*॥ सुवीरदेशे भवम् । ('तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'स्रोतोऽने तु सौवीरं बदरे काञ्जिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) । 'बदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्कधूपलस्य' । स्वामी तु—आद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः । घोण्टा तूमयार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठति ॥

अथ स्यात्स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) स्वादुश्चासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥*॥ विकङ्कते । 'कर्किल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ सुवाया वृक्षः । 'सुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति सिन्धमादिलाळच् (५।२।१७७) ॥ (४) ॥*॥ व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः—' (५।४।१३८) इत्यकारलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'विकङ्कतस्य' 'कठेर' इति ख्यातस्य ॥

पेरावतो नागरङ्गः

पेरेति ॥ इरावत्या विद्युत् इवायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पेरावतोऽभ्रमातङ्गे नारङ्गे लकुटद्रुमे । नागभेदे च पुंसि स्याद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥*॥ नागा रजन्यत्र । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा ॥*॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तक्रवासनः' इति वाचस्पतिः । 'नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बुकां जपायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भूमेर्जम्बुः ह्रस्वात्स्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये ॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ३८

तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) । मृगध्वाविः (उ० १।३।७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्फूर्जति । 'टुओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्रुमे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदुं' इति ख्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥*॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुलस्य गृहस्य प्रतिकृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संवद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि बल्मीककाकेन्दुकुलश्लेषेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ काकैः पील्यते । 'पीलं प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कटुतिन्दुकस्य' ॥ 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

१—नृणाति । बाहुलकादङ्गच् । गकारान्तोऽयम् । 'भवद्वैरिवधूवदने वने च नारङ्गरूपशोभे भान्ति गण्डशैलस्थलालंकारधारिण्यो लोभ्रलताः' इति दमयन्तीशेषात् ॥ २—उक्तं च समन्वयप्रदीपे—'यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लोकेनैकेन जायते । तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्यात्तिलकं पुनः । चतुर्भिः स्याच्चकलकं पञ्चभिः कुलकं ततः । महाकुलकमित्यार्याः कथयन्ति ततः परम् ॥' इति । तिलकपर्यायान्तरं वैशेषिकम् ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥३९॥

गोलीति ॥ गोभिलिह्यते स्म । 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ झाटं संघातं लाति 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्वन्तेष्टो धत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पाटं लाति । बाहुलकाटिः । घण्टा चासौ पाटलिश्च ॥*॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलिः) इति नामद्वयमाह ॥ (३) ॥*॥ मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्तादकर्मकाणिजन्तादच् (३।१।१३४) 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने' । यत्तु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः । तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥*॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । 'सृष्टभूश-पिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यत्तु—'मुष्णाति' इति विगृह्य 'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावाच्च । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लोभविशेषस्य' ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । तिल इव, इति वा । कन् (५।३।९६) । 'तिलको द्रुमभेदेऽथभेदे च तिलकालको ह्रीवं सौवर्चलकोमोर्ने स्त्रियां तु विशेषके' ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुरकः कोकिलाक्षे स्याद्भोक्षुरे तिलकद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'श्रीमांस्तिलकवृक्षे ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिलकस्य' ॥

समौ पिचुलझावुकौ ।

सेति ॥ 'पिचुः स्यात्तूलकर्षयोः' इति धरणिः । पिचुं तूलं लाति । 'पिचुलो झावुकेऽपि स्यान्निचुले जलवायसे' ॥ (१) ॥*॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झातु' इति ख्यातस्य ॥

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकटफलौ ॥४०॥

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (४।१।६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भयोः ह्रीवे पद्माभिन्मन्थयोः' ॥ (१) ॥*॥ कौ मोदते । 'सुदी हर्षे' (भ्वा० आ० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकौषधौ । गंभार्यां पुंसि दिङ्गागे नागशाखामृगान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारत्वात् । 'पृश्निकायां च कुम्भी स्यात्पाटलौ कटफलैऽपि च' इति

रन्तिदेवः ॥ (३) ॥*॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । केटं राति अतितिकत्वात् चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (४) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कुम्भ्याः', 'कायफल' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रेति ॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'क्रमुकः पट्टिकालोप्रे गुवाके भद्रमुस्तके' । यत्तु—'शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुनि वा—इत्याह मुकुटः । तत्र । 'क्रमक' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ पट्टिका आख्या यस्य ॥ (२) ॥*॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥*॥ यद्वा पट्टिशवदात् क्तिजन्तान्डीप् (ग० ४।१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टभेदे स्यात्तल्लाटे क्रैमुकद्रुमे' । 'पट्टी ललाटभूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति दवर्गान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ लाक्षा प्रसीदत्यनेन । युच् (उ० २।७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृल्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लोहितलोभभेदस्य' ॥

नूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥४१॥ तूलं च

नूद इति ॥ नुदति पापम् । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिकारात् ।—'घञर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा नुवदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः । बाहुलकाद् ॥*॥ 'तूदः' इति स्वामी । तत्र 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्रणाभिभ्रणयोः' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु—'पूष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्वोलोपश्च' इति पवतेरूपन् धात्वन्तलोपः—इति वदन् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'यूप्वोलोपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'क्रमुको भद्रमुस्तके । गुवाके पट्टिकालोप्रे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । 'ये चाभावकर्मणोः'

(६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्या । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाधौ स्याद्ब्रह्मदा (से) शनैश्चरे') ॥ (४) ॥*॥ ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दादा ॥ (५) ॥*॥ तूलयति तूल्यते, वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः क्लीबं स्याद्ब्रह्मदारुणि' इति रुद्रः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नीपेति ॥ नयति, नीयते, वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३) बाहुलकाद्गुणाभावः । 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु च ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ।—'कदेर्णिद्वा' इत्यम्बच्—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । 'कदम्बं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ हलिनः प्रियः । सुराया अधिवासनात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कदम्ब' इति ख्यातस्य ॥ वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु भल्लातकार्जुनद्रुमयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ अरुर्वणं करोति 'दिवाविभा-' (३।२।२९) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (८।३।४५) इति षः । 'अरुक्करो व्रणकृति त्रिषु, भल्लातके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव मुखमस्याः, गौरादिः (४।१।४१) । 'भवेदग्निमुखो देवे विप्रे भल्लातके स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥*॥ भल्ल इवातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति डीष् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भल्लातक्याः' 'भेलावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

पुक्षश्च

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धमिद्यपि' । गर्दभममिति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'जयन्ताडः' (उ० १।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ कंदरां लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे लक्षतरावपि' ॥ (२) ॥*॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डशिरीषाम्रातकेषु च । अश्वत्थे च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शोभनं पार्श्वमस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रक्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कपिलिकादिवात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'पुक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जटिनि पक्षके' इति

हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य ॥

तिन्तिडी चिञ्चाम्लिका

तिन्तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्दीभावे' (दि० प० से०) 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिञ्चायाम्') ॥ (१) ॥*॥ 'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अम्लो रसोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । 'अम्लीका चाम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्लिका तिन्तिडीकाम्लोद्धारचाङ्गेरिकासु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिञ्चायाः' ॥

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥*॥ सृजति 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) णुल् (३।१।१३३) । यद्वा सज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ अस्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः । 'असनं क्षेपणे क्लीबं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमे' । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः क्लीबमासनं ना तु जीवके' इति रुद्रभसौ ॥ (३) ॥*॥ बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (५) ॥*॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) णुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोः रपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥

साले तु सर्जकार्ग्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

सेति ॥ सत्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । सारो दार्ढ्यमतिशयितमस्य । अर्शआद्यञ् (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ सज्यते । 'षर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'

१—ह्रस्वादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माघयमकात् ॥ ह्रस्वादितालव्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदर्शनैर्यो वमति दरी मुखैश्च कं दलदर्शनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मुकुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति दण्डिलेपात् ॥ 'सालसदृशं मुजवनं भवानी च' इति दमयन्ती-शेषाच्च ॥

(३।१।१३५) इति कः । चातुर्वर्ण्यादित्वात् (वा० ५।१ १२४) घ्यञ् ॥ (३) ॥*॥ अश्वकर्ण इव पत्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ सस्यैः संत्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालस्य' 'शाल-वृक्षस्य' ॥

नदीसर्जो वीरतरुनिन्द्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरश्चासौ तरुश्च । दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य इन्द्र इव वा दृः ॥ (३) 'ककुप्' स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकसजि । ककुभो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अश्वआद्यच् (५।२। १२७) । 'कुकुभो रागभेदेऽपि वीणाद्वेऽर्जुनपादपे' ॥ (४) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेणि-लुक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्तु ककुभे जिष्णौ' इति विश्वात् पाथोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुन-वृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजभिरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंशुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिपत्रके' इति हैमात् पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इति थन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षीरिकायाः' 'खिरणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुः

अथेति ॥ इङ्गनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । इङ्गं यति 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ तपस्विन उपयुक्ततरुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इङ्गुद्याः' 'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य 'जियापूता' इति ख्यातस्य-इति मुकुटः ॥

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भ्विति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (चु० प० से०) घञ् (३।३।११८) । भूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं चर्मस्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इति निः । 'चर्मि फलकपाणौ स्याद्भूर्जे मृद्विरिटावपि' ॥ (२) ॥*॥ मृदुस्त्वगस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भोजपत्रवृक्षस्य' ॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शालमलिर्द्वयोः ४६

पीति ॥ पिच्छा शालमलिनिर्यासोऽस्या अस्ति । पिच्छिला-दित्वात् (५।२।१००) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी अप्यायने' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ।

'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । यत्तु मुकुटः—'बोः—' (८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः—इत्याह । तत्र । हल्पदा-न्तयोरभावात् । धातोर्दीर्घोपधत्वाच्च । 'पूरणः पूरके त्रिषु । क्लीवं पिष्टप्रमेदे च पूरणी शालमलिर्द्वये । (पटारम्भकसू-त्रेषु) ॥ (२) ॥*॥ मुच्यति रसम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मोचः शोभाजने पुंति मोचा शालमलिरम्भयोः' ॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायुर्यस्याः । 'पष्टि वर्षसहस्राणि वने जीवति शालमलिः' इति वचनात् ॥ (४) ॥*॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तः । क्तिप् (३।२।१७८) । मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । शाल् चासौ मलिश्च ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालमल्याः' 'सैवर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा तु शालमलीवेष्टे

पीति ॥ पतितुमिच्छति । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छयते, वा । 'पिच्छ बाधे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ शालमल्या वेष्टः । 'काथः कपायो नि-र्यूपो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शालमलिकाथस्य' 'सैवरीगोद' इति ख्यातस्य ॥

रोचनः कूटशालमलिः ।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना रक्त-कटारे गोपितवरयोषितोः । रोचनः कूटशालमल्यां पुंति स्याद्रोचके त्रिषु ॥ (१) ॥*॥ कूटश्चासौ शालमलिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृष्णशालमलेः' । कुत्सितशालमलेः, इत्येके ॥

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिरेति ॥ चिरं विलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) बाहुलकाद्वा ॥*॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलति वा । 'अल भूष-णादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ करेण जन्यते । 'अन्यत्रापि' (३।२।१०१) इति डः । कं सुखं जलं वा रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' । (३।२।१) —'त्यजरज-' (३।२।१४२) इति निर्देशादङित्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । —णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः—इति मुकुटः । तत्र । एवमपि णिनिमित्तवृद्धेर्दुर्वारत्वात् । 'करजं स्याद्याग्रनखे कर-जनखयोः पुमान्' ॥ (३) ॥*॥ कं रञ्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेर्नलोपाभावः) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'करञ्जवृक्षस्य' ॥

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतीकः कलिमारकः ।

प्रकीर्यति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अग्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् ।—प्यति पूर्वविप्रतिषेधादीर्घरपरत्वे च—इति मुकुटः । तत्र । पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा० ७।१।१००) इति वचनाच्च । 'प्रकीर्यः पूतिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥*॥ पूतिश्चासौ करजश्च ॥ (२) ॥*॥ पुनाति । 'पूञ् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'तिन्तिडीकादयश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥*॥ ('पूतिकः' इति पाठे पूतिं कायति । 'पूतीकः पूतिकः' इति माधवः) ॥ (३) ॥*॥ कलिं मारयति । यदाहेन्दुः—'पूतीकरजः सुमनास्तथा कलहनाशनः । मुकुटस्तु—कलिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कलिकारकः—इत्याह ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करजस्य' ॥

करजभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ षड् ग्रन्थयो यस्य । 'अच्' 'प्रत्यन्वपूर्वात्—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् ग्रन्था यस्य वा । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करजान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ मर्कति 'मर्क' सौत्रो धातुः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करजभिच्छ्लक्ष्मिभ्योः पुंसि वानरल्लतयोः' ॥ (१) ॥*॥ अङ्गारवर्णपर्णा वल्लरी ॥ (१) ॥*॥ 'करजभेदानाम्' एकैकम् ॥

रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यक—' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । 'अर्शआयच्' (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्थान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितद्रुमे' ॥ (२) ॥*॥ 'ग्रीहशत्रुर्वनतिकश्च रोहितः' इति माधवः । ग्रीहः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रोहितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य ॥ गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री खदिरे स्त्री स्यात्' इति रभसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोभिस्खदिरेषु च' ॥*॥ 'वह्निगायत्रिणां तथा' इति वैयकान्तोऽपि । ग्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥*॥

बालास्तनयाः पत्राण्यस्य ॥*॥ 'बालपत्रश्च' इति मूलपाठः—इत्यन्ये । 'बालपत्रो यवासः खदिश्च' इति प्राञ्चः । आह च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्मशलयः क्षितिक्षमः' ॥ (२) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये हिंसायां च' (भ्वा० प० से०) । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरो शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥*॥ दन्तान् धावति । 'धातु गतिशुद्धोः' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरस्य' ॥

अरिमेदो विद्वखदिरे

अरीति ॥ अरिख मेदः स्नेहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विद्वन्धिः खदिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्गन्धिखदिरस्य' ॥ कदरः खदिरे सिते ।

सोमवलकोऽपि

कदेति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वेतखदिरे क्रकचव्याधिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव वल्कोऽस्य । 'सोमवलकस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

अथेति ॥ व्याघ्रस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥ गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥*॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अस्माणिजन्ताद्बाहुलकादण्डच् ॥ (३) ॥*॥ उरुं महान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) 'उल्लाकादयश्च' (उणा० ४।४।१) इत्यूकः । 'खपुरः क्रमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुबूकः' इति बोपालितः । 'उरुबूको रुचुकव्याघ्रदलाश्च' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'कुन् श्लिपिसंज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुन् ॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अङ्गुतादौ' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिच्छुपाठिषु' ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गत्यर्थः' (भ्वा० प० से०) । यत्तु—'चकि, मकि गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तच्चिन्त्यम् । बाहुलकादुः । 'चञ्चुल्लोख्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यडम्बके' ॥ (७) ॥*॥ पञ्चाङ्गुलयोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु—'द्वित्रिभ्याम्—' (५।४।१०२) इत्ययच्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ (८) ॥*॥ मण्डयति । 'मडि भूषा-

१—'दीर्घप्रयोजकरपरकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपु-

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु खदिरत्र सूत्रे पाठः । खदिरसि-
द्धिस्तु (उ० १।५३ सूत्रेण) भवति ॥

याम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचायच् (३।१।१३४) । 'आमलक्यां त्रियां मण्ड एरण्डे मोच-
पिच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शके पुंसि क्लीबं
तु मल्लुनि । आमलक्यां त्रियां मण्डाथात्रियां सारपि-
च्छयोः' ॥३॥ अकारप्रत्ययेऽपि । 'अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्ध-
मानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली ॥३॥ आकारादिरपि ।
'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याघ्रपुच्छकः' इति
तारपालः ॥३॥ 'आदण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)
—इति स्वामी ॥ (९) ॥३॥ वर्धते । 'वर्ध छेदनपूरणयोः'
(तु० प० से०) । चानच् (३।२।१२९) । 'वर्धमानः
प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥३॥ व्यङ् मलमम्बयति ।
'अवि खंसने' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । ण्वल्
(३।१।३३) ॥३॥ 'व्यङ्म्वनः' इति स्वामी । तत्र ल्युट्
(३।३।११४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (११) ॥३॥
एकादश 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अल्पेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५।
३।८८) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अल्पशम्याः' ॥

शमी सक्तुफला शिवा ।

शमीति ॥ शमयति रोगान् । पचायच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां
च, वल्गुलौ' ॥ (१) ॥३॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः
(४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ शिवं करोति । 'तत्करोति—' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । पचायच् (३।१।१३४) । 'शिवा
झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरसक्तुफलसु च' ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'शम्याः' ॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदनं

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'पि-
ण्डीतकः स्यात्तगरे मदनाख्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥३॥ मरुं
वाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥३॥ निर्जलेऽपि श्वसिति ।
नन्द्यादिः (३।१।१३४) । 'श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते
मदनद्रुमे' ॥ (३) ॥३॥ करं हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।२) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य
मदनद्रुमे' ॥ (४) ॥३॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यक् । 'क्ष्वेडाशङ्कुशरे
शल्यं ना श्राविन्मदनद्रुमे' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (५)
॥३॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) ।

ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्मरवसन्तदुभिद्वतूरसिद्धके' ॥
(६) ॥३॥ पठ् 'मदनस्य' 'मयनफलाख्यवृक्षस्य' ॥

शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु हुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥
पूतिकाष्ठं च सप्त स्युदेवदारुणि

शक्रेति ॥ शक्रस्य पादपः ॥ (१) ॥३॥ पारि निष्ठां प्राप्तं
भद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥
(२) ॥३॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्लीबम्' इत्यमरमाला ।
'पुनपुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यपि ॥ (३)
॥३॥ किलिति । 'किल श्रैत्यकीडनयोः' (तु० प० से०) ।
बाहुलकात् किमच् । दृश्यासौ किलिमं च ॥ (४) ॥३॥ पीतं
च तद्दारु च ॥ (५) ॥३॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्या०
प० से०) । 'दृसनजनि—' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुन-
पुंसकयोर्दारुः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥३॥ पूति च
तत्काष्ठं ॥ (७) ॥३॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥३॥ अष्ट
'देवदारुवृक्षस्य' ॥

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी

अथेति ॥ पाति । क्तिप् (३।२।१७८) । टलति । 'टल
वैकुण्ठे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
१।१८) । पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥३॥ पाटं लाति ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटल्ये स्त्री
स्यादस्याः पुष्पे पुनर्न ना' ॥ (२) ॥३॥ न मोघा ।
'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिर्द्वयोः' इति वा-
चस्पतिः ॥३॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निरर्थके'
इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचायच् (३।१।
१३४) न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३) ॥३॥ काचस्य का-
र्ण्यस्य स्थाली पात्रम् ॥३॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति
पठति । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७)
अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृष्णवृन्ताख्यामञ्जिष्ठानी-
लिकासु च' ॥३॥ तिष्ठति । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयचः' (उ० १।१।१६) ।
'स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' ॥ (४) ॥३॥ फले रोहति । 'इगु-
पथ—' (३।१।१३५) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४)
इत्यलुक् ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं वृन्तमस्याः । कृष्णवृन्ता पाट-
लायां माषपर्ण्या च योषिति' ॥ (६) ॥३॥ कुवेरस्येवाक्षि
यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गौरादिः (४।
१।४१) । मुकुटस्तु—'बहुव्रीहौ सक्थि—' (५।४।११३) इ-
त्यादिना षच्—इत्याह । तत्र । अस्वाङ्गत्वात् वृक्षस्याप्राणि-
त्वात् ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'पाटलायाः' 'पाडली' इति
ख्यातस्य ॥

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लतागोवन्दनी गुन्द्रा पियंगुः फलिनी फली ॥५५॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५।२। १२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि वल्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । (नीलिकायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । 'सप्तम्युपमान-' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ लतति । 'लतिः' सौत्रो धातुः । पचायच् (३।१।१३४) । 'प्रियङ्गुनखयोर्लता । स्पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च' ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ बन्धते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । 'गुद्रि क्षोदे' () अच् (३।१।१३४) । 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियङ्गो भद्रमुस्तके' ॥ (५) ॥*॥ प्रियं गच्छति । मृगयादौ (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियङ्गुः स्त्री राजिकाकणयोरपि । फलिन्यां कङ्कुसस्ये च' ॥ (६) ॥*॥ फलमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलिन्यप्रिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'विच् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवृजृसि-' (उ० ३।१०) इति नः ।—अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वक्सेना फलिन्यां स्याद् विष्वक्सेनो जनार्दने' ॥ (९) ॥*॥ गन्धवत् फलमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्धफल्यपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके' ॥ (१०) ॥*॥ ईषद् रम्भा । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियङ्गौ कुङ्कुमेऽपि च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'प्रियङ्गुवृक्षस्य' ॥

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वङ्गटुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥*॥ पत्रे ऊर्णाऽस्य । 'पत्रोर्णौ धौतकौशेये क्लीबं स्याच्छोणके पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ नटति । 'णट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ कदन्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥*॥ 'टुण्डु' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतो-

ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'टुण्डुकः शोणकाल्पयोः' ॥ (५) ॥*॥ सीव्यति । 'षिवु तन्नुसंताने' (दि० प० से०) । बाहुलकान्नः । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६।१।७७) । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' तेनाकति, अक्यते, वा । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥ श्यायते । 'श्याय गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पिनाकादौ (उ० ४।१५) निपातितः । 'श्यानाकः' तालव्यादिरपि ॥ (६) ॥*॥ शुकनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'सुव्रश्चिकृत्युषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे स्याद्भ्रूके शोणके पुमान्' ॥ (८) ॥*॥ दीर्घ वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वकीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने' () पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोणं वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ('शोणः कृशानौ श्योनाके लोहिताश्च नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये') । स्वार्थे कन् (३।३।७५) ॥*॥ स्वामी तु—शवति । शोनकः—इत्याह ॥ (११) ॥*॥ इयति । 'अर्तेररुः' (उ० ४।७९) । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'शोणकस्य' ॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि' इति श्रवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥*॥ आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥*॥ न प्रियन्तेऽनया । 'तनिमृद्भ्यां किच्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपत्यागुड्यामलकीषु च' ॥ (३) ॥*॥ वयो यौवनं तिष्ठत्यनया । प्रथमे कः (३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुड्यामलकीषु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' ॥*॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलकयोश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आमलक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाऽश्स्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥५८॥

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४।१। ५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं ल्युक्कम् । विशिष्टं भीतमस्माद्वा, भूतकल्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'अक्षो

ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभी-
तकतरावपि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीवं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये ॥
(२) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—
इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् 'धान्यत्वचि तुषः पुंसि विभी-
तकतरावपि' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ कर्षेः फल-
मस्य ॥ (४) ॥*॥ भूतानामावासः ॥ (५) ॥*॥ कलेर्दुर्मलः ॥
(६) ॥*॥ पठ् 'विभीतकस्य' 'बहेडा' इति ख्यातस्य ॥
अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्या पूतनाऽमृता ।
हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

अभेति ॥ न भयमस्याः । 'अभया स्त्री हरीतक्यामु-
शीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ न व्यथा यस्याः । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चा-
रटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पथोऽनपे-
ता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' (४।४।९२) इति यत् । 'पथ्या
स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ काय-
स्तिष्ठत्यनया । 'घञर्थे कः' (३।३।५८) । 'कायस्या तु हरी-
तक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः । 'कायस्यः परमा-
त्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ पूतं करोति 'तत्करोति-' (वा० ३।३।२६) इति
णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना
तु हरीतक्यां दानवीरोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥
(अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥*॥ हरिवर्ण इतो यस्याम् ।
'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७)
॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । 'है-
मवत्यभयास्पर्णक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ चेतयति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (९) ॥*॥
अतिप्रशस्ता । इयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।
६०) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'श्रेयसी करिपि-
प्पल्यामभयापाठयोरपि' इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥ शिवं
करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्रहयोगयोः ।
बाळुके गुग्गुलौ वैदे पुण्डरीकद्रुमे पुमान् । सुखे क्षेमे जले क्लीवं
शिवां श्वाटामलौघधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलाखु
च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'हरीतक्याः' ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं च

पीति ॥ पीतश्चासौ द्रुध ।—पीयते चक्षुषाऽयम् ।
'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः क्विच्' इति तः ।
'पुमास्या-' (६।४।६६) इतीलम्—इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् ।
उक्तसूत्रादर्शनात् । कप्रत्ययेन गतार्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादल्च् ।
'सरलः' । पूतिकाकाष्ठे नाऽथोदारावकयोस्त्रिषु इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ पूतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पूतिकाष्ठं च सरल-
देवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सरला'
इति ख्यातस्य ॥

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे

अथेति ॥ द्रुमे उत्पलं तदाकारं पुष्पमस्य ।—'सप्तमी-'
(३।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति मुकुटोक्ति-
श्चिन्त्या । बहुव्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ कर्णि-
कामियर्ति । 'कृ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ।
'कर्णिकारः पुमानारगवधश्च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'श्याद्यधा-' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंसि
स्याद्वैतसे च द्रुमोत्पले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कर्णिकारस्य' 'कठचम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो उडुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आस्वादने' () । वा-
हुलकादुचः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इत्वे
लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्मी-
करणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । मृगधादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ॥*॥
'उडुः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकु-
चस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्तूयते 'वेतसैवाहस-' इत्यसजन्तो
निपातितः । 'पनैस्सः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे । स्त्रियां
रोगप्रभेदे स्यात्' इति मेदिनी ॥*॥ 'पणसः' इत्यपि पाठः ॥
(१) कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ।
कण्टकिफलमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर'
इति ख्यातस्य ॥

१—शकटे यथा 'हस्तिभिसुरगैरक्षैः संबाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे' ।
'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति रथावयवेष्वपि वर्तन्ते ।
विशेषपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—व्यवहार आय-
व्यादिन्यायः । तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-
मुदी ॥

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु अदः सूत्रं नोपलभ्यते । किं तु 'अत्य-
विचमि-' (उ० ३।११७) इति सूत्रेणासच् ॥ २—पनसो दन्त्या-
न्यः । 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्तीशे-
षात् ॥

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—'निचोल्यते' इति विग्रह 'घञर्थे कः' (वा० ३।३। ५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । परिगणनविरोधात् । अन्तर-
ङ्गत्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच्च । 'निचुलस्तु निचोले स्या-
दिज्जलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । 'हि
गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) हित्
जलमस्य ॥*॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ'
(अ० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७९) इत्
जलमस्य । 'निचुलेज्जलहिज्जलाः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥
अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्यां
जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य'
'वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवात् ।
'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फलगुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प०
से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फलव-
सारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलप्वां स्त्री' इति मेदिनी ॥ (२)
॥*॥ 'मलं पापे च किट्टे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति
धरणिः । मलात् पापात् पुनाति । 'पूज् पवने' (क्र्या० प०
से०) । क्तिप् (३।२।१७८) मलं यवते । 'यु जुगुप्सायाम्'
(चु० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्घः । यद्वा
मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादयूः ।
'मलयूः' इति वा पाठः ॥ (३) ॥*॥ जघने फलं यस्याः ।
'अमूर्धम-' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'मलयाः' 'कदुम्बरी' इति ख्यातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमर्दश्च निम्बे

अरीति ॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे
फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे ।
शुभे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ सर्वतो भद्रं
यस्मात् । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे ।
निम्बे ना सर्वतोभद्रा गम्भारीनटयोषितोः' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ हिङ्गुवाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य । 'हि-
ङ्गुनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (३)
॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ण्वुल् (३।
१।१३३) । परस्मैपदं वुनप्रत्ययविधानं च चिन्त्यम् ॥ (४)
॥*॥ पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति । 'मृद क्षोदे' (क्र्या० प० से०) ।
णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ पिचुं मन्दयति,
इति 'पिचुमन्दः' इति खामी ॥ (५) ॥*॥ निर्व्वति स्वा-

स्थ्यम् । 'णिवि सेवने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।
१३४) ववयोरेकत्वम् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नीम्ब' इति ख्या-
तस्य ॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ पिच्छास्त्यस्याः । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इलच् । 'पिच्छिलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोतिकाशिशपयोः
शात्मलीसिन्धुभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गुरुरस्मात् । 'अगुरु
क्लीवे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२)
॥*॥ शीघ्रं शीर्षं वा पाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा 'शिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं श-
ब्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । शिम्बाभिः शपति, इति वा । 'देविका-
शिशपा-' (७।३।१) इति निर्देशाद्वाशब्दलोपः । द्वितालव्या
शिशपा । 'श्वश्रूस्तथा श्वशुरशाश्वतशिशपाश्च' इति शभेदात्
॥*॥ अगुरुसारा शिशपा 'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम-इति
खामी । तत्र । उक्तरुद्रविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सि-
संव' इति ख्यातस्य ॥

कपिला भस्मगर्भा सा

केति ॥ सा कपिलवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते । भस्म
गर्भे यस्याः शुक्लसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कपिलव-
र्णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽपि

शीति ॥ शृणाति शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या०
प० से०) । 'शृपृभ्यां कित्' (उ० ४।२७) इतीषन् । (१)
॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः
॥ (२) ॥*॥ भण्डति । 'भण्डि कल्याणे' (चु० प० से०) ।
'सलिकल्यानि-' (उ० १।५४) इतीलच् ।—बाहुलकात्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥*॥ रलयोरेकत्वात् भण्डरोऽपि । 'भ-
ण्डरो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'शिरीषस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।
'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ चम्पयति, चम्पयते वा । 'चपि गत्याम्' (चु०
प० से०), कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ हेमवर्णं पुष्पम-

१—वस्तुतस्तु कपिलादिकमपि शिशपासामान्यपर्यायमेव । अत
एव 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः' इति मेदिनी ।
'कपिलो वह्निपिङ्गयोः । कुकुरे मुनिभेदे च कपिला शिशपा-
तरो पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति हेमश्च संगच्छते
तस्मात् 'पञ्च नामानि' इति युक्तम् ॥

स्य ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्रौ जपापुष्पे') । कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् । 'प्रियंगौ स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलिकायाः' ॥

अथ केसरे ।

वकुलः

अथेति ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । के जले सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'केसरं हिङ्गुनि ह्रीवं किंजल्के न स्त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायाम् पुंतामे वकुले नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वङ्गते 'वकिर्गल्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुलच् । 'आगमशासनमनिलम्' इति न नुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकुलस्य' 'मोसरी' इति ख्यातस्य ॥

वज्रुलोऽशोके

वञ्जिति ॥ वजति 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बाहुलकादुलच्' नुम् ॥ (१) ॥*॥ न शोकोऽस्मात् । 'अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलिपादपे । स्त्रियां तु कद्रो-हिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशोकस्य' ॥

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृजादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मैघोपले, न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) दालेन निर्वृतः । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) डलयोरेकत्वम् । 'दाडिमस्तु त्रिलिङ्गः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥*॥ दाडिम्बोऽपि । 'दाडिम्बसारपिण्डीरखाद्रम्लशुकवल्लभाः' इति रभ-सात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाडिमस्य' ॥

१—वकुलोऽन्तस्यादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते कविभिः' इति विग्रहो दर्शितः । नापि व्याख्यात्रा निम्बवत् 'ववयो-रभेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'भवद्दैरिनगरमिवात्रानेकविधवकुलसं-कुलम्' इति दमयन्ती ॥ नच ववयोरैक्येन निर्वाहः । 'व्यालम्बिना' इत्यादौ यत्र ववयोर्व्याकरणेन निर्णयस्तत्रैव तदङ्गीकारात् नहि वकुलशब्दे व्याकरणेन स्पर्शादित्वं संभवति । अत एव दमयन्ती-व्याख्यात्रापि 'महाव्रतिकाः पतिभिः' इत्यत्रैव 'ववयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति द्विक् ॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

चेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'चाम्पेयश्चम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ केसराः सन्त्यस्य अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ नागाह्वयः केसरः । 'स्वर्णेभस्पर्पाह्वयो नागकेसरः पट्टपदप्रियः' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'चाम्पेयस्य' ॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स-खीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ 'तृभूवहि-' (उ० ३।१।२८) इति झच् । 'पितृ' इत्यनुवृत्तेर्ङीप् (४।१।४१) । 'जयन्ती वृक्ष-भिद्वयोरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानैन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कर्मण्यण् (३।२।१९) ॥ (३) ॥*॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ङक्' (४।२।९७) 'टिङ्गा-' । (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ विजयन्तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति ख्यातायाः । 'जाही' इति ख्याताया इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ।

जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्य । 'श्रीपर्णमग्निमन्थेऽञ्जे श्रीपर्णी शाल्मलौ हटे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अग्निं मन्थति । 'मन्थ विलोडने' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गणाः सन्त्यस्या वा । अतः इति ठन् । 'कणिका सूक्ष्मवस्तुनि । अग्निमन्थे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ गणनम् । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । गणि करोति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१९) । ङीप् (४।१।१५) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा गणयति । ऋच्छति । ण्वल् (३।१।१३३) ग-णिका चासावारिका च ॥ (४) ॥*॥ जयति । पचाद्यच् (३।१।३४) । 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जयपर्णस्य' । 'अरणी' इति ख्याताया इत्येके । दशाप्यरणिपर्यायाः, इति स्वामी ॥

अथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते स्म । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ प्रज्ञादपि

(५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरपि') ॥ (१) ॥*॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्फायितञि' (उ० २।१३) इतिरक् 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजारुन-भूरुहोः' ॥ (२) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्तुवदिवचिह्निकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ गिरिमल्लीव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

एतेति । कलिं गच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थाद्भूमेः 'अन्य-त्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः ।—'खच्च डिच' (३।२।३८) —इति मुकुटः ।—कलिं गायति इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यवाकारबीजत्वाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवम् ॥ (२) ॥*॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥*॥ 'कलिङ्गेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमानपि । तत्रैव स्त्री-काण्डपाठात् कलिङ्गा च ॥*॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कुटजबी-जस्य ॥

कृष्णपाकफलाविश्रसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥*॥ आ विजते स्म । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आङ्पूर्वः । 'गल्यर्थार्कर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'श्वीदितः-' (७।२।१४) इतीप्तिषेधः । 'ओदि-तश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥*॥ केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इत्याहुः ॥ (२) ॥*॥ शोभना सेना यस्य । 'एति संज्ञा-यामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४।१) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्ठु सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृत्तृस्वपिसिद्धभ्यो नः'—इत्याह । उ-ज्ज्वलदत्तादौ तूणादिसूत्रस्य 'कृवृजृसिद्धपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुषेणः करमर्दे स्याद्विष्णु-सुग्रीववैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ करं मृदाति । 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मूर्ध-पुष्पकः' इति शुभाङ्गः ।—करो मर्दकोऽस्य—इति मुकुटः । तन्न । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'करमर्द-कस्य' 'करोदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्सिन्दुके जीवकद्रुमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) 'तमिविशि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति

मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तापिनं छादयति । 'छद अपवारणे' (त्रु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यमोऽलुकि 'तापिच्छः'—इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशा-भावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारोऽस्य सिन्दुवारः निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

अथेति ॥ सन्दते । 'स्यन् प्रलवणे' (भ्वा० आ० से०) 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । बाहुलकादत्र धो न ॥*॥ मुकुटस्तु धमिच्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम्—'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्धुवा-रितः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥*॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ् आवरणे' (त्रु० उ० से०) वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥*॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ निर्गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गुडाद्वेष्टनान्निर्गता, इति स्वामी । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणत्वाद्गुड्यः—इत्याह । 'निर्गु-ण्डी नीलशेफाल्यां सिन्दुवारद्रुमेऽपि च इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्य जन्मा 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति डीषातुक्, जन्यजनकभावलक्षणोऽपि च पुंयोगस्तत्र गृह्य-ते ।—इन्द्रमानयति । अनेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । कन् (५।३।७५) ह्रस्वम् (७।४।१३) च इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्दुवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सिन्दुवारस्य' 'स्यौडी' इति ख्यातस्य ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्या-मपि योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ तीक्ष्णत्वात् खरा । 'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्दर्भे पुमान्' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । पचा-द्यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे क्लीबं नागविषे विषे' ॥*॥ खरं विषमागिरति । मूषकवि-षघ्नत्वात् । 'खरागरी' इत्येकमाहुः ॥*॥—गरामागि-रति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमूतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥*॥ 'देवो मेघे सुरं रात्रिं स्यान्नपुंसकमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देवमि-न्द्रियं ताडयति । 'तड आघाते' (त्रु० प० से०) । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) । 'देवताडः सैहिकेये जीमूते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ जीमूत इव 'जीमूतोऽद्रौ भृति-

करे देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'देव-
तालस्य' ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः'
(५।२।११५) इतीति । हस्तं गृह्णाति हस्तयति, अवश्यं श्रियं
हस्तयति । 'आवश्यक'— (३।३।१७०) इति णिनिः, इति
वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि लुटि
स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तौ
'रुडि, लुडि, इत्यपरे' इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति
खामी । द्वे (मापादिक्षेत्रभवाया वकुलपुष्पाभलोहितपुष्पायाः
'हस्तिकर्णाभपत्रस्य' 'शिरीहृथिनी' इति ख्यातायाः) ॥

तृणशून्यं तु मल्लिका ॥ ६२ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणति ॥ 'इतो धतूरान्तानि पुष्पाणि' इति खामी । तृणशून्ये
स्थाने साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । हलोयमाम्
(८।४।६४) यलोपः । 'तृणशून्यं मल्लिकायां तथा स्यात्केतकी-
फले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥—'तृणशूले गुल्मे साधु तृणश-
ल्यम्'—इति तु खामी ॥ (१) ॥*॥ मल्लते गन्धम् । मल्यते
वा । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्'
(उ० ४।१।१८) । वा डीप् (ग० ४।१।४५) । स्वार्थे कन्
(५।३।७५) । 'मल्लिको हंसभियपि । मल्लिका' तृणशून्ये-
ऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ भुवि
पदमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ शीताद्भीरुः
॥*॥ 'शतभीरुः' इति वा पाठः । शतं वियोगिनो भीरवो-
ऽस्याः । 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीत-
भीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'मल्लिकायाः' 'वेलि' इति ख्यातायाः ॥

सैबास्फोता वनोद्भवा ।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस्य तो वा ।
'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमल्लयर्कपर्णयोः' इति रभसः ।
'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्कोविदारके । आस्फोता
गिरिकर्ण्या च वनमल्लयां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१)
॥*॥ एकं 'वनमल्लयाः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ७०

शेफेति ॥ शेरेते शेफा अलयोऽस्याम् । वा डीप् () ।
स्वार्थे रक्न् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु बहल्यामोदम् ।
'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।

'सुवहा सल्लव्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । रात्राशेफा-
लिकयोः स्त्री, सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ नीलवर्णा । 'नीलादौपधौ' 'प्राणिनि च' (वा०
४।१।४२) इति डीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नीलिका
नीलिनीधुद्रोगशेफालिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'कृष्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः' 'न्यवारी' इति
ख्यातायाः ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥
(१) ॥*॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ० ।
'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः' ॥
अथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्वष्टा

अथेति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियो-
पुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी भापाविशेषश्च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ चित्ताकर्षकत्वाद्गणिकेव । 'गणिका यू-
थीवैश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥
यूथमस्यस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) 'यूथिकाम्ना-
तके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
अम्बेव मातेव तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः ।
'अम्बाम्ब'— (८।३।९७) इति षत्वम् । 'ड्यापोः' (६।३।
६३) इति ह्रस्वः ।—अम्बे तिष्ठति—इति खामी । 'अम्बष्टो
देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च' । 'अम्बष्टाप्यमल्लोण्यां
स्यात्पाठायूथिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'यूथिकायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

सेति ॥ हेमवर्णं पुष्पमस्याः । 'पाककर्ण'— (४।१।५४) इति
डीप् । 'स्याद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पायाः' ॥
अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतीति ॥ अतिक्रान्तो मुक्तां शौक्ल्यत् । 'अत्यादयः'
(वा० २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गोस्त्रियोः'— (१।२।४८)
इति ह्रस्वः । यद्वा मुक्तान् विरक्तान् । 'अतिमुक्तस्तु निः-
सङ्गे वासन्त्यां तिनितोऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पुण्डति पुण्ड्यते वा । 'मुडिं खण्डने' 'पुडि च' (भ्वा० प०
से०) । 'स्फायि'— (उ० २।१३) इति रक् । स्वार्थे कन् (५।
३।७५) ॥ (२) ॥*॥ वसन्ते पुण्यति । 'कालात्साधुपुण्य-
त्'— (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथोरुष्टे नाव-
हिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सधौ पुण्यति । 'मा-

१—(कनभावे) शेफालीत्यपि—'कथमितरथा शेफालीषु स्खल-
त्कुसुमास्वपि' इति प्रयोगदर्शनात्—इति मुकुटः ॥

१—'अतिरक्तत्वात्' इति भट्टक्षीरस्वामी ॥

धवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासन्ती कु-
ट्टनीमयमधुशर्करासु स्त्रियाम्' इति मेदिनी । रन्तिदेवोऽपि
'वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके' ॥ (४) ॥*॥
पञ्च 'कुन्दभेदस्य' ॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्ठु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
असुन् (उ० ४।१८९) । यद्वा शोभनं मनोऽस्याम् । 'स्त्रियां
सुमनसो भूनि पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा
दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते' इति व्याडिः ॥*॥ 'सुमनायाश्च पत्रे-
ण' इति सुश्रुतदर्शनात् टावन्तापि ॥ (१) ॥*॥ मां लक्ष्मीं
लतति । 'लत' सौत्रो वेष्टनार्थः । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । मालं तनोति वा ।
'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१००) इति डः । 'मालती
युवतौ काचमाच्यां जातिविश्लेषयोः । ज्योत्स्नायां निशि
नद्यां च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ जायते । 'जनी प्रादु-
र्भावे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'जनस-
न-' (६।४।४२) इत्यात्वम् । वा डीप् (ग० ४।१।४१)
यत्तु—जायते प्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि क्तिच्-इ-
त्याह । तन्न । 'अनया' इति करणविग्रहं प्रदर्श्य 'कर्तरि'
इति कथनं व्याहतम् । 'बाहुलकात्' इति च । 'क्तिच्चौ
च' (३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । **जातिः** स्त्री-गोत्र-
जन्मनोः । अश्मन्तिकामलकयोश्च सामान्यच्छन्दसोरपि ।
जातीफले च मालस्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'जातेः' 'चंबेलीः' इति ख्यातायाः ॥

सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

सप्तेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति ।
'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) ।
इति कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकषागुञ्जासु पाटलौ
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुत्या मालास्याः ।
कप् (५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवमालिकायाः' ॥

माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माधे साधुः 'तत्र साधु' (४।४।९८) इति यत् ।—
माधे भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत्-इति प्राञ्चः ॥
(१) ॥*॥ कुं भवं दायति, यति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प०
अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतः' (३।
२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) कुणति । 'कुण
शब्दे' (तु० प० से०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो

वा । यत्तु—'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्-
इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहे द्वितीयाया अप्रवेशात् ।
पञ्चाः प्रवेशाच्च । 'माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः' इति पुंस्काण्डे
रत्नकोषात् पुंस्त्वमपि । 'कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनि-
ध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुन्दस्य' ॥

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

रक्तेति ॥ रक्तपुष्पत्वाद्वक्तः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
'रक्तकोऽम्लानबन्धूकरक्तवस्त्रानुरागिषु' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ बध्नाति चित्तम् । 'बन्ध बन्धने' (क्या०
प० अ०) । 'उल्लाकादयश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः । 'बन्धूकं
बन्धुजीवे स्याद्बन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ बन्धुरिव जीवं जलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्धूक-
स्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य ॥

सहा कुमारी तरणिः

सहेति ॥ आतपं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । 'सहो बले
न स्त्रियां स्यात्स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्पलामुद्रपर्णाकुमा-
रीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव ।
यद्वा कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (उ० उ० से०) । अच्
(३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कामयते ।
'कसु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुचोपधायाः'
(उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति
डीप् । **कुमारी** रामतरण्यां नवमाल्ये नदीभिदि । कन्याप-
राजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥
तरल्यनया । 'तृ हवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अर्ति-
सुधुभ्रम्यम्ययवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) । **तरणिर्यु-**
मणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि **कुमार्याः** 'घीउकुआरी' इति ख्यातायाः ॥

अम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

अम्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।
७२) इति क्तः । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' (८।२।४३)
इति नलम् । 'अम्लानस्त्वमले झिटीभेदे' इति हैमः । 'अ-
म्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति मेदिनी ॥
(१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । 'सन्महत्-' (२।१।६१)
इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः-' (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—
महतो विमर्दस्य सहा वा-इति मुकुटः । तन्न । असामाना-
धिकरण्येनात्वाप्रसङ्गात् । **महासहा** माषपर्णमम्लानेऽपि
च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **महासहायाः**
'कटसरया'-सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरवकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वालीनां

१—पूर्वार्धं तु मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धानुपूर्वीं तु मेदिन्यां
नोपलभ्यते किंतु 'मधुशर्करावासन्ती—कुट्टिनीमदिरासु च'
इत्थमुपलभ्यते ॥

अल्पमकरन्दलाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहितवान्न कादेशः । 'कुर-
वकः' शोणाम्लानक्षिटीप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ कु
इषद्वौति । संज्ञायां कुन् (उ० २।३२) । उवङ् (६।४।७७)
उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ (ए-
कम्) 'रक्तवर्णायाः' ॥

तत्र पीते कुरुण्टकः ।

तत्रेति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
पुवल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२) वा । कुत्सितः
कोर्व रुण्टकः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कु-
रुण्टकः' पीतपुष्पाम्लानक्षिटिकयोः पुमान्' (इति मेदिनी)
॥३॥-कुर्यते । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ('कुरण्टी दाहपुण्यां ना क्षिण्य-
म्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी) । इत्येकोकारवान्-इति कश्चित् ।
तत्र 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१)
॥३॥ रक्तपीतपुष्पयुक्त-'कुरुण्टकः' 'कुटसरया'-इति
ख्याताया एकैकम् ॥

नीला क्षिटी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील-
क्षिण्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दस्यते । 'दसु
उपक्षेपे' । (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'दासी वाणाभुजिष्ययोः' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥३॥ आर्तः क्षीणो गलति । 'गल अदने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'नीलक्षिटिकायाः' ॥

सैरीयकस्तु क्षिटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । कर्षे । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'सं-
ज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'सैरेयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो
ढक्' (४।२।९७) । 'सैरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहा-
चरः' । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः
कुरुण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरुवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी-
वाणा ओदनपाक्यपि ॥ (१) ॥३॥ 'क्षिम्' इति रटति
अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादि-
ङीप् (४।१।४१) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'क्षिटीसामान्यस्य' ॥

तस्मिन् कुरुवकोऽरुणे ।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥३॥ एकम्
'रक्तकुरुण्टकस्य' ॥

पीता कुरुण्टको क्षिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरट्' इति टित्वनिपा-

तनात् ङीप् (४।१।१५) यत्तु—'मिक्षासेना-' (३।२।१७)

इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'चरेष्टः'—इत्याह मुकुटः ।

तत्र । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सहचरो क्षिण्यां द्वयोरनु-

चरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'अन्येषामपि' (६।

३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सहाचरः' इत्यपि, इति स्वामी—इति

मुकुटः । तदपि न । आङ्गैव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे

'पीतकुरुण्टकस्य' ॥

ओडूपुष्पं जवा

ओड्रेति ॥ आ ईषदुनति । 'उन्दी छेदने' (रु० प० से०)

'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकादस्य डलम् ।

ओडू पुष्पमस्य । यत्तु—'उड श्लेषणे' । बाहुलकादन्—इति

मुकुटः । तत्र । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओडूः पुंभूम्नि

नीवृति । ओडूः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥

जवति 'जु' सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च । अच् (३।१।१३४) ॥

(१) ॥३॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा

स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओडूपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवाशब्दः

प्रकीर्तितः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जपायाः'

'ओडर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥३॥ तिलस्य

(यत्) पुष्पम् ॥३॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य' ॥

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥७६॥

करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ शतं

प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा ।

'असु श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२)

॥३॥ चण्डमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) ।

'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥३॥ हयानां मारकः ॥ (४)

॥३॥ करं वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (चु० उ० से०) । 'क-

र्मण्यण्' (३।२।१) । 'करवीरः कृपाणे स्यादैत्यभेदाश्चमार-

योः' । 'करवीर्यदितीश्रेष्ठगवीपुत्रवतीषु च' (इति मेदिनी)

॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु ककरग्रन्थिलाबुभौ ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृ-

शूपूकटिशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४।३०) । यत्तु—'कृगृशौडि-

भ्यः ईरच्'—इति मुकुटः । तत्र । उणादिवृत्तिषु तत्पाठ-

स्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री

१—अत्र रेफो निरुकारः 'कुरुवकारवकारणतान्' इति रघुः—
इति मुकुटः । 'कुरुवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमयन्ती-
श्लेषश्च ॥ २—'किरातिके कुरु कुरुवकाचितान् चितान्' इति बाणः—
इति मुकुटः ॥ ३—अस्यार्थश्लोकस्य 'सैरेयकस्तु क्षिटी स्यात्तस्मिन्-
'कुरुवकोऽरुणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति करोति । अच् (३१११३४) । टः (३१२१२०) वा । 'ककरः करीर-वृक्षे दीने ककचे च पक्षिभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ग्रन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५१२१९७) लच् । ग्रन्थि लाति वा । 'ग्रन्थिलस्तु करीरद्वौ विकङ्कततरौ पुमान् । सग्रन्थौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'करीर-स्य' 'करील' इति ख्यातस्य ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धचूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३११२६) इति णिच् । पचायच् (३१११३४) । 'उन्मत्त उन्मादवति धूस्तूरमुचुन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः । अर्शआयच् (५१२१२७) । कितान् निवसतो वञ्चति 'वञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३१२१०९) इति डः । 'कितवो धूर्तवन्मत्ते वञ्चके कनकाह्वये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्त्यते स्म । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३१२१०२) ।—धूर्वति—इति तु प्राञ्चः । तत्र कर्तरि क्तो दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३१२१८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा धूर्वणं धूर्तम् । भावे क्तः (३१३११३) । तदस्यास्ति । अर्शआयच् (५१२१२७) । 'धूर्ते तु खण्डलवने धूस्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ धयति धातून् । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूर्च् । ष्ट-षोदरादिः (६१२१०९) । धचूरस्तु स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शठः' इति स्वामी ॥*॥ धूसयति । 'धूस कान्तिकरणे' (चु० प० से०) । क्तिप् (३१२१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् कः (३१११३५) । धूश्वासौ तूरश्च । 'धूस्तूरस्तु पुण्डरीको धूस्तूरः कनकाह्वयः' इति शब्दार्णवः । इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कनकमाह्वयो यस्य । 'कनकं हेन्नि पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धचूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुलास्य, इति वा । कनकनामत्वात् । 'मातुलो ब्रीहिभिन्मातृभ्रात्रोश्च मदनद्वये । धचूरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३१११३४) । 'मदनः स्मरवसन्तद्वभिद्वचूरसिद्धके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धचूरस्य' ॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

अस्येति ॥ मातुलस्य पुत्र इव । कन् (५१३१९६)

१—इतः परम् 'भद्रायाम्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां तदपाठस्य कम् ॥

'मातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धचूरफलस्य' ॥

फलपूरो बीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) 'इगुपध-' (३१११३४) इति कः । कर्मणि घञ् ३१३१९९) वा । मुकुटस्तु—फलं बीजं च पूरयति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपधत्वाभावाण्जन्तस्य ॥ (१) ॥*॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलिङ्गके ॥ ७८ ॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । कुन् (उ० ३१३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्ये चाप्युत्कटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मीनात्यरुचिम् 'मीञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० अ०) । बाहुलकात्तुन् । लुञ्ज्यते । 'लुजि भासार्थः' (चु० प० से०) । घञ् (३१३१९९) न्यङ्कादिः (७३१५३) मातुश्वासौ लुङ्गश्च । स्वार्थे कन् (५१३१७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलिङ्गस्य' । स्वामी तु चतुर्णां पर्यायतामाह । तदुक्तम्—'फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलिङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे—'सौवर्चलं मातुलिङ्गं शिलाचन्दनपेषणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'—इति ॥ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिजकः ।

जंवीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिजके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मरौ वाति । कुन् । (उ० २१३२) । 'भवेन्मरुवकः पुष्पभिच्छल्यद्रुफणिजके' ॥ (२) ॥*॥ प्रस्थे सानौ पुष्पयति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (३) ॥*॥ फणी जातोऽस्मात् । फणाभपत्रपुष्पत्वात् । फणी उज्झको वर्जकोऽस्य, इति केचित् । उभौ ष्षोदरादी (६१३१०९) ॥ (४) ॥*॥ जम्प्यते । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) विच् (३१२१७५) । वीरयति । अच् (३१११३४) । जम् चासौ वीरश्च । 'जंवीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्वये' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य ॥

अथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्वस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । यद्वा पर्णैरसति । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । पचायच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ कठिंज

१—'पि कटके' इति पाठः ॥

जरयति । 'जृष्' (दि० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३। २। १) । पृषोदरादिः (६। ३। १०९) ॥ (२) ॥*॥ कुण्ठति । 'शुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति-कठि-कुठि' (उ० १। ५८) इत्येकम् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न शुम् ॥—'कुठ शुठ प्रतीघाते' 'कुठी च' इत्यतो 'दुर्दुरादयश्च' (उ० १। ४०) इति ढूक् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६। ३। १०९) अनुषङ्गलोपः—इति मुकुटः । तत्र । कुठ-धातोः सत्वे पृषोदरादित्वकल्पनावैयर्थ्यात् । ढूक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एरकासिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्णासस्य' ॥

सिऽत्तेर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा ण्यन्तः । ण्वुल् (३। १। १३३) ॥ (१) ॥*॥ एक 'श्वेतपर्णासस्य' ॥

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पेति ॥ पाठोऽस्यास्ति । 'अतः' (५। २। ११५) इतीति ॥ (१) ॥*॥ चितं बुद्धिं प्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३। २। ३) इति कः । स्वार्थे कन् (५। ३। ७५) । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचब्रुपाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वह्निः संज्ञा यस्य । वह्निपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस्य ॥

अर्काह्वसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्केति ॥ अर्क आह्वा यस्य । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्यतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'शृष्टृस्त्रिहि-' (उ० १। १०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५। ३। ७५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमल्लयर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी) ।—बाहुलकात् 'वसु-' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रे वसतेर्ग्रहणात् ॥ (२) ॥*॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' । (भ्वा० प० से०) । अन् (३। १। १३४) । पृषोदरादिः (६। १। १०९) । 'आस्फोटस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात् कोविदारके । आस्फोता गिरिकर्ण्य च वनमल्लया च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नानात्वाद्गुणा बहुनि रूपाण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृपृ-' (उ० २। ८१) इति क्युन् । इत्वम् (७। १। १००) रपरत्वम् (१। १। ५१) बाहुलकादीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दान् इयति । अण् (३। २। १) मन्दैरयते वा । घञ् (३। ३। १९९) । 'मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधूर्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्का-

मानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्लेऽलकप्रतापसौ ।

अत्रेति ॥ अस्मिन् शुक्ले । अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३। २। ७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलको धवलकं स्याद्योगोन्मादितकुङ्कुरे' (इति मेदिनी) ।—अलयति—इति मुकुटः । तत्र । णाबुपधावृद्धिप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३। २। ३) । प्रकृतास्तापसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वुको वसुः ॥ ८१ ॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मल्ली ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेरयम् । तत्प्रियत्वात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे स्यात्पशुपत्यधिदैवते च तद्भक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लाति । 'सु-पासादित्वात्' (८। ३। १८) षत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्टीला वनतित्तकौषधौ पुंसि वकपुष्पे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनोऽकारस्योत्वं वा ॥*॥ 'वकः' इति पाठे कुन् (उ० २। ३२) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कङ्के श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वस्ते, वसति वा । 'शृष्टृस्त्रिहित्रप्यसि वसि-' (उ० १। १०) इत्युः । 'व (व)-सुर्ना देवमेदाग्निभायोक्कवकराजसु । क्लीवं वृद्ध्यापधेऽध्वे च रैरन्नमधुरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'गुल्मा' इति ख्यातस्य 'वकपुष्पस्य' ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्देति ॥ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३। ३। १०३) इत्युः । ('वन्दा लतान्तरे स्मृता । मिश्रकयामपि वन्द्यां च') (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमस्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ल्युट् (३। ३। ११३) । 'वृक्षादनी तु वन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहति । मूलविभुजादित्वात् (३। २। ५) कः । वृक्षे रोहति इति वा । 'इगुपध-' (३। १। १३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि' (उ० ३। १२७) इति छच् । षित्वात् (४। १। ४१) ङीप् । कन् (५। ३। ७५) । 'जीवन्तिका गुह्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वृक्षोपरिजातलताविशेषस्य' ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुह्यची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥ जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सैरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युट् (३। ३। ११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुपध-' (३। १। १३५) इति कः । 'ङ्यापोः' (६। ३। ६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुल-

कादूचट् ॥ (३) ॥*॥ तत्रयति । 'तत्रि कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमस्याः । 'अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । झच् (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशाकवन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वल्ली ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमस्याः । 'विशल्याऽभिशिखादन्तीगुडूचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मधुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुडूच्याः' ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वति । 'मूर्वा बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवट्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्षयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुरति । 'मुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । ('मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः ।) सप्तरात्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ तेजति । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे सुवाऽपि । 'स्रुवा द्वयोर्होमपात्रे सल्लकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र ॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णो यस्याः, इति वा । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोकर्णोऽश्वतरं स्यान्मृगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामि-कोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ पीलोरेव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'पीलुपर्णी चिचिकायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥ पाठाऽम्बष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥ एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिकिका ।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकर्ण्यो तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'अम्ब-

ष्टाऽप्यम्ललोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्धौ कर्णौ यया ॥*॥—अविद्धोऽच्छिद्रः पर्ण-रूपः कर्णोऽस्याः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ स्थापयति । ल्युट् (३।३।११३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौ-षधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपि-प्लव्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रस्यते 'रस आस्वादे' (चु० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'रसो गन्धरसे जले । शङ्करादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः । देहधा-तुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठा-सल्लकीकङ्गुभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलट्' इति निपातनात् ङीप् (४।१।१५) । गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचैर्यङन्तादचि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा । अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा । 'विभाषाब्धेः' (५।४।८) इति खः ॥ (९) ॥*॥ वने तिक्ता । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः ॥

कटुः कटं वराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वस्त्वन्निहि-' (उ० ३।१०) इत्यत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु तत्सूत्रस्यादर्शनात् । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिक-योरपि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुल्लिङ्गे रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धयोश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च)' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृत्-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥*॥—'कटंभरा' इति पाठः—इत्यन्ये । 'कटंभरा प्रसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां वर्षाभूमूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अशोक इव रो-हति । 'कर्तृयुपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः । 'अशोकरोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्टुः ॥*॥ व्यस्तमपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वज्रुलङ्घमे' इति रभसः । ('अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्कलि-पादपे । स्त्रियां तु कटुरोहिण्यां पारदे स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रोहिणी कटुरोहिण्याम्' इति रुद्रः । 'रोहिणी कण्ठरुग्भिदि । अभित्कटंभरासोमवल्केषु लोहितागवोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कटुश्चासौ रोहिणी च । 'कटुरोहिण्यरिष्टा च प्रोक्ता तिक्ककरोहिणी'

इति निघण्टुः ॥ (४) ॥*॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तत्स्वादुत्वात् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णो वर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः । कृष्णं मलं भिनत्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) । 'कृष्णभेदा चण्डरुहा' इति निघण्टुः ॥ (६) ॥*॥ चक्राकार-मङ्गमस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'अङ्गगात्र-' इति निर्मूलम् 'चक्राङ्गो मानसौकसि । चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' इति मेदिनी ॥ (७) ॥*॥ शकुलैर्मत्स्यभेदैरवते । अत्तेः कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्ण-भेदे कटुकशाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'कटुरोहिण्याः' 'कुटकी' इति ख्यातायाः ॥

आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ८६ ऋण्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्तृक-रण-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ जडयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्तादच् (३।१।१३४) । 'जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूकाप्रज्ञेषु तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्डादिना दौःस्थ्य-जननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे' (उ० प० से०)—इत्यवोचत् । तत्र । णौ वृद्धिप्रसङ्गात् । जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥*॥—न जहाति शूकान् । अजहा । 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी' इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ न विगतमण्डमस्याः । 'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु—अधिक-मण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) 'अमन्ताडः' (उ० १।१।१४) वा । अव्यण्डा—इ-त्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥*॥ कण्डूं रति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वमपि । 'कपिक-च्छुश्च कण्डूरा कण्डूरा शूकशिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुट-स्तु—कण्डूरस्त्यस्याः । 'कण्डूकच्छुभ्यां ह्रस्वश्च' इति रो ह्रस्वत्वं च—इत्याह । तत्र । उक्तवार्तिकस्यादर्शनात् ॥ (४) ॥*॥ 'प्रावृषा तु जलार्णवे' इति त्रिकाण्डशेषः । प्रावृषामेति अयते, वा । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । 'कृत्स्नचः' (८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥*॥ कृष्यैर्मृगैः प्रोक्ता । ऋषिभिरप्रोक्ता, इति वा । 'ऋण्यप्रोक्ता शतावर्षतिबला-शूकशिम्बिषु' इति (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'शूकयुक्ता शिम्बिः' । 'शश्वच्छाङ्गशिशिराणि च शूकशिम्बिः' इत्यु-प्सविवेकात् द्वितालव्या । 'शूकशिम्बिस्तु मर्कटी । शूक-शिम्बा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥*॥ कपीनां कच्छः । कण्डूहेतुत्वात् ॥ (८) ॥*॥ मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतु-त्वात् । 'अथ मर्कटी । करञ्जभिच्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानर-लुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'मर्कट्याः' 'कवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ८७ ॥
प्रत्यकृष्रेणीसुतश्रेणी रण्डा मूषिकपण्यपि ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः । 'चित्राखुपर्णागोडुम्बा-मुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपगता चित्रम् ॥ (२) ॥*॥—न्यग् रुणद्धि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१)—इति प्राबः । न्यबं रुणद्धि, इति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान्व्यो-मवटयोश्च शमीतरौ' । न्यग्रोधी तूपचित्रायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः' (३।२।१४) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—खच् (३।२।४६)—इ-त्याह । 'शंबरं सलिले पुंसि मृगदैत्यविशेषयोः । शंवरी चाखुपर्ण्या स्यात्' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गायां पुराशिमे-दयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्यासमूषिकशुकले । तथा वास्तु-स्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । वृषा मूषिकपण्यं च, यती-नामासने वृषी') ॥ (६) ॥*॥ प्रतीची श्रेणी यस्याः ॥ (७) ॥*॥ सुतानां श्रेणी यस्याः ॥ (८) ॥*॥ रमन्तेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'अमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । 'रण्डा मूषिकपण्यं च विधवायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु—चण्ड्यते । 'चण्डा' । 'प्रत्यकृष्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका' इति निघण्टुः—इत्याह ॥ (९) ॥*॥ मूषिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णाकारपत्रत्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीप् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'मूषिकपण्यः' 'मूसाकर्णी' इति ख्यातायाः ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ८८ ॥

प्रत्यकृपर्णी कीशपर्णी किणिहीखरमञ्जरिः ।

अपेति ॥ अपमार्जन्यनेन । 'हलश्च' (३।३।२९) इति घञ् । निष्ठायामनिद्वत्त्वात् कुलम् (७।३।५२) । 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आसमन्तान् मार्गोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादि-त्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥*॥ धाम्नोऽर्गः । धामार्गं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गं च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥—'अधा-मार्गवः' । अधामार्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति छर्थे—इति स्वामी ॥ (३) ॥*॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गं क्लीबं

१—आधुनिकास्मदुपलब्धस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्वं नोपलभ्यते ॥

तुत्थाजने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रत्यङ्घि
पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (५)
॥*॥ कपिलोमतुल्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥*॥
'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ किणिनो व्रणान्
जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । किणिनो व्रणान्
हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (७)
॥*॥ खरा मज्जरिण्याः ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) वा ॥
(८) ॥*॥ अष्टौ 'अपामार्गस्य' ॥

हज्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हज्जीति ॥ हन्ति रोगान् । पचायच् (३।१।१३४) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अङ्गारवल्ली हज्जी च वर्दो वर्व-
रकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥*॥ भनक्ति रोगान् । 'भजो
आमर्दने' (स० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) (फज्जिका, इति वा-इति मुकुटः) ॥ (१)
॥*॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् ।
भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फज्जिकापृक्कयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ पद्माभं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह-
निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फज्जिकाश्रीचावाटीप-
न्नगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ भर्जनम् । 'भ्रस्ज पाके'
(तु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्य-
तरस्याम्' (६।४।४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७।३।
५२) इति कुत्वम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा ।
घञ् (३।३।१८) भर्गोऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।
१०३) ॥ (४) ॥*॥ ब्राह्मणयष्टिरिव । तादृशप्रकाण्डत्वात्
'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अङ्गारव-
द्वल्यस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ॥ (६) ॥*॥
बालेयस्य शाकः । गर्दभभक्ष्यशाकत्वात् ॥ (७) ॥*॥ वर्वर्ति ।
'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) यङ्लुगन्तः । पचायच् (३।१।
१३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु छेदने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भार्ग्याः' ॥

मज्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका ॥ ९० ॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

मज्जिति ॥ मज्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सुपि स्थः'
(३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) यद्वा अतिशयेन मज्जुः । 'अतिशा-
यने तमविष्ठनौ' (५।३।५५) ॥ (१) ॥*॥ विकसति । 'कष
गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥—विकष-
ति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । (विकषा)—
इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ जिङ्गति । 'जिगि गतौ' इति केचि-
त्पठन्ति । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ समन्ततोऽङ्गति ।

'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (४)
॥*॥ काले मिश्यते 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ्
(३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥*॥ कालं वर्णं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) ।
पूर्ववत् । मूर्धन्यषा, इति वा । 'मज्जिष्ठा कालमेषी च' इति
निघण्टुः ॥ (५) ॥*॥ मण्डूकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-'
(४।१।५३) इति ङीष् । 'मण्डूकपर्णी मज्जिष्ठाम्राह्मण्योर्ना
तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ भण्डति । 'भण्ड
आभण्डने' ।—'भण्डि गतौ'—इति स्वामी । बाहुलकादीरन् ।
गौरादिः (४।१।४१) भण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रभसः ॥ (७) ॥*॥ पचा-
यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'भण्डी योजनव-
ल्लयपि । रक्ता भण्डीरेका च' इतीन्द्रुः ॥ (८) ॥*॥ योजन-
गामिनी वल्ली ॥ (९) ॥*॥ नव 'मज्जिष्ठायाः' 'मँजीद'
इति ख्यातायाः ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

येति ॥ यसनम् 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । भावे घञ्
(३।३।१८) यासोऽस्त्यस्य । अर्शआयच् (५।२।१२७) । याति ।
बाहुलकादसच् वा ॥ (१) ॥*॥ यौति 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'
(अ० प० से०) । 'ऋतन्यजि—' (उ० ४।२) इत्यासः (२)
॥*॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घञ् ।
(३।३।१९) । खल् (३।३।१२६) वा । 'दुःस्पर्शो धन्वयासे
ना कण्टकार्या स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ धन्वनो यासः । मारुभवत्वात् ॥ (४) ॥*॥ कुं नाश-
यति 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचायच् (३।
१।१३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥*॥ रोदयति । 'रुदिर् अशु-
विमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'रोदनं
क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥
'चोदनी' (इति स्वामी) ॥ (६) ॥*॥ कच्छुराति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । पृषोदरा-
दित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । 'कच्छुरा शूकशिम्यां च
शटीदुःस्पर्शयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तो-
ऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि ।
कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुह्योः
स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः ।
अर्शआयच् (५।२।१२७) । समुद्रोऽन्तोऽस्या वा । 'समुद्रान्ता
तु कार्पासीपृक्कदुरालभासु च' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥
दुःखेनालभ्यते । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ईष-
दुःसुषु—' (३।३।१२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्य-
त्वान्न जुम् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा'
इति ख्यातस्य ॥

पृथ्वीपणीं पृथक्पणीं चित्रपण्यङ्घ्रिपणिका ॥ ९२ ॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धोवनिर्गुहा ।

पृथ्वीति ॥ पृथ्विरूपं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीप् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । डीप् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्घ्रिरालभ्य पर्णान्यस्याः । डीप् (४।१।५४) स्वार्थे कन् (५।१।७५) ॥*॥ —अङ्घ्रिं मूलमारभ्य वहिरस्याः । 'अङ्घ्रिवहिका'— इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ क्रोष्टुर्विन्ना विचारितेव । दत्तेव, इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंहपुच्छमस्याः सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५) इति डीप् ॥ (६) ॥*॥ 'कलं शुक्रे त्रिष्वजीर्णे' (इति मेदिनी) । कलं इति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धावु गतिशुद्धोः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादनिः ॥ (८) ॥*॥ गूहति । 'गूहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छ्याः' 'पिठवनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ९३
प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

निदीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । —'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'— इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ व्याजिघ्रति । 'व्याज्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । न तु 'पाप्रा-' (३।१।१३७) इति शः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति । 'बृह बृद्धौ' (भ्वा० प० आ०) । 'वर्तमाने पृषद्बृहत्-' (उ० २।८४) इति निपातः । शतृवत्त्वान् डीप् (४।१।६) । 'क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित्' इति शाश्वतः ॥ (४) ॥*॥ कण्टकानियति । 'कृ गतौ' (तु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥*॥ प्रचोदयति । 'चुद संचोदने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (६) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । —'णिजन्तेन विगृह्य कः'— इत्यभिधानं मुकुटस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् अनुपयोगाच्च ॥ (७) ॥*॥ क्षुण्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (ह० उ० अ०) । 'स्फाप्ति-' (उ० २।१३) इति रक् । यस्तु—'क्षुद संप्रेरणे'— इति धातुरुपन्यस्तो मुकुटेन । स धातुपाठे न लभ्यते । 'क्षुद्रा व्यञ्जानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवैश्ययोर्हि सामाक्षिकामात्रयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ 'दुस्पर्शयते । 'इषदुर्-' (३।३।१२६)

इति खल् ॥ (९) ॥*॥ 'राष्ट्रं स्यात्तूपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः' 'भटकटा' इति ख्यातायाः ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा० (४।१।४२) इति डीप् । 'नीली रुग्मेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (तु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । यत्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)— इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कलधातोर्विर्णान्तत्वाभावात् । वृद्धभावप्रसङ्गाच्च । ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्यासंभवाच्च । वर्णत्वाभावाच्च डीप् । 'काला तु कृष्णत्रिवृतामञ्जिष्टानीलिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्लीतकं कयोःस्त्यस्याः । कपिरिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । 'क्लीतकं विनिमयः' इति स्वामिमुकुटौ ॥ (३) ॥*॥ ग्रामे भवा । 'ग्रामाद्यख्यौ' (४।२।९४) । 'ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मधुराणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीप् । 'मधुपर्णी तु गंभार्या नीलीसंज्ञौषधावपि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रज्यतेऽनया, इति विग्रहे तु 'करणा-' ३।३।११७ इति ल्युटि भवत्येव । 'रजेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनिकानीलीमञ्जिष्टासु च रञ्जनी । रञ्जनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलमस्याः । 'श्रीफलः पुंसि मालुरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातुतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । तुथयति वा । 'तुत्थ आवरणे' । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तुत्थमजनमेदे स्यान्नीलीसूक्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ द्रवति । 'डृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिषि-' (उ० ४।५१) इति निः ॥*॥ 'तूणी' इति स्वामी । 'तूण पूरणे' (तु० आ० से०) । तूण्यतेऽनया । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः (४।१।४१) । 'तूणी नील्यां निषङ्गे ना' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ दोलयति । 'दुल उक्षेपे' (तु० प० से०) । पचाद्यच् 'दोला नील्यां यानान्तरेऽपि च' (इति

१—'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति सूत्रे भाष्ये 'रजकरजनरजःसूपसंस्थानम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कित्वात्सिद्धम् । कित एवैत औणादिकाः' इति भाष्येण तत्रत्यकैयटेन 'असनयोश्च' इति वाक्यस्याभावध्वननेन ल्युटि नलोपाप्राप्त्या 'णि-लोपस्येत्यादिभवलेवेत्यन्तग्रन्थोऽसंगत एवेति बोध्यम्' ॥

मेदिनी) ॥३॥ 'मेला' इति स्वामी । 'तुत्था श्रीफलिका मेला सारवाही च रजनी' इति निघण्टुः ॥ (१०) ॥३॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (११) ॥३॥ एकादश 'नाल्याः' 'नील' इति ख्यातस्य ॥

अवलगुजः सोमराजी सुवलिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
कालमेपी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवेति ॥ अवलगोरशोभनाज्जातः ॥ (१) ॥३॥ सोम इव सोमेन वा राजति । 'राजू दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥३॥ शोभना वह्निरस्याः ॥ (३) ॥३॥ सोमस्य वह्निः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥३॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (५) ॥३॥ कृष्णं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् ॥ (६) ॥३॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ मुकुटस्तु—वाचं गुञ्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥३॥ पूतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण-' (४।३।५३) इति डीष् ॥ (८) ॥३॥ अद्यौ 'वकुची' इति ख्यातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
उषणा पिप्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कृष्णा स्याद्गौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ उपकोलति । 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अघ्यादिः (उ० ४।१।११२) ॥३॥ उपगताकुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥३॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिक्स्त्रीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री कणायूथ्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैश्यात्क्षत्रियाजे शुक्लजीरकवन्दिनोः' ॥ (४) ॥३॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१।१०६) कलच् । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युन् (उ० २।७८) ॥३॥ दीर्घादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'ऊषणं मरिचे क्लीबं कणायामूषणा स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥३॥ पिपति । 'पृ पालनपूर्णयोः' (जु० प० से०) । बाहुलकादलच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१) । 'पिप्पलं सलिले वल्लच्छेदभेदे च ना तौरौ । निरर्गले पक्षिभेदे कणायां

पिप्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ शुण्डायां मद्यपानगृहे भवा । 'शौण्डो मते च विख्याते पिप्पल्यां तु भवेत्स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥३॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कोलं कोलफले क्लीबं पिप्पलीचव्ययोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ करिव पिप्पली । वृहत्त्वात् ॥ (१) ॥३॥ कपिरिव वल्ली ॥३॥ कोल इव वल्ली । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलकात्किरच् ॥३॥ तालव्यपाठे तु । वटि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । संज्ञापूर्वकत्वान्न संप्रसारणम् । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः', 'क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'गजपिप्पली' इति ख्यातायाः ॥ चव्यं तु चविकम्

चेति ॥ चर्व्यते । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चव्यं तु चविके क्लीबं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कुन् (उ० २।३२) । चविकम् ॥ (२) ॥३॥ स्त्रियामपि । 'चव्या कोला च चविका चव्यं कुञ्जरपिप्पली' इति हट्चन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'चव्य' इति ख्यातस्य । केचित्तु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः— 'चव्या कोलाथ चविका श्रेयसी गजपिप्पली । च्यवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

काकचिचागुञ्जे तु कृष्णला ।

काकेति ॥ काकवर्णा चिचा ॥३॥ गौरादिः (४।१।४१) इति स्वामी ॥ (१) ॥३॥ गुञ्जति । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गुञ्जा तु काकचिचायां पटहे च कलध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कृष्णं वर्णं लाति ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'गुञ्जायाः' 'वोंगची' इति ख्यातायाः ॥

पलंकषा त्विश्रुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

पलमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'तत्पुरुषे-' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अलुक्—इति मुकुटः । तत्र । अलौकिकविग्रहेऽमोऽप्रवेशात् । 'पलंकषा गोक्षुरके स्त्रियां राक्षापलाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः । यत्तु—'कषति' इति विग्रहः 'पृषोदरा-

दिः' (६।३।१०९) — इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । कपिति नैव ति-
द्धत्वात् । अचप्रत्ययविधानमपि चिन्त्यम् । कर्मण्यणः प्रस-
ङ्गात् । 'पलंकपा गोक्षुरके राक्षसगुल्किशुके । तु(मु)ण्डी-
रीलाक्षयोश्च स्त्री राक्षसे तु पलंकपः' (इति विश्वमेदिन्या) ॥
(१) ॥*॥ इक्षुगन्ध इव गन्धोऽस्याः । समासान्तो विधिर-
निलः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्रयां काशे च गोक्षुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शुनो दंष्ट्रेव । संज्ञापूर्वकत्वान्न
दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गोर्धे नोः
पृथिव्या वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षुरके स्थपुटे च
गवां खुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने'
(हु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इतिकः स्वार्थे कन्
(५।३।७५) गोर्धेर्वा क्षुरकः ॥ (६) ॥*॥ वनस्य शृङ्गा इव ।
'श्वदंष्ट्रे गोक्षुरस्त्रिकण्टकपुटः श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः' इति रभसः
॥ (७) ॥*॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरु' इति ख्यातस्य ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

शृङ्गी महौषधं च

वीति ॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) ।
'अश्रुयुषि-' (उ० १।१।५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते
जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्'
(इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० उ०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽति-
विषायां स्त्रियां, क्षेपे तु न स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ प्रतीपं वि-
षमस्याः ॥ (३) ॥*॥ विषमतिक्रान्ता ॥ (४) ॥*॥ विषमुप-
गता ॥ (५) ॥*॥ अरुणो वर्णोऽस्याः । 'अरुणातिविषाद्या-
मामलिघान्निघृतसु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ शृणाति । 'शृ
हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।
१२६) इति गन् कित् नुद् च । गौरादिः (४।१।४१) ।
'शृङ्गी विषायामृषभे स्वर्णमीनविशेषयोः' इति विश्वः ॥ (७)
॥*॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां
लघुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अतिविषा-
याः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

अथेति ॥ क्षीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (श्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ दुग्धमस्त्यस्याः ।
ठन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ द्वे 'दुग्धिकायाः'
'दुग्धी' इति ख्यातायाः ॥

शतमूली बहुसुताभीरुर्दिन्दीचरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताभीरुपञ्जीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुः

शतेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ बहवः सुता
यस्याः ॥ (२) ॥*॥ न भीरुः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥

नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अशंआयच्
(५।२।१२७) । 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यां तु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्) । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥
ऋष्येः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिबलाशूकशिम्विषु'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अभीरुणि पत्राण्यस्याः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति डीप् ॥ (७) ॥*॥ नारायणाज्जाता
'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्नारायणी मता' (इति मेदि-
नी) ॥ (८) ॥*॥ शतेनावृणोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां स्यादिन्दीवर्या-
मपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ न हिनोति । 'हि
गता' (स्वा० प० अ०) बाहुलकाद् ॥ (१०) ॥*॥ दश
'सहस्रमूल्याः' 'शतावरी' इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतदुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'दृ गता' (श्वा० प० अ०) ।
मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु मुकुटेनोक्तम्—
'अपद्वादयः' इति कुः—इति । तन्न । टिलोपसालाभात् ।
एतादृशसूत्राभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ कलेरयम् । 'सर्वत्रात्मिक-
लिभ्यां ङक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥
'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस्य वर्णस्यायम् । 'वृद्धा-
च्छः' (४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिनी स च काले-
यकः स्मृतः । कालीयको दारुनिशा' इति रुद्रः ॥ (२)
॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा दुरस्य । 'हरिडः पीतचन्दनम्'
इति निषण्डुः ॥ (३) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्या०
प० से०) 'दृसनि-' (उ० १।३) इति जुण् । 'वोतः-' (४।
१।४४) इति 'गौरादिभ्यः-' (४।१।४१) इति वा डीप् ।
'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ पचति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निषण्डुः ॥ (५)
॥*॥ दारुश्चासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपति । 'पृ पाल-
नपूरणयोः' (जु० प० से०) । विच् (३।२।७५) । पद्
चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । 'जनी
प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(७) ॥*॥ सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः ॥
वचोऽग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपार्श्विका ॥ १०२ ॥

वेति ॥ वक्ति वचरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् (३।१।
१३४) । 'वचः कीरे वचौषधौ । शारिकायां च' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । 'उग्रगन्धाजमो-
दायां वचायां लिङ्गिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
षड् ग्रन्था ग्रन्थयो यस्याः । 'षड्ग्रन्था तु वचायां स्त्री
स्यात्करजान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गौर्लो

मास्याः । गोशब्दो गोलोमसदृशे लाक्षणिकः । अच् (५।४। ७५) योगविभागात् समासान्तः । गौरादिडीप् (४।१।४१) । 'गोलोमी' श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति । ब्रीह्यादिलात् (५।२। ११६) टन् । डाबन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा । 'शत-पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच' इति ख्यातायाः ॥

शुक्ला हैमवती

शुक्लेति ॥ हैमवति भवा । 'हैमवत्यभयस्वर्णक्षीयोः श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वेत-मूलवचायाः' ॥

वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥१०३॥

वैद्येति ॥ वैद्यस्य मातेव ॥ (१) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'सिंही तु कण्टकार्या स्यात् (वार्ताकौ वासकेऽपि च' इति मेदिनी) । 'सिंही खर्भानुमातरि । वासावृहृत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ वाश्यते । 'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् ॥*॥ दन्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचायच् (३। १।१३४) । 'वासी गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्यादटरूपके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः स्या-द्रासके धर्मे सौरभेये च शुक्ले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः । यत्तु—वृष्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घञर्थे कः' (वा० ३। ३।५८)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच्च ॥ (४) ॥*॥ अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । अटै रूपति । 'रुष मिश्रणे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घाकारवानपि । 'वैद्यमाताटरूपकः सिंहास्यो वाजिदन्तकः' इति रभसः । 'वृषो वासाटरूपकः' इति माधवः ॥ (५) ॥*॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदृश-पुष्पत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वासयति ण्वल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा ॥ (७) ॥*॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजिद-न्ताभकेसरत्वात् । तादृशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ 'अ-टरूपस्य' 'अरडूसा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ।

आस्फोतेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः

(६।३।१०९) । 'आस्फोटा गिरिकर्ण्या च वनमल्ल्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरिर्बालमूषिका कर्णोऽ-स्याः । तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥ विष्णुना कान्ता ॥ (३) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ठ्यन्तरे नाऽ-जिते त्रिषु । गिरिकर्णाजयादुर्गाशालपर्णाषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विष्णुकान्तायाः' । स्वामी तु वासकपर्णायानिमान् मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेशुरक्षुराः ॥१०४॥

ईति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुशब्द इक्षुगन्धसदृशे ला-क्षणिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्यां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥*॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोशिलशब्दः कोकिलाक्षिसदृशे लाक्ष-णिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (३) ॥*॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (४) ॥*॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कोकिलाक्षस्य' तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः । मिश्रेयोऽपि

शेति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ पुमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शीतम-स्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२। १२७) । शीतश्वासौ शिवश्च । 'अथ शीतशिवं क्लीबं शैले-यमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राकारस्तवक-त्वात् । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्ध्रयोः । नपुं-सकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मधुरो रसो-ऽस्त्यस्याः । अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मि-श्रेयानगरीमिदोः । मधुकुट्टिकाभेदामधूलीयष्टिकासु च । क्लीबं विसे पुंसि रसे तद्वत्स्वादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । बाहुलकादत इः । 'स्यान्मांस्यां शत-पुष्पायां मधुरायां मिसिः स्त्रियाम्' इति दन्त्यान्ते र-भसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्याः शतपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति । 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इति इन् डीष् (ग० ४।१।४५) वा ॥ (५) ॥*॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४) । ईर्यते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । मिश्रा चासावेया च । शक-

१—'इयते' इत्युत्तरं 'ईङ् (दि० आ० अ०)' इति वा पाठः ।

न्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (६) ॥*॥ पद 'मधुरि-
कायाः' 'वनसौंफ' इति ख्यातायाः ॥

अथ सीहुण्डो वज्रदुः सुकृन्तुही गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धा

अथेति ॥ 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा०
आ० से०) पचायच् (३।१।१३४) ।-सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽ
यम्—इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रदुमः सिंहतुण्डोऽथ'
इति रभसाद्रस्वादिरेपि ॥ (१) ॥*॥ 'वज्रदुः सुकृन्तुही'
इति पाठः ।-वज्रनामा दुः—इति मुकुटः । स्वामी तु
'वज्रः सुकृन्तुही गुडा' इति पठति । 'वज्रा सुह्यां
गुह्यां च वज्री सुह्यन्तरे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ सुह्यति । 'ण्वह उद्विरणे' (दि० प० से०) ।
क्विप् (३।२।१७८) । 'वा द्रह'— (८।२।३३) इति कुलम्
॥*॥ भागुरिमते टाप् । 'सुही च सुहा सुभा सुह' इत्य-
मरदत्तः ॥ (३) ॥*॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) ।
वा डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ गुडति । 'गुड
वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध'— (३।१।१३५) इति
कः । 'गुडौ गोलेशुविकृती सुहीगुडिकयोर्गुडा' इति इति रुद्रः ।
'गुडश्च सुहीगुडयोर्गुड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५)
॥*॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥*॥ पद 'सेहुण्ड'
इति ख्यातस्य ॥

अथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

अथविति ॥ वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३५) । 'अथ वेल्लं कृमिघ्नतण्डुलौ' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री
पथ्याविडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ मोघापि । 'कृमिघ्नं
तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ चित्रास्तण्डुला
अस्याः ॥ (३) ॥*॥ तज्यते । 'तड आघाते' (तु० प०
से०) । 'सानसिवर्णसि'— (उ० १।१०७) निपातः । 'तण्डुलः
स्याद्विडङ्गेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥
तन्तुं कृमिसूत्रं लाति । कः (३।२।३) । 'तन्दूलः' इति
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च'
(३।२।५३) इति ठक् ॥ (५) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने'
(तु० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२९)
इत्यङ्गच् । 'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुनपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पद 'विडङ्गस्य' ॥

बला वाच्यालकः

वेति ॥ बलति 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । बलमस्त्यस्याः इति वा । अर्शआ-
यच् (५।२।११५) । 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्बला वाच्या-
लके त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाटीमलति ।

'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) । वाच्या आलकः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'बलायाः' 'बलिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेति ॥ घण्टेवाराति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१)
॥*॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशो लाक्षणिकः ।
'पाककण'— (४।१।६४) इति डीप् । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति
ख्यातायाः ॥

मृद्रीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्री मधुरसेति च १०७

मृद्रीति ॥ मृद्राति । मृद्यते वा । 'मृद क्षोदे' (क्या०
प० से०) 'किङ्कीणीकौदयश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥*॥
गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौणः । 'स्नाज्ञाचो-
पसर्जनात्'— (४।१।५४) इति डीप् । 'गोस्तनो हारभेदे
ना द्राक्षायां गोस्तनी त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्राक्ष्यते । 'द्राक्षि काह्वयाम्' (भ्वा० प० से०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३)
॥*॥ खद्यते । 'खद आखादने' (भ्वा० आ० से०) 'कृवा-
पा'— (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण'— (४।१।४४)
इति डीप् ॥ (४) ॥*॥ मधू रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा
द्राक्षांमूर्वाकाडुगंधिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'द्राक्षायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

सर्वांनुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽस्याम् । सर्वैरनुभूयते ।
कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ
गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलन् ॥*॥ 'सरणा'
इति पाठे युच् (३।२।१५०) । 'सर्वांनुभूतिः सरला त्रिपुटा
रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ त्रयः पुटा
यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकार्या च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रिपुटी महती
खाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रिभिरवयवैर्वृता ॥
(४) ॥*॥ त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा०
उ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) ॥
(५) ॥*॥ त्रीन् दोषान् भण्डते । 'भडि परिभाषणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (६) ॥*॥ रोचते ।
'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ल्युट् (३।३।
११३) ॥*॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर् विरेचने' (ह०
उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृतादन्योः' । 'रोचनी कर्कशे

१—उज्ज्वलदत्तादिष्वेवं सूत्रं नोपलभ्यते । तस्मात् 'अलीका-
दयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः ।

स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शुक्रत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८ ॥
काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।

इयेति ॥ श्यायते । 'इयैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) 'इषियुधि-' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । बाहुलकात् किन्दच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश-' (३।१।२५) इति णिच् । पचायच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ कालयति । 'कल विलक्षेपे' (जु० प० से०) ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ मसूरवद् विदलमस्याः ॥ (५) ॥*॥ अर्धश्चन्द्रो यस्याः । एतद्विदलस्यार्धचन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥*॥ कालं म्रियति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'श्यामत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मेति ॥ मध्विव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्लीतके खगे । वन्यन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्लीबनम् । 'क्लीवृ अधाष्टये' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । आगमशासनमनित्यम् । क्लीतमधार्थं कलति । 'कल क्षेपे' (जु० प० से०) । 'चुरादिभ्यो णिज्वा' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०९) इति डः । यत्तु—'क्लीवृ मदे' इत्युक्तं मुकुटेन । तत् 'क्षीवृ मदे' इत्यस्य भ्रमात् । यद्वा संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः । क्लीं क्लीवत्वं तकति । वृध्यत्वात् । 'तक हसने' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (दा० ३।२।५) ॥ (२) ॥*॥ यष्टी मध्विवास्याः । कप् (५।४।१५४) ॥ (३) ॥*॥ मधुयष्टीव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुकमेव च' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यष्टिमधुकस्य' 'जेठीमधु' इति ख्यातस्य ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्ट्री च यासिता ।

वीति ॥ विदारयति । 'वृ विदारणे' (व्या० प० से०) । ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'विदारी शालपण्या च रोगभेदेक्षुगन्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरमिव शुक्ला ॥ (२) ॥*॥ इक्षुगन्धोऽस्याः । इक्षुशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्वम् ॥ (३) ॥*॥ क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'स्त्रियां च' (७।१।९६) इति वृज्वात् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । मुकुटस्तु—
ध्रनि चित्त्वान् ङीप्—इत्याह । 'क्रोष्ट्री शृगालिका-

क्षुविदारीलाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृष्णभूकृष्माण्डस्य' । मुकुटस्तु—शुक्लस्य इत्याह । तत्र । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् । एतेन—या सिता शुक्ला—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेत्तुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृष्णो भूकृष्माण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'क्रोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'शुक्लो भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी-' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचितम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ श्वेता च ॥ (२) ॥*॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (जु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) कन् (५।३।७५) यद्वा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्षशब्दस्तद्वन्धसदृशे गौणः ॥ (३) ॥*॥ अन्या असितायाः शुक्ला—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्रभूकृष्माण्डस्य' ॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लेति ॥ लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) गौरादिः (३।१।४१) । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरदि भवा । 'संधिवेला-' (४।३।१९६) इत्यण् । 'शारदो वत्सरे नवे । शरद्भवे पीतमुद्रे शालीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णीम्बुपिप्पल्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोयस्य पिप्पलीच ॥ (३) ॥*॥ शकुलैरयते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति ङीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) । 'शकुलादनी स्त्रियां कृष्णभेदीकचट(?)

१—विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्माण्डवाचकत्वे स्वीकृत्य 'क्षीरमिव शुक्ला' इति विग्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदार्यादीनां शुक्रभूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारिका' इति हैमस्य 'क्रोष्ट्री शृगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति विश्वस्य च विरोधः स्पष्ट एव । क्रोष्ट्रीशब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गीकारात् । तस्मात् विदार्यादीनां त्रयाणां शुक्रभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'क्रोष्ट्री तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधुः । 'असिता' इति व्याख्या—सुधोक्तश्छेदः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'क्रोष्ट्री क्षीरविदारी महाश्वेता कक्षगन्धिका' इति शब्दचतुष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोधः । नापि हैमविश्वयोर्विरोधः । एवं च विदार्यादित्रयं शुक्रवाचकम् । 'क्रोष्ट्रीधादिचतुष्टयं कृष्णवाचकम्' इति मन्तव्यम् । नच 'महाश्वेता' इति नाम्नो यौगिकत्वानुपपत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती चासावश्वेता च, इति शुना श्वाकारेणेता श्वेता, इति वा योगसंभवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

शाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'जलपिप्पली'
इति ह्यातस्य शाकभेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥

खरेति ॥ खरमश्रुते । खरैरदयते वा । 'अश्वइ व्याप्तौ
संघाते च' (स्वा० आ० से०) 'अश भोजने' वा । 'उल्वाद-
यश्च' (उ० ४१५५) इति वः । 'अशिषुषि-' (उ० ११५१)
इति कन् वा ॥ (१) ॥ केन जलेन रति । 'रु शब्दे'
(अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । करवस्य मयूर-
स्येयम् । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् । यत्तु—
कारोरियम्, कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र ।
वृद्धत्वाच्चप्रसङ्गत्वात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्ण-
जीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ दीपनम् । घञ् (३१३
१८) दीपे साधुः । 'तत्र साधुः' (४१४१८) इति यत् ॥ ॥
'दीपकः' अपि । 'अलंकारे यवान्यां च दीपको लोचमस्तके'
इति रभसः ॥ (३) ॥ मीनाति रोगम् । 'मीन् हिंसायाम्'
(क्या० उ० अ०) । 'मीनातेरुन' (उ० ११६७) । मुकुटस्तु—
मिनोति प्रक्षिपत्यग्निमान्द्यमिति खर्जूरदित्वात् ऊरच्—
इत्याह । तन्मन्दम् । 'मीनातेरुन' इति सूत्रस्य सत्त्वात् ।
'मयूरो नीलकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधौ' इति रभसः ॥ (४)
॥ लोच्यते । 'लोच दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३१३
१९) यद्वा लोचयति । 'लोच भासने' (उ० उ० से०) । पचाद्यच्
(३१११३४) । लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य ।
मुकुटस्तु—लोच्यते—इति विगृहीतवान् । तत्र । 'लुब्ध अप-
नयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घञि नलोपविधायकाभा-
वात् । 'लोचमर्कटः' इत्यपि—इति स्वामी ॥ (५) ॥ पञ्च
'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपीति ॥ गोपायति 'गुप्, रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
आयाभावे पचाद्यच् (३१११३४) । गौरादिङीप् (४११४१)
॥ केचित्तु अजादित्वात् (४११४) टापमाहुः । 'गोपी
श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा' इति वाच-
स्पतिः ॥ (१) ॥ श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'इषियुषि-' (उ० ११४५) इति मक् ॥ (२) ॥ शरणम् ।
'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृगृशृकुटि-'
इतीण् । शारिरस्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५१११०९) इति
वः ॥ (३) ॥ न अन्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शा-
रिवादूर्वयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ उत्पलमस्त्यस्याः ।
उत्पलकारपुष्पत्वात् । अर्शआद्यच् (५१२१२७) । यद्वा
उद्यतं पलमनया । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥ पञ्च
'उत्पलशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ह्यातस्य ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) ।
'ऋहलोर्ण्यत्' (३१११२४) । यद्वा योगाय प्रभवति । 'यो-
गाद्याच्च' (५१११०२) । 'योग्यः प्रवीणयोगार्होपायिश्चक्रेषु
वाच्यवत् । क्लीबमृद्धोपधौ, पुण्ये नाख्यभ्यासार्कयोपितोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ऋध्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा०
प० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'ऋद्धिः स्यादौपधीभेदे
समृद्धावपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ सिध्यति ।
'पिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३१३१७४) ।
'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धिः
स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्धिः वृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥ लक्ष (य) ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (उ० प०
से०) । 'लक्षेर्मुट् च' (उ० ३१६०) इतीः । 'लक्ष्मीः सं-
पत्तिशोभयोः । ऋद्धोपधौ च पञ्चायां वृद्धिनामौषधेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'कृद्ध्याख्यौषधेः' ॥

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्ध्याख्यौषधेरप्याह्वया
नामानि ॥ (४) ॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा०
आ० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'वृद्धिस्तु वर्धने योगे-
ऽप्यष्टवर्गौषधान्तरे । कालान्तरे चाम्युदये समृद्धावपि योषि-
ति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ पञ्च 'वृद्ध्याख्यौषधेः' ॥

कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठीला

कदेति ॥ कन्दते । कन्द्यते वा । 'कदि आह्वाने रोदने
च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १११०६) साधुः
(आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना दल्यते वा । 'दल
विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३१३१२५) इति
घः । गौरादिः (४११४१) । यत्तु—घञर्थे कः (वा० ३१३
५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । मुकुटस्तु—कदेः
सौत्रात् 'कदल्यादयः' इत्यलच्—इत्याह । तत्र । कदेः सौ-
त्रस्य धातोरभावात् । उज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिपूक्तसूत्रस्याद-
र्शनात् । 'कदला कदलौ पृथ्यां कदली-कदलौ पुः ।
रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः । कदला डिम्बि-
कायां च शाल्मलीभूस्तेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ अजा-
दित्वात् (४११४) टापि कदला । 'कदलश्च कदल्यसौ'
इति व्याडिः ॥ (१) ॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते
वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३११
१३५) इति कः । भिदाद्यङ् (३१३१०४) वा । 'घञर्थे कः'
इति परिगणनान्नेह प्रवर्तते ॥ 'वुषा' इति मूर्धन्यान्तः
इति केचित् ॥ (२) ॥ रभति । 'रभ रामस्ये' (भ्वा०
आ० अ०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'रभेरशब्दितोः' (७
११६३) इति नुम् । रभ्यते वा । घञ् (३१३१९) । मुकुट-

स्तु—रभन्तेऽनया । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) इत्याह । तत्र । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के ‘अनिदिताम्—’ (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच्च । ‘रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मुञ्चति । ‘मुञ्चल मोक्षणे’ (तु० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । ‘मोचः शोभाजने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः’ इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ अंशुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा अंशुमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४) । ‘कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता’ इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥*॥ काष्ठिना इत्यते । ‘इल खप्रक्षेपणयोः’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘कदल्याः’ ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसदृशं पर्णं लक्ष्यते । ‘पाककर्ण—’ (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ईषत् कम् । ‘ईषदर्थे च’ (६।३।१०५) इति कौः कादेशः । काके-नेषजलेन मुदं गच्छति । ‘गमश्च’ (३।२।४७) इति डः । यद्वा काका मुद्रा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सहते । ‘वह मर्षणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । ‘सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां तु नखभेषजे । दण्डोत्प-लामुद्रपर्णाकुमारीपृथिवीषु च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘काकमुद्रायाः’ ‘मुगौनी’ इति ख्यातायाः ॥

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी ।

वार्तेति ॥ वार्तामारोग्यमाकलयति । ‘अक कुटिलायां मतौ’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) यद्वा वार्तं फल्गु अकं यस्याः । ‘जातेः’ (४।१।६३) इति ङीष् । ‘वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकविल्वकः’ इति रभसात् पुंसपि ॥*॥ ‘वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ’ इति विश्वाद् ‘वार्ता’ अपि ॥*॥ ‘वार्ताकरेषा गुणसप्तयुक्ता’ इति वैद्यकात् । ‘वातिङ्गणश्च वार्ताकुः’ इति त्रिकाण्डशेषाच्च । ‘वार्ताकुः’ अपि ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लाति । ‘आतो-ऽनुप—’ (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१) । ‘हि-ङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । ‘हिसि हिंसायाम्’ (रू० प० से०) । पचायच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहस्तु राशिभेदे मृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही खर्भानुनातरि । वा-सावृहृत्योः क्षुद्रायाम्’ इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ भव्यते । भ-ण्यते वा । ‘भट भृतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) वा । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१।५) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ दुःखेन प्रधृष्यते । ‘जिघृषा प्रागल्भ्ये’ (स्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ आभी-

क्ष्ये णिनौ (३।२।८१) तु ‘दुष्प्रधर्षिणी’ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘भण्टाक्याः’ ॥

नाकुली सुरसा राज्ञा सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥
नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । ‘तस्येदम्’ ४।३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यथा वा । ‘नाकुली कु-कुटीकन्दे राज्ञायां चव्यके स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोभनो रसोऽस्याः । ‘सुरसं तु त्रिषु खादौ, पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री राज्ञानागमात्रोश्च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘रस आखादने’ (चु० उ० से०) । ‘राज्ञासाज्ञा—’ (उ० ३।१।५) इति साधुः ।—‘राज्ञादयः’ इत्यानुपूर्वीं मुकु-टोक्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । ‘राज्ञा तु स्याद्भुजंगाक्ष्यामेल-पर्ण्यामपि स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शोभनो गन्धः सुगन्धः । ‘कुगति—’ (२) । (२।१।८) इति समासः । सुगन्धोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—शोभनो गन्धोऽस्याम् । अर्श-आयच् (५।२।१२७)—इत्याह । तत्र । ‘गन्धस्येत्—’ (५।४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात् । बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानात् ॥*॥ स्वामी तु राज्ञासुगन्धयोः स्थाने ‘नागसुगन्धा’ इति पठित्वा ‘सर्पसुगन्धा’ इति व्या-ख्यत् ॥ (४) ॥*॥ गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥*॥ नकुल-नामिष्टा ॥ (६) ॥*॥ भुजंगानक्षति । ‘अक्ष व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः । ‘अक्षोऽदर्शनात्’ (५।४।७६) इत्यच् । ‘जातेः—’ (४।१।६३) इति—‘गौरादिः—’ (४।१।४१) इति वा ङीष् । भुजंगशब्दस्य भुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्रमकति । ‘अक कु-टिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ सुष्ठु वहति । पचायच् (३।१।१३४) । ‘सुवहा सल्लव्येलापर्णागोधापदीषु वीणायाम् । राज्ञाशेफालिकयोः स्त्री सुखवाद्येऽन्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव ‘रासना’ इति ख्यातायाः ॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । ‘ड्यापोः—’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्तु—विदारिग-न्ध इव गन्धोऽस्याः—इति विववार । तच्चिन्त्यम् । ‘उपमा-नाच्च’ (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । ‘अंशुमान् भास्करे सालपर्ण्या-मंशुमती स्मृता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सालः पर्णम-स्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे लक्षणा ॥*॥ तालव्यशा-पि (शालपर्णी) इत्येके ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठति । ‘अजिरशि-शिर—’ (उ० १।५३) इति साधुः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा

२—‘गमश्च’ इति सूत्रेऽस्य खचो विधानादसंगतमिदम् ॥ त-
स्मात् ‘अन्येष्वपि—’ (३।२।४८) इति वार्तिकेन ङो विधेयः ॥

१—अत्र ‘छत्राकारपर्णत्वात्’ इत्यपि पाठः ॥

तिष्ठति । 'स्थिरा भूसालपर्ण्योर्ना शनौ मोक्षेऽचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवं स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्खावुत्तानपादजे । स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वा-शालपर्ण्योः सुग्मेदे गीतभिद्यपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च ।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाञ्चरीराणि ईरयति । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्तमानोऽन्तः समीपं यस्याः । आच्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति क्रियते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । पृषोदरादिः (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशब्दस्य ह-स्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञायणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ बदति । 'बद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारेति ॥ भरद्वाजस्य मुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सा कर्पासी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकर्पासिकायां तु सहा चन्दन-वीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकर्पास्याः' 'नर्मा' इति ख्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥

शृङ्गीति ॥ शृणाति गदम् । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् तुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'ऋषभेऽतिविषायां च शृङ्गी मधुरवल्गुमा' इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्तवौषधान्तरे । खरभिद्वययोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्धति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋषभाख्यौषधेः' 'काकडासि-नी' इति ख्यातायाः ॥

गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयति । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ० आ० से०) । 'मृगव्यादयश्च' (उ० १।३७) इति साधुः । कन् (५।३।७५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ ना-गानां हस्तिनां बला ॥ (२) ॥*॥ झषति वातम् । 'झष हिं-

सार्धः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'झषा नागबलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमावेधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । ह्रस्वा चासौ ग-वेधुका च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'बलायाः' 'कंकही' 'गंगेरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम कृच्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । धामाद् चासौ गौश्च । 'गोरतद्वितलुकि' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदिनी) ॥*॥ घोषति । 'धुपिर विशब्दने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'घोष आभीरपङ्क्त्यां स्याद्रो-पालध्वानघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौ-पधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोषवल्लयाः' 'श्वे-तपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ॥

महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषवल्लयाः' 'घीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली

ज्यौत्स्नीति ॥ ज्योत्स्नास्त्यस्याः 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्या-नम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्यौत्स्नी पटोली ज्योत्स्ना-वन्निशोः' इति हैमः ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धभावे 'ज्यो-त्स्नी' अपि ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थे कन् (१।३।७५) । 'पटोलं वल्गुमेदे नौषधौ ज्योत्स्न्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जलति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । 'जातेः-' इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नी-पट्टमे जाली पटोलिकौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिडा' 'तोरयी' इति ख्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नादेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ङक्' (४।२।१७७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयायां जलवेतसे । भूमिजम्बुकां च जम्बुकां च कङ्कुष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूमिलम्ना जम्बुका । शाकपार्थिवदिः (३।१।६९) । भूमिल-मपत्रत्वात् ॥ (२) ॥*॥—प्रागुक्तापि भ्रमात्पुनरिहोक्ता—इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा

स्यादिति ॥ लाङ्गलं पुष्पविशेषोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२। ११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '-गौरा-' (४।१।४१) इति वा ङीष् । लाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । 'टिष्ठा-' (४।१।१५) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ अग्रेरिव शिखास्याः । 'अग्निज्वाला लाङ्गलिकी' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति ख्यातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

काकेति ॥ काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ काकस्येव नासिका यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकजङ्घायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः ॥

गोधापदी तु सुवहा

गोधेति ॥ गोधाया इव पादो मूलमस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुवहति । पचायच् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा त्रिफला हंसपद्यपि' इति कौषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हंसपद्याः' ॥

मुसली तालमूलिका ।

मुसेति ॥ मुख्यति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'मुसलं स्यादयोमे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णागृहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुसली' इति ख्यातायाः ॥

अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

अजेति ॥ अजः शृङ्गमस्याः । अजशब्दोऽजशृङ्गसदृशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याजशृङ्गसदृशत्वात् विषाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।११५) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यमजशृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधे क्लीवं त्रिषु शृङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजशृङ्गाः' 'मेडासींगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिह्वादर्विके समे ॥ ११९ ॥

गोजीति ॥ गोजिह्वे ॥ (१) ॥*॥ दर्वीव । 'इवे प्रति-कृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'दर्विका' इति पाठे दारयति । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधुः । 'दार्वी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्विकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोजिह्वायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीपि

तेति ॥ ताम्बयति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

किप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । वोलति । 'बुल् मज्जने' (बु० प० से०) । चुरादीनां णिज्वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चासौ बुली च । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ताम्बूलाख्या वल्ली शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ गौरादिः (४।१।४१) । 'ताम्बूली नागवल्लीयां स्त्री कमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नागलोकस्य वल्ली ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः ॥

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

अथेति ॥ द्विर्जाता । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजो विप्रक्षत्रिययोर्वैश्ये दन्ते विहंगमे । द्विजा भार्गीरेणुकयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ हरति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१।) । 'ढ्रलोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणुरस्या अस्ति । त्री-ह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३। ५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५।३।७५) इति कन् वा । मुकुटस्तु—रेणुं करोति । डः (वा० ३।२।१०१) । टाप् (४।१। ४) रेणुका । पृषोदरादिः (६।३।१०९)—इत्याह । तत्र 'पृषोदरादिः' इत्युक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणौ च जामदग्न्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कुन्तिषु देशेषु भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) । इत्यण् ॥ (४) ॥*॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीति ॥ (६) ॥*॥ षट् 'हरेणुकायाः' ॥

एलाबालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।

बालुकं च

एलेति ॥ एलयति 'इल प्रेरणे' (बु० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'एलाबालुकम्' इति स्वामी । तत्र 'ड्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ङक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णं बालुकम् (४) ॥*॥ ('बालुका सिकतासु स्याद्बालुकं त्वे-लबालुके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ षष्ठ 'बालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य' ॥

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ पालनम् । 'पाल रक्षणे' (जु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पाला अङ्कयते । 'अङ्क पदे लक्षणे च' (जु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ मुक्तिं ददाति । 'दाच्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णौ रत्नभेदे च कुन्दुरौ' ॥ (२) ॥ कुं भूमिमुनत्ति । 'उन्दी ह्रस्वने' (रु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्दो माध्वे-ऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ कुमुनत्ति । उन्दयति वा । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः ॥ (४) ॥ चत्वारि 'कुन्दस्य' 'पालक' इति ख्यातशाकस्य । 'कुन्दुरु' इति ख्यातस्य वा ॥

वालं हीवेरवर्हिष्टोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

वेति ॥ वालयति । 'वल संवरणे' (भा० आ० से०) ण्यन्तः । पचायच् (३।१।१३४) । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणश्चापि वालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मध्ये वाली वाला वुटौ स्त्रियाम्' (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कले-वरे क्लीवं वार्ताकौ कुङ्कुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ बर्हिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् ॥ (३) ॥ उदीचि जातम् । 'द्युप्रागपा-' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (४) ॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥ पञ्च 'हीवेरस्य' 'नेत्रवाला' इति ख्यातस्य ॥

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥ शैलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्रियते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भा० आ० से०) । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात् ॥ (३) ॥ शीतं च तच्छिवं च ॥ (४) ॥ शिलायां भवम् 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति ङक् । 'शैलेयं तालपर्ण्या च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलानुल्येऽन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ पञ्च 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णसदृशे लाक्षणिकः । 'पाककर्णे-' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ दितेरियम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२)

॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । 'मुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (५) ॥ पञ्च 'मुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य' ॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥ महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी हादिनीति च ।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ घञि (३।३।१९) 'गजभक्ष्या' वा ॥ (१) ॥ सुवहति । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ सुष्ठु रभते । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । आगमानिल्लान्न मुम् (७।१।६३) । 'सुरभिः सल्लकीमांतृभिन्मुरागोषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (जु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१९) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शुक्लारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिकादौ पारदेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥ महदीरणमस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ कुन्दुरुखि प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥ सलति । 'पल गतौ' (भा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । सत्कृत्य लक्ष्यते वा । 'लक आस्वादने' कुन् (उ० २।३२) ॥ 'सल्लकी सल्लकी हादा' इति रुद्रः ॥ 'श्राविष्टुभेदौ शल्लक्यौ' इति तालव्यादौ रभसः । तत्र 'शल चलने' (भा० प० से०) धातुः ॥ (७) ॥ शादयत्यवश्यम् । 'हादी सुखे च' (भा० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥ अथै 'कुन्दुरुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

अग्नीति ॥ अग्नेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥ सुष्ठु भिक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥ धातुं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ धातु पुष्पमस्याः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'धातक्याः' 'धवा' इति ख्यातायाः ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भा० आ० से०) । 'फर्फीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । कर्पूरगन्धित्वात् ॥ (२) ॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (जु० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ निश्चिता कुटिः कौटिल्यमस्याः । निष्क्रान्ता कुटिर्वा ॥ 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ।

(निष्कुटी) ॥ (४) ॥॥ बहूनि बीजानि लाति । 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादे-
लायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुं-
सकम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'एलायाः' 'एलायची' इति
ख्यातायाः ॥

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः १२५

अथेति ॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः'
(भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥
तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'पातृ-
तुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमजनभेदे स्यान्नीलीसू-
क्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥ कुरति । 'कुर
शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्गच् । गौरादिः (४।१
४१) ॥ (३) ॥॥ त्रयः पुटा यस्याः । 'त्रिपुटा मल्लिकायां
च सूक्ष्मैलात्रिभुतोः स्त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः
समुदाहृतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ त्रुटति । 'त्रुट
छेदे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्-' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
'त्रुटिः स्त्रीसंशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥॥ पञ्च 'सूक्ष्मैलायाः' ॥

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम् ।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौवेरं भास्वरं कुष्ठं
पारिभाष्यं गदाह्वयम्' इति रभसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुष
निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति
क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥
परिभावे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वा-
र्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥॥ व्याप्यते । 'आपू व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥॥ वाप्यां
भेवम् । 'वाप्यम्' इति क्वचित्पाठः । उप्यते । 'डुवप् बी-
जसंताने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) वा ॥॥
'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥॥ पाकं लाति । 'पाकलं
कुष्ठभैषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरज्वरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥
उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)
'उत्पला तुषपर्वव्यां क्लीबं कुष्ठप्रसूनयोः' (इति मेदिनी) ॥
(६) ॥॥ षट् 'कुष्ठस्य' 'कुठ' इति ख्यातस्य ॥

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्खीति ॥ शङ्खाः सन्त्यस्याः । शङ्खाकारपुष्पत्वात् ।
'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । 'शङ्खिनी श्वेतचुक्रायां चो-
रपुष्पां वधूभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ चोर इव
पुष्पं यस्याः । रात्रिविकासित्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति ङीष् ॥ (२) ॥॥ केशाः सन्त्यस्याः । 'अतः' (५।२०

(११५) इतीनिः । 'केशी केशवति त्रिषु । दैत्ये ना चोरपु-
ष्पां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'चोरवह्व्याः'
'शांखाहुली' इति ख्यातायाः ॥

अथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

अथेति ॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥॥
झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घच् (३।३।१८)
संज्ञापूर्वकलान्न वृद्धिः । झटति वा अच् (३।१।१३४) ॥
(२) ॥॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥॥ अदव्ययमाश्चर्ये ।
अत आश्चर्यश्च झटः संघातोऽस्याम् । अत्ति । क्तिप् (३।२।
१७८) झटति । अच् । (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) ।
अच्चासौ झटा च ॥ (४) ॥॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(तु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'तालः
करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-
स्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली
झटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (५)
॥॥ शिवमस्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा
झटामलौषधौ । अभयामलकीगौरीफेरुसकुफलासु च' (इति
मेदिनी) (६) ॥॥ तनुश्चासावामलकी च । पृषोदरादिः ॥
॥॥ षट् (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदृशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ।
प्रकृष्टं पौण्डरीकम् । यद्वा स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपु-
ष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकृत् पुण्डरीकम्' इति रभसः ॥
(१) ॥॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) पुण्डस्य अर्थं प्रधानम् । शकन्धादिः (वा०
६।१।९४) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पौण्डर्यस्य' 'पुण्डरीया'
इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥ कुत्सितं वेरमस्य । 'कुवे-
रकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्द्याख्यपादपे' । ('कुवेरः स्यात्पुंसि
नन्दिवृक्षे पुण्यजनेश्वरे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ कु-
णति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्'
(उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे लम्भिधे-
यवत्' इति मेदिनी ॥॥ 'तुणिः' इति क्वचित् पाठः ।
तूणयति । 'तूण संकोचे' (तु० आ० से०) । 'अच इः'
(उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥॥
कचति । 'कची दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्छः ।
यद्वा केन क्षुणत्ति । 'क्षुदिर् दीप्त्यादौ' (ह० उ० से०) ।

‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा ३।२।१०१) इति उः । ‘अथ कच्छः
स्यादन्ते तुनकद्रुमे । नौकाङ्गे पुंस्ति वाराह्यां चीरिकायां च
योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ काम्यते । ‘कमु
कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ (३।२
१८८) इति क्तः । लकति । ‘लक आस्त्रादने’ अच् (३।१
१३४) । कान्तश्चासौ लकश्च ॥ (५) ॥॥॥ नन्दनम् । ‘उ
नदि समृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ।
डीप् (ग० ४।१।४५) वा । नन्द्या वृक्षः ॥ (६) ॥॥॥ पद
‘नन्दिवृक्षस्य’ ‘तुणी’ इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

अथेति ॥ राक्षस इयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण्
(१) ॥॥॥ चण्डते । ‘चडि कोपे’ (भ्वा० आ० से०) अच्
(३।१।१३४) । ‘चण्डा धनहरीशङ्खपुष्पयोजिष्वतिकोपने ।
तीव्रेऽपि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ धनं हरति । ‘हरतेर-
नुद्यमनेऽच्’ (३।२।९) गौरादिः (४।१।४१) । ‘दुष्कुलीना
धनहरी विरोकः क्रोधमूर्च्छितः’ इति वाचस्पतिः ॥ (३)
॥॥॥ क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । ‘अति-
स्तु-’ (उ० १।१४०) इति मन् । ‘क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे ।
चण्डायां ना शुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति’ (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ दुष्टानि पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥॥॥ गणं
हासयति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल्
(३।१।१३३) ॥॥॥ ‘गणः’ इत्यप्यस्य नाम । ‘गणः प्रमथ-
संख्यौषे चण्डासैन्यप्रभेदयोः’ इति रुद्रः ॥ (६) ॥॥॥ पद
‘चोरा’ इत्याख्यागन्धद्रव्यस्य ॥

व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधमिव ॥ (१) ॥॥॥
व्याघ्रस्य नखमिव । धुधादिः (८।४।३९) । ‘भवेद्याघ्रनखं
कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्लीबम्’ (इति मेदिनी)
(२) ॥॥॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥॥॥ चक्रस्य कार-
कम् ॥ (४) ॥॥॥ चलारि ‘व्याघ्रनखा’ख्यगन्धद्रव्यस्य ॥

शुषिरा चिद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

शुषीति ॥ शुषिरस्त्यस्याः । ‘ऊषशुषि-’ (५।२।१०७)
इति रः । शुषिरमस्त्यस्यां वा । ‘अशंआदिभ्योऽच्’ (५।२
१२७) ॥ (१) ॥॥॥ विद्रुमस्येव लता ॥ (२) ॥॥॥ कपोत-
स्याङ्घ्रिख ॥ (३) ॥॥॥ नटति । ‘नट स्पन्दने’ (उ० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४)
॥॥॥ नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१
१३४) गौरादिः (४।१।४१) । ‘नलः पोटगले राक्षि पितृदेवे
कपीश्वरे । कमलेऽपि च नल्यां च क्रमेण क्लीबयोषितोः’ (इति

मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च ‘मालकांगणी’ इति ख्यातायाः ॥
धमन्यजनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ।

धमेति ॥ धम्यते । ‘धमिः सौत्रः’ । ‘अतिस्व-’ (उ०
२।१०२) इत्यनिः । डीप् (ग० ४।१।४५) वा । ‘धमनो
नाऽनले भस्त्राध्मापककूरयोस्त्रिषु । धमनी तु शिराहृद्विला-
सिन्योश्च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अजनमिव
केशा अस्याः ॥ (२) ॥॥॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्वयि—
इत्याहुः ॥॥॥ हन्ति ‘शृस्वृस्त्रिहि-’ (उ० १।१०) इत्युः ।
‘हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्वावले गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोला-
वयवे’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ हृद्वे विलसति तच्छीला ।
‘लस क्रीडायाम्’ (भ्वा० प० से०) ‘सुपि-’ (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि ‘अजनकेश्याः’ ॥

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखम्

शुक्तिरिति ॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प० से०)
क्तिच् (३।३।७४) । ‘शुक्तिः शङ्खनके शङ्खे कपालखण्डदृष्ट-
जोः । नख्यश्चावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरपि’ इति हैमः ॥
(१) ॥॥॥ शाम्यति । ‘शमेः खः’ (उ० १।१०२) । ‘शङ्खः
कम्बौ निधेर्भेदे स्यान्नख्यामलिकास्थनि’ इति हैमः ॥ (२)
॥॥॥ खुरति । ‘खुर छेदने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’
(३।१।१३५) इति कः । ‘खुरः शफे कोलदले’ इति हैमः ॥
(३) ॥॥॥ कोलस्य वदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥॥॥ न खन-
ति । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति उः । ‘नखं
पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजपण्डयोः’ इति हैमः ॥ (‘नखी
स्त्रीक्रीवयोः शुक्तौ नखरे पुनपुंसकम्’ इति मेदिनी) ॥ (५)
॥॥॥ पञ्च ‘नखाख्यगन्धद्रव्यस्य’ ॥

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

अथेति ॥ आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अशंआद्यच्
(५।२।१२७) । आढीकते वा । ‘ढीकृ गतौ’ (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
गौरादिः (४।१।४१) । ‘आढकी तु तुवर्या स्त्री परिमाणा-
न्तरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कक्षे भवा । ‘तत्र
भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्र-
मृद्यपि स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ मृत्स्नाऽस्त्यस्याः
क्षेत्रत्वेन । अशंआद्यच् (५।२।१२७) । ‘मृत्स्ना मृत्सातु-
वर्याः स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ तुवरोऽस्त्यस्याः ठन्
(५।२।११५) टाप् (४।१।४) ॥॥॥ ‘वार्षिका मल्लिका तूव-
र्याढकी कच्छुरा छटी’ इति बोपालितात् ‘तूवरी’ च ॥ (४)
॥॥॥ मृत्मालयति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०)
ण्यन्तः । अण् (३।२।१) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥॥॥

‘अजिता तुवरा स्तुत्या मृत्ना मृत्तालकम्’ इति को-
शाद् द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठास्य ॥ (५) ॥*॥ सुराष्ट्रे
जातम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘सप्तम्यां जनेर्ङः’ (३।
२।९७) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘तुवरिकायाः’ ‘तुवर्’ इति
ख्यातायाः ॥

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

किति ॥ कुटन् वकीभवन् नटति । ‘नट स्पन्दने’ (जु०
प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दाशान् कैवर्तान्
पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥*॥ ‘दशपूरम्’ इति
‘दशपुरं’ इति च कचित् पाठः । दश पूरयति ।
‘पूर पूर्तौ’ । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—
इति विग्रह इगुपधलात् (३।१।१३५) ‘कः’—इत्याह सु-
कुटः । तन्न । ‘णिजन्तस्येगुपधलाभावात् । अकारान्निरुपधा-
त्सोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण् प्रस-
ङ्गाच्च ॥*॥ दश पुरोऽस्याः ‘ऋक्पूरब्धूर-’ (५।४।७४) इति
समासान्तः । ‘दशपूरं दशपुरं प्लवनं जीविताह्वयम्’ इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥*॥ वने पानीये जायते । ‘नन्यादित्वात्’
(४।३।९७) ङक् ॥*॥ वन्यं च । ‘परिपेलवं प्लवं वन्यं तत्
कुटन्नटसंज्ञकम् । जायते मण्डूकाकारं शैवालदलसंचये । कै-
वर्तीमुस्तके क्लीबं शीणके वा कुटन्नटः’ इत्यजयः ॥ (३)
॥*॥ परितः पेलवं मृदु ॥ (४) ॥*॥ प्लवते । ‘प्लु गतौ’
(भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । ‘प्लवः कारण्डचे
भेके कुलके भेलके कपौ । शब्दे भुतिगतौ प्लवे चण्डालजल-
काकयोः । प्लवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च’ (इति
विश्वः) । ‘प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः’ (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ गां जलं पिपति । ‘पृ पालने’ (जु०
प० से०) । मूलविभुजादिः (३।२।५) गौर्जलं पुरमस्य, इति
वा ॥ (६) ॥*॥ गां जलं नर्दयति । ‘नर्द शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ कैवर्तानां जातिः
कैवर्ती । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥ (८) ॥*॥ अधौ ‘कैवर्तीमुस्त-
कस्य’ ‘मोथा’ इति ख्यातस्य ॥

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं वह्निपुष्पं स्थौण्यकुकुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थीति ॥ ग्रन्थौ पर्णान्यस्य । ग्रन्थय इव पर्णान्यस्य,
इति वा ॥ (१) ॥*॥ शोचति । ‘शुच शोके’ (भ्वा० प०
से०) । ‘शु गतौ’ () वा । ‘शुक्रवल्कोल्काः’ (उ० ३।
४२) इति निपातः । ‘ग्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुक्रः स्यात्’
इति विश्वः । ‘शुक्रो व्यासमुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि ।

शिरीषपादपे पुंसि, ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥*॥
—शुक्रस्येव वर्हाणि पर्णान्यस्य (‘शुक्रवर्हम्’) इत्येकं
नाम—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ वह्निं पत्रं प्रशस्तमस्य । इतिः
(५।२।११५) ॥ पुष्पयति । ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । ‘वह्निपुष्पम्’ इत्येकं नाम—इत्येके ॥*॥
‘वर्हपुष्पम्’ इत्यन्ये ॥*॥ ‘वर्हम्’ इति पृथग् नाम, इति
कश्चित् ॥ (३) ॥*॥ स्थूणाया अपत्यम् । ‘स्त्रीभ्यो ङक्’ (४।
१।१२०) ॥*॥ कुकुरोऽस्यास्ति । कुकुरशब्दस्तद्वन्धे ला-
क्षणिकः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ ‘मरुत्’
इत्यत्राप्यन्वेति । ‘मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्’
(इति मेदिनी) ॥*॥ पञ्च ‘ग्रन्थिपर्णस्य’ ‘कुकुरवद्रा’ इति
ख्यातस्य ॥

मरुमाला तु पिशुना स्पृका देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मरुदिति ॥ मरुद्भिर्मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । व्यस्तं समस्तं च नामेदम् ।
‘स्पृका तु ब्राह्मणी देवी मरुमाला लता लघुः । समुद्रान्ता-
वधूः कोटीवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती
माला मोहना कुटिला लता’ इति वाचस्पतिः । प्रियते ।
‘मृड् प्राणत्यागे’ (तु० आ० से०) । ‘मृग्रोरुतिः’ (उ० १।
९४) ॥*॥ मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ पिशति । ‘पिश अवयवे’
(तु० प० से०) । ‘क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्’ (उ० ३।५५)
इत्युनन् । ‘पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना
सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्’ (इति मेदि-
नी) ॥ (२) ॥*॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) ।
बाहुलकात्कक् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे
‘पृक्का’ अपि ॥ (३) ॥*॥ दीव्यति ‘देवी कृताभिषेकायां ते-
जनीपृक्कयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लतति । ‘लत
आघाते’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) । ‘लता प्रियंगुशा-
खयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवल्लीलताकस्तूरिकासु च । माधवी-
द्वयोः—’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ लङ्घते । ‘लधि गतौ’
(भ्वा० आ० से०) । ‘लङ्घिवन्धोर्नलोपश्च’ (उ० १।२९) इत्युः ।
‘लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारं वाच्यवत् क्लीबम् । शीघ्रे
कृष्णागरुणि पृक्कानामौषधौ तु स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥*॥ समुद्रोऽन्तोऽस्याः ॥ (७) ॥*॥ वहति । उह्यते वा ।
‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्युः । ‘वधूः स्त्री शारिवौषधौ ।
सुषाशदीनवोढासु भार्यापृक्काङ्गनासु च’ (इति मेदिनी) ।
‘पृक्का च महिला वधूः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (८) ॥*॥
कोटिभिरग्रैर्वर्षति मधु । ‘वृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ लङ्कायामुप्यते ‘ङ वप्’
(भ्वा० उ० अ०) कुन् (उ० २। ३२) ‘वचिस्वपि—’ (६।१।

१५) इति वस्य उः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'स्पृकायाः' 'अ-
स्पर' इति ख्यातस्य ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया-' (५।
२।१२९) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्श आ-
द्यच् (५।२।१२७) यद्वा जटति 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मनेर्दार्धश्च' (उ०
३।६४) इति सः । गौरादिः (४।१।४९) । 'मांसं स्यादामिपे
क्लीवं कङ्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जटा-
ऽस्त्यस्याः । पिच्छादीलच् (५।२।१००) । 'जटिला पिप्पली-
मांस्योर्जटायुक्ते तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लो-
मानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) । 'लोमशो मुनि-
मेषयोः । (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घामांसीवचासु च ।
शकशिविमहामेदाकाशीसे डाकिनीभिदि)' (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥—मांसीत्वादामिपी—इति स्वाम्युक्तो विग्रहोऽयुक्तः ।
तथा पाठस्य कचिददर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे'
(दि० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'कृ-
दिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जटामांसी' इति ख्यातायाः ॥
त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वगिति ॥ त्वगिव पत्रमस्य ॥*॥ 'लग्' अपि नामा-
स्य । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात् 'संप्रोदश्च
कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः
किनुद् च' (१।१२५) इति गन् ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता लग-
स्यास्ति । 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तं
चोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'त्वक्त्वचचो-
चशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥*॥
वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६)
॥*॥ षट् 'त्वक्पत्रस्य' 'तज' इति ख्यातस्य ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । ख-
र्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
स्वार्थे कन् । (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(२) ॥*॥ कल्पे विधौ भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इ-
त्यण् । कन् (५।३।७५) ॥*॥ पाठान्तरे काले साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥
(३) ॥*॥ वेधे मुख्यः । स्वार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्दप्र-
योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'ओषध' शब्दप्रयोगः ।
'ओषधेरजातौ' (५।४।३७) इत्यण् 'सर्वम्' इत्यनेन—'घृत-
तैलादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शकू शर्का' (स्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९९) यद्वा श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि०
प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥*॥ आदिना फलना-
ख्यग्रमूलादिपरिग्रहः । 'मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरुडकम् ।
त्वक् पुष्पं कवकं चैव शाकं दशविधं स्मृतम्' । अधिरुडकं
तालवीजाङ्कुरास्थिमज्जादि ॥

तण्डुलीयोल्पमारिषः ।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति
छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गतस्ताप्ययोः' (इति है-
ममेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ 'मारिषः शाकमिदार्थं नाख्यो-
क्त्या पुंसि, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)' (इति मेदिनी) । अ-
ल्पश्चासौ मारिषश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउ-
राई' इति ख्यातस्य ॥

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि
॥ १३६ ॥

विशेति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विशल्या लाङ्गलीद-
न्तीगुडचीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्म-
णस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अग्रेरिव शिखा संता-
पो यस्याः । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्मे कुङ्कुमेऽपि च ।
लाङ्गलिक्याख्यौषधौ च विशल्यायां च योषिति' (इति मेदि-
नी) ॥ (२) ॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि
सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'फलिन्यग्निशिखायां स्त्री
फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शक्रो-
ऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शक्रशब्दः पुष्पे लाक्षणिकः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अग्निशि-
खायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥

स्यादक्षगन्धा छगलाद्यावेगी वृद्धदारकः ।

उङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षस्येव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानि-

१ मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्कुरम्, अग्रं
वेत्रादेः, फलं कूष्माण्डादेः, काण्डमुत्पलादेर्नालम्, त्वक् मातुङ्-
गादेः, पुष्पं तिन्तिडीकोविदारदेः, कवकं छत्राकं—इति मुकुटः ॥

त्यत्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इतीति ॥३॥ 'ऋष्यगन्धा'
इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥३॥ छगलस्येवान्त्रमस्याः ॥३॥
'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये । 'छागे तु छगलश्छागीवृ-
द्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥३॥ आवेगो-
ऽस्त्यस्याः 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (३) ॥३॥ वृद्धो दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा ।
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥३॥ जुज्जति । 'जुगि वर्जने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुज्ज्यते वा । घञ्
(३।३।१९) ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य' ॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।१७१)
इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥३॥ मत्स्याक्षीव पुष्पमस्याः । म-
त्स्यशब्दः स्वावयवे गौणः । 'बहुव्रीहौ' (५।४।११३) इति
पञ्च डीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥३॥ वयसि तिष्ठत्यनया ।
'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मी-
गुह्यामलकीषु च । सुक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां त-
रुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सोमस्य वल्लरी ॥
(४) ॥३॥ चत्वारि 'ब्राह्म्याः' ॥

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पट्विति ॥ पट्वनि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४)
इति डीष् ॥ (१) ॥३॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।
३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥३॥ स्वर्णमिव क्षीरमस्याः । गौ-
रादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥३॥ हिममस्त्यस्याः । मतुप् (५।
३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (४)
॥३॥ 'हैमवर्णं पयस्तस्या हिमवद्भूमिसंभवा । सा नागजिहि-
काकारा तन्मूलं वणिजौषधम्' ॥३॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्याः'
'मको' इति ख्यातायाः ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

हयेति ॥ हयपुच्छमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (१) ॥३॥ काम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।
३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥३॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाक-
कर्ण-' (४।१।६४) इति डीष् ॥ (३) ॥३॥ महती सहा
'आन्महतः' (६।३।४६) इत्याखम् 'महासहा माषपर्ण्याम-
म्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
'माषपर्ण्याः' ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चक्षुरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।
११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥३॥ (तुण्डिकेरी) इति
पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' () । तुण्ड-
कमीर्त । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥३॥ रक्तं फलमस्याः । अजा-

दिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥३॥ बिम्बी कायति । 'कै शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
'ड्यापोः' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (३) ॥३॥ पीलोरिव
पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्ण-' (४।
१।६४) इति डीष् ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः'
'कुण्डूरी' इति ख्यातायाः ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

वर्वेति ॥ वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'कृगू-' (उ० २।१२१) इति घ्वरच् । अनित्यः पित्तां डीष् ।
'वर्वरः पामरे केशे चक्रले नीवृदन्तरे । फज्जिकायां पुमान्
शाकभेदपुष्पमिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । कस्य
शिरसो वरी । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यास-
शाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ तुज्जति । 'तुजि हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । न्यङ्कादिः (७।
३।५३) 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी
प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥३॥
खरं पुष्पमस्याः ॥ (४) ॥३॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अज-
शब्दः स्वगन्धे लाक्षणिकः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'खरपु-
ष्पायाः' ॥

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युकरसा च सा ।

एलेति ॥ एलाया इव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१।
६४) इति डीष् ॥ (१) ॥३॥ सुवहति । अच् (३।१।१३४) ।
'सुवहा शलक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेफा-
लिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ रासते । 'रास्य शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रा-
स्यते वा । 'रास्नासाम्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३)
॥३॥ युक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'एला-
पर्ण्याः' ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्ललोणिका १४०

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी) । चाङ्ग-
मीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) ॥ (१) ॥३॥ चुक्रवति । 'चुक्र व्यथने' (उ० प० से०) ।
'क्रेन्द्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधु । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) । चुक्रमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन्
वा ॥ (२) ॥३॥ शठति । 'शठ हिंसाङ्गेशकैतवे' (भ्वा० प०
से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्या-
दन्तशठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नारङ्गेऽपि च पुमान्
स्याच्चाङ्गेर्या च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ अम्बे

१—'क्रेन्द्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यत्र तु 'चुक्र' इत्युपल-
भ्यते ॥

तिष्ठति । 'सुपि-' । (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।१७) । इति पत्वम् । 'अम्बवष्टो देशभेदेऽपि विप्रादेश्या-मुतेऽपि च । अम्बवष्टाभ्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अम्ललेभ्य ऊना । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः ॥ सहस्रवेधी चुकोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहेति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ चुकयत्यनेन । 'कृत्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लश्वासौ वेतसश्च । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति ख्यातस्य ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु ग्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥ समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खदिरा शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः । नव 'लजालू' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा ।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुह्मजीवन्दयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जीवनी जीवना चापि जीवन्तीभेदयोः कमात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जीवयति । पचायच् (३।१।१३४) । 'जीवा जीवन्तिकां मौर्वीवचाशिक्षितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जीवनाय हिता । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः धश्च । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मये ना तु मधुदुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'लु गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम—इत्यन्ये ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवन्तिकायाः' गुजरेदेशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

कूर्चेति ॥ कूर्च इमंशु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥*॥ मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'स्वाङ्गस्याङ्गो मधुरको मुकु-

रश्चिरजीवकः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कीडा-म्युयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्कृपभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ह्रस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥*॥ जीवयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्च-शीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृ-ज्याशीर्षाविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अष्टवर्गान्तर्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तः

किरेति ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शआ-यच्' (५।२।१२७) । किरातश्वासौ तिक्तश्च ॥ (१) ॥*॥ भुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥*॥ अनार्यप्रियश्वासौ तिक्तश्च । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥*॥ 'चिरात्तिक्तः' अपि । 'किरातश्चिरात्तिक्तश्च भूनिम्बहिमकावपि' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायता' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकपागुञ्जासु पाटलौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यया । 'स्याद्विमला स्त्रियाम् । सातलायां भुवो भेदे निर्मले त्वभि-धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः फेना यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सप्तलायाः' 'सीडुण्ड' भेदस्य चर्मघासस्य इत्यन्ये ॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओलडि उत्क्षेपणे' (तु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ स्वादू रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'वयस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुह्यामलकी-षु च । सूक्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वयस्थायाः' 'काकोडी' इति ख्यातायाः ॥

अथ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्ष्रेण्युदुम्बरपर्णपि ॥ १४४ ॥

अथेति ॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । पिञ्जाबूलच् (उ० ४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमशासनस्या-नित्यत्वान्न नुम् ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे

‘मुकूलकः’ अपि-इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं विभर्ति । ‘संज्ञायां भृत्-’ (३।२।४६) इति खच् । ‘खच् डिद्वा’ (३।२।१८) । नियतः कुम्भः । ‘प्रादयो गता-’ (२।२।१८) इति समासः । ‘निकुम्भः कुम्भकर्णस्य तनये दन्तिकौषधौ’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । दम्यते वा । ‘दमु उपशमे’ (दि० प० से०) । ‘हसिमृप्रिण्-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ‘दन्तोऽद्रिकटके कुजे दशनेऽधौषधौ स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यक्षी श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वान्न कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्बरस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति डीप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘वज्रदन्त्याः’ ॥

अजमोदा तृग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अजेति ॥ अजं मोदयति । ‘मुद हर्षे’ (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अजेन मोदते मोदते, वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ उग्रो गन्धोऽस्याः । ‘उग्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्योश्छिक्किर्कौषधौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ब्रह्मणा दम्यते । ‘हमि ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । ‘कर्तृकरणे कृता-’ (२।१।३२) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ दुष्टो यवः । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९) इति डीष्-नुकौ । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥*॥ ‘यमानिका’ इति समकारपाठे यमेनानिति । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ ‘यवानीद्वयस्य’ द्वे द्वे नामनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्णाति, पुष्यति वा ‘पुष पुष्टौ’ (दि० प० अ०, क्था० प० से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करन् । ‘पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खङ्गफलेऽपि च’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कश्मीरेषु भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥*॥ ‘पद्मवर्णम्’ इति क्वचित् पाठः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘पुष्करमूलस्य’ ॥

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अव्येति ॥ न व्यथते ‘व्यथ दुःखसंचलनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘अव्यथो निर्व्यथे

सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘अतिस्तु-’ (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥*॥ चारयति । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥*॥ पद्मे चरितं शीलमस्याः । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘पद्माकस्य’ ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि १४६

केति ॥ कम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४।२।८०) ण्यः ॥*॥ कम्पते । ‘कपि किञ्चिचलने’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादिल्लः । ‘प्रज्ञायण्’ (५।४।३८) । कं जलं पीलयति श्लेष्मघ्नत्वात् । ‘पील प्रतिष्ठम्भे’ (भ्वा० प० से०) । कपूर्वात् ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । इति मुकुटः । तत्र । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्तादप्यणः प्रसङ्गाच्च ।—इत्थं निर्यकारम् (‘काम्पिल्यः’ इति) मन्यते—इत्येके ॥ (१) ॥*॥ करे कशति । ‘कश शब्दे’ () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ चन्दति । ‘चदि आह्लादने’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फायितञ्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्यसुधांशुखर्णवारिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तमङ्गमस्य । ‘रक्ताङ्गस्तु महीसुते । कम्पिले स्त्री तु जीवन्त्यां क्लीबं विद्रुमधीरयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचते । ‘रुच दीप्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कृ-ल्यल्युट्-’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘रोचनी कर्कशे स्त्रियाम्’ । (इति मेदिनी) ॥*॥ ‘रोचनी’ इति क्वचित् पाठः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘रोचन्याः’ ‘कपीला’ इति ख्यातायाः ॥

प्रपुञ्जाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

प्रपुञ्जेति ॥ पुमांसं नाडयति । ‘नड भ्रंशे’ चुरादिः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) मस्यानुस्वारे (८।२।१२३) परसवर्णः (८।४।५८) प्रकृष्टः प्रगतो वा पुञ्जाडः ॥ (१) ॥*॥ एडो मेष एव गजो यस्य । भञ्जकत्वात् । यद्वा एलनम् । ‘इल प्रक्षेपे स्वप्ने च’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । डल-योरेकत्वम् । एडे स्वप्ने गजति । ‘गज मदे शब्दे च’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ दद्रुं हन्ति । ‘अमनुष्यकर्तृके च’ (३।२।५३) इति टक् । ‘अत्पूर्वस्य’ (८।४।२२) इति नियमान्न णत्वम् ।—क्षुभ्रादित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३) ॥*॥ चक्रं दद्रुं मृ-द्राति । ‘मृद क्षोदे’ (क्था० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ पद्ममिव पद्मां वा पद्मसमूहं वाऽटति । ‘अट गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥*॥ उरणस्य मेषस्याख्याऽस्य ॥*॥ उर-

१—अत्र ‘रूपासिद्धेश्च’ इत्यपि पाठः ॥

१—अस्य वार्तिकस्य ‘गमेः सुपि’ इति प्रकरणपठितत्वेन ‘विहंगः’ इत्युदाहरणस्यैव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य खचो डित्वेन खच्सामान्यस्य डित्त्वाग्रहणे मानाभावः । तस्मात्—नि भृशं स्कुभ्राति विस्तारयति मूलम् । ‘स्कुभिः सौत्रो धातुः’ । ततोऽचि पृषोदरादिः—इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

णस्याक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्ष्णोऽदृशनाद्' (५।४।७६) इत्यच्-इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पञ्चा-
दस्य' 'पुआड' इति ख्यातस्य ॥

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) वा-
हुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ शोभनमतीव वा कन्द-
यति । भक्षकजातिश्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । णुल् (३।१।
१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति
ख्यातस्य ॥

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरिते

लतेति ॥ लतासु अर्च्यते, अर्च्यते विरुद्धलक्षणया नि-
न्यते वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्च पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥
दुधो डुमः ॥ (२) ॥*॥ तत्र पलाण्डौ । हरिते पालाशे ॥*॥
द्वे 'हरिद्वर्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधम् ।

लशुनं गृजनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

अथेति ॥ महच्च तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठ्यां
स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अ-
श्नाति । अश्रुते वा । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) ।
'अश्रुद् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्लेश् च' (उ० ३।
५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥*॥ गृजते=भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु ।
'गृजि शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि ल्युट् । 'गृजनम्' ।
विषदिग्धपशोर्मासे क्लीबं, पुंसि रसोनके' (इति मेदिनी) । 'ल-
शुनं गृजनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृत्ताकारालिकालावुजा-
तीया जातिदूषितम्' इति । श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृज-
नम् । 'लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम्' । फरणश्च
पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृजनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दंश
जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । 'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृज-
नस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डु-
तः' ॥ (३) ॥*॥ न रिष्टमशुभमस्मात् । 'अरिष्टो लशुने
निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तर्के सूतिकागार
आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
महत् कन्दमस्य ॥ (५) ॥*॥ रसे आस्वादने ऊन्यते पातक-
हेतुत्वात् । 'ऊन परिहाणे' (बु० उ० से०) । 'एरच्' (३।
३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (६) ॥*॥ षट् 'लशुन' इति
ख्यातस्य ॥

पुनर्नवा तु शोथघ्नी

पुनेति ॥ पुनरभीक्षणं नवा । नूयते वा 'कृदोरप्' (३।
३।५७) । धुआदिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोथं हन्ति ।

'अमनुष्य-' (३।२।५३) इति टक् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५)
इति डीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा' इति
ख्यातायाः ॥

वितुन्नं सुनिषण्णकम् ।

वीति ॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं सुनि-
षण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
सुषु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितुन्नस्य' 'विषख-
परिआ' इति ख्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ शीतं लाति । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥*॥ 'शीतलवातकः' इत्यपि नाम ।
'शणपर्णा शीतलवातकः' इति धन्वन्तरिः ॥ (२) ॥*॥
न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ट्यन्तरे नाऽजिते त्रिषु ।
गिरिकर्णा जयादुर्गाऽशनपर्णाषु योषिति' (इति मेदिनी) (३) ॥*॥
शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपर्णसदृशो लाक्षणिकः 'पा-
ककर्ण-' (४।१।६४) इति डीप् ॥*॥—अशन इव पर्णम-
स्याः । (अशनपर्णा)—इति कश्चित् ॥ (४) ॥*॥ चलारि
'शतपर्ण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्घ्रिरस्याः ॥ (१) ॥*॥ कटव-
द्भाति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गौरा-
दिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे'
(भ्वा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति
साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥
(४) ॥*॥ लतति । 'लतिः सौत्रः' । अच् (३।१।१३४) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'मालकाङ्गणी' इति
ख्यातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यान्नायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्टक्' । (४।३।
१८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां क्लीबं वर्षाभवे त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानश् (३।२।१२९) वा ।
'त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मेदि-
नी ॥ (२) ॥*॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता
(३।२।१२४) । (डीप् ४।१।६) । 'शप्रत्ययोः-' (७।१।८१)
इति जुम् ॥ (३) ॥*॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिर्वाही बदरेति च ।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति ।

क्तिच् (३।३।१७४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—
‘गर्षति हिनस्ति रोगम्’ ‘गृषु हिंसायाम्’ क्तिन् (३।३।९४)—
इति व्याख्यातं मुकुटेन । तत्र । उक्तधातोरदर्शनात् । कर्त-
रि क्तिनोऽसंभवाच्च । ‘अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीवदरयोः
स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥३॥ ‘गृष्टिः’ इति पाठान्तरम् ।
घर्षति । ‘गृषु संघर्षे’ (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।
१७४) । ‘गृष्टिः’ स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वराहस्येयम् । प्रियत्वात् । ‘त-
स्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् ‘वाराही मातृभेदे स्याद्विष्व-
क्सेनप्रियौषधौ’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वदति । ‘वद।
स्थैर्ये’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । ‘व(व)दरा
गृष्टिकार्पास्योरेलापण्यां स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्यास्थिन,
वदरी कोले क्लीबं तु तत्फले’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि ‘वाराहीकन्द’ इति ख्यातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । क्तिप् (३।२।१७८) । मारि केश-
शौक्ल्यनाशने कूयते । ‘कुङ् शब्दे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
‘ऋरोरप्’ (३।३।५७) ॥ (१) ॥३॥ ‘भृङ्ग इव राजते’ ।
‘राज् दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
(‘अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे भ्रमरे’ इति
मेदिनी) । ‘भृङ्गरजः’ इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य । सान्तो-
ऽदन्तोऽपि । रजशब्दस्य द्वैविध्यात् । ‘स्यान्मार्कवो भृङ्गरजः
भृङ्गराजः सुजागरः’ इति रभसात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘भृङ्ग-
राज’ इति ख्यातस्य ॥

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकेति ॥ काकान् मञ्चते । ‘मचि धारणोच्छ्रायपूज-
नेषु’ (भ्वा० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । आगम-
शास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥३॥ वायसानामियम् । ‘त-
स्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘काकोदुम्बरिकायां च काक-
माच्यां च वायसी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘काक
माच्याः’ ‘कवप्रिया’ इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।
१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥३॥ सितं बद्धं शुभ्रं वा छत्रमस्याः ॥
(२) ॥३॥ छत्रमतिक्रान्ता । ‘अत्यादयः’ (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (३) ॥३॥ मधुरस्त्यस्याः । ‘ऊषशुषि-’ (५।
२।१०७) इति रः । ‘मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः’
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मस्यति । ‘मसी परिणामे’ (दि०
प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
‘मिसिः’ स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः’ (इति मेदि-
नी) ॥ (५) ॥३॥ अवाक्षि पुष्पाण्यस्याः । गौरादित्वात् (४।

१।४१) डीष् । यत्तु—‘पाककर्ण-’ (४।१।६४) इति
डीष्—इत्याह मुकुटः । तत्र । ‘सदच्काण्ड-’ (ग० ४।१।
४।) (वा० ६४) इत्यस्य तदपवादत्वात् ॥ (६) ॥३॥ के आ-
रौति । पचायच् । यत्तु मुकुट आह—कारोरियम् कारवी
इति । तत्र । ‘वृद्धाच्छः’ (४।२।११४) इत्यस्याणपवादत्वात् ।
‘कारवी मधुरादीप्यत्वकपत्रीकृष्णजीरके’ इति मेदिनी ॥
(७) ॥३॥ सप्त ‘मधुरायाः’ ‘सौफ’ इति ख्यातायाः ।
अन्यद्वयम् ‘उंधावली’ इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रवलेति च ।

सरेति ॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘बहु-
लमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति युच् ॥३॥ ल्युटि (३।
३।११३) ‘सरणी’ इत्यपि । ‘सरणा सरणी चार्वा कटंभरा
महाबला’ इति रुद्रः ॥ (१) ॥३॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया ।
‘करणा-’ (३।३।११३) इति ल्युट् ॥३॥ ‘सारणी’ इत्यपि ।
(‘सारणो राक्षसान्तरे’) रुभेदे ना, प्रसारण्यां स्वल्प-
नद्यां च सारिणी’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ कटं वि-
भर्ति । ‘संज्ञायां भृतृ-’ (३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥३॥
बलानां बलप्रदानां राजेव । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥
(४) ॥३॥ भद्रं बलमस्याः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च ‘कुब्जप्रसा-
रिणी’ इति ख्यातायाः ॥

जनी जतुका रजनी जतुकचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्श

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । ‘जनिघसिभ्यामिण्’
(उ० ४।१३०) । ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ।
‘कृदि-’ (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । ‘जनी सीमन्ति-
नीवध्वोस्तपत्तावोषधीभिदि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
जायते । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । ‘उल्लूकादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधुः ॥३॥ जतुशब्दात् ‘संज्ञायां-’ (५।३।७५)
इति कनि ‘जतुका’ च ॥ (२) ॥३॥ रज्यतेऽनया । ‘रज्ज
रागे’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति
ल्युट् । ‘त्यजरज-’ (३।२।१४२) इति निपातनात् कैचिद-

१—इदं च ‘धिनुणि च’ । धिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
राणी । धिनुणि निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । ‘—त्यजरज-’
(३।२।१४२) इति । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनत्वमाश्रयितुम् ।
इह हि दोषः स्यात् । ‘—दशनहः करणे’ (३।२।१८२) । दंष्ट्रा ।
नैतद्भातुनिपातनम् । किं तर्हि । प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तस्मिंश्च
प्रत्यये लोपो भवति’ इति भाष्येण ‘प्रत्ययान्तस्येति । शबन्त-
स्येत्यर्थः । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शब्दिदेशः । यङ्लुगन्ताद्रजेन
भवति’ इति कैयटेन च विरुद्धम् । तस्मात् ‘रजेः क्युच्’ (उ० २।
७९) इति क्युनि क्त्वाच्च लोपः । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष्
इति बोध्यम् ॥

हिलपि नलोपः । 'रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जतु करोति । कृप् (३।२।१७८) ॥ (४) ॥*॥ चक्रं चक्रमिव वा वर्तितुं शील-
मस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥*॥ स-
म्यक् स्पृशति स्पृशते वा । 'स्पृश स्पृशने' (तु० प० से०) ।
'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । पचाद्यच् (३।१।१३४)
वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा ॥ (६) ॥*॥ पट् 'चक्र-
वर्तिन्याः' 'चक्रवत्' इति ख्यातस्य ॥

अथ शटी गन्धमूली पङ्ग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चुरोऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥
गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥*॥ पङ्ग्रहवो ग्रन्थयोऽस्याः ॥
(३) ॥*॥ कर्चति । 'कर्च गतौ' () । खर्जादित्वात्
(उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चूरः' स्यात् पुमाञ्शब्दां सुवर्णं
तु नपुंसकम् (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कर्चुरः' अपि ॥ (४)
॥*॥ पलमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'क-
र्मण्यण्' (३।२।१) पले मांसे आशा यस्य वा । 'पलाशः
किंशुकः शटी । हरिद्राणां राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शम्याः' 'कर्चूर' इति ख्यातस्य ॥

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपवी च

अथेति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वलौ यन्ने यतावपि ।
(तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां दूत्यां प्रसेवके । सुकर्णकारि-
कायां च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वे-
ल्लति । 'वेल्ल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' ३।२।
१) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलकादिल्लः ॥*॥ कटति । 'कठ शोके' (भ्वा०
प० से०) । अस्मादिल्लः, इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
'कटिल्लकस्तु पर्णांसे वर्षाभूकारवेल्लयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ सु सुवति । 'सू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।३।६५) इति षः ।
गौरादिः (४।१।४१) 'सुपवी कृष्णजीरके । कारवेले च
जीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कारवेल्लस्य'
'करेला' इति ख्यातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ।
'इशुपध-' (३।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् कुन् (उ०
२।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले स्यात्संबद्धश्लोकसंहतौ ।

पुंति वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्त-
र्भावितप्यर्थो वा । 'कपिगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'पटोलं वल्लभेदे, नौपधौ ज्यौत्स्व्यां तु योषिति'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिक्त एव । स्वार्थे कन् (५।३।
७५) ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटिरादेशश्च ।
'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्
हृद्वे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि
'पटोलस्य' 'परवर' इति ख्यातस्य ॥

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

किति ॥ कु ईपद् ऊर्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । पित्त-
ललात् । 'कूष्माण्डचुमायां स्त्री, पुंति कर्कारौ च भणान्तरे ।
भ्रूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्क शृङ्गवर्णमृ-
च्छति । 'क गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादुण् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कूष्माण्डस्य' ॥

ईर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

ईर्वेति ॥ ईरणं 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । संप-
दादिः (वा० ३।३।१०८) ईरं वृणोति, वारयति वा । 'वृज्
वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरादिर्
'ईर्वारुः' कर्कट्यां पठ्यते बुधैः' ॥*॥ हस्वादिरपि । 'उ-
न्मत्तो(?) धुस्तुर 'ईर्वारुः' 'कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे
रत्नकोषात् ॥*॥ 'एर्वारुः' इति पाठे आङ् बोध्यः ॥*॥
('उर्वारुकमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेस्तवे
'उर्वारुः' इति च) ॥ (१) ॥*॥ करं कटति । 'कटे व-
र्षादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । शक-
न्वादिः (वा० ६।१।९४) । डीष् (वा० ४।१।४१) वा ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'काकडी' इति ख्यातायाः ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

इति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।
१८०) डः । यद्वा छिकायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दम-
कति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुण् ।
'इक्ष्वाकुः कटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशनृपे पुमान्' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कटुतुम्ब्याः' ॥

तुम्ब्यलावूरुभे समे ।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । इन्
(उ० ४।१।१८) वा । 'कृत्-' (ग० ४।१।४५) इति वा
डीष् ॥ (१) ॥*॥ न लम्बते । 'लवि अवसंसने' (भ्वा०
आ० से०) । 'नजि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।८७) इत्यूर्णित् ।

१—प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु
मेदिन्यामुपलभ्यते । हैमे तु मध्यस्योऽपि नोपलभ्यते ॥

‘अलाम्बुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला ।
तुम्बा तु वतुलाऽलावूनि(नि)म्बचूर्णा तु लावुका’ इति वा-
चस्पतिः । ‘अलावूस्तुम्बकः प्रोक्तः’ इति चन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘तुम्बा’ इति ख्यातायाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रेति ॥ चीयते । ‘चिञ् चयने’ (खा० उ० अ०) ।
‘अमिचि-’ (उ० ४१९६४) इति कः । ‘चित्राखुपर्णी गो-
डुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु
च स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां भूमि-
क्षणोति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।
२।१) । ‘गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ’
इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गां भुवं तुम्बति । ‘तुवि अर्दने’
(भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । टाप्
(४।१।४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—गां ड-
म्बयति । ‘डुवि अर्दने’ । अण् (३।२।१)—इत्याह । तत्र ।
धातुपाठेषु डुविधातोरदर्शनात् । अणि डीप्प्रसङ्गाच्च ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘कर्कटीविशेषस्य’ ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

विशेति ॥ वि शलति । ‘शल चलने’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ज्वलति-’ (३।१।१४०) इति णः । टाप् (४।१।४)
विशति वा । अत्र वा । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० से०) ।
‘तमिविशिविडि-’ (उ० १।११८) इति कालन् । ‘विशाला
त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि
पृथुलेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रं वा-
रयति । ‘वृञ् वरणे’ ‘वुरादिः । कृवृदारि-’ (उ० ३।५३)
इति बाहुलकाद् प्यन्तादप्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणौ
देवते अस्याः । अण् (४।२।२४) । ‘उत्तरपदस्य च’ (७।३।
१०) इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह । तत्र । मन्त्रहविषोरेव स्वा-
मिनि देवतात्वव्यवहारात् । ‘उत्तरपदस्य च’ (७।३।१०)
इत्यस्याधिकारत्वेन वृद्धिविधायकलाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥
द्वे ‘इन्द्रवारुणी’ इति ख्यातायाः ॥

अशौन्नः शूरणः कन्दः

अशौविति ॥ अशौसि हन्ति । ‘अमनुष्य-’ (३।२।
५३) इति टक् ॥ (१) ॥*॥ शूर्यते । ‘शूरी हिंसायाम्’
(दि० आ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’ (उ० २।७८) इति
युच् । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यत्तु—शूरति—इति
विगृहीतं मुकुटेन । तत्र । शूरीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदित्वात् ॥*॥
सूर्यते । ‘सूरी हिंसायाम्’ । युच् (उ० २।७८) । ल्युट् (३।
१।११३) वा । इति (सूरणः) दन्त्यादिरपि ॥ (२) ॥*॥
कन्दति । कन्दयति । कन्दते वा । अच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । ‘कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्’
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सूरण’ इति ख्यातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला ।

गण्डीति ॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा । ‘गडि वदनैकदेशे’
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीरन् । यद्वा गण्डीन् ग्रन्थीनी-
रयति । ‘ईर प्रेरणे’ (अ० आ० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥
(१) ॥*॥ समे तिष्ठति । ‘मिथिलादयश्च’ (उ० १।५७) इति
साधुः । यद्वा सम्यगष्टिला बीजं यस्याः । ‘गण्डीरो ना सम-
ष्टिला’ इति माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गण्डीरद्वी’ इति
ख्यातस्यानूपजशाकभेदस्य । ‘गडिनी’ इति भाषा ॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । ‘कड मदे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कृक-
दिकडिकटिभ्योऽम्बच्’ (उ० ४।८२) । डलयोरेकत्वम् । के
जले लम्बते । ‘लवि अवसंसने’ (भ्वा० आ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कलम्बी तु
शतपर्वा कलम्बूर्वासु वीरुधः’ इति वाचस्पतिः । ‘कलम्बी
शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं ‘करेम्बु’ इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुदकमस्याम् । ‘उत्तरपदस्य च’
(वा० ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।४।१५४) । टाप् (४।१।
४) ॥*॥—अपगतोदका । जाङ्गलत्वात् । ‘अपोदका’—
इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पोई’ इति ख्यातस्य ॥

अस्त्री तु मूलकं

मूलति ॥ ‘मूल प्रतिष्ठायाम्’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । यद्वा मूलयति । ‘मूल रोहणे’ वुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥
एकम् ‘मूली’ इति ख्यातस्य ॥

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलेति ॥ हिलति । ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । मोचयति । ण्वुल् (३।१।
१३३) । हिला चासौ मोचिका च । ‘ड्यापोः-’ (६।३।६३)
इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हिलसाल’ इति ख्यातस्य ॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसति देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति ।
‘वस निवासे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘उल्लादयश्च’ (उ०
४।४१) इति साधु ॥*॥ वास्तौ भवम् । अध्यात्मादिठञ्
(वा० ४।३।६०) । ‘इसुसुक्-’ (७।३।५१) इति कः । एवं
(वास्तुकम्) ह्रस्वमध्यमपि ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वथुवा’
इति ख्यातस्य ॥

१—‘रम्या वास्तववास्तुकस्तवकिता’ इति प्रयोगात्—इति
मुकुटः ॥

शाकभेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शा-
काख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णी पालङ्क्या
चिल्लिका चाप्यपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाक-
जातयः' इति माला ॥

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

दूर्वेति ॥ दूर्वेति । दूर्व्यते वा । 'दूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।
'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शतं
पर्वण्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति ।
'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'शत-
पर्विका तु दूर्वायां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥*॥ भृगोरियम् ।
'भार्गवी पार्वतीश्रियोः । दूर्वायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(५) ॥*॥ न अन्तो यस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शा-
रिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वल्यामलकीषु च ।
विश्वंभरागुह्ययोः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे
शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पट्
'दूर्वायाः' ॥

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

अथेति ॥ सा दूर्वा । सिता शुक्ला । गोलोमसु जाता ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ।
'गोलोमी' श्वेतदूर्वायां स्याद्वाचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ शतं वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥*॥ गण्डति ।
'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालञ् ।
गण्डमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिङ्हा-' (४।१।१५)
इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य
मत्स्यस्येवाक्षि यस्य । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शुक्लदूर्वायाः' ।
सामी तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य—इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् १५९

कुर्विति ॥ कुरुन् विन्दति । 'विट् लभे' (तु० उ०
अ०) । 'अनुपसर्गाद्विम्प०' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरु-
विन्दं रत्नभेदे मुस्ताकुलमाषयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ मुस्तयति ।
'मुस्त संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुस्तायाः'
'भोथा' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ०
से०) 'कजेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । भद्रं करोति
वा । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।
१३४) । भद्रश्चासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम ।
'भद्रं स्यान्मङ्गले हेन्नि मुस्तके करणान्तरे' इति रुद्रः ॥ (१)
॥*॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गतौ' (अ० प० अ०) 'आतो-
ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्र
स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य ॥

चूडाला चकलोच्चटा ।

चूडेति ॥ चूडास्त्यस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतर-
स्याम्' (५।२।९६) । 'चूडाला तूचटायां स्त्री चूडावति च
वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चकं लाति । 'आ-
तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच्चटति । 'चट
गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य' ॥

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वंशे इति ॥—वमति । 'उवम उद्गिरणे' (भ्वा० प०
से०) । 'वृभृवमिकुम्भ्यः शक्'—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसू-
त्रस्योज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य (६।
४।३७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच्च । कुशभृशयो-
र्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच्च । वनति, वन्यते, वा । 'वन शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच् शः । उश्यते, वधि, वा ।
'वश कान्तौ' (अ० प० से०) घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वक-
त्वान्न वृद्धिः । अच् (३।१।१३४) । 'संख्या वंश्येन' (२।१।
१९) इति निर्देशानुम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठावय-
वेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ त्वक् त्वचि वा
सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म क्रियामृच्छति । 'कर्मण्यण्'
(३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इति वा लुक्
॥ (४) ॥*॥ तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥*॥ शतं पर्वण्यस्य ॥
(६) ॥*॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां
कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ वेणति । 'वेणु
निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) ।
बाहुलकादुः । यद्वा अजति 'अजिवृरीभ्यो निच्च' (उ० ३।३८)
इति णुः । 'अजेर्वी-' (२।४।५६) ।—वयन्ति शोभन्ते खनेन ।
'वी' धातोः 'धेन्वादयश्च' इति लुः, णत्वं च—इति सुभृतिः ।
तत्र उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति'
इति रूपाभावाच्च । 'वेणुर्नृपान्तरे । त्वक्सारोऽपि च पुंसि
स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मस्करते, अनेन वा ।
'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा म-

कृते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आगमशा-
स्त्रानित्यत्वान्न तुम् । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः'
(६।९।१५४) इति सुट् ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शस्त्रमग्निं वा ।
नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा ॥ (१०)
॥*॥ दश 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलौद्धताः ॥१६१॥

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा
शब्दायन्ते । चीकति । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक
मर्षणे' (चु० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ०
५।३६) इति वुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आ-
द्यन्तविपर्ययश्च—इति मुकुटः । तद् उक्तसूत्रादर्शनमूलकम् ।
यद्वा 'की' इत्यव्यक्तम् चकते । 'चक तृप्यादौ' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) । कुन् (उ० २।३२) वा । 'कीच' इत्यव्यक्तं का-
यति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०९) इति डो वा । 'कीचको दैत्यभिद्राताह-
तसस्वनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाता-
हतवेणूनाम्' ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते 'ग्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ०
से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थि-
पर्णे ना बन्धे रुभेदपर्वणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कनिन् ।
'पर्व क्लीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः
संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पिप-
र्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'अर्तिपृवपि-'
(उ० २।११७) इत्युस् ॥*॥ बाहुलकादुप्रत्यये उदन्तोऽपि ।
'मज्जा सारो, ग्रन्थिः परुः, परागः कुसुमरेणुः' इति पुंस्का-
ण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्रस्तेजनके
स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तेज-
यति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वल् (३।१।१३३) । कुन्
(उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्'
(त्रया० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके बाणे
दध्यग्रे ना शरं जले' (इति मेदिनी) । ॥*॥ 'सुरस्तु
मुञ्जो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्द-
न्यादिश्च । सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।

१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति
ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति 'नड गहने' () । अच् (३।
१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । ध-
म्यते वा 'बहुलम्-' (उ० २।७८) इति युच् । यत्तु—
'ध्मो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः ।
तत्र । उज्ज्वलदत्तादिष्वेतत्सूत्रस्यादर्शनात् । कुन्प्रकरणे दर्श-
नात् । सौत्रधातुना गतार्थत्वाच्च । 'धमनो नले । कुरे भक्षा-
ध्मापके च धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥
(२) ॥*॥ पोटन संश्लेषेण । गलति 'गल अदने' (भ्वा०
प० से०) । खवणे (चु० आ० से०) अच् (३।१।१३४) ।
'अथ पोटगलः पुंस्ति नले च काशमत्स्ययोः' (इति मेदिनी)
(३) ॥*॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नलः' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमस्त्रियाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काश् दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) 'काशस्तृणे रोगभेदे' (इति हैमः ।
'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशीकाशश्च
तृणवाचकः' इति शभेदः । गौरादिङीप् (४।१।४१) ॥ (१)
॥*॥ इक्षुवद्ग्रन्थोऽस्याः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्वम् (५।
४।१३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ठ्यां काशे च गोष्ठुरे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'काशस्य' ॥

पुंभूमनि तु वल्वजाः ।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)
क्लिप् (३।२।१७८) । वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) वल् चासौ वजश्च । 'एको वल्वजः' इति
(१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वगइ' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अत्यते, वा=पूरयति, पूर्यते, वा ।
'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) षञ्
(३।३।१९) वा । 'रसालं सिद्धके बोले रसालश्चेक्षुचूतयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (तु०
प० से०) । 'इषेः कसुः' (उ० ३।१५७) । 'षढोः कः सि'
(८।२।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इक्षोः' ॥

तज्जेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥१६३॥

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्क-
टको वंशः कान्तारो वेणुनिसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च रसालः
सुकुमारकः' । पुण्ड्र्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) ।

१—'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा-
इति लिखितमस्ति । तत्तु ककारत्रयश्रवणापत्त्या प्रक्षिप्तमिव भाति ।
चकधातोर्देप्रत्यये कनः संगतावपि कुनः सर्वथाऽसंगतेः ॥

‘स्फायी-’ (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥३॥ प्रज्ञावणि (५। ४।३८) । पौण्ड्रः । ‘पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रको-
तिरसो मधुः’ इति वाचस्पतिः । ‘पुण्ड्रो दैत्यविशेषभुमे-
दयोरतिमुक्तके । (चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूनि नीवृदन्तरे)’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ कान्तं रसमृच्छति । ‘कृ गतौ’ (भ्वा०
प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।
पुल्ल (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ द्वे ‘इक्षुभेदस्य’ ॥

स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४) ।
युच् (उ० २।७८) वा ।—विशिष्टजनमीरयति । ‘शूर वीर
विक्रान्तौ’ (चु० आ० से०)—इति मुकुटः । तत्र । विप्रह-
प्रदर्शनधातूपन्यसनयोर्विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ अच् (३।१।
१३४) अतिशयितं वीरम् । ‘द्विवचन-’ (५।३।५७) इति
तरप् । ‘स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना’ (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥ द्वे ‘तृणभेदस्य’ ‘गौडर’ इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

मूल इति ॥ वीरणस्य मूले । उच्यते । ‘वश कान्तौ’
(अ० प० से०) । ‘वशेः कित्’ (उ० ४।३।१) इतीरन् ॥ (१)
॥३॥ न भयमस्मात् । ‘अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च
नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्’ (इति मेदिनी) ॥
॥ (२) ॥३॥ नलं गन्धं ददाति, दयते, वा । ‘डुदाच् दाने’
(जु० प० अ०) ‘देङ् पालने’ (भ्वा० आ० अ०) वा ।
‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘नलदं स्यात्पुष्परसो-
शीरमांसीषु न द्वयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ सेवितु-
मर्हम् । ‘पेवृ सेवने’ (भ्वा० आ० से०) । अर्हं ण्यत् (३।३।
१६९) । ‘सेव्यं क्लीबमुशीरे स्यात्सेवाहं पुनरन्यवत्’ (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नच् ॥३॥
‘मृणालम् अप्यत्र’ । ‘मृणालं नलदे क्लीवं पुंनपुंसकयोर्विसे’
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४)
यद्वा जलो जड आशयो यस्य । ‘जलाशयो जलाधारे स्या-
दुशीरे नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ लाति दोषान्
अच् (३।१।१३४) क्प् (३।२।१७८) वा । लामज्जा सारो-
ऽस्य । कप् (५।४।१५४) इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥३॥
लङ्घते रोगान् । लङ्घ्यते वा भूष्यत्वात् । ‘लधि गतौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘लङ्घिष्योर्नलोपश्च’ (उ० १।२९) लघु लीयते ।
‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं
नाम ॥३॥ व्यस्तमपि ‘लामज्जकं सुवासं स्यादमृणालं लयं
लघु’ इति सुश्रुतः । ‘लामज्जकं सुनालः स्यादमृणालं लयं
लघु’ ॥ (८) ॥३॥ अवलीयते दाहोऽस्मात् ।—अवदीयते
दाहोऽनेन, इति—‘अवदानम्’ इति तु स्वामी—इति मुकुटः ।

तत्र । स्वामिग्रन्थेऽदर्शनात् । ‘अवदीयते दाहोऽनेन’ इति
स्वामिना व्याख्यातत्वाच्च ॥३॥ केचित्तु—‘अवदाहेष्टम्’ ‘का-
पथम्’ इति नामद्वयमाहुः । ‘लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्ट-
कापथे । अवदानमिन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे’ इति वा-
चस्पतिः ॥ (९) ॥३॥ इष्टं कापथमस्य । अधोवायुकरत्वात् ।
यद्वा इष्टकेव दृढः पन्था यस्य । इष्टकायामपि पन्था यस्य,
इति वा ॥ (१०) ॥३॥ दश ‘वीरणमूलस्य’ ‘खश’ इति
ख्यातस्य ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । ‘तृण अदने’ (त० उ०
से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वत्वाद्गुणो न । घञर्थे कस्तु
परिगणनान्न ॥ (१) ॥३॥ गिरति । गीर्यते वा । ‘गृ निगर-
णे’ (तु० प० से०) । ‘ग्रो मुद च’ (उ० १।९५) इत्युतिः
() ॥ (१) ॥३॥ इयायते । ‘इयैङ् गतौ’ (भ्वा० आ०
अ०) ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा
इयामं वर्णमकति । ‘अक गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।
२।१) ॥३॥ ‘इयामाकः इयामकोऽपि च’ इति हलायुधः ।
तत्र मूलविभुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्धादित्वम् (वा०
६।१।९४) बोध्यम् । यत्तु—‘इयाल्धूभ्यो मकन्’—इत्याह
मुकुटः । तत्र । तस्योणादिवृत्तावदर्शनात् (साँवा इति
ख्यातः) ॥ (१) ॥३॥ प्रमुखशब्दान्नीवाराधाः । मुकुटस्तु—
अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्गकोद्रवादयो गृहीताः—
इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । ‘अन्येभ्योऽपि-’ (वा० ३।२।
१०१) इति उः । यद्वा कुशयति । ‘कुशिर श्लेषे’ () ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘कुशो रामसुते द्वीपे
पापिष्ठे योक्रमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा
वल्गा कुशं जले’ इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ कुथयति ।
‘कुथ पूतीभावे’ (भ्वा० प० से०) ‘इगुपध-’ (३।१।१३५)
इति कः ।—‘कुथति’—इति स्वाम्युक्तविग्रहश्चिन्त्यः । ‘कुथः
स्त्रीपुंसयोर्वर्णेऽम्बले पुंसि बर्हिषि’ (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥३॥ दृश्यते । ‘दृभी ग्रन्थे’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।
१९) ॥ (३) ॥३॥ पूयतेऽनेन । ‘पुवः संज्ञायाम्’ (३।२।
१८५) इतीत्रः । ‘पवित्रं वर्षणे कुशे । ताम्रे पयसि च क्लीवं
मेध्ये स्यादभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि
‘दर्भविशेषस्य’ ॥

अथ कचृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिपम् ॥ १६६ ॥

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । ‘तृणे च जातौ’ (६।३।१०३)
इति कोः कदादेशः । ‘कचृणं तृणभित्पृश्नयोः’ इति मेदिनी

॥ (१) ॥*॥ पुरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'पौरं त्रिषु पुरोद्भूते कतृणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् । 'सौगन्धिको गन्धवणिकः सौगन्धिकं तु कतृणे । गन्धोत्पले पद्मरागे कहारे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ ध्यायन्ते पशुभिः । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । 'ध्यामं दमनके गन्धतृणे 'श्यामेऽभिधेयवत्' इति विश्वः) ॥ (४) ॥*॥ देवैरयते स्म । क्तः (३।३।१०२) 'अदो जग्धिर्त्यसि किति' (२।४।३६) ॥ (५) ॥*॥ रोहति । 'रुहेर्द्विश्च' (उ० १।४७) इति टिषच् । 'कतृणे रौहिषं क्लीवं पुंलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रभसः ॥ (६) ॥*॥ पद 'रोहिस' इति ख्याततृणविशेषस्य ॥

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

छत्रेति ॥ छदति, छादयति, वा । छद अपवारणे । व्रन् (उ० ४।१।५९) 'इस्मन्त्रन्किषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुषिलीन्द्रयोः । नपुंसकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिक्रान्तच्छत्रम् ॥ (२) ॥*॥ पालं क्षेत्रं हन्ति । 'अमनुष्य-' (३।२।५२) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजतृणविशेषस्य' ॥

मालातृणकभूस्तृणौ

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ भुवस्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'भू' अव्ययं वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । स्वामी तु—छत्रादिपञ्च पर्यायानाह ॥

शष्पं बालतृणम्

शष्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) वा । 'खण्प-शिल्पशष्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः ।—'नीपादयः' इति पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु 'नीपादयः' इति सूत्राभावात् । 'शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात् प्रतिमाहानौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बालं तृणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवतृणस्य' ॥

घासो यवसम्

घेति ॥ अद्यते । घञ् (३।३।१९) 'घञपोश्च' (२।४।३८) इत्यर्धेऽस्ल ।—'घस्यते'—इति विगृह्यन्तौ स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घञपोश्च' (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति, युयते, वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'बहि-युभ्यां णित्' (उ० ३।१।१९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य' ॥

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृण अदने' (त० उ० से०) ।

घञ् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः ॥ (१) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'तृणाख्यायां चित्' (उ० ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे नेत्र-रोगे स्याद् अर्जुनीगवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्टन्यामपि च कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणमात्रस्य' ॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संहतिः समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमूहस्य' ॥

नड्या तु नडसंहतिः ।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नडसमूहस्य' ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

तृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पञ्चाद्यच् (३।१।१३४) । 'तालः क-रतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने कर-स्फाले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली ज-टौषधौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥*॥ त-लति । अच् (३।१।१३४) 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघा-तवारणे । त्सरौ खभावधरयोस्तन्त्रीघाते च संमतम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तालस्य' ॥

नारिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालीति ॥ नलति, नल्यते, वा । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) नालिश्चासौ केरश्च ॥*॥ कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) (नारिकेलः) ॥ (१) ॥*॥ लङ्गति 'लग्नि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारिके-लस्य' ॥

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । 'पूञ् प-वने' (भ्वा० आ० से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । मुकुटस्तु—पूज्यते मान्यते सेचनादिना फलद्वारेण, अनेन, वा । घञि कुत्वे पूगः—इत्याह । तन्न । पूजेश्वरादिप्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुलाप्रसङ्गात् ।

१—लङ्गितीयरेफचतुर्थः 'नारिकेरचितस्तिलकः' इति दमय-न्तीशेषात् । २—रङ्गितीयलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरिव नारिके-लीवनैः' इति बासवदत्ताशेषात् ॥

‘निष्ठायामनितः’ (७।३।५३) इति वार्तिकश्च । ‘पूगः कमु-
कसंघयोः’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ क्रामति । ‘कमु पादवि-
क्षेपे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः ‘संज्ञायां कन्’ (५।
३।७५) । ‘कमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले
कार्पासिकायाश्च पट्टिकालोघ्रपूगयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ गुवन्यनेन । संसकत्वात् । ‘गुपुरीषोत्सर्गे’ (तु० प०
अ०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधुः । यत्तु
मुकुटः—बाहुलकाद्रुणाभाव इति । तत्र । अस्य कुटादित्वात्
॥*॥ ‘गुवाकोऽपि च गुवाकः’ इति तारपालः । तत्र बाहु-
लकादीर्घः ॥ (४) ॥*॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपति । ‘पृ-
पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा०
३।२।५) । ‘उदोष्ठपूर्वस्य’ (७।१।१०२) । यत्तु—अचि
(३।१।१३४) उलम् (७।१।१०२) आह मुकुटः । तत्र ।
‘इवोत्वाभ्यां गुणवृद्धी-’ (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधा-
त् । यदपि—‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०)—इत्ययं
धातुरप्यस्तः । तदपि न । ‘खपूरः’ इति रूपप्रसङ्गात् ।
(‘खपूरः कमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च’ इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च ‘पूगवृक्षस्य’ ‘सोपारी’ इति ख्यातस्य ॥

अस्य तु ।

फलमुद्गेगम्

अस्येति ॥ अस्य पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । संसक-
त्वात् । उद्दिजन्तेऽनेन । ‘ओविजी’ (तु० आ० से०) । ‘ह-
लश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘कमुकफ-
लस्य’ ॥

एते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

एत इति ॥ एते नालिकेराद्यास्त्रयो हिंतालेन चतुर्थेन
सहिताः खर्जूराद्याश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽल्पस्तालः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जति ‘खर्ज व्यथने’ (भ्वा०
प० से०) । ‘खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ’ (उ० ४।९०) इ-
त्यूरः । ‘खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः’ (इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ ‘जातेरखी-’ (४।१।६३) इति ङीष् ।
गौरादिः (४।१।४१) वा । ‘वनखजूरी’ इति ख्याता ॥
(१) ॥*॥ केतयति । कित् निवासे (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ण्वल् (३।१।१३४) वा गौरादिः (४।१।४१) ॥
(१) ॥*॥ तालयति । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।
४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ ‘तृणद्रुमभेदानां पृथक्’
एकैकम् ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम् ॥

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । ‘पिच क्षरणे’ (तु० उ० अ०) ।
‘सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च’ (उ० ५।६२) । यद्वा हिनस्ति ।
‘हिसि हिंसायाम्’ (ह० प० से०) अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । ‘सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्त-
रस्थितः । सिंही तु कण्टकार्या स्यात्’ (इति मेदिनी) ।
‘सिंही खर्भानुमातरि । वासावृहतयोः क्षुद्रायाम्’ (इति हैमः)
॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । ‘पचि विस्ता-
रे’ (भ्वा० आ० से०) पञ्च विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पां-
दाश्च पञ्च आस्थानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ ह-
रिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । ‘बहुव्रीहौ’ (५।४।११३) इति
घञ् ॥ (४) ॥*॥ केसराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । ‘अतः-’ (५।
२।११५) इतीनिः । ‘केसरी तुरगे सिंहे पुंनागे नागकेसरे’
(इति मेदिनी) ॥*॥ केचित् (केसरी) इति तालव्योष्म-
मध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । ‘शृ हिंसायाम्’
(क्या० प० से०) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । ‘हलद-
न्तात्-’ (६।३।९) इत्यलुक् । सोऽस्त्यस्य । इन् (५।२।
११५) ॥ (५) ॥*॥ हरति । ‘अच इः’ (उ० ४।
१३९) । ‘हरिश्चन्द्रार्कवाताश्चुकभेकयमाहिषु । कपौ सिंहे
हरेऽजंशौ शक्रे लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहरितोः’
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पद ‘सिंहस्य’ ॥

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे

शार्द्धिति ॥ शारयति । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) ।
स्वार्थणिचः क्तिप् । दूयते । ‘दूङ् परितापे’ (दि० आ०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाल्क् । यद्वा शृणाति ।
पिञ्जाबूलच् (उ० ४।९०) बाहुलकाद्रुक्वृद्धी । ‘शार्दूलो
राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तूत्तरस्थितः’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वौ वर्णौ ईयते । ‘इङ् गतौ’
(दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभावश्च । द्वीपाकार-
रेखावत्त्वाद् द्वीपं चर्मास्त्यस्य । ‘अतः-’ (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिप्रति । ‘प्रा गन्धोपादाने’
(भ्वा० प० अ०) ‘व्याडि घ्रातेश्च जातौ’ (उ० ५।६३)
इति कः । यद्वा ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ।
‘प्राप्रा-’ (३।१।१३७) इति शो न । ‘जिप्रः संज्ञायाम्-’
(वा० ३।१।१३७) इति निषेधात् । ‘व्याघ्रः स्यात्पुंसि
शार्दूले रक्षैरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थः कण्टकार्या
तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ ३ ॥*॥ त्रीणि ‘वाघ’ इति
ख्यातस्य ॥

तरश्चुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । ‘क्षिणु हिंसा-
याम्’ (त० उ० से०) । मितद्वादिङ् (वा० ३।२।१८०)
॥ (१) ॥*॥ मृगमति । ‘अद भक्षणे’ (अ० प० अ०)

ल्युः (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तैदुआवाघ' इति
ख्यातस्य—इत्यन्ये । 'हुण्डातर' इति ख्यातस्य—इति
मुकुटः ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०१) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते
गिरौ विष्णौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ सवनम् । 'पूङ् प्राणि-
गर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । सुवं प्रसवं करोति । 'क्रुजो हेतु-' (३।२।२०)
इति टः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भश्चूकरपांशवः'
इति शभेदः । शूकोऽस्त्यस्य । खररोमत्वात् । रः । यद्वा
शूकं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः । यद्वा 'शू' इति ध्वनिं करोति । अच् (३।१।
१३४) । टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥*॥ घर्षति । 'घृषु संघर्षे'
(भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'घृष्टिः स्त्री
घर्षणस्यर्धाविष्णुकान्तासु ना किरौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥
कोलति पीनत्वात् । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । यद्वा कोलन्यज्ञान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति
घञ् । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्गपाल्यां चित्रके किरौ । कोलं
च बदरे कोला पिप्पल्यां च व्यभेषजे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५)
॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) । इति कः ॥*॥ 'किरिः' इति पाठे बाहुल-
कात् किः । ('अथ किरः किरिः । भूदारः शूकरः' इति
हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपधात् किट्' (उ० ४।१२०) ।—किटति—इति मुकुट-
श्चिन्त्यः । किटैस्तौदादिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥*॥ दंष्ट्रास्त्यस्या
व्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासास्य ।
व्रीह्यादिः (५।३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि
यस्य ॥ (१०) ॥*॥—कुडति । 'कुड घनत्वे' (तु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः । तन्न । कुटादि-
त्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । कुडनम् । घञ् (३।३।१९) । क्रोडोऽस्या-
स्ति । अर्श आयच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ भुवं दार-
यति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'सूक-
रस्य' ॥

कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) ।
'कुण्ठकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीन् । 'कपिर्ना सि-
हके शाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
प्लवनम् । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।

३।५७) प्लवेन गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ।
'खच्च डिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥*॥ डिलामावे 'प्लवंगमः'
च । 'प्लवंगमश्च मण्डूके तथा शाखामृगेऽपि च' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।३।४८) इति
डः । 'प्लवगः कपिभेकयोः । अर्कसूते' इति हैमः ॥ (३)
॥*॥ शाखाचारी मृगः पशुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।
१।७८) ॥ (४) ॥*॥ वलीयुक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य—
इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्ग्रहणे । 'शकादि-
भ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । मुकुटस्तु—मर्कः सौत्रादल्यर्थाच्च-
रादित्वाद्विकल्पितणिचः 'शकादिभ्योऽटन्'—इत्याह । तच्चि-
न्त्यम् । मर्कश्चौरादित्वाभावात् । यदपि—प्रियते । 'जटम-
र्कटौ' इति मृडोऽटन्ककारश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तदपि
निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ (६) ॥*॥ वने भवं फलादि । अण्
(४।३।५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०)
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । वानम् । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) । संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । वि-
गमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (क्या० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । वा किञ्चित् नरो वा ॥ (७)
॥*॥ 'की' इति शब्दमीष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०)
'मूलविभुजा—' (वा० ३।२।१५) इति कः । यद्वा कस्य वायोरप-
त्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) । किर्हनुमान् ईशो यस्य ॥
(८) ॥*॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥*॥ नव 'वानरस्य' ॥

मथ भल्लुके ॥ ३ ॥

ऋक्षाच्छभल्लभाल्लुकाः

अथेति ॥ भल्लते । 'भल्ल हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यत्तु मुकुटेन
'यूकादयश्च' इति सूत्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलदत्तादौ न दृश्य-
ते ।—भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ उल्ल-
कादित्वात् (उ० ४।४१) दीर्घमध्योऽपि । 'भल्लूको भल्लुको
भल्ल इत्युल्लकादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥*॥ प्रज्ञायणि
(५।४।३८) 'भाल्लूकः' 'भाल्लुकः' च ॥ (१) ॥*॥ ऋक्षणो-
ति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृत-
वेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—ऋ-
क्षति—इति स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौवादिकत्वात् ॥ (२)
॥*॥ अच्छ आभिमुख्येन भल्लते । अच् (३।१।१३४) ।—
भल्लति—इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥*॥ संघातविग्रही-
तमिदं नाम । 'अच्छः स्फटिकभल्लूकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम् ।
आभिमुख्ये' (इति मेदिनी) । ('भल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके

१—'दधति कुहरभाजां यत्र भल्लकयूताम्' इति प्रयोगात्—
इति स्वामिमुकुटौ । २—'अच्छभल्लपरिषदिहरन्ती' इत्यभिनन्दः—
इति मुकुटः ।

शत्रुभेदे तु न द्वयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली' इति मे-
दिनी ॥ (३) ॥*॥ भालयते । 'भल आमण्डने' चुरादिराकु-
सीयः ।—भालयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (४) ॥*॥ च-
त्वारि 'भालु' इति ख्यातस्य ॥

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'वमन्ताडः' (उ० १।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यद्वा
गण्डति संहतो भवति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
ण्वल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खड्गे स्यात् संख्याविद्या-
प्रभेदयोः । अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सरिदन्तरे' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ खडति । 'खड भेदने' (चु० प०
से०) । 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ।
'खड्गो गण्डकशृङ्गासिवुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥
(२) ॥*॥ खड्गः शृङ्गमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ।
'खड्गी ना गण्डके मज्जुघोषे खड्गधरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

लुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

लुलेति ॥ लुडति पट्टे । 'लुड संश्लेषे' (तु० प० से०) ।
'इणुपध-' (३।१।१३५) इति कः । डलयोरेकत्वम् । आ-
प्रोति । 'आहृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।
१३४) । लुलश्चासावापश्च । यद्वा लुज्यन्ते । 'लुड विलोडने'
() भिदायङ् (३।३।१०४) । लुला विलोडिता आपो
येन । 'लुल विमर्दने' इति सौत्रो धातुर्वा ॥*॥ ('लुलायः'
इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलकादायङ्प्रत्ययः ।—'लु-
लिकुलिकपिभ्य आयः'—इति मुकुटलिखितसूत्रमुज्ज्वलद-
त्तादिषु न पश्यामः । यद्वा अयते । अय गतौ (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावयश्च ॥ (१) ॥*॥
महति, मह्यते, वा । 'मह पूजयाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । यद्वा मंहते ।
'महिङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । आगमशास-
नस्यानित्यत्वात् नुम् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति डीप्
॥ (२) ॥*॥ बाहानां द्विषन् । बाहेषु द्विषन् वा ।
'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३)
॥*॥ के जले आसरति । 'सु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । यद्वा ईषत् सरति । स्थूलकायत्वात् ।
'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (४) ॥*॥
सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) । सीरिणां कर्षकाणामिभ
इव । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ।
यद्वा 'सीरोऽर्कहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य

इभ इव । पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'महिषस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यस्याः । अर्श-
आद्यच् (५।२।१२७) । शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किलः
शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वताच्छृगालेऽपि
स्त्रीलिङ्गः । चतुष्पदां द्विलिङ्गता वक्ष्यते । तदपवादोऽयम् ॥
(१) ॥*॥ भूरयो माया यस्य ॥ (२) ॥*॥ गां विकृतां वाचं
मिनोति । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्त इव 'संज्ञायां
कन्' (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ सृजति मायाम् । 'सृज वि-
सर्गं' (तु० प० अ०) । बाहुलकात् कालन् । न्यङ्कादिः
(७।३।५३) । असृग् आलाति वा । कः (३।२।३) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्ब-
रशूकराः । रशनापि च जिह्वायां शृगालः कलशोऽपि च'
इति शभेदः । शृङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शृगालो वञ्चके
दैत्ये शृगालं डमरे विदुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ वक्ष्यते
'वञ्चु प्रलम्भने' (चु० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ।—
वक्षयति—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुस्मीयस्य वञ्चरात्मने-
पदित्वात् । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवधौ च जम्बुके' (इति
मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ क्रोशति । 'क्रुश आह्वाने' (भ्वा० प०
से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् । 'तृज्वत् क्रोष्टुः'
(७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितद्वादित्वात्
(वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तो
त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (८) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तो
रवोऽस्य । 'गुहारूपं वृषभेरुः फेरवस्तारवः शिवा । सूकरो-
ऽतिरुजः फेरुः श्वभीरुर्मण्डलाहितः' इति साहसङ्गः ॥ (९)
॥*॥ जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । मृग्यवादिः
(उ० १।३७) ।—मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः,
वुक् च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । टिलोपप्रसङ्गात् । वुकोऽप्रसङ्गाच्च
॥*॥ उल्लादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बुकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-
म्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥*॥
दश 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।

ओतुरिति ॥ अवति विष्टाम्, आखुभ्यो गृहम्, वा ।
'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) 'सितनि-' (उ० १।६९)
इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्युठौ । दीर्घः (६।१।
१०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति । विज्यते,
वा । 'विड आक्रोशे' (भ्वा०) । 'तमिविशिविडि' (उ० १।
११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद्वृषदंशके
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मार्ष्टि मुखम् । 'मृजू
शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिमुजिभ्यां चित्' (उ० ३।

१३७) इत्यारम् । 'मृजेवृद्धिः' (७।२।११४) । 'मार्जार ओतौ खट्वांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आखन् मुङ्क्ते । आखुभ्यो भुनक्ति वा । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रू० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ॥ त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गौधिकात्मजे ॥ ६ ॥

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (१) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (२) ॥*॥ शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि सर्पाद्गोधायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्वविचु शल्यः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । अ-घ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेडेषुतोमरे । मदनद्वश्वाविधोर्ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोमि शलली शललं शलम् ।

तदिति ॥ तस्य श्वविधो लोमनि । शलति । वृषादित्वात् (उ० १।१।०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।१।६४) वा ङीष् स्त्रियाम् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रीत्वाविवक्षायां शल-लम् । ('तच्छलाकायां शललं शलमित्यपि' इति हैमनाममाला) । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पचा-यचि । 'शलं तु शलकीलोमि शलो मृङ्गे गणे विधौ' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम्' ॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वा-तप्रमीः' (४।१) इत्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः क्ति । 'वात-प्रमीर्वातमृगः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः' । इति बोपालितात् स्त्रीत्वमप्यस्य—'कृदि-कारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्—इत्येके । अन्ये तु-कारग्रहणस्य तपराथत्वादीर्घान् ङीष् न—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृगभे-दस्य' ॥

कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ईहा मृगेष्वस्य । ईहां मृ-गयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—मृगयति—इति मुकु-टश्चिन्त्यः । 'मृग अन्वेषणे' इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहाप्र-धानो मृगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहा-मृगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा वृणोति । 'वृक् वरणे' (खा० उ० से०) । 'सृष्टृष्टुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति ख्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

मृग इति ॥ मृगयते व्याधैः । 'मृग अन्वेषणे' (उ० आ० से०) घञ् (३।३।१९) ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः । अदन्तत्वाद्गुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभे-दयोः । अन्वेषणायां यात्रायां मृगी तु वनितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कौ रङ्गति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥*॥ वातमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहु-लकादुण् ॥*॥ 'वानायुः' इत्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥*॥ हरति मनः, हियते गीतेन वा । 'श्यास्त्याहन्विभ्य इनच्' (उ० १।४।६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे लभिधे-यवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्र-तिमायां च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अजिनस्य योनिः ॥*॥ 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रभसः ॥ पञ्च 'हरि-णस्य' ॥

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यम्

ऐणयिति ॥ मृग्याश्चर्मास्थिमांसादि । एण्या विकारोऽव-यवो वा । 'एण्या ढक्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'हरिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

ऐणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणिरज-तादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥

उभे त्रिषु ॥ ८ ॥

उभे इति ॥ उभे ऐणैणैण ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरप्रियकावपि ।

समूरश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्युः । के दलति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (४।१।१३४) ।—'कन्देर्नलोपश्च' इत्यरन्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलद-त्तादिषूक्तसूत्रदर्शनात् । ङीष् (४।१।६३) । 'कदली हरि-णान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्तेषु) हैमः । 'रम्भावृक्षे च कदली पताकामृगभेदयोः' (इति लान्तेषु मेदिनी) । 'कदलं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ कन्दे सस्यमूले लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्ये-भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा कन्दति । 'कहि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१।०६)

कलच् । गौरादिः (४।१।४१) । ('कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्यु-
परागे नवाङ्कुरे') । 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः'
इति लान्तेषु मेदिनी । अत एव—इन्नन्तावेतौ—इति खामी
चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ चिनोति । 'चिच् चयने' (स्वा०
उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुक-
व्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
चमति । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) खर्जा-
दित्वात् (उ० ४।१०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६।३।
१०९) अत उत् । यद्वा चमूः चम्वां वा ऊरुर्यस्य ॥ (१)
॥*॥ प्रीणाति । प्रीयते वा । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) ।
'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध्—' (३।१।
१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ शो-
भनावूरु यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'अजिनजातीयमृगानाम्'
पृथक् ॥

कृष्णसाररुख्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया—' (२।१।
३०) इति समासः । 'कृष्णसारः शिंशपायां मृगभेदे लु-
हीतरौ' इति हैमः ॥*॥ ('कृष्णशारः' इति) तालव्यपाठे ।
कृष्णश्चासौ शारश्च । 'वर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः ।
'शारः शबलवातयोः' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥
रौति । 'रुशब्दे' (अ० प० से०) । 'जन्वाद्यश्च' (उ०
४।१०२) इति साधुः । 'रुखदैत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ नितरामञ्चति । 'नावच्चेः' (उ० १।१७) इति कुः ।
न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) क्तवम् । 'न्यङ्कुर्भृगे मुनौ' इति
हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रमते रज्यते वा । मृग्यवादित्वात्
(उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु—रङ्गति गच्छति—इति
व्याख्यत् । तत्र । रङ्गिधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥*॥
शं वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः
संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंचरो दानवान्तरे । म-
त्स्यैणगिरिभेदेषु शंचरी पुनरौषधौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
रौहिषं तृणभेदमिति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । 'रौहिषं
कतृणे क्लीवं पुंसि स्याद्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ गोरिव कर्णावस्य । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च
गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) यद्वा पृषति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः

पृषंश्चैव पृषतश्च प्रकीर्तितः' इति व्याडिः । 'पृषतवत् पृष-
न्मृगे । विन्दौ' इति हैमः । 'पृषतस्तु मृगे विन्दौ खरोहितौ
श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एति ।
बाहुलकाणः ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । इयति वा बाहुलकात्
इयन् ॥*॥ (ऋष्यः) मूर्धन्यान्तोऽपि ऋषति । 'ऋषी गतौ'
(तु० प० से०) अग्न्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥*॥
'रिष्यः' अपि । रिष्यते । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) ।
अग्न्यादिः (उ० ४।११२) । 'एणः कुरङ्गे मारिष्यः स्याद-
ग्न्यादिः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रोह-
ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।
'रुहे रस्य लो वा' (उ० ३।९४) इतीतच् ॥ (१) ॥*॥ च-
मति, चम्यते, वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
र्तिकमिभ्रमिचमि—' (उ० ३।१३२) इत्यरः । 'चमरं चामरे
स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एते
द्वादश 'मृगभेदाः' ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । वा 'गन्ध अर्दने'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । अ-
र्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
गन्धश्चासावर्वश्च शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) यद्वा गन्धे
अर्वो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे पुंस्कोकिलतुरंगयोः ।
अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते)
विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या०
प० से०) । 'कृशालिकलिगदिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।
'अष्टापदे च करभे शरभः स्यान्मृगान्तरे' इति तालव्यादौ
रभसः । 'शरभस्तु पशोर्भिदि । करभे वानरभिदि' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमते अन्तर्भावितप्यर्थो वा । 'ज्व-
लति' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्ननेन वा । 'ह-
लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'रामा योषाहिङ्गुलिन्योः
क्लीवं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरणे रैणुकेये हलायुधे ।
हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'सृघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'गुङ्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकादयः । यद्वा गवनम् ।
'गृहदोरप्' (३।३।५७) गवं गवेन वा याति । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥*॥ शशति । 'शश सुतगतौ'
(भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्यादयो
येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहादयः, वक्ष्यमाणान्ध ये गोमे-
षहस्त्यश्वादयः, सर्वे ते पशुजातयः पशुशब्दवाच्याः । प-
श्यति सर्वमविशेषेण । 'हशिर प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्या-
तमनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् । २ रौहिट्ट हलन्तोऽपि 'स एव
रौहिषां मध्ये चरति' इति भवभूतिः । 'रुणद्धि कश्चित् कुमे
सुसरोहिषी' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ॥

१—हैमसटीकपुस्तके तु नोपलभ्यते ॥

‘अर्जितशि—(उ० १।२७) इत्युः पशिरादेशश्च । यत्तु मुकुटः—
पशेः सौत्रधातोः ‘अपष्टादयः इति कुः’ इति सुभूतिः—
इत्याह । तदुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् ।—पाश्यन्ते पाशैः—
इति स्वाम्यप्येवम् ॥ ‘मृगभेदानाम्’ पृथक् ॥

उन्दुरुर्मूषिकोऽप्याखुः

उन्द्विति ॥ उनति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प० से०) ।
बाहुलकादुरुः । ‘कन्दुरुन्दुरुन्दुरः’ इति शब्दार्णवः ॥
(१) ॥*॥ मुष्णाति । ‘मुष स्तेये’ (क्र्या० प० से०) । ‘मु-
ष्णातेर्दार्धश्च’ (उ० २।४२) इति किकन् ॥*॥ ‘मूष स्तेये’
(भ्वा० प० से०) दीर्घोपधोऽस्ति । मूषति । ण्वल् (३।१।
१३३) । ‘भद्रमूषिकं आसन्दी कुन्दुरुन्दुरुन्दुरः । मू-
षको वज्रदशनः क्रमः काण्डो बिलेशयः’ इति वाच-
स्पतिः ॥ (२) ॥*॥ आ खनति । ‘खनु अवदारणे’ (भ्वा०
उ० से०) । ‘आङ्परयोः खनिश्रभ्यां डिच्च’ (उ० १।३३)
इत्युः । मुकुटस्तु—‘आङि खनिवहोर्नलोपश्च’ इति कुर्नलो-
पश्च । बाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्यत् । तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूषिकस्य’ ॥

गिरिका बालमूषिका ।

गिरीति ॥ गिरति । ‘कृगृपृकुटि—’ (उ० ४।१४३) इति
इः क्च । ‘ऋत इत्—’ (७।१।१००) संज्ञायां कन् (५।३।७५)
॥ (१) ॥*॥ क्षुद्रत्वात् बाला चासौ मूषिका च । ‘खर्वा-
खुर्बालमूषिका’ इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खल्पमू-
षकजातेः’ ॥

सरटः कृकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरति । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘श-
कादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ कृकं शिरो ग्रीवां
कण्ठं च लासयति चालयति । ‘लस शिल्पयोगे’ चुरादिः
‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सरटस्य’ ‘किर्काट’
इति ख्यातस्य ॥

मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

मुसेति ॥ मुस्यति संशयम् । ‘मुस खण्डने’ (दि० प०
से०) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वान्डीष् ।
जातौ डीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तन्न । स्त्रीविषयत्वात् ।
‘मुसलं स्यादयोऽग्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्या-
माखुपर्णीगृहगोधिकयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥*॥ तालव्यमध्या
(मुशली) इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अल्पा गोधा ‘अल्पे’ (५।
३।८५) इति कन् गृहस्य गोधिका । ‘ज्येष्ठा स्त्री कुड्यमत्स्या

१ अचि (३।१।२३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात्
(४।१।६३) वा डीषि ‘मूषी’ अपि ॥ ‘हन्ति कीटविषं सर्वं
तथा मूषीविषं च यत्’ इति शालिहोत्रे—इति मुकुटः ॥

२—‘मुषली’ मूर्धन्यमध्या च इति वर्णदेशना—इति मुकुटः ॥

च गृहगोधा गृहालिका’ इति साहसाङ्कः ।—‘गृहगो-
लिका’ इति पाठः सभ्यः इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृह-
गोधायाः’ ‘विछुत्तिया’ इति ख्यातायाः ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाममर्कटकाः समाः ।

लूतेति ॥ लुनाति । ‘लूञ् छेदने’ (क्र्या० उ० से०) ।
‘हसिमृग—’ (उ० ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकलाङ्गणभावः ।—
बाहुलकात्तन्—इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । ‘लूता
लूतका’ इत्यमरदत्तः । ‘लूता तु रोगे पिपीलिकोर्णनामयोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तन्तून् वयति । ‘वेञ् तन्तुसंताने’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘हावामश्च’ (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ तन्त्रं
तन्तून् वयति ‘तन्त्रवायः’ इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ ऊर्णव
तन्तुर्नाभावस्य । ‘अच्’ (५।४।७५) इति योगविभागादच् ।
‘ड्यापोः—’ (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥*॥ मर्कति । ‘मर्क’ सौत्रो
धातुर्ग्रहणार्थः । शकादित्वात् (उ० ४।८१) अटन् । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) । ‘अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरलूतयोः’
इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘ऊर्णनामस्य’ ‘मर्कटी’
इति ख्यातास्य ॥

नीलङ्गस्तु क्रिमिः

नीति ॥ नितरां लङ्गति । ‘लङि गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
नीलति वा । ‘णील वर्णे’ (भ्वा० प० से०) ‘खरुशङ्कु—’ (उ०
१।३६) इति साधुः । ‘नीलङ्गरपि नीलाङ्गः’ इति द्विरूपको-
शः । ‘नीलङ्गः स्यात् कृमौ पुंसि भम्भराख्यां तु योषिति’ इति
मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ कामति । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘क्रमितमिशस्तम्भामत इत्’ (उ० ४।१२२) इति किः
॥*॥ बाहुलकात् संप्रसारणमपि । ‘दुमामये भवेत्पुंसि कीटे च
क्रिमिवत् कृमिः’ इति रभसः । ‘क्रिमिर्ना कृमिवत्
कीटे लाक्षायां कृमिले खरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुनकीडा’ इति ख्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युभे ॥ १३ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य जलौकेव ॥*॥ (कर्णजलौकाः)
सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । ‘कुम्भपदीषु
च’ (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्तत्वेऽपि
स्त्रीलबोधनाय—‘उमे’ इति । द्वे ‘कर्णजलौकायाः’ ‘गो-
जर’ इति ख्यातस्य ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यात्

वृश्चीति ॥ वृश्चति । ‘ओ वृश्चू छेदने’ (तु० प० से०)
‘वृश्चिकृष्योः किकन्’ (उ० २।४०) । ‘ग्रहिज्या—’ (६।१।
१६) इति संप्रसारणम् । ‘वृश्चिकस्तु दुणे राशौ शूककीटौ-
षधीभिदोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शूकयुक्तः कीटः ।

१—अनेकार्धकैरवाकरकौमुद्यां तु ‘कर्दमे गदे’ इति व्याख्यातं
मह्यप्रामाण्येन ॥

शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्णा-
दिभक्षककृमिविशेषस्य' ॥

अलिङ्गणौ तु वृश्चिके ।

अलीति ॥ अलति-दंशे समर्थो भवति । 'अल भूष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।
११८) । 'मृत्तवृश्चिकयोरलिः' इति रभसः ॥*॥ बाहुल-
कादिण्प्रत्यये दीर्घादिरपि । 'वृश्चिको ङण आलिः स्यात्'
इति वोपालितः ॥*॥ नान्तोऽप्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति ।
'ब्रीह्यादिलात्' (५।२।११६) इति । 'अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्या-
द्वृश्चिके भ्रमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ङणति ।
'ङण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'ङुणं चापेऽलिनि ङणः' (इति मे-
दिनी) ॥*॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके—इति
स्वामी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृश्चिकस्य' 'वीळी'
इति ख्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहंकाराद्वा ज्ञानो-
पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । शतृप्रत्ययः
(३।२।१२४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१।३७)
इति योगविभागाद् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे
पारादप्यापतति प्रेम्णा । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्तलो-
चनः । पारापतः कलरवः' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ कलो
रवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कस्य वायोः पोत इव, को वायुः पोतो
नौरिवास्य वा । 'पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहगान्-
तरे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परे-
वा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येनः

अथेति ॥ शशमति । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
ल्युः (३।१।१३३) । ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ०
२।७८) । 'श्येने पत्रिशशादनौ' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥*॥
'अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्रमस्य । अतः—' (५।२।११५) इ-
तीति । 'श्येनाख्यो विहगः पत्री पत्रिणौ शरपक्षिणौ' इति
शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ श्यायते । 'श्येङ् गतौ' (भ्वा० आ०
अ०) । 'श्यास्त्राहजविभ्य इन्च्' (उ० २।४६) । ('श्येनः
पक्षिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्ये-
नस्य' 'वाज' इति ख्यातस्य ॥

१—भाष्ये तु 'अव्ययानां च' इत्येव वार्तिकमुपलभ्यते ॥

उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।

उल्विति ॥ उचति । 'उच समवाये' (तु० प० से०) ।
'उलूकादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधुः । 'उलूकः पुंति
काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचति-संतपति, प-
च्यते वा दुःखेन । 'हुपचप् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । 'प-
चिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् । अत इ-
लम् । 'पुगन्त-' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु मुकुटः—
कृचादिलात् (उ० ५।३५) वुन् । पृषोदरादिलात् (६।३।
१०९) अत एलम्—इत्याह । तत्र । 'पचिमच्योः' इति
सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोदरादिलकल्पनाया अन्याव्यत्वात् ।
'अथ शक्राख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हरि-
नेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयूषधरौ । काकभी-
रुर्नक्तचारी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धू-
कस्य' ॥

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रेति ॥ व्याघ्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्याघ्र इवाटति वा । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१) ॥*॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा भर-
द्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्ब्रह्म-
भावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्रटाख्यविहंगमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुल' इति
ख्यातस्य ॥

खजरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खञ्जेति ॥ खज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । बाहुलकात् कीटन् ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि
गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्यादिलात् (३।१।१३४)
ल्युः । 'खञ्जनः खजरीटे, स्त्री सर्षपां, खञ्जनं गतौ' इति
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते ।
'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क-
ङ्कश्छद्मद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्तयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य' 'कंक-
हड' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाषः किक्कीदिविः ।

अथेति ॥ चाषयति । 'चष हिंसायाम्' (तु० प० से०)
स्वार्थण्यन्तः । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतुमण्य-
न्तो वा । अच् (३।१।१३४) । 'चासः' अपि । 'इक्षुपक्षि-
भिदोश्चासः' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'किक्की'
इति दीव्यति वाशते । 'दिवु कीडादौ' (दि० प० से०) ।

‘कृविष्टवि-’ (उ० ४।५६) इति साधुः । ‘किक्विदिविश्च चापः स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘चापो दिविः किक्विः स्मृतः’ इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चापस्य’ ‘चास’ इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

केति ॥ के मूर्ध्नि लिङ्गं चूडास्य । कलिं कलहं गच्छति वा । ‘गमश्च’ (३।२।४७) इति खच् । ‘खच् डिङ्गुक्तव्यः’ (वा० ३।२।३८) । ‘कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भूमि नीवृति । न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृङ्ग इव । कृष्णत्वात् । यद्वा विभर्ति कुलम् । ‘भृवः क्विप् च’ (उ० १।१२५) इति गन् । ‘भृङ्गो धूम्याटपिङ्गयोः । मधुव्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडलचि’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ धूम्या धूमसमूह इवाटति । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भृङ्गस्य’ ॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥*॥ दारु आहन्ति । ‘दारावाहोऽणन्यस्य च टः-’ (वा० ३।२।४९) । वासार्थं दारु आघाटयति । ‘घट संघाते’ चुरादिः । अण् (३।२।११) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृहीतत्वात् । ‘काष्ठकुट्टः शतच्छदः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठकुट्टस्य’ ‘काठकोरा’ इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) । ण्यन्तः । ‘तरत्यादिभ्यश्च’ (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ।—शाररङ्गच्—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्सूत्रादर्शनात् । ‘शारङ्गश्चातके ख्यातः शबले हरिणेऽपि च’ इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति । ‘स्रवृजोर्वृद्धिश्च’ (उ० १।११२) इत्यङ्गच् ।—‘स्र गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।२।११) वृद्धिश्च—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अणोऽप्रसङ्गात् । ‘स्रवृजोः’ इति सिद्धत्वाच्च । णिचः प्रयोजनाभावाच्च । ‘चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु’ इति दन्त्यादौ रभसात् । यद्वा सारमङ्गमस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ चतति । ‘चते याचने’ (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चातकपक्षिणः’ ‘पपिहा’ इति ख्यातस्य ॥

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

कृकेति ॥ कृकेन गलेन वक्ति । ‘वच परिभाषणे’ (अ० प० अ०) । ‘कृके वचः कुश्च’ (उ० १।६) इत्युण् । ‘कुकवाकुर्मयूरेऽपि सरटे चरणायुधे’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ताम्रा चूडास्य ॥ (२) ॥*॥ कोकनम् । ‘कुक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । संपदादिभ्यः क्विप् (वा० ३।३।१०८) । कुटति । ‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । कुका कुटः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२) इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा । —कुं पृथ्वीं कुटति । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः तन्न । अणस्तदपवादत्वात् । ‘अकारान्तिरुपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन’ (३।२।११) इति वार्तिकाद्वा । मूलविभुजादित्वम् (वा० ३।२।५) युक्तम् । ‘कुकुट्यगृतचर्यायां पुंसि स्याच्चरणायुधे । निषादशूद्रयोः पुत्रे तृणोल्कायां च कुकुभे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ चरण आयुधमस्य ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘कुकुटस्य’ ॥

चटकः कलविङ्गः स्यात्

चटेति ॥ चटति । ‘चट भेदने’ (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ कलं वङ्कते । ‘वकि गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।११) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ‘कलविङ्गः पुमान् ग्रामचटकेऽपि कलिंगके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चटकस्य’ ॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्त्रीति स्त्रीत्वविवक्षायां ‘पुंयोगात्’ (४।१।४८) इति प्राप्तो ङीप् जातिलक्षणङीप् (४।१।६३) च अजादि (४।१।४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७।३।४५) नेलम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकस्त्रियाः’ ॥

तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्चटकस्य वा पुमपत्यम् । ‘चटकाया ऐरक्’ (४।१।१२८) ‘चटकादपीति वक्तव्यम्’ (४।१।१२८) फलितम् । तयोश्चटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तन्न । ‘पुमान् स्त्रिया’ (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गैकशेषप्रवृत्त्या द्वन्द्वसंभवात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटकपुमपत्यस्य’ ॥

रुपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

रुपेति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । ‘स्त्रियामपत्ये लुपवक्तव्यः’ (वा० ४।१।१२८) इत्यैरको लुक् । ‘लुक्त्तद्धितलुकि’ (१।२।४९) । पुनष्टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चटरुपत्यस्य’ ॥

कर्कैरेटुः करेटुः स्यात्

कर्केति ॥ ‘कर्क’ इति रेटति । ‘रेट् भाषणे’ (भ्वा० उ०

से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।—‘अपघ्नादयश्च’—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ के वायौ जले वा रेटति । पूर्ववत् । ‘कर्करेटुः करेटुः स्यात् करटुः कर्कराटुकः’ इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभवादिपक्षिभेदस्य’ ॥

कृकणककरौ समौ ।

कृकेति ॥ ‘कृ’ इति कणति । ‘कण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृकेण कण्ठेन अणति वा । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । श-कन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘कृ’ इति शब्द-करणशीलः । ‘कृञो हेतुताच्छील्या-’ (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अशुभपक्षिभेदस्य’ ॥

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

वनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥*॥ परेण काकेन भृतः ॥ (२) ॥*॥ कोकते । ‘कुक् आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सलि कल्यनि-’ (उ० १।५४) इतीलच् ।—‘अजिरादयश्च’ इति किरः—इति मुकुटः । तन्न । किरचि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥*॥ अपि कायति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘वटि भागुरिः’ इत्यल्लोपः ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘कोकिलस्य’ ॥

काके तु करटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

काके इति ॥ कायति । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘इण्भीका-’ (उ० ३।४३) इति कन् । ‘काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्घयोः । रक्तिकायां मल्यवां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतवन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ करोति शकुनम् । ‘शकादिभ्योऽटन्’ (उ० ४।८१) । के रटति । ‘रट परिभाषणे’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुहृद्वेऽपि वायसे । (करटो वायभेदे)’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ न रिष्टमस्य । ‘अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्घयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ बलिना पुष्टः ॥ (४) ॥*॥ सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥*॥ ध्वाङ्गति । ‘ध्वाक्षि घोरवाशिते च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘ध्वाङ्गः काके वकेऽर्थिनि । गृहे,

१-गृहं गृहविशेषः । यथाहुः—‘ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्गोऽष्टमस्तु प्राच्याया ईशानान्ताः क्रमादनी ॥’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।—‘ध्वाङ्गी काकोलिकायां स्यात्-’ इति पाठस्तु मेदिनीस्थः ॥

‘ध्वाङ्गी तु काकोल्याम्’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ ‘कौ, कौ,’ इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति । ‘घुपिर् विशचन्दने’ (उ० उ० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ परं विभर्ति । ‘डुभृच्’ (उ० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (८) ॥*॥ वलिं भुङ्के । ‘भुज पालनादौ’ (रु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७५) ॥ (९) ॥*॥ वयते । ‘वय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वयश्च’ (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुट-श्चिन्त्यः । वयतेरात्मनेपदित्वात् । ‘वायसोऽगुरुवृक्षेऽपि श्रीवासध्वाङ्गयोः पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश ‘काकस्य’ ॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणेति ॥ द्रुणति । ‘द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु’ (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । द्रोणाख्यः काकः । ‘द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्थान्नो गुरावपि’ इति रुद्रः । ‘द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृषीपतौ कृष्णकाके, स्त्री नीवृदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ काकयति । ‘कक लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) स्वार्थेऽण्यन्तः । बाहुलकादोलच् ‘काकोलं नरकान्तरे, । ना कुलले द्रोणकाके, विषभेदे तु न स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः’ इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे ‘डोंडकाक’ इति ख्यातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः ।

देति ॥ ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । दातिं मारणमूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) अण् (३।२।१) । यद्वा दित्यौहोऽयम् । ‘तस्येदम्’ । (४।३।१२०) इत्यण् । ‘देविकाशिषा-’ (७।३।१) इत्यात्वम् । ‘वाह ऊट्’ (६।४।१३२) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘दात्यूहः कालकण्ठके । चातकेऽपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । ‘कण्ठः खरेऽन्तिके गले’ इति रुद्रः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ‘काल-कण्ठनीलकण्ठौ पीतसारं महेश्वरे । दात्यूहे ग्रामचटके खजरीटे शिखावले’ इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दात्यूहस्य’ ॥

आतायिचिलौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । ‘ताय संतानपालनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—‘अनुपसर्गे’—इत्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेऽपि णिनिः स्वीकृतः ॥*॥ स्वामी तु—आतपति—इति विगृह्यन् ‘आतापी’ इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥*॥ चिल्लति । ‘चिल्ल शैथिल्ये हावकृतौ च’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘चिल्लः खगे स चुल्लश्च पिल्ल-

वत् क्लिन्नलोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'चील' इति ख्यातस्य ॥

दाक्षाय्यगृध्रौ

दाक्षेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्राय च' (भ्वा०
आ० से०) । 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आग्यः' (उ० ३।९६)
दक्षाय्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥*॥ गृध्र्यति ।
'गृध्रु अभिकाह्वायाम्' (दि० प० से०) । 'सुसुधाञ्जुधिभ्यः
कन्' (उ० २।२४) । 'गृध्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्तु
लुब्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति मुकुटध्वन्यः ।
गृधेर्देवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृध्रस्य' 'गीध' इति
ख्यातस्य ॥

कीरशुकौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१।१३४) —
इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तत्र । णि-
जन्तविग्रहप्रदर्शनादिगुपधत्वाभावात् । 'कीरः शुकं पुंभूनि
नीवृति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शोकति । 'शुक गतौ
() । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा
शोभते । शवति वा । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'शु गतौ' () । वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।
४२) इति साधुः । 'शुको व्यासमुते कीरे रावणस्य तु म-
न्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीरस्य' ॥

समौ ॥ २१ ॥

सेति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ॥

कुङ् क्रौञ्चः

कुङ्किति ॥ कुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः (भ्वा०
प० से०) । 'कृत्विगदृक्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) 'क्रौञ्चो द्वीपप्रभेदे स्यात् पक्षि-
पर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रियामजादित्वाद्याप् ॥*॥
'कुञ्चः' इति पाठे पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'क्रौञ्चस्य' 'करांगुल' इति ख्यातस्य ॥

अथ वकः कहः

अथेति ॥ वङ्कते । 'वकि कौटिल्ये गतौ च' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न
नुम् । ववयोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ'
(अ० प० से०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा कुन्
(उ० २।३२) । 'आतो लोपः—' (६।४।६४) 'व' इति कायति
वा । मूलविभुजादिः (वा ३।२।५) । वक्ति वा । अच् (३।१।
१४) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात् कहे
श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति
शब्दम्, के जले वा ह्वयति । 'हेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा०

उ० अ०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२)
॥*॥ 'दीर्घजङ्घो निशैडः(तः) स्याद्वकोटः शुक्रवाय-
सः । कङ्कैर्दार्ढ्यलिभुक् शिखीचन्द्रविहंगमः' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे 'वकस्य' ॥

पुष्कराहस्तु सारसः ।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्वा आह्वा यस्य ॥ (१) ॥*॥
सारसि भवः । 'तत्र भवः' । (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसः
पक्षिमेदेन्द्रोः क्लीवं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'सारसस्य' ॥

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्चके वृके ज्येष्ठां खर्जूरीडमभेक-
योः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ क्रियते निशया वियोगी ।—
घञर्थे कः—इति मुकुटः । तत्र । परिगणनात् । वस्तुतस्तु
'ढकि लोपः' (४।१।१३३) इति वत् 'के कृन्नादीनाम्' (वा०
६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक वृत्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । रक् (उ० २।१३) वा । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चक्र-
शब्देनोच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९)
॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नाम यस्य ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥

कादम्बः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समूहे भवः 'तत्र भवः' (४।३।५३)
इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कल-
हंसस्तु कादम्बे राजहंसे वृषोत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उदिति ॥ उत्क्रोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कवते । 'कुङ् शब्दे'
(भ्वा० आ० अ०) 'कुवः करन्' (उ० ३।१३३) ।—कु-
रति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प०
से०) । बाहुलकात् अरक—इति स्वामिमुकुटौ 'कुवः करन्'
इति सूत्रासरणमूलकौ ज्ञेयौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुररस्य' ॥

१ वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-
किञ्चित्करमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।१।१२) उक्तेर्वातिक-
व्याख्यायां 'चक्रः' इत्यत्र 'घञर्थे कः' इत्येवोक्तम् । सैन्यपर्यायच-
क्रशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घञर्थे कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वापरवि-
रुद्धं च ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकस्यः ॥ २३ ॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्तुवदिहनि-' (उ० ३।१२) इति सः । यद्वा अचि (३।१।१३४) 'भवेद्वर्णागगा-
दंसः' इति सकृ । 'हंसः स्यान्मानसौकस्य । निर्लोभनृपवि-
ष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरः । योगभेदे मन्त्रभेदे शरीरसरुदन्तरे ।
तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ श्वेता गरुतो-
ऽस्य ॥ (२) ॥॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'चक्राङ्गो मानसौकस्य ।
चक्राङ्गी कटुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ मान-
सं सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥॥ चलारि 'हंसस्य' ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

राजेति ॥ चञ्चुसहितैश्चरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । यद्वा चञ्चुमिश्रणैश्चेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-'
(२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति । 'मुखनासिका-' (१।१।८)
इति 'हंसदीर्घभुतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्य-
लक्षणपनात् । तैर्लोहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजद-
न्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपो-
त्तमे' (इति हैममेदिन्या) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'राजहं-
सस्य' ॥

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्तै

मलीति ॥ किञ्चिद्भूषणैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लि-
क' इति आख्या येषां ते । मल्लते 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । स्वायै कन् (५।
३।७५) ।—'अच इः' (उ० ४।१।३९) —इति मुकुटः ।
तत्र । मल्लैर्लान्तत्वात् । 'मल्लिको हंसभेदे स्यात् तृणशून्ये-
ऽपि मल्लिका' इति रुद्रः । 'मल्लिको हंसमिवपि । मल्लि-
का तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥॥—
मल्लिकाकारमक्षि यस्य । शुक्लापाङ्गत्वात् (इति 'मल्लिका-
क्षः')—इति स्वामी । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' (५।४।११३)
इति षच् ॥ (१) ॥॥ एकं 'हंसभेदस्य' ॥

धृतराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

धर्तेति ॥ कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे भवाः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्यात्
पक्षिक्षत्रियभेदयोः' इति रभसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्पे
सुराज्ञि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥
(१) ॥॥ एकम् 'कृष्णचञ्चुचरणहंसस्य' ॥

शरारिराटिराडिश्च

शरेति ॥ शरं नीरमृच्छति । शरं हिंसां वा । 'ऋ गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'गुन्द्रेष्वो-
र्ना शरं नीरे' इति तालव्यादौ रभसः ॥॥ कपिलिकादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) लट्त्वे 'शरालिः' अपि ॥॥

'शरालिः' इति पाठान्तरम् । शरमतति । 'अत सात-
त्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।
१।३१) इतीण् ॥ (१) ॥॥ आ अटति । इन् (उ० ४।
१।१८) ॥ (२) ॥॥ आ अडति 'अड उद्यमने' (भ्वा०
प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥—'अक्ष्यडिभ्या-
मिण्'—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावेतत्सूत्रादर्श-
नात् ॥ (३) ॥॥ त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालि-
वैरटी गन्धोली, वानरी कपी', इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात्
॥॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी' इति ख्यातायाः ॥

बलाकः विसकण्ठिका ।

बलेति ॥ बलते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'बलाकादयश्च' (उ० ४।१।४) इति साधुः । बलेनाकति वा ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२)
॥॥ द्वे 'बकभेदस्य' ॥

हंसस्य योपिह्वरा

हंसेति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तौ' (क्या०
आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) । 'वहटा,
द्रव्योर्वह्यां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥॥ एकम् 'हंसस्त्रियाः' ॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ लक्ष्मीरस्यस्याः । 'लक्ष्म्या अच्' (ग० ५।
२।१००) इति नः । 'सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ
श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'लक्ष्मणा त्वोषधीभेदे सार-
स्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चाभिधे-
यवत्' इति मेदिनी ॥॥ निर्मकारोऽपि । 'लक्षणश्चैव सा-
रसे' इत्यमरमाला । 'लक्षणं नाम्नि चिह्नेऽथ सारस्यां लक्ष-
णा कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'सारस-
स्त्रियाः' ॥

जतुकं जिनपत्रा स्यात्

जत्विति ॥ जत्वि । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति
कन् । 'रामठे जतुकं चर्मपत्राजतुकतोः स्त्रियाम्' इति चव-
र्गतृतीयादौ रभसः ॥ (१) ॥॥ अजिनमिव पत्रमस्याः ॥
(२) ॥॥ द्वे 'जतुकायाः' 'चामचिरयि' इति ख्या-
तायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका ।

पेति ॥ परं शत्रुं उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।—
'जातेः' (४।१।६३) 'इति डीष्-' इति मुकुटः । तत्र । 'स्त्री-

१—'महापुरुषमिव प्रकटमीनशङ्खलक्षणं सरः' इति कादम्ब-
रीशेषश्च—इति मुकुटः ॥ २—'दीर्घमध्या च जतुका निशा-
शश्चबापिस्थितघनजतूकापटलकम्' इति पूर्वकविप्रयोगदर्शनात्—
इति मुकुटः ॥

खाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्यातत्वेन—'अन्वी-
विषयात्—' (४११६३) इति डीषो निषेधात् ॥ (१) ॥*॥
तैलं पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ण्वुल् (३११
१३३) ॥ (२) ॥*॥ 'तनुकुमिस्तिवन्द्रगोषः, परोष्णी तैलपा-
यिका । तैलाभ्यक्ता खलाधारा हीरा पिप्पलिका स्त्रियाम्'
इति रभसः ॥*॥ द्वे मुखविष्टा 'वागुलिकादिनामि-
कायाः' ॥

वर्चणा मक्षिका नीला

वर्चति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३१११३४) । यद्वा । वर्चति । 'वर्च
गतौ' (भ्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (१) ॥*॥
मशति 'मश शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'हनिमशिभ्यां सिकन्'
(उ० ४।१५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ण्वुल् (३१११३३) वा ॥ (२)
॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११
१३४) । 'नीला' इति क्रियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुण-
शब्दः । अतो न डीष् । गुणविवक्षायां 'नीली' इति भवत्येव
॥ (३) ॥*॥ 'नीलवर्णमक्षिकायाः' एकम् । केचित्तु
नामत्रयमिदमाहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४।१।४२)
इति युक्त एव डीषभावः ॥

सरधा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि—'
(वा० ३।२।१०१) इति डः । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः
(६।४।१४३) । यद्वा रङ्गणं रघः । 'रधि गतौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्करणात् 'अन्ये-
भ्योऽपि' इति घः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । सह
रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥*॥ मधुकर्त्री मक्षिका ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधुमक्षिकायाः' ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) इत्य-
ङ्गच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥*॥ पुत्
कुत्सितं तायते । 'तायु संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकात् कः यलोपः (६।१।६६) । 'केऽणः' (७।४।१३)
इति ह्रस्वः । 'प्रत्ययस्यात्—' (७।३।४४) इतीत्वम् । पुत्
कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति डः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुमक्षि-
काविशेषस्य' ॥

दंशस्तु वनमक्षिका ।

दंश इति ॥ दशति 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३१११३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमान्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वनमक्षिकायाः' ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौरा-
दित्वात् (४।१।४१) डीष् ।—'जातेः—' (४।१।६३) इति
डीष्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मक्षिकालप-
जातेः' ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (उ० आ० से०) ।
बाहुलकादोलच् । गौरादिः (४।१।५१) ('गन्धोली वरटा-
शुण्ड्योर्भद्रायाम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृञ्
वरणे' (खा० उ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१)
॥*॥ डीषि (४।१।४१) 'वरटी' अपि । 'वरटा वरटीहंसो-
स्तपतौ वरटः स्मृतः' इति तारपालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर-
टायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गेति ॥ भृङ्गं भृङ्गरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१)
यद्वा विभर्ति । 'शृङ्गारभृङ्गारौ' (उ० ३।१३६) इति साधुः ।
यद्वा रूपेण भृङ्गमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अण्
(३।१।२) । 'भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ची' इति रौति । 'ह शब्दे'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात् कक् ॥*॥ 'झीरुका' इति
मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (खा० उ०
अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन् । 'चीरी
झिल्लयां, नपुंसकम् । गोस्तने वज्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ चिल्लति । 'चिल्ल शैथिल्ये'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) षष्ठोदरादित्वाच्चस्य
ङः । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'झिल्ली
चीर्यातपरुचोर्वर्त्यामुद्वर्तनांशके' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ॥

समौ पतङ्गशलभौ

समाविति ॥ पतति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९)
इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं
सूते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ शलति । 'शल चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'कृशुशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।
१२२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतंगस्य' 'फणिग' इति
ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३१११३४) । खं द्योतयति । अण् (३।२।१) वा ॥
(१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'चलनशब्दार्थात्—' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'खद्योतस्य' ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गपद्मपद्ममरालयः ॥ २९ ॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ मधु लेटि 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ एवं पुष्पलिङ्ग ॥ (७) ॥*॥ मधु पिवति 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति नियमान्न टक् (३।२।८) ॥ (४) ॥*॥ 'अलो वृश्चिकलाङ्गलम् । तदिवायस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ द्वौ रेकौ नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥*॥ विभर्ति । 'भृजः किनुद्र च' (उ० १।१२५) इति कन् ।—'शृङ्गाङ्गभृङ्गाः' इति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उणादिषु तादृशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥*॥ पद्म पदान्यस्य ॥ (९) ॥*॥ भ्रमति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति कर्न् । 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'अलिः सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य' ॥

मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मद्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ वर्हमस्यस्य । 'फलवर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ भुजङ्गं भुङ्के । 'भुज पालनादौ' (रु० प० अ०) । क्रिप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखास्यस्य । 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वलच् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । शिखी वहौ वलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखावलयन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ केकास्यस्य । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति तच्छीलः 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णितिः ॥ (९) ॥*॥ नव 'मयूरस्य' ॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हल-दन्तात्-' (६।१।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मयूर-वाण्याः' ॥

समौ चन्द्रकमेचकौ ।

समाविति ॥ चंद्र 'इव । इवे प्रतिकृतौ' (५।६।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७) । 'वर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः' इति कात्यः । 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे वर्हचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शीति ॥ शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुञ्चते । 'चुड समुच्छ्राये' (तु० प० से०) भिदादिपाठाद् (३।३।१०४) अङ् दीर्घः । 'चूडा वडभौ शिखायां बाहुभूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मयूरशिखायाः' ॥

शिखण्डश्च पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखेति ॥ शिखिनान्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।११४) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो वर्हचूडयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुटने' (चु० प० से०) । अच् । (३।३।१३४) घञ् (३।३।१९) वा । 'पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशात्मलिवेष्टके । भक्तसंभूत-मण्डे च पङ्कावश्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयो-वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वर्हे पिच्छे दले-ऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मयूरपिच्छस्य' ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा० ३।२।३८) । 'खच्च डिद्धा' (वा० ३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु । 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः स्यादाशुगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'वहिहाधान्-भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२।२१) इत्यसुन् णिच् । कचिच्छा-न्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेपि । यद्वा विहाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हि गतौ' (खा० प० अ०) वा स्वार्थण्यन्तः । 'सर्वधातुभ्योऽसन्' (उ० ४।१८९) 'विहायाः शकुनौ पुंसि गगने पुनपुंसकम्' (इति मे-

दिनी) ॥ (५) ॥३॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'शके हनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्यय-चतुष्टयम् ॥ (६) ॥३॥ पक्षावस्य स्तः इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥३॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौवले करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥३॥ 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षि-विहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥३॥ 'शकुन्तस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥३॥ द्विजायते । 'अन्येष्व-पि' (३।२।१०५) इति डः । 'द्विजः स्याद्ब्राह्मणक्षत्रवैश्यद-न्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥३॥ पतत्रमस्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥३॥ एवं पत्री । 'पत्री इयेने पत्ररथे काण्डद्वरथिकाद्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥३॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥३॥ पतति । 'पतु गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥३॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥३॥ अण्डाज्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'अण्डजो मृगनाभौ स्यात्सरटेऽहौ खगे झपे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥३॥ नगो वृक्षः, नगो वा ओको यस्य । 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षिपञ्चास्ययोरपि' इति मेदिनी—जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८) ॥३॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इतिः (५।२।११५) । ('वाजी वाणाश्चप-क्षिषु' इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥३॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२०) ॥३॥ वाति । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) 'वातेर्द्धिच' (उ० ४।१३४) इतीण् ॥—'वेजो डित्' (उ० ४।७२)—इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ॥ (२१) ॥३॥ 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१। १५०) इति पक्षे सुट् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षल्म् ॥ (२२) ॥३॥ पतति । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) । —'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरत्रिः—इति मुकुट एतत्सूत्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥३॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥३॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ भवत्ये' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥३॥ पतितुमिच्छवः । लट्-शता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-' (७।४।५४) इतीस् ॥ (२६) ॥३॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (२७) ॥३॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य' ॥ तेषां विशेषा हारीतो महुः कारण्डवः प्लवः ॥३४॥ तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः । कोयष्टिकष्टिद्विको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥ तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः 'हारिः पथिकसंतान-

द्युतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५।२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा हारयति किप् (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । हा चात्तावीतश्च 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयाल' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥३॥ मज्जति । 'दुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जस्तवेन (८।४।५३) दः । 'महुः पानीयकाकिका' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ रमणम् । 'जमताहुः' (उ० १।११४) इति रमेडः । ईषद्रण्डः । 'ईषदर्थे च (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥३॥ प्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ 'प्लवः प्लवे प्लवौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेल-कमेकयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे । जलान्तरे प्लवं गन्धतृणे मुस्तकभियपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ 'तित्तिशब्दं' राति । बाहुलकात्किः । 'तित्तिरिः पक्षिणि मुनौ' इति हैमः ॥३॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोतलावतित्तिराः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥३॥ 'कुक्' इति शब्दं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) बाहुलकाद्भक् । 'कुक्' शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वनकुक्कुटोऽयम् ॥ (१) ॥३॥ लावयति । 'लव् छेदने' (क्या० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१। १३४) ॥ (१) ॥३॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन वि-पनाशकत्वात् । 'कृल्यल्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवजीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ चकति । 'चक तृप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥११॥३॥ कं जलं यष्टिरिवाय । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥३॥ 'टिट्ठि' शब्दं भाषते । 'टिट्ठि' शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥३॥ वर्तते 'वृत्तु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥—उदीचां तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचां न (वा० ७।३।४५) । इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका' ग्रहणम्,—इति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकः' इति रूपकथनमिदम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ आदिना शारिकादयो ज्ञेयाः ॥ 'पक्षिजातिविशेषाः' ॥

१—'अव्यक्तशब्द' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिटिट्ठिभः

कोकः क्रकरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिव्याख्यातपाठे तु न रूपद्वयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

गरुपक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूहम् ।

गरुदिति ॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । यद्वा गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'मृगोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्षयते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा 'पक्षस्तु मासार्थे गृहसाध्ययोः । चुल्ली-रन्त्रे बले पार्श्वे वर्गे केशात्परश्वये । पिच्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुञ्जरे' इति (मूर्धन्यपान्तेषु) हैमः ॥*॥ सान्तो-ऽपि । 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति शुभाङ्कः ॥ (२) ॥*॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (तु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंस्ति-' (३।३।१२९) इति घः । 'छादेर्घे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः । 'गरुपक्षौ नरौ छदम्' इति बोपालितात्क्रीवमपि ॥ (३) ॥*॥ पतत्यनेन । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रैङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पतेर्वाहुलकादत्रन् वा ॥ (५) ॥*॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'पक्षस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमूलस्य' ॥

चञ्चुस्त्रोटरुमे स्त्रियौ ॥३६॥

चञ्चुरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'चञ्चश्चञ्चुस्तथा त्रोटिः' इति हलायुधः । मित्र आदौ (१) निपातितः । अपट्टादित्वादित्यन्ये—इति मुकुटः । तत्र । गणद्वयस्योच्चलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चुः पचाहुले त्रोट्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रोट्यते । 'वृट् छेदने' (तु० आ० से०) चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'त्रोटिश्चञ्चवां खगान्तरे । मीनकटफलयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षितुण्डस्य' 'चोंच' इति ख्यातस्य ॥

प्रडीनोड्डिनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम्, संगतम्, वा डयनम्, 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) ॥ 'खादय ओदितः' (दि० गणसूत्रम्) इत्योदि-त्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः ॥*॥ 'पक्षिणां गतिविशेषाणां' पृथक्पृथगेकैकम् ॥

पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) ।

'हपिशिरुहि-' (उ० ४।१।१९) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् ॥ 'पेशी सुपक्वकणिके मांस्यां ख-न्नपिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डभेदे' (इति तालव्यान्तेषु मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुप्यति निष्कामत्यस्मात्स्वयमेव । 'अ-कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ 'कोषोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे पेश्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खन्नपिधा-नके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ तालव्यान्तोऽप्ययम् ॥ 'कोशोऽस्त्री-' (इति तालव्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥ (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसख-ण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमि-च्छति ॥*॥ द्वाभ्यां हीने क्रीव इत्यर्थः ॥ अमत्यस्मात् । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) 'जमन्ताङ्कः' (उ० १।१।१४) ॥ 'अण्डं मुक्के च पेश्यां स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति ख्यातस्य ॥

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलेति ॥ कुलं पक्षिसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गतौ' (भ्वा० अ० से०) 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् ॥ यद्वा कौ लायो गतिरस्मात् ॥—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः । 'ह-लश्च' (३।३।१२९) इति घञ्—इति मुकुटः । तत्र । 'हलश्च' (३।३।१२९) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३।३।१२७) इत्य-नुवृत्तेरपादानेऽप्राप्तेः ॥ 'कुलायस्तु पुमान्स्थानमात्रे स्यात् पक्षिवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नितराम् ईङ्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा निश्चिता इलन्यत्र । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । संज्ञापू-र्वकत्वान्न गुणः । डलयोरेकत्वम् ॥ 'नीडं स्थानकुलाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिवासस्य' ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा । 'पूज् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'पूज् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा 'हसिमृगि-ण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती' । 'वयसि प्र-थमे' (४।१।२०) इति डीप् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृह-स्थाने च वाससि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पायते । पिबति वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । मुकुटस्तु—'इण्भीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । पच्यते परिणम्यते-ऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञि वा इत्याह । तत्र । अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थात्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी) । इत्येतेष्व-र्थेषु शिशुभिन्नेषु मुकुटव्याख्या युक्ता । शिशौ त्वस्मदीया—इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते वृद्धिं प्राप्यते 'कृ गतौ प्रा-

पणेऽपि च' (भ्वा० प० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु—सदैव इत्यति चलति, वृद्धिं गच्छति वा । 'अर्तिगृह्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)—इति व्याख्यत् । तत्र । 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च' (इति मेदिनी) इत्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशस्यास्य 'वयसि अर्भक' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिम्भडिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) डीड आत्मनेपदित्वात्—'डयति—' इति स्वामी,—डयनं डीः । डिया भाति—इत्यादि मुकुटश्रो-पेक्ष्यौ ॥ (४) ॥*॥ पर्ययति । पर्ययते वा 'पृथु प्रक्षेपे' चुरादिः । प्रथते वा । 'प्रथ प्रह्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः ।—पृथु कायति—इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्ववदवयसि चरितार्थत्वेनास्य वयसि बाधनात् ॥ (५) ॥*॥ शव्यते । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ इयति, शायते, वा । 'शोतमूकरणे' (दि० प० अ०) । 'शः कित् सन्वच्च' (उ० १।२०) इत्युः सन्वद्धावाद्धित्वेत्वे ।—शशति हुतेन गच्छति । 'शश हुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरतः इ' इति (कुः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'शिशुमात्रस्य' ॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च 'अचतुर' (५।४।७७) इति अच् ॥ (१) ॥*॥ मेथति 'मिथु मेथु संगमे' (भ्वा० उ० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनना-बाहुलकाद्गुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य' (८।१।१५) इति साधुः । 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि । 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य' । मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्त्रीकुर्वन्मुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः ॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'युजिरुचितिजां कुश्' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुलम् । युगं लाति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।

३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यमलस्य' ॥

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरवातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

समूहेति ॥ समूह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—'हलश्च' (३।३।१२१) इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरामुह्यते । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंस्ति' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहति वा । अच् (३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ व्यूह्यते । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संदुह्यते । 'दुह प्रपूर्णे' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । ('विसरः प्रसरे व्रजे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरणव्युत्पत्तौ तु 'गोचरसंचर' (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (६) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुच् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुम्' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च हुतवृ-त्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ निकीर्यते । 'कृ वि-क्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निकरो निवहे सारे न्यायदेयधने निधौ' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ त्रय्यते नियम्यते । 'मुण्डमिथ्र' (३।१।२१) इति ष्यन्ताद्-तशब्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा 'वात-च्छयोः' (५।३।११३) इति लिङ्गाद्वृद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छायतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः । 'पुंस्ति' (३।३।११८) इति घः । 'वारः सूर्यादिवासरे । द्वारे हरे कुञ्ज-वृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) । 'हो हन्ते' (७।३।५४) इति घः । 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ संची-यते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥*॥ समुदायते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । आङ् । अच् (३।१।१३४) । 'समुदायः समूहे स्याद्युदे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ समुदीयते । 'इण् गतौ'

१—मेदिनीतस्तु द्वन्द्वस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तद्वि-रोधः । किं तु 'त्वन्तायादि न पूर्वभाक्' इतिप्रतिज्ञाविरोधादुपेक्ष्यः ॥

(अ० प० अ०) 'ई गतौ' (अ० प० अ०) वा ।
 'एरच्' (३।३।५६) । 'भवेत्समुदयः संघे संयुगे च समुद्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समवा-
 य्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।—
 समवयन्यनेनास्मिन् वा । घञ् (३।३।१९) —इति मुकुटः ।
 तत्र । 'अजम्भ्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरो-
 धात् । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥*॥ चीयते ।
 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः
 समूहे प्राकारमूलवन्धे समाहृतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥
 गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
 'एरच्' (३।३।५६) वा । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः ।
 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
 (१८) ॥*॥ संहन्यते । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥*॥
 वृण्यते । 'वृणु भक्षणे' (तु० प० से०) । वृणोति वा ।
 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥ नि
 कुरति । नि कुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । वा-
 हुलकादम्बच् अत उत्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सितमम्बते,
 अम्ब्यते वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच्
 (३।१।१३४) 'कोः कट्-' (६।३।१०९) घञ् (३।३।१९)
 वा कदति, कड्यते वा । 'कदिः' सौत्रः । बाहुलकादम्बच् ॥
 'कदम्बं निकुरम्बे स्यात्रीपसर्पयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥
 (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'समूहस्य' ॥

वृन्दभेदाः

वृन्देति ॥ समूहविशेषा उच्यन्ते ॥

समैवर्गः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । वृज्यते 'वृजी वर्जने' (अ०
 आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।३।५२) ॥
 (१) ॥*॥

संघसार्थौ तु जन्तुभिः ।

संघेति ॥ संहन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संघोद्धौ गण-
 प्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति,
 स्रियते, वा । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तर्णितः'
 (उ० २।५) इति थन् । 'सार्थौ वणिक्समूहे स्यादपि सं-
 घातमात्रके' (इति मेदिनी) । 'यूथादयश्च' —इति मुकुट-
 श्रिन्यः ॥ (२) ॥*॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघा-
 तपुञ्जौघसार्थयूथकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितम् । कोलति ।
 'कुल संस्थाने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-'
 (३।१।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयग-
 णेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

यूथं तिरश्चां पुनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

यूथमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ०
 प० से०) । 'तिथपृष्ठग्रूथप्रोधाः' (उ० २।१२) इति साधुः ।
 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति' (इति मेदिनी)
 ॥ (१) ॥*॥

पशूनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प०
 से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समजः
 पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 एकं 'पशुसंघस्य' ॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घञ्
 (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः

अथेति ॥ निचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।
 'संघे चानौत्तराधर्ये' (३।३।४२) इति घञ् आदेः कश्च ॥
 'निकायस्तु पुमौल्लक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ' । ('समुच्चये
 संहतानां निलये परमात्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 'वृन्दभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिङ्गयते वा । 'पिजि हिंसाबलादा-
 ननिकेतनेषु' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ्
 (३।३।१९) वा पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा उन्नत्या
 पुमांसं जयति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति
 डः ।—पुङ्गयते । पुञ्जः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अश्रुते ।
 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशिषणाग्र्यो रुढाय-
 लकौ च' (उ० ४।१३३) इतीप् धातोर्लुङागमः । यद्वा रश्यते ।
 रश सौत्रः शब्दार्थः ॥—दीप्त्यर्थः—इति स्वामी । बाहुलका-
 दिण् । ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा । 'राशिर्मे-
 षादिपुञ्जयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कीर्यते । 'कृ
 विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥
 कूटयति । कुड्यते वा । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०)
 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु० उ० से०) वा अच् (३।१।१३४)
 घञ् (३।३।१९) वा 'कूटं पूर्द्धारयन्त्रयोः । मायादम्भादिश्र-
 ज्ञेषु सीराङ्गेषु तत्तुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रितवृन्दस्य' ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्वर्णे ।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमयूरतित्तिरीणां गणे । कपोता-
 नाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणाम्, च गणः ।

‘अनुदात्तादेरञ्’ (४।२।४४) । शुक्रात् ‘तस्य समूहः’ (४।२-३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोलकादीनां ग्रहः । ‘कापोतो रुचके, क्लीबं कपोतौघेऽजनान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘शौकं शुक्रगणे स्त्रीणां करणे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ‘कपोतादीनां गणस्य’ पृथक् पृथक् ॥

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

गृहेति ॥ छयति छीयते, वा ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) बाहुलकादीकन् । ‘छेको गृहाश्रितमृगपक्षिणोर्नागरे त्रिषु’ (इति मेदिनी) । ‘छेकस्त्रिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे’ इति चवर्गादौ रभसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । ‘ग्रह उपादाने’ (क्या० उ० से०) । ‘पदास्त्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च’ (३।१।११९) इति क्यप् । ‘गृह्यं गुदे ग्रन्थभेदे क्लीबं, शाखापुरे स्त्रियाम् । गृहासक्तमृगादौ ना, त्रिषु चास्त्वैरिपक्ष्ययोः’ (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । ‘गृह्यको निम्नके छेके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गृहासक्तपक्षिणाम्’ ॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मर्या मनुजा मानवा नराः ।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । ‘मनोर्जाताव्ययतौ शुक् च’ (४।१।१६१) । स्त्रियाम् ‘-हयगवय-’ (वा० ४।१।६३) इति प्रतिप्रसवेन ङीप् (४।१।६३) । ‘हलस्तद्धितस्य’ (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीषि मानुषी । जातिविवक्षायां ङीषः (४।१।६३) परत्वाद्वन्तत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ म्रियते । ‘मृड् प्राणत्यागे’ (तु० आ० अ०) । ‘हसिमृग्रिण्-’ (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्यं यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोर्जातः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ (दि० आ० से०) । ‘पञ्चम्याम्-’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (४) ॥*॥ मनोरयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपत्यम् । ‘ब्राह्मणमाणव-’ (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अजि घुगभावो वा ।—औपसंख्यानिकोऽण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानाभावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति नृणाति वा । ‘नृ नये’ (भ्वा० क्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘नरोऽजे मनुजेऽर्जुने । क्लीबं तु रामकर्पूरे’ (इति मेदिनी) ।—नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां गतिम् । ‘नयतेर्ङिच्च’ (उ० २।१००) इति ऋन् ङित्वाटिलोपः—इति मुकुटः । तत्र एवं सत्यदन्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्तरूपपत्तेश्च । ऋदन्तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘मनुष्यमात्रस्य’ ॥

१—अत्र ‘शौकमव्ययम्’ इति तु मेदिन्यामदर्शनात्त्यक्तम् ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः ॥ १ ॥

स्युरिति ॥ पाति । ‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘पातेर्ङ्मसुन्’ (उ० ४।१।७८) क्वचित् ‘पूजो ङ्मसुन्’ इति पाठः । पुनाति ‘पूज् पवने’ (क्या० उ० से०) ॥ (१) ॥*॥ पञ्चभिर्भूतैर्जन्यते । घञ् (३।३।१९९) ‘जनिवध्योश्च’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः । यद्वा पञ्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥*॥ पुरति । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुरः कुषन्’ (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा ‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । बाहुलकात्कुषन् ॥ (४) ॥*॥ नयति । ‘नयतेर्ङिच्च’ (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मनुष्यजातौ पुरुषस्य’ ॥

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रायति गर्भोऽस्याम् । ‘स्त्रायतेर्ङ्’ (उ० ४।१६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१।६६) । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ योषति । युष्यते वा । ‘युष’ सौत्रः सेवयाम् । ‘हसरुहियुषिभ्य इति’ (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । ‘स्त्री वधूयोषिता रामा’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा । अच् (३।१।१३४) युष्यते । योष्यते वा । घञ् (३।३।१९९) ॥*॥ ‘जोषा’ इति चवर्गादिपाठे जुषते, जुष्यते वा । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ (तु० आ० से०) अच् । (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा ।—जुषति—इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ ‘नृनरयोर्वृद्धिश्च’ इति शाङ्करवादि (४।१।७३) गणे पाठान्डीन् जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्च । मुकुटस्तु—नृनरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । ‘नृनराभ्यां च’ (वा० ४।४।४९) इत्यञ् । वृद्धिः (७।२।११७) । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । नारी । नृनरस्य वेयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि वृद्धौ (७।२।११७) नारी, इति वा इत्याह । तत्र । ‘नृनराभ्याम्’ इत्यस्याप्रसिद्धत्वात् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यणि ‘नृनरयोः’ इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप्-ङीनोः स्वरभेदाच्च ॥ (५) ॥*॥ सीमोऽन्तः । ‘शकन्धादिः’ (वा० ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ वहति, उह्यते वा । ‘वहो धश्च’ (उ० १।८३) इत्यूः । मुकुटस्तु—बभ्रात्यविद्यया । ‘चमितनिबन्धिभ्यः’ इत्यूः—इत्याह । तत्र । ‘कृपिचमितमिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः’ (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरग्रहणात् नलोपविधेरदर्शनाच्च ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः । अपाङ्गनिरीक्षणात् । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ वमति

१—इदं तु भाष्यकैयटानभिज्ञत्वसूचकम् ॥

सेहम् । 'उवम उद्विगणे' (भ्वा० प० से०) ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । यद्वा वामः कामोऽस्त्यस्याः । अशौआ-
यच् (५।२।१२७) । 'वामं धने पुंति हरे कामदेवे पयोधरे ।
बलुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(९) ॥*॥ वनति । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । वा-
हुलकादितन् । यद्वा वन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) 'वनि-
ता जातरागस्त्रीस्त्रियोस्त्रीत्रिषु याचिते । सेविते' (इति मे-
दिनी) ॥ (१०) ॥*॥ महति, मह्यते वा । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'सलिकत्यनिमहि-' (उ० १।५४) इती-
लच् । ('महि'ला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ सह-
स्रोत्सवस्य इला भूमिः, इति विग्रहे 'महेला' अपि ॥ (११)
॥*॥ एकादश 'स्त्रीमात्रस्य' ॥

विशेषास्तु

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ३
सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः । 'अङ्गात्कल्याणे'
(ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे यानेऽप्यङ्गना
तु नितम्बिनी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भयशीला । 'जिभी
भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुक्नौ' (३।२।१७४) इति
कुः । 'भीरुः स्यात्कातरे नार्याम्' इत्यजयः । 'भीरुराते
जने स्त्रियाम्' इति रभसः । 'भीरुराते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयो-
षिति योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूयान् कामो-
ऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे
वास्याः । यद्वा वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१)
॥*॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्याः । 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुन्म-
दयोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ
गृहे । क्लीवं प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोस्त्यस्याः ।
इनिः (५।२।११५) । 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी
मानवति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते स्म ।
'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिडभावे क्तः (३।२।
१०२) । 'कान्ता नार्या प्रियंगौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे ।
लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायान्तःशिलासु च' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ ललते । 'लल ईप्सायाम्' । 'चुरादीनां वा णिच्'
इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा
लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि'

(उ० २।७८) इति युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामि-
नीनारीभेदजिह्वासु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
अतिशयितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ अतीवोनति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) सुपूर्वः ।
वाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । गौरादिः
(४।१।४१) । 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभेदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां
वारम्यते । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥*॥ रमते ।
ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः ।—रमयति—इति तु मुकु-
टस्य प्रमादः । प्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वाणिनि-
मित्त्वृद्धभावाच्च । 'रामः श्यामे हलायुधे । पशुभेदे सिते
चारी राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुपे रामा हिङ्गु-
लिनी स्त्रियोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्कृष्टस्त्रीविशेषाणां
पृथक् पृथक् । एते द्वादशभेदाः 'स्त्रीणाम्' ॥

कोपना सैव भामिनी ।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप क्रोधे' (दि० प०
से०) 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
अवश्यं भामते । 'भाम क्रोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आव-
श्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रह्लादिणिनिः (३।१।
१३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपनस्त्रियाः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ४ ॥

वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥ मत्ता
क्षीवेव काशते भाति । 'कर्तर्युपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः
॥*॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥
(२) ॥*॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५।३।५५) ।
द्रव्यप्रकार्वात्रामुः (५।४।११) ॥ (३) ॥*॥ वरवर्णोऽस्त्य-
स्याः । इनिः (५।२।११५) । 'शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे
या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरवर्णि-
नी' इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्ट-
स्त्रियाः' ॥

कृताभिषेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । मह्यते । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) 'अविमह्योषिषच्' (उ० १।४५) । 'महि-
षी नृपयोषिति । सैरिभ्यामौषधीभेदे' इति हैमचन्द्रः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इनिः (५।२।
११५) । 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्' ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ५ ॥

भार्या जायाथ पुंभूस्त्रि दाराः

१—अथशब्दात् पुंभूस्त्रो न पूर्वभावत्वम्—इति स्वामी ॥

१—तथा च रसिकरञ्जनश्लेषः 'चिरमीक्षेमहिलास्यम्' इति
शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयपरः । २—तथा च दमयन्तीश्लेषः 'परमहेला-
रतोऽप्यपारदारिकः' इति । ३—भावः शृङ्गारचेष्टाविशेषः ।
तद्युक्ता 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

पत्नीति ॥ पत्युर्यज्ञे संयोगो यथा । दंपत्योः सहाधिकारात् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ पाणि-
गृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० ४।१।५२)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः पूरणी । 'द्वेस्तीयः' (५।२।
५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति
हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽस्त्यस्याः । पत्या सह
कर्मस्वधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' (५।२।१३२) इती-
तिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४)
॥*॥ भ्रियते । भूर्यते वा । 'डुभृज् धारणपोषणयोः' (जु०
प० अ०) । 'भृ भरणदौ' (क्र्या० प० से०) वा ण्यत् (३।
१।१२४) । यत्तु—संज्ञायां भृजः (भ्वा० उ० अ०) 'कहलो-
प्यत्' (३।१।१२४)—इति स्वामी व्याख्यत् । तन्न । 'संज्ञा-
यां समजनिषद-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परत्वात् ।
संज्ञापयुदासः (३।१।११२) तु पुल्लिङ्गे सावकाशः । 'तदनु-
बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' (प० ४।२।९) इति न्याया-
द्भृज एव क्यप् । न डुभृजः ॥ (५) ॥*॥ जायतेऽस्याम् ।
'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां
जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ दारयन्ति
भ्रातृन् 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०) । णिजन्तः । 'दार-
जारौ कर्तरि णिङ्क् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि
दारयतेः पचाद्यच्चा (३।१।१३४) सिद्धम् । खरश्च समः ।
'कर्षालतः-' (६।१।१५९) इति घञ्यन्तोदात्तत्वात् । त-
थापि 'अच्छावशक्तौ' (६।२।१५७) इति खरवाधनार्थमि-
दम् ॥*॥ टाबन्तोऽपि । क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते
यथाक्रमम् । 'क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिः'
इति व्याडिशुभाङ्गौ ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'परिणीतायाः
स्त्रियाः' ॥

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरंध्री

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ।
'कुटुम्बं पोष्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ 'पुरं
नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'भृज् धारणे'
(भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थे ण्यन्तः । 'संज्ञायां भृतृवृ-' (३।२।
४६) इति खच् । 'खचि हस्वः' (६।४।९४) । गौरादिः
(४।१।४१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९—हलन्तात् 'इगुप-
धात् किः—इति मुकुटः । तन्न । धरतेर्हलन्तत्वेगुपधलयो-
रभावात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुत्रादिमत्याः सधवायाः' ॥

१—'हृदचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरति । 'अच
इः' (उ० ४।१।३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) शात्वकार-
लोपमुमागमौ । पुरंध्रिर्हस्वान्तापि । तथा च । 'तौ खातकैर्बन्धुमता
च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघुः— इति मुकुटः ॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

सुचेति ॥ शोभनं चरित्रमस्याः ॥ (१) ॥*॥ अस्ति एक-
स्मिन् पत्यौ । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतृ (३।२।
१२४) । 'श्रसोरलोपः' (६।४।१११) । 'उगितश्च' (४।१।
६) इति ङीप् । 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये
विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ साध्नोति परकार्यं परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (खा०
प० अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् 'वोतो गुण-' (४।
१।४४) इति वा ङीप् ॥ (३) ॥*॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥
पतिव्रतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ॥

कृतसपत्निकाध्यूढाधिविन्ना

कृतेति ॥ सपत्न्येव स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतासप-
त्निका यस्याः ॥*॥ 'कृतसापत्निका' इति कचित् पाठः ।
सपत्न्या भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । ङीप् (४।१।४१) य-
लोपः (६।४।१५०) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ह्रस्वत्वम् (७।
४।१३) च । कृता सापत्निका यस्याः ॥*॥ कचित् 'कृतसा-
पत्निका' इति पाठः । सपत्न्या आगतम् । 'तत आगतः'
(४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्नक-
मस्याः । 'असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासान्नेत्वम् ॥ (१)
॥*॥ अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । 'अध्यूढा कृतसाप-
त्न्यनार्यामध्यूढ ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
अधि उपरि विन्नं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विन्ना लब्धा
यस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथमम्यूढायाः' ॥

अथ स्वयंवरा ।

पतिवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या० आ०
से०) । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१)
॥*॥ एवं पतिं वृणोति ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । 'अवय-
पण्य-' (३।१।१०१) इत्यनिरोधे यत् । ('वर्या पतिवरायां
स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्मरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः' ॥

कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कुलेति ॥ कुलपालिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः । (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कुलं पालयति । 'पाल रक्षणे' (सु०
प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यभिचारवारणेन कृतकुलरक्षायाः' ॥

कन्या कुमारी

केति ॥ कनति । कन्यते वा । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अग्न्यादिः (उ० ४।१।१२) । 'कन्या नार्या कुमार्या
च राशौषधिविशेषयोः' इति हैमः । 'कन्या कुमारिकानार्यो-

रौप्यधाराशिवभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कस्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुच्चोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारम् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्रौ ना न द्वयोर्जात्यकाब्धने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमाल्योर्नदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बूद्वीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ॥

गौरी तु नक्षिकानागतार्तवा ।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'ऋजेन्द्र' (उ० २।२८) इत्यादिना रन्ततो निपातितः । गौरादिवात् (४।१।४१) ङीप् । 'गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियंयुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नैजते स्म । 'ओणजी व्रीडे' (तु० आ० से०) । 'गल्यार्था' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'नक्षिका तु कुमार्या स्यात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अनागतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अट्टरजस्कायाः' ॥ स्यान्मध्यमा ट्टरजाः

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽन्यवल्मे तु न स्त्रियाम् । स्त्रियां ट्टरजोनार्या कर्णिकाङ्गुलिभेदयोः । त्र्यक्षरच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः' ॥

तरुणी युधतिः समे ॥ ८ ॥

तेति ॥ तरति । 'तृ छवनतंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'तौ रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि' (४।१।२०) इति ङीप् । 'नञ्जलीकक्' (वा० ४।१।१५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शब्दभेदः । ('तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कनिन्युवृषि' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'यूनस्तिः' (४।१।७७) । यत्तु—'यौतेः कतिः' इति कतिप्रत्ययान्तात् पाक्षिके ङीप् (ग० ४।१।४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचख्यौ । तत्र । यौतेः

१ मुकुटस्तु—लजते । 'ओलजी व्रीडे' (तु० उ० से०) । पृषोदरादिवादादेर्नत्वम् । केचित्तु 'नोलजी' इति तवर्गपञ्चमादि पठन्ति—इत्याह ॥

शत्रन्तात् ङीप् (४।१।१५) युवतिशब्दाद्वा 'सर्वतोऽक्षिन्नार्थात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलदत्तादिपृक्तसूत्राभावाच्च । स्त्रीसामान्येऽन्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिस्तु तथा स्मृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मध्यमवयसि वर्तमानायाः' ॥

समाः स्नुषाजनीवध्वः

समा इति ॥ लौति । 'लु प्रध्वणे' (अ० प० से०) । 'लुवृश्चिक्कृत्युपिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥*॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जनिवसिभ्यामिण्' (उ० ४।१।३०) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'जनो लोके जगद्धेदे पृथग्जने । जनी स्नुषावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनी वध्वोरुपत्तावौपधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वहति । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः पत्न्यां स्नुषानार्योः स्नुष्कासारिवयोरपि । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुत्रभार्यायाः' ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरैति ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद्धर्तृगेहम् । अच् (३।१।१४) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'वयस्यचरमे' । (वा० ४।१।२०) इति ङीप् ॥*॥ चरति । बाहुलकादण्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥*॥—चिरिणोति । चिरण्टी ।—इति स्वामी । तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) इति धातुः; पृषोदरादिः । ('चिरिण्टी तु सुवासिन्यां स्याद्वितीयवयःस्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सु अतीव वसति पितृगृहे तच्छीला । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णितिः ॥*॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । स्त्रेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तयौवनायाः पितृगेहस्थायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्त्यस्याः । 'मतुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद' (३।२।१५४) इत्युक्त् । 'कामुकः कमने-

१—पितृकुलस्नेहाचिरमिति गच्छति । 'चिरम्' इत्युपपदे 'इट गतौ' इत्यत 'इगुपध' इति के पृषोदरादिवाचिराकारनाशे इकारस्य विपर्यये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे ङीप् चिरिण्टी'—इति मुकुटः । हैमस्तु स्वोपज्ञानममालाव्याख्यायाम्—चिरिः सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । 'डिण्टश्चर् च वा' इति साधुः । 'चरिण्टी' इत्यपि । 'चिरिण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यन्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

ऽशोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे
'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यमनादीच्छावत्याः' वा ॥

वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

वृषेति ॥ 'वृषो नरो वृषः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी ।
वृषं नरं शुक्लं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।
१।८) । 'अश्वक्षीर-' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्मैथुने-
च्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३।२।१२४) ।
'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'आच्छीनयोर्नुम्' (७।१।
८०) ॥ (१) ॥॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीप् ।
कामुकी ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मैथुनेच्छावत्याः' ॥

कान्तार्थिनी तुया याति संकेतं साभिसारिका ।

कान्तेति ॥ अभिसरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०)
ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥ एकं 'भर्त्रिच्छया रति-
स्थानं गच्छन्त्याः' ॥

पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलदेवरी ॥ १० ॥
खैरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाच्चलति पुरुषान्तरं ग-
च्छति । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ।—पुमांसं वृत्ताच्चालयति
च्यावयति । कर्मण्यणन्तान्डीप् (४।१।१५) —इति मुकुटः ।
तत्र । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्वाविधानाद्-
द्धिप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥॥—कर्षति
मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश्च चः'
(२।१०४) इत्यनिः—इति स्वामी ॥॥ 'धर्षणी' इति
वा पाठः । धर्षयति । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां
तु 'धर्षणी' (इति मेदिनी) ॥॥ 'धर्षिणी' इति कश्चित्
पाठः । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णितिः ॥ (२)
॥॥ बभ्राति मनोऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) । ('बन्धकः
स्याद्विनिमये पुंश्चल्यां स्याच्च बन्धकी' इति मेदिनी) ॥ (३)
॥॥ सत्या भिन्ना ॥ (४) ॥॥ अटति । 'अट गतौ'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुलं जनपदे
गेहे' इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्धादिः (वा० ६।१।
९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ एति । तच्छीला 'इणश्जि-' (३।२।
१६३) इति करप् । 'टिड्ढा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'इ-
त्त्वयसत्यां पथिके क्रूरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६)
॥॥ स्वया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितुं शीलमस्याः ।
'इर गतौ' (अ० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
णितिः । 'खादीरेणिः' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥

(७) ॥॥ पांशु पापमस्त्यस्याः 'खमुख-' (वा० ५।२।
१०७) इति रः । 'कपिलकादिः' (वा० ८।२।१८) सिध्मादि-
लात् (५।२।९७) लज् वा । पांशु लाति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥॥ अष्टौ 'असत्याः' 'स्वै-
रिण्याः' ॥

अशिखी शिशुना विना ।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिखी-' (४।१।६२)
इति साधुः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः' ॥
अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विक्रान्तौ' (बु० उ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला ।
वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥॥ एकं 'पतिपुत्ररहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ॥ विफलं श्वसिति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।
७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नेद । 'विश्वस्तो
जातविश्वासे विश्वस्ता विधवास्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१)
॥॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥॥ 'विश्वस्ताविधवे तुल्ये
विशस्तापतिनी च सा' इति श्वाचस्पतिः ॥॥ द्वे 'र-
ण्डायाः' ॥

आलिः सखी वयस्या च

आलिरिति ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा०
प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) ।
वाहुलकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आलिः सखी सेतु-
रालिरालिरावलिरीष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥॥ समानं
ख्यायते जनैः । 'समाने खयः स चोदात्तः' (उ० ४।१।३७)
इतीण् डित् समानस्य स च । 'सख्यशिखी-' (४।१।६२) इति
डीप् । 'सखा मित्रे सहाये नावयस्यायां सखी मता' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म-' (४।
४।९१) इति यट् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'सख्याः' ॥

पतिवती समर्तुका ।

पतीति ॥ पतिरस्त्यस्याः । मनुप् (५।२।९४) । 'अन्त-
वैतपतिवतोर्नुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ सह
भर्त्रास्ति । 'नयुतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥॥
द्वे 'जीवद्भर्तृकायाः' ॥

वृद्धा पलिकी

वृद्धेति ॥ वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे
त्रिषु क्लीबं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ पलितम-
स्त्यस्याः । अच् (५।२।१२७) । 'असितपलितयोः प्रतिषेधः'

‘छन्दसि क्रमेके’ (वा० ४।१।३९) । नान्तत्वात् (४।१।५) डीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पक्केश्याः’ ॥

प्रज्ञा तु प्राज्ञी

प्रज्ञेति ॥ प्रजानाति । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः । ‘प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यल्लिङ्गो बुद्धौ तु योषिति’ ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञावण् (५।४।३८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं-ज्ञान्याः’ ॥

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राज्ञेति ॥ प्रज्ञास्त्यस्याः । ‘प्रज्ञाश्चद्धा-’ (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रज्ञस्तबुद्धेः’ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रीति ॥ शूद्रस्य स्त्री । ‘पुंयोगा-’ (४।१।४८) इति डीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि ‘शूद्रभार्यायाः’ ॥

शूद्रा तज्जातिरेव च ।

शूद्रेति ॥ ‘शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः’ (भ्वा० ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ एकमन्यभार्याया अपि ‘शूद्रजातीयायाः’ ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

आभीरिति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्जातीया वा । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति च डीप् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशूद्री ॥*॥ या तु महती शूद्रा । तत्र ‘महाशूद्रा’ इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आभीर्याः’ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्येति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । ‘अर्यक्षत्रियाभ्यां वा’ (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे डीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वैश्यजातीयायाः’ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्षत्रि-यजातीयायाः’ ॥

उपाध्यायाण्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्याः । ‘इडश्च’ (३।३।२१) इत्यत्र ‘अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीष्’ इति (वार्तिकेन) घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वयं विद्यो-पदेशिन्याः’ ॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्यादिति ॥ अः चर्यते । ‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘रुहलोप्येत’ (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘स्वयं मन्त्रग्याख्यायाः’ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । ‘इन्द्रवरुण-’ (४।१।४९) इति डीषानुक्तौ । ‘आचार्यादणत्वं च’ (वा० ४।१।४९) इति णत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘आचार्यभार्यायाः’ ॥

स्यादर्या

स्यादिति ॥ अर्यस्य स्त्री । ‘पुंयोगात्-’ (४।१।४८) इति डीप् ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘वैश्यपत्न्या अन्यजातीयाया अपि’ ॥

क्षत्रियी तथा ।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः’ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस्य स्त्री । ‘मातुलोपाध्याय-’ (वा० ४।१।४९) डीषानुक्तौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘विद्योप-देष्टृभार्यायाः’ ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

पोटेति ॥ पोटयति । ‘पुट भासने’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ।—पुटति । ‘पुट संश्लेषणे’ (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४)—इति खामिमुकुटौ । तत्र । पुटेः कुटा-दित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ ‘एकं स्त्रीपुंसयोः स्तन-श्मश्र्वाद्विचिह्युक्तायाः’ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीरिति ॥ वीरः पतिरस्याः । ‘नित्यं सपत्न्यादिषु’ (४।१।३५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य भार्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य भार्यायाः’ ॥

वीरमाता तु वीरसुः ।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥*॥ वीरं सूते । ‘पृड् प्राणिगर्भविमोचने’ (अ० आ० से०) ‘सत्सूद्विष-’ (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वीरस्य मातरि’ ॥

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥*॥ प्रजायते स्म । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र जनिः । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ प्रासविष्ट । षूडुक्तः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) ‘सूतिकापुत्रिका-’ (वा० ७।३।४५) इतीत्वं वा । ‘प्रसूतं कुसुमे क्लीवं त्रिषु संजातसूनयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि ‘प्रसूतायाः’ ॥

स्त्री नमिका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्म । ‘ओ नजी व्रीडे’ (तु० आ० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नलम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ ‘नम्रो वन्दिक्षपण-

योः पुंसि, त्रिषु विवाससि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ को-
टनम् । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कोटं वसति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः
(४।१।४१) ॥*॥ 'कोट्टवी' इति पाठे 'कुट छेदने' (तु०
प० से०) । बाहुलकाद्गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नग्रायाः' ॥

दूतीसंचारिके समे ।

दूतीति ॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । दुनोति
'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) वा । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च'
(उ० ३।९०) इति क्तः । गौरादिः (४।१।४१) यद्वा दूयते ।
'दूङ् उपतापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
दूयन्तेऽनया वा । बाहुलकात् क्तिन् । 'कृत्-' (ग० ४।१।
४५) इति वा ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (१) ॥*॥
संचरति । संचारयति, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ण्वल् (३।१।१३३) 'संचारिका तु युगले कुट्टनीघ्राणयोरपि'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) ।
'सर्वत्र लोहितादि-' (४।१।१८) इति ष्फः । ऋषिपत्नीसद-
शलात् । 'कात्यायनो वररुचौ विशेषे च मुनेः पुमान् ।
कषायवस्त्रविधवार्षजस्त्युभयोः स्त्रियाम्' । (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एक 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

सैरंध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सायति ॥ सीरं धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । सीरंध्रस्ये-
यम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इत्यण् । शिल्पकरणात् कर्षक-
स्त्रीव । यद्वा स्वैरं स्वाच्छन्धं धरति । प्राग्वत् कः । पृषोद-
रादिः । (६।३।१०९) । गौरादिः । (४।१।४१) । 'सैरंध्री
परवेश्मस्थशिल्पकृत्स्ववशस्त्रियाम्' इति दन्त्यादौ रभसः ।
'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा
सैरंध्री परिकीर्तिता' । इति कात्यः । ('सैरंध्री' इति)
इकारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१)
॥*॥ एक 'विशेषणत्रयवत्याः' ॥

असिक्ती स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

असीति ॥ सिनोति 'षिञ् बन्धने' (स्वा० ङ० अ०) ।
'अजिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । यद्वा सीयते स्म । क्तः
(३।२।१०२) 'धतिस्यतिमास्थामिति किति' (७।४।४०) इती-
लम् । सिता शुक्लकेशा । तद्विज्ञा । 'छन्दसि क्रमेके' (वा०
४।१।३९) इति तस्य क्तः । नान्तलान्ङीप् (४।१।५) ।—द्वे
वाक्ये ('असिक्तीन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके ॥
'असिक्तीका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरोषिता' इति
कात्यः ॥ (१) ॥*॥ एक 'कृष्णकेशादित्रिविशेषणायाः' ॥

वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवा

वारेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री साधारणत्वात् ॥ (१)
॥*॥ गणः समूहोऽस्त्यस्याः । भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५) ॥
गणयति । 'गण संख्याने' (तु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।
१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च'
(इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्'
(५।१।१००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा । 'दिगादिभ्यो यत्'
(४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०
५।४।१२०) इति यच् वा ॥ 'वेश्यं वेश्यागृहे क्लीबं गणिका-
यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वेश्या' इति मूर्धन्यम-
ध्यपाठोऽपि । वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (तु० उ० अ०) ।
अष्ट्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (३) ॥*॥ रूपमाजीवोऽस्याः ॥
(४) ॥*॥ चलारि 'वेश्यायाः' ॥

अथ सा जनैः ।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'जनैः सत्कृतवेश्यायाः' ॥

कुट्टनी शंभली समे ॥ १९ ॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (तु० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ शं मुखं भलते । 'भल प-
रिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौ-
रादिः (४।१।४१) । 'शालूकं शंभलीशललशुष्क-' इति शमे-
दात्तालव्यादिः ॥*॥ सं भलते । इति (शंभली) दन्त्यादि-
रपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परनारीं पुंसा संयोजयिष्याः' ॥

विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(१) ॥*॥ शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ दैवं शुभाशुभं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान् । दैवज्ञेक्षणिकायां
स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लक्षणादिना शु-
भाशुभे जानत्याः' ॥

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्ष्यापि

अथेति ॥ रजोऽस्त्यस्याः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२)
इति वल्च् । 'तसौ मलर्थे' (१।४।१९) इति भलान्न रलम् ॥
(१) ॥*॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥
(२) ॥*॥ अवति लज्जया । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१।५८) ॥*॥ 'अवि
स्त्रीधर्मिणी विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रस्वान्तापि ।
'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) ॥ (३) ॥*॥ अत्रेपत्यम् ॥

‘इतश्चानिजः’ (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् ।
 ‘आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्पवत्यां सरिद्धिदि’ इति हैमः ॥
 (४) ॥*॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘मलिनं
 कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम्’ इति हैमः ॥ (५)
 ॥*॥ पुष्पं रजोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥*॥
 ऋतुरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥*॥ उदकमर्हति ।
 ‘संज्ञायाम्’ () इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘रज-
 स्वलायाः’ ॥

स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । ‘भूरजिभ्यां कित्’ (उ० ४।
 २१६) इत्यसुन् । ‘रजः क्लीवं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे
 च रेणुमात्रे च दृश्यते’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुष्प्यते ।
 ‘पुष्प विकसने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) । ‘पुष्पं
 विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
 ऋतुरेव । प्रज्ञायण् । (५।४।३८) ‘आर्तवं स्त्रीरजे पुष्पे
 क्लीवं स्यादतुजे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि
 ‘स्त्रीपुष्पस्य’) ॥

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रेति ॥ श्रद्धते तच्छीला । ‘सृष्टिगृहि-’ (३।२।१५८)
 इत्यालुच् । ‘श्रद्धालुर्दोहदिन्यां स्त्री श्रद्धायुक्ते च वाच्यवत्’
 (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दोहदं गर्भिण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः ।
 मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे (गर्भवशात्) ‘अभि-
 लाषविशेषवत्याः’ ॥

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

नीति ॥ ‘कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ’
 (इति मेदिनी) । कलान्निष्कान्ता । ‘निरादयः कान्ताद्यर्थे’
 (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमस्या वा ।
 ‘निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्’ (इति मेदि-
 नी) ॥ (१) ॥*॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
 ‘रजोहीनायाः’ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥ (१)
 ॥*॥ ‘गुरुखिलिङ्गां महति दुर्जलधुनोरपि’ (इति मेदिनी) ।
 गुरुर्दुर्जरोऽलधुर्वा गर्भोऽस्त्यस्याः । व्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ।
 संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः (६।४।१४६) । यद्वा गर्वति । ‘गर्वैरत
 उच्च’ (उ० २।५४) इतीनन् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२)
 ॥*॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः । ‘अन्तर्वत्पतिवतोरुक्’ (४।१।
 ३२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ गर्भोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।
 ११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘गर्भिण्याः’ ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिर्णं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गेति ॥ गणिकानां समूहः । ‘गणिकायाश्च यञ् वाच्यः’

(वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥*॥ गर्भिणीनां समूहः । ‘भिक्षा-
 दिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ‘भस्याडे तद्धिते’ (वा० ६।३।३५)
 इति पुंवद्भावः । ‘नस्तद्धिते’ (६।४।१४४) इति टेलोपे प्राप्ते
 ‘इनप्यनपत्ये’ (६।४।१६४) इति प्रकृतिभावः ॥ (१) ॥*॥
 युवतीनां समूहः । भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । ‘भस्याडे
 तद्धिते’ (वा० ६।३।३५) इति पुंवद्भावः । यौतेः शत्रन्तात्
 ‘जगितश्च’ (४।१।६) इति ङ्यन्तो युवतीशब्दोऽयम् । ‘यून-
 स्तिः’ (४।१।७७) इति ल्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विव-
 क्षिते पुंवद्भावे (वा० ६।३।३५) ‘अन्’ (६।४।१६७) इति
 प्रकृतिभावे च ‘यौवनम्’ इत्येव रूपम् । नच—भिक्षादिषु
 (४।२।३८) ‘युवति’ शब्दपाठसामर्थ्यात् पुंवत्वम् । अन्यथा
 पुंवद्भावेन तेर्निवृत्तावनुदात्तादिलाभावात् ‘अजः’ (४।२।४४)
 अप्राप्तौ ‘तस्य समूहः’ (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादिपा-
 ठवैयर्थ्यात्—इति वाच्यम् । भिक्षादिषु ‘युवति’ शब्दपाठस्य
 (‘भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्यय-
 विधौ’ इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्रत्याख्यानात् ।
 एतेन—‘युवत्या अपुंवत्’ इति गणपाठात्—इति स्वामी—
 युवतीशब्दस्य भिक्षादिषु पाठाङ्गीकारकृतो मतभेदः—इति
 मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘समूहस्य’ ॥

पुनर्भूदिधिषूरुढा द्विः

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । किप् (३।२।७६) ॥
 (१) ॥*॥ दधाति पापम् । ‘डुधान् धारणपोषणयोः’ (जु०
 उ० अ०) । धिष्यते । ‘धिष शब्दे’ (जु० प० से०) ।
 ‘अन्दूहम्भू-’ (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधि धैर्यं
 स्यति । ‘पोऽन्तकर्मणि’ (दि० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥
 द्वौवारौ ऊढा । ‘द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्’ (५।४।१८) ‘अक्षता च
 क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः’ (याज्ञवल्क्यः १।६७) ॥*॥
 द्वे ‘द्विवारं वृतायाः’ ॥

तस्या दिधिषूः पतिः ।

तेति ॥ तस्या दिधिष्वाः । दिधिषूमात्मन इच्छति ।
 ‘मुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । किप् (३।२।१७८) । ‘पु-
 नर्भूपतिरुक्श्च पुनर्भूदिधिषूस्तथा’ इत्येषोऽप्युदन्त इति
 स्वामी ॥*॥ मुकुटस्तु (दिधिषुम्) ह्रस्वमाह बाहुलकात् ॥
 (१) ॥*॥ एकम् ‘द्यूढापर्युः’ ॥

मनुस्तु—‘ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।
 सा चाग्रेदिधिषूज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मेता’ () इत्याह ॥

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३
 स इति ॥ अग्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्य । ‘अग्रे’ इति विभक्ति-
 प्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् (५।४।
 १५३) ॥ (१) ॥*॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । ‘दिधिषूः परपू-
 र्वाग्रेदिधिषूस्तत्पुरंघ्रिकः’ इति नाममाला ॥*॥ एकं ‘पुनर्भू-
 प्रधानभार्यस्य’ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनूढापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् । 'हृद्भग-' (७।३।१९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्व्येण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परस्त्रिया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुश्रुति-कादीनां च' (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढक् लोपः' (४।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुश्छण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्चैवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्च' (४।१।१३४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा० २।१।१८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥*॥ विमातुर्जातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरः

अथेति ॥ बन्धक्या अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ बन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुलटाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (४) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु-कुलटाया वा' (४।१।१२७) इति ढक्—इति मुकुटः । तन्न । अनेनेनडो विकल्पनात् ॥*॥ पञ्च 'कुलटायाः पुत्रस्य' ॥

भिभुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

भीति ॥ कुलटाया अपत्यम् । 'कुलटाया वा' (४।१।१२७) इतीनङ् वा । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । क्षुद्रात्वाभावान्न

ढक् । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पुत्रस्य' ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः

आत्मेति ॥ आत्मनो देहाज्जातः । 'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ (२) ॥*॥ सूयते । 'षुड् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति तुः । 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽकं ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सूयते स्म । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ।—सुवति—इति स्वामी । तन्न । दीर्घश्रवणप्रसङ्गात् । कस्याप्राप्तेश्च । 'सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, क्षयपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पुनाति, पूयते, वा 'पूज् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'पुवो ह्रस्वश्च' (उ० ४।१६५) इति कः । यद्वा पुनरकात्रायते । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'पुनान्नो नरका-यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मान् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा' (मनुः ९।१३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुत्रस्य' ॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजायाः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति शार्ङ्गैरवादिवात् (४।१।७३) ङीनि 'पुत्री' ।—गौरादौ (४।१।४१) 'पुत्री'—इति स्वामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ दोग्धि । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधु । स्वसादित्वात् (४।१।१०) न ङीप् (४।१।५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पत्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकायः । अद्यादिः (उ० ४।११२) वा ॥ (१) ॥*॥ तौति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तयोस्तनयदुहितोः । समे समानलिङ्गे ॥

स्वजाते त्वोरसोरस्यौ

स्वेति । 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उरसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चाद्यत् ॥ (२) ॥*॥ स्वस्माज्जातः, इति कुण्डगोलकादिवारणम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वसात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः 'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' (१।१।१६) इति । नातः परभार्यायां स्वजन्येऽतिव्याप्तिः । अतएवाभिप्रेत्य मूलकृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

तातेति ॥ तनोति । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः । 'अनुदात्त-' (६।४।३७) इति नलोपः ।—'तात-पलितजर्तुसूरताः' इति तनोतेः कः, नलोपदीर्घौ च—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । तातोऽनुकम्प्ये पितरि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जनयति । ष्वल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'जनकः पितृभूषयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः ।—'पित्रादयः' इति तृच् इत्वं च—इति सुभूतिः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यथात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रसूयते । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्त्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

मेति ॥ भगं कल्याणं यन्नो वा इच्छा वास्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'सावसे ऋन्' (उ० २।९६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न नन्दति—न तुष्यति । 'न नन्दयति भ्रातृजायाम्' इति वा । 'नञि च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥*॥ केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) वृद्धिग्रहणमनुवर्तयन्ति । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा' इति रभसः ।—'नञि च नन्देर्दीर्घश्च'—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादावभावात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्तृभगिन्याः' ॥

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नमृनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ पुत्रस्य पुत्र्याश्चापत्यम् । 'अनुव्यानन्तये विदादिभ्योऽङ्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य' ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

मेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यतेर्द्विद्धि' (उ० ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परं भ्रातृभार्याणाम्' ॥

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रेति ॥ प्रजास्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । यत्तु—जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मतुप् (५।२।९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच्च ॥ (१) ॥*॥ भ्रातृजाया ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपत्न्याः' ॥

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मेति ॥ मातुलस्य स्त्री । 'पुंयोगात्-' (४।१।४८) इति ङीप् । 'मातुलोपाध्याय-' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च' इत्युङ् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः' ॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

श्वति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्वशुरः । 'शु' इति आध्वर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्रुते, अश्यते वा । 'अश्रु व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'शावशेराप्तौ' (उ० १।४४) इत्युर्न् । द्वितालव्यः 'श्वश्रूः शिशुश्वशुरः' इति शभेदात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वशुरस्य' ॥

पितृभ्राता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'पितृव्यस्य' ॥

मातृभ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

मेति ॥ ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः) । 'मातुलो मदनद्रुमे । धतूरेऽहिब्रीहिभिदोः पितुः श्यालेऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः

श्येति ॥ श्यायते । 'श्येङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । श्यां लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः

१—एतच्च वचनं 'श्वशुरः श्वश्रवा' (१।२।७१) इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभिस्तु—एकम् इत्युक्तम् ॥

॥३॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्क' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वामी। 'स्यालसालसमसूरसूरयः' इति सभेदाह्न्यादिः ।—'स्याल वितर्क'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल धातोरभावात् ॥ (१) ॥३॥ पत्युः श्यालाः स्युः ॥३॥ एकम् 'पत्नीभ्रातुः' ॥

स्वामिनो देवदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्भ्राता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेर्कः' (उ० २।९९) ॥ (१) ॥३॥ देवते । 'देव देवने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमि'— (उ० ३।१३२) इत्यरः ॥ (२) ॥३॥ 'देवदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥३॥ द्वे 'पत्युः कनिष्ठभ्रातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्वशुर एवेति सुभूलादयः ॥

स्वस्त्रीयो भगिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'स्वसुरश्च' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥३॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नमृनेष्टृ'— (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ 'विभाषा स्वसृपत्योः' (६।३।२४) इति वालुक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥३॥ 'मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच्' 'मातरि षिच्' (वा० ४।२।३६) । 'पितामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'पितामहस्य' ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः । 'प्रादयो गता'— (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'प्रपितामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाद्येवम्

मेति ॥ मातुः पितरि ङामहच् (वा० ४।२।३६) । प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'मातामहस्य' ॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सेति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाप्यो वास्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे'— (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०) ॥ (१) ॥३॥ समानो ना-

भिर्मूलपुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद'— (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सप्तपुरुषावधिज्ञातिषु' ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

समेति ॥ समान उदरे शयितः । 'समानोदरे शयितः' (४।४।१०८) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ 'विभाषोदरे' (६।३।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (४।४।१०९) ॥ (२) ॥३॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूथ'— (४।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुल्ये गर्भे कुक्षौ भवः । 'सह साकल्यसादृश्ययौगपद्यसमृद्धिषु' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ सह तुल्य उदरे जातः । 'अन्येष्वपि'— (३।३।१०९) इति ङः ॥ (४) ॥३॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('भ्राता तु स्यात्सहोदरः' । समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा अपि । सोदरश्च' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके समावे—इति मुकुटश्चिन्त्यः तादृशसूत्राभावात् ॥३॥ चलारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातुः' ॥ सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद'— (६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥३॥ वध्नाति । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'शृष्टृब्रिहि'— (उ० १।१००) इत्युः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । 'वान्धवो बन्धुमित्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ 'बन्धुर्मातृवान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ जानाति । क्तिच् (३।३।१७४) । ज्ञायते वा । क्तिन् (३।३।९४) । ('ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ खनति । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि'— (वा० ३।३।१०९) इति ङः ॥ (५) ॥३॥ स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च ॥ (६) ॥३॥ पद 'सगोत्रस्य' ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

ज्ञेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥३॥ बन्धूनां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४।२।४३) ॥ (२) ॥३॥ एकैकम् 'ज्ञातिसमूहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, धूयते, वा । 'धूञ् कम्पने' (उ० उ० से०) । 'आधृषाद्वा' (उ० गण०) इति वा णिच् । अच् (३।१।१३४) । धव् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ ग्रीणाति । 'ग्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) । 'इगुपध'— (३।१।१३५)

१—क्तिनः स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्यायेष्वनुक्तानां द्वन्द्वो न कृतः इति प्रतिज्ञानुरोधात् 'ज्ञाति' शब्दस्य द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतोऽत्र क्तिन् संगतः ॥

इति कः । 'प्रियो वृद्धोपधौ ह्ये धवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ विभर्ति । 'डुभृज् धारणपोषणयोः' (जु० उ० से०) । वृत् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'पत्युः' ॥

जारस्तूपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति ॥ जारयति । 'जृषू वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) 'दारजारौ कर्तरि णिलक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९)—इति मुकुटः । तन् । 'अजब्भ्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'जारस्तूपतौ जायौपधीमिदि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपमितः पत्या । 'अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपसृष्टा पतिरनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः' ॥

अमृते जारजः कुण्डः

अम्रिति ॥ जाराज्जातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कुण्डमध्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली, जारा- (पतिवलीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) । सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीप् भवत्येव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जीवति पत्यौ जारजातस्य' ॥

मृते भर्तरि गोलकः ।

म्रिति ॥ 'जारजः' इत्येव । गुञ्यते । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) । 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्यान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य' ॥

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रात्रीति ॥ भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यञ्च' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ भ्रातुर्जातः । ङः (३।२।९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृपुत्रस्य' ॥

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥

भ्रात्रिति ॥ भ्राता च भगिनी च ॥ (१) ॥*॥ भ्राजते । 'भ्राजृ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नपृन्नेष्टृ' (उ० २।९५) इति साधुः । यत्तु—विभर्ति । 'पित्रादयः' इति वृत् । भ्रादेशश्च—इति—भ्राजते । 'स्वसादयः' इति कृन् । जस्य तत्त्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपेक्ष्यम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ स्वसदुहितृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भ्रातृभगिन्योः' ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनङ्गुतो द्वन्द्वे' (६।३।

२५) । 'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ 'मातरपितरावुदीचाम्' (६।३।३२) इति मातुरङ्गुन्तादेशो वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वेति ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः श्रश्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्राविति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१) गणे पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते ॥ 'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कलत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाला ॥ 'पत्न्यां जं दमल्लिङ्गत्वे' इति नामप्रपञ्चः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥ 'तौ इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम्' । 'शाल्मली मैथिली मैत्री दंपती जंपती च सा' इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥*॥ चलारि 'जायापत्योः' ॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति जुष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनचर्मणः' ॥

उल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उल्वमिति ॥ उल्लीयते 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'उल्वदायश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । यद्वा ओलति, उल्यते, वा । 'उल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ कल्यते । 'कल संख्याने' (जु० उ० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्रशोणितसंपातस्य' । चलारि गर्भवेष्टनस्य, इत्यन्ये ॥

सूतिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजायतेऽस्मिन् । 'करणा' (३।३।११७) इति ल्युट् । विजनन एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भमोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रवर्तते सूतिमासतैः । निःसार्यते बाण इव जन्तुश्चिद्रेण सत्वरः' () ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसवमासस्य' ॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

गर्भ इति ॥ गीर्यते उद्गीर्यते शब्दयते वा । 'गृ निगरणे'

(तु० प० से०) 'गृ शब्दे' (क्रया० प० से०) वा । 'अति-
गृभ्यां भन्' (उ० ३।१५२) । 'गर्भो' भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ
पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ भ्रूण्यते । 'भ्रूण
आशाविशङ्कयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'कुक्षिस्थगर्भस्य' ॥

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्लीवः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीति ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः-तृतीयः प्र-
कारः । असमस्तमेतत् ॥*॥ समासे तु 'तृतीयप्रकृतिः' ॥
(१) ॥*॥ शाम्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'श-
मेढः' (उ० १।९९) । 'क्लीवं शण्डश्च कञ्चुकी' इति ताल-
व्यादौ रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे
वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ('शण्डशण्डौ तु
सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीवे' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥
क्लीवते । 'क्लीवृ अधाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीवं वाच्यलिङ्ग-
स्त्वविक्रमे' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ पण्डते । 'पण्डि गतौ'
(भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा पणते ।
'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'जमन्ताड्डः'
(उ० १।१।१४) ॥ 'पण्डः षण्डे, धियि स्त्री स्यात्' (इति
मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ 'न स्त्री न पुमान्' इत्यस्य नपुंसक-
भावो 'नभ्राट्-' (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात् । 'स नपुं-
सको भवेत्' () इति 'भाष्यात्पुंस्ययम्' ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नपुंसकस्य' ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिश्विति ॥ शिशोर्भावः । 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।
११९) । 'आ च लात्' (५।१।१२०) इति वा लः ॥ (१)
॥*॥ 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' (५।१।१३१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥
बालस्य भावः । ब्राह्मणादिलात् (५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

तेति ॥ तारुण्यस्य भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१)
॥*॥ यूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१।१३०) ।
'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादिलात्
(५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धस्य भावः । लः (५।१।
१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ॥

वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धेऽपि ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां स-

मूहः । 'वृद्धाच्च' (वा० ४।२।३९) इति वुञ् । भावकर्म-
णोस्तु मनोज्ञादिलात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्वृद्धत्वे-
ऽपि । वार्धकशब्दात् चतुर्वर्णादिलात् । (वा० ५।१।१२४)
स्वायें घ्यञि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्धसंघाते
वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धसमू-
हस्य' ॥

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्तौ' 'वि-
फला विशरणे' वा (भ्वा० प० से०) । 'लोष्टपलितौ' (उ०
३।९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । पलनं वा ।
'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'पलितं शैलजे तापे
केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना
लोमश्मश्रुणोः ॥*॥ एकम् 'जरया शुक्लस्य' ॥

विस्त्रसा जरा ।

वीति ॥ विस्त्रस्यतेऽनया 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ०
से०) सिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया ।
'जृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।
३।१०४) । यद्वा जरणम् । भावेऽङ् (३।३।१०४) । 'कृद-
शोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' (वा०
३।२।१५) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिमि संघे'
चुरादिः । अच् (३।१।१३४) डिम्भयते वा । घञ् (३।३।१९)
अच् (३।३।५६) वा । 'डिम्भोऽपि बालिशे बाले' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तनौ पिबति । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः—
इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥*॥ स्तनं धयति । 'धेद्
पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'नासिकास्तनयोः-' (३।२।१९)
इति खश् । धेटष्टित्वात् (४।१।१५) डीप् ॥ (४) ॥*॥ एषु
त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रीलि-
ङ्गनिर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥*॥ चलारि 'अतिबालि-
कायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बल्यते, बलते, वा । 'बल संचलने' (भ्वा०
आ० से०) घञ् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०)
णो वा ॥ 'बालोऽज्ञेऽश्वेभ्योऽण्योः' । शिशौ हीवेरकचयोर्बाला
तु वृष्टियोपितोः । बाली भूषान्तरे मेधौ' इति हैमः ॥
(१) ॥*॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' । (४।३।१२०) इत्यण्
'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति निपातनाण्णत्वम् । 'अ-
ल्पे' (५।३।८५) इति कन् । 'हारभेदे माणवको बाले
कुपुरुषेऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बालस्य' ॥

वयस्थस्तरुणो युवा ।

वयेति ॥ 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके' इति विश्वः । वयसि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति योग-विभागात् कः ॥ (१) ॥*॥ तरति । 'तृ ह्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'त्रोरस्य लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति विश्वः । ॥ (२) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कनिन्युवपि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यूनः' ॥

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥४२॥

प्रेति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'अजिर-शिशिर-' (उ० १।५३) इति निपातः ।—'स्थिरादयः इति किरन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः' ॥ (२) ॥*॥ वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वृद्धः प्राज्ञे च स्थविरे वृद्धं शैलेयरूढयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् कः (३।४।७२) । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः । 'ल्लादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नलम् ॥ (४) ॥*॥ जीर्यति स्म । 'जृष् षयोहानौ' (दि० प० से०) । 'ग-ल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । ('जीर्णं परिपक्वपुराणयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'जीर्यतेरतृन्' (३।२।१०४) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'वृद्धस्य' ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

वेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती-यसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूरणात्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यालम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य' ॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

पूर्वेति ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्' (४।४।११६) 'घच्छौ च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अभ्याग्रीयौ च ॥*॥ कचित् 'अग्रिमः' इति पाठः । 'अग्रादिपश्चाद्धिमच' (षा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे जातः । डः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशमजातस्य' ॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥४३॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (५।३।५५) । 'युवालययोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) ॥*॥ 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥*॥ पक्षे 'स्थूलदूर-' (६।४।१५६) इति यणादिलोप-गुणौ ॥ (३) ॥*॥ अवरस्मिन् काले जातः । डः (३।२।

९७) ॥ (४) ॥*॥ अनु पश्चाज्जातः । 'उपसर्गे च' (३।२।९९) इति डः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कनिष्ठभ्रातुः' ॥

अमांसो दुर्वलश्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पायै नच् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं बलमस्य ॥ (२) ॥*॥ छयति स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । छायते स्म वा । क्तः (३।२।१०२) । 'शाञ्छोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इलम् ॥*॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शैर्ङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'दुर्वले निक्षिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु' इति तालव्यादौ रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्वलस्य' ॥

बलवान्मांसलोऽसलः ।

बलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ मांसमस्यस्य । सिष्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ४४

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच्' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिभः' इति पाठे तु 'तुन्दिबलिवटेर्भः' (४।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ बृहन् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं पिचि-ण्डमुदरमस्य । पिच्छादिलात् (५।२।१०८) इलच् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्थूलोदरस्य' ॥

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः सं-ज्ञायां टीटच्नाटज्भ्रटचः' (५।२।३१) । अवटीटम्, अव-नाटम्, अवभ्रटम्, च=नासिकाया नतमस्यस्याः । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवभ्रटा, च नासिकास्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिपिटना-सस्य' ॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिठनौ (५।२।११५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूलकै-शस्य वा ॥

बलिनो बलिभः समौ ॥४५॥

बलीति ॥ बलिस्त्वकृसंकोचोऽस्यास्ति । पामादिलात्तः

१—शो इति धातोस्तुचितम् । अत एव शितशातयोः स्व-रसत एव पर्यायत्वं संभवति । श्यैङ् धातुस्तु नोपलभ्यते । 'श्यैङ्' धातौ यकाररहितत्वकल्पनं वा गुरुभूतमप्यङ्गीकार्यम् ॥

(५।२।१००) ॥ (१) ॥*॥ 'तुन्दिवलि-' (५।२।१३९) इति भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रुथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

धीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'जमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) इति गमेर्ङः । पृ-
षोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रत्न-
कोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुधः) ॥*॥
'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शि-
शुके विकलाङ्गे च भीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्व-
भावन्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

खेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'खर्वे संख्यानतरे क्लीवं नीचि वामनके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) । 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वामयति । 'टुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ल्युट् (३।३।११४) वा । 'मितां ह्रस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत् । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे' (इति मेदिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति स्वामी ।—स्त्रियां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि खर्वपुंसः । 'ह्रस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'अञ् नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णनासिकस्य' ॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-
जस्य-' (२।२।२४) इति समासः । 'वैघ्रो वक्तव्यः' (वा० ५।१।११८) ॥*॥ 'खुल्लौ च' इति शाकटायनः । 'ह्यश्च' (वा० ५।४।११८) 'विखुः' 'विखः' 'विख्यः' । 'विग्रो विखुर्विनासिकः' इति रभसः । 'विनसा हतबान्धवा' इति तु टे 'पद्मस्य-' (६।१।६३) इति नस् । 'विगतया नासिक-
योपलक्षिता' इत्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गतनासिकस्य' ॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नासिकास्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'प-
शुखुरसदृशनासिकस्य' ॥

प्रञ्जुः प्रगतजानुकः ।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो
ञ्जुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-
जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वञ्जुरुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वे जानुनी यस्य । 'ऊर्ध्वादिभाषा' (५।४।१३०) इति ङुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वजानुकस्य' ॥

संञ्जुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

सेति ॥ संयते जानुनी यस्य । प्राग्वत् ङुः (५।४।१२९) (१) ॥*॥ द्वे संलमजानुकस्य । 'प्रञ्जुः प्रगतजानुः स्यात् प्रञ्जोऽप्यत्रैव दृश्यते । संञ्जुः संहतजानौ च भवेत् सं-
ञ्जोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वञ्जुरुर्ध्वजानुः स्याद् ऊर्ध्वञ्जोऽप्यूर्ध्वजा-
नुके' इति साहसाङ्गः । द्वे 'संलमजानुकस्य' ॥

स्यादेडे वधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इलति' । 'इल स्वप्ने' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैक्यम् । यद्वा आ सर्वत ईड्यते, ईडे, वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ ब-
ध्नाति कर्णम्, बध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । 'इषमदि-' (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुब्जे गडुलः

किति ॥ कौ उब्जति । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कु ईषदुब्जमार्जवमस्य । शक-
न्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युब्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गडति, ग-
ड्यते, वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । गडुरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'गडुः पृष्ठ-
गुडे कुब्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुब्जस्य' ॥

कुकरे कुणिः ।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुणति, कु-
ण्यते, वा । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इगु-
पधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे
ना कुकरे खभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'निसर्गतः कू-
णिपञ्चपौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठादीर्घोकारवा-
नपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिना वक्रकरस्य' ॥

पृश्निरल्पतनौ

प्रिति ॥ स्पृशति, स्पृश्यते वा । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'पृणिपृश्निपार्णि-' (उ० ४।५२) इति साधुः । पृ-
च्छति, पृच्छ्यते, वा 'प्रच्छ क्षीप्सायाम्' (तु० प० अ०) ।

पर्वति, पृष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥
(१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्पशरी-
रस्य' ॥

श्रोणः पङ्क्तौ

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणु संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । यत्तु—शृणोति । 'रामादयः' इति नक्
प्रत्ययादिः—इति मुकुटः । तन् । 'रामादयः' इति सूत्रा-
भावात् । नगादेर्विधायकाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ पनते ।
'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् गुः । त्रि-
याम् 'पङ्क्तेश्च' (४।१।६८) इत्यूङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्गा-
हीनस्य' ॥

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहौ दैत्या-
न्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते स्म । क्तः (३।२।
१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥

वलिरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्ध्नि कर्तुं
शीलमस्य । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः । 'हलद-
न्तात्' (६।३।९) इत्यलृक् ॥ (२) ॥*॥ 'ट्रेरे वलिरकेकरौ'
इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य' ॥

खोडे खञ्जः

खविति ॥ खोडति । 'खोड् गतिप्रनिघाते' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खञ्जति । 'खजि
गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२)
॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरौ' इति रभसः ॥*॥ द्वे
'गतिविकलस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दादवरा अर्वाचीना उत्तानशया-
यात्रिलिङ्गाः ॥

जडुलः कालकः पिप्पुः

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बा-
हुलकादुलच् ॥*॥ 'जडुलः' इति मुकुटः । 'जट संघाते'
(भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ कालयति । 'कल क्षेपे' बु-
रादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ अपि लवते ।
'डङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।
१८०) डुः । 'वष्टि भागुरिः' इत्यल्लोपः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'कृष्णवर्णदेहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्य ॥

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तीति ॥ तिल इव । 'ह्रस्वे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति

कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देह-
स्थितिलस्य' ॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः
(२।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः ।
ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगा-
भावस्य' ॥

चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चिकि-
त्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुजः
प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगनिवारणस्य' ॥
भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेष भये' (भ्वा० उ० से०) ।
ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । भेषं रोगं जयति । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । भेषं जयति वा ।
'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति
कः ।—भिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१३०) इत्यण् ।
'अनन्तावसथेतिहभेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेल्म्—
इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ ओषधेरिदम् । 'ओषधेरजातौ' (५।४।
३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ भेषजमेव । 'अनन्ता-' (५।४।
२३) इति ज्यः ॥ (३) ॥*॥ गदविरुद्धम् । न गदोऽस्मात्,
इति वा ॥ (४) ॥*॥ जयति रोगान् । 'जि अभिभवे'
(भ्वा० प० अ०) । 'कृत्रापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य' ॥

स्त्री रुज्जा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

स्त्रीति ॥ रुजति देहम् । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) ।
किप् (३।२।१७८) रोजनं वा । संपदादि किप् (वा० ३।३।
१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः ।
टाप् (४।१।४) । मिदाद्यद् वा (३।३।१०५) 'रुजा लाम-
यभङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपतापयति । 'तप
दाहे' चुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप
संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो
गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजति । 'पदरुज-' (३।
३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥
(४) ॥*॥ विविधा आधयोऽस्मात् । व्याधानं वा । 'उप-
सर्गे धोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥*॥ गदति । अच् (३।
१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति
हैमः ॥ (६) ॥*॥ 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । भावे
घञ् (३।३।१८) । आमं यान्यनेन । 'या प्रापणे' (अ०
प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।
यद्वा । आमयनम् । अनेन । 'मीड् हिंसायाम्' (दि० आ०

अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षय इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितप्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शोषयति । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ यक्षयते, यक्ष्यते वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रेति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्याब्धधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥*॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥*॥ पीनं स्यति, सायति, वा । 'षोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'क्षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'नासारोगस्य' ॥

खी क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ 'स्त्रियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रभसः ॥*॥ त्रीणि 'छिक्कायाः' ॥

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास् शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'काशस्तृणे रोगभेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्कासी क्षवथौ ना तृणेऽस्त्रियाम्' इति तालव्यान्ते रभसाच्च तालव्यान्तोऽपि ॥ (१) ॥*॥ क्षौत्यनेन । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) । 'क्षवथुः कासे छिक्कायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कासरोगस्य' ॥

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

शविति ॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् फः । थश्च । 'च्छ्रोः-' (६।३।१९) इत्यूट् । 'आहुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येध-' (६।१।८९) इति न वृद्धिः । यद्वा शवति । 'शु गतौ' () । 'शोफ

ओषधिभेदे स्यादुत्कृते लग्नविवर्धने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वयति अनेन । 'दु ओश्चि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यूयादयश्च'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्निर्मूलम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोथस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पेति ॥ स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ विपद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ण्वल् बहुलम्' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥

किलाससिध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल श्वैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा केलनम् । विदाद्यङ् (३।३।१०४) । किलमस्यति । अण् (३।२।१) । किलेन श्वैत्येन असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ सिध्यति 'षिधु गत्याम्' ('संराद्धौ') (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादिलान्मनिन्—इति मुकुटः । तत्र । पामादेर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्फोटोऽथ त्वक्पुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'सिध्वा' इति ख्यातस्य ॥

कच्छ्रां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कषेष्ठ च' (उ० १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥*॥ पायत्यङ्गम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । पायते देहोऽस्माद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥*॥ स्त्रियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् । 'डाबुभाभ्याम्-' (४।१।१३) इति डाव्वा ॥ (३) ॥*॥ विचर्चयते । 'चर्व अध्ययने' (उ० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ण्वल्-' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'खसुरोगस्य' ॥

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया

केति ॥ कण्डूयनम् । 'कण्डूञ् गात्रविघर्षणे' (कण्डादिः) । 'कण्डादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादि किप्

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं त्वक्पुष्पं सिध्म' इति हैमनाममालोक्तनान्तसिध्माशब्दस्य मनिनमन्तरा साधनाभावेन तत्र मनिनर्थम् 'पामादिवन्मनिन्' इत्युत्तमपाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्वीयमेधातिशयबोधनाय ॥

(वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ खर्जनम् । खर्जं मार्जने च । चाद्य-
यने' (भ्वा० प० से०) । 'कृषिचमि-' (उ० १।८०) इत्युः ।
'खर्जः खर्जरीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि
'गात्रविधषणस्य' ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९९) वा ॥ ॥१॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) 'पिटकः स्यात्तु विस्फोटे मञ्जूषायामपीष्यते' इति हेमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । क्षिपकादिः (वा० ७।३।४५) ॥*॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रियाम्' इत्यमरमालायां व-
कारादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे

व्रेति ॥ व्रणति । 'व्रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा व्रणयति । 'व्रण गात्रविचूर्णने' (उ० उ० से०) । अदन्तः । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ ई-
रयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । वाहु-
लकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयति । 'ऋ गतौ' (उ० प० अ०) । 'अर्तिपृवपि-' (उ० २।१।१७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्रणस्य' ॥

नाडीव्रणः पुमान् ।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा ग-
लतो व्रणस्य' ॥

कोटो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानिलत्वात् नुम् ॥ (१) ॥*॥ मण्डलमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९३) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य' ॥

कुष्ठश्वित्रे

किति ॥ कुष्णाल्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । 'निकृषि-' (उ० २।२) इति कथन् । कुत्सितं तिष्ठति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितस्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य' ॥

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुभ्रादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तव्याधौ शुट् च' (उ० ४।१।९६) इत्युन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुदरोगस्य' अर्शाख्यस्य ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति ॥ आनहनम् । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आभ्यां करणे वा घञ् (३।३।१९) ॥*॥ द्वे आध्मानस्य 'मलमूत्र-
निरोधस्य' ॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

प्रेति ॥ गृह्णाति जठराग्नौ । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'कृत्स्न्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रवहति । ण्वल् (३।१।१३३) । प्रवहणम् । 'रोगाख्यायां ण्वल्-' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रुक् रोगः । प्रवाहिका रोगो ग्रहणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहणीरोगस्य' ॥

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ५५

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (उ० प० से०) । 'रोगाख्या-' (३।३।१०८) इति ण्वल् ॥ (१) ॥*॥ वम-
नम् । 'उ वम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इक् कृष्या-
दिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशीकरे' इति (मे-
दिनी) (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

व्येति ॥ वेदनम् । छिद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछ-
न्दसोः' इति रक् । यद्वा विद्राति । 'द्रा स्वप्ने पलायने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । विद्रं धीयतेऽस्याम् । 'डुधान्' । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । यद्वा विद्रस्य धानम् । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ज्वरणं वा । ण्यन्तात् घञ् (३।३।१८) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भगं दारयति । 'भगे च दारेः' (काशिका०) इति खच् ॥ (१) ॥*॥

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रे कृच्छ्र-
मत्र ॥ (१) ॥*॥ 'विद्रध्यादीनां व्याधिभेदानां' प्र-
त्येकमेकैकम् ।—अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येकं ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥

प्विति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा
इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति । 'कर्म-
ण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति मुम् ॥
(२) ॥*॥ भिषज्यति । 'भिषज रुजये' । 'कण्ठादिभ्यो
यक्' (३।१।२७) । क्तिप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥*॥ विद्या-
मधीते । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥*॥
चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन्नन्तात् ण्वुल्
(३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ॥

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ५७

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१)
णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसा-
रारोग्ययोः क्लीबं वृत्तिमन्नीरुजोत्तिष्ठ' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निष्क्रान्त आमयात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।
१८) इति समासः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङिके विगता-
मये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि स्यादिङिके त्रिषु
नीरुजे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कलासु साधुः ।
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि
'सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्यात्' इति
हैमः ॥ (३) ॥*॥ उल्लाघते स्म । 'लाघ सामर्थ्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । उल्लाघ्यते
स्म' इति वा । 'अनुपसर्गात्फल-' (८।२।५५) इति साधुः ।
'उल्लाघौ निपुणे हृष्टे शुचिनीरोगयोरपि' इति हैमः ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लानग्लान्

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प०
अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः-'
(८।२।४३) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशीलः ।
'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगेण
क्षीणस्य' ॥

आमयाची विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमेति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा०
५।२।१२२) । इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ विक्रियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः' । 'बीभत्सश्च' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातं
तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ 'पटुर्दक्षे च
नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥*॥ आतो-
त्तीर्ति । 'तुर खरणे' हादिः । 'छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां
प्रयुज्यन्ते' । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । मुकु-
टस्तु—आतुरयति=असुस्थत्वादतिखरते । 'तुण खरणे' (जु०

प० से०) । अत इगुपधकः—इति व्याचख्यौ । तत्र ण्यन्त
उपधागुणाभावश्चिन्त्यः । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्य-
योऽपि ।—आतोरति । आतुरः । आतरति रोगं वा—इति
स्वाम्यपि चिन्त्यः । तुरेरुक्त्वाभावात् । तरतेरिष्टरूपासंभ-
वाच्च ॥ (५) ॥*॥ अभ्यम्यते स्म । 'अम रोगे' (जु० उ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वा-
णिजभाव इदम् । अभ्यमतिस्म वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रुच्यमत्वर-'
(७।२।२८) इति वेद् ॥ (६) ॥*॥ इडभावे 'अनुनासिकस्य—'
(६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ५८ ॥

सेति ॥ पामास्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००)
नः ॥ (१) ॥*॥ कच्छुरस्यास्ति । 'कच्छ्रा ह्रस्वश्च' ()
इति रः । 'कच्छुरा श्लक्ष्मिण्यां च शरीदुस्पर्शयोरपि ।
कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

दर्दुणो दर्दुरोगी स्यात्

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) ।
'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । 'दर्दुरस्यास्ति ।
'शाकीपलाशीदर्दूणां ह्रस्वश्च' इति पामादिषु (ग० ५।२।
१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥*॥ दर्दूश्चासौ रोगश्च । इको ह-
स्रोऽड्यः—' (६।३।६१) इति ह्रस्वः । दर्दुरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द-
र्दुयुक्तस्य' ॥

अशौरोगयुतोऽर्शसः ।

अर्शेति ॥ अशौरोगेण युतः ॥ (१) ॥*॥ अर्शसि
सन्त्यस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मूलव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक्
च' (५।२।१२९) इतीति ॥ (१) ॥*॥ वातरोगोऽस्यास्ति ।
'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वा-
तरोगिणः' ॥

सातिसारोऽतिसारकी ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥*॥ अतिसारो-
ऽस्यास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इति कुक् च ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्लिन्नस्य लप्रत्ययः, । चुल्

१—अक्षिण तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दा-
पेक्षया—इति मुकुटः ॥

चिल्, पिल्, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । चक्षुर्गतः
क्लेदरोगश्चक्षुष्मादिवाच्यः । तद्योगाच्चक्षुष्मादिवाच्यम् । तच्चक्षु-
योगात्पुरुषोऽपि । 'चिल्लः खगे सचुल्लश्च पिल्लवत् क्लि-
न्नलोचने । क्लिन्नाक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लिन्ननेत्रतद्वतोः' ॥

उन्मत्त उन्मादवति

उन्मेति ॥ उन्मादवति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'न ध्याख्या-'
(८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो मुचुकुन्दे स्याद्ध-
त्तुर्नमादयुक्तयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनम् ।
घञ् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वातकृतचित्तविभ्रमस्य' ॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्मेति ॥ श्लेष्मास्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९६)
इति लच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥
(२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८) इतीतिः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः' ॥

न्युब्जो भुग्ने रुजा

न्युविति ॥ न्युब्जनम् । 'उब्ज आर्जवे' (तु० प०
से०) । घञ् (३।५।१८) । 'भुज्न्युब्जौ पाण्युपतापयोः'
(७।३।३१) इति साधुः । न्युब्जः पृष्ठवक्तृकारी यस्यास्ति ।
अर्शआद्यन् (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्युब्जो
वर्तते । 'न्युब्जः कुब्जे कुशसुचि । अधोमुखेऽपि च न्युब्जं
कर्मरक्ततरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
कुब्जस्य ॥

वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

वृद्धेति ॥ वृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥*॥ तु-
ण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।१।१८) । 'तुण्डिबलिवटेर्भः' (५।२।१३९) ॥
(२) ॥*॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥*॥ 'तुन्दिल'
इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य' ॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८)
इतीतिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च'
(५।२।९६) इति लच् । 'सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्य-
वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-
युक्तस्य' ॥

अन्धोऽडक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु०
उ० से०) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे क्लीवं

चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न दृगस्य ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अचक्षुषः' ॥

मूर्छाले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१ ॥

भ्रिवति ॥ मूर्च्छास्यास्ति । सिध्मादिषु (ग० ५।२।९६)
'क्षुद्रजनत्पतापाच्च' इति पठितत्वाच्च । 'प्राणिस्थादातः—'
(५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यङ्गादेव' इति (वार्तिक-
रूपव्याख्यानात् ॥ (१) ॥*॥ मूर्छति स्म । 'मूर्छा मोह-
समुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'रा-
होपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न
नत्वम् । 'मूर्तं स्यात्त्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्स्यपि' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मूर्छा जातास्य । तारकादित्वात्
(५।२।३६) इतच् । 'मूर्छितं सोच्छ्रये मूढे' इति हैमः ॥*॥
त्रीणि 'मूर्छावतः' ॥

शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

भ्रिवति ॥ शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
शोचयति वा । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः ।
'शुक्रं तु रेतोऽधिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तेजयति ।
'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।
१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेषणयोः' (क्या०
प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् ॥
(३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज गतिकृतसनयोः' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ववयोरभेदः । वीज्यते
वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'चजोः-' (७।
३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिककृता पूरित-
त्वात् । अस्य च निष्ठायां सेट्त्वात् । यद्वा वीजयति वीज्यते
वा । अनेन वा । 'वीज व्यजने' () । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१८, १९) वा । 'वीजं तु रेतसि । स्यादाधाने
च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ वी-
रेऽङ्गीवे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा
वीरयति । वीर्यते वा । अनेन वा । 'वीर विक्रान्तौ' (चु०
उ० से०) । अट्वादिः (उ० ५।१।१२) । 'अचो यत्' (३।
१।९७) वा । 'वीर्यं तेजःप्रभावयोः । शुक्रं शक्तौ च' इति
हैमः ॥ (५) ॥*॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । 'इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्ग-' (५।२।९३) इति साधुः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु
रेतसि' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥ पट् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डमिञ् प्रक्षेपणे'
(स्वा० उ० अ०) । 'कृवापाजि-' (उ० १।१) इत्युण् ॥
(१) ॥*॥ अपिदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'देङ् पालने' (भ्वा० वा० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
'अच उपसर्गात्' (७।४।४७) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यलोपः ।

संज्ञापूर्वकत्वात् 'दस्ति' (६।३।१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा के शिरसि फणति, फक्कति, वा । प्राग्वत् डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ श्लिष्यति । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

स्त्रीति ॥ लचति । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घे 'लच' इत्यदन्तोऽपि । त्वक्त्वचचोचशब्दाः स्युर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ असृजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असृग्धरा' इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः'

पिशितं तरसं मांसं पललं कव्यमामिषम् ।

पिशीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'पिशेः क्चि' (उ० ३।१५५) इतीतन् । पिश्यते स्म वा क्तः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः । तरो बलमस्यस्मिन् । अर्शाद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥*॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलमिश्रे स्यात् पललं पिशितेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पङ्कमांसयोः । तिलचूर्णे पललस्तु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लृवते । क्लृव्यतेऽस्माद्वा । 'क्लृद भवे' () । न्यन्तो मित् । 'अचो यत्' (३।१।९७) रलयोरेकत्वम् ।—कूयते । 'कूङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) । मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ पद 'मांसस्य' ॥

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वलूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तेति ॥ उत्पद्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उत्तमं चञ्चले शुष्कमांससंतप्तयोरपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शुष्कं च तन्मांसं च ॥ (२) ॥*॥

१—'धरणिः' इत्येतत्स्थाने, 'रत्नकोषः' इति वा पाठः ॥

वल्कते, वल्क्यते वा 'वल्क संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'वलूरं स्याद्वनक्षेत्रे, बाहुनोषरयोरपि । वलूरा त्रिषु संशुष्कमांसशुष्करमांसयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुष्कमांसस्य' ॥

रुधिरऽसृग्लोहितास्तरक्तक्षतजशोणितम् ।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरऽङ्गारके पुंसि क्लीबं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकाटजः । न सृजति वा । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तिप् । 'किन्प्रत्ययस्य—' (८।२।६२) इति कुः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुव्रीहिः । 'ऋत्विग्दधृक्स्वक्—' (३।२।५९) इति हि सृजेः किन् विहितः ॥ (२) ॥*॥ रोहति । रुह्यते वा । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् । 'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रज्यते स्म । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रक्तोऽसुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताप्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षताज्जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥*॥ शोणति स्म । 'शोणं वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ १) ॥*॥ सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुक्काऽग्रमांसम्

विविति ॥ बुक्क्यते स्वादुत्वान्मुग्यते । 'बुक्क भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । शोणितेषु स्त्रियां वृक्का बुक्कं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि बुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ अग्रं मुख्यं मांसम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हृदयान्तर्गतमांसविशेषस्य' ॥

हृदयं हृत्

ह्रिति ॥ हरति । ह्रियते वा । 'बृहोः शुक्लुकौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृदयं मानसे बुक्कोरसोरपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकात्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रुचिरं चाप्यधोमुखम् । हृदयं तद्विज्ञानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृदयकमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ॥

१—हैमनाममालायामपि 'बुक्का हृद् हृदयं वृक्का सुरसं च तदग्रिमम्' इत्युपलभ्यते । 'स्त्रियां बुक्का बुक्कस्तु समयोर्द्वयोः' इति पादान्तरम् ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

मयिति ॥ मेद्यति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) ॥*॥—घञ् (३१३१९९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुवप् वीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३१११३४) । मिदाद्यङ् (३१३१०२) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वसति, वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३१११३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुद्धमांसस्नेहस्य' ॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'संज्ञायां समज-' (३१३१९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ग्रीवायाः पश्चाद्भागे स्थितसिरायाः' ॥

नाडी तु धमनिः सिरा ।

नेति ॥ नाडयति । नाड्यते, वा । 'नड भ्रंशे' (चुरादिः । 'अच् इः') (उ० ४१९३९) । 'नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डद्वारायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षट्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धमिः सौत्रः । 'अर्तिसृष्ट-' (उ० २१९०२) इत्यनिः । डीप् (ग० ४११४५) । 'धमनी तु शिराहृदविलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥*॥ तालव्यादिरपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति तालव्यादौ रभसात् । शिनोति । 'मृन् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमन्याः' ॥

तिलकं क्लोम

तीति ॥ तेलति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) । तिलति वा । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) कुन् (उ० २१३२) वा । 'तिलको द्रुमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लोमं सौवर्चलक्लोमोर्न स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्लवते । 'डुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४१९४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उदर्यजलाशयस्य' ॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । किन् (३१३१९४) । मस्ति मस्कते 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥ (१) ॥*॥ गूर्यते । गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'अब्दादयः' (उ० ४१९८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकभवस्नेहस्य' ॥

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

कीति ॥ केटति स्त्र । 'किट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

'गल्यर्था-' (३१४१७२) इति क्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेट् (१) ॥*॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३१११३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । 'वसा शुक्रमसृग्मज्जा कर्णविड्मूत्रविड्मखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मलस्य' ॥

अन्नं पुरीतत्

अन्नमिति ॥ अमति । अनेन । वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४१९५९) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः क्तः' (उ० ४१९६४) । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः । अन्तति । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) घृन् (उ० ४१९५९) वा ।—'अमियमिमिदेष्ट्रक्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्र्यपणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ पुरीं शरीरं तनोति । क्तिप् (३१२१७६) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६१४१४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६११७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिवृति-' (६१३११६६) इति दीर्घः । 'अनुदात्तोपदेश-' (६१४३७) इति नलोपः—इति मुकुटस्य प्रमादः । वस्य झल्लवाभावात् । 'पुरीतदस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आंत' इति ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि

ग्विति ॥ गुज्यतेऽस्मात् 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३१४१७४) ॥ (१) ॥*॥ हेहते । 'ग्रीहा गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'श्वनुक्षन्पूषन्हीहन्-' (उ० १११५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे मांसखण्डस्य' ॥

अथ वस्त्रसा ।

स्त्रायुः स्त्रियाम्

अथेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३१६) । वस्त्रं चर्मस्यति । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्त्राति । 'व्णा शौचे' (अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो शुक् चिष्कृतोः' (७३१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनरूपायाः स्त्रायोः' ॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । संपदादिः (वा० ३१३१०८) । 'गमादीनाम्-' (वा० ६१४१४०) इति मलोपः । आगमानित्यत्वान्न तुक् । यं संयमं

१—ग्रीहा टावन्ता च ॥ 'यकृत्ग्रीहे च संबद्धे' इति पालकाप्यात्—इति मुकुटः ॥

करोति क्तिप् (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१) ॥ (२) ॥*॥ 'क-
रण्डा' तु महास्त्रायुः, कालेयं कालखण्डके' इति रभसः
॥*॥ द्वे 'कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डस्य' 'कलेजा'
इति ख्यातस्य ॥

सृणिका स्यन्दिनी लाला

स्थिति ॥ सरति 'सृष्टृभिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति
निः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्तेनुम् च' (उ०
४।२३) ईकन् कित्त्वं नुम् च । इति (सृणीका) दीर्घम-
ध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं स्यन्दते । 'आवश्यक'- (३।
३।१७०) इति णिनिः । डीप् (४।१।५) ॥ (२) ॥*॥ लालयते ।
'लल ईप्सायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'लाल' इति ख्यातायाः ॥

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । 'दुष् वैकृत्ये' (दि० प० अ०)
ण्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्यूलम् । ण्वल् (३।१।
१३३) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृत्' (ग० ४।१४५)
इति डीप् वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पि-
चोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दूषिकापि च' इति वाचसतिः
॥*॥ 'कषिदूषिभ्यामीकन्' (उ० ४।१६) इति 'दूषीका'
अपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'नेत्रमलस्य' ॥

मूत्रं प्रस्रावः

म्विति ॥ मूत्रयते । 'मूत्र प्रस्रवणे' (चु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्रयते । 'स्रु प्रस्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) । 'प्रे इस्तुलुवः' (३।३।२७) इति घञ् ।
करणे तु परत्वाद्युत्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूत्रस्य' ॥

उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमखी विष्टाविषौ स्त्रियौ ।

उच्चेति ॥ उच्चार्यते त्यज्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प०
से०) । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥
(१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'वर्चस्केऽवस्करः' (६।
१।१४८) इति सुट् ॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, शम्यते वा ।
'शकिशम्योर्नित्' (उ० १।१।१२) इति कलः ।—
'शकिशमिवहिभ्योऽलः'—इति मुकुटोपन्यस्तमपाणिनीयम् ॥
(३) ॥*॥ शक्नोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा ।
'शकेर्कृतिन्' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । 'गुड्
शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०)
वा । 'तिथपृष्ठगूथ-' (उ० २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥
पिपतिं शरीरम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृतृ-
भ्यामीषन्' (उ० ४।२६) । 'शृपृभ्यां कित्' (उ० ४।२७)

इतीषन् कित् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (७।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥
वर्चते, वर्च्यते वा । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अ-
सुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (७)
॥*॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।१।१३६) इति कः । अङ् (३।३।१०६) वा । 'उप-
सर्गात्-' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि ।
'विष्ट व्याप्तौ' (जु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥*॥
(विश्' इति) तालव्यान्तपाठे विशति । 'विश प्रवेशने' (तु०
प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (९) ॥*॥ नव 'वि-
ष्टायाः' ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री

स्यादिति ॥ कल्पते । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)
बाहुलकादरः, ललाभावश्च । ('कर्परस्तु कटाहे स्याच्छ्ल-
भेदकपालयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पालयति ।
'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कम्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ०
से०) । 'तमिविशि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'कपि'
इति निर्देशान्नलोपः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा । 'क-
पालोऽस्त्री शिरोऽस्त्रि स्यात् घटादेः शकले व्रजे' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोस्थिखण्डस्य' ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कीति ॥ 'कि' इति कसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कीकसः कृमिजातौ स्या-
त्पुंसि कुल्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'सजा-
तीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । कुले
भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति वा । कोलति, कुल्यते वा 'कुल
संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । अग्र्यादिः (उ० ४।१।१२) ।
'कुल्यः कुलोद्भवे मान्ये कुलस्यातिहितेऽपि च । कुल्यं
स्यात्कीकसेऽप्यष्ट्रोणीशूरांमिषेषु च । पयःप्रणालीसरितोः
कुल्या जीवन्तिकौषधौ' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते ।
'असिमिभ्यां कित्' (उ० ३।१।५४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'अस्थिमात्रस्य' ॥

स्याच्छरीरास्त्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरसि च । कं का-
लयति । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा
कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्का-
लन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'त्वङ्मांसरहितशरीरास्त्रिः' ॥

पृष्ठास्त्रि तु कशेरुका ।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं शृणाति । केन शीर्यते वा । 'केश्र
एरङ् चास्य' (उ० १।८८) इत्युः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कशति ।
कश्यते वा । 'कश शब्दे' () । बाहुलकादरः ।

स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पृष्ठ-
वंशस्य' ॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शीति ॥ कं वायुं रोदते । 'रुट दीप्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा० आ० से०) । केन रुध्यते वा । इन् (उ० ४।११८) । वा डीप् (ग० ४।१।४५) । कं रोदयति वा । 'रुट दीप्तौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मस्तकास्त्रः' ॥

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पेति ॥ स्पृशति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (उ० प० अ०) । 'स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च' (उ० ५।२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा परं शृणाति । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्पर-
स्याकारलोपः । पशुरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥*॥ 'अप्राणिजातेश्च' (वा० ४।१।६६) इत्यूङि 'पशूः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पार्श्वस्थः' ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृत्ति । क्लीबैकत्वे लप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अव यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ अपहन्यते 'अप-
घनोऽङ्गम्' (३।१।१३४) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'देहावयवस्य' ॥

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहन्तं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

अथेति ॥ कले शुक्रे मधुराव्यक्तध्वनौ वा वर श्रेष्ठम् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलृक् । यत्तु-कले रेतसि त्रि-
यते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।११)-इति मुकुटः । तन्न । कर्मोपपदलाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-
वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच्च ॥ (१) ॥*॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१५९) इति वा । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति इणो गा । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागे-
ऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ वपति, उ-
प्यते, वा । 'डुवप्' । 'अतिपृवपि-' (उ० २।११७) इत्युसिः । 'वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ संहन्ति । संहन्यते वा । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । यद्वा संहन्यन्तेऽस्मिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।

११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥*॥ शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'कृशपृकटि-' (उ० ४।३०) इतीरन् ॥ (५) ॥*॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (६) ॥*॥ विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । विविधैर्व्या-
धिभिर्गृह्यते वा । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चिच् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'निवासचिति-' (३।३।४१) इति घञ् । चय कः । 'कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दिह्यते । दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (९) ॥*॥ मूर्छति । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'राहोपः' (६।४।२१) । 'मूर्तिः पुनः प्रतिमायां कायकाटि-
न्ययोरपि' इति हैमः ॥ (१०) ॥*॥ तनोति, तन्यते, वा । 'भृमृशि-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये लचि स्त्री स्यान्निष्कल्पे विरले कृशे' इति (नान्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ 'अतिपृवपि-' (उ० २।११७) इत्यादिना उसि 'तनु' सान्तापि ॥*॥ 'प्रा-
णिजातेः-' () इत्यूङ् ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'दे-
हस्य' ॥

पादाग्रं प्रपदम्

पेति ॥ पादस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं प्रारब्धं प्रगतं वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदं त्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो वृषे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पद्यते । क्तिप् (३।२।१७८) । स्वामी तु-पदोऽ-
हिः—इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पदन्न-' (६।१।६३) इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु—पादादेश एवायं पठितः—इत्याहुः । प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसायन-
न्तर्भूतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औडः श्याम् 'क-
कुहोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते । पद्यतेऽनेन । 'खनौ घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्कर-
णात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२)

१—'तनुषे तनुषे कम्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मु-
कुटः ॥ २—'वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः' इति भारविः—
'इति मुकुटः' ॥ क्षेमेन्द्रेण तु औचित्यविचारचर्चायां यथा कुमा-
रदासस्य 'अथि विजहीहि वृहोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः' इत्युक्तम् ॥

॥*॥ अंहते, अनेन वा । 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'वङ्काद्यादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥*॥ 'अंहो रंहो इहिणः संहर्षाही च घश्रुतयः' ॥ (३) ॥*॥ चरन्त्यनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्त्री बह्वचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भक्षणे चापि नपुंसक उदाहृतः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'चरणस्य' ॥

तदग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया । 'घुटपरिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ गलति, गल्यते वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । 'कल्लिगलिभ्यां फगस्योच्च' (उ० ५।५६) इति फक् । अत उत्वं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादग्रन्थयोः' ॥

पुमान्पार्णिस्तयोरधः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरधः । पृष्यते अनेन वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'घृणिघृणिपार्णि-' (उ० ४।५२) इति साधुः ।—'पार्ण्यार्ण्यश्च' इति त्वपाणिनीयम् । 'पार्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ' इति रन्तिदेवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपश्चाद्भागस्य' ॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'अच् तस्य जङ्घ च' (उ० ५।३१) । यद्वा जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।१०१) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरति स्म, प्रस्थियते स्म, वा । 'ग-त्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) वा । प्रकृष्टं सृतं गमनमनया वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घायाः' ॥

जानूरुपर्वाष्टीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

जान्विति ॥ जायते । 'हसनजनिचरि-' (उ० १।३) इति युण् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रियाम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्ण्यते । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मनुष्य (५।२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जानूरुसंधेः' ॥

सक्थि क्लीवे पुमानूरुः

सेति ॥ सजति, सज्यते, वा । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'सङ्घसिभ्यां क्थिन्' (उ० ३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ अर्थतेऽनेन । 'क्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेरुच् च' इति कुः, ऊरोदेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः । तदपाणिनीयम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।—

इति स्वामी । तदपि न । उपप्रत्ययबलोपयोर्विधायकाभावाच्च । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य 'सत्त्वाच्च' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जानूरुपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्गणः ।

तदिति ॥ तस्य ऊरोः । वाङ्गति, वाङ्ग्यते, वा । 'वाक्षि काङ्गायाम्' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११३) । वाहुल-काङ्गातोर्हस्वः । वङ्गते । वङ्गणः—इति स्वामी । यद्वा वक्षति । 'वक्ष रोपसंहस्योः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'आच्छीनयोर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागाद्नुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुर्ना

ग्विति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।—गुयति—इति मुकुटस्य प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीपोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । गवते । 'गुञ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) वा 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ।—'गुदादयः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ अपानित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ पाति मलनिःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । यद्वा पिबति वस्त्रौषधम् । 'पा पाने-' (भ्वा० प० अ०) । प्राग्वत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विष्टानिर्गममार्गस्य' ॥

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ० आ० से०) 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'द्वसिभ्यां क्तिन्'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्राशयपुटे वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधोभा-गस्य' ॥

कटो नाश्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिञ्जे च गजगण्डे भृशे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ श्रोणेः फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटीफल-कस्य' ॥

कटिः श्रोणिः ककुब्जती ।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।११८) । वा डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (१)

१—आशयश्च पुटं च । मूत्रादाशयपुटे । मूत्राशयः मूत्रपुटम्, इत्यर्थः । अतएव हैमियनाममालायां 'नाभेरधो मूत्रपुटं वस्ति-मूत्राशयोऽपि च' इत्युक्तम् ॥

॥३॥ श्रोणति । 'श्रोणं संघाते' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वा डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥३॥ ककुद् वृषांस इव मांसपिण्डः ककुत् । सोऽतिशयितोऽस्याम् मनुप् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'कटेः' ॥ पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गतौ' () । अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा निभृतं तम्बते कामुकैः । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । तम्बति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'उत्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागस्य' ॥

ह्रीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

ह्रीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५। ३२) इत्यच् ।—'हनो जघ-' इति क्युर्जघादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा वक्रं हन्ति । यङ्लुगन्तात् 'अच—' । (३।१।१३४) । 'अनिल्यमागमशास्त्रम्' इत्यभ्यासस्य नुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तन्न । हिंसार्थस्य ग्री-भावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विग्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कौटिल्य एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्म-विग्रहे पचाद्यचोऽसंभवाच्च । **जघनं** स्यात् स्त्रियाः श्रोणिपु-रोभागे कटावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'स्त्री-कट्या अग्रभागस्य' ॥

कूपकौ तु नितम्बस्यौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपेति ॥ कूपाविव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यात्तैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥३॥ नितम्बे तिष्ठतः । 'मुपि' (३।२।४) इति कः ॥३॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ भये' (क्या० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) । कुत्सितं कुन्दरम् । ईपत् 'कुन्दरमन्न, इति वा । यद्वा स्कन्धते कामिना । 'स्कुदि आलवने' (भ्वा० आ० से०) 'मङ्गुरादयश्च' (उ० १।४१) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ द्वयेन हीने ॥३॥ एकं 'पृष्ठवंशादधोगर्तयोः' ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

ह्रीति ॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ।—स्फेडयति । 'स्फिट हिंसायाम्' (चु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'स्फिगपूत-' (६। २।१८७) इति निपातनादस्य चः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ प्रोथति । 'प्रोथ पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि-' (३। ३।११८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥३॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ कटी-

प्रोथौ च पूलकौ' इति रभसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः क-ट्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कटिस्थमांसपिण्डयोः' ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपेति ॥ भगशिश्नयोः । उपतिष्ठते । 'मुपि-' (३।२।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शोफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ 'भग-शिश्नयोः' एकम् ॥

भगं योनिर्द्वयोः

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति धित्वात् 'भजेः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'वहिधि-' (उ० ४।५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्या-दाकारे स्मरमन्दिरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे भगतो-ययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य' ॥

शिश्नो मेढं मेहनशेफसी ।

शीति ॥ शयति । 'शश श्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिच् निशाने' (खा० उ० अ०) । बाहुलका-न्नक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—रास्त्रादिनिपातान्नक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥३॥ मेहन्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दाम्नी-' (३।२।१८२) इति घ्नन् ॥ (२) ॥३॥ करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'मेहनं मूत्र-शिश्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ शेते रेतःपाते । 'वृ-शीङ्भ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यमुन् ॥३॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेषः' ॥३॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्या-मदन्तावप्येतौ (शेफशेषौ) । अत एव 'शेषपुच्छ-' (६। ३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'शि-श्नस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुष्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । 'स्रष्टृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—'भूशु-षिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ अण्डयोः कोशः ॥ (२) ॥३॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युः । 'वहुलमन्य-त्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'अण्डकोशस्य' ॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-ख्यायाः संज्ञासंघ-' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका कू-

पस्य नेमौ स्यान्निकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमलत्रम् । जमन्ताडः (उ० १।११४) । 'वष्टि भागुरि-' इत्यलोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) । इति धो वा । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ (पिचण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुष्यते निष्कास्यते मलोऽस्मात् । 'कुप निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'पुषिकुषिपुषिभ्यः क्सिः' (उ० ३।१५५) ।—'कुपः सिः'—इति मुकुटवाक्यमपाणिनीयम् ॥ (२) ॥*॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेरष्ट च' (उ० ५।३८) इत्यप्रत्यये ठोऽन्त्यादेशः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ, वद्धकक्खटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—जनयत्यन्नादिना स्वभरणम् । बाहुलकादरन् । पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) अन्यस्य ठः—इति । स उक्तसूत्रास्मरणप्रयुक्तः ।—जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाभ्यप्येवम् ॥ (३) ॥*॥ उदृणाति । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदृच्छति, उदियति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा उदृहणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'उदि हणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'आच्छीनयोः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात्तुम् । यद्वा तर्णोत्पन्नम् 'तृणु अदने' (त० उ० से०) । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुक्षौ ।

स्तेति ॥ स्तनति कथयति यौवनोदयम् । स्तन्यते शब्धते वा कामुकैः । 'छन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति धो वा ॥ (१) ॥*॥ कुचति । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य' ॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

च्विति ॥ चूष्यते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुक्तः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ कुचस्याग्रम् ॥ (२) ॥*॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य' ॥

१ पिचण्ड 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते ॥

न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

नेति ॥ कुञ्च्यते । 'कुड् वात्पेऽदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—क्रोडति घनीभवति । 'कुड घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह । तन्न । घनत्वात्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासंभवाच्च । 'क्रोडः कोले शनौ क्रोडमङ्गे' इति हैमः । 'क्रोडः शनौ सूकरे ना, न पुमानङ्गरक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ भुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गस्य' ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च

उरविति ॥ इयति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अतैरुच' (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः किञ्च । 'उरो वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वदति सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'वद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) वा । 'वृत्तुवदिहनि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि ह्रीवम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

प्रिति ॥ पृथ्यते । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'तिथपृष्ठगूथ-' (उ० ३।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरममात्रे स्यादेहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'देहपश्चाद्भागस्य' ॥

स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कथते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे' (उ० ४।२०७) इति बाहुलकादेनसुन्यपि थः । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायोऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भुजस्य शिरः ॥ (२) ॥*॥ अस्यते समाहन्यते भारोदिना । 'अंस समाघाते' (जु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) यद्वा अमति, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमेः सन्' (उ० ५।२१) । 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भुजशिरसः' ॥

संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

समिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जवाद्यश्च' (उ० ४।१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधेः' ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

बेति ॥ कष्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)

‘वृत्तवदिहानिकमिकपिभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कक्षा स्या-
दन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्पर्शापदे, ना दोर्मूलकञ्छ-
वीरुत्तृणेषु च’ (इति मेदिनी) ॥३॥ बाहोर्मूलम् ॥ (१)
द्वे ‘कक्षस्य’ ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पेति ॥ स्पृश्यते । ‘स्पृश स्पर्शने’ (तु० प० अ०) ‘स्पृशेः
श्वणुशुनौ पृ च’ (उ० ५।२७) । णित्वाद्बुद्धिः (७।२।११५) ।
यद्वा पर्शनां समूहः । ‘पर्शान् णस् वक्तव्यः’ (वा० ४।२।४३)
सित्वात् (१।४।१६) पदत्वेन भत्वाभावाद् ‘ओर्गुणः’ (६।
४।१४६) इति न । ‘पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रो-
पान्ते पशुगणेऽपि च’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥३॥ एकं ‘क-
क्षयोरधोभागस्य’ ॥

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मेति ॥ मध्ये भवम् । ‘मध्यान्मः’ (४।३।८) । ‘म-
ध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽन्यवल्गने तु न
स्त्रियाम् । स्त्रियां दृष्टजोनार्था कर्णिकाहुलिभेदयोः । व्यक्ष-
रच्छन्दसि तथा’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ लग्नते स्म ।
‘लगे सङ्गे’ (भ्वा० प० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त-’ (७।२।१८)
इति साधुः । यद्वा । लग्नते स्म । ‘ओलस्त्री व्रीडे’ (तु०
आ० से०) । ‘गत्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘स्कोः-’
(८।२।२९) इति सलोपः । ‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति न-
त्वम् । ‘श्वीदितः’ (७।२।१४) इति नेट् । अवकृष्टम्, अव-
सन्नम्, वा लग्नम् । ‘प्रादयो गता-’ (वा० २।२।१८) इति
समासः । ‘अवलग्नोऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्याल्लग्नमात्रके’
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ मध्ये शरीरस्य भवम् । ‘अ सां-
प्रतिके’ (४।३।९) इत्यः । यद्वा मां शोभां धत्ते । ‘अद्यद्-
यश्च’ (उ० ४।१।१२) इति साधुः । ‘मध्यं विलग्नं न स्त्री
स्यान्त्याध्वेऽन्तरेऽध्वमे त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥
(‘मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमः’ इति नाममाला) ॥३॥ त्रीणि
‘देहमध्यस्य’ ॥

द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहू । भुज्यतेऽनेन । ‘भुज पाल-
नाभ्यवहारयोः’ (६० प० अ०) । ‘भुज्युब्जौ-’ (७।३।
६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प०
से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३४) इति क्तः । ‘अधो भुजा ।
द्वयोर्बाहौ करे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ बाधते । ‘बाध
विलोडने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘अर्जिदृशिकम्यमि-’ (उ०
१।२।७) इत्युः, ह्रस्वान्त्यस्य । मुकुटस्तु—बहन्त्यनेन । ‘वहि-

१—बाहौ यथा—‘उद्वेल्लङ्घजवह्निकणक्षणकारस्तदा दुः-
सहः’ । करे यथा ‘चञ्चलजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुग-
लस्य सुयोधनस्य’—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रहितलिपशिभ्यश्च’ इत्युण्—इत्याह । तदपाणिनीयत्वादुपे-
क्ष्यम् ॥३॥ बहेः ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । बाधते ।
‘बाह प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) वा
‘बाहोऽश्वभुजयोः पुमान्’ इति दामोदरः । ‘बाहौ बाहु-
रिति स्पृशतः’ इति देशी कोषः । ‘(बाहोश्चभानयोः । वृषे,
बाहौ तु बाहौ स्यात्’ इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ प्रवेष्टते ।
‘वेष्ट वेष्टने’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥
(३) ॥३॥ दाम्यत्यनेन । ‘दमु उपशमे’ (दि० प० से०) ।
‘दमेडोस्’ (उ० २।६९) ॥३॥ भागुरिमते टाप् ॥ (४) ॥
‘दोर्दोपा च भुजो बाहुः, पाणिर्हस्तः करस्तथा’ इति धनं-
जयः ॥३॥ चत्वारि ‘भुजस्य’ ॥

कफोणिस्तु कूर्परः ।

केति ॥ कं सुखं स्फोरयति । ‘स्फुर स्फुरणे संचलने च’
(तु० प० से०) । ण्यन्तः । ‘अच इः’ (उ० ४।१।३९) । पृ-
पोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा केन सुखेन फणति, स्फुरति,
वा । ‘फण गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘स्फुर संचलने’ (तु०
प० से०) वा । इन् (उ० ४।१।१८) । पृपोदरादिः (६।३।
१०९) । ‘कफोणिः कफणिर्द्वयोः’ इति शब्दार्णवः ॥ (१)
॥३॥ कुरति । ‘कुर शब्दे’ (तु० प० से०) क्तिप् (३।२।
१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा पि-
पाति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कूर् चासौ परश्च । यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा
कुप्यत्यनेन वा । ‘कुप क्रोधे’ (दि० प० से०) । बाहुलका-
दरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥३॥ ‘कफोणिः कूर्परोऽरलेः पृष्ठम्’ इति
नाममाला । द्वे ‘कूणी’ इति ख्यातस्य भुजमध्यग्रन्थेः ॥

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योर्ध्वं । प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलो-
ऽस्य ॥ (१) ॥३॥ एकम् ‘कूर्परोपरिभागस्य’ ॥

प्रकोष्ठस्तस्य चास्यधः ॥ ८० ॥

प्रेति ॥ प्रकुप्यतेऽनेन कुसूलादन्नम् । ‘कुष निष्कर्षे’
(क्या० प० से०) । ‘उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्’ (उ० २।४) प्र-
विष्टः कोष्ठं कुसूलम् । ‘अत्यादयः क्रान्ता-’ (वा० २।२।
१८) इति समासो वा । ‘प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरन्निमणिब-
न्धयोः’ इति कालः । ‘प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्त-

१—‘सुबाहा’ इति सुबन्धुः । स्वस्था, सुमुजा च—इति
मुकुटः ॥ २—‘शाम्यन्ति भोगेन न जातु कामा न बाह्या वा
सुतरः समुद्रः’ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—‘बहुदोषो
गुरुध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः’ इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति
मुकुटः ॥ ४—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यास्योपयोगः ॥ किंतु
पाणिपर्यायकथनम् ॥ ५—दीर्घमात्रकरणे रेफश्रवणानुपपत्तिः ।
तसात्पृपोदरादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

रेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिवन्धपर्यन्तस्य' ॥
मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।

मणीति ॥ मणिवन्धतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।४।१२१) इति घञ् । ('मणिवन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'करोऽस्यादौ मणिवन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ कनिष्ठया आ । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥*॥ कृणाति । 'कृन् हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । किरल्यनेन । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशालिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) ।—'कृशगर्दिराशिवल्लिभ्योऽभच्' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति को वा । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽतस्तुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति वहियोगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥*॥ एकम् 'करवहिर्भागस्य' ॥

पञ्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चेति ॥ पञ्च शाखा इवाङ्गुलयोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शे-
तेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंस्ति-' (३।३।१२१) इति घः । 'शवः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्ठर्मलो वानेन । 'शसु उपशमे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ पणायन्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अशिपणाव्यो रुडायलुक् च' (उ० ४।१३३) इतीप् आयप्रत्ययस्य लुक् च ।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् रञ्—इति मुकुटस्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हस्तस्य' ॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥ ८१ ॥

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्य-
तेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिशति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः' ॥
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः

अङ्ग्विति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृतन्यञि-' (उ० ४।२) इत्युलिः । अङ्गं पाणिपादमवयवं लाति । बाहुलकाङ्गिर्वा । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति हैमविश्वप्रकाशौ ॥*॥ 'बालमूललघ्वङ्गुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८) । (अङ्गुरिः) ॥*॥ 'अङ्गुलस्तु

यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गैर्बाहुलकादुलः ॥ (१) ॥*॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गुलीमात्रस्य' ॥

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापिकनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ८२

पुंसीति ॥ अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची । अङ्गौ पाणौ तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।१७) इति पलम् ॥ (१) ॥*॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥*॥ मध्यमवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे खरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्गुलिः । राका रजस्वला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न नाम ग्रहणयोग्यमस्याः ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्रियते ॥ (१) ॥*॥ अत्यल्पा । 'अतिशायने-' (५।३।५५) इतीष्टन् । 'युवाल्पयोः कन्-' (५।३।६४) 'कनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि कनिष्ठा लन्तिमाङ्गुलौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्रमेण एकैकम् 'अङ्गुलीनाम्' ॥
पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

प्विति ॥ पुनर्भवति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न खमस्य । 'न आद-' (६।३।७५) इति साधुः । 'नखी स्त्रीपुंसयोः शुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न खनति, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३।३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नखस्य' ॥
प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्यात्तर्जन्यङ्गुष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलत्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (तु० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः कर्ण इव । 'गोकर्णोऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे प्रमथान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकर्णी मूर्विकौषधौ' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणैकैकम् ॥
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

एति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्गुष्ठे । वितस्यति । वितस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'वौ तसेः' (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—बाहुलकातिः—इति मुकुट एतत्सूत्रा-

स्मरणमूलकः ॥ (१) ॥*॥ द्वादश अङ्गुल्यः प्रमाणमस्य ।
'तद्धितार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'द्विगोनित्यम्'
(वा० ५।२।३७) इति मात्राचो लङ् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः'
(५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥*॥
'चर्पटः' अप्यत्र । 'चर्पटः स्फारविपुले चपेटे पर्पटेऽपि च'
(इति विश्वमेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतलति 'तल प्रतिष्ठायाम्'
(चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रतलं पातालभेदे
तताङ्गुलिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'तलम्' अप्यत्र ।
'तलं स्वरूपाधरयोः खङ्गमुष्टिचपेटयोः' इति विश्वः । ('तल-
श्चपेटे तालद्रौ' इति हैमतः । '-पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे
च' इति मेदिनीतश्च पुंस्त्वयम्) ॥ (२) ॥*॥ प्रसृतो हस्तः ।
'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'विस्तृताङ्गुलौ पाणौ' ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति
पाठान्तरम् । संहतं संघट्टं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतले प्रस्थिते वा तले अत्र ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्विस्तृता-
ङ्गुल्योः' ॥

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुञ्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । क्तिन्
(३।३।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृत-
मस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्धोऽङ्गुलौ
तु पुंलिङ्गो जङ्घायां प्रसृता मता' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युतावज्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

ताविति ॥ तौ प्रसृतौ मिलितौ । अज्यतेऽनेन । 'अज्
व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृतन्यजि-' (उ० ४।२)
इत्यलिः । 'अज्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अज्जलेः' ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

प्रेति ॥ बाहौ प्रसारितपाणौ हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन
वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृद्-' (उ० ३।
८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।

१—'मुकुटस्तु'—'संहतलः प्रतलौ' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य
द्वौ वामदक्षिणौ प्रतलौ मिलितौ संहतल उच्यते । प्रतलद्वयं मिलितं
संहतलः स्यादित्यर्थः—इत्युक्त्वा एकम् इत्येवोक्तवान् ॥

कृक्षे केशात्परो व्रात्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तृतः
करो यस्य तस्मिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुष्ट्या तु वद्धया ।

स रत्निः स्यात्

म्विति ॥ स हस्तः मुष्यतेऽनया 'मुष स्तेवे' (क्या०
प० से०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । यद्वा मुष्णाति ।
क्तिच् (३।३।१७४) । ('संपीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः' इति हलानुधः ।
'मुष्टिर्द्वयोः फले । वद्धपाणौ त्सरौ' इति मेदिनी) । वद्धया
मुष्ट्योपलक्षितः ॥*॥ कृच्छति । अर्थतेऽनेन वा । 'कृ
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृतनि' (उ० ४।२) इति कलि-
च् । 'रत्नयरत्नी स्त्रियौ वद्धमुष्टितताङ्गुली' इत्यमरमाला ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'वद्धमुष्टिहस्तस्य' ॥

अरत्तिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

अरेति ॥ रत्निभिन्नः । नञ्समासः । 'नारत्तिः कफोणौ
हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरत्तिर्ना सप्रकोष्ठत-
ताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन मुष्टिनोपलक्षितः ॥*॥ एकम्
'अरत्तिहस्तस्य' ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

व्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । मुकुटस्तु—
व्यामीयतेऽनेन । माडो मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
कः—इति व्याख्ययत् । तत्र । 'कृत्कर्तरि' (३।४।६७) इत्यस्य
प्रवृत्त्या करणे कस्यासंभवात् ।—व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—
इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥*॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्वा-
होर्मध्यम् ॥*॥ एकम् 'व्यामस्य' ॥

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृतं
दोःपाणि येन सः । तादृशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम् ।
तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥*॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरु-
षहस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी,
पौरुषं सरः । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि ।
ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य' ॥

कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'क-
णोष्ठः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं
विदुर्बुधोः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनौ

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावः । 'चतुर्विंशत्यङ्गुलो
हस्तः' इति सकलसिद्धान्तभङ्गश्च ॥

मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गिलति । 'गृ निगर-
णे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अचि विभाषा'
(८।२।२१) इति वा लः । गीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।
११८) इति घः । यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयहजिह्वाग्रीवा-' (१।
१५४) इति साधुः । 'ग्रीवे शिरोधितच्छरे' (इति हैमः)
(१) ॥*॥ शिरो धीर्यतेऽस्याम् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।
३।९३) इति किः ॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति । 'संज्ञा-
यां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।
४।९४) । यद्वा धरति । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
अच् । कं शिरसो धरा कंधरा । (३।१।१३४) । 'कंधरो
वारिवाहे स्याद्वीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः' ॥

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा
यस्याम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

अथेति ॥ अवटलति । 'टल वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) ।
अव टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वदित्वा-
त् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वटति । 'वट वेष्टने'
(भ्वा० प० से०) । 'वट भाषणे' (तु० उ० से०) । बाहुलका-
दुः । 'अवटुः पुरुषे कृकाटिका घाटा' इति बोपालितः ॥
(१) ॥*॥ घाटयति घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥*॥ कृ-
कं कण्ठमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ०
४।११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ण्वल् तु परलाद-
णा बाधान्न प्राप्नोति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रीवायामुन्नतभा-
गस्य' 'घाटी' इति ख्यातस्य ।—ग्रीवापश्चाद्भागस्य—इति
स्वामिसुकुटौ ॥

वक्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) ।
ब्रूवो वचिः (२।४।५३) वा । 'गुभृवीपचिवचि-' (उ०
४।१६७) इति प्रः । 'वक्रमास्ये छन्दसि च' इति हेमच-
न्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्रवति । आस्य-
न्यते वाक्त्रादिना द्रवीक्रियते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । इति डः ।
यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वास्मिन् प्रासः । 'असु
क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति
प्यत् । 'मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति शा-

श्वतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वदन्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि'
(भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥
तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)
॥ (४) ॥*॥ आनन्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ लप्यतेऽनेन । 'लप व्यक्ता-
यां वाचि' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥
खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) ।
'डित् खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यच् स च डित्
धातोर्मुडागमः । 'प्राक् खनो मुडदात्तश्च ततोऽच्च प्रत्ययो
भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः' इति
निहत्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति
हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मुखबिलस्य' । तदुपलक्षिते
समुदाये तूपचारात् ॥

ह्रीवे प्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

ह्रीवे इति ॥ प्रायतेऽनेन । 'प्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्राणं ह्रीवं नासिकायां प्राते
स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वहति 'वह
प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । गन्धस्य
वहा । 'स्याद्गन्धवहा नासायां पुंलिङ्गे मातरिश्वनि' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घोणति । अनया वा । 'घुण भ्रमणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।२२१)
इति घञ् वा ॥ (३) ॥*॥ नासते । अनया वा । 'णास्य
शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नासा तु नासिकायां
च द्वारोर्ध्वदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
नासेर्णुल् (३।१।१३३) । 'प्राणं गन्धवहा नासा नसा
नस्या च नासिका' इति साहसाङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा
घोणा प्राणं नासा च नासिका' इति कालः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'नासिकायाः' ॥

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

ओष्ठेति ॥ उच्यते उष्णाहारेण । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । 'उषिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् ॥ (१) ॥*॥
न धियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंसि-'
(३।३।११८) इति घः । नञ् समासः (२।३।६) । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे, हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ 'द्वन्द्वश्च प्राप्ति-' इत्येकत्वं तु न भवति । अनित्यत्वात् ।
'ओष्ठाभ्यां युतावधरौ' इति शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)
वा ॥*॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः ।
'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेर्धे-' (६।४।९६) इति
ह्रस्वः ॥ (३) ॥*॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'उत्तराधरोष्ठमात्रस्य' ॥

१—'मां विवक्षुरसि किं चलदोष्ठः' इति योगात्—इति सुकुटः ॥

अधस्ताच्चिवुकम्

अधेति ॥ चीवति, चीव्यते, वा । 'चीवृ' आदानसंवर-
णयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगयादिः (उ० १।३७) ।
स्वार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोभां वा । प्राग्वत्
॥ (१) ॥*॥ 'अधस्तादधरोष्ठस्य चिवुः' स्याच्चिवुकं तथा'
इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठधोभागस्य' ॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गण्डि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)
अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः' स्यात्पुंसि खड्गिणि । ग्रहयोग-
प्रभेदे च वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिहवीरकपोलेषु हयभूषण-
बुद्बुदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कम्पते । 'कपि चलने'
(भ्वा० आ० से०) । 'कपिगण्डिगण्डि' (उ० १।६६) इत्यो-
लच् । 'कपि' इति निर्देशान्नलोपः । कं सुखं पोलति । 'पुल
महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (वा० ३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कपोलस्य' ॥

तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

तदिति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृष्टृलि-
हि-' । (उ० १।१०) इत्युः । 'हनुर्हृद्विलासिन्यां मृत्वावले
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ एकं 'कपोलाधोभागस्य' ॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रयतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ दश्यतेऽने-
न । करणे ल्युट् (३।३।११७) । '-दहदश-' (३।१।२४)
इति निर्देशात्किञ्चिदङ्गित्यपि लोपः । यद्वा कर्तरि ल्युट् (३।३।
११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । 'दमु उपशमे' (दि० प०
से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वाहुलकात्तन् । 'दन्तोऽद्रिकटके
कुञ्जे दशनेऽथौपधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
रदति अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'दन्तस्य' ॥

तालु तु काकुदम् ।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ घ्वनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) ।
'त्रो रश्च लः' (उ० १।५) इति युष् । तालयति । 'तल प्र-
तिष्ठायाम्' चुरादिः । मृगयादिः (उ० १।३७) वा ॥ (१)
॥*॥ काकुर्जिह्वा उद्यतेऽनुद्यतेस्मिन् । अनेकार्थत्वाद्विरुद्धपणे
वर्तते । घञर्थे कः (वा० ३।३।३८) । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । ईषत् कवते । 'कुङ् शब्दे' । (भ्वा० आ० अ०)
अच्वादिलात् (उ० ४।९८) साधुर्वा । यद्वा 'निश्च्येदं ककुदं
मिरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'तालुनः' ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा

रेति ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने, (क्या० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ र-
सयति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नन्वादिलात्
(३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'ण्वासथ्रन्थो युच्'
(३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् वा । रसनं स्व-
जने ध्वनौ । जिह्वायां तु न पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ।
'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जिह्वायां रशना तथा'
इत्युक्तेर्दन्यतालव्यमध्योऽयम् । 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञा-
रान्नयोः स्त्रियाम्' इति रभसः ।—रसेः सौत्रात् 'रसिरुचिरुच-
वो युच्'—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ लेडि ।
लिहन्त्यनया वा । 'लिह आस्वादने' (आ० उ० अ०) ।
'शेवयहजिह्वा-' (उ० १।१५४) इति साधुः ।—लिहेः 'पूर्व-
जिह्वीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'जिह्वायाः' ॥

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्कणी ॥ ९१ ॥

प्रेति ॥ सूजति लालादि । 'सूज विसर्गे' (उ० प० अ०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्कणी' इति क्लीबकाण्डे-
ऽमरदत्तः ॥*॥ 'कवयुक्तम्' (सूक्कणी) इत्यन्ये ॥*॥ (सूक्कणी)
ड्यन्ता—इत्येके ॥*॥—अदन्तं सूक्कम्—इत्यपरे ॥*॥
'सूक्कि' शब्द इकारान्तः क्लीबम् । तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१)
॥*॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः' ॥

ललाटमलिकं गोध्रिः

लेति ॥ ललनम् । 'लल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०) ।
'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) वा । डलयोरेकत्वम् । ललं
विलासमीप्सां वा अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ललति । उक्तधातुभ्यां बाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥*॥ अलति,
अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलिह-
पिभ्यां किञ्च' इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि'
इति कालः ॥*॥ बाहुलकादिकनपि । 'अलिकं ह्रस्वदीर्घम-

१—'महासूक्कायशोभितो नृसिंहनखाग्रवत्' इति लताशेषात्
कद्वयम् ॥ 'स्मितस्य संभावय सूक्कणा कणाम्' इति श्रीहर्षप्रयोगात्
वकारयुक्तं च । 'न संयोगादमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यल्लोपो
न ॥ 'स सूक्कणीप्रान्तमसृक्प्रदिग्धं प्रलेलिहानो हरिणारिरुचैः'
इति पाणिनेर्डावन्ता च ॥ 'सूक्के द्वे चैव विज्ञेये चत्वारिंशच्च वक्र-
जाः' इति वचनाददन्तं-सूक्कमपि ॥ 'सूक्कणि' इतीदन्तमपि 'ह्रीवे
वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सूक्कि' शब्दो ह्रस्वेकारान्तोऽपि क्लीबः—
इत्यपरे । 'सकथ्यक्षिदधिसूक्कि तथा वारि स्यात्' इत्यरुणः—इति
मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलभ्यते ॥
३—अतएव हैमनाममालायाम् 'भाले गोध्यलिकालीकललाटानि'
इत्युपलभ्यते ॥

ध्यम्' इति राजदेवः ॥ (२) ॥ गुह्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन् । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किर्वा । पुंस्ययम् । 'गोधि-भालौ महाशङ्खः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (३) ॥ त्रीणि 'भालस्य' ॥

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भुवौ स्त्रियौ ।

ऊर्ध्वे इति ॥ भ्रमति । 'भ्रमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'भ्रमेर्हुः' (उ० २।६८) । यद्वा भ्राम्यति । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'ऊर्ध्वं च गमादीनाम्' इति 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊर्ध्वं चादेशः ॥ (१) ॥ एकं 'नेत्रोपरिभागस्थ-रोमराजेः' ॥

कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्यम्

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । बाहुलकाच्च । 'कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ एकं 'नासोपरिभूद्वयमध्यस्य' ॥

तारकाक्षः कनीनिका ॥ ९२ ॥

तेति ॥ तारयति । 'तृ हवनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्लुल्' (३।१।१३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीलाभावः । 'तारको दैत्यमित्कर्णधारयोर्न द्वयोर्दृशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्त्रातरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) । 'कनीनिका तारकेऽक्षः स्यात्कनिष्ठाङ्गुलावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ 'अक्षः' इति खेचरीव्यावृत्त्यर्थम् ॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥ लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टी च

लविति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोचल दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ नीयतेऽनेन । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ 'दात्री' (३।२।१८२) इति पक्षे घृन् । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले दुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ईक्ष्यतेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'ईक्षणं दर्शने दृशि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चक्षिङ्' (अ० आ० अ०) । 'चक्षेः शिच' (उ० ३।१।१९) इत्युत्तिः । शित्वादनार्धधातुकत्वात् ख्याञ् न ॥—बाहुलकात् ख्याञ् न—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥ अश्रुते । अनेन वा । 'अश्रु व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अशेर्निन्' (उ० ३।१।५६) इति क्सिः ।—'अशेः षिच्' इति सुकुटोऽपाणिनीयः ।

यद्वा अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (६) ॥ पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । किप् (३।२।७८) । यद्वा दृश्यतेऽनया । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति बहुव्रीह्याश्रयणात् किप्यपि क्तत्वम् ॥ (७) ॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने' इति हैमः ॥ (८) ॥ अष्ट 'नेत्रस्य' ॥

अस्तु नेत्रास्तु रोदनं चास्त्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

अस्त्विति ॥ अस्यति । अश्रुते वा कण्ठम् । 'अस्त्वदित्वात्' (उ० ५।२९) इति रुक्पक्षे । 'अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ 'जगरे चाश्रमश्रुणि' इत्यूष्मभेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्च तालव्यशमपि ॥ (१) ॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥ रुद्यते । 'रुदिर अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) बाहुलकात् । 'रोदनं क्रन्दनेऽस्त्रेऽपि दुरालम्भौषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ (४) ॥ (५) ॥ पञ्च 'नेत्रोदकस्य' ॥

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्यस्माद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥ 'बाह्यौ' इति शेषः ॥ एकम् 'नेत्रप्रान्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुव्रीहौ सवक्ष्यक्ष्णोः' (५।४।११३) इति षच् । कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कटाक्षकाक्षौ' इति रभसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥ अपाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥ द्वे 'कटाक्षस्य' ॥

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दग्रहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन् । किरति शरीरे मुखं वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृवृजृति-' (उ० ३।१०) इति नः । यद्वा कर्णयति । 'कर्णं भेदने' (तु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।३।१३४) । 'कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि' (इति मेदिनी) । यत्तु—करोति शब्दज्ञानम्—इति मुकुटः । तत्र । हस्वान्नप्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥ शब्दो गृह्यतेऽनेन । 'ग्रहवृद्धे' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् विधीयते घापवादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।

१—'प्रावर्तयन्नदीमस्रैर्द्विषां तद्योषितां च सः' इति माघे र-काथेन सह श्लेषादस्रं दन्त्यसम्—इति मुकुटः ॥

इन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ श्रूयतेऽनया । किन् (३।१९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्यान्नायवार्तयोः ख्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।१।११७) । 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्' (२।१।६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च' (उ० ४।१९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ शिरोवाची शिरोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा ॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीर्षादेशः ॥ (३) ॥*॥ मुख्यस्मिन्नाहते । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० से०) । 'श्वनुक्षन्' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ९५

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ 'कुन्तला मूर्धजास्त्वस्त्राश्चिकुराश्चिकुराः कचाः' इति दुर्गः ॥ (१) ॥*॥ कुन्तं कुन्ताग्राकारं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुन्तलश्चपके बाले यवे ना भूम्नि नीवृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । जलादित्वात् (३।१।१४०) णः । बल्यतेऽवरुध्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । नालिकेरे हरिद्रायां मल्लिकामिद्यपि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खं हीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेघे बाली बाला वृष्टिस्त्रियोः' इति (पवर्गीयादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । कचल्यात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः शुष्कव्रणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्षतेः । कचा करेणाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ क्लिश्यते 'क्लिश बन्धे' () । 'क्लिश उपतापे' (दि० आ० से०) वा । क्लिश्नाति । 'क्लिशु विवाधायाम्' (क्या० प० से०) 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५।३३) । के शेते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलृक् । कस्य शिरस ईशो वा । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे हीवेरे कुन्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'केशस्य' ॥

तद्वन्दे कैशिकं कैश्यम्

तदिति ॥ केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्चाभ्यां यञ्छावन्त्यतरस्याम्' (४।२।४८) (२) ॥*॥ द्वे 'केशवृन्दस्य' ॥

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलति, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३।५) । 'अलका कुवेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चूर्णस्य कर्चूरादिक्षोदस्य कुन्तलाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ भ्रमर इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ भ्रमरको मृगैरेके चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ललाटगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ९६ ॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डौ तु शिखावहौ' इति तालव्यादौ रभसः । 'शिखण्डो बर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकौ' इति वाचस्पतिमुभूती ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः' । बालानां शिखाया वा । 'बालानां तु शिरः कार्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा' ॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४।१।५५) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीष् ।—कं शिरो वृणोत्याच्छादयति । '—कवर-' (४।१।४२) इति निर्देशादणं बाधित्वाच् (३।१।१३४)—इति मुकुटः ।—कृष्णवर्णा कं वृणोति वा—इति स्वामी चोक्तसूत्रादर्शनमूलकौ । 'कवरं लवणाम्लयोः । कवरी केशविन्यासशकयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ केशानां वेशो मार्जनाबन्धविशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशबन्धरचनायाः' ॥

अथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

अथेति ॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३।२।७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बाहुलकात् । धम् चासौ मिलश्च । 'मो नो धातोः' (८।२।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चूडा' इति ख्यातस्य ॥

शिखा चूडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । 'शीडो ह्रस्वश्च' (उ० ५।२।४) इति खः । 'शिखा शाखावर्हिचूडालङ्गलिक्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शि-

फायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चुड्यते । 'चुड समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'चुरादीनां णिज्वा' इति पक्षे सिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्दीर्घत्वे । 'चूडा शिखाग्रयोः । बाहुभूषावलम्ब्योश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ केशानां पाशः । अल्पः केशपाशो गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरोमध्यस्थचूडयाः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

व्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

व्रति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जनेष्ठन् नलोपश्च' (उ० ३।३०) । यद्वा जटति । 'जट संपाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'जटा लम्बकचे मूले मांस्यां लक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सटति । 'पट अवयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'सटा जटाकैसरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'व्रतिनः शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणु निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रग्रह उपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणिश्रोणिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी' सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशबन्धे' इति हैमः ॥*॥ द्वे 'प्रोषितमर्तुकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य' ॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शीति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यासंपृक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

पेति ॥ पाश्यते । 'पश बन्धे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'पाशस्तु मृगपक्षादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्रायन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षयते । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'पक्षो मासार्थके गेहपार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ।

१—केपुचिन्मूलपुस्तकेषु तु 'व्रतिनः स्ना' इति पाठ उपलभ्यते । 'स्ना जटायां च राक्षस्यां पतने दुर्भगलियाम्' इति कचित्पुस्तके हैमः ॥ 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इति कादम्बरीकषश्च ॥

'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करि-करे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । कक्षे केशात्परो ब्राह्मे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'कलापार्थस्य' ॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । 'तनूरुहं तु लोमि स्यात्पतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तनूरुहस्तु पुत्रे गरुति लोमि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रोहति । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४।१।५१) इति साधु । यद्वा ल्ययते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ कपिलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । ल्ययते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोम्णः' ॥

तद्वद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ।

तदिति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । श्म मुखं श्रयति । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । श्मनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । संपदादिक्रिप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानिलत्वात् तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो मुखे ॥*॥ एकं 'दाढिकायाः' ॥

आकल्पवेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) । अकल्पयते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेषणम्, विष्यते, वा । 'विष्ट व्याप्तौ' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । वेवेष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विरयते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१९) वा । 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ नयति । णिच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) ॥ निनो नेत्रस्य, नेनेतुर्वा पथ्यम् । सञ्ज्ञापूर्वकःवात्र ह्रस्वः ॥ 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अलंकाररचनादिकृतशोभायाः' ॥

दशैते त्रिषु

देति ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

१—रु शब्दे इत्युत्तरम् 'रुद्ध गतौ भाषणे वा' इत्यपि पाठः ।

अलंकर्तालंकरिणश्च

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'अलंकृञ्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध सं-सिद्धौ' (स्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अलं क्रियते स्म ॥ (३) ॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ परिष्क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'संपदिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् । 'परितिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषितस्य' ॥

विभ्राज् भ्राजिष्णुरोचिष्णु

वीति ॥ भ्राजते तच्छीलः । 'भ्राजभास-' (३।२।१७७) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाट् । भ्राजेरपि इष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ रोचते तच्छीलः । 'अलंकृञ्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ॥

भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

(भिविति ॥ भूषणम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः' ॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंक्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ म्रियतेऽनेन । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।१९७) । 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिणौ' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषणाम्' ॥

अथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

अथेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादुट् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । ए-कोकारम् ॥*॥ (मुकुटम्, इति) द्वयुकारपाठे बाहुलकाद् धातोरेत उः ॥ (१) ॥*॥ किरिति । अनेन वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृतृकृपेः कीटन्' (उ० ४।१८५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किरीटस्य' ॥

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडेति ॥ चूडाया मणिः । 'चूडामणिः काकचिंचा-फले मूर्धमणावपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिरसो रत्नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोमणेः' ॥

तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंस्ति' (इति मेदिनी) । तरं ला-ति । 'आतोऽनुप-' (३।२।१३) इति कः । 'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंस्ति यवागुसु-रयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥*॥ 'एकम्' ॥

वालपाश्या पारितथ्या

वेति ॥ वालपाशे केशसमूहे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । वालेषु पाश्या पाशसमूहो वा ॥ (१) ॥*॥ परितस्तथाभूताः परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सीमन्त-स्थितायाः स्वर्णादिपट्टिकायाः' । स्वामी तु—प्रथमं वा-लवन्धनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥ ललाटस्यालंकारः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' (४।३।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ललाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राप्तवत् । 'कर्णिका कर्णभू-षणे । वीजकोशे सरोजस्य करमध्याहुलावपि । कुट्टिन्यां ह-स्तिहस्ताग्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तालस्य पत्रम् । 'ता-लपत्रं तु कुण्डले । स्यात्तालपत्री रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥*॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य' ॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा । वृषा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा । 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि बलयेऽपि च । कञ्चन-द्रुगुह्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्णस्य वेष्ट-नम् । वेष्ट्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।१९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुण्डलस्य' ॥

त्रैवेयकं कण्ठभूषा

त्रैवेयेति ॥ त्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वा-स्यलंकारेषु' (४।२।९६) इति ढकञ् ॥*॥ —'त्रीवाया अण्

च' (४।३।५७) इति ढञि 'त्रैवेयम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ भूष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ग्रीवामरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्यातस्य ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।

लेति ॥ लम्बते । 'लवि अवसंसहे' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'शप्श्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुम् । डलयोरेकत्वम् । ललन्त्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'किञ्चिल्लम्बमानकण्ठभूषणस्य' ॥

स्वर्णैः प्रालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ललन्तिका सुवर्णैः कृता प्रालम्बते । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'लम्बकण्ठिकायाः' ॥

अथोरः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥१०४॥

अथेति ॥ सैव ललन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥३॥ उरसः सूत्रमिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः' ॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ द्वित्यै मनोऽनेन । हियते वा । घञ् (३।३।१९९) यद्वा हारयति मनः । स्वार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासरे शुधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ मुक्ता-नामावली दीर्घा पङ्क्तिः ॥ (२) ॥३॥ भिदादिपाठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रभसः ॥३॥ द्वे 'मुक्ताहारस्य' ॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् । देवैरलम्ब्यते । 'छदि संवरणे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९९) ॥ (१) ॥३॥ 'यष्टिर्हारलताश्रमेदयोः' इति विश्वः ॥ 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥३॥ एकं 'शतलतिक-हारस्य' ॥

हारभेदा यष्टिभेदाहुत्सगुत्सार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्यैकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥१०६॥

हारैति ॥ यैष्टीनां भेदात् हारभेदाः स्युः । गुध्यते । 'गुध

१—'सत्रैवेयस्त्वमसि फणिना' इति राजशेखरः इति मुकुटः ॥

२—हैमे तु 'अर्धहारश्चतुःषष्टिगुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तन-गोपुच्छावधर्मध यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःषष्टिलतो हारोऽष्टाष्टहीना यथोत्तरम् । रश्मिकलापौ माणवकोऽर्धहारोऽर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्याहुः ॥

परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाङ्गभावो न । 'गुत्सः स्यात्स्त्वके स्तम्बे हारभिर्बन्धिपर्णयोः' इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥३॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्त्वके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' (इति मेदिनी) । गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाच्छक् । 'द्वात्रिंशलतिको गुच्छः' ॥ (१) ॥३॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः' । गुत्सः गुत्सार्धः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतुर्विंशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥३॥ 'चतुर्विंशलतो हारश्चतुःसरिच्च गोस्तनः' । गोः स्तन इव ॥ (१) ॥३॥ 'विंशतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः' । 'अर्धेनैकदेशेन कृतो हारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७२) ॥ (१) ॥३॥ माणवो बालः । स इव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कुपुरुषे बटौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥३॥ एकावृत्येव सप्तविंशतिमुक्ताभिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥३॥ प्रत्येकमेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उच्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३।७५) वा कन् ॥ (१) ॥३॥ परिहियते 'कृहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ यद्वा घञन्ताच्चतुर्थेर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२०) स्वार्थे ण्यञ् ॥ (२) ॥३॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽर्धेदन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वल्लिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९) ॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'प्रकोष्ठाभरणस्य' ॥

केयूरमङ्गदं तुल्ये

कयिति ॥ के बाहुगिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकादिलोपः । 'हलदन्तात्' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (१) ॥३॥ अङ्गं दयते, दायति, यति वा । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 'अङ्गदः कपिभेदे ना केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिगदन्तिहस्तिन्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य' ॥

अङ्गुलीयकसूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुलौ भवम् । 'जिह्वामूलाङ्गुलेशः' (४।

३।६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥—कपिलकादि-
त्वात् (वा० ८।२।१८) 'अङ्गुलीर्यकम्'—इति मुकुटः ॥
तत्र । तत्र रेफानुवादेन लविधानात् । लानुवादेन रेफवि-
धानाभावात् ॥ 'वालमूल-' (वा० ८।२।१८) इति वक्तुं श-
क्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऊर्मिरिव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् ॥ ऊर्मिं प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयो-
र्धांश्च प्रकाशे वेगभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अङ्गुलीभूषणस्य' ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्गुल्यां
मुदं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ मोदते वा । 'मुद
हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३)
इति रक् । अङ्गुल्या मुद्रा ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम् ।

कङ्केति ॥ कं शुभं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । कङ्कते वा । 'कक लौल्ये' (भ्वा०
आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदा-
त्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति वा युच् । पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) णलम् । 'कङ्कणं करभूषायां सूत्रमण्ड-
नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करं भूषयति । करो
भूष्यतेऽनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्लीवं मण्डने
सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे
स्यात् कङ्कणो ना प्रतीसरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'मणिवन्धभूषणस्य' ॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८
क्लीबे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ।—मीयते । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ०
अ०) । 'कलम्बादयश्च' इति साधुः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्सूत्रस्योच्चलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'मेखलादिनितम्बे स्या-
द्रशनाखड्गबन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते ।
'काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।
११८) । वै ङीष् (ग० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि' इति
दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्ये-
भ्योऽपि' इत्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् । 'अन्येषाम-
पि' (६।३।१३७) इति वक्तुं युक्तत्वाच्च । 'काञ्ची स्यान्मे-
खलादान्नि प्रमेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥

१—पुलिङ्गोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरी-
यकः' इति मट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २—'काञ्चीगुण-
स्थानमनिन्दितायाः' इति कुमारः 'काञ्चिदामपिहितैकतरोरुः'
इति माघः—इति मुकुटः ॥

सपति । 'पप समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन्
स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) कन् । सप्तभिरनेकाभिः किङ्किणीभिः,
सप्त स्वरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६, २।३) इति
कः । गौरादिः (४।१।४१) ।—कायन्ति अस्याम् । मूलवि-
भुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अ-
धिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अश्रते 'अशङ्क-
व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । अश्राति । 'अश भो-
जने' (क्र्या० प० से०) । 'अशे रश् च' (उ० २।७५) इति
यू रशादेशः । यद्वा, रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलम-
न्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । तालव्यमध्या ॥*॥ द-
न्यमध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'रस आस्वा-
दने' (उ० उ० से०) । 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् ।
'प्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि
दन्त्याश्च शम्बशम्बलशूकराः । रशनापि च जिह्वायाम्' ॥
'रसनं निखने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः' इत्यजयधरणी ।
'रसनं खदने ध्वाने रसना काञ्चिजिह्वयोः । रसनं चापि
रास्त्रायाम्' इति विश्वप्रकाशः ॥ एवमुभयमुभयत्र साधु ॥
(४) ॥*॥ सारमुत्कृष्टं सनमस्य । 'पण संभक्तौ' (भ्वा० प०
से०) । घः (३।३।११८) । सहारसनेनाल्पशब्देन वा । 'मे-
खलायां सारसनमुखे च तनुत्रिणाम्' इति दन्त्यादौ र-
भसः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य' ॥ 'स्त्री' इत्य-
विवक्षितम् । पुंस्कटिभूषणेऽति ।—स्त्रीकट्यां वस्त्रग्रन्थने—
इति स्वामी । '—एका यष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला लष्टं यष्टि-
काः । रसना षोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः'—इति
भेदस्त्वह न विवक्षितः ॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । शृङ्गैः खलति ।
'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जौ
च बन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटी-
स्थकाञ्च्याः' ॥

पादाङ्गं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियांम् ॥१०९॥

पेति ॥ पादस्याङ्गदमिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पादाङ्गं
यति, दायति, दयते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
'दैप शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥
तुलां तुलया वा कोटयति । 'कुंडं प्रतापने' चुरादिः । 'अच
इः' (उ० ४।१।३९) । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । 'तुलाको-
टिर्मानमेदेऽम्बुदे स्यान्नूपुरेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥

२—'क्षुभितसिन्धुमनीरशनैः शनैः' इति भारवियमकात्—
इति मुकुटः ॥ २—'रसनाबन्धो रतिकलहेषु, न दानानुमतिषु'
इति वासवदत्ताखेपात्—इति मुकुटः ॥

मज्जति । 'मजि ध्वनौ' सौत्रः । बाहुलकादीरन् ।—'गम्भी-
रादयश्च' इतीरन्—इति मुकुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणा-
भावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नुवनम्' नूयते, वा । 'णू स्तुतौ'
(तु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । नुवि पुर-
ति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रभसः ॥
(४) ॥*॥ चलारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् वा ॥ (१) ॥*॥ पादस्य कटको वलयः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नूपुरस्य' ॥—पडपि पर्यायाः—इत्येके ॥

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किमिति ॥ किञ्चित् किणं करोति । किणशब्दात् 'त-
त्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्क-
नम् । 'ककि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
कङ्के गतावणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच्
३।१।१३४ । गौरादिः (४।१।४१) शकन्धादिः (वा० ६।
१।९४) । यद्वा कं सुखं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्यात्प्रतिसरः कङ्क-
णी क्षुद्रघण्टिका' इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ घण्टेव । 'इवे-'
(५।३।९६) इति कन् । यद्वा घण्टति, घण्टयति, वा । 'घटि
दीप्तौ' (तु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा चासौ
घण्टिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकायाः' 'घुघुरा-
ख्यस्य' ॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ लगादि । वस्त्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वस्त्रयोनिः' ॥

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वक्ष्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥

वालकं क्षौमादि

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ क्षुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ क्षौमादि
वालकम् । 'क्षौमं वल्कलजांशुके । शणजेऽतसीजे' (इति मे-
दिनी) । 'क्षौमवस्त्रस्य' एकम् ॥

१—वालकक्षौमफालकार्पासवादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणि-
तन्त्रकाणि—इति स्वामी ॥—वक्ष्यमाणानि क्षौमादिवर्जवालकफा-
लादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । चकारादेकादशं
तन्त्रकम्, इति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

फालं तु कार्पासं वादरं च तत् ।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उत्थुतौ' (इति हैमः) 'क्लीवं
सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंस्ति शंकरसीरिणोः' ॥ (१)
॥*॥ कर्पास्या बदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-'
(४।३।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ।
कार्पासस्य वदरस्य च विकारः । प्राग्वदण् (४।३।१३४) ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पासवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संभूतः । 'कोशाद्भृज्' (४।३।४२) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'पीतांबरदेः' ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

रेति ॥ रङ्गौ भवम् । 'रङ्गोरमनुष्येऽण् च' (४।२।१००)
इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशब्देन पशुमात्रं ग्राह्यम् । तेन
कम्बलाद्यपि राङ्गवम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥*॥ प्रोयतेऽनया । 'वेज्
तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७)
इति ल्युट् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् । 'निष्प्र-
वाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ तन्त्रादचि-
रापहतम् । 'तन्त्रादचिरापहते' (५।२।७०) इति साधुः ॥ (३)
॥*॥ नवं च तदम्बरं च ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'छेदभोग-
क्षालनरहितवस्त्रस्य' ॥

तत्स्यादुद्रमनीयं यद्घौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

तदिति ॥ घौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगम् । उद्रम्य-
तेऽस्मिलयते । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अनीयद्
(३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥
एकम् 'घौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोर्णं घौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णां पत्रोर्णास्त्यत्र । अर्शआद्यच् (५।
२।१२७) । 'पत्रोर्णं घौतकौशेये पत्रोर्णः शोणकद्रुमे' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिश्छ्योः' (भ्वा०
उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) घौतं च तत्कौशेयं च ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'घौतकौशेयस्य' ।—प्रक्षालितकौशेयमेव पत्रोर्णा-
ख्यम्—इत्यन्ये ॥

बहुमूल्यं महाधनम् ।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥*॥ महद् धनं मूल्य-
मस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुकूलं स्यात्

क्षाविति ॥ क्षीति । क्षयते, वा । 'डु क्षु शब्दे' (अ०

प० से०) । 'अतिस्तु- (उ० १११४०) इति मन् ।
क्षोमपटे दुकूलेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥३॥—क्षुमाया वि-
कारः । क्षौमम्—इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनर-
भिहितम् ॥ (१) ॥३॥ दुष्टं कूलति । 'कूल आवरणे' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । पृषोदरादिः
(६१३१०९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पट्टवस्त्रस्य' ॥

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

द्वे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३१२१०२) । संप्रसारणादि (६१११५) ।
(६१११०८) (६१४१२) ॥३॥—निवृत्तम्—इति स्वामी ॥
(१) ॥३॥ प्रात्रियते स्म 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
क्तः (३१२१०२) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'प्रावृतवस्त्रस्य' ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दश्यते । 'दश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
भिदाद्यङ् (३१३१०६) । 'दशा वर्त्यामवस्थायां वस्त्रान्ते
भून्नि पुंस्त्रियोः' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ वस्यते । 'वस आ-
च्छादने' (आ० आ० से०) । 'वस लेहनादौ' चुरादिः । चुरा-
दीनां णिज्वा । 'वसेस्तिः' (उ० ४१९८०) । 'वस्तिर्द्वयो-
र्निरुहे नाभ्यधो भून्नि दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'वस्त्रान्तावयवानाम्' ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य भावः । 'गुण-' (५१११२४) इति
घञ् ॥ (१) ॥३॥ आयम्यतेऽनेन । घञ् (३१३१९९) । आ-
यमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'अतिस्तु- (उ० १११४०) इति मन् ॥ (२) ॥३॥ आन-
ह्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) घञ् (३१३१९९)
॥३॥ 'आरोहः' इति क्चित्पाठः । आरुह्यतेऽनेन । घञ्
(३१३१९९) । 'आरोहस्त्वरोहे च वरयोषित्कटावपि । आ-
रोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि वस्त्रादैर्दैर्घ्यस्य ॥

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणह्यतेऽनेन । घञ् (३१३१९९) ॥ (१) ॥३॥
विशालस्य भावः तल् (५१११९९) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वि-
स्तारस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
कादत् । भूतपूर्वं पटत् । 'भूतपूर्वं चरट्' (५१३१५३) यद्वा
'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरति करोति । अच् (३१११३४) ।
यद्वा पट इवाचरति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा' (वा०
३११) । शत्रन्ताचरट् (५१३१५३) ॥ (१) ॥३॥ जीर्णं च
तद्वर्त्तं च ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य' ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

सेति ॥ नजते । 'ओ नजी व्रीडे' (तु० आ० से०) ।
बाहुलकात्तन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) । नक्तं कं
सुखमस्माद्वा । पृषोदरादित्वात् (६१३१०९) मलोपः ॥३॥
क्वचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्ष्यते स्म । 'लक आस्वा-
दने' () । क्तः (३१२१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१
४१५) ॥ (१) ॥३॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) वा । करोति ।
'डुकृज्' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३१२१७५) कर् चासौ
पटश्च । यद्वा करस्य पटः । शकन्वादिः (वा० ६११९४) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'प्रस्येदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रख-
ण्डस्य' । स्वामी तु—द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र खण्डोऽयम्—
इत्याह । मुकुटस्तु—मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छादने' (अ० आ०
से०) । घृन् (उ० ४११५९) ॥ (१) ॥३॥ आच्छाद्यतेऽनेन
ल्युट् (३१३११७) ॥ (२) ॥३॥ वस्यतेऽनेन । 'वसेर्णिप्' (उ०
४१११८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥३॥ वित्यतेऽनेन । 'चिल
वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३१३१९९) । गौरादिः (४१
१४१) ।—'कल्पचेलट्' (६१३४३) इति टित्वनिपात-
नाद्वा ङीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने' ।
इति मेदिनी ॥ (४) ॥३॥ वस्यतेऽनेन । ल्युट् (३१३११७)
'वसनं छादने वस्त्रे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥
'अंशुः सूत्रादिसूक्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः' (इति हैमः) ।
अंशुन् कायति । कः (३१२१३) । यद्वा अंशुभिः काशते ।
'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३१२१०९) इति डः । 'अंशुकं श्लक्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रो-
त्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥३॥ 'पटोऽस्त्री कर्पटः
शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥३॥ षट्
'वस्त्रस्य' ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१
४१५) । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि,
(५१) ॥ (१) ॥३॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्या०
प० से०) । 'पट विस्तारे' (तु० उ० से०) वा । अच्
(३१११३४) । यद्वा पठ्यतेऽनेन । 'पट भासने' (तु० उ०
से०) । 'खनो घ च' (३१३१२९) इति घो घित्वा-
दन्यस्मादपि । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञि संज्ञापूर्व-
कलाद्व्यभावः । 'क्वचिदपवादविषयेऽयुत्सर्गोऽभिनिविशते'
() इति घञ्विषये 'पुंस्ति-' (३१३११८) इति घो
वा—'स्वार्थे कः' (वा० ३१३१५८)—इति मुकुटः ।
तत्र । परिगणनात् । 'पटश्चित्रपटे वस्त्रेऽस्त्री, प्रियालङ्घने

पुमान्' (इति मेदिनी) ।—'अस्त्री' इति चिन्त्यम् । द्वयोर-
दर्शनात्—इति स्वाम्येव चिन्त्यः । उत्तरभसमेदिन्योः 'अस्त्री'
इति दर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य' ॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते । इन् (उ० ४।११८)
'वराशिर्ना' इति तालव्यान्ते शाब्दिकः ॥*॥ 'वरासिः
स्यात्स्वज्ञवरे वरासिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥
(१) ॥*॥ शटती । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल्
(३।१।१३३) । स्थूलश्चासौ शाटकश्च ॥ (२) ॥*॥ 'वरा-
शिर्ना' इत्यन्वयः ॥*॥ द्वे 'स्थूलपटस्य' ।—चलार एका-
र्थाः—इत्येके ॥

निचोलः प्रच्छदपटः

नीति ॥ निचोत्यते । 'चुल समुच्छ्राये' चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । यद्वा चोच्चते । 'चुड कृतौ' चुरादिः । घञ्
(३।३।१९) । डलयोरेकत्वम् । 'निचोलं' तु नपुंसकम् इति
रभसः ।—स्त्रियां 'निचोली' इत्यपि—इति राजदेवः ॥*॥
निचुलोऽपि । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिजलाख्यमहीरुहे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रच्छदति । प्रच्छद्यते वा । 'छद
संवरणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।
११८) वा प्रच्छाद्यतेऽनेन वा । चुरादिष्यन्तात् घः (३।३।
१८) । 'छादेर्घे'—(६।४।९६) इति ह्रस्वः । प्रच्छदश्चासौ
पटश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'डोलिकाद्यावरणपटस्य' ।—
स्त्रीपिधानपटस्य 'बुरका' इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन
तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

सेति ॥ रमते । क्तिप् । (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ'
(वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।७१) ॥ लाति ।
क्तिप् (३।२।१७८) । रत् चासौ लक्ष् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा रमणम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रत् क्रीडा लक्ष्यतेऽनेन ।
'लक आस्वादने' () घः (३।३।११८) । रत् लाति ।
कुन् (उ० २।३२) वा । 'रल्लकः कम्बले स्मृतः । तथैव
कम्बलमृगे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते, वा
'कम्ब गतौ' () । वृषादिलात् (उ० १।१०६) कलच् ।
संज्ञापूर्वकलान्नलोपो न । 'कम्बलः किमिसालयोः । नाप-
भेदे प्रावारे वैकश्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादिलात् (४।२।१३८)
छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा०
उ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ परिधीयते ।
'डुधाज् धारणे' (जु० उ० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३)

इति ल्युट् ॥ (३) ॥*॥ अधोदेहभागस्यांशुकम् ॥ (४) ॥*॥
चलारि 'परिधानवस्त्रस्य' ॥

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाविति ॥ प्र त्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ०
से०) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उपसर्ग-
स्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ उत्तरे
ऊर्ध्वभागे आसज्यते । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ 'बृहती वसनान्तरे' (इति मेदि-
नी) ॥ बृहत्त्येव । 'बृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥
(३) ॥*॥ संवीयतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) 'संव्यानं
छदनंशुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ उत्तरस्मिन्देह-
भागे भवम् । गहादिलात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'उपरिवस्त्रस्य' ॥

चोलकूर्पासकौ स्त्रियाः ।

चोलेति ॥ चोत्यतेऽनेन । 'चुल समुच्छ्राये' (चु०
प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा ।
अल्पश्चोलः । गौरादिः (४।१।४१) । चोली ॥ (१) ॥*॥
'कूर्परः स्यात्कफोणौ च जानुन्यपि च पुंस्ययम्' (इति मे-
दिनी) । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'असु क्षेपणे' (दि०
प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ०
प० से०) । अच् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।
आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'कूर्पासस्त्वर्धचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥*॥—आ-
प्रपदीनकञ्चुकस्य, 'स्त्रीणां कञ्चुलिशाख्यस्य' द्वे—इति
स्वामी ॥

नीशारः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नीति ॥ नितरां शीथ्येते हिमानिलावत्र । अनेन वा । 'शू
हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शू वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा०
३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति
दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रावरणस्य' ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धेति ॥ 'ऊरोरर्धम्' । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति
समासः । अर्धोरौ काशते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥*॥ चण्डां कोपनां वरस्त्रियमतति । कुन्
(उ० २।३२) । 'अर्धोरुकं वरस्त्रीणां वासश्चण्डातकः स्मृतः'
इति पुंसाण्डे वोपालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ल-
हंगा' इति ख्यातस्य ॥

१—'स्त्रियाः' इति विशेषणोक्तम् । पुंसोऽप्येतावुपमानादिति
सुभूतिः ॥ द्वे स्त्रीपुंसकंचुलिकायाः—इति मुकुटः ॥

स्यात्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥११९॥

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति । 'आप्रपदं प्राप्नोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥॥॥ यदाप्रपदं प्राप्नोति तदाप्रपदीनम् ॥॥॥ एकं 'पादाग्रपर्यन्तलभ्यमानवस्त्रस्य' ॥

अस्त्री वितानमुल्लोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीबं वृत्तविशेषे स्यात्रिलिङ्गो मन्दतुल्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचृ भासने' (चु० उ० से०) । ऊर्ध्वं लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । कुत्वं तु 'निष्ठाग्रामनिटः' (वा० ७।१।५३) इति वचनादस्य तु तत्र सेट्वात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंदवा' इति ख्यातस्य ॥

दूष्याद्यं वस्त्रवेदमनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष् वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युः । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वस्त्रे च तद्गृहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ आयेन कुटरपटकुटीपटवासादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करीणी च सा १२०

प्रतीति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'पिञ् वन्धने' (खा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक् ॥ (१) ॥॥॥ जवत्यस्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ वेगे च । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥॥॥ 'यमनिको' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥॥॥ तिरस्करोति । प्रह्लादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातनाद्बुध्यभावः । संज्ञापूर्वकलाद्वा ॥॥॥ तिरस्कियतेऽनया । ल्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्करीणी' ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति ख्यातायाः ॥

कचित् 'पर्यङ्किका परिकरः पर्यङ्कश्चावसक्थिका । अबलं त्वं शुक्रान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मलवर्जनार्थं क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि ॥॥॥ 'प्रतिकर्म' इति कचित्पाठः ॥ (१) ॥॥॥ अङ्गं संस्कियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शरीर-शोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शौचालंकरणयोः' चुरादिः । आवादित्वात् (वा० ३।३।९४) क्तिन् । 'तिवृज्-' (७।२।९)

इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।—वाहुलकात्तिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥॥॥ 'प्यासश्रन्धो युच्' (३।३।१०७) । 'मार्जना लोप्रशाखिनि । मार्जनं शुद्धिकरणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ भिदायङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'प्रोञ्चनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥॥ उत्साद्यतेऽनेन । 'पदलू विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुल्लेखोद्वर्तनोद्वाहनेषु च' इति हैममेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'उद्वर्तनद्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

आप्लेति ॥ आप्लवनम् । 'पुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'विभाषाङि रुड्वोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१) ॥॥॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥॥॥ 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'स्नानस्य' ॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेति ॥ चर्चनम् । 'चर्चं अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०५) इत्यङ् । 'चर्चा स्याच्चर्म-मुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' (इति हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ 'धालर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा० ३।३।१०८) । 'चर्चिका' । ततः स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (२) ॥॥॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात्सः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरपि बुबुदे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चन्दनादिना देहविलेपनस्य' ॥

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः

अथेति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥॥॥ अनुपूर्वाद्भावे घञ् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्बोधनस्य' । यथा कस्तूरिकादेर्मयादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥॥॥ पत्रार्थोऽङ्गुलिरङ्गुलिव्यापारः ॥ (२) ॥॥॥ समे स्त्रियाम् ॥॥॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ रचितस्य, केसरादिना तिलकविशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमिव । तदाकृतित्वात् । 'तमालपत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥३॥ 'तमालस्तिलके खड्गे' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥३॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'तिलकोऽश्व-
द्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके लोम्नि' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रक्रियायाम्' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । चित्रं करोति वा । 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चित्रकं तिलके ना तु व्याघ्रभिचक्षुपाटिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ विशि-
नष्टि । 'शिष्टं विशेषणे' (रु० उ० अ०) । ण्वल् (३।१। १३३) । 'विशेषकोऽस्त्री तिलके विशेषयितरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ द्वितीयं तिलकम्, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रियां न भवतः । किं तु पुंनपुंसकयोः ॥३॥ चलारि 'लला-
टकृतस्य तिलकस्य' ॥

अथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बालीकपीतनम् ।

रक्तसंकोचपिशुनं धीरलोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

अथेति ॥ 'कुङ्कुम' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा कुक्यते । 'कुक् आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुमच् । 'आच्छी-' (७।१। ८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात्तुम् ॥ (१) ॥३॥ क-
शति, कश्यते वा 'कश् शब्दे' () । 'कशेर्मुट् च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।—'गम्भीरादयश्च'—इति मुकुट एत-
त्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'काश्मीरं कुङ्कुमे-
ऽपि स्याद्वृद्धपुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ अग्नि-
रिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशिखमुद्दिष्टं कुसुम्भे कुङ्कुमे-
ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ त्रियते । 'वृक्षं वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो
वृत्तौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु घु-
स्त्रुणे किञ्चिदिष्टे' इति हैमः । 'काश्मीरजं वह्निशिखं बा-
ह्लिकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥३॥ बलहते ।
'बलह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । ब-
लीकदेशे भवम् 'कच्छादिभ्यश्च' (४।२।१३३) इत्यण् ।
'बालीकं बालिहकं धीरहिङ्गुनोर्नामदेशयोः' (इति त्रि-
काण्डशेषः) ॥३॥ 'काश्मीरं चारु बालीकं संकोचं पिशुनं
वरम्' इति हलायुधाचार्येण ॥ (५) ॥३॥ पीतं करोति ।
'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताह्वयुः (३।१। १३३) । यद्वा पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । बा-
हुलकात्तनन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे
हरिताले च पुमानात्रातके मतः' (इति मेदिनी) ॥ (६)

रज्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ 'रक्तं
नील्यादिरजिते । कुङ्कुमेऽसृज्यनुरक्ते प्राचीनामलकेऽरणे'
(इति हैमः) ॥ (७) ॥३॥ संकोचति, संकुच्यते, वा । यद्वा
संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठ-
म्भविलेखनेषु' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
घञ् (३।३।१९) वा ।—संकुचति—इति मुकुटो न सम्य-
क् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस्य कुटादित्वेनाधि गुणाभावप्रस-
ङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं क्लीबं तु कुङ्कुमे'
इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु०
प० से०) । 'धुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५।५) इत्यु-
नन् । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूच-
ककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥
(९) ॥३॥ दधाति । धीयते वा । 'डुधाञ् धारणादौ' (जु०
उ० से०) । 'सुसुधाञ्गुधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'धुमा-
स्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्वैरे बुधे
क्लीबं तु कुङ्कुमे ॥ (१०) ॥३॥ लोहितं च ॥३॥ लोहितमपि ।
'लोहितं रक्तगोशीर्षं कुङ्कुमे' रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥३॥ एकादश 'कुङ्कुमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो दुमामयः ।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा०
प० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञायण् (५।
४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां
रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥३॥ लक्ष्यते । अनया वा ।
'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (२) ॥३॥ जायते ।
'फलपाटि-' (उ० १।१।८) इत्युः तोऽन्तादेशः । यत्तु—
बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च—इति मुकुटः स उक्तसूत्रास्मरणमू-
लकः ॥ (३) ॥३॥ यौति । यूयते वा । अच् (३।१।१३४) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा यव एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
'यावोऽलक्ते पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ न लज्यते
स्म । 'ओ लस्जी व्रीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् ।
यद्वा न लज्यते स्म । अभक्ष्यत्वात् । क्तः (३।२।१०२)
यद्वा न रक्तोऽस्मात् । 'कपिलिकादित्वात्' (वा० ८।२।१८)
लत्वम् ॥ (५) ॥३॥ दुमानामामयः ॥ (६) ॥३॥
षट् 'लाक्षाः' 'महावर' इति ख्यातस्य ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ लुताति, लूयते, वा । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।
१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥३॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव
इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा । शा-
कपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥३॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा
यस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'लवङ्गस्य' ॥

अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयति गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे' (भ्वा०

प० से०) ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य वर्णस्ये-
दम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) ॥*॥ क्वचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् । 'स-
र्वत्रात्रिकलिभ्याम्' (वा० ४।२।) इति ढक् । 'कालीयकं
च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥
अनुस्रियते । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।
१२४) । कालेन वस्तुनानुसार्यम् । 'कालानुसार्यं शैलेये
कालीये शिशपादुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सुगन्धद्रव्यभेदस्य' ॥

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरराजार्हलोहं कृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन्
॥*॥ क्वचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्वत्र । ठन् (५।२।
११५) । 'राजार्हं वंशिकं नतम् । वनद्रुमः परमदो
वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ न गुरु ।
यस्माद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पुंसि लघुनाम च'
इति वोपालितः । 'अगुरुस्त्वगरौ लघौ । शिशिपायाम्' इति
हैमः । ('अगुर्वगरु राजार्हम्' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ रा-
जानमर्हति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इत्यच् ।
'राजार्हं जोङ्गके क्लीबं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ लुह्यते । 'लुह गार्ध्वे' () । घञ् (४।३।१९) ।
रोहति । अच् (३।१।१३४) । रलयोरैक्यम् । वा ।— 'लुञो
हः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं
जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कृमिभिर्जन्य-
ते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति ङः ॥ (५) ॥*॥ जुङ्गति ।
जुङ्गयते, वा 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।
३२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । बाहुलकाद्गुणो वा ॥ (६)
॥*॥ ('अगुरु प्रवरं लोहं क्रिमिजग्धमनार्यजम्' इति
शाश्वतः ॥*॥ षट् 'अगुरुणः' ॥

कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तदगुरु च ॥ (१) ॥*॥—'कालागुर्व-
प्यगुरुच्यते'—इति सुभूतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥

स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

स्यादिति ॥ मल्लिकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच्च'
(५।४।१३७) इतीत् । यदगुरु मल्लिगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात्
मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । 'मङ्गल्यः
स्यात्रायमाणाश्चत्थविल्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधःपुष्पी-
मिसिशुक्लवचासु च । रोचनायामथो दग्नि क्लीबं शिवकरे
त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माङ्गल्यायाः' ॥

१—'नागरचित्तिलकः' इति दमयन्तीश्लेषः ॥

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धूपायति । 'धूप संतापे' (भ्वा० प०
से०) । 'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) 'कर्मण्ण'
(३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सर्जरस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥*॥
न राति दुःखम् । बाहुलकाल्क् ॥*॥—रालः—इति स्वामी ।
'अरालः सर्जवक्रयोः' इति, 'रालः सर्वरसोऽरालो धूपको
वह्निचल्लभः' इति च रभसः ॥ (३) ॥*॥ सर्वे रस्यते ।
'रस आस्वादने' (उ० उ० से०) अदन्तः । ण्यन्तः । घञ्
(३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा ।
नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (४) ॥*॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहु-
रूपः सरे विष्णौ सरटे धूपके शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'रालस्य' ॥

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

अथेति ॥ वृक इव धूपः । 'वृकधूपस्तु सरलद्रवकृत्रिम-
धूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्चासौ धूपश्च ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुग-
न्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य' ॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिलहो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (उ० प० से०) । बाहु-
लकादुस्, गुणाभावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
'तुरुष्कः सिलहके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ।—पिण्डति । 'पिडि गतौ'—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
'पिडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपदिषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले
सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्ह-
कयोरपि । ओड्पुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः ।
पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृखर्जरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ लिह्यति 'लिह प्रीतौ' (दि० प० से०) । अन्तर्भावित-
प्यर्थः । बाहुलकाल्क् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३)
॥*॥ यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । याव्यते
वा । यौतेर्ण्यन्ताह्युद् (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'सिलहाख्यगन्धद्रव्यस्य' 'लोहवान' इति ख्यातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । पयसो
विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् ।
'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दधिक्षीरघृताहयः' इति रभसः ।
'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमात्रयोः' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ श्रियोः वासः । 'श्रीवासो वृकधूपे स्यात् पङ्कजे
मधुसूदने' (इति मेदिनी) ॥*॥ श्रीश्चासौ वासश्च, इति वा ।

‘श्रीर्वेपरचनाशोभाभारतीसरलद्रवे’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
 ‘वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकधूपेऽपि सरलद्रवे’ इति रभसः ।
 धूप्यतेऽनेन । ‘धूप संतापे’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।
 १८) । वृकनामा धूपः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥
 (३) ॥*॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः । तच्चूर्णेन जनितत्वात्—
 इति मुकुटः ॥*॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेश्णे नि-
 र्यासः—इत्याहुः ॥ (४) ॥*॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः ॥
 (५) ॥*॥ पञ्च ‘सरलद्रवस्य’ ॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥
 (२) ॥*॥ कसति गन्धोऽस्याः । ‘कस गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
 खर्जादित्वात् (उ० ४।१०) ऊरः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥
 (३) ॥*॥ मृगनाभिर्मृगमदो **मृगः** ‘कस्तूरिकापि च’ इति
 माधवात् ‘मृगः’ अपि ॥*॥ ‘मदः’ अपि । ‘मदो रेतसि
 कस्तूर्याम्’ इति मेदिनी ॥*॥ ‘मुख्यरादक्षत्रिये नाभिः पुंसि,
 प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे’
 इति रभसात् ‘नाभिः’ अपि ॥*॥ त्रीणि ‘कस्तूर्याः’ ॥

अथ कोलकम् ॥१२९॥

ककोलकं कोशफलम्

अथेति ॥ कोलति । ‘कुल संस्त्याने’ (भ्वा० प० से०) ।
 ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ रलयोरेकत्वात् ‘कोरकम्’ अपि ।
 ‘कोरकोऽस्त्री कुञ्जले स्यात्ककोलकमृगालयोः’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ ककन्तेऽत्र । ‘कक लौल्ये’ (भ्वा० आ० से०) ।
 संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोलति । ज्वलादित्वात् (३।१।
 १४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
 ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
 ‘फलकर्पूरस्य’ ‘गहुला’ इति ख्यातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥१३०॥

अथेति ॥ किरति । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । कृणाति ।
 ‘कृञ् हिंसायाम्’ (क्या० उ० से०) वा । करोति । ‘डुकृञ्
 करणे’ (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७) । पूर्यते । ‘पूरी
 आप्यायने’ (दि० आ० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५)
 इति कः । कर् चासौ पूरश्च ।—कल्पते । ‘कृपू सामर्थ्ये’
 (भ्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।१०) ऊरः—इति
 स्वामिमुकुटौ । तच्चिन्त्यम् । ‘कृपो रो लः’ (८।२।१८) इति
 लत्वस्य दुर्वारत्वात् । बाहुकलात्तदभावो वा बोध्यः ॥ (१)
 ॥*॥ घनो दृढः सारोऽस्य । ‘घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये’ इति
 विश्वः । घनस्य सार इव वा । शीतत्वात् शिताभ्राकारत्वाच्च ।
 ‘घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
 चन्द्रस्य संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ सितं श्वेत्यं बन्धनं वा
 चन्द्रं वा अघ्नति । ‘अघ्न गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’

(३।२।१) । सितं शौक्ल्यमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा ।
 शुक्लत्वात् सिताभ्रमिव वा ॥*॥ ‘सिताभः’ इति वा पाठः ।
 सिता आभा यस्य ॥ (४) ॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥
 (५) ॥*॥ ‘वेणुसारस्तु (रेणुकावर्णं) कर्पूरो चन्द्रमस्य
 हिमाह्वयम् । वेधकः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ पञ्च
 ‘कर्पूरस्य’ ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध एव
 सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । ‘सप्तम्यां जनेर्ङः’
 (३।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ भद्रा श्रीरस्य । ‘हस्तिजात्यन्तरे
 भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ चन्द-
 यति । ‘चदि आह्लादे’ (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट्
 (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ ‘मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो
 रौहिणश्च सः’ इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ चत्वारि ‘चन्द-
 नस्य’ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥१३१॥

तैलेति ॥ तिलपर्णे वृक्षभेदे जाता । ‘तत्र जातः’ (४।
 ३।२५) इत्यण् । डीप् (४।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
 ४।५) । ‘केऽणः’ (७।४।१३) इति ह्रस्वः । ‘तैलपर्णी मल-
 यजे श्रीवासे सिङ्गकेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः
 शीर्षमिव ।—तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य—इति स्वामी
 ॥ (१) ॥*॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णं चन्द-
 नम् । ‘हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं
 तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 ‘चन्दनविशेषाणां’ पृथक् पृथक् ॥

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलस्येव पर्णान्यस्याः । ‘पाककर्ण-’ (४।१।
 ६४) इति डीप् । यद्वा तिलपर्णी नदी आकरोऽस्याः ॥ (१)
 ॥*॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । ‘अगि गतौ’ (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके
 रक्तचन्दने’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रञ्जयति । ‘रञ्ज
 रागे’ (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । ल्युट्
 (३।३।११३) वा । ‘रञ्जनो रागजनने रञ्जनं रक्तचन्दने’
 (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रक्तं च तच्चन्दनं च ॥ (४)
 ॥*॥ निर्वन्धत्वात् कुत्सितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । इव
 वा । कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यस्याद्वा । ‘कुचन्दनं च पत्राङ्गे
 दुभेदे रक्तचन्दने’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘र-
 क्तचन्दनस्य’ ॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥

अथेति ॥ जात्याः कोशः ॥*॥ जातिरपि । ‘जातिर्जाती-

फलेऽपि च' इति रभसः ॥३॥ 'कोषोऽप्रकृते पेद्यां पात्रे जातिकोषे' इति रभसः ॥ (१) ॥३॥ जाल्याः फलम् ॥३॥ 'फलम्' अपि । 'फलं' लामे जातिकोषे वाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'जातीफलस्य' 'जाईफल' इति ह्यातस्य ॥

कर्पूरागुरुकस्तूरीककोलेर्यक्षकर्मः ।

केति ॥ कर्पूरादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्मसः ॥ (१) ॥३॥ 'कर्पूरागुरुकस्तूरीककोलघुखणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्म इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्मसः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥३॥ एकम् 'लेपविशेषस्य' ॥

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

मेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यथा । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ वर्त्यते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वर्णं करोति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥३॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य' । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ—इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छिन्तिः स्त्रीकपायोऽङ्गरागगके' इति रभसात् । आद्यद्वयमुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्रव्यं घृष्टचम्दनादिलेपमात्रस्य ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।११९) । 'चूर्णो धूलौ क्षारमेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ वासे सुगन्धिकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पटवांसादिक्षोदस्य' ॥

भावितं वासितं त्रिषु ।

मेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकर्त्तुने' (धु० ग० सू०) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ वास्यते स्म । 'वस लेहनादौ' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वासितं भाविते स्ते' इति मेदिनी ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'द्रव्यान्तरभावितस्य' ॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥

संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिर्वस्त्रादीनां ताम्बूलादीनां च यः संस्कारः तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'गन्धपुष्पोपचारस्य' ॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि

मेति ॥ मूर्ध्नि शिरसि । इदमतन्त्रम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव । मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मालैव वा । चतुर्वर्णादिष्वञ् (वा० ५।१।१२४) । 'माल्यं कुसुमतत्स्रजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ घञ् (३।३।११९) । मां लाति वा । कः (३।२।३) । 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ स्रज्यते । स्रजति सुखं वा । 'स्रज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'कृत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मूर्ध्निधृतायाः कुसुमावलेः' ॥

केशमध्ये तु गर्भकः ।

केशेति ॥ गर्भ इव । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखात्मन्वि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् ॥ प्रभ्रंशितुं प्रवृत्तम् । 'भ्रंश अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (३।४।७१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य' ॥

पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

विविति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ललाटधृतपुष्पस्य' ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ माल्यमेव कण्ठाद्ध्वं लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ ऋजु लम्बितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥३॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्बमानपुष्पस्य' ॥

वैकक्षकं तु तत् ।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥३॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥३॥ एकम् 'यज्ञोपवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य' ॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

शीति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ शिङ्गति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्रस्यानिलत्वात् नुम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य' ॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियत्ने' अदन्तश्रुगदिः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि कि-चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१९८) । अधिकरणे (३।३।१९९) च ॥*॥ **'परिस्पन्दः'** इति वा पाठः । 'स्पन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शि-ल्पादिरचनायाः'** ॥

आभोगः परिपूर्णता ।

आभोग इति ॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (३।३।१९८) । **'आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायलयोरपि'** इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः'** ॥

उपधानं तूपवर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधाञ्' (तु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ उपवृहतेऽत्र । अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृह उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'शिरोनिधानस्य'** ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनम्

शेति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) 'सं-ज्ञायां समज-' (३।३।१९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि-' (७।४।२२) इत्ययङ् । **'शय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फनेऽपि च योषिति'** (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । **'शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकम्'** (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'तूलिकादेः'** मुकुटस्तु—शय्या-मात्रस्य—इति व्याख्यत् ॥

मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि धारणेच्छायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ परितोऽङ्गते । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।२।१९९) । 'परे-श्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति वा लत्वम् । **'पल्यङ्को मञ्चपर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च'** (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खट्वते निद्रालुभिः । 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अश्रुपुषि-' (उ० १।१।५१) इति कुन् ॥ (४) ॥*॥ चलारि **'पर्यङ्कस्य'** ॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गयिति ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । विच्

(३।२।७५) । गा गच्छन्निन्दुरिव । 'इवे' (५।३।९६) इति कन् । गे गगने इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥*॥ कन्धते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, दयति, यच्छति, वा । मितद्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कं शिरो दुनोति, दवति, वा । 'दु दु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥*॥ **'वीटा'** इत्यपि भारते ॥*॥ द्वे **'कन्दुकस्य'** 'गेन्द' इति ख्यातस्य ।—**'गालमसूरिया'** इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

दीपः प्रदीपः

दीति ॥ दीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः घञ् (३।३।१९९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ अन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः प्रः ॥ (२) ॥*॥ **'दीपस्तु स्नेहाशः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दोषातिलक इत्यपि । शिखातरुर्दीपवृक्षो ज्योत्स्नावृक्षोऽथ लोचकः'** इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे **'दीपस्य'** ॥

पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

पीति ॥ पठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (२।३।१२९) इति घञ् । बाहुलकादीर्षः । पीयतेऽत्र वा । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुलका-डक् । **'विष्टरः पीठमस्त्रियाम्'** इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'आस-नस्य'** ॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ संपु-द्यते । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'संपुटस्य'** ॥

प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । **'प्रतिग्रहः स्त्रीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्देये तद्ग्रहे च ग्रहान्तरे'** इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे **'पीकदानी'** इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । **'प्रसाधनी तु कङ्कत्यां सिद्धौ,**

१—कज्जलस्येदं नाम ॥ २—अनिकारककारा 'कङ्कति-कोषान्तेनाकेशम्' इति दमवन्तीशेषात् ॥

वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादत्तच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्धवादिः (वा० ६।१।९४) । कङ्कष्वतति । कुन् (उ० २।३२) ।—कङ्कति । 'ककि लौल्ये'—इति मुकुटः । तत्र । तस्यानिदित्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति स्त्रीकाण्डे च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्कही' इति ख्यातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

पीति ॥ पिष्टमतति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पटो वास्यतेऽनेन । 'वास उपसेवायाम्' चुरादिः । घः (३।३।११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । पटं वासयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वा । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टातस्य' 'बुक्का' इति ख्यातस्य ॥

दर्पणे मकुरादर्शौ

देति ॥ दर्पयति । 'दृष दृषमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । 'दृष संदीपने' चुरादिर्वा । 'आदर्शौ दर्पणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥*॥ मङ्कते । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरदर्शौ' (उ० १४०) इति साधुः ॥*॥ मुञ्चति ज्योतिः । 'मुञ्चल मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो ह्युकारः । 'मकुरः स्यान्मुकुरवर्धने वकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' (इति मेदिनी) ॥*॥—'मङ्कुरः'—इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ आदर्शयते रूपमत्र । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आदर्शौ दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ त्रीणि 'दर्पणस्य' ॥

व्यजनं तालवृन्तकम् ।

व्येति ॥ व्यजन्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति पक्षे वी न । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तमिव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्वटधाराकुचाप्रयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यजनस्य' ॥

इति नृवर्गविवरणम् ॥

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिनजान्वयौ ।

वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) ।

१—'किं तद्दर्पणमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मसेनः । अतः स्त्रीवमपि—इति मुकुटः ॥

क्तिन् (३।३।९४) 'संततिः स्यात्पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गूयते । 'गुड् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१।४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्मसु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जन्यते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा । (जु० प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युट्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कूयते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाच्छक् । कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा । कुं भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ स्त्रीचं कण्टकार्योपधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा अभितोऽभिमुखो वा जनो जन्मात्र । 'भवेद्भिजनः ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (६) ॥*॥ उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागात्तुम् । यद्वा वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्छः—वमति । 'भुवसि कुभ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तत्र । उक्तसूत्रस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'वंशो वेणौ कुले वगं पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ अन्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥ संतन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये सुरद्रुमे' (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि विग्रहः संभवति । आद्ये 'तनोते' (वा० ३।१।१४०) इति णः । अन्यत्र 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (९) ॥*॥ नव 'वंशस्य' ॥

वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्णयते । 'वर्ण प्रेरणे' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियज्ञे गुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेपने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम् ॥

विप्रक्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणतुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विद्वच्च शूद्रश्च । चत्वार एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे ण्यञ् ॥

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजयितुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अद-
न्तः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो वीजम् ।
राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ वंशे
भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । यद्वा वी-
जमस्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति
यप् ॥ 'वीजे भवः' । साधुः, वा ॥ (१) ॥*॥ कुले संभवति ।
अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा संभवत्य-
स्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ॥

महाकुलकुलीनार्यसम्भ्यसज्जनसाधवः ।

मेति ॥ महच्च तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'महा-
कुलादञ्जलौ' (४।१।१४१) ॥*॥ महत् कुलमस्य, इति वि-
ग्रहे तु (महाकुलः) हस्तादिरपि ॥ (१) ॥*॥ कुलस्यापत्य-
म् । 'कुलात्खः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां
यङ्कुञ्जौ' (४।१।१४०) ॥ 'कौलेयकः सारमेये कुलीने'
(इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुल्यं स्यात्कीकसेऽयष्टद्रोणीसूर्याभिषे-
षु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलो-
द्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भा० प० अ०) । 'ऋहलोर्ध्वत्'
(३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ सभायां साधुः । 'सभाया यः'
(४।४।१०५) ॥ (४) ॥*॥ संश्र्वासौ जनश्च । 'सज्जनं तु
भवेत्क्लीबमुपरक्षणघटयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पना-
यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ साधोति धर्म-
म् । 'साध संसिद्धौ' (खा० प० अ०) । 'कृवापा-' (उ० १।
१) इत्युण् । 'साधुर्वाधुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री

व्रेति ॥ ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म ।
ब्रह्म चरितुं शीलमस्य । 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३
२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा ब्रह्म तपो ज्ञानं वा चरत्यर्जय-
त्यवश्यम् । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१)
॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥
वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्युण् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणशीलः ।
'भिक्ष याचनायाम्' (भा० आ० से०) । 'सनाशंसभिक्ष
उः' (३।२।१६८) ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'सं-
ख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२) ॥ चतुरवयवसमुदाये

॥*॥ आश्रम्यन्त्यत्र । अनेन वा । 'श्रमु तपसि' (दि० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४)
इति वृद्धिर्न । यद्वा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र । स्वधर्मसाधनहेशा-
त् । 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे । अस्त्रियाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'ब्रह्मचार्यादीनां' ॥

द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरग्रेऽधि(वि)ज-
ननं द्वितीयं मौजिवन्धनात्' (मनुः २।१६९) । 'द्विजाति-
विप्राण्डजयोश्च पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अग्र
आदौ जन्मास्य ॥ अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा
द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥
भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥*॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा
स्त्रीविशेषो द्विजजन्मनाम्' इति रभसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भ-
दास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रियाम्' इति विश्वः) । वडवायां जा-
तः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । वाडव इव वा । वा-
डनम् । 'वाडू आह्वये' (भा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । वालनम् । 'वल निरूपणे' चुरादिर्वा । घञ् (३।३।
१८) डलयोरेकत्वम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि (न्येभ्योऽ-
पि) दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वाडं वाति । कः
(३।२।३) वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' इति मेदिनी ॥
(४) ॥*॥ विप्राति । 'प्रा पूर्तौ' (अ० प० अ०) । 'आत-
श्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्यतेऽत्र वा । 'ऋज्रे-
न्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । विपाति । विपति । 'विप
क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥*॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्'
(४।१।९२) इत्यण् 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न । ब्र-
ह्माधीते । 'तदधीते । तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् वा । ब्रह्म
जानाति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'व-
ऋजस्त्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो(रो) द्विजः ।
मैत्रः पुनरुक्तजन्मा स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः । सूत्रक-
ण्डः पुमान् विप्रे खजरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥
षट् 'ब्राह्मणस्य' ॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

असाविति ॥ असौ विप्रः । षट् कर्माप्यस्य । 'इज्याव्य-
यनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्क-
र्मा विप्र उच्यते' () ॥ (१) ॥*॥ एकं 'षट्कर्मणो
विप्रस्य' ॥

विद्वान्विपश्चिदोषहः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥ ५ ॥
धीमान्सूरिः कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षणः ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'लटः

शतृ' (३१२१२४) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७११३६) वा ।
 'विद्वाञ्' ज्ञानिनि धीरे च विद्वाण्यन्तमवेदके' इति धर-
 णिः । 'विद्वाणात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति
 विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति,
 वा । पृषोदरादिः (६३११०९) ॥ (२) ॥*॥ दोषं जानाति ।
 'आतोऽनुप-' (३१२११) इति कः ॥ (३) ॥*॥ अस्ति ।
 शता (३१२१२४) । 'असोरलोपः' (६१४११११) । 'सन्सा-
 धौ धीरशक्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युभयोः
 स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सु सुष्ठु ध्यायति । 'ध्वै
 चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च'
 (वा० ३१२१८०) इति क्तिप् संप्रसारणं च ॥ (५) ॥*॥
 कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । कवते वा ।
 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३१२१७५) । गुणः
 (७३१८४) । कोर्वेदस्य विदः । वेति । 'इगुपध-' (३११
 १३५) इति कः । यद्वा कवि वेदे विदा यस्य । 'विदा ज्ञाने
 च निर्दिष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६)
 ॥*॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
 (३१११३५) इति कः । 'बुधः सौम्ये च पण्डिते' (इति
 मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गतौ'
 (अ० आ० से०) । अण् (३१२११) वा 'धीरो धैर्यान्विते
 स्वैरे बुधे क्लीवं तु कुङ्कुमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' ॥ (८)
 ॥*॥ मनीषास्यास्ति । ग्रीह्यादित्वात् (५१२११६) इति ॥ (९)
 ॥*॥ जानाति । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ।
 'ज्ञो ब्रह्मबुधविद्वत्सु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं
 प्रज्ञः । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति' (इति
 मेदिनी) ॥*॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रज्ञा-
 श्रद्धा-' (५१२१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या
 विचारणास्त्यस्य । मतुप् (५१२१९४) ॥ (१२) ॥*॥ पण्ड्य-
 तेऽनया । 'पण्डि गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च' (३१३
 १०३) इत्यः । 'पण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्' (इति
 मेदिनी) । पण्डा जातास्य । तारकादित्वात् (५१२१३६)
 इतच् । यद्वा पण्डते स्म । 'गल्यर्था-' (३१४१७४) इति क्तः ।
 इट् (७१२३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा । 'कुड् शब्दे'
 (भ्वा० आ० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अच्
 इः' (उ० ४१३९) । 'कवृ वर्णे'—इति मुकुटस्थिन्यः । तस्यौ-
 ष्थान्तत्वात् । कविशब्दस्य दन्तोष्थान्तेषु पाठात् । 'कविर्वा-
 ल्मीकिकाव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलीने तु योषिति'
 (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ धीरस्यास्ति । मतुप् (५१२
 ११५) । 'धीमान् पण्डिते च वृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥
 (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा । 'वृड् प्रसवे' (अ० आ०
 से०) । 'वृड् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा ।
 'सूडः क्रिः' (उ० ४१६४) । एतेन—सुवति—इति विगृह्यन्

स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासंभवात् ।—सुनोति । 'सुञो
 दीर्घश्च' इति रिदीर्घो—इति वदन्मुकुटोऽपि । उज्ज्वलदत्ता-
 दिध्वस्यादर्शनात् ॥*॥ केचित्तु—'सूरोऽर्कहल्योः पुंसि' ।
 सूरः सूर्योऽस्त्युपास्यतयास्य । अत इनौ (सूरी) नान्तम्—
 इत्याहुः । 'दूरदृक् कोविदः सूरी' इति रभसः ॥ (१६)
 ॥*॥ प्रशस्तं कृतं कर्मास्य । इनिः (५१२११५) । कृतम-
 नेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५१२१८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यात्प-
 ण्डिते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥*॥ कर्षति । 'कृष
 विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिच् (३१३१७४) । बाहुलका-
 तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे
 पुमान्' (इति मेदिनी) । रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां
 कृष्टिर्भवेत्ता तु विपश्चिती' इति ॥ (१८) ॥*॥ लब्धो वर्णः
 स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥*॥ विचष्टे । 'चक्षिड् व्यक्तायां वाचि'
 (अ० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' (३१२१४९)
 इति युच् । 'असनयोः' (वा० २१४१५४) 'बहुलं तणि'
 (वा० २१४१५४) इति वा ख्याच् न ॥ (२०) ॥*॥
 दूरान् दूराद्वा पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) ।
 प्रह्लादिणिनिः (३१११३४) । 'सुपि०' (३१२१७८) इति
 वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दीर्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः
 'पण्डितस्य' ॥

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । 'श्रोत्रियं छन्दोऽधीते' (५१
 २१८४) इति वा श्रोत्रियनिपात्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तद-
 धीते तद्वेद' (४१२१५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपूर्ण-
 शाखाध्यायिनः' ॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेक्षाधीयतेऽस्मात् । 'इडश्च' (३१३२१)
 इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्यापयति । ण्वल् (३१११३३) ॥
 (२) ॥*॥ 'एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २१४११)
 ॥*॥ द्वे 'उपाध्यायस्य' ॥

अथ स निषेकादिकुरुः ।

अथेति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य
 सीमन्तोन्नयनादेस्तस्य कर्ता । गृणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं
 वा । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से०) । 'गृ निगरणे' (तु०
 प० से०) वा । 'कृग्रोरुच' (उ० ११२४) इत्युः । 'गुरुस्त्रिलि-
 ङ्गां महति तुर्जालधुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ
 सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) । मनुश्च (२११४२) 'निषेका-
 दीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चात्रेन
 स विप्रो गुरुच्यते' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'संस्कारादि-
 कर्तुर्गुरोः' ॥

१—मेदिन्यां 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥
 तस्मात् 'सुरश्चारुभटे सूर्ये' इति विश्वस्योपन्यासः कर्तुं योग्यः ॥

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किप् (३।२। ७६) तुक् । (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः— 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते' (२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्त्र- व्याख्याकर्तुः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यथा च यजमानश्च

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥*॥ 'आदिष्टी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २।३। ३६) इति सप्तमी ॥*॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वा । व्रतयति । 'व्रता- द्भोजनतन्निवृत्त्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ यजते तृच् (३।१। १३३) ॥ (२) ॥*॥ 'पूज्यजोः शानन्' (३।२।१२८) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यजमानस्य' ॥

स सोमवति दीक्षितः ।

स इति ॥ स व्रती सोमपानवति यागे आदेष्टा सन् ॥*॥ दीक्षते स्म । 'दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा दीक्षा जातास्य । तारकादीतच् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सोमयाजिनः' ॥

इज्याशीलो यायजूकः

इति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलति । 'शील स- माधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि—' (वा० ३।२।१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः भृशं वा जयते । '—क्रिया- समभिहारे—' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजपदशां यङः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य' ॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

येति ॥ यजते स्म । 'सुयजोर्द्विनिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्भोतुः' ॥

स गीर्पतीष्टा स्थपतिः

स इति ॥ स यज्वा बृहस्पतिसंवनामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घञर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पि- भेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति. मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बृहस्पतियागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः ।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः—इति मुकुटः ॥*॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । 'पातृतुदिवचि—' (उ० २।७) इति थक् । 'धुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'सोमपीथः—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ सोमं पिबति । 'आतो- ऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घ- पाठे तु किप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ सर्वदायम् । दीक्षि- तस्तु तत्कालम् ॥*॥ द्वे 'सोमयाजिनः' ॥

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वं वेदयति । 'विदू लोभे' (तु० उ० अ०) । ण्य- न्तः । सर्वं विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विश्वजिदादियज्ञस्य' ॥

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्—' (३।२।१०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते स्यात्साङ्गवेदविक्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ शिक्षायङ्गपदकोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य—' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥*॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः' ॥

गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशाल्लब्धा प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते स्म । 'गल्यर्था—' (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ 'गुरुकुलवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

स्विति ॥ सुतवान् 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुयजोर्द्विनिप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अभिषवेऽवभृथस्नाने ॥*॥ एकम् 'स्नातंकस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छत्रम् । तच्छीलमस्य । 'छत्रा- दिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवा- सि—' (६।३।१८) इत्यलुक् । 'अन्तेवासी भवेच्छिष्ये च- ण्डाले प्रान्तगेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टौ' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्—' (३।१। १०९) इति क्यप् । 'शास इदद्वहलोः' (६।४।३४) 'शासिब- सि—' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य' ॥

शैक्षाः प्राथमकलिपकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तदधीते—' (४।२।५९)

इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां ल-
भन्ते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-
कल्पः आधारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१-
१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्याल-
क्षणकल्पान्ताच्च' (वा० ४।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः
शास्त्रे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रथमारम्भवेदानाम्' ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सत्रह्यचारिणः ॥ ११ ॥

एकेति ॥ ब्रह्म वेदस्तदध्ययनव्रतमप्युपचाराद्ब्रह्म । ए-
कस्मिन् ब्रह्मणि व्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥*॥
समानं ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३।२।८०) इति णिनिः । 'चरणे
ब्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'समानशाखाभ्येतृणाम्' ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी'
(४।४।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।३।८७) इति समानस्य
सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुरुर्येषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सहाभ्यायिनाम्' ॥

चितवानग्निमग्निचित् ।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ०
अ०) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति क्तिप् । तुक् (६।
१।७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अभ्युपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत आगतः' (४।३।७४)
इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् (५।१।१२४) ण्यञ् । पारम्पर्यश्चा-
साधुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसथेति ह-'
(५।४।२३) इति ज्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५)
॥*॥ यत्तु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वं च पूर्वतराश्च' इति द्वन्द्वे
'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५।२।१०) इति निर्दे-
शात् परम्परादेशे दापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं
परम्पराशब्दो दृश्यते' () तच्चिन्त्यम् । संनियोग-
शिष्टन्यायेन खप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् ।
परम्पराशब्दस्य लव्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम्—'अस्ति हि
परम्पराशब्दोऽप्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा परं
पिपत्तिं । पचाद्यञ् (३।१।१२४) । श्वपचाजारभरावत् ।
वृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरोपदेशस्य' ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वाल्मी-
केज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य' ॥

ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

ज्ञेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०
प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदातोपदेश-'
(७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वारम्भे
च विक्रमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'ज्ञात्वा
प्रथमारम्भस्य' ॥

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देव-
पूजादौ' (भ्वा० उ० अ०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति
नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सूयते सोमोऽत्र । 'पुञ् अभिषवे' (स्वा०
उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा सूयतेऽत्र ।
अनेन वा । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७) ।
घः (३।३।११८) वा । 'सवो यज्ञे च संधाने' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) । अध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने स्याद्वसुभेदे
क्रतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ इज्यते । अनेन
वा । अत्र वा । यजेध्वञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तभि-
श्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र
'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (५) ॥*॥
मखन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प०
से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः । यद्वा 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते'
() इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि-' (३।३।११८) इति
घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । क्रियते वा । 'कृजः क्रतुः'
(३.१.१०) । 'क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७)
॥*॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८)
'पाठश्च पठने ख्यातो विद्वपण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥*॥ हवनम् । 'हु दानावनयोः' (जु० प० अ०) ।
'अर्तिस्तुसुहुद्' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥
अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर
पूजायाम्' । 'कण्ठादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्'
(३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृप्यति । 'तृप
घ्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥*॥ बलनम् । 'बल दाने' (संवरणे) (भ्वा० आ० से०) ।

इन् (उ० ४।११८) । 'बलिदैत्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशरांशयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञादीनि नामानि येषां ते ॥॥॥ मनुः—'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्' (३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥१५॥

सेति ॥ समजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न ॥ (१) ॥॥॥ परितः सीदन्यस्याम् 'षट् विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥॥॥ 'बाहुलकात्परैरन्यलोपे' पर्वद् च ॥ (२) ॥॥॥ गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्यस्याम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति षत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ सह भान्यस्याम् । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०६) । 'समाना भान्यस्याम्' इति वा । 'समानस्य' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ समयन्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्, इति वा । 'समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ संसीदन्यस्याम् । किप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥॥॥ आतिष्ठन्यस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥॥॥ (८) ॥॥॥ सीदन्यस्याम् । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (९) ॥॥॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्विगैहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।३।५९) इति किन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥॥॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥॥॥ एकम् 'प्राग्वंशस्य' ॥

सदस्या विधिदर्शिनः ।

सेति ॥ सदसि साधवः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥॥॥ विधिं द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि-' (३।२।७८) इति द्विशेर्णिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्विग्विशेषाः ॥॥॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ।

सेति ॥ सभायां सीदन्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति

किप् ॥ (१) ॥॥॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्र्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥ (२) ॥॥॥ सभायां साधवः । 'सभाया यः' (४।४।१०५) ॥ (३) ॥॥॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान्समवैति' (४।४।४३) इति ठक् । समाजं रक्षन्ति वा । 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'सभ्येषु' ॥

अध्वर्यूद्रातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।

अच्चेति ॥ अध्वरमिच्छति । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'कव्यध्वरपुतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्याच्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'धृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः ।—अप-ष्ठादि—इति मुकुटश्चिन्त्यः । गणाभावात् ॥ (१) ॥॥॥ उद् गायति साम । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिष्क-दादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।१४४) ॥ (१) ॥॥॥ जुहोति । 'नप्तुनेष्टृवष्टृहोतृपोतृ-' (उ० २।१५५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२९) । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यकारो न । यजुः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सूद्विष-' (३।२।६१) इति किप् । यजुर्विदध्वर्युः । सामविदुद्राता । ऋग्विद् होता । 'ऋत्विग्विशेषाणां' क्रमादेकैकम् ॥

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥१७॥

आग्नीति ॥ अग्नीनिन्धे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (६० आ० से०) । किप् (३।२।७६) । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीह-त्विक् । अग्नीधः स्थानम् । 'अग्नीधः शरणे रणं भं च' (वा० ४।३।१२०) । आग्नीध्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोऽपि । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अग्नीध्रः—इति मुकुटः । तत्र । स्फाय्यादिष्विन्धेरपाठात् । अस्मदुक्तप्र-क्रियायाः सत्त्वाच्च । आग्नीध्र आयो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यु-ब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकनेष्ट्रादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥॥॥ धनैर्होतुभिः वरणे करणैर्वा त्रियन्ते । 'वृङ् संभक्तौ' (क्र्या० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । क्यप् (३।१।१०९) तु वृज एव ॥॥॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥॥॥ यजन्ति । ण्वल् (३।१।१३३) । 'या-जकस्तु गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो याजकाश्च ते' इति कात्याः—इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्' ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरिति ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्राप्यते, वा । 'तृ पिषिरुहिद्विति-' (उ० ४।१।१९) इतीन् । यद्वा वेद-यति, वेद्यते वा । 'विद निवासादौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्-

लिमुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति
सुट् । 'परिनिवि-' (८।३।७०) इति पत्वम् ॥*॥ एकम्
'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्यस्मिन् । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ च-
तन्यस्मिन् । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'कृवृशृवृद्धति-
भ्यः घ्वरच्' (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थण्डिलेऽङ्गणे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतभूमेः' ॥—य-
ज्ञार्थं परिष्कृताया अनिघ्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥
चपालो यूपकटकः

चेति ॥ चपति । चष्यते वा । 'चप भक्षणे' (भ्वा० उ०
से०) । 'सानसिर्वर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकट-
कस्य' ॥

कुम्वा सुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥

किति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने'
(भ्वा०, चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि-' (३।३।१०७)
इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ सुगहना निविडा वृत्तिर्वैष्टनम् । एकम्
'निविडवेष्टनस्य' ॥

यूपाग्रं तर्प

चिवति ॥ यूपस्याग्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरति, मनिन् (३।
२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपाग्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

नीति ॥ निर्मन्थ्यते । 'मन्थ विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥*॥ कृच्छति ।
'कृ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिसृष्टुधमि-'
(उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अरणिवैहिमन्थे ना द्वयोर्निर्म-
न्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

देति ॥ दक्षिणोऽग्निः । 'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' (२।१।५०)
इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽग्निः । 'सर्वना-
मो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।३।२८) । दक्षिणाग्निः—
इत्याह । तत्र । संज्ञात्वेन 'दिवसंख्ये-' इत्येतत्सूत्रोदाहरण-
त्वात् । तत्र च 'समानाधिकरणेन' इत्यधिकारात् ॥ (१)
॥*॥ गृहपतिना संयुक्तः । 'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' (४।४।
९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते प्रीणते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र ।
'कृत्वत्युट्-' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् । यद्वा आ-
हवनमर्हति । 'तदर्हति' (५।१।६३) इति छः ॥ (१) ॥*॥
कन्वितु त्रयाणां द्वन्द्वः । पठ्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य' ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संशुक्षणम् । तामिता ।
यद्वा त्रायन्ते त्रा आहुतयः । तामिरिता । त्रित्वमिता,
इति वा । वृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये
च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

प्रेति ॥ प्रकर्षं नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्र-
वेक्षिते । संस्कृताग्नौ च' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'संस्कृताग्नेः' ॥

समूहः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

सेति ॥ समुह्यते, समूह्यते, वा । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥
परिचीयते ॥ (२) ॥*॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ 'अग्नौ परि-
चाय्योपचाय्यसमूह्याः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥*॥ प्र-
योगोऽस्ति येषां ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानित्यर्थः ॥
'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्' ॥

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाय्यः

य इति ॥ दक्षिणाग्नित्वेन संस्क्रियते ॥*॥ आनीयते
'आनाय्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥ यस्तु भ्रा-
तृवैश्यकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥*॥ एकम् 'दक्षिणाग्निः
संस्कृताग्नेः' ॥

अथाग्रायी स्वाहा च हुतभूक्प्रिया ॥ २१ ॥

अथेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यमि-' (४।१।३७) इत्यै-
र्दीप् च ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया । 'अन्ये-
भ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वाहास्त्यस्या वा ।
अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ हुतभुजः प्रिया ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्' ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निःसमिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्'
(वा० ४।३।१२०) । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हैलः'
(६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ धीयते पुष्यतेऽमिरन-
या । 'पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या-' (३।१।१२९) इति
साधुः ॥ (२) ॥*॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक्
तत्र ॥*॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण वह्निप्रज्वलने या ऋक्
प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायत्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हलः' (६।४।४९) इत्यस्यो-
पन्यासः प्रामादिकः । तत्सूत्रस्यापि धातुकाधिकारीयत्वात् । तस्मात्
'हलस्तद्धितस्य' (६।४।१५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा गानम् । गायः । घञ् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) गायनेन गानेन त्रायते । 'त्रैङ्पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः । मूलविभुजादित्वकल्पनमपार्थक्यम् । तस्यानाकारान्तार्थत्वात् 'गायत्री' त्रिपदादेवीछन्दोमित्त्वदिरेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ षडक्षरपदा गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुप्जगत्यतिजगतीशक्करीत्यादि एकाक्षरवृद्ध्या बोध्यम् ॥*॥ चन्दते । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२।१९) इत्यमुन् ॥ (१) ॥*॥ 'प्रथमप्रमुखे चोभे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः ॥*॥ एकम् 'छन्दसाम्' ॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हव्यं च तत्पाकश्च । यद्वा भावे घञ् (३।३।१८) । पचनं पाकः । हव्यस्य पाकः । 'अनवस्थावितान्तरुष्मपाक ओदनश्चरुः' इति याज्ञिकाः ॥*॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृशीतृचरि-' (उ० १।७) इत्युः । मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्चधिकरणे () अन्नपरत्वं चरुशब्दस्याभ्युपगतम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) इति सूत्रे कैयटस्तु (टार्थस्तु) 'स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्वप्रकाशे तु 'चरुर्भाण्डे च हव्यान्ने' इत्यनेकार्थतोक्ता । 'अयं चरुः पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च । स्वामी तु—पक्वं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थात्यपि चरुः हव्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह । एतेन—केचित्तु 'पच्यतेऽत्रेति । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पाकं व्युत्पद्य हव्यपाकस्थाल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः' इत्याहुः । तदसत् ।—इति मुकुटः प्रत्युक्तः । प्रयोगदर्शनमपि सूत्रपादमनेकार्थकतायाम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा श्रुतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् सक् । यद्वा आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ष्टोदरादिः ॥ (१) ॥*॥ श्रुते कथिते तप्ते च पयसि दध्ने योजनात् या स्यात् । यत्तु—'आइपूर्वाग्निमेहदीर्घश्च' इति स उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमध्यं मुकुट आचख्यौ तच्चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । एकम् 'आमिक्षायाः' ॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धेति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूक् कम्पने' (क्या० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिलधूसू-' (३।२।

१८४) इतीत्रः ॥*॥ ध्रुवतेः कुटादित्वेन (१।२।१) डित्वाङ्गुणाभावादुवङि 'ध्रुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य' ॥ पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पर्षति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । पृषच्च तदाज्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमाज्यम् ॥ (१) ॥*॥ दध्ना सहिते घृते । 'पृषातकं सदध्याज्ये पृषदाज्यं तदुच्यते' ॥*॥ एकं 'दधिमिश्रितघृतस्य' ॥

परमान्नं तु पायसम् ।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । 'सन्महत्-' (३।१।६१) इति समासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥*॥ पयसि-संस्कृतम् । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्-' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुवृत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके' इति हैमः । 'पायसस्तु क्लीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीरान्नस्य' ॥

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने

हेति ॥ हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते, वा । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।—'कवृ वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत्—इति मुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'पित्र्ये' इति पाठे पितरो देवता यस्य । 'वाय्वृत्तु-' (४।२।३१) इति यत् । देवानं हव्यम् । पित्रन्नं कव्यम् । द्वे 'हव्यकव्ययोः' ॥

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । झृन् (उ० ४।१।५९) ।—'दादिभ्यः झृन्'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्रवति घृतादिकम् । 'सु स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रवः कः' (उ० २।६१) ।—'घञर्थे कः'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'स्रवः कः' इतिपदोक्तस्य सत्वात् । आदिना चमसोल्लखलमुसलस्फ्यादि ॥

१—'पात्रामन्त्रे त्रिषु क्षीवं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति पाठः ॥

१—हव्यान्ने यथा—'हेमपात्रे कृतं दोर्म्यामाददानः पयश्चरुम्' ।

भाण्डे यथा—'उत्पलकान्तिकचरुः (लः काञ्चनचरुः) स्वात्मनः पार्श्वदाहकः'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

ध्रुवेति ॥ ध्रुवति 'ध्रुव स्वैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुप-
ध-' (३।१।१२५) इति कः । यद्वा 'ध्रु स्वैर्ये' (तु० प०
अ०) । अच्. (३।१।१२४) । कुटादिलात् (१।२।१) डिलम् ।
उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्को हरे विष्णौ वटे चोत्तानपा-
दजे । वसुयोगभिदोः पुंसि क्लीवं निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाब्जोः
शालपर्ण्या गीतिसुगमेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभर्ति । 'ड भृज्' (जु० उ०
अ०) क्तिप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'द्युतिगमि-
जुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा० ३।२।१७८) इति
क्तिप् दीर्घश्च ॥ (१) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प०
अ०) । 'स्रुव कः' (उ० २।६१) । 'स्रुवः पुमान् । सुवो
द्वयोर्होमपात्रे शलकीमूर्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ 'चिक् च' (उ० २।६२) इति स्रवतेश्चिक्प्रत्ययः ।
स्रुक् चान्ता ॥ (१) ॥*॥ एते च सुचो विशेषाः स्त्रियः स्त्री-
लिङ्गाः । सुवस्तु पुल्लिङ्गः । मुकुटस्तु—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'
(३।२।१७८) इति क्तिप् । दृशिग्रहणाद्विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थ-
त्वात् । धातोश्चुगागमः—इति व्याख्ययत् । तन्न । 'चिक् च'
(उ० २।६२) इति सूत्रस्य जागरूकत्वात् । किञ्चविधानाच्च ।
यदपि—'सुवः' इति बहुवचननिर्देशाद्बहुत्वम्—इति ।
तदपि न भेदापेक्षया सुचः षष्ठ्यन्तत्वात् । यदपि—ध्रुवा-
साहचर्यादयोः स्त्रीलमेव—इति । तदपि न । 'स्त्रियः'
इति विशेषविधेः सत्वात् । यथा 'सुवः' इति रूपभेदात्पुंस्त्वे
सिद्धे 'ना' इति पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्त्रियः' इति स्त्रीलविधि-
बोध्यः । नच—सुचो विधानाभावे षष्ठ्यानुवादः कथम् ।
'चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः', 'मुष्टया तु वद्धया' इत्यादिवदु-
पपत्तेः । 'स्त्रियाः' इत्यस्य षष्ठ्यन्तलकल्पनं व्यर्थम् ॥*॥
क्वचित् 'सुवः' इति षष्ठ्यन्तपाठः । स्रवति । 'किञ्चविप्रच्छि-
न्निस्तुद्वयुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति किञ्-
दीर्घो । (सुः) ॥*॥ 'यज्ञपात्राणां' पृथक् पृथक् ॥
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स्म । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'कृपाकृतोऽध्वरहते पशौ
नोपद्रुते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ अभितो म-
न्त्रयित्वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० प० से०) । क्त्वा
(३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्तुमारब्धः ॥*॥
एकं 'क्रतावभिमन्त्रितपशोः' ॥

१—ध्रुवा वटपत्राकृतिः । उपभृज्जकाकृतिः । जुहूर्ध्वचन्द्राकृतिः
—इति मुकुटः ॥ २—'किमर्थमिदमुच्यते । न 'क्तिप् च'
(३।२।७६) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धम् । 'किञ्चिधिरनु-
पपदार्थः । अनुपपदार्थोऽयमारम्भः' इति भाष्यत एव किञ्चिधा-
नाङ्गीकारेण अकिञ्चित्करमेतत् ॥

परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । 'अक
कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ।
अञ्चतेर्घञ् वा । यद्वा 'परम्' अतिशयेऽन्ययम् । परं परः श्रेष्ठ
आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ 'शसु उपशमे' दि० प०
से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'शमनं शान्तिवधयोः श-
मनः श्राद्धदैवते' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शमनस्तु यमे प्रोक्तः ।
शमनं शान्तिर्हिसयोः' इति हैमः ॥*॥ 'शसनम्' इति
स्वामी । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥*॥ 'ससनम्' इत्यन्ये । 'पस स्वप्ने' (अ० प०
से०) ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रोक्षणं सेकवधयोः'
इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥*॥ त्रीणि
'यज्ञार्थं पशुहननस्य' ॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ्' (दि० आ० अ०)
'मीज्' (क्या० उ० अ०) वा हिंसायाम् । क्तः (३।२।
१०२) । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च'
इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ'
(दि० आ० अ०) । कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२)
वा क्तः । 'उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ प्रोक्षयते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा०
प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्रोक्षितं निहते सिक्ते'
इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यज्ञहतपशोः' ॥

सान्नाय्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'पाठ्यसान्नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ हूयते ।
'अर्चिशुचि-' (उ० २।१०८) इतीतिः ॥ (२) ॥*॥ सान्ना-
य्यं हविर्विशेषः ॥*॥ द्वे 'हविषः' ॥

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥*॥ 'वषट्' इति
मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः

दीति ॥ अवभ्रियतेऽनेन । 'डुभृज्' (जु० उ० अ०) ।
'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अवे भृजः' (उ० २।
३) इति वथन् ॥ (१) ॥*॥ दीक्षया अन्तः प्रधानकर्मस-
माप्तौ क्रियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य । एकम् 'अव-
भृथस्नानस्य' ॥

तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

तदिति ॥ तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । 'अर्हः' (३।२।

१२) इत्यच् ॥३॥ यज्ञमर्हति । 'यज्ञत्विग्न्याम्-' (५।१।७१) इत्यत्र 'तत्कर्माहति' इत्युपसंख्यानान् दः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'क्रतुक्रियासंपादनयोग्यद्विजद्रव्यादेः' त्रिषु इति यज्ञियान्वितम् ॥

अथ क्रतुकर्मणम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि तदिष्टशब्दवाच्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकामिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते' () इति मनुः । 'इष्ट-माशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'इष्टकर्मणः' ॥

पूर्तं खातादिकर्मणि ।

प्विति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस्य देवालयारामादिनिर्माणस्य । खातादि च तत्कर्म च क्रिया तस्मिन् । पूरणम् । पूर्यन्ते स्म वा । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठान्तत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण पूर्तं कर्म विनिर्दिशेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्तं त्रिषु पूरिते स्यात्क्लीबं खातादिकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विद्यसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अम्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले वृते । अयाचिते च मोक्षे च नाधन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विशिष्टैरद्यते । 'अद भक्षणं' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गोऽदः' (३।३।५९) इत्यप् । 'घञपोश्च' (२।४।३८) इति घस्ल ॥ (१) ॥३॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यज्ञियशेषस्य' क्रमेणैकैकम् ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

त्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (२) ॥३॥ दत्तम् । दाजः (जु० प० अ०) भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदश्च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥३॥ सजेः (जु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥३॥ 'विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥३॥

विपूर्वात् 'श्रणु दाने' इति चुरादेश ॥ (६) ॥३॥ वितरतेश्च ॥ ॥३॥ (७) 'स्पृश संस्पर्श' (तु० प० अ०) । 'स्पर्शिनो मास्ते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥३॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रतिपत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥३॥ 'दिश अति-सर्जने' (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥३॥ 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) ॥ (११) ॥३॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, ह० प०, चु० उ० से०) ॥ (१२) ॥३॥ हन्ति दुरितमनया । 'हन्ते-रंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः । 'अंहतिस्त्यागरोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥३॥ त्रयोदश 'दानस्य' ॥

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अर्थेन नित्यसमासः' (२।१।३६) । तच्च तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाहः-' (५।४।९१) इति टच् । तदहे प्रेतदिने । देहादूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदेहः । राजदन्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् । अध्यात्मादिलात् (वा० ४।३।६०) ठच् । अनुशक्तिकादिलात् (७।३।२०) उभयपद-वृद्धिः ॥३॥ केचिदुत्तरपदवृद्धिं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥३॥ प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलपिण्डादेरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । 'और्ध्वदैहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥३॥ न्युप्यते, निवपनं वा 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३।१९) भावे (३।३।१८) वा घञ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सपिण्डनादूर्ध्वं पितृ-देशेन दानस्य' ॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रेति ॥ श्रद्धात्रास्ति । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥३॥ तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥३॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्थं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ हियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥३॥ मासे भवम् । 'कालाट्टञ्' (४।३।११) ॥ (२) ॥३॥ 'पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१।२२) इति मनुः ॥ द्वे 'मासिकस्य' ॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

अंश इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'संज्ञाया-म्-' (३।२।४६) इति खच् 'अनव्ययस्य' (६।३।६६) इत्यनु-वृत्तेन मुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं भुवं तपति । आगमशास्त्र-स्यानित्यत्वान्न मुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भा-स्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्' इति शा-

तातपः । 'कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकुम्बले । कुरो
दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये' 'कुतपो पुनः । विट्सारिकायाम्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अहोऽष्टमभागस्य' ॥
पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ 'इपेरनिच्छार्थस्य' (वा० ३।३।१०७) युच् 'परे-
र्वा' (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे क्तिन् (३।३।९४) ।
'परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'गवेष मार्गणे' । चुरादिष्यन्ताद्युच् (३।
३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'धर्माद्यन्वेषणस्य' ॥

सनस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सननम् । 'षण् दाने' (तु० उ० से०) । इन्
(उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इषेः प्राग्वद्युच्
(वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुर्वाद्याराधनस्य' ।—
गुर्वादेः प्रार्थनया क्वचिदर्थे नियोजनस्य—इति स्वामी ॥

याच्ञाभिश्चस्तियार्चनार्थना ॥ ३२ ॥

येति ॥ याचनम् । 'टु याचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से० ।
'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ अभिशंसनम् ।
'शंसु स्तुतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । 'अभिश्चस्तिः पुनर्लोकपवादे प्रार्थितेऽपि च' इति
हैमः ॥*॥ स्वामी तु—अभिषसनम् । 'षस स्वप्ने' (अ० प०
से०) । क्तिन् (३।३।९४) । सुषामादित्वात् (८।३।९८) 'पू-
र्वपदात्' (८।३।१०६) इति वा पलम् । (अभिषस्तिः) ।—
इत्यवोचत् ॥ (२) ॥*॥ याचेः चुरादि(स्वार्थिक)ष्यन्तात्
'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ एवम् 'अर्थ
याच्ञायाम्' (चु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४)
॥*॥ चलारि 'याचनस्य' ॥

पट् तु त्रिषु

पेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः पट् ॥

अर्धमर्गार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

अर्धयेति ॥ अर्ध्यायेदम् । 'पादार्ध्यां च' (५।३।२४)
इति यट् । अर्धार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१)
॥*॥ एकैकम् 'अर्धपाद्ययोः' ॥

क्रमादातिथ्यतिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

क्रेति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथ्यर्थः' (५।५।२६) ॥
(१) ॥*॥ अतिथौ साधु । 'पथ्यतिथि-' (४।४।१०४) इति
ठञ् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य' ॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

स्युरिति ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे' (इति मेदिनी) । अ-

वेशेप्राहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ।
'नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा' (म० ३।१०३) ॥
(१) ॥*॥ आगच्छति । 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति
तुन् ॥ (२) ॥*॥ अतति । 'ऋतन्त्यञि-' (उ० ४।२) इति
इथिन् । 'अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः' इति स्मृतिः । 'अतिथिः
कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'प्रा-
द्युणस्त्वतिथिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'गृहागतस्य' ॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥

प्विति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजयाम्' (चु० प० से०)
'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ नमस्कर-
णम् । 'नमोवरिवस्-' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्य-
यात्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायनम् 'चायु
पूजानिशासनयोः' (भ्वा० उ० से०) । 'वायतेः क्तिनि चि-
भावो वाच्यः' () ॥ (३) ॥*॥ कण्ठ्वादी 'सपर पूजा-
याम्' इति पठ्यते । यक् (३।१।२७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।
३।२०२) ॥ (४) ॥*॥ 'अर्ह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥*॥ 'अर्ह पूजा-
याम्' चुरादिः । 'प्यासथन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् ॥
(६) ॥*॥ पट् 'पूजनस्य' ॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । 'वरिवस्' शब्दः पूजार्थः ।
'नमोवरिवस्-' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्ययात्'
(३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शुश्रूषणम् । 'श्रु श्रवणे'
(भ्वा० प० अ०) । सन्नन्तः । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।
१०२) (२) ॥*॥ परिचरणम् । 'परिचर्यापरिसर्या-' (वा०
३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । 'परिचर्यानुपसर्ग्येष्टिः'
इति भागुरिः ॥ (३) ॥*॥ उपासनम् । 'आस उपवेशने'
(अ० आ० से०) । 'प्यास-' (३।३।१०७) इति युच् ॥*॥
'उपासनम्' इति पाठे ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासनं'
शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४)
॥*॥ चलारि 'सेवायाः' ॥

ब्रज्याटाट्या पर्यटनम्

ब्रेति ॥ 'ब्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ब्रजयजोः-'
(३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥*॥ अटनम् । '—प-
रिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।
१०१) इत्यटाट्या निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (३) ॥*॥ 'अटा पर्यटनं भ्रमः' इति रत्नकोषाद-
टापि ॥*॥ त्रीणि 'अटनस्य' ॥

चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरयमश्च-' (३।१।१००)

इति यत् । यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्या विवक्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ईर्यते ज्ञायते । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३१११२४) । ईर्यायाः पन्थाः । 'कृत्पूरू-' (५१४१७४) इत्यः । 'ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये प-
रित्राजकादीनां स्थितेः' एकम् ॥

उपस्पर्शस्त्वाचमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पृशे' (तु० प० अ०) । घञ् (३१३१९८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलश्च' (३१३१२९) इति घञ् । 'उपस्पर्शः स्पर्शमात्रे तानाचम-
नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३१३१९५) । आचम्यतेऽम्भोत्र । अधि-
करणे ल्युट् (३१३१९७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आचम-
नस्य' ॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच्च-' (५१११३९) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ न भाषणम् । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । भावे ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनस्य' ॥

आनुपूर्वीं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

पर्यायश्च

आन्विति ॥ पूर्व पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वीप्सायां योग्यतायां वाच्ययीभावः (२१११६) । अनुपूर्व भावः । 'वर्ण-
दढादिभ्यः' (५१११२३) इति घञ् । पिलात् (४१११४९) ङीष् । 'हलस्तद्धितस्य' (६१४१५०) इति यलोपः । 'स्त्रियां वा' इति पक्षे क्लीबता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥*॥ आ-
वर्तनम् । अत्र वा । 'वृत्त वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । संप-
दादि क्तिप् (वा० ३१३१०८) ॥ (२) ॥*॥ परिपाठनम् । 'पठ गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्यण्यन्तः । 'अच इः' (उ० १४११३९) । द्विवचनत्वान्न यण् ॥ (३) ॥*॥ अनुक्रमणम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७१३१३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपात्यय इणः' (३१३१३८) इति घञ् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे क्रमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्रमस्य' ॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पल्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ पर्यायणम् । 'इण्

गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ उपगतस्यातिक्रम्यायनम् । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रमोल्लङ्घनस्य' ॥

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३१३१६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ्' (खा० उ० से०) 'वृङ्' (क्या० आ० से०) वा । 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उ० ३११११) इत्यतच् बाहुलकाद्वृञ् इभ्यामपि । कित्वान्न गुणः । यद्वा व्रजन्यनेन स्वर्गम् । 'गोचरसंचर-' (३१३११९) इति घः । पृषोदरादिः (६१३१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्रतमा-
त्रस्य' ॥

तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्य-
नक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५१३१७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'उपवासादेर्विहित-
व्रतस्य' ॥

औपवस्तं तूपवासः

औपेति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । भावे क्तः (३१३१९४) । अनेकार्थत्वादभोजने वृत्तिः । प्र-
ज्ञायणि (५१४१३८) 'औपवस्तम्' ॥*॥ क्वचित् 'औपवे-
खम्' इति पाठः । उपवसति । वृच् (३१११३३) उपवस्तु-
रिदं कर्म । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ उपवसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥*॥ भावे क्ते (३१३१९४) 'उपोषितम्' ॥*॥ उपोषणं तु 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भोजनविरहस्य' ॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्भावे' (ह० उ० अ०) । घञ् (३१३१९८) । 'विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृथ-
ग्भावविचारयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पृथगात्मा यस्य सः । तस्य भावः । तल् (५११११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्मह-
स्तिभ्यां वर्चसः' (५१४१७८) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं चा-
चारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरग्रहणम् । तयोर्कृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य' ॥

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ ब्रह्मणोऽञ्जलिः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेदपाठ-
काले कृतस्याञ्जलेः' ॥

१—'उपस्पृश्यते खान्यत्र' इत्यपि पाठः ॥ २—'कृदिका-
रात्' (गण० ४१११४५) इति ङीष् परिपाटी च । 'कृता
लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना' इति पूर्वप्रयोगः—इति मुकुटः ॥

पाठे विप्रो ब्रह्मविन्दवः ।

पेति ॥ वेदपाठे सुखान्निर्गतविन्दवः । ब्रह्मणो विन्दवः ॥
(१) ॥३॥ एकम् 'सुखान्निर्गतविन्दूनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनिरो-
धश्च, तयोरासनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्यानमेव
योगो वा । तस्यासनं स्वस्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संवन्धि
आसनम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य' ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

केति ॥ कल्पते । अनेन वा । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा०
आ० से०) । अच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥३॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ।
'इगुपधाकृत' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा विधानम् ।
अनेन वा । धाञः (तु० प० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) । 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ क्रमणम् । अनेन वा । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'नोदात्तोप-' (अ३।३।४) इति न वृद्धिः ।
'क्रमश्चातुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि 'विधानस्य' ॥

मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) ।
'ब्रीहिभिर्यजेत' इति यथा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'आद्य-
विधेः' ॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्रादिसमासः (वा० २।
२।१८) ॥ (१) ॥३॥ ब्रीह्यभावे 'नीवारैः' इति यथा ॥३॥
एकं 'गौणविधेः' ॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

समिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वं यत्र तत् । श्रुतेर्ग्रह-
णम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'वेदपा-
ठारम्भविधिविशेषस्य' ॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥३॥ अभिमुखीक-
रणार्थं वादनम् । 'वद संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३।
११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा ।
प्यन्ताद्वदेः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'ना-
मोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्कारस्य' ॥

मिश्रः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भीति ॥ मिश्रणशीलः । 'मिश्र याज्ञायाम्' (भ्वा०

आ० से०) । 'सनाशंसमिक्ष उः' (३।२।१६८) ॥ (१)
॥३॥ परित्यज्य सर्वं व्रजति । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'परौ व्रजेः पः पदान्ते' (उ० २।५९) इति क्प्
दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च ।—विण्—इति तु स्वा-
मिनः प्रसादः । उणादौ विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥३॥ कर्म-
न्देन प्रोक्तं मिश्रसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४।३।
१११) ॥ (३) ॥३॥ पाराशरस्य गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो
यञ्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण प्रोक्तं मिश्रसूत्रमधीते ।
'पाराशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (४)
॥३॥ मस्कनम् । 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुल-
कादरः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वास्यास्ति । 'मस्करमस्करिणौ'
(६।१।१५४) इति इनिः । यद्वा मस्करो वेणुरस्यास्ति । इनिः
(५।२।११५) । यद्वा मां कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य । 'म-
स्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा मुकुर इव
शुद्धमन्तःकरणमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा मङ्गते । 'मकि
मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वान्न नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्नि-
पातः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'संन्यासिनः' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्' (५।२।१०२)
इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति ।
मांसिकाकटुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'अण्
च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥३॥ परिकाङ्क्षितुं शीलमस्य ।
'काक्षि परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।
७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमन्त्रास्ति इनिः
(५।२।११५) । पारि ब्रह्मज्ञानं काङ्क्षति ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि
'तपस्विनः' ॥

वाचंयमो मुनिः ।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
अ०) । 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खच् । 'वाचंय-
मपुरंदरौ च' (६।३।६९) ॥ (१) ॥३॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने'
(दि० आ० अ०) । 'मनेश्च' (उ० ४।१२३) इतीन् ।
'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'मौनव्रतिनः' ॥

तपःक्लेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्लेशः । तं सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा०

१—इदं तु 'मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परि-
व्राजकः' इति इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति
मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः' इति
भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २—इदमेव 'किं तर्हि । मा कृत कर्माणि
शान्तिर्वः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः' इति भा-
ष्यसंमतम् ॥

आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्लेशस्य सहः ॥ (१) ॥*॥ दाम्यति स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० अ०) । 'ग-
ल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५)
इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः ।—'वा
दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः इति स्वामिनः प्रमादः ।
तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि
स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तपःक्लेशसहस्य' ॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणः' (५।२।
१३४) इतीनिः । 'वर्णी' स्याद्वेदके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणः
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्म वेदाध्ययनव्रतं चरति ।
तच्छीलो वा 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि-' (३।२।७८)
इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प०
से०) । 'इगुपधात्किट्' (उ० ४।१२०) इतीन् । ऋषिर्वेदे
वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां
वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य' ॥

स्नातकस्त्वाग्नवव्रती ।

स्नेति ॥ स्नाति स्म । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।
७५) ।—'स्नाताद्वेदसमाप्तौ' (ग० ५।४।३९) इति कन्—इति
मुकुटः । तत्र । उक्तवचनादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ आ-
ग्नवते । 'गुड् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) । आग्नवश्चासौ व्रती च ॥*॥ 'आग्नवव्रती'
इति पाठे 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । मुकुटस्तु—आग्नव
आग्नतं वा स्नानम् । तत्र व्रती नित्यस्नानी इत्याह ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तरमगतस्य' ॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो
यैस्ते ॥ (१) ॥*॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प०
अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) ।
यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।११५)
इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ०

से०) । इन् (उ० ४।११८) ।—'यमेस्तिक्' इति त्वपाणिनी-
यम् । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' (इति
मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः किञ्च (३।३।१७४) अपि सु-
वचः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वेन्द्रियस्य' ॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति
इनिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४।२।१५)
इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तुतभूमिशयनव्रतिनः' ॥

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निरादयः-' (वा०
३।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसौ येभ्यः
इति वा ॥ (१) ॥*॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-'
(वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निवृत्तरजस्त-
मोगुणानाम्' ॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति ॥ पवते । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) । पु-
नाति । 'पूङ् पवने' (क्या० उ० से०) वा । 'अशिन्नादिभ्य
इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) । 'पवित्रं वर्षणे कुशे । ताप्ते पय-
सि च क्लीबं मेध्ये स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ प्रयच्छति स्म । यमेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ।
यद्वा प्रयतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ पवते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा०
आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'पूतं त्रिषु
पवित्रे च शटिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पेति ॥ पापं सनोति । 'पणु दाने' (त० उ० से०) ।
सनति । 'पण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'अमन्ताडः'
(उ० १।११४) । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । मूर्धन्यमध्यः
॥*॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाखण्डयति । 'खडि भेदने'
(उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पालनाच्च त्रयी-
धर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात्
पाखण्डास्तेन हेतुना' ॥ (१) ॥*॥ सर्वाणि च तानि लि-
ङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि वा' सर्वलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'अतः'
(५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःशास्त्रवर्तिषु' ॥
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढा-
दण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आषाढो व्रतिनां
दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—रिषिर्व्यजनादिश्च । 'विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः'
इति बालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...महर्षिदेव-
र्षिब्रह्मर्षिपरमर्षयः । काण्डर्षिश्च श्रुतिर्षिश्च....कमावराः' इति
रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥ २—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९)
अस्योपलम्भादकिञ्चित्करम् ॥

१—स्त्रियाम् ॥ २—किन् (३।३।९४) इति पाठान्तरम् ॥

(१) ॥*॥ पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यञ् ॥*॥ व्रते ब्रह्मचर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाश-दण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

रेति ॥ 'रम्भा कदल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वदञ् (४।३।१४१) ॥ (१) ॥*॥ व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥*॥ एकम् 'वैणवदण्डस्य' ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं लाति लभते वा । मितद्वादिः (वा० ३।३।१८०) मण्डनम् । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥*॥ घञ् कुणति । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'जमन्ताडुः' (उ० १।१।१४) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीष् । 'कुण्डम-भ्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ, जारात्प-तिवन्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सुर्तायां तु जातिलक्षणो डीष् ॥*॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य' ॥

व्रतिनामासनं वृषी ।

वेति ॥ वृषन्तः सीदन्त्यस्याम् । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (२।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । मूर्धन्यान्तः ॥*॥ 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमि-दर्शनाद्व्यान्तापि ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ब्रह्मचर्याद्या-सनस्य' ॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजति । अज्यते, वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'चर्मकृतौ च फलके' (इति मेदि-नी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'कृत्तिश्चर्मलचोर्भूजं कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादे-श्चर्मणि' ॥

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भायिति ॥ भिक्षयते । 'भिक्ष याच्नायाम्' (भ्वा० आ०

१—इदं च प्रागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्व्याख्या-यामभिहितम् ॥ २—'गण्डूषा मञ्जूषा वृषी' इति मूर्धन्यान्तेषु लिङ्कारिका—इति मुकुटः ॥

से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भिक्षा-द्रव्यस्य' ॥

स्याध्यायः स्याज्जपः

खेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इडश्च' (३।३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥*॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यधजपोः' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनस्य' ॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा ॥

स्विति ॥ सवनम् । 'पुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति पत्वम् । 'भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'सवनं त्व-ध्वरे स्नाने सोमनिर्दलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'सा' इति सुत्या ॥*॥ त्रीणि 'सोमलताकण्डनस्य' ॥

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७ ॥

सेति ॥ सर्वाणि एनांसि मानसादिपापानि अपध्वंसयितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥*॥ अधं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । ल्युट् (३।३।११३) । स्त्रियां टिलात् (४।१।१५) डीष् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अधमर्ष-णस्य' ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावास्यायां क्रियमाणत्वादुपचारादर्शशब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च दर्शः सूर्येन्दुसंगमे' । ('दर्शस्तु स्यादमावास्या यागभेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलावृत्तु-' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान्यज्ञभेदे स्त्री पूर्णिमातिथौ' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावास्यापौर्णमासयोः । पृ-थग् भिन्नौ । न तु पर्यायः 'दर्शपौर्णमासयोः' क्रमेणैक-कम् ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पचाद्यच् (३।

१—'बाहुलकाद् घञ् । 'जापः' इति रक्षितः ॥ तेन 'शूद्रस्य मन्त्रजापं प्रत्यनधिकारात्' () इत्यादिसिद्धिः—इति मुकुटः ॥ 'प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीशेषाच्च ॥ तद्व्याख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यभिहितवान् ॥

१।१३४) 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना काके शमने शनौ । शरीरसाध-
नापेक्षानित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ शरी-
रमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्यं सत्यास्तेयाहिंसादि यत् त-
स्यैकम् 'नैत्यिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्जीवं कर्तव्यम्,
आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः सा-
धनैः साध्यमुपवासंज्ञानजपादि । तत् । नियमः । प्राग्वत् ।
'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी)
॥१॥३॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोद्धते बहिष्कृते सति वैमस्कन्धापितम् ।
यज्ञस्य सूत्रम्, यज्ञार्थं धृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥३॥ उपवीयते स्म । 'अज गति-
क्षेपणयोः' (भा० प० से०) । 'अजेर्व्यघ्रजपोः' (२।४।५६) ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
यद्वा उपाजति स्म । उपवेति स्म वा । 'गत्यर्था-' (३।४।
७२) इति क्तः ॥ (१) ॥३॥ द्वे 'यज्ञोपवीतस्य' ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्म । प्राग्वत् ॥
(१) ॥३॥ अन्यस्मिन् वैमकरे प्रोद्धते सति ॥३॥ एकम्
'विपरीतधृतयज्ञोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

नीति ॥ नि वीयते स्म । प्राग्वत् । नि अधोभागे वीतं
गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभावविन्यासे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ कण्ठाग्लम्बितम् ॥३॥ एकं 'कर-
द्वये बहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितयज्ञसू-
त्रस्य' ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्गुविति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१।
२४) इत्यण् । 'देवाय (वस्य) जज्ञौ' (वा० ४।१।८५)
इत्यञ् वा ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'देवतीर्थस्य' ॥

१—तथा च पातजलसूत्रम् 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि-
ग्रहा यमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातजलसूत्रम् शौच-
संतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥
३—तथा च गोभिलसूत्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय
सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती
भवति' (१।२।२) इति ॥ ४—तथा च गोभिलसूत्रम् 'सव्यं
बाहुमुद्धृत्य शिरोवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववलम्बं
भवत्येवं प्राचीनावीती भवति' (१।२।३) इति ॥

खल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

स्वेति ॥ खल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरधोभागे । कः प्रजा-
पतिर्देवतास्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्तादेशश्च ।
'तस्येदम्' (४।२।१२०) इत्यण्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'कायः
कदैवते मूर्तो संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थं कायं स्यात्'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽङ्गुष्टाङ्गुल्योः पित्र्यम्

मेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वाय्वृतुपि-
नुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । 'पैत्रम् । 'त-
स्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥
एकम् 'पितृतीर्थस्य' ॥

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

म्विति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'ब्रह्मा देवतास्य' 'सास्य
देवता' (४।२।२४) इत्यण् 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति
साधु ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'ब्राह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७)
इति क्यप् ॥ (१) ॥३॥ 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५।१।११९) ॥
(२) ॥३॥ युनक्ति 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) । 'इयु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह-'
(२।२।२८) इति बहुव्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति
सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् संपदादि क्तिप् (वा० ३।
३।१०८) । सह युजां । सयुज्यस्य सयुजो वा भावः । ब्रा-
ह्मणादित्वात् (५।१।१२४) घ्यञ् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३)
॥३॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्वत्

दयिति ॥ देवस्य भावः । देवभूयमादिर्यस्य । 'देवत्व-
म्, 'देवसायुज्यम्' । तद्वत् ब्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी ॥

कुच्छं सांतपनादिकम् ।

क्रिति ॥ कृन्तति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प०
से०) । 'कृतेरछः कू च' (उ० २।२१) इति रक् छोऽन्तादेश-
श्च । 'कुच्छंमाख्यातमाभीले पापसांतपनादिनोः' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥३॥ सम्यक्तपनमत्र । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ।
यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११३) । तस्येदं कर्म । अण्
(४।३।१२०) । 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कुच्छं सांतपनं स्मृतम्' (मनुः १।१।२१२)
आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्राय-
श्चित्तस्य' ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायः

समिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्यागः । तद्युक्तेऽन-
शनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।

‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘अय गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘प्रायोपवेशस्य’ ॥

अथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः

अग्नेति ॥ वीरोऽग्निः । तं हन्ति । ‘किप् च’ (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य’ ॥

कुहना लोभान्मिथ्यैर्यापथकल्पना ।

किति ॥ कुहनम् । ‘कुह विस्मापने’ चुराद्यदन्तः । ‘ण्यासश्चन्थो युच्’ (३।३।१०७) । ‘कुहना ग्रामजालं स्यात्’ इति रत्नकोषः । ‘कुहना दम्भचर्यायामीष्यालौ कुहनस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मिथ्यातत्त्वे र्यापथस्याचारभेदस्य कल्पना संपादना ॥*॥ एकं ‘दम्भेन कृतध्यानमौनादेः’ । अर्थलिप्सया मिथ्याधर्माश्रयणस्य वा ॥

व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात्

वेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्वातः । स इव । ‘शाखादिभ्यो यः’ (५।३।१०३) यद्वा व्रातमर्हति । ‘दण्डादिभ्यो यः’ (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारैर्गर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संस्कारहीनस्य’ ॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥*॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वेदाध्ययनरहितस्य’ ।—चत्वार्येकार्थानि—इत्येके ॥

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः

धेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ लिङ्गमाश्रमादिविहधारणं वृत्तिर्जाविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भिक्षाद्यर्थं जटादिधारिणः’ ॥

अवकीर्णी क्षतव्रतः ।

अवेति ॥ अवकरणम् । ‘कृ विक्षेपे’ (तु० प० से०) । ‘कृञ् हिंसायाम्’ (क्या० उ० से०) वा । भावे क्तः (३।३।११४) । अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । ‘इष्टादिभ्यश्च’ (५।२।८८) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ क्षतं खण्डितं व्रतमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘खण्डितब्रह्मचर्यादेः’ ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तेमिति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

स्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः अभि सर्व सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रातस्तनं कर्मास्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोः’ ॥

परिवेत्तानुजोऽनूदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्या लभते ।

‘विद् लामे’ (तु० उ० अ०) । ‘तृन्तृचौ शंसिश्चदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ’ (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य’ ॥

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । क्तिच् (३।३।१७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्ठः ॥*॥ एकं ‘परिवेत्तुर्ज्येष्ठभ्रातुः’ ॥

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

वीति ॥ विशिष्टं वहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपयमनम् । ‘यमः समुपनिविषु च’ (३।३।६३) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ चाद् घञ् ॥ (५) ॥*॥ परिणयनम् । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ (उद्वाहस्तु विवाहवत्) ॥ (४) पाणेः पीडनं ग्रहणम् । ‘कृद्योगा च’ (वा० २।२।८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ पठ् ‘विवाहस्य’ ॥

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘अय गतौ’ । घञ् (३।३।१८) वा । (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ ग्रामे भवः ‘ग्रामाद्यख्यौ’ (४।२।९४) । ग्राम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥*॥ मिथुनस्य कर्म । ‘प्राणभृज्जाति-’ (५।१।१२९) इत्यण् । युवादिलात् (५।१।१३०) वाण् ॥ (३) ॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥ रमणम् । ‘नपुंसके भावे क्तः’ (३।३।११४) । ‘अनुदात्तोपदेश-’ (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘मैथुनस्य’ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः

त्रोति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्च कामश्च अर्थश्च । तैः कृत्वा ॥*॥ एकम् ‘त्रिवर्गस्य’ ॥

चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

चेति ॥ चतुर्णां वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितैर्धर्मकामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् ‘चतुर्वर्गस्य’ ॥

सवलैस्तैश्चतुर्भद्रम्

सेति ॥ वलेन सहितैर्धर्मादिभिः । चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे । यद्वा चत्वारि भद्राणि । ‘दिवसंख्ये संज्ञायाम्’ (२।१।५०) इति समासः । ‘भद्रो वाच्यवच्छेष्टसाधुनोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘चतुर्भद्रस्य’ ॥

जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । ‘संज्ञायां जन्या’ (४।४।८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तपक्षा वयस्यादयः । ‘जन्यो वरवधूजातिप्रियभृत्यहितेषु च’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘वरपक्षीयाणाम्’ ॥

इति सव्याख्यामरकोशे ब्रह्मवर्गः ॥

मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

भिवति ॥ मूर्धन्यभिपिक्तः । राज्यदानसमये मूर्धन्यभिपिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिपिक्तः ॥ (१) ॥३॥ राज्ञोऽपत्यम् । 'राजश्वशुरावत्' (४।१।१३७) । 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'राजेरन्यः' (उ० ३।१००) ॥ (२) ॥३॥ बाहुभ्यां जातः । 'पद्मभ्यामजातौ' (३।२।९८) इति उः । बाह्वोर्जातो वा । 'सप्तभ्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजाततिलेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥३॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । छन् (उ० ४।१।५९) । क्षतात्रायते वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । क्षत्रस्यापत्यम् । 'क्षत्राद्धः' (४।१।१३८) ॥ (४) ॥३॥ विशेषेण राजति । 'सत्सूद्विप-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'क्षत्रियस्य' ॥

राज्ञि राष्ट्रपार्थिवश्मभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युष्टिपि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंस्ति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ 'सत्सूद्विप-' (३।१।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥३॥ 'पृथिव्या ईश्वरः' । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यच् । 'पार्थिवो नृपतौ भूमिविकारे पार्थिवोऽन्यवत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो नृपे । पार्थिवी स्यात्तु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ क्ष्मां विभर्ति । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥३॥ 'क्ष्माभुक्' इति पाठे क्ष्मां भुनक्ति पालयति । क्तिप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥३॥ तृन् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥३॥ भुवं पाति ॥ (६) ॥३॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) मह्यं क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥३॥ सप्त 'राज्ञः' ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजा यस्य ॥३॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सर्वसंनिहितनृपधशकारिणः' ॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चक्रं गणे चक्रवाके' इति विश्वः । यद्वा चक्रं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं

शीलमस्य । अवश्यं वा चक्रं वर्तयति । 'आवश्यक-' (३।२।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥३॥ सर्वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुशतिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्गागे सर्वपृथ्वीपतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'समुद्रपर्यन्तभूमीश्वरस्य' ॥

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विभ्ये च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥

येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'मो राजि समः कौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचित्तु पृथक् त्रीणि नामान्याहुः । राजसूयकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्येश्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोद्गोत्र-' (४।२।३९) इति वुच् ॥ (१) ॥३॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥३॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य' ॥

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । यद्वावश्यं मन्त्रयते । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (जु० आ० से०) । 'आवश्यक-' (३।२।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥३॥ धिया धियां वा सचिवः सहायः । धाप्रधानः सचिवो वा ॥ (१) ॥३॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययात्त्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः' ॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये । कर्मसु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥

महामात्राः प्रधानानि

मेति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छेदे । (अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कार्त्तव्येऽवधारणे)' (इति मेदिनी) । महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रकर्षेण धीयन्ते । 'डुधाञ्च धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्लीबत्वम् । पुंलिङ्गोऽपि । 'महामात्रः

प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे वोपालितात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रधानस्य' । त्रीणि कर्मसहायानाम्—इत्येके ॥

पुरोधास्तु पुरोहितः ।

प्विति ॥ पुरोऽग्रे धीयते । 'पुरस्ति च' (उ० ४।२।३१)
इति धाचोऽसिः ॥ (१) ॥*॥ पुरो धीयते स्म । क्तः (३।२।
१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्मा-
ध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

द्रेति ॥ कृणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यवहा-
राः । तेषां द्रष्टरि निर्णतरि । प्रच्छन्नम् । 'किञ्चिप्र-
च्छिन्नी' (उ० २।२७) इत्युणादिसूत्रेण किञ्चिदौ संप्रसार-
णाभावश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट् च विवा-
कश्च । प्राङ्निवाकौ प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शआद्यच् (५।२।
१२७) । प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादासुगतं पृष्ट्वा
पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राङ्निवाकस्ततः
स्मृतः () ॥ (१) ॥*॥ 'अक्षः कर्षे तुपे चके
शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पदयति । ण्वल् (३।१।
१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'व्यवहाराणां द्रष्टरि' ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-'
(६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवारणमस्त्यस्य ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु—प्रतिरामिमुख्ये । रा-
ज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्ते-
भ्यो णः' (३।१।१४०)—इति व्याख्यत । तन्न । ह्यो ज्व-
लादावपाठात् । ज्वालेराकृतिगणत्वाभावाच्च । 'प्रतीहारो
द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) ॥
(२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।३।४) इति कः ॥
(३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थकर्मक-' (३।४।७२)
इति क्तः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम ।
('द्वाःस्थितो वेवधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'स्या-
दर्शको दर्शयिता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुद्रः । (द्वाः-
स्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये) । 'द्वारपो
द्वाःस्थितादर्शी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥
पञ्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिगगस्त्वनीकस्थः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) ।
'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । रक्षिणां वर्गः ॥
(१) ॥*॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि-' (३।
२।४) इति कः । 'अनीकस्थो रणगते हस्तिशिक्षाविच-

क्षणे । राजरक्षिणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च' इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षकगणस्य' ॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

अथेति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादयः-'
(वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्ष-
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्य-
क्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अधि अधिकमुपरि वा क्रियते स्म । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यापारितस्य' ॥

स्थयुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस्य । 'लपपतपदस्था-' (३।२।
१५४) इत्युक्त् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामाधि-
कृतस्य' ॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०)
'आयादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१।
१३४) । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौ-
घाधिकृते पुंस्ति शारिवाह्यौपधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य' ॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः'
(४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याध्यक्षः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते
रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) । रूपस्याध्यक्षः ॥ (१)
॥*॥ निष्के हेमि नियुक्तः प्राग्वत् । 'टङ्कपतिनैष्किको
रजताध्यक्षः' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'टङ्कादि-
शालायां नियुक्तस्य' ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्तर्वंशे
नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञा-
पूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वंशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ'
(५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपुराधिकृतस्य
जनस्य' ॥

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

साविति ॥ सुष्ठु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्तिनं
कुर्वन्ति । सुविदल्लाः स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्'
(४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ 'कञ्चुकथोलकोऽस्त्येषाम्' ।
इनिः (५।२।११५) । 'कञ्चुकी जोङ्गकतरौ महल्ले पन्नगे
विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तिष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'घञर्थे

कः' (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः
स्थपतय एव । चतुर्वर्णादिलात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे
ष्यञ् । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥
सुविदन्ति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा
एव । प्रज्ञादिलात् (५।४।३८) स्वार्थेऽण् । यद्वा सुवेदनम् ।
संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येपाम् ।
ज्योत्स्नादिलात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविदश्चतुराः
स्त्रियस्त्रासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥
(४) ॥ चत्वारि 'राज्ञां रुयगारे बही' रक्षाधि-
कृतस्य' ॥

शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति ॥ शाम्यति शिश्रभावात् । 'शमु उपशमे' (दि०
प० से०) । 'शमेर्दः' (उ० १।९९) । 'शण्डः क्लीबस्तु
कञ्चुकी' इति (तालव्यादौ) रभसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गो-
पतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ।
'शण्डपण्डौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्वरे क्लीबे' इति हैमः)
॥ (१) ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) ।
वरति । 'वर आवरणे' () वा । अच् (३।१।१३४) ।
वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च
स्त्रीस्वभाविनः । जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः
स्मृताः' ॥ (२) ॥ द्वे 'अत्यन्तान्तर्महल्लुकानाम्' ॥

सेवकार्यनुजीविनः ।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०) ।
ण्वल् (३।१।३३) । 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनुजी-
विनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ अर्थोऽसंनिहितोऽस्यास्ति ।
'अर्थाच्चासंनिहिते' (५।२।) इतीनिः । 'अर्थी पुमा-
न्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥
अनुजीवितुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३)
॥ त्रीणि 'सेवकस्य' ॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः

वीति ॥ शातयति 'शट् शातने' (भ्वा० प० अ०) ।
ण्यन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलमन्यत्रा-
पि' () इति णिलुक् ।—शदेः 'जन्वादयश्च'
(उ० ४।१०२) इति रुः ह्रस्वश्च—इति मुकुटः । तत्र । उक्त्वा-
रीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदेश-
स्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

मीति ॥ मेयति । 'जिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) 'अ-
मिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—घ्रन् (उ० ४।
१५९)—इति मुकुटः । तत्र । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य सत्त्वा-
च्च । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि स्त्रियां गन्धद्रव्ये
द्वैत्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ अतः शत्रोः
॥ एकम् 'मित्रस्य' ॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस
उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२।१२४) ।
'ईदासः' (७।२।८३) इति ईलम् ॥ (१) ॥ एकं 'शत्रुमि-
त्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

पेति ॥ पार्ष्णि पश्चात्पदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)
'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः' इति विश्वः ॥
(१) ॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थितस्य राज्ञः' ॥

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

द्विद्विषक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

रीति ॥ रपति दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'रपेरिचोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः ॥ (१) ॥
वीरस्य कर्म भावो वा । युवादिलात् (५।१।१३०) 'वैरमैथुनि-
कयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशाद्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इतिः
(५।२।११५) ॥ (२) ॥ सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (४।१।
१४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥ इयति विरोधम् ।
'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अथ इः' (उ० ४।११९) ॥
(४) ॥ द्वेष्टि 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'द्विषोऽमित्रे'
(३।२।१३१) इति शतृ ॥ (५) ॥ द्वेषशीलः । 'कुधमण्डा-
र्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥ दुष्टं हृदयम-
स्य । 'सुहृदुर्हृदौ मित्रमित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥
(७) ॥ द्वेष्टि । क्तिप् (३।२।६१) ॥ (८) ॥ विरुद्धः
पक्षोऽस्य 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः' (इति
विश्वमेदिन्यौ) । विविधः पक्षोऽस्य वा ॥ (९) ॥ न हित-
मस्मात् ॥ (१०) ॥ अमति गच्छति । 'अम गतौ' (भ्वा०
प० से०) 'अम रोगे' (जु० उ० से०) । 'अमेद्विषति चित्'
(उ० ४।१७४) । इतीत्रन् ॥ (११) ॥ दस्यति । 'दसु
उपक्षये' (दि० प० से०) । 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो
युच्' (उ० ३।२०) बाहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः ॥
(१२) ॥ शातयति । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) ॥
(१३) ॥ शत्रुरेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१४) ॥
अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥
'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः । तत्राभियातेः
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१५) ॥ पिपति
रोषम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।
१३४) ॥ (१६) ॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प०
अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । तिर्वा ॥ (१७) ॥ प्रतिकू-
लमर्थयितुं शीलः । 'अर्थ याच्नायाम्' (जु० उ० से०) ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥ परि दोषा-

ख्याने पन्थयितुं शीलः । 'पथि गतौ' चुरादिः । णिनिः (३।२।७८) । 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजा व्याप्त्योश्च भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ ऊनविंशतिः 'शत्रोः' ॥

वयस्यः स्निग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९९) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ स्निह्यति 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चाद्वर्तमाने क्तः ॥ (२) ॥*॥ समानं वयोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३।८५) इति समानस्य सः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः' ॥

अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

अथेति ॥ मेयति । 'जिमिदा लेहने' (दि० प० अ०) 'अमिचिमिदिशसिभ्यः कः' (उ० ४।१६४) ।—घृन् (उ० ४।१५९)—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ समानः ख्यायते लोकैः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीप् स च ङित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य सभावः ॥ (२) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । 'सुहृदुर्हृदौ-' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मित्रस्य' ॥

सख्यं सातपदीनं स्यात्

सेति ॥ सख्युर्भावः कर्म वा । 'सख्युर्यः' (५।१।१२६) ॥ (१) ॥*॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते । 'सातपदीनं सख्यम्' (५।२।२२) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सख्युर्धर्मकर्मणोः' ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् 'रुधिर आवरणे' (रु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुगम्य वर्तनं चित्तारोधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आराध्यादेरिष्टसंपादनस्य' ॥ यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

येति ॥ अहंति । 'अहं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यो योऽहं । यथार्हं वर्णो रूपमस्य । 'वर्णः स्याद्भेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण निधीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) 'प्रणिधिर्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अपसर्पति । 'सृप्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'चरोऽक्षद्युतमेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञावणि (५।४।३८) 'चारः' अपि ॥*॥ 'चारः पिबालवृक्षे स्याद्गतौ बन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ स्पशति । 'स्पश वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्य-

म्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ गूढश्चासौ पुरुषश्च ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'चारपुरुषस्य' ॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः । (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययौ विश्वासः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्-' (५।२।३६) इतीतच् । 'प्रत्ययः शपथे रन्त्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य' ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तदधीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (४।३।८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'कृतृथादि-' (४।२।६०) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ दैवं प्राकृतं शुभाशुभं कर्म जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गणयति । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ सुहृत्तम् (अधिकृत्य कृतं ग्रन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्-ठकौ ॥ (५) ॥*॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः ॥ (६) ॥*॥ (५।२।११५) ॥ (७) ॥ कृतान्तं वेति । उक्थादिठक् (४।२।६०) ॥ (८) ॥ अष्टौ 'ज्यौतिषिकस्य' ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वदृक् (४।२।६०) ॥ (१) ॥*॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तत्त्वार्थज्ञातुः' ॥

सत्रो गृहपतिः समौ ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदानादिदानकर्तुर्गृहस्थस्य' ॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२९) इति टः ॥*॥ एवं 'लिपिकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अक्षरैर्वित्तः । 'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप् ॥ (२) ॥*॥ एवम् 'अक्षरचुञ्चुः' अपि ॥ (३) ॥*॥ लिखति । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु० प० से०) । 'शिलिपि ण्वुम्' (३।१।१४५) । ण्वल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लेखकस्य' ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिबिरुमे स्त्रियौ ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ अक्षराणां विन्यासः ॥*॥ लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अनयोः

समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥३॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहे' (जु० उ० अ०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥३॥ '—किलिपिलिवि—' (३।२।२१) इति लिङ्गात् पत्य वो वा ॥ (२) ॥३॥—'लिविः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥३॥ द्वे । चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिताक्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये ॥ द्वे 'लेखनस्य' ॥ स्यात्संदेशहरो दूतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१) ॥३॥ दवति । 'दु गतौ' (भा० प० से०) । 'दुतनिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्तः । यद्वा दूयते स्म । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । 'गल्यर्था—' (३। ४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेशहरस्य' ॥

दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥३॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यजि 'दौत्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भावकर्मणी'—इति पाठं मन्यन्ते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वेति ॥ अध्वानमलं गच्छति । 'अध्वनो यत्खौ' (५। २।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥३॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥३॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व—' (३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥३॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) स्त्रियां पान्था ॥ (४) ॥३॥ 'पथः ष्कन्' (५।१।७५) । पित्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी ॥ (५) ॥३॥ पञ्च 'पान्थस्य' ॥

स्वाम्यमाल्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । अमाल्यो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सैन्यम् ॥३॥ राज्यस्य राजकर्मणोऽङ्गानि ॥ (१) ॥३॥ प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । कित् (३।३। १७४) ॥ (२) ॥३॥ पौराणां नागराणाम् । श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'वहिथ्री—' (उ० ४।५१) इति निः । एकमुख्याः सजातीयसमूहाः ॥३॥ कामन्दकीये—'स्वाम्यमाल्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृद् । परस्परपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते' । पौरश्रेणिभिः सहाष्ट्राङ्गमपि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥

१—काशिकास्थमिदम् । भाष्ये तु नास्त्येव—इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

षड् गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥३॥ विरुद्धं विविधं वा ग्रहणम् । 'ग्रहवृद्ध—' (३।३। ५८) इत्यप् ॥ (१) ॥३॥ याल्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥३॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥३॥ द्विपकारम् । 'संख्याया वि-धार्थे धा' (५।३।४२) । 'द्विच्योश्च धमुच्' (५।३।४५) ॥ (१) ॥३॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ एतानि षट् 'गुणशब्द-वाच्यानि' ॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)बन्धुभिः प्रीत्युत्पादना मित्रीकरणं संधिः । अयं च बहुविधो ग्रन्थविस्तरमभ्या न लिखितः ॥३॥ परमण्डले दाहलुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं चे प्रकाशकूटतूष्णी-भेदेन त्रिविधमाह ॥३॥ उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्रक्षकस्य शत्रो-रवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच्च विगृह्ययानम्, संधाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्षयानम्, च इति षड्विधम् । पथास्थायिनः शत्रोर्वलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि शत्रौ या यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शून्यराज्यग्रहणसमर्थेन शत्रुणा संधि विधायरिः संमुखगमनं संधाययानम् । बलवदरिणा संधाय संमील्य तैः सह कातरेऽरौ यद्यानं तत् संभूययानम् । एकप्रकृतयानस्या-न्तरोपस्थितेऽनुद्देश्येऽपि यद्यानं तत्प्रसङ्गयानम् । शत्रोर्वलधानाय पथि प्राप्तपु शत्रुमित्रेषु अवरेषु वा बलिषु शत्रुमुपेक्ष्य यद्यानं तदुपे-क्षययानम् ॥३॥ 'नाहमिदानीं योर्दुं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्धयतः स्थितिरासनम् । तदपि विगृह्ययानम्, संधाययानावित्यादि पूर्ववत् षड्विधम् । विग्रहेण शत्रोरवस्कन्देऽ-शक्तस्य तद्देशादिकं विनाश्य दुर्गं प्रविश्यावस्थानं विगृह्ययानम् । तुल्यबलत्वाद्युद्धे क्षीयमाणयोः संधिं कृत्वावस्थानं संधाययानम् । बलिनः शत्रोर्जयेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमशक्यत्वाद्बलिना मित्रेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं संभूययानम् । शत्रुमभिगच्छतो मित्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम् । बलिनमपि शत्रुं दुर्नयादिना नित्यमपचीयमानमुपेक्ष्य तदपचयापे-क्षया स्थितिरुपेक्षययानम् ॥३॥ बलिनोर्वैरिणोर्मध्ये काकाक्षिवदल-क्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (हलेकम्) द्वैधम् ॥ बलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः इत्यपरम् । शत्रोर्वा मूलप्रकृतिभिः सह संधाय शत्रुणा सह विग्रहः इति तृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविग्र-हसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्यापारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्विधं द्वैधम् ॥३॥ बलवतारिणोच्छिद्यमानस्य हीनशक्तेर्यद्वलवद्धर्मविज-यिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोपा-दिदानेन वाश्रयणमाश्रयः—इति द्विविध आश्रयः । उक्तं च—'उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः । शक्तिहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः ॥

शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

शेति ॥ शक्तयते जेतुमनया । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।१४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥३॥ भवत्यनेन । 'स्त्रिणीभुवः—' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृत्यो भावः । उक्तं हि—'कोशदण्डवलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१) ॥३॥ उत्सहतेऽनेन 'पहमर्षणे' (भ्वा० अ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । उक्तं हि—'विक्रमवलमुत्साहशक्तिः' इति ॥३॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानवलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिसृणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥२९॥

क्षेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥३॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥३॥ 'कृपिवर्णिकपथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरवलादानं शून्यानां च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः ॥३॥ त्रयाणां वर्गः ॥ (१) ॥३॥ 'नीतिवेदिनां त्रिवर्गः' ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । प्रतपनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ भवत्यनेन । 'स्त्रिणीभुवः—' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृत्यो भावः । प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ 'अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणालये प्र(प्य)सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्याम्—' (६।२।९८) इति डः ॥३॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ॥

भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

भयिति । भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।२८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विधि-

१—भेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—'स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदश्चैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः' इति । राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमलं जातम्' इत्यस्यार्थस्य कपट-लेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयायिषु स्नेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमित्येकः । अनुयायिनामेव परस्परभिभवसंजननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥३॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—'वधोऽर्थग्रहणं चैव परिहृशस्तथैव च । इति दण्डविधान-श्चैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिहृशो बन्धनताडनादिः ॥३॥ 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंप्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्'—इति मुकुटे विशेषः ॥

ध्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥३॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । दण्डः शास्तिः ॥ (१) ॥३॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा स्यति रोपमनेन । 'पोऽन्तर्कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१।५३) इति मनिन् । मुकुटस्तु—'सामन्दामन्हेमन्' इत्यादिना निपात्यते—इत्याह । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु तादृशसूत्रादर्शनात् । प्रियवचनादि क्रोधोपशमनं साम । 'परस्पररोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचां पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्' ॥ (१) ॥३॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥३॥ उपायतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपायः सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपायानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः' ॥ 'उपायचतुष्टयम्' ॥

साहसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहसि वले भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धा-ष्ट्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'दमः स्यात्कर्दमे दण्डे दमने दमयेऽपि च' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥३॥ 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रहमेदेष्ट्वर्थानुचरे म-थि । प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दण्डस्य' ॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम व्याख्यातम्' ॥ (१) ॥३॥ सान्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (जु० प० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सामस्य' ॥ अथो समौ ।

भेदोपजापौ

अथविति ॥ 'भेदो द्वैधे विशेषे स्यादुपजापे विदारणे' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥३॥ उपांशु जपनम् 'जप व्यक्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥३॥ द्वे 'संहृतयोर्द्वैधीकरणस्य' ॥

उपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

उपेति ॥ उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । 'डुधाच्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥३॥ आधेन कामार्थभयग्रहः ॥३॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकामभ-यैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

१—अदन्तप्रतिज्ञामध्येऽस्य पाठाभावादिदमसंगतम् ॥

पञ्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

अपेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अषडक्षाशि-
तंगवलं कर्मा-' (५।४।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१) ॥*॥ एकं
'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्त्रस्य' ॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥
रहश्चोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविचन्ति जना अत्र । 'विचर् पृथग्भावे' (ह०
उ० अ०) प्रौढ्यार्थत्वाद्द्वयार्थत्वाद्वा 'कोऽधिकरणे च-' (३।४।
७६) इति क्तः । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु
(वसुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ विगतो जनोऽस्मात् ॥
(२) ॥*॥ छद्यते स्म 'छद्य अपवारणे' (चु० उ० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नेद । 'छन्नं तु रहसि
क्षीवं छादिते वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—'वा
दान्तशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनात्—इत्याह । तत्र ।
णिजन्तस्य निपातनात् ॥ (३) ॥*॥ 'शलाका शारिका मद-
नशारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्याच्छवो मद-
नशारिका' इति तालव्यादौ रभसः । निर्गता शलाकाप्यस्मात् ।
शलाकाया निर्गतो वा ॥ (४) ॥*॥ 'तथा' शब्दः समुच्चये
॥*॥ रहते । 'रह ल्यागे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) यद्वा रमन्तेऽत्र । 'देशे ह च' (उ० ४।२।१५)
इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तत्त्वे रते गुह्ये' (इति मेदि-
नी) । रभसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुं-
सकम्' इति ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ उपगता अंशवः किरणा
अत्र । 'उपांशुर्जपभेदे स्यादुपांशु विजनेऽव्ययम्' (इति विश्वहै-
ममेदिन्यः) ॥ (७) ॥*॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥*॥ सप्त 'प-
कान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् ।
'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'रहस्यस्य' ॥

समौ विश्वम्भविश्वासौ

सेति ॥ विश्वम्भणम् 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०)
दन्त्यादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८) । 'विश्वम्भः
केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)
॥*॥ विश्वसनम् । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासस्य' ॥

अेषो अंशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अयिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् अंशोऽधःपतनम् ।

'अेषु चलने' (भ्वा० उ० से०) । अेषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अंशस्य' ॥

अत्रेष्टन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अत्र इति ॥ अत्रेष्टन्यः ॥ (१) ॥*॥ नियमेन ईयते ।
'परिन्योर्नोणोः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ कल्प-
नम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ।
लत्वम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्म-
णो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ दिश्यते । 'दिश अति-
सर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य ।
दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा देशनम् । घञ् (३।३।१८) ।
प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपम्' (५।३।६६) ॥ (४)
॥*॥ सम्यगज्ञोऽत्र 'अच् प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र
'अच्' इति योगविभागादच् । यद्वा संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र
'हस्यो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हस्यत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिषु षट्

यिवति ॥ युज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) ।
क्तः (३।३।१०२) । 'युक्तो युक्ते पृथग्भूते क्षीवं हस्तचतुष्टये'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपयन्यनेन । 'एरच्' (३।३।
५६) । उपाय एव । 'उपायाद्भवश्च' (ग० ५।४।३४) इति
ठक् ह्रस्वश्च ॥ (२) ॥*॥ लभ्यते 'पोरदुपधात्' (३।१।९८)
इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्धव्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
भजते फलमनुवध्नाति । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) ।
'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । शानच् । (३।२।१२४)
वा ॥ (४) ॥*॥ अभिनीयते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । अभिनीतेन तुल्यम् । 'अभि-
नीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामर्षणे (विणि) त्रिषु' इति
ह्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरपि' (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ न्यायादनपेतम् । 'धर्मपथ्यर्थ-' (४।४।
९२) इति यत् ॥ (६) ॥*॥ युक्तादयः षट् त्रिषु । षट्
'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)
ण्यन्तः । 'ण्यस-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥
'अर्थ उपयाच्नायाम्' (तु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इदमुचितमेव' इति निश्चयस्य ॥
अववादस्तु निर्देशो निर्देशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
शिष्टिश्चाज्ञा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनमत्र ।

१—विश्वहैमसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठ-
स्योपलम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ निदेशः कार्यदेशः ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ एवं निदेशः । ('निदेशः
शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥ शा-
सेल्युद् (३।३।११५) । ('शासनं राजदत्तोव्यां लेखाज्ञाशा-
स्त्रशान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ 'क्तिन्नावादिभ्यः'
(३।३।१९४) इति क्तिन् ॥ वाहुलकात्तिः । 'शास्तिः' ॥
(५) ॥ आज्ञापनम् । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥ पट्
'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्रागव-
दङ् । ('संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम् तत्र
दीयते । प्रागवदङ् ॥ (२) ॥ धारयति धर्मम् । नन्द्यादि
ल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २।७८) वा । ('धारणाऽङ्गे
च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥
तिष्ठन्त्यत्र । वाहुलकादधिकरणे क्तिन् । स्थानं वा । 'स्थागा-
पा-' (३।३।१५५) इति क्तिन् ॥ (४) ॥ चलारि 'न्या-
य्यपथस्थितेः' ॥

आगोऽपराधो मन्तुश्च

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण
आगपराधे च' (उ० ४।२।१२) इत्यमुन् आगादेशश्च -अग-
ति । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्यजिभ्यां णित्' इ-
त्यमुन्—इति सुभूतिः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिपूक्तमूत्रस्यादर्श-
नात् । 'आगोऽपराधे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सान्तं क्लीब-
म् ॥ (१) ॥ अपराधनम् । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुंस्यप-
राधेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥
त्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूद्धानबन्धने ॥ २६ ॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् द्यतेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१)
॥ 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (२) ॥ द्वे 'बन्धनस्य' ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणस्य । 'पणपाद-' (५।१।
३४) इति यत् । 'पथ्यतदर्थे' (६।३।५३) इति (न) प-
द्भावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र ग्रहणात् ॥ (१) ॥
एकम् 'अपराधे शास्त्रेण बोधितदण्डाद्विगुणद-
ण्डस्य' ॥

भागधेयः करो बलिः ।

भेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा० ५।४।३५)
इति धेयः ॥ (१) ॥ कीर्यते । 'कृ विश्लेषे' (तु० प०
से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वपांपले पाणौ
रश्मौ प्रत्ययशुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८)
'कारो वधे विश्वे च बलौ रत्ने यतावपि' (इति विश्व-
मेदिन्या) ॥ (२) ॥ बल्यते । 'बल वधे, दाने'
() । इन् (उ० ४।१।१८) । 'बलिर्दैन्यप्रभेदे च कर-
चामरदण्डयोः । उपहारे पुमान्स्त्री जरया श्रथचर्मणि ।
गृहदाहप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥ ('अर्थागमो भवेदाथो भागधेयो बलिः करः'
इति हल्युधः) ॥ त्रीणि 'कर्पकादिभ्यो राजग्राह्य-
भागस्य' ॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

घेति ॥ घट्टादौ देयम् ॥ शुल्कयते । 'शुल्क अति-
सर्जने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'शुल्कं घट्टा-
दिदेये स्याद्विरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—
शलति प्रतिबन्धोऽनेन । 'शुल्कबल्लकोल्काः' इति निपातः—
इत्याह । तत्र । उज्ज्वलदत्तादिषु 'शुल्कबल्लकोल्काः' (उ० ३।
४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'शुल्क' धातोर्दर्श-
नाच्च ॥ (१) ॥ आदिना गुल्मप्रतोल्यादिग्रहः ॥ एकम्
'शुल्कस्य' ॥

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रेति ॥ प्राभ्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (१) ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । 'कृल्युटः-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥
(२) ॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) ।
उपाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥ उपगृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्र्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥ उप-
ह्रियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥ उपदीयते । 'डुदाञ्
दाने' (जु० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (४) ॥ चलारि 'उपढौकनस्य' ।—षड्यु-
पढौकनस्य—इत्यन्ये । 'उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा खि-
याम्' इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

याविति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र भवम् । 'तत्र
भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युतयोर्वैरवधोरिदम् । 'तस्येदम्'

(४।३।१२०) इत्यण् वा । 'युतकं युगले युक्ते संशयेऽपि च' इति रभसः । 'युतकं संशये युगे । नारीवस्त्राच्चले युक्ते चलनाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौतकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्पतेरुपमपि । आदिना व्रतभिक्षादिपरिग्रहः ॥३॥ सुदीयते । 'हुदाव्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥३॥ हियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।१९३) । 'हरणं यौतकादीनां द्रव्ये भुजे हतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्यस्य' ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥३॥ 'तदा' इत्यस्य भावः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य' ॥

उत्तरः काल आयतिः ।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्बाहुलकाडुतिः । 'आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'उत्तरकालस्य' ॥

सांष्टिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।२।६०) ठञ् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'व्यापारानन्तरं जायमानस्य फलस्य' ॥

उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

विति ॥ उदर्क्यते । 'अर्कं स्ववने' (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । उदर्क्यते । 'अर्चं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उदृच्यते । 'कृच् स्तुतौ' (तु० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) । 'उदर्कं एष्यत्कालीनफले मदनकण्टके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य' ॥

अदृष्टं वह्नितोयादि

अद्रिति ॥ वह्निश्च तौयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम् । आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वाददृष्टम् ॥ (१) ॥३॥ एकम् 'अभ्यादिकृतस्य भयस्य' ॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्रिति ॥ दृश्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ स्वश्च परश्च स्वपरौ । तयोश्चक्रे सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति छः ॥३॥ एकं 'स्वपरसैन्यात् परराष्ट्रजाच्चौरादविकादेः परचक्राद्वाहविलोपादेर्भयस्य' ॥

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥३॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च

समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्या गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति । स्वपक्षात्प्रभवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥३॥ एकं 'स्वसहायाज्जातभयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृजः श च' (३।३।१००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रक्रिया तूपादने स्यादधिकारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य' ॥

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिभ्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इत्यमरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्चामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः ॥३॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोमगुच्छकम्' इति रभसः । 'चामरं चामरापि च । दण्डे च बालव्यजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ प्रकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'प्रकीर्णकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

व्रिति ॥ नृपस्यासनम् ॥ (१) ॥३॥ भद्रं च तदासनम् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥३॥ सिंहाकारमासनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥३॥ एकं 'सुवर्णकृतराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद अपवारणे' (जु० उ० से०) । ण्यन्तः । छृन् (उ० ४।१।५९) । 'इस्त्रकिषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥३॥ आतपात्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥३॥ एकं 'नृपच्छत्रस्य' ॥

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वैरङ्गीकृतत्वाच्चिन्त्यमेतत् । तस्मात्—'सुपि' (३।२।४) इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

मेति ॥ भद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥३॥ पूर्णः
कुम्भः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

धिति ॥ विभर्ति जलम् । 'ड भृञ्' (जु० उ० अ०)
'शृङ्गारभृङ्गारौ च' (उ० ३।१३६) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥
कनकस्यालुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सुवर्णकृतजलपात्रस्य' ॥

निवेशः शिविरं षण्ठे

नीति ॥ निविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे
न्यासे रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ शवन्यत्र ।
'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् किरञ् अन इत्वं
च ॥ (२) ॥३॥ (षण्ठे) क्लीबे ॥३॥ द्वे 'आगन्तुकसैन्य-
वसतेः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सेति ॥ सज्जन्ते (न्य)नेन । 'पस्ज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । सत् शोभनं जन्यतेऽनेन वा ।
'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'ज-
निवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ उपर-
क्ष्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सैन्य-
रक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' ॥

हस्त्यश्वरथपादात् सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।
३८) । हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादात् च । सेनाङ्गत्वादेक-
वद्भावः (२।४।२) ॥३॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥३॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२)
॥३॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां र-
थेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्चेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥
एकम् 'सेनाङ्गस्य' ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्भेरमः पद्मी

देति ॥ अतिशयितौ दन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५) ॥
(१) ॥३॥ 'दन्तशिखात् संज्ञायाम्' (५।२।११३) इति वल्-
च् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥३॥ हस्तः शु-
ण्डास्यास्ति । 'हस्ताज्जातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३)
॥३॥ एवम् 'करी' च ॥ () ॥३॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४)
॥३॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । 'मुपि' (३।२।४)

इति कः ॥ (५) ॥३॥ द्वाभ्यां पिबति । प्राग्वत्कः ॥ (६)
॥३॥ मतङ्गादप्येजातः । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति
डः ॥ (७) ॥३॥ गजति । 'गज मद्ने' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥३॥ न अगः । नगे भवो वा ।
अण् (४।३।५३) । 'नागो मतङ्गजे सपे पुंतागे नागकेसरे ।
कूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे
च श्रेष्ठं स्यादुत्तरस्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणा-
न्तरे' इति हैमः ॥ (९) ॥३॥ अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्य ।
'समुखकुञ्जभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे
केसो कुञ्जरा धातकीदृमे । पाटलायां च' इति हैमचन्द्रः ॥
(१०) ॥३॥ वारयति शत्रुबलम् । ल्युट् (३।१।१३४) । 'वा-
रणं प्रतिषेधे स्याद्वारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः ॥ (११)
॥३॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥३॥ एति
इयते वा । 'इणः कित्' (उ० ३।१।५३) इति भः ॥ (१३)
॥३॥ 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डद्रुमगुच्छयोः' (इति
विश्वः) । स्तम्बे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३)
इत्यच् 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥३॥ पद्मं
विन्दुजालमस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥३॥
पञ्चदश 'हस्तिनः' ॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

य्विति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥३॥
यूथं पाति । 'आतोऽनुप्' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥३॥
द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥३॥ म-
देन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति वा ॥
(२) ॥३॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः' ॥

कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (जु० उ०
से०) कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति
डः ॥ (१) ॥३॥ 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठातोमृतसुतः'
(इति मेदिनी) ॥३॥ करिणः शावकः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'क-
रिपोतस्य' ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण भिद्यते स्म । क्तः (३।३।१०२) ॥ (१)
॥३॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (जु० प० से०) । अकर्मकत्वा-
त् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य । तारकादित्वा-
त् (५।२।३६) इत्यच् । 'गर्जितं वारिवाहादिध्वनौ ना मत्त-

‘कुञ्जरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ मायति । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । ‘न ध्याख्या-’ (८।२।५७) इति निष्ठानत्वाभावः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘जा-तमदस्य’ ॥

समायुद्धान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्भूतं वान्तं मदवमनमस्मात् । ‘उद्धान्त उ-द्वीर्णं निर्मदद्विपे’ इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मदानिर्गतः । नि-र्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गतमदस्य’ ॥

हास्तिकं गजता वृन्दे

हेति ॥ हस्तिनां समूहः । ‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक’ (४।२।४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समूहः । ‘गजसहायाभ्यां च’ (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हस्तिनां वृन्दे’ ॥

करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

केति ॥ करोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ (४।१।५) ॥ (१) ॥*॥ धेनुरिव । ‘इवे प्रति-’ (५।३।९६) इति कन् । ‘स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि पुंसि दानवविशेषे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उच्यते । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘वशिरण्योश्च’ (वा० ३।३।५८) इत्यप् । वष्टि वा । अच् (३।१।१३४) ‘वशा नार्या बन्ध-गव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ (इति हैमः) । तालव्यशा । ‘वशा बन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च’ इति तालव्या-न्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘हस्तिन्याः’ ॥

गण्डः कटः

गेति ॥ गण्डति । ‘गडि वदनैकदेशे’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ‘गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि । ग्रहयोग-प्रभेदे च वीध्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपोलेषु ह्यभूष-णवुद्बुदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कटति । ‘कटे वर्षा-वरणयोः’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशयेश्वे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गजगण्डयोः’ ॥

मदो दानम्

मेति ॥ माद्यत्यनेन । ‘मदीहर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुपसर्गे’ (३।३।३७) इत्यप् । मद्यति वा । अच् (३।१।१३४) । ‘मदो रेतसि कस्तूर्या गवै हर्षेभदानयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दानेन । ‘दो अवखण्डने’ (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु’ (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मदपतनस्य’ ॥

यमथुः करशीकरः

वेति ॥ वम्यते । ‘डु वम उद्विरणे’ (भ्वा० प० से०)

‘द्वितोऽथुच्’ (३।३।८९) ‘वमथुर्वमने घासे मातङ्गकरशीकरे’ (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘शुण्डान्निर्गतजलस्य’ ॥

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कृं भुवमुम्भति ‘उम्भ पूरणे’ (तु० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । ‘कुम्भो राश्वन्तरे हस्तिमूर्धांशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वार-नार्या च घटे क्लीवं तु गुग्गुलौ’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । ‘पिडि संधाते’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘पिण्डो बाले बले सान्द्रे देहागारैकदे-शयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिलहकयोरपि । ओडूपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डत-गरेऽलावूखर्जूरभेदयोः’ (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् ‘गज-कुम्भस्य’ ॥

तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेति संज्ञामत्र घातेन । ‘वि-द ज्ञाने’ (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजकुम्भमध्यभागस्य’ ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवेति ॥ अवग्रहतेऽङ्कुशेन । ‘ग्रहवृट्-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके’ (इति मेदिनी) । ह्रदोऽपि—‘गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्य-वग्रहः’ इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजललाटस्य’ ॥

इषीका त्वक्षिकूटकम् ।

इषीति ॥ ईष्यते । ‘ईष उञ्छे’ (भ्वा० प० से०) । ‘ईष गतिहिंसादानेषु’ (भ्वा० आ० से०) वा० । ‘ईषेः किप्रस्वश्च’ (उ० ४।२।१) इतीकन् धातोर्ह्रस्वश्च । (ह्रस्वादिदीर्घमध्या) ॥*॥ ईषा लाङ्गलकीलिका । सेव । ‘इवे प्रति-’ (५।३।९६) इति कनि (ह्रस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥*॥ अ-क्षिकूटकं चक्षुर्गोलकम् ॥*॥ एकम् ‘नेत्रगोलकस्य’ ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥*॥ निर्याण-नेन । करणे ल्युट् (३।३।१७) । ‘निर्याणं वारणापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘गजा-पाङ्गदेशस्य’ ॥

कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्णस्य मूलम् ॥*॥ चूल्यतेऽनया । ‘चूलसमु-

१—‘ऐषीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्षणा’ इति मुरारिः । ‘त-सिन्नलक्षिणीकास्त्रम्’—इति रघुः—इति मुकुटः । २—चुरादौ तु हस्तादिर्दृश्यते ॥

च्छाये' () । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ।
'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य' ॥

अधः कुम्भस्य वाहित्थम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्भः । 'वाहित्थं वात-
कुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोभागः । (कुम्भयो-
रन्तरं विदुः । वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्थं तु ततोऽ-
प्यधः' इति हैमनाममाला) ॥*॥ अवश्यं बहति । 'आवश्य-
का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'व्यर्थे कः'
(वा० ३।३।५८) । पृषोदरादिलात् सस्य तः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य' ॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मीञ् हिंसायाम्' (व्या० उ०
अ०) । 'मीनाति मिनोति-' (६।१।५०) इत्यालम् । 'करणा-'
(३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्ता-
न्तरालयोः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वाहित्थाधोभा-
गस्य दन्तमध्यस्य' ॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । 'आसनं
द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१)
॥*॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजस्कन्धदे-
शस्य' ॥

पद्मकं विन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् ।
'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्टविन्दुजालकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ विन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजमुखा-
दिस्थविन्दुसमूहस्य' ॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परिग्रहे' चुरादिः । 'पुंस्ति-'
(३।३।११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१)
॥*॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गज-
पार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्रभा-
गस्य' ॥

द्वौ पूर्वपश्चाज्झादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

द्वाविति ॥ पूर्वा च पश्चाच्च पूर्वपश्चाच्च ते जङ्घे च । पूर्व-
पश्चाज्झे आदी यस्य सः । पूर्वपश्चादिश्चासौ देशश्च । पूर्वज-
ङ्घाभागो गात्रं । पश्चाज्झाभागोऽवरम् ॥*॥ गातेऽनेन ।
'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । यद्वा एत्यनेन । 'इण् गतौ'

(अ० प० अ०) । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति गा-
देशः । घृन् (उ० २।१।५९) । 'गात्रं गजाग्रजङ्घादिभागेऽप्य-
ङ्गे कलेवरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अव राति । 'रा
दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गं' (३।१।१३६) इति
कः । यद्वा न वृणोति, त्रियते, वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यव-
वा । 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'गजान्त्यजङ्घादिदेशेऽवरं स्याच्चरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१)
॥*॥ 'गात्रावरे पूर्वपश्चात्पादयोः परिभाषिते' इति भागुरिः ।
'द्वौ पूर्वपश्चाज्झादिदेशौ गात्रावरे न ना' इति रभसः । क-
श्चित्तु—अष्टावद्गागादूर्ध्वमवरम् । अधस्तु गात्रम्—इत्याह
॥*॥ अपारा पर्वगादिमध्या च । 'अपरं तृतरार्धे स्यात्पश्चा-
द्भागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥*॥ क्रमेणैकैकम् 'गजज-
ङ्घापूर्वापरभागयोः' ॥

तोत्रं वैष्णुकम्

तविति ॥ तुद्यतेऽनेन । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०)
'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वैष्णुकेऽ-
पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वैष्णुना निर्वृत्तम् । 'निर्वृ'
तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तातकः'
(७।३।५१) ॥*॥ 'वैष्णुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वक-
त्वान्न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तोदनदण्डस्य' ॥

आलानं बन्धस्तम्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ०
अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । 'विभाषा लीयतेः'
(६।१।५१) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥*॥ बन्धस्य बन्धनस्य स्त-
म्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्तम्भस्य' ॥

अथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अथेति ॥ शृङ्गं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, संचये-
च' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।
१३४) । यद्वा शृङ्गात्प्राधान्यात् खलत्यनेन । 'पुंस्ति' (३।३।
११८) इति घः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) 'शृङ्खला पुंस्कटीकाभ्यां लोहरजौ च बन्धने'
(इति हैमः) (शृङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धेऽपि निगडे त्रिषु' इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्यतेऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा०
आ० से०) । 'अन्दूहम्' (उ० १।९३) इति कूः । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अन्दूः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रमेदे भू-
षणस्य च' (इति मेदिनी) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचना-
न्यतिवर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा विनयादिलात्

१—तथा च माषश्लेषः—'बद्धापरानि परितो निगडान्यला-
वीत्' इति—इति मुकुटः ॥

(५।४।३४) ठक् । 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कादेशः । 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतो गडः सेचनमस्मात् । कटिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । डलयोरैकत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'वेडी' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्किकिति ॥ अङ्कयतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सानसिवर्णित-' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृष्टृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः ॥*॥ तालव्योष्मादिरपि । शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शृणिपृष्णिपार्ष्णि-' (उ० ४।५२) इति साधुः । 'शृणिरङ्कुशवाची च काशश्च तृणवाचकः' इति शभेदः ॥ (२) ॥*॥ 'आरक्षमन्नमवमस्य सृणि शिताग्रम्' इति तु माधस्य प्रमादः । सृणेः स्त्रीत्वात् ॥*॥ द्वे 'अङ्कुशस्य' ॥ दूष्या कक्ष्या वरत्रा च

द्विति ॥ दूष्यतेऽनया । 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'दोषो णौ' (६।४।९०) इत्युत् 'अचो यत्' (३।१।९६) । 'दूष्यं त्रिषु दूषणीये क्लीबं वखे च तद्गृहे' (इति मेदिनी) ।—चूष्यते पीयते पृष्ठमासेनादृश्यतां नीयते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । ('चूषा') इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या बृहत्तिकायां स्यात्काश्चयां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च' । (कार्यं हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनया । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादत्रः । यद्वा वरं त्रायते । 'वैष् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गजमध्यबन्धनस्य' ॥

कल्पना सज्जना समे ।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्लीबं कुसौ च कल्पने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवं 'परज गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) । 'सज्जनं तु भवेत्क्लीबमुपरक्षणघट्योः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात्कल्पनायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पल्याणाधारोपणेन सज्जीकरणस्य' ॥

१ घृणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौमुदी ॥ २—'स्त्रियाम्' इत्येकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो लक्ष्यते । तेन सृणेः पुंस्त्वमपि इति सुभूत्यादयः । स्त्रियामिति प्रायिकत्वाद्भुक्तम्, इति तु वयम्—इति मुकुटः ॥ ३—हृदं च कार्यशब्दार्थबोधकत्वात्प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परितोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । आस्तीर्यते अनेन वा । 'स्तृज् आच्छादने' (त्रया० उ० से०) । कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ त्रियतेऽनेन । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृपृवृदृशिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः स्वर्णे व्रते स्तुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ कुथायामक्षरे गुणे । भेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णं तु कुङ्कुमे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ परिस्त्यते । 'वृज् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् । परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा—परिगतः सोमोऽत्र । 'यत्कियायुक्ताः (तं प्रति)' (वा० १।४।५९) इति परेः स्तौति प्रत्यनुपसर्गत्वान्न षः (८।३।६५) ॥ (४) ॥*॥ कुथ्नाति । 'कुन्थ दीप्तौ' (त्रया० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'दहदश-' (३।१।२४) इति निर्देशात्कचिदङि-त्यपि नलोपः । यद्वा कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । 'इगु पध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा कुथ्यति । 'कुथ पूतीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति मेदिनी) । क्लीबेऽपि । 'स्त्री प्रवेणी' । कुथं त्रिषु इति बोपालितः ॥ (५) ॥*॥ पध 'गजोपर्यास्तरणचित्रकम्बलस्य' ॥

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वम् ॥

वीति ॥ वेति, स्म युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ० प० से०) । अजति स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वीतमसारगजे स्यादङ्कुशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सारो बलमस्य । हस्ती चाश्वश्च । सेनाङ्गत्वादेकत्वम् (२।४।२) ॥*॥ एकम् 'निर्वलहस्तिगजसमूहस्य' ॥

वारी तु गजबन्धनी ।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृज्' (स्वा० उ० से०) ण्यन्तः । 'वसिवपियजि-' (उ० ४।१२५) इतीज् । 'वारी

१ सिद्धान्तकौमुद्यां तु 'कृवृजृसिद्धपन्मनिस्वपिभ्यो निट्' इति पाठो दृश्यते ॥ २—मुकुटस्तु—उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परेर्न 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इत्यादिना षत्वम्—इत्याह । युक्तं चैतत् अन्यथा पूर्वकल्पे षत्वं दुर्वारम् ॥ ३—अस्यार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वाच्चूतीयप्रकार एव साधुः ॥

स्याद्गजबन्धन्यां कलश्यामपि योषिति । चारिर्वाग्गजबन्ध-
न्योः स्त्री क्लीबेऽम्बुनि बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
वध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध वन्धने' (त्र्या० प० अ०) । अधि-
करणे ल्युट् (३।३।११७) । गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'गजबन्धनशालायाः' ॥

घोटके पीतितुरंगतुरंगश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहवर्गगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटकेति ॥ घोटके । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ०
से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥ पचाद्यच् 'घोटः' अपि ।
'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रभसः ॥ (१)
॥*॥ पिवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।
१७४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतिर्नाशे
त्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वीति' इति पाठे । वेति ।
'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) ।
'वीतिरश्वेऽशने गतौ । प्रजने धावने दीप्तौ' इति
हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) ।
'घवर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुलकात् । घञ् (३।३।१८)
वा । संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । तुरेण त्वरया गच्छति । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वग-
न्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥
अश्रुते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रुपि-
लटि-' (उ० १।१।५१) इति क्त्वा ॥ (५) ॥*॥ तुरेण
गच्छति । 'गमेश्व' (३।२।४७) इति खच् । 'खच्च वा डित्'
(वा० ३।२।३८) । 'अरुद्विष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥
(४) ॥*॥ (६) ॥*॥ अवश्यं वजति । 'वज गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा
वाजाः पक्षा अभूवन् यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी
वाणाश्वपक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ उह्यते । अनेन
वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ्
(३।३।१९) । बाह्यतेवाण्यन्तः । अच् (३।३।५६) । बाहते ।
'बाह प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'बाहो भुजे पुमान्मानभेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥
(८) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप् । मुकुटस्तु—'लामदिप-
द्यतिपृशकिभ्यो वनिप्' (उ० ४।१।१३)—इत्याह । तन्न ।
तत्र कनिपो विधानाद्गुणाभावप्रसङ्गात् । यद्वा अर्वति ।
'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् कनिन् । मुकुट-
स्तु—बाहुलकाद्वनिप् । 'राल्लोपः' (६।४।२१) । इति (सुभू-
तिः)—इत्याह । तन्न । वनिव्विधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् ।
'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यामपि प्रकृतसूत्रग्रन्थान्ते 'अर्वा तुरंगगन्धर्वयोः'

'पर्वे ग्रन्थिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाङ्गीकारेण चित्यमेतत् ॥

उणादिषु वनिपो दर्शनात् । कौ झलादौ किति अनुनासिके
च राल्लोपस्य विहितत्वेन वनिपि तदसंभवात् । लोपं विनापि
रूपसिद्धेः । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) । शकन्धादिः
(वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने
च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः) ॥
(१०) ॥*॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प०
अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ सिन्धुषु भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशो-
द्भवे हये । मणिसन्धेऽपि' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ सपति
सेनायां समवैति । 'पप समवाये' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्राप-
णीया आयत्ता वा । 'अश्वं कुलीनमाजानेयं, शावं किशोरं
ब्रुवते' इति नाममाला । 'शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्वल्पन्तश्च
पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः'
इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥*॥ कुलस्यापत्यानि । 'कुलात् खः'
(५।१।१३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलीनाश्वानाम्' ॥

विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीतः सुव-
हाश्वे स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृते
विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ साधुवहनशीलाः ।
'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः । मुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८)
इति णिनिः—इत्याह । तन्न । एवं सति णिनिना गता-
र्थत्वात् साधुशब्दस्य प्रयोगो न स्यात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम्' ॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्ङः'
(३।२।९७) । 'आजानेयः कुलजो, वनायुजः पारसीक
उक्तः' इति रत्नकोषः ॥*॥ प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥
(१) ॥*॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७)
इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ काम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यर्थे कच्छायण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥*॥ बाल्हि-
कदेशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् । 'बाल्ही-
कं बाल्हिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः' इति त्रिकाण्डशेषतो

दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥*॥ एते हयविशेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ।
—‘वनायुजः पारसीक उक्तः’ इति रत्नकोषाद्, ‘श्वेताश्वं
कर्काख्यं, वनायुजमपि पारसीकं तु’ इति नाममालीषाश्च
द्वयोः पर्यायता—इत्यपरे ॥ एकं ‘भिन्नदेशीयाश्वानाम्’ ॥
ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । ‘या प्रापणे’ (अ० प० अ०) । ‘यो
द्वे च’ (उ० १।२१) इति कुः । ‘ययुः पुमानश्वमेधतुरगे
च तुरंगमे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वमेधाय हितः ।
‘अश्वमेधाच्छ च’ () ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वमेधीय-
वाहस्य’ ॥

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जेति ॥ जवनशीलः । ‘जु’ इति ‘सौत्रो धातुर्गतौ वेगे
च’ । ‘जुचङ्कम्य-’ (३।२।१५०) इति युच् । ‘जवनं तु
स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अधिकवेगस्य’ ॥

पृष्ठयः स्थौरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा पृष्ठमस्य । ‘अन्येभ्यो-
ऽपि-’ (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥*॥ स्थूलस्ये-
दम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरेकत्वम् । स्थौरं
बलमस्मात्ति । इनिः (५।२।११५) । ‘स्थौरी पृष्ठयः पृष्ठवहः’
इति वोपालितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘भारवाहिनोऽश्वस्य’ ॥

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, कियते, वा । ‘कृदाधा-’ (उ० ३।४०)
इति कः । ‘कर्कः कर्केतने वहौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘शुक्लाश्वस्य’ ॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

रेति ॥ रथं वहति । ‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४।४।
७६) इति यत् । ‘रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति ।
रथवोढरि पुंलिङ्गः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘रथ-
वाहकाश्वस्य’ ॥

बालः किशोरः

वेति ॥ कशति । ‘कश शब्दे’ () । किञ्चिच्छवति
वा । ‘शु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘शव गतौ’ (भ्वा० प०
से०) वा । ‘किशोरादयः’ (उ० १।६५) इति साधुः । ‘अथ
किशोरोऽश्वस्य शावके । तैलपण्यौषधौ च स्यात्तरुणावस्थ-
सूर्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वबालस्य’ ॥

वाम्यश्वा वडवा

वेति ॥ वामयति । ‘वृ वम उद्गिरणे’ (भ्वा० प० से०)
स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । ‘मितां ह्रस्वः’ (६।४।९२)

३६

इत्यत्र ‘वा’ इत्यनुवृत्तेर्न ह्रस्वः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा
वं वरुणममति । तेनाम्यते वा । ‘अम गत्यादिषु’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।३।११) घञ् (३।३।१९) वा । मुकुट-
स्तु—वमत्युद्गिरति गर्भम् । ‘ज्वलिति-’ (३।१।१४०) इति
णः—इत्याह । तन्न । ‘नोदात्तोपदेशस्य-’ (६।३।३४) इति
वृद्धिनिषेधात् । ‘वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च’ (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठा-
ट्वाप् ॥ (२) ॥*॥ बलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । ‘अन्ये-
भ्योऽपि-’ (वा० ५।१।१०९) इति वः । बलं वाति वा ।
‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । बलेन वजति वा । ‘अ-
न्येभ्योऽपि’ (वा० ३।२।१०९) इति डः । डलयोरेकत्वम् ।
‘वडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदास्यां च नारीजात्य-
न्तरेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वडवायाः’ ॥

वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । ‘खण्डिकादिभ्यश्च’ । (४।२।
४५) इत्यञ् । ‘वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंसकम् ।
पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ एकम् ‘अश्वसमूहस्य’ ॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिक्रम्यते । ‘अश्वस्यैकाहगमः’
(५।२।१९) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘एकदिनगम्य-
देशस्य’ ॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वदेस्ताडनी, ताडनं वा कशा । तामर्हति ।
दण्डादिलात् (५।१।६६) यः । ‘कश्यं त्रिषु कशाहं स्या-
त्क्लीबं मद्याश्वमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘अश्वमध्यस्य’ ॥

हेषा हेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

हेषेति ॥ हेषणम् । हेषणम् । ‘हेषृ हेषृ शब्दे’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अश्वशब्दस्य’ ॥

निगालस्तु गलोदेशे

नीति ॥ निगलत्यनेन । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०)
‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । निगलत्यनेन वा ।
‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘उन्त्योर्घः’ (३।३।२९) इति

१—विकल्पद्वयमध्यस्थस्य विधेर्नित्यत्वस्यैव सर्वैरङ्गीकारात् वि-
कल्पापनुवृत्तौ मानाभावः । अत एवारुचेः सिद्धान्तकौमुद्यां ‘वृत्तिकृत्’
इत्युक्तम् । अत एव ‘ज्वलहलललनमामनुपसर्गाद्वा’ इत्यन्तर्गणसूत्रे
‘वा’ पदसार्थक्यम् । तस्मात् ‘बलात्तावनुवर्मां च’ इत्यत्र सर्वसंमत-
‘वा’ पदानुवृत्त्या मित्वस्यैव पाक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च ‘अनाच-
मिकमिवमीनाम्’ (वा० ७।३।३४) इत्यस्यास्मरणमूलकम् ॥

घञ् । 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वा लः ॥ (१) ॥*॥ गलस्योद्देशः समीपभागः ॥ (२) ॥*॥ 'घण्टावन्ध-
समीपस्थो निगलः कीर्तितो ध्रुवैः । तस्मिन्नेव मणिर्नाम
रोमजः शुभकृन्मतः' इत्यश्वशालम् ॥*॥ द्वे 'ग्रीवायाः स-
मीपभागस्य' ॥

वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

व्रिति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वभ्यां यञ्छावन्य-
तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तस्य समूहः'
(४।२।३७) इत्यण् ।—'अनुदात्तादेरञ्-' (४।२।४८)—
इति मुकुटः । तत्र । कन्नन्तत्वेनाश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववृन्दस्य' ॥

आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं वलितं ह्रुतम् ॥४८॥
गतयोऽमूः पञ्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोपणयोः'
(भ्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः । भावे क्तः (३।३।११४) ।
आस्कन्दः संजातोऽस्य वा तारकादिलात् (५।२।३६) इतच् ।
एवमिन्नलोपाभावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुपकण्ठमा-
स्कन्दितकमित्यपि । उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं कोपादेवाखिलैः
पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥*॥ धोरणम् । 'धोर्कं गति-
चातुर्यं' (भ्वा० प० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अथ धोरितकं धौर्यं धा(धो)
रणं धोरितं च तत्' इति वाचस्पतिः । वृद्धिमत्पाठे
प्रज्ञायण् (५।४।३८) बोध्यः । ('तत्र धोरितकं धौर्यं धोरणं
धोरितं च तत् । बहुकङ्कशिखिकोडगतिवत्' इति हैमना-
ममाला) ॥ (१) ॥*॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ०
अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।३।११४) ('उत्तेजितं रेचितं स्या-
न्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥
वलनम् । 'वल्ग गतौ' () । क्तः (३।३।११४) ।
('वलितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात्कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्'
इति नाममाला) ॥ (१) ॥*॥ ह्रवणम् । 'ह्रुद् गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । क्तः (३।३।११४) । ('ह्रुतं तु लङ्घनं पक्षिभ्य-
गगल्यनुहारकम्' इति हैमः) । 'ह्रुतमश्वस्य गतौ ह्रुतस्त्रिमा-
त्रके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अमूरशानां पञ्च गतयः ॥*॥
धार्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृञ् धारणे' ण्यन्तः ।
(भ्वा० उ० अ०) । मिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ('धारा
सैन्याग्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'गतिविशेषाणाम्' एकैकम् ॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथृ पर्याप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रोथोऽस्त्री

हयघोणायां ना कथ्यामध्वगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'अश्वभ्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अच इः' (उ० ४।१।३९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । यद्वा 'कृवादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३।५) । टाप्
(४।१।४) । इत्वम् (७।३।४४) ॥ (१) ॥*॥ खे मुखविले
लीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडिआली' इति
ख्यातायाः ॥

शफं क्लीवे खुरः पुमान् ॥४९॥

शेति ॥ शं फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'अन्वेभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । 'शफं मूले तरुणां स्याद्वादीनां खुरेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प०
से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः कोलद-
ले शफे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्य' ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गले

प्विति ॥ पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे' () अच्
(३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पुच्छभाण्ड-'
(३।१।२०) इति निपातनाद्वा ।—'इगुपधत्वात्को वा—इति
मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गलात्तुकि सतीगुपधलाभावात् ।
'पुच्छः पश्चात्प्रदेशः स्याल्लङ्गले पुच्छमिष्यते' इति मेदि-
नी ॥ (१) ॥*॥ लयते । बाहुलकान्मक् ॥ (२) ॥*॥
लङ्गति । 'लङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खजिपिञ्जादिभ्य
ऊरोलचौ' (उ० ४।९०) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'लङ्गलं
पुच्छशेफयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुच्छस्य' ॥

बालहस्तश्च बालधिः ।

वेति ॥ 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ'
(इति पवर्गीयादौ मेदिनी) बालो हस्त इव । दंशादिनिवार-
कलात् । बालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥*॥ बाला
धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'केशवह्नाङ्गलमात्रस्य' ॥

त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥५०॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ०
से०) अकर्मकलात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१) ॥*॥ लुठति
स्म । 'लुठ प्रतिघाते' (तु० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'श्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितस्या-
श्वस्य' ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थं शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

येति ॥ यान्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति

इनिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तस्मिन् ॥*॥ शतमज्ञा-
न्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दते 'स्यन्द' प्रवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) ।
'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना रथेऽस्त्रियाम्' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'हनिकुषिनी-
रमिकाशिभ्यः कथन्' (उ० २।२) । मलोपः (६।४।३७) ।
'रथः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'रथस्य'

असौ पुण्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

असाविति ॥ पुण्य इव रथः । पुण्ये यात्रोत्सवादौ रथो
वा । अन्तस्थमध्या ॥*॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात्
'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धं विना
यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य' ॥

कर्णोरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

केति ॥ कर्णसाध्या श्रवणक्रियोपचारात्कर्णः । कर्णो-
ऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कर्णं चासौ रथश्च शब्दमा-
त्रेण रथः । न तु वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यात्कर्णशब्देन
स्कन्धो लक्ष्यते । कर्णः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन ।
स्कन्धवाह्यः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते । अनेन वा । 'वहं प्रापणे'
(भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (२) ॥*॥
जीयतेऽनेन 'डीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० से०) ल्युट्
(३।३।११७) ॥*॥ 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पुरुष-
स्कन्धवाहस्य यानविशेषस्य' 'डोला' इति ख्यातस्य ॥
क्रीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्

क्रीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने (अ० प०
से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति मुकुटः ।
तत्र । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१) ॥*॥
शक्नोति भारं वोढुम् । जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शकटः
शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं खनम् । अनूपः पर्वतो राजा
दुर्मिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शकु शक्तौ' (खा० प० अ०) ।
'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शक-
टस्य' ॥

गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । घृन् (उ० ४।१४९) । पित्वान्डीष्
(४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ कम्बलः साक्षास्यास्ति । इनिः (५।
२।११५) । कम्बलिभिर्वृषैरुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शकटि-
कायाः' ॥

शिविका याप्ययानं स्यात्

शीति ॥ शिवैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा शिवं

करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल् ॥
(१) ॥*॥ सायैरधमैर्वाह्यं यानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पालकी'
इति ख्यातायाः ॥

दोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम् ।

दविति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । 'दुल उत्क्षेपे' बुरादिः ।
अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा (१) ॥*॥ प्रेङ्गयते ।
'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'दोला
प्रेङ्गः पुमान् प्रेङ्गा, निश्रेणिरधिरोहणी' इति रत्नकोषः ॥ (२)
॥*॥ आदिना शयनखट्वावाह्यादिदोला ॥*॥ द्वे 'दोलायाः'
'हिंदोला' इति ख्यातायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकारः । 'प्राणिज-
तादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) । द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परि-
वृतो रथः । 'द्वैपवैयाघ्रादञ्' (४।२।१२) ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डुकम्बलः श्वेतप्रावारप्रावभेदयोः'
(इति मेदिनी) । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डुकम्बला-
दिनिः (४।२।११) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'शुक्लकम्बलवेष्टि-
तरथस्य' ॥

रथे काम्बलवस्त्राद्याः कबलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्त्रेण च आवृतो रथः । 'परिवृतो रथः'
(४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ आदिना चर्मक्षौमदौकूला-
दिग्रहः ॥*॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृतरथस्य' ॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ द्वैपादयो वाह्यान्ताः) ॥

रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

रेति ॥ रथानां समूहः । खलगोरथात् (४।२।५०) इति
यत् । 'रथ्यो रथांशे रथवोढरि । रथ्या तु रथसंघाते
प्रतोल्यां पथि चत्वरि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकव्य-
चक्ष' (४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ रथानां व्रजः ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'रथसमूहस्य' ॥

धूः स्त्री क्रीवे यानमुखं

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)
'भ्राजभास-' (३।२।१७७) इति क्तिप् । 'रालोपः' (६।४।२१) ।
'वोः-' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्वान्मुखभारयोः' इति
हैमः) ॥ (१) ॥*॥ यानस्य मुखं पुरोभागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वोदृबन्धनस्थानस्य' ॥

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ अपकीर्यते स्वस्थाने

क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
'अपस्करो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'चक्रभिन्नस्य रथारम्भकस्य' ॥

चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ क्रियते गतिरनेन । 'घघर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ।
'कृवादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके
पुमान्, क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राट्रे दम्भान्तरे कुम्भका-
रोपकरणाङ्गयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
रथस्याङ्गम् । 'रथाङ्गं न द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहङ्गमे' (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्य' ॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥*॥ नयति
रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिश्च कृप-
त्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रधी-
यतेऽनेन । 'डु धाव्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः'
(३।३।९२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चक्रस्यान्तस्य' ॥

पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम् । 'पिडि संघाते' (भ्वा०
आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । गौरादिः
(४।१।४१) । स्त्रार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥
नहन्तेऽरा अत्र । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'नहो
भश्च' (उ० ४।१२६) इतीज् हस्य भः । यद्वा नभ्यतेऽक्षेण ।
'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इज (ण) जादिभ्यः'
(वा० ३।३।१०८) । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामदे'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डला-
कारायाः' ॥

अक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यस्यान्ते कीलके । अणति ।
'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अणि-
राणिवदक्षाग्रकीले स्यादश्रिसीमयोः' इति विश्वः । 'अणिराणि-
दक्षाग्रकीलाश्रिसीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'अक्षाग्रकीलकस्य' ॥

१—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टक्षीरस्वामिप्र-
न्धानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रादि-
कमपस्करोः—इति, अग्रे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति
विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च
रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ २—'कृदिकारात्' इति
डीपि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या वाणीमनो हरति' इति
दमयन्तीशेषात् ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ त्रियते रथो-
ऽनेन । 'जृवृज्भ्यामूथन्' (उ० २।६) । ('वरुथो रथगुप्तौ
स्यात्) वरुथं चर्मवेस्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहवदावरणस्य' ॥

कूबरस्तु युगंधरः ।

किति ॥ कूवते । 'कूड् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहु-
लकाद्वरुच् । कृटादिः । 'कूबरस्त्रिषु चारौ ना कुब्जकेऽस्त्री
युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूयते—इति स्वामी । ॥ (१)
॥*॥ युगं वोढुवन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि—'
(३।२।४६) इति खच् । 'अरुद्विष—' (६।३।६७) इति सुम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्ठवन्धनस्थानस्य' ॥

अनुकर्षो दार्वथःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प०
अ०) । घञ् (३।३।१९) । अनुकर्षो रथाधःस्थदारुण्ययनु-
कषणे' (इति मेदिनी) ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् 'अनुकर्षो नाक्ष-
तलदारु' इति वोपालितात् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथस्याधस्त-
लभागदारुणः' ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१९) । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२३) इति दीर्घः
॥ (१) ॥*॥ रथावज्ञयुगादन्ययुगं वृषभाणां दमनकाले
यदासज्यते, तस्यैकम् । स्वामी तु ('युगाद्युगः' इति पाठमा-
श्रित्य)—युगेनातति । युगादध्यादिः । तस्य युगो ना—इत्याह ।
अन्ये तु—युगान्तरं यद्वध्यते । तस्य—इत्याहुः । 'युगं द्वि-
तीयंप्रासङ्गः' इति कालः एकं 'अन्यवृषयुगस्य' ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सेति ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादिलोलान्तम् । वाहयति । वहेः
स्वार्थप्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु—वहत्य-
नेन । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्'
(८।४।८) इति निपातनादीर्घः—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ या-
न्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्वाहने गतौ'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते अनेन वा । 'युजिर्
योगे' (६० उ० अ०) । 'युग्यं च पत्र' (३।१।१२१) इति
क्यबन्तो निपातः ॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन 'पतू गतौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'दाप्त्री—' (३।२।१८२) इति घृन् ।
'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥
(४) ॥*॥ धोरति । अनेन वा । धोरयति वा । 'धोर्कं गति-

१—हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञानाममालायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्तरम्'
इति पठित्वा—'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । उत्काष्ठं वस्त्रानां दमन-
काले स्कन्ध आसज्यते । यन्मुनिः—'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः'—इति
व्याख्यातवान् ॥

चातुर्ये' (भ्वा० प० से०) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३।११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य' ॥

परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

प्रेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा विनीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथारूढम् । तस्यैकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

आधविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ निषीदन्त्यवश्यम् । 'षट् लु विशरणादिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यकं णिनिः (३।३।१७०) । यद्वा निषादयन्त्युपवेशयन्ति हस्तिनम् । प्रज्ञादित्वात् (३।१।१३४) आवश्यकं (३।३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ५९ सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यसु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजति । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । तृच् अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'बलादावार्धधातुके वेष्ट्यते' (भाष्य० २।४।५६) इति वी न ।—प्राजयति—इति स्वामिसुकुटोक्तं चिन्त्यम् । णिचि वीभावस्य नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूपप्रसङ्गाच्च । यदपि—वानुवृत्तेर्वाभावो नास्ति—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि चिन्त्यम् । वृत्त्यादौ वानुवृत्तेरदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति गमयति स्वाश्वान् । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्वाहणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसूते प्रेरिते त्रिषु) इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ क्षदति । 'क्षद संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) । मुकुटस्तु 'नमृनेष्टृलृष्टृ-' (उ० २।९५) । इति तृच्—इत्याह । तत्र । नष्ट्रादिषु क्षत्तुरग्रहणात् । यदपि—'क्षद स्थैर्ये हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३।१।१३३) तन् (३।२।१३५) वा—इत्युक्तम् । तदपि न । उक्तपाठस्यादर्शनात् । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) इति पाठस्य दर्शनाच्च ॥५॥ ॥*॥ सरलश्वान् । 'सू गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तैर्णिच्च

(उ० ४।८९) इति घञिन् । सरथस्यापत्यम्, वा ॥ (६) ॥*॥ सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थरच्छन्दसि' (उ० २।१०१) इत्युन् डिच्च । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात् षत्वम् । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' इति पाठे तु सुषामादित्वात् (८।३।९८) षत्वम् । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्युक्तम् ॥*॥ 'सव्येष्टः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सव्येष्ट एव च' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (८) ॥*॥ रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा रथएव कुटुम्बम् । रथ कुटुम्बमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) तस्य अष्टौ 'रथकुटुम्बिनः' ॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इतिः । (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । अप् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथारूढस्य योद्धुः' ॥

अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ सीदन्त्यवश्यम् । 'षट् विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आवश्यक-का-' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्ववारणौ' 'असवार' इति ख्यातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः

भेति ॥ भटति । 'भट भृतौ, परिभाषणे वा' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'भटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ युध्यते । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'योद्धुः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रहरिकादेः' ॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनेति ॥ सेनायां समवेति । 'सेनाया वा' (४।४।५५) इति ण्यः । 'सैन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे ठक् (४।४।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां मिलितसैकदे-शीभूतस्य' ॥

१—'इदमस्ति । चक्षिडः ख्याञ् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि 'अजेर्वाभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा' इति इति भाष्ये स्पष्टमेव विकल्पावुत्तेरुपलब्धभादकिञ्चित्करमेतत् ॥

१—तुना—प्रकृतवार्तिकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्टा सारथिः' इत्युदाहरणदानेन कैयटेन 'स्थशब्दः कर्मत्वस्यान्त' इत्येवमुक्तत्वेन चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः—इत्यस्य चिः रुचिः ॥

वलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

वेति ॥ सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् च' (५।२।१०३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजादिना बलवतः' ॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः' । 'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादेश्वक्रपादादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनापतेः' ॥

कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री

केति ॥ कञ्च्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक्तः । 'कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च । वर्षापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके । कञ्चु-क्यौषधिभेदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । ण्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'मयूरव्यंसकादित्वात्' (२।१।७२) । राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपातः । यद्वा वारमा-च्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णलम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चोलकाकृतिसंनाहस्य' ॥

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

येति ॥ सारं सनोति । 'षणु दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषलविवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा सारं बल-मस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' (भ्वा० उ० से०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसनमप्युरस्त्रे तनुत्रिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुरस्त्रे च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥*॥ अधिकमङ्गात् ॥*॥ क-चिच्चु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः । यत्काल्यः—'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति ॥*॥ दुर्गस्तु—'तस्य सारसनं ज्ञेयं धिपाङ्गं च निबन्धनम्' इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धस्य' ॥

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथेति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६)

इति कन् । शीर्षं कं सुखमस्माद्वा ॥ (१) ॥*॥ शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षनादेशः । 'ये चाभा-व-' (६।४।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षण्यं शीर्षरक्षणे । 'शीर्षण्यो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिर-स्त्रायते । 'त्रैच् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिरस्त्रस्य' 'टोप' इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरद्वद्धः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ वृणोति देहम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (तु० आ० से०) 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ उरद्वद्धयतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' (तु० उ० से०) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः । 'छादेधे-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ कङ्कटे । 'ककि लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८।१) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा कं सुखं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते । 'प्राति-पदिकाद्वात्वर्ये-' (तु० ग० सू०) इति णिच् (टिलोपश्च) । बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा । 'जगरः कङ्कटो योगः संनाहः स्या-दुरद्वद्धः' इति वोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वातं वञ्चति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । मूलविभुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहं पटहेऽपि-च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'संनाहस्य' ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

आम्ब्वति ॥ आमुच्यते स्म । 'मुच्छ्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतेरपि ॥ (२) ॥*॥ अपि नह्यते स्म । 'णह् बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वष्टि भागुरिः-' इत्यलोपः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परिहितकवचादेः' ॥ (परिहि-तस्य वच्चादेः—इति मुकुटः) ॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

समिति ॥ संनहति, संनह्यते, वा स्म । अकर्मकत्वा-त्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वर्म-मेणा नह्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिच् । 'णा विष्टवत्' (वा० ६।४।११५) इति टिलोपः । वर्मं संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (२) ॥*॥ सज्जति ।

‘पञ्च गतौ’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ‘अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ संजः संजातोऽस्य । इतच् (५।२।३६) यद्वा-दंश्यते स्म । ‘दश दंशनादौ’ (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥ पञ्च ‘धृत-संनाहस्य’ ॥

त्रिष्वामुक्तादयः

श्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

वेति ॥ कवचिनां समूहः । ‘ठञ् कवचिनश्च’ (४।२।४१) ॥ (१) ॥ एकं ‘धृतसंनाहानां गणस्य’ ॥

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पदश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामतति । ‘अत सातत्यगमने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अज्यतिभ्यां च’ (उ० ४।१३०) ‘पादे च’ (उ० ४।१३१) इतीप् । ‘पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु’ (६।३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥ एवं पदाजिः ॥ (५) ॥ सुकुटस्तु—‘इजजादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) इतीञ्—इत्याह । तत्र । ‘स्त्रियाम्’ ‘अकर्तरि च कारके’ ‘भावे’ इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन ‘अतति’ ‘अजति’ इति विग्रहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ पद्यते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । बाहुलकातिः । क्तिच् (३।३।१७४) वा । ‘पत्तिः सेनाभित्पट्टयोरगतौ’ इति हैमः ॥ (२) ॥ पादाभ्यां गच्छति । ‘अन्येष्वपि—’ (वा० ३।२।४८) इति डः । ‘पादस्य—’ (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥ पदातिरेव । विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । पादाभ्यामतति । बाहुलकादिको वा ॥ ‘पादाविकः’ इति क्वचित्पाठः । पादाभ्यामंत्रति । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिकः । यदा पादेनावो रक्षणम् । तत्र नियुक्तः । ‘तत्र नियुक्तः’ (४।४।६९) इति ठक् ॥ (४) ॥ पद्यां गच्छति । पादेन समानार्थः पच्छब्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (६) ॥ पादाभ्यां चरति । ‘पर्पादिभ्यः घृन्’ (४।४।१०) । ‘इके चरतौ’ (वा० ६।३।५३) इति पद्भावः ॥ (७) ॥ पादात-शब्दोऽप्यत्र । ‘पदातिपत्तिपादातपादाविकपदाजयः’ इत्यमरमाला । यत्तु सुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिके पादातः—इति । तत्र । ‘पादाभ्यां अतति’ इति विग्रहेण पचाद्यचा गतार्थत्वात् ॥ सप्त ‘पदातेः’ ॥

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । ‘भिक्षादिभ्योऽण्’ (४।२।३८) ॥ (१) ॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२) ॥ द्वे ‘पदा-तिसमूहस्य’ ॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शेति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । ‘जीव प्राणधारणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) ॥ (१) ॥ काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥ ‘काण्डस्पृष्टः’ इति सुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । ‘वाहिताभ्यादिषु’ (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२) ॥ आयुधेन जीवति । ‘आयुधाच्छ च’ (४।४।१४) ॥ (३) ॥ चात् ठन् ॥ (४) ॥ चलारि ‘शस्त्रजीविनः’ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्गवत् ।

क्रिति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥ कृतोऽभ्यस्तः पुङ्गवः पुङ्गवुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥ त्रीणि ‘स-भ्यकृतशराभ्यासस्य’ ॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्रुतसायकः ॥ ६८ ॥

अपेति ॥ अपराद्धः पृषत्को वाणोऽस्य ॥ (१) ॥ लक्ष्याद्वेध्यात् । च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥ एकं ‘लक्ष्या-प्रातशरस्य’ ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गस्त्री धनुर्धरः ।

धेति ॥ ‘धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च’ (इति मेदिनी) । धन्वास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (५।२।१४) । ‘तसौ मत्वर्थे’ (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२) ॥ धनुः प्रहरणमस्य । ‘तदस्य, प्रहरणम्’ (४।४।५७) इति ठक् । ‘इसुमुक्तान्तात्कः’ (७।३।५१) ॥ (३) ॥ निषङ्गोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥ ‘अस्त्रं प्रहरणे चापे’ इति विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ धरति । ‘धृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥ षट् ‘धनुर्धरस्य’ ॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति । ‘काण्डः स्तम्बे तहस्कन्धे वाणोऽवसरनी-रयोः । कुत्सिते वृक्षमित्राडीबन्धे रहसि न स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) । काण्डो वाणोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥ ‘काण्डाण्डादीरनीरचौ’ (५।२।१११) ॥ (२) ॥ द्वे ‘वाणधारकस्य’ ॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । ‘शक्तियश्चोरीकक्’ (४।४।५९) ॥ (१) ॥ शक्तिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥ द्वे ‘शक्त्या-युधधारिणः’ ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (ईकन् '४१४१५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाट्टश्च' (४१४१५८) ॥ (१) ॥*॥ यष्टिश्च पर्वधश्च हेती ययोः ॥*॥ एकैकम् 'यष्टि-परशुधृतोः' ॥

नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निस्त्रिंशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४१४१५७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ असिहेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खङ्गायुधस्य' ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४१४१५७) ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मा फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५१२११९६) इतिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फल-कधारकस्य' ॥

पताकी वैजयन्तिकः ।

पेति ॥ पताकास्यास्ति । व्रीह्यादीनिः (५१२११९५) ॥ (१) ॥*॥ वैजयन्त्यास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५१२११९६) ठक् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४१४१८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य' ॥

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लुङ् गतौ' (भ्वा० अ० अ०) । अच् (३१११३५) ॥ (१) ॥*॥ सह अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । अच् (३१११३४) ॥ (२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३१२१९६) ॥ (३) ॥*॥ अभितः सरति । अच् (३१११३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सहायस्य' ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी

प्विति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्त्येष्वपि-' (वा० ३१२१४८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ अग्रे सरति । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु-' (३१२१९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्चो-पसर्गे-' (३१११३६) इति कः । 'प्रष्टोऽग्रगामिनि' (८१३१९२) इति षः । 'प्रष्टुस्त्रिष्वग्रगे श्रेष्ठे पुंस्ति चाण्डालिकौषधी' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अग्रतः सरति ॥ पुरः सरति । 'पुरोऽग्रतः-' (३१२१९८) इति डः । (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पुरो गच्छति । अच् (३१११३४) । 'गमश्च' (३१२१४७) इति खच् वा ॥ (६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ-' (३१२१७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अग्रेसराणाम्' ॥

मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छति तच्छीलः । प्राग्वत् (३१२१७८) ॥ (१) ॥*॥ मन्थति पादौ । 'मथि हिंसासंक्लेशनयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । मन्थं राति । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'मन्थरः कोशफलयोर्वाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्भ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ वक्तेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनैर्गमनशीलस्य' ॥

जङ्गालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्गालः । सिध्मादित्वात् (५१२१९७) लच् ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५१२१९००) इलचि जङ्गिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्गालजङ्गिलादयः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिवेगवतः' ॥

जङ्गाकरिकजाङ्गिकौ ।

जेति ॥ जङ्गासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्गा । सैव करो राज-देवो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्गाकरोऽस्यास्ति । ठक् (५१२११५) जङ्गैव करी हस्ती यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्गाभ्यां जीवति । 'वैतनादिभ्यो जीवति' (४१४१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्गाजीविनः' ॥

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्मायामेधा-' (५१२१२९) इति विनिः । 'तरस्वी शूरवेगिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ त्वरते । 'जिलरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'वीतः क्तः' (३१२१९७) । त्वरा संजातास्य, इति वा । इतच् (५१२१३६) । 'त्वरितं वेगतद्गतोः' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इतिः (५१२११५) ॥ (३) ॥*॥ प्रजवति 'जुः' सौत्रो वेगे गतौ च । 'प्रजोरितिः' (३१२१५६) ॥ (४) ॥*॥ 'जुचङ्कम्य-' (३१२१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अच् (३१११३४) 'जवो वेगवति त्रिषु' । पुं-लिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्डपुष्पे जवा मता' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षड् 'वेगवन्मात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०) । 'शकि लिङ् च' (३१३१७२) इति शक्तौ 'अचो यत्' (३१३१७७) । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६११८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य' ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ।

जयिति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अहं कृत्यतृचश्च' (३१३१९९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३१११७७) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

जैत्रस्तु जेता

जायति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) । प्रज्ञा-
यण् (७।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयवतः' ॥

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रियोऽप्यभ्यमित्रिण इत्यपि ॥

य इति ॥ अभ्यमित्र्याभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रती' (२।१।१४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामी । 'अभ्यमित्रा-
च्छ च' (५।२।१७) चाद् यत्त्वौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'सामर्थ्येन शत्रूणां संमुखं गच्छतः' ॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

ऊर्जेति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहवलेषु प्राणनेऽपि च' (इति मेदिनी) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमि-
त्ता-' (५।२।११४) इति बलज्विनी । ऊर्जशब्दोऽदन्तः सा-
न्तश्च । आये सगपि निपात्यः । मुकुटस्तु 'ऊर्जा' शब्दमाब-
न्तं पठित्वा 'ह्रस्वत्वं च' इत्याह । तत्र । उक्तमेदिनीकोशवि-
रोधात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ ऊर्जस्यातिशयः । ऊर्जातिश-
येनान्वितः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' (बु० प०
से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०२) ।
इत्यप्रत्यये टाप्पावन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न
ग्राह्यः । ह्रस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिकार-
स्त्वसुन्नतं मन्यते । तत्तु न सम्यक् । 'अस्माया-' (५।२।
१२१) इति सिद्धत्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥*॥ त्रीणि
'बलातिशयवतः' ॥

स्यादुरखानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशालत्वात् ।
मतुप् (५।२।९४) । 'मादुपधा-' (८।२।९) इति वः ।—
'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः ।
सस्य झयत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।
१००) इलच् ॥ (२) ॥*॥—उरसा बलं लक्ष्यते—इति स्वामी
॥*॥ द्वे 'विपुलोरसः' ॥

रथिनो रथिको रथी ।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मेधारथाभ्यामिरन्निनचौ' । स्वामी
तु—'मेधारथाभ्यामिरन्निनचौ' (वा० ५।२।१०९) इति पठित्वा
'रथिरः' इति व्याख्याय—'रथिनः' इत्यपपाठः—इत्याह ।—
रथस्थेनः प्रभुः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४)—इत्यन्ये ॥
(१) ॥*॥ 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः' ॥

कामंगाम्यनुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्यव्ययम् ।

१—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथम्येन

'रथिरः' इत्येवोक्तवान् । इतज्जदित्वातिं तु भाष्ये नोपलभ्यते ॥

'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सदृश-
म् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवार-
पार-' (५।२।११) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यथेष्टं गम-
नशीलस्य' ॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

ह्येति ॥ अन्तस्यात्ययः । अत्ययेऽव्ययीभावः (२।१।६) ।
अत्यन्तं गामी । 'अवार-' (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥*॥
'भृशं गामी' इत्यन्ययः ॥*॥ एकम् 'अतिगमनशीलस्य' ॥

शूरो वीरश्च विक्रान्तः

श्र्विति ॥ शूरयति । 'शूर, वीर, विक्रान्तौ' (बु० उ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'शूरः स्यादादवे भटे' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वीरयति । 'वीरो रसविशेषे स्यादुत्तरे
सुभटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलीतामलव्येयलवालके । पति-
पुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धिकासु च । मलयक्षीरविदार्योः क्लीबं
शृङ्गां नतेऽपि च' इति (पवर्गवृत्तीयादौ मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
विक्रामति स्म । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'ग-
ल्यर्थो-' (३।४।१२) । इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'शूरस्य' ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

जयिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१)
॥*॥ 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) । 'जिष्णुर्ना वास-
वेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
'इण्णशजि-' (३।२।१६३) इति क्कप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'जयशीलस्य' ॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनानिभ्यः खञ्'
(४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुशलस्य' ॥

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥

ध्वजिनी बाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः ।

वरुधिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ७८

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इनिः (४।२।११५) ॥ (१)
॥*॥ बाहाः सन्त्यस्याम् ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'षिञ् ब-
न्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृत्तृजृसिद्धपन्थनिस्त्रिपिभ्यो नित्'
(उ० ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥ (३) ॥*॥ प्रियते ।
'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन् ।
गुणाभावश्च । 'पृतना तु त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अनीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'अनीकिनी त्रियां सेना-
मात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ चमति
शत्रून् । 'कृषिचमितनि-' (उ० १।८०) इत्युः ।—'चमित-

सिर्विभिन्ना ऊः—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् ।
 ‘चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति’ (इति मेदिनी) ॥
 (६) ॥*॥ वरुधाः सन्त्यस्याम् । इनिः (५।२।११५)
 (७) ॥*॥ बलति । ‘बल प्राणने’ (भ्वा० प० से०) । अच्
 (३।१।१३४) । यद्वा बलते । ‘बल संवरणे, संचलने च’
 (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥*॥ सेनैव । चतुर्वर्णादित्वात्
 (वा० ५।१।१२४) ण्यञ् ॥ (९) ॥*॥ क्रियतेऽनेन ।
 ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) । ‘के कृत्वादीनाम्’ (वा० ६।
 १।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥*॥ अनिलनेन । ‘अन
 प्राणने’ (अ० प० से०) । ‘अनिहृषिभ्यां किञ्’ (उ० ४।
 १७) इतीकन् । ‘अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये’ (इति मेदिनी)
 ॥ (११) ॥*॥ एकादश ‘सेनायाः’ ॥

व्यूहस्तु बलविन्यासः

विव्रति ॥ व्यूहते । ‘ऊह वितर्के’ (भ्वा० आ० से०) ।
 घञ् (३।३।१८) । ‘व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्द-
 तर्कयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलस्य सेनाया
 विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्यूहस्य’ ॥

भेदा दण्डादयो युधि ।

भयिति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्दकिः—‘तिर्य-
 ग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतो-
 वृत्तिः पृथग्वृत्तिसंहतः’ इति ॥ दण्डवदवस्थानं दण्डः ।
 अन्योन्यानुगतावृत्तिर्भोगः । सर्पशरीरवदवस्था मण्डलः ।
 गजादीनां विजातीयैरभिधितानां स्थानमसंहतः । शकट-म-
 कर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि ।

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भग्नान् । ‘सृ गतौ’ (भ्वा०
 प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥*॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः
 पृष्ठभागः । ‘पार्ष्णिः स्यादुन्मदक्षियाम् । त्रियां द्वयोः सै-
 न्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यधरेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥
 द्वे ‘व्यूहस्य पृष्ठभागस्य’ ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् ।
 प्रतिग्रहतेऽनेन ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘प्रतिग्रहः
 स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे । योग्येभ्यो विधिवद्ग्रहे च
 ग्रहान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘सैन्यस्य प-
 ञ्चाङ्गिन्नसंघातस्यानीकस्य’ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वपात्तिः पञ्चपदातिका ।

एकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्र-
 योऽश्वो यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पद्यते । ‘पद
 गतौ’ (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । ‘पतू गतौ’ (भ्वा०
 प० अ०) । ‘त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।
 १७४) वा । ‘पत्तिर्ना पदगे, त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्य-
 श्वपञ्चपदातिके’ (इति मेदिनी) । भरतः—‘एको रथो गज-
 श्वैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पतिरित्य-
 मिधीयते’ ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘सेनाविशेषस्य’ ॥

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥
सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी

पेति ॥ तिष्ठः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गु-
 ल्मः । त्रयो गुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिष्ठो वा-
 हिन्यः पृतना तिष्ठः पृतनाश्चमूः । तिष्ठश्चम्वोनीकिनी ॥*॥
 सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥*॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
 ‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । बाहुलकान्मः । डलयोरे-
 कत्वम् । ‘गुल्मः सेनाघट्टमिदोः सेनारक्षणरुग्भिदोः । स्त-
 म्वेऽस्त्रियामामलक्येलावली वल्लवेऽमसु’ (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ गण्यते । गणयति वा । ‘गण संख्याने’ (तु० उ०
 से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । ‘गणः
 प्रथमसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
 एकैकं ‘सेनाविशेषस्य’ ॥

दशानीकिन्योऽक्षौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्यस्याः ।
 इनिः (५।२।११५) । अक्षाणामूहिनी । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।
 ३) इति णत्वम् । ‘अक्षादूहिन्याम्’ (वा० ६।१।८९) इति
 वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रियाणामूहः सविकल्पकं
 ज्ञानमक्षौहः । सोऽस्त्यस्याः इनिः । (५।२।११५) ‘अकृत-
 व्यूहाः—’ इति परिभाषया गुणं बाधित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।
 ८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । ऊहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धे-
 श्चरितार्थत्वात् । ‘अपवादोऽप्यन्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाऽन्तरङ्गे-
 ण बाध्यते’ । तथा ‘सर्व इह’ इत्यत्रापवादोऽपि सर्वर्णदीर्घो
 गुणेन बाध्यते । ‘अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः
 शतैः । संख्या युक्ता सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव
 रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट्

१—तत्तत्सेनाविशेषे गजादीनां निर्णयाय चक्रमिदम् ॥

सेना	पत्तिः	सना- मुखम्	गुल्मः	गणः	वाहिनी	पृतना	चमूः	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रथाः	१	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः	३	९	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	६५६१	६५६१०
पदातयः	५	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथतुरंगमैः ।
नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अक्षौहिण्याः' ॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

अथेति ॥ संपदनम् अनया वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) क्तिप् ॥ (१) ॥*॥ 'क्षियां क्तिन्' (३।३।१९४) ।—'संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु' (२।१।९६) इति निर्देशात् रूपधिकारेऽपि 'वासरूप-' (३।१।९४) न्यायः क्वचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥ श्रीयते सर्वैः । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'क्विवचि-' (उ० २।५७) इत्युणादिसूत्रेण क्तिप् । 'श्रीवैश्वरचना शोभा भारतीसरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेपोपकरणे मतौ' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (३) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (उ० प० से०) । 'लक्षेर्मुद् च' (उ० ३।१६०) इतीप्रत्ययः । 'लक्ष्मीः श्रीशोभासंपत्तिप्रयंगुषु' धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदादिति क्तिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।१९४) ॥ (२) ॥*॥ एवमापत् । आपत्तिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आपदः' ॥ आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयिवति ॥ आ युध्यन्तेऽनेन । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । 'ध्वर्थे कविधानम्, स्थापनापाहनिपुण्यर्थम्' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ ग्रहियतेऽनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नीशस-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (३) ॥*॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) घृन् (उ० ४।१।४९) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'प्रहरणमात्रस्य' ॥

अथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
इष्वासोऽपि

अथेति ॥ धनति । 'धन शब्दे' (भ्वा०) । 'अतिपूर्वपि-' (उ० ४।१।१७) इत्यसू । 'धनुः पियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मेदिनी) ॥*॥ 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि । ('धनुः पुमान् पियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु मेदिनी) ॥*॥ ('कृषिचमितनिधेनि-' (उ० १।८०) इत्युप्रत्ययान्तः) क्षियामपि । (स्थावरं तु धनुर्गुणी) । 'शरावापो धनुः स्त्री स्यात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रि-

काण्डशेषात् ॥ (१) ॥*॥ चपस्य वंशभेदस्य विकारः । 'अवयवे च प्राण्यौषधि-' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ धन्वति । 'धवि गतौ' (भ्वा० प० से०) 'कनिन् युष्टपि-' (उ० १।१।५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) ॥ (४) ॥*॥ कोटति । 'कुट अनृतभाषणे' () । बाहुलकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कौति । विच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा । 'कोदण्डं कार्मुके देशभेदभूतलयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उक्त्' (५।१।१०३) । 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकमिवासे कर्मठे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ इषवो वाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२९) इति घञ् । 'इष्वासो धन्वधन्विनोः' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्णं वा पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्वनि । कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिर्हनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥*॥ गाण्डिग्रन्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप् । 'गाण्ड्यजगात्-' (५।२।११०) इति वः । अत्र संहितया ह्रस्वदीर्घयोर्ग्रहः । 'जिष्णोर्धनुषि कोदण्डे गाण्डीवं गाण्डिवं तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुर्मात्रेऽपि ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः' ॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । 'कोटिः व्रीधनुषोऽप्रेऽथौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादनिः । वा ङीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुषोऽन्त्यस्य' ॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।२२९) इति घञ् । 'गोधा तलनिहाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'तलश्चपेटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावाधरयोस्तस्त्रीघाते च सव्यतः । तलं स्वरूपेऽनुर्वैस्त्री क्लीवं

ज्याघातवारणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ व्यक्तिद्वयाद्वि-
त्वम् ॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्यम्

लेति ॥ लस्यते स्म । 'लस श्लेषणकीडनयोः' (भ्वा०
प० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । आगमशास्त्रस्यानि-
त्यत्वाच्चेत् । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ धनुषो-
मध्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुर्मध्यभागस्य' ॥

मौर्वी ज्या शिखिनी गुणः ।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योपधि-'
(१।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ जिनाति । 'ज्या वयो-
हाना' (क्या० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ शिखे । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे'
(अ० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१००) ॥
(३) ॥*॥ गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (जु० उ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । अच् वा । (३।३।५६) । 'गुणो ज्यासूत्रत-
न्तुषु । रजौ सत्वादौ संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपा-
दावप्रधाने च दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'धनुर्गुणस्य' ॥

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ८५

स्येति ॥ प्रत्यालेहन्म् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ०
अ०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११२) । 'प्रत्यालीढं
तु चरणन्यासभेदेशिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिषु' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे
दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्यम् ॥*॥ आदिना
समपद (३) विशाख (४) मण्डल (५) ग्रहः ।
वितस्त्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः रभसस्त्वाह—'वै-
ष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथा-
लीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥*॥ पञ्च 'धन्विनां
स्थानभेदानाम्' ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

लेति ॥ लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (जु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामपि)
(इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२)
॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२)
यद्वा शरान् व्ययति । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०)
'संप्रसारणभ्यो डः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः-' (३।२।३)
इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४।८२)
च—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' 'वेद्वा-
(निसाणा)' इति ख्यातस्य ॥

शराभ्यास उपासनम् ।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ०
आ० से०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासनमा-
सने । शुश्रूपायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

पृषत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पञ्ची रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रिति ॥ पपति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'लटः
शतृ' (३।२।१२४) संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः । यद्वा 'वर्तमाने
पृषत्कृहन्महत्' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ वणनम् । 'वण शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वाणः शब्दोऽस्त्यस्य ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) 'वाणः स्यादोस्त्रने दैत्यभेदे
केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलवर्णिकां पुनर्द्व-
योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशिष्टा शिखाग्रमस्य ।
'विशिखा खनित्रिकायां रथ्यायां विशिखः शरे' (इति
हैमः) ॥ (३) ॥*॥ जिह्वस्याभावः । अजिह्वमजु गच्छति ।
'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥*॥
खं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ।
'खगोऽर्कग्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥
आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः ।
'आशुगोऽर्कं शरे वायौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥*॥
कल्यते । 'कल क्षेपे' (जु० प० से०) । कृकदिकलिकडि-
भ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्ब-
शरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ मार्गयति ।
'मार्गं अन्वेपणे' (जु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) ।
मार्ग्यते वा । 'कृत्वल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ।
'मार्गणं याचनेऽन्वेपे मार्गणस्तु शरेऽर्थिनि' इति हैमः ॥
(८) ॥*॥ शृणाति । अनेन वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'शरस्तु तेजने
वाणे दध्यग्रे ना शरं जले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ दन्त्या-
दिपाठे तु । सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।
१।१३४) । 'वाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलश्वेडो
विपाटश्च चित्रपुङ्खः शरः सरः । (पत्रवाहो वि-
कर्षः)' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (९) ॥*॥ पत्राणि पक्षाः
सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'पञ्ची काण्डे खगे इमे ।

१—पृषन् असृजा सिञ्चन् कपति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि'
(वा० ३।२।१०२) इति डः—इति मुकुटः ॥ २—सिद्धान्तकौ-
मुद्यादिलिखितकल्यवटितपाठे तु कीर्यते । 'कृ विशेपे' रलयो-
रेकत्वम् ॥

रथेऽद्रौ रथिके रथेने' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥॥॥ रोप्यते
अनेन वा । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) प्यन्तः ।
घञ् (३१३१९९) । यद्वा रुप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३१३१
१२९) इति घञ् । 'रोपो रोपणवाणयोः' इति विश्वः ॥
(११) ॥॥॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु' (भ्वा०
आ० से०) । 'ईषेः किञ्च' (उ० ११९३) इत्युः, आदे-
रिच ॥ (१२) ॥॥॥ द्वादश 'वाणस्य' ॥

प्रक्षेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षेण क्षेदन्ते । 'जिह्विदा अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३१११३४) । पृषोदरादिः
(६१३१०९) ॥ (१) ॥॥॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्यो-
ऽपि' (वा० ३१२१०९) इति डः । प्रज्ञायण् (५१४३८) ।
यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामति । डः (वा०
३१२१०९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सर्वलोहमयस्य शरस्य' ॥

पक्षो वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९९)
वा ॥ (१) ॥॥॥ वजत्यनेन । 'वज गतौ' (भ्वा०
प० से०) । 'हलश्च' (३१३१२९) । निष्ठायां सेट्त्वान्न
कुत्वम् । वाजयति वा प्यन्तः । पचायच् (३१११३४) ।
न्यङादित्वात् (७३१५३) अकुत्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
('वाजो निखनपक्षयोः । वेगे पुमानथ क्लीवे घृतयज्ञानवारिषु'
इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शरपक्षस्य' ॥

त्रिषूत्तरे ॥ ८७ ॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिप्तकान्ताः ॥

निरस्तः प्रहिते वाणे

नीति ॥ निरस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'प्रक्षिप्तवाणस्य' ॥

विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

वीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) ।
क्तः (३१२१०२) ॥ (१) ॥॥॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे'
(तु० उ० अ०) । क्तः (३१२१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।
४५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'विषसंबद्धवाणस्य' ॥

तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

त्विति ॥ तूणयति । 'तूण संकोचे' (तु० आ० से०) ।
पचायच् (३१११३४) । तूण्यते शरैः । घञ् (३१३१९९) वा
॥॥॥ तूणा च । 'त्रियां तूणेषुधी उपासङ्गः' इति रत्नकोषः ॥
(१) ॥॥॥ गौरादित्वात् (४११४१) ङीष्पि । ('तूणी नील्यां
निषङ्गे वा ना' इति मेदिनी) । 'तूणी तु नील्यां तूणौ
निषङ्गे' इति विश्वः ॥ (६) ॥॥॥ एवं निषङ्गः । 'उपसर्गा-

त्-' (८१३१६५) इति षत्वम् ॥ (४) ॥॥॥ उपासज्यन्तेऽत्र
शराः । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) 'हलश्च' (३१३१२९)
इति घञ् ॥ (२) ॥॥॥ तूणीं तूणत्वमीते । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) । यद्वा तूणीं शरैः संकोचं
राति । 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३१२१३) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ इषवो धीयन्तेऽत्र । 'डुधाच्'
(तु० उ० अ०) । कर्मण्यधिकरणे च (३१३१९३) इति किः ॥
(५) ॥॥॥ षट् 'शराधारस्य' ॥

खङ्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि भेदने'
'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० ११२४) इति गन् । आगमशास्त्र-
स्यानित्यत्वान्न तुम् । 'खङ्गो गण्डकशङ्गासिबुद्धभेदेषु गण्डके'
(इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥॥॥ निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः ।
'निरादयः कान्ता-' (वा० २१२१९८) इति समासः । 'संख्या-
यास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५१४१७३) इति डच् । —'बहुव्रीहौ
संख्येये-' (५१४१७३) इति डच्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । बहु-
व्रीहेरभावात् । 'निस्त्रिंशो निर्वृण्वे खङ्गे' इति हैमः ॥ (२)
॥॥॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसिति वा । द्युतिमत्वात् ।
'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'चन्द्रहासोऽस्मिन्नात्रके ।
दशग्रीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुलौ' (इति हैमः) ॥ (३)
॥॥॥ अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति ।
'अस दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इत्' (उ० ४।
११८) । —बाहुलकादिः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'असिः खङ्गे
नदीभिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ रेषति । 'रिषु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । रिशति वा । 'रिश हिंसायाम् ।
(तु० प० अ०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'रिष्टिः खङ्गे नाशुभे
स्त्री (इति मेदिनी) ॥॥॥ अजौदिरिति स्वाम्यादिः । ऋषति ।
'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । क्तिच् (३१३१७४) । 'करवा-
लमण्डलाग्रकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खङ्गस्तरवारि-
कौक्षेयकौ च नन्दकः' इति रभसः ॥ (५) ॥॥॥ कुक्षौ भवः
'कलकुक्षिग्रीवाभ्यः-' (४१२१९६) इति ढक्ञ् ॥ (६) ॥॥॥
मण्डलमग्रमस्य ॥ (७) ॥॥॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे'
(तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ॥॥॥ 'करवालः' इति
पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) ।
'कर्मण्यण्' (३१२१९) । करेण वलति वा ज्वलादिणः (३११।
१४०) । यद्वा वलनम् वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । घञ् (३१३१९८) । करे वालो यस्य । करेण वल्यते
वा कर्मणि घञ् (३१३१९९) ॥ (८) ॥॥॥ कृपां नुदति । 'नुद

१—इदं तु विश्वहैममेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते,
इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूलिष्टिमुद्गरम्' इति भट्टिश्व—इति
मुकुटः । ३—'करपालकः पालकः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥

प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥
नव 'खड्गस्य' ॥

त्सरः खड्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०)
'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटित-
लच्छुरिकादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'खड्गाद्यायुधमुष्टीनाम्' ॥

मेखला तन्निवन्धनम् ।

मयिति ॥ मां लक्ष्मीमीखति । मा ईखति वा । माशब्दो
निषेधे । 'ईख गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्कलच् ।
यद्वा मां ई लक्ष्मीं खलति । 'खल संचलने संचये
च' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ।
अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कलप्रत्ययो
गुणश्च निपात्यते—इति मुकुटध्वन्यः । उज्ज्वलदत्तादिपूक्त-
सूत्रादर्शनात् । 'मेखला खड्गवन्धे स्यात्काञ्ची शैलनितम्बयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खड्गादेश्चर्मादिनिर्मितक-
टिवन्धनस्य' । युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिवन्धे प्रवि-
यमाणस्य चर्मादिर्वा ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' 'फल निष्पत्तौ'
(भ्वा० प० से०) । 'कृजादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३।५) ॥ (१)
॥*॥ अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलक-
सस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति)
मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ चरति । चर्यते वा । अनेन वा । मनिन्
(उ० ४।१४।५) । 'चर्म कृत्तौ च फलके' इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फरि' इति ख्यातस्य ॥

संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

समिति ॥ संगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) ।
'समि मुष्टौ' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ् ॥ (१) ॥*॥ अस्य
फलस्य ॥*॥ एकम् 'मुष्टेः' ॥

दुघणे मुद्गरघनौ

द्विति ॥ द्वृक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्वु' (३।३।
८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ।
'दुघणो मुद्गरेपि स्यादुघिणे च परश्वधे' इति विश्वमेदिन्यौ
॥*॥ केचित्तु—क्षुभ्रादिवात् (८।४।३९) न (णत्वम्) 'दुघ-
नः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥*॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । मुदो गरः ॥ (२) ॥*॥ हन्यते-
ऽनेन । 'मूर्तौ घनः' (३।३।८१) इत्यवघनादेशौ । 'घनः साम्ने
हृते दाढ्यं विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे' । संघे मुस्ते घनं मध्य-
वृत्त्यवायप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य'
'गुर्जा' इति ख्यातस्य ॥

स्यादीली करवालिका ।

स्येति ॥ ईते । ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ।
'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२९) इति इन् । 'कृदिकारात्'
(ग० ४।१।४५) इति ङीप् वा । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८)
ईव्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।—
'इगुपधात्किः'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति
सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥*॥ ('इलि' इति) ह्रस्वादिपाठे
तु 'इल गतौ क्षेपे च' । (तु० प० चु० से०) इति धातुवर्धयः ॥
(१) ॥*॥ करं पालयति । 'पालरक्षणे' (तु० प० से०) । अण्
(३।२।१) ङीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥
'कारवालिका' इति पाठे तु करं बलते 'बल हिंसादानयोः'
(भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) करेण बाल्यते वा ।
णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।
५) । (२) ॥*॥ द्वे 'तरवार' इति ख्यातस्य ।—'गुप्ती'
इति ख्यातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः सुगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०)
इन् (उ० ४।११८) । 'भिन्दिर्द्वादशतालं तु दशकुन्तोऽभि-
धीयते' इति भरतः । तदवच्छिन्नः कालोऽपि भिन्दिः ।
भिन्दि पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्गक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'अश्मप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—ना-
लिकास्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४) इति
साधुः । 'परिघोऽन्ने योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन ल्युट् । (३।३।११७)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहवद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहा-
ङ्गी' इति ख्यातस्य ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जाति-
त्वात् (४।१।६३) ङीप् । कुठं वृक्षमृच्छति वा । 'कु गतौ'
(भ्वा० प० अ०) अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ स्वं
धियति । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४)
॥ (२) ॥*॥ परं शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्' (उ० १।३।३) इति
कुः ॥ (३) ॥*॥ परस्य श्वयनम् । 'दु ओ श्वि गतिवृद्धौः'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति
डः । परश्वं धयति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥
'परश्वधः' अपि । यदाह—'यष्टिपश्वधहेतिकौ' इति—इति
स्वामी ॥*॥ 'परश्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति ।
काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः स्त्री च स्वधितिः परशुश्च

परश्वधः । कुटाटङ्कः पशुः । 'अथ छुरिका कोशशायिका' इति रभसः ॥ (४) ॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ॥

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ९२

स्येति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दात्रीशस-' (३।२।१८२) इति ड्रन् । डीप् (४।१।४१) । 'शस्त्रमायुधे । लोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३५) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति के कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (३) ॥ असेधेनुरिव ॥ (४) ॥ चत्वारि 'छुरिकायाः' ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अश्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्लीबं क्ष्वेदेषु तोमरे । मदनद्वन्धाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शक्ति शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ख-रुशङ्कुपीयु-' (उ० १।३६) इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशिरा जाले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रभेदयोर्मैद्रे' इति हैमः । 'संख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ द्वे 'वाणाग्रस्य' 'बर्छी' इति ख्यातस्य ।— 'शैल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

शेति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । तालव्यादिः (पवगांयान्तः) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'शार्दूलशर्वलाशलाटुः' इति शभेदः ॥ स्वामी तु—'सर्व लाति' इति विग्रहन् (सर्वलायाः) दन्त्यादितामभिप्रेति ॥ (१) ॥ तौति । 'तुः' सौत्रो गतौ । विच् (३।२।७५) । त्रियते । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । अन्तर्भावित-प्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । तोश्वासौ मरश्च । तौर्गन्ता त्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ द्वे 'तोमरस्य' 'गंडासा' इति ख्यातस्य ।—'शाव-ली' इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

प्रासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥ कुं शरीरमुनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (स० प० से०) । बाहुलकात् । शकन्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डभावे क्षुद्रजातौ गवेयुके । कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलुद्वये' इति विश्वः ॥ (२) ॥ द्वे 'प्रासस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यत्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कविति ॥ कुणल्यनेन 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'ह-

लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । कर्तर्यच् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वाद्यप्रभेदे स्याद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । मुकुटस्तु—पाति । 'ऋतन्यजि-' (उ० ४।२) इत्यादिनालिः—इत्याह । तन्न । तत्र पातेः पाठाभावात् । 'पालिः कर्णलताग्रेऽश्रौ पङ्कावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ अश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । अश्रुते वा । 'अश्व व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । अङ्गुया (वङ्गुया) दिः (उ० ४।६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आडि त्रिहनिभ्यां हस्वश्च' (उ० ४।१।३७) इतीप् ङिच् । ङित्वात् (६।४।१४३) टिलोपः । 'आडो हस्वश्च'—इत्याह । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति धरणिः ॥ अस्त्रः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'अस्त्रः' अपि ॥ (३) ॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१।३९) । कुट्यते वा । 'इज(ण)जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीप् (ण) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ चत्वारि 'कोणभागस्य' ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ सर्वस्यौघः । 'सर्वौघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (३) ॥ त्रीणि 'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥

लोहेति ॥ 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे' (इति मेदिनी) । लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'हृच् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नाराज-नोत्तरः' इत्यमरमाला ॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥ निःशेषेण नितरां वा राजनम् । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । प्यन्तः । 'प्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति भावे युच् । तस्याः सैव वा विधिः । 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु 'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुव्रीहिर्बोध्यः ॥ 'एकं महानवम्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः' ॥ यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेकनम् ।

येति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति सेनाशब्दाणिच् । ल्युट् (३।३।११५) । 'उपसर्गात् सुनोति-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामपि स्पष्टमुपलभ्यमानत्वादकिंचित्करम् ॥

(८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रौ ससैन्यगमनस्य' ॥

यात्रा व्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुया-माश्रमसिभ्यस्त्रन्' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ व्रजनम् । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'व्रजयजोः-' (३।३।९८) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ अभिनिर्माणं (३) ॥*॥ प्रस्था (४) ॥*॥ गमि (५) ॥*॥ भ्यो ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ गमेः 'ग्रहवृद्धे-' (३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पद 'प्रस्थानमात्रस्य' ॥

स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृद्धौ सुहृद्वले' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'प्रसरणी' इति पाठे 'अर्चिसृष्टे-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य' ॥

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चलितशब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चलितं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ॥

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशे-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'निर्भीकयायिनः' ॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥*॥ बोधं करोति । 'कृजो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातर्जागरणकारिणः' ॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ घण्टया चरन्ति । ठक् (४।४।८) ॥ (२) ॥*॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । क्वचित् 'चाक्रिका घटिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ घटी कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) । 'ढयापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दि-

विशेषेषु' 'घडियारी' इति ख्यातस्य घटिकावादकस्य ॥ स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति याचार्थः कण्ठादियगन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञायण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥*॥ मुकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्णन् 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशपरम्परारसकानाम्' ॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । प्रह्लादिलात् (३।१।१३४), 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥*॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥*॥ 'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः' ॥*॥ द्वे 'राजादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति ख्यातस्य । ('चलार एकार्थाः' इत्येके—इति स्वामी) ॥

संशप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) भावे क्तः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।१।१३४) । कुन् (उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥ (१) ॥*॥ समयाच्छपथाद्धेतोराचाराद्वा ॥*॥ एकम् 'शपथवशात्संग्रामादपरावर्तिनः' ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

रयिति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गतिश्लेषणयोः' (क्रया० प० अ०) । 'अजिह्वरीभ्यो निच्' (उ० ३।३८) इति णुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । ध्रूयते, वा । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुलकाणि । धवनम् । 'धून् कम्पने' (क्रया० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ध्रुवा लीयते । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ पंशति 'पशि नाशने' (तु० प० से०) । 'अर्जिह्विकम्यमि-' (उ० १।२७) इति साधुः ॥*॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंशकरपांशवः' इति शभेदात् (पांसुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥*॥ रजति । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरजिभ्यां कित्' (उ० ४।२।१७) इत्यसुन् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'रजसः' ॥

१—यच्छ्रीभोजः—'कमर्थिनः कुपुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मा गधाः । कमिपुध्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं भु(तु)रण्यति' इति—इति स्वामिमुकुटौ ॥ २—'अपांसुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीशेषात् ।

चूर्णे क्षोदः

चिविति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्णं पेपणे' चुरादिः । 'एरच्' (३। ३।५६) । 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो धूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्यते । 'क्षुदिर् संपेपणे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'क्षोदः पेपणचूर्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः' ।—षडेव रजसः—इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिञ्ज(य)ति । 'पिञ्जि हिंसायाम्' (उ० प० से०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकादलच् । पिञ्जं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिसंकुलस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पेति ॥ पतति पत्यतेऽनया वा । 'पतू गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४ इत्याकः) । यत्तु—'शलिपदिपतिभ्यो नित्' (उ० ४।१४) इत्याकः—इति मुकुटः । तत्र । अपाणिनीयत्वात् । 'पताका वैजयन्त्यां स्यात्सौभाग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृभूवहि—' (उ० ३। १२८) इति झच् । 'विजयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गृहे शक्रप्रासादध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ केल्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमन्त्रणे । गृहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ ध्वजति 'ध्वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्वदिशो गृहे । शिश्रे चिह्ने पताकायां खट्वाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।

सेति ॥ वीरा आशंसन्तेऽत्र । 'आडः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अहं पूर्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनक्रियायाः ॥

१—उत्पिञ्जलश्च । 'कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैः' इति माघः—इति मुकुटः । केचित्तु पिञ्जलमाकुलमाहुः—इति वल्लभः ॥ २—इदं च फलितपञ्चकथनम् ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१। १३३) वुञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मनि शक्त्या-विष्करणस्य' ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

अहेति ॥ अहमहशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।२) । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । अनित्यत्वात् 'अव्ययानाम्—' (वा० ६।४।१४४) इति न टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परहंकारस्य' ॥

द्रविणं तरःसहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥

शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्रेति ॥ द्रवत्यनेन । 'डू गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रवक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं काञ्चने धने । पराक्रमे बलेऽपि स्यात्' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ तरत्यनेन । 'तृ हुवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'तरो जवे बले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ सहातेऽनेन । 'पह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥*॥ 'दण्डोत्पला मुद्रपणां कुमारीनखभेषजे । सहा स्त्रियां, बले न स्त्री' इति रभसाददन्तमपि ॥ (३) ॥*॥ वलते(त्य)नेन । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'बलं गन्धर्से रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शूरस्य भावः कर्म वा । ष्यञ् (५।१। १२४) । 'शौर्यमारभटीशक्तयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्यनेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।—'आतो मनिन्—' (३।२।७५)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य कर्तरि विधानात् ॥ (६) ॥*॥ शुष्यत्यनेनारिः । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ० १। १४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शक् शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्यतेऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'पराक्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्यो-योगयोरपि' इति विश्वः ॥ (९) ॥*॥ प्राणित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः' पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूति चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सामर्थ्यस्य' ॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान्कान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य' ॥

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८।४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'युद्धारम्भेऽन्ते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥
संप्रहाराभि संपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संग्रहारे' (दि० आ० अ०) (क्तः ३।३।११४) भावे क्त ल्युटौ (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११) । जायते वा । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं हृष्टे परीवादे संग्रासे च नपुंसकम् । जभ्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । त्रिपूपायजनित्रोश्च नवोडाज्ञातिभृत्ययोः । वरस्त्रिगधे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ प्रधानम् । 'डु धाञ्' (उ० उ० अ०) । 'कृपृवृजिमन्दिनिधावः क्युः' (उ० २।८१) । 'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । 'प्रविदारणमाख्यातं संपरायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ मर्धनम् । 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्भावे घञर्थे वा कः ॥ (६) ॥*॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणेऽपि च' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ संख्यानम् । चक्षिडः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यमाहवे । संख्यैकादौ विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ समनम् । 'यम वैकृत्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'इ गत्यादौ' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥*॥ संपरायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ विनयादित्वात् (५।४।३४) ठकि 'सांपरायिकः' अपि ॥ (१०)

॥*॥ समरणम् । 'कृ गतौ' (क्या० प० से०) घः (३।३।११८) ॥ 'कृदोरप्' (३।३।५७) वा । यत्तु—कृच्छन्त्यत्र । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृदोरप्' (३।३।५७)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । कृपन्तादपो विधानात् ॥ (११) ॥*॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ० प० से०) वा । 'अनीकादयश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकात्कन् । नञ्समासः (३।२।६) 'अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी ॥ (१२) ॥*॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशिरण्योश्च' (वा० ३।२।५८) इत्यप् । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ 'कलं तु मधुरध्वनौ' इति धराणिः । कलस्य हननम् । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१४) ॥*॥ विग्रहणम् । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विग्रहो युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः' इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ संप्रहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः ॥ (१६) ॥*॥ अभिसंपतनम् । 'पल्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥*॥ कलनम् । 'कल शब्दादौ' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ।—'कलेरिः'—इति मुकुटः । तत्र । तादृशसूत्राभावात् । 'कलिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्ययुगे युधि' इति हैमः ॥ (१८) ॥*॥ संस्फोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'संस्फुटः' इति तु स्वानी । तत्र 'स्फिट अनादरे' (उ० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ संयोजनम् । 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ।—'रथयुग-' (४।४।७६) इति निर्देशादुणाभावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९) गणे 'संयुग' शब्दपाठाद्वा ॥ (२०) ॥*॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अभिमर्दस्तु पुंसि स्यादवमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥*॥ समाहननम् । घञ् (३।३।११८) । 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ संग्रामणम् । 'संग्राम युद्धे' (उ० उ० स०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्युपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥*॥ आह्वानम् । 'ह्विन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'आडि युद्धे' (३।३।७२) इत्यप् संप्रसारणं च । 'आहवः संगरे यज्ञे' इति हैमः ॥ (२५) ॥*॥ समुदयनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संयतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० अ० से०) संयमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१।

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु प्रदन्धन्ति । धनिमार्णार्थोऽत्र निधनवत्—इत्युक्तम् ॥

१—सिद्धान्तकौमुद्यादौ तु 'अनीकादयश्च' इति सूत्रं नोपलभ्यते किंतु 'अनिहृषिभ्यां क्तिच्' (उ० ४।१७) इति सूत्रमुपलभ्यते ॥

७१) ॥ (२७) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥*॥ अजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इण जादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८) । इञ्(ण)विधानसामर्थ्यादजेर्न वी । अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावक्ष्यत् । 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमौ संग्रामे' (इति मेदिनी) ॥ (२९) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥*॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥*॥—एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे धातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः—इति मुकुटः ॥*॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणक्रियायाः' ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ नियुद्धं नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बाहुभि-
र्युद्धम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुलं रणसंकुले ॥१०६॥

विवृति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौत्रः । बाहुलका-
न्मुल् । ('तुमुलं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकद्रौ' इति
हैमः) । 'तुमुलं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१)
॥*॥ रणस्य 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्या-
कुलतायाः' ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेडेति ॥ क्ष्वेदनम् । 'निक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' (भ्वा०
आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । रूपभेदात्स्त्रीत्वम् । 'विशेषैर्यथबाधितः' इति
परिभाषणान्न पुंस्त्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कणामये विषे । क्ष्वेडा
वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घो-
षपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः'
॥ (१) ॥*॥ सिंहवन्नदनम् । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'योधानां
सिंहनादस्य' ॥

करिणां घटना घटा ।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । 'ण्यासश्रन्थः—'
(३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'घटादयः पितः' (भ्वा०
ग० सू०) इति पित्वात् (३।३।१०३) अङ् । 'घटः समा-
धिभेदेभशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्ठीभघटनासु च
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य' ॥
क्रन्दनं योधसंरावः

केति ॥ 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट्

१—'संयत्' पुंस्यपि । 'रवेजि संयत्तुलास्रगौरवे' इति द-
वी—इति मुकुटः ॥

(३।३।११५) । 'क्रन्दनं रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि' इति मे-
दिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । 'रु शब्दे' (अ० प०
अ०) । 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य ॥

वृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

विवृति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) 'न-
पुंसके' (३।३।११४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम् ।
'गर्ज शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् क्तः (३।३।११४) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्फरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प०
से०) वा 'स्फुरतिस्फुल्लत्योर्घञि' (६।१।४७) इत्यात्वम् ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'धनुषः शब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१)
इति ङः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुनपुंसकम्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आडम्बयति । 'डवि क्षेपे' ()
बाहुलकादरच् । यद्वा डम्बनम् । भावे घञ् (३।३।१८) ।
डम्बं राति । रायति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति
कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'दमदमा' इति ख्यातस्य ॥
प्रसभं तु बलात्कारो हठः

प्रेति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्मात् । सभायाः प्रगतौ
वा । 'क्लीवे तु प्रसभं हठः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥
—'बलात्' इति निपातो 'हठार्थः'—इति खामी । बला-
त्करणम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ हठनम् ।
'हठ क्षुतिशठत्वयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३।३।
११८) इति 'खनो घ च' (३।३।२५) इति वा घः ॥ 'हठः
स्यात्प्रसभे प्रद्व्याम्' 'हेठौ बाधाविहेठयोः' इति मेदिनी ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य' ॥

अथ स्खलितं छलम् ॥१०८॥

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।३।११४) । 'स्खलितं छलिते श्रेषे' (इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ छलम् । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । वृषादि-
त्वात् (उ० १।१०५) कलच् । 'आतो लोप—' (६।४।६४)
इत्याकारलोपः । ('छलं छद्यस्खलितयोः' इति हैमः) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'युद्धमर्यादायाश्चलनस्य' ॥

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । न जन्यते वा । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१।११) ।

१—हेठशब्दार्थबोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः ॥

‘तकिशसि’ (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥*॥ उत्पतनम् । ‘पलू गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । उत्पतति । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥*॥ उपसर्जनम् । उपसृज्यते वा घञ् (३।३।१८, १९) । ‘उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारस्य’ ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

भ्रमिति ॥ मूर्च्छनम् । ‘मूर्च्छा मोहादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०२) इत्यः । ‘उपधायां च’ (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ कशनम् । ‘कश गतौ’ (अ० आ० से०) । ‘कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्’ (उ० १।१०९) इति कलः । बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (२) ॥*॥ मोहनम् । ‘मुह वैचित्ये’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । ‘अथ मोहो नृलिङ्गः स्यादविद्यायां च मूर्च्छने’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘मूर्च्छायाः’ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । ‘मृद क्षोदे’ (क्या० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ ‘पीड अवगाहने’ (जु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘देशादेरुपद्रवदानस्य’ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ ‘स्कन्दिर्’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘षट् विशरणादौ’ चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रहारादिना निःशक्तीकरणस्य’ ॥

विजयो जयः ।

वीति ॥ विजयनम् । ‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । ‘विजयः स्याज्ये पार्थे स्त्रियां तिथ्यन्तरे स्मृता । उमासल्याम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ‘जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘लब्धस्योत्कर्षस्य’ ॥

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ११० ॥

वायिति ॥ वैरस्य शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘उपसर्गस्य’ (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । ‘यत् निराकारादौ’ चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वैरशोधनस्य’ ॥

प्रद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं च

प्रेति ॥ प्रद्रवणम् ‘द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रे द्रुत्तुवः’ (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्रवणम् ।

‘उदि श्रयति—’ (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥ संद्रवणम् । संद्रवनम् । ‘द्रु द्रु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘समि युद्रुवः’ (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ विद्रवणम् । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥ ‘द्रवः प्रद्रावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योश्च’ (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ यातेत्युट् (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘पलायनस्य’ ॥

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ भञ्जनम् ‘भङ्गो आमर्दने’ (ह० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘भङ्गो जयविपर्यये । भेदरोगतरङ्गेषु भङ्गा सस्यान्तरे स्त्रियाम्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजयम् । ‘जि अभिमवे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पराजयस्य’ ॥

पराजितपराभूतौ

पेति ॥ परा जीयते स्म । परैराजीयते स्म वा । ‘जि अभिमवे’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।३।१०२) ॥ (१) ॥*॥ पराभूयते स्म । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्राप्ताभिभवस्य’ ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ ‘त्रिषु’ इति पूर्वाभ्यासपि संबध्यते । नश्यति स्म । ‘णश्च अदर्शने’ (दि० प० से०) । ‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते स्म । ‘डु-धाञ्’ हिनोति स्म वा । ‘हि गतौ’ वा । ‘गल्यर्था—’ (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । धावस्तु कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ भावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ द्वे ‘निलीनस्य’ ॥

प्रमापणं निर्वहणं निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् ।

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्भासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

प्रेति ॥ ‘मीञ् हिंसायाम्’ (क्या० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (१) ॥*॥ ‘वर्ह हिंसायाम्’ (जु० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ ‘कृञ् हिंसायाम्’ (क्या० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ ‘शृ हिंसायाम्’ (क्या० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तौ । ‘वस छेदे’ (चुरादिः) । प्र (५) निट् (९) उत् (२१) पूर्वः । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) ॥ (६) ॥*॥ (१२) ॥*॥ ‘भूद धरणे’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (७) ॥*॥ ‘हिसि हिंसायाम्’ (ह० प० से०) ॥ (८) ॥*॥ ‘मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ज्ञप सिञ्च’ (जु० प० से०)

इति वा ॥ (१०) 'प्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
 'निगन्धनम्' इत्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (बु० आ० से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु० प० से०) । निर्वृत्तेः । 'तृहू' (तु० प० से०) वा ॥ (१३) ॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥ 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) ॥ (१५) ॥ 'वृज्जी वर्जने' (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥ 'डुवप् वीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा ॥ (१७) ॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१८) ॥ 'मृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) ॥ (१९) ॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥ स्वार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२२) ॥ 'क्रथ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (२३) ॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥ 'एभ्यो भावे ल्युट्' (३।३।११५) ॥ 'आलम्भनम्' । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'लभे' (७।१।६४) 'उपसर्गात्खल्वञोः' (७।१।६७) इति जुम् ॥ (२५) ॥ 'पिञ्जनम्' । 'पिजि हिंसायाम्' बुरादिः । अच् (३।३।५६) ॥ (२६) ॥ 'विशरणम्' । 'वृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥ 'हननम्' । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेऽङि-न्नेषु' (७।३।५४) ॥ (२८) ॥ 'उन्मथनम्' । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ 'मन्थते-र्घञ्—इति मुकुटः । तन्मते 'उन्मथन्थः' इति पाठः ॥ (२९) ॥ 'हननम्' । 'हनो वध च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (३०) ॥ 'त्रिंशत् 'मारणस्य' ॥

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनो स्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥ 'पञ्चता पञ्चभावे स्यान्मरणे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 'कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥ दिष्टस्य दैवस्यान्तः ॥ (३) ॥ प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥ 'अत्ययनम्' । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे दण्डे विनाशे दोषकृच्छ्रयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥ 'अन्तनम्' । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि' इति हैमः ॥ (६) ॥ 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ 'नाशः पलायने मृत्यौ परि-ध्वस्तावदर्शने' इति हैमचन्द्रः ॥ (७) ॥ 'मरणम्' । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भुजिमृड्भ्यां युक्त्युक्तौ' (उ० ३।२।१) इति ल्युक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमे' इति मेदिनी ॥ (८)

॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) ॥ (९) ॥ 'निधानम्' । कृपृवृजिमन्दिनिधानः क्युः (उ० ३।८।१) । 'निधनं स्यात् कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ 'दश 'मरणस्य' ॥ परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असवोऽस्मात् ॥ (१) ॥ प्राप्तं पञ्च-त्वं येन ॥ (२) ॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा । 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मृते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ 'प्रकषेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंति मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ 'संतिष्ठते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (५) ॥ 'म्रियते स्म । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यौ याचिते च' इति हैमः ॥ (६) ॥ 'प्रमीयते स्म । 'मीड् हिंसायाम्' ॥ (क्र्या० आ० अ०) 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मे-दिनी ॥ (७) ॥ 'त्रिषु परास्वादयः ॥ सप्त 'मृतस्य' ॥

चिता चित्वा चितिः स्त्रियाम् ११७

चीति ॥ चीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'चितं छेदे त्रिषु चिता चित्वायां संहतौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 'चित्वाभिचित्ये च' (३।१।१३२) इति क्यप् । 'चित्त्वं मृतकचैत्ये स्याच्चित्वा मृतचित्तौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ 'क्तिन् (३।३।९४) । 'चित्तिश्चि-त्यावृन्दयोः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ 'अधिकरणे वा प्रत्ययः ॥ त्रीणि 'चित्वाः' ॥

कबन्धोऽस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने' (क्र्या० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) । 'केन वायुना बध्यते वा । 'कबन्धमुदके रुडे कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ 'एकम् 'छिन्नशिरसो देहस्य' ॥

श्मशानं स्यात्पितृवनम्

श्मेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥ 'पितृणां वनम् । पितृन् वनति वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ 'द्वे 'प्रेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

किति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१।४३) इति कपन् । 'कुणपो पुनः । विट्सारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ 'शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'शवः स्यात्कुणपे

पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मृतशरीरस्य' ॥

प्रग्रहोपग्रहौ बन्धां

प्रेति ॥ प्रगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (भ्या० उ० से०) ।
'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्धां
नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे' ।
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् बन्धासुप-
योगेऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बन्धते, बन्दते
वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) डीप् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'बन्दिशालायाः' ॥

कारा स्याद्वन्धनालये ।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
'मिदादिपाठात्' (३।३।१०४) अङ्दीर्घौ । 'कारो बंधे नि-
क्ष्वये च बलौ यले यतावपि । कारस्तुषारशैले च कारा
दूषां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरपि' इति
विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ बन्धनस्यालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब-
न्धनगृहस्य' ॥

पुंसि भूयसवः प्राणाश्चैवम्

पुमिति ॥ अस्यन्ते, अस्यन्ति, वा । 'असु क्षेपणे'
(दि० प० से०) । अस्यत एभिः, इति वा । 'अस दीप्तौ'
(भ्वा० उ० से०) । 'शृस्त्वृद्धि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
—बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः ॥ (१) ॥*॥ प्राण-
न्येभिः । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् । 'प्राणो हन्माहते बोले काव्यजीवेऽनिले
बले । पुंसिः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदि-
नी) । एवं पुंसि भूम्नि च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्' ॥

जीवोऽस्तुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिनि वृत्तौ च वृक्षभेदे बृह-
स्पतौ । जीवा जीवन्तिकासौर्वीवचाशिञ्जितभूमिषु । न स्त्री
तु जीविते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ असूनां धारणम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जीवितकालः

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ए-
तेर्णिच्' (उ० २।१।१८) इत्युसिः ॥ (१) ॥*॥ जीवितस्य
कालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवावच्छिन्नकालस्य' ॥

ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प०
से०) । 'जीवेरातुः' (उ० १।७८) । 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते

जीविते जीवनौषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीवनस्यौ-
षधम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतसंजीवनौषधस्य' ॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम् ॥

ऊरव्या ऊरजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

विति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवाः । 'शरीरावयवात्-' (४।३।
५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे'
(दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥
(२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्यः
स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३) ॥*॥ विशन्ति । 'विश
प्रवेशने' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥
स्वाथं प्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमिं स्पृशन्ति ।
'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके क्तिन्' (३।
२।५८) । 'भूमिस्पृक् पुंसि मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी)
॥ (५) ॥*॥ षट् 'वैश्यस्य' ॥

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१)
इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोश्च हलः' (३।३।
१०३) इत्यः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् (उ० २।
३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशो-
र्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि वृ-
द्धाजीर्जविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
वृत्तिरस्यस्याम् 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः
क्लीवे (वृत्तिमन्त्रीरुजोस्त्रिषु) इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ वर्तते-
ऽनया । क्तिन् (३।३।९४) । '(वृत्तिर्विवरणाजीवकैशिक्यादि-
प्रवर्तने' इति मेदिनी), ॥ (४) ॥*॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने क्लीवं वृत्तौ स्त्री पेषणा-
ध्वनोः । न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ
त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।
३।११७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपालयं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)
'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पशून्
पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।
२।१) । तस्य कर्म भावो वा । प्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥
वणिजां कर्म भावो वा । प्यञ् (५।१।१२४) ॥*॥ 'दूतवणि-
ग्भ्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च । ('सत्यानृतं तु वा-
णिज्यं वणिज्या' इति हैमनाममाला ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकं
'जीवनोपायस्यैकैकम्' ॥

१—भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव इति सिद्धा-
न्तकौमुदी ॥

सेवा श्ववृत्तिः

सयिति ॥ सेवनम् । 'षेष्ट सेवने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०२) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ शुनो वृत्तिरिव शुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परचित्तानुवर्तनस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अत्रिति ॥ न कृतम् । 'शुनो वृत्तिः स्मृता सेवा गृहितं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादृतं कृषिरुच्यते' इति । 'अनृतं कृषावसत्ये च' इति रुद्रः ॥*॥—'प्रमृतम्' इति तु सम्भ्यः पाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः ॥ (१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षणस्य' ॥

उच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

विति ॥ उच्छनम् । 'उच्छि उच्छे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'उच्छः कणश आदाने कणि-शाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्थते । कृच्छति वा । 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गत्यर्था'— (३।४।७२) इति वा क्तः । 'कृतमुच्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुच्छः शिलमृतम्' इति वौपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादिपतितधान्यसंग्रहस्य' ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽप्रार्थनक्रिययोस्तत्कर्मणोर्वा एकैकम् 'याचितायाचितयोः' ॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमनृतम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः (२) ॥*॥ द्वे 'वाणिज्यस्य' ॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उच्चारः

ऋणमिति ॥ अर्थते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधमर्ण्ये' (८।२।६०) इति नलम् । 'ऋणं देये जले दुर्गे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परित उदञ्चयते । 'अञ्जु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्वल्युटः' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ उध्रियते । 'हृन् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धृन् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उच्चारश्चोद्धृतावृणे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणस्य' ॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थेति ॥ अर्थस्य प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुस्यते । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्भो भेदेताः'

(उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं वृद्धिजीवने । वृद्ध्याजीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वृद्ध्याजीविका ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण लोके जीविकायाम्' ॥

याचनयातं याचितकम्

वेति ॥ याचितेन याचनया निवृत्तम् । 'अपमितया-चिताभ्यां कङ्कनौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'याचनया प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) 'उदीचां माडो व्यतीहारे' (३।४।१९) इति क्त्वा । 'कुगति'— (२।२।१८) इति समासः । 'समासेऽनञ्' (७।१।३७) इति ल्यवादेशः । 'मयतेरिदन्त्यतरस्याम्' (६।४।७०) इतीलम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य'— आप्तम् । 'अपमित्य'— (४।४।२१) इति कक् ॥ (१) ॥*॥ 'नियमात्' इति 'विभाषा गुणेऽब्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥ एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य' ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ अधममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्राहकयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥५॥

क्विति ॥ कुसीदार्थं प्रयच्छति । 'कुसीददशैक'— ४।४।३१ इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गृह्णां प्रयच्छति । 'प्रयच्छति गृह्णम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्धुषिभावः' (वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'ऋणं दत्त्वा तद्वृद्ध्या जीवनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कर्षति । 'कृषेर्बुद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २।३।८) इति कुन् ॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् । 'इक्व्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्यास्ति । 'रजः कृषि'— (५।२।११२) इति दलच् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं त्रैहेशशालेयं त्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

क्षयिति ॥ त्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'त्रीहिशाल्योर्दक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामा-

१—लक्ष्यादिन्नन्तोऽपि । 'श्रोत्रियस्य कदर्थस्य वदान्यस्यापि वार्धुषी'—इति स्वामी ॥

न्यस्य' 'कलमादेशोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

यद्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) 'यवकानाम्' (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥*॥ यवकः शुकशून्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यवादिभवनस्य' ॥

तिल्यतैलीनवन्मापोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७ ॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) भङ्गायाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा तिल-' (५।२।४) इति यत्खञौ (१) ॥ (२) ॥*॥ माष्यम् ॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥ उम्यम् ॥ (१) ॥*॥ औमीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥*॥ अणवीनम् ॥ (२) ॥*॥ भङ्ग्यम् ॥ (१) ॥*॥ भाङ्गीनम् ॥ (२) ॥*॥ 'तिलादिभवनस्य' प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौद्रीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मौद्रीति ॥ मुद्रानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥*॥ आदिना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥*॥ कालायीनम् ॥ (१) ॥*॥ कौलथीनम् ॥ (१) ॥*॥ प्रैयङ्गवीणम् ॥ (१) ॥*॥ चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि त्रैयम् 'धान्योद्भवक्षेत्रस्य' ॥

बीजाकृतं तृप्तकृष्टम्

वीति ॥ बीजेन सहकृतं कृष्टम् । 'कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजाकृषौ' (५।४।५८) इति डाच् ।—अबीजं सवीजं संपन्नम् । बीजाकृतम्—इति खामी । तन्न । 'अभूततद्भावे' इत्यस्याननुवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उत्तं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल-' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बीजवापोत्तरं कृष्टस्य' ॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करणजल्पकर्वेषु' (४।४।९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य' ॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन्

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संह्यायाश्च गुणान्तायाः' (५।४।५९) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् । 'कृजो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥ (२) ॥*॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । 'मतजन-' (४।४।९७) इति यत् । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' (वा० १।१।७२) इति तदन्तविधेः ॥ (३) ॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४।४।९१) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

द्विगुणाकृते तु सर्वे द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विहल्यम् * (३) ॥*॥ द्विसीत्यम् ॥ (४) ॥*॥ शम्बास्यास्ति 'कंशंभ्याम्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते । शम्बं कृतम् । 'कृजो द्वितीय-' (५।४।५८) इति डाच् ॥*॥ 'सरित्सैरिभसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्णदेशना । तत्र 'पम्ब संवन्धे' (तु० प० से०) ण्यन्तः । सम्ब्यते । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'द्विवारकृष्टस्य' ॥

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।४५) इति ठञ् (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्रास्थिकः ॥ (१) ॥*॥ कुडवस्य वापः । कौडविकः ॥ (१) ॥ 'वापादौ' इत्यादिना पचाद्यर्थग्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचति (इत्यादि) । 'संभवत्यवहरति पचति' (५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ 'द्रोणादिपरिमितवीह्यादिवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) 'वप्रस्ताते पुमान्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् । केन जलेन दीर्यत इति वा । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'केदाराद्यच्च' (४।२।४०) इति निर्देशादेवम् । 'केदारो द्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षीयते धान्यैरत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । घृन् (उ० ४।५५९) । 'क्षेत्रं भारतादौ भगाङ्गयोः । केदारे सिद्धभूतपत्न्योः' इति हैमः । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

१—केदार एकारवान् 'नमिताः फलभारेण नमिताः शालिमजरीः । केदारेषु च पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः' इति दमयन्तीयमकात् ॥

अस्य तु ।

कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं केदारिकं गणे ॥ ११ ॥

अस्येति ॥ केदाराणां समूहः । 'केदाराद्यच्च' (४।२।४०) ॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) वुञ् ॥ (१) ॥*॥ क्षेत्राणां समूहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इत्यण् ।—'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः । तत्र । 'अचित्-' (४।२।४७) इति ठक्स्तदपवादत्वात् ॥ ॥*॥ (३) 'ठञ् कवचिनश्च' (४।२।४१) चात् केदारादपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) पुंलिङ्गोऽप्ययम् । 'लेष्टुः शण्डे(ठे)ऽपि लोष्टः स्यात्' इति वोपालितः ॥ (१) ॥*॥ लिश्यते, लिशति, वा । 'लिश गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकात्तुन् ।—'कृत्वादयश्च'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृत्तिकाखण्डस्य' ॥

कोटिशो लोष्टभेदनः ।

कविति ॥ कोटिना अग्रेण श्यति 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'मुपि' (३।२।४) इति कः । कोटिरस्यास्तीति वा । लोमादित्वात् (५।२।१००) शः ॥ (१) ॥*॥ लोष्टानां भेदनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोष्टभेदनकाष्ठस्य' 'हेगा' इति ख्यातस्य ॥

प्राजनं तोदनं तोत्रम्

प्रेति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) । 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥*॥ तुद्यतेऽनेन 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ त्रीणि 'वृषभादिप्रेरणदण्डस्य' ॥

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्यतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्वा० उ० से०) । 'अर्तिलघू-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥*॥ अवदार्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । प्यन्तः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुहालादेः' ॥

दात्रं लवित्रम्

देति ॥ दालनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ ल्यतेऽनेन । 'लृञ्' (क्या० उ० से०) । 'अर्ति-' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवित्रस्य' ॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आबध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ यूयते-

ऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दात्री-' (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (२) ॥*॥ युज्यतेऽनेन । 'युजिर् योगे' (ह० उ० अ०) घृन् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वृषादेर्गले युगबन्धनस्य' ॥

अथो फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथविति ॥ फलति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुफले जातीफले फल-कसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्रात्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः । स्वामी तु 'हलम्' इति पठित्वा 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्यत ॥ (१) ॥*॥ ईशाया निर्गतम् । 'निरादयः' (वा० २।२।१८) इति समासः । स्वामी तु 'निष्कान्ता ईषास्मात्' इति विग्रह्य 'निरीषम्' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥*॥ मुकुटस्तु—कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५)—इति वदन् (कूटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) उचितः । न तु कः । प्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् ॥ (३) ॥*॥ फालयति । 'त्रिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । प्यन्तादच् (३।१।१३४) । 'फाल उत्प्लुतौ । क्लीबं सीरोपकरणे पुंसिशंकरसीरिणोः' () ॥ (४) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०) । 'कृषिवृश्चयोः किक्' (उ० २।४०) । 'कृषिकाङ्क-षिकौ फालकृषकौ' इति रुद्रात् क्रियामपि ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) तु कृषकः । स्वामी तु—'शिल्पिनि ध्वुन्' (३।१।१४५)—इत्याह । तत्र । फलस्य शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच्च । 'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके लभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्चापि 'फालस्य'—इति कलिङ्गः—द्वयं यत्र काष्ठे फालो निबध्यते तस्य । अन्यद्वयं तु फालस्य—इति स्वामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

लेति ॥ लङ्गति । 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से० । बाहुल-कात्कलच् । दीर्घश्च ।—'कलम्बा(म्बला)दयश्च'—इति मुकुट-स्त्वपाणिनीयः । 'लाङ्गली तोयपिप्पल्यां क्लीबं तु कुसुमा-न्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णे 'हालः' (३।१।१३४) ॥*॥ अपि । 'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः ॥ (२) ॥*॥ गां भूमिं दारयति । ल्युट् (३।३।११३) ।—गौर्भूमिर्दा-र्यतेऽनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । नन्धादि (३।१।

१—स्वामिग्रन्थे तु 'कुन् शिल्पिसंज्ञयोः'—(उ० २।३२)—इत्येव पाठो दृश्यते ॥

१३३) ल्युर्वासुकुटः । तत्र । ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽ-
संभवात् ॥ (३) ॥*॥ सिनोति, सीयते, वा । 'षिञ् बन्धने'
(स्वा० उ० अ०) । 'सूतिमिचीनां दीर्घश्च' (उ० २।२।५) इति
कन् दीर्घत्वं च । 'हलतिगमकौ सीरौ' इति दन्त्यादौ
रभसः । 'सीरः स्यादंशुमालिनि । लाङ्गले' इति हैमः ॥ (४)
॥*॥ चलारि 'हलस्य' ॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

अथेति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमे' (दि० प०
से०) अग्रादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगस्य
कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात्

इति ॥ ईष्टे 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'इशु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां
लाङ्गलदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्ररभसौ । 'ईशः स्वामिनि
रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥*॥ ईषते ।
'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।
१३५) उभयत्र करणे 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यो वा ।
'ईषा पेटी मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१)
॥*॥ लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हलयुगयोर्म-
ध्यकाष्ठस्य' ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीति ॥ सीयते । 'षिञ् बन्धने' । (स्वा० उ० अ०)
क्तः (३।२।१०२) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति भुव-
म् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) क्तः
'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम्—इति मुकुटः । तत्र ।
'यतिस्यतिमास्था-' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन
बाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्वयोमगङ्गा च जानकी'
इति दन्त्यादौ रभसः । 'सीता जनकजागङ्गाभेदयोर्हलप-
द्धतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ् खप्ते'
(अ० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः
सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च
शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति तालव्यादौ धर-
णिः ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'लाङ्गलकृतरेखायाः' ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

ष्विति ॥ मेध्यन्ते पशवोऽत्र । 'मेधु संगमे' (भ्वा०
उ० से०) इन् (उ० ४।१।१८) । स्वामी तु—'मेधिः' इति
पठति । तत्र 'मेधु संगमे' इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'धान्यखले पशुबन्धनस्तम्भस्य' ॥

आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्

आश्विति ॥ अश्रुते । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) ।
'कुवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु व्रीहिशीघ्रयोः' इति
हैमचन्द्रः । 'तृणबीजं तु श्यामाको, व्रीहिराशु च पाटलः'
इति (पर्याये) क्लीबमाशु । 'आशु स्याद्व्रीहिशीघ्रयोः' इति
रत्नमालायामपि क्लीबम् ॥ (१) ॥*॥ वर्हेत्युपचयं गच्छति ।
'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।
१२०) इति इन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । व्रीयते ।
'व्रीङ् गलाम्' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद् हिक्, वा ॥
(२) ॥*॥ पाटं लाति । कः (३।२।३) । पाटलो वर्णोऽस्या-
स्ति, इति वा ॥ (३) ॥*॥ पाटलः, व्रीहिः, आशु, च इति
नामत्रयम् । आशुनामा व्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्वय-
म्—इति सुभूतिः । 'आशुव्रीहौ पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलि-
ङ्गवान्' इति रुद्रः ॥*॥ त्रीणि 'पष्टिकादेः' ॥

सितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

सीति ॥ सितं शूकं यस्य, इति मध्यतालव्यः ॥*॥—
(शितशूकः) द्वितालव्यः—इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ यौति ।
यूयते वा । अच् (३।१।१३४) । अप् (३।३।५७) वा० ।
'यवो धान्येऽपृथक्कतौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवा-
नाम्' ॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तविति ॥ तक्ति । तक्थते वा 'तक् सहने हासे च'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओलम्, च । ('तोक्मं
कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'अपक्वयवस्य' ॥

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) अण्
(३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः-' (३।२।३) इति कः ।
'आतः-' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तत्र । जिति
णिति परे विहितस्य युक्तः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ सति
जीवे इनः प्रभुः । 'संज्ञायाम्' (२।१।४४) इति समासः ।
'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलक् । सतीनं वायुं करोति । 'अ-
न्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।—प्रज्ञायणि (५।
४।३८) 'सतीनकः' अपि—इति माधवी ॥ (२) ॥*॥
हरति । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृहभ्यामेणुः'
(उ० २।१) । 'हरेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके' इ-
ति रभसात्पुंसि ॥ (३) ॥*॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ'
(५।२।११५) इति ठन् ॥ (४) ॥*॥ 'कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः
सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्गो ज्ञेयः' इति व्याडिः ॥*॥
चत्वारि 'रेणुकस्य' ॥

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दूष वैकृले' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुड् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७२) । द्रवति । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । कौश्वसौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कोद्रवस्य' ॥

मङ्गल्यको मसूरः

मेति ॥ मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥॥ मस्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसे-रुन' (उ० ५।३) इत्यूरनि दीर्घमध्यः ।—'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (ऊ० ४।९०) इत्यूरः—इति मुकुटस्त्वैतत्सूत्रा-ज्ञानमूलकः 'मसेश्च' (उ० १।४३) इत्यूरनि ह्रस्वमध्यश्च । 'वैश्यायां त्रीहिभेदे च मसूरा मसुरा खियाम् । मसूर-मसुरौ पुंसि द्वावेतावपि चैतयोः' इति रभसः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मसूरस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

वनमुद्रे

अथेति ॥ मङ्कति, मङ्क्यते वा । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'घा गति-निवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । मकुट-श्वासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात्' (८।३।१०६) इति षत्वम् । मु-कुटस्तु—आद्यचमुकारमाह ॥॥ विश्वमेदिन्योस्तु 'मुकुष्ठो त्रीहिभेदे स्यात् (मकुष्ठो मन्थरेऽन्यवत्) इति टवर्गद्विती-यान्तः ॥ (१) ॥॥ मिनोति । 'डुमिच् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०) । 'भृमृशीङ्' (उ० १।७) इत्युः । मयश्वासौ स्थकश्च । मुकुटस्तु—मयति । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिब-न्धकः । 'ष्टक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मयस्य स्तको मयष्टकः । नैरुक्तो वर्णविकारः—इत्याह । तत्र 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) अप्ययुक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥॥ वनस्य मुद्रः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'वनमुद्रस्य' 'मोट' इति ख्यातस्य ॥

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

सेति ॥ सरति ह्येहोऽस्मात् । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तैरपः षुक्च' (उ० ३।१।४१) इत्यपः पुगागमश्च । 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्त्रेहश्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥॥ तन्तुना भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥॥ स्वामी तु—तुदति । तु-न्तुभः—इत्याह । बाहुलकादुभच् । पृषोदरादिः (६।३।

१०९) ॥ (२) ॥॥ कन्दति, कन्दयति, वा । 'कदि हिंसा-याम्' (कदि आह्वाने रोदने च) (भ्वा० प० अ०) । 'कृक-दिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । अनिलत्वात् नुम् । स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'सर्ष-पस्य' ॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिषपः' सिते तस्मिन् रक्षोघ्नो भूतनाशनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'श्वेतसर्षपस्य' ॥

गोधूमः सुमनः समौ ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुधेरूमः' (उ० ५।२) । 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधित्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ सुष्टु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रभसः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुलमासः

स्येति ॥ यौति 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृवादि-भ्यो नुन्' (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (१) ॥॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) । दन्त्यान्तः इति मुकुटः ॥॥ कुत्सितो माषः । 'कुलमाषो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥॥—कुलमाषोऽर्धस्त्रिन्नो यवादिः—इति स्वामी ।—शूकशून्यो यवादिः—इति रक्षि-तादयः ॥॥ द्वे 'अर्धस्त्रिन्नस्य यवादेः' ॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥॥—हरीणां मन्थं जनयति । 'अ-न्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः—इति मुकुटः । तत्र । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिभिर्मन्थ्यते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चणकस्य' ॥

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

द्वाविति ॥ निष्फलस्तिलः । 'तिलान्निष्पलात्पिञ्जपेजौ' (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिररण्यप्रभवस्तिलः ॥॥ द्वे 'तैलही-नतिलस्य' ॥

क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षेति ॥ क्षौति । 'डु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । ण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । ('क्षवः क्षुते राजिकायाम्' इति मेदि-

नी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुधामभिजनयति । नन्द्यादिः (३।१।१३३) ॥*॥—क्षुतमभिजनयति । 'क्षुताभिजननः'—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ राजति, राजयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ कृष्णैव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ असुरस्येयम् । अण् (४।३।१२१) । अस्यति वा । 'असेरन्' (उ० १।४२) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'कृष्णसर्षपस्य' 'राई' इति ख्यातस्यः ॥

स्त्रियौ कङ्कुप्रियङ्गू द्वे

स्त्रीति ॥ कमङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तो वा । मृग्यवादिलात् (उ० १।३७) कुः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मित्वादिलात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रियङ्गोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

अतेति ॥ अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अल्यविचमि-' (उ० ३।११७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'विभाषा तिलमाषोमा-' (५।२।४) इति निपातना-न्मक् इति वा । 'उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्षौति, क्षूयते, वा । 'डु क्षु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुष्टु-सु-' (उ० १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकलान् गुणः ।—क्षुवते—इति मुकुटस्य प्रमादः । क्षौतेरादादिकलात् । 'क्षु-मातसीनीलिकयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अ-तस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलामानयति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीष् (४।१।१४) । मातुलस्य धनूरस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपाध्या-ययोर्ङीषानुक्' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । अनया वा । 'भञ्जो आमर्दने' (रु० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शस्यशणाह्वये' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य' ॥

व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

व्रीति ॥ व्रीहिविशेषः । अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अणश्च' । 'धान्ये निट्' (१।८।९) इत्युः । 'अणुव्रीह्यल्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ॥

किंशारुः शस्यशूकं स्यात्

किमिति ॥ किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शू हिंसा-याम्' (क्या० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इत्युण् । 'अथ किंशारुर्धान्यशूके शरेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य शूकम् ।—शस्यस्य शूकः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य' ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादिलात् (५।२।१००) शः । कणिनं स्वावयवं श्यति वा । 'शो तनूकरणे' दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कणिशो धान्यशीर्षके' इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यमञ्जर्याः' ॥

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः

धेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'धान्यं तु व्रीहौ धान्याके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्रीणाति । 'व्री वरणे' (क्या० प० अ०) । व्रीहिशा-ल्योर्ढक् (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'व्रीहिः सामान्य-धान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्यम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्तम्बं करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) । व्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यसामा-न्यस्य' ॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्यः स्तोऽम्बजवकौ' (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥*॥ गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'संपदादिकिप्' (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आदिना व्रीहियवादिग्रहः ॥*॥ द्वे 'यवादीनां मूलस्य' ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नल्यनेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । नालयति । अच् (३।१।१३४) वा । डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी कुहन-चर्चायां घटिकागण्डद्वयोः । नाले गुणान्तरे ज्ञायौ' इति हैमः

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यानुच्यन्ते । व्रीहि (१) यव (२) मसूर (३) गोधूम (४) मुद्ग (५) माष (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रव (११) मुकुष्ठक (१२) कलाय (१३) कुलत्थ (१४) घठ (१५) सर्षप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) सूत्रे तु 'शणसप्त-दशानि धान्यानि' इत्युक्तम् ॥ २—गुणान्तरं चर्मरज्जुविशेषः । तत्र यथा 'नाडीभिर्नखते युगम्' —इत्यनेकार्थकैरवाकरौमुदी । 'व्रणान्तरे' इति पाठ आसीत् ॥

॥ (१) ॥*॥ 'नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके' इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) । बाहुलकादीर्घः । काण्यतै वा । 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे दुस्कन्धेऽवसरे शरे । सह श्लाघाम्बुषु स्तम्बे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस्य गुच्छस्य ॥*॥ त्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य' ॥

पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

पेति ॥ पलति, पल्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्' (उ० १।११८) ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ स काण्डः ॥*॥ एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य' ॥ कडङ्करो वुसं क्रीवे

केति ॥ गृणाति 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा अच् (३।१।१३४) । कडस्य गरः । 'कडंगर' (५।१।६९) इति निर्देशान्मुक् । यद्वा कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१०८) । कड् च तदङ्गं च । कडङ्गं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥*॥ 'कडङ्कर' इति हरदत्तपाठे कृञ् धातुः ॥ (१) ॥*॥ वुसति 'वुस उत्सर्गे' । (तु० प० से०) । 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रवीपः) ॥*॥ 'वुषवेषतुषा रतोषाः' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलालादिक्षोदस्य' ॥

धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥

धेति ॥ धान्यस्य लक् ॥ (१) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'इगुपध' (३।१।१३६) इति कः । 'तुषस्तु धान्यत्वचि विभीतके' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुषस्य' ॥

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

श्विति ॥ श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । 'उल्लकादयश्च' इति साधुः । (उ० ४।४१) । 'शूकोऽनुको-शशृङ्गयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ श्लक्ष्णं कृशं च तत्तीक्ष्णं च तदग्रं च ॥ (२) ॥*॥ किंशारोन्यः शूको निर्दिष्टः । शू-कधान्यशमीधान्यवेदार्थं वा पुनरुक्तः ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णाग्र-धान्यस्य' ॥

शमी सिम्बा

शेति ॥ शाभ्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफ-लायां च शिम्बिकायां च बल्गुलौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ समति 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च'

(उ० ४।९५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । ('शिम्बा' । 'शिमिः' 'शिम्बिः' इत्यपि)—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिम्बायाः' 'छिमि' इति ख्यातायाः ॥

त्रिषूत्तरे ।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः ॥

ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्य-वत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् । राधेः (स्वा० प० उ०)—इति स्वामी । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संपन्नं वा । रक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्यते स्म । 'वस आच्छाद-ने' (अ० आ० से०) 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बहुलीकरणयोग्यस्य धान्यराशेः' ॥

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुली-कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बहु मानं लाति । कः (३।२।३) अवहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥*॥ 'राशी-कृतस्य' । (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिद्धं तत्पूतं निर्वुसीकृ-तम्' इत्युक्तम्) ॥

मापादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'मापो मुद्रौ राजमाषः कुलत्थश्चणकस्तिलः । काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः' इति रत्नकोषः ॥*॥ शमीप्रभवं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मापादिश-मीधान्यस्य' ॥

शूकधान्ये यवादयः ।

श्विति ॥ शूकयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गो-धूमादिः । एकम् 'यवादिशूकधान्यस्य' ॥

शालङ्घः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च

शेति ॥ शाब्ध्यते । 'शाट् आश्लाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । डलयोरैक्यम् । इन् (उ० ४।१।१८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।९०) ॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्' ॥

१—'राजार्थम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामिग्रन्थे हैम-व्याख्यायां च दृष्ट्वा अनुकूलत्वाच्च धृतः ॥

पुंस्यमी ॥ २४ ॥

विविति ॥ अमी माषायाः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥ नि त्रियन्ते । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'नौ वृ धान्ये' (३।३।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'स्यान्नीवारो वणिजके वास्तव्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥ बहुवचनेन श्यामाकादिग्रहः ॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एधते । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगध्वादिवात् (उ० १।३।७) कुः ॥ (१) ॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे गवार्थं दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देह रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मृगध्वादिवात् (उ० १।३।७) कुः । नैरुक्तो दकारस्य डः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१३) इत्यलुक् । 'गवेडुः'—इत्याह मुकुटः ॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य' ॥

अयोप्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽग्रेऽस्य ॥ (१) ॥ मुस्यति अनेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०।६) इति कलच् । 'मुसलं स्यादयोऽग्रे च पुनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णाग्रहगोधिकयोरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ द्वे 'मुसलस्य' ॥

उदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।४) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुलूखलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ द्वे 'उदूखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्फोट्यतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ शूर्पयति, शूर्प्यतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।३।१०८) इति घोवा । 'शुभशतकिंशारशूर्पाञ्जिकम्' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥ 'सूर्पे च' इति पाठादित्यादिरपि ॥ (१) ॥ द्वे 'शूर्पस्य' ॥

चालनी तितउः पुमान् ।

चेति ॥ चाल्यते । अनया वा 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः' इति कात्यः ॥ (१) ॥ द्वे तनोति । तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ड उः सन्वच्' (उ० ५।५।२) । 'चालनं तितउः

प्रोक्तम्' इति ह्रीवकाण्डे रत्नकोषः । 'नस्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥ द्वे 'चालन्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्युवति ॥ सीव्यते स्म । 'पितु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।१०२) । 'च्योः-' (६।४।१९) इत्युट् ॥ 'स्योनप्रसेवौ' इति मुकुटः । तत्रौणादिको नः । 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रभसः ॥ (१) ॥ प्रसीव्यते 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्दत्तौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ द्वे 'वस्त्रशणादिनिर्मितस्य' 'थैला' इति ख्यातस्य ॥

कण्डोलपिटौ

केति ॥ कण्ड्यते । 'कडि भेदने' (उ० प० से०) । 'पेटिकडिकण्डिभ्य ओलच्' (उ० १।६।६) ॥ (१) ॥ पिटति । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मकर्तरि 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ कुनि (उ० २।३।२) 'पिटकः' अपि ॥ 'पिण्डः'—इति स्वामी । तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संप्राते' (भ्वा० आ० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोले बले सांद्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिलहकयोरपि । ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात्क्रीवमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितभाण्डस्य' ॥

कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किलिजेऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ किल्यतेऽनेन । 'किल शैल्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किलेर्जातः । जनेः 'पञ्चम्यामजतौ' (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुकुटः । तत्र । कृद्योगे षष्ठ्या विशेषविधानात् ॥ (२) ॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥

समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥ महच्च तदनश्च—(अनसोपकरणं लक्ष्यते) । 'अनोश्मायः-' (५।४।९४) इत्यादिना

१—उज्ज्वलदत्तादिग्रन्थे तु 'कपिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्' इत्यानुपूर्वी दृश्यते । तस्माद्वाहुलकादोलच् ।

टच् ।—महदनोऽस्य—इति स्वामी । तत्र । ‘अनोदमायः—’
इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘पाकस्थानस्य’ ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । ‘गोरत-
द्धित’ (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् ‘तस्येदम्’ (४।
३।१२१) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नैत्रमस्य ।
पुरोगुः । ‘गोत्रियोः—’ (१।२।४८) । ततः प्रज्ञायण् (५।४।
३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘महानसा-
धिकृतस्य’ ॥

सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन् । ‘ऋक्पूर—’ (५।४।७४)
इत्यः । ‘कुसुयुभ्यश्च’ इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसान् । ‘पु
प्रसवादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘सुश्रभ्यां निच’ (उ० ३।२६)
इति पो दीर्घश्च ।—‘युकुसूनां किच्च’—इत्यपाणिनीयम् । सूपं
करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) ॥ (१) ॥*॥ वल्लनम् । ‘वल्ल
संवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वल्लिः’ सौत्रो वा प्रीतौ ।
भावे घञ् (३।३।१८) । वल्लोऽस्यास्ति । ‘अन्येभ्योऽपि—’
(वा० ५।२।१०९) इति वः । वल्लं वाति । ‘आतोऽनुप—’
(३।२।३) इति कः । ‘बल्लवः सूपकारे स्याद्भीमसेने च गोदु-
हि’ इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अरालं कुटिलं चरन्ति ‘चरति’
(४।४।८) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् ।
‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ सूदन्ति छागा-
दीन् । ‘षूद हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । कः । (३।१।१३५) वा । ‘सूदस्तु कथितः सूपकारे
च व्यजनान्तरे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ ओदनं
शिल्पं येषाम् । ‘शिल्पम्’ (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥
गुणयते । ‘गुण निमन्त्रणे’ (जु० उ० से०) अदन्तः । अच्
(३।१।१३४) । ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागे शौर्यादिसंख्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरञ्जुषु । शुक्लादावपि
बुध्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त ‘पाककर्तुः’ ।—
आद्यद्वयं व्यजनकारस्य—इति स्वामी ॥

आपूपिकः कान्दविको भक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । ‘तदस्य पण्यम्’ (४।
४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतं । ‘संस्कृतं

२—इदं च ‘अत उत्’ इत्यन्तमसंगतम् । ‘न पूजनात्’ (५।
४।६९) इत्यनेन समासान्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । ‘कुसुयुभ्यश्च’ ।
इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावात् निर्मूलत्वात् । अत एवैतज्जन-
केनापि सिद्धान्तकौमुद्यां हलन्तनपुंसकप्रकरणे ‘स्वप्’ शब्द उदा-
हृतः ॥ २—‘चरति’ इत्यत्र ‘तेन’ इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चि-
न्त्यमेतत् ॥

भक्षाः’ (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य । ठक् (४।
४।५१) ॥ (२) ॥*॥ भक्षं करोति । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११)
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘भक्ष्यकारस्य’ ॥

इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मेति ॥ अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र । शकन्वादिः (वा० ६।
१।९४) । ‘अश्मन्तमञ्जुमे चुल्ल्यां मरणेऽनवधावपि । क्षेत्रेऽ-
पि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘अस्वन्तः’ इति पाठे असू-
नामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र ‘धाजः’ (जु० उ०
अ०) ल्युट् (३।३।११७) । ‘उद्धानमुद्गते वाच्यलिङ्गं चुल्ल्यां
नपुंसकम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ ‘उद्धानम्’ इति
पाठे तु—उद्धानायतेऽत्र । ‘ध्मा शब्दादौ’ (भ्वा० प० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ अधिश्रियतेऽत्र ‘श्रीञ्
पाके’ (क्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।
डीप् (४।१।१५) ॥ (३) ॥*॥ चुल्लयतेऽत्र । ‘चुल्ल भावक-
रणे’ (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘चुयतेऽत्रा-
मिरिति वा’ । ‘चुद प्रेरणे’ (जु० प० से०) । बाहुलकालिक् ।
‘कृदिकारात्’ (ग० ४।१।४५) इति वा डीप् ॥ (४) ॥*॥
अन्यतेऽत्र । ‘अति बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वल्
(३।३।१०९) । ‘अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ ।
चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका’ (इति
मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘चुल्लयाः’ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम् । धाजः (जु० उ० अ०)
ल्युट् (३।३।११६) । ‘टिड्ढा—’ (४।१।१५) इति डीप् ।
कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ अङ्गारणां शकटी ॥ (२)
॥*॥ हसति । ‘हसे हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘लटः शतृ-’
(३।२।१२४) । ‘शप्श्यनोः’ (७।१।८१) इति नुम् । ‘हस-
न्यङ्गारधान्यां च मल्लिकाशकिनीभिदोः’ इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ ‘कृत्वल्युटः’ (३।३।११३) इति ल्युट् । ‘टिड्ढा—’
(४।१।१५) इति डीप् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘अङ्गारशक-
ट्याः’ ‘बोरसी’ इति ख्यातायाः ॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । ‘अगि गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अ-
ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्’ (उ० ३।१३४) । अङ्गमियति वा ।
‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) । ‘अङ्गार-

१—स च सामिनिरभिश्च । तत्र सामौ यथा—‘अङ्गारचु-
म्बितमिव व्यथमानमास्ते’ इति । निरसौ यथा—‘कलङ्कस्तत्रलो
व्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम्’ इत्यादि प्रयोगः—इति मुकुटः ।

मुत्सुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुत्सुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।३।११४) । न लातमस्य ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उत्सुकदर्वि-' (उ० ३।८४) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्ठस्य' ।—त्रयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

क्लिष्टेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

क्लीति ॥ अम्बयतेऽत्र वा । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरीषा-दयश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोपरौषधम्' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं' रणे भ्राष्ट्रे क्लीवं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आघ्रातकेऽनुतापे च 'अनिमिषो मत्स्यदेवयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ भृज्यतेऽत्र । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'भ्रस्जिगमिनमि-' (उ० ४।१६०) इति घृन्वृद्धी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जनपात्रस्य' ॥

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कुः । 'वा' इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ स्त्रियते-ऽस्यात् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ।—'वा स्त्रियाम्' इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥

अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इन् (उ० ४।११८) वा । अलिं सामर्थ्यं जरयति, जृणाति, वा । 'जृप् वयोहानौ' (भ्वा० प० से०) । 'जृ वयोहानौ' (क्र्या० प० से०) वा । अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१) ॥*॥ मणति । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधा-तुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महा-कुम्भस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । घञ् (३।३।१८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।६१) 'कर्करि

भाण्डभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आ लुनाति । 'लूञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥*॥ ह्रस्वपाठे आलाति 'ला दाने' (अ० प० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'आलुर्गल-न्तिकायां स्त्री क्लीवं मूले च भेलके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । 'उगितश्च' इति ङीप् । (४।१।६) । 'शप्-श्यनोः-' (७।१।८१) इति तुप् स्वार्थे कन् । (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गलन्तिकायाः' 'करवती' इति ख्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपक्वनिष्काशनसाधनस्य—इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ वन्धे' (भ्वा० प० से०) 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठत्यत्रौदनादि । 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थाचति-' (उ० १।१।१६) इत्यालच् । स्थल्यत्र वा । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादीण् (३।१।४०) । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीप् । स्थालं च । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओ-खति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ ('उषा' इति) मूर्धन्यपाठे 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्' (उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कुण शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः कित्' इति डः—इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्राभावात् । 'कादेः कित्' (उ० १।१।१५) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । 'कुण्डमभ्यालये मा-नभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवलीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ओदनादिपचनपात्रस्य' ॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ॥*॥ तालव्या-न्तपाठे कलं शवति । 'शु गतौ' () । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्ब-शूकरपांशवः । कलशः शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथा' इति शभेदः । स्त्रियां जातित्वान्ङीप् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्त्रियां घटी । 'घटाः समाधिभेदे ना शिरः कूटकुटेषु च । घटः घटनगोष्ठीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

१—उचितमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योत्सुकार्थकतोक्तेः ।

२—'अनिमिषशब्दार्थपरमिदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः ॥

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ नियतं पित्र-
न्यनेन । ‘घञर्थे कः’ (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥*॥ कुटनि-
पावप्यस्त्री (स्त्रियौ) ॥*॥ चत्वारि ‘घटस्य’ ॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । ‘शृ हिंसायाम्’ (क्र्या० प० से०) ।
‘कृदोरप्’ (३।३।५७) । शृणाति वा । अच् (३।१।१३४)
शरं शराद्वावति अण् (३।२।१) । अच् (३।१।१३४) वा
॥*॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । ‘वृधु वृद्धौ’ (भ्वा० आ० से०) । शानच् (३।२।
१२४) । शप् (३।१।६८) । मुक् (७।२।८२) । ‘संज्ञायां
कन्’ (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पात्रभेदस्य’ ॥

ऋजीपं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जति । ‘अर्ज अर्जने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अर्जेरुज च’ (उ० ४।२८) इतीषन् ॥*॥ ‘ऋचीषम्’ इति
पाठः—इति कश्चिद् । ‘ऋच् शब्दे’ (उ० प० से०) बा-
हुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥*॥ पच्यतेऽत्र । ‘करणा-’ (३।३।
११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पिष्ट-
पाकोपयोगिनः पात्रस्य’ ‘तवा’ इति ख्यातस्य ॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कमिति ॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०)
‘आयादयः-’ (३।१।३१) इति णिङ् न । वृत्तवदिहनिक्मिक-
षिभ्यः सः’ (उ० ३।६२) । ‘कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये
मानेऽसुरे तु ना’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पीयते, इति
पानम् । ल्युट् (३।३।११३) । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘पानपात्रस्य’ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

क्रिति ॥ कुत्सितं तन्यते । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । बाहुलकात् कृः, टिलोपश्च । कौति । ‘कु शब्दे’ (अ०
प० अ०) । बाहुलकात् कृस्तुक्च वा । ‘कुत्वा डुपच्’ (५।
३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृत्तेश्चर्मणः ॥*॥ स्नेहस्य
तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।

सैवेति ॥ ‘सा’ इति निर्देशात् कुतूः स्त्रीलिङ्गः ॥*॥
अल्पा कुतूः । ‘कुत्वा डुपच्’ (५।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ ए-
कम् ‘अल्पतैलघृतादिपात्रस्य’ ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

सेति ॥ आ उप्यतेऽत्र । ‘डुवप् बीजतन्तुसंताने’ (भ्वा०
उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ ‘भदि कल्याणे
सुखे च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोद-
रादिः (६।३।१०९) ॥*॥ भणति । ‘भण शब्दे’ (भ्वा० प०
से०) । ‘जमन्ताडः’ (उ० १।११४) । प्रज्ञायण् (४।४।३८) ।

‘भाण्डं मूलवणिग्वित्ते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयो-
र्मध्ये भूषणे भाजनेऽपि च’ इति (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पाति ।
‘पा रक्षणे’ (अ० प० अ०) । पिबत्यनेन वा । ‘पा पाने’
(भ्वा० प० अ०) घृन् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥*॥ अमति
‘अमगत्यादिषु’ (भ्वा० प० से०) ‘अमिनक्षियजिवधिपति-
भ्योऽत्रन्’ (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥*॥ भाजयति । ‘भाज
पृथक्कर्मणि’ (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।१।११३) ॥ (५)
॥*॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमावपनादिशब्दवाच्यम् ॥*॥
पञ्च ‘भाण्डस्य’ ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ दृणाति ‘दृ विदारणे’ (क्र्या० प० से०) ।
‘वृद्धभ्यां विन्’ (उ० ४।५३) ॥*॥ ‘कृदिकारात्-’ (ग०
४।१।४५) इति ङीषि दर्वी च । ‘(दर्वी पणातर्द्वीः’
इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद्धिन् ॥ (२) ॥*॥ खजति ।
‘खज मन्थे’ (भ्वा० प० से०) । ‘खजेराकः’ (उ० ३।१३) ॥
(३) ॥*॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥*॥ त्रीणि ‘द-
र्व्याः’ ‘करछुली’ इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ।

स्यादिति ॥ तरति । ‘तृ हवनतरणयोः’ (भ्वा० प०
से०) ‘त्रो दुद च’ (उ० १।८९) इत्युः, दुडागमश्च । त-
र्दिति । ‘तर्द हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । तृणाति वा । ‘उ-
तर्दिर् हिंसानादरयोः’ (ह० उ० अ०) इति वा । बाहुल-
काद् ॥ (१) ॥*॥ हस्तप्रतिकृतिः । ‘इवे प्रतिकृतौ’ (५।३।
९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥*॥ एतत्साह-
चर्यात्पूर्वः पुंसि ॥*॥ द्वे ‘दर्वीभेदस्य’ (पञ्चापि पर्यायाः ।
उक्तहैमापुरोधात्) ॥

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुः

अस्त्रीति ॥ श्यति । धातुक्षयकारिणात् । ‘शो तनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शक्नोत्यनेन भोक्तुम् ।
‘शक्नु शक्तौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति
घञ् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तौ द्रुमविशेषे च पुमा-
न्, हरितकेऽस्त्रियाम्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।३।१२७) स्वार्ये कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) । हरति, हियते वा । ‘हज् हरणे’ (भ्वा०
उ० अ०) । ‘ह्रयाभ्यामितन्’ (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० ५।
४।५) ॥ (२) ॥*॥ शीक्यते शीकते । ‘शीकृ सेचने’ (भ्वा०
आ० से०) । बाहुलकाद् रुगह्रस्वौ गश्च । शिनोति । ‘शिञ्
निशाने’ (स्वा० उ० अ०) ‘जन्वाद्यश्च’ (उ० ४।१०२)
इति साधुः, इति वा । ‘शिशुर्ना शाकमात्रे च शोभाजनम-
हीरुहे’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘वास्तुकादेः
शाकस्य’ ॥

अस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडति 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कड-
कडिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥ डलयो-
रैक्यम् । केन लम्बते वा । 'लवि अवलंसने' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बी' शाकभेदे, स्यात्कडम्बशरयोः
पुमान्' (इति मेदिनी) । ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके
कलम्ब्यपि' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाकनालस्य' ।
(—त्रीणि—इति मुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः ।

वेसेति ॥ वेसनम् 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयति वृणोति वा । 'वृञ् वरणे'
(स्वा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ उप-
स्करोति व्यञ्जनेन समवैति । कृजः (तु० उ० अ०) । अच्
(३।१।१३४) 'समवाये च' (६।१।१३८) (इति सुट्) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'संस्कारार्थे दीयमानस्य हिङ्गवादेः' ।—हि-
ङ्गीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठीसर्षपादेः—इति मुकुटः । 'चित्र-
कं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचव्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेतत-
ण्डुलाश्च समंशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियो-
जयेत्' इत्यात्रेयसंहिता ।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश
पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं
मेथिकायाः । एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यम् । त्रीणि पला-
नि मरीचस्य, अर्धपलं रामठस्य, । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य
संमर्दितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिभ्यति । 'तिम आर्द्रभावे' (दि० प० से०) ।
'अनी(ली)कादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥
चकति(ते) 'चक तृत्तौ प्रतीघाते च' (भ्वा० आ० से०) ।
'चकिरम्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चुक्रं वृ-
क्षाम्ले चाङ्गेर्या स्त्री पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ वृक्षस्याम्लम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिन्तिडी-
कस्याम्लभेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य ।—बल्लीविशेष-
स्य—इत्यन्ये ॥

अथ वेल्जम् ॥ ३५ ॥

मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।

अथेति ॥ वेल्जनम् । 'वेल् चलने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । वेल् जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) ।

१—अत एव 'नाला न ना पञ्चदण्डे नाली शाककडम्बके'
इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥ २—सिद्धा-
न्तकौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप' ग्रहणमकृतोत्तरसूत्रे 'चात्प्रागुक्तयो-
र्धर्मयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्' (६।३।१३५) इति सूत्रेण
समवायेऽपि सुट् ॥

अन्तर्भावितपण्यर्थः । 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः ॥
(१) ॥*॥ भ्रियते विषमनेन । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०) । बाहुलकादीचः ॥*॥ (मरिचम्) ह्रस्वमध्यमपि ॥
(२) ॥*॥ कोलति । 'कुल संस्थाने' (भ्वा० प० से०) ।
'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा०
॥ (३) ॥*॥ कर्षति ॥ 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०)
'कृषेर्वेणं' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वा-
यसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्गौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषि-
ति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् क्लीवे मरिचलोहयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ऊपति । 'ऊप दाहे' 'रुजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।११३) । 'ऊषणं
मरिचे क्लीवं कणायामूषणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥*॥
(उपणम्) इति ह्रस्वपाठे । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०)
संज्ञापूर्वकलाङ्गुणाभावः ॥ (५) ॥*॥ धर्मपत्तने जातम् ।
'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकलान्न वृद्धिः ॥
(६) ॥*॥ षट् 'मरीचस्य' ॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः' सौत्रः । 'जोरी च' (उ० २।
२३) इति रक् । जिनाति वा । 'ज्या वयोहानौ' (क्या० प०
अ०) 'ज्यश्च' इति रक् । 'संज्ञायाम्—' (५।३।७५) । इति
कन् ॥ (१) ॥*॥ जरयति 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) ।
नन्दादिल्युः (३।१।१३४) । 'जरणं हिङ्गुनि स्मृतम् । ज-
रणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौवर्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥
(२) ॥*॥ अजमजति । 'अज गतिकेपणयोः' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ङीप् (४।१।१५) 'बहुलं तणि'
(वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥*॥ कणति । 'कण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणा जी-
रककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'जीरकस्य' ॥

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

क्रिति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'कृ-
दोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति
षत्वम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पल्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१)
॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।
यद्वा कारणम् । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । ण्यन्तः ।
संपदादि क्तिप् (वा० ३।३।१०८) । कारमवति । 'अव रक्ष-
णादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ङीप् (४।१।१५)
संज्ञापूर्वकलान्न वृद्धिः । यत्तु—कारोरियम्—इति मुकुटः ।

१—वाक्यस्य 'रकि ज्यः संप्रसारणम्' इति (१।२।४ सूत्रस्य)
भाष्यसूचकम् ॥

तत्र । वृद्धत्वाच्छस्य (४।३।११४) प्रसङ्गात् । यदपि—कस्य वायोरारवोऽस्याम्—इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् । ‘कारवी मथुरादीप्यलकपत्रीकृष्णजीरके’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । ‘प्रथ प्रख्याने’ (जु० प० से०) । ‘प्रथिप्रदिप्रस्त्रां संप्रसारणम्—’ (उ० १।२८) इति कुः । ‘वोतो गुणवचनात्’ (४।१।४४) इति डीष् । ‘पृथ्वी भूमौ महत्यां च लकपत्र्यां कृष्णजीरके’ इति विश्वः ॥*॥ (३) ॥*॥ ‘पृथुः स्यान्महति त्रिषु । लकपत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमान्मौ नृपान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ उपकुञ्चति । ‘कुञ्च कौटिल्ये’ (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘कृष्णवर्णे जीरके’ ॥

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात्

आर्द्रेति ॥ आर्द्रायां जातम् । ‘पूर्वाह्णापराह्णार्द्रा—’ (४।३।२८) इति वुन् । आर्द्रयति जिह्वाम् । कुन् (उ० २।३२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) । अर्दति कफं वा । ‘अर्द हिंसायाम्’ (जु० उ० से०) ‘अर्देर्दीर्घश्च’ (उ० २।१८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ शृङ्गमिव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘आर्द्रकस्य’ ॥

अथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बुरु च धान्यकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआयच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । ‘छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौषधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च’ इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमस्मात् । कप् (५।४।१५४) । यत्तु—वितुदति मन्दाग्रिम्—इति खामी । तन्न । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने क्तस्याभावात् । ‘वितुद्यते भक्ष्यार्थम्’ इति वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (शापि० ५।४।५) । ‘वितुन्नकं तु धान्याके श्यामलमयूरके’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कुत्तिसत् तुम्बति । ‘तुवि अर्दने’ (भ्वा० प० से०) बाहुलकात् ‘कुस्तुम्बुरुणि जातिः’ (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ (३) ॥*॥ धन्यते भक्ष्यार्थभिः । ‘धनशब्दे’ (जु० प० से०) । ‘पिनाकादयश्च’ (उ० ४।१५) इति साधु । खामी तु—धान्यमकति । ‘अक कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प० से०) अण् (३।२।१)—(इत्याह) ॥*॥ हस्वादः इति मुकुटः । ‘धान्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्’ इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘धान्याकस्य’ ॥

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

अथेति ॥ शुण्ठति कफम् । ‘शुठि प्रतिघाते’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) गौरादिः (४।१।४९) ॥*॥

इनि (उ० ८।१।११८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । ‘सधन्याशुण्ठिसैन्धवम्’ इति वैद्यकम् । इत्थं च गौरादित्वं न कल्प्यम् । ‘कृदि-कारात्—’ (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥*॥ महच्च तदौषधं च । ‘महौषधं तु शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशति । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) ‘अशुषि—’ (उ० १।१।५१) इत्यादिना कुन् । ‘विश्वं कृत्स्ने च भुवने, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात्’ इति विश्वः । ‘(विश्वा) त्वतिविषायां स्त्री, जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वखिले त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ नगरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । ‘नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य दोषस्य भेषजम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘शुण्ठ्याः’ ॥

आरनालकसौवीरकुलमाषाभिषुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

आरेति ॥ आर्छेति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) नलति । ‘णल गन्धे’ (भ्वा० प० से०) ‘ज्वलिति—’ (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । ‘शेषालिभाषा’ (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ सुवीरेषु भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । सौवीरं काञ्जिके खो-तोञ्जने च बदरीफले । ना तु नीवृति’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कोलति । ‘कुल संस्त्याने’ (भ्वा० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) कुल् अर्धस्त्रिन्ना मापोऽस्मिन् । कुल् बन्धुर्मापोऽस्य वा । ‘कुलमाषं स्यात्तु काञ्जिके । कुलमाषोऽर्धस्त्रिन्ना धान्ये+यवके चणकेऽपि च+’ इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिषूयते स्म । ‘षुज् अभिषवे’ (खा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘उपसर्गात्’ (८।३।६५) इति षत्वम् ॥*॥ कुलमाषैर्यवादिभिरर्धस्त्रिन्नैरभिषूयते स्म । (कुलमाषाभिषुतम्) इत्येकं नाम—इति खामी ॥ (४) ॥*॥ सूयते स्म, इति । ‘षुज्’ (खा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१।४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपाथि-वादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ धान्याभिषुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥*॥ कुत्तिसत् जलम् । पृषोदरादिः (६।१।१०९) ॥ (७) ॥*॥ ‘अञ्ज व्यक्त्यादौ’ (ह० प० से०) । ‘संज्ञायाम्’ (३।३।१०९) इति भावे ण्वल् । ‘धात्वर्थनिर्देशे’ (वा० ३।३।१०८) वा । के अञ्जिकास्य ॥*॥ ‘काञ्जिके’ इति पाठे काञ्जयति । ‘कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः’ (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तः । इन् (उ० ४।१।१८) । ‘संज्ञायां कन्’ (५।३।७५) ‘काञ्जिकं काञ्जिकं वीरं कुलमाषाभिषुतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम् । सौवीरं च सु-

वीरामलं तथा शुक्लं तुषोदकम्' इति धन्वन्तरिः ॥ (८) ॥*॥ अथौ 'काञ्जिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्गु रामठम् ।

सेति ॥ सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ जलिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'जतु-काजिनपत्रायां जतुकं हिङ्गुलाक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बल्हीकेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ह्रस्वमध्यमपि । '(अथ) बाल्हीकः । देशभेदेऽश्वभेदे च बाल्हीकं हिङ्गु कुङ्कुमम् । (बाल्हीकवत्)' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । हिमं गच्छति वा । मृगय्वादिः (उ० १।३।७) ॥ (४) ॥*॥ रामठदेशोद्भवत्वादुपचारः । रमन्तेऽनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । 'रमेवृद्धिश्च' (उ० १।१०१) इत्यठः । —रमयति । बाहुलकादठः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'रमेवृद्धिश्च' इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हिङ्गु-वृक्षस्य निर्यासे' ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कवरी पृथुः ॥४०॥

तेति ॥ तस्य हिङ्गुतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वक्पत्री' इति च पाठः । 'तत्पत्री त्वक्चमाख्यातं त्वक्पत्री कारवीति च' (इति रुद्रः) । 'त्वक्पत्रं तु वराङ्गके । त्वक्पत्रीति च कारव्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० उ० से०) । 'प्रथिप्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्' (उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा डीप् । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजी-रके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरेऽस्त्री पुमान्मौ नृपान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'बाष्पिका' इति पाठे पृ-षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१।४२) इति डीषि कवरी केशानां संनिवेशविशेषः । सैव ॥*॥ 'कर्वरी' इति च पाठभेदः—इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पञ्च (षट्) 'हिङ्गुतरोः पत्र्याम्' ॥

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया लक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥*॥ काञ्चतेऽनया । 'काचि दीप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । '—करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'टिङ्गा-' (४।१।१५) इति डीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्या-चम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धतूरे, हरिद्रायां तु का-ञ्चनी । क्लीबेऽजकेसरे हेम्नि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)

॥*॥ पीयते स्म । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'बु-मास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः । पीता हरिद्रा' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ हरिं वर्णं द्राति । 'द्रा कुंसायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । हरिभिर्द्रूयते वा । हरितं द्रवति वा । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (४) ॥*॥ वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यस्याः । 'अतः—' (५।२।११५) इतीतिः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हरि-द्रायाः' ॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत् ॥ ४१ ॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरस्य' इति हैमः ॥*॥ लुनाति । 'लुञ् छेदने' (क्त्वा० उ० से०) । नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'लवणाळुक' (४।४।२४) इति निपात-नाणलम् । 'लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अक्षीवं वशिरे, शिग्रौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वसिं राति 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वशिं राति । 'वशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पल्योः क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लवणस्य' ॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।३।१३३) इत्यण् । 'सैन्धवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिम-न्धेऽपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शीतं च तच्छिवं च 'अथ शीतशिवं क्लीवं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफ-लावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥*॥ शितं शु-भ्रम् । शितं च तच्छिवं च । (सितशिवम्)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ मणिबन्धाख्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणिब-न्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (३) ॥*॥ सिन्धुषु जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सि-न्धुजे लवणे' ॥

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि 'सैन्धवः सिन्धुदेशजे । सिन्धूत्ये स्यात्' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रुमायां भवम् । अण् (४।३।५३) । 'सं-
ज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।
'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । वस्वेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा । व-
स्वस्यस्मिन् । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा । 'इ-
सुसु-' (७।३।५१) इति कः । 'वसुकं रौमके, पुंसि शिवम-
ल्यकर्मणयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'वस्तकम्' इति
पाठे वस्त इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । अ-
जगन्धित्वात् । 'रौमके वस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शाम्भरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) 'चजोः-'
(७।३।५२) इति कुलम् । पाके साधुः, इति वा । 'तत्र सा-
धुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड
भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा०
आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । प्रज्ञायण्
(५।४।३८) । 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अक्षति । 'अक्ष व्याप्तौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यव-
हारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ ।
अक्षं सौवर्चले तुत्थे हृषीके' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।
३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः
सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वामरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्र-
व्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मधुरलवणस्य' 'सौचर' इति ख्यातस्य ॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलति । 'तिल लेहने' (तु० प० से०) । तेल-
ति । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । कुन् (उ० २।३२)
'तिलको द्रुमसोगाश्वमेदेषु तिलकालके । ह्रीबं सौवर्चलको-
प्रोर्न द्वियां तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं
तस्मिन् 'सौवर्चले' कृष्णवर्णे ॥

मत्स्यण्डी फणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्ढा-' (४।१।१५)
इति डीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ फण्यते
(स्स) । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ष्यन्तः । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (२) ॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि

'फणितस्य' 'राव' इति ख्यातस्य ।—'शुभ्रखण्डगुटिका-
याः क्रमेणैकैकम्' इति मुकुटः ॥

शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

शेति ॥ शृणाति पित्तम् । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प०
से०) । 'श्रः करन्' (उ० ४।३) 'शर्करा' । खण्डविकृतौ कर्प-
रांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकलेऽपि च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ सिनोति । 'पिन् बन्धने' (स्वा० उ०
अ०) । 'अजिघृष्टिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । शुक्लवर्णत्वाद्वा
सिता । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां स्त्री'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शर्करायाः' 'मिश्री' इति
ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चति । 'कूर्च विकारे' (भ्वादेराकृतिगणत्वा-
द्बोध्यः । संज्ञायां ण्वल् (३।३।१०९) । कूर्चौ मस्त्वादिरस्य-
स्या वा । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् । 'दध्रा सह पयः
पक्तं यत्तत्स्यादधिकूर्चिका । तकेण पक्तं यत् क्षीरं सा भवेत्-
कूर्चिका' । 'कूर्चिका सूचिकायां च तूलिकायां च कुड्मले ।
कपाटाकुटिके (दोद्रेदने) क्षीरविकृतावपि योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥*॥
(‘उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिका तथा’ इति हैमना-
ममाला) ॥*॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ख्या-
तायाः ॥

रसाला तु मार्जिता ।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) ॥
(१) ॥*॥ मार्ज्यते स्म । 'मृजू शौचालंकारयोः' (तु०
उ० से०) । चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ 'अर्धाढकः सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडश
पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं
शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया
मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिपुरभीकृतपात्रसंस्था । एषा वृकोदर-
कृता सरसा रसाला यास्वादित्वा भगवता मधुसूदनेन' इति
सूदशास्त्रम् । ('रसालायां तु मार्जितः । शिखरिणी' इति
हैमनाममाला) ॥*॥ द्वे 'दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादि-
भिः कृतस्य लेह्यस्य' 'शिखरिण' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिभ्यतेऽनेन । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प०
से०) । 'करणे ल्युट्' (३।३।११७) । 'तेमनं व्यञ्जने ह्रैदे
तेमनीं चुलिभिवपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निष्ठीय-
तेऽत्र । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यञ्जनस्य' ॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

शूलाकृतं भट्टिन्नं च शूल्यम्

भ्रिति ॥ शूलेन कृतम् । 'शूलात्पाके' (५।४।६५) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ भटति । 'भट भृतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) इतीत्रः ।—ग्रहादि-
त्वादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । भाव्यते स्म वा ॥ (२) ॥*॥ शूले संस्कृतम् । 'शूलोखाद्यत्' (४।२।३७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहशलाकया पक्कमांसस्य' ॥

उख्यं तु पैठरम् ।

उख्येति ॥ उखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥*॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं भक्षाः' यत् (४।२।१६) ॥ इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः' ॥
प्रणीतमुपसंपन्नम्

प्रेति ॥ प्रणीयते स्म । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'प्र-
णीतमुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृताग्रौ च' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ०
अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्नमु-
द्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादेः' ॥

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

प्रेति ॥ प्रयस्यते स्म । 'यसु प्रयले' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु संस्कियते स्म । क्तः
(३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुट् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पक्कस्य' ॥

स्यात्पिच्छलं तु विजिलम्

स्येति ॥ पिच्छोऽस्यास्ति । पिच्छादित्वात् (५।२।१००)
इलच् । 'पिच्छा तु शालमलीवेष्टे मण्डे चाश्वपदामये । (पङ्क्तौ
पूगच्छटाकोशमोचानेजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति
विश्वः ॥ (१) ॥*॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु०
आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् ।
विजि लति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-'
(३।२।३) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डयुक्तभक्तजल-
युक्तव्यञ्जनयोः' ॥

संमृष्टं शोधितं समे ।

सेति ॥ संभृज्यते स्म । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
कर्मणि क्तः (३।५।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यते स्म । 'शुध
शुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि क्तः (३।२।१०२)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशकीटाद्यपनयेन शोधितस्या-
न्नादेः' ॥

चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्

चीति ॥ चिक्रणम् । 'चिक्र गतौ' () । संपदादि-
किप् (वा० ३।३।१०८) । चिक्रे कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा चिक्र-

नम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्रस्य अणम् 'अण शब्दे' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) शकन्धादिः (वा० ६।१
९४) ।—चिल्यते । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) ।
'चित्तेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) इति मुकुटसर्वपाणिनीयः
॥ (१) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादणः । यद्वा समृणोति । 'कृणु गतौ' (त० उ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति क्तः । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । 'मसृणोऽकर्कशे स्निग्धे त्रिषु मायां तु योषिति'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्निहति स्म । 'स्निह
प्रीतौ' (दि० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ।
'वा दुह-' (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्नि-
ग्धस्य' ॥

तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादि-
ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उप-
सेवायाम्' (बु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वा-
सिता करिणी नार्योर्वासितं भाविते रुते' (इति मेदिनी ।
'अथ वासितम् । वल्लच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ वा-
सिता । स्त्रीकरिण्योः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्राहित-
हिङ्गवादिगन्धस्य व्यञ्जनादेः' ॥

आपक्कं पौलिरभ्यूषः

आपेति ॥ ईषत्पक्कम् । 'आडीषदर्थे' (वा० २।२।१८)
इति समासः ॥ (१) ॥*॥ पोलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा०
प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घञ्
(३।३।१८) वा । पोलेन निर्वृतः । सुतंगमादित्वात् (४।२।
८०) इच् । अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२) ॥*॥ अभ्यूषति ।
अभ्यूषते वा । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।२।१३५) इति क्तः । घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥
'तोकमं हरितो यवोऽभ्यूषः' इति बोपालितात् ह्रस्वादिः
(स्वमध्यः) अपि तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति
धातुर्बोध्यः ॥*॥ अस्मादेवाचि (३।१।१३४) 'अभ्योषः'
अपि, इत्येके ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हरितयवादेर्भजि-
तस्य' ॥

लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ।

लेति ॥ लज्यन्ते । 'लज भर्जने' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'लाजः स्यादाद्रितण्डुले । नपुं-
सकमुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूम्नि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ क्षणनम् । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'नपुं-

१—इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामेतज्जनकेनापि 'चित्तेः कणः कश्च'
(उ० ४।१७६) । बाहुलकादणुणः । 'चिक्रणं मसृणं स्निग्धम्'
इत्यस्योपन्यस्तत्वेन तदसरणमूलकम् ॥

सके भावे क्तः' (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो भिन्नक्रमः । अक्षताश्च पुंभूभिः, इत्यर्थः । मुकुटस्तु—'अक्षतम्' इति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डितम् । न क्षतमक्षतम् । इति विग्रहः । ते (लाजाः) नित्यपुलिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च—इति व्याचख्यौ । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे लाजेषु, त्रिष्वहिसिते । यवेऽपि कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भृष्टव्रीह्यादेः' ॥ केचित्तु—अखण्डतण्डुला अक्षताः—इत्याहुः ॥

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० उ० से०) । 'पृथुकपाकाः—' (उ० ५।५३) इति साधुः । 'पृथुकश्चिपिटोऽर्भके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया नतम् । 'इनचिपटच्चिकचि च' (५।२।३३) इति पिटच्, नेश्चिरादेशः । चिपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'इवे—' (५।३।९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चिवडा' इति ख्यातस्य ॥

धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ 'दधति । दुधाञ्' (जु० उ० से०) । 'धापृवस्य ज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाद्भूमि । 'धाना भृष्टयवेऽङ्कुरे धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भृष्टश्चासौ यवश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भर्जितयवानाम्' ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्

प्विति ॥ पवनम् । 'पूज् पवने' (क्या० उ० से०) संपदादिक् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिबति, वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु—पुनाति । पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्—इति । तत्र । तादृशसूत्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ न पूय्यते । 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ से०) । बाहुलकात् पः । वलि लोपः (६।१।६६) यद्वा अपुवं पाति पिबति वा ॥ (२) ॥*॥ पिष्टस्य विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । 'पिष्टको घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अपूपस्य' ॥

करम्भो दधिसक्तवः ।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीक्रियते । केन वायुना वा नीयते । 'रभिः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । 'अकर्तैरि च—' (३।३।१९) इति घञ् । 'रभेरशब्दिलोः' (७।१।६३) इति जुम् ॥*॥ 'करम्भः' इति पाठे । केन जलेन रम्यते । 'रवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा किरति कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥

सचते । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) 'सितनिगमि—' (उ० १।६९) इत्यादिना जुन् ॥*॥ ('धानाचूर्णे तु सक्तवः' इति नाममात्रा) । दध्युपसिक्ताः सक्तवः । 'अग्नेन व्यजनम्' (२।१।३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।७८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दधिमिश्रसक्तुः' ॥

भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥ ४८ ॥

भीति ॥ बभस्ति । 'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) । बाहुलकात्सः । 'बहुलं छन्दसि' (७।४।७८) इतीत्वम् । 'ब्राह्मणभिस्सा' इति (६।३।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि । यद्वा भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं सति । 'बो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९) । मुकुटस्तु—भ्यस्यते भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से०) भक्षणार्थः । 'भ्यसेः संप्रसारणं सश्च'—इत्याह । तदपाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ भज्यते स्म । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि क्तः । 'भक्तमन्त्रे तत्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुम्धौ च' (उ० ४।२०६) इत्यसुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (३) ॥*॥ अद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अन्नाणः' (४।४।८५) इति निपातनात् 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा न जग्धिः । 'अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात्' इति (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । 'उन्देर्नलोपश्च' (उ० २।७६) इति युच् । ऊर्दतेऽनेन वा । 'ऊर्द क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'ओदनं न त्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः ॥ (५) ॥*॥ दीव्यत्यनेन । 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०) । 'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य' (उ० ४।५५) इति किन् । 'हव्यादयश्च' इति किन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'सः' इति विशेषणात्पुंसि—इति स्वामी । 'दीदिविर्धिषणे पुंसि स्यादन्ने च तदस्त्रियाम्' इति विश्वः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'सिद्धान्नस्य' ॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भिस्सां टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'द्वयापोः—' (६।३।६३) इति ह्रस्वः ॥ (१) ॥*॥ दह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ 'दग्धौदनस्य' ॥

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

सेति ॥ रसश्चासावग्रश्च । रसस्याग्रः, इति वा । अग्रो

रसः, इति । राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'बमन्ताड्डः' (उ० १।१।१४) 'मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीवं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सारपिच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्डकस्य' ॥

मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मास्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरत्यत्र, इति वा । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । वृद्धिः (७।२।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्त्रायते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ॥*॥—'विस्त्रावः' इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति ॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य' ॥

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'स्युवविभ्योऽन्युजागूजकृचः' (उ० ३।८।१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥*॥ उष्णैव । 'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानलम् ॥ (३) ॥*॥ विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (४) ॥*॥ तरणम् । तरः । 'तृ ह्वनादौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'यवाग्वाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) । 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९) । 'गव्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रव्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सर्वं भवविकारावयवादि ॥*॥ एकम् 'गोरसस्य' ॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गविति ॥ गोविट् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोमयस्य' ॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृतृ-

भ्यासीषन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगोमयस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

द्विति ॥ दुह्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) । घस्यते वा । 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्च' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चत्वम् । 'शासिवसि-' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पीयते । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुग्धस्य' ॥

पयस्यमाज्यदध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्यत्' (४।३।१६०) ॥ (१) ॥*॥ आज्यं च दधि चादिर्यस्य । आदिना तक्रं नवनीतं च ॥*॥ एकम् 'घृतदध्यादेः' ॥

द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

द्वेति ॥ तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । 'अध्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति 'त्रप्स्यम्' इति निपातः—इति मुकुटः । 'द्रप्सम्' इति स्वामी पठति । दृप्यन्त्यनेन । 'दृप हर्षादौ' (दि० प० अ०) 'अनुदात्तस्य च' (६।१।५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम्—इति सर्वानन्दः । 'द्रप्सं दध्यघनं तथा' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥*॥ एकं 'शिथिलदध्नः' 'दग्डा' इति ख्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने सरं पठन्ति । सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् ।—उपरि हवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घ्रिति ॥ घ्रियते । 'घृ सेके' (भ्वा० प० अ०) । 'अञ्जि-घृतिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बुदीप्तेषु' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (६० प० से०) 'अञ्जे संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ ह्रियते 'हु दानादौ' (तु० प० अ०) । 'अचिञ्चुविहुसपिच्छादिच्छर्दिभ्य इतिः' (झु० २।१०८) इतीप्तिः । 'हविः सर्पिषि होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति 'सृपू गतौ' (भ्वा० प० से०) इतिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घृतस्य' ॥

नवनीतं नवोद्धृतम् ।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्-' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ एकम् 'अकृताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य' ॥

तच्च हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्धृतं घृतम् ॥५२॥

तेति ॥ दुह्यते इति दोहः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) गवां दोहः । ह्यो गोदोहः । ह्योगोदोहादुद्धृतवति । अच् (३।१।१३४) । तस्य 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५।२।२३) इति निपातः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकरात्रपर्युषितादध्न उत्पन्नस्य घृतस्य' ॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ कलश्यां मन्थपात्रे भवम् । 'दतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढञ् ॥ (२) ॥*॥ अरिष्टमक्षेमं यस्मात् । 'अनेक-' (२।२।२४) इति समासः । 'अरिष्टमशुभे तन्ने सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचारात् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'घोलस्य' ॥

तत्र ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ५३

तेति ॥ तच्चति । तच्चयते वा । 'तच्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितञ्चि-' इति रक् (उ० २।१३) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्वयति वर्धते । 'दु ओ श्वि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उदश्वितः-' (४।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ मथ्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं क्रमेण 'चतुर्थीशजलघोलर्धिजलघोलनिर्जलघोलानाम्' ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु

मेति ॥ दध्नी भवति ॥*॥ मस्यते 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वखनिःसृतदधिजलस्य' ।—दध्न उपरिभागस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनयं पयः ।

पीति ॥ पीयति । पीयते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ' (सौत्रः) । 'पीयरूपन्' (उ० ४।७६) 'पीयूषं सप्तदिवसावधि क्षीरे तथा मृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ मुकुटस्तु—'पेयूषम्' इति पठति । तत्र बाहुलकाद्गुणः । यत्तु—पीयते इदम् । 'पीड् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'यूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । यूषो

नाशयिता । पर्यूषः—इति व्याख्यातम् । तत्र । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्तृनिर्देशश्चेत् । तर्हि 'पानकर्तृनाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नवप्रसूताया गोः क्षीरस्य' ॥

अशनाया वुभुक्षा क्षुत्

अशेति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः-' (३।१।८) इति क्यच् । 'अशनाया-' (७।४।२४) इतीलाभावः । 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'धातोः कर्मणः' (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'क्षुध वुभुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥*॥ भागुरिमते टापि 'क्षुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्षुधः' ॥

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥

ग्रेति ॥ ग्रस्यते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन वलते । 'वल तृप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीलम् । समाना पीतिः । 'समानस्य छन्दसि-' (६।३।८४) इति सभावः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्' (६।३।७८) ॥ (१) ॥*॥ तुल्यं च यत्पानं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य पानस्य' ॥

सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

सेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घस् । 'घसि-भसोर्हलि च' (६।४।१००) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तथोर्धोऽधः' (४।२।४०) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३, भा० ५९) इति घस्य गः । समाना ग्धिः पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सहभोजनम् । 'सुप सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः संमील्य भोजनस्य' ॥

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षः

उदेति ॥ उदकस्येच्छा । अशनायावत् ॥ (१) ॥*॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धातोः' (३।१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥*॥ तर्षणम् । 'वितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् तृष्णावत्तर्षवच्च भवेत्त्रिप्सापिपासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥*॥ 'तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'पिपासायाः' ॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

जेति ॥ अदनम् । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
क्तिन् (३।३।९४) । 'अदो जग्धिः' (२।४।३६) ॥ (१) ॥*॥
भुजेः (६० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥
'जिमु अदने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(३) ॥*॥ 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) । घञ् (३।
३।१८) ॥*॥ 'लेपः' इति पाठे 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०)
घञ् (३।३।१८) । 'लेपस्तु लेपने । अशने च सुरायां च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ आहरणम् । 'हजः' (भ्वा०
उ० अ०) घञ् (३।३।१८) ॥ (५) ॥*॥ न्यदनम् । अदेः
(अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्च । 'घ-
जपोश्च' (२।४।३८) घस्लादेशः ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥
सप्त 'भोजनस्य' ॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । घ्यञ् (५।१।१२४) ॥
(१) ॥*॥ 'तृप्त प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (वा० ३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'तृप्तेः' ॥

फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

फेयिति ॥ फेल्यते । 'फेल गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वं भुक्तं पश्चा-
त्समुज्झितम् । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः (२)
॥*॥ द्वे 'भुक्तोत्सृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

केति ॥ कमनम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । 'विशेषैर्यद्यवाधितः' इति क्लीबत्वम् ।
'कामं वाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः स्वरेच्छाकाम्येषु' इति
हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ 'आप्ल व्याप्तौ'
(स्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥
एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।३।
११४) । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्त-
तन्तौ पुमान् क्लीबे संस्कारे क्रतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ आमुमिष्टम् । 'आमृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) ।
सन् (३।१।७) । क्तः (३।३।११४) । 'आप्लप्युधामीत्' (७।
४।५५) । 'अव्ययं विभक्ति-' (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥
(६) ॥*॥ षट् 'इच्छानतिक्रमस्य' ॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठा-
ध्यक्षे पृथ्वीपतावपि । ग्रामौघाधिकृते पुंसि सारिवाह्यौषधौ
त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां पालयति ।

'पाल रक्षणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'गो-
पालो नृपगोपेशो गोकिलो मुसले हले +' (इति मेदिनी)
॥ (२) ॥*॥ गां संचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ०
आ० से०) । 'चक्षिङः ख्याज्' (२।४।५४) 'समि ख्यः' (३।
२।२७) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गां दोमिध । 'सत्सूद्विष-'
(३।२।६१) इति क्तिप् ॥*॥ मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।
५) । के 'गोदुहः' अपि । 'गोपगोदुहवल्लवाः' इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भिर्य राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादौ'
(अ० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥
वल्लनम् । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । वल्लं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प०
अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः-'
(३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गोपालानाम्' ॥

गोमहिष्यादिकं पादवन्धनम्

गोमेति ॥ गौश्च महिषी च, गोमहिष्यौ आदी यस्य ।
तत् ॥*॥ पादे वन्धनमस्य ॥*॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे
तु गोमहिष्यादिकं धनम् । यदूनामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३।
१२०) इत्यण् । 'गवादि यादवं वित्तम्' इति वोपालितः ॥
(१) ॥*॥ आदिना खराजाविकदिग्रहः ॥*॥ एकम् ॥

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ बहवो गावोऽस्य ।
भून्नि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना-' (५।२।
११४) इति निमिश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां स्वामिनः' ॥

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं समूहः ।
'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसंघा-
तस्य' ॥

त्रिष्वशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।

त्रीति ॥ आशिता भोजिता गावो यत्र । 'अषड्-' (५।
४।७) इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पूर्वं
गवां चरणस्थानस्य' ॥

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋपभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

अनङ्गान् सौरभेयो गौः

दिति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'श्वन्नुक्षन्-' (उ० १।१।५९) इति कनिः ।—बाहुलकात्कनि-
न्—इति मुकुटस्त्वित्सूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ भन्दति
(ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-'
(उ० २।२८) इति साधुः ।—'स्फायितच्चि-' (उ० ३।१३)

इति रक्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुस्तयोः । काञ्चने च स्त्रियां राज्ञाकृष्णा व्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कटफलानन्तयोरपि । त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (उ० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ईश्वर च ईवरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३) । अतिशयितं बलमस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीतिः । बली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥*॥ ऋषति 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) । इत्यभच् ॥ (४) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । अभच् (उ० ३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ 'इ-गुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शङ्क्यां पुराशिमेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषकशुक्ले । वृषा मूषिकपण्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अनः शकटं वहति । 'अनसि वहेः क्विवनसो डश्च' () ॥ (७) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)।—'इतश्चाभिजः' (४।१।१२२)—इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'ध्वजः' इत्यनुवृत्तेः ॥ (८) ॥*॥ गच्छति । 'गमेडोः' (उ० २।६७) । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रसमौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीह्मवाणदिग्वाग्भूष्वस्तु भूम्नि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'वृषभस्य' ॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्घस्य' ॥

गव्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतिः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकव्यचश्च' (४।१।५१) इति त्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य' ॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥

वेति ॥ वत्सानां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।४९) इति वुच् ॥ (१) ॥*॥ धेनूनां समूहः । 'अचित्तहस्ति-' (४।२।४७) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सधेनुसमूहयोः' प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महांश्चासावुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्भवः ।

विति ॥ वृद्धंश्चासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ जरंश्चासौ गौश्च । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः । 'गो-रतद्धितलुकि' (५।४।९२) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्ध-वृषभस्य' ॥

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः

विति ॥ जातश्चासावुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भ्रष्टदम्यभावस्य' ॥

सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृण भक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सद्योजातवत्सस्य' ॥

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शेति ॥ शकृत् करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२४) ॥ (१) ॥*॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) 'वृत्तुवदिहानिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि ह्रीवम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्यवत्सतरौ समौ ।

देति ॥ दमनार्हः । 'दमु शमने' (दि० प० से०) । 'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१०९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुर्वत्सः । 'वत्सोक्षाश्च-' (५।३।९१) इत्यादिना ष्रच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सभाव-मतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ॥

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस्य प्रकृतिः 'ऋषभोपानहोर्ज्यः' (५।१।१४) ॥ (१) ॥*॥ षण्डताया योग्यः ॥*॥ एकम् 'स्पृष्टता-रुण्यस्य' ॥

षण्डो गोपतिरिद्वरः ॥ ६२ ॥

वेति ॥ सनोति । सन्यते वा 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । 'जमन्ताडः' (उ० १।१।१४) । बाहुलकान्न सत्वम् । 'षण्डं पद्मादिसंधाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्धन्यादौ डान्ते (मेदिनी) ॥*॥ 'शण्डः' इति पाठे 'शमेर्दः' (उ० १।९९) 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आ(अ)कृष्णण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥*॥ एषणम् इट् । 'इषु इच्छाम्' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । इषा चरति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ केचित् 'इत्वरः' इति पठन्ति । एति तच्छीलः । 'इण्श-जि-' (३।२।१६३) इति कर्प् । तुक् (५।१।७१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'वहः स्यादृषभस्कन्धे वाहे गन्धवहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

सास्त्रा तु गलकम्बलः ।

सेति ॥ सस्ति । 'षस स्वप्ने' (अ० प० से०) । 'रास्त्रा-

साल्ना- (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः । 'कम्बलो नागराजे स्यात्साल्नाप्रावारयोः कुमौ । (कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सलिले मतम्)' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गलकम्बलस्य' ॥

स्यान्नस्तिस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।३।११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-' (उ० अ० सू०) इति णिच् । ततः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नासिकायां भवा । 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत् । 'नस्नासिकायाः यत्तसूक्ष्मेषु' (वा० ६।१।६३) इति नसादेशः । नस्यथा नासारज्ज्वा उतः ॥*॥ 'नस्तोतः' इति पाठः—इति कश्चित् । नस्यते । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । नस्त्योतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नासारज्ज्युक्तस्य' ॥

प्रप्रवाइ युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रप्रमग्रगामिनं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति ण्विः ॥*॥ स्वामी तु—पञ्चमं पष्ठं वा वर्षं वहन्ति, इति विग्रहः ('प्रप्रवाइ' इति) रेफरहितं पठति । तत्र पृषोदरादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति उः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य' ॥ युगादीनां तु चोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

यिवति ॥ युगम् (१) प्रासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत् ॥*॥ 'शकटादण्' (४।४।८०) ॥*॥ क्रमेणैकम् 'रथादिवाह्या-श्ववृषभाणाम्' ॥

खनति तेन तद्गोढास्येदं हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन दीव्यति खनति-' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । 'हलसीराठक्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । 'हलसीराठक्' (४।३।१२४) ॥*॥ द्वे 'उक्ता-र्थेषु नास्ती' ॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

ध्विति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धुरो वहः ॥ (१) ॥*॥ 'धुरो यद्वकौ' (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥*॥ धुरं धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् ।

१—'वाचंयम'—इत्यत्र 'इच एकाचोऽम्' इत्यतः 'अम्' इत्यस्यानुवृत्तेः 'अत्रापि अम्' एव विधेयः । तथा च मुमोऽनोप-न्यासो व्यर्थः ॥ अक्विधानलेखस्तु सिद्धान्तकौमुद्या अप्यज्ञानमूलकः ॥

'अरुद्विष-' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धुरं-धरवृषभस्य' ॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धृश्च । 'कृक्पूर्वधृः-' (५।४।७४) इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुराठक् च' (४।४।७९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ (लृक्पक्षे 'लृक् तद्धितलृक्' (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥*॥ एकधुराया वहः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धुरंधरस्य' ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

स इति ॥ सर्वा चासौ धृश्च । सर्वधुरां वहति । 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधुराया वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुरीणश्रेष्ठस्य' ॥

माहेयी सौरमेयी गौरुखा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥ अर्जुन्यङ्ग्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ 'गौरुखां प्रिया इला मही' इति निरुक्तम् । मद्या अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—मद्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । महाया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुरभ्या अपत्यम् ॥ (२) ॥*॥ गच्छति । 'गमेडोः' (उ० २।६७) ॥ (३) ॥*॥ वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्कायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वचिस्वपि-' (६।१।१५) इति वस्य उः । 'न रपर-' (८।३।११०) इति षत्वा-भावः । 'उस्रो वृषे च किरणे-ऽप्युस्त्रार्जुन्युपचित्रयोः' (इति मेदिनी) । 'उस्त्रस्तु वृषभे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्' ॥ (४) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तूनष्ट-' (२०।२।९५) इति साधुः । 'मातरौ गोजन-न्यौ द्वे' इति रुद्रः । 'माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभू-मिषु इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शृङ्गमस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥*॥ अर्जुनवर्णयो-गात् । 'अन्यतो ङीष्' (४।१।४०) । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्वले पुनरन्धवत् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानयां कुट्टिन्यामपि च क्वचित्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ न हन्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अग्न्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति साधुः ॥ (८) ॥*॥ रोहितवर्णयोगात् । 'वर्णा-दनुदात्तात्-' (४।१।३९) इति ङीष् । 'रोहिणी सोमवल्के भे कण्ठरोगोमयोर्मवि । (लोहिताकटुरोहिण्योः)' इति हेमच-न्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव 'गवि' ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

स्येति ॥ नीचैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् । 'अव्ययानाम्-' (६।४।१४४) इति टिलोपः । यद्वा 'निचि'

‘कर्णशिरोदेशे’ इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । ‘ज्योत्स्नादिभ्यः’ (वा० ५। २।१०३) इत्यण् । ‘नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता’ इति नाममाला ॥ (१) ॥॥ एकम् ‘श्रेष्ठया गोः’ ॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शवलयोगात् । ‘अन्यतो ङीष्’ (४।१।४०) ॥ (१) ॥॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् ङीष् । मुकुटस्तु—‘धवली’—इत्याह । तत्र गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (१) ॥॥ आदिना ‘कृष्णा-कपिला-पाटला’ इत्यादयः । प्रमाणभेदात् दीर्घा ह्रस्वा खर्वा वामनी, इत्यादयः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक्र-शृङ्गी, इत्यादयः ‘धवलादिसंज्ञानाम्’ ॥

त्रिहायनी द्विवर्षा गोः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । ‘दामहायना-’ (४।१। २७) इति ङीष् ॥ (१) ॥॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आर्हीयष्टक् () तस्य ‘अर्धवर्ष-’ (५।१।२८) इति छक् ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘द्विवर्षाया गोः’ ॥

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकेति ॥ एकोऽब्दो यस्याः ॥ (१) ॥॥ एको हायनो यस्याः । ‘ङीष्’ (४।१।२७) ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘एकवर्षाया गोः’ ॥

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥॥ चत्वारो हाय-ना यस्याः ङीष् (४।१।२७) । ‘त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य’ (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘चतुर्वर्षाया गोः’ ॥

एवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

एवमिति ॥ त्रयोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥॥ त्रयो हा-यना यस्याः ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘त्रिवर्षाया गोः’ ॥

वशा बन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ‘वशो जनस्पृहायतेष्वायम्रत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्या बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि’ इति हैमः ॥ (१) ॥॥ वध्नाति । ‘बन्ध बन्धने’ (क्र्या० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अग्र्यादिः (उ० ४।१।१२)—इति मुकुटः ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘बन्ध्यायाः’ ॥

अवतोका तु स्रवद्रर्भा

अवेति ॥ अवगलितं तोकमपत्यं यस्याः ॥ (१) ॥॥ स्रवन् गर्भो यस्याः ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘अकस्मात् पतित-गर्भायाः’ ॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । ‘डुधाञ्’ (जु० उ० अ०) । ‘आतश्च-’ (३।३।१०६) इत्यङ् । संधास्त्यस्याः । ग्रीहा-दित्वात् (५।२।११६) इति णिः ॥ + अवश्यं संधत्ते वा । ‘आवश्यक-’ (३।३।१७०) इति णिः + । ‘संधिनी वृ-षभाक्रान्ताकालदुग्धोत्सयोः स्त्रियाम्’ (इति भेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं ‘कृतमैथुनायाः’ ॥

अथ वेहद्रर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । ‘संश्चतृपद्वेहत्’ (उ० २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ गर्भमुपहन्ति । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिः ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘वृषयोगेन गर्भ-पातिन्याः’ ॥

काल्योपसर्ग्य प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥॥॥ उपस्थियते वृषेण । ‘सु गतौ’ (भ्वा० प० अ०) ‘उपसर्ग्य काल्या प्रज-ने’ (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ एकं ‘गर्भग्रह-णयोभ्यायाः’ ॥

प्रष्टौही बालगर्भिणी ।

प्रेति ॥ प्रष्टं वहति । ‘वहश्च’ (३।२।६४) इति णिः । ‘वहः’ (४।१।७१) इति ङीष् ॥॥ ‘प्रष्टौही’ इति पाठे पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘प्रथमं गर्भं धृतवत्याः’ ॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ तु चण्डी ॥ (१) ॥॥ सु सुखं करोति । अच् (३।१।१३४) । सु क्रियते वा । ‘इषहुःसुषु-’ (३।३।१२६) इति खल् ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘सुशीलायाः’ ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

वेति ॥ बह्वी सूतिर्यस्याः ॥ (१) ॥॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुलकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘बहुप्रसूतायाः’ ॥

चिरसूता वष्कयिणी

चीति ॥ चिरं सूता । ‘सुसुपा’ (२।१।४) इति समा-सः ॥ (१) ॥॥ वष्कते । ‘वष्क गतौ’ (जु० उ० से०) । बाहुलकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यस्याः ‘अतः-’ (५।२।११५) इतीतिः । ‘अट्कुप्वाङ्-’ (८।४।२) इति णत्व-म् ।—‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३)—इति मुकुटस्य प्रमादः । स-मासाभावात् ॥॥॥ यद्वा ‘वष्कयस्त्वैकहायनो वत्सः’ इति

१—इदमसंगतम् । णिनेः कित्वाभावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् ‘आतो युक्’ (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च ॥ अत एवैत-ज्जनकेन सिद्धान्तकौमुद्यां ‘स्याधी’ ‘गोसंदायः’ इत्यत्र युगेव कृतः ॥

शाकटायनः । तेन नीयते । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'सर्वतोऽक्तिवर्थात्' (ग० ४।१।४५) इति डीप् । गौरादित्वात् (४।१।४५) वा । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र पक्षे (वष्कयणी) इकाररहित उपान्तः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दीर्घकालेन प्रसूतायाः' ॥

धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

धयिति ॥ धीयते । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० से०) । 'धेत् इच्' (उ० ३।३।४) इति नुः । 'धेन्वाद्यश्च' इति सु-कुटस्त्वपाणिनीयः 'धेनुर्गोमात्रके दोग्ध्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । 'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नूतनप्रसूतायाः' ॥

सुव्रता सुखसंदोहा

स्थिति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुशीलायाः' ॥

पीनोष्ठी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

पीति ॥ पीनमूधोऽस्याः । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४।१३१) । 'बहुव्रीहेरुधसो डीप्' (४।१।२५) ॥ (१) ॥*॥ पीवरः स्तनोऽस्याः । 'स्नाज्जाचोपसर्जनात्' (४।१।५४) इति डीप् ॥ (२) ॥*॥ 'स्थूलस्तन्याः' ॥

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं दोग्धि । 'दुहः कप् घञ्' (३।२।७०) इति कप् घञ्शान्तादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्याम्' ॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

धयिति ॥ 'संज्ञायां धेनुष्या' (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बन्धनस्थिताया गोः' ॥

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

सेति ॥ समायां समायां विजायते । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति खः, उत्तरदले टाव्विभक्त्योर्लोः पूर्वदले यलोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रतिवर्षं प्रसवित्र्या गोः' ॥

ऊधस्तु क्लीबमापीनम्

विति ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । उनति 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) अमुन् (उ० ४।१।८९) । 'ऊधसोऽनङ्' । (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशाद्वादेशः । 'श्वेः संप्रसारणं च' (उ० ४।१।९३) इत्यनुवृत्तौ 'वहेर्धो दीर्घश्च' इत्यमुन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ आ प्यायते स्म । 'ओ प्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्यायः पी' (६।१।२८) निष्ठायाम् । 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः' (वा० ६।१।२८) इति वा,

पीभावः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षीराशयस्य' ॥

समौ शिवककीलकौ ।

सेति ॥ इयति गात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा । 'सर्वगिष्ठ्व' (उ० १।१।५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ४।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनकाष्ठस्य' ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ यति । 'दो अवखण्डने' । दीयते वा, अनेन वा । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । ल्युट् (३।३।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोहनकाले पादबन्धनरज्जोः' ॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ दामैव । प्रज्ञाघण् (५।४।३८) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिङ्गा' (४।१।१५) इति डीप् । 'नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः' (४।१।२९) इति डीप् वा ॥*॥ 'बन्धनी'—इति पाठः—इति कश्चित् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्धनरज्जोः' ॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढात्' (५।१।११०) । 'वैशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने च प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मथ्यतेऽनेन 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'मन्थो रवौ मथि । साक्तवे नेत्ररोगे च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थति । बाहुलकादानच् । ताच्छीत्ये चानच् (३।२।१२९) वा । मुकुटेन तु 'परमे कित्' इत्यनुवृत्तौ 'मन्तः' (उ० ४।१।१) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् । तत्र । अनेनेनेर्विधानात् । आनस्याविधानात् । यदपि—मन्थेः शानचि मन्थानः, इति स्वामी—इत्युक्तम् । तदपि न । मन्थेः परस्मैपदित्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गाच्चानशपि न । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वं वा बोध्यम् ॥ (३) ॥*॥ मथ्यतेऽनेन । 'मन्थः' (उ० ४।१।११) इतीनिः कित् । यत्तु—'पथिमथिभ्यामिन्'—इति मुकुटेनोक्तम् । तदपाणिनीयम् ॥ (४) ॥*॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ पञ्च 'मन्थनदण्डस्य' ॥

कुठरो दण्डविष्कम्भे

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' () । बाहुलकात्करन् । 'कुठश्च' इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'कुठरः' इति पाठे तु 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।

बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कभ्राति । 'स्कम्भु रोध-
ने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः स्कभ्रातेर्नित्यम्'
(८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थवन्धनका-
ष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थदण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

मेति ॥ मन्थयतेऽस्याम् । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (३।
२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) गिरति वा । 'गृ नि-
गरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादरट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः

क्षिति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प०
से०) । घृन् (उ० ४।१।५९) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ।—'उ-
षिसुभूयः कित्' इति घृन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥
(१) ॥*॥ क्रामति 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) ।
विच् (३।२।७५) । इलति । 'इल क्षेपे' (तु० प० से०) ।
एलयति । 'इल गतौ' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३)
क्रम् चासावेलकश्च ॥ (२) ॥*॥ मीनाति । 'मीञ् हिंसायाम्'
(क्र्या० उ० अ०) । मयते 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०)
वा । अच् (३।१।१३४) । ('मयः शिल्पिनि दैत्यानां करभेऽ-
श्वतरैऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ महान्त्यङ्गान्यस्य ।
'अनेकम्-' (२।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'उष्ट्रस्य' ॥

करभः शिशुः ।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कृशृशलि(कलि)गर्दिभ्यो-
ऽभच्' (उ० ४।१।२२) । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्र-
तत्सुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः' ॥

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥७५॥

केति ॥ 'शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे' (५।२।७९) इति
कन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धन-
युक्तस्य करभस्य' ॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजति । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)
पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्-' (५।१।८) इति
निर्देशान्न वी । 'अजाद्यतष्टाप्' (४।१।४) । 'अजश्छागे हरे
विष्णौ रघुजे वेधसि स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छयति,
छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१।२४) इति गन् । 'जातेः-' (४।१।६३)
इति ङीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजायाः' ॥

स्तम्भच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

स्तेति ॥ स्तभ्रोति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) मूलविभुजा-
दित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचाद्यचि (३।१।१३४) तु
नलोपो न स्यात् ॥*॥ तुभ इति पाठे, तोभते । 'तुफ हिं-
सायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥*॥ 'शुभ' इति पाठे 'शुभ
हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (१) ॥*॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (तु० आ०
से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ छायते ।
'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुक् हस्वश्च' (उ० १।
१।३) इत्यलच् । स्वार्थे कन् ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अजस्य' ॥

मेदोरभोरणोर्णायुर्मेषवृणय एडके ॥ ७६ ॥

मयिति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
घृन् (उ० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ उह भ्रमति । भ्रमु चलने'
(भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । पृषोदरादिः (१।३।१०९) । यद्वा उना शंभुना
रभ्यते । 'रभ रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रक्
॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति, अर्यते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प०
अ०) । 'अर्तेः क्युरुच्च' (उ० ५।१।७) इति क्युन् ॥ (३)
॥*॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) ॥ (४)
॥*॥ मिषति । 'मिष सधायाम्' (तु० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा०
प० से०) । 'सृष्टृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४।९) इति निः ।—
'सृणिवेणिशृणिपार्णिचूर्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥ (६) ॥*॥ इलति । एलयति वा । 'इल गतिक्षेपण-
योः' (तु० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । डलयोरैकत्वम्
(७) ॥*॥ सप्त 'मेषस्य' ॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उभ्राणाम् (१), अजानाम्
(१), समूहः । 'गोत्रोक्षो-' (४।२।३९) इति वुञ् ॥*॥ प्र-
त्येकमैकेकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥७७॥

चेति ॥ चक्रवद्भ्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् (५।
२।९४) । 'आसन्दीवत्-' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ वलय उपसंहाराय संहितः 'छदिरुपधि-' (५।१।१३)
इति ङञ् । वलेरपत्यम् । 'इतश्चानिजः' (४।१।१२२) इति
ङ्ग वा । 'वालेयो गर्दभे पुंसि मृदौ वलिहिते त्रिषु' इति
(मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ रासते । 'रास्य शब्दे' (भ्वा० आ०
से०) । 'रासिबलिभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यभच् ॥ (३)
॥*॥ गर्दति । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कृशृशलि-
कलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३।१।२२) । 'गर्दभं श्वेतकुमुदे ग-
र्दभो गन्धभिद्यपि । रासभे, गर्दभी क्षुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ खं मुखविलमतिशयित-

१—इदं च 'उषिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१।६२) इति सूत्रा-
स्मरणमूलकम् ॥

मस्य । 'खमुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'खरो र-
क्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासभेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (५)
॥*॥ पञ्च 'गर्दभस्य' ॥

वेदेहकः सार्धवाही नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ॥ ७८ ॥

वायिति ॥ विदेहेषु भवः धूमादित्वात् (४।२।१२७)
बुञ् । विदेहिष वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । ण्वुल्
(३।१।१३३) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उप-
चयो यस्य,' इति वा । 'वेदेहको वाणिजके शूद्राद्वैश्याद्युतेऽ
च' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥ सार्धं वह-
न्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ निगमे भवः ।
'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनि-
षद्वाणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥
संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावे 'निगमः' अपि । 'निगमो वाणिजे
पुर्याम् (कटे वेदे वाणिज्ये)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'पणतेरिज्यादेश्च वः' (उ० २।७०) प्रज्ञायण् (५।४।३८) ॥
(४) ॥*॥ 'वणिक् त्रियाम् । वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके
च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पण्यते ।
'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवयपण्य-' (३।१।
१०१) इति साधुः । पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥*॥ आपणो
व्यवहारोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (७)
॥*॥ क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । 'वृक्षक्रयविक्रयादृन्' (४।४।
१३) (८) ॥*॥ अष्टौ 'क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य' ॥

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

वीति ॥ विक्रीणाति । 'डुकीञ् द्रव्यविनिमये' (व्या०
उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ विक्रयेण जी-
वति । 'वृक्षक्रयविक्रयादृन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'वृक्षपात्रादित्वा तन्मूल्यं गृह्यतः' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ ।

क्रेति ॥ क्रीणाति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥
क्रयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन
वस्त्रादि गृह्यतः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४)
व्यञ् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥
द्वे 'वणिक्कर्मणः' ॥

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्वी-
ल्लिङ्गः । भाव एव प्रत्ययः । न तु कर्मणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु
'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥
तस्मात् वणिजि साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।१८) इति यत् इति
बोध्यम् ॥

मूल्यं वस्त्रोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

म्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौवयो-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धातुवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ०
३।६) । 'वस्त्रं वस्त्रे धने मूल्ये मृतौ' इती हेमचन्द्रः ॥ (२)
॥*॥ अवक्रोयतेऽनेन । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः—
'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटः । तत्र । ल्युटा बाधात् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य' ॥

नीवी परिपणो मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भ्वा० प० से०) ।
'अनिल्यमागमशासनम्' इति न नुम् । 'इगुपधात्कित्' (उ०
४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति
डीप् । 'निपूर्वाद्येषो निरी च' इति डिः । 'कृदिकारात्'
(ग० ४।१।४५) इति डीप् । व्यो यलोपः 'नेर्दीर्घः । नीवी-
इत्याह मुकुटः । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परि-
पणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परिपण्यते वृद्धयर्थं प्रयुज्यते ।
'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ मूलं च तद्धनं
च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूल-
धनं तस्य' ॥

लाभोऽधिकं फलम् ।

लेति ॥ लभ्यते । 'डुलभप् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अकर्तरि-' ३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अध्याहूढम् ।
'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२) ॥*॥ फलति ।
'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'फलं जातीफले सस्ये हेतूत्थे व्युष्टिलाभयोः' । (त्रिफलायां
च कक्कोले, प्रियङ्गौ तु फली स्मृता) इति विश्वः (मेदिनी) ।
'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च क-
क्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः । फली फलिन्याम्' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'अधिकफलस्य' ॥

परिदानं परोवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

पेति ॥ परिवृत्त्य दानम् ॥*॥ क्वचित् 'प्रतिदानम्'
इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ परिवर्तनम् । भावे घञ् (३।३।
१८) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२)
॥*॥ निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) ।
'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'ईयति'
(६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८)
च ॥ (३) ॥*॥ निमीयते । 'मीङ् हिंसायाम्' दि०

१—उज्ज्वलदत्तादिषु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः'
(४।१३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २—परिपण आडम्बरः—इत्यने-
कार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—इतः प्रभृति परजित्यन्तः पाठः क-
श्मीरपुस्तकस्थः अन्यत्र तु न ॥

आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥ चत्वारि
'परिवर्तनस्य' 'अदलाबदला' इति ख्यातस्य ॥

पुमानुपनिधिर्न्यासः

विवृति ॥ उपनिधीयते । 'डुधाज्' (जु० उ० अ०) ।
'उपसर्गं घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥ न्यस्यते । 'अ-
सु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।९९) ॥
(२) ॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रेति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥ तस्यार्पणम् ॥ (२)
॥ द्वे 'स्वामिने निक्षेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रेति ॥ क्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः (७।३।
८४) 'क्रय्यस्तदर्थे' (६।१।८२) इति साधु ॥ (१) ॥
एकं 'ग्राहका गृहीयुरिति बुद्ध्यापणे प्रसारितस्य' ॥

क्रयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

क्रयिति ॥ (१) ॥ एकं 'हृद्रे प्रसारणयोग्यस्य' ॥
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विक्रीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१)
॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भा० आ० से०) । 'तव्यत-
व्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥ 'अवयपण्य-' (३।२।
१०१) इति साधु ॥ (३) ॥ त्रीणि 'विक्रयक्रिया-
कर्मणः' ॥

क्रयादयस्त्रिषु ।

क्रेति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

ह्रीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ८२

ह्रीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश-' (३।१।२५)
इति णिजापुक्रौ । भावे ल्युट् (३।३।११४) । 'सत्यापना
सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् 'ण्यासश्रन्थः-' (३।
३।११७) इति युजपि ॥ (१) ॥ घञ् (३।३।१८) । 'का-
रे सत्यागदस्य' (६।३।८७) इति मुम् ॥ (२) ॥ किन्
(३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३)
॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विक्रयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१)
॥ विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ द्वे
'विक्रयक्रियायाः' ॥

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति ॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दंश दशने' (भा०
प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । दशशब्दमभिव्याप्य । 'आङ्
मर्यादाभिधियोः' (२।१।१३) 'नपुंसकात्-' (५।४।१०९)
इति पक्षे टच् न । एकादिका नवदशपर्यन्ताः संख्याः सं-
ख्येये, त्रिलिङ्गाश्च । तेन 'एको विप्रः' इत्यादि भवति, न तु
'विप्रस्यैकः' इत्यादि ॥

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्येय
संख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गावः'
'गवां विंशतिः' इति ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विवचन-
बहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥

१—एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः ।
एका शाटी, एकः पटः, एकं कुण्डम् । दश स्त्रियः, दश पटाः,
दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः—इति क्षीरस्वामी ॥
आदशेति । दशशब्दश्चतुर्पर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एकादिकाः
संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधिकरण्येनैव ता-
सां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु
वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्रानाम्'
इत्यादिः ।—इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टादशान्ता संख्या
संख्येये वर्तन्ते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशस्य एकाद्याः संख्याः
संख्येयगोचराः' इति—इति स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायां हेमाचा-
र्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुषु बहुवचनम्' (१।४।२१) इति सू-
त्रभाष्ये 'किंसंबन्धेकत्वे, किंसंबन्धद्वित्वे, किंसंबन्धबहुत्वे' इत्यर्थे
'कस्यैकस्मिन्, कयोर्द्वयोः, केषां बहुषु' इति प्रयोगेण संख्यापरत्व-
स्यापि प्रतीतिः ॥ इदं त्वन्नावगन्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽप्येषां स्वाश्र-
यद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्ममात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तभाष्यप्र-
योगे द्विवचनादिः—इति ॥ २—विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः
संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्—
'आदशस्य संख्या संख्येये वर्तते । ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च'
इति ॥ विंशतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं
गवाम्—इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे
वर्तमानाः संख्येये संख्याने च वर्तन्ते । यथा 'विंशतिर्घटाः, विंशति-
र्घटानाम् । शतं गावः, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचस्पतिः—
'ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः ॥
३—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचन-
बहुवचने अपि स्तः एकशेषेण । 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः । गवां
विंशती, गवां विंशतयः' ॥ इति क्षीरस्वामी ॥ यदा तु भेदविवक्षा-
यां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विंशत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामाना-

तासु चानवतेः स्त्रियः ।

तेति ॥ तासु विशत्यादिषु नवतिमभिव्याप्य स्त्रीलिङ्गाः ।
यथा 'विशत्या पुरुषैः कृतम्, विशतिः कुण्डानि' इति ॥

पङ्केः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पेति ॥ द्वौ पञ्चतौ । 'पङ्क्तिविंशति-' (५।१।५९) इति
साधुः । 'पङ्क्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च' इति विश्वः
॥*॥ पङ्केर्दशगुणोत्तरं क्रमात् शतसहस्रादि ज्ञेयम् । यथा
'दश पङ्क्तयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्' इत्यादि ॥
यौतवं द्वयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

याविति ॥ यौतेर्वाहुलकाद्भावे कर्तरि वा तुन् योतुः
शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) ॥*॥
'द्रोर्विकारः' । 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥ मी-
यतेऽनेन । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाय्यसां-
नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ मानमर्थो
यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मानार्थस्य' ॥

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः

मानभेदानाह—मानमिति ॥ तोल्यतेऽनया । 'तुल उ-
न्माने' (चु० प० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०३) ।—
'अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति निर्देशाङ्गुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

ग्विति ॥ मण्यतेऽनेन । 'मण हिंसायाम्' (भ्वा० प०

धिकरण्यादुपचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः ।
यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः' इति ॥ सामानाधिकरण्यामा-
वेऽपि 'गवां विंशती, गवां विंशतयः' इति ।—इति मुकुटः ॥ दि-
त्वबहुत्वयोर्वैतमानास्तु विशत्याद्याः संख्यायामेव वर्तन्ते—इति
हेमचन्द्रः । 'पङ्क्तिविंशति-' (५।१।५९) इति सूत्रे भाष्यप्रदीपो-
द्भ्योते नागेशभट्टेन तु—विशत्यादयो व्यादयश्च धर्मशक्ता एव ।
धर्मकर्मिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्याणि । तयोश्च भेदाभेदौ । विशत्या-
दयः कदाचिद्भेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विंशतिः' इति । कदाचि-
दभेदेन 'विंशतिर्गावः' इति ॥ यदाप्यभेदेन, तदापि धर्मगतसंख्या-
वैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् । यथा 'गावो
धनम्' इत्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धन-
शब्दात् ॥ इयांस्तु विशेषः । तत्र कदाचित्त्वगतसंख्यावैशिष्ट्येनापि
प्रतीतिः ॥ अन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आ-
रोपेण, इति गृहाण ॥ व्यादयस्तु स्वगतवाच्यसंख्यावैशिष्ट्यद्रव्याभे-
देन तद्वत्संख्यावैशिष्ट्येनैव धर्मं प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात्,
इति न कदाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विशत्यादिभ्यो बहुवच-
नम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'लोकयोः-' (१।४।२२)
इत्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्यद्रव्यस्यैव प्रतीतिः, इति
द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैव, इति नातिप्रसङ्गः—इति
निष्कर्ष उक्तः ॥

से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'मापो व्रीह्यन्तरे
मूर्खे मानत्वगदोषभेदयोः' इति मेदिनी । कन् (ज्ञापि० ५।
४।५) । आयश्चासौ माषश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'माषकस्य' ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तयिति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके ।
सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले
तुत्ये हृषीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति ।
'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ।
'कर्षो ना कर्षणे मानप्रभेदे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'कर्षस्य' ॥

पलं कर्षचतुष्टयम् ।

पेति ॥ पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलस्य' ॥

सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । रुद्रस्तु
'सुवर्णं स्वर्णविस्तयोः' इति क्लीवमाह । 'सुवर्णो ना स्वर्णकर्षे
सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्लीवे काश्चने हरि-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विस्तते स्म ।
'विस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । आग-
मस्यानित्यत्वान्नेद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अक्षमानस्य' ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

क्रिति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेम्नः पले
॥*॥ एकम् 'अक्षपलस्य' ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विति ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच्
(३।१।१३४) । 'अतुलोपमाभ्याम्-' (२।३।७२) इति
निपातनाङ्गुणाभावः । णिजभावे तु 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः । 'तुला सादृश्यमानयोः । गृहाणां दारुबन्धाय पी
ठिकायामपीष्यते । राशौ पलशते भाण्डे (तुलं स्याद्ब्रह्मदा
रुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री)' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदि-
नी) ॥ (१) ॥*॥ पलानां शतम् ॥*॥ एकम् 'तुलायाः' ॥

भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

भेति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अ-
कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्वितये
पलानामपि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः स्याद्वीवधे ऋणौ
पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥*॥ (क्यादेर्दीर्घान्ताद्)
अपि (३।३।५७) भरः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भारस्य' ॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स्म । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः' इति रत्नकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितस्य' ॥

शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

शेति ॥ शकटेन उह्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥

कार्पापणः कार्षिकः स्यात्

केति ॥ कर्षसायम् 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः । 'कार्पापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्षसायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतरूप्यस्य' ॥

कार्षिके ताम्रिके पणः ।

केति ॥ ताम्रसायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् ॥*॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'हलश्च' (३।३।१२९) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वादृष्टभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्पापणे ग्रहे । क्रय्यशाकादिके द्यूते व्यवहारे भृतौ धने' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ताम्रकृतकार्पापणस्य' तुलामानमुक्तम् ॥

॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नृवर्गे उक्तम् ॥

प्रस्थमानं लाह—

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी बाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढौकते । 'ढोक्क गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'आढकी च तुवर्या स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं (सर्वतो दशाङ्गुलिमानस्य) । द्रवति । 'ड गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृजृसिद्धपत्यनिखपिभ्यो नित्' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । द्वियां काष्ठाम्बु-वाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उह्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'बाहोऽश्वमानयोः । वृषे, बाहा तु बाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१)

॥*॥ निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कवच्प्रत्ययः । अनित्यत्वान्न जुम् ॥*॥ 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१।४२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयते-ऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽद्वियां मान-भेदे सानावत्युचवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्य-र्थेन मानीभविताप्रवर्तिकादिग्रहः । 'बाहो विंशतिखारीभि-र्भविका स्यादनेन तु । प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तचतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् । अथाढको भवेद्द्रोणो द्वि-द्रोणः सूर्प उच्यते । सार्धसूर्पो भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदा-हता । तामेव भारं जानीयाद्बाहो भारचतुष्टयम्' ॥*॥ 'प-रिमाणानाम्' पृथगेकैकम् ॥

पादस्तुरीयो भागः स्यात्

पेति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद-रुज—' (३।३।१६) इति घञ् । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः' । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः । पादो बुध्रे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्थभागस्य' ॥

अंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

अंशेति ॥ अंश्यते 'अंश विभाजने' () अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।—'अमेः शन्' इति त्वपाणिनीयः । 'अंशो विभाजने प्रोक्त एकदेशोऽपि वस्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वण्ट्यते । 'वटि विभाजने' (उ० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं युस्त्रमर्थैरविभवा अपि ॥ ९० ॥

द्रेति ॥ द्रुति । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्षमादौ जतुद्रुमविकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद् लाभे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः । 'वित्तं क्लीबं धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्वपतौ साधु । 'पथ्यतिथि—'

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थबोधकस्य पदशब्दव्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दव्याख्यायामप्रकृ-तत्वात् ॥

(४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (३) ॥॥ रिच्यते । 'रिचिर् वि-
रेचने' (६० उ० अ०) । 'पातुतुदिवचिरिचि-' (उ० ३।७)
इति थक् ।—'वसिकाशि-' इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्व-
पाणिनीयः ॥ (४) ॥॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प०
से०) । बाहुलकात् कथन् ॥ (५) ॥॥ धनति । 'धन
धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु
गोधने वित्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥॥ वसति,
उच्यते, वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृष्ट्विहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पयसि वसि-' इत्या-
दिना उः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस
आच्छादने' (अ० आ० से०) उः । 'वसुर्मयूखाम्निजनाधि-
पेषु योक्ते सुरे स्याद्रसु हाटके च । वृद्धौ पथस्थानधनेषु रत्ने
वसु स्मृतं स्यान्मधुरेऽन्यवच्च' इति विश्वप्रकाशः ॥ (७) ॥॥
हर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०) । 'हर्यतेः
कन्यन् हिर् च' (उ० ५।४४) ।—जिहीते भाग्यवन्तम् ।
'ओहाड् गतौ' (जु० आ० अ०) । 'हो हिर् च'
इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हि-
रण्यं चे(रे)तसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मान-
भेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥॥
द्रवति, द्रव्यते वा । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'डुदक्षि-
भ्यामिनन्' (उ० २।५०) 'द्रविणं न द्रयोर्वित्ते काञ्चने च
पराक्रमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥॥ दिवं मनति ।
'त्रा अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । 'द्युस्त्रं वित्ते वलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मेदिनी)
॥ (१०) ॥॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (जु० आ०
से०) । 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् । ऋच्छति, अर्थ्यते
वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्त्रन्'
(उ० २।४) । 'अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभि-
धेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥
(११) ॥॥ राति सुखम्, रायते वा । 'रा आदाने' (अ०
प० अ०) । 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे'
इति रुद्रः ॥ (१२) ॥॥ विभवति । अच् (३।१।१३४) ।
'विभवो धननिर्वृत्त्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥॥ त्रयोदश
'द्रव्यस्य' ॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

स्येति ॥ कुप्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) ।
'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥॥ कुद्रयते । 'कुश सं-
श्लेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्याश्चैते' इत्यधिकारे 'को-
शविशदौ च' इति शभेदः ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥ हेम
च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते ॥॥ द्वे 'घ-
टिताघटितहेमरूप्ययोः' ॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'राज-

सूय०' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥॥ एकम् (हेमरू-
प्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्धातोः' ॥

रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृषार्थके । गुणिते ताडिते
चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंस-
योर्वयम्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'आहतरूपस्य
हेमरूप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

गेति ॥ गारुत्मतो जातत्वात् 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् ॥ (१) ॥॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तृ' (भ्वा० प०
से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२)
॥॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'गारु-
त्मतस्य' ॥

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रत्नं च ॥ (१) ॥॥ लोहितमेव ।
'लोहितान्मणौ' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥॥ पद्ममिव
रागोऽस्य । 'अनेकमन्य-' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३)
॥॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य' ॥

अथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५।४।३४) ॥
(१) ॥॥ मुच्यते स्म । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्चल्योः' इति हैमः ॥
(२) ॥॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् ।

अथेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा विशिष्टे द्रौ भवः । 'द्यु-
द्रभ्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवाले-
ऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ प्रबलति । 'बल
प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति
णः । 'प्रवालोल्ली किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'प्रवालस्य' ॥

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ०
अ०) । बाहुलकात् कप् । तुक् (६।३।१।७१) । 'रत्नं स्व-
जातिश्रेष्ठे स्यान्मणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ मण्यते 'मण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'मणिः

१—तद्वयं कुप्याकुप्यम्—इति रक्षीसामी ।—तयोर्हेमरूप्ययो-
र्द्वयम्—इति मुकुटः ॥

स्त्रीपुंसयोरश्मज्जातौ मुक्तादिकेऽपि च) । (कण्ठदेशस्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिङ्गरेऽपि च) इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्मज्जातौ मरकतादौ ॥*॥ द्वे 'रत्नस्य' ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

स्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।२।१३४) यद्वा अर्णनम् । घञ् (३।३।१८) । शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥*॥ शोभनो वर्णोऽस्य । सुष्ठु वर्ण्यते वा । 'वर्णं वर्णने' (जु० प० से०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवादिभ्यो हुन्' (उ० ५।३।५) । 'कनकं' हेमि पुंसि स्यात्किञ्चुके नागकेसरे । धतूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते वा । 'हि गत्यादौ' (स्वा० प० अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ हटति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । हाटयति वा । कुन् (उ० २।३।२) ॥ (६) ॥*॥ तप्यतेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयर् ॥ (७) ॥*॥ शतकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥*॥ अनुशतिकादिः (७।३।२०) । 'शातकौम्भम्' इति तु स्वामी ॥ (८) ॥*॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । 'यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् । तदुत्वं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत' इति वायुपुराणम् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीवं खर्णकसेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ विभर्ति, भरति वा । मनिन् (उ० ४।१।४५) ('भर्म स्यात्काञ्चने भृतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ कर्वल्यनेन । 'कर्व दप्' (भ्वा० प० से०) । मद्गुरादिः (उ० १।४।१) । 'कर्बुरं सलिले हेमि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शवले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ चमीकरे आकरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा चमनम् । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'इज्जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । चामी करोति । 'कृवो हेतु' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा प्रशस्तं जातम् । 'प्रशंसायां रूपम्' (५।३।६६) ॥ (१३) ॥*॥ महच्च तद्रजतं च । 'सन्महत्' (२।१।६१) इति समासः । 'आन्महत्' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥ काञ्चति (ते) । 'काचि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । नन्थादित्युः (३।१।१३४) —पृषोदरादिः (६।३।१०९) —इति सु-

कुटस्तु चिन्त्यः । 'काचि' धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिरुजितिजां कुश्च' (उ० १।१।४६) इति मक् । 'रुक्मं' लोहे सुवर्णे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥*॥ कृतस्वरे आकरविशेषे भवम् । अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् । 'शेषे' (४।३।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरस्य नद्यां भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥*॥ अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । यद्वा अष्टानामपदम् ॥ (१९) ॥*॥ एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य' ॥

अलंकारसुवर्णं यच्छ्रीङ्गीकनकमित्यदः ।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥*॥ शृङ्गीणामी । शृङ्गी कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३।२) । 'शृङ्गी' इति पृथग् नाम वा । 'स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोषः । 'भूषणं कनकं शृङ्गी' इति नाममाला च' । अल्पं शृङ्गं प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादि' इति वचनात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य' ॥

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । 'दुर्वर्णं त्रिष्वसद्वर्णं क्लीवमैलेयरूप्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रजति, रज्यते वा । 'रज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पृथिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१।११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीवं हारे च दुर्वर्णं' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'रूप रूपक्रियायाम्' (जु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आहत-स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (३) ॥*॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।१।४०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः' (इति हेमः) ॥ (४) ॥*॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ पञ्च 'रूप्यस्य' ॥

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ् क्षरणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्रया० प० अ०) । 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः । पित्तले लोहकिटे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋ गतौ'

१—शृङ्गिह्रस्वान्ता च । तथा च बाणः—'वर्षपर्वतसमूहमि-
वान्तःसितापरिमाणशृङ्गिहेमकूटं राजकुलम्' इति—मुकुटः ॥

(भ्वा० प० अ०) । भावे घञ् (३।३।१८) आरं कूटयते ।
'कूट दाहे' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'आर-
कूटोऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमलम्' इति रभसः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पित्तलस्य' ॥

अथ ताम्रकम् ।

शुल्वं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

अथेति ॥ ताम्रयति, तम्यते, वा । 'तमु काह्वायाम्'
(दि० प० से०) । 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उ० २।१६) इति
रक् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'तम्यमिचमां दीर्घश्च'
इति रक्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ शलति ।
'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५)
इति, साधु । यद्वा शुल्वयति, शुल्वयते, वा । 'शुल्व माने'
(उ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) 'एर-
च्' (३।३।५६) वा । 'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसं-
निधौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्प-
त्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा ॥ (३) ॥*॥ द्वे हेम-
रूप्ये अश्रुते स्म । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'ग-
त्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन वर-
म्, उरु, वा अतिशयने इष्टम् (५।३।५५) । 'प्रियस्थिर-'
(६।४।१५७) इत्युरोर्वर । 'वरिष्ठं ताम्रके क्लीबम्' इति टवर्ग-
द्वितीयान्ते रुद्रः । 'वरिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीवं तित्तिरौ
ना वरोरुतमयोऽस्त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उं
शंभुं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृ-
तृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्विषत्-' (६।३।६७)
इति मुम् । उत्कृष्टमुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० २।२।१८) ।
'उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्ठभेदेऽपि च
पुमांस्ताम्रे तु । स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञायणि
(५।४।३८) तु । 'औदुम्बरं भवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः'
इत्यजयः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'ताम्रस्य' ॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
अश्मसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुहते, वा । 'लुह गार्ध्वे' () ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । ल्यप्तेऽनेन वा ।
'लुञ् छेदने' (क्या० उ० से०) । बाहुलकाद् हः । रुहते,
रोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । कपिलिकादिलात् (वा०
८।२।१८) लत्वम् । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहं जोहके सर्व-
तैजसे' (इति मेदिनी) ॥*॥ प्रज्ञायणि 'लौहम्' ॥ (१)
॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'दाम्रीशस्-' (३।२।१८२) इति ह्रन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा ।
'तिज निशाने' (उ० प० से०) । 'तिजेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८)

इति क्तः । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं,
यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मल्यागिनोऽस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३)
॥*॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'पिण्डो
बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गो-
लसिहकयोरपि । ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीवमाजीवना-
यसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावृखर्जूरभेदयोः' (इति मेदि-
नी) ॥ (४) ॥*॥ कालं च तदयश्च । 'अनोदमायःसरसाम्-'
(५।४।९४) इति टच् ॥ (५) ॥*॥ एति, अयते वा । असुन्
(उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ अश्मनः सारः । 'अश्मसारं च
शस्त्रकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'लोहस्य' ॥

अथ मण्डूरं शिङ्गाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

अथेति ॥ मण्डते(ति) । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'खर्जादित्वात्' (उ० ४।९०) ऊरच् ॥ (१) ॥*॥
शिङ्गयते । 'शिधि आप्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'आणको
लघूशिङ्घिधाञ्भ्यः' (उ० ३।८३) । षोदरादिः (६।३।
१०९) । सिंहमाणयति वा । कर्मण्यण् ('शिङ्गाणं काचपात्रे
च लोहनासिकयोर्मले' इति मेदिनी) ॥*॥ 'सिंहानम्' इति
पाठे सिंहवदनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच्
(३।१।१३४) । सिंहमाणयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥
(२) ॥*॥ तस्य लोहस्य मले ॥*॥ द्वे 'लोहकिट्टस्य' ॥

सर्वं स्यात्तैजसं लोहम्

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४)
इत्यण् । यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३)
॥*॥ एकं 'सर्वधातूनाम्' ॥

विकारस्त्वयसः कुशी ।

वीति ॥ कुं भूमिं श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'जा-
नपद-' (४।१।४२) इति डीष् । 'कुशी फालेऽपि वल्गायां
(कुशा, पापिष्ठमतयोः । कुशो वाच्यवदाख्यातः) इति
विश्वः । 'कुशो रामसुते दर्भे पापिष्ठे योक्तमतयोः । कुशी
लोहविकारे स्यात्कुशा वल्गा कुशं जले' (इति हैमः) ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'अयोविकारस्य' ॥

क्षारः काचः

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'क्षारः काचे रसे
गुडे । भस्मनि धूर्ते लवणे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ क-
चते । 'कच बन्धने दीप्तौ च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । प्रज्ञायण् (५।४।३८) काचयति वा । अच् (३।
१।१३४) । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काचस्य' ॥

अथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१।११) इति कलः । यद्वा चपनम् । 'चप शक्तौ' () । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३। ५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्यामपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रस्यते । 'रस आस्वादाने' चुराद्यदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । रसयति घातून् वा । अच् (३।१।१३४) । 'रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च । रसा तु रसनापाठासलकीक्षितिकङ्क्षु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ शिवेन सूयते स्म । 'पू प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तक्षिणश्चित्रियाद्वाह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पारं ददाति । 'हुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'पारते' इति पाठे पारं तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पारतस्तु मनाक्पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पारदस्य' ॥

गर्वलं माहिषं शृङ्गम्

गेति ॥ अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'माहिषशृङ्गस्य' ॥

अभ्रकं गिरिजामले ।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्रयते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अभ्रस्य प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ गिरौ जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' (३। २।९७) । ('गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्वाच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुलङ्गयोश्च योषिति' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । वृ-षादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके क्लीवं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु' इति मेदि-

नी) । 'गिरिजं गिरिजावीजममलं गवलध्वजम्' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभ्रकस्य' ॥

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

स्त्रविति ॥ अज्यते नयनमनेन । 'अञ् व्यक्यादौ' (रु० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । स्रोतोऽजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ सुवीरे देशे भवम् । तत्र 'भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौवीरं काञ्चिके स्रोतोञ्जने च बदरीफले । ना तु नीच्यति' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कपोतस्येदम् । कपोतवर्णत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कापोतं च तदञ्जनं च ॥ (३) ॥*॥ यमुनायां भवम् । अण् (४।३।५३) । यद्वा यमुनाया इदम् । तद्वच्छयामत्वात् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सौवीराञ्जनस्य' 'सुर्मा' इति ख्यातस्य ॥

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थयते, वा । 'तुत्थ आवरणे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । तुत्थं च तदञ्जनं च ॥ (१) ॥*॥ शिखिनो ग्रीवा । शिखिग्रीवास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्वर्णत्वात् ॥ (२) ॥*॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३। २।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ मयूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । मयूरं कायति वा । साहय्यात् । 'कैशब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य', 'तुत्थित्या' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्भवं तुत्थम्

केति ॥ कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरट् लत्वाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ दार्वी दाहुरिद्रा । तद्विकारोऽपि दार्वी अभेदोपचारात् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ (२) ॥*॥ तत्तुत्थं काथोद्भवमावर्तितं सदुक्तपर्यायम् ॥*॥ तुत्थं चास्य नाम । 'तुत्थं स्यादमृतासङ्गं कर्परी तुत्थमित्यपि' इति रभसः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आवर्तन-निष्पन्नस्य रसाञ्जनभेदस्य' ॥

रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (२) ॥*॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ तार्क्ष्य-शैले भवम् । अभेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' । स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादिपञ्च पर्याया-नुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥

१—रसः प्रायेण माहिषशृङ्गे स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य कथ-
मम्—इति मुकुटः ॥ १—'गिरिजामलम्'—इत्येकं नाम—
इति स्वामिमुकुटौ ॥

१—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्पयन्तं तुत्थाञ्जनपर्याय-
मुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—इति मुकुटः ॥

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽश्मा । शाकपार्थिवः (वा० २।१। ७८) ॥ (१) ॥ गन्धोऽस्यास्ति । अश्वत्थः (पा० १।२। १२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इति' (पा० १।१।५) इति टन् ॥ (२) ॥ 'शोभनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (पा० १।३।४) स्वार्थे टक् ॥ 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रभसः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' ॥

चक्षुष्याकुलालयौ तु कुलत्थिका १०२

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (पा० १।१।६) । 'चक्षुष्यः' केतके पुण्डरीकसंज्ञकपादपे । कुलत्थिकासुभगयोः स्त्रियामक्षिहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ 'कुल-मलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या कुम्भकारी च कुलाली च कुलत्थिका' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ 'कुलत्थ-प्रतिकृतिः । 'इवे-' (पा० ३।९६) इति कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'तुत्थ-विशेषस्य' ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

रीति ॥ रीतेः पित्तस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । उदन्तनपुंसकेषु 'पुष्प-केतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ 'पुष्पस्य प्रतिकृतिः 'इवे-' (पा० ३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (पा० ४।३८) ॥ (३) ॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४) ॥ चत्वारि 'रीतिकार्यां ध्मायमानायां जातस्य मलस्य' ॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिञ्जि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनान्न कुत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३।२।३) । 'पिञ्जरोऽध्वान्तरे पीते क्लीवं स्वर्णे च पीतने' ॥ (१) ॥ पीतं वर्णं नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । 'पीतनं पीतदारुणि । कुङ्कुमे हरिताले च (पुमा-नाम्नातके मतः)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ताल-यति, तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४, ३।१।५६) । 'तालः कालक्रि-यामाने हस्तमानद्रुमेदयोः । करास्फोटे करतले हरिताले त्स-रावपि' (इति हैमः) । 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्याभ्यां च संमिते । गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे । वाद्य-

भाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ ताली जटौषधौ । क्लीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतथोपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः । 'आलं स्यादनल्पहरितालयोः' इति हेम-चन्द्रः ॥ (४) ॥ हरितं वर्णमालाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'हरिता-लमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः । 'हरिताले तु कर्वूरं गोदन्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥ पञ्च 'हरितालस्य' ॥

नैरेयमर्थं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

नैरयिति ॥ गिरौ भवम् । 'नवादिभ्यः-' (४।२।९७) इति टक् ॥ (१) ॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्नायाम्' (चु० आ० से०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । अर्था-दनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विपश्चिति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥ गिरेर्जातम् 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । 'गिरिजं लघ्वक्रेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुल-ङ्गयोश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ अश्मनो जा-तम् ॥ (४) ॥ शिलाया जतिव । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥ पञ्च 'शिलाजतुनः' ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

बोलेति ॥ बोलयति । 'बुल मज्जने' (चु० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । पिञ्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥ राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) 'रस-गन्धः' अपि—इति स्वामी ॥ (२) ॥ प्राणिति, अनेन वा । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'प्राणो हन्मरुते बोले काव्यजीवेऽनिले वले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चा-सुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ पिण्डते । 'पिण्डि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो वृन्दे जपापुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिंहयोः । कवले पिण्डं तु वैश्वेक-देशे जीवनायसोः । बले सान्द्रे पिण्ड्यलान्बुखर्जूर्योस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥ गां जलं स्यति । 'षोऽन्त-

१—अत्राह उपसर्गस्य सत्वेनानुपसर्गपदवदितसूत्रस्याप्राप्त्या तदुपन्यासो भ्रान्तिमूलकः । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तकौमुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'मूलविभुजादि-त्वात्कः' इति व्याख्येयम् । यद्वा हरितमलति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यण् इति बोध्यम् ॥

कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥३॥ 'गोपः' इति स्वामी । गो-
र्जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।
४) इति कः ॥ (५) ॥३॥ रसयति, रस्यते, अनेन वा । 'रस
आस्वादाने' (उ० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥३॥ गोपे
उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति
स्वामी ॥ (६) ॥३॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'वोर' इति ख्या-
तस्य ॥

हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीरयति
'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) ।
अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥३॥ (डिण्डीरः) । डादिर्वा
पाठः ॥ (१) ॥३॥ अब्धेः कफ इव ॥ (२) ॥३॥ स्फायते ।
'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३)
इति साधुः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य' ॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रखवणे' (भ्वा० आ० से०) ।
'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् । 'खर्जादिला-
दूः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ।
'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके । सिन्दूरी रो-
चनारक्तचेलिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥
नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्थानम्) अस्य ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'सिन्दूरस्य' ॥

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।
'नागं नपुंसकं रज्जे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्ग-
कूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग(नागदन्तप्रभेदके । दे-
हानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१)
॥३॥ सिनोति । 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तिप्
(३।२।१७८) । अनिलत्वान्न तुक् । ईस्यति । 'षोऽन्तकर्मणि'
(दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । सि-
च तदीसं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥३॥
योगे धातुसंबन्धे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।१।४०) इति
समासः ॥ (३) ॥३॥ उप्यते । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा०
उ० अ०) । 'वृधिवपिभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥३॥ 'वर्ध' इति
मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा आ० से०) । रन्
(उ० २।२७) । ('वर्धः सीसवरत्रयोः' इति हैमः) ॥ (४)
॥३॥ चत्वारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्यातस्य ॥

त्रपु पिच्छटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवज्जे

त्रेति ॥ त्रपते । 'त्रपू लजायाम्' (भ्वा० आ० से०) ।
'शृष्टृनिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'रङ्गसीसकयोः' ॥

इति रुद्रः ॥ (१) ॥३॥ पिचयति, पिचते वा । 'पिच छेदने'
(भ्वा०) । अच् (३।१।१३४) । पिचं टौकते । 'टौकृ
गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । पिचयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।
८१) वा । 'पिच्छटो नेत्ररोगे स्यात्क्लीबं सीसकरङ्गयोः' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ रङ्गति । 'रङ्गि गतौ' (भ्वा०
प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('रङ्गो ना रागे नृत्यरण-
क्षितौ । अस्त्री त्रपुणि' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥३॥ वङ्गति ।
'वङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वङ्गं
सीसकरङ्गयोः । वार्ताकेऽपि च कार्पासे पुंभूनि नीवृदन्तरे' इति
मेदिनी । 'वङ्गः कार्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे । वङ्गं
त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'वङ्गस्य'
'रङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति ॥ पिचति । 'पिचु मर्दने' () पचति वा ।
मृग्यवादिः (उ० १।३७) । 'पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्षे तूले-
ऽसुरान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ तूलयति । तूल्यते,
वा । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । घञ् (३।३।१९) वा । 'तूलं स्याद्द्वयदा-
रुणि । आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥३॥
'पिचुतूलः' इति रभसात्संघातोऽपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'का-
र्पासस्य' 'रुई' इति ख्यातस्य ॥

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥३॥ कुस्यति । 'कुस
संलेषणे' (दि० प० से) । 'कुसेरुम्भोमेदिताः' (उ० ४।१०६)
इत्युम्भः । बाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना
कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ वह्निवत् शिखास्य ॥
(३) ॥३॥ रज्यतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११५) । 'रजकरजनर-
जःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्जेः
कुन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत्-'
(२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकु-
सुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'कुसुम्भ-
स्य' 'कुसुम्भ' इति ख्यातस्य ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेधेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥३॥ ऊर्णस्यास्ति । 'ऊर्णया युस्'
(५।२।१२३) । 'ऊर्णायुर्ना क्षणाभङ्गे मेषकम्बलमेषयोः'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

१—अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्रामादिकः । रङ्गार्थकधने उदे-
श्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधजनकत्वात् । वार्ताकादि-
वाचकत्वाभावाच्च । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाच्च ॥

शशोर्णं शशलोमनि ।

शेति ॥ शशस्य ऊर्णा । 'शशोर्णं कारणं करम्' इति च-
न्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्लीबत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शशस्य लोम
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शशलोमः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फ-
लिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे
मये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवन्त्यां तु यो-
षिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः
कृतम् । 'क्षुद्राभ्रमर-' (४।३।११९) इत्यञ् । 'क्षौद्रं तु म-
धुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ मक्षिकाभिः कृतम् ।
'संज्ञायाम्' (४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥*॥ आदिना
भ्रामर-वाटक-पौतिकादिग्रहः ॥*॥ त्रीणि 'मधुनः' ॥

मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मेति ॥ मधुन उच्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिद्धति, सिच्यते,
वा । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचि-
भ्यस्थक्' (उ० २।७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'मधूच्छिष्टस्य' 'मोम' इति ख्यातस्य ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।
नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा०
२।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तृकरणे' (२।१।
३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनःशब्देन हूयते कथ्य-
ते । हेञ् (भ्वा० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)
इत्यङ् ॥ (३) ॥*॥ नागानां जिह्वेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।
५३) इत्यण् । 'नैपाली नवमालीमनःशिलामुवहासु च' इति
विश्वः ॥ (५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्दने' (तु० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा
कुत्सिता नटीव ॥ (६) ॥*॥ गां दीप्तिं लाति । कः (३।२।
३) । गुञ्जते वा । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।
३।१९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-
दुर्गयोः त्रियाम् । पात्राञ्जने मण्डने चालिजरे बालखेलने'
+'चलला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्-' (इति
मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'मनःशिलायाः' ॥

१—इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावेनैतत्सूत्राप्राप्तेः । तस्मात्
'कृतोवहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति न्यासे 'सुपि' (३।२।४)
इति योगविभागेन के प्राप्ते 'कविधौ संप्रसारणिभ्यो डः' (वा० ३।
२।३) इति डप्रत्ययो बोध्यः ॥ २—अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने
'द्वयोः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामादिकः मूले हैमविश्व-
योश्च लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपलम्भात् । किंतु मूलानुसारेण
चलशब्दार्थकथनम् ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्यः

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवाग्राज्जायते स्म ।
'पञ्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः
'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'यवक्षारस्य' ॥

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्रुचकम्

अथेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः
(वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवर्णोऽस्यास्ति । ज्योत्स्ना-
दित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं वर्चय-
ति । 'वर्चं दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥
(३) ॥*॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् 'अथ सौवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मे-
दिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च'
(भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'रुचको वीज-
पूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वा-
भरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षारभेदस्य' साजी-
क्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

त्वेति ॥ लघो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (४।१।
४१) ॥ (१) ॥*॥ रोचते । नन्वादिः (३।१।१३४) । वंशस्य
रोचना । 'स्याद्रंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुकाशुभा' ।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति
शाश्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य' ॥

शिशुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शिशोर्जायते स्म । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८)
इति डः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शो-
भाञ्जनवीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैक्षवम् ।

मोरेति ॥ मुरति । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'शका-
दिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥
एकम् 'इक्षुविकारस्य' ॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

प्रेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे-' (५।३।९६) इति
कन् । 'ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे
पुंस्ति दैवज्ञे सहदेवाख्यपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव
॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रभसः ।
'शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति रान्ते
मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पलीमूलस्य' ॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोमामियम् । अण् (४।३।१२०) । संज्ञा-
पूर्वकत्वादृष्टभावाऽपि । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्वचाभू-
तकेशयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भूतानां केश
इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूतकेशस्य' ॥

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गस्य 'पत्राङ्गं' न द्वयोर्भूजं पत्रके रक्त-
चन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं चन्दनमि-
व । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्रव्यस्य' 'प-
त्राङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकटु त्र्युषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ऊषति ।
'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।१।१३४) । त्रयाणां
भूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २।४।३१) ॥ (२)
॥*॥ विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' । (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पली-
मरीचानां समाहारस्य' ॥

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४।१।४)
॥*॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) । 'तृफश्च'
(उ० १।१०४) इतिकलः । 'त्रिफला तृफलापि च' इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
हरीतक्यामलकविभीतकफलानां समाहारस्य' ॥

॥ इति वैश्यवर्गविवरणम् ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

शिविति ॥ शोधति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) ।
'शुचेदंश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक्
चात ऊर्त्तव च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥
अवरोऽधमो वर्णोऽस्य । अवरश्चासौ वर्णश्च, इति वा ॥ (२)
॥*॥ वृष्यते, वर्षति वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । वृषं धर्मं लुनाति
वा 'लृञ् छेदने' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा०
३।२।१०) इति डः । वृषं लाति वा । कः (३।२।३) ॥ (३)
॥*॥ जघन्यात् पादाज्जाताः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ०
से०) । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः । 'जघन्यं मेहने
क्लीवे चरमे गह्वरैऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'शूद्रस्य' ॥

आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

आधेति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।
कः (३।२।१०२) । 'कृत इक्ष्वातोः' (७।१।१००) 'रदाभ्या-
म्' (८।२।४२) इति नलम् ॥ (१) ॥*॥ अम्बष्ठश्च कर-

णश्च । अम्बष्ठकरणावादी येषां ते । आदिना उप्रादिग्रहः
॥*॥ एकम् 'संकराणाम्' ॥

शूद्राविशोस्तु करणः

शिविति ॥ शूद्रा च विट् च । तयोः सुतः ॥*॥ किरति,
कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति वा ।
'करणं हेतुकर्मणोः । बालवादी हसे लेपे नृत्तगीतप्रभेदयोः ।
क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्लीवं
पुंसि शूद्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्या-
च्छूद्रायां जातस्य' ॥

अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः सुतः ॥*॥
अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४)
इति कः । 'अम्बाम्ब' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'अम्बष्ठो
देशभेदेऽपि विप्राद्वैश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां
स्यात्पाठायूधिक्योरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
एकम् 'वैश्याब्राह्मणीभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

श्विति ॥ शूद्रा च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥*॥ उच्यति ।
'उच समवाये' (दि० प० से०) । ऋज्रेन्द्र- (उ० २।२८)
इति निपातनात्साधुः । 'उग्रः शूद्रासुते क्षत्रादुद्रे पुंसि त्रिषू-
त्कटे । स्त्री वचाक्षुतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'शूद्राक्षत्रियाभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विट् च । तयोः सुतः ॥*॥ मग-
ध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्डादिः । अच् (३।१।१३४) ।
'यस्य हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञायण (५।४।
३८) । 'मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः
क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली । यूयी भाषाविशेषश्च'
इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षत्रियावैश्याभ्या-
मुत्पन्नस्य' ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्या च क्षत्रियश्च तयोः सुतः ॥*॥ महिष्यां
साधुः । 'तत्र साधुः' । (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण्
(२।४।३८) । यद्वा मह्यते, महति वा । 'मह पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योष्ठिषच्' (उ० १।४५) । चतुर्वर्णा-
दिवात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे ष्यञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जनितस्य' ॥

क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।

क्षेति ॥ अर्या च शूद्रश्च । तयोः सुतः ॥*॥ क्षदति,
क्षयते, वा । 'क्षद संभृतौ' () । 'क्षदक्षदक्षिभ्यः'

(उ० २।९४) इति तृच् । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्तवेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्या स्वामिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्यनेनाविरोधः ॥*॥ एकम् 'अर्याशूद्राभ्यामुत्पन्नस्य' ॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

त्रेति ॥ सूयते स्म । 'वृद्धं प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'सूतः पारदसारथ्योः प्रसूतेरितवन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाते तक्षिण' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तेति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इत्यञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'वैदेहको वाणिजके शूद्राद्वैद्यासु-तेषु च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां वैद्याज्जातस्य' ॥

रथकारस्तु माहिष्यात्करणं यस्य संभवः ।

रेति ॥ माहिष्याद्वैद्याक्षत्रियसुतात् करण्यां शूद्रायां वै-श्यादुत्पन्नयाम् ॥*॥ रथं करोति । 'कृञ्' (त० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'रथकारस्तु माहिष्यात् करणी च तक्षिण' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'करण्यां मा-हिष्यादुत्पन्नस्य' ॥

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥४॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पति चण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमे-कैकं ('संकरविशेषाणाम्') ॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'का-स्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हैमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ शिल्पमस्यास्ति । 'अत-' (५।२।११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोलदलौषधौ' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजक-स्तथा । पञ्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः' ॥*॥ द्वे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

समिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रियुय-' (उ० ४।५।१) इति निः । 'श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ समानशिल्पिसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सजातीयशिल्पिसंघस्य' ॥

१—'वैद्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राज्जनासु च' (१०।११) इति मनुवाक्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

किति ॥ कोलति । 'कुलं संस्त्याने वन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यात्सं-वद्धश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्रेष्ठेषु कथ्यते' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागभेदे स्याद्गुभेदे कुलस-त्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुलश्रेष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कारुसङ्गे मुख्यस्य' ॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

मेति ॥ मालां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ मालास्यास्ति । 'ब्राह्मादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पसस्या 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठन् । 'मा-लिका सप्तलापुत्री ग्रीवालकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभेदे पक्षिभेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्भं करोति । अण् (३।२।१) । 'कुम्भकारी कुलत्थ्यां च पुंसि स्याद्वटकारके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुं भूमिं लालयति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डलयोरैक्यम् । कुलमालाति वा । कः (वा० ३।२।५) । कुलमलति वा । अण् (३।२।१) । कुलमालुनाति वा । डः (वा० ३।२।१०१) । 'घूके कुलालः कुकुभे कुम्भ-कारेऽज्जनान्तरे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलालस्य' ॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पलं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति व-दनैकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० स०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृ-हादौ लेपकारस्य' ॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेच् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥*॥ 'तन्तुवायः' इति पाठे तन्तवो वितन्त्यन्ते यस्मिंस्तन्तवाम् । तद्वयति ॥*॥ 'तन्तुवायः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'ड्ववप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ कुं भुवम्, कुतिसत्तं वा विन्दति । 'विद् लभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुण्यति । 'कुप कोपे' (दि० प० से०) । 'कुपेर्वा वश्च' (उ० ४।८६) इति किन्दच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटानां निर्मातरि' ॥

तुल्यवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

त्विति ॥ तुल्यं छिन्नं वयति । 'वेच्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पमस्य । 'शिल्पम्'

(४१४५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुक्यादेर्नि-
र्मातरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०
प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । रङ्ग आजी-
वोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभानि-
शा-' (३१२१२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रका-
रस्य' ॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शेति ॥ शस्त्रं मार्ष्टि । 'सृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) ।
अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ असिं धावति । 'धावु गतिशु-
द्धयोः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३१२११) । 'स्वार्थे कन्'
(ज्ञापि० ५१४५५) । कुन् (उ० २१३२) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'शस्त्रघर्षणोपजीविनः' ॥

पादूकचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कशिपयतेः' (उ० ११८५) इति ऊः । पादू करोति ।
क्लिप् (३१२१७६) ॥ (१) ॥*॥ चर्म करोति । अण् (३१२१
१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

व्योकेति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति श्री-
भोजः । व्यो करोति । अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ लोहं
करोति । अण् (३१२११) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५१४५५) ।
'व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्' इति
रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहकारस्य' ॥

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

नेति ॥ नाडी वंशनली धमति । 'ध्मा शब्दामिसंयो-
गयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुष्टयोश्च' (३१२१३०) ।
इति खश् । 'खित्यनव्ययस्य' (६१३६६) इति ह्रस्वः ॥ (१)
॥*॥ स्वर्ण करोति । अण् (३१२११) ॥ (२) ॥*॥ कलामा-
दत्ते । 'डुदाच्' (उ० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा०
३१२१४) कः ॥ (३) ॥*॥ रुक्मं करोति । अण् (३१२११) ।
'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५१४५५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्व-
र्णकारस्य' ॥

स्याच्छाङ्गिकः काम्बविकः

स्येति ॥ शङ्खः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४१४५५) इति
ठक् ॥ (१) ॥*॥ कम्बुः शिल्पमस्य । ठक् (४१४५५) ।
'—शाश्वतिकः' (२१४१९) इति निर्देशात्कादेशोऽनिलः ।
कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५१२११५) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शङ्खवादकस्य' ॥

शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ शुल्बघटनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४१४५५)
इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने'
(उ० प० से०) । अण् (३१२११) । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५१
४५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य' ॥

तक्षा तु वर्धकस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तेति ॥ तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'—युष्टिषि-' (उ० १११५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥*॥
वर्धते । 'वर्ध छेदने' (उ० प० से०) । अच् (३१११३४) ।
वर्ध कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-
काद्धिः ॥ (२) ॥*॥ लक्षति । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प०
से०) । तृच् (३१११३३) । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णो-
रादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रथं करोति । अण्
(३१२११) ॥ (४) ॥*॥ काष्ठं तक्षति । क्लिप् (३१२१७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'सुतार इति ख्यातस्य' ॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

प्रेति ॥ ग्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२११४०) इति समासः ।
'अषडक्ष-' (५१४१७) इति खः ॥ (१) ॥*॥ ग्रामस्य तक्षा ।
'ग्रामकौटम्भ्यां च तक्ष्णः' (५१४१५५) इति टच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ग्रामत्वष्टुः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

कौटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४१३१५३) इत्य-
ण् । कौटश्चासौ तक्षा च । टच् (५१४१५५) ॥ (१) ॥*॥
नाधीनः । 'स्वार्थे कन्' (ज्ञापि० ५१४५५) ॥*॥ एकम् 'कौट-
त्वष्टुः' ॥

धुरिमुण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

ध्रिविति ॥ धुरोऽस्यास्ति । 'अतः-' (५१२११५) इती-
निः ॥ (१) ॥*॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिध्र-' (३११२११)
इति णिच् । ग्रह्यादित्वात् (३१११३४) णिनिः ॥ (२) ॥*॥
दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापितान्तावसा-
यिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न पियति स्म । 'पि
गतौ' (उ० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३१४१७२) इति कः ।
न—अपितः । निषेधार्थकेन नशब्देन 'सुप्सुपा' (२११४)
इति समासः । यद्वा नापनम् । 'आप् व्यसौ' (स्वा० प०
अ०) । घञ् (३१३१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजा-
तम्' (५१२१३६) इतीतच् ॥ (४) ॥*॥ नखानामन्तमवसा-
तुं शीलमस्य । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये'
(भ्वा० प० अ०) वा । 'सुपि-' (३१२१७८) इति णिनिः ।
'आतो युक्-' (७१३३३) । ('अन्तावसायी श्वपचै मुनि-
भेदे च नापिते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नापि-
तस्य' ॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेनेक्ति । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०) ।
ण्वुल् (३१११३३) । 'उपसर्गादसमासे-' (८१४११४) इति
णलम् ॥ (१) ॥*॥ रजति । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) ।
नू (उ० २१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजकस्य' ॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानग्रहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-
श्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा पण्यम-
स्य । 'तदस्य पण्यम्' (४१४१५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥
मण्डं सुराग्रसं हरति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५१४१५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौण्डिकस्य' ॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । अण् (३१२११) । कः (वा० ३१२१५)
वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥*॥ अजा आजीवो
जीविकास्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अजाजीवनस्य' ॥

देवाजीवी तु देवलः ।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'मुप्यजातौ-' (३१
२१७८) इति णिनिः ॥*॥ (देवाजीवः, इति) अदन्तपाठे
देव आजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः
(३१२१३) । देवं लक्षणया तत्त्वं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'देवपूजोपजीविनः' ॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम्, मिमीते, वा । 'मा माने'
(अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा ।
'माच्छस्ससिभ्यो मः' (उ० ४११०९) । मां याति वा ।
'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरी-
बुद्धयोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
शाम्बराख्यदैत्यस्येदम् । 'तस्येदम्' (४१३१२०) इत्यण् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालादिमायायाः' ॥

मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥
प्रतिहरणम् । 'ह्व' (भ्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३१३१८) ।
प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य 'प्रयोजनम्' (५१११०९)
इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥

**शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
भरता इत्यपि नटाः**

शायिति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पारा-
धर्षशिलालिभ्याम्-' (४१३१११) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥
शिक्षस्य ऋषेरपस्यम् । अण् (४११११४) । 'नटे विल्वे च

शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥*॥
जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ।
'इगुपध-' (३१११३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ कृशाश्वेन
प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दकृशाश्वदिनिः' (४१४१११)
॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः । अण् (४१३१२०) ।
संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा विभक्तिं स्वाङ्गम् । 'ड भुज्'
(जु० उ० अ०) । 'भृमृदशि-' (उ० ३११११) इत्यतच् ।—
विदाद्यजो (४१११०४) वा । 'यजजोश्च' (२१४१६४) इति
लुकि भरतः—इति मुकुटः । तन्न । अवहुवचने वृद्धिप्रस-
ङ्गात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच्च ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट
वृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) ॥ (६) ॥*॥
'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारतौ' इति वाचस्पतिः ॥
॥*॥ पदं 'नटानाम्' ॥

चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
णिजन्तः । नन्द्यादिल्युः (३१११३४) (१) ॥*॥ कुत्सितं
शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति-' (२१२१९८) इति समासः । 'अ-
न्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५१२१०९) इति वा । कुशीलं वान्ति
वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः (३१२१३) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'वन्दिविशेषस्य' ॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादन् शिल्पमेषाम् । 'शिल्प-
म्' (४१४१५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् ।
ठक् (४१४१५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गवादनशीलस्य' ॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पेति ॥ पाणिं वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यन्तादण् (३१२११) ॥ (१) ॥*॥ पाणिं घ्नन्ति । 'पाणिघ-
ताडघौ शिल्पिनि' (३१२१५५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'करतालिकावादनशीलस्य' ॥

वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः

घयिति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प०
से०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वे-
णोर्विकारः । 'ओरञ्' (४१३१३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक्
(४१४१५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवादनशीलस्य' ॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शिल्पमे-
षाम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणावादनशीलस्य' ॥

जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शकुनान् हन्ति ।
'पक्षिमत्स्य-' (४१४१३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षि-
णां हन्तरि' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

द्वाविति ॥ वागुरया (१) जालेन (२) च चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगा-
न्वधत्तः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिवन्धनोपायेन चरति ॥
(१) ॥*॥ कूटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ॥ (२) ॥*॥
मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविक्रयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।

भ्रिति ॥ भ्रियते स्म । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा भृतिं
करोति । 'तत्करोति-' (३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ०
२।३२) ॥ (१) ॥*॥ भृतिं वेतनं भुङ्क्ते । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(२) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥
(३) ॥*॥ वेतनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।
१२) इति ठक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ॥

वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥*॥ विवधं वीवधं वा
वहति । 'विभाषा विवधात्' (वा० ४।४।१७) इति ठक् ।
पक्षे ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कव-
डिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥
भारोऽस्ति वाह्यत्वेनास्य । 'अतः-' (५।२।११५) इति ठक् ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निहीनोऽपसदो जालमः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस्य यस्माद्वा । 'वर्णो' द्विजादौ
शुक्लादौ स्तुतौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ पा-
मानं रति । कः (३।२।३) । यद्वा पा धर्मः भ्रियते येन ।
'मृङ्' (तु० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥
(३) ॥*॥ निकृष्टास्मीं लक्ष्मीं चिनोति । 'चिञ्' (स्वा० उ०
अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥
(३) ॥*॥ प्रकृतौ भवः । अण् (४।३।५३) । यद्वा प्रकृष्टमकृ-
तमकार्यमस्य ॥ (४) ॥*॥ सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (५) ॥*॥ निश्चयेन हीनः ।
'कुमति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ अपकृष्ट-
मपकृष्टे वा सीदति । 'षट् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ जालयति । 'जल आच्छा-
दने' (तु० प० से०) । जालं करोति । बाहुलकान्मः । 'नेड्
वशि कृति' (७।२।८) । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यका-

रिणि च' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ क्षुधं लाति । कः (३।२।३)
स्वार्थे कन् (उ० २।३२) वा । यद्वा क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा 'क्षुद
क्षोदे' (ह० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति
रक् । कपिलिकादिः (८।२।१८) । यद्वा क्षुधा लक्ष्यते ।
'लकं आस्वादने' () । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः
॥*॥ कवर्गद्वितीयादिरपि । 'खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति
रभसात् । खदनम् । 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
खुदं लाति । कुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥*॥ इना कामेन
तीर्यते । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ।
इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति
णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे'
(तु० सू०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इत्यव्यय-
मपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्रकर्ष-
त्वान्नामुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'नीचस्य' ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

भ्रिति ॥ भ्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
'भृत्योऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे
भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ दास्या अपत्यम् ।
'द्यच्चः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो
वा' (४।१।१३१) इति ढक् च ॥ (३) ॥*॥ दंसयति दं-
स्यते वा । 'दसि दीप्तौ' (तु० प० से०) । 'दंसेष्टनौ न आ
च' (उ० ५।१०) । यद्वा दास्यते । 'दास्य दाने' (भ्वा० उ०
से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ (दाश, इति) तालव्यान्त-
पक्षे 'दंशेश्च' (उ० ५।११) ॥ (४) ॥*॥ गुप्यते । 'गुपू
रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ चे-
त्यते । 'चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृत्रादिभ्यो वुन्
(उ० ५।३५) ॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिद् योगे' (ह०
उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे'
(७।३।६८) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ किञ्चित् कुत्सितं वा
करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'कियत्तद्बहुषु'
इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥*॥ प्रेष्यते । 'इष गतौ'
(दि० प० से०) आभीक्ष्ये (क्र्या० प० से०) वा । ण्यत्
(३।१।१२४) । 'प्राद्दो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥
(९) ॥*॥ भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचिभुजिभ्यां
किण्यन्' (उ० ४।१।७९) ॥ (१०) ॥*॥ परिचरति । 'चर
गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (११)
॥*॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पेति ॥ परेणाचितः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) ।

क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिद् ग-
त्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परेश्व'
(८।३।७४) इति वा षलम् ॥ (२) ॥*॥ परस्माजातः । परपो-
षित्वात् ॥*॥ 'परजितः' इति पाठे परैराजीयते स्म । 'धि
अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा
परेषामाजः क्षेपणं जातोऽस्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥
(३) ॥*॥ परैरेधितः संवर्धितः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'औ-
दासीन्येन परपोषितस्य' ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥

मेति ॥ मन्दते स्वपिति । 'मदि सुत्यादौ' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे
चाभाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्वस्तिजाल्यन्तरे
शनौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तुन्दमुदरं परि-
माष्टि । 'मृज् शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'तुन्दशोकयोः-'
(३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ न लसति । 'लस श्लेषणे'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ स्वार्थे
ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ शीतं करोति । 'शी-
तोष्णाभ्यां कारिणि' (५।२।७२) इति कन् ॥ (४) ॥*॥
'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ।
उष्णो दक्षः । उष्णादन्यः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'अलसस्य' ॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष दृष्टौ शीघ्राथे च' (भ्वा० आ०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुकुटे
पटौ । इमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१)
॥*॥ चतति, चल्यते वा । 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०)
'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्कयङ्किभ्य उरच् ।' (उ० १।३८) ॥
(२) ॥*॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०) । घञ्
(३।३।१८) । पेशं लाति । कः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति ।
सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लज् वा ॥ (३) ॥*॥ पाटयति ।
णिजन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इति साधुः । 'पटु-
दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान्क्लीवे
छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सुष्ठु उत्थान-
मुद्योगोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति ।
अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयो-
रन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'दक्षस्य' ॥

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) ।
'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।१।१७) ॥ (१) ॥*॥ प्ल-
वते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।
१३४) । 'प्लवः उक्षे प्लुतौ कपो । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ

मेककभेलयोः । क्रमनिर्गमहीभागे कुलके जलवायसे । (जला-
न्तरे प्लव गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हैमः । 'प्लवः स्था-
तृवने मेले मेकेऽवौ श्वपचे कपो । जलकाके च कुलके प्रवणे
पर्कटीहुमे । कारण्डवालयविहगे शब्दे प्रतिगतौ पुमान्' ।
कैवर्तमुस्तके गन्धतृणेऽपि स्यान्पुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादित्वात् (४।१।११३)
अण् । मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्
॥ (३) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य ।—दिवा अकीर्तिरस्य—इति
मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधार्मिकाजनान् गच्छति, जनेभ्यो
गच्छति, वा । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥
निषीदति पापमस्मिन् । 'षट् विशारणादौ' (भ्वा० प० से०) ।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि च-
ण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्वानं पचति ।
अच् (३।१।१३४) ॥*॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७।३।५३)
कुले 'श्वपाकः' अपि ॥ (७) ॥*॥ ग्रामादेरन्ते वसति ।
'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवास-' (६।३।
१८) इत्यलुक् ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे ञच् (५।३।११७) । 'चा-
ण्डालः' अपि ।—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः—इत्येके । तन्न ।
'कुलालवृद्धकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि' (५।
४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधानालोके तदभावात्
॥ (९) ॥*॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा (३।१।१३४) । मूलवि-
भुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)
॥*॥ 'पुक्कसी कालिकानील्योः' पुक्कसः श्वपचेऽधमे' इति
(विश्वे) दर्शनात्पुक्कसोऽपि ॥*॥ (हैमे तु 'बुक्कसी—बुक्क-
स'—शब्दावुपलभ्येते) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चाण्डा-
लस्य' ॥

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

भयिति ॥ किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः ।
यत्तु—म्लेच्छशब्दवाच्याः—इति मुकुटः । तन्न । जातिपद-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥*॥
किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इयुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । अतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । किरश्वासावतश्च । 'किरातो
म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेऽल्पतनावपि । स्त्रियां चामरवाहिन्यां

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (३।२।१) सूत्रभाष्ये 'अनुपपदस्याव-
काशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः ।
इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन'
इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्वपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं
वाधित्वाज्जेव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डालाः' इत्येव
रूपम् । 'चाण्डालाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्या-
द्यण् बोध्यः । छान्दसा अपि कुचिलोके 'सग्धिः' इत्यादय इव
प्रयुज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥

कुट्टनीदुग्धयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः । शवं राति वा । कः (३।२।३) 'शवरो म्लेच्छभेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पोलति 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मुकुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्देऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्तरभेदाः । 'गोमांसभक्षको यस्तु लोकवाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते' । सूतसंहितायामपि । 'ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते' इति ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्याधधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ मृगवधेनाजीवति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'मृगय्वादायश्च' (उ० १।३७) इति कुः । 'मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ लुभ्यते स्म । 'लुभ गार्धे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) । संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'व्याधस्य' ॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भषकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि-' (४।२।९६) इति ढक् । 'कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३।१।१३५) । कुक् चासौ कुरश्च । 'कुकुरः सारमेये ना ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ शुनति । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (५) ॥*॥ भषति । 'भष पैशुन्ये' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥*॥ श्वयति । 'डु ओ श्वि गतिवृद्धोः' (भ्वा० प० से०) । 'श्वश्वक्षन्-' (उ० १।५९) इति । साधुः ॥ (७) ॥*॥ 'कुकुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मण्डलः शुनः' इति वाचस्पतिः ॥*॥ सप्त 'शुनकस्य' ॥

अलर्कस्तु स योगितः ।

अलेति ॥ अलम् अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । अर्क्यते वा । 'अर्च पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) ।

घञ् (३।३।१९) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'अलर्को धवलार्कं स्याद्योगोन्मादितकुकुरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । तारकादिलात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । अनित्यत्वान्न नुम् । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ एकं 'मत्तशुनः' ॥

श्वा विश्वकद्रुमृगयाकुशलः

श्वेति ॥ विश्वकं सर्वं द्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मित्वादितात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जन्वादिः (उ० ४।१०२) । 'विश्वकद्रुस्त्रिषु खले ध्वानाखेटशुनोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मृगयायां कुशलः ॥*॥ एकम् 'मृगयाकुशलशुनः' ॥

सरमा शुनी ॥ २२ ॥

सेति ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादमः । ('सरमा कुकुरीदेवशून्योः स्याद्राक्षसीभिदि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शून्याः' ॥

विट्चरः सूकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्टां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । विषश्चरो वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ग्राम्यसूकरस्य' ॥

वर्करस्तर्हणः पशुः ।

वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे स्याच्छागे युवपशावपि' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो मेघशावकः' इति रक्षितः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तर्हणपशुमात्रस्य' ॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् २३

आच्छविति ॥ आच्छिद्यन्तेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ मृगा व्य्यन्तेऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ आखिद्यतेऽत्र । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ मृग्यन्तेऽत्र 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । 'परिचर्यापरिसर्यामृगया-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ चलारि 'शिकार' इति ख्यातस्य ॥

दक्षिणार्कलुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

देति ॥ दक्षिणेऽरस्य ॥*॥ दक्षिणे ईर्मस्य । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिणव्रणस्य' ॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्बुचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) ।

‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । चुरा शीलमस्य । ‘छत्रादिभ्यो णः’ (४।४।६२) । ‘चौरः पाटच्च-रेऽपि स्याच्चौरपुष्पौषधावपि’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ पचाद्यचि ‘चौरः’ अपि ॥ (१) ॥॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । ‘ऐकागारिकद् चौरः’ (५।१।११३) इति साधुः ॥ (२) ॥॥ स्तेनयति । ‘स्तेन चौर्ये’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥॥ दस्यति । ‘दसु उपक्षये’ (दि० प० से०) । ‘-जनिमनिदसिभ्यो युः’ (उ० ३।२०) । ‘अनुनासिकयोः’ इत्युक्तत्वान्नान्नः (७।१।१) । ‘दस्युश्चौरे रिपौ पुंस्ति’ इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ तत् करोति ‘क्रियत्तद्-हुषु’ (वा० ३।२।२१) इत्यच् । ‘तद्दहतोः करपत्योः’ (ग० ६।१।१५७) इति सुट्त्वलोपः ॥ (५) ॥॥ मुष्णाति । ‘मुप स्तेये’ (क्या० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (६) ॥॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । ‘रुधिर आवरणे’ (रु० उ० अ०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥॥ परान् आ-स्कन्तुं शीलमस्य । ‘स्कन्दिर् गत्यादौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥॥ पाटयन्धरति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥॥ ‘चौर-जीर्णपटयोः पटच्चरः’ इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥॥ मल्यते । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । मलि धृतं म्लोचति । ‘म्लुच स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । ‘मलिम्लुचो मांसभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥॥ दश ‘चौरस्य’ ॥

चौरिका स्तेन्यचौर्ये च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुच् ॥ (१) ॥॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा । ‘स्तेनाद्यन्नलोपश्च’ (५।१।१२५) इत्यत्र ‘स्तेनात्’ इति योग-विभागात् घ्यच् ॥ (२) ॥॥ (यन्नलोपौ) ॥ (४) ॥॥ चौरस्य कर्म घ्यच् (५।१।१२४) ॥ (३) ॥॥ ‘स्तेयं स्तेन्यं च चौर्ये स्याच्चौरिकाचोरिके स्त्रियाम्’ इति वाचस्पतिः ॥॥ चलारि ‘चोरकर्मणः’ ॥

लोपत्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥

लविति ॥ लुप्यते । ‘लुप् छेदने’ (तु० उ० से०) । ङ् (उ० ४।१।१५९) ॥॥ लूजः ण्नि ‘लोत्रम्’ अपि । ‘लोत्रमश्रुणि चोरिते’ इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ तस्य चोरस्य धनम् ॥॥ एकम् ‘स्तेयद्रव्यस्य’ ॥

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वीति ॥ वितंस्यते । ‘तसि अलंकारे’ (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । ‘उपसर्गस्य-’ (६।३।१२२) इति दीर्घः । ‘वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेषामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं ‘मृगादिवन्धनसाधनस्य’ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्

विति ॥ उन्मथ्यतेऽनेन । ‘मथे विलोडने’ (भ्वा० प० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । ‘उन्माथः कूट-यन्त्रे स्यान्मारणे घातके पुमान्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥॥ द्वे ‘मृगादिवन्धनयन्त्रस्य’ ॥

वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

वेति ॥ अवा गुरते । ‘गुरी हिंसायाम्’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘वष्टि भागुरि-’ इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥॥ मृगो बध्यतेऽनया । ‘बन्ध व-न्धने’ (क्या० प० अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥॥—वातेर्भद्रादित्वाद् गुक् चागमः—इति सुकटस्त्वपाणिनीयः ॥॥ द्वे ‘जालविशेषस्य’ ॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

श्विति ॥ शुल्व्यते, शुल्वयति वा । ‘शुल्व विसर्गे’ (चु० प० से०) ण्यन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा ‘रज्जुः शुल्वा वराटो ना’ इति रत्नकोषात्क्यपि । ‘शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ’ इति विश्वः (मेदिनी) ॥॥ स्वामी तु—‘सुम्यं वटाकरः’—इति पठति । सु पूजितं मीयते । ‘मीड् गत्याम्’ (दि० आ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) । बाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । ‘तत्र साधुः’ (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥ सज्यते । ‘सृज विसर्गे’ (तु० उ० अ०) । ‘सृजेरसुम् च’ (उ० १।१५) चात्सलोपः ॥—सृजेः कुरसु-गागमश्च—इत्यादिमुकटस्त्वपाणिनीयः । ‘रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥ वटति । ‘वट वेष्टने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । वध्यते वा । ‘खनो घ च’ (३।३।१२५) इति घः । ‘वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्नयप्रोधकपर्दयोः’ (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥ गुण्यते । ‘गुण आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) अ-दन्तः । ‘एरच्’ (३।३।५६) ‘गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंख्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि वट्यां च’ (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ पञ्च ‘रज्जोः’ ॥

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

उद्धेति ॥ उद्धाध्यते, अनेन वा । ‘घट संघाते’ (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३, ११७) ॥ (१) ॥॥ घटीनां यन्त्रम् ॥ (२) ॥॥ प्रहेः कूपात् । सलिलमुद्वाह्यतेऽ-नेन ॥॥ द्वे ‘अरट्’ इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । ‘वेज् तन्तुसंताने’ (भ्वा० उ० अ०) । ‘वेजः सर्वत्र’ (उ० ४।१।५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥॥ वपनम् । ‘डुवप्’ (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । वापस्य दण्डः ॥॥ ‘वायदण्डः’ इति क्वचित् पाठः । तत्र

वेजो भावे घञ् । 'आतो युक्' (७।३।३३) । वायस्य दण्डः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वस्त्रव्यूतिदण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः ।

स्विति ॥ सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (उ० उ० से०) अ-
दन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । सीव्यते, अनेन वा । 'विबु
तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविमूच्योष्टेरुच' (उ० ४।
१६३) चात् कित् घृन् प्रत्ययः । 'सूत्रं तु सूचनाकारिप्रत्यये
तन्तुव्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ नरि पुंस्ति ॥३॥
तन्वते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'सितनि-' (उ०
१।६९) इति तुन् ॥३॥ 'सूत्रतन्तुः' इति हारावल्याः संह-
तोऽपि ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सूत्राणाम्' ॥

वाणिर्व्यूति स्त्रियौ तुल्ये

वेति ॥ वाणनम् । 'वण शब्दे' चुरादिः । 'अच इः' (उ०
४।१३९) ॥ (१) ॥३॥ विशिष्टा ऊतिः । वेजः 'ऊतियूति-'
(३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥३॥ द्वे
'वस्त्रादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

प्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (उ० प० से०)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥३॥ 'मृदा वा दारुणा
वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरजैः कृतं वापि पुस्तमित्यभि-
धीयसे' । लेप्यामादिर्यस्य । तच्च तत्कर्म च । आदिना काष्ठ-
पुस्तलिकादि ॥३॥ एकम् 'वस्त्रादिलेप्यस्य'

पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पञ्चमिवर्णैरुत्पद्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।
टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्यात्-' (७।३।४४) 'इतीलम्' ।
'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वल् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धिः ॥३॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे पञ्चालदेशे भवा ।
'जनपदतद्वध्योश्च' (४।२।१२४) इति वुञ् । आदिवृद्धिः
(७।२।११७) । 'पाञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभे-
दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पुत्रीव । 'इवे-' (५।३।
९५) इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा । 'स्यात्पु-
त्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्यावत्तलिके । ना पुत्रे शरमे धूर्ते शै-
लवृक्षप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ आदिना
काष्ठमृच्छिलादिकृता ॥३॥ द्वे 'लेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) ।
कुन् (उ० २।३२) । 'पिटकस्त्रिषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः
पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ ण्वल् (३।१।१३३) ।
'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके' इति विश्वः (मे-
दिनी) ॥ (२) ॥३॥ अच् (३।१।१३४) ॥३॥ 'पेटा' इति

मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वान्न नुम् ॥३॥ 'पीडा' इति
स्वामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगाहने' (उ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥३॥ मञ्जति, अत्र वा । 'ड
मस्जो शुद्धौ' (उ० प० अ०) । 'मस्जेनुम् च' (उ० ४।७७)
इत्युपन् । यत्तु—द्विजकारः इति मुकुटः । तत्र । 'मस्जेरन्या-
त्पूर्वो नुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४) ॥३॥
चत्वारि 'वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः' 'पेटी' इति
ख्यातायाः । मुकुटस्तु—आद्यद्वयम् 'झायी' इति ख्याता-
याः । अन्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः—इत्याह ॥

अथ विहंगिका ॥ २९ ॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।
९६) इति कन् । विहायसा गच्छति वा । 'गमश्च' (३।२।
४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच्च डिद्वाच्यः'
(वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥३॥
मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठति ॥ (१) ॥३॥ भारस्य
यष्टिः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिक्याधारलगुडस्य' । 'का-
वडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्यं काचः

तेति ॥ तामालम्बितुं शीलमस्य । 'लवि अवसंसने'
(भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१)
॥३॥ संसतेऽस्मात् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) ।
'संसतेः शिः कुट् किच' (उ० ५।१६) इति यत्, धातोः
शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्नोति वोढुम् । अघ्रादिः
(उ० ४।११२) इति मुकुटस्त्वेतत्सूत्रादर्शनमूलकः । क-
च्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।
३।१२१) इति घञ् । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्रोर्गभेदे मृ-
दन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शिक्यस्य' ॥

अथ पादुका ।

पादूरुपानत्स्त्री

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
'णित्कशिपद्यतेः' (उ० १।८५) इत्युः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) वा ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ पादं उपनह्यते, पाद-
मुपनह्यति वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादि-
त्वात् (वा० ३।३।१०८) 'किप् च' (३।२।७६) इति वा
किप् । 'नहिवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥३॥
त्रीणि 'पादत्राणस्य' ॥

सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्य-
व्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । 'अनुपद

सर्वा-’ (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘विस्तृत-
पादत्राणस्य’ ॥

नध्री वर्ध्नी वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नह्यतेऽनया । ‘णह वन्धने’ (दि० उ० अ०) ।
‘दात्री-’ (३।२।१८२) इति घृन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । ‘वृधु
वर्धने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘वृधिवपिभ्यां रन्’ (उ० २।
२७) । गौरादिस्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ त्रियते-
ऽनया । ‘वृध् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘वृजश्चित्’ (उ० ३।
१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चर्ममयरज्जोः’ ॥

अश्वदेस्ताडनी कशा ।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । ‘तड आघाते’ (जु० प०
से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । ‘कश
शब्दे’ () । ‘कश गतिशासनयोः’ (अ० आ० से०)
वा । अनित्यो जुम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ आ-
दिना उग्रगर्दभचौरादिग्रहः ॥*॥ एकम् ‘प्रतोदस्य’ ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ३१

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इ-
त्यण् । ‘टिड्ढा-’ (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०
५।४।५) चण्डालेन कृता वा । ‘कुलालादिभ्यो वुन्’ (४।३।
११८) ‘चाण्डालिका किंनरायामुमायामोषधीभिदि’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । ‘कडि मदे (भ्वा०
प० से०) । बाहुलकादोलच् ।—‘कडिकपि-’—इति मुकुट-
स्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ ‘कटो-
लवीणा’ इति पाठे तु कटति । ‘कटे वर्षादौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘कपिगडि-’ (उ० १।६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥
चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘चाण्डालिकायाः’
‘किंगरि’ इति ख्यातायाः ॥

नाराची स्यादेपणिका

नेति ॥ स्वल्पो नाराचो बाणभेदः । गौरादिः (४।१।४१)
॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया ‘इष गतौ’ (दि० प० से०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘सुवर्णतुलायाः’ ॥

शाणस्तु निकषः कषः ।

शेति ॥ शण्यते । ‘शण दाने’ (भ्वा० प० से०) । ‘अ-
कर्तरि-’ (३।३।१९) इति घञ् । श्यति वा । ‘शेतनूकरणे’
(दि० प० अ०) । बाहुलकाणः । ‘पुंसि’ स्यात्, शाणो
मासचतुष्टये । लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे’
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निकषति । ‘कष हिंसायाम्’

(भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—निकष्यतेऽत्र ।
‘गोचर-’ (३।३।११९) इत्यादिना घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः ।
तत्र कपेरपाठात् । नेर्ग्रहणमुपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ‘निकषः
शाणफलके (निकषा यातुमातरि)’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘सुवर्णपरीक्षणपाषाणस्य’ ।
खज्जादितीक्ष्णीकरणयन्त्रस्य इत्यन्ये ॥

वृश्चनः पत्रपरशुः

व्रिति ॥ वृश्चतेऽनेन । ‘ओ वृश्चु छेदने’ (तु० प० से०)
‘करणार्ण-’ (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रमिव
परशुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य’ ॥—
लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥

एषिका तूलिका समे ३२ ॥

एषीति ॥ इष्यते । ‘इष गत्यादौ’ (दि० प० से०) ।
‘कृजादिभ्यो वुन्’ (उ० ५।३।५) ॥*॥ ‘ईषिका’ इति पाठे
इष्यते । इषति वा । ‘इष उञ्छे’ (भ्वा० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ तूलति । ‘तूल निष्कर्षे’ (भ्वा०
प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘वीरणादि-
शलाकायाः’

तेजसावर्तनी मूषा

तेजेति ॥ तेजसो विकारः सुवर्णादिरावर्त्यतेऽस्याम् ‘वृधु
वर्तने’ (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । अधिकरणे ल्युट् (३।३।
११७) ॥ (१) ॥*॥ मूषति । ‘मूष स्तेये’ (भ्वा० प० से०) ।
‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ ‘मुष स्तेये’ (क्या०
प० से०) । इत्यस्मात् भिदायडि (३।३।१०४) हस्वादिरपि हस्वा
मूषा मूषी गौरादिः (४।१।४१) । मूषा । ‘मूषा त्वावर्तनी
मूषी’ इति शब्दार्णवः । यत्तु—‘मुष स्तेये’ (क्या० प० से०)
‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यकारप्रत्ययः । टापि ‘अन्ये-
षामपि-’ (६।१।१३७) इति दीर्घत्वे मूषा मुषा च—इति
मुकुटः । तन्न । गुरुत्वाभावात् । दीर्घस्य धातोः सत्वेन ‘अ-
न्येषामपि-’ इत्यस्यानुपयोगाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूषायाः ॥

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

भेति ॥ भस्यतेऽनया । ‘भस दीप्तौ’ (जु० प० से०)
‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्’ (उ० ४।१।६८) । ‘तितुत्र-’ (७।२।
९) इति नेट् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणा प्र-
सीव्यते । ‘षिवु तन्तुसंताने’ (दि० प० से०) । ‘कृजादिभ्यो
वुन्’ (उ० ५।३।५) । ‘संज्ञायाम्’ (३।३।१०९) इति ण्वल् वा
॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अग्निज्वलनार्थस्य’ ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फविति ॥ आस्फोव्यतेऽनया । ‘स्फुट भेदने’ जु-
रादिः । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥*॥ ललन्ती स्फोटय-
तीति ‘लास्फोटनी’ । पृषोदरादिः (६।३।१०९) इति मु-
कुटः ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनया । ‘विध विधाने’ (तु० प०
से०) । ल्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)

१—सिद्धान्तकौमुद्यादिषु कशेरनिदिक्वाङ्गीकाराव्यर्थमिदम् ।

२—‘पुंसि स्यात्’ इत्यस्य स्वयमपि वेणुशब्दव्याख्यायां तच्छे-
पत्वेनैव व्याख्यातत्वेनात्र लेखोऽनुचित इव भाति ॥

‘वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी वृषदंशिका’ इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मुक्तादिवेधिन्याः’ ॥

कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

क्रिति ॥ कृपामणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । डीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥*॥ कृन्तति । ‘कृती छेदने’ (तु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा कर्तनम् । घञ् (३।३।१८) । कर्त राति । ‘रादाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘कर्तर्याः’ ॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी

व्रिति ॥ वृक्षमति । ‘अद भक्षणे’ (अ० प० अ०) । ‘कृत्यल्युटः-’ (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं भेतुं शीलमस्य । ‘भिदिर् विदारणे’ (रु० उ० अ०) ‘सुपि-’ (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठतनूकरण-साधनस्य’ ॥

टङ्कः पाषाणदारणः ।

टेति ॥ टङ्कयति । ‘टकि बन्धने’ चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । ‘टम्’ इति शब्दं कायति वा । ‘कै शब्दे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘सुपि-’ (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ पाषाणो दार्यतेऽनेन । ‘दृ विदारणे’ (क्या० प० से०) । ण्यन्तः ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पाषाणदारणार्थस्य धनभेदस्य’ ॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

क्रेति ॥ ‘क्र’ इति कचति ‘कच शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । ‘क्रकचः करपत्रेऽस्त्री ग्रन्थिलाख्यतरौ पुमान्’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ करेण कराद्वा पतति । ‘पतृ पतने’ (भ्वा० प० से०) । घृन् (उ० ४।१५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य ‘करोत’ इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

आरेति ॥ आ इयति, ऋच्छति वा । ‘ऋ गतौ’ (जु०, भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते वा । भिदादौ (३।३।१०४) ‘आरा शस्त्रायाम्’ इति पाठात् साधुः । ‘आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशस्त्रे’ इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य’ ॥

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा

स्विति ॥ शोभना ऊर्मिः बहुव्रीहिर्वा । ‘सर्वतोऽक्तिन्नार्थाव-’ (ग० ४।१।४५) इति, गौरादित्वात् (४।१।४१) वा डीप् ।—‘ग्रीष्मजालमशूर्म-’ इति मप्रत्यये शरादेशे च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—‘शूर्मी तालव्यादिः’—इत्यप्य-युक्तम् ‘सूर्म्यं शुषिरामिव’ इति श्रुतिविरोधात् ॥ (१) ॥*॥

तिष्ठति । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘राक्षासाला-स्थूणा-’ (उ० ३।१५) इति साधुः । ‘स्थूणा सूर्म्यां स्तम्भे रुगन्तरे’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘लोहप्रतिमायाः’ ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

शीति ॥ शील्यते । ‘शील समाधौ’ (भ्वा० प० से०) । शल्यते वा । ‘शल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘खष्पशिल्प-’ (उ० ३।२८) इति साधुः । ‘शिल्पं सुवे क्रियादिके’ इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टि-भेदभिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिकर्मग्रहः ॥*॥ एकम् ‘कलाकौशल्यादिकर्मणः’ ॥

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति-च्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । ‘माङ् माने’ (अ० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृतिर्विम्बं यस्य । ‘कुगति-’ (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिमीयतेऽनया । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।३।१०६) । इत्यङ् । ‘प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ प्रतियाल्यतेऽनया । ‘यत निकारोपस्कारयोः’ (चुरादिः) ‘ण्यासश्रन्धः-’ (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥*॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६) ॥*॥ अर्च्यते । ‘अर्च पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥*॥ प्रतिनिधीयते सदशीक्रियते । ‘डुधाव्’ (जु० उ० अ०) । ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ ‘प्रतिमायाः’ ॥

उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोपसितिः, तयोरेते नाम्नी । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ३६ साधारणः समानश्च

वेति ॥ समति । ‘सम वैकृत्ये’ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तुलया संमितः । ‘नौबयो-’ (४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव पश्यति । ‘त्यदादिषु-’ (३।२।६०) इति कञिक्नौ । कैसश्च । ‘दृग्दृशवतुषु’ (६।३।८९) ‘दृक्षे च’ (वा० ६।३।८९) इति सभावः

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादत्रास्योपन्यासोऽसंगतः । तस्मात् ‘समानान्ययोश्च’ (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्यौ ॥ २—‘दृग्दृशवतुषु’ (६।३।८९) इत्यत्र ‘दृक्षे च’ इति वार्तिकव-लादनुक्तोऽपि वसः कल्प्यते—इति ‘त्यदादिषु-’ (३।२।६०) इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्घोतकृत् ॥

॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारेण वर्तते ।
'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धे
रणो वाचक इव ॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं
मानस्य, इति वा । 'समानस्य च्छन्दसि' (६।३।८४) इति
सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यलिङ्गाः ॥ सप्त 'तुल्यस्य' ॥

स्युत्तरपदे त्वमी ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सदृशव-
चना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मातृनिभा
कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्चोप-
सर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'निभस्तु कथितो व्याजे पुं-
लिङ्गः सदृशे त्रिपु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते ।
'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।
'संकाशः सदृशेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नितरां
काशते । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'नीका-
शो निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति
काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृ-
भूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेपाद्यत्' (५।१।१००) ।
कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१)
॥*॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डुधाच्' (जु० उ० अ०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ भ्रियन्ते
कर्मकरा अनया । 'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां
समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ 'कर्मणि भृतौ'
(३।२।२२) इति निर्देशात् क्तिन्नपि ॥ (४) ॥*॥ भ्रियते-
ऽनेन । 'डुधृच्' (जु० उ० अ०) 'भृज्' (भ्वा० उ० अ०) वा ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (५) ॥*॥ वीयतेऽनेन । 'वीग-
त्यादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।
१।५०) ॥ (६) ॥*॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् ॥ (७) ॥*॥ भ्रियतेऽनेन । ल्युट् (३।३।११७) ।
'(भरणी घोषके ऋक्षे) भरणं वेतने भृतौ' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ मूल्येनानाम्यम् । 'नौवयोधर्म-'
(४।४।९९) इति यत् । 'मूल्यं स्याद्वेतने वक्षे' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ निर्विश्यते । अनेन वा । 'विश प्रवे-
शने' (तु० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'ह-
लश्च' (३।३।१२९) इति वा घञ् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे
वेतने मूर्च्छतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ पण्यते ।
'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप् । 'पुंस्ति-' (३।३।
११८) इति घो वा । 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षीपणे

गलहे । क्रय्यशाकादिके धृतव्यवहारे भृतौ धने' (इति मेदि-
नी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'वेतनस्य' ॥

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्धरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बयः परिस्रुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यमद्ये अपि

स्थिति ॥ सुष्ठु राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) ।
सु अतीव रायन्त्यनया वा । 'रै शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुरा चपकमद्ययोः'
पुंलिङ्गद्विवेशे स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हलिने
बलस्य प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हल्ल्यङ्गम् । 'हल विलेखने'
(भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । ह-
ल्यतेऽनया वा । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'हालः
सातवाहनपार्थिवे । हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः) ॥
(३) ॥*॥ परितः स्रवति । 'स्रु स्रवणे' (भ्वा० प० से०) ।
क्तिप् (३।३।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥*॥ वरुणाल-
योऽपि वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा । ग-
न्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (३।२।३१) ॥ (६) ॥*॥
प्रसीदति स्म । 'षद विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्य-
र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२)
इति निष्ठान्तवम् । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयो-
स्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ ई कामं राति 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (८)
॥*॥ कुत्सितमम्बरम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति
समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) । कदम्बरं
नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । तस्येयम् ।
'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । कदम्बे जातो रसः । 'तत्र
जातः' (४।३।१३) इत्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२।
३) । 'गौरादिः' (४।१।४१) । 'कादम्बरस्तु दध्यधे मद्य-
भेदे नपुंसकम् । स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च'
(इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ भागुरिमते टापि 'परिस्रुता' ।
यद्वा परितः सूयते स्म लोकैः । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'परिस्रुता स्त्री वारुण्यां सन्ने स्यादभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ माद्यत्यनया । 'मदी
हर्षे' (दि० प० से०) । 'हपिमदिमुदि-' (उ० १।५।१) इ-
त्यादिना किरच् ॥ (११) ॥*॥ कश्यते । अनेन वा । 'कश
शब्दे' () बाहुलकाद्यः । 'मयाश्वमध्ययोः कश्यम्'
इति रन्तिदेवः । 'कश्यस्त्रिषु कशाहं स्यात्कौवं मयाश्वमद्य-
योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ माद्यन्त्यनेन ।
'गदमदचर-' (३।१।१००) इति यत् ॥ (१३) ॥*॥ त्रयो-
दश 'मद्यसामान्यस्य' ॥

अधदंशस्तु भक्षणम् ।

अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा ॥ (१)
॥*॥ एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य' ॥

शुण्डा पानं मदस्थानम्

शिविति ॥ शुन्यते । 'शुन गतौ' (तु० प० से०) । 'जम-
न्ताडः' (उ० १।११२) । 'शुण्डा पानगृहे मृता । (अप्य-
म्बुहस्तिनी वेश्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । ('शु-
ण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः । नलिन्यां वारयो-
पायां शुण्डस्तु मदनिर्झरे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ पिव-
न्त्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'अधिकरणे ल्युट्'
(३।३।११७) । 'पानं पीतिभाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥॥॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य' ॥

मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥॥॥ मधुनः क्रमः ॥ (२)
॥॥॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य' ॥

मध्वासवो माधवको मधु मर्द्दीकमद्वयोः ।

मेति ॥ मधुकपुष्पं मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥॥॥ मधु-
ना कृतः संधितः । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४।३।११८) ॥
(२) ॥॥॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-
पाटि-' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये
ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्जीवत्यां तु योषिति'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ मृद्वीका द्राक्षा । तस्या वि-
कारः । 'तस्य विकारः' (४।३।१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादेः'
(४।३।१४०) इत्यञ् वा ॥॥॥ केचित्तु—'माध्वीकम्' इति
पठन्ति । तत्र पृषोदरादित्त्वम् ॥ (४) ॥॥॥ अद्वयोः क्लीबमि-
त्यर्थः ॥॥॥ चत्वारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी
तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः शीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधीविशेषे वा भवम् ।
'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१) ॥॥॥ आसूयते ।
'पुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥
(२) ॥॥॥ शेरतेऽनेन । 'शीडो धुक्-' (उ० ४।३।८) अर्धर्चादिः
(२।४।३१) । 'पुंनपुंसकयोर्दार्ढ्यजीवातुस्थाणुशीधवः' इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (३) ॥॥॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो
भवेत् । मैरेयं धातक्रीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः ।
तथापि भेदमनाहल्योक्तम् ॥॥॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिज-
न्यस्य मद्यस्य' ॥

मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

मेदेति ॥ मेद्यति । 'विमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) ।
'वुन् कृवादिभ्यः-' (उ० ५।३।५) ॥ (१) ॥॥॥ भृशं गलति,
गेल्यते, वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) यङ्लुगन्तादच्
(३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७।४।८३)
इति दीर्घो न । 'जगलो मदनद्रुमे । मेदके पिष्टमद्ये च (इति
मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सुराकलकस्य' ॥

संधानं स्यादभिषवः

समिति ॥ संधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं
स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥
(१) ॥॥॥ अभिषूयते । 'पुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदभिषवः स्नाने
मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे
आम्रादिसंधानस्य' ॥

किण्वं पुंसि तु नम्रहः ।

कीति ॥ कणनम् । 'कण' शब्दे (भ्वा० प० से०) ।
'उल्वादयश्च' (उ० ४।९।५) इति साधुः । कर्मणि वा ।
'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ ह्वानम्,
हूयते वा । 'ह्वेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि क्तिप् (वा०
३।३।१०८) । नम्रस्य हूः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नानाद्रव्यकृत-
सुरावीजस्य' ॥ —मत्तनम्रकृताह्वानस्य—इत्यन्ये

कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारणे क्रियया उत्तरः । 'कारोत्तमः-' इति
स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सुरा-
मण्डस्य' ॥

आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

आपेति ॥ आ संभूय पिवन्त्यत्र । ल्युट् (३।३।११७) ॥
(१) ॥॥॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
(२) ॥॥॥ द्वे 'पानार्थायाः सभायाः' ॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चष्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) ।
कुन् (उ० २।३।२) । 'चषकोऽस्त्री सुरापात्रे मद्यमद्यप्रभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पानस्य पात्रम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे
'मद्यपात्रस्य' ॥

सरकोऽप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ स्त्रियते 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वुन्
कृवादिभ्यः' (उ० ५।३।५) । 'सरकः शीधुपानेक्षुशीधुनो-
मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशब्दात् सरकोऽप्यस्त्री । 'सरकं
वानानुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥॥॥ अनुतर्षणम् ।
अनेन वा । 'वितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । भावे
(३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥॥॥ घञि (३।
३।१८) 'अनुतर्षः' अपि । 'चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्च' इति
भागुरिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मद्यपानस्य' ।—चत्वारि 'मद्य-
पानपात्रस्य'—इति मुकुटः ॥

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो ब्रूतकृतसमाः ॥ ४३ ॥

ध्विति ॥ धूर्वति । 'धूर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'हसिमृत्निष्-' (उ० ३।८।६) इति तन् । 'राहोपः' (६।४।
२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धत्तुरे ना विटे त्रिषु' (इति मे-
दिनी) । 'धार्तः' इति पाठे धावनम् । 'धावु गतौ' (भ्वा०

उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः ।
धा धावनेनार्तिः धातिरस्यास्ति । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।
१०३) । यद्वा धा धावनेनार्तिः ॥ (१) ॥*॥ अक्षेर्दाव्यति ।
'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ 'कि ज्ञाने'
(जु० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कितं वायति ।
'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) कितने वाति वा । 'वा
गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः
'कितवो धूर्तवन्मते वञ्चके कनकाह्वये' इति विश्वः ॥ (३)
॥*॥ अक्षेपु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डे' (२।१।४०) इति स-
मासः ॥ (४) ॥*॥ द्यूतं करोति । क्तिप् । (३।२।७६) ॥
(५) ॥*॥ पञ्च 'द्यूतकृतः' ॥

स्थूलयुक्तः प्रतिभुवः

स्थुरिति ॥ लज्यते स्म । 'ओलस्जी व्रीडे' (तु० आ०
से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । स्वार्थे कन्
(ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिर्भवति ।
क्तिप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-
भूतस्य' 'जामिन' इति ख्यातस्य ॥

सभिका द्यूतकारकाः ।

सेति ॥ सभाद्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात्
(५।२।११६) ठन् । 'सभा द्यूतं सभागृहम्' इति रुद्रः ॥
(१) ॥*॥ द्यूतं कारयन्ति । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् ।
(ज्ञा० ५।४।५) । ण्वुलि (३।१।१३३) तु द्यूतस्य कारकः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्' ॥

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

द्विति ॥ देवनम् । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) ।
भावे क्तः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाशकाः
सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । लोकात्स्त्रीत्वम् ॥ (२)
॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् ।
'कैतवं तु छले द्यूते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी)
॥ (३) ॥*॥ पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन् । अर्श आद्यच् (५।२।
१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'द्यूतक्रीडनस्य' ॥

पणोऽक्षेषु ग्लहः

पेति ॥ पण्यते उत्सृज्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ०
से०) । 'नित्यं पणः' (३।३।६६) इति योगविभागादप् ॥
(१) ॥*॥ ग्लह्यते अनेन । 'ग्लहू आदाने' (भ्वा० आ०
से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'हलश्च' (३।३।
१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । गृह्यते वा ।
'अक्षेषु ग्लहः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूते
लाप्यमानस्य' ॥

अक्षास्तु दैवनाः पाशकाश्च ते ।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहा-

रेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे
कर्षे पुमान् क्लीवं तुत्ये सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) ।
(१) ॥*॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा-' (३।३।११७) इति
ल्युट् । 'दैवन् व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेषु
दैवनाः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ पाशयति । 'पश
वन्धे' तुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ० २।३२)
वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ॥

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ०
अ०) 'परिच्योः-' (३।३।३७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'शारीणां समन्तान्नयनस्य' ॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पञ्चौ पञ्चौ अष्टौ पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञा-
याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अ-
ष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च (अष्टापदी च-
न्द्रमल्लयां शरमे मर्कटे पुमान्) इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥
शारीणां फलं पटः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिला-
भयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेलनाधार-
पटस्य' द्वे ॥

प्राणिद्यूतं समाह्वयः ।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं द्यूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाह्वय-
न्तेऽत्र । 'हेञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८)
इति घः । बाहुलकान्नात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्यूतस्य' ॥

सर्वलिङ्गासंप्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥

तादृर्म्यादन्यतो वृत्तावृद्ध्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा मालाकार-
मार्दङ्गिक-वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे
पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते तादृर्म्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतो-
ऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्लीबे चोहनीयाः ।
यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्,' इत्यादि । येऽप्य-
यौगिकाः करण-मालिक-कुम्भकारादयः, ते जातिवचनत्वा-
च्छब्दादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इत्यादिना ङीष् लिङ्गान्तरे
स्त्रीलिङ्गे क्लीवत्वेऽपि बोद्धव्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराजकु-
मारश्रीकीर्तिसिंहाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानु-
जीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां द्विती-
यः काण्डः संपूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः । स्वर्गादयः, संश्रय आश्रयो येषां ते । सुकृत्यादयो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषणत्वेन, कर्म-परायणादयो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का-शेफालिका-इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति ॥ स्त्रीदारकलत्रादिभिः पदैर्यलिङ्गसंख्याविशिष्टैः स्त्रीदारकलत्रादिरूपं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादिशब्दास्तलिङ्ग-संख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः । तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्' । 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्' । 'पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्' ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमस्यास्ति । इतिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१५४) ॥ (२) ॥*॥ धनं लब्धा । 'धनगणं लब्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामलकयोः स्याद्भन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सभायस्य' ॥

महेच्छस्तु महाशयः ।

मेति ॥ महतीच्छा यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'आशयः स्याद-भिप्राये मानसाधारयोरपि' (इति मेदिनी) । महानाशयोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाभिलाषस्य' ॥

हृदयालुः सुहृदयः

हिति ॥ प्रशस्तं हृदयमस्य । 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृदयमस्य । मित्र-त्वाविवक्षणान्न हृद्भावः ॥*॥ 'सहृदयः' इति वा पाठः ॥ सह हृदयेन । 'तेन सह-' (२।२।२८) इति बहुव्रीहिः ॥ (२) ॥*॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्तहृदयपरत्वं हृदयशब्दस्य ॥*॥ द्वे 'शुद्धमनसः' ॥

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुद्यमोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुःसाध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य' ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् पचा-द्यच् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा 'एरजण्य-न्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अभि जानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यस्त्रासीत् । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निनदीभ्याम्-' (८।३।८९) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भा० आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥*॥ विज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विज्ञाने नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । यद्वा विज्ञा-नेन जयति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इति ठक् । यत्तु

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्थम्—इति 'एरच्' (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेनदीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तत्र । उक्तसूत्रे 'व्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सूत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥३॥ ब्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि ॥ (७) ॥३॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वाद्वा कृतशब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥३॥ कृतं कर्म प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥३॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३) । कौ पृथिव्यां शलति वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । णिजर्थे लक्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा 'कुः पापेपदर्थयोः' । कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात् । 'कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥३॥ दश 'कुशलस्य' ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

प्विति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजयाम्' (चु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्वशुरवन्द्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'पूज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

सांशेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१।७३) इति ठक् ॥ (१) ॥३॥ संशयमापन्नं यस्य, यस्मिन्, वा ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'संदेहविषयस्य' 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥ दक्षिणेयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

देति ॥ दक्षिणामर्हति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च' (५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ दक्षिणामर्हति । 'अर्ह पूजयाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दक्षिणायोग्यस्य' ॥

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

स्युरिति ॥ 'मां याचस्व' इति वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चास्वादिनि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य । स्थूलैर्महद्विलेक्ष्यते वा । कर्मणि ण्यत् (३।२।१२४) ॥३॥ ('स्थूललक्ष' इति) अयकारपाठे तु घच् (३।३।१९) ॥ (२) ॥३॥ दाने शौण्डः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४१) इति समासः । 'शौण्डो मतेऽपि विख्याते' इति विश्वः ॥ (३) ॥३॥ बहु प्रददाति । 'प्रे दाज्ञः' (३।२।६) इति कः ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'अतिदातुः' ॥

जैवातृकः स्यादायुष्मान्

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृक्न् वृद्धिश्च (उ० १।

७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोऽपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥३॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मलयै' (१।४।१९) इति भवान् स्त्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'सायुषः' ॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

अन्तेति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् (५।४।१५३) । 'गोत्रियोः-' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥३॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्तिप् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'शास्त्रविदः' ॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥३॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्थकः ।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ समर्थोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'वरदस्य' ॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमत्ता हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हेति ॥ हर्षति । 'हृष्ट अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । यत्तु—हृष्यति—इति विग्रहीतं मुकुटेन । तत्र । दैवादिकलाच्छयनि सति 'हृष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥३॥ विकुरुते । चानश् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥३॥ प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥३॥ हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'हर्षितमनसः' ॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥३॥ विगतं विविधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥३॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'दुःखितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः ।

उत्क इति ॥ उद्भूतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युद्भूतमनस्कृतैश्छब्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥३॥ (२) ॥३॥ द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ॥

१—वाणिरम्बु । 'व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हेमादिकोषेषु 'यद्वाणिमित्राणिनी' इत्यादि महाकविप्रयोगेषु ह्रस्वान्तस्यापि वाणि-शब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु क्लेशोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्राय च' (भ्वा० आ० से०) । 'दक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्मैपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दक्षिणोद्धृतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधिदाने दिशि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । 'सरलः पूति-काष्ठे नाथोदारावक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च-' (३।१।१३६) इति कः । उदर्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋज्वाशयस्य' ॥

सुकलो दातृभोक्तरी ॥ ८ ॥

स्विति ॥ सुकल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषदुः' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दातृभोक्तोः' ॥

तत्परे प्रसितासक्तौ

तेति ॥ परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असज्जि । 'पञ्ज सज्जे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्ययुक्तस्य' ॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टेति ॥ इष्टश्चासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥*॥ उदू उद्योगं, सवति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुनोति वा 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।७६) । आगम-शास्त्रास्यानेत्यत्वात्तुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा उत्सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'सत्सू-' (३।२।६९) इति क्विप् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थोद्यमवतः' ।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रैति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स्म, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा० क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते स्म । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मत्वात् कर्तरि (३।४।७२) क्तः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ख्या प्रकथने' (अ०

प० अ०) । 'चक्षिडः ख्याय्' (२।४।५४) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विद् लभे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) यद्वा विजानाति । 'मतिबुद्धि-' (३।२।१८८) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ व्यश्रावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रसिद्धस्य' ॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणहातलक्षणौ ।

ग्विति ॥ कृतमुच्चारितं लक्षणं नामास्य । 'लक्षणं नामि चिह्ने च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'आहतं गुणितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य' ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इभमर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' वा० (३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्यां तु वरेण्वां सलकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः-' (३।१।१३६) इति कः । वृ-षोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहुधनमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बहुधनस्य' ॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नेश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेश-' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढ्ये स्वा-मिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति विश्वमेदि-न्यौ ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा-तेर्ङितिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्वधे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञा-न्तरयोः' (३।२।१७९) इति क्तिप् ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'ना-यको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'वि-प्रसंभ्यः-' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परिवर्हति । 'परिवर्हति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'प्रभौ परिवृढः' (७।२।१२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ।—मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' ॥

अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋद्धिरस्य ।—‘ऋधु वृधौ’ (स्वा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य व्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ समृद्धोति स्म । ‘ऋधु वृधौ’ (स्वा० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘अतिसंपन्नस्य’ ॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसक्तः । व्याप्रियते स्म । ‘पृङ् व्यायामे’ (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् क्तः, (३।४।७२) । ‘व्यापृतस्तरुणो युवा’ इति वोपालितः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यागारे नियुक्तः । ‘अगारान्ताट्टन्’ (४।४।७०) । अभि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥*॥ आधानमाधिः । ‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम् । ‘अल्यसर्गे’ (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु—उपादधाति कुटुम्बम्—इति विग्रह—‘उपसर्गे’ (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तत्र । कर्तरि क्प्रत्ययास्मरणात् । ‘उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘कुटुम्बव्यापृतस्य’ ॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

वरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहननमस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सौंदर्योपेतस्य’ ॥

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा ।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । ‘वृञ् वरणे’ (स्वा० उ० से०) । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ (३।१।१२४) ॥*॥ ‘निर्धार्यः’ इति पाठे ‘वृञ् धारणे’ (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मज्जः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तम्’ । तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् ‘संयुक्तः’ इति वा पाठः ॥*॥ एकं ‘निःशङ्ककार्यकर्तुः’ ॥

अवाचि मूकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥*॥ ‘मू’ इति कायति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । यत्तु—मूयते बध्यते वागस्य । ‘मूङ् बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वासंबन्धे विधानाभावात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । ‘धातोः’ इत्येकत्वविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च । उक्तसूत्राभावाच्च । ‘मूको दैत्यावाग्दीनेषु’ इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘मूकस्य’ ॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३ ॥

अथेति ॥ जवति । ‘जुः’ सौत्रः । अच् (३।१।१३४) ।

मनो जवं वेगवद्यस्मिन् । यत्तु—मनो जवति प्रविशतीति । अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । उक्तविग्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचोऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । ‘मनोजवपितृसधर्माणः’ इति नाममाला ॥*॥ स्वामी तु—‘मनोजवसः’ चमसादिवत्—इत्याह ॥ (१) ॥*॥ पितेव सम्यग्विभाति । ‘भा दीप्तौ’ (अ० प० अ०) । ‘आतश्चोपसर्गे’ (३।१।१३६) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पितृसमस्य’ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

सेति ॥ कोकते । ‘कुक आदाने’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा कवनम् । कूः । ‘कूङ् शब्दे’ (तु० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । कुवः शब्दस्य कुर्भुः ‘कीर्तिभूमिः’ इति यावत् । कूङ् ददाति, कूका दायति वा । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति ‘सुपि-’ (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘सत्कारपूर्वं कन्यादातुः’ ॥

लक्ष्मीवाङ्मणः श्रीलः श्रीमान्

लेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ ‘लक्ष्म्या अ च’ । (ग० ५।२।१००) इति ‘पामादित्वान्नः’ अत्वंच । ‘लक्ष्मणा त्वोपधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ श्रीरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥*॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लवे ‘श्रीलः’ इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ मतुक् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘श्रीमतः’ ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

स्नीति ॥ स्निहति स्म । ‘स्निह प्रीतौ’ (दि० प० अ०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । ‘वा इह-’ (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ ‘वत्सः पुत्रादिवर्षयोः’ (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । ‘वत्सांसाभ्याम्-’ (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘वत्सलस्य’ ॥

स्याद्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

स्येति ॥ ‘स्पृहिगृहि-’ (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ करुणा शीलमस्य । ‘शीलम्’ (४।४।६१) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ कृपां लाति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (३) ॥*॥ शोभन उः शंभुः । सूः । खि रतः, रतं वा यस्य । यद्वा सूरमते । ‘सौ रमेः कौ दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः’ (उ० ५।१४) । यत्तु—‘तातपलितसूरताः’ इति रमेः

१—‘मनोजवाः’ सान्तोऽपि । ‘मनोजवसा’ इति पीयूषव्याख्या ॥

क्तः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यस्तं मुकुटेन । तत् पञ्चपाद्या-
दौ न लभ्यते ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'दयालोः' ॥

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥॥ अप-
गतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि
च वाच्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥॥ स्वेनेरितुं
शीलमस्य । 'इर गतौ' (अ० आ० से०) । 'मुप्यजातौ—'
(३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९)
इति वृद्धिः ॥ (३) ॥॥ स्वः छन्दोऽभिधाषो यस्य ॥ (४)
॥॥ निष्कान्तोऽवग्रहान्नियमात् । 'निरादयः—' (वा० २।
२।१८) इति समासः ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'स्वतन्त्रस्य' ॥

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ॥ (१) ॥॥ परस्मिन्नधि-
'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति समासः । 'अषडक्ष—' (५।
४।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य—इति विगृहीत-
म् । तत्र । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥॥
परः स्वाम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥॥ नाथो-
ऽस्यास्ति ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'परतन्त्रस्य' ॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ १६

अधीति ॥ इनमधिगतः । 'अत्यादयः—' (वा० २।२।
१८) इति समासः । अधि उपरि, इनोऽस्य इति वा ॥ (१)
॥॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।
५८) ॥ (२) ॥॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (३) ॥॥
न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने'
(क्या० उ० से०) । 'पदास्वैरि—' (३।१।१९९) इति क्यप् ।
स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निघ्नके छेके' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥॥ पञ्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥
एके तु नवभिः पर्यायमाहुः ॥

खलपूः स्याद्बहुकरः

स्वेति ॥ 'खलं भूस्थानकलकेषु' इति विश्वः । खलं पुना-
ति । 'पूज् पवने' (क्या० उ० से०) । क्तिप् (३।२।७६) ॥
(१) ॥॥ बहु करोति, भुवं संमार्ष्टि । कियत्तद्बहुष्वज्विधा-
नम् (वा० ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां बहुकरा । यत्तु—
ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एवं । स्त्रियां 'बहु-
करी'—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । टापवादत्वेनाज्विधानात् ॥
(२) ॥॥ द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घ सूत्रं
व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥॥
द्वे 'अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्य' ॥

जालमोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जेति ॥ जालयति, जाल्यते वा । 'जल अपवारणे'
(जु० प० से०) । बाहुलकान्सः ।—धूमवन् मः—इति मु-
कुटस्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि—' (उ० १।४५) इति सूत्रे जले-
रग्रहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वा-
च्च । 'जालमस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥
(१) ॥॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'मुपि—' (३।
२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अविचारिणः' ॥

कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥

किति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते आलस्ये च'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठोऽक-
र्मण्यमूर्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'मन्दक्रियस्य' ॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मणिः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥॥ 'सप्तमी' (२।१।४०)
इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥॥ कर्मणे क्रियायै अलं
समर्थः । 'प्राप्तापन्नानपूर्व—' (वा० २।४।२६) इति परवलि-
ङ्गनिषेधात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२।१८) इति वा ।
'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'क्रिया-
करणे समर्थस्य' ॥

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रीति ॥ क्रियास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥॥
एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कर्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२)
वा । स्त्रियां कर्मी ॥ (१) ॥॥ (२) ॥॥ द्वे 'कर्मसु
फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य' ॥

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥
(१) ॥॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥॥ द्वे
'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥

भरण्यभुक्कर्मकरः

मेति ॥ भरण्यं वेतनं भुङ्के । क्तिप् (३।२।७६) ॥॥ क-
चित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र
साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥॥
कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२)
॥॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः' । अयं शूद्रवर्गे उक्तोऽपि
'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१)
॥॥ 'तत्क्रियः कर्मकारक्रियः' 'अभृतक्रियः' इत्यर्थः ॥॥
'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥

अपन्नातो मृतस्नातः

अपेति ॥ अपकृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २। २।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमुद्दिश्य स्नातस्य' ॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

आमीति ॥ आमिषमश्नाति । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ 'शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु 'शाष्कलः' इति पठति । तत्र ष्टोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावोऽपि । 'शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मांसाशिनः' ॥

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघ्रस्तुरशनायितः ।

विवति ॥ बुभुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२। ३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः । 'वसतिक्षुधोः-' (७।२।५२) इतीद् ॥ (२) ॥*॥ अचुमिच्छुः । अदेः सनि 'लुङ्सनोर्धस्ल' (२।४। ३७) । 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अशनस्येच्छा । 'अशनाया-' (७।४।३४) इति साधुः । अशनाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'क्षुधितस्य' ॥

परान्नः परपिण्डादः

पेति ॥ परस्यान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शादिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवन' इति धरणिः । परस्य पिण्डम् । तदति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य' ॥

भक्षको घस्सरोऽन्नरः ॥ २० ॥

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (बु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'सघस्यदः कमरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥*॥ अति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भक्षणपरस्य' ॥

आद्यन्तः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आद्यति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४। ७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठानत्वम् । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ उदरे प्रसितः । 'उदराट्टगाधूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'औदरिकस्य' ॥

उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके ॥ २१ ॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च विभर्ति । 'फलेन्द्रिष्टात्मंभरिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('भृजः

कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिभरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वोदरपूरकस्य' ॥

सर्वान्नानस्तु सर्वान्नभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनुपद-सर्वान्न-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्नानि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णान्नभक्षकस्य' ॥

गृध्रस्तु गर्धनः ।

लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक

प्रिति ॥ गर्धनशीलः । 'गृध्र अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति कुः ॥ (१) ॥*॥ 'लुचङ्कम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ लुभ्यति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ अभिलष्यति । 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । 'लषपत-पद-' (३।२।१५४) इत्युक् ॥ (४) ॥*॥ तृष्यति । 'जितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'स्वपितृपोर्नजिङ्' (३।२। १७२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'लुब्धस्य' ॥

समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥

सेति ॥ गर्हितं लुम्पति । 'लुप् लुप्ते' (तु० उ० अ०) 'लुपसद-' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ भृशं लुम्पति । 'लुभ गार्ध्ये' (दि० प० से०) । 'धातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य' ॥

उन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्धतो मदो हर्षोऽस्य ॥*॥ क्वचित् 'सोन्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सोपसर्गत्वान्मनेर्धञ् ॥*॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'सून्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलंकृच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः ।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गल्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'समुद्धतं समुद्धीर्णंऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्धतस्य' ॥

१—तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुलि (३।२।१३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीयाः

मेति ॥ मायति । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति मदेः क्तः 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति न निघ्नान्तवम् ॥ (१) ॥*॥ शुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत् स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ उद्गतः कट आवरण-मावारको वास्य । यद्वा उद्गतमद्वृत्तेरुच्छेदात् स्वार्थे 'संग्रो-दश्च' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कटस्तीव्रमत्तयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ क्षीवते स्म । 'क्षीवृ मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'अनुपस-गातृ-' (८।२।५५) इति साधुः । कः (३।१।१३५) वा ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीवाणौ समबुध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य' ॥

कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥

कम्पः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युक्त् । 'कामुकः कमनेऽशो-कपादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिङ्यभावे च वृच् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥ अनुकामयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ 'न-मिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥*॥ अभि का-मयते । 'अनुकामिका-' (५।२।७४) इति साधुः । 'अभी-कः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (९) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे' (इति मे-दिनी) ॥ (७) ॥*॥ णिङन्ताद्युच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥*॥ नव 'कामुकस्य' ॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥

वीति ॥ विधातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'इयति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृ-त्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्राहीतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति स्म । 'गल्य-र्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।९) इत्युक्त् ॥ (३) ॥*॥ आश्रुणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आश्रवो वचनस्थिते । प्र-तिज्ञायां च क्लेशे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रवृ-त्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥

वश्यः प्रणेयः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'वशमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

नीति ॥ नितरामभारि । 'भृज् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि । 'णीज्' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'विनीतस्तु निभृ-ते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्ये विनयग्राहिते हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रथममश्रायि गुणैः । 'श्रिज् सेवा-याम्' (भ्वा० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विनययुक्तस्य' ॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्च

ध्रिति ॥ धृष्णोति स्म । 'जिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषिशसी-' (७।२।१९) 'इतीडभावः' ॥ (१) ॥*॥ 'धृषेश्व' इति नजिङ् ॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिगृधि-' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य । विरुद्धमया-सीद्वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्लज्जस्य' ॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रति ॥ प्रगल्भते । 'गल्भ धाष्ट्ये' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आत-श्च-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्र-तिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे तु शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने-' (५।२।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सलजस्य' ॥

विलक्षो विस्मयान्विते ।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विस्मयेनाश्चर्ये-णान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य' ॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धैर्यं यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्तरति । अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेनाकुलमनसः' ॥

ब्रह्मो भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥

त्रेति ॥ त्रस्यति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि' (३।२।१४०) इति क्तुः ॥ (१) ॥*॥ बि-भेति । 'जिभी भये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुहुकनौ' (३।२।१७४) । 'कुक्त्रपि' (वा० ३।२।१७४) । 'भीरुर्तै

१—'धृषेश्वेति वाच्यम्' इति काशिकादौ—इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)

॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'भयशीलस्य' ॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आडः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसमिक्षः' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थप्राप्तीच्छोः' ॥

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

ग्रिति ॥ गृहयति । 'गृह ग्रहणे' चुरादावदन्तः 'स्पृहिग्रहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति) । 'ग्रह उपादाने' (क्र्या० उ० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'ग्रहोऽलिटि-' (७।२।३७) इतीदो दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रहणशीलस्य' ॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्धयति । 'स्पृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्रद्धालोः' ॥

पतयालुश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) । आलुच् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'लपपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पतनशीलस्य' ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिण्णुः

लेति ॥ लज्जा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अलंकृच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लज्जाशीलस्य' ॥

वन्दारुभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादानस्तुल्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'शृवन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभिवादयति । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दनशीलस्य' ॥

शरारुर्घातुको हिंस्रः

शेति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्र्या० प० से०) । आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लपपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वा ॥ (२) ॥*॥ हिंस्ति । 'हिंसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । 'नमिकम्पि-' (३।२।१६७) इति रः । 'हिंस्रा काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्घातुकेऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसाशीलस्य' ॥

स्याद्वर्धिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८ ॥

येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृच्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च-' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्धनशीलस्य' ॥

उत्पतिष्णुस्तृपतिता

उत्पेति ॥ उत्पतति । 'पत गतौ' (भ्वा० प० से०) इ- ण्णच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकृच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुधमण्डायैभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

भ्विति ॥ भवनशीलः । 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) चाद्धवः ॥ (१) ॥*॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इती- ण्णच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भवनशीलस्य' ॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'अलंकृच्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य' ॥

निराकरिष्णुः क्षिमुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः । इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'त्रसि- गृधि-' (३।२।१४०) इति कृः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निराकर- णशीलस्य' ॥

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेद- नशीलः । 'जिमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'भञ्जभा- स-' (३।२।१६१) इति घुरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निबिड- स्निग्धस्य' ॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

ज्ञेति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वैद- नशीलः । 'विदिमिदि-' (३।२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ज्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

वीति ॥ विकसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वौ कपलस-' (३।२।१४३) इति घिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणिः । तस्मादिनिः (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥*॥ 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विकसनशीलस्य' ॥

१—इदं च सिद्धान्तकौमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु 'भुव इत्प्रति- षेधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'इण्णश्चि-' (३।२।१६३) इति करप् 'ह्रस्वस्य-' (६।१।७१) इति कुरु ॥ (१) ॥*॥ 'सृघस्य-' (३।२।१६०) इति क्मरच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप-' (३।२।१४५) इति धिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३।२।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥३१॥

सेति ॥ सहनशीलः । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकृञ्-' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेश्व' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ क्षमणशीलः । 'क्षमू सहने' (दि० प० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ तिजेः क्षमायाम् । 'गुप्तच्छिक्यः-' (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस-' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (४) ॥*॥ तृनः 'स्वरति-' (७।२।४४) इति पक्षे इट् ॥ (५) ॥*॥ 'शमित्यष्टाभ्यो-' (३।२।१४१) इति धिनुण् ॥ (६) ॥*॥ पट् 'सहनशीलस्य' ॥

क्रोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ क्रोधनशीलः 'कुध कोपे' (दि० प० अ०) । 'कुधमण्डा-' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न मर्षशीलः । युच् (३।२।१५१) ॥ (२) ॥*॥ अवश्यं कुप्यति । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धनहरीशङ्खपुष्पयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अत्यन्तं कुप्यति । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिक्रोधनस्य' ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०) । 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य' ॥

घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

घ्विति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्णा जातास्य, इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११) । प्रचलायते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । प्रचलाया जातास्य, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य' ॥

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'जिष्वप् शये' (अ० प० अ०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥*॥ शयनशीलः 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । 'शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुकुरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ निद्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'स्पृहिसृहि-' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य' ॥

निद्राणशयितौ समौ ।

नीति ॥ निद्राति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः 'संयोगादेः-' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥*॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) क्तः 'निद्रा शीङ्-' (१।२।१९) इति न कित्त्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराङ्मुख्यनभिमुखो भवति । 'अश्नु गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति क्तिन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषाध्वेः-' (५।४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङ्मयधोमुखः ॥ ३३ ॥

स्येति ॥ अवाङ्मयधोमुखो भवति । क्तिन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अधो मुखं यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य' ॥

देवानश्चति देवद्यङ्

दयिति ॥ 'विष्वग्देवयोः-' (६।३।९२) इत्यद्रिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः' ॥

विष्वद्यङ् विष्वगश्चति ।

वीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विष्वद्यङ्) तालव्यमध्यश्च ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥

यः सहाश्चति सभ्यङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सभिः' (६।३।९५) । स्त्रियां सधीची ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सहचरितस्य' ॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति ॥ ३४ ॥

स इति ॥ 'तिरसस्तिर्यलोपे' । (६।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वक्रं गच्छतः' ॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्विलादि ॥ (२) ॥*॥ वक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । 'वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्तुः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वाचदूकोऽतिवक्त्रि ॥ ३५ ॥

वेति ॥ वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्द्विपश्य-
ञ्चः-' (वा० ६।३।२१) इत्यल्लुक् । तत्र पटुः ॥ (१) ॥*॥
प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो गिमनिः' (५।२।१२४) । 'वाग्मी
पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादिषु
(ग० ४।१।१५५) 'वाचदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः' ऊकः ॥ (३)
॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृत्' (३।२।१३५) । तृत्
(३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वाचदूकस्य' ॥

स्याजलपाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाङ् ।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प०
से०) । 'जल्पमिक्ष-' (३।२।१५५) इति पाकन् । पित्वात्
स्त्रियां ङीष् ॥ (१) ॥*॥ बहुगर्ह्या वागस्य । 'आलजाटचौ
बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा०
५।२।१२५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'बहुगर्हभाषिणः' ॥

दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः कपिभिन्नाग-
भिदोर्ना मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः । मु-
खशब्दो लक्षणयात्रं वचनपरः ॥ (२) ॥*॥ न वद्धं नियमि-
तं मुखमस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रियवादिनः' ॥

शक्नुः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥

शेति ॥ शक्नोति । 'शक्नु शक्तौ' (खा० प० अ०) । 'मू-
डशक्यविभ्यः क्लः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रियं वद-
ति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रियवादिनः' ॥

लोहलः स्यादस्फुटवाग्

लविति ॥ लोहनम् । 'लुह गार्थ्ये' इति बोपदेवः । भावे
घञ् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३)
इति कः । यद्वा रोहयतेर्बाहुलकादलच् । कपिलिकादिवात्
(वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः शङ्खलाधार्येऽव्यक्तवा-
चिनि च त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥*॥
न स्फुटा वागस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अस्पष्टभाषितुः' ॥

गर्हवादी तु कद्धदः ।

नेति ॥ गर्ह्यं वदति 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति
णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३।
१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुर्भाषिणः' ॥

समौ कुवादकुचरौ

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं चर-
ति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्थनशी-
लस्य' ॥

स्यादसौभ्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥

स्येति ॥ असौम्यो रुक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अप्र-
शस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवद्रूक्षस्वरस्य' ॥
रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'च-
लनशब्दार्थात्' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ शब्द-
नशीलः । 'शब्द शब्दक्रियायाम्' (उ० उ० से०) युच् (३।
३।१४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणशीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति
वदेर्णिनिः ॥ (१) ॥*॥ नान्दीं करोति वदति 'दिवाविभा-'
(३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥*॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुति-
र्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजगृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति
भरतः ॥*॥ 'नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादकस्य' द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुख-
दुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह जडसं-
ज्ञकः पुरुषः' 'जडा स्त्रियाम् । श्लकशिम्ब्यां हिमप्रस्तमूका-
प्रज्ञेषु इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ न जानाति । 'इगुप-
थ-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जडमतेः' ॥

एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥

एडेति ॥ एडो वधिरश्वासौ मूकश्च । ('एडमूकोऽन्य-
लिङ्गः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥*॥ ('अ-
नेडमूकः' इति पाठान्तरे 'नास्तेडमूकोऽस्मात्' इत्यर्थः ।
'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभसः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'भाषणश्रवणयोरनर्हस्य' ॥

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीकः

त्विति ॥ तूष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को म-
लोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणो
ह्रस्वः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विदध्यात् ।—'शी-
लम्' (४।४।६१) इति ठकि 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।
१४४) इति ढिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुकुटः । तत्र । क-

१—ङीप्ङीषोः फलभेदं वदता स्वरकृतभेदस्यानङ्गीकृतत्वेन
पूर्वापरविरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वकत्वेन वृद्धभावस्य स्वयमध्य-
ङ्गीकृतत्वादकिंचित्करं च ॥

विधानस्य स्वार्थत्वात् । ठकि उदात्तनिवृत्तिखरेण मध्योदात्त-
ताप्रसङ्गाच्च । वृद्धि (७।२।११८) प्रसङ्गाच्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'मौनशीलस्य' ॥

नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी व्रीडे' (सु० आ० से०) ।
अकर्मकत्वात् क्तः । (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५)
इति नत्वम् । 'नग्नो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥
दिगेवाम्बरं यस्य । 'दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शं-
करे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नग्नस्य' ॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कास्यते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवकृष्यते स्म ।
'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'निष्काशितस्य' ॥

अपध्वस्तस्तु धिकृतः ॥ ३९ ॥

अपेति ॥ अपध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु अधःसंसने, गतौ च'
(भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अपध्वस्तः परि-
त्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
'धिकृ' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धिकृतस्य' ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति ॥ आत्तो गर्वो यस्य ॥*॥ 'आत्तगन्धः' इति
पाठान्तरम् । 'गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेशगर्वयोः'
इति विश्वः । 'गन्धो गर्वो लवोऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः
॥ (१) ॥*॥ अभिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'गर्वारूढस्य' ॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

दापितः साधितः समौ ।

देति ॥ दाप्यते स्म । 'दाप्' (जु० उ० अ०) ण्यन्तः
॥*॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'दय दाने'
(भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म ।
'साध संसिद्धौ' (खा० प० अ०) ॥ (२) ॥*॥—द्वे 'धना-
दिकं प्रदापितस्य'—इति मुकुटः । प्रदापितस्य धनादेर्वा ॥
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ४०

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ०
अ०) । क्तः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निरस्यते स्म ।
'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'निरस्तः
प्रेषितशरे संल्यक्ते लरितोदिते । निष्कृते प्रतिहते च' इति हैमः
॥ (२) ॥*॥ प्रत्याख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प०
अ०) । चक्षिडादेशो वा क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
निराकारि । कृञ् (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य' ॥

निकृतः स्याद्विप्रकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१२) । 'निकृतं विप्र-
लब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥
विप्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य' ॥

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

वीति ॥ विप्रलभ्यते स्म । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ 'वञ्चु गतौ' (भ्वा०
प० से०) । ण्यन्तः । वञ्चयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥
॥*॥ (२) द्वे 'वञ्चितस्य' ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते स्म ।
क्तः (३।२।१०२) । 'भवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिबध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने'
(क्या० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ह-
न्यते स्म । क्तः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृतमनोभङ्गस्य' ॥

अधिक्षितः प्रतिक्षितः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अतिक्षितः प्रणिहिते कुत्सि-
ते भस्मिन्ने त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥
प्रत्यक्षेपि । 'प्रतिक्षितं वारिते स्यात्प्रेषिते पञ्चकं त्रिषु'
(इति मेदिनी) । ('प्रतिक्षितं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते'
इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृताक्षेपस्य' ॥

बद्धे कीलितसंयतौ ।

बेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०)
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । 'कील बन्धे'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संय-
म्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बद्धस्य' ॥

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्तेऽपि वाच्यलि-
ङ्गकः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ आपदं प्राप्तः ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'आपद्गस्तस्य' ॥

कांदिशीको भयदुतः ॥ ४२ ॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माशब्दा-
दिभ्यः' (वा० ४।४।११) इति ठक् । पृषोदरादिः (६।३।
१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैकृव्ये' (भ्वा० आ० से०) ।
भावघञन्तात् मत्वर्थ इनिः (५।२।११५) । कन्दी । 'शीकृ

१—परिगत-प्रणिहित-पल्लवित-प्रतिहत-प्रतिक्षितशब्दरूपम्—
इति भाति ॥

सेचने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । शीकः क्षरणार्थत्वाद्भ्रुपाते वर्तते । वैकल्ययुक्तोऽश्रुपातः । कान्दि-
शीकः । तद्योगाज् ज्योत्स्नाद्यण् (५।२।१०३)—इत्याह ॥
(१) ॥*॥ अदुद्रुवत् । 'दृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि
क्तः (३।४।७२) । भयाद्भुतः । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति
योगविभागात् समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भयेन पलायि-
तस्य' ॥

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते

आक्षेति ॥ आक्षार्यते स्म । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प०
से०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । आक्षारो मैथुनं प्रत्या-
क्रोशो जातोऽस्य इति वा । इत्च् (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥
'क्षारितः स्नाविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मे-
दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अभिशस्यते स्म । 'शसु हिंसायाम्'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा'
(७।२।११५) इति नेट् । 'वृषिशसी-' (७।२।१९) इति वा ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य' ॥

संकसुकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । कस गतौ (भ्वा० प० से०) ।
'समि कस उकन्' (उ० २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्,
उक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न
स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥

व्यसनातोपरकौ द्वौ

व्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते स्म ।
'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'उपरक्तो
व्यसनातौ राहुप्रस्तेन्दुसूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'दैवमानुषपीडायुक्तस्य' ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

वीति ॥ विक्षिप्तो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्वले पण्ड-
केऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकुलति । 'कुल संस्त्रा-
ने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५)
इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोकादिभिरितिकर्तव्यताशू-
न्यस्य' ॥

विह्वो विह्वलः

वीति ॥ विह्ववते । 'कुड् गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलति । 'ह्वल चलने'
(भ्वा० प० से०) । अच् (३।२।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य' ॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।

स्यादिति ॥ विरुद्धं वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'विवशस्त्रिष्वदस्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धी-

र्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसन्नमरणलक्षणेन दूषित-
मतेः' ॥

कश्यः कशाहं

केति ॥ कशामर्हति 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
'कश्यं कशाहमद्ययोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ कशामर्हति । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'ताडनार्हस्य' ॥

संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

समिति ॥ संनद्धति स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) ।
अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३।४।७२) । भावक्तान्तादर्शआ-
द्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ आततं यथा तथायितुं शीलम-
स्य । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'सुपि-' (३।२।७८)
इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वधोद्यतस्य' ॥

द्वेप्ये त्वक्षिगतः

द्वयिति ॥ द्वेष्टुमर्हः । 'द्विप अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) ।
ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः । शाक-
पार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्वेपार्हस्य' ॥

वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमर्हति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ।
यद्वा हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥
(१) ॥*॥ शीर्षस्य शिरसश्छेदः । तमर्हति । 'शीर्षश्छेदा-
द्यच्च' (५।१।६५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरश्छेदार्हस्य' ॥

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति
यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६)
(१) ॥*॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा

शीति ॥ अकृष्णं शुक्लं कर्मास्य ॥ (२) ॥*॥ शिश्विन्दे ।
'श्विदि श्वेत्ये' (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।
१०६) अनित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे अपापकर्मणः ।
'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'श्विता
वर्ण' (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेतितुमिच्छति । 'श्वितेर्दश्च'
(उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो लृक् ॥ (१) ॥*॥ द्वे
'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिकुरः समौ ।

चेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । घृ-

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—'असिधो गरदश्चैव शस्त्र-
पाती धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः' इति क्षी-
रस्वामी ॥

पादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'चपलश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शीघ्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्चल्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । 'चिकुरोऽहौ गृहवध्नौ केशे चञ्चलशैलयोः । पक्षिवृक्षभिदोश्चापि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

द्विविति ॥ दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्य ॥ (१) ॥*॥ पुरः पूर्वं भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (३।२।१४२) इति धिनुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दोषैकग्राहकस्य' ॥

निकृतस्त्वन्नुजः शठः ॥ ४६ ॥

नीति ॥ निकृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋजुविरुद्धः । 'नज्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नजः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठति 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धतूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्राशयस्य' ॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'स्तम्बकर्णयोः-' (३।२।१३) इत्यच् । 'हलदन्तात्-' (६।३।९) इत्यलक् ॥ (१) ॥*॥ सूचयति । 'सूच पैशुन्ये' (चु०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) । 'सूचकः शुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारं वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य' ॥

पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'धुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । —बाहुलकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्सूत्रास्मरणमूलिका । 'पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काकै ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । खं छिद्रं लाति वा । 'खलः कल्के भुवि स्थाने कूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'परस्परभेदकस्य' ॥ स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह ॥

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापः

त्रिति ॥ नृन् शंसति 'शंसु हिंसायाम्' (भ्वा० प०

से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । —अजन्तः—इति मुकुटोक्तं न सम्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ हननशीलः । 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युक्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेऽच्छः कू च' (उ० २।२१) इति रक् प्रत्ययो धातोः कू आदेशश्च । यत्तु मुकुटेन—कृणाति—इति विग्रह—कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुडो वा दूरादित्वाद्रक् दीर्घः—इत्युक्तं तदुपयुक्तसूत्रास्मरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पापमस्यास्ति । अशंभायच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥

ध्विति ॥ 'धुर्वति । 'धुर्वा हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृगिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । राहोपः (६।४।२१) । 'धूर्तं तु खण्डलवणे धूर्तो धतूरमायिनोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ वञ्चयति । 'वञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) । 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवध्नौ च जम्बुके' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'परप्रतारकस्वभावस्य' ॥

अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशः ।

अज्ञ इति ॥ न जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अज्ञस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ मुह्यति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'गल्यर्थो-' (३।४।७२) इति क्तः । 'मूढस्तन्निवृत्तवालियोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।६) तदस्यास्ति । अशंभायच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥*॥ मुह्यति । 'मुहेः खो मूर्च' (उ० ५।२२) ॥ (४) ॥*॥ विधेयं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयलाच्छास्त्राणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥*॥ वलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपूज्यत्वात् । 'वालिशस्तु शिशौ मूर्खे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'मूर्खस्य' ॥

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्यः स्वामी । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तपुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कृप्यते । 'कृप्यल्युटो-' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः (७।३।८६) । यद्वा कृप्यते कृपाविषयीक्रियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्क्युन् । ल्युटि (३।३।११३) वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । बाहुलकात्त्वभावः । यद्वा 'कृप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुलकात्संप्रसारणम् । यद्वा

‘कृप’ एत्यत्र मतान्तरे ‘कृप’ इति पाठः । अत एव ‘कृपेः
प्यङ् कृपायाम्’ इति बोपदेवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२)
॥*॥ क्षुण्ति । ‘क्षुदिर् संपेषणे’ (ह० उ० अ०) । ‘स्फायि-
तश्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् । ‘क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निह-
ष्टेऽल्पनृशंसयोः । क्षुद्रा व्याघ्रीनटीव्यङ्गावृहतीसरधामु च ।
चाङ्गेरिकायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेदययोः’ इति हेमचन्द्रः ॥
(३) ॥*॥ किं पचति । ‘ताच्छील्य-’ (३।२।१२९) इति
चानश् शानच् (३।२।१२४) वा । ‘अनिल्यमागमशासनम्’
इति न नुम् । ‘किं क्षेपे’ (२।१।६४) इति समासः ॥ (४)
॥*॥ मितं पचति । ‘मितनखे च’ (३।२।३४) इति खच् ॥
(५) ॥*॥ यद्वा ‘किंपचः’ ‘अनमितंपचः’ इति छेदः । प-
चाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ न मितंपचोऽमितंपचः ।
तद्भिन्नोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘कृपणस्य’ ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।

नान्ति ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वान्निष्कान्तो वा ॥ (१) ॥*॥
दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वाय । ‘दुर्विधो वाच्यलिङ्गः
स्यादुर्गतेऽपि खलेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दी-
यते स्म । ‘दीङ् क्षये’ (दि० आ० अ०) । ‘गल्यर्था-’ (३।
४।७२) इति क्तः । ‘खादय ओदितः’ (दि० ग० सू०) ।
‘ओदितश्च’ (८।२।४५) इति नलम् । ‘दीना स्त्री मृषिक-
स्त्रियाम् । वाच्यवदुर्गते भीते’ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥
दरिद्राति । ‘दरिद्रा दुर्गतौ’ (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ दुर्गच्छति स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।
७२) इति क्तः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च ‘निर्द्रव्यस्य’ ॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

वेति ॥ वननम् ‘वनु याचने’ (त० आ० से०) । ‘सर्व-
धातुभ्य इन्’ (उ० ४।११८) । वनिर्याच्चा । वनिमिच्छति ।
‘सुप आत्मनः क्यच्’ (३।१।८) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥*॥
‘वनीपकः’ इति पाठे वनीं पाति । कः (३।२।३) । ततः
संज्ञायां कन् (५।३।७५) । ‘कुन्’ (उ० २।३२) वा । यत्तु
मुकुटेन—‘वनति-’ इति विगृह्य—‘वनिर्याच्चा’—इत्युक्त-
म् । तच्चिन्त्यम् । ‘याचकः’ इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचति ।
‘ड याचु याच्चायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ल्युः (३।१।
१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्ग-
ति । ‘मार्गं अन्वेषणे’ (बु० उ० से०) । ‘बहुलमन्यत्रापि’
(उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचति । ण्वुल् (३।
१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ अर्थोऽस्यास्ति । ‘अर्थाच्चासंनिहिते’
(वा० ५।२।१३५) इतीति । अर्थयते । ‘अर्थं याचने’ (बु०
आ० से०) । गृह्यादिणिनिः (३।१।१३३) वा ॥ (५) ॥*॥
पञ्च ‘याचकस्य’ ॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।१४४) ॥ (१)

॥*॥ अहमस्यास्ति । ‘अहम् शुभम्’ इति मान्तम् (विभक्ति-
प्रतिरूपकम्) अव्ययम् । ‘अहंशुभमोर्युस्’ (५।२।१४०) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘साहंकारस्य’ ॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।

श्रिविति ॥ शुभमस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥
शुभेनान्वितः । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३१) इति समासः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘शोभनयुक्तस्य’ ॥

दिव्योपपादुका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । ‘द्युप्रागपा-’ (४।२।१०१) इति
यत् । उपपद्यन्ते । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘लपपत-
पद-’ (३।२।१५५) इत्युक्त् । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥
नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा
अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका
उच्यन्ते ॥*॥ एकम् ‘देवानाम्’ ॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

त्रिति ॥ ना च गौश्चाद्यौ येषाम् । आयशब्देन खराश्वा-
दीनां ग्रहणम् ॥*॥ जरायोगर्भाशयाज्जाताः । ‘पञ्चम्याम्’
(३।२।९८) इति जनेर्ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘नृगवादी-
नाम्’ ॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदः । स्वेदाज्जाताः । ङः
(३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्चाद्यौ येषाम् । आय-
शब्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् ‘कृमिदंशादी-
नाम्’ ॥

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन न-
क्रमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः ॥*॥ अण्डे जाताः । ‘सप्तम्यां
जनेः-’ (३।२।९७) इति ङः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘पक्षिस-
र्पादीनाम्’ ॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्भीति ॥ तरुश्च गुल्मश्चाद्यौ येषाम् । आयशब्देन तृ-
णौषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्भिन्दन्ति । ‘भिदिर् विदारणे’
(ह० उ० अ०) । ‘सत्सू-’ (३।१।६१) इति क्तिप् । उद्भिदः
॥ (१) ॥*॥ उच्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् ‘तरुगु-
ल्मादीनाम्’ ॥

उद्भिदपर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥*॥ उद्भेदनमुद्भिदः ।
‘संपदादिभ्यः क्तिप्’ (वा० ३।३।१०८) । उद्भिदो जातम् ।
‘पञ्चम्याम्’ (३।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ उद्भिदन्ति ।

‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘उ-
द्भिदाम्’ ॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

स्विति ॥ सु द्रियते । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) ।
‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।१५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
यद्वा सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति । ‘उन्दी क्लेदने’ (रु० प०
से०) । बाहुलकादरः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ।
स्त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् (१) ॥*॥ रोचते ।
‘रुच दीप्तावभिप्रीतौ च’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषिमदि-
मुदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते ।
‘चर गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृसनिजनि-’ (उ० १।३)
इति जुण् । ‘चारुवृहस्यतौ पुंसि शोभने लभिधेयवत्’ इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । ‘सु-
विनिर्दुर्भ्यः-’ (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साधोत्व-
र्थम् । ‘साध संसिद्धौ’ (स्वा० प० अ०) । ‘कृवापा-’ (उ०
१।१) इत्युण् । ‘साधुर्जने मुनौ वार्षपिके सज्जनरम्ययोः’
इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । ‘शुभ दीप्तौ’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘अनुदात्तेतश्च-’ (३।२।१४९) इति युच् ।
‘शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः’ (इति मेदिनी)
॥ (६) ॥*॥ कम्पते स्म । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इति नेट् ।
‘अनुनासिकस्य-’ (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म ।
‘कनी दीप्त्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘गत्यर्थो-’ (३।४।७२)
इति क्तः । ‘कान्ता नार्या प्रियङ्गौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे ।
लोहे च चन्द्रसूर्यायः पर्यायात्तु शिलासु च’ इति विश्वमेदिन्यौ
॥ (७) ॥*॥ मनो रमयति । ‘रमु क्लिडायाम्’ (भ्वा० आ०
से०) ण्यन्तः । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।११) ॥*॥ ‘मनोहरम्’
इति पाठे मनो हरति । ‘हरतेरनुद्यमने-’ (३।२।९) इत्यच् ॥
(८) ॥*॥ रोचते, रुच्यते, वा । ‘राजसूय’ (३।१।११४)
इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । ‘इगुपध-’ (३।
१।१३५) इति कः । निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः ।—मूलविभु-
जादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तन्न । तस्या-
पि कर्तरि विहितत्वेन ‘ज्ञायते’ इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्ध-
त्वात् । यदपि—‘सुसुपा-’ (२।१।४) इति समासः—
इति । तदपि न । ‘कर्तृकरणे-’ (२।१।३२) इति तत्पुरुषवि-
धायकस्य सत्त्वात् ॥ (१०) ॥*॥ मञ्ज्यते । ‘मजि ध्वनौ’
इति सौत्रो धातुः । बाहुलकादुः ॥ (११) ॥*॥ मञ्जु मञ्जुलं
लाति । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । मञ्जुलं च चला-
धले । रम्ये कुञ्जे मञ्जुलस्तु दात्यूहे’ इति हैमः ॥ (१२)
॥*॥ द्वादश ‘मनोरमस्य’ ॥

तदसेचनकं तृतेर्नास्थन्तो यस्य दर्शनात् ।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । ‘विच क्षरणे’ (तु० उ०

अ०) । ‘करणा-’ (३।३।११७) इति ल्युट् । ‘संज्ञायां कन्’
(५।३।७५) ॥*॥ (‘आसेचनम्’) इति दीर्घादिपाठे आङ्
बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘यद्दर्शनानृत्तिर्न भवति
तस्य’ ॥

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥

अभीति ॥ अभित इव्यते स्म । ‘इषु इच्छायाम्’ (तु० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘अभीतिर्भूतकथने’ ‘अभि
वीप्साभिमुख्ययोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ अभ्यासुमिष्य-
ते स्म । ‘आहु व्याप्तौ’ (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) ।
‘आवृष्ट्यधामीत्’ (७।४।५५) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ हृदयस्य प्रियम् । ‘हृदयस्य प्रियः’ (४।४।९५)
इति यत् । ‘हृदयस्य हल्लेख-’ (६।३।५०) इति हृदा-
देशः । ‘हृद्यं धवलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च । वश-
कुद्वेदमत्रे च हृद्या वृद्धाख्यभेषजे’ इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥
दम्यते स्म । ‘दय दानादौ’ (भ्वा० आ० से०) क्तः (३।२।
१०२) ॥ (४) ॥*॥ वल्लभते, वल्लते च । ‘वल्ल संवरणे’
(भ्वा० आ० से०) । ‘रासिवल्लिभ्यां च’ (उ० ३।१२५) इ-
त्यभच् । ‘वल्लभो दयितेऽप्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे’ इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ प्रीणाति । ‘प्रीन् तर्पणे’ (क्या० उ०
अ०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘प्रियो वृद्धौ-
षधे ह्ये धवे’ इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् ‘प्रियस्य’ ॥

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।

कुपूयकुत्सितावचखेटगर्हाणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते स्म । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०,
तु० उ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकृष्यते स्म
॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । ‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
‘अन्येभ्योऽपि-’ (३।२।७५) इति वनिप् । यद्वा ऋच्छतैः
‘अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते’ (उ० ५।५४) इति वन्नन्तो
निपातः । ‘अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः’ (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिफ्यते । ‘रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिं-
सादानेषु’ (तु० प० से०) । ‘अकर्तरि च-’ (३।३।१९) इति
घञ् । यद्वा रिफतेः ‘अवद्यावमाधम-’ (उ० ५।५४) इति
अप्रत्ययान्तो निपातः । ‘रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वा-
च्यवत् पुनः’ इति विश्वः ॥*॥ ‘रेप’ इति पाठे ‘री गतिरेष-
णयोः’ (क्या० प० अ०) । बाहुलकात् पः । ‘रेपः स्यान्नि-
न्दिते क्रूरे’ इति विश्वः ॥ (४) ॥*॥ आप्यते । ‘या प्रापणे’
(अ० प० अ०) ण्यन्तः । ‘अचो यत्’ (३।१।९७) । ‘याप्यं
तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥
(५) ॥*॥ अवल्यस्मादात्मानम् । ‘अव रक्षणादौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘अवद्या-’ (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्यया-

१—रेपाः सान्तोऽपि । ‘प्रापे रूपी पुरा रेपाः’ इति भावस्य
अक्षरयमकम्—इति मुकुटः ॥

न्तो निपातः ॥ (६) ॥*॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः ।
 'अधमः स्याद्गर्ह्य ऊने' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ कुत्सितं
 पूयते । 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।
 १३४) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (३।३।१०९) अत्वे 'कपूयः'
 इत्यपि ॥ (८) ॥*॥ कुत्सा संजातास्य । तारकादिः (५।२।
 ३६) ॥ (९) ॥*॥ न उद्यते । 'अवद्यावमा-' (उ० ५।५४)
 इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्वा०
 प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'खेटः कफे ग्रामभेदे च-
 र्मण्युत्थयति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्ह्यते ।
 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'कृहलोर्ण्यत्' (३।१।
 १२४) ॥ (१२) ॥*॥ अणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प०
 से०) ॥ अच् (३।१।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥
 (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'गर्ह्यस्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा-' (५।२।११४)
 इति साधुः । 'मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः'
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ('मदनः सिक्थके स्मरे') ।
 रौढे वसन्ते धत्तूरे मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रज-
 खलायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कुत्सितं चरति । अच्
 (३।१।१३४) । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति चकारात्
 'कोः कत्तत्पुरुषे-' (६।३।१०९) इति योगविभागाद्वा कोः
 कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दूषितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२)
 इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मलिनस्य' ॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ पूयते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०)
 'पून् पवने' (त्रया० उ० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) ।
 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥
 (१) ॥*॥ पुनाति । 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (३।२।१८६)
 इतीत्रः । 'पवित्रं तु मेध्ये ताप्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे
 चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेध-
 नार्हम् । 'मेध संगमे च' (भ्वा० उ० से०) । ण्यत् (३।१।
 १२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति
 मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय उ-
 क्तम् । इह लप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य' ॥

वीधं तु विमलात्मकम् ॥ ५५ ॥

वीति ॥ वीन्धे । 'जि इन्धी दीप्तौ' (ह० आ० से०)
 'धाविन्धेः' (उ० २।३६) इति कन् ।—'इन्धे रक्'—इति
 मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्वभावो यस्य
 ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावनिर्मलस्य' ॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।

नीति ॥ निर्णिज्यते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः'

(जु० उ० अ०), क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शो-
 ध्यते स्म ॥ 'शुध शौचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते स्म । 'मृज् शुद्धौ
 (अ० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ नि-
 ष्कान्तं शोध्यमस्मात् । शोध्यन्निष्कान्तम्, इति वा ॥ (४)
 ॥*॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ॥

असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'जिफला
 विशरणे' (भ्वा० प० से०) ॥ 'फलिपाटि-' (उ० १।१८)
 इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च'
 इति हैमः । 'फल्गुसारेऽभिधेयवत् । नदीभेदे मलयां व्री'
 इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य' ॥

शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥

श्विति ॥ शुने हितम् । 'शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः'
 (ग० ५।१।२) इति यत् । 'शून्यं विन्दौ च निर्जने । शून्या
 तु नलिका' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उश्यते । 'वश कान्तौ'
 (अ० प० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'संज्ञायां
 कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ तोदनम् । संपदादित्वात्
 (वा० ३।३।१०८) भावे क्तिप् । तुदा व्यथया छयति । 'छो
 छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५)
 कः । तुदं छयति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
 (३) ॥*॥ रिच्यते स्म । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (जु० उ०
 से०) क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥
 (४) ॥*॥ चत्वारि 'तुच्छस्य' ॥

ह्रीवे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।

मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हानवराध्यवन्तु ॥ ५७ ॥

पराध्याग्रप्राग्रहरप्राग्याश्याग्रीयमग्रियम् ।

ह्रीति ॥ प्रदधाति । ल्युट् (३।३।११३) युच् (उ० २।
 ७८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञा-
 यामपि च ह्रीवमेकत्वे तत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१)
 ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥
 (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' (ह० उ० अ०) ।
 घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽस्मात् ॥ (४) ॥*॥
 अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमम् । द्रव्यप्रकर्षा-
 र्थत्वान्नामुः । यद्वा । उत्तम्यति । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प०
 से०) अच् (३।१।१३४) । उत्तम्यते वा । घञ् (३।३।१९) ।
 'नोदात्त—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥*॥ मुख-
 मिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६)
 ॥*॥ वर्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अचो यत्'
 (३।१।९७) ॥ (७) ॥*॥ त्रियते । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ०
 से०) । 'वृज एण्यः' (उ० ३।९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रवर्हति ।
 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥

अवरस्मिन्नर्थे भवः । 'अर्धाद्यत्' (४।३।४) । 'परावराधमो-
त्तमपूर्वाच्च' (४।३।५) । न अवरार्थः । 'नञ्' (२।२।६) इति
समासः ॥ (१०) ॥*॥ परस्मिन्नर्थे भवः । यत् (४।३।५) ॥
(११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कृजेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः । 'अग्रं पुरस्ता-
दुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्'
(इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ प्रकृष्टमग्रम् । प्राप्ते हरति ।
'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्राप्ते भवः
'अप्राद्यत्' (४।४।११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घच्छौ
च' (४।४।११७) ॥ (१६) ॥*॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश
'श्रेष्ठस्य' ॥

श्रेयाञ्छ्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशयने तमवि-
ष्टनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ' (५।
३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) । 'प्रशस्यस्य
श्रः' (५।३।६०) 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्य-
वत् । श्रेयसी करिपिप्ल्यामभयापाठयोरपि' इति विश्वमे-
दिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ 'श्रेष्ठो वरे कुबेरे च' इति हैमः ॥ (२)
॥*॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्'
'कलश्च' (उ० ४।४।५) । 'पुषः करन्' । कपिलिकादिः (वा०
८।२।१८) — इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । तादृशपाठाभावात् ।
अस्मदुक्तसूत्रसत्त्वाच्च । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥
(३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः
स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४)
॥*॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अतिशोभनस्य'
॥ 'वर्यं प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाममा-
लायाम् (सत्तमस्य) । 'अग्रं प्राग्रहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रवर्हणम्'
इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शोभनस्य—
इत्यन्ये ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगववर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

स्युरिति ॥ पुमांश्चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितलुकि' (५।४।
९२) इति टच् ॥ (१) ॥*॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थो गोचरो
येषां ते । कचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥*॥ एते 'श्रेष्ठवा-
चकाः' ॥

अप्राप्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राप्याद्विभ्रम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२)
॥*॥ उपसृज्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि
ल्युट् (३।३।११३) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्रधानस्य' ॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

वङ्गोरुविपुलम्

वीति ॥ विसृतार्थवृत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालच्शङ्कटचौ'
(५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज-
यिन्यां च योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत्'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा०
आ० से०) । 'प्रथिन्नदि—' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं
च । 'पृथुर्विशाले भूपाले वाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हेम-
चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ वर्हति । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'वर्तमाने पृषद्बृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति निपातः ॥
(३) ॥*॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ।
पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ महति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा०
प० से०) ॥ (६) ॥*॥ वलते । 'वल संवरणे संचरणे च'
(भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक् ।—
'शूद्रादयः' इति रक्—इति मुकुटः । तत्र । उज्ज्वलदत्तादा-
वदर्शनात् । डलयोरेकत्वस्मरणम् ॥ (७) ॥*॥ ऊर्णोति ।
'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'महति हस्वश्च' (उ०
१।३।१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः हस्वश्च ॥ (८) ॥*॥ विपो-
लति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।
१।१३५) इति कः । 'विपुलः पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चिमभूधरे'
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्तीर्णस्य' ॥

पीनपीनी न स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते स्म । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।
२।४५) इति नलम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥
(१) ॥*॥ प्यायते । 'प्यैङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ध्याप्योः संप्रसारणं च' (उ० ४।१।१५) इति कनिप् ।
स्त्रियां तु 'वनो र च' (४।१।७) इति डीब्रौ ॥ (२) ॥*॥
स्थूलयति । 'स्थूल बृहणे' (तु० आ० से०) । अच् (३।१।
१३४) । 'स्थूलः पीने लडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ प्यायते ।
'छिलर—' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीवरः स्थूलकू-
र्मयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्थूलस्य' ॥

स्तोकाल्पशुलकाः ऋक्षं सूक्ष्मं दध्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
स्त्रियां मात्रावृद्धौ पुंसि लवलेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'धुच प्रसादे' (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्तुयते वा । बा-
हुलकात् स्तुवः कः । 'स्तोकस्त्रिष्वल्पा चातके पुमान्' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अत्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥*॥ क्षोदनम् ।
'क्षुदिर संपेषणे' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।
१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'तोळि'
(८।४।६०) (भा० ५५) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा

ध्रुयते । 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक् । रलयोरेक-
त्वस्मरणात् कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) वा लत्वम् ।
'ध्रुलकन्निषु नीचेऽल्पे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'श्लिष्यते,
श्लिष्यति, वा । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । श्लिषे-
रचोपधायाः' (उ० ३।१९) इति क्लः ॥ (४) ॥*॥ सूच्यते ।
'सूच पैशुन्ये' (बु० उ० से०) । 'सूचः सन्' (उ० ४।१७७) ।
'सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ दभ्यते । दम्भु 'दम्भने' (स्वा० प०
से०) । 'स्फायितञ्चि—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥*॥
कुर्यते स्म । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । 'फुलक्षीव—'
(८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥*॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे'
(त० उ० से०) । '—तनिचरि—' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः
काये लचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरेले कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(८) ॥*॥ मीयते । 'माड् माने' (दि० आ० अ०) घृन् (उ० ४।
१५९) । अनिलः पितां डीप् । टाप् (४।१।४) । 'मात्रं त्ववधृतौ
स्वार्थे कात्स्न्ये मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे
कर्णभूषणे । काले वृत्ते च' इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ नुष्यते ।
'वृट छेदने' (बु० आ० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।
१२०) इतीन् ॥ (१०) ॥*॥ लयते । 'लृञ् छेदने' (क्र्या०
उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'लवः कालमिदि-
छिदि । विलासे रामजे लेशे तथा किञ्जलकपक्ष्मणोः । गोपु-
च्छलोमस्वपि च' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ लिशति । 'लिश
गतौ' (बु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । लिश्यते वा ।
घष् (३।३।१९) ॥ (१२) ॥*॥ कणति । 'कण निमीलने'
(बु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कणो धान्यांशले-
शयोः । कणा जीरकपिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१३) ॥*॥
अणति, अण्यते, वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अ-
णश्च' (उ० १।८) इत्युः । 'अणुर्वाह्यल्पयोः' इति हैमः ॥
(१४) ॥*॥ चतुर्दश 'सूक्ष्मस्य' ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ६२

अत्येति ॥ अतिशयेनाल्पः ॥ (१) ॥*॥ 'अजादी गुण-
वचनादेव' (५।३।५८) इतीष्टनीयसुनौ ॥ (२) ॥*॥ (३)
॥*॥ 'युवाल्पयोः कम्पन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा
॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५५) ॥ (५)
॥*॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यल्पस्य' ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।

पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

प्रेति ॥ प्रभवति स्म । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति
क्कः । 'प्रभूतमुद्रते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रचोर-
ति । 'चुर स्तेये' (बु० प० से०) । चुरादीनां णिज्वैकल्पि-

१—इत्यादिपाठसु हैमानेकार्थकेरवाकरकौमुदीपुस्तके नास्ति ।
मेदिन्यादिष्वपि लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

कः । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः'
इति वा ॥ (२) ॥*॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भ्वा० प०
से०) इति वी न । यद्वा प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अञ् व्य-
त्तयादौ' (ह० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अञ्जेः संज्ञायाम्'
(वा० ३।१।१०९) इति क्यप् ॥ (३) ॥*॥ दभ्रादण्यत् ।
नञ्समासः (२।२।६) ॥ (४) ॥*॥ बहन् लाति । 'आतो-
ऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादेला-
यां गवि योपिति । कृत्तिकासु त्रियां भूमि विहायसि नपुंस-
कम् । पुंस्यन्तौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ बंहते 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'लङ्घिवहोर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । यत्तु—
हते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्वदिलात् (वा० ३।२।१८०)
डुः—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । टिलोपेनोक्तस्यैव सिद्धिप्रस-
ङ्गात् । 'बहु स्याद्वादिदसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ पुरुन् हन्ति गच्छति । 'अ-
न्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०९) इति डः । यद्वा पुरुन्
जहाति जिहीते वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥
(७) ॥*॥ पिपति, पूर्यते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (बु० प०
से०) । 'पृभिदि०' (उ० १।२३) इति कुः । यत्तु— 'पृकृत-
गृधृषिभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तन्न 'कृमोरुच'
इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोलाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्ये-
ऽभिधेयवत् । पुंसि स्यादेवलोके च नृपभेदपरागयोः' इति
हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू
च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्टस्य यिद् च' (६।४।१५९) ।
स्वार्थे चेष्टिष्टादयः ॥ (९) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति
साधुः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) ।
'स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्धदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः
॥ (१०) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः'
(६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभ्रुमिभ्यः
क्तिन्' (उ० ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे स्वर्णे' इति हैमः ।
('भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णं च
प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ द्वा-
दश 'बहुलस्य' ॥

परश्शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

पेति ॥ शतात्परे । 'पञ्चमी' (२।१।३७) इति योगविभा-
गात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्करादिलात्
(६।१।१५७) सुट् ॥ (१) ॥*॥ आद्येन परस्सहस्राः ॥*॥
एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गण्यम्

गेति ॥ आर्या छन्दः ॥*॥ गण्यते 'गण संख्याने' (बु०
उ० से०) । अनीयद् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्'

(३।१।१७) । संज्ञापूर्वकत्वाणि लोपाभावः । 'चिन्तिपूजि-' (३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणाभावार्थाद्वा । अन्यथा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं पठित्वाकारमेव विदध्यात् । यत्तु—'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यकारे प्राप्ते गुणाभावार्थादङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'प्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) इति युचा प्रत्ययस्य बाधनात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गणयितुं शक्यस्य' ॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गण्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संख्यातस्य' ॥

अथ समं सर्वम् ॥ ६४ ॥

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'षम वेङ्गव्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे-सर्वनाम । 'समा संवत्सरे खियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वनिष्ठ्व-' (उ० १।१५३) इति साधुः । -'सर्तेर्वः'-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'षर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अश्रुषुषि-' (उ० १।१५२) इति कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात्' (इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ न शोषोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती वेष्टने' (ह्र० प० से०) । 'कृत्यश्रभ्यां क्लः' (उ० ३।१७) । 'कृत्स्नं सर्वांश्चकुक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ समस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं खिलमस्य ॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्कान्तं शेषात् । 'निरादयः-' (वा० ३।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥*॥ संगतमग्रमस्य । समं ग्रसते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः ॥ (१०) ॥*॥ सह कलाभिः ॥ (११) ॥*॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । कर्तरि (३।३।१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । 'पूर्णः शब्दे (शक्ते) समग्रे ना पूरिते लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पूर्वम्' इति पाठः—इति स्वामी । पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते । 'खडि भेदने' (तु० प० से०) । घञ् ॥ (१३) ॥*॥ ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (तु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ।

न ऊनम् । स्वार्थे कन् (शापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'समग्रस्य' ॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घेति ॥ हन्यते 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे दृढे दाढ्ये विस्तारे मुद्रेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये वृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ निर्गतमन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥*॥ सह अन्यते । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निविडस्य' ॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) घञ् (३।३।१८) । पेलेऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।१०९) इति वः ॥ (१) ॥*॥ वि राति । बाहुलकात्कलन् ॥ (२) ॥*॥ तन्यते । 'भृमृ-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विरलस्य' ॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यर्णा अप्यभितोव्ययम् ॥ ६७ ॥

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'कृक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः । 'ह्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) ॥ (१) ॥*॥ निबन्धम् 'संप्रोदश्च-' (५।२।२९) इति चापन्नेः कटच् । निकटति वा । 'कटे वर्षावरणयोः' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ आसीदति स्म । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । आसयते स्म, इति वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संनिकृष्यते स्म । 'कष' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य । सह नीडेन, इति ॥ (५) ॥*॥ समानो देशोऽस्य ॥ (६) ॥*॥ अभ्यस्यते । 'अश्रु व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३।१९) ॥*॥ मुकुटस्तु—अभ्यासीदति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति ङः—इति दन्त्यसमाह । 'अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके' इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ समाना विधास्य । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥*॥ समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥*॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०) ॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११) ॥*॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ । चुल्लयां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्त्यां कील्यतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) ॥*॥

१—'भ्यर्णाभिपतिता ह्यमी'—इति कचित्पाठः—इति पीयूष-व्याख्या ॥

अभ्यर्चते स्म । अभ्यर्दति स्म, इति वा । 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि (३।२।१०२) कर्तरि (३।४।७२) वा क्तः । 'अभेश्चविद्वयै' । (७।२।२५) इतीडभावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिमुखमग्रमस्य ॥ (१४) ॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति तसिल् ।-तसिः-इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु स्वरानादराभिप्रायेण ॥ (१५) ॥*॥ पञ्चदश 'समीपस्य' ॥ संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'पञ्च सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पदान्तरमत्र । मुकुटस्तु—'अपदान्तरम्'—इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संलग्नस्य' ॥

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

नेदीति ॥ अतिशयेनान्तिकम् । इष्टन् (५।३।५५) । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिनिकटस्य' ॥

स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकृष्यते स्म । कृषेः क्तः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ॥

दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । 'स्थूलदूरयुव-' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्टन् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य' ॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । बाहुलकाद्धक् ॥ (१) ॥*॥ आयम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । आयतते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तृतस्य' ॥

वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृत्तं (वृत्तौ) दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य' ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—'ऋतेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति ॥ २—वृते यथा—'कण्टकैर्विष्टपी वृत्तः' इति चानेकार्थकैरवाकरौमुदी ॥

बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वेति ॥ वध्राति । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १।४।१) इति साधुः । ('बन्धुरं मुकुटे पुंति स्त्री चङ्गत्तैलकल्कयोः । बन्धूके बधिरे हंसे त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः । बन्धुरा पण्ययोषायां स्त्रियां भूद्धि च सक्तुषु' इति मेदिनी) ॥*॥ ('बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नम्रे, हंसे तु बन्धुरः । बन्धूके च विडङ्गे च बन्धुरा पण्ययोषिति' इति विश्वादीर्घोपधोऽपि) ॥ (१) ॥*॥ उन्नतं च तदानतं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नतानतस्य' ॥

उच्चप्रांश्चतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उच्चिनोति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । उच्चैस्त्वमस्त्वत्र वा । 'अशंआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ उन्नमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ उद्गतमग्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्रयति स्म । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुङ्ग्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्वुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां ववरायामपीष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'उन्नतस्य' ॥

अथ वामने ।

न्यग्रीचखर्वहस्याः स्युः

अथेति ॥ वामयति मदम् । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) नन्दादित्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्यञ्जति । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) । इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्त्वत्र । अशंआद्यचि (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-' (६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखर्वयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('खर्व संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्धः । 'खर्वहस्यौ न्यग्वामनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'हस्यस्य' ॥

अवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखस्य' ॥

अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेह्रितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।

विच् (३।२।७५) । अरमालाति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) अरा लाति वा । 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदन्तिनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किञ्च' (उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ जहाति, हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जिह्मं तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः (स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां) प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वल्लसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि' (इति मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥*॥ कुञ्चति स्म । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । क्तः ३।४।७२ । बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥*॥ नमति स्म । क्तः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाद्यां स्यात् क्लीबं, कुटिलनम्रयोः । (त्रिषु)' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) क्तः (३।२।१०२) । 'ग्रहज्या-' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ कुटि कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । कुटति वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथिलादयश्च' (उ० १।५७) इतीलच् । 'कुटिला लापगायां स्त्री भुमे तु वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ भुजति स्म 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥*॥ वेळति स्म । 'वेळ चलने' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'वेळितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ वञ्चति । वञ्चुगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकादश 'वक्रस्य' ॥

क्रजावजिह्मप्रगुणौ

क्रजेति ॥ अर्जति । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) 'अर्जिहृशि-' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अपट्टादित्वात्कृः—इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'अपट्टः सुषु स्थः' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्त्यभावात् । गुणाभावाच्च ॥ (१) ॥*॥ भिन्नो जिह्मात् ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अवक्रस्य' ॥

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥ आकोलति । 'कुल

संस्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य' ॥

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥

शेति ॥ शश्वद्भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । अनिलोऽव्ययानां टिलोपः, बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० ४।१।८५) ज्ञापकात् ॥*॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञपि । 'शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशान्न कादेशः (७।३।५१) ॥ (१) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगभिदोः शंभौ शङ्कावृत्तानपादजे । स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (ध्रुवं) खेऽजस्रतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालपण्योः सुगभेदे गीतभिद्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ नियतं भवः । 'त्यक् नेर्धुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सदा भवः । 'सायंनिरम्-' (४।३।२३) इति ट्युट्युलौ (ट्युटुटी) (४) ॥*॥ सना भवः । 'सनातनोऽच्युते । पितृणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हैमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नित्यस्य' ॥

स्थानुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लानिस्थश्च ग्लुः' (३।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्थिरस्य' ॥

एकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कूटवत् तिष्ठति 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कूटस्थस्य' ॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे अचरस्य ॥

चरिण्युजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलंकृञ्-' (३।२।१३६) इतीण्यच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं गच्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये-' (३।१।२३) इति यङ् । स्वाम्यादिस्तु भृशार्थ एव यङमिच्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्ष-चूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इङि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच्

(३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादङ्गितेऽङ्गुते । ज्ञानजङ्गमयोश्चापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि । 'चराचरं जङ्गमे स्यादङ्गविष्टपयोरपि' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

चेति ॥ चलनशीलम् । 'चल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चलनशब्दा-' (३।२।१४८) इति युच् । 'चलनं भ्रमणे कम्पे कम्पे तु वाच्यलिङ्गकम् । चलनी वल्लघर्षया वारीभेदेऽपि च क्वचित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कम्पनशीलम् । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'नमिकम्प-' (३।२।१६७) इति रः । (३) ॥*॥ चलति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डलयोरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचलि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥*॥ चञ्चति । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादलच् । 'चञ्चला तु तडिल्लक्ष्योश्चञ्चलश्चपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तरति । आलच् (बाहुलकात्) । 'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ परिप्लवते । 'प्लव गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (९) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पारिप्लवश्चाकुले स्याच्चञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चलस्य' ॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यगधिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृढसंधिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥

द्विति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥*॥ संहन्यते स्म क्तिः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।

जरठं मूर्तिमन्मूर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कक्ख हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।१।१२) ॥*॥ (खक्खटम् इति) कवर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ कठति । 'कठ कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।४९) इतीनच् 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्वन्वेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्यात्स्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृन्तति । 'कृतीछे-

दने' (तु० प० से०) । 'कृतेरछः कृ च' (उ० २।२।१) इति रक् ।—कृणाति—इति स्वामिसुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः । 'कूरा नृशंसघोरोष्णकठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४) । 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ नितिष्ठति । मद्गरादिः (उ० १।४।१) ॥ (५) ॥*॥ दहति, दंहति, स्म वा । 'दह दहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः । 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जृप् वयोहानौ' (दि० प० से०) । बाहुलकादठच् । 'जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (८) ॥*॥ मूर्च्छति स्म । 'मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । अकर्मकलात् क्तः (३।४।७२) । 'आदितश्च' (७।२।१६) इति नेट् । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'मूर्ते स्यात्त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठिनस्य' ॥

प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रोह्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्रावृहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स्म । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रवृद्धस्य' ॥

पुराणे प्रतनप्रल्लपुरातनचिरंतनाः ।

प्विति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति 'व्युत्थुलौ । पुराणप्रोक्तेषु-' (४।३।१०५) इति निर्देशात्तुण । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भवति । 'पुराणं प्रल्लशाखयोः । पुराणः षोडशपणे' (इति हैमः) (१) ॥*॥ 'नश्च पुराणे प्रात' (वा० ५।४।३०) इति टैद्युः ॥ (२) ॥*॥ तनः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । व्युः (४।३।२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति व्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पुरातनस्य' ॥

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) नेति बोध्यम् । 'अवाधकान्यपि निपातनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेणुशेखरे नागेशः ।
२—'नश्च पुराणे प्रादक्तव्यः । लप्-तनप्-खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः' इति भाष्ये तनप्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तदिरोधात् ट्पुविधानमसंगतम् । अत एव स्वामिसुकुटाभ्यामपि तनप्रत्यय एवाङ्गीकृतः ॥

प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतश्च

प्रेति ॥ प्रतिनवमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'णुस्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । 'नवस्य नूरादेशस्तनपूतनपूखाश्च प्रत्ययाः' (वा० ५।४।३०) ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य' ॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

स्थिति ॥ सुष्ठु कुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' सुराद्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३।३।५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः किदुचोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥*॥ बाहुलकादल्च्, अत उत्वं च । 'कोमलं मृदुले जले' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मृदुगुणोऽस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति लच् ॥ (३) ॥*॥ मृद्यते । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । 'प्रथिमृदिभ्रस्जाम्-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च । मृग्यादिलात् (उ० १।३७) कुः—इति मुकुटो व्यर्थः । 'मृद्वतीक्षणे च कोमले' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कोमलस्य' ॥

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लियैमव्ययम् ॥ ७८ ॥

अन्वेति ॥ अन्वद्यति । 'अङु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।

१—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—'कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुद्' । बाहुलकाद्गुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । २—ऋकारवतो धातोरुपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तस्मात् रेफवतो भौवादिकस्योपन्यासो युक्तः । अत एव भवज्जनकेनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां, 'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम् । ३—पीयूषाख्यव्याख्यायामपि अनुपदशब्दस्येवाव्ययीभावत्वमुक्तम् । स्वामिना तु—'अन्वक्-अन्वक्ष-अनुपद-' इत्येतन्नयमव्ययं वर्तते । क्लियत्वं तु (अन्वक्ष-अनुपद-इति) द्वयोः—इत्युक्तम् । युज्यते चान्वक्शब्दस्याव्ययत्वम् । 'अन्वग्ययौ मध्यमलोकापालः' इत्यत्र 'अन्वङ्' इति रूपापत्तेः । 'ताम्' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' (२।३।६५) इति पष्ठयापत्तेश्च । अव्ययत्वे तु 'न लोकाव्यय-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्-' (२।४।८२) इति सुपो लुका लुप्तत्वेन न काव्यनुपपत्तिः । ग्रामं यातीत्यादावानुभक्तस्य याधात्वर्थव्यापारजन्यविलक्षणसंयोगाश्रयत्वस्य गव्यभावेन तामित्यस्य 'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययौ' इत्येतत्कर्म तु 'निलयाय' इति प्रायुक्तमेव । नहि सप्रीचोरेकतरकियाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स पिता' इति प्रयोगाभावात् । गोराज्ञोश्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्यनेन सप्रयत्नप्रतिपादनात् । तत्र च 'वृतीयार्थे' इत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति दिक् ।

क्विन् (३।२।५९) ॥ (१) ॥*॥ अनुगतमक्षमिन्द्रियम् ॥ (२) ॥*॥ अनु गच्छति । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययी भावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पश्चादित्यर्थे' ॥

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियेणानुभूयते । कुलालादिलात् (४।३।११८) वुञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियज्ञानस्य' ॥

अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रेति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'अनध्यक्षम्' इति पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्वधि । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अतिक्रान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियमतिक्रान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (उ० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम् एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३) ॥*॥ एकमयनमस्य ॥ (४) ॥*॥ एक एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥*॥ एकमग्र्यं ज्ञेयमस्य ॥*॥ प्रज्ञावणि (५।४।३८) 'एकाग्र्यः' अपि ॥ (६) ॥*॥ एकं च तदयनं च एकायनं गतः । एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'एकाग्रस्य' ॥

पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्वपूरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतभेदेषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो भवः । 'दक्षिणापश्चात्पु-रसस्त्यक्' (उ० ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ आदौ भवः । दिगादिलात् (४।३।५३) यत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य' ॥

१—प्रथमम् आदीयते गृह्यते—इति मुकुटपाठ एव साधीयान् । भवद्विखितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवेऽपि 'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वमुबोध्यत्वाभावात् ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अथेति ॥ अमति । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् । अन्तति वा । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥३॥ जघने भवम् । दिगादिलात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (४।३।५५ वा०) 'जघन्यं मोहने क्लीवं चरमे गृहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चरेश्व' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥३॥ अन्ते भवम् । दिगादिलात् (४।३।५४) । 'अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे' इति हैमः ॥ (४) ॥३॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिण-' (४।२।९८) इति लक् ॥ (५) ॥३॥ 'अप्रादिपश्चाद्धिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६) ॥३॥ षट् 'अन्त्यस्य' ॥

मोघं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यात्पटलातरौ' इति हैमः ॥ (१) ॥३॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'निष्प्रयोजनस्य' ॥

स्पष्टं स्फुटं प्रत्यक्तमुल्वणम् ॥ ८१ ॥

स्पेति ॥ स्पश्यते स्म । 'स्पश वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वादान्त-' (७।२।२७) इति साधुः । मुकुटस्तु—स्पश्यते स्म—इति विगृहीतवान् । तत्रेदप्रसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥३॥ स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥३॥ प्रव्यज्यते स्म । 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । प्रव्यच्यते स्म, इति वा । 'अञ्च विशेषणे' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥३॥ उद्वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥३॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ॥

साधारणं तु सामान्यम्

सेति ॥ सह आधारेण । 'आग्नीध्रसाधारणादञ्-'

१—'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन 'न्यङ्कादीनां च' इत्यत्र विण्यतोरनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । भृगुः' इति वदतो भवज्जनकस्यापि संमतत्वेन कुत्वस्यापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या । २—सितव्याप्तयोर्व्या—'सुधांशुतोचिःस्फुटकुट्टिभेषु'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

(वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ् । त्रियां ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥३॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१।१२४) वा स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अनेकसंवन्धिन एकस्य' ॥

एकाकी त्वेक एककः ।

एकेति ॥ एक एव 'एकादाकिनिचासहाये' (५।३।५२)

॥ (१) ॥३॥ चकारात्कनलुकौ च । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥३॥ (३) ॥३॥ त्रीणि 'असजातीयासहायस्य' ॥

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरापि ॥ ८२ ॥

भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते (१) ॥३॥ अन्य एव 'अल्पाक्षतरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।—द्वयोर्निर्धारणे डतरच् (५।३।९२)—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥३॥ ॥३॥ क्वचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच्च प्राचाम्' (५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥३॥ एति । 'इण्भी-' (उ० ३।३३) इति कन् ॥ (३) ॥३॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् क्तिप्—इत्येके । आगमानित्वान्तुग्वैकल्पिकः । केचित्तु चिकमेवानुवर्तयन्ति । एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादिषु पठितौ ॥ (४) ॥३॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अग्रयादित्वात् (उ० ४।१।१२) यः । 'अन्योऽसदृशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥३॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) तरः । एः कामस्य तरः । इना कामेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पामरेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥३॥ षट् 'भिन्नार्थकाः' ॥

उच्चावचं नैकभेदम्

उच्चेति ॥ उदक् चावाक् च । 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२।१।७२) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ एको भेदोऽस्य । न एकभेदम् । 'मुष्मुपा' (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे, नलोपाभावः ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'अनेकप्रकारस्य' ॥

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उच्चण्डनम् । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥३॥ विलम्ब्यते स्म । 'लवि अवलम्बने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । न विलम्बितम् ॥३॥ स्वामी—अवलम्बनम्—इति पठति ॥ (२) ॥३॥ द्वे 'उत्तालस्य' ॥

१—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शांभी शक्तिरेकल'—इति पीयूषव्याख्या ।

अहंतुदं तु मर्मस्पृक्

अर्विति ॥ अहंषि तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'विध्वंसपोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरुद्धि-
षत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृशति ।
'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुदके-' (३।२।
५८) इति किन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्मपीडकस्य' ॥

अवाधं तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

अवेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥*॥ निष्क्रान्तमर्गलायाः ।
'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'अवाधितस्य' ॥

प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्टु च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सव्यात् । 'प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिकू-
लानुकूलयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं कूलात् ॥
(२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसव्यं त्रिलिङ्गं तु दक्षिण-
प्रतिकूलयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपति-
ष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुषा-
मादिः (८।३।९८) 'अपष्टुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलि-
ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'विरुद्धार्थस्य' ॥
वामं शरीरे सव्यं स्यात्

वेति ॥ सूयते । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो
यत्' (३।१।९७) । 'सव्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः ।
'सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च' इति विश्वः (हैमः)
॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सव्यशरीरस्य' ॥

अपसव्यं तु दक्षिणे ॥ ८४ ॥

अपेति ॥ अपक्रान्तं सव्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षि-
णशरीरभागस्य' ॥

संकटं ना तु संबाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प०
से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संबाधार्थात् 'सम्' शब्दात्
स्वार्थे 'संप्रोदश्च-' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥ सम्यग्
बाधन्तेऽत्र । 'बाधृ लोडने' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्च'
(३।३।१२९) इति घच् । 'संबाधः संकटे भेगे' इति विश्वः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं गहनं समे ।

केति ॥ कलते, कल्यते, वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१—दक्षिणे यथा—'वामो बाहुर्मृडान्याः करकलितरणकंकणा-
लीकरालो यस्मिन्सव्यो मुजगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
२—भगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तविराजिते' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।

(भ्वा० आ० से०) । 'सलिकलि-' (उ० १।५४) इतीलच् ॥
(१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहृ विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषोदरादिलात्
(६।३।१०९) ह्रस्वः । गस्य गानस्य गतेर्वा हनम् 'गहनं
वनदुःखयोः । गह्वरे कलिले चापि' इति विश्वहैमौ ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'दुष्प्रवेशस्य' ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)
क्तः (३।२।१०२) 'संकीर्णं निश्चितेऽपि स्यादशुद्धे त्वमिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलति । 'कुल संस्थाने'
(भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
यत्तु-शकिधातोरुलचि 'शङ्कुलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी—
इति मुकुटेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । 'संकोलति' इति स्वामिना
विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे'
(तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'नानाजातीयसंमिलितस्य' । यथा संकीर्णवर्णः । केचित्तु
एतान्पूर्वपर्यायानाहुः । 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

म्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते स्म ।
मुण्डनार्थोऽत्र वपिः । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे
'कृतमुण्डनस्य' ॥

ग्रन्थिते संदितं दृग्धम्

प्रेति ॥ ग्रन्थ्यते स्म । 'ग्रन्थ संदभे' (क्रया० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'ग्रन्थितम्' इति पाठान्तरम् ।
तत्र 'ग्रन्थि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः । 'ग्रन्थितं
गुम्फिते क्रान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) (१)
॥*॥ संदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'यत्तिस्यति-' (७।४।४०) इतीलम् ॥*॥
'गुम्फितम्' इति पाठे 'गुम्फ ग्रन्थे' (तु० प० से०)
ण्यन्तः ॥ (२) ॥*॥ दृग्ध्यते स्म । 'दृग्भी ग्रन्थे' (तु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुम्फितस्य' ॥

विस्तृतं विस्तृतं ततम् ।

धीति ॥ विसरति स्म । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ विस्तीर्यते
स्म । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्रया० उ० से०) । क्तः (३।२।

१—'सप्तैकार्थानि' इत्येके—इति पीयूषाख्यव्याख्या । २—'वपिः
प्रकरणे दृष्टच्छेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' इति (६।१।४५
सूत्रे) भाष्यात् । ३—'गुन्थितम्' इति कचित्—इति पीयूष
व्याख्या ।—'मवितं मर्दितम्' इति पाठे 'मृद क्षोदे' (क्रया०)
—'नेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

१०२) ॥ (२) ॥ तन्यते स्म । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गम्' । क्लीवं वीणादिवाद्ये स्यात्पुल्लिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ त्रीणि 'लब्धप्रसरस्य' ॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते स्म, गच्छति स्म वा । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२, ४।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्यान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ विस्मर्यते स्म । 'स्म आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥ द्वे 'विस्मृतस्य' ॥

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'प्राप्तं लब्धे समञ्जसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ प्रणिधीयते स्म । क्तः (३१२।१०२) । 'दधातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥ द्वे 'स्थापितस्य' ॥

वेलितप्रेङ्गिताधूतचलिताकम्पिता ध्रुते ।

वेल्लीति ॥ वेद्यते स्म । 'वेल् चलने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'वेलितं गमने क्लीवं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ प्रह्वते स्म । 'इखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥ आधूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । 'धूल् कम्पने' (क्या० प० से०) वा । क्तः (३१२।१०२) ॥ (३) ॥ चल्यते स्म । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (४) ॥ आकम्प्यते स्म । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (५) ॥ धूयते स्म । 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'धुतम् । लक्ते विधूते' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ षट् 'ईषत्कम्पितस्य' ॥

उत्तनुनास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षितेरिताः समाः ॥ ८७ ॥

न्विति ॥ नुद्यते स्म । 'नुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नलम् ॥ (१) ॥ अत्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमादौ' इति हैमः ॥ (३) ॥ निष्ठीव्यते स्म । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) क्तः (३१२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५) इति नेट् । 'चङ्घोः-' (६।४।१९) इत्यूट् ॥ (४) ॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) । 'आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते'

(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (६) ॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (७) ॥ सप्त 'प्रेरितस्य' ॥

परिक्षिप्तं तु निवृतम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यते स्म । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ निव्रियते स्म । 'वृज् वरणे' (क्या० उ० से०) क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य' ॥

मूषितं मुषितार्थकम् ।

म्विति ॥ मूष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । क्तः (३१२।१३४) । 'मूषितं हतखण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ द्वे 'चोरितस्य' ॥

प्रवृद्धप्रसृते

प्रेति ॥ प्रवर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥ प्रसरति स्म । 'सृ गतौ' (स्व० प० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥ द्वे 'प्रसृतस्य' ॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ निरुज्यते स्म । 'सृज विसर्जने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥ द्वे 'त्यक्तस्य' ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (तु० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ आहन्यते स्म । 'हन्' (अ० प० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (२) ॥ द्वे 'गुणितस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिह्यते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३१२।१०२) ॥ (१) ॥ उपचीयते स्म । 'चिज् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।३।१०२) । 'भवे-दुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ द्वे 'पुष्टि प्रापितस्य' ॥

गूढगुप्ते

ग्विति ॥ गुह्यते स्म । 'गूढ संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३१२।१०२) । 'गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ गुप्यते स्म । 'गुप गोप-

१—वपेः क्तः । 'प्रोक्तम्' इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः—इति मुकुटः ॥

१—'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) इति तूचितम् । अन्यथा-त्रेडो दुर्वारत्वात् ॥

नादौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ 'गुप्तं गूढे
त्राते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतगोपनस्य' ॥

गुण्डितरूपिते ।

गिवति ॥ गुण्डयते स्म । 'गुण्डि वेष्टने' (जु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ 'गुण्डितम्' इति पाठे 'गुण्डि वेष्टने'
(जु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ रुष्यते
स्म । रुषिर्वेष्टनार्थोऽपठितोपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेरवृत्त-
त्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धूलिलितस्य'
'गुण्डालित' इति ख्यातस्य ॥

द्रुतावदीर्णे

द्रुतेति ॥ द्रूयते स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ अवदीर्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापितद्रवीभावस्य' ॥

उद्गूर्णोच्यते

स्विति ॥ उद्गूर्यते स्म । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते स्म ।
'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'उत्तोलितस्य' ॥

काचितशिक्षियते ॥ ८९ ॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (जु० ग०)
इति णिच् । क्तः ॥ (१) ॥*॥ एवं शिक्षये धृतम् ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'शिक्षये स्थापितस्य' ॥

घ्राणघ्राते

घ्रेति ॥ घ्रायते स्म । 'घ्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा
नत्वम् । 'घ्राणं तु घ्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ द्वे 'आघ्रातस्य' ॥

दिग्धलिप्ते

दीति ॥ दिह्यते स्म । 'दिह उपचये'—(अ० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तवाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽ-
न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप
उपदेहे' (जु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'लिप्तं भु-
क्तविलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लिप्तं'
इति ख्यातस्य ॥

समुदकोद्धृते

सेति ॥ समुदच्यते स्म 'अञ्जु गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्ध्रियते स्म । 'हञ् हरणे'
(भ्वा० उ० से०) । 'वृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । क्तः
(३।२।१०२) 'उद्धृतं स्यात्त्रिषूक्तिक्षे परिभुक्तोऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपादेर्निष्काशितज-
लादेः' ॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रवृद्धप्रसृते इत्यादिषु अन्वेति ॥

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्टयते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ०
से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणा-
न्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातमस्य । तार-
कादिः (५।२।३६) । यद्वा वलयवत्कृतम् । 'तत्करोति' (वा०
३।१।२६) इति णिच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ सं-
वीयते स्म । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (३) ॥*॥ रुध्यते स्म । 'रुधि आवरणे' (ह०
उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आत्रियते
स्म । 'वृज् आवरणे' (क्या० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२)
॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य' ॥

रुग्णं भुज्ये

र्विति ॥ रुज्यते स्म । 'रुजो भज्जे' (जु० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१)
॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (जु० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्रस्य' ॥

अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः-' (७।४।४१) इति
वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ क्षण्यते स्म । 'क्ष्णुतेजने'
(अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ तेज्यते
स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य' ॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्कम्

स्यादिति ॥ विनशनं विनाशः । भावे घञ् (३।३।
१८) । उद्धृतं मुखमारम्भोऽस्य विनाशे उन्मुखम् ॥ (१)
॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) 'पक्कं परिणते नाशा-
भिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य' ॥

हीणहीतौ तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

हीति ॥ अहैषीत् । 'ही लज्जायाम्' (जु० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम्
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ लज्जा जातास्य । तारकादिः (५।२।
३६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संजातलज्जस्य' ॥

वृत्ते तु वृत्तवावृत्तौ

व्रिति ॥ व्रियते स्म । 'वृज् वरणे' (क्या० उ० से०) क्तः
(३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ वृत्त्यते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा०
आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते ।
चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते' इति हैमचन्द्रः ॥

(२) ॥*॥ केचित्तु 'वावृतु वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति तन्मते वावृत्यते स्म । क्तः (६।२।१०१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वयंवरादौ स्त्रीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः ।

समिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिद् योगे' (६० उ० अ०) । ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उपाधीयते । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) । उपाहितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेलितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्ल व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्ल् गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । 'षट् विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसुं शक्यस्य' ॥

स्यन्नं रीणं स्रुतं स्रुते ॥ ९२ ॥

स्येति ॥ स्रयते स्म । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रीयते स्म । 'रीड् प्रस्रवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'खादय ओदितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥*॥ स्रुयते स्म । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ स्रूयते स्म । 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रस्रुतस्य' ॥

संगूढः स्यात्संकलितः

समिति ॥ संगृह्यते स्म । 'गृह् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते स्म । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः' ॥

अवगीतः ख्यातगर्हणः ।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'धुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ख्याता गर्हणा यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य' ॥

विविधः स्वाद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा

यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य' ॥

अवरीणो धिकृतश्चापि

अवेति ॥ अवरीयते स्म । 'रीड् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयितुमुक्तस्यैव धिकृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भरित उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते स्म । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अवध्वस्तं परिलक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः ॥*॥—'अपध्वस्तः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥*॥ अवचूर्ण्यते स्म । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) । यद्वा 'चूर्णं पेपे' चुरादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षितसुधादिचूर्णस्य' ॥

अनायासकृतं फण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य' काथ-विशेषस्य' ॥

स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥

स्येति ॥ स्वन्यते स्म 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतशब्दस्य' ॥

बद्धे संदानितं मृतमुद्धितं संदितं सितम् ।

वेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संदान्यते स्म 'दान खण्डने' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मूयते स्म । 'मूड् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्धयते स्म । संयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यतिस्थिति-' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ सीयते स्म । 'षिज् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'बद्धस्य' ॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्व बन्धने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रालोपः' (६।४।२१) इति वलोपः । 'हलि च' (८।२।७७) इति दीर्घः । निष्ठानत्वम् (८।२।४२)—इति मुकुटः । २—उद्दीयते । संदीयते इति युक्तम् । यकि परे 'ओतः इयनि' (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः ।

१—'ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः—इति स्वामिमुकुटौ ।—इत्थमबुद्ध्वा 'वृत्तव्यावृत्तौ' इति पेटुः—इति श्रीरस्वामी । २—'उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने' इति भारविः—इति मुकुटः ।

निष्पक्कं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्कम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म ।
'कथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पक्कस्य' ॥

पाके क्षीराज्यपयसां शृतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'शृतं पाके' (६।१।२७) इति साधुः ॥
(१) ॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य' ॥

निर्वाणो मुनिवह्यादौ

नीति ॥ निर्वाति स्म । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प०
अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणोऽवाते'
(८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती' । 'निम-
ग्नः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निर्द्वैतौ गजमज्जने । संग-
मेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
'मुनिवह्यादौ प्रयुक्तस्य' ॥

निर्वातस्तु गतानिले ।

निर्वेति ॥ गतश्चासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (?) ।
पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अनिले गते सति
निर्वातस्य' ॥

पक्कं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०)
अकर्मकत्वात् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परि-
णामं प्राप्तस्य' ॥

गूनं हन्ने

निवति ॥ गूयते स्म । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'दुग्धोर्दार्धश्च' (वा० ८।२।४४) इति
नलम् । 'ल्लादिभ्यश्च' (८।२।४४) — इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या ।
तौदादिकत्वेनास्य ल्लादित्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ ह्यते स्म ।
'हृद् पुरीषोत्सर्गे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'गुदनिष्काशितपुरीषस्य' ॥

मीढं तु मूत्रिते ॥ ९६ ॥

मीति ॥ मिह्यते स्म । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मूत्रयते स्म । 'मूत्र प्रस्त्रावे'
(तु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उप-
स्थनिष्काशितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

प्विति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) क्तः ।
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य लिट् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढो क्षान्तम्

सविति ॥ सख्यते स्म । 'पह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) ।

क्तः (३।२।१०२) । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३।११२) ॥
(१) ॥*॥ क्षम्यते स्म । 'क्षमूष् सहने' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षमां प्रापितस्य' ॥

उद्भ्रान्तमुद्भते ।

उद्भेति ॥ उद्भ्यते स्म । 'दुवम उद्भिरणे' (भ्वा० प०
से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्भ्यते स्म । 'गमू
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दमिते

देति ॥ दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०)
णिजन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२।
२७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे
त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपातन-
मुक्तम्-। तच्चिन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्त-
नात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्य-
निषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शेति ॥ शम्यते स्म । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)
ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'शान्तो रोगः । निवृत्त इत्य-
र्थः—इति यत् केवलस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् । तच्चि-
न्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्यनुवर्तनात् । 'शान्तोऽ
तिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं धारणे शा-
न्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शमनं
प्रापितस्य' ॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥ ९७ ॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याच्नायाम्' (तु० आ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अर्दते स्म । 'अर्द गतौ
याचने च' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अर्दि-
तं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते

ज्ञेति ॥ ज्ञप्यते स्म । मारणादौ ज्ञा मित् । ण्यन्तः । क्तः
(३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बोधं प्रापितस्य' ॥

छन्नश्छादिते

छेति ॥ छाद्यते स्म । 'छद् अपवारणे' (तु० उ० से०) ।

१—'ओहाडः' के 'उद्भानम्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्यं
सात् के 'उद्भानम्' इति वा क्वचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् ।
२—पूर्ववर्णिचम् । पक्षे इडभावः णिलोपः—इति पाठस्य मुकुट-
पुस्तकेषु स्पष्टमुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणापरमेव ॥

क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ।
'छन्नं रहश्चादितयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'आच्छादितस्य' ॥

पूजितेऽञ्चितः ।

प्विति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (जु० प० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अञ्च्यते स्म । 'अञ्चु
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'अञ्चेः
पूजायाम्' (७।२।५३) इतीट् । 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६।४।३०)
इति नलोपाभावः ॥*॥ 'अञ्चितः' इति पाठे 'अर्च पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'पूजितस्य' ॥

पूर्णस्तु पूरिते

प्विति ॥ पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) ।
प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति
साधुः । 'पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२)
॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य' ॥

क्लिष्टः क्लिशिते

क्लीति ॥ क्लिश्यते स्म । 'क्लिश विवाधने' (क्र्या० प०
से०) । क्तः २।२।१२२ । 'क्लिशः कत्वानिष्ठयोः' (७।२।५२)
इति वेद ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्लेशस्य' ॥

अवसिते सितः ॥ ९८ ॥

अवेति ॥ अवस्यति स्म । अवसीयते स्म वा । 'षोऽन्त-
कर्मणि' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१२२) । 'यतिस्यति-'
(७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सितस्वत्वसिते बद्धे
वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समा-
प्तस्य' ॥

मुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे

प्विति ॥ मुष्यते स्म । मुष्यते स्म । 'मुष्टु मुष्टु दाहे'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य-' (७।२।१५)
इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष
दाहे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'उषितं
ष्युषिते मुष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ दह्यते स्म । 'दह भ-
स्मीकरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृते ।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्षू त्वक्षू तनूक-
रणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
(२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृञ्' (त० उ० से०) क्तः
(३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते स्म । 'विध विधाने' (तु० प० से०)

प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते स्म । 'छिद्र
वेधे' (जु० उ० से०) । अदन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ विध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ॥ क्तः
(३।२।१०२) । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिषु'
इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य' ॥

विन्नविचौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते स्म । 'विद विचारणे' (ह० आ० अ०)
। क्तः (३।२।१०२) । नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम्
यत्तु—'विभाषा गमहन-' (७।२।६८) इतीडविकल्पात्
'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः—इत्युक्तं मुकुटेन ।
तत्र । अस्यानिट्त्वात् । 'विन्नं विचारिते लब्धे' इति विश्वः
(मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'वित्तं क्लीबं धने, वाचलिङ्गं ख्याते
विचारिते' इति (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विचार्यते स्म ।
'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य' ॥

निष्प्रभे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्क्रान्ता प्रभास्मात् ॥ (१) ॥ विगच्छति स्म ।
'गम्य गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥
रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।
१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य' ॥

विलीने विद्रुतद्रुतौ ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)
। 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि०
ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥*॥ विद्रवति
स्म । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः ॥ (२) ॥*॥ 'द्रुतं शीघ्रविलीनयोः' इति हैमः
॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स्वतःप्राप्तद्रवीभावस्य' ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'षिधु संराद्धौ' (दि० प० अ०) ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'सिद्धो व्यासादिके
देवयोनौ निर्घ्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१)
॥*॥ निर्वर्तते स्म । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः
(३।४।७२) ॥ (२) ॥*॥ निष्पद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि०
आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'सिद्धस्य' ॥

दारिते भिन्नभेदितौ ॥ १०० ॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दृ विदारणे' (क्र्या० प० से०)
प्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म । 'भि-
दि विदारणे' (ह० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ चुरादिप्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विति ॥ ऊयते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) 'च्छोः-' (६।४।१९) इति । यत्तु- 'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छोः-' इत्यूट् । बलि लोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसं-
बद्धम् । दीर्घादिलस्य बाधात् । वस्योऽठि कृते बलिलोपासंभ-
वाच्च । 'स्यूतिः सीवनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके ।
(ना त्रिषूते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ऊयते स्म । 'वेच्
तन्तुसंताने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३)
॥*॥ संतन्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । तन्तुभिः संततम् ।
'कर्तृकरणे-' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'तन्तुसंततेः' ॥

स्यादहिते नमस्यित-

नमसितमपचायितार्चितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्हते स्म । 'अर्हं पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नमः कृतम् । 'नमोवरि-'
(३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०) इति य लोपः ॥ (३) ॥*॥
अपचायते स्म । 'चायृ, पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ अर्च्यते स्म । 'अर्चं पूजा-
याम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥
'चायतेधिः' इति चिभावः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'नम-
स्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्थितमुपासितं चोपचरितं च ।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः-' (३।१।१९) इति
क्यच् । क्तः । (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६।४।५०)
॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने'
(अ० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उपचर्यते
स्म । चरेः क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पू-
जितस्य' ॥

संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । क्तः
(३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे'
(भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ धूप्यते
स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादयः-' (३।१।
३१) इति वा आयः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४)
॥*॥ दूयते स्म । 'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'दुग्धोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नत्वम्

॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्त्वेतान्येव रूपानि
॥*॥ षट् 'संतापितस्य' ॥

हृष्टे मत्तस्तुतः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

हिति ॥ हर्षति स्म । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) ।
हृष्यति वा । 'हृष तुष्टौ' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) ।
'हृषेलोमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेऽकलात् 'यस्य
विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रोमाञ्चितेऽपि
च । जातहर्षे प्रतिहृते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी)
(१) ॥*॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) ।
क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं
न ॥ (२) ॥*॥ तृप्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प०
अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ प्रहृद्यते स्म ।
'हृदी सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२)
'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'हृदो निष्ठायाम्'
(६।४।९५) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥*॥ प्रमोदते स्म । 'मुद
हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (५) ॥*॥
प्रीयते स्म । 'प्रीड् प्रीणने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।
७२) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्रमुदितस्य' ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (ह० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'छिन्नं कृते त्रिलिङ्गं स्यादुह्यामपि
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छायते स्म । 'छो छे-
दने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शाच्छोरन्यतर-
स्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥ (२) ॥*॥ (७) ॥*॥ लू-
यते स्म । 'लू छेदने' (क्र्या० उ० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'ल्लादिभ्य' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥*॥
कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) ॥ (४) ॥*॥ दायते स्म । 'दाप् लवने' (अ० प०
अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ दीयते स्म । 'दो अ-
वखण्डने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्य-
ति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ वृश्च्यते स्म । 'ओ-
वश्चू छेदने' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८)
॥*॥ अष्टौ 'खण्डितस्य' ॥

स्वस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

स्वेति ॥ स्वस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । भ्रश्यते स्म । 'हंसु ध्वंसु
भ्रंशु अवधंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)
॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ स्कयते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादौ'
(भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ पयते

१—इदं तु न वातिकम् । नापि सूत्रम् । किंतु 'अपचितश्च'
(७।२।३०) इति निपातनलभ्यमिदम् ॥

१—प्रतिहृते यथा—'शीतहृष्टरदनैः संवेपथुः' इत्यनेकार्थकैर-
वाकरकौमुदी ॥ २—छाद्यते इति विग्रहस्तु न कर्तरि भवति ।
भौवादिकत्वात् ॥ किंतु ह्लादते इत्युचितम् ॥

स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
 (५) ॥*॥ च्युते स्म । 'च्युद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ गत्यते स्म । 'गल अदने' (चु०
 उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ एभ्यो 'गल्य-
 र्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येवरूपाणि
 ॥*॥ सप्त 'च्युतस्य' ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च १०४

लेति ॥ लभ्यते स्म । 'डुलभप् प्राप्तौ' (भ्वा० आ०
 अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्राप्यते स्म । 'आप्
 व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥
 विद्यते स्म । 'विद् लभे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।
 १०२) ॥ (३) ॥*॥ भाव्यते स्म । 'भू प्राप्तौ' (चु० आ०
 से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० ग० सू०) इति णिजन्तः । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (६) ॥*॥ आसाद्यते स्म । 'प-
 दल विशरणादौ' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।
 १०२) ॥ (५) ॥*॥ पद् 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वयिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एषृ गतौ' (भ्वा० आ०
 से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) । ण्यन्तो वा । क्तः (३।२।
 १०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु०
 उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विष्यते स्म ।
 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३)
 ॥*॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे'
 (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च
 'गवेषितस्य' ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च
 ॥ १०५ ॥

आर्द्रमिति ॥ अर्द्यते स्म । 'अर्द् गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
 'अर्ददीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्या-
 त्त्रिषां क्लिनेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ।—उपसर्गाद्वातेर्ङः ।
 पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः । आर्द्रपूर्वादर्देः (आ अर्द्यते इति वि-
 ग्रहे) 'स्फायितश्चि-' इति रकि वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्तू-
 क्तसूत्रादर्शनमूलकः ॥ (१) ॥*॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥*॥
 क्लिद्यति स्म । 'क्लिद् आर्दीभावे' (दि० प० से०) । अकर्मक-
 लात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥*॥ तिम्यति स्म ।
 स्तिम्यति स्म । 'तिम धीम आर्दीभावे' (दि० प० से०) । अ-
 कर्मकलात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) । 'स्तिमितस्तरले क्लिने'
 इति रुद्रः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ समुन्नति स्म । 'उन्दी

क्लेदने' (ह० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) ।
 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥*॥ (७)
 ॥*॥ सप्त 'क्लिन्नस्य' ॥

त्राणं त्रातं रक्षितमचितं गोपायितं च गुप्तं च ।

त्रेति ॥ त्रायते स्म । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ।
 क्तः (३।२।१०२) । 'नुदविद-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ।
 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणौषधावपि' इति हैमः ॥ (१)
 ॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते स्म । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प०
 से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते स्म । 'अव
 रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
 ॥*॥ गोपाय्यते स्म । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-
 यादय आर्धधातुके वा' (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२)
 (५) ॥*॥ गुप्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'गुप्तं गूढे त्राते'
 इति हैमः ॥ (६) पद् 'रक्षितस्य' ॥

अवगणितमवमतावशाते अवमानितं च परिभूते
 ॥ १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु० उ०
 से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म ।
 'मन ब्राने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
 ॥*॥ अवज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव-
 मान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ परिभूयते स्म । क्तः (३।२।१०२)
 ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमानितस्य' ॥

त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

त्येति ॥ ल्यज्यते स्म । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) ।
 क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ हीयते स्म । 'ओहाक् त्यागे'
 (चु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'धुमास्थान्-' (६।४।६६)
 इतीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ विधूयते स्म । 'धूज् कम्पने' (स्वा०
 उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ समुज्झ्यते स्म ।
 'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४)
 ॥*॥ धूयते स्म । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । क्तः (३।
 २।१०२) । 'धूतौ कम्पितभस्मितौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (५)
 ॥*॥ उत्सृज्यते स्म । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ पद् 'उत्सृष्टस्य' ॥

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपि-
 तम् ॥ १०७ ॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ० प०
 अ०) । ब्रूजो वचिः, वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥
 भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । क्तः
 (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्तायां
 वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥

१—अस्यात्रोलेखोऽसंगतः । गत्यर्थकत्वासंभवात् । तस्मात्
 'गल सवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम् ॥

जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिड आदेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अभिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य' ॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

विविधं ॥ बुध्यते स्म । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेट्कः ॥ (२) ॥*॥ मन्यते स्म । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति निषेधस्यानिल्यत्वादित् । तदनिल्यत्वे च 'कृती छेदने' (तु० प० से०) इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेट्सिचि-' (७।२।५७) इति वेदकत्वात्सिद्धे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति भ्वादिः 'मनिम्' — बोधदेवः पठति । स सेट् ॥ (३) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'यतिस्यति-' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते स्म । 'गम्ल् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य' ॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् १०८
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

विति ॥ ऊरी क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उररी क्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अनङ्गमङ्गमकारि । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ आश्रूयते स्म । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ प्रतिज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ संगीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ विद्यते स्म । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । ('विदितं बुधिताश्रुतयोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ संश्रूयते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ समाधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥ (९) ॥*॥ उपश्रूयते स्म । (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ उपगम्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'अङ्गीकृतस्य' ॥

ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि

॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईज्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) ।

क्तः (३।२।१०२) । डलयोरैक्याद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शस्यते स्म । 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'शस्त्वं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणायते स्म । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । क्तः (२।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनायते स्म । 'पन च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयते स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गीर्यते स्म । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ वर्णयते स्म । 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (९) ॥*॥ अभिष्टूयते स्म । 'ष्टु स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुत-मर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'स्तुतार्थानि ॥

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगलितखादितप्सा-
तम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहतान्नजग्धग्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ।

भेति ॥ भक्षयते स्म । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ चर्वयते स्म । 'चर्व अदने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ लिप्यते स्म । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ क्वचित्तु 'लीढम्' इति पाठः । तत्र 'लिह आखादने' (अ० उ० अ०) घातुः ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ — गीर्यते स्म । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम् — इति स्वामी । तत्र 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीणिषेधप्रसङ्गात् । गरणम् । गिलिः । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'अचि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म । 'खाह भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ प्सायते स्म । 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवहियते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥*॥ अयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'अदोऽनने' (३।२।६८) इति ज्ञापकाजग्धर्वा ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ प्रस्यते स्म । गल्यते स्म । 'ग्रसु ग्लसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अश्रयते स्म । 'अश भोजने' (क्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१३) ॥*॥ भुज्यते स्म । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्यविष्ठर्वाहिष्ठाः ॥ १११ ॥

क्षिप्रशुद्रामीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्टन् (५।३।५५) ॥

‘स्थूलदूर-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन प्रियः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः । ‘स्थूलदूर-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन बहुलः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ‘पीवर’ इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दोभङ्गात् । ‘पीव’ इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिभिर्यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥*॥ एकैकम् ‘क्षिप्रादीनाम्’ ॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्टगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
बाढव्यायतवहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।

सेति ॥ अतिशयेन बाढः इष्टन् (५।३।५५) । ‘अन्तिक-बाढयोर्नदसाधौ’ (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन दीर्घः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन गुरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन ह्रस्वः । ‘स्थूल-’ (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन वृन्दारकः । ‘प्रियस्थिर-’ (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ साधिष्ठादीनां बाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥*॥ एकैकम् ‘बाढादीनाम्’ ॥

॥ इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थाद्यैः संकीर्णं लिङ्गमुच्यते ।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चारब्धत्वासंकीर्णं वर्गे प्रकृत्यर्थादिभिलिङ्गमुच्यते । यथा ‘अपरस्परः’ । अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः । अस्य च ‘परवल्लिङ्गम्-’ (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्गं भवति । परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् । न च ‘द्वन्द्वे च’ (१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु—अयं हि विभक्तिप्रकृतिवात्प्रकृतिः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । एवं सति सर्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभिधानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः । स्त्रियां क्तिनो विधानात् । विधूननम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुच्यतेनेहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ क्रियते । कृजो भावे कर्मणि च मनिन् (उ०४।१५५) । ‘कर्म व्यप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्’ इति

ख्रः ॥ (१) ॥*॥ ‘श च’ (३।३।१००) । ‘रिङ् शयविलिङ्गु’ (७।४।२८) । ‘अचि ध्रु-’ (६।४।७७) इतीयङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘क्रियायाः’ ॥

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परः ॥ १ ॥

तेति ॥ तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये ॥*॥ ‘अपरे च परे च’ इति द्वन्द्वः । ‘अपरस्परः क्रियासातत्ये’ (६।१।१४४) इति सुप्तिपात्यते । क्रियासातत्ये ‘अपरस्परं गच्छन्ति’ । ‘निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्’ इति भागुरिः । क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम् । ‘अपरस्परः सार्थाः स्त्रियश्चागच्छन्ति’ । ‘अपरस्परानि कुलानि’ ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च’ ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तुः वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥*॥ पारस्य अयनम् । ‘पूर्वपदात्-’ (८।४।३) इति णत्वम् ।—क्रीवलिङ्गमेव—इत्येके ॥*॥ ‘परायणम्’ इति वा पाठः । परमयनम् । ‘आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः’ इति शाश्वतः ॥ (१) ॥*॥ तोतोति । ‘तुर त्वरणे’ (जु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तः तुरा आसमन्तादयनम्—इति स्वामिमुकुटावाहृतुः । तत्र । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदान्तत्वेन ‘वोरुपधायाः-’ (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् ‘साकल्यासङ्गवचनयोः’ ॥

यदृच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । ‘ऋच्छ गत्यादौ’ (तु० प० से०) । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । ‘विशेषणम्-’ (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य । ‘सुप्यजातौ-’ (३।२।७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । ‘तस्य भावः-’ (५।१।११९) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘स्वातन्त्र्यस्य’ ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हयिति ॥ हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः ॥*॥ विगतं लक्षणमालोचनं यत्र । ‘विलक्षणं मतं स्थानं यद्वे-न्निप्रयोजनम्’ इति भागुरिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ‘हेतुशून्यास्थायाः’ ॥

१—‘रत्नपारायणं नाम लङ्केयं भम मैथिली’ इति भट्टिः—इति मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । ‘आसङ्गवचनं परायणम्’ इति मुकुटग्रन्थतः ‘तुरायण’ शब्दस्य तत्रोल्लेखाभावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयूषव्याख्यायामपि—क्वचित्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजहङ्गि । ‘अथ मोहपरायणा सती इति दर्शनात्त्रिपु, इति कश्चित्—इत्युक्तम् ।

शमथस्तु शमः शान्तिः

शेति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमादिभ्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।४।३३) इति वृद्धभावः ॥ (२) ॥*॥ 'त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामक्रोधाद्यभावस्य' ॥

दान्तिस्तु दमथो दमः ।

देति ॥ दमनम् । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्लेशसहनस्य' ॥

अवदानं कर्मवृत्तम्

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ क्वचित् 'अपदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृत् वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः' ॥

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि-' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्रीहस्यश्वादेर्वा, दानम् ॥ (१) ॥*॥ प्रत्रियते । 'वृज् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादानम्' इति त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काम्यदानस्य' ॥

वशक्रिया संवैननम्

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'कृजः श च' (३।३।१००) ॥ (१) ॥*॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य' ॥

मूलकर्म तु कर्मणम् ।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥*॥ कर्मैव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६) । 'कर्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति ख्यातस्य ॥

१—इदं तु सूत्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामपि 'शीङ्शपि-' (उ० ३।१।१३) इति सूत्रव्याख्यायाम्—बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्ठयमध्यम् । 'प्रवारणम्' चवर्गाद्यमध्यं वा—इति पीयूषाख्यव्याख्या । ३—'संवदनम्' तृतीयस्तवर्गपञ्चमः 'संवपनम्' पवर्गाद्यः, इत्येके । 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः, इत्यपरे । 'जयश्रियः संवत्स्रं यतस्तत्' इति मणौ रघुवंशः—इति मुकुटपीयूषौ ।

विधूननं विधुवनम्

वीति ॥ 'धूज् कम्पने' चुरादिः । 'धूज्प्रीयोः-' (वा० ७।३।३७) इति नुक् । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'गाङ्कुटादिभ्यः-' (१।२।११) इति ङित्वाङ्गुणाभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तेति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीज् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । स्वा० धर्षयन्तानुक् (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य' ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।

पेति ॥ पर्यापनं पर्याप्नोतिस्त्राणार्थः । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ क्वचित् 'हस्त' धारणम्' इति पाठः । प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मारणोद्यतनिवारणस्य' ॥

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सयिति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादिलात् (६।३।१०९) वा दीर्घः ।—ष्टिविसिष्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।—'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति मुकुटः । तत्र । 'वचनाभावात् । पूर्वपदलाभावाच्च ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'च्छोः-' इति पाठस्तु न्याय्यः ॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

वीति ॥ विदरणम् । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'कृदोरप्' (३।३।५७) । यत्तु—'प्रहृष्ट' (३।३।५८) इत्यप्—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'दृ आदरे' (तु० आ० अ०) इति ह्रस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दृ विदारणे' इत्यस्य स्वयमुपपन्न्यस्तात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'भिदिद् विदारणे' (ह० उ० अ०) भिदाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य' ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षज् सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शापस्य' ॥

१—इदमसंगतम् । गौ परे नुग्विधानेन प्यन्तानुको विधानाभावात् ॥

संवेदो वेदना न ना ।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३।३। १८) ॥ (१) ॥*॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चुरादिः । 'ण्यस-' (३।३।१०७) इति युच् । यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'घट्टिवन्दिदिविभ्यश्च' (वा० ३।३।१०७) इति 'युच्' । 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्लीबत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिः

समिति ॥ 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आपृ व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) । 'क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३। ९४) इति क्तिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्याप्तेः' ॥

याज्ञा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

येति ॥ याचनम् । 'दुयाच् याच्यायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थयाच्यायाम्' (चुरादिः से०) 'ण्यस-' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । युच् (३। ३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याज्ञायाः' ॥

वर्धनं छेदने

वेति ॥ 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ठादावजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

अथेति ॥ 'दुनदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३। ३।११५) ॥*॥ 'आमन्नणम्' इति कचित्पाठः । तत्र 'मन्नि गुप्तभाषणे' (तु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः' (तु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ झीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आलिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य' ॥

अथान्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आन्नानम् । 'न्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'आतः-' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाञ्' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।

१८) । युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य ॥

क्षये क्षिया ॥ ७ ॥

क्षेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ए- रच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (त्रया० प० अ०) । 'षिङ्गिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य' ॥

ग्रहे ग्राहः

ग्रेति ॥ ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तादच् (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ग्रह- णस्य ॥

वशः कान्तौ

वेति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङभावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्षणस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैड् पालने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्ष- णस्य' ॥

रणः कणे ।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'वशि- रण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ कणनम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शब्दकरणस्य' ॥

व्यधो वेधे

व्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यधजपोः-' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'पु पचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । षित्त्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) द्वे ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पचनस्य' ॥

हवो हतौ

हेति ॥ हानम् । 'हेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आह्वा- नस्य' ॥

१—मुकुटेन तु '—प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्वामिना तु—'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ।

वरो वृत्तौ ॥ ८ ॥

वेति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (खा० उ० से०) । 'ग्रह-
वृद्धे' (३१३१५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स
वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ किन् (३१३१५४) ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'वेष्टनसंभक्तयोः' ॥

ओषः श्लोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)
घञ् (३१३१५८) ॥ (१) ॥*॥ श्लोषणम् । 'उष दाहे' ।
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१५८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ्
(३१३१५८) । संज्ञापूर्वकलान्न वृद्धिः । यद्वा 'णीञ्' (भ्वा०
उ० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्यु-
त्सर्गोऽभिनविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'श्रिणीभुवो-' (३१३१२४) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥
द्वे 'नीतेः' ॥

ज्यानिर्जीर्णौ

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (क्र्या० प० अ०) ।
'ग्लान्ज्याहाभ्यो निः' (वा० ३१३१५५) ॥ (१) ॥*॥
जरणम् । 'जृष् वयोहानौ' (दि० प० से०) । क्तिन् (३१३१
५४) । 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८१२४४) ।
'रदाभ्याम्-' (८१२४२) इति नत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'जीर्णत्वस्य' ॥

अमो अमौ ।

अ्रेति ॥ अमणम् । 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) ।
घञ् (३१३१५८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७१३३४) इति
वृद्धिभावः ।—सित्त्वाद्धस्यः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । णि-
च्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इकृष्यादिभ्यः' (वा० ३१३१०८)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अमणस्य' ॥

स्फातिर्वृद्धौ

स्फेति ॥ स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) 'स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना' इति बोधालितः ॥
(१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धेः' ॥

प्रथा ख्यातौ

प्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) ।
भिदायङ् (३१३१०४) ॥ (१) ॥*॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रक-

थने' (अ० प० अ०) । चक्षिष्वादेशो वा । किन् (३१३१५४)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्पृति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) ।
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥*॥ पर्वनम् । 'पृची संपर्के' ।
(तु० प० से०) । किन् (३१३१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्प-
र्शनस्य' ॥

स्त्रवः स्त्रवे ॥ ९ ॥

स्त्रेति ॥ स्त्रवनम् । 'ष्णु प्रस्त्रवणे' (अ० प० से०) । 'ऋ-
दोरप्' (३१३१५७) ॥ (१) ॥*॥ 'स्तु गतौ' (भ्वा० प० अ०)
॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्त्रवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

वयिति ॥ विधानम् । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तश्च-' (३१३१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्धौ च'
(इति मेदिनी) ॥*॥ क्वचित् 'एधा' इति पाठः । 'एध वृद्धौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च-' (३१३१०३) इत्यङ् ॥ (१)
॥*॥ समर्थनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । किन्
(३१३१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनसंपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्फिवति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । ल्युट्
(३१३११५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि ॥
(१) ॥*॥ स्वार्थप्यन्ताद्युच् (३१३१०७) संज्ञापूर्वकलान्न
गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुरणस्य' ॥

प्रमितौ प्रमा ।

प्रेति ॥ प्रमाणम् । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' (खा० उ० अ०)
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने' (दि० आ०
अ०) । 'आतश्चो-' (३१३१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रमाज्ञानस्य' ॥

प्रसूतिः प्रसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'धृङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) ।
किन् (३१३१५४) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३१३१५७) ॥
(२) ॥*॥ 'धृ प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा' ॥

श्रयोते प्राधारः

श्रयविति ॥ श्र्योतनम् । 'श्र्युतिर् क्षरणे' (भ्वा० प०
से०) । घञ् (३१३१५८) ॥ (१) ॥*॥ प्रघरणम् । 'घृ
क्षरणदीप्त्योः' (जु० प० अ०) । घञ् (३१३१५८) ।
'उपसर्गस्य-' (६१३१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'क्षरणस्य' ॥

कृमथः कृमे ॥ १० ॥

क्लेति ॥ कृमनम् । 'कृमु ग्लानौ' (दि० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । भिदादिष्वेतत्पाठस्याभावात् । 'घटादयः
षितः' (भ्वा० ग० सू०) इति षित्त्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्याप्य-
नुचितत्वात् ॥

‘शमादिभ्योऽधच्’ ॥ (१) ॥*॥ घञि (३।३।१८) ‘नोदात्तो-
पदेश-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।—मिक्त्वाङ्गस्वत्वम्—इति
मुकुटस्तु चिन्त्यः । मितां णौ ह्रस्वविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘ग्लानेः’ ॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । ‘कृष विलेखने’ (भ्वा० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् । शीङः ‘एरच्’ (३।
३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उत्कर्षस्य’ ॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धावः ‘उपसर्गे घोः किः’ (३।३।९२) ॥ (१)
॥*॥ श्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) । घञ्
(३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संधानस्य’ ॥

विषय आशये ।

विसयनम् । ‘षिच् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’
(३।३।५६) ‘परिनिविभ्यः सेव-’ (८।३।७०) इति घः ।
यत्तु—वध्यन्तेऽत्र, इति ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः ।
विसीयते विसिनोति वाच—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । भाव-
प्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौचित्यात् ।
ल्युट्प्रसङ्गाच्च । वध्यन्तेऽत्र । ‘पुंसि-’ इति ‘घः’ इत्यस्यानुप-
योगाच्च ॥ (१) ॥*॥ शीङः ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥*॥
‘आश्रयः’ इति पाठे ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘आश्रयस्य’ ॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।
३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रेरणस्य’ ॥

गीर्णिर्गिरौ

गिलनम् । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।
९४) । ‘कृत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत्’ (वा० ८।२।४४) ॥ (१)
॥*॥ ‘इकृष्यादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ।—साहचर्यात्स्त्री-
त्वम्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । ‘त्रियाम्’ इत्यधिकारात् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘गिलनस्य’ ॥

गूरणमुद्यमे ॥ ११ ॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (१) ॥*॥ उद्यमनम् । ‘यम उपरमे’ (भ्वा० प०
से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धभावः ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘भाराद्युद्यमनस्य’ ॥

१—दैवादिकस्य दीर्घादि ‘गुरी’ धातोः ‘गूरणम्’ इति स्वामी-
इति मुकुटः ।—चुरादेः ‘गोरणम्’ अपि—इति स्वामी । पीयू-
षव्याख्यायामपि—गूरणं ह्रस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमि-
त्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

उच्चाय उच्चये

उच्चयनम् । ‘अवोदोर्नियः’ (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१)
॥*॥ ‘क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इत्यच् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘उच्चयनस्य’ ॥

श्रायः श्रयणे

श्रयणम् । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘श्रिणी
भुवो-’ (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥ द्वे ‘सेवायाः’ ॥

जयने जयः ।

‘जि जये’ (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘जयस्य’ ॥
निगादो निगादे

निगदनम् । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ (भ्वा० प० से०) ।
नौ गद-’ (३।३।६४) इत्यप् वा ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।
१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘गदनस्य’ ॥

मादो मदे

मदनम् । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘मदोऽनुप-’
(३।३।६७) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ ‘सध मादस्थयोः-’ (६।३।
९६) इति निर्देशात् ‘क्वचिदपवादः-’ इति न्यायाद्वा घञ्
(३।३।१८) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘हर्षस्य’ ॥

उद्वेग उद्वेगे ॥ १२ ॥

उद्वेजनम् । ‘ओविजी भयचलनयोः’ (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्वमणम् । ‘भ्रमु अनवस्थाने’
(दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।
३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘उद्वेजनस्य’ ॥

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (क्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ परिमलनम् । ‘मल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘कुङ्कुमादिमर्दनस्य’ ॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

अभ्युपपदनम् । ‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । क्तिन्
(३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ अनुग्रहणम् । ‘ग्रह उपादाने’
(क्या० उ० से०) । ‘ग्रहवृद्ध-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः’ ॥

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

निग्रहणम् । अप् (२।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ निरोधनम् ।
‘रुधिर् आवरणे’ (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ द्वे ‘निरोधस्य’ ॥

१—‘विग्रहस्तु विरोधः-’ इति पाठः—इति स्वामी ।

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (३१३१५८) 'अनुग्रहोऽभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य' ॥

मुष्टिवन्धस्तु संग्राहः

मुष्टेर्वन्धः ॥ (१) ॥*॥ संग्रहणम् । 'समि मुष्टौ' (३१३३६) इति ग्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुष्टिवन्धनस्य' ॥

डिम्बे डम्बरविप्लवौ ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घञ् (३१३१९८) । 'दीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०) । डयनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः ग्रीहनि विप्लवे' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ 'डम्' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वच्ये कः ॥ (२) ॥*॥ विप्लवनम् 'मुष्टु गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'क्रुदोरप्' (३१३१५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धाडकलुण्ठनादेः' । अशस्त्रकलहस्य—इति स्वामी ॥

वन्धनं प्रसितिश्चारः

'वन्ध वन्धने' । (क्या० प० अ०) ल्युट् (३१३१९५) ॥ (१) ॥*॥ प्रसयनम् । 'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'क्तिन्' (३१३१९४) ॥ (२) ॥*॥ चरणम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्बन्धने । घञ् (३१३१९८) । 'वन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वन्धनस्य' । मुकुटस्तु—वन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह । तत्र । भावप्रकरणात् । स्वामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह । स्वरति । 'स्व शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३१११३४) प्रहायण् (५१४१३८) ॥

स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

स्पृशति । 'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'पदसृज-' (३१३१९६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥*॥ ('स्पृश') इति रेफहीनपाठे तु स्पृश स्पर्श-बाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३१११३४) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । वृच् (३१३१३३) । 'अनुदात्तस्य च-' (६११४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥*॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । वृच् (३१११३३) ॥ (३) ॥*॥ यद्वा स्वरस्पर्शयोर्भावे घञ् । स्पष्टोपतप्त्रोर्भावे 'कृत्वल्युटो बहुलम्' (३१३१९३) इति वृच् । भावप्रकरणानुरोधात् ॥*॥ त्रीणि 'संतप्तस्य' 'संतापस्य वा' ॥

निकारो विप्रकारः स्यात्

निकृष्टीकरणम् । कृजो घञ् (३१३१९८) । 'निकारः स्यात्प-

रिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः ॥ (१) ॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपकारस्य' ॥ आकारस्तिवङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्गनम् । 'इति गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ क्तः (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

परिणमनम् । 'णम प्रहृतवे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ विकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ विकरणम् । क्तिन् (३१३१९४) ॥ (३) ॥*॥ 'कृजः श च' (३१३१००) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य' । द्वयोः साम्यं स्त्रीत्वात् ॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुच्चयः ।

समाहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ समुच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३१३१५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

प्रत्याहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ उपादानो ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य' ॥

विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

विहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रमणम् 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७१३१३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रीडार्थसंचरणस्य' ॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहेत्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अभिमुख्येन ग्रहणस्य' ॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यवकर्षणे ल्युट् (३१३१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य' ॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (१) ॥*॥ अनुकरणम् । घञ् (३१३१९८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदृशकरणस्य' ॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गं' (बु० उ० से०) अदन्तः । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्

प्रवहनम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः' ॥

प्रचहो गमनं वहिः ।

प्रच्यो वहः । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'प्रचहस्तु बहिर्यात्रामातरिश्वप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बहिर्यात्रायाः' ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥

वियमनम् । 'यमः समुपनिविष्टु च' (३।३।६३) इत्यव् वा । चादनुपसर्गोऽप्यव् वा । पक्षे घञ् । षट् संयमनस्य । स्वामी तु—द्वे विविधयमनस्य द्वे 'उपरतिमात्रस्य' । द्वे संयमनस्य—इत्याह ॥

हिसाकर्माभिचारः स्यात्

हिसाफलं कर्म । शाकपात्रिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ अभिचरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मारणादिक्रियायाः' ॥

जागर्या जागरा द्वयोः ।

जागरणम् । 'जागर्तारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (शे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ भावे घञि पुंस्ति ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य' ॥

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः

विहननम् 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यूहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विघ्नस्य' ॥

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

उपहन्यते । उपहननम्, वा । 'उपघ्न आश्रये' (३।३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य आश्रयणस्य वा' ॥

१—गुणात्परत्वाद्विडादेशे 'जाग्रिया' इति धातुपारायणम् ॥ किनि (३।३।९४) 'जागर्ति' अपीति सुभूतिः—इति मुकुटः ॥

निर्वेश उपभोगः स्यात्

निर्वेशनम् । विशतेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात्सर्पणम् । 'सृपू गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥*॥ परिकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) । 'रिङ् शयनिलङ्शु' (७।४।२८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिजनादिना वेष्टनस्य' ॥

विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता धूः कार्यभारः । 'कृक्पूर्- (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्लेषस्य' ॥

अभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (बु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ आशयनम् । 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायस्य' ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षेपेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो-' (३।३।१०६) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'रुधिर आवरणे' (ह० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'परिचर्या-परिसर्या-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घञि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य' ॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।११३) ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास-' (३।३।१०६) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थागा-' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।

‘प्रथने वावशब्दे’ (३।३।३३) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विप्र-
हणम् । ‘ग्रहृष्ट-’ (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ व्यसनम् ।
‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि ‘विस्तारस्य’ ॥

स च शब्दस्य विस्तरः ।

सः व्यासः । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ एकम्
‘शब्दविस्तरस्य’ ॥

स्यान्मर्दनं संवहनम्

‘मृद क्षोदे’ (क्र्या० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥
(१) ॥*॥ ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्यप्यन्ता-
ल्युट् (३।३।११५) ।—‘वाहनमाहितात्’ (८।४।८) इति नि-
पातनादीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘पादमर्दनादेः’ ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥

विनशनम् । ‘णश अदर्शने’ (दि० प० से०) । घञ् (३।
३।१८) ॥ (१) ॥*॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘ति-
रोधानस्य’ ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । ‘छुञ् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ सन्मताच्चयनम् । ‘चिञ् चयने’
(स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘परिचयस्य’ ॥

प्रसरस्तु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादप् ॥
(१) ॥*॥ ‘सृप्ल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘व्रणादिविसरणस्य’ ॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्

निवचनम् । घञ् (३।३।१८) ‘उपसर्गस्य-’ (६।२।१२२)
इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘धान्यसंचयस्य, क्रयादरस्य वा’ ॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धाञ् ‘उपसर्गे षोः किः’ (३।३।९२) ॥
(१) ॥*॥ कृषेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘संनि-
धानस्य’ ॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । ‘लृञ् छेदने’ (क्र्या० उ० से०) । ‘ऋदोरप्’
(३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ ‘निरभ्योः पूत्वोः’ (३।३।५८)

इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
त्रीणि ‘छेदनस्य’ ॥

निष्पावः पवने पवः ।

निष्पवनम् । घञ् (३।३।२८) ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।
११५) ॥ (२) ॥*॥ अप् (३।३।५७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
‘धान्यादीनां बहुलीकरणस्य’ ॥

प्रस्तावः स्यादवसरः

प्रस्तवनम् । ‘छुञ् स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘प्रे इस्तुसुवः’
(३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसरणम् । ‘सृ गतौ’
(भ्वा० प० अ०) बाहुलकादप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रस-
ङ्गस्य’ ॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

त्रसनम् । ‘त्रसी उद्वेगे’ (दि० प० से०) । अरन् बाहुल-
कादौणादिकः । त्रसेर्भद्रादित्वादान्—इति मुकुटस्त्वपाणि-
नीयः ॥*॥ ‘तसरः’ इति पाठे ‘तन्यृषिभ्यां कसरन्’ (उ०
३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्वे ‘सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः’ ॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । ‘जनी’ (दि० आ० से०) । घञ् (३।३।१८)
‘जनिवध्योः-’ (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उप-
सरणम् । ‘सृ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । ‘प्रजने सतैः’ (३।
३।७९) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘प्रथमगर्भग्रहणस्य’ ॥

प्रश्रयप्रणयौ समौ ।

प्रश्रयणम् । ‘श्रिञ्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥*॥ ‘प्रसर’ इति पाठे सरतेर्बाहुलकादप् । ‘प्रसरः’
प्रणये वेगे (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयनम् । ‘णीञ्’
(भ्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे
‘प्रीत्या प्रार्थनस्य’ ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्टया—‘शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धार-
णं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः’ ॥
(१) ॥*॥ निष्क्रमणम् । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ।
‘निष्क्रमो निर्गमे ख्यातो बुद्धिसंपदि निष्क्रमः’ इति रुद्रः ॥
(२) ॥*॥ द्वे ‘बुद्धिसामर्थ्यस्य’ ॥

अखी तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । ‘नोदात्तोप-’ (७।३।३४)
इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ संचरणम् । ‘चर गतौ’ (भ्वा०
प० से०) । ‘पुंसि-’ (३।३।११८) इति घः । दुर्गस्य संचरः
॥*॥ घञि तु ‘संचारः’ । ‘संचारो निर्गमो भ्रमाश्रुपथः’
इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘दुर्गप्रवेशनक्रियायाः’ ॥

१—‘संवहनम्’—इत्यपपाठः । ‘संभोगान्ते सममुपचितौ ह-
स्तसंवाहनानाम्’ इति मेघदूतः—इति मुकुटपीयूषौ । २—संनिधं
च ‘संनिधं समीपमुपकण्ठम्’ इति बोपालितः—इति मुकुटः ॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्क्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रयोजनम् । 'युजियोगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥*॥ 'प्रयुद्धार्यः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्यः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य' ॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।**स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः**

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपक्रमणम् ॥ (२) ॥*॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥*॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥*॥ आरम्भणम् । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'रधिजभोरचि' (७।२।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आरम्भस्य' । (आद्यौ प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य—इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥ २६ ॥

संभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ त्वरणम् । 'खिलरा संभ्रमे' (भ्वा० आ० से०) । 'घटादयः पितः' (भ्वा० ग०) इति षित्वातिदेशादङ् (३।३।१०४) । 'आवेगस्तु खरा त्वरिः' इति वानस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्वरयायाः' ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्ठम्भनम् । 'ष्ठम्भ रोधे' (सौत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'विष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः' इति बोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य' ॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताल्लुट् (३।३।११५) ॥*॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (तु० उ० से०) धातुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधोनयनस्य' ॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।२।१८) । 'उपसर्गात्स्वत्वजोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य' ॥

१ इदमसंगतम् । उक्तसूत्रे रभेरग्रहणात् ॥ तस्मात् 'रभेरशब्दोः' (७।१।६४) इत्यनेन नुम् वक्तव्यः ॥

समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उ-पदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्कुमादिनोपलेपस्य' ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगः

विप्रलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विप्रयोजनम् 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलब्धिः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विश्रावस्तु प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'वौ क्षुश्रुवः' इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ प्रविख्यानम् । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्य् ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजागरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जाग्रोऽचिण्ण-' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य' ॥

निपाठनिपटौ पाठे

निपठनम् । 'पाठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इत्यव् वा पक्षे घञ् (३।३।१८) ॥ (१-२) ॥*॥ त्रीणि 'पठनस्य' ॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम आर्दीभावे' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आर्दीभावस्य' ॥

आदीनवास्त्रवौ क्लेशे

आदानम् । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४४) इति नलम् । आदीनस्य वानम् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुलकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ आस्रवणम् । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ क्लेशनम् । 'क्लिश् विवाधने' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्लेशस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ सञ्जनम् ।
‘षञ्ज सञ्जे’ (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।५८) ॥ (२)
॥*॥ संगमनम् । ‘ग्रहवृट्-’ (३।३।५८) इत्यप् । ‘ना मेलः
संगमो ना वा’ इत्यमरमाला ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ‘संगमस्य’ ॥
संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘चिञ् चयने’
(स्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ ‘मार्ग
अन्वेषणे’ (तु० उ० से०) ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥
‘मृग अन्वेषणे’ (तु० आ० से०) अदन्तः । ‘ष्यास-’ (३।
३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘अन्वेषणस्य’ ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

परिरम्भणम् । ‘रभ राभस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । घञ्
(३।३।१८) । ‘रभेरशब्दिलोः’ (७।१।६३) इति नुम् ॥ (१)
॥*॥ परिष्वजनम् । ‘ष्वञ्ज परिष्वज्जे’ (भ्वा० आ० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) । ‘परिनिविभ्यः-’ (८।३।७०) इति षत्वम्
॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । ‘श्लिष आलिङ्गने’ (दि० प० अ०) ।
घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ ‘गुहू संवरणे’ (भ्वा० उ०
से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘आलि-
ङ्गनस्य’ ॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् ‘सत्याप-’ (३।१।२५) इति णिच् । ल्युट्
(३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ‘ध्वै चिन्तायाम्’ (भ्वा० प०
अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ ‘दृशिर् प्रेक्षणे’
(भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ ‘लोक दर्शने’ (भ्वा० आ०
से०) ॥ (४) ॥*॥ ‘ईक्ष दर्शने’ (भ्वा० आ० से०) ॥ (५)
॥*॥ पञ्च ‘वीक्षणस्य’ ॥

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

‘ख्या प्रकथने’ (अ० प० अ०) । चक्षिडादेशो वा ॥
(१) ॥*॥ ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० प०
अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृञः
क्तिन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘निराकरणस्य’ ॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।

उपशयनम् । विशयनम् । ‘व्युपयोः शेतेः पर्याये’ (३।
३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् ।

१—‘अन्वीक्षणम्’ ‘अन्वेषणम्’ इत्येके पेटुः इति
स्वामी ॥ २—‘परिचर्यापरिसर्यामृगया’ (वा० ३।३।१०१)
इत्यादिना निपातनात् ‘मृगया’ इति मुकुटः ॥

पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे ‘पर्यायेण प्रहरकादा-
वुपशयनस्य’ ॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

‘ऋतिः’ सौत्रः । ईयङ् (३।१।३१) अभावे ल्युट् (३।
३।११५) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे ‘अप्रत्ययात्’ (३।३।१०२)
॥ (२) ॥*॥ ‘हृणीङ्’ कण्ठादिः । यक् (३।१।२७) । ‘अ
प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ ‘मोहो वीज्या जु-
गुप्सा च हृणीया हृणीया घृणा’ इति वाचस्पतिः ॥*॥
चत्वारि ‘जुगुप्सनस्य’ ॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । ‘असु क्षेपणे’ (दि० प० से०) घञ् (३।३।
१८) ॥ (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२)
॥*॥ व्यत्ययनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०) । ‘एरच्’ (३।३।
५६) ॥ (३) ॥*॥ विपर्यसनम् । ‘इण्’ (अ० प० अ०)
‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि ‘व्यतिक्रमस्य’ ॥
पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

पर्ययणम् । ‘इण्’ । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥
अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ अतिपतनम् ।
‘पतल गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३)
॥*॥ उपात्ययनम् । ‘इण्’ । ‘एरच्’ (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि ‘अतिक्रमस्य’ ॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।

‘शासु अनुशिष्टौ’ (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)
॥ (१) ॥*॥ एकं ‘भृत्यादिप्रेषणस्य’ ॥

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । ‘हृञ् स्तुतौ’ (अ० उ० अ०) ।
‘यज्ञे समि स्तुवः’ (३।३।३१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं
‘यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः’ ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

ऊर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । ‘उद्धनोऽस्याधानम्’ (३।३।८०)
इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

स्तम्बस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बो हन्यते येन । ‘स्तम्बे क च’ (३।३।८३) इति
कापौ घनादेशश्च ॥*॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे ‘तृणादि-
गुच्छोन्मूलनसाधनस्य’ ।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवश-
पात्रस्य—इत्यन्ये ॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन । ‘व्यध ताडने’ (दि० प० अ०) । ‘घ-
वर्थे कः’ (वा० ३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ एकं ‘भ्रमरसू-
च्यादेः’ ‘वर्मा’ इति ख्यातस्य ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

निर्यतं हन्यते । 'निघो निमित्तम्' (३।३।८७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तुल्यारोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थको ॥३६॥

उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यानामूर्ध्वक्षेपणस्य' ॥

निगारोद्गारविश्रावोद्ग्राहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'उच्योर्ग्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'उच्योः-' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षु-श्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्ग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'उदि ग्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्ग्रहणम् ॥*॥ क्रमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्येयम् ॥ आरमणम् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्याम् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिज्ञानि ।

'ष्ठिवु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । यत्तु—'निष्ठीव्यति'—इति—विग्रह—'पचाद्यच्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तत्र । निष्ठयूत्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) । 'ष्ठिवि-विभ्योर्ल्युटि दीर्घो वा' इति स्वामी । पृषोदरादित्वाद्वा दीर्घः—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मुखेन श्लेष्मनिरसनस्य' ॥

जवने जूतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्यात्

'षोऽन्तकमेणि' (दि० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जूर्तिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।

१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२१) इत्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्वरणस्य' ॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उदजनम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'समुदोरजः पशुपु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघवपोः' इति पर्युदासाद्विभावो न ॥ (१) ॥*॥ पशूनां प्रेरणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य' ॥

अकरणिरित्यादयः शापे ।

अकरणम् । 'आक्रोशे नयनिः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥*॥ आदिना अजननिः, अवग्राहः, निग्राहः । 'आक्रो-शेऽवन्वोर्ग्रहः' (३।३।४५) इति घञ् ॥*॥ एकम् 'आक्रो-शनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ॥ ३९ ॥

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गो-त्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना 'गा-र्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाङ्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अचेतसां वृन्दम् ॥*॥ अपूपानां समूहः । शाङ्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना सा-कुलकम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इतीयत् ॥

सहायानां सहायता ॥ ४० ॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्-' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।

ब्राह्मणानां वाडवानां समूहः । 'ब्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत् ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां पार्श्वे पृष्ठयमिति क्रमात् ४१

पशूनां समूहः । 'पश्वो णस्' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पदलान्द्रत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ पृ-ष्ठानां समूहः । 'पृष्ठाद्यन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समूहः । 'इनित्रकव्यचक्ष' । (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलमोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (२) ॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुञ् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा० ६।४।१६३) इति य-लोपो न ॥

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् ४२

ग्रामाणां समूहः जनानां समूहः । 'ग्रामजन-' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूम्यानां पाश्यानां गल्यानां च समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो वृहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषचर्मणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'मिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वर्मणम्' 'आङ्गारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः ॥

संकीर्णार्थत्वं च घनादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः कारकेषु तु यथासंभवमूहः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

अनेकार्थाः केचिदत्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्त-गान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः । यथा 'क' शब्दः । ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'-शब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नो-द्भाव्या, इति भावः ॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र ॥

लोकस्तु भुवने जने ।

लोक्यते । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० अ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

पद्ये यशसि च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोकृ संघाते' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वल् (३।१।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ

जमति । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितद्वादयश्च'

(वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे प-श्चिमाशापतावपि' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । 'प्रथ प्र-ख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोद्योतौ

आलोकनम् । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥ ३ ॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'आनकः पटहे भेर्या मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः

अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'अङ्को रूपकमेदागश्चिह्ने रेखाजिभू-षणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गस्थानेऽकं पापदुःखयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

कलति । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । कल् चासावङ्गश्च । 'कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवर्धकयोः

तक्षति । 'तक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । 'अर्च पूजा-याम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१८) । 'अर्को-ऽर्कपणे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः ।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचति (ते) । 'कच दीप्तौ (बन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०९) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मयमद-क्षेषु भास्करे । मयूरेऽमौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजलेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क' शब्दार्थबोधकत्वात् ॥

२—इदमसंगतम् । अर्क्यते, इति विग्रहविरोधात् । निष्ठायां सेट्-त्वेन कृत्वाप्राप्तेश्च ।

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पोलति वा । 'वलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः ॥

उल्लूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।

पचति । पच्यते वा दुःखेन । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । 'कृवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) 'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मैघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'मृगव्यादिः' (उ० १।३७) । 'किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

शूककीटे च वृश्चिकः ।

वृश्चति । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । 'वृश्चिकृपोः कि-ध्वन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु इणौ राशौ शूककीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीर्येन यं वा । 'नवृतश्च' (५।४।१५३) इति कप् । 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च ।

भवति । 'क्विच्चौ च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति क्विच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्य-भूस्तृण-कट्टणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमतति । 'अत सातल्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । 'ज्योत्स्ना चन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः । ('ज्यौत्स्नी पटोलीज्योत्स्नावनिशोः' इति हैमः) । -ज्यौत्स्निका-पटोलिका, घोषो-ऽपामार्गः-इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च खदिरे सोमवलकः स्यात्

सोम इव वल्को वलमस्य ॥

अथ सिंहके ।

तिलकलके च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकलके हिडुवाहीकसिंहके' (इति मेदिनी) ॥

वाहीकं रामटेऽपि च ॥ ९ ॥

उल्लते । वहति वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'वाहीकं वाहि-कं धीरहिडुनोर्नाश्वदेशयोः' इति रभसः ॥

महेन्द्रगुग्गुलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । 'कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलूकशयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोलूक-योरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी' (इति विश्वः) ॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तकि कृच्छ्रजीवने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'हलश्च' । (३।३।१२१) इति करणे वा । 'आ-तङ्को रोगसंतापशङ्कासु मुरजध्वनौ' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रलेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥

क्षोदनम् । 'जिद्विदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (स० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुधं वा लाति । कुन् (उ० २।३२) । 'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातुकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आतुकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातुकः पुमान्सोमे दीर्घा-युःकृशयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।

वर्तते । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'फर्फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सि-ताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्गागे कोश-कारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥

दीपयति । 'दीपी दीप्तौ' (दि० आ० से०) । ण्यन्तः ।

ण्वल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागलंकारे वाच्यवद्दीप्तिस्कारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीवर्हिचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥

शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः

शालां वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'सुवृभूशु-
षिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—पृषोदरादिः—इति मुकु-
टश्चिन्त्यः ॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाद्गृक् (वा० ४।३।६०) ।
'गैरिकं धातुस्त्वमयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अलीका-
दयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्य-
लीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येण्यपि पी-
डने' इति विश्वः ॥

अलीकं त्वप्रियेऽनुते ॥ १२ ॥

'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्व्य (स्याद्गोऽप्य) सत्ये नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

शीलान्वयावनूके

अनूच्यन्ति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'इगुप-
ध-' (३।१।१३५) इति कः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अ-
नूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि' (इति मेदिनी) ।
यद्वा अनु कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत-
श्चो-' (३।१।१३६) इति कः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७)
इति दीर्घः ॥

द्वे शलके शकलवलकले ।

शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) । 'इण्भीका-'
(उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेङ्गुरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायति । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः ।
'इगुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्वा निषीदन्ति । 'पद'
'नौ सदेडिच्च' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।
६६) । इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः ।
वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपि च' (इति मेदिनी) । दी-
नारः सांख्यवहारिकं रूपकम् ॥

कलकोऽस्त्री समलैनसोः ।

दम्बेऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०)
'कृदाधारा-' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये क-
लकोऽस्त्री विदकिष्टेभदन्तयोः' ('कलकः पापाशये तापे
दम्बे विदकिष्टयोरपि') इति विश्वः । 'कलकोऽस्त्री घृततैला-

दिशेषे दम्बे विभीतके । (विदकिष्टयोश्च पापे च त्रिषु पापा-
शये पुनः)' (इति मेदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥

पनायते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पिनाकाद-
यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्रचापे पां-
शुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्वां च

धेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्याद्धेनुका
करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका ।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा काल्ये-
व । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'धूसरीयोगिनीभेदोमा-
नवाब्देषु कालिका । क्रमदेयवस्तुमूल्ये काष्ण्ये काक्यां
घनेषु च' इति रभसः । कालिका चण्डिकाभेदे काष्ण्ये
वृश्चिकपत्रयोः । क्रमदेयवस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटो-
लशाखारोमालीमांसीकाकीशिवसु च । मेघावलौ च' (इति
मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वल्' (वा० ३।२।१०८) । 'का-
रिका नटयोपिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि ।
नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ।
'वृत्तयोः' इति पाठे विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्याम्

कर्णस्यालंकारः 'कर्णललाटात्-' (४।३।६५) इति कन् ।
'कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि । क्रमुकादिच्छटां-
शेऽब्जवराटे कर्णभूषणे । कर्णिका कथ्यतेऽत्यन्तसूक्ष्मवस्त्व-
भिमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिपूतरे ।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारकौ रूपमुख्यौ

प्रशस्तं वृन्दमस्य । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५।२।
१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्त्यकेवलाः ॥ १६ ॥

एति ॥ 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'उ० इण्भीका-'
(३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

स्याद्दाम्भिकः कौकुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।

कुकुटीं पश्यति । 'संज्ञायां ललाटकुकुटयौ पश्यति' (४।४।
४६) इति ठक् ॥

१—इति प्रारम्भ कणिकाशब्दार्थबोधकत्वान्न प्रकृतोपयोगि ।

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याल्लेषणा-
न्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा
पाठः । 'लालाटिकः सदा लस्यप्रभुभावनिदर्शिनः' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः ॥

मयूखस्त्विट्करज्वालास्तु

मिमीते । 'माड् माने' (जु० आ० अ०) । 'माड ऊखो
मयू च' (उ० ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च । ज्वाला-
यामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

अलिबाणौ शिलीमुखौ ।

शिली शल्यं मुखे यस्य ॥

शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः
खः (उ० १।१०२) । 'शङ्खः कम्बौ न योषिना भालास्त्रि
निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥ १८ ॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्यो-
ऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये
बिन्दौ विहायति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते । 'शीडो हस्त्व' (उ० ५।२४) । शिखा 'शाखाव-
हिंजूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां
प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति खान्ताः ॥

शैलवृक्षौ नगावगौ ।

न गच्छति । 'गम्लृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्ये-
ष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।
२।१०१) इति वा डः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३।७७) इति
नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने' ।
(अगः स्यान्नगवत्तरौ शैले सरीसृपे भानौ' इति हैमः) ॥

आशुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) । 'खगः सूर्ये
ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च

पतति । 'पतृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पतेरङ्गच्
पक्षिणि' (उ० १।११९) । 'पतङ्गः शलमे शालीप्रभेदे पक्षि-
सूर्ययोः । क्लीबं सूते' (इति मेदिनी) ॥

पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।

पुनाति । 'पूज् पवने' (क्र्या० उ० से०) । 'छापूखडिभ्यः
कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पशवोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (जु० आ० से०) घञ् (३।३।
१९) । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणा-
यां याच्चायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) ।
घञ् (३।३।१८) । ('वेगो रयप्रवाहयोः । रेतःकिपाकयो-
श्चापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।

परागच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौसुमे
रेणौ धूलिल्लानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च
चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः
पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तक-
मस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थितः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥* मतङ्गस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०)
इत्यण् । ('मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निरादयः-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः' इ-
त्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिलकेऽपि च'
(इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

सृज्यते । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।
१९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति
मेदिनी) । निर्मोक्षस्त्यागः, मोक्षाभावो वा ॥

योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधौ' (दि० आ० अ०) । 'युजिर्
योगे' (ह० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'योगोऽपूर्वार्ध-
संप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्भा-
दिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कर्म-
णेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः
सामादिः ॥

भोगः सुखे रूपादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० प० अ०) ।
'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) घञ् (३।२।१८) । 'भोगः

सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि' (इति मेदिनी) । भृतिर्भाडिः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहारङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्लवचः

प्लवेन गच्छति, । डः (वा० ३।२।४८) । 'प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।

अभिषङ्गनम् । 'षङ्ग संगे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपसर्गात्—' (८।३।६५) इति षः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'रथयुग—' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषु पशुवागवज्रदिग्नेत्रघृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेर्दोः' (उ० २।६७) । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणकतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्रा-म्बुरश्मिदृग्वाणलोमसु' इति केशवः । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्वाणदिग्वाग्भूषणसु भूमि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥

लिङ्ग्यतेऽनेन । 'लिङ्गि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्हलश्च' (उ० १।१२६) इति गन् लुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्कृषभौषधौ' (इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुड-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाङ्गकीर्तिषु ॥ २६ ॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति धो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥
इति गान्ताः ॥

परिघः परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप् घादे-शश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति लत्वमपि । ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ) ॥

ओघो वृन्देऽम्भसां रये ।

वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादिलात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्त्योपदेशयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावर्धः

अर्ह्यतेऽनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'अर्धिर्धा-लन्तरे वा' ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

अध्यतेऽनेन । 'अधि गत्याक्षेपे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२९) 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुम् ।

त्रिण्विष्टेल्पे लघुः

लङ्घ्यते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिर्वन्धोर्न-लोपश्च' (उ० १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघुः क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारं च मनोज्ञं च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रभसः । 'लघुनिगुरौ च मनोज्ञं निःसारं वाच्य-वत् क्लीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च पृक्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः ॥

काचाः शिष्यमृद्धेदद्वयुजः ।

कच्यते अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९, १२९) 'न कादेः' (७।३।५९) इति कुत्वं न । णिजन्तात् पचायच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिष्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी) ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः

प्रपञ्चते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचा-
यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रता-
रणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात्
कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्प्राप्सामिष्टहारेष्वापाढे
शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु' (इति
मेदिनी) । उपधामुत्कोचमतिक्रान्तेऽमात्ये ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २९

रोचते । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्ति-
शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति चान्ताः ॥

केकिताक्ष्यावहिभुजौ

अहिं भुङ्के । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (ह० उ० अ०) ।
किप् (३।२।७८) ॥

दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।

द्विर्जायते । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०९) इति डः ।
'द्विजः स्याद्वाह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्या
हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजति वा । 'व-
हुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति जी न । पचायच् । (३।१।
१३४) । 'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते'
इति विश्वः ॥

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥

व्रजति । अस्मिन् वा । 'व्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा ।
धर्मश्चासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।
९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्' (इति मे-
दिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

कौ जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) । यच्—कुञ्जन्त्यत्र । 'कुजि अव्यक्ते शब्दे' ।
'हलश्च' (३।३।१२९) । इति घच्—इत्याह । तत्र । 'कुजि'
धातोर्प्रसिद्धत्वात् । 'गुजि' धातोर्दर्शनात् । 'कुञ्जोऽस्त्रियां
निकुञ्जेषि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

वलजे क्षेत्रपूर्वारे वलजा वल्लुदर्शना ॥ ३१ ॥

वले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'वलजं
गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि । वलजा वरयोपायां यूथ्याम्'
(इति मेदिनी) ॥

समक्षमांशे रणेऽप्याजिः

अजन्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अज्य-
तिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ
च सङ्ग्रामे' (इति मेदिनी) ॥

प्रजा स्यात्संततौ जने ।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति
जनेर्डः ॥

अब्जौ शङ्खशङ्खौ च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्-' (३।२।९७) इति डः ।
'अब्जोऽश्री शङ्खे, ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे ।
क्षीवं पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति डः ॥

इति जान्ताः ।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्या० प० अ०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

संज्ञा स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

संज्ञानम् । 'आतथोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संज्ञा
नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च
हस्ताद्यैरपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति जान्ताः ॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटति । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्ध-
जीवने । एकादशाहादिश्राद्धे. दुर्दुर्लभेऽपि वायसे । 'करटो
वाद्यभेदे' (इति मेदिनी) ॥

गजगण्डकटी कटौ ।

कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाय-
च् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ क्रियाकारे कलिजेऽतिशये
शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति
विश्वः । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिजेऽतिशये शवे' (इति
मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः
शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा' ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तनूकरणे' (भ्वा० प० से०) । 'नमूनेष्टृ-' (उ० २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभियपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥

रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥

कटति । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३५) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लज्जाराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाशुभाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते स्म, ऋषति इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।११४, ३।२।१०२) । 'रिष्टं स्यादशुभैर्नसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खङ्गे च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे ।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लघुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः । अरिष्टमशुभे तत्रे सूतिकागार आसवे । शुभे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

भायानिश्चल्यन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥**अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।**

माया विपरीतदर्शनम् । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । सीराङ्गे फालादारैः कूट्यते । 'कूट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

सूक्ष्मैलायां वृष्टिः स्त्री स्यात्कालेले संशयेपि सा ॥ ३७ ॥

वृष्यते । अनेन वा । 'वृष्ट छेदने' (चु० आ० से०) । 'इगुपधात्—' (उ० ४।१२०) इतीन् 'वृष्टिः स्त्री संशये खल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अर्प्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोट्यते । 'कूट प्रतापने' (चु० आ० से०) । 'अच इः (उ० ४।१३९) । 'कोटि स्त्री धनुषोऽप्रेऽथौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूले लग्नकचे जटा ।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांसां पक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छयते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

दृष्टिज्ञानेऽदिष्टे दर्शने ॥ ३८ ॥

दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । करणे वा ॥

इष्टिर्यागेच्छयोः

एषणम् । 'इष्टु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तिन् (३।३।९३) । इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।३।९३) । 'इष्टिर्मेताभिलाषेऽपि संग्रहश्लोकयागयोः' (इति मेदिनी) ॥

सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'अकारान्तपाठे भावे क्तः' (३।३।११४) । 'मुक्तनिर्भितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः ॥

कष्टे तु कृच्छ्रगहने

कष्यते स्म । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः । (३।२।१०२) । 'कृच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥**पटुः**

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले तु पुमान् क्लीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गौ च**इति टान्ताः ॥****नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।**

नीलः कण्ठो यस्य । 'कालकण्ठस्तु दातृहे कलविङ्के च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्' इति विश्वः ॥

पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'उपिकुषि-' (उ० २।४) इति थन् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०९) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तया-च्चानिवर्हणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।

काशते । 'काश दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुपि-' (उ० २।२) इति वथन् । 'काष्ठा दाहुरिद्रायां कालमान-
प्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दाहणि स्यान्नपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशायने तमविष्टनौ' (पा३।
५५) । 'ज्य च्य' (पा३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यदेशः ।
'ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु
गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्टन् (पा३।५५) । 'युवा-
ल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (पा३।६४) । 'कनिष्ठोऽतियुवाल्प-
त्वानुजे स्त्री दुर्बलाङ्गलौ' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (बु० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) 'पुंसि-' (३।४।११८) इति घो वा ।
दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।११४) वा । 'दण्डो यमे
मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽप्ये कोणम-
न्धानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपाश्विके'
इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः ।

गुडति । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।
१।१३५) इति कः । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिसेनाहेक्षुत्रिका-
रयोः । गुडा लुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति
मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पशू व्याडौ

व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३५) । 'व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे' इति रभसः ॥

गोभूवाचस्त्वडा इला ॥ ४२ ॥

इलति । इल 'उत्पेक्षे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।
१३५) इति कः । ('इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि
वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ डलयोरेकलस्मरणा-
दिडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरभेष्ट्यां च वचने वसुम-
त्वामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलति । 'क्ष्वेल चलने' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३५) । डलयोरेकलम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये
विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहि-
तार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्य-
लिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि पटक्षणे ।

नालयति । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।
१।१३४) डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१) । 'नाडी
नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च ।
तथा पटक्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

काण्डोऽस्त्री दण्डवर्णाणां च वर्गावसरचारिषु ॥ ४३ ॥

कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अमन्ताङ्गः
(उ० १।११४) । 'कादिभ्यः कित्' (उ० १।११५) । 'अनु-
नासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः । 'काण्डं चावसरे
वाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् । स्तम्भे रहसि वर्गे च' इति
धरणिः । ('काण्डः स्तम्भे तस्स्कन्धे वाणेऽवसरनीरयोः ।
कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
स्याद्काण्डमश्वभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् पृषो-
दरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्यात्' इति
धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्चभूषयोः' (इति
मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भृशप्रतिज्ञयोर्वाढम्

उद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'क्तः' (३।
१।१०२) । 'क्षुब्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधुः ।

प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥

प्रगाह्यते स्म । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) ।
क्तः (३।१।१०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् ।
'प्रगाढं स्याद्गुडे कृच्छ्रे' इति धरणिः ॥

शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ

दृहति, दंहति वा स्म । 'दृह दृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) ।
'गल्यर्थी-' (३।४।७२) इति क्तः । 'दृढः स्थूलबलयोः' (७।
२।२०) इति साधुः । 'दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बल-
वत्यपि' (इति मेदिनी) ॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।

विशेषेणोद्यते स्म । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) । 'व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधे-
यवत्' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः ॥

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैण गर्भे

भ्रूण्यते । 'भ्रूण आशायाम्' (बु० आ० से०) । घञ्
(३।३।१८) । 'भ्रूणः स्त्रीगर्भेऽभिधेयः' (इति मेदिनी) ।
स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्-' (४।१।८७) इति नञ् ।
स्त्रैणश्चासौ गर्भश्च । शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् ॥

वाणो वलिसुते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थ्य-
न्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'वाणः स्याद्रोस्तने दै-
त्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलझि-
ण्ड्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीलने' (भ्वा० प० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु
च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः ।

गण्यते । 'गण संख्याने' (बु० उ० से०) । घञ् (३।
३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमथे सङ्घे
संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो ह्युतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४६ ॥

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।
६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्पापणे धने ।
ह्युते विक्रय्यशाकादेर्वद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ' इति धरणिः ॥

मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके गुणः ।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (बु० उ० से०) । घञ्
(३।३।१९) 'शुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये ।
त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां
च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ४७

क्षणोति । 'क्षण हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणो व्यापारशून्यत्वमुहूर्तोत्सवपर्व-
सु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (बु० उ० से०) । घञ् (३।३।
१८) । 'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ
ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने' (इति मेदिनी) ॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ४८

कृच्छति । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेश्व'
(उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के संध्यारा-
गेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ।
अरुणातिविषादयामामज्जिष्ठात्रिभृतासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थानुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थानुः कीले हरे
पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कृवृजृसि-

(उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढ-
कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे ।
स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' (इति मे-
दिनी) ॥

रवे रणः ।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्'
(इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

ग्रामं नयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्सू-'
(३।२।६१) इति क्तिप् । 'अग्रग्रामाभ्याम्-' इति णत्वम् ।
'ग्रामणीर्भौगिके पत्यो प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणी-
नीलिकायां च ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'ग्रा-
मीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्धूतेऽभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥

ऊर्णा मेवादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भुवौ ।

ऊर्णांति । 'ऊर्णञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) ।
'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना
शशोष्मृगादिग्रहः ॥

हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति ङीष् ।
(हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णादनुदात्तात्-' (४।१।३९)
इति ङीष् । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्वत्भेदयोः ।
सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरति । 'हृञ्श्यास्त्या-' (उ० २।४६) इतीनच् ।
'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले लभिधेयवत्' (इति मे-
दिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ।

तिष्ठति । 'रास्त्रासास्त्रा-' (उ० २।१५) इति साधुः ।
'स्थूणा स्यात् सूर्या स्तम्भेऽपि वेश्मनः' (इति मेदिनी) ॥

तृणे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'वितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) ।
'तृषिशुषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्षणम् । 'घृण दीप्तौ' (त० उ० से०) । मिदाद्यङ्
(३।३।१०४) ॥

१ विश्वे नकारात्प्राक् रेफादर्शनेन ग्रामोऽस्त्यस्याः-इत्य-
नेकार्थकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'ग्रामिणी' इत्येव पाठोऽनुमी-
यते ॥ २-—'भुवौ' इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति
द्वितीया इति स्वामी ॥

विपणपथे च विपणिः

विपण्यते । अस्यां वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'आपणे पण्य-
वीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी ।

वरुणस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-
रुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) 'करेणुर्गजयो-
पायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । 'के रेणुरस्येति
वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति
रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्रव्यते, द्रवति वा । 'डु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'डुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते
काञ्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) ल्युट्
(३।३।११३) । भावे (३।३।१११) वा । 'शरणं गृहर-
क्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

श्रीपर्ण कमलेऽपि च ।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्भार्योः क्लीवे पद्मा-
क्षिमन्थयोः' इति रभसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीवे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥

तैजयति । 'तिज निशान्ते' (भ्वा० आ० से०) । 'ति-
जेर्दाष्वश्च' (उ० ३।१८) इति क्लृप्त् । 'तीक्ष्णं सामुद्रल-
वणे विषलोहाजिमुष्कके । क्लीवं य (ज) वाग्रजे पुंसि तिग्मा-
त्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'भवेदभिमरो युद्धे बले
खबलसाध्वसे' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमीयतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७)
कर्तरि (३।३।११३) भावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'प्र-
माणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ
च क्लीबैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थेऽप्रत-
बन्धि च नाख्यगीतप्रभेदयोः । पुमाञ् शूद्राविशोः पुत्रे वा-
नरादौ च कीर्त्यते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युट्
(३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ ।**घण्टापथे**

सम्यक्संस्पर्शनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे
ल्युट् (३।३।११७) ॥

अथ वान्तात्रे समुद्धरणमुच्चये ॥ ५५ ॥

सम्यग् उद्ध्रियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे
(३।३।११५) वा । 'भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरण-
मुच्चये' इति रभसः ॥

अतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।

व्यस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । चानश् (३।
२।१२९) । 'असोरहोपः' (६।४।१११) । 'उपसर्ग-
प्रादुर्-' (८।३।८७) इति षत्वम् । यत्तु-वेवेष्टि । विषाणम् ।
विषेः शानच्—इति मुकुटः । तन्न । शपः श्रौ सति 'श्रौ'
(६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामज-
शृङ्गां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीवं त्रिषु शृङ्गेभ-
दन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रवणः कमनिम्लोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'पृङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः कमनिम्लोर्व्यां प्रहे च स्याच-
तुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति
धरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । कमनिम्लमवीभागोदारप्रहेषु
च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीर्णं निचिताशुद्धौ

संकीर्यते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्यजयः ।
'संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ईरिणं शून्यमूषरम् ।

कृच्छन्ति यस्मिन् । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अतः
किदीच' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तूषरे शून्ये' (इति
मेदिनी) ॥३॥ इदादिरपि । 'ईरिणं निराश्रये भूभागे कथि-
तमूषरे' इति ह्रस्वादावजयः ॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यौ विवस्वन्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मनुप् (५।२।९४) । 'विवस्वांस्तु
सुरे सूर्ये तन्नगर्या विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

१—स्वतो नतु वाच्यलिङ्गतया—इति स्वामिग्रन्थावलोकनेन
'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते । तथाच 'त्रिषु' इति विषाणशब्द-
स्यैव विशेषणम् । अत एव 'प्रवण' शब्दव्याख्यायां—त्रिविलेके
संकीर्णं यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥ ५७ ॥

सरो गमनमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वांस्तु नदे चावधौ ना, न्यवद्रसिके, खियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवी-गोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ

गरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शक्नोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः । 'भासौ भासि समाख्यातो गोष्ठकुट्टग्रयोः' इति विश्वः ।

अभ्युत्पातौ धूमकेतू

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो बहवुत्पातग्रह-भेदयोः' इति विश्वः ॥

जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥

जीवनं मुञ्चति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जीमूतोऽद्वौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृग्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो ब्राते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ ।

प्रियतेऽनेन । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृग्रो हतिः' (उ० १।९४) । 'मरुदेवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच (३।१११) ॥

भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ५९ ॥

विभर्ति । 'डुभृच् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भरति । 'भृच् रणे' (भ्वा० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) । 'भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यात्त्रिषु धातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूच् पवने' (क्या० उ० से०) । 'हसिमृग्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ वहिन्ने च गृहस्थाने च वाससि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाग्र्यते । अनेन वा । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा०

उ० से०) । 'चायः क्रिः' (उ० १।७४) इति तुः 'केतुर्ना रु-क्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥

सूयते स्म । 'षुच् अभिषवे' (वा० उ० अ०) । सौति स्म वा । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२, ४।७२) । 'सुतः स्यात्पार्थिवे पुत्रे ह्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) स्थश्चासौ पतिश्च । 'स्थपतिः कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

भुवं विभर्ति । 'डुभृच्' (जु० उ० अ०) क्तिप् (३।२।७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्ष-त्रियेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥ ६१ ॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' (उ० १।७२) किच् । 'ऋतुर्मा-सि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः ॥

विष्णावव्यजिताव्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिषवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरौ त्रिषु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे लभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

सुवति स्म, सूयते स्म वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'सूतस्तु सारथौ तद्विण क्षत्रियाद्वाहणी-सुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिषु' (इति मे-दिनी) ॥

व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अञ्जू' (ह० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः । 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।

क्षदति । 'क्षद' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिषदादिभ्यः संज्ञायां

चानिदौ' (उ० २।९४) । 'क्षत्ता शूद्राक्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथी । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्यवार्तयोः ॥ ६३ ॥

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तोऽवसरे भावे कार्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।

आनृत्यन्त्यत्र । 'वृत्ती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

कृतोऽन्तो येन, यस्य वा ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्वृणाः ।

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ६५ ॥

आदिना पित्तादिग्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशुकादिग्रहः । तद्वृणा गन्धादयः । गैरिकादिः । दधाति, धीयते वा 'धाव्' (जु० उ० अ०) । 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व-' इति पूर्वविशेषणम् । 'शुद्धान्तोऽन्तःपुरे शुद्धकक्षाभेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥

कासू सामर्थ्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया । 'शक् शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्त्यायुधेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥

मूल्यते । 'मूर्त्ता मोहादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

विस्तारवह्योर्व्रततिः

व्रजन्ती ततिरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्रीभोजस्तु 'व्रज' धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुलकादतिः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः ।

वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिवसि-' (उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी) ॥

क्षयार्चयोरपचितिः

अपचीयते । क्तिन् (३।३।९४) । अपचाय्यते स्म वा ।

'चायृ पूजादौ' (भ्वा० उ० से०) । 'चायः चिः क्तिनि' (वा० ७।२।३०) इति चिः । 'भवेदपचितिः पूजाव्ययिष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥

सननम् । 'पणु दाने' (त० उ० से०) । सानं वा । 'पोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूतिजृति-' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु—'सनः क्तिचि' (६।४।४५) इति नलोपादनयोः सातिः सन्तिश्च—इति मुकुटो व्याख्यत् । तत्र । क्तिचः कर्तरि विधानाद्भावकर्मणोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । 'क्ति-त्रावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥*॥ आङ् कृच्छतेः क्तिनि 'उपसर्गादति-' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित् ॥

जातिः सामान्यजन्मनोः ।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'जनसन-' (६।४।४२) इत्यात्मम् । 'जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिर्जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिण्योरपि' इति विश्वः । 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलवयोश्च सामान्यच्छन्दसोरपि । जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते । 'रीङ् स्रवणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति । 'री ऋतिरेषणयोः' (त्रया० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । रयणम् । क्तिन् (३।३।९४) वा । 'रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिटारकूटयोः' इति विश्वः ॥

ईतिर्दिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥

इयतेऽनया । 'इङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । डिम्बो विहवः । 'ईतिर्दिम्बे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिषट्सु च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपृ व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । क्तिन्नावादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) । 'प्राप्तिर्महोदये । लाभेऽपि च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रेता त्वग्नित्रये युगे ।

त्रीन्भेदानिता । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

१—'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः पडेता ईतयः स्मृताः' इति स्वामिमुक्त्यौ ॥

वीणाभेदेऽपि महती

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे रा- (प्रा)ज्ये तु स्थानपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वा- व्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥
नदीनगर्थोर्नागानां भोगवती

भोगोऽस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोगवती नागपुरीनयोरहौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

अथ संगरे ।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः ॥ ७० ॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः ॥

जगती जगति छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

गच्छति । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । यद्वा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६।१। ७१) 'जगत्स्याद्विष्टपे क्लीबं ना वायौ जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वाद- शाक्षरपादे ॥

पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमम्

पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् 'पङ्क्तिर्विशति-' (४।१।५९) इति साधुः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पङ्क्तिर्दशाक्ष- रच्छन्दोदशसंख्यादिषु स्त्रियाम्' इति (मेदिनी) ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा०

१—'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गायत्र्यु- ष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्क्तिः । 'पङ्क्तिश्छन्दो दशापि स्यात्' इति कचित्पाठः—इति पीयूष- व्याख्या ॥

प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्यं प्र- भावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पतति । 'पत्लु गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (७।३। १७४) । 'पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभ्यश्चप- श्वपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गरु- न्मूले च ॥

प्रकृतिर्यौनिलिङ्गे च

प्रकुरुते । क्तिच् (३।३।१७४) । क्तिन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौ- रवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।

'भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा । चतस्रो वृ- त्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः । 'वृत्ति- विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः ॥

सिकताः स्युर्वालुकापि

सिच्यते । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलकादत- च् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिकतिले बाहुलकायां तु भूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

वन्यते स्म । 'वनु याचने' (त० आ० से०) क्तः (३।२। १०२) । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानित्यादिद् । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'वनिता जातराग- स्त्री स्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मेदिनी) ॥

गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुप् रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा रक्षा च दीर्णं च विवरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिव्यवकरस्थाने कारागारे च र- क्षणे' (इति मेदिनी) ॥

धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥

धरणम् । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'धृतिर्योगान्तरे धैर्यं धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः ॥

१—पक्षभेदौ द्वौ । एको मासार्थः । अपरः पक्षवयवः । तयोर्मूले पक्षतिः इति पीयूषव्याख्या ॥

वृहती क्षुद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि ।

वर्हते । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'वृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्ट-
कार्या च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेद-
योः' इति विश्वः ॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्च

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः ।
'वास उपसेवायाम्' (जु० उ० से०) वा । क्तः (३।३।
१७४) । 'वासिता करिणीनायैर्वासितं सुरभीकृते । ध्वा-
नमात्रे खगारावे वासितं वल्लवेष्टिते' इति विश्वः ॥*॥
स्वामी तु (वासिता इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र
'वाश्च शब्दे' (दि० आ० से०) ॥

वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः ।
'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः । (वृत्तिमन्त्री-
रुजोर्वार्ता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्तं फ-
ल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति धरणिः ॥

अप्सु च घृतामृते ।

घ्रियते । जिघाति वा । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' (जु० प० अ०) ।
'अजिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्लीवं
प्रदीप्ते लभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ न मृतं मरणमत्र ।
'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयाचिते च
मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलधौतं रूप्यहस्त्रोः

कलो मलो धौतोऽस्य । 'कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च
नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥

निमेयति । 'जि मिदा लेहने' (दि० प० से०) ।
'जीतः क्तः' (३।२।१९७) । संज्ञापूर्वकलान्न नलम् ।—
'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोः

श्रूयते स्म । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) ।
क्तः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम् ।

अकारि । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।
१०२) । 'शक्तौ निवारणे तृती पर्याप्तं स्याद्यधेप्सिते' इति
रुद्रः । 'कृतं युगेऽलमर्थं स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति
मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥

अतीवाधीयते स्म मनसि । 'डुधाच्' (जु० उ० अ०) ।
'दधातेहिः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः । अभवत् । 'भू' ।
'गल्यर्था-' (३।४।७२) । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ जन्तौ
क्लीवं त्रिपृचिते । प्राप्ते वृते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना ।
कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृत्तु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) ।
'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गल्यर्था-' (३।४।७२)
इति क्तः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृत्तोऽधीतेष्वतीतेऽपि
वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीवे छन्दश्चारित्र्यवृत्तिषु'
(इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने
पृषत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वल्लकीभेदे
राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाश्च्रेष्ठे वाच्यवत्'
(इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्विहिते त्रिषु ।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(ह)ष्टगर्हितयोरपि'
(इति मेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिका-
काष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च । क्लीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति
मेदिनी) ॥

रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा । 'रज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।
'पृषिरजिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतश्च । 'रजतं
रजने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'द्युतिमभिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८)
इति क्तिप् । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । लुक्
(६।१।७१) । 'जगत्स्यात्पिष्टे क्लीवं वायौ ना जंगमे त्रिषु'
(इति मेदिनी) ॥

रक्तं नील्यादि रागि च ।

रजति । रज्यते वा । 'रज रागे' (भ्वा० प० अ०) ।

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः । ‘रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कुमे ताप्रे प्राचीनामलकेऽसृजि’ (इति मेदिनी) ॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते स्म । ‘दैप् शोधने’ (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

वद्वार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥

सीयते स्म । ‘पिब् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘सितमवसिते च वद्धे धवले त्रिषु शर्करायां स्त्री’ (इति मेदिनी) ॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते स्म । ‘णीज्’ (भ्वा० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२) । मर्षिणि क्षन्तरे ॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्कियते स्म । ‘संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्य-
लिङ्गकः । क्लीवं तु लक्षणोपेते’ (इति मेदिनी) । लक्षणेन उ-
पेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥ ८१ ॥

न अनन्तोऽस्य । ‘अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभाप-
थ्यापावर्त्यलमलीषु च । विश्वंभरागुह्योः स्यादनन्तं सुर-
वर्त्मनि’ (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हृष्टे प्रतीतः

प्रतीयते स्म । ‘इण् गतौ’ (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु’ इति रभसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे ।

अभिजायते स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘अभिजातः कुलीने स्यान्व्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु’ इति मेदि-
नी) । बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । ‘विजिर् पृथग्भावे’ (जु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ‘विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)’ (रु० उ० अ०) वा । ‘विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु’ (इति मेदिनी) ॥

मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥

मूर्छति स्म । ‘मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः’ (भ्वा० प० से०) ।

१—इदमसंगतम् । ‘आदितश्च’ (७।२।१६) इतीगिणेषधस्य दुर्वास्त्वात् । तस्मात्—मूर्छा संजातास्य । ‘तदस्य संजातम्—’ (५।२।३६) इतीतचू—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव स-
म्यक् ॥

‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘मूर्ते स्यान्निषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि’ (इति मेदिनी) । ‘मूर्छितमपि सोच्छ्रये च मूढे च’ (इति मेदिनी) ॥

द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ

शुच्यते स्म । ‘ईशुचिर् पूतीभावे’ (दि० उ० से०) । (क्तः) (३।२।१०२) । ‘श्वीदितः-’ (७।२।१४) (इतीगिणेष-
धः) । ‘शुक्तं पूताम्लनिष्ठरे’ (इति मेदिनी) । ‘मृन्मयादि-
शुक्तौ भाण्डे सगुडं क्षौद्रकाजिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं
शुक्तं चुक्रं तदुच्यते’ इति वैयकम् ॥

शितौ धवलमेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वा । ‘शिन् निशाने’ (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । क्तिच् (३।३।१०४) वा । ‘नि-
शितेऽपि, शितिभूजं नासितासितयोस्त्रिषु’ (इति मेदिनी) ॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ॥ ८३ ॥

अस्ति । ‘अस भुवि’ (अ० प० से०) । ‘लटः शतृ-’ (३।२।१२४) । ‘श्रसोरलोपः’ (६।४।१११) । ‘सन् साधौ
धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्युसयोः स्त्रि-
याम्’ (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । ‘डुकृञ्’ (त० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । ‘पुरोऽव्ययम्’ (१।४।६७) इति गतित्वम् । ‘नमस्पु-
रसोः-’ (८।३।४०) इति सत्वम् । ‘पुरस्कृतोऽभिशास्त्राग्र-
स्ताप्रेकृतपूजिते’ (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मात् । ‘निवातो दृढसंनाहे
निवासे वातवर्जिते’ इत्यजयः ॥

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिताः

उच्छ्रियति, उच्छ्रियते स्म वा । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ (भ्वा० उ० से०) । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । ‘उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः’ (इति मेदिनी) ॥

उत्थितास्त्वमी ।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्नाः

उत्तिष्ठति स्म । ‘गल्यर्था-’ (३।४।७२) इति क्तः । ‘उत्थितं
स्यान्निषूपने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि’ (इति मेदिनी) ॥

आहतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

आद्रियते स्म । ‘हृद् आदरे’ (तु० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

इति तान्ताः ॥

१—अस्यात्रोद्देशः प्रामादिकः । अत्र मूर्तशब्दोपादानाभावात् ॥

२—‘निशितेऽपि’ इत्युक्तिः शितशब्दार्थत्वात्प्रकृतानुपयुक्ता ॥

अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्थते । कृच्छति वा । 'कृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उषिकुषिगातिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्चायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ('अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने') (इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

तीर्थते । अनेन वा । 'तृ प्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं जलावतारः । 'निदानमुपायः'—इति मुकुटः ॥

समर्थस्त्रिषु शक्तस्थे संवद्धार्ये हितेऽपि च ।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्चायाम्' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥

दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥

विथ्यतेऽनया । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । 'वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

आस्थानीयत्वयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयलापेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः ।

प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् । अनेन वा । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानाबुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥

अब्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥

अपो ददाति । 'अतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः । 'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः ॥

अपवादौ तु निन्दाज्ञे

अपोद्यते । अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा-

विश्रम्भयोरपि' (इति मेदिनी) ॥३॥ मुकुटस्तु 'अपवादः' इति पठित्वा 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ सुतवान्धावौ ।

दायमत्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा आदत्ते । 'डुदाच्' । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । दायस्य-आदः । 'दायादस्तु भवेत्पुंति सपिण्डे तनयेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

पादा रश्म्यङ्कितुर्याशाः

पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज-' (३।३।१७) इति घञ् । 'पादौ बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राश्चकास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥

तमो नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । क्तिप् (वा० ३।२।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः' (इति मेदिनी) ॥

शादो जम्बालशष्पयोः ।

शद्यते । अनेन वा । 'शदू शातने' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ् । जम्बालः पङ्कः शष्पं बालतृणम् ॥

सारावे रुदिते ज्ञातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥

आक्रन्दनम् । आक्रन्दति । आक्रन्द्यतेऽस्मिन् । आक्रन्दयति वा । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०) । 'आडः क्रन्द शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'पद विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राण-स्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सूदः स्याद्यज्ञने त्रिषु ।

सूद्यते । सूद्यति वा । 'सूद क्षरणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् । (३।१।१३४) वा । 'सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च' इति विश्वः ॥

गोष्ठाव्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विदू लामे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु

१—'सारावे' इति रुदितविशेषणम् । ज्ञातरि पाणिग्राहका-न्तस्य विजिगीषो रक्षितरि—इति पीथूषव्याख्या ॥

विन्देः संज्ञायाम्' (३।१।१३८) इति शः । 'गोविन्दो वासु-
देवे स्याद्वाध्वक्षे वृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ ९१ ॥

आमोदनम् । आमोदयति वा । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ०
से०) स्वार्थण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।
१३४) वा । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ म-
दनम् । अनेन वा । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनु-
पसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभ-
दानयोः' (इति विश्वः) ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम् ।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।७६) । तुक् (६।१।७१) । वृषोदरादिः (६।३।१०९) 'क-
कुदत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्रा-
धान्ये स्वार्थे ण्यच् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद ज्ञाने' (अ० प०
से०) । 'विद चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादिक्तिप्
(वा० ३।३।१०८) । 'संविद् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञान-
संगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे' (इति मेदि-
नी) । क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा आजिर्बुद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत्

उपनिषदनम् । उपनिषीदति श्रेयोऽस्यां वा । 'षट् विशर-
णादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ।
'भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यादतौ वत्सरे शरत् ।

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) 'शृद्भसो-
ऽदिः' (उ० १।१।३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति
मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु ॥ ९३ ॥

पदति । 'पद स्थैर्ये' () । पयति वा । 'पद
गतौ' (दि० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भावक-
मेकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकलादुद्भवावः । 'पदं शब्दे च
वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोर-
ङ्गवस्तुनोः' इति विश्वः । श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुल्लिङ्गः कि-
रणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितसेवित-' (६।१।१४५) इति
साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वरे गवां च गतिगोचरे' इति
विश्वः (मेदिनी) ॥

प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति
साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी)

त्रिषु

आदान्तात् ॥

इष्टमधुरौ स्वादू

स्वदते । 'ष्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवा-
पा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति
मेदिनी) ॥

मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥

म्रयते । 'म्रद मर्दने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथिम्रदि-'
(उ० १।२८) इति क्तुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच्
(३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरो-
गिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्यादस्तिजात्यन्तरे शनौ' (इति
मेदिनी) ॥

द्वौ तु शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ

शरदि भवः । 'संधिवेला-' (४।३।१६) इत्यण् । 'शार-
दोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जा-
तनूतनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्रादयो गता-' (वा०
२।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च वृष्टे'
(इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामो वटश्च न्यग्रोधौ

न्यक् रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' (ह० उ० अ०) । 'क-
र्मण्यण्' (३।२।११) । 'न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमी-
तरौ' (इति विश्वः) ॥

उत्सेधः काय उन्नतिः ।

उत्सेधनम् । अनेन वा । 'विधु गलाम्' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३।३।१८, १९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो
धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ ।
'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो
वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः । परित आ-
ह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतो बद्धशिक्यं स्कन्धबाह्यं काष्ठं
'कावडी' इति ख्यातम् । यन्तु—'उपसर्गस्य-' (६।३।

१२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तत्र । वधश्चदस्या-
वन्तत्वेनाधयन्तत्वात् ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायानुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधाब्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे धोः
किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः
पुमांश्चित्प्रीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने'
(इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा ।
समाधानम् । अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिर्ध्याननीवाकनि-
यमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना समर्थने ।
ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' ।
(इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (भ्या० प० अ०) । घञ्
(३।३।९९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्यादोषोत्पादे विनश्वरे ।
मुख्यानुयायिवाले च प्रकृतस्थानिवर्तने । अनुबन्धी तु हि-
क्वायां तृष्णायामपि' (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकमनु-
याति यः शिशुः । प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विण्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) ।
'पृमिदि-' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या-' (६।१।१६)
इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्ष-
से' इति विश्वः ॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥ ९९ ॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः । 'अव-
धिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२) । 'वि-
धिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-
धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । 'बुधः कवौ रौहिणेये' इति विश्वः ॥
वर्धते स्म । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्था-

(३।४।७२) इति कः । 'वृद्धौ जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबं तु
शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०० ॥

कं शिरो दधाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।
पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-
वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो
भिदि' (इति मेदिनी) ॥

देशे नदविशेषेऽवधौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।

स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः
संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां
च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वैमथुदेशावि-
नदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डुधाब्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप-'
(३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ते ऋद्धौ च प्रकारे वेतने
विधौ' इति विश्वः । विधौ विधाने ॥

साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥

साध्नोति । 'साध संसिद्धौ' (खा० प० से०) 'कृवापा-'
(उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्बाधुपिके चारौ सजने चाभिधेय-
वत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया स्तुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्च'
(उ० १।८३) इत्युः । 'वधूः स्तुषा नवोडा स्त्री भार्यापृक्काङ्-
नासु च । शय्यां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं सुही ।

सुधु धीयते । 'डुधाब्' (जु० उ० अ०) । 'धेद्' (भ्वा०
प० अ०) । 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा
गङ्गेष्टकाचूर्णं सुही चामृतमूर्वयोः' इत्यजयः ॥

संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधाब्' (जु० उ० अ०) । 'आ-
तश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्क्षायाम्' (इति मे-
दिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कलिपाटि-'
(उ० १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मये पु-
ष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवशोके मधुदुमे' इति
विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि ।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (जु० उ० से०) । पचा-
द्यच् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे क्लीवं चक्षुर्हानेऽभि-
धेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात् ॥

समुन्नद्धौ पण्डितमन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥

समुन्नद्धते स्म । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः
(३।२।१०२) । 'समुन्नद्धः समुद्भूते पण्डितमन्यदत्तयोः'
इति विश्वः ॥

ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्य । 'ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्दे-
शे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः ॥

अथावलम्बितः ।

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः

अवलम्बित आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा । अवष्टब्धते स्म ।
'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः)
वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाचा-' (८।३।६८) इति षः ।
'अवष्टब्धोऽविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते' (इति मे-
दिनी) ॥

प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'विधु संराद्धौ' (दि० प०
से०) 'गल्याम्' (भ्वा० प० से०) । कर्तरि (३।४।७२) क-
मेणि (३।२।१०२) वा क्तः ॥

इति धान्ताः ॥

सूर्यवह्नी चित्रभानू

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भानू रश्मिदिवाकरौ ।

भाति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'दाभाभ्यां जुः'
(उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातृदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

पृथक्कार्यो जनः शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥

प्रावाणौ शैलपाषाणौ

प्रसते । 'प्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽ-
पि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तौ'
(भ्वा० प० से०) 'शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३।
२।७६) । प्रश्वासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥
'पत्री रयेने रथे काण्डे खगद्वरयिकाद्रिषु' इति विश्वः ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ

शिखरमस्ति ययोः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥

शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥ १०६ ॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इतीनिः ।
व्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे
केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुकुटे पुंसि शिखादत्यन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

प्रतियत्तावुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा०
आ० से०) । 'यत निकारादौ' (जु० उ० से०) वा । 'य-
जयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियत्तश्च संस्कार-
लिप्सोपग्रहेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहो वन्दी-
ग्रहणादिः ॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीदति । सादयति वा । 'षट् विशरणादौ'
(भ्वा० प० अ०) । 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति
णिनिः । ग्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी सुरंगमातङ्गर-
थारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५)
इतीनिः ॥

कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्च'
(३।३।१२१) इति घञ् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३३) इति
वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले ह्यातौ जन्मभूम्यां कुलव्रजे' इति
विश्वः ॥

अथ हायनाः ।

वर्षार्चिर्वाहिभेदाश्च

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) ।
'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) वा । 'हृश्च व्रीहिकालयोः'
(३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्वा-
हिभेदयोः' (इति मेदिनी) । वर्षोऽब्दम् । अर्वा रश्मिः ।
व्रीहिभेदो नीवारादिः, इति मुकुटः । पट्टिकः, इति स्वामी ॥

चन्द्रादयर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥

विरोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्ते-
तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस्य
तनयेर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

केशेऽपि वृजिनः

वृज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः क्तिच्'

(उ० २।४७) इतीनन् । 'वृजिनं कलमपे क्लीवं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रभसः ॥

विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ।

विश्वं कर्मास्मात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिर्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च १०९

अतति 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च' इति धरणिः ॥

शक्रौ घातुकमत्तेभौ वर्षुकाब्दो घनाघनः ।

हन्ति । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) 'हन्तेर्षथ' (वा० ६।१।१२) इति पचायचि द्विलम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघटने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥

अभिमानम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'मीच् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'मीनाति-' (६।१।५०) इत्यात्वम् । आदिना कुलपशुगुणादिग्रहः ॥

घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ।

हननम् हन्यते वा । 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं वायं घनो मुक्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरौ' इति धरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इणसिजि-' (उ० ३।२) इति नक् ॥

राजा मृगाङ्गे क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥

राजति । 'राज् दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ

अवश्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यक-' (३।३।२७०) इति, ब्रह्मादित्वात् (३।१।१३४) वा णिनिः । ववयोरैक्यम् । 'वाणिनिर्नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्वन्त्यामपि वाहिनी ।

वहति । ब्रह्मादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

१—वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हैमे तु अन्तस्पादौ पठितः ॥ एवं वाहिनीशब्दोऽपि ॥

हादिन्यौ वज्रतडितौ

हादतेऽवश्यम् । 'हाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥

वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥

अवश्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः । 'कामिनी भीरुवन्दयोः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मेदिनी) वन्दा वृक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सूनाधोजिह्विकापि च ।

सवनम् । सूयते वा । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१०२। वा०) क्तः । 'खादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदित्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्) । 'सूनाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्वातले वधालये' इत्यजयः । 'सूनें प्रसवपुष्पयोः' । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डिकयोरपि' (इति विश्वः) ॥

क्रतुविस्तारयोस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११३ ॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८, १९) । 'वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि । वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुनपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) मन्दे मूढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः' इत्यजयः ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

बृंहति । 'बृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'बृहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१।४६) इति मनिन् । 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे' (इति मेदिनी) ॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम् ।

'गन्ध मर्दने' (जु० आ० से०) । भावादौ ल्युट् । 'गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः ॥

आतञ्जनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

'तञ्जु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थं तक्रादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा । जवनं वेगः । आप्यायनं तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।

व्यज्यते । अनेन वा । ल्युट् (३।३।११३, ११७) । 'व्य-
ञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेष्वपि च' (इति मेदिनी) । नि-
ष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) ।
'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यालनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प०
अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'उद्यानं
वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति धरणिः ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५)
च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे' (इति
मेदिनी) ॥

क्रीडादावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

दीव्यतेऽनेन । 'दितु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावक-
रणदौ ल्युट् । 'देवं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि ।
अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेऽपि च ।

'उत्थानमुद्यते तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । ('प्राङ्गणो-
द्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः') (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं
कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्त्रुवाने च
शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके'
(इति मेदिनी) ॥

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११८ ॥

विरुद्धमुत्थानम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति
समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

'पाथ संसिद्धौ' (खा० प० से०) । भावकर्मकरणदौ ल्युट् ।
'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमे-
द्भापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपकरणं साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।

'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) स्वार्थण्वन्तः । भावादौ
ल्युट् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२० ॥

वैयस्तिः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । भावादौ ल्युट् ।
'व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले

पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी) । कामजे
दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थ-
दूषणादौ ॥

पश्माक्षिलोन्नि किंजल्के तन्त्रवाद्यंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भा० प० से०)
कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसू-
क्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भा० प० से०) ।
बाहुलकात्कनिन् । 'पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवा-
दिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति
धरणिः ॥

वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२१ ॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'वृत्तु वर्तने' (भा० आ०
से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमर्हति । 'शालीनकौपीने अष्टष्टाकार्ययोः' (५।२।
२०) इति साधुः । 'कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः'
इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते ।

मिथुनमेव । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । मिथुनस्येदं वा ।
'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याडिः ॥

प्रधानं परमात्मा धीः

प्र धत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधान् कर्तृकर-
णादौ ल्युट्' (३।३।११३, ११७) । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे
प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च ह्रीबमेकत्वे तूत्तमे सदा'
(इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युट् (३।३।११३, ११५, ११७) ॥

प्रसूनं पुष्पफलयोः

प्रसूयते । 'पुञ् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । 'सुजो
दीर्घश्च' (उ० ३।१३) इति नः ॥

निधनं कुलनाशयोः ।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१)
इति क्युः ॥

क्रन्दने रोदनाहाने

'क्रदि आह्वाने रोदने च' (भा० प० से०) । भावे (३।
३।११५) ल्युट् ॥

वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेवने' (भा० प० से०) ।
मनिन् (उ० ४।१।४५) । 'वर्ष्म देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु
स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहत्विद्रुप्रभावा धामानि

दधाति । धीयते वा । 'डुधाव्' (जु० उ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । 'धाम' शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे ।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥

लक्षयते । अनेन वा । 'लक्ष दर्शने' (जु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' चुरादिः । करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युट् । 'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्याद्वाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२५ ॥

आराध्यतेऽनेन । 'राध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) ॥

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेऽपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) । 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः ॥

रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितव्यर्थो वा, रमन्तेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (उ० ३।१४) इति नः । 'नेङ् वशि-' (७।२।८) इति नेङ् । 'णेर-निटि-' (६।४।५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥

वन्यते । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'वनु याचने' (त० उ० से०) वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'क्लीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति । तल्यते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तलिपुलिभ्यामिन्' (उ० २।५३) । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—अस्य सूत्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्यत्वेनात्रोपन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तलिपुलिभ्यां च' इत्यत्र पाठ उपलभ्यते ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे ।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समति । 'पम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशासनमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति वा । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' इति मेदिनी ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुपिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् 'पिशुनं कुक्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचककूरयोस्त्रिषु । पृष्ठायां पिशुना स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनानावूनगह्यौ

जहाति । हीयते स्म वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गह्योनयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयति । न्यूनयते स्म वा । 'ऊन परिहाणे' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । यत्तु—'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । चुरादिष्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चैगुपधत्वाभावात् । 'न्यूनं गह्योनयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ ।

तरो वलं जवो वास्यास्ति । 'अस्माया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रता अपि ॥ १२८ ॥

अभिपद्यते स्म । 'गल्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिद्रुते ग्रस्ते विपद्रुते' इति विश्वः ॥

इति नान्ताः ॥

कलापो भूषणे वह्ने तूणीरे संहतेऽपि च ।

कलामाप्नोति । 'आपू व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) कला आप्यतेऽनेन वा । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ वह्ने काव्यां भूषणतूणयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावे घञ्' (३।३।१८) । 'हलश्च'

१—अत्र 'स्म' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विधानाभावात् ॥

(३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥

गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।

वृषं धर्मं न कम्पयति । 'कपि किञ्चिच्चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'अंहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतिः । वृषा-द्धर्मादाकम्पयति दुष्टान्, इति वा । यद्वा वर्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्ववदिः (उ० ४।१४४) । वृष-श्चासावाकपिश्च । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस्य । यद्वा वृषरक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'अन्वेषामपि-' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्ण इन्द्रस्याकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । अन्तर्भावितप्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्नोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानिलत्वान्न तुक् । परशब्दस्येष्ट-वाचित्वादियङ् बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घः (६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः । 'वृषाकपिः पुमान्कृष्णे शंकरे जातवे-दसि' (इति मेदिनी) ॥

बाष्पमूष्माश्रु

वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः' (अ० आ० अ०) मृग्यादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥

तलपं शय्यादृदारेषु

तल्यतेऽस्मिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खष्पशिल्प-' (उ० ३।२८) इति साधुः । वक्ष्यमाणम्,

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपल-भ्यते ॥ २—बाष्पं मेदिन्यामन्तस्थादौ पठ्यते । अत एव गोवर्ध-नाचार्यैरपि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्याद्याऽन्तस्थादित्रय्यायां लिखिता । हेमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ ३—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्त्या पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमष्टे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनीतस्तल्पस्य ङीबतायाः प्रतीतेः ॥

'अब्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अष्टो-ऽष्टालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेदति । विद्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) । 'विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥

भेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापने च-' (२।२।४) इति समासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो हरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।

कच्छे कच्छं वा पिबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गति कारकोपपदा-' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीप् । 'कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः ॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुत्तिसते वाच्यलिङ्गकः १३२

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते । रिफति वा । 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । पचा-द्यञ् (३।१।१३४) वा ॥

इति फान्तः ॥

अन्तराभवसत्त्वेऽभ्वेगन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तत्र । लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः । यद्वासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम्'—इति स्वामी । तच्चिन्त्यम् । 'गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकि-लतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदि-नी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) शक-न्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥

कम्बुर्ना वलये शङ्खे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' () मृग्यादिः (उ० १।३७) 'कम्बुः शङ्खे स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी) ॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३३ ॥

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंवद्वत्वेऽपि पूर्वजान् ।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (उ० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वप्रागाद्ययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'प्राक् पूर्वमग्रतः' इति धरणिः ॥

इति वान्ताः ॥

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (उ० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।११) । पचायच् (३।१।१३४) वा । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेस्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भं त्रिवृति गुग्गुले' इति विश्वः ।

डिम्भौ तु शिशुवालिशौ ॥ १३४ ॥

डिम्भयति । 'डिमि संघाते' जुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ

स्तम्भाति । 'स्तम्भु रोधने' (सौत्रः) पचायच् (३।१।१३४) । भावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (उ० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१७८) डुः । 'शंभुः पुंस्ति महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिभ्रूणाभका गर्भाः

गिरति । 'गृ निगरणे' (उ० प० से०) । गृणाति । गीर्यते वा । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'अतिगृभ्यां भन्' (उ० ३।१।५२) । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ पनसकण्टके' (इति मेदिनी) ॥

विस्त्रम्भः प्रणयेऽपि च ॥ १३५ ॥

विस्त्रम्भणम् । विस्त्रम्भ्यतेऽनेन वा । 'स्त्रम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'विस्त्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्गैर्यौ दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।

'दुन्द' इति शब्देन उभति । 'उभ पूरणे' (उ० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१।२०) इतीन् । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । यद्वा 'दुन्द' इति हलन्तस्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेदयोश्च ह्यक्षे विन्दुत्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

१—पूर्वगन्धर्वशब्दौ विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हेमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥ २—अक्षे विन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्वापदी हारिता' इति स्वामिमुकुटानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यः ॥

स्यान्महारजने क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान् ॥ १३६ ॥

कुसुम्भयति । अनेन । वा 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ठादिः) । पचायच् (३।३।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२९) इति घञ् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इस-जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा नाभयति । स्वार्थण्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४।१।३९) । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रिषां कस्तूरिकामहे' (इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।

सुष्टु रभते, रभ्यते वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । 'सुरभिः शलकीमातृभित्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीवं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु । (वि-ह्यते सन्निवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमानयम्)' (इति मेदिनी) ॥

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये । यस्यां वा । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा । 'स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः ॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि वल्लभः ॥ १३७ ॥

वल्लते । वल्लयते वा । 'वल्ल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'रात्तिवल्लभ्यां च' (उ० ३।१।२५) इत्यमच् । 'वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सलक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भान्ताः ॥

किरणप्रग्रहौ रश्मी

अश्रुते । अनेन वा । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अश्रोते रश् च' (उ० ४।४।६) इति सिः । 'रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ पुवंगमौ ।

पुवेन पुल्या गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् ॥

इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८, १९) । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ ॥ १३८ ॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८, १२९) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामर्थ्यं विक्रमोद्यमयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति । ध्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) 'अर्तिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्त्याये ना धुर्यमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥ १३९ ॥

उपधा उत्कीचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८, १२१, ७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिकपथः पुनं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिकपथे' इति विश्वः ॥

नागरो वणिक् ।

नैगमौ द्वौ

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । 'रामः पशुविशेषे स्याज्जामदभ्ये हलायुधे । राघवे च सितश्चेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः

ग्रसते । ग्रस्यते वा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'ग्रामः खरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः ।

विक्रमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८, १२१) । 'विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः ॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तुयते । अनेन वा । 'हुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुमु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे ॥ १४१ ॥

'जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्भसेनाश्च

गुह्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुलका-

१—द्राविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥
—'द्वौ' इत्युक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नौयम्, इत्येके—इति पीयूष-
व्याख्या ॥

न्मक् । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः स्तम्बे ग्रीहि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उदररोगः । स्तम्बोऽप्रकाण्डः ॥

जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकान्मिः । यद्वा 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिण् दीर्घश्च । कर्मणि 'इजजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीच् वा—इति स्वामी । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्दे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति चवर्गादावजयः ॥

मुकुटस्तु—'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इति रभसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्त्रीस्त्रियोः स्त्री' (इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धातु-
बोधः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । षित्वाद् (३।३।१०४) अङ् । क्षमते । क्षम्यते वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा

श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयुधीन्धि-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम्—'अथ श्रामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥

लडनम् । 'लड् बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्किप् (वा० ३।३।१०८) । डलयोरेकत्वम् । ललम-
मति । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ ३॥ बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च' इति रुद्रः । पुण्ड्रमश्वदीनां ललाटचित्रम् । अश्वो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

सूच्यते । 'सूच पैश्रन्ये' (जु० उ० से०) । 'सूचेः सन्' (उ० ४।१७७) । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यमौ त्रिषु

१—युक्ते मान्तमव्ययम् इत्येके शक्तहितयोस्त्रिषु । क्षमः, क्षमा । इति पीयूषव्याख्या ॥ २—इत उत्तरं श्रामशब्दार्थकधनेन प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३—यथा 'कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः' इति रघुः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

चालपके' (इति मेदिनी) । यत्तु-सुष्ठु उक्षयते इति स्वामी,
सुष्ठु उष्मयते-इति मुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्तसूत्रादर्शनमूल-
कम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेरमच्'
(उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्य-
वत्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥

वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वमति वम्यते वा । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) ।
'ज्वलति-' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३।३।१९) वा ।
'वामं' सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे
कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम् । वामी शृगालीवडवारास-
भीकरभीषु च' इति विश्वः ॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणार्थ' (भ्वा० प० से०) । 'अवद्या
वमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः । यद्वा न धम्यते,
धमति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घञ् (३।३।१८) पचा-
द्यच् (३।१।१३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सलो-
पश्च' ()—इति स्वामी ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । 'यातयामोऽन्यव-
जीर्णं परिभुक्तोऽङ्गितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः ॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ

ताक्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१।११४)
इत्यण् । 'ताक्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंस्ति
क्लीबं रसाज्जने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) ।
'क्षि निवासगलोः' (तु० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ।
'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । 'क्षयो रोगान्तरे वेदम-
कल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी) ॥

श्वशुर्यौ देवरश्यालौ

श्वशुरस्यापत्यम् । 'राजश्वशुराद्यत्' (४।१।१३७) ॥

भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विपौ ।

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातृव्यच्च' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपत्ने' (४।
१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

पिपति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । पर्वति ।

'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३।१०३
इति साधुः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः'
इति विश्वः ॥

स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥

अर्थते 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्थः स्वामिवै-
श्ययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुण्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) । अग्न्यादिः
(उ० ४।१।१२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च
कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे क्रमे ।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपा-
त्यये-' (३।३।३८) इति घञ् । 'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्नि-
र्माणेऽवसरे क्रमे' इति विश्वः ॥

प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥

रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्'
(३।३।५६) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच्
(३।१।१३४) वा । 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।
प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि' इति विश्वः ॥

अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् खप्ते' (अ० आ० से०) ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'अवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥

उच्चयनम् । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । 'एरच्'
(३।३।५६) । स्थूलोच्चयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये ग-
ण्डोपलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण्
गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) वा ।
'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंस्ति-' (३।३।११८) इति घो वा ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्तेषु
तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः'
(इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

व्यसनं स्त्रीद्यूतपानादि । अशुभं दैवविशेषणम् । न नय-
नम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ०
अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अयाच्छुभावहवि-
धेरन्यः । 'अनयस्तु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मे-
दिनी) ॥

अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते ना-
शदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पूजयितुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (उ० प० से०) । 'अहं कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति यत् । 'पूज्यौ श्वशुरपूजाहौ' इति धरणिः ॥

पश्चादवस्थायिवलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) पचायच् (३।१।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'दृष्ट्यै स्तयै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । धञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'संस्त्यायः संनिवेशे च संघाते विस्तृतावपि' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विश्रम्भयाच्चाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्चाविश्रम्भयोरपि । निर्वा-
णेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वास-
विप्रलम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

सुष्ठु ऊर्ध्व श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विरोधलोः समुच्छ्रयः' इति रभसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति षो वा । पचायच् (३।१।१३४) वा । 'परिनि-
विभ्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति षः । 'विषयो गो-
चरे देशे तथा जनपदेऽपि च । प्रबन्धायस्य यो ज्ञातस्तत्र
रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः काथः । कषाति कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादयः । 'कषायो रसभेदे स्या-
दङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहिते-
ऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः ।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) 'एर-
च्' (३।३।५६) । षः (३।३।११८) वा । 'प्रतिश्रयः सभायां
चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूयन्तगमने

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । षञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः' इति विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि ॥ १५३ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगधादिः (उ० १।३।७) । 'मन्युः पुमान् कुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्

गूहनम् । गुह्यते वा । 'गुह्य संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'शंसिदुहि-' इति क्यप् । 'गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कम-
ठदम्भयोः' इति विश्वः ॥

सत्यं शपथतथ्ययोः ।

सति साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' (इति मेदिनी) ॥

वीर्यं बले प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विक्रान्तौ' (उ० उ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजःसामर्थ्ययोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं स्याद्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पितले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (उ० प० से०) धृष्णोति वा । 'नि धृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः । यत्तु-संध्यादयश्च इति यः-
इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्सूत्रास्मरणमूलकम्, निर्मूलं च । 'धिष्ण्यं स्थानाग्निसन्नम् । शंकावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृ-

१—'शंसिदुहिगुह्यो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुहां प्यतः' (६।१।२१४) इति सूत्रद्वयबलाच्छेदे सिद्धम् । इतरयोस्तु भूलं मृग्यम्—इति कौमुदी॥ तसाण्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः ॥

हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः—' (७।३।१३) इति कुल-
म् । 'भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशु भकर्मणि' इति
विश्वः ॥

कशेरुहेम्नोर्गाङ्गेयम्

गङ्गाया अपत्यम् । 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४।१।१२३) इति
ङ्क् । 'गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः' (इति
मेदिनी) ॥

विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'विशल्या-
मिशिखादन्तीगुह्नीत्रिपुटायु च' (इति मेदिनी) ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री । 'वृषाकप्यमि—' (४।१।१३७) इति ङीप्,
ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति
मेदिनी) ॥

अभिख्या नामशोभयोः ।

अभिख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षि-
ह्रदशो वा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभि-
ख्या लभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६
उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सा-
मादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ 'कृजः श च'
(३।३।१००) । 'क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे ।
(आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि)' इति विश्वः ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५७ ॥

छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'श्याब्धधा—'
(३।१।१४१) इति णः । 'आतो युक्—' (७।३।३३) । यद्वा
'माछाशस्त्रिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपा-
भावे प्रतिबिम्बाक्योषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्चयां मध्येभवन्धने ।

कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् ।
'कक्ष्या बृंहितिकायां स्यात् (काञ्चयां मध्येभवन्धने । हर्म्या-
दीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥ १५८ ॥

करणम् । 'कृजः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् ।
कृत्यते । 'कृती छेदने' (रु० प० से०) । 'कृदुपधात्—' (३।
१।११०) इति क्यप् । 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया-
दिवौकसोः' इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतजनहलात्—' (४।४।९७) इति यत् ।

यद्वा जायते । जनयति वा । 'कहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ।
'जनिवध्योश्च' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) वा । जनीं वहति । 'संज्ञायां जन्या' (४।४।८२)
इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याज्जन्या जनीवर-
प्रिया । जननीजनयित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः' इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेऽधमेऽपि च ।

जघने भवः । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत् ।
यद्वा कुटिलं हन्यते । हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।
९७) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'नुगतः—' (७।४।८५)
इति न युक् । 'जघन्यं चरमे शिथे जघन्यं गर्हितेऽन्यवत्'
इति विश्वः ॥

गर्ह्याधीनौ च वक्तव्यौ

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूज
आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने
वचनार्हं च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १५९ ॥

कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यद्वा
कल्यते । 'कल गतौ संख्याने च' बुरादिरदन्तः । 'अचो यत्'
(३।१।९७) । 'कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिव-
र्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचने-
ऽपि स्यात् (त्रिषु, मध्ये तु योषिति)' (इति मेदिनी) ॥ सज्जो
वद्वसंनाहादिः ॥

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ

आत्मवान् ज्ञानी । अर्थे साधुः 'तत्र साधुः' । (४।४।
९८) इति यत् । आर्थादनपेतः । 'धर्मपथ्य—' (४।४।९२)
इति यत् । 'अर्थ्यौ विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः । 'अर्थ्यं
शिलाजतुन्यर्थ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

पुण्यं तु चार्वपि ।

पुनाति । 'पूज् पवने' (क्या० उ० से०) । 'पूजो यणुन्
ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे'
(तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।२।१३५) इति कः । पुणे
साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'पुण्यस्त्रिषु
मनोज्ञे स्यात्क्लीबं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशंसयोः—'
(५।२।१२०) इति यप् 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयत-
स्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३)
इत्युक्तेरुक्तेषाः ॥

वदान्यो बल्लुवागपि ॥ १६० ॥

वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृ-
वागिमनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्वै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा मद्यते । 'मह
पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अग्र्यादिः (उ० ४।११२) ।
'न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रभसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।

सोमो देवतास्य । 'सोमाद व्यण्' (४।२।३०) । यद्वा सोम
इव सोमः । ततश्चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) ण्यञ् ।
यन्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः ।
तत्र । वृद्धप्रसङ्गात् । 'सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्रे सोम-
दैवते' ('इल्वलासु च सौम्याः स्युः-') इति विश्वः ॥

इति यान्ताः ॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वारः
सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुब्जवृक्षे हरे द्वारे, वारं
मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६१ ॥

संस्तीर्यते । 'स्तृञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) ।
'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वर-
योरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ)' इति विश्वः ।
प्रस्तरः शय्या ॥

गुरु गीर्पतिपित्राद्यौ

गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'कृग्रोरुच' (उ०
१।२४) इत्युः । 'गुरुस्त्रिलिङ्गां महति दुर्जरालघुनोरपि ।
पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ ।

द्वाभ्यां परः । द्वौ परावत्र वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥

प्रकारौ भेदसादृश्ये

प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुल्यभेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥

आकाराविङ्गिताकृती ॥ १६२ ॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इङ्गितं चेष्टा । आकृतिर-
वयवसंस्थानम् ॥

किंशारू धान्यशूकेषू

किञ्चित् कुत्सितं वा शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प०
से०) । 'किंजरयोः ध्रिणः' (उ० १।४) इति जुण् । 'किंशा-
रूनां शस्यशूके विशिखे कङ्कपन्निणि' (इति मेदिनी) ॥

मरू धन्वधराधरौ ।

भ्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) ।
'भृमृशी-' (उ० १।७) इत्युः । 'मरूनां गिरिधन्वनोः' (इति
मेदिनी) ॥

अद्रयो द्रुमशैलार्काः

अत्ति । अद्यते वा । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) ।
'अदिशदि-' (उ० ४।६५) इति किन् ॥

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६३ ॥

धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।
१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले
स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मेदिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् कः ।
'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः ।

बली राजग्राह्यो भागः । अंशुर्मयूखः । कीर्यते । 'कृ वि-
क्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । करोति वा
अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रस्मौ पाणौ प्रत्यायशु-
ण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्यते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दृ विदारणे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रोगभेदे स्या-
द्विकारे शरभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्त्राः कचा अपि ॥ १६४ ॥

अस्यन्ते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः ।
'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च त्वरौ ।

'काले' इत्युभाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो गत्या-
दौ । बाहुलकाद्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाद्वाः तृश्वा-
सौ वरश्चाच्छादकः । 'त्वरौऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्गगवेऽपि
च । पुरुषे व्यञ्जनलक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'राः
पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ॥ १६५ ॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।
३।५७) । यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति

१—त्वरौ दन्तोष्ठयमध्यो ग्रन्थकृता पठितः । वस्तुतस्तु प-
र्वाधमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति—पी-
यूषव्याख्या ।

घः । 'भवेत्परिकरो ब्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिका-
वन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यत्नारम्भौ परिकरौ'
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घञ् (३।
३।१९) । घः (३।३।१९८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ
तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरि-
तम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः । बुद्धदेव्यां
मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु ।

कर्वुरे

शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'शृणातेर्वा-
युवर्णनिवृत्तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'शारः स्याच्छ-
वले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६६ ॥

संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गृ शब्दे' (क्या०
प० से०) । 'ऋदोरप्' । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घो वा ।
'संगरो युधि चापदि । क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं
शमीफले' (इति मेदिनी) ॥

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्रः

मन्त्रयते । मन्त्रणं वा । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' (उ० प० से०) ।
घञ् (३।३।१९, १८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्यादेवादीनां च
साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावपि ।

मेयति । 'जि मिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमिचि-
मिदिशसिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः ।
(सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥

मखेषुयूपखण्डेऽपि स्वरः

इषुर्वाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्त्र शब्दोपतापयोः'
(भ्वा० प० अ०) । 'शृस्त्रलिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ।
'स्वरः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे' (इति मेदिनी) ।
यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः ॥ १६७ ॥

अवोऽधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्'
(३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽवस्करः'
(६।१।४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि वर्चस्के गुह्ये'
(इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्ब्यते । 'डवि क्षेपे' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ।

१—भाष्ये तु 'शृ' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः सिद्धान्तकौमुद्या-
मपि तथैव व्याख्यातम् ।

भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोनुप-' (३।२।
३) इति कः । आडम्बयति वा । 'बाहुलकादरन्' । 'आड-
म्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥

अभिहारोऽभियोगे च चौयै संनहनेऽपि च ॥ १६८ ॥

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-
योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्याज्जंगमे परीवारः खङ्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ्
(३।३।१८, १९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३) इति दीर्घः ।
'परीवारः परिजने खङ्गकोशे परिच्छदे' (इति मेदिनी) ।
परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो विष्टपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १६९ ॥

विस्तीर्यते । 'स्तृच् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । 'वृ-
क्षासनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारिं द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिहियतेऽनेन । अत्र । 'हृच्' (भ्वा० उ० अ०) ।
घञ् (३।३।१९) 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ।
गौरादिङीप् (४।१।४१) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थि-
तायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ वभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥ १७० ॥

विभर्ति । भरति वा । 'डभृच्' (जु० उ० अ०) । 'भृच्'
(भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुर्भृश्च' (उ० १।२२) इति कुर्द्विचं
च । यत्तु—भृचः शङ्कादित्वात् कुर्द्विचनं च—इति सु-
कुटः । तदुक्तसूत्रादर्शनमूलकम् । निर्मूलं च । 'वभ्रुनां नकुले
विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति बलशर्मा । 'वभ्रुर्विशाले न-
कुले कृशानावजे मुनौ शलिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरति । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले
स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे'
(इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, द्यूते दुरोदरम् ॥ १७१ ॥

दुष्टमासमन्तादुरदरमस्य 'दुरोदरो द्यूतकारे द्यूताक्षपण-
योः पुमान्' । पणो ग्लहः ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुनपुंसकम् ।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयति
वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कान्तारोऽस्त्री महारण्ये विले
दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्याद्विभुभेदे' (इति मेदिनी) ॥

१—'आश्रित्य दुर्गं गिरिकंदरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन् सततं दरो-
दरम्' इति यमकान्त्रिकारोऽपि, इति गोवर्धनः—इति मुकुटपीथूपी ।

२—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः
पुमान्' इति पाठो लभ्यते ।

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्रे । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'कृभू-
मदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मक्षि-
कायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे
चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाविप्रये ।

त्रियते । वरणं वा । 'वृक् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'ग्रहवृट्-' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभी-
प्सिते । पिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी
प्रोक्ता शतावर्या वरा च स्यात्फलत्रिके । मनागिष्टे वरं क्लीबं
केचिदाहुस्तदव्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७३ ॥

कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) किरति ।
कीर्यते वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) वा । 'कृशृपृकटि-'
(उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री
वृक्षभिद्वयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च
दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ।

प्रतिसरति । पचायच् (३।१।१३४) । प्रतिस्रियते । अनेन
वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'भवेत्प्रतिसरो म-
न्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु
मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः' (इति
मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७४ ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

हरति । 'हृज्' (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।
१३९) । 'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वक-
पिभेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरि-
त्कपिलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) ।
'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलां कर्प-
रांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७५ ॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ।
'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति व्रन् । 'यात्रा तु यापनो-
पाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'कृञ्जे-
न्द्राग्र-' (उ० ३।१८) इति साधुः ॥

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः ।

तत् राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३१) इति कः । स्त्रियां
टाप् (४।१।४) । केचिद् गौरादित्वाद् (४।१।४१) ङीष्माहुः
तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) ।
'-निद्रातन्द्रा-' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते ।
प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया ॥

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७६ ॥

धीयते । 'धेत् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'धः कर्मणि
झृन्' (३।२।१८१) । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री
जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

धुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ।

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि धुद्रः

शृणति । धुयते वा । 'धुदिर संचूर्णने' (ह० उ० अ०) ।
'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'धुद्रः स्यादधम-
कूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । धुद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु
च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिंसामक्षिकामात्रयोरपि' इति विश्वः ।
व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधुमक्षिका ॥

मात्रा परिच्छेदे ॥ १७७ ॥

अल्पे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ।

मीयते । अनया वा । माति मीमते वा । 'मा माने' (अ०
प० अ०) । 'माङ् माने' (उ० आ० अ०) वा । 'हुयामा-'
(उ० ४।१६८) इति व्रन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने
परिच्छेदे । अक्षरावयवे खल्पे क्लीबं कात्स्न्येऽवधारणे' (इति
मेदिनी) ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि-' (उ० ४।१६४) इति
कः । 'चित्राखुपणगिण्डुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां
सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्तु-
राद्भुतयोरपि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्रौ क्षिप्त्यां नपुंसकम् ।
गोस्त्रने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७८ ॥

गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'गडेरादेश्च कः' (उ० ३।१०६) इत्यव्रन् । डलयोरेकत्वम् ।
कलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । कः
(३।२।१) । कडति कड्यते वा । 'कड शासने (मदे)'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलकादव्रन् । 'दुर्गस्थाने नृपादीनां
कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रभसः ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४। १५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं लुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः ।

पतन्त्यनेन । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'स-
र्वधातुभ्यः घृन्' (उ० ४।१५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु' हिंसायाम् (भ्वा० प० से०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः कीवं छुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

स्याजटांशुकयोर्नेत्रम्

नयति नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दात्री—' (३।२।१८२) इति घृन् । 'नेत्रं (मथिगुणे वस्त्रे तरूमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रो) नेतरि भेद्यवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगतयोः' (तु० प० अ०) वा । घृन् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पून् पवने' (भ्या० उ० से०) । 'हलसूक-
रयोः पुवः' (३।२।१८३) इति घृन् । 'पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः ॥

गोत्रं च नाम्नि च ॥ १८० ॥

गूयतेऽनेन । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । गां प्रायते वा । 'त्रैङ्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।

सीदन्त्यत्र । अनेन वा 'षट् विशारणादौ' (भ्वा० प० अ०) । घृन् (उ० ४।१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छादना-
रण्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्रा-
ङ्गणे वाते विषये दुर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८१ ॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अत्रि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । वाहुलकादरः । 'अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चक्रं राष्ट्रेऽपि

क्रियतेऽनेन । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) 'केकृवादी-
नाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्विलम् । 'चक्रः क्रोके पुमान्
क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकर-
णास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'पचाद्यच्'
(३।१।१३४) । यद्वा अश्रुते । 'अश्र व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । 'अशे सरः' (उ० ३।७०) । 'मोक्षेऽपवर्गे औन्नत्य-
च्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च ।

घस्यते । 'घस्ल अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः क्विच्'
(उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन—' (६।४।९८) । इत्यलोपः ।
('शासिक्वसि—') (८।३।६०) इति (षत्वम्) । 'क्षीरं दुग्धे जले'
(इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) ।
'भू प्राप्तौ' (तु० आ० से०) । 'अदिशदि—' (ऊ० ४।६५)
इति क्तिन् । 'भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि ।
नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

चन्दति । 'चदि आह्लादने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फा-
यितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्बूरकाम्पि-
लसुधांशुस्वर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥ १८२ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—'
(३।१।१३५) इति कः । गवां पुरम् । 'गोपुरं द्वारि पृथ्वीरि
कैवर्तामुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गह्वरे द्वे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छिलर-
च्छलर—' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहादम्भनि-
कुञ्जगहनेष्वपि' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपहरे ।

उपहरन्त्यत्र । 'हृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि—'

(३।३।११८) इति घः । यत्तु—गहरवदुपहरम्—इति मुकु-
टेनाभाणि । तन्न । छिलरादावस्य पाठाभावात् । ‘उपहरं
समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्’ इति मेदिनी ॥

पुरोऽधिकमुपर्यग्राणि

अग्यते अगति वा । ‘अग कुटिलायां गतौ’ (भ्वा० प०
से०) । ‘ऋज्रेन्द्राग्र-’ (उ० २।१८) इति साधुः । ‘अग्रं पुर-
स्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च
स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्’
(इति मेदिनी) ॥

अगारे नगरे पुरम् ॥ १८३ ॥

मन्दिरं च

पिपति । ‘पृ पालनपूरणयोः’ (जु० प० से०) । मूलवि-
भुजादित्वात्, (वा० ३।२।५) कः । यद्वा पुरति ‘पुर अग्र-
गमने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१३५) इति कः ।
‘पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरं । पुरो गुग्गुलुराख्यातो
नगरेऽपि पुरं पुरी’ इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । ‘मदि सुत्यादौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘इषि-
मदिमुदि-’ (उ० १।५१) इति किरच् । ‘मन्दिरं नगरेऽगारे
क्लीबं ना मकरालये’ (इति मेदिनी) ॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

राजति । ‘राज् दीप्तौ’ (भ्वा० उ० से०) । घृन् (उ०
४।१५९) । ‘राष्ट्रं स्यादुपवर्तने । उपद्रवे क्लीबपुंसोः’ (इति
मेदिनी) ॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वश्रे

दरणम् । दीर्यते वा । ‘दृ भये’ (भ्वा० प० से०) । ‘दृ
विदारणे’ (क्या० प० से०) वा । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७)
‘दरोऽस्त्री साध्वसे गते कन्दरे तु दरी स्मृता । दराव्ययं
मनागर्थे’ (इति मेदिनी) ॥

वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ॥ १८४ ॥

वजति । ‘वज गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘ऋज्रेन्द्र-’
(उ० २।१८) इति साधुः । ‘वज्रं स्याद्वाधके धात्र्यां क्लीबं
योगान्तरे पुमान् । वज्रा लुह्यां गुह्य्यां च वज्रो मुखन्तरे
स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः’ (इति
दन्तोष्वादी मेदिनी) ॥

तन्नं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । ‘तनु विस्तारे’ (त० उ०
से०) । घृन् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्नणम् । तन्नयते वा ।
‘तन्नि धारणे’ (जु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । यत्तु—
‘स्फायितश्चि-’ (उ० २।१३) इति रक् इति मुकुट आह ।
तन्न । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रक् नलोपप्रस-
ङ्गात् । तन्नयतेर्षजाचा वा सिद्धत्वाच्च । ‘तन्नं कुटुम्बकृत्ये
स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे

परिच्छदे । श्रुतिशास्त्रान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्त-
व्यतायां च (तच्ची वीणागुणे मता । अमृतादेहशिरयोः)
(इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८५ ॥

उश्यते ‘वश कान्तौ’ (अ० प० से०) । ‘वशेः कित्’
(उ० ४।३१) इतीरन् । प्रज्ञायण् (५।४।३८) । यद्वा उशीर-
स्येदम् । ‘तस्येदम्’ (४।३।१२०) इत्यण् । ‘औशीरं चां-
मरे दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः’ इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पञ्चे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८६ ॥

पुष्णाति पुष्यते । अनेन वा । ‘पुष पुष्टौ’ (क्या० प०
से०) । ‘पुषः कित्’ (उ० ४।४) इति करन् । ‘पुष्करं
पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराग्रयोः । औषधिद्वीपविहगतीर्थरा-
गोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च’
(इति विश्वः) ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च १८७

अन्तं राति । ‘रा दाने’ (अ० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’
(३।२।३) इति कः ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठति । पिठ्यते वा । ‘पीठ हिंसासंक्लेशनयोः’ (भ्वा०
प० से०) बाहुलकादरो गुणाभावश्च । ‘पिठरः स्थाल्यां ना
क्लीबं मुस्तामन्थानदण्डयोः’ (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम् ।

नगरे भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा न
अगं राति । नकारेण ‘सुप्सुपा’ इति समासः । ‘नागरं सु-
स्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे’ (इति मेदिनी) । राजकशेरुः
कन्दविशेषः ॥

शर्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥ १८८ ॥

शर्वर्या भवम् । ‘तत्र भवः’ (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी
तु ‘घातुकेभे नृलिङ्गकम्’ इति पठित्वा ‘घातुकश्चासाविभश्च ।
नृलिङ्गं पुंलिङ्गम्’ इति व्याख्यत ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरति । ‘गुरी उद्यमने’ (तु० आ० से०) । गवते वा
मनोऽत्र । ‘गुड् गतौ’ (भ्वा० आ० अ०) वा । ‘ऋज्रेन्द्र-’
(उ० २।१८) इति साधुः । यद्वा गुर्यतेऽनेन । ‘गुरी’ (तु०
आ० से०) । ‘हलश्च’ (३।३।१२१) इति घञ् । गोर एव ।

१—शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम्—इति स्वामी ॥—

शयनं चासनं च शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा
राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य भीतिः—इत्य-
नेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।—सुभूतिस्तु पृथगेवाह—इति मुकुटः ॥

प्रज्ञायण् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभि-
धेयवत्' । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी
लसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । 'रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गु-
वसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति')
(इति मेदिनी) ॥

व्रणकार्यप्यरुणः ।

अरुः करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः । 'अ-
रुणकरो व्रणकृति त्रिषु भलातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'ज-
नेरष्ट च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ
बद्धकक्खटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥ १८९ ॥

न धरति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचायच्
(३।१।१३४) । यद्वा धरादुच्चात्कठिनाद्धान्यः । 'अधरस्तु
पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्रः

एकमेकत्र वाग्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकतानेऽप्य-
नाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटि-
लायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृजेन्द्र-' उ० २।१८)
इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ वृवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्धतः । तरप् (५।३।
५७) । इव्यप्रकर्षत्वान्नाम् (५।४।११) । 'उत्तरं प्रतिवाक्ये
स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि
चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः ॥ १९० ॥

पषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उत्तरो य-
स्यात् ॥

दूरानात्मोत्तमाः पराः ।

पिपति । पूर्यते । अनेन वा । पचायच् (३।१।१३४) ।
'कृदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा ।
'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

खादुप्रियौ च मधुरौ

मधु माधुर्यं राति । अस्वत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।
३) इति कः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा । 'म-
धुरौ खादुशोभनौ' इति व्याडिः । 'मधुरस्तु रसे विषे ।
मधुरं रसवत्खादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

कूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९१ ॥

कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेदछः कू-
च' (२।२१) इति रक् । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभि-
धेयवत्' इति विश्वः ॥

उदारो दातृमहतोः

उच्चैरासमन्तादच्छति । पचायच् (३।१।१३४) । 'उदा-
रो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कामेन तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते । ईरति वा । 'ईर गतौ कम्पने च'
(अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।९९)
इति वृद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संगत्यान्य
इत्यति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत । तन्न । अचि
गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभमुदीतशुक्रयोः ॥ १९२ ॥

शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायित-
स्त्रि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादध्रके क्लीबमुदीत-
शुक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः ॥

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।

मूलस्यादूरे भवः । 'सुतंगमादित्वात्' (४।२।८०) इच् ।
यद्वा मूलस्यापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) । 'किरीटे
मौलिरक्लीवे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मौलिः
किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि' (इति
मेदिनी) ॥

दुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९३ ॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलति । 'पील प्रतिष्ठ-
म्भे' (भ्वा० प० से०) । मृगवादिवात् (उ० १।३७) उः ।
'पीलुः पुमान् प्रसूने स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे
च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'
(भ्वा० प० से०) । 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा । ण्य-
न्तः । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा कल्यते संख्यायते ।
कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कलयति भूतान्यायुर्वा—
इति स्वामी व्याख्यत । तन्न । अदन्तत्वेन वृद्धप्रसङ्गात् । यद्वा

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ'
इति पाठ उपलभ्यते ॥

कल्यते । 'कल उपदेशे' () । घञ् (३।३।१९) । 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः ।

कलयति । कल्यते वा । 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

कामयते । काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः । 'कमलं सलिले ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः ॥ १९४ ॥

काम्यते । 'कमेर्वृक्च' (उ० १।१०७) इति कलः । कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'षल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) । 'कम्बलो नागराजे स्यात्सान्नाप्रावारयो-रपि । कृमावपुत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

करोपहारयोः पुंसि वल्लिः पङ्कजे स्त्रियाम् ।

करो राजप्राह्वः । उपहारः पूजा । मञ्जी । प्राण्यङ्गजस्त्वक्संकोचः । वलते । वल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'बल्लिदैल्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः १९५

वलते । वलति । वल्यते वा । अनेन वा । 'बल संचरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा । पचायच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थाभति स्थौल्यसैन्ययोः । बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा० ५।२।१२२) इत्यूलः । चात्तदसहने । 'वातूलो वातूलोऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्भ्रमसमर्थोऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (चु० उ० से०) अदन्तः । बाहुलकादुलच् ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः १९६

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डल-

योरेकत्वम् । पचायच् (३।१।१३४) । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविट्किट्टानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अदन्तः । मलते वा । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे लम्बिधेयवत्' (इति मेदिनी) । विट् विष्ठा । किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्घाणादि च । 'वसा शुक्रमसृग् मज्जा मूत्रं विट्कर्णलम्बखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते मला वृणाम्' ॥

अस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

शङ्कावपि द्वयोः कीलः

कीलति । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषि' इति धरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालाकफोणिशङ्कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽग्नितेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्कौ कीला रतहतावपि' (इति हैमः) ॥

पालिः रुय्यङ्गपङ्क्तिषु ॥ १९७ ॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः । 'सश्मश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्क्तिः) कर्णलतापि च' इति त्रिकाण्डशेषः । 'पालिः कर्णलताग्रेससौ पङ्कावङ्गप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लाति । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । 'तालेषु च गुरुः कला' ॥

आली सख्यावली अपि ।

आ अलति । अल्यते वा । अनया वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्' (वा० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'आलिर्विशदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्क्तौ च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अब्ध्यम्बुचिकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९८ ॥

वेलति । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।

१—'आय औष्ठ्यादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठ्यादिः, इति विशेषो न गणितः'—इति क्षीरस्वामी ॥ २—वातलवातुलौ च दृश्येते—इति क्षीरस्वामी ॥

१३४) । वेल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (उ० उ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३१३१०४) इत्यङ् । 'वेला काले च सीमायामध्येः कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने' (इति मेदिनी) ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ।

बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादुलच् । बहु लाति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्त्र्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) शितौ कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

लेलायनम् । 'लेला दीप्तौ' कण्ठादिः । भिदायङ् (३१३१०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३१३१०२) इति वा । पृषोदरादिः (६१३१०९) । यद्वा लयनम् । 'लीङ् खेपणे' (दि० आ० अ०) । बाहुलकाद्गो गुणाभावश्च । 'लीलां विदुः केलिविलासखेलाशङ्कारभावप्रभवक्रियासु' इति विश्वः ॥

उपला शर्करापि च ॥ १९९ ॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३१११३६) इति कः । उं शंभुं पलति । औ शंभौ वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३६) 'शर्कराशकले ज्ञेया सितोपला रजःस्वपि' इत्यजयः । ('उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु योषिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९९) । कीलं प्रतिबन्धमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३१२१९) ॥

मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल रोहणे' (उ० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । आद्ये प्रथमे । शिफा जटा । भं नक्षत्रम् । 'मूलं शिफाययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना भे' (इति मेदिनी) ॥

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०० ॥

जलति । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादिणः (३१११४०) । जालयति वा । 'जल संवरणे' चुरादिः । पचायच् (३१११३४) । 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके जम्भवृन्दयोः । जालो नीपट्टमे' (इति मेदिनी) ॥

शीलं स्वभावे सद्भुते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३१३१९८) । घो (३१३१९८) वा ॥

सस्ये हेतुकृते फलम् ।

फलनम् । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच्

(३१११३४) । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः । जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यवाणाग्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिर्नैत्ररुजोः क्लीवं समूहे पटलं न ना ॥ २०१ ॥

पटं विस्तारं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३१२१३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दग्गोगतिलके क्लीवं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी) । स्त्रियां गौरादिः (४१११४९) । छदिर्दग्गोच्छादनम् 'छानी' इति ख्यातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम् ।

तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । 'तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीवं ज्याघातवारणे । कानने कार्यवीजे च पुंसि तालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याचामिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥

और्वानलेऽपि पातालम्

पतति, अत्र वा । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चडि-पतिभ्यामालञ्' (उ० १११७) । पातमलति वा । पातमालाति वा । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥

चेलं वल्लेऽधमे त्रिषु ॥ २०२ ॥

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । पचायच् (३१११३४) । घञ् (३१३१९९) वा चेलति, चेल्यते वा । 'चेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञायण् (५१४१८) । गौरादिङीष् (४१११४९) वा ॥

कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।

कोर्भूमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०३ ॥

केवते । 'केवृ सेचने' (भ्वा० आ० से०) । वृषादिच्वात् (उ० १११०६) कलः । के शिरसि वलयति वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३१११३४) स्त्रियां टाप् । संज्ञाछन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४११३०) इति ङीप् ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् । कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचायच् (३१११३४) । यद्वा कुश्यति । 'कुश संश्लेषणे' () । कलः (उ० १११०६) । कुशांलाति वा ॥

प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये । प्रवलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति-' (३११२४०) इति णः । यद्वा ण्यन्ता-

तपचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोलङ्घी' किसलये वीणादण्डे च विद्वमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च ॥ २०४ ॥

स्थूलयति । 'स्थूल परिवृंहणे' चुराद्यदन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालाति । 'आतश्चोपसर्गं' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । यद्वा करमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना क्लीवं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'दन्तुरस्तूत्रतरदे तथोन्नतनते त्रिषु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्वा ॥

मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा वाडते । 'वाड् आङ्गव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा बल्यते । 'बल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'बालः कचे शिशौ मूर्खे हीवेरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः । 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेधौ वाली बाला व्रुटिस्त्रियोः' (इति मेदिनी) ॥

लोलश्चलसतृणयोः ॥ २०५ ॥

लोडति । 'लोड् उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'लोलश्चले सतृण्ये च लोला तु रसनाश्रियोः' (इति हैमः) ॥

इति लान्ताः ॥

दचदावौ वनारण्यवह्नी

दुनोति, दचति वा । 'दुड् उपतापे' (स्वा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गं' (३।१।१४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुजो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तत्र । उक्तवचनाभावात् ॥

जन्महरौ भवौ ।

भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसंसारं सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ई गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) । सचि वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०६ ॥

धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूञ् कम्पने' (तु० उ० से०, स्वा० उ० से०, कया० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा धूयते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'धवः पुमान्तरे धूर्ते पत्नौ वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ।

अवयः शैलमेषार्काः

अवति, अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।१।१८) । 'अविर्नाथे रवौ मेघे शैले मूषिककम्बले' (इति मेदिनी) । ('अविर्भूषणवलोः स्त्री वायुप्राकारभःसु ना' इति वैजयन्ती) ॥

आज्ञाहानाध्वरा हवाः ।

'ह्वेज् सार्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इति हः संप्रसारणमप्य च । ह्वयतेऽत्रेति वा ॥

भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०७ ॥

भावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । भवनं वा । 'प्रिणीभुवोऽनुपसर्गं' (३।३।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।

प्रसवनम्, प्रसूयते वा । 'बूड् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने' । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्वेऽपि निकृतावपि निहवः ॥ २०८ ॥

निहवनम् । 'हुड् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'निहवः पुंसि निकृतावविश्वासापलापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।

उत्सेक उद्रेकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उद्भवः । उत्सवनम् । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्ते ॥

अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २०९ ॥

भवनम् । 'धिणीभुवो-' (३।३।२४) इति घञ् । अनुगतो भावः । 'प्रादयो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराकमे । ज्ञानस्य चादिम-स्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २१० ॥

पराञ्शृणाति । 'शू हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'आ-इपरयोः खनिशृभ्यां छिच्च' (उ० १।३३) इत्युः । परशुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । परस्त्रिया अपत्यं वा । 'परस्त्री परशुं च' (ग० ४।१।१०४) इत्यञ् । 'पुंसि पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

ध्रुवति । 'ध्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्रुवः कीले शिवे शङ्खौ वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्त्ताशालिपर्ण्या गीतिसुभेदयोरपि । ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भभेदे नक्षत्रवि-शेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने ॥ २११ ॥

खनति । खन्यते वा । 'खन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ङः । 'स्वो ज्ञाता-त्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः । 'स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मेदिनी) ॥

स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीची परिपणेऽपि च ।

स्त्रियाः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्व-न्धके ।—वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तन्न । मे-दिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इतीण् । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् । 'नीची स्त्रीकटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अशोआद्यच् (५।२।१२७) । 'पुण्डरी-कद्रुमे चापि शिवा ज्ञातामलौषधौ । अभयामलकीगौरीको-श्रीसैक्तफलासु च' इति विश्वः ॥

१—इदं तु पूर्वान्वयि 'पुण्डरीकद्रुमे पुमान्' इति मेदिन्युक्तेः ॥

२—कोट्टी शृगाली । 'पुंशृगालेऽपि शिवा' इति मुकुटः ॥

द्वंद्वं कलहगुग्मयोः ॥ २१२ ॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा-भिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्ये द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंसपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुन-गुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्चयः । सीद-न्यस्मिन् गुणाद्याः । 'पदल् विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (उ० ४।१।०५) इति लन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मलव्यवसायासु-वित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥

क्लीबं नपुंसके पण्डे वाच्यलिङ्गमविकमे ॥ २१३ ॥

पण्डे तृतीयाप्रकृतौ । क्लीबते । 'क्लीबृ अधाष्टये' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गमविकमे' इति रुद्रः । अयमोष्ठयोऽत्र भ्रमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वस्त्वोष्ठेषु ॥

इति वान्ताः ॥

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ

विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । क्तिप् (३।२।१७८) । 'विद् स्मृतौ वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः ॥

द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।

अभिमरो युद्धम् । स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्सं-पराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ राशी पुञ्जमेपाद्यौ

रैश्यते, रशति वा । 'रश' इति सौत्रो धातुः खनार्थः । बाहुलकादिण् । गिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा ॥

द्वौ वंशौ कुलमस्करो ॥ २१४ ॥

वमति, वम्यते वा । 'उवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृम्वमिभ्यः शकै' । मस्करो वेणुः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ०

१—विश्वहैममेदिनीष्वपि यणन्तेष्वपि पठितः इति सर्वेषां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥ २—'रश' धातुः कस्मिन् 'अशे रश' सूत्रे पठितोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अशिपणाद्यो रुडायलकौ च' (उ० ४।१३३) इति 'सूत्रे रुद्धिधानम् च' (उ० २।७५) इति सूत्रे आदेशविधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ ३—अस्य सूत्रस्यो-ज्ज्वलदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य क्लिशलोः' (६।४।१५) इति दीर्घापत्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तस्मात्प्रागुक्तमेव सम्यक् ॥

से०) । 'भावे' (३।३।१८) 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यधि-
करणे वा घञ् । 'इकः काशे' (६।३।१२३) इति दीर्घः । यद्वा
विकसनम् । अत्र वा । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) ।
पूर्ववत् । 'दीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः । 'विकाशः
पुंसि विजने प्रकाशे सदृशं समे । उचिते च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो भृतिभोगयोः ।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च । घञ् (३।३।१८, १९) । भृति-
वतनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपि च' (इति
मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१५ ॥

'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचा-
यच् (३।३।१३४) । यद्वा क्लिश्नाति । किश्यते वा । 'क्लिश्
विवाधने' (क्र्या० प० से०) । 'क्लिश् बन्धे (उपतापे)' (दि०
आ० से०) वा । 'क्लिशेरीचोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च'
(उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् ।
(यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१८, १९) । पदे स्थाने । 'अपदेशः
पुमाँलक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च ।

कौ शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)
इति डः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३५) इति कः । कु पापं श्यति । 'शो तनूकरणे'
(दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति योगविभागात्कः ।
'कुशो रामसुते दमं योके द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूलविभुजा-
दिकः (वा० ३।२।५) । यद्वा पचायच् (३।१।१३४) । 'जप-
जभदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादङ्ल्यपि नलोपः ।
यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च-' (३।३।१०४) इत्यङ् । अनेकविधा
वाल्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्त्योर्विद्वान्ते भूमि, योषिति'
(इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥ २१६ ॥

आ समन्तादश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (खा० आ० से०) ।

१—'विकाशो रहसि व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते
विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वाद्दीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यलिङ्गः
द्वयर्थथा—'उपविश्यविकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत्' इत्यनेकार्थकै-
रवाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्भस्वेकारवान् ॥ २—इत्यादि
मेदिनीवाक्यं तु प्रकृतोपयोगि । अत्रोल्लेखस्तु 'सदृशागमे' इति
काचित्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

पचायच् (३।१।१३४) । 'आशा ककुभि तृष्णायाम्' (इति
हैमः) ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । पचायच् (३।१।
१३४) । स्त्री योषिति । 'वशा बन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीक-
रिणीषु च' इति विश्वः ॥

दृग् ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

पश्यति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिप् (३।
२।१७८) । यद्वा दर्शनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।
३।१०८) । 'दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके'
(इति मेदिनी) ॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१७ ॥

कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० से०) । 'अन्ये-
भ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे'
(अ० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । कर् चासौ
कशश्च । 'कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साह-
सिके कासमर्दकाम्पिष्ठयोरपि' इति विश्वः । अमसृणो दुस्पर्शः ॥

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्च दीप्तौ' (भ्वा० आ०
से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा ।
'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशवावज्ञे च बालिशः ।

वाडनम् । 'वाड् आग्राव्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।११८) । बालि श्यति । 'शो तनूकरणे' (दि० प०
अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः ॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषति । 'मिष श्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥

पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्'
(उ० ४।७४) । 'पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादपे'
(इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ

मत्स्यानति । मत्स्याचासौ खगश्च । ध्वाङ्क्षति । 'ध्वाक्षि
घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काङ्क्षायाम् । पचायच्
(३।१।१३४) । 'ध्वाङ्क्षौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि
च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

कषति । कष्यते । वा । 'कर्ष हिंसायाम्' (भ्वा० प०
से०) । 'वृत्तवदिडनिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कक्षः

स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे
प्रोक्तः कक्षः कच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे काक्ष्यां रथ-
गेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादखलपल्लवे' इति ध-
रणिः । वीरुलता ॥

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ

ईषते । ईष्यते वा । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषेः किञ्' (उ० १।१३) इत्युः । आदेरिच । अभिगत
इषुः । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
प्रग्रहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मौ किरणे ॥

प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

प्रेषणम् । इषेर्भावे घञ् (३।३।१८) । 'प्रादूहो-' (वा०
६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इत्यजयः 'प्रेषः-
स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा० प० से०) ।
पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो
मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे
बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च बाजिकुञ्जरपार्श्वयोः'
(इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । शकन्श्वादिः (वा० ६।
१।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' इति
विश्वः । शिरसो वेष्टने वस्त्रादिरूपे । किरीटे मुकुटे ॥

शुकले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-
पध-' (३।१।१३४) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे शृङ्गायां
पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासमूषिकशुकले' । (इति
मेदिनी) । शुकले बाहुवीर्यवति वृष्यप्रयोगे वा ॥

कोषोऽस्त्री कुञ्जले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः ।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्र्या० प० से०) । घञ् (३।
३।१९) । 'कोषोऽस्त्री कुञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।
जातिकोशेऽर्थसंधाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मेदिनी) ।
दिव्ये शपथे । शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ । तालव्यान्तोऽपि ।
'विश्वक्सेनोऽप्रेषः कोषविषादौ च' इत्युष्मविवेकात् । 'कोशो-
ऽस्त्री कुञ्जले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके-' इति श्लोकस्य (मे-
दिन्याम्) तालव्यादौ (न्ते) अपि पाठः ॥

द्यूतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकर्षः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्षपीठिका । आकर्षणम् ।

आकृष्यते वा । आकृष्यन्त्यस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु०
उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो द्यूत इन्द्रिये ।
पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकर्षणेऽपि
पुंस्ति स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२१ ॥

ना द्यूताङ्गे कर्पे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्ष व्याप्तौ'
(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।
१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्ययोर्घञ् । 'अक्षः कर्पे
तुपे चक्रे शकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्थे
सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्यचिन्तायाम् ।
कर्पे मानभेदे । चक्रे रथावयवे ॥

कर्पुर्वार्ता करीपाग्निः कर्पूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२२ ॥

कर्पणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विलेखने' (भ्वा०
प० अ०) । 'कृषिचमितनि-' (उ० १।८०) इत्युः । 'करी-
पाग्निः पुमान्कर्पूः कुल्यायामपि च त्रियाम्' इति रभसः ।
वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणभृज्जाति-' (५।१।१२९)
इत्यच् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्ववि-
स्तृतदोःपाणिनृमाने त्वमिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्सु च ।

वेवेष्टि । 'विष्ट व्याप्तौ' (तु० उ० अ०) । 'इगुपध-'
(३।१।१३२) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते भुज्यते । 'मिष श्लेपे' (तु० प० से०) । घञ् ।
(३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।—'घञर्थे कः' (वा० ३।
३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम् । 'आमिषं पुनपुंस-
कम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽयुक्तोचे पललेऽपि च' (इति
मेदिनी) । उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किलिबषम् ॥ २२३ ॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० प० से०)
'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिष्च् । 'किलिबषं पापरो-
गयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्याद्दृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकधातुर्जम्बुद्वीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् ।
'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्विधौ भयादीनामु-
पसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा पचा-

यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्द-
वृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि' (इति मेदिनी) ॥

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) ।
'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः' इत्य-
जयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मेदिनी) ॥

भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२४ ॥

भिक्षणम् । भिक्षयते वा । 'भिक्ष याच्चादौ' (भ्वा० आ०
से०) । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृतौ च
याच्चायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृतिर्वेतनम् ॥

त्विद् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीप्तौ' (भ्वा० उ० अ०) ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि रुचौ त्विद्
स्त्री' इति रभसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणान्नयो वाच्यलिङ्गाः ॥

न्यक्षं कार्त्तर्यनिकृष्टयोः ।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा ।
'न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कार्त्तर्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः ॥
प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षः

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु
अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्षोति वा । पचा-
यच् (३।१।१३४) ॥

रुक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्रणे ॥ २२५ ॥

रुक्षयति । 'रुक्ष पारुष्ये' (चु० उ० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । अप्रेम्णि निःस्नेहे । अचिक्रणे मसृणे ॥
इति पान्ताः ॥

रविश्वेतच्छदौ हंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागल्योः' (अ० प० अ०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'भवेद्वर्णागमादंसः' इति सक् ।
यद्वा 'वृत्तवदिवचिवसिहानिकमिकषिभ्यः' (उ० ३।६२) इति
सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगभेदे स्यादकं विष्णौ हयान्तरे । यो-
गिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभमृपतौ हंसः
शारीरमरुदन्तरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवह्नी विभावसू ।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हार-
भेदे च पावके' (इति मेदिनी) ॥

वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ

वसति । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ।
'वृत्तवदि-' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः ।

तर्णके गोरसि ह्रीवम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः ।
वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२६ ॥

सारङ्गमस्य । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । सारंगार्यति
वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोष्टक्' (३।२।८)
मृगचातकहरिणाः । यौरोको यस्य । 'दिवौकाश्च दिवौ-
काश्च पुंस्ति देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घञ् (३।३।१९) ।
'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे
वीर्ये देहधालम्बुपारदे । रसा तु शल्लकीपाठाजिह्वाधरणि-
कङ्गुषु' इति विश्वः ॥

पुंस्त्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥ २२७ ॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तस्तिः सौत्रो भूषार्थः ।
पचायच् (३।१।१३४) । 'हलश्च' (३।३।१२०) । इति घञ्वा ।
'उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्' इति विश्वः ।
कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः भूषणम् ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।

वसति सर्वत्र । उच्यतेऽनेन वा । 'वस निवासे' (भ्वा०
प० अ०) । 'वसूस्त्रिहि-' (उ० १।१०) इत्युः । 'वसुर्ना
देवभेदाग्निभायोक्तवकराजसु । क्लीवं वृद्धौषधे श्याले रैरत्ने
मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । असुन् (उ०
४।१८९) । विदधाति वा । 'विधाजो वेध च' (उ० ४।
२२५) । इत्यसुन् । 'वेधाः पुंस्ति हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि'
(इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाह्निदंप्रयोः ॥ २२८ ॥

आशास्ते । 'आडः शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) ।
किप् (३।२।७६) । यद्वा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः
(वा० ३।३।१०८) । 'आशासः कौ—' (वा० ६।४।३४) इ-
तीत्वम् । 'आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति' ।
हितस्याशंसा अहेर्दंष्ट्रा ॥

लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) यङन्तः ।
'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । 'लालसौत्सुक्यवृष्णातिरेकया-
च्चासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

१—एवं 'सारंगः' इति रूपापस्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं
गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुपि-' (वा० ३।२।३८) इति 'खच्च
डिद्वा' (३।२।३८) इति वार्तिकाभ्यां खचि ङिति बोध्यः ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च ।

हिंसनम् । 'हिंसि हिंसायाम्' (६० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'हिंसाचौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी) । चोरस्य कर्म । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् (५।१।१२४) आदिना वन्धनत्रासनताडनादि । चाद्वधोऽपि ॥

प्रसूरश्वापि

प्रसूते । 'प्रूङ् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'सत्सू—' (३।२।६०) इति क्तिप् । 'प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि' इति विश्वः ॥

भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २२९ ॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङोष् 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसौ रोदसीति च' । विगृहीतयोरप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः ॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अर्चि-शुचि—' (उ० २।१०८) इतीति । 'अथार्चिर्मयूखशिखर्थोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

द्योतते । द्योतनं वा । अनेन वा 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरितिनादेश्च जः' (ङ० २।११०) । ज्योतिरमौ दिवाकरे । पुमान्, नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः' (इति-मेदिनी) ॥

पापपराधयोरगः

एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ।—आगच्छतीत्यागः—इति खाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३० ॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । अजति वा । 'अज गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति खाम्यमुक्तुोक्तिस्तु चिन्त्या । असुन्युक्तरूपासिद्धेः 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

तेजः पुरीषयोर्वर्चः

वर्चते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' (इति मेदिनी) ॥

महस्तृत्सवतेजसोः ।

महनम् । मद्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुण्ये

रजनम् । रज्यतेनेन वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके—' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणु-मात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥३॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३१ ॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंभुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४।२१९) इत्यसुन् ॥—छन्दति—इति खाम्यमुक्तुोक्तो विग्रहश्चिन्त्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः' (इति मेदिनी) । पद्येऽनुष्टुवादौ ॥

तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्जिशिरमाधयोः' (इति मेदिनी) ॥

सहो बलं सहा मार्गः

सहते । सद्यते, अनेन, अत्र वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'सहो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी) । लिङ्गभेदार्थो द्विः पाठः । एवमग्रेऽपि ॥

नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३२ ॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्गहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति मुकुटः । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । २—इत्थं पाठस्तु जनकानु-रोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःसु—' इति पाठ उपलभ्यते । ३—अदन्तोऽपि ग्रीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमाम-मः'—इति स्वामी । ४—एवं सति 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यग्रे समानलिङ्गस्य द्विः पाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरोधादेवान्य-कोशेष्विव बोध्यः ।

ओकः सन्नाश्रयश्चौकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि । 'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४१९८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उज्जति । अनेन वा । 'उज्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उज्जेर्बले बलोपश्च' (उ० ४१९९२) इत्यसुन् । 'ओजोनोजः समः पादो- ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम् ॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

स्रवति । 'स्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुद्र च' (उ० ४१२०२) इत्यसुन् । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपि

तेजयति । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४१९८९) । 'तेजो धान्नि पराक्रमे । 'प्रभावरेतसोश्च' इति विश्वः । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादसहने । 'अधिक्षेपावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणाख्येऽप्यसहनं त- तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥

विद्वान् विदंश्च

वेत्ति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः शतुर्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेय- वत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सो हिंस्रोऽपि

बीभत्सते । बीभत्स्यते, अनेन वा । 'बध बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'मान्वध-' (३।१।६) इति सन्नभ्यासदीर्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) । घः (३।३।१९८) वा । 'बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३४ ॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७)

इतीयसुनि 'ज्य च' (५।३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति वृद्धप्रशस्ययोज्यादेशः । 'ज्यादादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् । 'ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः) ॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इतीयसुनि कन्नादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद- ल्यल्पाजुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्तु हवरयोः

अतिशयित ऊर्ध्वरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इती- यसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः 'वरीया- न् योगभिच्छेष्टवरिष्ठेष्ठवतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुबाढयोः ॥ २३५ ॥

अतिशयितः साधुबाढो वा । ईयसुनि 'अन्तिकबाढयोः-' इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥

इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बर्हम्

दले पत्रे । बर्हति । 'बृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । प- चाद्यच् (३।१।१३४) । बर्ह्यते वा । 'बर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९९) । 'बर्ह पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

निर्वन्धोपरागाकादयो ग्रहाः ।

ग्रहणम् । गृह्णाति वा । 'ग्रह उपादाने' (क्या० प० से०) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सू- र्यादौ पूतनादौ च सैहिकेयोपरागयोः-' इति विश्वः ॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३६ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागद- न्तके भित्तिस्थकीलके । निर्यूहति 'यूहि' लौकिको साधुः । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा । पृषोदरा- दित्वात् (६।३।१०९) धातोर्दङागमः । 'निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके' इति विश्वः ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । 'प्रेवणिजाम्' (३।३।५२) 'रश्मौ च' (३।३। ५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः) । पक्षे 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्धां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३७ ॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम्, परिगृह्णाति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इत्य

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामीमुकुटपी- थेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्रस्थभास्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृह्णाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४) । यद्वा 'गृह् प्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गर्हते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्यादारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सन्नि' (इति मेदिनी) ॥

श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।

आरोहते । आरोहणम् । आरोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० से० अ०) । घञ् (३।३।१९, १८) पचायच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटावपि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥

व्यूहो वृन्देऽपि

व्यूहते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । व्यूहते वा । घञ् (३।३।१९) । 'व्यूहः स्याद्वलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु—निर्माणे कायव्यूहे—इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तन्न । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'रचनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात् ॥

अहिर्वृत्रेऽपि

आहन्ति । 'हन हिंसागलोः' (अ० प० अ०) । 'आङि प्रिहनिभ्यां हस्त्व' (उ० ४।१।३८) इतीण् ङित् आङो हस्त्वः । यत्तु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्यति' इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे' इति विश्वः ॥

अग्नीन्द्रर्कास्तमोपहाः ॥ २३८ ॥

तमोऽपहन्ति । 'अपे क्लेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्गजिनवहिषु' इति विश्वः ॥

परिच्छदे नृपाहंश्चैव परिवर्हः

परिवर्हते । परिवर्हते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'परिवर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

आडीषदर्थेऽभिध्यासौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २३९ ॥

अतति । बाहुलकाङ् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिधियाः । तेन विना सीमा—मर्यादा । धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रगृह्य स्मृतौ वाक्येऽपि

आप्नोति । किप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञाकत्वात् 'हुतप्रगृह्या अचि' (६।

१।१२५) इति संधिं न याति । स्मरणे । वाक्यारम्भे च । 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । किप् (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः स्मरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेपदर्थे कु

कवते । कूयते वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे चेपदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिमिर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४० ॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (चु० प० से०) । बाहुलकाङ्कि प्रत्ययः । दधातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भर्त्सनम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ।

चन्दति । 'चदि आहारे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ

खसति । खस्यति वा । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'खस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

प्रकर्षे लङ्गनेऽप्यति ॥ २४१ ॥

अतति । इन् (उ० ४।१।१८) प्रत्ययः । 'अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्गनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा किप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मेदिनी) ॥

तु स्याद्भेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत् सहैकवारं चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५।४।१९) इति मुच् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यजयः ॥

आराहूरसमीपयोः ॥ २४२ ॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकादाति-
प्रत्ययः ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरस्मिन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः ॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

ऊयते स्म । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।
३।१७४) । अप्यर्थः समुच्चयः प्रश्नश्च । 'उतापी द्वौ च
वाढाथौ' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत्

शशति । 'शश घृतगतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-
द्वत् । 'शश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः ॥

साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४३ ॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । क्तिप् (३।२।१७८) ।
'साक्षात्तुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ॥

खेदानुकम्पासंतोषविसयामन्त्रणे बत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गल्यर्था'-
(३।४।७२) इति क्तः । नेट् () । वन्यते स्म 'वनु
याचने' (त० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'बत खेदे-
ऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति दन्तोष्वादावजयः ॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४४ ॥

हन्ति । बाहुलकात् । 'हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसं-
भ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ
प्रख्यान' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्वृत्तिः । इत्थंभूता-
ख्यानः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा ।
आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । क्तिच् (३।३।१७४) । 'इति प्रकरणे
हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनुकर्षे च
संमतम्' इति विश्वः ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । 'सप्तमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अस्ता-
ति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ता-
दग्रप्रथमव्यतीतेषु' इति बोधालितः । 'अग्रे' इति अग्रतः ।
आयादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥ २४६ ॥

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तद्धिताः' (४।१।७६) इति बहु-
वचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुः ।
'यावत् साकल्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
संभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्वर्येष्वथो अथ ।

अर्थयते । 'अर्थ याच्यायाम्' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्
डोः । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरा-
दित्वाद्गोपः । 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले ।
विकल्पानन्तरप्रश्नकात्वर्यारम्भसमुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

वृथा निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृञ्
संभक्तौ' (क्र्या० आ० से०) वा बाहुलकात्वाक् । 'वृथा
निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः ॥

नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४७ ॥

नेति नाना । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७)
इति नञो नाञ् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः'
(इति मेदिनी) ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च

नुदति । नौति वा । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु
स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०)
डुः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुनयार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुलकादुः ।
'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च
समीपे च लक्षणादावनुक्रमे' इति विश्वः ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुदति । 'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) डुः (वा० ३।२।
१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे
(चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । क्तिप् (३।२।
१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्यान्न तुक् । 'अपि संभावनाप्रश्न-
शङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च'
इति विश्वः ॥

१—व्यर्थोऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२।३९)
सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुषं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्वनाम्नः'
(६।२।१९) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिर' इति ।
अव्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

उपमायां विकल्पे वा

वाति 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ।
'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे । समुच्चये च' (इति मेदिनी) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्चये' इति विश्वः ॥

सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २४९ ॥

सामयति । 'षाम सान्त्वप्रयोगे' (जु० उ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३८) ॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।७६) । सहाय्ये ॥

कं वारिणि च मूर्धनि ।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ्भावे विच् (३।३।७५) । 'कम् शिरःसुखवारिणु' इति विश्वः । 'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्यमर्थयोरेवम्

'ए' एत्थं वमति । 'दु वम उद्विरणे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे' इति धरणिः ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्चये ॥ २५० ॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (जु० उ० से०) । बाहुलकादम् । 'जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

कूयते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाङ्गिम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) ङिभिः (उ० ४।१५८) वा । 'किम् कुत्सायां वितर्कं च निषेधप्रश्नयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५१ ॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । संभाव्यकुत्सा-प्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम् । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निरर्थके । अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ने

हूयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । 'बाहुलकान्मः' ॥

समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५२ ॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आः समिण्नि-कपिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरप्रथमे भेदे

पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादः, अ(कार)स्योकारः । 'पुनरप्रथमे मतम् । अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

निर्निश्चयनिषेधयोः ।

नृणाति । 'नृ नये' (क्या० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'ऋत इत्-' (७।३।५०) । 'निर्निश्चये कान्तायर्थे निर्निःशेषनिषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा ॥ २५३ ॥

प्रबन्धे अविच्छेदने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभावेषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ।

ऊयते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्रीक, रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) रीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चोररी चोरी विस्तारेऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्व् शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल ॥ २५४ ॥

किलति । 'कील श्वेत्ये' (तु० प० से०) । 'इण्पध-' (३।२।१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु ।

खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्यामिमुखेऽभितः ॥ २५५ ॥

'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिशाब्दात्तसिल् ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् प्राप्ति वा । 'अद भक्षण' (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

१ अत्र ह्रस्वादौ पाठात् 'उरी ह्रस्वादिरपि'—इति मुकुटपी-यूषव्याख्ये ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि ।

मेथति । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ह्रस्वः । बाहुलकादोः । तन्त्रेणोभयमिह निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥

तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे

तरति । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये इह ॥

हा विषादशुगर्तिषु ॥ २५६ ॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । क्तिप् (३।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाड्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः । '—अहहा दीर्घान्तमपि—' इति मुकुटः । तत्र क्तिप् (३।२।७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्रेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेतावधारणे ॥ २५७ ॥

हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किंपि (३।२।१७८) तुगभावो वा । 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि । ही दुःखहेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम् ॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अच्प्रत्ययान्वय-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१९) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्बुध्यभावः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । चिरोऽर्थो येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दीर्घकालस्य' ॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वद्भीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥

मोहनम् । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुलका-

दुस् ॥ (१) ॥*॥ 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस्य द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश भुतगतौ' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्वितिः ॥ (३) ॥*॥ अमि क्षणौति । 'क्षु ते-जने' (अ० प० से०) । बाहुलकाद्विमुः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुत्यार्थाः । अजयस्तु अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह— 'अभीक्ष्णं तु पौनःपुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वारंवारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पञ्च 'पौनःपुन्यस्यार्थस्य' ॥

स्नाग्नटित्यञ्जसाहायद्राड्मङ्गुसपदि द्रुते ।

'स्त्रै पाके' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । स्नामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) क्तिप् (३।२।७५) ॥*॥ 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झटमेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ अञ्जनम् 'अञ्ज व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । 'कृत्स्न्युद्यो' (कृतो) बहुलम् (वा० ३।३।११३) इति पचाद्यच् (३।१।१३४) अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'वै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (३) ॥*॥ हवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । बाहुलकाद्भावे घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात्स्य यः । ततो नञ्समासः ॥ (४) ॥*॥ संपद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समोऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६) ॥*॥ मज्जति । 'टु मज्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्सुः । 'मस्तिजनशोः-' (७।१।६०) इति नुम् । 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्षणावार्थस्य' ॥

बलवत्सुषु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ सुतिष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२।५) इति कुः ॥ (२) ॥*॥ किं च तद् उत च ॥ (३) ॥*॥ सूयते । 'षु गतौ' ('प्रसवै-श्वर्ययोः') (भ्वा० प० अ०) । किंपि (३।२।१७८) तुगभावः । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ पट् 'अतिशयस्य' ॥

१—'श्रै पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावाच्चात्वात्तत्वात्पत्तिभिया चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सु गतौ' इत्यस्माद्बाहुलकाद्भावात् । यद्वा 'संपदादिकिवन्तं सुतमा समन्तादकति' इति शकन्धादित्वमङ्गीकार्यम् ॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

पर्थयति । 'पृथ प्रक्षेपे' (उ० प० से०) । बाहुलकात् कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनञ्भ्यां नानाचौ न सह' (५।२।२७) इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ता ॥ (२) ॥*॥ अन्तरेति । इणो णः ॥ (३) ॥*॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सौत्रः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । रुक् प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ नञो 'विनञ्भ्याम्' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'वर्जने' ॥

यत्तद्यतस्ततो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) । 'गमादीनां कौ' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । किप् (३।२।१७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१।७५) ॥ (२) ॥*॥ यस्मात् तस्मात् यत्तद्व्याम् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।७) । लदायत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हेतौ' ॥

असाकल्ये तु चिच्चन ॥ ३ ॥

चेतति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥*॥ चनति 'चन शब्दे' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'असकलार्थस्य' ॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिच्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ जायति । 'जै क्षये' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्तुन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कस्मिंश्चित्काले' ॥

सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।

ऋथयति । 'ऋधु वृद्धौ' (दि० प० से०) । बाहुलकात्कैम् । सह ऋधं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य-' (६।३।७८) इति सादेशः । 'आभीक्ष्ये णमुल्' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समति 'षम वैक्लव्ये' (भ्वा० प० से०) अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ 'सजुष' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पञ्च 'सहेत्यर्थे' ॥

१—इदं च 'प्रथेः कित्संप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति सूत्राज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसूत्रमते जान्तत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति स्वामी ॥ ३—ऋम्प्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋधम्' इति प्रयोगस्यैवापाद्यमानत्वेन 'सार्धम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'आभीक्ष्ये णमुल्' इति वक्ष्यमाणस्योभयशेषत्वमेव बोध्यम् ॥ ४—तथा च 'सजुः सहाय्ये' इति त्रिकाण्डशेषः ।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) डम्प्रत्ययः । 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्तमनि बन्धने' ॥ (१) ॥*॥

व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥

त्रियते । 'वृद्' (व्या० आ० से०) । 'वृच्' (स्वा० उ० से०) वा । थाक् 'वृथा बन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुद्यति । का प्रत्ययः । 'प्रपोदरादिलान्' (६।३।१०९) हस्य षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यर्थके' ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।

आहन्ति । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥*॥ किम् च उत च, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥*॥ कानम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'कायतेडिमिः' (उ० ४।२।५८) ॥ (४) ॥*॥ किम् च उत च । 'किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ('उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'वितर्कनस्य' ॥

तु हि च स ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हिनोति । किप् तिगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति । चिनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (३) ॥*॥ स्यते । 'स्मिद् ईषदसने' (भ्वा० आ० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डः (वा० ३।२।१०१) । ('ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वाति । डैः ॥ (६) ॥*॥ पठ् 'श्लोकचरणपूर्णतायाम्' ॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । 'षु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । डुः (वा० ३।२।१८०) । ('सु पूजायां भृशार्थेऽनुमतिकृच्छ्रसमृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतति । इन् (उ० ४।१।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजने' ॥

दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ अहि दिवसे । इतिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ।

दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्रत्ययः ।

१—अहो हस्वादिरपि । 'विकल्पे विस्मयेऽप्यहो' इति रुद्रवचनात्—इति मुकुटः ॥ २—चकारादुपापि—इति स्वामिमुकुटौ । 'उपा रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥

(‘दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ’ इति विश्वः ॥)
(१) ॥३॥ नञ्जति । ‘ओ नस्जी व्रीडे’ (तु० प० से०) ।
तमु प्रत्ययः ॥ (२) ॥३॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

सचनम् । ‘पच समवाये’ (भ्वा० प० से०) । ‘इज्जा-
दिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥३॥ तरणम् । ‘तृ’
(भ्वा० प० से०) । असुत् (उ० ४।१८९) । ‘क्वचिदपवाद-
विषयेऽपि—’ इतीर् ॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘तिर्यगर्थे’ ॥

अथ संबोधनार्थकाः ॥ ६ ॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः

पाटयति । ‘पट गतौ’ (भ्वा० प० से०) णिजन्तः ।
क्लिप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥३॥ प्यायते । ‘प्यैङ् वृद्धौ’
(भ्वा० प० अ०) । ट् प्रत्ययः ॥ (२) ॥३॥ अङ्गति । ‘अणि
गतौ’ (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (३)
॥३॥ ‘हि गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।३।७५) ॥
(४) ॥३॥ हन्ति । डे प्रत्ययः ॥ (५) ॥३॥ भाति । ‘भा
दीप्तौ’ (अ० प० अ०) । बाहुलकाडौस् ॥ (६) ॥३॥ षट्
‘संबोधनार्थकाः’ ॥

समया निकषा हिरूक् ।

समयनम् । ‘आ समिण् निकषिभ्याम्’ (उ० ४।१७५) ।
‘समयान्तिकमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ निकष-
णम् । पूर्ववत् । ‘निकषान्तिकमध्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥३॥ हिनोति । रुक् प्रत्ययः । ‘हिरूक् मध्ये विनाथे
च’ इति रुद्रः । ‘हिरूक्तं च सामीप्ये’ इत्यमरमाला ॥
(३) ॥३॥ त्रीणि ‘सामीप्ये’ ॥

अतर्किते तु सहसा

सहते । ‘सह मर्षणे’ (भ्वा० आ० अ०) । असा प्रत्ययः
॥ (१) ॥३॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् । ‘पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चैषाम्’ (५।३।
३९) ॥ (१) ॥३॥ पुरति ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) ।
बाहुलकादतसुक् ॥ (२) ॥३॥ अग्रे । आद्यादिलात् (वा०
५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥३॥ त्रयः ‘अग्रार्थाः’ ॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषडौषड्वषट् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन । ‘स्वाद आस्वादने’ (भ्वा० आ० से०) ।
आ प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः । सुष्ठु
आ ह्यतेऽनेन वा । डा प्रत्ययः ॥ (१) ॥३॥ श्रूयते । अ-

नेन वा ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाडौषट् ॥
(२) ॥३॥ उह्यतेऽनेन । ‘वह प्रापणे’ (भ्वा० उ० अ०) ।
डौषट् ॥ (३) ॥३॥ डषट् च ॥ (४) ॥३॥ स्वयतेऽनेन ।
‘ष्वद आस्वादने’ (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः । पृषोद-
रादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः ॥ (५) ॥३॥ पञ्च ‘देवह-
विर्दाने’ ॥

किञ्चिदीषन्मनागले

किम् च चित् च अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥३॥ ईष-
णम् । ‘ईष गत्यादौ’ (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥
(१) ॥३॥ मननम् । ‘मन ज्ञाने’ (दि० आ० अ०) । आक्
प्रत्ययः ॥ (३) ॥३॥ त्रीणि ‘अल्पे’ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः
(३।४।२२) । ‘समासे—’ (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । तुक्
(६।१।७५) ॥ (१) ॥३॥ अमुष्मिन् । अदसः ‘सप्तम्याल्ल’
(५।३।१०) ॥ (२) ॥३॥ भवान्तरे जन्मान्तरे ॥

व वा यथा तथैवैवं साम्ये

वाति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०१) । कचित् ‘वत्’
इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन
गतार्थत्वात् । न च वतिरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्य-
यपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वणवुआदीनाम-
पाठात् । ‘वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्’ इति
मेदिन्यादिसंमतेश्च ॥ (१) ॥३॥ क्विपि (३।२।१७८) तु वा
॥ (२) ॥३॥ येन तेन प्रकारेण । ‘प्रकारवचने थाल्’ (५।
३।२३) विभक्तित्वात् (५।३।१) ल्यदायत्वम् (७।२।१०२)
॥ (३) ॥३॥ (४) ॥३॥ अयनम् । ‘इण्शीभ्यां वन्’ (उ०
१।१।५२) । ‘एवौषम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे’ इति
हैमः ॥ (५) ॥३॥ ‘इण्’ (अ० प० अ०) । बाहुलकाद्वम् ॥
(६) ॥३॥ षट् ‘साम्ये’ ॥

अहो ही च विस्सये ।

अहानम् । ‘ओ हाङ् गतौ’ (तु० आ० अ०) । डो प्र-
त्ययः ॥ (१) ॥३॥ हननम् । बाहुलकाडौ ॥ (२) ॥३॥
अद्भुते । द्वे ‘विस्सये’ ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । ‘तुष तुष्टौ’ (दि० प० अ०) । बाहुलकान्नीम् ।
उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥३॥ ‘अकल्प्रकरणे’ ‘तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः’ (वा० ५।३।७१) । ‘मिदचोन्यात्परः’ (१।१।४६)
॥ (२) ॥३॥ द्वे ‘मौने’ ॥

१—साचिः स्त्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । ‘मित्तौ साची
परिणतमुखी’ इति सप्तकुमारिका ॥ ‘तिर्यक् साचिरपि स्त्रियाम्’
इति रत्नकोषः—इति मुकुटः ॥

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु इवशब्दो गृहीतः ॥ २—‘ही’
शब्दो दीर्घान्तः । ‘ही विचित्रो विपाकः’ इति माघः—इति स्वा-
मिमुकुटौ ॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ ९ ॥

समानेऽहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।१।१८) पृषोदरादि-
त्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥
'तत्काले' द्वे ॥

दिष्टया समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्त्यायति ।
'स्त्यै शब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । प-
त्वम् (८।२।३६) । घृत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ज्ञत्वं
न । यद्वा दिशति । अग्न्यादिः (उ० ४।१।१२) ॥ (१) ॥*॥
समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० से०) ।
अम्प्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति
पठति । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०) धातुर्णिजन्तः ।
विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थे त्रीणि ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥
(१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'मध्यस्य' ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ १० ॥

प्रकर्षेण सोढ्वा । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा-
(३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥*॥ हठोऽर्थो
यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषो-
दरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ स्थानस्य
करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६)
इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ युक्ते उचितार्थे ।
'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरपि' (इति मेदिनी)
द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते ।

अभीक्ष्णवनम् । 'क्षु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृ-
षोदरादित्वात् (६।३।१०९) अमेर्दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शश-
नम् । शश इतगतौ' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नह्यनो नापि

नह्यति । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ०

१—कुलस्याधुपलक्षणम् । पृषोदरादित्वासलोपः ॥ २—'उप-
जोषम् चवर्गतृतीयतृतीयम्' । 'अन्तस्थाद्यतृतीयम्' इत्येके—इति
पीयूषव्याख्या ॥

४।१।१८) ॥ (१) ॥*॥ नञोऽयमकारः ॥ (२) ॥*॥
नह्यति । डो ॥*॥ (३) डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'अभावे' ॥

मास्य मालं च वारणे ॥ ११ ॥

मा च स्य च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मानम् ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अलनम् । 'अल
भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि
'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतति । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) ॥
(१) ॥*॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन्
(उ० ४।१।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः ।
यद्वा 'यद्' शब्दाणिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१।३९) ।
'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम् ।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा०
३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच्
(३।२।१५) ॥ (१) ॥*॥ अञ्जनम् । 'अञ्ज व्यकल्यादौ' (ह०
प० से०) । 'कृत्वल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति भावे
पचायच् (३।१।१३४) अञं स्यति, सायति वा । 'पोऽन्तक-
र्मणि' (दि० प० अ०) । 'पे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचा-
यच् (३।१।१३४) । क्तिप् (३।२।७६) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'तत्त्वार्थे' ॥

प्राकाश्ये प्रादुराविः स्यात्

प्राति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१)
॥*॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । इस् (इस्) ॥
(२) ॥*॥ द्वे 'स्फुटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥ १२ ॥

अवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अवतेष्टि-

१—एवं सति स्थानिनैव सिद्धेऽस्योपादानं व्यर्थं स्यात् ।
तस्मादकार एवाभावबोधकः । अत एव 'अ स्वल्पाथेऽव्यभा-
वेऽपि' इति हेमे 'अ' शब्दः स्यादभावेऽपि स्वल्पाथेऽप्रतिषेधयोः ।
अनुकम्पायां च तथा वामुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च
पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि 'अ विप्र इव
भाषते' इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न ब्रूषे' इत्यर्थ उक्तः । भवन्मते
तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥—'अन-
शब्दोऽपि निषिद्धः । अनोपमा ते बुद्धिः' इति—मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥
२—'रवावद्धाः' इति कप्किणाभ्युदये भाषासमावेशः । तत्र
प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः वद्धाः संयताः । 'बन्ध बन्धने' क्तः ।
संस्कृते तु रवौ सूर्ये अद्धा तत्त्वम्' इत्यर्थः—इति मुकुटः ॥

लोपश्च' (उ० १।१४२) इति मन् मन एव विलोपः । 'ज्वर-
त्वर-' (६।४।२०) इत्युटौ । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥
इणो बाहुलकाद्गम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मी-
नाति वा । डम् । 'ओमेवं परमं भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्या-
डिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अनुमतौ' ॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१)
॥*॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्तसिल् ॥
(२) ॥*॥ सर्वस्मात् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५।३।८) ॥ (३)
॥*॥ विषु अञ्चति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभि-
तः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि 'स-
र्वत इत्यर्थे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमोर्णिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ काममसू-
योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति
क्वत्पाठः । तत्राङ् बोध्यः । 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यर्थः ।
'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असूयोपगमेऽस्तु च ॥ १३ ॥

असति । असति वा । तुन् । 'अस्तु स्यादभ्यनुज्ञाने-
ऽप्यसूयापीडयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चान्नामश-
ब्देऽप्यत्र ॥*॥ एकम् ॥

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वन्द्वः ॥

कच्चित्कामप्रवेदने ।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोरप्येवम् ॥
(१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गह्यं

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इत्य-
व्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥
(१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽर्थे' ॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥ १४ ॥

'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः (२।१।६) । यो य
आत्मा, यद्यच्चात्मीयम्, तद्यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य
द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति
सूत्रेण ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये' ॥

मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ॥
(१) ॥*॥ मथ्यते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) ।
अभ्यादित्वात् (उ० ४।१।१२) साधुः ॥ (२) ॥*॥ विगतं
तथा=सत्यमस्मात्तत्र ॥*॥ द्वे 'असत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः (२।१।
६) ॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ शब्दो वा
सत्यार्थः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठति । 'चान्वाचये
समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये । पक्षान्तरे तथा पादपूरणे-
ऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः' ॥

प्रागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राचो देशात् । प्राङ् देशो वा । '-सप्तमी-
पञ्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः 'अञ्छेर्लुक्' (५।३।३०) । एवं
दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

नु ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (बु० प० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ अव श्यायते । 'श्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) ॥
डम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिप् (३।२।
७६) । यलोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संव-
दति विच् (३।२।७५) ॥

अवरं त्वर्वाग्य

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अञ्छेर्लुक्' (५।
३।३०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वकालतः प-
श्चात् । अवन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः ।
क्तिप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोपालितः ॥
(१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चये' ॥

स्वयमात्मना ॥ १६ ॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम् ॥
(१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥

अल्पे नीचैः

नि' चीयते । 'चिच् चयते' (स्वा० उ० अ०) । 'नौ
दीर्घश्च' (उ० ५।१।३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युच्चैः

उच्चीयते । 'उदि चेडैसिः' (उ० ५।१।२) ॥ (१) ॥*॥

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—२त्रिका-
ण्डशेषपुस्तके तु 'शब्दौ' इति नास्ति, अत एव न छन्दोभङ्गः
कईमीरलिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल' इति न लिखितम् ॥

प्रायो भूञ्चि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*

अदृते शनैः ।

शनति । 'शन दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयति वा । 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) गत्य नः, ह्रस्वो वा ॥ (१) ॥* ॥ अदृ-तेऽशीघ्रायै ॥

सना नित्ये

सनति । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्रत्ययः ॥ (१) ॥* ॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

बहिर्वाह्ये

बहति । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । ववयो-रभेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इम् प्रत्ययः । 'स्मिङ्गे डः' (वा० ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥* ॥

अस्तमदर्शने ॥ १७ ॥

असनम् । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) तम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥* ॥

अस्ति सत्त्वे

असनम् । 'अस दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।१।७४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकौ' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्तावु

रुषा कोपेनोक्तौ वचने ॥* ॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) क्तिप् (३।२।१७८) । तुग् (६।१।७५) न । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥

ऊं प्रश्ने

ऊय्यते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । सु-क्प्रत्ययः ॥* ॥ ('उम्' इति) ह्रस्वपाठे डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥* ॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि ।

इयते । अय्यते वा । इः (उ० ४।१३९) । इन् (उ० ४।११८) वा ॥ (१) ॥* ॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

हवनम् । 'हु दानादौ' (उ० प० अ०) । डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥* ॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः ।

'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः ॥ (१) ॥* ॥

नमो नतौ ॥ १८ ॥

नमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥* ॥

पुनरर्थेऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।१।८८) ॥ (१) ॥* ॥

निन्दायां दुष्ट

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥* ॥

सुष्टु प्रशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥* ॥

सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगा-गमः (अ३।३३) ॥ (१) ॥* ॥ साये दिनान्ते ॥

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । के प्रत्ययः ॥ (१) ॥* ॥ प्रातति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९) ॥ (२) ॥* ॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति सूत्रेऽनव्ययस्य प्र-गशब्दस्यैत्वं निपात्यते । अव्ययेभ्यः पृथक्करणात् ॥ द्वे 'प्र-भाते' ॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । 'आ समिण्णिकषिभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥ (१) ॥* ॥

परुत्परार्येषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्व वर्षे परुत् । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥* ॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥* ॥

अद्यावद्वाहि

अत्रास्मिन् अहनि । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' शब्दः साधुः ॥ (१) ॥* ॥

अथ पूर्वेऽह्नीतादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

तथाधरान्यान्यतरेतरापूर्वेद्युरादयः ।

पूर्वोत्तरापरेभ्योऽधरान्यान्यतरेभ्यश्च 'पूर्वेऽहि' इत्यादावर्थे पूर्वद्युरादयः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्तरेऽहि अपरेहि, अन्यस्मिन्नहि, अन्यतरस्मिन्नहि, इतरस्मिन्नहि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अधरेद्युः' 'अन्येद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।

२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रुद्रः । (क्रमेणैकैकम्) ॥

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहनि । 'द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यःपरत्-') (५।३।२२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥

परे त्वहि परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहनि । ('सद्यःपरत्-') (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यःश्व-सोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः ॥ (१) ॥*॥

अनागतेऽहि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥

परश्वश्च परेऽहनि ।

परं च तच् श्वश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले । 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ ('चात्' दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युवन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०) । गैपतक् प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्वा० अ० से०) । डत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकस्मिन् काले । 'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥*॥ द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वैका-' (५।३।१५) इति दा ॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' (५।३।६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमोर्हि' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः

१—'द्युस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना—'द्युर्दिनम्' इति श्रीभोजः यथा 'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्'—इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'द्युरग्नौ दिवसेऽपि स्यात्' इति विश्वा-द्युक्तस्य द्युगणद्युपिण्डादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य प्रथमान्तस्य प्रति-रूपकत्वेन ॥ २—इदं तु 'यौगपद्य-' (२।१।६) निर्देशे दकारश्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गवृत्तीयो-पान्त्यत्वमङ्गीकरणीयम् ।

॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गणे णठान्मा-न्तलम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले । 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३।१७) इति निपातितः ॥ (४) ॥*॥ पञ्च 'अस्मिन्काले' ॥

दिग्देशकाले पूर्वोदौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, प्राचो देशात् कालाच्च, प्राङ् देशः कालो वा । 'सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः—' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अध्वे-लुक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात्, अवाङ् देशः । अवाक् । यत्तु मुकुटः—'तस्यास्तातेः'—'लुक्' (५।३।३०) इति लुक् इत्याह । तन्न । उक्तसूत्रादर्श-नात् । 'अध्वेलुक्' (५।३।३०) इति दर्शनाच्च । 'पूर्वोदौ' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां ग्रहः । 'प्रत्यगादयः' इत्या-दिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'दक्षिणात्' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनवन्यतर-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणा-हि' (इत्यत्र) 'आहि च दूरे' (५।३।३७), 'दक्षिणतः' 'उ-त्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'न-पुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) 'अद-न्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्ना-दिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृह्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् ।' बाहुलकात् 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यधि-करणेऽपि । 'तस्मिन्' लिङ्गसंग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नये-दूहेत् । कीदृशैः शास्त्रैः, प्रागनुक्तैः । क्वचित् 'अनुक्तौ' इति पाठः । तत्रेहानुक्तमपि सलिङ्गशास्त्रैरुक्तम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बोध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्न-सन्नादिजानामलभात् । 'सन्नादिभ्यो विहितकृजैः' इति व्या-

१—सूत्रैकदेशलेखनेऽपि सकलसूत्रलेखनेनैव यदि प्रत्याख्ये-यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिवशब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्दे-शकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति सूत्रस्थाने केवलं 'सप्तमीपञ्चमी-प्रथमाभ्यः' इत्येतावद्वेलेन प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात् । सूत्रप्रार-म्भांशत्यागोऽप्युभयोः समान एव ॥

ख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्य-
यार्थाद्यैर्लिङ्गोहनमनुकलिङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सलिङ्गशा-
खादिभिर्लिङ्गोहनमनुकलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यवाधितः ।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः । तस्य विधिः, व्याप्नोति पूर्वोक्तं
काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च
यदि न बाध्यते । ‘अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्रवर्तते’
इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

‘स्त्रियाम्’ इत्यधिकारः । ईच्च ऊच्च तौ विरामे विरामावन्तौ
वा यस्य तच्च तदेकाच्च । श्रीः, धीः, ह्रीः, ‘भूः’ ‘सूः’,
‘दूः’, ‘जूः’, लवनं लः, भवनं भूः, नयति नीः, । ‘लुनाति
लः’ इत्यादौ तु परत्वात् ‘कृतः कर्तरि’ () इति त्रिलि-
ङ्गत्वम् । योनिर्भगम् तत्सहितानां प्राणिनां नाम स्त्रियां स्यात् ।
माता, दुहिता, याता, स्त्री । ‘दाराः पुंभूति’ इति विशेषः ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिभूतदीहियाम् ।

विद्युदादीनामष्टानां स्त्रियाम् । विद्युत् । तडित् । रात्रिः,
रजनिः । वल्लिः, वीरुत् । वीणा, विपञ्ची’ इत्यादौ ‘ड्यावूड-
न्तम्’ इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने
वार्णी पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः,
कुः । सरित्, त्रिस्रोताः, विपाद् । ह्रीग्रहणं चिन्त्यम् । ‘ईदू-
द्विरामैकाच्’ इति, त्रपादौ ‘ड्यावूडन्तम्’ इति च, सिद्ध-
त्वात् । केचित्तु ‘धियाम्’ इति पठन्ति । संवित्, चित्,
प्रतिपत् ॥

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदृशः
सः । एकोऽर्थो यस्य सः । ‘द्विगुरेकवचनम्’ (२।४।१) इत्यनेन
समाहारे एकत्वविधानात् । दशमूली, त्रिलोकी, पञ्चाक्षरी ।
अदन्तैः किम् । पञ्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् । पञ्च-
कपालः, पञ्चकपालौ, पञ्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । पञ्च-
पात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये (५।४।६८
सूत्रे) तु ‘त्रिपुरि’ इति दृश्यते ॥

१—‘सूः’ स्त्रियां निक्षरे सुवे’ इति मेदिनी । सुवो यज्ञपात्र-
म् ॥ २—‘किञ्चि-’ (उ० २।५७) इत्यादिना किञ्चीर्धौ ।
‘दूहिरण्यरक्षसोर्दूः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि’ इति
रूपमञ्जरी—इति मुकुटः ॥ ३—‘जूस्त्वरामने प्रोक्ता सामा-
न्यामने स्त्रियाम् । जूराकाशसरस्वलां पिशाच्यां, जवने त्रिपु’ इति
मेदिनी ॥

तल्वृन्दे येनिकश्चित्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।

स्त्री भावादावनिक्तिण्णुल्लणच्णुचूक्यव्युजिजङ्-
निशाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्च ड्यावूडन्तं चलं स्थिरम् ।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे
यश्च इनिकश्चित्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, खलिनी,
शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या । वृन्दे किम् । मुखे भवो ‘मुख्यः’,
दण्डोऽस्यास्तीति ‘दण्डी’ ‘द्वन्द्वान्वैरमैथुनिकयोः’ (४।३।
१२५) अश्वमहिषिका, काकोल्लिका, अत्रिभरद्वाजिका, कु-
त्सकुशिका । आदिना ‘पादशतस्य’ (५।४।१) ‘दण्डव्यव-
सर्गयोश्च’ (५।४।२) इति वुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां ददाति,
द्वौ द्वौ दण्डितो द्विपदिकाम् । वैरेत्यादि किम् । ‘वासुदेवार्जु-
नाभ्यां वुन्’ (४।३।९८) । वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेवकः ।
वुनो ग्रहणं वुज उपलक्षणम् । क्वचित् ‘वुः’ इति पाठः ।
‘गोत्रचरणाच्छाषात्याकारतद्वेषेषु (५।१।१३४) वुञ् । गा-
गिकया श्लाघते, काठिकया । ‘द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च’ (५।१।
१३३) वुञ् । शैष्योपाध्यायिका । ‘स्त्रियाम्’ (३।३।९४) इ-
त्यधिकारे भावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः
प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । ‘आक्रोशे नञ्यनिः’ (३।३।
११२) । अकरणिः, अजननिः । ‘स्त्रियां क्तिन्’ (३।३।९४) ।
कृतिः, भूतिः, । ‘ण्वु’ इति ण्वुल्लण्वुचोः सामान्यग्रहणम् ।
‘रोगाख्यायां ण्वुल्लण्वुल्लम्’ (३।३।२०८) । प्रच्छदिका, प्रवा-
हिका । ‘धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः’ (वा० ३।३।१०८) ।
आसिका, शायिका । ‘पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्’ (३।३।१११) ।
भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । ‘कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्’
(३।३।४३) । ‘णचः स्त्रियामच्’ (५।४।१४) स्वार्थिकः ।
व्यावक्रोशी, व्यात्युक्षी । ‘व्रजयजोर्भावे क्यप्’ (३।३।९८) ।
व्रज्या, इज्या । ‘समजनपद०’ (३।३।९९) इति क्यप् ।
समज्या, निषद्या । स्त्रीभावादौ किम् । ‘वदः सुपि क्यप्च’
(३।१।१०६) । मृषोद्यम् । ‘भुवो भावे’ (३।१।१०७) ब्रह्म-
भूयम् । ‘ण्यासश्रन्थो युच्’ (३।३।१०७) । कारणा, कामना ।
‘प्रश्नाख्यानयोरिञ्च’ (३।३।११०) । कां त्वं कारि गणिं वा-
कापां । ‘षिद्धिदादिभ्योऽङ्’ (३।३।१०४) । पचा, त्रपा,
भिदा, छिदा, । ‘अ प्रत्ययात्’ (३।३।१०२) । चिकीर्षा,
पुत्रीया । ‘गुरोश्च हलः’ (३।३।१०३) । ईहा, ऊहा । ‘ग्ला-
म्लज्याहाम्यो निः’ (वा० ३।३।९५) । ग्लानिः । ‘कृजः श
च’ (३।३।१००) । क्रिया । ‘इच्छा’ (३।३।१०१) । उणादौ
न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च । ‘वीज्याज्वरिभ्यो निः’ (उ०
४।४८) । ‘सृष्टिभ्यो कित्’ (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः,
द्रोणिः । ‘अनिः’ इति पाठान्तरम् । ‘अर्तिसृष्टधन्यश्चवितु-

१—‘विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च’ इत्यानुपूर्विकस्य सूत्रस्यानुप-
वीक्यत्वात्सेन लेखः प्रामादिकः’ ॥

भ्योऽनिः' (उ० २।१०२) धरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृवि-
चमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १।८०) । कर्षूः, चमूः ।
'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । 'ढी
च आप् च ऊङ् च अन्ते यस्य तत् । कदली, कन्दली, रमा,
गङ्गा, वामोः, करभोः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्-
नाडी, खट्वा, अलावूः । चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अ-
न्यस्य व्यवच्छेदस्याभावात् ॥

तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्वाणदिक् ॥ ५ ॥

'तदस्यां प्रहरणमिति कीडायां णः' () । मुष्टिः
प्रहरणमस्याम् । 'पाल्वाः प्रहरणमस्याम् । णस्य दिग्दाहरणम् ।
न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम् ॥
घञो जः सा क्रियास्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।
श्येनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञः सास्यां क्रियेति जः' () । घञन्तात्
क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे जः स्यात्, तदन्तं ख्रि-
याम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । श्येनपातोऽस्याम् तिल-
पातोऽस्याम् । 'श्येनतिलस्य पाते जे' (६।३।७१) इति मुम् ।
'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु 'स्वधा
क्रिया प्रवेणी' इति छील्लोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन
मौसलपाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणालयादिविवक्षापचये यदि ।

अत्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । आदि-
ना कुम्भी, प्रणाली, मुसली, छत्री, पटी, तटी, मठी । का-
चिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

'ड्यावूङन्तम्' इति सिद्धे नामानुशासनार्थं लङ्कादीनां
पाठः । भङ्गाद्यादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिकादीनां तु
व्यर्थः, स्वर्णायपठितत्वात् । लाक्यते सुखमस्याम् । 'लक
आस्वादने' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९)
वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । नुम्यनुपधात्वात्
वृद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१)
॥*॥ शेफालिका पुष्पविशेषः । 'शेते' इति शे । शीङः (अ०
प० अ०) विच् (३।२।७५) । शयं फालयति । 'जिफला
विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१३) । स्वार्थे कन्
(५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (१) ॥*॥ टीक्यते-
ऽर्थो यथा । 'टीक् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः'
(३।३।१०३) इत्यः । विषमपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ धातकी
'धव' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः । धातुं करोति । 'तत्करोति'-

(वा० ३।३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) । कुन्
(उ० २।३२) । पिप्पल्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१)
॥*॥ पिज्यतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (चु० उ० से०) ।
'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादिकारस्याकारः ।
स्वार्थे कन् (५।४।५) । पिज्यति वा । कुन् (उ० २।३२) ।
सकलपदव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ आढकी तुवरिका । आ सम-
न्ताद्भौकते, दौक्यते, वा । 'दौक् गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।
३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥

सिधका सारिका हिक्रा प्राचिकोल्का पिपीलिका ।
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सेधति । सिध्यते वा । 'षिधु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
'बहुलमैन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) ।
क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शृङ्गादयः'
इति रग्' इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिश्रुतिपूक्तसू-
त्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥*॥
सरति । 'स्र गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३)
॥*॥ ('शारिका' इति) तालव्यादिपाठे 'शृ हिंसायाम्'
(क्रया० प० से०) धातुः । शृणाति दुःखं विरहिणीनाम् । प-
क्षिभेदः ॥ (१) ॥*॥ हिक्रनम् । 'हिक्र अव्यक्ते शब्दे'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । यद्वा
हिक्यते । 'हिक्र हिंसायाम्' (चु० आ० से०) पचाद्यच्
(३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥
प्राचति । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ।
'वनमक्षिका' इति मुकुटः । 'पक्षिभेदः' इति स्वामी ॥ (१)
॥*॥ ऋच्छति । अर्थे वा 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।
'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुञ्जः ।
यत्तु—'भूकादयः'—इतिसूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तच्चिन्त्यम् ।
उज्ज्वलदत्तादिषु तस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ अपि पील्यते
'पील प्रतिष्ठम्भे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) ।
'वष्टि भागुरिरल्लोपम्'— इत्यपेरल्लोपः । स्वार्थे कन् (५।४।
५) । 'शनैर्याति पिपीलकः' इति पुंस्त्वमपि— इति स्वामी ॥
(१) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्राभावे' (दि० प० से०) ।
बाहुलकादुक् गुणाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण
गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे

१—'लङ्का रक्षःपुरीशाखाशकिनीकुलयासु च' इति मेदिनी ॥
२—हेमस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विष-
माणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥

१—हेमचन्द्रस्तु 'पञ्जिका पदभञ्जिका' इति मूलं 'पच्यन्ते
व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनया 'पञ्जिका' । पृषोदरादित्वाज्जत्वे
'पञ्जिका' ॥ 'अर्थादिषमाण्येव पदानि भनक्ति पदभञ्जिका' इत्येवं-
रीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते स च 'पञ्जिका' शब्दोऽपि
वकोक्तिपञ्चाशिकाव्याख्यायां बल्लभदेवेन 'वञ्जिका क्रियते लघुः' इति ॥
'आयव्ययलिखनार्था च' इति मुकुटः ॥ २—इदं च 'स्फाथि-'
(उ० २।१३) इति सूत्रस्यसिधिरिति मूलकमिति चिन्त्यम् ॥

कन् (५।४।५) । अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥॥ भङ्गस्य करणम् ।
‘तत्करोति-’ (वा० ३।१३६) इति ण्यन्तात् । ‘अच इः’
(उ० ४।१३९) । विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा । ‘व्याज-
च्छलनिभे भङ्गिवैदर्भोतनमीलिका’ इति रभसः ॥ (१) ॥॥
सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । ‘रज रागे’ (भ्वा० प० अ०) ।
‘हलश्च’ (३।३।१२०) इति घञ् ‘चजोः-’ (७।३।५२) इति
कुलम् । तिर्यग्भूखातः ॥ (१) ॥॥ सूच्यतेऽनया । ‘सूच
पैशुन्ये’ चुरादिः । अच इः (उ० ४।१३९) ‘स्त्री सूचिर्न्य-
भेदे च व्यधनीशिखयोरपि’ इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥॥
महनम् । अनया वा । ‘मह पूजायाम्’ (भ्वा० प० से०) ।
क्तिन् (३।३।९१) । ढल (८।१।३१) धत्व (८।२।४०) छुत्व
(८।४।४२) ढलोप (८।३।१३) दीर्घाः (६।३।१११) ।
‘माढिः पत्रशिरा’ इति रत्नकोषः । ‘माढिः स्त्री पत्रभङ्गौ च
दैव्यस्यापि प्रकाशने’ (इति मेदिनी) ॥

**पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्रूणिः शाणी द्रुणी द्रवत् ।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ९**

पिच्छयते । ‘पिच्छ बाधे’ (चु० प० से०) । ‘गुरोश्च-’
(३।३।१०३) इत्यः । शाल्मलिनिर्यासः, भक्तादिमण्डश्च ॥
(१) ॥॥ वितण्डयते परपक्षोऽनया । ‘तडि आघाते’ (भ्वा०
आ० से०) । ‘गुरोश्च-’ (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥॥
ककनम् ‘कक लौल्ये-’ (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।
१९) । काकमणति । ‘अण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) ।
अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । पणगण्डकयो-
स्तुर्य उदमानस्य काकिणी इति रुद्रः ॥॥ रभसस्तु नान्ते-
ष्वप्याह-‘पणोदमानगण्डानां तुर्यांशेऽपि च काकिनी’ इति ।
तत्र ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) धातुर्वध्यः । आढकस्य
पञ्चाशत्तमो भाग उदमानः । उक्तं च गणितावल्याम्—
‘कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकः । अतोऽर्धशतिको
भाग उदमानमुदाहृतम्’ इति ॥ (१) ॥॥ ‘चूर्णो धूलौ
क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु’ (इति मेदिनी) । चूर्णस्य
करणम् । ‘तत्करोति-’ (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ‘अच
इः’ (उ० ४।१३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । ‘घृणिघृथि-
पार्ष्णिचूर्णिभूयः’ (उ० ४।५२) इति साधुः ॥ (१) ॥॥
शणस्य विकारः । ‘तस्य विकारः’ (४।३।१२०) इत्यण् ।
‘टिड्ढाण-’ (४।१।१५) इति स्वामी । ‘शाणः’ इत्यन्ये ॥ (१)
॥॥ द्रुणति । ‘द्रुण जैह्वे वधे गतौ’ (तु० प० से०) । ‘इयु-
पध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘जातेः-’ (४।१।६३) इति
ढीष् । ‘द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छप्योः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
दरणम् । दीर्यते वा ‘दृ विदारणे’ (क्रया० प० से०) ‘भये’
(भ्वा० प० से०) । वा ‘शृदृभसोऽडिः’ (उ० १।१३०) । ‘दरत्
स्त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
सननम् । सानं वा । ‘षणु दाने’ (त० उ० से०) । ‘षोऽन्त-

कर्मणि’ (दि० प० अ०) इति वा । ‘ऊतियूति-’ (३।३।९७)
इति साधुः । ‘सातिर्दानावसानयोः’ (इति हैमः) ॥ (१)
कम्यते । ‘कमु कान्तौ’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्थन् ।
‘कन्था मृन्मयभित्ता स्यात्तथा प्रावरणान्तरे’ (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥॥ आस्यतेऽस्याम् ‘आस उपवेशने’ (अ० प०
से०) । ‘श(अ)द्वादयश्च’ (उ० ४।९८) इति साधुः ।
‘कुन्दादयश्च’ इति मुकुटश्चिन्त्यः । एतत्पाठादर्शनात् । ‘वे-
त्रासनमासन्दी स्त्री वृषा च व्रतिकासनम्’ ॥ (१) ॥॥ न-
भ्यतेऽनया । अस्यां वा । ‘णम हिंसायाम्’ (भ्वा० आ०
से०) । ‘इज्जादिभ्यः’ (वा० ३।३।१०८) । ‘नाभिर्मुख्य-
नृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्था-
त्स्त्रियां कस्तूरिकामदे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ राज्ञः
सभा ॥ (१) ॥॥

झलरी चर्चरी पारी होरा लङ्गा च सिधमला ।

लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी १०

झर्झते । ‘झर्झ भर्त्सोक्लोः’ (तु० प० से०) । बाहुल-
कादरन् पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१।४१) ।
‘झलरी झलरी च द्वे हुडके वालचक्रके’ (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥॥ चर्चयते । ‘चर्च उक्तौ’ (भ्वा० प० से०) ।
बाहुलकादरन् । गौरादिः (४।१।४१) । ‘चर्चरी गीतभेदे
च केशभित्करशब्दयोः’ ॥ (१) ॥॥ पारयति । पार्यते
वा । ‘पृ पूर्तौ’ चुरादिः । पचायच् (३।१।१३४) । घञ्
(३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) । ‘कर्क(गर्ग) रीपूरयोः
पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः’ (इति विश्वः) ॥ (१) ॥॥
होलति । हुल्यते वा । ‘हुल हिंसासंवरणयोः’ (भ्वा० प० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) घञ् वा । रलयोरेकत्वम् । ‘होरा तु
लम्बे राश्यर्थे रेखाशास्त्रभिदोरपि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
लटति । ‘लट वाल्ये’ (भ्वा० प० से०) । ‘अशुषुषिलटि-’
(उ० १।१।५१) इति कुन् । ‘लङ्गा करज्जभेदे फलेऽवधे
खगान्तरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ सिधमस्तस्याः ।
सिध्मादिभ्यश्च (५।२।९७) इति लच् । ‘सिधमला मत्स्य-
विकृतौ वाच्यवत्तु किलासिनि’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥
लाष्यते । ‘लष शिल्पयोगे’ चुरादिः । बाहुलकात्सः । यद्वा
लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’ (चु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) ।
पृषोदरादिवात् (६।३।१०९) ‘लाक्षारोचना-’ (४।२।२) इति
निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥॥ लक्ष्यते । ‘लक्ष आलोचने’
(चु० उ० से०) घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिवात् (६।३।
१०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥॥ गण्डयते । ‘गडि
वदनैकदेशे’ (भ्वा० प० से०) । ‘गण्डेश्च’ (उ० ४।७८)
इत्यूपन् । पुंस्यपि । ‘गण्डूषो मुखपूर्ताभपुष्करप्रसृताजलिः’
(इति रुद्रः) । ‘उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः’ इति
वोपालितः ॥ (१) ॥॥ गृध्रमपि स्यति । ‘षोऽन्तकर्मणि’ (दि०

प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) डीष् । ऊरुसंघौ वातरोगः । (१) ॥३॥ चम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) 'अल्यविचमितसि-' (उ० ३।१।१७) इत्यसच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । 'च-मसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । पैचायच् (३।१।१३४) । 'मेला मसीजलं पत्राञ्जनं च स्यान्मसिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः—तुषिताः, साध्या, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्य आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्यभेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कूष्माण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादौ बाधो-ऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्' इति । विशेषैर्बाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः—उक्थातिरात्राग्निशेमाश्वमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः—मेरुः, हिमवान्, सद्यः । 'गन्धमादनम्' इति बाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः—पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रम्' इति तु बाधः । अब्धिः, समुद्रः सागरः भेदाः—क्षीरोदः, लवणोदः । द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः—लक्षः, वटः, आम्रः । पाटलाशिशपादेर्बाधः । कालः, दिष्टः, समयः, भेदाः—मासः । पक्षः, क्रतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः । शरः, बाणः, विशिखः । भेदाः—नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इषुर्द्वयोः' इति बाधः । अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः—आततायी ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अहाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

करो राजप्राहो भागः रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां

१—एवभिकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ० ४।१।१८) इति बोध्यम् । ततः 'क्रुदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः के-लिर्मणिर्धोनिर्मसिर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २—मूर्ध-न्योपधोऽपि—'मलिनाम्बु मवी मसी' इति हैमात् । तत्र मषति हिनस्ति औज्ज्वल्यम् । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति धातुबोधः ।

तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः, द-शनः, रदः, । भेदः—जम्भः । कण्ठः, गलः । 'समीप-गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति बाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अहश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परवलिङ्गापवादोऽयम् । अहः पूर्वम्—पूर्वाह्नः, अपराह्नः । द्वयोरहोः समाहारो बहः, त्र्यहः । अत्र 'स न-पुंसकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विषम् । तद्भेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परव-लिङ्गापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पञ्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।

कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्री-वेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कचित्पाठः । आवेन श्रीवासः, वृकधूपः, गुग्गुलुः, सिलहकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा, । अबाधिताः किम् । अप्सर-सः, जलौकसः, सुमनसः, लोम, साम, वर्म । तुश्च रुश्च तुरू। तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः । कशेर्वादीनि वि-हाय । हेतुः, सेतुः, धातुः । कुरुः, मेरुः, त्सरुः । 'कशेरुज-तुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यस्यान्वयसं-भवात् । वस्तुतस्तु 'अबाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशे-षैर्यथाबाधितः, इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्चादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः, लो-कः, अर्कः । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, ग्रामः, धूमः । झर्झरः, शीकरः, समीरः । यूपः, कूपः, सूपः । कलापः । सार्थः, नाथः, श-पथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनयप्रणयाः रसहा-सपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटस्तु—पोपान्तादिषु 'अ-दन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इत्याह । गोमायु-पायवादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते यै-स्ते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गोत्र-स्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्येयः । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरु-क्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, वसिष्ठः । चरणानां वेदशा-खानामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, बहुचः ॥

नाद्वयकर्तरि भावे च घञजन्तङ्गणघाथुचः ।

ल्युः कर्तरि मनिज्भावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः

॥ १५ ॥

घञादयः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने कारके, भावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्युः । प्रासीदन्त्यस्मिन्मनांसि प्रासादः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । प्रास्यते प्रासः विदन्त्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः । भावे पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात् 'पदरुज्-' (३।३।१६) इति घञ्, दायो धा-यः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । करः, गरः, लवः, स्तवः । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'यजयाचयत्-' (३।३।९०) इति नङ् । य-ज्ञः, यत्नः । 'नङ्' इत्युपलक्षणम् । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्वि-ध्या । न्यादनम्—न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरश्छदः, प्रच्छ-दः । 'द्वितोऽधुच्' (३।३।८९) । श्वयधुः, वेपधुः । 'पचिन-न्दि-' (३।१।१३४) इति नन्धादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्या-त् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिदम् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनिजन्ताः पुंसि । 'पृश्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्माथस्त्वेमनिचोऽसंग्रहापत्तेः । च-ण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महि-मा । स्वामिमुकुटौ तु 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनि-ज्वारणाय 'भावे' इति संबन्धतुः । तत्र । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञा-याम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात्, प्रीधातोरौणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति च । आखूतः, प्रस्थः । उपसर्गादन्यस्माच्च सुबन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किं-प्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उदधिः, जलधिः । अत्र 'प्रादितोऽण्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः ॥

छन्देऽश्वघडवावश्ववडवानसमाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परवलिङ्गतापवादः । द्वित्वमविवक्षितम् । तेन 'अश्ववडवान्' । असमाहृते किम् । अश्ववडवम् । 'विभाषा वृक्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुं-सि । सूर्यकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः ॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।

पुह्लो न्युह्लः समुद्रश्च विटपट्टधटाः खटः ॥ १७ ॥

वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । मापपिष्टविकारः ॥ (१) ॥*॥ अनु उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति कृत्वम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । 'लल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् । लक्ष्यते । 'लक आस्वादने' () 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । रल् चासौ लकश्च । 'पक्ष्मकम्बलम्-' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । क्प् (३।२।१७८) । कुट् अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् । 'कुड-ङ्गको ना छदिः पिटम्' इति वोपालितः । 'वृक्षलतागृहम्' इति स्वामी । 'कुटङ्गकः' इति कचित् पाठः । तत्र कुटेः 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के शकम्भादित्वं (वा० ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥*॥ पुमांसं खनति । पुंसां खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) । पुह्लः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥*॥ न्युह्लय-ते । 'उखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । 'न्युह्लः सम्यङ्नोज्ञे च साम्नः षट्प्रण-वेष्टु च' (इति मेदिनी) ॥*॥ ('न्युह्ल' इति) दीर्घपाठे तु पृ-षोदरादित्वात् (६।३।१०९) यज्ञकर्मण्यजपन्युह्लसामसु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्रम्यते । 'गम्लु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । संपुटकः ॥ (१) ॥*॥ वेटति । 'विट आक्रोशे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विटोऽद्वौ धवले पिह्ने मूषिके खदिरेऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ तट्यते । 'तट उच्छ्राये' (भ्वा० प० से०) । धन्यते वा । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'पुं-सि-' (३।३।११८) इति घः । तस्य धः । नस्य दो वा । 'प-रीक्षार्थतुलायां च धटः सूरिभिरिष्यते' इति विश्वः । 'धटो दिव्यतुलायां स्याद् धटो चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खट्यते । 'खट काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपखपयोः प्र-हारान्तरटङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

कुट्यते । 'कुट छेदने' (तु० प० से०) । 'प्रतापने' (तु०

१—'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रसत्त्वे-
नोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥

आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च । 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ घट्यतेऽस्मिन् । 'घट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति 'घञ्' । 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥*॥ केचित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्वा 'कोटो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपभेदः' इति व्याचक्ष्युः । तत्र कुट्टातोर्घे बाहुलकाद्गुणः । अरैश्चकावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्यते रच्यते—अरघट्टः कूपाज्जलिनः सारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ हटन्त्यत्र । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः । हट आपणः ॥ (१) ॥*॥ पिण्ड्यते, पिण्डते वा । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९९) वा । 'पिण्डो बोले बोले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिंहकयोरपि । ओण्डपुष्पे च पुंसि स्यात्क्रीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरैऽलावूखर्जरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वष्टि भागुरि—' इत्यपेरलोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) शस्ते देहे ॥ (१) ॥*॥ '—पिचण्डवत् कोट्टारादयः पुंसि' इत्यन्वयः ॥*॥ गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'गडुः पृष्ठगुडेकुब्जे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ क्रियते । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) 'अण्डन् कृष्टभृश्वः' (उ० १।१२९) 'करण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुडच् । लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । अण्डन् (उ० १।१२९) । 'वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः । किणो मांसग्रन्थिः व्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥*॥ घोणते । 'घुण भ्रमणे' । (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।२।१३५) इति कः । 'घुणः स्यात्काष्ठवेधके' इति रत्नकोषः ॥

१—'कोट्टः पुंकीवल्लिङ्गः—' इत्यभिधानचिन्तामणौ हैमः ।

२—'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिचण्डमुदरे विद्यापशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य 'प्रकाण्डः स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचण्डोऽवयवपशोः । उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रकीर्तितः' इति मेदिनीकारप्रतिज्ञाभङ्गभयाच्च 'शस्ते' इत्यस्य प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

इति सीमन्तहरितो रोमन्थोद्रीथबुहुदाः ।

कासमर्दोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ ॥ १९ ॥

द्वियते । 'हञ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तिच् (३।३। १७४) 'इतिश्चर्मपुटे मत्स्येना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सीमोऽन्तः । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) केशविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ हरति, हियते वा । 'हञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हस्तरुहि—' (उ० १।९७) इतीतिः 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रोमस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः । (६।३। १०९) । पशूनां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥*॥ उद्रीयते । 'नै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गश्चोदि' (उ० २।१०) इति थक् । यत्तु—'न्युदोः शीङ्गाभ्याम्' इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् । तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । 'उद्रीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥*॥ 'बुद्' इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा० उ० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । बुद्बुदौ जलविकारः ॥ (१) ॥*॥ कासं मृद्राति । 'मृद क्षोदे' (क्या० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वेसवारभेदः ॥ (१) ॥*॥ अर्बुदं बुन्दति । 'उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२। ५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री पुरुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'अर्दनिः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति व्याख्यत मुकुटः । तत्र 'अर्द गतौ' (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुन्दो माघ्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'फेनमीनौ' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'स्तुवो दीर्घश्च' (उ० ३।२।५) इति पः । स्तूयते वा । 'ष्टुप समुच्छ्राये' (तु० प० से०) । घञ् ॥—घृतादिकृतकूटः—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ पुनाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥*॥ स्वामी तु 'यूप' शब्दं पठति । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प० से०) 'क्युभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः क्तिच् । स्वार्थे कञ् (शा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपथुरकेदराः ।

पूरधुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतपति । 'तप संतापे' भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कणं पाति पिबति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । (प्रासविशेषः) ॥*॥ क्वचित्

१—'अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम्' इति बहुत्र पाठ आसीत् ॥ २—धातुपाठादिषु तु ह्रस्वोपध एवोपलभ्यते ॥

‘कुणपः’ इति पाठः । ‘कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । ‘क्षुर विलेखने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध-’ (३।१।१३५) इति कः । ‘क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ के दृणाति । ‘दृ विदारणे’ (क्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा के दीर्यते । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) । केकरः । संव्यवहारपदार्थश्च । ‘तरुभेदः’ इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । ‘पूर पूरणे’ (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ‘पूरो जलप्रवाहे स्याद्गणसंशुद्धिखाद्ययोः’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरं प्राति । क्षुर इव प्राति वा । ‘प्रा पूर्तौ’ (अ० प० अ०) ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति ‘मुपि’ (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु ‘खुरप्रः’ इति कवर्गद्वितीयादि पठति । वाणभेदः ॥ (१) ॥*॥ चक्यतेऽनेन । ‘चक तृप्तौ प्रतिघाते च’ (भ्वा० प० से०) । ‘चकिचम्योरुचोपधायाः’ (उ० २।१४) इति रक् । ‘चुक्रं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्री, पुंस्यम्लेऽम्लवेतसे’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गुज्यते । ‘गुड रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । रलयोरेकत्वम् । ‘गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राजने मण्डले चालिजरे वालखेलने । द्वयोर्लक्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हिङ्गु लाति ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः । ‘हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली’ (इति मेदिनी) ॥*॥ (हिङ्गुल इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः । ‘मुकुटस्तु हिङ्गुलु स्यात्तु हिङ्गुलम्’ इति पठति ॥ (१) ॥*॥ ‘पुत्’ इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्विलति गीर्यते वा । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । ‘ऋदोरप्’ (३।३।५७) वा । ‘अचि विभाषा’ (८।२।२१) इति वा लः । पुत् गलति वा । ‘गल अदने’ (भ्वा० प० से०) ‘स्त्रावे’ (चु० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । ‘पुद्रलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः’ (इति मेदिनी) ॥

१—यथा ‘दशाननक्षिप्रखुरप्रखण्डितः कञ्चिद्रुताधो हिमदीधितिर्यथा’ इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २—‘चलः कम्पे चला श्रियि’ इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि ‘चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे’ इति पाठस्यैवोपलभ्यमानत्वाच्च हैमविश्वयोरपि गोलशब्दस्य कम्पाद्यर्थकताया अनुपलम्भेनात्र ‘द्वयोः’ इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षितत्वेन हेयमेव । तस्मात् ‘गोलः स्यात्सर्ववर्तुले’—इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३—‘वैश्यवर्गे ङीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठ्यते’ इत्यादिकम् । हैमचन्द्रोऽपि स्वोपशानाममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु ‘हिङ्गुलस्त्वस्त्रियाम्’ इति ङीबेऽप्याह—इत्यभिहितवान् ॥

वेतालमल्लमल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुलमाषो रभसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २१ ॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । ‘अल भूषणादौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) यद्वा वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥*॥ मल्लते । ‘मल्ल धारणे’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । मल्यते । घञ् (३।३।१९) । ‘मल्लः । पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे वलीयति’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मल्लते, भल्यते, वा । ‘मल्ल परिभाषणहिंसादानेषु’ (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१९) वा । ‘मल्लः स्यात्पुंस्ति मल्लके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । मल्लतक्यां स्त्रियां मल्ली’ (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । ‘दाश दाने’ (भ्वा० उ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । पुरोदरादित्वात् (६।३।१०९) । ‘व्रीहेश्च पुरोडाशे’ (४।३।१४८) इति निर्देशाद्वा दस्य डः । ‘पुरोडाशो हविर्भेदे च-मस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ ‘पट्टीः स्त्री पट्टभेदे स्याल्लालटे कुम्भिकाद्रुमे’ (इति मेदिनी) । पट्टि इति । ‘शो तनूकरणे’ (दि० प० अ०) । ‘आतोऽनुप-’ (३।२।३) इति कः ॥*॥ ‘(पट्टिसः’ रति) दैन्यसान्त इति मुकुटः । तत्र ‘पोऽन्त-कर्मणि’ (दि० प० अ०) धातुबोधः । शस्त्रभेदः ॥ (१) ॥*॥ कोलनम् । ‘कुल संस्थाने वन्धुषु च’ (भ्वा० प० से०) । संपदादिक्रिप् (वा० ३।३।१०८) । कुलं मषति । ‘मष हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । ‘कर्मण्यण्’ (३।२।१) । ‘कुलमाषो यावके प्रोक्तः कुलमापं काञ्जिकेऽपि च’ इति (मूर्धन्यान्ते) विश्वः । ‘कुलमापं काञ्जिके यावके पुमान्’ (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातुपारायणे ‘कुलमासः’ इति दन्त्यान्तः । तत्र मसेः । (दैवादिकात्) घञ् (३।३।१९) । कुलमासो माषादिमिश्रमर्धस्विन्नमोदनं ‘खिचुडम्’ इति ख्यातम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ रभणम् । रभते अनेन वा । ‘रभ रभस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘अत्यविचमितमि-’ (उ० ३।१।१७ इत्यस्य च । ‘रभसो वेगहर्षयोः’ इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । ‘हन हिंसागत्योः’ (अ० प० अ०) ‘अन्येभ्योपि-’ (वा० ३।२।१०१) इति डः । ‘कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । स्तूपे कटाहः कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशौ’ इति विश्वः । ‘कटाहः कूर्मकर्परे । द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशौ । तैलादिपाकपात्रे च’ ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति । ‘ग्रह उपादाने’ (क्र्या० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पततस्ताम्बूलदेग्रहः । ‘पीकदान’ इति ख्यातः ॥ (१) ॥*॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

२—‘असितोमरकुन्तमहापट्टिस-’ इति भट्टिभाषासमावेशात्—इति च ॥

द्विहीनेऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥

ह्वाभ्यां हीने क्लीबे । अधिकारोऽयम् । अन्यदवशिष्टम् ।
उक्तात्संग्रहाच्छेषः क्लीबे स्यात्, बाधकविषयादन्यः । तत्र
कांश्चिद्दर्शयति—खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अव-
दारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।
१०१) इति डः । 'खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विन्दौ विहा-
यति । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्निच'
(उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥*॥ पर्णयति । 'पर्ण हरि-
तभावे' (चु०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'पर्ण
पत्रे पलाशे ना' ॥ (१) ॥*॥ श्वभ्रयति । 'श्वभ्र विलेपे गतौ
तङ्के' (?) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति ।
'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमल-
योद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (ह० प० से०) । कुन्
(उ० २।३२) । नलोपः (६।४।२४) ॥ (१) ॥*॥ श्यायते
स्म । 'श्येद् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'गल्यर्था—' (३।४।
८७) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम् ।
'शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोल्लिषु । वानीरे बहुवारे
ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे'
(भ्वा० प० से०) । 'इणसिञ् जिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।
२) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मे-
दिनी) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) ।
'मनेर्दीर्घश्च' (तु० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे क्लीवं
कक्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि,
रुध्यते वा । 'रुधिर आवरणे' (ह० उ० अ०) । 'इषिमदि-
मुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधिरौऽङ्गारके पुंसि
क्लीवं तु कुङ्कुमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खन्यते,
खनति, वा । 'डित्खनेर्मुद् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजलौ ।
'मुखं निःकरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः
शब्देऽपि च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्रुते ।
'अश्रूद् व्याप्तौ, संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्निट्'
(उ० ३।१५६) इति क्सिः ॥ (१) ॥*॥ 'डदक्षिभ्यामिनन्'
(उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वृत्ते (वित्ते) काञ्चने च पराक्र-
मे' इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलते । 'बैल संवरणे' (भ्वा०
आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'बलं गन्धरसे रूपे
स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसे-
ऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाद्यालके तु योषिति' (इति
मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

१—मुकुटस्तु पथीयपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वाम्यपि—खादि-
सपर्यायविशेषं तृतीये—इत्येव व्याचष्ट ॥ २—अस्यान्तस्या-
दिवात् 'बल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥

फलहेमशुल्वलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलति । 'फल निष्पत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच्
(३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः ।
त्रिफलायां कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥*॥
क्वचित्तु 'हलम्' इति पाठः । हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा०
प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ हिनोति । 'ही
गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।
१४५) ॥ (१) ॥*॥ शलति, शल्यते वा । 'शल गतौ'
(भ्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ।
'शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याधारे जलसंनिधौ' (इति मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ लोहयति, लुह्यते वा । 'लुह गार्ध्वे' () पचायच्
(३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'लोहोऽस्त्री शस्त्रके
लोहे जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुख-
यति । दुःखयति 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्' (चु० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ'
(भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥
(१) ॥*॥ न शुभम् ॥ १ ॥*॥ जलभवानि पुष्पाणि कुमुद-
कमलकल्हारेत्पलानि ॥ (१) ॥*॥ लुनाति । 'लूञ् छेदने'
(त्रया० प० से०) । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । 'लवणाङ्गुक्'
(४।४।२४) इति निर्देशाणलम् । 'लघणं सैन्धवादौ ना
सिन्धुरक्षोभिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः
स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्यञ्ज्यतेऽनेन 'अञ्जु
व्यक्त्यादौ' (ह० प० से०) । 'करणाधि—' (३।३।११७) इति
ल्युट् । 'व्यञ्जनं तेमने चिहे श्मश्रुष्यवयवेऽहनि' (मेदिनी) ॥
(१) ॥*॥ अनुलिप्यते अनेन वा । 'लिप उपदेहे' (तु० प०
अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥
(१) ॥*॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवति, इति
मुकुटः ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्यच्चकमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेर्भिन्ना शतादिका संख्या क्लीबे । शतम् । सहस्रम् ।
अयुतम् । अर्बुदम् । लक्ष्यते । 'लक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) ।
'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'लक्षा न पुंसि संख्यायां
क्लीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नियुयते
स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'शतं सहस्रमयुतं
नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमाद्दशगुणो-
त्तरम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं य-
द्वाचकं तत्क्लीबे । यशः, पयः, तेजः । 'तमो ध्वान्ते' गुणे
शोके क्लीवं वा ना विधुतुदे' (इति मेदिनी) । सर्पिः, हविः,

१—'तत् लक्षं नियुतशब्दवाच्यमपि' इति मुकुटः ।

शोचिः । वपुः, यजुः, घनुः । चर्म, वर्म । कर्तृवर्जितेऽर्थे य-
दनान्तं नाम तत् क्लीबे स्यात् । गमनम्, रमणं दानम् ।
अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।
पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

त्रशब्दान्तं सकारलकारोपधं च क्लीबं स्यात् । दात्रम्, पात्रम्,
वस्त्रम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम्, कूलम्, मूलम्, शूलम्,
तूलम् । शिष्टमवशिष्टम् । 'अवाधितम्' इति यावत् । शिष्टं
किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः,
॥*॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीबम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् ।
संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥*॥ पात्रादिमिरद-
न्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चपात्रम्, त्रि-
भुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्धितार्थे
द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसारत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली,
त्रिवली ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।

षष्ठ्याच्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वैकलम् । राजदन्तादिः (२।२।३१) ।
षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न
तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च
क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥*॥ कृतसमासान्तः
'पथिन्'शब्दः क्लीबे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम्, कापथम् ।
संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः । कृतसमासान्तः किम् । अ-
तिपन्थाः, सुपन्थाः ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया । क्लीबे,
सा चेद्बहूनां संबन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया बाहुल्ये'
(२।४।२२) इति क्लीबलम् । बहूनां किम् । कुञ्जच्छाया, कु-
ञ्जच्छायम् । 'विभाषा सेना-' (२।४।३५) इति क्लीबलम्
॥*॥ समूहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे,
षष्ठ्यन्तात्परा चेत् ॥ स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघातः 'अशाला च'
(२।४।२४) इति क्लीबलम् । संहतौ किम् । धर्मसभा
धर्मशाला ॥

१—'कृत्यल्युयो बहुलम्' (३।३।१२३) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गत्वं
स्वरन्ति । राजभोजनी क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं
भक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी । २—अव्ययीभावशब्दस्य पुं-
लिङ्गत्वेन द्वन्द्वैकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि द्वन्द्वे परवालिङ्गत्वस्यैव जाय-
मानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७)
इति नपुंसकत्वस्यैवेष्टत्वेन लक्ष्यासिद्धिभावस्य च सत्वेन को दोषः ॥
३—अत्र नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वरभेदस्य
त्वयानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'अधिक्षि' इत्यादिष्वपि
'गोक्षिपोः' (१।२।२४) इत्यनेन ह्रस्वस्य सिद्धौ 'अधिगोपम्'
इत्याद्येव फलं वक्तव्यम् ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा सभा राजशब्दवर्जितराजपर्या-
यात्, अमनुष्यात्-रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परा
तत्पुरुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनस-
भम्, प्रभुसभम्, पिशाचसभम् । इमा दिश उदाहरणानि ।
अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणाभेह । चन्द्र-
गुप्तसभा । राजविशेषोऽयं । षष्ठ्यन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=
ईश्वरसभा । न सभा-असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य
समेव सभा यस्य स ईश्वरसभा । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तर-
पदलोपध' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उ-
पज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चोपसर्गे'
(३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि
घञ् (३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सु-
ष्ठितेनादौ ज्ञाता प्रकान्ता च ॥*॥ षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था
तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात्, उशीनरदेशस्यसंज्ञासु चेद्वर्तते ।
सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, बाहिकन्थम् । 'उशीनर-'
इति किम् । दाक्षिकन्था । बाहिकेष्टिवयं संज्ञा । नामसु कि-
म् । वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्भयोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

नश्च णश्च कश्च चितः (च इयेषां ते) च । एभ्योऽन्येऽद-
न्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्म-
णोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे
स्यात् । भूतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । भवित-
व्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्) । 'तयोरेव-' (३।४।७०) इति
भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्म-
भूयम् । 'अभिविधौ भाव इणुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः'
(५।४।१५) । साराविणम्, सांकूटिर्न वर्तते । नणकेति किम् ।
'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यज्ञः, । स्वपो
नन्' (३।३।९१) । स्वप्नः । 'नौ ण च' (३।३।६०) न्यादः ।
'सुपि' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति ञ
कः । आबृत्थः, विघ्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः
जयः । 'ण्यासथ्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । कारणा । यत्तु
—'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्रयथुः—इति मुकुट उदाह-
रत् । तत्र । अदन्तत्वाभावात् ॥*॥ समूहे तद्धिताः । 'भि-
क्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । भैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।
३९) इति लुञ् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) ।

काकम् । 'कैदारवृक्ष' (४।२।४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥३॥ भावे—गोलम् । 'इगन्ताच्च' (५।१।१३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिवृत् (५।१।१३३) । मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन' (५।१।१२४) इति ष्यञ् । शौक्ल्यम् ॥३॥ कृतसमासान्तोऽहश्चः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृतसमासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पुण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽटके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥३०॥

अपिशब्दात् क्लीबे । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥३॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातृदुदि' (उ० २।७) इति थक् । 'वसिकाशि' इत्यादिना थक्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादृशसूत्राभावात् । उक्तं सामविशेषः ॥३॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । यत्तु 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । तुटः कुटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति ङित्वाङुणाभावप्रसङ्गात् ॥३॥ चोप्यते 'वुप मन्दयां गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) यद्वा चञ्चति, चञ्चते वा । 'चञ्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) । 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्षकोपः ॥३॥ पिच्छं खण्डने (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशालमलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्कावश्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥३॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । मुच्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥३॥ गृहस्थ स्थूणा ॥ (१) ॥३॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृतृकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) । तिरीटं वेष्टनम् । 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये ॥ (१) ॥३॥ म्रियतेऽनेन 'मृड् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) अन्नन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्मर्मग्रहणमन्नन्तस्य क्लीबत्वानित्यल्लङ्गापनार्थम्' इति मुकुटः ॥ (१) ॥३॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । कर्मणि 'कृल्यल्युटो' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राज्ञा सोतव्योऽभिषेकद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ०

अ०) । 'राजसूयसूर्य' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१) ॥३॥ वाजमन्नं पैष्टी सुरा । पेयमत्र ॥३॥ एतावर्धर्चादी (२।४।३१) ॥ (१) ॥३॥ गद्यते । 'गद्य व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'गदमद' (३।१।१००) इति साधु ॥ (१) ॥३॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।२।१२०) इति यप् । 'पद्मो' (६।१।६३) इति पद् । पदः सन्त्यस्येति वा । 'पद्यं श्लोके पुमाञ्छदे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम् । गद्या वार्ता । पद्यः पङ्क्तः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥३॥ मणिशब्देन कायति जनो यम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'मूलविभुजा' (वा० ३।२।५) इति को वा । मणिके मणिपूरालये नगरे भवम् । 'शण्डिकादिभ्यो व्यः' (४।३।९२) । चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) वा ॥ (१) ॥३॥ भाष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । 'कृल्यल्युटो' (३।३।११३) इति करणे ष्यत् । 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥ (१) ॥३॥ स्यन्दते । 'स्यन्द प्रखवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरन् । 'सिन्दूरस्तम्भेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनीरक्तवेल्लिकाधातकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक् । 'चीरी झिल्लयां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ चीयते । 'छिलरच्छलर' (उ० ३।१) इति साधु । चीवरं मुनिवासः । 'शाक्यमिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः ॥ (१) ॥३॥ पिङ्ग्यते । 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०) । बाहुलकादरः । षष्ठोदरादिः (६।३।१०९) ॥३॥ क्विचु 'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे, क्लीबं खर्णं, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्षादिवन्धनगृहं च ॥ (१) ॥३॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्वम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । चार्वाकाः । तेषामिदं शास्त्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (१) ॥३॥ हरितेनालति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ विदलं वंशकृतपात्रभेदः । विदलति 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥३॥ स्थल्यत्र । 'ष्ठल स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इति घ-

१—'यावन्मध्यं बहुधापाञ्जरन्नावगाहते' इतिदमयन्तीशेषादकारवान् ॥

ञ् । णिजन्तादच् (३।१।१३४) वा । 'स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थालीं स्यात्पाटलोखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बह्वदेशे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

॥ इति क्लीबसंग्रहः ॥

पुनपुंसकयोः शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

'पुनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । शेष उक्तादन्यः, ऋचोऽर्धम् । 'अर्धं नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋक्पूर-' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुवाहीकसिङ्गके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्च च द्रुमाश्च च कण्टको मस्करेऽपि च' इति विश्वः । 'कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिक्रीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाश्च द्रुमाश्चयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

मोदकस्तण्डकः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डते । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) । 'तण्डकः खजने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायावहुलकेष्वपि' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ टङ्कयति । 'टकि बन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्गायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासिग्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शटति 'शट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व दपे' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । 'यत्रैकतो भवेद्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्' ॥ (१) ॥*॥ अर्वति । 'अर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुदच् । 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पट्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्योजनम् 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्नु । (उ० २।३२) । चरकं वैद्यकशास्त्रभेदः ॥*॥ 'वरकम्' इति पाठे स्यूतवल्ग्वम् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'त-

मिविशि-' (उ० १।१।१८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आमलक्याः फलम् । 'नित्यं वृद्ध-' (४।३।१४४) इति मयट् । तस्य 'फले लुक्' (४।३।१६३) ॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड भ्रंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचावच् (३।१।१३४) । नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्च ॥

कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं वुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम् ।

संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हनिक्वपि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुण्डं शिरः ॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शिङो धुगल्क-' (४।३।८) इति धुक् ॥ (१) ॥*॥ 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । वुस्यते स्म । कः (३।२।१०२) । वुस्तं मांसशङ्कुली, भृष्टमांसम् पनसादिफलासारभागश्च ॥*॥ क्वचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥*॥ क्वचित् 'वुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ क्ष्वेडनम् । 'क्ष्वेड्यते वा । 'जिष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०) । 'जीतः कः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्याः' (तु० प० अ०) । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जानीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थरक्षणम्' ॥ (१) ॥*॥ कुट्टनम् । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ शतं मानमस्य । रूप्यपलम् ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्ममक्षिरोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बल्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकादलच् । शम्बलं पाथेयम् ॥*॥ ('सम्बल' इति) दन्त्यादिपाठे 'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अव्ययोऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

१—दुर्गोक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं वुस्तं वास्तु वुस्तं व्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पर्वगृतीयादिः । 'वुस्तं दन्तोष्ठयादि' इत्येके । 'चुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पर्वगादि' इति केचित्—इति पीयूषव्याख्या ॥

१—'तङ्कः' इत्येके । तङ्को भयम्—इति पीयूषव्याख्या ॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम् ।

यूपं प्रवीवपात्रीवे यूपं चमसचिक्रसौ ॥ ३५ ॥

कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकादियः । 'नार्या कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखभाण्डम्' इति वोपाहितः ॥ (१) ॥॥॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ कचित् 'कर्म' इति पाठः ॥ (१) ॥॥॥ करोति । कियते वा । 'कृजः पासः' (उ० ५।४५) ॥ (१) ॥॥॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्तौ' (उ० प० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) । यद्वा पार्यते समाप्यते कर्मानेन । 'पुंसि-' (३१३११८) इति घः ॥ (१) ॥॥॥ न वारयति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३१११३४) ॥ (१) ॥॥॥ युगं धारयति । 'धृज् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां भृतृ-' (३१२।४६) इति खच् । 'खचि ह्रस्वः' (६।४।९४) 'अरुद्धिषत्-' (६।३।६७) इति मुम् । कूवरः ॥ (१) ॥॥॥ युवन्त्यस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥॥॥ प्रगता ग्रीवा यस्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, द्रुमशीर्षं वा ॥ (१) ॥॥॥ पात्रीं वाति । कः (३।२।३) । यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥॥॥ यूपति । 'यूप बध्ने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३१११३५) इति कः । 'मुद्रामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः' ॥ (१) ॥॥॥ चमन्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि-' (उ० ३।११७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु- 'अतिचमिरभियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूज्ज्वलदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥॥॥ चेतत्यनेन । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । चितेः कादेशो बाहुलकात्कसप्रत्ययः । चिकनम् । चिक्रयति वा । 'चिक्र गतौ' (चुरादि अच्) (३१११३४) । चिक्रं स्यति । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

अर्धर्चादाविति सुगमम् ॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।

जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः ॥ ३७ ॥

'स्त्रीपुंसयोः' इत्यधिकारः अपत्यार्थे विहिता येऽण-दयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्यः, गार्या ॥॥॥ द्विपदचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरग-वाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी ।

विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा । अजादिखाद्याप् (४।१।४) । वक्रः, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । 'जातेरस्त्रीविषयात्-' (४।१।६३) इति ङीष् । अबा-धिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लृता ॥॥॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । वृणः, वृणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति ॥॥॥ पुरुषाख्याः स्त्री-योगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्रा ॥॥॥ मल्लते । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।३३) । 'मल्लिका वृणश्च्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।

मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वक्त्रसेनतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वरमटतिः 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥॥॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीन् । नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥॥॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णक्रियादौ' (उ० उ० से०) । 'विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुंसकम्' इति रभसः । 'वर्णकधारणेऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने । द्वयोर्नीत्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) घञ् (३।३।१८) । झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् ङिः । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥॥॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'शृष्टृलिहि-' (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥॥॥ मूषति । 'मूष लुण्ठने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) खर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥॥॥ सर्पति । 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् पाटः । परिमाणभेदः । जातिलात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥॥॥ कर्कं दधाति । 'अन्दूहम्भू-' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (उ० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति कलोपः । छलम् (८।४।४१) । यद्वा यजतेर्बाहुलकात्तिः । 'व्रश्चभ्रस्ज-' (८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥॥॥ शाख्यते । 'शट श्लाघा-याम्' चुरादिः । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥॥॥ कटति । कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । जा-तिलक्षणो (४।१।६३) ङीष् ॥॥॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) ङीष् ॥ (१) ॥॥॥ कुटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति

डीप् ॥३॥ यद्वा 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।
'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४९) वा
डीप् ॥ (१) ॥३॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् कचिच्च वुञ् ।
औचित्यमौचित्यौ मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥३९॥

'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः प्यञ्
स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचित्' इति प्यञ्चुभ्यां
संवध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'पिद्वौर-' (४।१।
४९) इति डीप् । 'हलस्तद्धितस्य-' (६।४।१५०) इति य-
लोपः ॥ (१) ॥३॥ एवम्—सामर्थ्यम्, सामग्री । आर्ह-
न्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति
नुम् ॥३॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्या-
यिका, गार्गिका ॥३॥ कचिन्न । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् ।
'भाव-' इति किम् । चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे प्यञ् (वा० ५।१।
१२४) न स्त्री ॥

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥

षष्ठ्यन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः ।
नृणां सेना=नृसेना । नृणां निशा=श्वनिशम् । गवां शाला=
गोशालम् । वृक्षस्य छाया=वृक्षच्छाया । यवानां सुरा=यव-
सुरा । पक्षे—'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्'
(२।४।२५) इति क्लीबता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक्
उदाहरणमिदम् ॥

आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।
त्रिखट्वं च त्रिखट्वा च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ॥४१॥

आवन्नन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्च द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः
स्यात् । अनो नकारस्य च लुप् लोपः । संपदादित्वात् (वा०
३।३।१०८) भावे क्तिप् । यत्तु मुकुटः—'लुक्' इति छन्दो-
नुरोधत्वात् लोपस्यार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह । तच्चिन्त्यम्
'लुप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञाविधा-
नात्—इति । तदपि न । अत्र यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां
ग्रहणे प्रमाणाभावात् । 'लुग्' इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रह-
णम् । 'लुञ्च अपनयने' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य संपदादि
(वा० ३।३।१०८) क्तिवन्तस्य ग्रहणात् । तिसृणां खट्वानां
समाहारः । 'गोत्रियोः' (२।२।४८) इति ह्रस्वे कृते 'द्विगोः'
(४।१।२९) इति डीप् ॥ (१) ॥३॥ त्रयाणां तक्षणां समा-
हारः । 'अनो नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः ॥
(१) ॥३॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः ॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) ।
ट्रन् (उ० ४।१।८९) । 'पात्र्यमन्त्रे त्रिषु क्लीबं सुवादौ राज-
मन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥३॥ पुटति । 'पुट
संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति
कः । गौरादिः (४।१।४९) ॥ (१) ॥३॥ वाक्यते । 'वट वे-
ष्टने' (भ्वा० प० से०) प्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घञ् ।
'वाटः पथि वृत्तौ वाटं वरण्डेऽङ्गान्नभेदयोः । वाटी वास्तौ
गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृत्तिस्थानेष्वित्क-
टीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ पिठ्यते ।
'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)
जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४९) वा डीप् ।
स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ङञन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥
(१) ॥३॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' () । पचाद्यञ्
(३।१।१३४) । 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि वदरीफले'
(इति मेदिनी) । 'कुडालो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥३॥ दलनम् । 'दल विदारणे'
(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । दालेन निर्वृत्तः ।
'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०) । डलयोरेकत्वम् ॥
इति त्रिलिङ्गसंग्रहः ॥

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयो-
गद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गम् । कुकुटमयूरी, मयूरीकुकुटौ ॥३॥
तत् परलिङ्गम् । कुलब्राह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अर्धपिप्पली ।
'परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्वं येषां ते परं विशेष्य-
मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्थं माला, द्विजार्थः सूपः ।
द्विजार्थं पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च' (वा०
२।१।३६) ॥३॥ आचार्यं प्रगतः=प्राचार्यः । 'अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ।
खट्वामतिक्रान्ता । पूर्ववत् । यत्तु मुकुटेन 'प्रगत आचार्यो-
ऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच्च 'अतिखट्वः' इत्यत्र
'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' (वा० २।२।
२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तच्चिन्त्यम्, उभयोरपि बहु-
व्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पुरुषत्वात् । बहुव्रीहौ तु 'बहु-
व्रीहिरदिभ्राष्ट्रम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच्च ॥३॥ एवम् प्राप्तजी-
विकः, आपन्नजीविकः । अलं जीविकायै=अलंजीविकः, अस्मा-
देव ज्ञापकात्समासः ॥३॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्यलिङ्गः ।

१—एवं च 'उतो वृद्धिर्लुकि-' (७।३।८७) इति सूत्रे ककार-

श्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥

१—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, पञ्चकपाला । 'संख्या-पूर्वो द्विगुः' (४।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४।१।८८) इत्यणो लुक् ॥*॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः । एकः, एका, एकम् । द्वौ, द्वे २। त्रयः, तिस्रः, त्रीणि । चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि । बहवः, बहयः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम् ॥*॥

बहुव्रीहिरदिशान्नामुत्रेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहुधना, बहुधनम् । 'अदिशान्नाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तराले' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥*॥ गुणद्रव्यक्रियाणां योग उपाधिर्निमित्तं येषां ते । शुक्ला शाटी शुक्लः पटः, शुक्लं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पाचिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

'कर्तरि कृत्' (३।४।३७) इत्यादिना विहिताः । असंज्ञायां किम् । 'संज्ञायां भृतृ-' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यलिङ्गान् । कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । कुम्भकारः, कुम्भकारी, कुम्भकारम् । संज्ञायां धनंजयः ॥*॥ कृत्याः कर्तरि भव्यः, भव्या, भव्यम् । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति कर्तरि यत् । कर्मणि ण्यत् । कार्यः, कार्या, कार्यम् । कर्तरीत्यादि किम् । भवितव्यम् । असंज्ञायामित्येव । मिथो नदः, उध्यः ॥*॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१) इत्याद्यर्थे विहिता ये अणाद्यस्तुदन्ताः शब्दा नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यलिङ्गाः स्युः । कौङ्कुमं वस्त्रम्, कौङ्कुमी शाटी, कौङ्कुमः पटः । लाक्षिकी शाटी, लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभिर्युक्ता कार्तिकी । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः प्राजापत्यः ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

'णान्ता षट्' (१।१।२४) 'डति च' (१।१।२५) इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषाभावात् । 'त्रिषु' इत्यधिकारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धाभावेन समानत्व-

प्रतिपादनार्थम् । पूर्वं हि लिङ्गवत्त्वं प्रतिपादितम् । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । षट् स्त्रियः, षट् नराः, षट् कुलालानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री, अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । यत्तु मुकुटः—षट्संज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः—इत्याह । तत्र । ड्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वाभावात् । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा विहिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्यासर्वनामां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षट्संज्ञानां तु लिङ्गत्रयराहित्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः—इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभवति, इति कथं गतार्थता ॥*॥ लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यद्वा 'त्रियामीदृष्टिरामैकाच्' इत्यस्यावकाशः—धीः, भूः । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचक, नीः, लः, इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्तु—'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'द्यन्कमसिषुसन्नन्तं क्लीवे' इत्यस्य विषयः—ओजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति—रक्षः । परत्वात्तु क्लीवम्—इत्युदाजहार । तत्र । 'विशेषैर्यथावाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् । 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यैवापवादत्वात् । उत्सर्गापवादमिन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचित्यात् ॥*॥ शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तितउः पुमान्' इत्युक्तम् । इह तितउ परिपवनं भवति' इति (पस्पशा) भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमपि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्कस्ते' इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्कशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माघप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि । यत्तु 'गोधापोटा' इत्युदाहृतवान्मुकुटः, तत्र । 'ड्यावूडन्तम्' इत्युक्तत्वेन शेषत्वाभावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघ्नेलवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्तिसिंहदेवाज्ञया श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदीक्षित-विरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात् ॥

॥ समाप्तश्चायममरकोषः ॥

॥ श्रीः ॥

अमरभूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अ.			अक्षौहिणी	२९०	८१	अग्रीय	३६८	५८	अक्षिपार्णिका	१६०	९२
अ	४४६	११	अखण्ड	३७१	६५	अग्रेदिधिषू	२१०	२३	अचण्डी	३२५	७०
अंश	३३१	८९	अखात	१०३	२७	अग्रेसर	२८८	७२	अचल	१२३	१
अंशु	४२	३३	अखिल	३७१	६५	अग्र्य	३६८	५८	अचला	११०	२
अंशुक	२४२	११५	अग	४००	१९	अघ	५१	२३	अचिक्रण	४३७	२२५
अंशुमती	१६७	११५	अगद	२१८	५०	अघ	४०१	२७	अच्युत	९	१९
अंशुमत्फला	१६६	११३	अगदंकार	२२१	५७	अघमर्षण	२६४	४७	अच्युताग्रज	११	२३
अंस	२२९	७८	अगम	१२८	५	अघ्नया	३२४	६७	अच्छ	९८	१५
अंसल	२१६	४४	अगरु	२४८	१३३	अघ्न	३५	१७	अच्छमल्ल	१८७	४
अंहति	२५९	३०	अगस्त्य	३७	२०	अङ्क	३९७	४	अज	३२७	७६
अंहस्	५१	२३	अगाध	९८	१५	अङ्कुर	१२८	४	अज	४०२	३०
अंही	२२६	७१	अगार	११७	५	अङ्कुश	२७९	४१	अजगन्धिका	१७५	१३९
अकरणि	३९६	३९	अगुरु	२४६	१२६	अङ्कोट	१३८	२९	अजगर	८८	५
अकूपार	९२	१	अगुरुशिंशपा	१४९	६२	अङ्ग	७३	५	अजगव	१५	३५
अकृष्णकर्मन्	३६४	४६	अग्रायी	२५६	२१	अङ्ग	२२६	७०	अजडा	१५८	८६
अक्ष	१४७	५८	अग्नि	२२	५३	अङ्ग	४४५	७	अजन्य	२९९	१०९
अक्ष	३१७	४३	अग्निकण	२४	५७	अङ्ग	४४८	१९	अजमोदा	१७७	१४५
अक्ष	३३०	८६	अग्निचित्	२५४	१२	अङ्गद	२३९	१०७	अजशृङ्गी	१६९	११९
अक्ष	४३६	२२२	अग्निज्वाला	१७०	१२४	अङ्गन	१२०	१३	अजस्र	२७	६६
अक्ष	३५२	४५	अग्नित्रय	२५६	२०	अङ्गना	३१	५	अजा	३२७	७६
अक्षत	३१८	४७	अग्निभू	१७	३९	अङ्गना	२०४	३	अजाजी	३१४	३६
अक्षदर्शक	२६८	५	अग्निमन्थ	१५०	६६	अङ्गविक्षेप	७७	१६	अजाजीव	३४२	११
अक्षदेविन्	३५१	४३	अग्निमुखी	१४३	४२	अङ्गसंस्कार	२४४	१२१	अजित	४०७	६२
अक्षधूर्त	३५१	४३	अग्निशिख	२४५	१२४	अङ्गहार	७७	१६	अजिन	२६४	४७
अक्षर	४२८	१८२	अग्निशिखा	१६९	११८	अङ्गार	३११	३०	अजिनपत्रा	१९६	२६
अक्षरचुम्बु	२७९	१५	अग्निशिखा	१७४	१३६	अङ्गारक	३९	२५	अजिनयोनि	१८९	८
अक्षरचण	२७०	१५	अभ्युत्पात	४६	१०	अङ्गारधानिका	३११	२९	अजिर	१२०	१३
अक्षरविन्यास	२७०	१६	अग्र	१३	१२	अङ्गारवल्ली	१४५	४८	अजिर	४२८	१८१
अक्षवती	३५२	४४	अग्र	३६८	५८	अङ्गारवल्ली	१५९	९०	अजिह्वा	३७३	७२
अक्षाग्रकीलक	२८४	५६	अग्रज	४२९	१८३	अङ्गारशकटी	३११	२९	अजिह्वाग	२९२	८६
अक्षान्ति	८०	२४	अग्रज	२१६	४३	अङ्गीकार	५७	५	अज्जुका	७५	११
अक्षि	२३५	९३	अग्रजन्मन्	२५१	४	अङ्गीकृत	३८५	१०८	अज्जटा	१७१	१२७
अक्षि	४५७	२२	अग्रतःसर	२८८	१७२	अङ्गीकृत	२४०	१०८	अज्ञ	३६२	३८
अक्षिकूटक	२७७	३८	अग्रतस्	४४१	२४६	अङ्गुलिमुद्रा	२३१	८२	अज्ञान	५७	७
अक्षिगत	३६४	४५	अग्रमांस	४४५	७	अङ्गुलीयक	२३९	१०७	अञ्चित	३८२	९८
अक्षीव	१३८	३१	अग्रि	२२३	६४	अङ्गुष्ठ	२३१	८२	अञ्जन	३१	३
अक्षोट	१३७	२९	अग्रि	२१६	४३						
	५९		अग्रि	३६८	५८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अञ्जनकेशी	१७२	१३०	अतिमात्र	२७	६६	अञ्जर	३५८	२०	अध्वनीन	२७१	१७
अञ्जनावती	३१	५	अतिमुक्त	१४५	७२	अञ्ज	४४८	२०	अध्वन्	११४	१६
अञ्जलि	२३२	८५	अतिमुक्तक	१३७	२६	अद्रि	{ १२३ ४२५	१ १६३	अध्वन्य	२७१	१७
अञ्जसा	{ ४४६ ४४३	१२ २	अतिरिक्त	३७४	७५	अद्वयवादिन्	७	१४	अध्वर	२५४	१३
अटनी	२९१	८४	अतिवक्तृ	३६२	३५	अध्व	{ ४२२ ३६७	१४४ ५४	अध्वर्यु	२५५	१७
अटरूप	१६३	१०३	अतिवाद	६८	१४	अधम	{ ३०३ २३३	५ ९०	अनक्षर	७०	२१
अटवी	१२७	१	अतिविषा	१६२	९९	अधमर्ण	{ ४३० २३३	१८९ ९०	अनक्ष	१२	२५
अटा	२६०	३५	अतिवेल	२७	६६	अधर	{ ४३० २३३	१८९ ९०	अनच्छ	९८	१४
अट्ट	{ १२० ४१९	१२ १३१	अतिशक्तिता	२९८	१०२	अधस्	{ ४३० २३३	१८९ ९०	अनद्ध	१२	२५
अट्टा	२६०	३५	अतिशय	{ २७ ३९०	६६ ११	अधिकर्षि	८६	१	अनच्छ	९८	१४
अणक	३६७	५४	अतिशस्त	४०४	२१	अधिकर्षि	३५६	११	अनच्छ	९८	१४
अणव्य	३०४	८	अतिशोभन	३६९	५८	अधिकर्षि	२८६	६३	अनच्छ	९८	१४
अणि	२८४	५६	अतिसंस्कृत	४११	८१	अधिकार	२७५	३१	अनच्छ	९८	१४
अणिमन्	१६	३६	अतिसर्जन	३९४	२८	अधिकृत	२६८	६	अनच्छ	९८	१४
अणीयस्	३७०	६२	अतिसारकिन्	२२१	५९	अधिक्षिप्त	३६३	४२	अनच्छ	९८	१४
अणु	{ ३०८ ३६९	२० ६२	अतिसारभ	१३९	३३	अधिलक्ष	१२७	७	अनच्छ	९८	१४
अण्ड	२००	३७	अतीक्ष्ण	४१३	९४	अधिप	३५५	११	अनच्छ	९८	१४
अण्डकोश	२२८	७६	अतीत	४४८	१७	अधिभू	३५५	११	अनच्छ	९८	१४
अण्डज	{ ९९ ९८ ३६६	१७ ३३ ५१	अतीतनौक	९८	१४	अधिरोहिणी	१२३	१८	अनच्छ	९८	१४
अतट	१२५	४	अतीन्द्रिय	३७५	७९	अधिवासन	२४८	१३४	अनच्छ	९८	१४
अतर्कित	४४५	७	अतीव	४४२	२	अधिविन्ना	२०५	७	अनच्छ	९८	१४
अतलस्पर्श	९८	१५	अत्तिका	७६	१५	अधिष्रयणी	३११	२९	अनच्छ	९८	१४
अतसी	३०८	२०	अत्यन्तकोपन	३६१	३२	अधिष्ठान	४१८	१२६	अनच्छ	९८	१४
अति	{ ४४४ ४४०	५ २४१	अत्यन्तीन	२८९	७६	अधीन	३५७	१६	अनच्छ	९८	१४
अतिक्रम	{ ३९५ ४२३	३३ १५०	अत्यर्थ	२७	६६	अधीर	३५९	२६	अनच्छ	९८	१४
अतिचरा	१७७	१४६	अत्यल्प	३७०	६२	अधीश्वर	२६७	२	अनच्छ	९८	१४
अतिच्छत्र	१८५	१६७	अत्याहित	४१०	७७	अधुना	४४९	२३	अनच्छ	९८	१४
अतिच्छत्रा	१७९	१५२	अत्रि	४०	२७	अधृष्ट	३५९	२६	अनच्छ	९८	१४
अतिजव	२८८	७३	अथ	४४१	२४७	अधोक्षुक	२४३	११७	अनच्छ	९८	१४
अतिथि	२६०	३४	अथो	४४१	२४७	अधोक्षज	९	२१	अनच्छ	९८	१४
अतिनिर्हारिन्	५८	१०	अदर्श	३७०	६३	अधोभुवन	८६	१	अनच्छ	९८	१४
अतिनु	९८	१४	अदर्शन	३९३	२२	अधोमुख	३६१	३३	अनच्छ	९८	१४
अतिपथिन्	११५	१६	अदितिनन्दन	५	८	अध्यक्ष	{ २६८ ४३७	६ २२५	अनच्छ	९८	१४
अतिपात	{ २६१ ३९५	३७ ३३	अदृग्	२२२	६१	अध्यवसाय	८२	२९	अनच्छ	९८	१४
अतिप्रसिद्ध	४३५	२१८	अदृष्ट	२७५	३०	अध्यात्म	४२१	१४४	अनच्छ	९८	१४
			अदृष्टि	८६	३७	अध्यापक	२५२	७	अनच्छ	९८	१४
			अद्धा	४४६	१२	अध्याहार	५६	३	अनच्छ	९८	१४
			अद्भुत	{ ७८ ७७	१७ १९	अध्यूढा	२०५	७	अनच्छ	९८	१४
						अध्येषणा	२६०	३२	अनच्छ	९८	१४
						अध्वग	२७१	१७	अनच्छ	९८	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अनीकस्थ	२६८	६	अनूक	३९९	१३	अन्दुक	२७८	४१	अपरक्त	३६४	४३
अनीकिनी	{ २८९ २९०	{ ७८ ८१	अनूचान	२५३	१०	अन्ध	{ २२२ ४१५	{ ६१ १०३	अपरस्पर	३८६	१
अनु	४४१	२४८	अनूनक	३७१	६५	अन्धकरिपु	१३	३४	अपराजिता	{ १६३ १७८	{ १०४ १४९
अनुक	३५९	२३	अनूप	११३	१०	अन्धकार	८७	३	अपराद्धपृषत्क	२८७	६८
अनुकम्पा	७८	१८	अनूरु	४२	३२	अन्धतमस	८७	३	अपराध	२४०	२६
अनुकर्ष	२८४	५७	अनृजु	३६५	४६	अन्धस्	३१९	४८	अपराह	४४	३
अनुकल्प	२६२	४०	अनृत	{ ७० ३०३	{ २१ २	अन्धु	१०३	२६	अपर्णा	१६	३७
अनुकामीन	२८९	७६	अनेकप	२७६	३४	अन्न	{ ३१९ ३८५	{ ४८ १११	अपलाप	६८	१७
अनुकार	३९१	१७	अनेहस्	४३	१	अन्य	३७६	८२	अपवर्ग	५७	७
अनुक्रम	२६१	३६	अनोकह	१२८	५	अन्यतर	३७६	८२	अपवर्जन	२५९	३०
अनुक्रोश	७८	१८	अन्त	{ ३०१ ३७६	{ ११६ ८१	अन्वक्ष	३७५	७८	अपवाद	{ ६७ ४१२	{ १३ ८९
अनुग	३७५	७८	अन्तःपुर	१२०	११	अन्वक	३७५	७८	अपवारण	{ ३४ ४१८	{ १२ १२५
अनुग्रह	३९०	१३	अन्तक	२४	५९	अन्वय	२५०	१	अपशब्द	६३	२
अनुचर	२८८	७१	अन्तर	४२९	१८७	अन्ववाय	२५०	१	अपश्रु	३७७	८४
अनुज	२१६	४३	अन्तरा	४४६	१०	अन्वाहार्य	२५९	३१	अपसद	३४३	१६
अनुजीविन्	२६९	९	अन्तराभवसत्व	४१९	१३३	अन्विष्ट	३८४	१०५	अपसर्प	२७०	१३
अनुतर्पण	३५१	४३	अन्तराय	३९२	१९	अन्वेषणा	२६०	३२	अपसव्य	३७७	८४
अनुताप	८०	२५	अन्तराल	३१	६	अन्वेषित	३८४	१०५	अपस्कर	२८३	५५
अनुत्तम	३६८	५७	अन्तरिक्ष	२९	१	अप् (आप)	९३	३	अपस्नात	३५८	१९
अनुत्तर	४३०	१९०	अन्तरीप	९६	८	अपकारगी	६८	१४	अपहार	३९१	१६
अनुनय	४४८	१८	अन्तरीय	२४३	११७	अपक्रम	३००	१११	अपांपति	९२	२
अनुपद	३७५	७८	अन्तरे	४४६	१०	अपघन	२२६	७०	अपाङ्ग	{ २३५ ४००	{ ९४ २१
अनुपदीना	३४७	३०	अन्तरेण	{ ४४६ ४४४	{ १० ३	अपचय	३९१	१६	अपाची	३०	१
अनुपमा	३१	४	अन्तर्गत	३७८	८६	अपचायित	३८३	१०१	अपान	{ २६ २२७	{ ६३ ७३
अनुपलव	२८८	७१	अन्तर्धा	३४	१२	अपचित	३८३	१०१	अपामार्ग	१५८	८८
अनुबन्ध	४१४	९८	अन्तर्धि	३४	१२	अपचिति	{ २६० ४०८	{ ३५ ६७	अपावृत	३५७	१५
अनुबोध	२४४	१२२	अन्तर्द्वार	१२१	१४	अपटान्तर	३७२	६८	अपासन	३००	११३
अनुभव	३९४	२७	अन्तर्मनसू	३५४	८	अपटु	२२१	५८	अपि	४४१	२४९
अनुभाव	{ ७९ ४३४	{ २१ २०९	अन्तर्वैत्री	२१०	२२	अपत्य	२११	२८	अपिधान	३४	१३
अनुमति	४६	८	अन्तर्वाणि	३५४	६	अपत्रपा	७९	२३	अपिनद्ध	२८६	६५
अनुयोग	६७	१०	अन्तर्वैशिक	२६८	८	अपत्रपिष्णु	३६०	२८	अपूप	३१९	४८
अनुरोध	२७०	१२	अन्तावसायिन्	३४०	१०	अपथ	११५	१७	अप्पति	२५	६१
अनुलाप	६८	१६	अन्तिक	३७१	६७	अपथिन्	११५	१७	अप्पित्त	२२	५६
अनुलेपन	४५७	२३	अन्तिकतम	३७२	६८	अपदान्तर	३७२	६८	अप्रकाण्ड	१३०	९
अनुवर्तन	२७०	१२	अन्तिका	३११	२९	अपदिश	३१	५	अप्रगुण	३७३	७२
अनुवाक	४५४	१७	अन्तेवासिन्	{ २५३ ३४४	{ ११ २०	अपदेश	{ ८४ ४३५	{ ३३ २१६	अप्रत्यक्ष	३७५	७९
अनुशय	४२२	१४८	अन्त्य	३७६	८१	अपध्वस्त	३६३	३९	अप्रधान	३६९	६०
अनुष्ण	३४४	१८	अन्न	२२४	६६	अपभ्रंश	६३	२	अग्रहत्	११२	५
अनुहार	३९१	१७				अपयान	३००	१११			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अप्राप्य	३६९	६०	अभिनिर्याण	२९६	९५	अभ्यन्तर	३१	६	अमावस्या	४६	८
अप्सरस्	{ ६ २२	{ ११ ५२	अभिनीत	{ २७३ ४११	{ २४ ८१	अभ्यमित	२२१	५८	अमावास्या	४६	८
अफल	१२९	७	असिपत्र	४१८	१२८	अभ्यमित्रीण	२८९	७५	अमित्र	२६९	११
अवद्ध	६९	२०	अभिप्राय	३९२	२०	अभ्यमित्रीय	२८९	७५	अमुत्र	४४५	८
अवद्धमुख	३६२	३६	अभिभूत	३६३	४०	अभ्यमित्र्य	२८९	७५	अमृणाल	१८४	१६४
अवन्ध्य	१२९	६	अभिमर	४३४	२१४	अभ्यर्ण	३७१	५७		{ २१ ५७	{ ४८ ६
अवला	२०३	२	अभिमान	{ ७९ ४१६	{ २२ ११०	अभ्यर्हित	४११	८३		{ ९३ २५९	{ ३ २८
अवाध	३७७	८३	अभियोग	३९१	१३	अभ्यवर्कषण	३९१	१७	अमृत	{ ७० ४१०	{ २२ ७६
अवज	{ ३४ ४०२	{ १४ ३२	अभिरूप	४१९	१३१	अभ्यवहत	३८५	१११		{ ३०३ ४१०	{ ३ ७६
अवजयोनि	८	१७	अभिलाव	३९३	२४	अभ्याख्यात	६७	१०			
अव्द	{ ५० ४१२ ४२२	{ २० ८८ १४६	अभिलाप	८१	२८	अभ्यागम	२९८	१०५	अमृता	{ १४७ १४८ १५६	{ ५८ ५९ ८२
अव्धि	{ ९२ ४१४	{ १ १०१	अमिलापुक	३५८	२२	अभ्यागारिक	३५६	१२	अमृतान्धस्	५	८
अव्धिकफ	३३७	१०५	अभिवादक	३६०	२८	अभ्यादान	३९४	२६			
अव्ध्रसु	३१	४	अभिवादन	२६२	४१	अभ्यान्त	२२१	५८	अमोघा	{ १४६ १६४	{ ५४ १०६
अव्रह्मण्य	७६	१४	अभिव्याप्ति	३८८	६	अभ्यामर्द	२९८	१०५			
अभय	१८४	१६४	अभिशास्त्र	३६४	४३	अभ्याश	३७१	६७	अम्वर	{ २९ ४८१	{ १ १८१
अभया	१४८	५९	अभिशास्त्रि	२६०	३२	अभ्यासादन	३००	११०	अम्वरीष	३१२	३०
अभाषण	२६१	३६	अभिशाप	६७	११	अभ्युदित	२६६	५५	अम्वष्ट	३३९	२
अभिक	३५९	२४	अभिषङ्ग	४०१	२४	अभ्युपगम	५७	५			
अभिक्रम	२९६	९६	अभिषव	{ २६४ ३५१	{ ४७ ४२	अभ्युपपत्ति	३९०	१३	अम्वष्टा	{ १५२ १५७ १७५	{ ७१ ८४ १४०
अभिक्षया	४२४	१५६	अभिषेणन	२९५	९५	अभ्यूष	३१८	४७			
अभिग्रह	३९१	१३	अभिष्टुत	३८५	११०	अभ्र	{ २९ ३२	{ १ ६	अम्वा	७६	१४
अभिग्रहण	३९१	१७	अभिसंपात	२९८	१०५	अभ्रक	३३५	१००	अम्बिका	१६	३७
अभिघातिन्	२६९	११	अभिसर	२८८	७१	अभ्रपुष्प	१३८	३०	अम्बु	९३	४
अभिचार	३९२	१९	अभिसारिका	२०५	१०	अभ्रमातङ्ग	२०	४६	अम्बुकण	३३	११
अभिजन	{ २५० ४१५	{ १ १०८	अभिहार	{ ३९१ ४२६	{ १७ १६८	अभ्रसु	३१	४	अम्बुज	१४९	६१
अभिजात	४११	८२	अभिहित	३८४	१०७	अभ्रमुवल्लभ	२०	४६	अम्बुभृत्	३२	७
अभिज्ञ	३५३	४	अभीक	३५९	२४	अभि	९७	१३	अम्बुवेतस	१३८	३०
अभितस्	{ ३७१ ४४२	{ ६७ २५५	अभीक्ष्णम्	{ ४४३ ४४६	{ १ ११	अभ्रिय	३२	८	अम्बुसरण	९७	११
अभिधान	६६	८	अभीक्षित	{ ३६७ ३८५	{ ५३ ११२	अभ्रप	२७३	२४	अम्बूकृत	६९	२०
अभिध्या	८०	२४	अभीरु	१६२	१००	अमत्र	३१३	३३	अम्भस्	९३	४
अभिनय	७७	१६	अभीरुपत्री	१६२	१०१	अमर	५	७	अम्भोरुह	१०७	४९
अभिनव	३७५	७७	अभीषङ्ग	३८७	६	अमरावती	१९	४५	अम्भय	९४	५
अभिनवोद्भिद	१२८	४	अभीषु	४३६	२१९	अमर्त्य	५	८	अम्बल	५८	९
अभिनिर्मुक्त	२६६	५५	अभीष्ट	३६७	७३	अमर्ष	८०	२६	अम्बल्लोणिक	१७५	१४०
			अभ्यग्र	३७१	६७	अमर्षण	३६१	३२	अम्बल्लेवतस	१७६	१४१
						अमल	३३५	१००	अम्बलान	१५३	७३
						अमा	४४२	२५०	अम्बलका	१४३	४३
						अमांस	२१६	४४	अय	५३	२७
						अमाल्य	२६७	४	अयन	{ ४८ ११५	{ १३ १५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अयस्	३३४	९८	अर्गल	१२२	१७	अर्थ	{ ३०२	१	अलु	३१२	३१
अयःप्रतिमा	३४९	३५	अर्ध	४०१	२७	अर्थ	{ ४२२	१४६	अल्प	३६९	६२
अयि	४४८	१८	अर्घ्य	२६०	३३	अर्थमन्	४०	२८	अल्पतनु	२१७	४८
अयोध	३१०	२५	अर्चा	{ २६०	३४	अर्था	२०८	१४	अल्पमारिष	१७४	१३६
अयोधन	४०३	३७		{ ३४९	३६	अर्थाणी	२०८	१४	अल्पसरस्	१०३	२८
अर	२७	६४	अर्चित	{ ३८३	१०१	अर्था	२०८	१५	अल्पिष्ठ	३७०	६२
अरघट्ट	४५४	१८		{ ४११	८५	अर्व	३६७	५४	अल्पीयस्	३७०	६२
अरणि	२५६	१९	अर्चिस्	{ २४	५७	अर्वन्	२८०	४१	अवकर	१२३	१८
अरण्य	{ १२७	१		{ ४३८	२३०	अर्वाक्	{ ९५	८	अवकीर्णिन्	२६६	५४
	{ ४५७	२२	अर्जक	१५६	८०		{ ४४७	१६	अवकृष्ट	३६३	३९
अरण्यानी	१२७	१		{ ५९	१३	अर्शस	२२१	५९	अवकेशिन्	१२९	७
अरलि	२३२	८६	अर्जुन	{ १४४	४५	अर्शस्	२२०	५४	अवकथ	३२८	७९
अरर	१२२	१७		{ १८५	१६७	अर्शोन्न	१८४	१५७	अवगणित	३८४	१०६
अरलु	१४७	५७	अर्जुनी	३२४	६७	अर्शोरोगयुत	२२१	५९	अवगत	३८५	१०८
अरविन्द	१०७	३९	अर्णव	{ ९२	१	अर्हणा	२६०	३४	अवगीत	{ ३८०	९३
अराति	२६९	११		{ ४०७	५७	अर्हित	३८३	१०१		{ ४१०	७९
अराल	३७२	७१	अर्णस्	९३	४	अलम्	{ ४४२	२५२	अवग्रह	३३	११
अरि	२६९	१०	अर्तन	३९५	३२		{ ११	११	अवग्रहाह	२७७	३८
अरित्र	९७	१३	अर्ति	४०८	६८	अलक	२३६	९६	अवग्रहाह	३३	११
अरिमेद	१४५	५०	अर्थ	{ ३३१	९०	अलका	२९	७०	अवचूर्णित	३८०	९४
	{ ११९	८		{ ४१२	८६	अलक्त	२४५	१२५	अवज्ञा	७९	२३
	{ १३८	३१	अर्थना	{ २६०	३२	अलक्ष्मी	९१	२	अवज्ञात	३८४	१०६
	{ १४९	६२		{ ३८८	६	अलगर्द	८८	५	अवट	८७	२
अरिष्ट	{ १७८	१४८	अर्थप्रयोग	३०३	४	अलंकरिष्णु	{ ३८	१००	अवटीट	२१६	४५
	{ १९४	२०	अर्थशास्त्र	६५	५		{ ३६०	२९	अवट्ट	२३३	८८
	{ ४०३	३६	अर्थिन्	{ २६९	९	अलंकर्तृ	२३८	१००	अवतंस	४३७	२२७
	{ ३२१	५३		{ ३६६	४९	अलंकर्माण	३५७	१८	अवतमस	८७	३
	{ ४०३	३६	अर्थ्य	{ ३३६	१०४	अलंकार	२३८	१०१	अवतोका	३२५	६९
अरिष्टदुष्टधी	३६४	४४		{ ४२४	१६१	अलंकृत	२३८	१००	अवदंश	३५०	४०
	{ ४०	२९	अर्दना	३८८	६	अलंक्रिया	२३८	१०१	अवदात	{ ५९	१३
अरुण	{ ४२	३२	अर्दित	३८१	९७	अलर्क	{ १५६	८१		{ ४११	८०
	{ ६१	१५	अर्ध	{ ३५	१६	अलस	{ ३४५	२२	अवदान	३८७	३
	{ ४०५	४८		{ ३५	१६	अलात	३१२	३	अवदाह	१८४	१६५
अरुणा	१६२	९९	अर्धचन्द्रा	१६५	१०९	अलात	३१२	३	अवदारण	३०५	१२
अरुतुद	३७७	८३	अर्धनाव	९८	१४	अलावू	१८०	१५६	अवदीर्ण	३७९	८९
अरुक्कर	{ १४३	४२	अर्धरात्र	४५	६	अलि	{ १९२	१४	अवध	३६७	५४
	{ ४३०	१८९	अर्धर्च	४६०	३२		{ १९८	१९	अवधारण	४२७	१७८
अरुस्	२२०	५४	अर्धहार	२३९	१०६	अलिक	२३४	९२	अवधि	४१४	९९
अरोक	३८२	१००	अर्धेरुक	२४३	११९	अलिन्	१९८	२९	अवध्वस्त	३८०	९४
अर्क	{ ४०	२९	अर्बुद	४५५	१९	अलिंजर	३१२	३१	अवन	३८७	४
	{ ३९७	४	अर्भक	२००	३८	अलिन्द	१२०	१२	अवनत	३७२	७०
अर्कपर्ण	१५६	८१	अर्म		३४	अलीक	३९९	१२	अवनाट	२१६	४५
अर्कबन्धु	८	१५									
अर्काह्व	१५६	८०									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनात्र	३९४	२७	अवाक्पुष्पी	१७९	१५२	अत्रि	२९५	९३	अस्त	१२४	२
अवनि	११०	३	अवाग्र	३७२	७०	अथु	२३५	९३		३७८	८७
अवन्तिसोम	३१५	३९	अवाच्य	७०	२१	अश्लील	६९	१९	अस्तम	४४८	१७
अवन्ध्य	१२९	६	अवार	९५	८	अश्व	२८०	४३	अस्ति	४४८	१८
अवभृथ	२५८	२७	अवासस्	३६३	३९	अश्वकर्णक	१४३	४४	अस्तु	४४७	१३
अवध्रट् (ट)	२१६	४५	अवि	{ २०९	२०	अश्वत्थ	१३५	२१	अस्त्र	२९१	८२
अवम	३६७	५४		{ ४३३	२०७	अश्वयुज्	३८	२१	अस्त्रि	२२५	६८
अवमत	३८४	१०६	अविग्र	१५१	६७	अश्ववडव	४५४	१६	अस्थिर	३६४	४३
अवमर्द	३००	१०९	अवित	३८४	१०६	अश्वा	२८१	४६	अस्फुटवाच्	३६२	३७
अवमानना	७९	२३	अविद्या	५७	७	अश्वाभरण	४०४	४४			
अवमानित	३८४	१०६	अविनीत	३५८	२३	अश्वारोह	२८५	६०	अस्त्र	{ २२३	६४
अवयव	२२६	७०	अविरत	२७	६५	अश्विन्	२१	५१		{ २३५	९३
अवर	२७८	४०	अविलम्बित	{ २७	६५	अश्विनी	३८	२१	अस्त्रप	{ ४२५	१६४
अवरज	२१६	४३		{ ३७६	८३	अश्विनीसुत	२१	५१	अस्तु	२३५	९३
अवरति	३९६	३७	अविस्पष्ट	७०	२१	अश्वीय	२८२	४८	अस्त्रच्छन्द	३५७	१६
अवरवर्ण	३३९	१	अवीचि	९१	१	अषडक्षीण	२७३	२२	अस्त्रप्र	५	८
अवरीण	३८०	९४	अवीरा	२०७	११	अष्टापद	{ ३३३	९५	अस्त्रर	३६२	३७
अवरोध	१२०	१२	अवेक्षा	३९४	२८		{ ३५२	४६	अस्त्राध्याय	२६६	५४
अवरोधन	१२०	११	अव्यक्त	४०७	६२	अष्टीवत्	२२७	७२	अहंयु	३६६	५०
अवरोह	१३१	११	अव्यक्तराग	६१	११	असंराव	७०	२३	अहंकार	७९	२२
अवर्ण	६७	१३	अव्यण्डा	१५८	८६	असकृत्	४४३	१	अहंकारवान्	३६६	५०
अवलक्ष	५९	१३	अव्यथा	{ १४८	५९	असती	२०७	१	अहन	४४	२
अवलग्न	२३०	७९		{ १७७	१४६	असतीसुत	२११	२६	अहमहमिका	२९७	१०१
अवलम्बित	४१५	१०४	अव्यय	४६०	३४	असन	१४३	४४	अहंपूर्विका	२९७	१००
अवल्युज	१६१	९५	अव्यवहित	३७२	६८	असमीक्ष्यकारिन्	३५७	१७	अहंमति	५७	७
अववाद	२७३	२५	अशनाया	३२१	५४	असार	३६८	५६	अहर्पति	४०	३०
अवश्यम्	४४७	१६	अशनायित	३५८	२०	असि	२९३	८९	अहर्मुख	४४	२
अवश्याय	३६	१८	अशनि	२०	४७	असिक्ती	२०९	१८	अहस्कर	४०	२८
अवष्टब्ध	४१५	१०४	अशित	३८५	१११	असित	६०	१४	अहह	४४३	२५७
अवसर	३९३	२४	अशिक्षी	२०७	११	असिधावक	३४१	७	अहार्य	१२३	१
अवसान	३९६	३८	अशुभ	४५७	२३	असिधेनुका	२९५	९२			
	{ ११७	४	अशेष	३७१	६५	असिपुत्री	२९५	९२	अहि	{ ८९	६
अवसित	{ ३८२	९८	अशोक	१५०	६४	असिहेति	२८८	७०		{ ४४०	२३८
	{ ३८५	१०८	अशोकरोहिणी	१५७	८५	असु	३०२	११९	अहित	२६९	११
अवस्कर	{ २२५	६७	अश्मगर्भ	३३२	९२	असुधारण	३०२	११९	अहितुण्डिक	९०	११
	{ ४२६	१६७	अश्मज	३३६	१०४	असुर	७	१२	अहिभय	२७५	३०
अवस्था	५४	२९	अश्मन्	१२४	४	असूर्क्षण	७९	२३	अहिभुज्	४०२	३०
अवहार	१०१	२१	अश्मन्त	३११	२९	असूया	८०	२४	अहेरु	१६२	१०१
अवहित्या	८४	३४	अश्मपुष्प	१७०	११२	असृग्धरा	२२३	६२	अहो	४४५	९
अवहेलन	७९	२३	अश्मरी	२२०	५६	असृज्	२२३	६४	अहोरात्र	४७	१२
	{ ३६१	३३	अश्मसार	३३४	९८	असेचनक	३६७	५३	अहाय	४४३	२
अवाक्	{ ३५६	१३	अश्रान्त	२७	६५	असौम्यस्वर	३६२	३८	आ (आः)	४४०	२४०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आम्	४४७	१६	आचार्यानी	२०८	१५	आत्मभरि	३५८	२१	आपत्प्राप्त	३६३	४२
आकम्पित	३७८	८७	आचित	३३१	८७	आत्रेयी	२०९	२०	आपद्	२९१	८२
आकर	१२६	७	आच्छादन	{ ३४	१३	आथर्वण	३९७	४३	आपन्न	३६३	४२
आकर्ष	४३६	२२१		{ २४२	११५	आदर्श	२५०	४०	आपन्नसत्त्वा	२१०	२२
आकल्प	२३७	९९	आच्छुरितक	८५	३४	आदि	३७५	८०	आपमित्यक	३०३	४
	३९१	१५	आच्छोदन	३४५	२३	आदिकारण	५४	२८	आपान	३५१	४२
आकार	{ ४२५	१६२	आजक	३२७	७७	आदितेय	५	८	आपीड	२४८	१३६
आकारगुप्ति	८४	३४	आजानेय	२८०	४४		५	८	आपीन	३२६	७३
आकारणा	६६	८	आजि	{ २९८	१०६	आदित्य	{ ६	१०	आपूपिक	{ ३११	२८
आकाश	२९	२		{ ४०२	३२	आदीनव	३९४	२९		{ ३९६	३७
आकीर्ण	३७७	८५	आजीव	३०२	१	आहत	४११	८५	आप्त	२७०	१३
आकुल	३७३	७२	आजू	९१	३	आद्य	३७५	८०	आप्य	९४	५
आकृति	४२५	१६२	आज्ञा	२७३	२६	आद्यमाषक	३३०	८५	आप्यायन	४१६	११५
आक्रन्द	४१२	९०	आज्य	३२०	५२	आद्यून	३५८	२१	आप्रच्छन्न	३८८	७
आक्रीड	१२८	३	आटि	१९६	२५	आधार	१०४	२१	आप्रपद	२४४	११९
आक्रोश	६८	१५	आडम्बर	{ २९९	१०८	आधि	{ ८१	२८	आप्रपदीन	२४३	११९
आक्रोशन	३८७	६		{ ४२६	१६८		{ ४१४	९७	आप्लव	२४४	१२१
आक्षारणा	६८	१५	आडि	१९६	२५	आधूत	३७८	८७	आप्लवव्रतिन्	२६३	४३
आक्षारित	३६४	४३	आढक	३३१	८८	आधोरण	२८५	५९	आप्लाव	२४४	१२१
आक्षेप	६७	१३	आढकिक	३०४	१०	आध्यान	{ ८१	२९	आबन्ध	६	-
आखण्डल	१७	४४	आढकी	१७२	१३०		{ ७३	६	आवुत्त	७५	-
आखु	१९१	१२	आढ्य	३५५	१०	आनक	{ ७३	६	आभरण	२३८	१०१
आखुभुज्	१८८	६	आणवीनम्	३०४	८		{ ३९७	३	आभाषण	६८	१५
आखेट	३४५	२३	आतङ्क	३९८	१०	आनकतुन्दुभि	११	२२	आभास्वर	६	१०
आख्या	६६	८	आतञ्जन	४१६	११५	आनत	३७२	७०	आभीर	३२२	५७
आख्यात	३८४	१०७	आततायिन्	३६४	४४	आनद्ध	७२	४	आभीरपल्ली	१२३	२०
आख्यायिका	६५	५	आतप	{ ४३	३४	आनन	२३३	८९	आभीरी	२०८	१३
आगन्तु	२६०	३४		{ ४५५	२०	आनन्द	५२	२५	आभील	९२	४
आगस्	{ २७४	२६	आतपत्र	२७५	३२	आनन्दथु	५२	२५	आभोग	२४९	१३७
	{ ४३८	२३०	आतर	९७	११	आनन्दन	३८८	७	आमगन्धिन्	५९	१२
आगार	११७	५	आततायिन्	१९४	२१	आनर्त	४०८	६४	आमनस्य	९२	३
आगू	५७	५	आतिथेय	२६०	३३	आनाय	९८	१६	आमय	२१८	५१
आभीघ्न	२५५	१७	आतिथ्य	२६०	३३	आनाय्य	२५६	२१	आमयाविन्	२२१	५८
आग्रहायणिक	४८	१४	आतुर	२२१	५८	आनाह	{ २००	५५	आमलक	४६०	३३
आग्रहायणी	३८	२३	आतोद्य	७३	५		{ २४२	११४	आमलकी	१४७	५७
आड	४४०	२३९	आतुगर्व	३६३	४०	आनुपूर्वी	२६१	३७	आमिक्षा	२५७	२३
आङ्गिक	७७	१६	आत्मगुप्ता	१५८	८६	आन्धसिक	३११	२८	आमिष	{ २२३	६३
आङ्गिरस	३९	२४	आत्मघोष	१९४	२०	आन्वीक्षिकी	६५	५		{ ४३६	२२३
आचमन	२६१	३६	आत्मज	२११	२७	आपक्व	३१८	४७	आमिषाशिन्	३५८	१९
आचाम	३२०	४९	आत्मन्	{ ५४	२९	आपगा	१०४	३०	आमुक्त	२८६	६५
आचार्य	२५३	७		{ ४१६	१०९	आपण	११६	२			
आचार्या	२०८	१४	आत्मभू	{ ८	१६	आपणिक	३२८	७८			
				{ १२	२६						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
आमोद	{ ५२ ५९ ४१३	२४ १० ९१	आर्यावर्त्त	११३	८	आशिस्	४३७	२२८	आसद	४१३	९४
आमोदिन्	५९	११	आर्षेभ्य	३२३	६२	आशीविष	८९	७	आस्फोटनी	३४८	३३
आम्राय	{ ६४ ३८८	३ ७	आल	३३६	१०३	आशु	{ २७ ३०६	६५ १५	आस्फोट्या	१६३	१०४
आम्	४४७	१६	आलम्बि	३४७	३०	आशुग	{ २५ २९२ ४००	६२ ८६ १९	आस्फोता	१५२	७०
आम्र	१३९	३३	आलम्भ	३००	११५	आशुगुक्षणि	२२	५५	आस्य	२३३	८९
आम्रातक	१३७	२७	आलय	११७	५	आश्वर्य	७८	१९	आस्या	२९२	२१
आम्रैडित	६७	१२	आलवाल	१०४	२९	आश्रम	२५१	४	आस्रव	३९४	२९
आयत	३७३	६९	आलस्य	३४४	१८	आश्रय	{ २७१ ३९०	१८ ११	आहत	{ ७० ३७८ ३३२	२१ ८८ ८८
आयतन	११९	७	आलान	२७८	४१	आश्रयाश	२२	५४	आहतलक्षण	३५५	१०
आयति	{ २७५ ४०९	२९ ७२	आलाप	६८	१५	आश्रव	{ ५७ ३५९	५ २४	आहव	२९८	१०५
आयत्त	३५७	१६	आलि	{ ११४ ४३१ १२८ २०७	१४ १९८ ४ १२	आश्रुत	३८५	१०८	आहवनीय	२५६	१९
आयाम	२४२	११४	आलिङ्ग्य	७३	५	आश्व	२८२	४८	आहार	२२२	५६
आयुध	२९१	८२	आलीढ	२९३	८५	आश्वत्थ	१३४	१८	आहाव	१०३	२६
आयुधिक	२८७	६७	आलु	३१२	३१	आश्वयुज	४९	१७	आहेय	९०	९
आयुवीय	२८७	६७	आलोक	१२४	३	आश्विन	४९	१७	आहो	४४४	५
आयुष्मत्	३५४	६	आलोकन	३९५	३१	आश्विनेय	२१	५१	आहोपुरुषिका	२९७	१०१
आयुम्	३०२	१२०	आवपन	३१३	३३	आश्वीन	२८१	४७	आह्वय	६६	७
आयोधन	२९८	१०३	आवर्ते	९५	६	आपाढ	{ ४९ २६३	१६ ४५	आह्वा	६६	८
आरकूट	३३३	९७	आवलि	१२८	४	आसक्त	३५५	९	आह्वान	६६	८
आरग्वध	१३६	२३	आवसित	३०९	२३	आसन	{ २४९ २७१ २७८	१३८ १८ ३९	इक्षु	१८३	१६३
आरनालक	३१५	३९	आवाप	१०४	२९	आसना	३९२	२१		{ १६१ १६३ १६५ १८३	९८ १०४ ११० १६३
आरति	३९६	३७	आवापक	२३९	१०७	आसन्दी	४५२	९	इक्षुर	१६३	१०४
आरम्भ	३९४	२६	आवाल	१०४	२९	आसन्न	३७१	६६	इक्ष्वाकु	१८०	१५६
आरव	७०	२३	आविद्ध	{ ३७२ ३७८	७१ ८७	आसव	३५१	४१	इक्ष	{ ३७३ ३९१	७४ १५
आरा	३४९	३४	आविध	३९५	३६	आसादित	३८४	१०४	इक्षित	३९१	१५
आरात्	४४२	२४२	आदिल	९८	१४	आसार	{ ३३ २९६	११ ९६	इक्षुरी	१४४	४६
आराधन	४१८	१२५	आविस्	४४६	१२	आसुरी	३०८	१९	इच्छा	८१	२७
आराम	१२७	२	आवुक	७५	१२	आस्कन्दन	२९८	१०४	इच्छावती	२०६	९
आरालिक	३११	२८	आवृत्	२६१	३६	आस्कन्दित	२८२	४८	इज्याशील	२५३	८
आराव	७०	२३	आवृत	३७९	९०	आस्तरण	२७९	४२	इदचर	३२३	६२
आरेवत	१३६	२४	आवेगी	१७४	१३७	आस्था	४१२	८८	इडा	४०४	४२
आरोग्य	२१८	५०	आवेशन	११९	७	आस्थान	२५५	१५	इतर	{ ३४३ ३७६ ४३०	१६ ८२ १९२
आरोह	४४०	२३८	आवेशिक	२६०	३४	आस्थानी	२५५	१५	इति	४४१	२४५
आरोहण	१२२	१८	आशंसितृ	३६०	२७	आसेचनक	२६७	५३			
आर्तगल	१५४	७४	आशंसु	३६०	२७						
आर्तव	२१०	२१	आशय	३९०	२०						
आर्द्र	३८४	१०५	आशर	२५	५९						
आर्द्रक	३१५	३७	आशा	{ ३० ४३५	१ २१६						
अर्थ	{ २५१ ७६	३ १४	आशितंगवीन	३२८	५९						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
इतिह	२५४	१२	इष्वास	२९१	८३	उच्चावच	३७६	८३	उत्तानशया	२१५	४१
इतिहास	६५	४	ईक्षण	{ ३९५	३१	उच्चैःश्रवस्	१९	४५	उत्थान	४१७	११८
इत्थरी	२०७	१०	{ ३३५	९३	उच्चैर्घुष्ट	६७	१२	उत्थित	४११	८५	
इदानीम्	४४९	२३	ईक्षणिका	२०९	२०	उच्चैस्	४४७	१७	उत्पत्तितृ	३६०	२९
इध्म	१३२	१३	ईडित	३८५	११०	उच्छ्रय	१३०	१०	उत्पत्ति	५४	३०
इन	४१६	१११	ईति	४०८	६८	उच्छ्राय	१३०	१०	उत्पत्तिष्णु	३६०	२९
इन्वका	३९	२३	ईरिण	४०६	५७	उच्छ्रित	{ ३७२	७०	उत्पन्न	४११	८५
इन्दीवर	१०६	३७	ईरित	३७८	८७	{ ४११	८५	उत्पल	{ १०६	३७	
इन्दु	३४	१३	ईर्म	२२०	५४	उज्जासन	३००	११५	{ १७१	१२६	
इन्दीवरी	१६२	१००	ईर्वारु	१८०	१५५	उज्ज्वल	७७	१७	उत्पलशारिवा	१६६	११२
{ १७	४१	ईर्ष्या	८०	२४	उज्ज्वल	३०३	२	उत्पात	२९९	१०९	
इन्द्र	{ ३१	२	ईलित	३८५	१०९	उज्ज्वल	३०३	२	उत्फुल्ल	१२९	७
इन्द्रद्रु	१४४	४५	ईली	२९४	९१	उज्ज्वल	११८	६	उत्स	१२६	५
इन्द्रयव	१५१	६७	ईश	{ ३१	३	उज्ज्वल	३७	२१	उत्सर्जन	२५९	२९
इन्द्रवारुणी	१८१	१५६	{ ३१	३०	उज्ज्वल	९७	११	उत्सव	{ ८६	३८	
इन्द्रसुरस	१५१	६८	ईशा	३०६	१४	उज्ज्वल	२००	३७	{ ४३३	२०९	
इन्द्राणिका	१५१	६८	ईशान	१३	३०	उज्ज्वल	{ ३८३	१०१	उत्सादन	२४४	१२१
इन्द्राणी	१९	४५	ईशितृ	३५५	१०	उज्ज्वल	{ ४४१	२४३	उत्साह	{ ८२	२९
इन्द्रायुध	३३	१०	ईश्वर	{ १३	३०	उज्ज्वल	{ ४४४	५	{ २७२	१९	
इन्द्रारि	७	१२	{ ३५५	१०	उताहो	४४४	५	उत्साहन	४१६	११५	
इन्द्रावरज	९	२०	ईश्वरी	१६	३६	उत्क	३५४	८	उत्साहवर्धन	७७	१८
इन्द्रिय	{ ५८	८	ईषत्	४४५	८	उत्कट	{ १७४	१३४	उत्सुक	३५५	९
{ २२२	६२	ईषत्पाण्डु	६०	१३	उत्कट	{ ३०९	२३	उत्सृष्ट	३८४	१०७	
इन्द्रियार्थ	५७	८	ईहा	८१	२७	उत्कण्ठा	८१	२९	उत्सेध	{ १३०	१०
इन्धन	१३२	१३	ईहामृग	१८९	७	उत्कर	२०२	४२	{ ४१३	९६	
इभ	२७६	३५	उ.			उत्कर्ष	३९०	११	उदक्	४४९	२३
इभ्य	३५५	१०	उ	४४८	१८	उत्कलिका	८१	२९	उदक	{ ९३	४
इरंमद	३३	१०	उक्त	३८४	१०७	उत्कार	३९६	३६	{ ४५७	२२	
इरा	{ ३५०	३९	उक्ति	६३	१	उत्क्रोश	१९५	२३	उदक्या	२०९	२१
{ ४२७	१७६	उक्थ	४५९	३०	उत्तंस	४३७	२२७	उदग्र	३७२	७०	
इला	४०४	४२	उक्षन्	३२२	५९	उत्त	३८४	१०५	उदज	३९६	३९
इव	४४५	९	उखा	३१२	३१	उत्तप्त	२२३	६३	उदधि	९२	१
इष	४९	१७	उख्य	३१८	४५	उत्तम	३६८	५७	उदन्त	६६	७
इषीका	२७७	३८	{ १३	३२	उत्तमर्ण	३०३	५	उदन्या	३२१	५५	
इषु	२९२	८७	उग्र	{ ७८	२०	उत्तमा	२०४	४	उदन्वत्	९२	१
इषुधि	२९३	८८	{ ३३९	२	उत्तमाज्ञ	२३६	९५	उदपान	१०३	२६	
इष्ट	{ २५९	२८	उग्रगन्धा	{ १६२	१०२	उत्तर	{ ६७	१०	उदय	१२४	२
{ ३२२	५७	{ १७७	१४५	{ १६२	१०२	उत्तर	{ ४३०	१९०	उदर	२२९	७७
इष्टकापथ	१८४	१६५	उच्च	३७२	७०	उत्तरा	३०	२	उदर्क	२७५	२९
इष्टगन्ध	५९	११	उच्चटा	१८२	१६०	उत्तरासङ्ग	२४३	११७	उदवसित	११७	४
इष्टार्थोद्युक्त	३५५	९	उच्चण्ड	३७६	८३	उत्तरीय	२४३	११८	उदश्रित	३२१	५३
इष्टि	४०३	३९	उच्चार	२२५	६७	उत्तान	९८	१५	उदात्त	६५	४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
उपोद्घात	६६	९	उषा	४४८	१८	ऊष्मक	५०	१८	एकधुरावह	३२४	६५
उसकृष्ट	३०४	८	उषापति	१२	२७	ऊष्मागम	५०	१९	एकधुरीण	३२४	६५
उभयद्युस्	४४९	२१	उषित	३८२	९९	ऊह	५६	३	एकपदी	११४	१५
उभयेद्युस्	४४९	२१	उष्ट्र	३२७	७५	ऊ			एकपिज्ञ	२८	६९
उमा	{ १६ ३०८	{ ३६ २०	उष्ण	{ ५० ३४४ ४५७	{ १९ १९ २२	ऊक्थ	३३१	९०	एकयष्टिका	२३९	१०६
उमापति	१३	३४	उष्णरश्मि	४०	२९	ऊक्ष	{ ३७ १४७ १८७	{ २१ ५७ ४	एकसर्ग	३७५	८०
उरःसूत्रिका	२३९	१०४	उष्णिका	३२०	५०	ऊक्षगन्धा	{ १६५ १७४	{ ११० १३७	एकहायनी	३२५	६८
उरग	८९	८	उष्णीष	४३६	२२०	ऊक्ष	६४	३	एकाकिन्	३७६	८२
उरण	३२७	७६	उष्णोपगम	५०	१९	ऊक्ष	३१३	३२	एकाग्र	{ ३७५ ४३०	{ ७९ १९०
उरणाख्य	१७७	१४७	उख	४२	३३	ऊक्ष	३७३	७२	एकाग्र्य	३७५	८०
उरध्र	३२७	७६	उखा	३२४	६६	ऊक्ष	३०३	३	एकान्त	२७	६७
उररी	४४२	२५४	ऊ			ऊक्ष	३०३	२	एकाब्दा	३२५	६८
उररीकृत	३८५	१०८	ऊत	३८३	१०१	ऊक्ष	३९५	३२	एकायन	३७५	७९
उररुद्ध	२८६	६४	ऊधस्	३२६	७३	ऊक्ष	{ ४७ ४०७	{ १३ ६१	एकायनगत	३७५	८०
उरस्	२२९	७८	ऊन	४१८	१२८	ऊक्ष	२०९	२१	एकावली	२३९	१०६
उरसिल	२८९	७६	ऊम्	४४८	१८	ऊक्ष	४४४	३	एकाष्टील	१५६	८१
उरस्य	२११	२८	ऊररी	४४२	२५४	ऊक्ष	२५५	१७	एकाष्टीला	१५७	८५
उरखत्	२८९	७६	ऊरव्य	३०२	१	ऊक्ष	२९८	१०४	एड	२१७	४८
उरुवूक	१४५	५१	ऊरी	४४१	२५४	ऊक्ष	३०९	२३	एडक	३२७	७६
उर्वरा	१११	४	ऊरीकृत	३८५	१०८	ऊक्ष	१६६	११२	एडगज	१७७	१४८
उर्वशी	२२	५२	ऊरु	२२७	७३	ऊक्ष	५	८	एडमूक	३६२	३८
उर्वी	११०	३	ऊरुज	३०२	१	ऊक्ष	१७	४४	एडक	११७	४
उलप	१३०	९	ऊरुपर्वन्	२२७	७२	ऊक्ष	९०	१०	एण	१९०	१०
उलूक	१८५	१५	ऊर्ज	४९	१८	ऊक्ष	७१	१	एत	६२	१७
उलूखल	३१०	२५	ऊर्जखल	२८९	७५	ऊक्ष	{ १६८ ३२२ ३६९	{ ११६ ५९ ५९	एतर्हि	४४९	२३
उलूखलक	१४०	३४	ऊर्जस्विन्	२८९	७५	ऊक्ष	२६३	४३	एध	१३२	१३
उलूपिन्	९९	१८	ऊर्णनाभ	१९१	१३	ऊक्ष	{ १५८ १६२	{ ८७ १०१	एधस्	१३२	१३
उल्का	४५१	८	ऊर्णा	४०५	५०	ऊक्ष	३७६	८३	एधित	३७४	७६
उल्मुक	३१२	३०	ऊर्णायु	{ ३२७ ३३७	{ ७६ १०७	ऊक्ष	३९९	१६	एनस्	५१	२३
उल्लाघ	२२१	५७	ऊर्ध्वक	७३	५	ऊक्ष	३७६	८२	एरण्ड	१४५	५१
उल्लोच	२४३	१२०	ऊर्ध्वजानु	२१७	४७	ऊक्ष	३७६	८२	एला	१६९	१२७
उल्लोल	९५	६	ऊर्ध्वजु	२१७	४७	ऊक्ष	३७६	८२	एलापर्णी	१७५	१४०
उल्व	२१४	३८	ऊर्मि	९४	५	ऊक्ष	३७६	८२	एलाबालुक	१६९	१२१
उल्वण	३७६	८१	ऊर्मिका	२३९	१०७	ऊक्ष	३७६	८२	एवम्	{ ४४२ ४४५ ४४६ ४४७ ४४७	{ २५० ९ १२ १५ १६
उशनस्	३९	२५	ऊर्मिमत्	३७२	७१	ऊक्ष	३७६	८२	एषणिका	३४८	३२
उशीर	१८४	१६४	ऊष	१११	४	ऊक्ष	३७६	८२	एषिका	३४८	३२
उषणा	१६१	९७	ऊषण	३१४	३६	ऊक्ष	३७६	८२	ऐ		
उषर्बुध	२२	५४	ऊषर	१११	५	ऊक्ष	३७६	८२	ऐकागारिक	३४५	२४
उषस्	४४	२	ऊषवत्	१११	५	ऊक्ष	३७६	८२	ऐकुद	१३४	१८
						ऊक्ष	३७६	८२	ऐडविड	२८	६९
						ऊक्ष	३७६	८२	ऐण	१८९	८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ऐणेय	१८९	८	औष्ट्रक	३२७	७७	कटाक्ष	२३५	९४	कदर	१४५	५०
ऐतिह्य	२५४	१२	क			कटाह	४५६	२१	कदर्थ	३६५	४८
ऐन्द्रियक	३७५	७९	क	३९७	५	कटि	२२७	७४	कदली	{ १६६ ११३	९
ऐरावण	२०	३६	कंस	३१३	३२	कटिप्रोथ	२२८	७५	कदाचित्	४४४	४
ऐरावत	{ २० ३१ १४१	{ ४६ ३ ३८	कंसाराति	९	२१	कटी	४६१	३८	कदुष्ण	४३	३५
ऐरावती	३२	९	ककुद	४१३	९२	कटु	{ ५८ १५७ ४०३	{ ९ ८५ ३५	कटु	६१	१६
ऐलेय	१६९	१२१	ककुमती	२२७	७४	कटुतुम्बी	१८०	१५६	कटुद	३६२	३७
ऐश्वर्य	१६	३६	ककुम्	३०	१	कटुरोहिणी	१५७	८५	कनक	३३३	९४
ऐषमस्	४४८	२०	ककुभ	{ ७३ १४४	{ ७ ४५	कटफल	१४२	४०	कनकाध्यक्ष	२६८	७
ओ			ककोलक	२४७	१३०	कट्फल	१४२	४०	कनकालुका	२७६	३२
ओकस्	४३९	२३३	ककलट	३७४	७६	कट्पत्र	१४७	५६	कनकाह्वय	१५५	७७
ओष	{ ७४ २०१ ४०१	{ ९ ३९ २७	कक्ष	{ २२९ ४३५	{ ७९ २१९	कटिञ्जर	१५५	७९	कनिष्ठ	{ २१६ ४०४	{ ४३ ४१
ओङ्कार	६५	४	कक्ष्या	{ २७९ ४२४	{ ४२ १५८	कठिन	३७४	७६	कनिष्ठा	२३१	८२
ओजस्	४३९	२३३	कङ्क	१९२	१६	कठोर	३७४	७६	कनीनिका	२३५	९२
ओङ्पुष्प	१५४	७६	कङ्कटक	२८६	६४	कडङ्गर	३०९	२२	कनीयस्	{ ३७० ४३९	{ ६२ २३५
ओलु	१८८	६	कङ्कण	२४०	१०८	कडम्ब	३१४	३५	कन्था	४५२	९
ओदन	३१९	४८	कङ्कतिका	२४९	१३९	कडार	६१	१६	कन्द	{ १८१ ४६१	{ १५७ ३५
ओम्	४४६	१२	कङ्काल	२२५	६९	कण	{ ३६९ ४०५	{ ६२ ४६	कन्दर	१२६	६
ओष	३८९	९	कङ्कु	३०८	२०	कणप	४५५	२०	कन्दराल	१४३	४३
ओषधी	१२९	६	कच	२३६	९५	कणा	{ १६१ ३१४	{ ९६ ३६	कन्दर्प	१२	२५
ओषधीश	३४	१४	कचर	३६८	५५	कणिका	{ १५० ४५१	{ ६६ ८	कन्दली	१८९	९
ओष्ठ	२३३	९०	कचित्	४४७	१४	कणिश	३०८	२१	कन्दु	३१२	३०
औ			कच्छ	{ ११३ १७१	{ १० १२८	कण्टक	४६०	३२	कन्दुक	२४९	१३८
औक्षक	३२३	६०	कच्छप	१००	२१	कण्टकारिका	१६०	९३	कंधरा	२३३	८८
औचिती	४६२	३९	कच्छपी	४१९	१३२	कण्टकफिल	१४८	६१	कन्यकाजात	२११	२४
औचित्य	४६२	३९	कच्छु	२१९	५३	कण्ट	२३२	८८	कन्या	२०५	८
औत्तानपादि	३७	२०	कच्छुर	२२१	५८	कण्ठ	२३२	८८	कपट	८२	३०
औदनिक	३११	२८	कच्छुरा	१५९	९२	कण्ठभूषा	२३८	१०४	कपर्द	१५	३५
औदरिक	३५८	२१	कक्षुक	{ ९० २८५	{ ९ ६३	कण्डू	२१९	५३	कपर्दिन्	१३	३२
औपगवक	३९६	३९	कक्षुकिन्	२६८	८	कण्डूया	२१९	५३	कपाट	१२२	१७
औपयिक	२७३	२४	कट	{ २२७ २७७ ३१० ४०८	{ ७४ ३७ २६ ३४	कण्डूरा	१५८	८६	कपाल	२२५	६८
औपवस्त	२६१	३८	कटक	{ १२५ २३९	{ ५ १०७	कण्डोल	३१०	२६	कपालभृत्	१३	३२
औरभ्रक	३२७	७७	कटभी	१७८	१५०	कण्डोलवीणा	३४८	३१	कपि	१८७	३
औरस	२११	२८	कटंवरा	१५७	८५	कतृण	१८४	१६६	कपिकच्छु	१५८	८७
और्ध्वदेहिक	२५९	३०	कटम्भरा	१७९	१५३	कथा	६५	६	कपित्थ	१३५	२१
और्व	२४	५६				कदम्बन्	११५	१६	कपिल	६१	१६
औशीर	४२९	१८५				कदम्ब	१४३	४२		{ ३१	{ ४
औषध	{ १७४ २१८	{ १३५ ५०				कदम्बक	{ २०१ ३०७	{ ४० १७	कपिला	{ १४९ १६९	{ ६३ १२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कपिवल्ली	१६१	९७	करज	{ १४४	४७	कर्करेडु	१९३	१९	कर्षू	४३६	२२२
कपिश	६१	१६		{ १७२	१२९	कर्कश	{ १७७	१४६	कल	७२	८
	{ १३७	२७	करञ्जक	१४४	४७		{ ४३५	२१७	कलकल	७१	२५
कपीतन	{ १४३	४३	करट	{ १९४	२०	कर्कासु	१८०	१५५		{ ३५	१७
	{ १४९	६३		{ ४०२	३४	कर्चूर	१८०	१५४	कलङ्क	{ ३९७	४
कपोत	१९२	१४	करण	{ ३३९	२	कर्चूरक	१७४	१३५	कलत्र	४२७	१७८
कपोतपालिका	१२२	१५		{ ४०६	५४	कर्ण	२३५	९४	कलधौत	४१०	७६
कपोताक्षि	१७२	१२९	करण्ड	४५४	१८	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कलम्ब	{ २९२	८७
कपोल	२३४	९०	करतोया	१०५	३३	कर्णधार	९७	१२		{ ३१४	३५
कफ	२२३	६२	करपत्र	३४९	३४	कर्णवेष्टन	२३८	१०३	कलभ	२७६	३५
कफिन्	२२२	६०	करपाल	२९३	८९			१०३	कलम	३०९	२४
कफोणि	२३०	८०	करपालिका	२९४	९१	कर्णिका	{ २३८	१५	कलम्बी	१८१	१५७
	{ ९३	४	करभ	{ २३१	८१	कर्णिकार	१४८	६०	कलरव	१९२	१४
कबन्ध	{ ३००	११८	करभूषण	२४०	१०८	कर्णारथ	२८३	५२	कलल	२१४	३८
कम्	४४२	२५०	करमर्दक	१५१	६७	कर्णेजप	३६५	४७	कलविह्व	१९३	१८
कमठ	१००	२१	करम्भ	३१९	४८	कर्तरी	३४९	३३	कलशि	१६०	९३
कमठी	१०२	२४	कररुह	२३१	८३	कर्दम	९६	९	कलस	३१२	३१
कमण्डलु	२६४	४६	करवालिका	२९४	९१	कर्पट	२४२	१११	कलहंस	१९५	२३
कमन	३५९	२४	करवीर	१५४	७७	कर्पर	२२५	६८	कलह	२९८	१०४
	{ ९३	३	करशाखा	२३१	८२	कर्पराल	१३७	२९		{ ३५	१५
कमल	{ १०७	४०	करशीकर	२७७	३७	कर्परी	३३५	१०१	कला	{ ४७	११
	{ ४३१	१९४	करहाट	१०८	४३	कर्पास	४६१	३५		{ ४३१	१९८
कमला	१२	२७	करहाटक	१४६	५२	कर्पूर	२४८	१३०	कलाद	३४१	८
कमलासन	८	१७	कराल	४३३	२०५		{ २५	६०	कलानिधि	३४	१४
कमलोत्तर	३३७	१०६	करिगर्जित	२९९	१०७	कर्चूर	{ ६२	१७	कलाप	४१८	१२९
कमितृ	३५९	२३	करिणी	२७६	३६	कर्म	३८६	१	कलाय	३०६	१६
कम्प	८६	३८	करिन्	२७६	३४		{ ३४३	१५	कलि	{ २९८	१०५
कम्पन	३७४	७४	करिपिप्पली	१६१	९७	कर्मकर	{ ३५७	१९		{ ४३१	१९४
कम्प्र	३७४	७४	करिशावक	२७६	३५	कर्मकार	३५७	१९	कलिका	१३३	१६
कम्बल	{ २४३	११६	करीर	{ १५४	७७	कर्मक्षम	३५७	१८	कलिङ्ग	{ १५१	६७
	{ ४३१	१९४		{ ४२७	१७३	कर्मठ	३५७	१८		{ १९३	१६
कम्बलिवाहक	२८३	५२	करीष	३२०	५१	कर्मठ	३५७	१८	कलिद्रुम	१४७	५८
कम्बि	३१३	३४	करुणा	{ ७७	१७	कर्मण्या	३५०	३८	कलिमारक	१४५	४८
	{ १०१	२३		{ ७८	१८	कर्मन्दिन्	२६२	४१	कलिल	३७७	८१
कम्बु	{ ४१९	१३३	करेडु	१९३	१९	कर्मवृत्त	३८७	३	कलुष	{ ५१	२३
	{ ४१९	१३३	करेणु	४०६	५२	कर्मशील	३५७	१८		{ ९८	१४
कम्बुग्रीवा	२३३	८८	करोटि	२२६	६९	कर्मशूर	३५७	१८	कलेवर	२२६	७०
कम्प्र	३५९	२४	कर्क	२८०	४६	कर्मसचिव	२६७	४	कल्क	३९९	१४
	{ ४२	३३	कर्कटक	१००	२१	कर्मीर	१८२	१६०		{ ५१	२१
कर	{ २७४	२७	कर्कटी	१८०	१५५	कर्मन्द्रिय	५८	८	कल्प	{ ५१	२२
	{ ४२५	१६४				कर्ष	३३०	८६		{ २६२	४०
	{ ३४	१२	कर्कन्धु	{ १४०	३६	कर्षक	३०३	६		{ २७३	२४
करक	{ १५०	६४		{ ४६१	३८	कर्षफल	१४७	५८	कल्पना	२७९	४२
	{ ३९८	६	कर्करी	३१२	३१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कालायस	३३४	९८	किण	४५४	१८	कीश	१८७	३	कुडङ्गक	४५४	१७
कालिका	३९९	१५	किणिही	१५८	८९	कीशपर्णा	१५८	८९	कुड्य	११७	४
कालिन्दी	१०५	३२	किण्व	३५१	४२	कु	{ ११०	३	कुणप	३०१	११८
कालिन्दीभेदन	१११	२४	कितव	{ १५५	७७	कुकर	{ ४४०	२४०	कुणि	{ १७१	१२८
काली	१६	३६		{ ३५१	४४	कुकर	२१७	४८	कुण्ठ	{ २१७	४८
कालीयक	२४५	१२६	किंनर	{ ६	११	कुकुन्दर	२२८	७५	कुण्ड	३५७	१७
कालेयक	१६२	१०१		{ २९	७१	कुकूल	४३२	२३०	कुण्ड	{ २१४	३६
काल्पक	१७४	१३५	किंनरेश	२८	६९	कुकुट	१९३	१७	कुण्ड	{ ३१२	३१
काल्या	३२५	७०	किम्	{ ४४२	२५१	कुकुभ	१९९	३५	कुण्डल	२३८	१०३
कावचिक	२८७	६६	किमु	{ ४४४	५	कुकुर	{ १७३	१३२	कुण्डलिन्	८९	७
कावेरी	१०५	३५		{ ४४४	५	कुक्षि	{ ३४५	२१	कुण्डी	२६४	४६
काव्य	३९	२५	किमुत	{ ४४३	२	कुक्षिभरि	२२९	७७	कुतप	२५९	३१
काश	१८३	१६२		{ ४४४	५	कुक्षिभरि	३५८	२१	कुतुक	८२	३१
काश्मरी	१४०	३५	किपचान	३६५	४८	कुङ्कुम	१४५	१२३	कुतुप	३१३	३३
काश्मर्य	१४०	३६	किपुरुष	२९	७१	कुच	२२९	७७	कुतू	३१३	३३
काश्मीर	१७७	१४५	किवदन्ती	६६	७	कुचन्दन	२४७	१३२	कुतूहल	८२	३१
काश्मीरजन्मन्	१४५	१२४	किर	१८७	२	कुचर	३६२	३७	कुत्सा	६७	१३
काश्यपि	४२	३२	किरण	४२	३३	कुचाग्र	२२९	७७	कुत्सित	३६७	५४
काश्यपी	११०	२	किरात	३४४	२०	कुज	३९	२५	कुथ	{ १८४	१६६
काष्ठ	१३१	१३	किराततिक्त	१७६	१४३	कुञ्जित	३७२	७१	कुथ	{ २७९	४२
काष्ठकुद्दाल	९७	१३	किरीट	२३८	१०२	कुञ्ज	{ १२७	८	कुद्दाल	{ ९७	२२
काष्ठतक्ष	३४१	९	किर्मार	६२	१७	कुञ्ज	{ ४०२	३१	कुद्दाल	{ १३५	२२
काष्ठा	{ ३०	१	किल	४४२	२५४	कुञ्जर	{ २७६	३४	कुनटी	३३८	१०८
	{ ४७	११	किलास	२१९	५३	कुञ्जराशन	{ ३६९	५९	कुनाशक	१५९	११
	{ ४०४	४१	किलासिन्	२२२	६१	कुञ्जल	१३५	२०	कुन्त	२९५	९३
काष्ठाभ्युवाहिनी	९७	११	किलिञ्जक	३१०	२६	कुञ्जल	३१५	३९	कुन्तल	२३६	९५
काष्ठीला	१६६	११३		{ १२८	५	कुट	{ ३१२	३२	कुन्द	{ १५३	७३
कास	२१९	५२	किल्बिष	{ ५१	२२	कुटक	{ ३०५	१३	कुन्द	{ १७०	१२१
कासमर्द	४५५	१९	किशोर	{ ४३६	२२३	कुटज	१५०	६६	कुन्द	{ ४५५	१९
कासर	१८८	४	किष्कु	२८१	४६	कुटज	१५०	६६	कुन्दुर	१७०	१२१
कासार	१०३	२८	किसलय	३९८	७	कुटन्नट	{ १४७	५७	कुन्दुरकी	१७०	१२४
किंशार	{ ३०८	२१	कीकस	{ १७३	१३१	कुटिल	{ १७३	१३१	कुपूय	३६७	५४
	{ ४२५	१६३	कीचक	१८३	१६१	कुटिल	३७२	७१	कुप्य	३३२	९१
किंशुक	१३८	२९	कीनाश	{ ११८	६	कुटी	{ ४६१	३८	कुबेर	{ २८	६८
किकीदिवि	१९२	१६	कीर	४३५	२१५	कुटी	{ ४६१	३८	कुबेर	{ ३१	३
किंकर	३४३	१७	कीर्ति	१९५	२१	कुटुम्बव्यापृत	३५६	११	कुबेरक	१७१	१२७
किंकिणी	२४१	११०	कील	६७	११	कुटुम्बिनी	२०५	६	कुबेराक्षी	१४६	५५
किंचित्	४४५	८		{ २४	५७	कुट्टनी	२०९	१९	कुब्ज	२१७	४८
किंचुलक	१०१	२२	कीलक	{ ४३१	१९७	कुट्टिम	४६०	३४	कुब्ज	{ १७	४०
किञ्जल्क	१०८	४३		३२६	७३	कुदमल	१३४	१६	कुमार	{ ७५	१२
किटि	१८७	२	कीलाल	{ ९३	३	कुठार	३२६	७४	कुमारक	१३६	२५
किट्ट	२२४	६५		{ ४३२	२००	कुठार	२९४	९२	कुमारी	{ १५३	७३
			कीलित	३६३	४२	कुठेरक	१५५	७९	कुमारी	{ २०५	८
						कुडव	३३१	८९			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कुसुद	{ ३१ १०६	३ ३७	कुलीर	१००	२१	कूपक	{ ९६ ९७ २२८	१० १२ ७१	कूपीटयोनि	२२	५३
कुसुदवान्धव	३४	१३	कुल्माष	{ ३०७ ४५६	१८ २१	कूवर	२८४	५७	कृमिकोशोत्थ	२४१	१११
कुसुदिका	१४२	४०	कुल्माषाभिषु.	३१५	३९	कूर्च	२३५	९२	कृमिघ्न	१६४	१०६
कुसुदिनी	१०७	३९	कुल्य	२२५	६८	कूर्चशीर्ष	१७६	११२	कृमिज	२४६	१२६
कुसुद्वत्	११३	९	कुल्या	१०५	३४	कूर्चिका	३१७	४४	कृशा	३६९	६१
कुसुद्वती	११३	३८	कुवल	{ १४१ ४६२	२६ ४२	कूर्चन	८४	३३	कृशानु	२२	५४
कुम्वा	२५६	१८	कुवलय	१०६	३७	कूर्पर	२३०	८०	कृशानुरेतस्	१३	३३
कुम्भ	{ १४० २७७ ४२०	३४ ३७ १३४	कुवाद	३६२	३७	कूर्पासक	२४३	११८	कृशाश्विन्	३४२	१२
कुम्भकार	३४०	६	कुविन्द	३४०	६	कूर्म	१००	२१	कृषि	३०३	२
कुम्भसंभव	३७	२०	कुवेणी	९८	१६	कूल	९५	७	कृषिक	{ ३०३ ३०५	६ १३
कुम्भिका	१०७	३८	कुश	{ १८४ ४३५	१६६ २१६	कूमाण्डक	१८०	१५५	कृषीवल	३०३	६
कुम्भी	१४२	४०	कुशल	{ ५२ ३५३ ४३२	२६ ४ २०४	कृकण	१९४	१९	कृष्ट	३०४	८
कुम्भीर	१०१	२१	कुशी	३३४	९९	कृकलास	१९१	१२	कृष्टि	२५१	६
कुरङ्ग	१८९	८	कुशीलव	३४२	१२	कृकवाकु	१९३	१७	कृष्ण	{ ९ ४७ ६० ३१४	१८ १४ १४ ३६
कुरङ्गक	३४५	२४	कुशेशय	१०७	४०	कृकाटिका	२३३	८८	कृष्णपाकफल	१५१	६७
कुरण्टक	१५४	७५	कुष्ठ	{ १७१ २२० ४६०	१२६ ५४ ३४	कृच्छ्र	{ ९२ २६५	४ ५२	कृष्णमेदी	१५७	८६
कुरवक	१५३	७५	कुसीद	३०३	४	कृत	४१०	७७	कृष्णफला	१६१	९६
कुरर	१९५	२३	कुसीदिक	३०३	५	कृतपुङ्ख	२८७	६८	कृष्णमेदी	१५७	८६
कुरण्टक	१५४	७४	कुसुम	१३४	१७	कृतमाल	१३६	२४	कृष्णला	१६१	९८
कुरवक	१५४	७४	कुसुमाञ्जन	३३६	१०३	कृतमुख	३५३	४	कृष्णलोहित	६१	१६
कुरविन्द	१८२	१५९	कुसुमेधु	१२	२६	कृतलक्षण	३५५	१०	कृष्णवर्त्मन्	२२	५४
कुरविस्त	३३०	८६	कुसुम्भ	{ ३३७ ४२०	१०६ १३६	कृतसापलिक	२०५	७	कृष्णवृन्ता	१४६	५५
कुल	{ २०२ २५०	४१ १	कुसुति	८२	३०	कृतहस्त	२८७	६८	कृष्णसार	१९०	१०
कुलक	{ १४१ १८० ३४०	३९ १५५ ५	कुस्तुम्बुरु	३१५	३८	कृतान्त	{ २४ ४०८	५८ ६४	कृष्णा	१६१	९६
कुलटा	२०७	१०	कुहना	२६६	५३	कृतान्ते	२०४	५	कृष्णिका	३०७	१९
कुलत्थिका	३३६	१०३	कुहर	८६	१	कृतिन्	{ २५० ३५३	६ ४	केकर	२१८	४९
कुलपालिका	२०५	७	कुहू	४६	९	कृत्त	३८३	१०३	केका	१९८	३१
कुलश्रेष्ठिन्	३४०	५	कूकुद	३५६	१४	कृत्ति	२६४	४७	केकिन्	१९८	३०
कुलसंभव	२५१	२	कूट	{ १२५ २०२ २०२	४ ४२ ३७	कृत्तिवासस्	१३	३१	केतकी	१८६	१७०
कुलस्त्री	२०५	७	कूटयश्म	३४६	२६	कृत्या	४२४	१५८	केतन	{ २९७ ४१६	९९ ११४
कुलाय	२००	३७	कूटशाल्मलि	१४४	४७	कृत्रिमधूपक	२४६	१२८	केतु	४०७	६०
कुलाल	३४०	६	कूटस्थ	३७३	७३	कृत्स्न	३७१	६५	केदर	४५५	२०
कुलाली	३३६	१०२	कूप	१०३	२६	कृपण	३६५	४८	केदार	३०४	११
कुलिश	२०	४७				कृपा	७८	१८	केनिपातक	९७	१३
कुली	१६०	९४				कृपाणि	२९३	८९	केयूर	२३९	१०७
कुलीन	२५१	३				कृपाणु	३५६	१५	केलि	८४	३२
									केवल	४३२	२०३
									केश	२३६	९५
									केशाम्बुनामन्	१७०	१२२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
केशपाशी	२३६	९७	कोदण्ड	२९१	८३	कौमोदकी	१३	२८		३६५	४७
केशव	{ ९	१८	कोद्रव	३०७	१६	कौलटिनेय	२११	२७	कूर	{ ३७४	७६
	२१६	४५	कोप	८०	२६	कौलटेय	{ २११	२६		४३०	१९१
केशवेश	२३६	९७	कोपना	२०४	४	कौलटेर	२११	२७	केतव्य	३२९	८१
केशिक	२१६	४५	कोपिन्	३६१	३२	कौलीन	४१७	११६	केय	३२९	८१
केशिन्	२१६	४५	कोमल	३७५	७८	कौलेयक	३४५	२१	कोड	{ १८७	२
केशिनी	१७१	१२६	कोयष्टिक	१९९	३५	कौशिक	{ १४०	३४		२२९	७७
	१०८	४३	कोरक	१३३	१६	कौशेय	२४१	१११	कोध	८०	२६
केसर	{ १३६	२५	कोरङ्गी	१७१	१२५	कौस्तुभ	१३	२८	कोधन	३६१	३२
	१५०	६५	कोरदूषक	३०७	१६	क्रकच	३४९	३४	कोशयुग	११५	१८
केसरिन्	१८६	१				ककर	{ १५४	७७	कोशु	१८८	५
कैटभजित्	९	२२	कोल	{ १४१	३६		{ १५४	१९	कोशुविना	१६०	९३
कैटय	१४२	४०		{ १८७	२	क्रक	{ १५४	१९	कोष्ठी	१६५	११०
कैतव	{ ८२	३०	कोलक	{ २४७	१२९	क्रक	{ १५४	१९	कोष्ठ	१९५	२२
	३५२	४४		{ ३१४	३६	क्रतु	२५४	१३	कौश्वदारण	१७	४०
कैदारक	३०५	११	कोलदल	१७२	१३०	क्रतुध्वंसिन्	१३	३४	कृम	३८९	१०
कैदारिक	३०५	११	कोलम्बक	७४	७	क्रतुभुज	५	९	कृमथ	३८९	१०
कैदार्य	३०५	११	कोलवल्ली	१६१	९७	क्रथन	३००	११५	क्रिन्न	३८४	१०५
कैरव	१०६	३७	कोला	१६१	९७	क्रन्	{ २९९	१०७	क्रिन्नाक्ष	२२१	६०
कैलास	२९	७०	कोलाहल	७१	२५	क्रन्दित	{ ४१७	१२३	क्रिशित	३८२	९८
कैवर्त	९८	१५	कोली	१४०	३६	क्रम	८५	३५	क्रिष्ट	{ ६९	१९
कैवर्तामुस्तक	१७३	१३२	कोविद	२५१	५	क्रम	२६२	४०		{ ३८२	९८
कैवल्य	५७	६	कोविदार	१३५	२२	क्रम	२६२	४०	क्रीतक	१६५	१०९
कैशिक	२३६	९६	कोशफल	२४७	१३०	क्रम	{ १४२	४१	क्रीतकिका	१६०	९४
कैश्य	२३६	९६	कोशातकी	३९८	८	क्रम	{ १४२	४१	क्रीव(व)	{ २१५	३९
	१८९	७		२००	३७	क्रमेलक	{ १८५	१६९		{ ४३४	२१३
कोक	{ १९५	२२	कोष	{ ३३२	९१	कयविक्रयिक	३२८	७८	क्रेष	३९४	२९
	६१	१२		{ ४३६	२२१	कयिक	३२८	७९	क्रीम	२१७	६५
कोकनद	{ १०८	४२	कोष्ठ	४०३	४०	कय्य	३२९	८१	कण	{ ७१	२४
	६१	१५	कोष्ण	४३	३५	कय्य	३२९	८१		{ ३८८	८
कोकनदच्छवि	६१	१५	कौकुटिक	३९९	१७	कय्य	३२९	८१	कणन	७१	२४
कोकिल	१९४	१९	कौक्षेयक	२९३	८९	कय्य	३२९	८१	कथित	३८१	९५
कोकिलाक्ष	१६३	१०४	कौटतक्ष	३४१	९	कय्याद	२५	५९	काण	७१	२४
कोटर	१३२	१३	कौटिक	३४३	१४	कय्याद्	२५	५९		{ ४७	११
कोटवी	२०८	१७	कौणप	२५	५९	क्राथिक	३२८	७९	क्षण	{ ८६	३८
	२९१	८४	कौतुक	८२	३१	क्रिमि	१९१	१३		{ ४०५	४७
कोटि	{ २९५	९३	कौतूहल	८२	३१	क्रिया	{ ६३	२	क्षणदा	४४	४
	४०३	३८	कौद्रवीण	३०४	८	क्रियावत्	{ ४२४	१५७	क्षणन	३००	११४
कोटिवर्णा	१७३	१३३	कौन्तिक	२८८	७०	क्रीडा	{ ८४	३२	क्षणप्रभा	३२	९
कोटिश	३०५	१२	कौन्ती	१६९	१२०	कुञ्च	{ ८४	३३	क्षतज	२२३	६४
कोटार	४५४	१८	कौपीन	४१७	१२२	कुञ्च	१९५	२२	क्षतव्रत	२६६	५४
कोठ	२२०	५४	कौमुदी	३५	१६	कुञ्च	८०	२६	क्षत्	{ २८५	५९
कोण	{ ७३	६				कुञ्च	८५	३५		{ ३३९	३
	२९५	९३								{ ४०७	६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
क्षत्रिय	२६७	१	क्षुद्र	{ ३६५ ४८	४८	क्ष्वेडा	{ २९९ १०७	१०७	खल	३६५	४७
क्षत्रिया	२०८	१४	क्षुद्रघण्टिका	{ ४२७ १७७	१७७	क्ष्वेडित	{ ४०४ ४३	४३	खलपू	३५७	१७
क्षत्रियाणी	२०८	१५	क्षुद्रशङ्ख	२४१	११०	ख	४६०	३४	खलिनी	३९६	४२
क्षपा	४४	४	क्षुद्रशङ्ख	१०१	२३	ख			खलीन	२८२	४९
क्षपाकर	३४	१५	क्षुद्रा	{ १६० ९४	९४	ख	{ २९ १	१	खलु	४४२	२५५
क्षम	४२१	१४२	क्षुद्राण्डमरस्य-	{ ४२७ १७७	१७७	ख	{ ४०० १८	१८	खल्या	३९६	४२
क्षमा	४२१	१४२	संघात	१००	१९	खग	{ ४५७ २२	२२	खात	१०३	२७
क्षमितृ	३६१	३१	क्षुध्	३२१	५४	खग	{ १९८ ३२	३२	खादित	३८५	११०
क्षमिन्	३६१	३१	क्षुधाभिजनन	३०७	१९	खगेश्वर	{ २९२ ८६	८६	खारी	३३१	८८
क्षन्तृ	३६१	३१	क्षुधित	३५८	२०	खजेश्वर	{ ४०० १९	१९	खारीक	३०४	१०
क्षय	{ ५१ २२	२२	क्षुप	१३०	८	खजाका	१३	२९	खारीवाप	३०४	१०
	{ २१९ ५१	५१	क्षुमा	३०८	२०	खज्ज	३१३	३४	खिल	११२	५
	{ ३८८ ७	७	क्षुर	{ १६३ १०४	१०४	खजन	२१८	४९	खुर	{ १७२ १३०	१३०
	{ ४२२ १४५	१४५	क्षुरक	{ ४५५ २०	२०	खज्जरीट	१९२	१५	खुरणस्	{ २८२ ४९	४९
क्षव	{ २१९ ५२	५२	क्षुरप्र	१४२	४०	खट	४५४	१७	खुरणस्	२१७	४७
क्षवथु	{ ३०७ १९	१९	क्षुरिन्	४५५	२०	खट्वा	२४९	१३८	खुरणस	२१७	४७
क्षान्त	२१९	५२		३४१	१०	खट्वा	२४९	१३८	खेट	३६७	५४
क्षान्ति	३८१	९७		३४३	१६	खट्वा	२४९	१३८	खेय	१०४	२९
क्षार	३३४	९९	क्षुल्लक	{ ३६९ ६१	६१	खट्वा	२४९	१३८	खेला	८४	३३
क्षारक	१३३	१६		{ ३९८ १०	१०	खट्वा	२४९	१३८	खोड	२१८	४९
क्षारमृत्तिका	१११	४	क्षेत्र	{ ३०४ ११	११	खट्वा	२४९	१३८	ख्यात	३८९	९
क्षारित	३६४	४३	क्षेत्रज्ञ	{ ४२८ १८०	१८०	खट्वा	२४९	१३८	ख्यातगर्हण	३८०	९३
क्षिति	{ ११० ४०९	४०९	क्षेत्रज्ञ	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	ख्याति	३८९	९
क्षिपणी	९७	१३	क्षेत्रज्ञ	{ ४०८ ३३	३३	खट्वा	२४९	१३८	ग.		
क्षिपा	३९०	११	क्षेत्राजीव	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गगन	२९	१
क्षिप्त	३७८	८७	क्षेपण	{ ४०८ ३३	३३	खट्वा	२४९	१३८	गङ्गा	१०४	३१
क्षिप्तु	३६०	३०	क्षेपिष्ठ	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गङ्गाधर	१३	३४
क्षिप्र	२७	६४	क्षेम	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गज	२७६	३४
क्षिया	३८८	७	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गजता	२७६	३६
क्षीर	{ ९३ ३२०	३२०	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गजबन्धनी	२७९	४३
	{ ४२८ १८२	१८२	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गजभक्ष्या	१७०	१२३
क्षीरविकृति	३१७	४४	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गजानन	१६	३८
क्षीरविदारी	१६५	११०	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गङ्गा	११९	८
क्षीरशुक्ला	१६५	११०	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गडक	९९	१७
क्षीरावी	२६२	१००	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गडु	४५४	१८
क्षीरिका	१४४	४५	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गडुल	२१७	४८
क्षीरोद	९३	२	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गण	{ २०१ ४०	४०
क्षीव	३५९	२३	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गण	{ २९० ८१	८१
क्षुत्	३२१	५२	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गणक	{ ४०५ ४६	४६
क्षुत्	२१९	५२	क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गणक	२७०	१४
			क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गणदेवता	६	१०
			क्षेत्र	{ ५४ २९	२९	खट्वा	२४९	१३८	गणनीय	३७०	६४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गणरात्र	४५	६	गन्धसार	२४७	१३१	गलकम्बल	३२३	६३	गिरिका	१९१	१२
गणरूप	१५६	८०	गन्धाश्मन्	३३६	१०२	गलन्तिका	३१२	३२	गिरिज	३३५	१००
गणहासक	१७२	१२८	गन्धिनी	१७०	१२३	गलित	३८३	१०४	गिरिमल्लिका	३३६	१०४
गणाधिप	१६	३८	गन्धोत्तमा	३५०	३९	गलोद्देश	२८१	४८	गिरिमल्लिका	१५०	६५
गणिका	{ १५२ २०९	७१ १९	गन्धोली	१९७	२७	गल्या	३९७	४२	गिरिश	१३	३१
गणिकारिका	१५०	६६	गभस्ति	४२	३३	गवय	१९०	११	गिरीश	१३	३१
गणित	३७१	६४	गभीर	९८	१५	गवल	३३५	१००	गिलित	३८५	११०
गणेश	३७०	६४	गम	२९६	९५	गवाक्ष	११९	९	गीत	७१	२६
गण्ड	{ २३४ २७७	९० ३७	गमन	२९६	९५	गवाक्षी	१८१	१५६	गीरू	६२	१
गण्डक	१८८	४	गम्भारी	१४०	३५	गवीश्वर	३२२	५८	गीर्ण	३८५	११०
गण्डकारी	१७६	१४१	गम्भीर	९८	१५	गवेधु	३९०	२५	गीर्णि	३९०	११
गण्डशैल	१२६	६	गम्य	३८०	९२	गवेधुका	३१०	२५	गीर्पति	३९	२४
गण्डाली	१८२	१५९	गरल	९०	९	गवेधुणा	२६०	३२	गीर्वाण	५	९
गण्डीर	१८१	१५७	गरिष्ठ	३८६	११२	गवेधित	३८४	१०५	गुग्गुल	१४०	३४
गण्डपद	१०१	२२	गरी	१५१	६९	गव्य	३२०	५०	गुच्छ	३०८	२१
गण्डपदी	१०२	२४	गरुड	१३	२९	गव्या	३२३	६०	गुञ्जा	१६१	१८
गण्डूपा	४५२	१०	गरुडध्वज	९	१९	गव्यूति	११५	१०	गुड	४०४	४२
गतनासिक	२१७	४६	गरुडाग्रज	४२	३२	गहन	{ १२७ ३७७	६ ८५	गुडपुष्प	१३७	२७
गद	२१८	५१	गरुत्	२००	३६	गहर	{ १२६ ४२८	६ १८३	गुडफल	१३७	२८
गद्य	४५९	३१	गरुत्मत	{ १३ १९८ ४०७	२९ ३४ ५८	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुडा	१६४	१०५
गन्त्री	२८३	५२	गर्गरी	३२७	७४	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुङ्गी	१५६	८२
गन्ध	५७	७	गर्जित	{ ३२ २७६	८ ३६	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुण	{ ५४ २९२ ३११ ३४६ ४०५	२९ १९ २८ २७ ४७
गन्धक	३३६	१०२	गर्त	८७	२	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुणवृक्षक	९७	१२
गन्धकुटी	१७०	१२३	गर्दभ	३२७	७७	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुणित	३७८	८८
गन्धन	४१६	११५	गर्दभाण्ड	१४३	४३	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुण्डित	३७९	८९
गन्धनाकुली	१६७	११४	गर्धन	३५८	२२	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुत्स	२३९	१०५
गन्धफली	{ १४७ १५०	५६ ६४	गर्धन	३५८	२२	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुत्सक	१३३	१६
मन्धमादन	१२४	३	गर्भ	{ २१४ ४२०	३९ १३५	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुत्सार्ध	२२९	१०५
गन्धमूली	१८०	१५४	गर्भक	२४८	१३५	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुद	२२७	७३
गन्धरस	३३६	१०४	गर्भागार	११९	८	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुन्द्र	१८३	१६२
गन्धर्व	{ ६ २२ १९० २८० ४१९	११ ५२ ११ ४४ १३३	गर्भाशय	२१४	३८	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुन्द्रा	{ ३४७ १८२	५५ १६०
गन्धर्वहस्तक	१४५	५०	गर्भिणी	२१०	२२	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुप्त	{ ३७८ ३८४	८९ १०६
गन्धवह	२५	६२	गर्भोपधातिनी	३२५	६९	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुप्ति	४०९	७४
गन्धवहा	२३३	८९	गर्भुत्	१८४	१६५	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुप्ति	३९०	११
गन्धवाह	२५	६२	गर्व	७९	२२	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुरण	{ ३९ २५२ ४२५	२४ ७ १६२
			गर्हण	३८०	१३	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुरु	{ ३९ २५२ ४२५	२४ ७ १६२
			गर्हा	३६७	५४	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५	गुर्विणी	२१०	२२
			गर्हवादिन्	३६२	३७	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५			
			गल	२३२	८८	गाक्षेय	{ ३३३ ४२४	९४ १५५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गुल्फ	२२७	७२		३२२	६०	गोमत्	३२२	५८	ग्रस्त	६९	२०
	१३०	९	गो	३२४	६६	गोमय	३२०	५८		३८५	१११
गुल्म	२२४	६६		४०१	२५	गोमायु	१८८	५		४६	९
	२९०	८१	गोकण्टक	१६१	९९	गोमिन्	३२२	५८	ग्रह	३८८	८
	४२१	१४२				गोरस	३२१	८३		४३९	२३६
गुल्मिनी	१३०	९	गोकर्ण	१९०	१०	गोर्द	२२४	६५	ग्रहणीरज्जु	२२०	५५
गुवाक	१८५	१६९	गोकर्णी	१५७	८४	गोल	४२५	२०	ग्रहपति	४०	३०
गुह	१७	३९	गोकुल	३२२	५८	गोलक	२१४	३६			
	१२६	६	गोधुरक	१६१	९९	गोला	३३८	१०८	ग्राम	१२३	१९
गुहा	१६०	९३	गोचर	५७	८	गोलीढ	१४२	३९		४२१	१४१
गुह्य	४२३	१५४	गोजिह्वा	१६९	११९				ग्रामणी	४०५	४९
गुह्यक	६	११	गोडुम्बा	१८१	१५६	गोलोर्मा	१६२	१०२	ग्रामतक्ष	३४१	९
गुह्यकेश्वर	२८	६८	गोण्ड	४५४	१८		१८२	१५९	ग्रामता	३९७	४२
गूढ	३७८	८९				गोवन्दनी	३३९	१११	ग्रामार्धान	३४१	९
गूढपाद्	८९	७	गोत्र	१२३	१		१४७	५५	ग्रामन्त	१२३	२०
गूढपुरुष	२७०	१३		२५०	१	गोविन्द		१९	ग्रामाणा	१६०	९४
गूथ	२२५	६८	गोत्रभिद्	१७	४२		४१२	९१	ग्राम्य	६९	१९
गून	३८१	९६	गोत्रा	११०	३	गोविष	३२०	५०	ग्राम्यधर्म	२६६	५७
गृजन	१७८	१४८		३२३	६०	गोशाल	४६२	४०			
गृध्र	३५८	२२	गोदारण	३०५	१४	गोर्षा	२४७	१३१	ग्रावन्	१२३	१
गृध्र	१९५	२१	गोदुह	३२२	५७	गोष्ट	११४	१३		१२४	४
गृध्रसी	४५२	१०	गोधन	३२२	५८	गोष्ठी	२५५	१५		४१५	१०६
गृष्टि	१७८	१५१	गोध्या	२९१	८४	गोष्पद	४१३	९४	ग्रास	३२१	५४
	११७	४	गोधापदी	१६९	११९	गोसंख्य	३२२	५७	ग्राह	१०१	२१
गृह	११७	५	गोधि	२३४	९२	गोस्तन	२३९	१०५		३८८	८
गृहगोधिका	१९१	१२	गोधिका	१०१	२२	गोस्तनी	१६४	१०७	ग्राहिन्	१३५	२१
गृहपति	२७०	१५	गोधिकात्मज	१८९	६	गोस्थानक	११४	१३	ग्रीवा	२३३	८८
गृहयालु	३६०	२७	गोधूम	३०७	१८	गौतम	८	१५	ग्रीष्म	५०	१८
गृहस्थूण	४५९	२०	गोनर्द	१७३	१३२	गौधार	१८९	६	ग्रीवेयक	२३८	१०४
गृहा	४४०	२३८	गोनस	८८	४	गौधेय	१८९	६	ग्लस्त	३८५	१११
गृहागम	२६०	३४				गौधेर	१८९	६	ग्लह	३५२	४५
गृहाराम	१२७	१	गोप	२६८	७				ग्लान	२२१	५८
				३२२	५७	गौर	५९	१३	ग्लालु	२२१	५८
गृहावग्रहणी	१२०	१३		४१९	१३०		४२९	१८९	ग्लौ	३४	१४
गृहिन्	२५१	३	गोपति	३२३	६२	गौरी	१६	३६	घ		
गृहीतृ	३६०	२७	गोपरस	३३६	१०४		२०६	८	घट	३१२	३२
	२०३	४३	गोपानसी	१२१	१५	गौष्टीन	११४	१३		२९९	३२
गृह्यक	३५७	१६	गोपायित	३८४	१०६	प्रथित	३७७	८६	घटना	२९९	१०७
			गोपाल	३२२	५७	प्रन्थि	१८३	१६२	घटा	२९९	१०७
गेन्दुक	२४९	१३८	गोपी	१६६	११२	प्रन्थिक	३३८	११०	घटीयन्त्र	३४६	२८
गेह	११७	४				प्रन्थित	३७७	८६	घट्ट	४५४	१८
गैरिक	१२७	४	गोपुर	१२२	१६	प्रन्थिपर्ण	१७३	१३२	घण्टापाटलि	१४२	३९
	३९९	१२		४२८	१८२		१४१	३७	घण्टापथ	११६	१८
गैरेय	३३६	१०४	गोप्यक	३४३	१७	प्रन्थिल	१५४	७७	घण्टारवा	१६४	१७७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
घन	३२	७	चकोरक	१९९	३५	चतुरानन	८	१६	चराचर	३७३	७४
	७३	४	चक्र	१९५	२२	चतुर्भद्र	२६६	५८	चरिण्यु	३७३	७४
	७५	९		२८४	५६	चतुर्भुज	९	२०	चरु	२५७	२३
	२९४	९१		२८९	७८	चतुर्वर्ग	२६६	५७	चर्चरी	४५२	१०
	३७१	६६		४२८	१८२	चतुष्पथ	११५	१७	चर्चा	{ ५६ २	
घनरस	९३	५	चक्रकारक	१७२	१२९	चतुर्हायणी	३२५	६८	{ २४४ १२२		
घनसार	२४७	१३१	चक्रपाणि	९	२०	चत्वर	{ १२० १३	१३	चर्मकषा	१७६	१४३
घनाघन	४१६	११०	चक्रमर्दक	१७७	१४७	चन	{ २५६ १८	१८	चर्मकार	३४१	७
घर्म	८४	३३	चक्रयान	२८३	५१	चन्दन	४४४	३	चर्मन्	{ २८८ ४६	
घस्मर	३५८	२०	चक्रला	१८२	१६०	चन्द्र	२४७	१३१	{ २९४ ९०		
घस	४४	२	चक्रवर्तिन्	२६७	२		{ ३४ १३	१३	चर्मप्रभेदिका	३४९	३४
घाटा	२३३	८८	चक्रवर्तिनी	१७९	१५३		{ १७७ १४६	१४६	चर्मप्रसेविका	३४८	३३
घाण्टिक	२९६	९७	चक्रवाक	१९५	२२		{ ४२८ १८२	१८२	चर्मिन्	{ १४४ ४६	
घात	३००	११५	चक्रवाल	{ ३१ ६	६	चन्द्रभागा	१०५	३४	{ २८८ ७१		
घातुक	{ ३६५ ३६०	{ ४७ २८		{ १२४ २	२	चन्द्रमस	३४	१३	चर्या	२६०	३५
			चक्राङ्ग	१९६	२३	चन्द्रवाला	१७०	१३५	चर्वित	३८५	११०
घास	१८५	१६७	चक्राङ्गी	१५७	८६	चन्द्रशेखर	१३	३०	चर्षणी	२०७	१०
घुटिका	२२७	७२	चक्रीन्	८९	७	(चन्द्रसंज्ञ-)	२४७	१३०	चल	३७४	७४
घुण	४५४	१८	चक्रीवत्	३२७	७७	चन्द्रहास	२९३	८९	चलदल	१३५	२०
घूर्णित	३६१	३२	चक्षुःश्रवस्	८९	७	चन्द्रिका	३५	१६	चलन	३७४	७४
घृणा	{ ३९५ ४०५	{ १८ ३२	चक्षुप्	२३५	९३	चपल	{ २७ ३३५	६५	चलाचल	३७४	७४
			चक्षुष्या	२३६	१०२		{ ३३५ ३६४	९९	चलित	{ २९६ ९६	
			चक्षुल	३७४	७६		{ ३६४ ३२	४६	{ ३७८ ८७		
घृणि	४२	३३	चक्षुला	३२	९	चपला	{ ३२ १६१	९	चविक	१६१	९८
घृत	{ ३२१ ४१०	{ ५२ ७६	चक्षु	{ १४५ २००	{ ५१ ३६	चपेट	२३२	८४	चव्य	१६१	९८
						चमर	१९०	१०	चषक	३५१	५३
घोटक	२८०	४३	चटक	१९३	१८	चमरिक	१३५	२२	चषाल	२५६	१८
घोणा	२३३	८९	चटका	१९३	१८	चमस	४६१	३५	चाक्रिक	२९६	९७
घोणिन्	१८७	२	चटकाशिरस्	३३८	११०	चमसी	४५२	१०	चाङ्गेरी	१७५	१४०
घोण्टा	{ १४१ १८५	{ ३७ १६९	चणक	३०७	१८	चमू	{ २८९ २९०	७८	चाटकैर	१९३	१८
			चण्ड	३६१	३२	चमू	{ २९० १८९	८१	चाण्डाल	३४४	२०
घोर	७८	२०	चण्डा	१७२	१२८	चमूरु	१८९	९	चाण्डालिका	३४८	३१
घोष	१२३	२०	चण्डात	१५४	७६	चम्पक	१४९	६३	चातक	१९३	१७
घोषक	१६८	११७	चण्डातक	२४३	११९	चय	{ ११७ २०१	३	चातुर्वर्ण्य	२५०	२
घोषणा	६७	१२	चण्डाल	{ ३४० ३४४	{ ४ १९	चर	{ २७० ३७३	१३	चाप	२९१	८३
घ्राण	{ २३३ ३७९	{ ८९ ९०				चरक	{ ३७३ ४६०	७४	चामर	२७५	३१
			चण्डालवल्लकी	३४८	३१	चरण	४६०	३३	चामीकर	३३३	१५
घ्राणतर्पण	५९	११	चण्डिका	१६	३७	चरणायुध	२२६	७१	चाम्पेय	{ १४९ १५०	{ ६३ ६५
घ्रात	३७९	९०	चतुःशाल	११८	६	चरम	१९३	१७	चार	{ २७० ३९१	{ १३ १४
च	{ ४४० ४४४	{ २४१ ५	चतुर	३४४	१९	चरमक्ष्माशुत्	३७६	८१			
			चतुरङ्गल	१३६	२३		१२४	२			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
चारटी		१४६	चिरक्रिय	३५७	९७	चैत्र	४८	१५	छिद्रित	३८२	९९
चारण	३४२	१२	चिरण्ठी	२०६	१	चैत्ररथ	२८	७०	छिन्न	३८३	१०३
चारु	३६७	५२	चिरंतन	३७४	७७	चैत्रिक	४८	१५	छिन्नसहा	१५६	८२
चार्विक्य	२४३	१२२	चिरप्रसूता	३२५	७१	चोच	१७४	१३४	छुरिका	२९५	९२
चार्मण	३९७	४३	चिररात्राय	४४३	१	चोर	४५९	३०	छेक	२०३	४३
चालनी	३१०	२६	चिरस्य	४४३	१	चोरपुष्पी	१७१	१२६	छेदन	३८८	८
चाप	१९२	१६	चिराय	४४३	१	चोल	२४३	११८	ज.		
चिकित्सक	२२१	५७	चिरिवित्व	१४४	४७	चौर	३४५	२४	जगत	{ ११२ ६ ४१० ८०	
चिकित्सा	२१८	५०	चिलिचिम	९९	१८	चौरिका	३४६	२४			
चिकुर	{ २३६ ९५ ३६४ ४६		चिल्ल	{ १९४ २१ २२१ ६०		चौर्य	३४६ २५		जगती	११२ ६ ४०९ ७१	
चिक्कण	३१८	४६	चिह्न	३५	१७	च्युत	३८३	१०४	जगत्प्राण	२५ ६२	
चिक्कस	४६१	३५	चीन	१८९	९	छगलक	३२७	७६	जगर	२८६ ६४	
चिच्चा	१४३	४३	चीर	४५९	३१	छगलान्त्री	१७४	१३७	जगल	३५१ ४१	
चित्	{ ५५ १ ४४४ ३		चीरी	१९७	२८	छत्र	२७५	३२	जग्ध	३८५ १११	
चिता	३०१	११७	चीरुका	१९७	२८	छत्रा	{ १६३ १०५ १८५ १६७		जग्धि	३२२ ५५	
चिति	३०१	११७	चीवर	४५९	३१	छत्राकी	{ ३१५ ३७ १६७ ११५		जघन	२२८ ७४	
चित्त	५५	३१	चुक	{ १७६ १४१ ३१४ ३५ ४५५ २०		छद	{ १३२ १४ २०० ३६		जघनेफला	१४९ ६१	
चित्तविभ्रम	८०	२६	चुक्रिका	१७५	१४०	छद	{ १३२ १४ २०० ३६		जघन्य	{ ३७६ ८१ ४२४ १५९	
चित्तसमुन्नति	७९	२२	चुल्ल	२२१	६०	छदन	१३२	१४	जघन्यज	{ २१६ ४३ ३३९ १	
चित्ताभोग	५६	२	चुल्ली	३११	२९	छदिस्	१२१	१४	जङ्गम	३७३ ७४	
चित्या	३०१	११७	चूचुक	२२९	७७	छन्नन्	८२	३०	जङ्गमेतर	३७३ ७३	
चित्र	{ ६२ १७ ७८ १९ १५८ ८७		चूडा	{ १९८ ३१ २३६ ९७		छन्द	{ ३९२ २० ४५२ ८८		जङ्गाकरिक	२८८ ७३	
चित्रक	{ १४५ ५१ १५६ ८० १४५ १२३		चूडामणि	२३८	१०२	छन्दस्	{ २५६ २२ ४३८ २३२		जङ्गाल	२८८ ७३	
चित्रकर	३४१	७	चूडाला	१८२	१६०	छन्न	{ २३७ २२ ३८१ ९७		जटा	{ १३१ ११ २३७ ९७ ४०३ ४८	
चित्रकृत्	१३७	२७	चूत	१३९	३३	छल	२९९	१०८	जटामांसी	१७४ १३४	
चित्रतण्डुल	१६४	१०६	चूर्ण	{ २४८ १३४ २९७ ९९		छवि	{ ३६ १७ ४३ ३४		जटिन्	१३९ ३२	
चित्रपर्णी	१६०	९२	चूर्णकुन्तल	२३६	९६	छाग	३२७	७६	जटिला	१७४ १३४	
चित्रभानु	{ २२ ५६ ४० ३० ४१५ १०५		चूर्णिका	२७७	३८	छागी	३२७	७६	जठर	{ २२९ ७७ ४३० १८९	
चित्रशिखण्डिज	३९	२४	चेटक	४४६	१२	छात	{ २१६ ४४ ३८३ १०३		जड	{ ३६ १९ ३६२ ३८	
चित्रशिखण्डिन्	४०	२७	चेतकी	१४८	५९	छात्र	२५३	११	जडा	१५८ ८६	
चित्रा	{ १५८ ८७ १८१ १५६		चेतन	५५	३०	छादित	३८१	९८	जडुल	२१८ ४९	
चिन्ता	८१	२९	चेतना	५५	१	छान्दस	२५२	६	जतु	२४५ १२५	
चिपिटक	३१९	४७	चेतस्	५५	३१	छाया	४२४	१५७	जतुक	३१६ ४०	
चिबुक	२३४	९०	चेल	{ २४२ ११५ ४३२ २०२		छित	३८३	१०३	जतुका	१९६ २६	
			चैत्य	११९	७	छिद्र	८६	२	जतुकृत्	१७९ १५३	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
जतूका	१७९	१५३	जयन्ती	१५०	६५	जातरूप	३३३	९५	जीर्ण	{ ३८९ ९	
जत्रु	२२९	७८	जया	१५०	६५	जातवेदस्	२२	५३	{ २१६ ४२		
जनक	२१२	२८	जय्य	२२८	७४	जातापत्या	२०८	१६	जीर्णवस्त्र	२४२	११५
जनंगम	३४४	१९	जरठ	३७४	७६	जाति	{ ५५ ३१		जीव	{ ३९ २४	
जनता	३९७	४२	जरण	३१४	३६		{ १५३ ७२		{ ३०२ ११९		
जनन	{ ५४ ३०		जरत्	२१६	४२	जातीकोश	२४७	१३२	जीवक	{ १४३ ४४	
{ २५० १			जरद्वव	३२३	६१	जातीफल	२४७	१३२	{ १७६ १४२		
जननी	२१२	२९	जरा	२१५	४१	जातु	४४४	४	जीवजीव	१९९	३५
जनपद	११३	८	जरायु	२१४	३८	जातु	४४४	४	जीवन	{ ९३ ३	
जनयित्री	२१२	२९	जरायुज	३६६	५०	जातोक्ष	३२३	६१	{ ३०२ १		
जनश्रुति	६६	७	जल	९३	३	जातु	२२७	७२	जीवनी	१७६	१४२
जनार्दन	९	१९	जलजन्तु	१००	२०	जाबाल	३४२	११	जीवनीया	१७६	१४२
जनाश्रय	११९	९	जलधर	३२	७	जामातृ	२१३	३२	जीवनौषध	३०२	१२०
जनि	५४	३०	जलनिधि	९२	२	जामि	४२१	१४२	जीवन्तिका	{ १५६ ८२	
जनी	{ १७९ १५२		जलनिर्गम	९५	७	जाम्बव	१३४	१९	{ १५६ ८३		
{ २०६ ९			जलनीली	१०७	३८	जाम्बूनद	३३३	९५	जीवन्ती	१७६	१४१
जनुस्	५४	३०	जलप्राय	११३	१०	जायक	२४५	१२५	जीवा	१७६	१४२
जन्तु	५५	३०	जलमुच्	३२	७	जाया	२०४	६	जीवातु	३०२	१२०
जन्तुफल	१३५	२२	जलव्याल	८८	५	जायाजीव	३४२	१२	जीवान्तक	३४२	१४
जन्मन्	५४	३०	जलशुक्ति	१०२	२३	जायापती	२१४	३८	जीविका	३०२	१
जन्मिन्	५५	३०	जलाधार	१०३	२५	जायु	२१८	५०	जीवितकाल	३०२	१२०
जन्म	{ २६६ ५८		जलाशय	{ १०३ १८४		जार	२१४	३५	जुगुप्सा	६७	१३
{ २९८ १०३			जलोच्छ्वास	९६	१०	जाल	{ ९८ १६		जुह	१७४	१३७
{ ४२४ १५९			जलौकस्	१०१	२२	जालक	{ ४३२ २००		जुहू	२५८	२५
जन्यु	५५	३०	जलौका	१०१	२२	जालिक	१३३	१६	जूति	३९६	३८
जप	२६४	४८	जल्पाक	३६२	३६	जालि	३४३	१४	जूति	३९६	३८
जम्पती	२१४	२८	जल्पित	३८४	१०७	जाल्म	१६८	११८	जृम्भ	८५	३५
जम्बाल	९६	९	जव	{ २६ ६४		जाल्म	{ ३४३ १६		जृम्भण	८५	३५
जम्बीर	{ १३६ २४		{ २८८ ७३			{ ३५७ १७			जेतृ	{ २८९ ७४	
{ १५५ ७९			जवन	{ २८१ ४५		जिघत्सु	३५८	२०	{ २८९ ७७		
जम्बु	१३४	१९	{ २८८ ७३			जिह्वा	१५९	९०	जेमन	३२२	५६
जम्बुक	{ १८८ ५		{ ३९६ ३०			जित्वर	२८९	७७	जेय	२८८	७४
{ ३९७ ३			जवनिका	२४४	१२०	जिन	७	१३	जैत्र	२८९	७४
जम्बू	१३४	१९	जवा	१५४	७६	जिष्णु	{ १७ ४२		जैवातृक	{ ३४ १४	
जम्ब्व	१३४	१९	जहुतनया	१०४	३१	{ २८९ ७७			{ ३५४ ६		
जम्भ	१३६	२४	जागरा	३९२	१९	जिह्वा	{ ३७२ ७१		{ ३९८ ११		
जम्भभेदिन्	१७	४३	जागरितृ	३६१	३२	जिह्वा	{ ४२१ १४१		जोहक	२४६	१२६
जम्भल	१३६	२४	जागरूक	३६१	३२	जिह्वा	८९	८	जोषम्	४४२	२५१
जम्भीर	१३६	२४	जागर्या	३९२	१९	जीन	२१६	९१	ज्ञ	२५१	५
जय	{ १५० ३००		जाहुलिक	९०	११	जीमूत	{ ३२ ७		ज्ञपित	३८१	९८
{ ३९० १२			जाह्निक	२८८	७३	{ १५१ ६९			ज्ञप्त	३८१	९८
जयन	३९०	१२	जात	५५	३१	{ ४१७ ५८			ज्ञप्ति	५५	१
जयन्त	१९	४६				जीरक	३१४	३६	ज्ञातसिद्धान्त	२७०	१५
									ज्ञाति	२१३	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ज्ञातृ	३६०	३०	ड			तनुत्र	२८६	६४	तरणि	{ ४७ ३०	
ज्ञातेय	२१३	३५	डमर	३९१	१४	तनू	२२६	७१	{ ९६ १०		
ज्ञान	५७	६	डमरु	७४	८	तनूकृत	३८२	९९	{ १५३ ७३		
ज्ञानिन्	२७०	१४	डयन	२८३	५२	तनूनपात्	२२	५३	तरपण्य	९७	११
ज्या	{ ११० २		डहु	१४८	६०	तनूरुह	{ २०० ३६		{ २३८ १०२		
ज्याघातवारण	२९१	८५	डिण्डिम	७४	८	{ २३७ ९९			{ ३७४ ७५		
ज्यानि	३८९	९	डिम्ब	३९१	१४	तन्तु	३४७	२८	तरला	३२०	५०
ज्यायस्	{ २१६ ४३		डिम्भ	{ २०० ३८		तन्तुभ	३०७	१७	तरस्	{ २६ ४	
	{ ४३९ २३५		डिम्भा	{ ४२० १३४		तन्तुवाय	{ १९१ १३		{ २९६ १०२		
ज्येष्ठ	४०४	४१	डिम्भा	२१५	४१	तन्तुसंतत	{ ३४० ६		तरस	२२३	७३
ज्यैष्ठ	४९	१६	डण्डुभ	८८	५	तन्तुसंतत	३८३	१०१	तरस्विन्	{ २८८ ७३	
ज्योतिरिङ्गण	१९७	२८	ढ			तन्त्र	४२९	१८५	{ ४१८ १२८		
ज्योतिष्मती	१७८	१५०	ढका	७३	६	तन्त्रक	२४१	११२	तरि	९६	१०
ज्योतिस्	४३८	२३०	त			तन्त्रिका	१५६	८२	तरु	१२८	५
ज्योत्स्ना	३५	१६	तक	३२१	५३	तन्द्रा	४२७	१७६	तरुण	२१६	४२
ज्यौतिषिक	२७०	१४	तक्षक	३९७	४	तन्त्री	८५	३७	तरुणी	२०६	८
			तक्षन्	३४१	९	तप	५०	१९	तर्क	५६	३
ज्यौत्स्नी	{ ४५ ५		तट	९५	७	तपःक्लेशसह	२६२	४२	तर्कविद्या	६५	५
	{ १६८ ११८		तदिनी	१०४	३०	तपन	{ ४० ३१		तर्कारी	१५०	६५
ज्वर	२२०	५६	तडाग	१०३	२८	{ ९१ १			तर्जनी	२३१	८१
ज्वलन	२२	५३	तडित्	३२	९	तपनीय	३३३	९४	तर्णक	३२३	६१
ज्वाल	२४	५७	तडित्त्वत्	३२	७	तपस्	{ ४८ १५		तर्ह	३१३	३४
			तण्डक	४६०	३३	{ ४३८ २३२			तर्पण	{ २५४ १४	
झ			तण्डुल	१६४	१०६	तपस्य	४८	१५	{ ३२२ ५६		
झटामला	१७१	१२७	तण्डुलीय	१७४	१३६	तपस्विन्	२६२	४२	{ ३०७ ४		
झटिति	४४३	२	तत	{ ७२ ४		तपस्विनी	१७४	१३४	तर्मन्	२५६	१९
झर	१२६	५	ततस्	{ ३७७ ८६		तम	४०	२६	तर्ष	{ ८१ २८	
झर्झर	७४	८	तत्काल	४४४	३	तमस्	{ ५४ २९		{ ३२१ ५५		
झलरी	४५२	१०	तत्त्व	२७५	२९	{ ८७ ३			तल	{ २९१ ८४	
झष	९९	१७	तत्पर	७४	९	{ ४३८ २३१			{ ४३२ २०२		
झषा	१६८	१७	तथा	३५५	९	तमस्विनी	४४	४	तलिन	४१८	१२७
झाटल	१४२	३९	तथागत	{ ४४५ २३		तमाल	{ १५१ ६०		तल्प	४१९	१३१
झाटलि	४६१	३८	तथ्य	{ ४५७ १३		{ ४६० ३३			तल्लज	५३	२७
झावुक	१४२	४०	तद्	७०	२२	तमालपत्र	२४५	१२३	तष्ट	३८२	९९
झिण्टी	१५४	७५	तदा	४४४	३	तमिस्त्र	८७	३	तस्कर	३४५	२४
झिल्लिका	१९७	२८	तदात्व	४४९	३२	तमिस्त्रा	४५	५	ताण्डव	{ ७५ १०	
			तदानीम्	२७५	२९	तमी	४४	४	{ ४६० ३४		
ट			तनय	४४९	२२	तमोनुद्	४१२	८९	तात	२१२	२८
टङ्क	{ ३४९ ३४		तनु	२११	२७	तमोपह	४४०	२२८	तान्त्रिक	२७०	१५
	{ ४६० ३३			{ २२६ ७१		तरक्षु	१८६	१	तापस	२६२	४२
टिट्ठिक	१९९	३५		{ ३६९ ६१		तरङ्ग	९४	५	तापसतरु	१४४	४६
टीका	४५१	७		{ ३७१ ६६		तरङ्गिणी	१०४	३०	तापिच्छ	१५१	६८
टुण्डक	१४७	५३		{ ४१६ ११३					तामरस	१०७	४०
									तामलकी	१७१	१२७
									तामसी	४५	५
									ताम्बूलवल्ली	१६९	१२०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
ताम्बूली	१६९	१२०	तिमित	३८४	१०५	तुण्डिल	२२२	६१	तूष्णीम्	४४५	९
ताम्रक	३३४	९७	तिमिर	८७	३	तुत्था	{ १६०	९५	तृण	१८५	१६७
ताम्रकर्णी	३१	५	तिरस्	{ ४४३	२५६	तुत्था	{ १७१	१२५	तृणद्रुम	१८६	१७०
ताम्रकुट्टक	३४१	८	तिरस्	{ ४४५	६	तुत्थाजन	३३५	१०१	तृणधान्य	३१०	२५
ताम्रचूड	१९३	१७	तिरस्करिणी	२४४	१२०	तुन्द	२२९	७७	तृणध्वज	१८२	१६०
तार	{ ७२	२	तिरस्किया	७९	२२	तुन्दपरिमृज	३४४	१८	तृणराज	१८५	१६८
तारकजित्	१७	४०	तिरीट	{ १३९	३३	तुन्दि	२१६	४४	तृणशून्य	१५२	६९
तारका	३७	२१	तिरोधान	३४	१३	तुन्दिक	२१६	४४	तृण्या	१८५	१६८
तारा	३७	२१	तिरोहित	३००	११२	तुन्दिल	२१६	४४	तृतीयाकृत	३०४	९
तारुण्य	२१५	४०	तिर्यच्	३६१	३४	तुन्न	१७१	१२७	तृतीयाप्रकृति	२१५	३९
तार्क्ष्य	{ १३	२९		{ १४२	४०	तुन्नवाय	३४०	६	तृप्त	३८३	१०३
तार्क्ष्यशैल	{ ४२२	१४५	तिलक	{ २१८	४९	तुवरिका	१७२	१३१	तृप्ति	३२२	५६
	३३५	१०२		{ २२४	६५	तुमुल	२९९	१०६	तृप्	{ ८१	२७
	{ ७४	९		{ २४५	१२३	तुम्बी	१८०	१५८		{ ३२१	५५
ताल	{ १८५	१६८	तिलकालक	२१८	४९	तुरग	२८०	४३	तृष्णक्	३५८	२२
	{ २३१	८३	तिलपर्णी	२४७	१३२	तुरङ्ग	२८०	४३	तृष्णा	४०५	५१
	{ ३३६	१०३	तिलपिञ्ज	३०७	१९	तुरङ्गम	२८०	४३	तेजन	१८२	१६१
तालपत्र	२३८	१०३	तिलपेज	३०७	१९	तुरङ्गवदन	२९	७१	तेजनक	१८३	१६२
तालपर्णी	१७०	१२३	तिलित्स	८८	५	तुरायण	३८६	२	तेजनी	१५७	८३
तालमूलिका	१६९	११९	तिल्य	३०४	७	तुरासाह	१७	४४	तेजस्	{ २२२	६२
तालवृन्तक	२५०	१४०	तिल्व	१३९	३३	तुरीय	२४५	१२३		{ ४३९	२३४
तालाङ्क	११	२४	तिष्य	{ ३८	२२	तुरुष्क	२४६	१२८	तेजित	३७९	९१
ताली	{ १७१	१२७		{ ४२२	१४७	तुला	३३०	८७	तेम	३९४	२९
	{ १८६	१७०	तिष्यफला	१४७	५७	तुलाकोटि	२४०	१०९	तेमन	३१७	४४
तालु	२३४	९१		{ ४३	३५	तुल्य	३४९	३६	तैजस	३३४	९९
तावत्	४४१	२४६	तीक्ष्ण	{ ३३४	९८	तुल्यपान	३२१	५५	तैजसावर्तिनी	३४८	३३
तिक्त	५८	९		{ ४०६	५३	तुवर	५८	९	तैत्तिर	२०२	४३
तिक्तक	१८०	१५५	तीक्ष्णगन्धक	१३८	३१	तुष	{ १४७	५८	तैलपाता	४५१	६
तिक्तशाक	१३६	२५	तीर	९५	७		{ ३०९	२०	तैलपर्णिक	२४७	१३१
तिग्म	४३	३५	तीर्थ	४१२	८६	तुषार	{ ३६	१८	तैलपायिक	१९६	२६
तित्त	३१०	२६	तीव्र	२७	६७	तुषित	{ ३६	१९	तैलीन	३०४	७
तितिक्षा	८०	२४	तीव्रवेदना	९२	३	तुहिन	३६	१८	तैष	४८	१५
तितिक्षु	३६१	३१		{ ४४०	२४२	तूण	२९३	८८	तोक	२११	२८
तित्तिरि	१९९	३५	तु	{ ४४४	५	तूणी	२९३	८९	तोक्म	३०६	१६
तिथि	४३	१		{ ४४७	१५	तूणीर	२९३	८८	तोटक	४५९	३०
तिनिश	१३७	२६	तुङ्ग	{ १३६	२५	तूर्ण	२७	६५	तोत्र	{ २७८	४१
तिन्तिडी	१४३	४३	तुङ्गी	{ ३७२	७०	तूल	{ १४२	४२	तोदन	{ ३०५	१२
तिन्तिडीक	३१४	३५	तुच्छ	१७५	१३९	तूलिका	{ ३३७	१०६	तोमर	२९५	९३
तिन्दुक	१४१	३८	तुण्ड	३६८	५६	तूवर	३४८	३२	तोय	९३	४
तिन्दुकी	४५१	८		२३३	८९	तूष्णीशील	४२५	१६५	तोयपिप्पली	१६५	१११
तिमि	१००	१९	तुण्डिकेरी	{ १६८	११६	तूष्णीक	३६२	३९	तोरण	१२२	१६
तिमिङ्गिल	१००	२०	तुण्डिभ	{ १७५	१३९	तूष्णीकाम्	३६२	३९	तौर्यत्रिक	७५	१०
				२२२	६१		४४५	९	त्यक्त	३८४	१०७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
त्याग	२५९	२९	त्रिसीत्य	३०४	९	दक्षिणार्ह	३५४	५	दरिद्र	३६६	४९
त्रपा	७९	२३	त्रिस्रोतस्	१०४	३१	दक्षिणेय	३५४	५	दरी	१२६	६
त्रपु	३३७	१०५	त्रिहल्य	३०४	९	दक्षिणेमेन्	३४५	२४	दरु	१०२	२४
त्रयी	{ ६४ ६४	३	त्रिहायणी	३२५	६८	दक्षिण्य	३५४	५	दरुघ्न	१७७	१४७
त्रस	३७३	७४	त्रुटि	{ १७१ ३६९ ४०३	{ १२५ ६२ ३७	दग्ध	३८२	९९	दरुघ्न	२२१	५९
त्रसर	३९३	२४	त्रेता	{ २५६ ४०८	{ २० ६९	दग्धिका	३१९	४९	दरुगिन्	२२१	५९
त्रस्तु	३५९	२६	त्रोटि	२००	३६	दण्ड	{ ४१ २७२ ४०४	{ ३१ २१ ४२	दर्पक	१२	२५
त्राण	{ ३८४ ३८८	{ १०६ ८	व्यम्बक	१३	३३	दण्डधर	२४	५९	दर्पण	२५०	१४०
त्रात	३८४	१०६	व्यम्बकसख	२८	६८	दण्डनीति	६५	५	दर्भ	१८४	१६६
त्रायन्ती	१७८	१५०	व्यूषण	३३९	१११	दण्डविष्कम्भ	३२६	७४	दर्वि	३१३	३४
त्रायमाणा	१७८	१५०	लक्ष्मीरी	३३८	१०९	दण्डाहत	३२१	५३	दर्विका	१६९	११९
त्रास	७९	२१	लक्षपत्र	१७४	१३४	दधि	३२०	५१	दर्वाकर	८९	८
त्रिक	२२८	७६	लक्षसार	१८२	१६०	दधितथ	१३५	२१	दर्श	{ ४६ २६४	{ ८ ४८
त्रिककुद्	१२४	२	ल	३७६	८२	दधिफल	१३५	२१	दर्शक	२६८	६
त्रिकटु	३३९	१११	त्वच्	{ १३१ २२३	{ १२ ६२	दधिसक्तु	३१९	४८	दर्शन	३९५	३१
त्रिका	१०३	२७	त्वच	१७४	१३४	दनुज	७	१२	दल	१३२	१४
त्रिकूट	१२४	२	त्वचिसार	१८२	१६०	दन्त	२३४	९१	दव	४३३	२०६
त्रिखट्ट	४६२	४१	त्वरा	३९४	२६	दन्तधावन	१४५	४९	दवसित	११७	४
त्रिखट्टी	४६२	४१	त्वरित	{ २७ २८८	{ ६४ ७३	दन्तभाग	२७८	४०	दविष्ट	३७२	६९
त्रिगुणाकृत	३०४	९	त्वरितोदित	६९	२०	दन्तशठ	{ १३५ १३६	{ २१ २४	दवीयस्	३७२	६९
त्रितक्ष	४६२	४१	त्वष्ट	३८२	९९	दन्तशठा	१७५	१४०	दशन	२३४	९१
त्रितक्षी	४६२	४१	त्वष्ट्र	{ ३४१ ४०३ ४३७	{ ९ ३५ २२५	दन्तावल	२७६	३४	दशनवासस्	२३३	९०
त्रिदश	५	७	त्वष्ट्र	४०३	३५	दन्तिका	१७६	१४४	दशवल	७	१४
त्रिदशालय	४	६	त्वष्ट्र	४३७	२२५	दन्तिन्	२७६	३४	दशमिन्	२१६	४३
त्रिदिव	४	६	त्वष्ट्र	४३७	२२५	दन्दशूक	८९	८	दशमीस्थ	४१२	८७
त्रिदिवेश	५	७	त्वष्ट्र	४३७	२२५	दध्र	३६९	६१	दशा	{ २४२ ४३५	{ ११४ २१६
त्रिपथगा	१०४	३१	त्वष्ट्र	४३७	२२५	दम	{ २७२ ३८७	{ २१ ३	दस्यु	{ २६९ ३४५	{ ११ २४
त्रिपुटा	{ १६४ १७१	{ १०८ १२५	त्वष्ट्र	४३७	२२५	दमथ	३८७	९७	दस्यु	२१	५१
त्रिपुरान्तक	१३	३३	त्वष्ट्र	४३७	२२५	दमित	३८१	३	दहन	२२	५५
त्रिफला	३३९	१११	द.	१९७	२७	दमुनस्	२२	५६	दाक्षायणी	३८	२१
त्रिभण्डी	१६४	१०८	दंश	२८६	६४	दम्पती	२१४	३८	दाक्षाय्य	१९५	२१
त्रियामा	४४	४	दंशित	२८६	६५	दम्भ	८२	३०	दाडिम	{ १५० ४६२	{ ६४ ४२
त्रिलोचन	१३	३२	दंशी	१९७	२७	दम्भोलि	२०	४७	दाडिमपुष्पक	१४५	४९
त्रिवर्ग	{ २६६ २७२	{ ५८ १९	दंष्ट्रिन्	१८७	२	दम्य	३२३	६२	दाण्डपाता	४५१	६
त्रिविक्रम	९	२०	दक्ष	३४४	१९	दया	७८	१८	दात	३८३	१०३
त्रिविष्टप	४	६	दक्षिण	३५५	८	दयालु	३५६	१५	दात्यूह	१९४	२०
त्रिवृत्	१६४	१०८	दक्षिणस्थ	२८५	६०	दयित	३६७	५३	दात्र	३०५	१३
त्रिवृता	१६४	१०८	दक्षिणा	३०	१	दर	{ ७९ ४२९	{ २१ १८४			
त्रिसंध्य	४४	३	दक्षिणाग्नि	२५६	१९	दरत्	४५२	९			
			दक्षिणारुस्	३४५	३४						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दान	{ २५९ २७२ २७७	२९ २० ३७	दिन	४४	२	दुकूल	२४१	११३	दूष्या	२७९	४२
दानव	७	१२	दिनान्त	४४	३	दुग्ध	३२०	५१	दृढ	{ २७ ३७४ ४०४	६७ ७६ ४६
दानवारि	५	९	दिव	{ ४ २९	६ १	दुग्धिका	१६२	१००	दृढसंधि	३७४	७५
दानशौण्ड	३५४	६	दिवस	४४	२	दुद्रुम	१७८	१४८	दृढि	४५५	१९
दान्त	{ २६२ ३८१	४२ ९७	दिवस्पति	१७	४२	दुन्दुभि	{ ७३ ४२०	६ १३६	दृढ्य	३७७	८६
दान्ति	३८७	३	दिवा	४४४	६	दुरध्व	११५	१६	दृश्	{ ४३५ २३५	२१७ ९३
दापित	३६३	४०	दिवाकर	४०	२८	दुरालभा	१५९	९२	दृष्ट	१२४	४
दान	३२६	७३	दिवाकीर्ति	{ ३४१ ३४४	१० १९	दुरित	१३	२३	दृष्ट	२७५	३०
दामिनी	३२६	७३	दिविषद्	५	८	दुरोदर	४२६	१७१	दृष्ट	२०६	८
दामोदर	९	१८	दिवौकस्	{ ४३७ ५	२६६ ७	दुर्ग	२७१	१७	दृष्टान्त	४०७	४२
दायाद	४१२	८९	दिव्योपपादुक	३६६	५०	दुर्गत	३६६	४९	दृष्टि	{ २३५ ४०३	९३ ३८
दार	२०४	६	दिश	३०	१	दुर्गति	९१	१	दृष्टि	४६	९
दारद	९०	११	दिशांपति	३१	३	दुर्गन्ध	५९	१२	देव	{ ५ ७६	७ १३
दारित	३८२	१००	दिश्य	३१	२	दुर्गम	११५	१७	देवकीनन्दन	९	२१
दारु	{ १३१ १४६	१३ ५३	दिश्य	{ ४३ ५३ ४०३	१ २८ ३५	दुर्गसंचर	३९३	२५	देवकुसुम	२४५	१२५
दारुण	७८	२०	दिष्ट	३०१	११६	दुर्गा	१६	३७	देवखातक	१०३	२७
दारुहरिद्रा	१६२	१०२	दिष्टान्त	४४६	१०	दुर्जन	३६५	४७	देवखातबिल	१२६	६
दारुहस्तक	३१३	३४	दिष्टया	२५३	८	दुर्दिन	३४	१२	देवच्छन्द	२३९	१०५
दार्वाघाट	१९३	१७	दीक्षित	३१९	४८	दुर्नामक	२२०	५४	देवजग्धक	१८४	१६६
दार्विका	३३५	१०१	दीदिवि	३१९	४८	दुर्नामन्	१०२	२५	देवतरु	२१	५०
दार्वा	१६२	१०२	दीधिति	४२	३३	दुर्बल	२१६	४४	देवता	५	९
दाव	४३३	२०६	दीन	३६६	४९	दुर्मुख	३५४	८	देवताड	१५१	७९
दाविक	१०६	३६	दीप	२४९	१३८	दुर्वर्ण	३६२	३६	देवदारु	१४६	५४
दाश	९८	१५	दीपक	३९८	११	दुर्विध	३३३	९६	देवद्वयच्	३६१	३४
दाशपुर	१७३	१३१	दीप्ति	४३	३४	दुहृद्	३६६	४९	देवन	{ ३५२ ४१७	४५ ११७
दास	३४३	१७	दीप्य	१६६	१११	दुलि	२६९	१०	देववल्लभ	१३६	२५
दासी	१५४	७४	दीर्घ	३७२	६९	दुष्कृत	१०२	३२	देवभूय	२६५	५२
दासीसभ	४५८	२७	दीर्घकोशिका	१०२	२५	दुष्पत्र	५१	२३	देवमातृक	११४	१२
दासेय	३४३	१७	दीर्घदर्शिन	२५१	६	दुष्प्रधर्षणी	४४८	१९	देवयोनि	६	११
दासेर	३४३	१७	दीर्घपृष्ठ	८९	८	दुःषमः	१७२	१२८	देवर	२१३	३२
दिगम्बर	३६३	३९	दीर्घवृन्त	१४७	५७	दुहितृ	१६७	११४	देवल	३४२	११
दिग्गज	३१	४	दीर्घसूत्र	३५७	१७	दूत	४४७	१४	देवसभा	२१	४८
दिग्ध	{ २९३ ३७९	८८ ९०	दीर्घिका	१०४	२८	दूती	२११	२८	देवाजीव	३४२	११
दित	३८३	१०३	दुःख	{ ९२ ४५७	३ २३	दूत्य	३७२	६८	देवी	{ ७६ १५७ १७३	१३ ८३ १३३
दितिसुत	७	१२	दुःषमम्	४४७	१४	दून	१८२	१५८	देव	२१३	३२
दिधिषु	२१०	२३	दुःस्पर्श	१५९	९१	दूरदर्शिन	२४४	१२०	देश	११३	८
दिधिषू	२१०	२३	दुःस्पर्शा	१६०	९४	दूषिका					

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	२७३	२४	द्राक्	४४३	२	द्विजा	१६९	१२०	धम्मिल्ल	२३६	९७
देह	२२६	७१	द्राक्षा	१६४	१०७	द्विजाति	२५१	४	धर	१२३	१
देहली	१२०	१३	द्राधिष्ठ	३८६	११२	द्विजिह्व	४१९	१३३	धरणि	११०	२
दैतेय	७	१२	द्राविडक	१७४	१३५	द्वितीया	२०४	५	धरा	११०	२
दैत्य	७	१२	द्रु	१२८	५	द्विप	२७६	३४	धरित्री	११०	२
दैत्यगुरु	३९	२५	द्रुकिलिम	१४६	५३	द्विपाद्य	२७४	२७	धर्म	५२	२४
दैत्या	१७०	१२३	द्रुघण	२९४	९१	द्विरद	२७६	३४	धर्म	६४	३
दैत्यारि	९	१९	द्रुण	१९२	१४	द्विरेफ	१९८	२९	धर्म	४२१	१३९
दैर्घ्य	२४२	११४	द्रुणी	४५२	९	द्विप	२६९	११	धर्मचिन्ता	८१	२८
दैव	५३	२८				द्विपत्	२६९	११	धर्मध्वजिन्	२६६	५४
दैव(तीर्थ)	२६५	५०	द्रुत	२७	६४	द्विहायनी	३२५	६८	धर्मपत्तन	३१४	३६
दैवज्ञ	२७०	१४		१७९	८९	द्वीप	९६	८	धर्मराज	७	१३
दैवज्ञा	२०९	२०		३८२	१००	द्वीपवती	१०४	३०	धर्मराज	२४	५८
दैवत	{ ५	९	द्रुम	१२८	५	द्वीपिन्	१८६	१	धर्मसंहिता	४०२	३१
	{ ५१	२१	द्रुमामय	२४५	१२५	द्वेषण	२६९	१०	धर्मसंहिता	६५	६
दोला	{ १६०	९५	द्रुमोत्पल	१४८	६०	द्वेष्य	३६४	४५	धव	२१३	१३५
	{ २८३	५३	द्रुवय	३३०	८५	द्वैध	२७१	१८	धव	४३३	२०६
दोषा	४४४	६	द्रुहिण	८	१७	द्वैप	२८३	५३	धवल	५९	१३
दोषज्ञ	२५१	५	द्रोण	{ ३३१	८८	द्वैमातुर	१६	३८	धवला	३२५	६७
दोषैकदश	३६५	४६		{ ४०५	४९	द्वैमातुर	१६	३८	धवित्र	२५७	२३
दोस्	२३०	८०	द्रोणकाक	१९४	२१	द्वैष्ट	३३४	९७	धातकी	{ १७०	१२४
दोहद	८१	२७	द्रोणक्षीरा	३२६	७२	ध.			धातकी	{ ४५१	७
दोहदवती	२२०	२१	द्रोणदुग्धा	३२६	७२	धत्तूर	१५५	७७	धातु	{ १२७	८
द्युति	{ ३६	१७	द्रोणी	{ ९७	११	धन	३३१	९०	धातुपुष्पिका	{ ४०८	६५
	{ ४३	३४		{ १६०	९५	धनंजय	२२	५३	धातुपुष्पिका	१७०	१२४
द्युमणि	४०	३०	द्रोहचिन्तन	५६	४	धनद	२८	६८	धानृ	८	१७
द्युम्न	३३१	९०	द्रौणिक	३०४	१०	धनहरी	१७२	१२८	धान्री	४२७	१७६
द्यूत	३५२	४४	द्रुन्द	{ २०१	३८	धनाधिप	२८	६८	धाना	३१९	४७
द्यूतकारक	३५२	४४		{ ४३४	२१२	धनिन्	३५५	१०	धानुष्क	२८७	६९
द्यूतकृत्	३५१	४३	द्रुयातिग	२६३	४५	धनिष्ठा	३८	२२	धान्य	३०८	२१
द्यो	{ ४	६	द्रादशाङ्गुल	२३१	८४	धनुर्धर	२८७	६९	धान्यत्वच्	३०९	२२
	{ २९	१	द्रादशात्मन्	४०	२८	धनुष्पट	१४०	३५	धान्याक	३१५	३८
द्योत	४३	३४	द्रापर	{ ५६	३	धनुष्मत्	२८७	६९	धान्याम्ल	३१५	३९
द्रप्स	३२०	५१		{ ४२५	१६२	धनुस्	२९१	८३	धामन्	४१८	१२४
द्रव	{ ८४	३२	द्रार्	१२२	१६	धन्य	३५३	३	धामार्गव	{ १५८	८८
	{ ३००	१११	द्वार	१२२	१६	धन्वन्	{ ११२	५	धामार्गव	{ १६८	११७
द्रवन्ती	१५८	८७	द्वारपाल	२६८	६		{ २९१	८३	धाया	२५६	२२
	{ २९७	१०२	द्रास्थ	२६८	६	धन्वयास	१५९	९१	धारणा	२७४	२६
	{ ३३१	९०	द्रास्थित	२६८	६	धन्विन्	२८७	६९	धारा	२८२	४९
द्रविण	{ ४०६	५२	द्विगुणाकृत	३०४	९	धमन	१८३	१६२	धाराधर	३२	७
	{ ४५७	२२	द्विज	{ १९८	३२	धमनि	२२४	६५	धारासंपात	३३	११
द्रव्य	{ ३३१	९०	द्विजराज	{ ४०२	३०	धमनी	१७२	१३०	धार्तराष्ट्र	१९६	२४
	{ ४२३	१५४		{ ३४	१५				धावनी	१६०	९३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
धिक्	४४०	२४०	धेनुष्या	३२६	७२	नटन	७५	१०	नर्तन	७५	१०
धिकृत	{ ३६३ ३८०	३९ ९४	धेनुक	३२३	६०	नटी	१७२	१२९	नर्मदा	१०५	३२
धिषण	३९	२४	धैवत	७१	१	नड	{ १८३ ४६०	१६२ ३३	नर्मन्	८४	३२
धिषणा	५५	१	धोरण	२८४	५८	नडप्राय	११३	९	नलकूवर	२९	७०
धिषण्य	४३३	१५५	धौतकौशेय	२४१	११३	नडसंहति	१८५	१६८	नलद्	१८४	१६४
धी	५५	१	धौरितक	२८२	४८	नड्या	१८५	१६८	नलमीन	९९	१८
धी	५६	१	धौरेय	३२४	६५	नड्वत्	११३	९	नलिन	१०७	३९
धीन्द्रिय	५८	८	ध्याम	१८४	१६६	नड्वल	११३	९	नलिनी	१०७	३९
धीमत्	२५१	६	ध्रुव	{ ३७ १२९ ३७३ ४३४	२० ८ ७२ २११	नत	३७२	७१	नली	१७२	१२९
धीमती	२०८	१२	ध्रुवा	{ १६७ २५८	११५ २५	नतनासिक	२१६	४५	नल्व	११६	१८
धीर	{ २४५ २५१	१२४ ५	ध्वज	२९७	९९	नदी	१०४	२९	नव	३७५	७७
धीवर	९८	१५	ध्वजिनी	२८९	७८	नदीमातृक	११४	१२	नवदल	१०९	४३
धीशक्ति	३९३	२५	ध्वनि	७०	२२	नदीसर्ज	१४४	४५	नवनीत	३२१	५२
धीसचिव	२६७	४	ध्वनित	३८०	९४	नद्री	३४८	३१	नवमालिका	१५३	७२
धुत	३७८	८७	ध्वस्त	३८३	१०४	ननान्द	२१२	२२	नवसूतिका	३२६	७१
धुनी	१०४	३०	ध्वान्	{ १९४ ४३५	२० २१९	ननु	४४१	२४८	नवाम्बर	२४१	११२
धुर्	२८३	५५	ध्वान्त	७०	२२	ननुच	४४७	१४	नवीन	३७५	७७
धुरंधर	३२४	६५	न.			नन्दक	१३	२८	नवोद्धृत	३२१	५२
धुरीण	३२४	६५	न	४४६	११	नन्दन	१९	४५	नव्य	३७५	७७
धुर्य	३२४	६५	नकुलेश	१६७	११५	नन्दिवृक्ष	१७१	१२८	नष्ट	३००	११२
धूर्वह	३२४	६५	नक्तक	२४२	११५	नन्द्यावर्त	१२०	१०	नष्टचेष्टता	८४	३३
धूत	३८४	१०७	नक्तम्	४४४	६	नपुंसक	२१५	३९	नष्टामि	२६६	५३
धूपायित	३८३	१०२	नक्तमाला	१४४	४७	नघ्नी	२१२	२९	नष्टेन्दुकला	४६	९
धूपित	३८३	१०२	नक्त	१०१	२१	नभस्	{ २९ ४९ ४३८	१ १६ २३२	नस्तित	३२४	६३
धूमकेतु	४०७	५८	नक्षत्र	३७	२१	नभसंगम	१९८	३४	नस्योत	३२४	६३
धूमयोनि	३२	७	नक्षत्रमाला	२३९	१०६	नभस्य	४९	१७	नहि	४४६	११
धूमल	६१	१६	नक्षत्रेश	३४	१५	नभस्वत्	२५	६३	नाक	{ ४ ३९७	६ २
धूम्या	३९७	४२	नख	{ १७२ २३१ २३१	१३० ८३ ८३	नभस्	४४८	१८	नाकु	११४	१४
धूम्याट	१९३	१६	नखर	२३१	८३	नमसि	३८३	१०१	नाकुली	१६७	११४
धूम	६१	१६	नग	४००	१९	नमस्कारी	१७६	१४१		{ ८७ २७६ ३३७ ३६९ ४००	४ ३४ १०५ ५९ २१
धूर्जटि	१३	३३	नगरी	११६	१	नमस्या	२६०	३५	नागकेसर	१५०	६५
धूर्त	{ १५५ ३५१ ३६५	७७ ४३ ४७	नगौकस्	१९८	३३	नमस्थित	३८३	१०१	नागजिहिका	३३८	१०८
धूलि	२९६	९८	नक्ष	३६३	३९	नमुचिसूदन	१७	४३	नागबला	१६८	११७
धूसर	६०	१३	नक्षत्र	३५१	४२	नय	३८९	९	नागर	{ ३१५ ४२९	३८ १८८
धृति	४०९	७४	नक्षत्र	{ २०८ २०६	१६ ८	नयन	२३५	९३	नागरङ्ग	१४१	३८
धृष्ट	३५९	२५	नट	{ १४७ ३४२	५६ १२	नर	२०३	१	नागलोक	८६	१
धृष्णज्	३५९	२५				नरक	९१	१	नागवल्ली	६९	१२०
धृष्णि	४२	३३				नरवाहन	२८	६९			
धेनु	३२६	७१				नर्तक	७५	११			
धेनुका	{ २७७ ३९९	३६ १५				नर्तकी	७४	८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
नाभसंभव	३३७	१०५	नाश	३०१	११६	निगम	{ ११६ १	निभ	३५०	३७	
नागान्तक	१३	२९	नासत्य	२१	५१		{ ४२१ १४०	निभृत	३५९	२५	
नाट्य	७५	१०	नासा	{ १२१ १३	१३	निरगण	३९६	३७	निमय	३२८	८०
नाडिन्धम	३४१	८		{ २३३ ८९	८९	निगाद	३९०	१२	निमित्त	४१०	७६
	{ २२४ ६५		नासिका	२३३	८९	निगार	३९६	३७	निमेष	४७	११
नाडी	{ ३०८ २२		नास्तिकता	५६	४	निगाल	२८१	४८	निम्र	९८	१४
	{ ४०४ ४३		निःशलाक	२७३	२२	निग्रह	३९०	१३	निम्रगा	१०४	३०
नाडीव्रण	२२०	५४	निःशेष	३७१	६५	निघ	३९६	३६	निम्ब	१४९	६२
नाथवत्	३५७	१६	निःशोध्य	३६८	५६	निघस	३२२	५६	निम्बतरु	१३७	२६
नाद	७०	२३	निःश्रेणि	१२३	१८	निघ्न	३५७	१६	नियति	५३	२८
	{ १३८ ३०		निःश्रेयस	५७	६	निचुल	१४९	६१	नियन्तृ	२८५	५९
नादेयी	{ १४१ ३८		निःषमम्	४४७	१४	निचोल	२४३	११६	नियम	{ २६१ ३७	
	{ १५० ६५		निःसरण	१२३	१९	निज	४०२	३२		{ २६५ ४९	
	{ १६८ ११८		निःस्व	३६६	४९	नितम्ब	२२८	७४	नियामक	९७	१२
नाना	{ ४४१ २४७		निकट	३७१	६६	नितम्बिनी	२०४	३	नियुत	४५७	२४
	{ ४४४ ३		निकर	२०१	३९	नितान्त	२७	६७	नियुद्ध	२९९	१०६
नानारूप	३८०	९३	निकर्षण	१२३	१९	नित्य	{ २७ ६६		नियोज्य	३४३	१७
नान्दीकर	३६२	३८	निकष	३४८	३२		{ ३७३ ७२		निर	४४२	२५३
नान्दीवादिन्	३६२	३८	निकषा	{ ४४५ ७		निदाध	{ ५० १९		निरन्तर	३७१	६६
नापित	३४१	१०		{ ४४८ १९		निदान	{ ८४ ३३		निरय	९१	१
	{ २८४ ५६		निकषात्मज	२५	६०	निदिग्ध	{ ५४ २८		निरर्गल	३७७	८३
नाभि	{ ४२० १३७		निकाम	३२२	५७	निदिग्धका	{ ३७८ ८९		निरर्थक	३७६	८१
	{ ४५२ ९		निकाय	२०२	४२		{ १६० ९३		निरवग्रह	३५७	१५
नाम	४४२	२५१	निकाय्य	११७	५	निदेश	२७३	२५	निरसन	३९५	३१
नामधेय	६६	८	निकार	{ ३९१ १५		निदेश	२७३	२५		{ ६९ २०	
नामन्	६६	८		{ ३९६ ३६		निद्रा	८५	३६	निरस्त	{ २९३ ८८	
नाय	३८९	९	निकारण	३००	११२	निद्राण	३६१	३३		{ ३६३ ४०	
नायक	३५५	११	निकुञ्चक	३३१	८८	निद्रालु	३६१	३३	निराकरिष्णु	३६०	३०
नारक	९०	१	निकुञ्ज	१२७	८	निधन	{ ३०१ ११६		निराकृत	३६३	४०
नारद	२०	४८	निकुम्भ	१७६	१४४		{ ४१७ १२३		निराकृति	{ २६६ ५३	
नाराच	२९३	८७	निकुरम्ब	२०१	४०	निधि	२९	७१		{ ३९५ ३१	
नाराची	३४८	३२	निकृत	{ ३६३ ४१		निधुवन	२६६	५७	निरामय	२२१	५७
नारायण	९	१८		{ ३६५ ४६		निध्वन	३९५	३१	निरीश	३०५	१३
नारायणी	१६२	१०१	निकृति	८२	३०	निनद	७०	२२	निरोध	३९०	१३
नारी	२०३	२	निकृष्ट	३६७	५४	निनाद	७०	२२	निर्कृति	९१	१२
नाल	{ १०८ ४२		निकेतन	११७	४	निन्दा	६७	१३	निर्गुण्डी	{ १४५ ६८	
	{ ३०८ २२		निकोचक	१३८	२९	निप	३१२	३२		{ १५१ ७०	
नाला	१०८	४२	निकण	७१	२४	निपठ	३९४	२९	निर्ग्रन्थक	३००	११३
नालिका	३१४	३४	निकाण	७१	२४	निपाठ	३९४	२९	निर्घोष	७०	२३
नालिकेर	१८५	१६८	निखिल	३७१	६५	निपातन	३९४	२७	निर्जर	५	७
नाविक	९७	१२	निगड	२७८	४१	निपान	१०३	२६	निर्जितेन्द्रियः		
नाव्य	९६	१०	निगद	३९०	१२	निपुण	३५३	४	ग्राम	२६३	४३
						निबन्धन	७४	७	निर्जर	१२६	५

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
निर्णय	५६	३	निशित	३७९	९१	निस्त्राव	३२०	४९	ननम्	{ ४४२	२५०
निर्णिक्त	३६८	५६	निशीथ	४५	६	निखन	७०	२३	{ ४४७	१६	
निर्णेजक	३४२	१०	निशीथिनी	४४	४	निखान	७०	२३	नूपुर	२४०	१०९
निर्देश	२७३	२५	निश्चय	५६	३	निहनन	३००	११४	नृ	२०३	१
निर्भर	२७	६६	निश्रेणी	१२३	१८	निहाका	१०१	२२	नृत्य	७५	१०
निर्मद	२७७	३६	निश्रेयस	५७	६	निहिसन	३००	११३	नृप	२६७	१
निर्मुक्त	८९	६	निषज्ज	२९३	८८	निहीन	३४३	१६	नृपलक्ष्मन्	२७५	३२
निर्मोक	९०	९	निपज्जिन्	२८७	६९	निह्व	{ ६८	१७	नृपसभ	४५८	२७
निर्याण	२७७	३८	निषद्या	११६	२	{ ४३३	२०८	२०८	नृपासन	२७५	३१
निर्यातन	४१७	१२०	निषद्वर	९६	९	नीकाश	३५०	३७	नृशंस	३६५	४७
निर्यूह	४३९	२३६	निषध	१२४	३	नीच	३४३	१६	नृसेन	४६२	४०
निर्वपन(ण)	२५९	३०	निषाद	{ ७१	१	नीचैस्	४४७	१७	नेतृ	३५५	११
निर्वर्णन	३९५	३१	{ ३४४	२०	१	नीड	२००	३७	नेत्र	{ २३५	९३
निर्वहण	{ ७६	१५	निषादिन्	२८५	५९	नीडोद्भव	१९८	३४	{ ४२८	१८०	
{ ३००	११२		निषूदन	३००	११३	नीघ्र	१२१	१४	नेत्राम्बु	२३५	९३
निर्वाण	{ ५७	६	निष्क	३९९	१४	नीप	१४३	४२	नेदिष्ठ	३७२	६८
{ ३८९	९६		निष्कला	२१०	२१	नीर	९३	४	नेपथ्य	२३७	९९
निर्वात	३८१	९६	निष्कासित	३६३	३९	नील	६०	१४	नेमि	{ १०३	२७
निर्वाद	{ ६७	१३	निष्कुट	१२७	१	नीलकण्ठ	{ १९८	३०	{ २८४	५६	
{ ४१२	९०		निष्कुटि	१७०	१२५	{ ४०३	४०	४०	नेमी	१३७	२६
निर्वापण	३००	११४	निष्कुह	१३२	१३	नीलङ्गु	१९१	१३	नैकभेद	३७६	८३
निर्वार्य	३५६	१३	निष्क्रम	३९३	२५	नीललोहित	१३	३३	नैगम	{ ३२८	७८
निर्वासन	३००	११३	निष्ठा	{ ७६	१५	नीला	१९७	२६	{ ४२१	१४०	
निर्वृत	{ ३७८	१००	{ ४०३	४१	१५	नीलाम्बर	११	२४	नैचिकी	३२४	६७
{ ३८२	१००		निष्ठान	३१७	४४	नीलाम्बुजन्मन्	१०६	३७	नैपाली	३३८	१०८
निर्वेश	{ ३५०	३८	निष्ठीवन	३९६	३८	नीलिका	१४५	७०	नैमेय	३२८	८०
{ ३९२	२०		निष्ठुर	{ ६९	१९	नीलिनी	१६०	९५	नैयग्रोध	१३४	१८
{ ४३५	२१५		{ ३७४	७६	१९	नीली	१६०	९४	नैर्कृत	{ २५	६०
निर्व्यथन	८६	२	निष्ठेव	३९६	३८	नीवाक	३९३	२३	{ ३१	५	
निर्हार	३९१	१७	निष्ठेवन	३९६	३८	नीवार	३१०	२५	नैष्किक	२६८	७
निर्हारिन्	५९	११	निष्ठ्यूत	३७८	८७	नीवी	{ ३२८	८०	नैखिशिक	२८८	७०
निर्हाद	७०	२३	निष्ठ्यूति	३९६	३८	{ ४३४	२१२	२१२	नो	४४६	११
निलय	११७	५	निष्णात	३५३	४	नीवृत्	११३	८	नौ	९६	१०
निवह	२०१	३९	निष्णात	३५३	४	नीशार	२४३	११८	नौकादण्ड	९७	१३
निवात	४११	८४	निष्पक्क	३८१	९५	नीहार	३६	१८	नौतार्थ	९६	१०
निवाप	२५९	३१	निष्पन्न	३८२	१००	नीहार	३६	१८	न्यक्ष	४३७	२२५
निवीत	{ २४२	११३	निष्पाव	३९३	२४	नु	४४३	२४८	न्यग्रोध	{ १३९	३२
{ २६५	५०		निष्प्रभ	३८२	१००	नुति	६७	११	{ ४१३	९६	
निवृत	३७८	८८	निष्प्रवाणि	२४१	११२	नुत्त	३७८	८७	न्यग्रोधी	१५८	८७
निवेश	२७६	३३	निसर्ग	८६	३८	नुन्न	३७८	८७	न्यच्	३७२	७०
निशा	४४	४	निसृष्ट	३७८	८८	नूतन	३७५	७७	न्यङ्कु	१९०	१०
निशान्त	११७	५	निस्तल	३७२	६९	नूल	३७५	७८	न्यस्त	३७८	८८
निशापति	३४	१४	निस्तर्हण	३००	११४	नूद	१४२	४१	न्याद	३२२	५६
निशाह्वा	३१६	४१	निस्त्रिश	२९३	८९						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
न्याय	२७३	२४	पञ्चास्य	१८६	१	पतङ्गह	२४९	१३९	पद्धति	११४	१५
न्याय्य	२७३	२५	पञ्जर	४५९	३१		४५६	२१		२९	७१
न्याम	३२९	८१	पञ्जिका	४५१	७	पतयालु	३६०	२७	पद्म	१०७	३९
न्युह	४५४	१७	पट	२४२	११६	पताका	२९७	९९	पद्मक	२७८	३९
न्युज	२२२	६१	पटच्चर	२४२	११५	पताकिन	२८८	७१	पद्मचारिणी	१७७	१४६
न्यून	४१८	१२८	पटल	१२१	१४	पति	२१३	३५	पद्मनाभ	९	२०
प.				४३२	२०१		३५५	१०	पद्मपत्र	१७७	१४५
पक्कण	१२३	२०	पटलग्रान्त	१२१	१४	पतिवरा	२०५	७	पद्मराग	३३२	९२
पक्क	३७९	९१	पटवासक	२५०	१३९	पतिवली	२०७	१२		१२	२७
	३८१	९६				पतिव्रता	२०५	६	पद्मा	१५९	८९
	४७	१२	पटह	७३	६	पत्तन	११६	१		१७७	१४६
	२००	३६		२९९	१०८				पद्माकर	१०३	२८
पक्ष	२३७	९८	पटु	१८०	१५५	पत्ति	२८७	६६	पद्माट	१७७	१४७
	२९३	८७		३४४	१९		२९०	८०	पद्मालया	१२	२७
	४३६	२२०		३६२	३५	पत्तिसंहति	४०९	७२	पद्मिन्	२७६	३५
पक्षक	१२१	१४	पटुपर्णी	४०३	४०	पत्नी	२८७	६७	पद्मिनी	१०७	३९
	४३	१	पटोल	२०४	५		२०४		पद्य	४५९	३१
पक्षति	२००	३६	पटोलिका	१३२	१४		१३२	१४	पद्या	११४	१५
	४०९	७२	पट्ट	२००	३६	पत्र	२८४	५८	पनस	१४८	६१
पक्षद्वार	१२१	१४	पट्टिका	४५४	१७		४२८	१७९	पनायित	३८५	१०९
पक्षभाग	२७८	४०	पट्टिन्	१४२	४१	पत्रपरशु	३४८	३२	पनित	३८५	१०९
पक्षमूल	२००	३६	पट्टिश	१४२	४१	पत्रपाश्या	२३८	१०३	पन्न	३८३	१०४
पक्षान्त	४६	७		४५६	२१	पत्ररथ	१९८	३३	पन्नग	८९	८
पक्षिन्	१९८	३२		३३१	८८	पत्रलेखा	२४४	१२२	पन्नगाशन	१३	२९
पक्षिणी	४५	५	पण	३५०	३८					९३	३
पक्षमन्	४१७	१२१		३५२	४४	पत्राङ्ग	२४७	१३२	पयस्	३२०	५१
				३५२	४५		३३९	१११		४३९	२३३
पक्क	५१	२३		४०५	४६	पत्राङ्गुलि	२४४	१२२			
	९६	९	पणव		७४				पयस्य	३२०	५१
पङ्किल	११३	१०	पणायित	७४	८	पत्रिन्	१९२	१५	पयोधर	४२५	१६३
पङ्कुरुह	१०७	४०	पणित	३८५	१०९		१९८	३३			
			पणितव्य	३८५	१०९		२९२	८७	पर	२६९	११
पङ्क्ति	१२८	४	पण्ड	३२९	८२	पत्रोर्ण	४१५	१०६		४३०	१९१
	४०९	७२	पण्डित	२१५	३९		१४७	५६	परजात	३४३	१८
पङ्क्तु	२१८	४८	पण्डित	२५१	५	पथिक	२४१	११३	परतन्त्र	३५७	१६
पञ्चपचा	१६२	१०२	पण्य	३२९	८२	पथिन्	२७१	१७	परपिण्डाद	३५८	२०
पचा	३८८	८	पण्यवीथिका	११७	२	पथ्या	११४	१५	परभृत्	१९४	२०
पञ्चजन	२०३	१	पण्या	१७८	१५०	पद्	१४८	५९	परभृत्	१९४	१९
पञ्चता	३०१	११६	पण्याजीव	२२६	७८	पद	२२६	७१	परमम्	४४६	१२
पञ्चदशी	४६	७	पतग	१९८	३३	पदग	४१३	९३	परमा	३५	१७
पञ्चम	७१	१	पतङ्ग	१९८	३३	पदवी	२८७	६६	परमान्न	२५७	२४
पञ्चलक्षण	६५	५	पतङ्गिका	१९७	२८	पदाजि	११४	१५	परमेष्ठिन्	८	१६
पञ्चशर	१२	२५	पतङ्गिका	४००	२०	पदाति	२८७	६६	परम्पराक	२५८	२६
पञ्चशाख	२३१	८१	पतत्	१९७	२७	पदिक	२८७	६७	परवत्	३५७	१६
पञ्चाङ्गुल	१४५	५१	पतत्र	१९८	३३	पद्	२८७	६७	परशु	२९४	९२
पञ्चालिका	३४७	२९	पतत्रिन्	२००	३६		२८७	६७			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
परश्वध	२९४	९२	परिदान	३२८	८०	परीभाव	७९	२२	पल	{ ३३० ८६	
परश्वस्	४४९	२२	परिदेवन	६८	१६	परीवर्त	३२८	८०		{ ४३२ २०२	
परश्वशत	३७०	६४	परिधान	२४३	११७	परीवाद	६७	१३	पलगण्ड	३४०	६
पराक्रम	{ २९७ १०२		परिधि	{ ४२ ३२		परीवाप	४१८	१२९	पलंकषा	१६१	९८
	{ ४२० १३८			{ ४१४ ९७		परीवार	४२६	१६९	पलल	२२३	६३
पराग	{ १३४ १७		परिधिस्थ	२८६	६२	परीवाह	९६	१०	पलाण्डु	१७८	१४७
	{ ४०० २१		परिपण	३२८	८०	परीष्टि	२६०	३२	पलाल	३०९	२२
पराङ्मुख	३६१	३३	परिपन्थिन्	२६९	११	परीसार	३९२	२१	पलाश	{ १३२ १४	
पराचित	३४३	१८	परिपाटी	२६१	३६	परीहार	४२६	१६९		{ १३८ २९	
पराचीन	३६१	३३	परिपूर्णता	२४९	१३७	परीहास	८४	३२		{ १८० १५४	
पराजय	३००	१११	परिपेलव	१७३	१३१	परुत्	४४८	२०	पलाशिन्	१२८	५
पराजित	३००	११२	परिप्लव	३७४	७५	परुष	६९	१९	पलिकी	२०७	१२
पराधीन	३५७	१६	परिवर्ह	४४०	२३९	परुस्	१८३	१६२	पलित	२१५	४१
परान्न	३५८	२०	परिभव	७९	२२	परेत	३०१	११७	पल्यङ्क	२४९	१३८
पराभूत	३००	११२	परिभाषण	६८	१४	परेतराज्	२४	५८	पल्लव	१३२	१४
परारि	४४८	२०	परिभूत	३८४	१०६	परेयवि	४४९	२१	पल्वल	१०३	२८
परार्थ	३६८	५८	परिमल	{ ५९ १०		परेष्टुका	३२५	७०	पव	३९३	२४
परासन	३००	११३		{ ३९० १३		परैधित	३४३	१८	पवन	{ २५ ६३	
परासु	३०१	११७	परिरम्भ	३९५	३०	परोष्णी	१९६	२६		{ ३९३ २४	
परास्कन्दिन्	३४५	२५	परिवर्जन	३००	११४	पर्कटी	१३९	३२	पवनाशन	८९	८
परिकर	४२५	१६५	परिवादिनी	७२	३	पर्जनी	१६२	१०२	पवमान	२५	६३
परिकर्मन्	२४४	१२१	परिवापित	३७७	८५	पर्जन्य	४२२	१४६	पवि	२०	४७
परिक्रम	३९१	१६	परिवित्ति	२६६	५६	पर्ण	{ १३२ १४		पवित्र	{ १८४ १६५	
परिक्रिया	३९२	२०	परिवृढ	३५५	११		{ १३८ २९			{ २६३ ४५	
परिक्षिप्त	३७८	८८	परिवेतु	२६६	५६	पर्णशाला	११८	६	पवित्रक	९८	१६
परिखा	१०४	२९	परिवेष	४२	२३	पर्णास	१५५	७९	पशुपति	१३	३०
परिग्रह	४३९	३३७	परिव्याध	{ १३८ ३०		पर्यङ्क	२४९	१३८	पशुप्रेरण	३९६	३९
परिघ	{ २९४ ९१			{ १४८ ६०		पर्यटन	२६०	३५	पशुरज्जु	३२६	७३
	{ ४०१ २७		परिव्राज्	२६२	४१	पर्यन्तभू	११४	१४	पश्चात्	४४१	२४३
परिघातिन्	२९४	९१	परिषद्	२५५	१५	पर्यय	{ २६१ ३७		पश्चात्ताप	८०	२५
परिचय	३९३	२३	परिष्कार	२३८	१०१		{ ३९५ ३३		पश्चिम	३७६	८९
परिचर	२८६	६२	परिष्कृत	२३८	१००	पर्यवस्था	३९२	२१	पश्चिमा	३०	१
परिचर्या	२६०	३५	परिष्वङ्ग	३९५	३०	पर्याप्त	३२२	५७	पश्चिमोत्तर	११२	७
परिचाय्य	२५६	२०	परिसर	११४	१४	पर्याप्ति	३८७	५	पांशु	२९६	९८
परिचारक	३४३	१७	परिसर्प	३९२	२०	पर्याय	{ २६१ ३७		पांशुला	२०७	११
परिणत	३८१	९६	परिसर्या	३९२	२१	पर्युदञ्चन	३०३	३	पाक	{ २०० ३८	
परिणय	२६६	५६	परिस्कन्द	३४३	१८	पर्येषणा	२६०	३२		{ ३८८ ८	
परिणाम	३९१	१५	परिस्तोम	२७९	४२	पर्वत	१२३	१	पाकल	१७१	१२६
परिणाय	३५२	४५	परिस्पन्द	२४९	१३७	पर्वन्	{ १८३ १६२		पाकशासन	१७	४१
परिणाह	२४२	११४	परिस्तुत्	३५०	३९		{ ४१७ १२१		पाकशासनि	१९	४६
परितस्	४४७	१३	परिस्तुता	३५०	३९	पर्वसंधि	४५	७	पाकस्थान	३१०	२७
परित्राण	३८७	५	परीक्षक	३५४	७	पशुका	२२६	६९	पाक्य	{ ३१७ ४२	
										{ ३३८ १०९	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाञ्चजन्य	१३	२८	पादाङ्गद	२४०	१०९	पारिप्लव	३७४	७५	पिचिण्डिल	२१६	४४
पाट्	४४५	७	पादात	२८७	६७	पारिभद्र	१३७	२६	पिचु	३३७	१०६
पाटच्चर	३४५	२५	पादातिक	२८७	६६	पारिभद्रक	१४६	५३	पिचुमन्द	१४९	६२
पाटल	{ ६१ ३०६	१५	पादुका	३४७	३०	पारिभाव्य	१७१	१२६	पिचुल	१४२	४०
पाटला	१४६	५४	पादू	३४७	३०	पारियात्रक	१२४	३	पिचुट	३३७	१०५
पाटलि	{ १४२ १४६	३९	पादूकृत	३४१	७	पारिपद	१५	३५	पिच्छ	{ १९८ ४५९	{ ३१ ३०
पाठ	{ २५४ ३९४	१४	पाद्य	२६०	३३	पारिहार्य	२३९	१०७	पिच्छा	{ १४४ ४५२	{ ४७ ९
पाठा	१५७	८४	पान	३५१	४०	पारी	४५२	१०	पिच्छल	३१८	४६
पाठिन्	१५६	८०	पानगोष्ठिका	३५१	४२	पारुष्य	६८	१४	पिच्छिल	{ १४४ १४९	{ ४६ ६२
पाठीन	९९	१८	पानपात्र	३५१	४३	पार्थिव	२६७	१	पिच्छिला	३००	११५
पाणि	२३१	८१	पानभाजन	३१३	३२	पार्वती	१६	३७	पिञ्ज	३३६	१०३
पाणिगृहीती	२०४	५	पानीय	९३	४	पार्वतीनन्दन	१७	३९	पिञ्जर	२९७	९९
पाणिघ	३४२	१३	पानीयशालिका	११९	७	पार्थ	{ २३० ३९६	{ ७९ ४१	पिट	{ २२० ३४७	{ ५३ २९
पाणिपीडन	२६६	५६	पान्थ	२७१	१७	पार्श्व	२७८	४०	पिटक	{ ३१२ ४२९	{ ३१ १८८
पाणिवाद	३४२	१३	पाप	{ ५१ ३६५	{ २३ ४७	पार्श्वभाग	२२६	६९	पिठर	३३४	९८
पाण्डर	५९	१२	पापचेली	१५७	८५	पार्श्वस्थि	२२७	७२	पिण्ड	{ ३३६ ४५४	{ १०४ १८
पाण्डु	६०	१३	पाप्मन्	५१	२३	पार्णि	२६९	१०	पिण्डक	२८४	५६
पाण्डुकम्बलिन्	२८३	५४	पामन्	२१९	५३	पार्णिग्राह	१८५	१६७	पिण्डीतक	१४६	५२
पाण्डुर	६०	१३	पामन	२२१	५८	पालघ्न	१७०	१२१	पिण्याक	{ ३९८ ४६०	{ ९ ३२
पातक	४६०	३३	पामर	३४३	१६	पालङ्की	६१	१४	पितामह	{ ८ २१३	{ १६ ३३
पाताल	{ ८६ ४३२	{ १ २०२	पासा	२१९	५३	पालाश	{ २९५ ४३१	{ ९३ १९७	पितृ	{ २१२ २१४	{ २८ ३७
पातुक	३६०	२७	पायस	{ २४६ २५७	{ १२८ २४	पालि	१६५	१०८	पितृदान	२५९	६१
पात्र	{ ९६ २५७ ३१३ ४२८	{ ८ २४ ३३ १७९	पायु	२२७	७३	पालिन्दी	४५१	५	पितृपति	{ २४ ३१	{ ५८ २
पात्री	४६२	४२	पाय्य	३३०	८५	पालवा	२२	५४	पितृपितृ	२१३	३३
पात्रीव	४६१	३५	पार	९५	८	पावक	२३७	९८	पितृप्रसू	४४	३
पाथस्	९३	४	पारद	३३५	९९	पाश	३५२	४५	पितृवन	३०१	११८
पाद	{ १२६ २२६ ३३१ ४१२	{ ७ ७१ ८९ ८९	पारम्पर्योपदेश	२५४	१२	पाशक	२५	६१	पितृव्य	२१२	३१
पादकटक	२४१	११०	पारशव	४३४	२१०	पाशिन	१५६	८१	पितृसंनिभ	३५६	१३
पादग्रहण	२६२	४१	पारश्वधिक	२८८	७०	पाशुपत	३०२	२	पितृ	२२२	६२
पादप	१२८	५	पारसीक	२८०	४५	पाशुपाल्य	३९७	४२	पित्र्य(तीर्थ)	२६५	५१
पादबन्धन	३२२	५८	पारस्त्रिण्य	२११	२४	पाश्याल्य	३७६	८१	पित्सत्	१९८	३४
पादस्फोट	२१९	५२	पारायण	३८६	२	पाषण्ड	२६३	४५			
पादाग्र	२२६	७१	पारावत	१९२	१४	पाषाण	१२४	४			
			परावताङ्गि	१७८	१५०	पाषाणदारण	३४९	३४			
			पारावार	{ ९२ ४६१	{ १ ३५	पिक	१९४	१९			
			पाराशरिन्	२६२	४१	पिङ्ग	६१	१६			
			पारिकाङ्क्षिन्	२६२	४२	पिङ्गल	{ ४१ ६१	{ ३१ १६			
			पारिजातक	{ २१ १३७	{ ५० २६	पिङ्गला	३१	४			
			पारित्त्या	२३८	१०३	पिचण्ड	{ २२९ ४५४	{ ७७ १८			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पिधान	३४	१३	पीलुपर्णी	{ १५७	८४	पुर	{ १४०	३४	पुष्कराह	१९५	२२
पिनद्ध	२८६	६५		{ १७५	१३९		{ ४२९	१८३	पुष्करिणी	१०३	२७
पिनाक	{ १५	३५	पीवन्	३६९	६१	पुरःसर	२८८	७२	पुष्कल	३६९	५६
	{ ३९९	१४	पीवर	३६९	६१	पुरतस्	४४५	७	पुष्ट	३८१	९७
पिनाकिन्	१३	३१	पीवरस्तनी	३२६	७१	पुरद्वार	१२२	१६	पुष्प	{ १३४	१७
पिपासा	३२१	५५	पुंश्चली	२०७	१०	पुरंदर	१७	४१		{ २१०	२१
पिपीलिका	४५१	८	पुंस्	२०३	१	पुरंध्री	२०५	६	पुष्पक	२९	७०
पिप्पल	१३५	२०	पुक्कस	३४४	२०	पुरस्	४४५	७	पुष्पकेतु	३३६	१०३
पिप्पली	१६१	९७	पुह	४५४	१७	पुरस्कृत	४११	८४	पुष्पदन्त	३१	४
पिप्पलीमूल	३३८	११०	पुहव	३६९	५९	पुरस्तात्	४४१	२४६	पुष्पधन्वन्	१२	२६
पिष्ठ	२१८	४९	पुच्छ	२८२	५०	पुरा	४४२	२५३	पुष्पफल	१३५	२१
पियाल	१४०	३५	पुज	२०२	४२	पुराण	{ ६५	५	पुष्परस	१३४	१७
पिल	२२१	६०	पुटभेद	९५	७		{ ३७४	७७	पुष्पलिह	१९८	२९
पिशङ्ग	६१	१६	पुटभेदन	११६	१	पुरातन	३७४	७७	पुष्पवती	२०९	२०
पिशाच	६	११	पुटी	४६२	४२	पुरावृत्त	६५	४	पुष्पवत्	४७	१०
पिशित	२२३	६३				पुरी	११६	१	पुष्पसमय	५०	१८
	{ २४५	१२४	पुण्डरीक	{ ३१	३	पुरीतत्	२२४	६६	पुष्ट	३८	२२
पिशुन	{ ३६५	४७		{ १०८	४१	पुरीष	२२५	६८	पुष्टरथ	२८३	५१
	{ ४१८	१२७		{ ३९८	११	सुह	३७०	६३	पुस्त	३४७	२८
पिशुना	१७३	१३३	पुण्डरीकाक्ष	९	१९				पूः	११६	१
पिष्टक	३१९	४८	पुण्डर्य	१७१	१२७		{ ५४	२९			
पिष्टपचन	३१३	३२	पुण्डू	१८३	१६३	पुरुष	{ १३६	२५	पूग	{ १८५	१६९
पिष्टात	२५०	१३९	पुण्डूक	१५२	७२		{ २०३	१		{ ४००	२०
पीठ	२४९	१३८	पुण्य	{ ५२	२४	पुरुषोत्तम	{ ४३५	२१८	पूजा	२६०	३४
पीडन	३००	१०९		{ ४२४	१६०	पुरुह	३७०	६३	पूजित	३८२	९८
पीडा	९२	३	पुण्यक	२६१	३७	पुरुहूत	१७	४१	पूज्य	{ ३५४	५
पीत	६१	१४	पुण्यजन	२५	६०	पुरोग	२८८	७२		{ ४२३	१५०
पीतदारु	१४६	५३	पुण्यजनेश्वर	२८	६९	पुरोगम	२८८	७२	पूत	{ २६३	४५
	{ १४८	६०	पुण्यभूमि	११३	८	पुरोगामिन्	२८८	७२		{ ३०९	२३
पीतद्व	{ १६२	१०१	पुण्यवत्	६५३	३	पुरोडाश	४५६	२१	पूतना	{ ३६८	५५
	{ १३७	२७	पुत्तिका	१९७	२७	पुरोधस्	२६८	५	पूतना	१४८	५९
पीतन	{ २४५	१२४	पुत्र	२११	२७	पुरोभागिन्	२६५	४६	पूतिकरज	१४५	४८
	{ ३३६	१०३	पुत्रिका	३४७	२९	पुरोहित	२६८	५	पूतिकाष्ठ	{ १४६	५४
पीतसालक	१४३	४३	पुत्रौ	२१४	३७	पुलाक	३९८	५		{ १४८	६०
पीता	३१६	४१	पुत्रल	४५५	२०	पुलिन	९६	९	पूतिगन्धि	५९	१२
पीति	२८०	४३	पुनःपुनर्	४४३	१	पुलिन्द	३४४	२०	पूतिकली	१६१	९६
पीताम्बर	९	१९	पुनर्	{ ४४२	२५३	पुलोमजा	२९	४५	पूतीक	१४५	४८
पीन	३६९	६१		{ ४४७	१५	पुषित	३८१	९७	पूप	३४९	४८
पीनस	२१९	५१	पुनर्नवा	१७८	१४९		{ २९	१	पूर	४५५	२०
पीनोद्गी	३२६	७१	पुनर्भव	२३१	८३		{ ९३	४	पूरणी	१४४	४६
पीयूष	{ २१	४८	पुनर्भू	२१०	२३	पुष्कर	{ १०७	४१	पूरित	३८२	९८
	{ ३२१	५४	पुत्राग	१३६	२५		{ १७७	१४५	पूरुष	२०३	१
पीलु	{ १३७	२८	पुर	११६	१		{ ४२९	१८६	पूर्ण	{ ३७१	६५
	{ ४३०	१९३								{ ३८२	९८
									पूर्णकुम्भ	२७६	३२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पूर्णमा	४६	७	पृष्ठ	२२९	७८	प्रकाश	३२२	५७	प्रज्ञा	{ ५५ १	
पूर्ति	२५९	२८	पृष्ठवंशाधर	२२८	७६	प्रकार	४२५	१६२		{ २०८ १२	
पूर्व	{ ३७५ ८०	८० १३४	पृष्ठास्थि	२२५	६९	प्रकाश	{ ४३ ४३५	३४ २१८	प्रज्ञान	४१७	१२२
पूर्वज	२१६	४३	पृष्ठ्य	{ २८१ ३९६	४६ ४१	प्रकीर्णक	२७५	३१	प्रज्ञीन	२१७	४७
पूर्वदेव	७	१२	पेचक	{ १९२ ३९८	१५ ६	प्रकीर्य	१४५	४८	प्रणय	{ ३९३ ४२३	२५ १५१
पूर्वपर्वत	१२४	२	पेटक	३४७	३०	प्रकृति	{ ५४ ८५	२९ ३७	प्रणव	६५	४
पूर्वा	३०	१	पेटा	३४७	३०		२७१	१८	प्रणाद	६७	११
पूर्वेद्युम्	४४८	२१	पेटी	४६२	४२		४०९	७३	प्रणाली	१०६	३५
पृपन्	४०	२९	पेलव	३७१	६६	प्रकोष्ठ	२३२	८०	प्रणिधि	{ २७० ४१४	१३ १००
पृक्ति	३८९	९	पेशल	{ ३४४ ४३३	१९ २०५	प्रक्रम	३९४	२६	प्रणिहित	३७८	८६
पृच्छा	६७	१०	पेशी	२००	३७	प्रक्रिया	२७५	३१	प्रणीत	{ २५६ ३१८	२० ४५
पृतना	{ २८९ २९०	७८ ८१	पैठर	३१८	४५	प्रक्राण	७१	२५	प्रणुन	३८५	१०९
पृथक्	४४४	३	पैतृष्वसेय	२११	२५	प्रक्ष्वेडन	२९३	८७	प्रणय	३५९	२५
पृथक्पर्णी	१६०	९२	पैतृष्वस्त्रीय	२११	२५	प्रगण्ड	२३०	८०	प्रतन	३७४	७७
पृथगात्मता	{ ५५ २६१	३१ ३८	पैत्र(अहोरात्र)	५१	२१	प्रगतजानुक	२१७	४७	प्रतल	{ २३२ २३२	८४ ८५
पृथग्जन	{ ३४३ ४१५	१६ १०५	पोगण्ड	२१७	४६	प्रगल्भ	३५९	२५	प्रतानिनी	१३०	९
पृथग्विध	३८०	९३	पोटगल	{ १८३ १८३	१६२ १६३	प्रगाढ	४०४	४४	प्रताप	२७२	२०
पृथिवी	११०	३	पोटा	२०५	१५	प्रगुण	३७३	७२	प्रतापस	१५६	८१
पृथु	{ ३१४ ३१६ ३६९	३७ ४० ६०	पोत	{ २०० ४०७	३८ ६०	प्रगे	४४८	१९	प्रति	४४१	२४५
पृथुक	{ २०० ३१९ ३९७	३८ ४७ ३	पोतवणिज्	९७	१२	प्रग्रह	{ ३०२ ४३९	११९ २३७	प्रतिकर्मन्	२३७	९९
पृथुरोमन्	९९	१७	पोतवाह	९७	१२	प्रग्राह	४३९	२३७	प्रतिकूल	३७७	८४
पृथुल	३६९	६०	पोताधान	१००	१९	प्रग्रीव	४६१	३५	प्रतिकृति	३४९	३६
पृथ्वी	{ ११० ३१४ ३१६	३ ३७ ४०	पोत्र	४२८	१८०	प्रघण	१२०	१२	प्रतिकृष्ट	३६७	५४
पृथ्वीका	१७०	१२५	पोत्रिन्	१८७	२	प्रघाण	१२०	१२	प्रतिक्षिप्त	३६३	४२
पृदाकु	८९	६	पौत्रा	२१६	२९	प्रचक	२९६	९६	प्रतिग्रह	२९०	७९
पृश्नि	२१७	४८	पौर	१८४	१६६	प्रचलायित	३६१	३२	प्रतिग्राह	२४९	१३९
पृश्निपर्णी	१६०	९२	पौरस्त्य	३७५	८०	प्रचुर	३७०	६३	प्रतिघा	८०	२६
पृषत्	९५	६	पौरुष	{ २३२ ४३६	८७ २२३	प्रचेतस्	२५	६१	प्रतिघातन	३००	११४
पृषत	{ ९५ १९०	६ १०	पौरोगव	३११	२७	प्रचोदनी	१६०	९४	प्रतिच्छाया	३४९	३५
पृषत्क	२९२	८६	पौर्णमास	२६४	४८	प्रच्छदपट	२४३	११६	प्रतिजागर	३९४	२८
पृषदश्च	२५	६२	पौर्णमासी	४६	७	प्रच्छन्न	१२१	१४	प्रतिज्ञात	३८५	१०८
पृषदाज्य	२५७	२४	पौलस्त्य	२८	६९	प्रच्छदिका	२२०	५५	प्रतिज्ञान	५७	५
			पौलि	३१८	४७	प्रजन	३९२	२५	प्रतिदान	३२९	८१
			पौष	४८	१५	प्रजविन्	२८८	७३	प्रतिध्वान	७१	२५
			पौषक	३३६	१०३	प्रजा	४०२	३२	प्रतिनिधि	३४९	३६
			प्याद	४४५	७	प्रजाता	२०८	१६	प्रतिपत्	{ ४३ ५५	१ १
			प्रकाण्ड	{ ५३ १३०	२७ १०	प्रजापति	८	१७	प्रतिपन्न	३८५	१०८
						प्रजावती	२१२	३०	प्रतिपादन	२५९	२९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
प्रतिबद्ध	३६३	४१	प्रत्यक्षेणी	१५८	८८	प्रपितामह	२१३	३३	प्रवण	४०६	५६
प्रतिबन्ध	३९४	२७	प्रत्यक्ष	१७६	१४४	प्रपुत्राड	१७७	१४७	प्रवयस्	२१६	४२
प्रतिबिम्ब	३४९	३५	प्रत्यम	३७५	७९	प्रपौण्डरिक	१७१	१२७	प्रवर्ह	३६८	५७
प्रतिभय	७८	२०	प्रत्यन्त	३७५	७७	प्रफुल्ल	१२९	७	प्रवह	३९२	१८
प्रतिभान्वित	३५९	२५	प्रत्यन्त	११२	७	प्रबन्धकल्पना	६५	६	प्रवहण	२८३	५२
प्रतिभू	३५२	४४	प्रत्यन्तपर्वत	१२६	७	प्रबोधन	२४४	१२२	प्रवल्हिका	६५	६
प्रतिमा	३४९	३५	प्रत्यय	४२२	१४७	प्रभञ्जन	२५	६३	प्रवारण	३८७	३
प्रतिमान	२७८	३९	प्रत्ययित	२७०	१३	प्रभव	४३४	२१०	प्रवाल	७३	७
	३४९	३५	प्रत्यर्थिन्	२६९	११	प्रभा	४३	३४		३३२	९३
प्रतिमुक्त	२८६	६५	प्रत्यवसित	३८५	११०	प्रभाकर	४०	२८		४३२	२०४
प्रतियज्ञ	४१५	१०७	प्रत्याख्यात	३६३	४०	प्रभात	४४	३	प्रवाह	३९२	१८
प्रतियातना	३४९	३५	प्रत्याख्यान	३९५	३१	प्रभाव	२७२	१९	प्रवासन	३००	११३
प्रतिरोधिन्	३४५	२५	प्रत्यादिष्ट	३६३	४०	प्रभिन्न	२७६	३६	प्रवाहिका	२२०	५५
प्रतिवाक्य	६७	१०	प्रत्यादेश	३९५	३१	प्रभु	३५५	११	प्रविख्याति	३९४	२८
प्रतिविषा	१६२	९९	प्रत्यालीढ	२९२	८५	प्रभूत	३७०	६३	प्रविदारण	२९८	१०३
प्रतिशासन	३९५	३४	प्रत्यासार	२९०	७९	प्रभृष्टक	२४८	१३५	प्रविश्लेष	३९२	२०
प्रतिश्याय	२१९	५१	प्रत्याहार	३९१	१६	प्रमथ	१५	३५	प्रवीण	३५३	४
प्रतिश्रय	४२३	१५३	प्रत्युत्कम	३९४	२६	प्रमथन	३००	११५	प्रवृत्ति	६६	७
प्रतिश्रव	५७	५	प्रत्युषस्	४४	२	प्रमथाधिप	१३	३१		३९२	१८
प्रतिश्रुत्	७१	२५	प्रत्यूष	४४	२	प्रमद	५२	२४	प्रवृद्ध	३७४	७६
प्रतिष्टम्भ	३९४	२७	प्रत्यूह	३९२	१९	प्रमदवन	१२८	३		३७८	८८
प्रतिसर	४२७	१७४	प्रथम	३७५	८०	प्रमदा	२०४	३	प्रवेक	३६८	५७
प्रतिसीरा	२४४	१२०		४२२	१४४	प्रमनस्	३५४	७	प्रवेणी	२३७	९८
प्रतिहत	३६३	४१	प्रथा	३८९	९	प्रमा	३८९	१०		२७८	४२
प्रतिहास	१५४	७६	प्रथित	३५५	९	प्रमाण	४०६	५४	प्रवेष्ट	२३०	८०
प्रतीक	२२६	७०	प्रदर	४२५	१६४	प्रमाद	८२	३०	प्रव्यक्त	३७६	८१
	३९८	७	प्रदीप	२४९	१३८	प्रमापण	३००	११२	प्रश्र	६७	१०
प्रतीकार	३००	११०	प्रदीपन	९०	१०	प्रमिति	३८९	१०	प्रश्रय	३९३	२५
प्रतीकाश	३५०	३७	प्रदेशन	२७४	२७	प्रमीति	३०१	११७	प्रश्रित	३५९	२५
प्रतीक्ष्य	३५४	५	प्रदेशिनी	२३१	८१	प्रमीत	२५८	२६	प्रष्ट	२८८	७२
प्रतीची	३०	१	प्रदोष	४५	६	प्रमीला	८५	३७	प्रष्टवाह	३२४	६३
प्रतीत	३५५	९	प्रद्युम्न	१२	२५	प्रमुख	३६८	५७	प्रष्टौही	३२५	७०
	४११	८२	प्रद्राव	३००	१११	प्रमुदित	३८३	१०३	प्रसन्न	९८	१४
प्रतीपदर्शिनी	२०३	२	प्रधन	२९८	१०३	प्रमोद	५३	२४	प्रसन्नता	३५	१६
प्रतीर	९५	७		५४	२९	प्रयत	२६३	४५	प्रसन्ना	३५०	३९
	१२२	१६	प्रधान	२६७	५	प्रयस्त	३१८	४५	प्रसभ	२९९	१०८
प्रतीहार	२६८	६		३६८	५७	प्रयाम	३९३	२३	प्रसर	३९३	२३
	४२६	१७०	प्रधि	४१७	१२२	प्रयोगार्थ	३९४	२६	प्रसरण	२९६	९६
प्रतीहारी	४२६	१७०		२८४	५६	प्रलम्बघ्न	११	२३	प्रसव	३८९	१०
प्रतोली	११७	३	प्रपञ्च	४०२	२८		५१	२२		४३३	२०८
प्रल	३७४	७७	प्रपद	२२६	७१	प्रलय	८४	३३	प्रसवबन्धन	१३३	१५
प्रत्यक्	४४९	२३	प्रपा	११९	७		३०१	११७	प्रसव्य	३७७	८४
प्रत्यक्पर्णा	१५८	८९	प्रपात		४	प्रलाप	६८	१५	प्रसह्य	४४६	१०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
फलेहृदा	१४६	५४	बभ्रु	४२६	१७०	वस्ति	२२७	७३	वाल्म	२१५	४०
फल्गु	{ १४९	६१	वर्वर	१५९	९०	बहिर्द्वार	१२२	१६	वाष्प	४१९	१३०
	{ ३६८	५६		{ १९८	३१	बंहिष्ठ	३८५	१११	वाष्पिका	३१६	४०
फाणित	३१७	४३	बर्ह	{ ४३९	२३६	बहिस्	४४८	१७	वाहु	२३०	८०
फाण्ट	३८०	९४	बर्हिण	१९८	३०	बहु	३७०	६३	बाहुज	२६७	१
फाल	{ २४१	१११	बर्हिन्	१९८	३०	बहुकर	३५७	१७	बाहुदा	१०५	३३
	{ ३०५	१३	बर्हिपुष्प	१७३	१३२	बहुगर्हवाच्	३६२	३६	बाहुमूल	२३०	७५
फाल्गुन	४८	१५	बर्हिमुख	५	९	बहुपाद्	१३९	३२	बाहुयुद्ध	२९९	१०६
फाल्गुनिक	४८	१५	बर्हिस्	२२	५४	बहुप्रद	३५४	६	बाहुल	४९	१८
फाल्गुनी	४५	५	बर्हिष्ठ	१७०	१२२	बहुमूल्य	२४१	११३	बाहुलेय	१७	४०
फुल	१२९	८		{ ११	२४	बहुरूप	२४६	१२८	बाहिक	{ २८०	४५
फेन	{ ३३७	१०५		{ २८९	७८	बहुल	{ ३७०	६३		{ ३९८	९
	{ ४५५	१९	बल	{ २९७	१०२		{ ४३२	१९९	वाल्हीक	{ २४५	१२४
फेनिल	{ १३८	३१		{ ४३१	१९५		{ १७०	१२५		{ ३९८	९
	{ १४१	३६		{ ४५७	२२	बहुला	{ ४३२	१९९	बिन्दु	{ ३१६	४०
फेरव	१८८	५	बलदेव	११	२३	बहुलीकृत	३०९	२३	बिन्दुजालक	२७८	३९
फेरु	१८८	५	बलभद्र	११	२३	बहुवारक	१४०	३४	बिल	१२६	६
फेला	३२२	५६	बलभद्रिका	१७८	१५०	बहुविध	३८०	९३	बिम्ब	३५	१५
	ब		बलवत्	{ २१६	४४	बहुमुता	१६२	१००	बिम्बिका	१७५	१३९
वक	१९५	२२		{ ४४३	२	बहुसूति	३२५	७०	बिल्व	१३९	३२
वडवानल	२४	५६	बलविन्यास	२९०	७९	बाकुची	१६१	९६	बिस्त	३३०	८६
वत	४४१	२४४	बला	१६४	१०७	बाडव	२४	५६	बीज	{ ५४	२८
वदर	१४१	३७	बलाका	१९६	२५	बाढ	{ २७	६७	बीजकोश	{ २२२	६२
वदरा	{ १६८	११६	बलात्कार	२९९	१०८		{ ४०४	४४	बीजपूर	{ १०९	४३
	{ १७८	१५१	बलाराति	१७	४३		{ २९२	८६	बीजकृत	{ १५५	७८
वदरी	१४०	३६	बलाहक	३२	६	बाण	{ ४०५	४५	बीजाकृत	{ ३०४	८
वन्दिन्	२९६	९७				बादर	२४१	१११	बीज्य	{ २५१	२
बद्ध	{ ३६३	४२	बलि	{ २५४	१४		९२	३	बीभत्स	{ ७७	१७
	{ ३८०	९५		{ २७४	२७	बाधा				{ ७८	१९
वधिर	२१७	४८	बलिध्वंसिन्	{ ४३१	१९५	वान्धकिनेय	२११	२६		{ ४३९	२३४
वन्धकी	२०७	१०	बलिन	२१६	४५	वान्धव	२१३	३४	बुक्का	{ २२३	६४
वन्धन	{ २७४	२६	बलिपुष्ट	१९४	२०	वाहंत	१३१	१९	बुद्ध	{ ७	१३
	{ ३९१	१४	बलिभ	२१६	४५		{ १७०	१२२		{ ३८५	१०८
वन्धनालय	३०२	११९	बलिभुज्	१९४	२०	बाल	{ २१५	४२	बुद्धि	{ ५५	१
वन्धस्तम्भ	२७८	४१	बलिर	२१८	४९		{ ४३३	२०५	बुद्धिद	{ ४५५	१९
वन्धु	२१३	३४	बलिश	९९	१६	बालगर्भिणी	३२५	७०		{ ४०	२६
वन्धुजीवक	१५३	७३	बलिसन्न	८६	१	बालतनय	१४५	४९	बुध	{ २५१	५
वन्धुता	२१३	३५	बलीवर्द	३२२	५९	बालतृण	१८५	१६७		{ ४१४	१००
वन्धुर	३७२	६९		{ ३११	२७	बालमूषिका	१९१	१२	बुधित	{ ३८५	१०८
वन्धुल	२११	२६	बलव	{ ३२२	५७	बाला	७६	१४	बुध्न	{ १३१	१२
वन्धूक	१५३	७३	बलवज	१८३	१६३	बालिश	{ ३६५	४८	बुभुक्षा	{ ३२१	५४
							{ ४३५	२१८	बुभुक्षित	{ ३५८	२०
वन्धूकपुष्प	१४३	४४	बल्कयिणी	३२५	७१	बालेय	३२७	७७	बुस	{ ३०९	२२
वन्ध्य	१२९	७	बस्त	३२७	७६	बालेयशाक	१५९	९०	बुस्त	{ ४६०	३४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	{ १६० ४१०	९३ ७५	भक्षित	३८५	११०	मर्तु	{ २१३ ४०७	३६ ५९	भारद्वाजी	१६८	११६
वृंहित	२९९	१०७	भक्ष्यकार	३११	२८	मर्तुदारक	७५	१२	भारयष्टि	३४७	३०
वृहत्	३६९	६०	भग	{ ४०१ २२८	२६ ७६	मर्तुदारका	७६	१३	भारवाह	३४३	१५
वृहतिक	२४३	११७	भगन्दर	२२०	५६	मर्त्सन	६९	१४	भारिक	३४३	१५
वृहत्कुक्षि	२१६	४४	भगवत्	७	१३	मर्मन्	{ ३३३ ३५०	९४ ३८	भार्गव	३९	२५
वृहद्भानु	२२	५४	भगिनी	२१२	२९	मल्ल	{ १८७ ४५६	३८ २१	भार्गवी	१८२	१५८
वृहस्पति	३९	२४	भङ्ग	९४	५	मल्लतकी	१४३	४२	भार्गी	१५९	८९
बोधकर	९६	९७	भङ्गा	३०८	२०	मल्लुक	१८५	३	भार्या	२०४	६
बोधद्रुम	१३५	२०	भङ्गि	४५१	८	भव	{ १३ ४३३	३४ २०६	भार्यापति	२१४	८३
बोल	३३६	१०४	भजमान	२७३	२४	भवन	११७	५	भालूक	१८७	४
ब्रह्म	४०	२८	भट	२८५	६१	भवानी	१६	३७	भाव	{ ७५ ७९ ४३३	११ २१ २०७
ब्रह्मचारिन्	{ २५१ २६३	३ ४२	भट्ट	३१८	४५	भवन	११७	५	भावबोधक	७९	२१
ब्रह्मण्य	१४२	४१	भट्टारक	७६	१३	भविक	५२	२६	भावित	{ २४८ ३१८ ३८४	१३४ ४६ १०४
ब्रह्मल	२६५	५२	भट्टिनी	७६	१३	भवितृ	३६०	२९	भावुक	५२	२६
ब्रह्मदर्भा	१७७	१४५	भण्टाकी	१६७	११४	भविष्णु	३६०	२९	भाषा	६२	१
ब्रह्मदारु	१४२	४१	भण्डिल	१४९	६३	भव्य	५२	२६	भाषित	{ ६३ ३८४	१ १०७
ब्रह्मन्	{ ८ ४१६	१६ ११४	भण्डी	१५९	९१	भषक	३४५	२२	भाष्य	४५९	३१
ब्रह्मपुत्र	९०	१०	भण्डीरी	१५९	९१	भस्त्रा	३४९	३३	भास	४३	३४
ब्रह्मवन्धु	४१५	१०४	भद्र	{ ५२ ३२२	२५ ५९	भस्मगन्धिनी	१६९	१२०	भास्कर	४०	२८
ब्रह्मभूय	२६५	५१	भद्रकुम्भ	२७६	३२	भस्मगर्भा	१८९	६३	भास्वत्	४०	२९
ब्रह्मयज्ञ	२५४	१४	भद्रदारु	१४६	५३	भा	४३	३४	भास्वर	६	१०
ब्रह्मवर्चस	२६१	३८	भद्रपर्णा	१४०	३६	भाग	३३१	८९	भिक्षा	{ ३८८ ४३७	६ २२४
ब्रह्मविन्दु	२६२	३९	भद्रवला	१७९	१५३	भागधेय	{ ५३ २७४	२८ २७	भिक्षु	{ २५१ २६२	३ ४१
ब्रह्मसायुज्य	२६५	५१	भद्रमुस्तक	१८२	१६०	भागिनेय	२१३	३२	भित्त	३४	१६
ब्रह्मसू	१२	२७	भद्रयव	१५१	६७	भागीरथी	१०४	३१	भित्ती	११७	४
ब्रह्माञ्जलि	२६१	३९	भद्रश्री	२४७	१३१	भाग्य	{ ५३ ४२३	२८ १५५	भिदा	३८७	५
ब्रह्मासन	२६२	४०	भद्रासन	२७५	२१	भाजन	३१३	३३	भिदुर	२०	४७
ब्राह्म	{ ५१ २६५	२१ ५१	भय	७९	२१	भाण्ड	{ ३१३ ४०४	३३ ४४	भिन्दिपाल	२९४	९१
ब्राह्मण	२५१	४	भयंकर	७८	२०	भाद्र	४९	१७	भिन्न	{ ३७६ ३८२	८२ १००
ब्राह्मणयष्टिका	१५९	८९	भयद्रुत	३६३	४२	भाद्रपद	४९	१७	भिषज्	२२१	५७
ब्राह्मणी	१५९	८९	भयानक	{ ७७ ७८	१७ २०	भाद्रपदा	३८	२२	भिस्सटा	३४९	४९
ब्राह्मण्य	३९६	४१	भर	२७	६६	भानु	{ ४० ४२ ४१५	३१ ३३ १०५	भिस्सा	३४९	४८
ब्राह्मी	{ १५ ६२ १७५	३५ १ १३७	भरण	३५०	३८	भामिनी	२०४	४	भी	७९	२१
भ	३७	२१	भरण्य	३५०	३८	भार	३३०	८७	भीति	७९	२१
भक्त	३१९	४८	भरण्यभुज्	३५७	१९	भारत	११२	६	भीम	{ १३ ७८	३४ २०
भक्षक	३५८	२०	भरत	३४२	१२	भारती	६३	१			
			भरद्वाज	९२	१५						
			भर्ग	१३	६३						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
भीरु	{ २०४ ३५९	३ २६	भूमिजम्बुक	{ १४१ १६८	३८ ११८	भोस्	४४५	७	महु	४४३	२
भीरुक	३५९	२६	भूमिस्पृश	३०२	१	भौम	३९	२५	मङ्गल	५२	२५
भीलुक	३५९	२६	भूयस्	३७०	६३	भौरिक	२६८	७	मङ्गल्यक	३०७	१७
भीषण	७८	२०	भूयिष्ठ	३७०	६३	भ्रंश	२७३	२३	मङ्गल्या	२४६	१२७
भीष्म	७८	२०	भूरि	{ ३७० ४२८	६३ १८२	भ्रकुंस	७५	११	मचर्चिका	५३	२७
भीष्मसू	१०४	३१	भूरिफेना	१७६	१४३	भ्रकुटि	८६	३७	मज्जन	१३१	१२
भुक्त	३८५	१११	भूरिमाय	१८८	५	भ्रम	{ ५६ ९५ ३८९	४ ७ ९	मञ्च	२४९	१३८
भुक्तसमुज्जित	३२२	५६	भूरुण्डी	१५२	६९	भ्रमर	१९८	२९	मञ्जरि	१३२	१३
भुम्भ	{ ३७२ ३७९	७१ ९१	भूर्ज	१४४	४६	भ्रमरक	२३६	९६	मज्जिष्ठा	१५९	९०
भुज	२३०	८०	भूषा	२३८	१०१	भ्रमि	३८९	९	मञ्जीर	२४०	१०९
भुजग	८९	६	भूषित	२३८	१००	भ्रष्ट	३८३	१०४	मञ्जु	३६७	५२
भुजङ्ग	८९	६	भूष्ण	२६०	२९	भ्राजिष्णु	२३८	१०१	मञ्जुल	३६७	५२
भुजङ्गभुज्	१९८	३०	भूस्तृण	१८५	१६७	भ्रातृ	२१४	३६	मञ्जूषा	३४७	२९
भुजङ्गम	८९	६	भृगु	१२५	४	भ्रातृज	२१४	३६	मठ	११९	८
भुजङ्गाक्षी	१६७	११५	भृङ्ग	{ १७४ १९३ १९८	१३४ १६ २९	भ्रातृजाया	२१२	३०	मट्ट	७४	८
भुजशिरस्	२२९	७८	भृङ्गराज	१७९	१५१	भ्रातृभगिनी	२१४	३६	मट्टङ्ग	३३२	९३
भुजान्तर	२२९	७७	भृङ्गार	२७६	३२	भ्रातृव्य	४२२	१४६	मणि	३१२	३१
भुजिष्य	३४३	१७	भृङ्गारी	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मणिक	२३१	८१
भुवन	{ ८६ ९३ ११२	१ ३ ६	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	४२२	१४६	मणिवन्ध	२३१	८१
भू	११०	२	भृङ्गार	२७६	३२	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्ड	{ १४५ ३१९	५१ ४९
भूत	{ ६ ३८४ ४१०	११ १०४ ७८	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डन	{ २३८ ३६०	१०२ २९
भूतकेश	३३९	१११	भृङ्गार	२७६	३२	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डप	११९	९
भूतवेशी	१५२	७१	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डल	{ ३१ ३५ ४२	६ १५ ३२
भूतात्मन्	४१५	१०५	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डलक	२२०	५४
भूतावास	१४७	५८	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डलाग्र	२९३	८९
भूति	{ १६ ४०९	३६ ६९	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डलेश्वर	२६७	२
भूतिक	३९८	८	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डहारक	३४२	१०
भूतेश	१३	३१	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डित	२३८	१००
भूदार	१८७	२	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डूक	१०२	२४
भूदेव	२५१	४	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डूकपर्णी	१४७	५६
भूनिम्ब	१७६	१४३	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डूकपर्णी	१५९	९१
भूष	२६७	१	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मण्डूर	३३४	९८
भूषदी	१५२	७०	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मतङ्गज	२७६	३४
भूषुत्	४०७	६१	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मतङ्गिका	५३	२७
भूमि	११०	२	भृङ्गार	१९७	२८	भ्रातृव्य	२१४	३६	मति	५५	१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मत्स्य	९९	१७	मधुरिपु	९	२०	मन्त्रिन्	२६७	४	मरुत्वत्	१७	४१
मत्स्यण्डी	३१७	४३	मधुलिह	१९८	२९	मन्थ	३२६	७४	मरुमाला	१७३	१३३
मत्स्यपित्ता	१५७	८६	मधुवार	३५१	४०	मन्थदण्डक	३२६	७४	मरुवक	{ १४६ १५५	{ ५२ ७९
मत्स्यवेधन	९९	१६	मधुव्रत	१९८	२९	मन्थनी	३२७	७४	मर्कट	१८७	३
मत्स्याक्षी	१७५	१३७	मधुशिघ्र	१३८	३१	मन्थर	२८८	७२	मर्कटक	१९१	१३
मत्स्याधानी	९८	१६	मधुध्रेणी	१५७	८४	मन्थान	३२६	७४	मर्कटी	{ १४५ १५८	{ ४८ ८७
मयित	३२१	५३	मधुग्रील	१३७	२८	मन्द	{ ३४४ ४१३	{ १८ ९५	मर्त्य	२०३	१
मथिन्	३२६	७४	मधूक	१३७	२७	मन्दगामिन्	२८८	७२	मर्दन	३९३	२२
मद	{ २७७ ३९० ४१३	{ ३७ १२ ९१	मधूच्छिष्ट	३३८	१०७	मन्दाकिनी	२१	४९	मर्दल	७४	
मदकल	२७६	३५	मधूलक	१३७	२८	मन्दाक्ष	७९	२३	मर्मम्	४५९	३०
मदन	{ १२ १४६ १५५	{ २५ ५३ ७८	मधूलिका	१५७	८४	मन्दार	{ २१ १३७ १५६	{ ५० २६ ८१	मर्मर	७०	२३
मदस्थान	३५१	४०	मध्य	{ २३० ४३५ ११२	{ ७९ १६१ ७	मन्दिर	११७	५	मर्मस्पृश	३७७	८३
मदिरा	३५०	४०	मध्यदेश	११२	७	मन्दुरा	११९	७	मर्यादा	२७४	२६
मदिरागृह	११९	८	मध्यम	{ ७१ ११२ २३०	{ १ ७ ७९	मन्दोष्ण	४३	३५	मल	{ २२४ ४३१	{ ६५ १९७
मदोत्कट	२७६	३५	मध्यमा	{ २०६ २३१	{ ८ ८२	मन्द्र	७२	२	मलदूषित	३६८	५५
मद्गु	१९९	३४	मध्याह्न	४४	३	मन्मथ	{ १२ १३५	{ २५ २१	मलपू	१४९	६१
मद्गुर	१००	१९	मध्वासव	३५१	४१	मन्या	२२४	६५	मलयज	२४७	१३१
मद्य	३५०	४०	मनःशिला	३३८	१०८	मन्यु	{ ८० ४२३	{ २५ १५३	मलिन	३६८	५५
मधु	{ ४८ १७६ ३५१ ३३८ ४१४	{ १५ १४२ ४१ १०७ १०३	मनस्	५५	३१	मन्वन्तर	५१	२२	मलिनी	२०९	२०
मधुक	१६५	१०९	मनसिज	१२	२६	मय	३२७	७५	मलीमस	३६८	५५
मधुकर	१९८	२९	मनस्कार	५६	२	मयु	२९	७१	मल्ल	४५६	२१
मधुकम	३५१	४०	मनाक्	४४५	८	मयुष्टक	३०७	१७	मल्लक	४६१	३७
मधुद्रुम	३३७	२७	मनित	३८५	१०८	मयूख	{ ४२ ४००	{ ३३ १८	मल्लिका	१५२	६९
मधुप	१९८	२९	मनीषा	५५	१	मयूर	{ १६६ १९८	{ १११ ३०	मल्लिकाख्य	१९६	२४
मधुपर्णिका	{ १४० १६०	{ ३५ ९४	मनीषिन्	२५१	५	मयूरक	{ १५८ ३३५	{ ८८ १०१	मल्लिगन्धिन्	२४६	१२७
मधुपर्णी	१५६	८३	मनु	४६१	३८	मरकत	३३२	९२	मसी	४५२	१०
मधुमक्षिका	१९७	२६	मनुज	२०३	१	मरण	३०१	११६	मसूर	३०७	१७
मधुयष्टिका	१६५	१०९	मनुष्य	२०३	१	मरीच	३१४	३६	मसूरविदला	१६५	१०९
मधुर	{ ५८ ४३०	{ ९ १९१	मनुष्यधर्मन्	२८	६८	मरीचि	{ ४० ४२	{ २७ ३३	मसृण	३१८	४६
मधुरक	१७६	१४२	मनोगुप्ता	३३८	१०८	मरीचिका	४३	३५	मस्कर	१८२	१६१
मधुरसा	{ १५७ १६४	{ ८३ १०७	मनोजवस	३५६	१३	मरु	{ ११२ ४२५	{ ५ १६३	मस्करिन्	२६२	४१
मधुरा	१७९	१५२	मनोक्ष	३६७	५२	मरुत्व	{ ३१ ४०७	{ २ ५९	मस्तक	२३६	९५
मधुरिका	१६३	१०५	मनोरथ	८१	२७				मस्तिष्क	२२४	६५
			मनोरम	३६७	५२				मस्तु	३२१	५४
			मनोहत	३६३	४१				मह	८६	३८
			मनोह्रा	३३८	१०८				महत	३६९	६०
			मन्तु	२७४	२६				महती	४०९	६९
			मन्त्र	४२६	१६७				महस्	४३८	२३१
			मन्त्राख्याकृत	२५३	७				महाकन्द	१७८	१४८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
महाकुल	२५१	३	मांसल	२१६	४४	मान	{ ७९ २२	माल्यवत्	१२४	३	
महाङ्ग	३२७	७५	मांसिक	३४३	१४	{ ३३० ८५	माषपर्णी	१७५	१३८		
महाजाली	१६८	११७	माक्षिक	३३८	१०७	मानव	२०३	१	मास	४७	१२
महादेव	१३	३२	मागध	{ २९६ ९७		मानस	५५	३१	मासर	३२०	४९
महाधन	२४१	११३	{ ३३९ २			मानसौकस्	१९६	२३	मासिक	२५८	३१
महानस	३१०	२७	मागधी	{ १५२ ७१		मानिनी	२०४	३	मास्म	४४६	११
महामात्र	२६७	५	{ १६१ ९६			मानुष	२०३	१	माहिष्य	३३९	३
महायज्ञ	२५४	१४	माघ	४८	१५	मानुष्यक	३९७	४२	माहेयी	३२४	६६
महारजत	३३३	९५	माध्य	१५३	७३	माया	३४२	११	मितंपच	३६५	४८
महारजन	३३७	१०६	माठर	४१	३१	मायाकार	३४२	११	{ ४० ३०		
महारण्य	१२७	१	माढि	४५१	८	मायादेवीसुत	८	१५	मित्र	{ २६९ ९	
महाराजिक	६	१०	माणवक	{ २१५ ४२		मायु	२२२	६२	{ २७० १२		
महारौरव	९१	१	{ २३९ १०६			मायूर	२०२	४३	४२६	१६७	
महाशय	३५३	३	माणव्य	३९६	४०	मार	१२	२५	मिथस्	४४३	२५६
महाशूरी	२०८	१३	माणिक्य	४५९	३१	मारजित्	७	१३	मिथुन	२०१	३८
महाश्वेता	१६५	११०	माणिमन्थ	३१५	४२	मारण	३००	११४	मिथ्या	४४७	१५
महासहा	{ १५३ ७३		मातङ्ग	{ ४०० १९		मारिष	७६	१४	मिथ्यादृष्टि	५६	४
{ १७५ १३८			{ ४०० २१			मारुत	२५	६२	मिथ्याभिशंसन	६७	१०
महासेन	१७	३९	मातरपितृ	२१४	३७	मार्कव	१७९	१५१	मिथ्यामति	५६	४
महिका	३६	१८	मातरिश्चन्	२५	६१	मार्ग	{ ४८ ११४	१५	मिश्रेय	१६३	१०५
महिला	२०३	२	मातलि	१९	४५	मार्ग	{ ११४ १५		{ १६३ १०५		
महिलाह्वया	१४७	५५	मातापितृ	२१४	३७	मार्गण	{ २९२ ८७		{ १७९ १५२		
महिष	१८८	४	मातामह	२१३	३३	{ ३६६ ४९			मिसी	१७४	१३४
महिषी	२०४	५	मातुल	{ १५५ ७८		{ ३९५ ३०			मिहिका	३६	१८
मही	११०	३	{ २१२ ३१			मार्गशीर्ष	४८	१४	मिहिर	४०	२९
महीक्षित्	२६७	१	मातुलपुत्रक	१५५	७८	मार्गित	३८४	१०५	मीढ	३८१	९६
महीध्र	१२३	१	मातुलानी	{ २१२ ३०		मार्जन	१३९	३३	मीन	९९	१७
महीरुह	१२८	५	{ ३०८ २०			मार्जना	२४४	१२१	मीनकेतन	१२	२५
महीलता	१०१	२१	मातुलाहि	८९	६	मार्जार	१८८	६	मुकुट	२३८	१०२
महीसुत	३९	२५	मातुली	२१२	३०	मार्जिता	३१७	४४	मुकुन्द	१७०	१२१
महेच्छ	३५३	३	मातुलङ्गक	१५५	७८	मार्तण्ड	४०	२९	मुकुर	२५०	१४०
महेरणा	१७०	१२४	{ १५ ३५			मार्दङ्गिक	३४२	१३	मुकुल	१३४	१६
महेश्वर	१३	३०	{ ७६ १४			मार्द्विक	३५१	४१	मुक्तकञ्चुक	८९	६
महोक्ष	३२३	६१	मातृ	{ २१२ २९		मार्ष्टि	२४४	१२१	मुक्ता	३३२	९३
महोत्पल	१०७	३९	{ ३२४ ६६			मालक	१४९	६२	मुक्तावली	२३९	१०५
महोत्साह	३५३	३	मात्र	४२७	१७८	मालती	१५३	७२	मुक्तास्फोट	१०१	२३
महोद्यम	३५३	३	मात्रा	{ ३६९ ६२		माला	२४८	१३५	मुक्ति	५७	६
{ १६२ १००			{ ४२७ १७७			मालाकार	३४०	५	{ १२३ १९		
महौषध	{ १७८ १४८		माद	३९०	१२	मालातृणक	१८५	१६७	{ २३३ ८९		
{ ३१५ ३८			माधव	{ ९ १८		मालिक	३४०	५	{ ४५७ २२		
मा	४४६	११	{ ४८ १६			मालुधान	८९	६	मुख	१२३	१९
मांस	{ २२३ ६३		माधवक	३५१	४१	मालूर	१३९	३२	मुखर	३६२	३६
{ ४५७ २३			माधवी	१५३	७२	मात्य	२४८	१३५	मुखवासन	५९	११
									मुख्य	{ २६२ ४०	
									{ ३६८ ५७		

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मुण्ड	{ २१८ ४६०	४८ ३४	मूर्ति	{ २२६ ४०८	७१ ६६	मृत्	१११	४	मेरु	२१	४९
मुण्डित	{ २१८ ३७७	४८ ८५	मूर्तिमत	३७४	७६	मृत	{ ३०१ ३०३	११७ ३	मेलक	३९४	२९
मुण्डिन्	३४१	१०	मूर्धन्	२३६	९५	मृतस्नात	३५८	१९	मेघ	३२७	७६
मुद्	५२	२४	मूर्धाभिषिक्त	{ २६७ ४०७	१ ६१	मृत्तालक	१७२	१३१	मेघकम्बल	३३७	१०७
मुदिर	३२	७	मूर्वा	१५७	८३	मृत्तिका	१११	४	मेह	२२०	५६
मुद्रपणी	१६७	११३	मूल	{ १३१ ४३२	१२ १९९	मृत्यु	३०१	११६	मेहन	२२८	७६
मुद्गर	२९४	९१	मूलक	१८१	१५७	मृत्युञ्जय	१३	३१	मैत्रावरुणि	३७	२०
मुधा	४४४	४	मूलकर्मन्	३८७	४	मृत्सा	१११	४	मैत्री	४६२	३९
मुनिः	{ २६२ ४६१	४२ ३८	मूलधन	३२८	८०	मृत्ला	{ १११ १७२	४ १३१	मैत्र्य	४६२	३९
मुनीन्द्र	७	१४	मूल्य	{ ३२८ ३५०	७९ ३८	मृदङ्ग	७३	५	मैथुन	{ २६६ ४१७	५७ १२२
मुरज	७३	५	मूपा	{ ३४८ ४६१	३३ ३८	मृदु	{ ३७५ ४१३	७८ ९४	मैरेय	३५१	४१
मुरा	१७०	१२३	मूषिक	१९१	१२	मृदुलच्	१४४	४६	मोक्ष	{ ५७ १४२	७ ३९
मुषित	३७८	८८	मूषिकपणी	१५८	८८	मृदुल	३७५	७८	मोघ	३७६	८१
मुष्क	२२८	७६	मूषित	३७८	८८	मृद्रीका	१६४	१०७	मोघा	१४६	५४
मुष्कक	१४२	३९	मृग	{ १८९ ३९५	८ ३०	मृध	२९८	१०४	मोचक	१३८	३१
मुष्टिवन्ध	३९१	१४	मृगणा	३९५	३०	मृषा	४४७	१५	मोचा	{ १४४ १६६	४६ ११३
मुसल	३१०	२५	मृगतृष्णा	४३	३५	मृपार्थक	७०	२१	मोदक	४६०	३३
मुसलिन्	११	२४	मृगदंशक	३४५	२१	मृष्ट	३६८	५६	मोरट	३३८	११०
मुसली	{ १६९ १९१	११९ १२	मृगधूर्तक	१८८	५	मेकलकन्यका	१०५	३२	मोरटा	१५७	८३
मुसल्य	३६४	४५	मृगनाभि	२४७	१२९	मेखला	{ २४० २९४	१०८ ९०	मोषक	३४५	२४
मुस्तक	१८२	१५९	मृगवधाजीव	३४५	२१	मेघ	३२	६	मोह	३००	१०९
मुस्ता	१८२	१५९	मृगबन्धिनी	३४६	२६	मेघज्योतिस्	३३	१०	मौक्तिक	३३२	९२
मुहुस्	४४३	१	मृगमद	२४७	१२९	मेघनादानुलासी	१९८	३०	मौद्गीन	३०४	८
मुहुर्भाषा	६८	१६	मृगया	३४५	२३	मेघनामन्	१८२	१५९	मौन	२६१	३६
मुहूर्त	४७	११	मृगयु	३४५	२१	मेघनिर्घोष	३२	८	मौरजिक	३४२	१३
मूक	३५६	१३	मृगरोमज	२४१	१११	मेघपुष्प	९३	५	मौर्वी	२९२	८५
मूढ	३६५	४८	मृगव्य	३४५	२३	मेघमाला	३२	८	मौलि	४३०	१९३
मूत	३८०	९५	मृगशिरस्	३८	२३	मेघवाहन	१७	४४	मौष्टा	४५१	५
मूत्र	२२५	६७	मृगशीर्ष	३८	२३	मेचक	{ ६० ३१७	१४ ३१	मौहूर्त	२७०	१४
मूत्रकृच्छ्र	२२०	५६	मृगाङ्ग	३४	१४	मेढू	{ २२८ ३२७	७६ ७६	मौहूर्तिक	२७०	१४
मूत्रित	३८१	९६	मृगादन	१८६	१	मेदक	३५१	४१	म्लिष्ट	७०	२१
मूर्ख	३६५	४८	मृगित	३८४	१०५	मेदस्	२२४	६४	म्लेच्छदेश	११२	७
मूर्च्छा	३००	१०९	मृगेन्द्र	१८६	१	मेदिनी	११०	३	म्लेच्छमुख	३३४	९७
मूर्च्छाल	२२२	६१	मृजा	२४४	१२१	मेदुर	३६०	३०	य.		
मूर्च्छित	{ २२२ ४११	६१ ८२	मृड	१३	३१	मेधा	५६	२	यकृत्	२२४	६६
मूर्त	{ २२२ ३७४	६१ ७६	मृडानी	१६	३७	मेधि	३०६	१५	यक्ष	{ ६ २८	११ ६९
			मृणाल	१०८	४२	मेध्य	३६८	५५	यक्षकर्म	२४८	१३३
									यक्षधूप	२४६	१२७
									यक्षराज	२८	६८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
यक्ष्मन्	२१९	५१	यशःपटह	७३	६	युक्तरसा	१७५	१४०	यौवत	२१०	२२
यजमान	२५३	८	यशस्	६७	११	युग	{ २०१ ४०१	३८ २४	यौवन	२१५	४०
यजुस्	६४	३	यष्टि	४६१	३८	युगकीलक	३०६	१४	र.		
यज्ञ	२५४	१३	यष्टीमधुक	१६५	१०९	युगान्धर	{ २८४ ४६१	५७ ३५	रंहस्	२६	६४
यज्ञसूत्र	२६५	४९	याग	२५४	१३	युगपद्	४४९	२२	रक्त	{ ६१ २२३ २४५ ४१०	{ १५ ६४ १२४ ८०
यज्ञाङ्ग	१३५	२२	याचक	३६६	४९	युगपत्रक	१३५	२२	रक्तक	१५३	७३
यज्ञिय	२५८	२७	याचनक	३६६	४९	युगपार्श्वग	३२४	६३	रक्तचन्दन	{ २४७ ३३९	{ १३२ १११
यज्वन्	२५३	८	याचना	२६०	३२	युगल	२०१	३८	रक्तपा	१०१	२२
यत्	४४४	३	याचित	३०३	३	युग्म	२०१	३८	रक्तफला	१७५	१३९
यतस्	४४४	३	याचितक	३०३	४	युग्य	{ २८४ ३२४	५८ ६४	रक्तसंध्यक	१०६	३६
यति	२६३	४३	याज्ञा	{ २६० ३८८	{ ३२ ६	युद्ध	२९८	१०३	रक्तसरोरुह	१०८	४१
यतिन्	२६३	४३	याजक	२५५	१७	युध्	२९८	१०६	रक्ताङ्ग	१७७	१४६
यथा	४४५	९	यातना	९२	३	युवति	२०६	८	रक्तोत्पल	१०८	४२
यथाजात	३६५	४८	यातयाम	४२२	१४५	युवन्	२१६	४२	रक्षःसभ	४५८	२७
यथातथम्	४४७	१५	यातु	२५	६०	युवराज	७५	१२	रक्षस्	{ ६ २५	{ ११ ६०
यथायथम्	४४७	१५	यातुधान	२५	६०	यूथ	२०२	४१	रक्षित	३८४	१०६
यथार्हवर्ण	२७०	१३	यातृ	२१२	३०	यूथनाथ	२७६	३५	रक्षिवर्ग	२६८	६
यथास्वम्	४४७	१४	यात्रा	{ २९६ ४२७	{ ९५ १७५	यूथप	२७६	३५	रक्षण	३८८	८
यथेप्सित	३२२	५७	यादःपति	९१	२	यूथिका	१५२	७१	रङ्ग	१९०	१०
यदि	४४६	१२	यादस्	१०१	२०	यूप	{ १४२ ४६१	४१ ३५	रङ्ग	३३७	१०६
यदच्छा	३८६	२	यादसापति	२५	६१	यूपकटक	२५६	१८	रङ्गाजीव	३४१	७
यन्तृ	{ २८५ ४०७	{ ५९ ५९	यान	{ २७१ २८३	{ १८ ५८	यूपाग्र	२५६	१९	रचना	२४९	१३७
यम	{ २४ २६४ ३९२	{ ५८ ४८ १८	यानमुख	२८३	५५	यूष	४६१	३५	रजक	३४२	१०
यमराज्	२४	५८	याप्य	३६७	५४	योकत्र	३०५	१३	रजत	{ ३३३ ४१०	{ ९६ ७९
यमुना	१०५	३२	याप्ययान	२८३	५३	योग	४००	२२	रजनी	{ ४४ १७९	{ ४ १५३
यमुनाभ्रातृ	२४	५८	याम	{ ४५ २९२	{ ६ १८	योगेष्ट	३३७	१०५	रजनीमुख	४५	६
ययु	२८१	४५	यामिनी	४४	४	योग्य	१६६	११२	रजस्	{ ५४ २१० २९६ ४३८	{ २९ २१ ९८ २३१
यव	३०६	१५	यामुन	३३५	१००	योजन	४५८	३०	रजस्वला	२०९	२०
यवक्य	३०४	७	यायजूक	२५३	८	योजनवल्ली	१५९	९१	रज्जु	३४६	२७
यवक्षार	३३८	१०८	याव	२४५	१२५	योत्र	३०५	१३	रजन	२४७	१३२
यवफल	१८२	१६१	यावक	३०७	१८	योद्ध	२८५	६१	रजनी	१६०	९५
यवस	१८५	१६७	यावत्	३४१	२४६	योध	२८५	६१	रण	{ २९८ ३८८ ४०५	{ १०४ ८ ४९
यवागू	३२०	५०	यावन	२४६	१२८	योधसंराव	२९९	१०७			
यवाग्रज	३३८	१०८	याष्टीक	२८८	७०	योनि	२२८	७६			
यवानिका	१७७	१४५	यास	१५९	९१	योषा	२०३	२			
यवास	१५९	९१	यासिता	१६५	११०	योषित्	२०३	२			
यवीयस	२१६	४३	युक्त	२७३	२४	यौतक	२७४	२८			
यव्य	३०४	७				यौतव	३३०	८५			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रण्डा	१५८	८८	रसगर्भ	३३५	१०२	रात्रि	४५	५	रुचिर	३६७	५२
रत	२६६	५७	रसज्ञा	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रुच्य	३६७	५२
रतिपति	१२	२६	रसना	२३४	९१	रात्रिचर	२५	६०	रुज्	२१८	५१
रत्न	{ ३३२ ४१८	९३ १२६	रसा	{ १७० ११० १५७	१२३ २ ८४	राद्धान्त	५६	४	रुजा	२१८	५१
रत्नसानु	२१	४९	रसाग्र	३१९	४९	राध	४८	१६	रुत	७१	२५
रत्नाकर	९२	२	रसाञ्जन	३३५	१०१	राधा	३८	२२	रुदित	८५	३५
रत्नि	२३२	८६	रसातल	८६	१	राम	{ ११ १९० ४४१	२३ ११ १४३	रुद्र	{ ३७९ ६ १३	९० १० ३४
रथ	{ १३८ २८२	३० ५१	रसाल	{ १३९ १८३ ३१७	३३ १६३ ४४	रामठ	३१६	४०	रुद्राणी	१६	३७
रथकव्या	२८३	५५	रसित	३२	८	राम्भ	२६४	४५	रुधिर	{ २२३ ४५७	६४ २२
रथकार	{ ३४१ ३४०	९ ४	रसोनक	१७८	१४८	राल	२४६	१२७	रुह	१९०	१०
रथगुप्ति	२८४	५७	रहस्	{ २७३ २७३	२२ २३	राशि	{ २०२ ४३४	४२ २१४	रुशती	६८	२०
रथद्व	१३७	२६	रहस्य	२७३	२३	राष्ट्र	४२९	१८४	रुष्	८०	२६
रथाङ्ग	{ २८३ २८४	५५ ५६	राका	४६	८	राष्ट्रिका	१६०	९४	रुहा	१८२	१५८
रथाङ्गाह्वय	१९५	२२	राक्षस	२५	५९	राष्ट्रिय	७६	१४	रुक्ष	४३७	२२५
रथिक	२८९	७६	राक्षसी	१७२	१२८	रासभ	३२७	७७	रूप	५७	७
रथिन्	{ २८५ २८९	६० ७६	राक्षा	२४५	१२५	रासभ	३२७	७७	रूपाजीव	२०९	१९
रथिन	२८९	७६	राङ्गव	२४१	१११	रास्त्रा	{ १६७ १७५	११४ १४०	रूप्य	{ ३३२ ३३३ ४२४	९१ ९६ १६०
रथ्य	२८१	४६	राज्	२६७	१	राहु	४०	२६	रूप्याध्यक्ष	२६८	७
रथ्या	{ ११७ २८३	३ ५५	राजक	२६७	३	रिक्तक	३६८	५६	रुषित	३७९	८९
रद	२३४	९१	राजन्य	२६७	१	रिक्थ	३३१	९०	रेचित	२८२	४८
रदन	२३४	९१	राजन्यक	२६७	४	रिङ्गण	८५	३६	रेणु	२९६	९८
रदनच्छद	२२३	९०	राजन्वत्	११४	१३	रिपु	२६९	१०	रेणुका	१६९	१२०
रन्ध्र	८६	२	राजबला	१७९	१५३	रिष्ट	४०३	३६	रेतस्	२२२	६२
रभस	४५६	२१	राजबीजिन्	२५१	२	रिष्टि	२९३	८९	रेफ	{ ३६७ ४१९	५४ १३२
रभणी	२०४	४	राजराज	२८	६८	रीढा	७९	२३	रेवा	१०५	३२
रम्भा	१६६	११३	राजवंश्य	२५१	२	रीण	३८०	९२	रै	{ ३३१ ४३५	९० १६५
रय	२६	६४	राजवत्	११४	१३	रीति	{ ३३३ ४०८	९७ ६८	रोक	८६	२
रल्लक	{ २४३ ४५४	११६ १७	राजवृक्ष	१३६	२३	रीतिपुष्प	३३६	१०३	रोग	२१८	५१
रव	७०	२२	राजसदन	११९	१०	रुक्प्रतिक्रिया	२१८	५०	रोगहारिन्	२२१	५७
रवण	३६२	३८	राजसभा	४५२	९	रुक्म	३३३	९५	रोचन	१४४	४७
रवि	४०	३१	राजसूय	४५९	३१	रुक्मकारक	३४१	८	रोचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६
रशना	२४०	१०८	राजहंस	१९६	२४	रुग्ण	३७९	९१	रोचिष्णु	२३८	१०१
रश्मि	{ ५७ ५९ ३३५ ४३७	७ ९ ९९ २२७	राजादन	{ १४० १४४	३५ ४५	रुच	४३	३४	रोचिस्	४३	३४
			राजाहं	२४६	१२६	रुचक	{ १४५ १५५ ३३८	५१ ७८ १०९	रोदन	२३५	९३
			राजि	१२८	४		{ ३१७ ४३ ४०२	४३ ३४ २९			
			राजिका	३०७	१९						
			राजिल	८८	५						
			राजीव	{ १०० १०७	१९ ४१						
			राज्याङ्ग	२७१	१८						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
रोदनी	१५९	९२	लघु	२७	६४	लस्तक	२९२	८५	लेखक	२७०	१५
रोदस्	४३८	२२९		१७३	१३३	लाक्षा	१२५	१२५	लेखर्षभ	१७	४२
रोदसी	४३८	२२९		४०१	२८		४५२	१०	लेखा	१२१	४
रोधस्	९५	७	लघुल्य	१८४	१६५	लाक्षाप्रसादन	१४२	४१	लेपक	३४०	६
रोप	२९२	८७	लङ्का	४५१	७	लाङ्गल	३०५	१३	लेश	३६९	६२
रोमन्	२३७	९९	लङ्घोपिका	१७३	१३३	लाङ्गलदण्ड	३०६	१४	लेष्टु	३०५	१२
रोमन्थ	४५५	१९	लज्जा	७९	२३	लाङ्गलपद्धति	३०६	१४	लेह	३२२	५६
रोमहर्षण	८५	३५	लज्जाशील	३६०	२८	लाङ्गलिकी	१६९	११८	लोक	११२	६
रोमाश्च	८५	३५	लज्जित	३७९	९१	लाङ्गली	१६५	१११		३९७	२
रोष	८०	२६	लङ्गा	४५२	१०		१८५	१६९	१२४	२	
रोहिणी	३२४	६७	लता	१३०	९	लाङ्गूल	२८२	५०	लोकजित्	७	१३
रोहित	३३	१०		१३१	११	लाज	३१८	४७	लोकायत	४५९	३२
	६१	१५		१४७	५५	लाञ्छन	३४	१७	लोकालोक	१२४	२
	१००	१९		१५२	७२	लाम	३२८	८०	लोकेश	८	१६
	१९०	१०		१७३	१३३	लामजक	१८४	१६५	लोचन	२३५	९३
रोहितक	१४५	४९	लतार्क	१७८	१४८	लालसा	८१	२८	लोचमस्तक	१६६	१११
	१४५	४९	लपन	२३३	८९		४३७	२२८	लोघ्न	३४६	२५
रौद्र	७७	१७	लपित	६३	१	लाला	२२५	६७	लोघ्न	१३९	३३
	७८	२०	३८४	१०७	लालाटिक	४००	१७	लोपामुद्रा	३७	२०	
रौमक	३१७	४२	लब्ध	३८४	१०४	लाव	१९९	३५	लोमन्	२३७	९९
रौरव	९१	१	लब्धवर्ण	२५१	६	लासिका	७४	८	लोमशा	१७४	१३४
रौहिणेय	११	२४	लब्धानुज्ञ	२५३	१०	लास्य	७५	१०	लोल	३७४	७४
	४०	२६	लभ्य	२७३	२४	लिकुच	१४८	६०		४३३	२०५
रौहिष	१८४	१६६	लम्बन	२३९	१०४	लिङ्गा	४५२	१०	लोडप	३५८	२२
	१९०	१०	लम्बोदर	१६	३८	लिखित	२७०	१६	लोडभ	३५८	२२
ल.			लय	७५	९	लिङ्ग	४०१	२५	लोष्ट	३०५	१२
			ललना	२०४	३	लिङ्गवृत्ति	२६६	५४	लोष्टभेदन	३०५	१२
लकुच	१४८	६०	ललन्तिका	२२९	१०४	लिपि	२७०	१६	लोह	२४६	१२६
लक्ष	२९२	८६	ललाट	२३४	९२	लिपिकर	२७०	१५		३३४	९९
लक्षण	३४	१७	ललाटिका	२३८	१०३	लिप्त	३७९	९०		३३४	९९
लक्ष्मण	३५६	१४	ललाम	४२१	१४३	लिप्सा	८१	२७		४५७	२३
लक्ष्मणा	१९६	२५	ललामक	२४८	१३५	लिप्तक	२९३	८८	लोहकारक	३४१	७
लक्ष्मन्	३४	१७	ललित	२२	३१	लिप्सा	८१	२७	लोहपृष्ठ	१९२	१६
	४१८	१२४	लव	३६९	६२	लिभि	२७०	१६	लोहल	३६२	३७
लक्ष्मी	१२	२७	लव	३९३	२४	लीला	८२	३२	लोहाभिसार	२९५	९४
	१६६	११२		४३२	१९९	लोहित	६१	१५			
लक्ष्मीवत्	३५६	१४	लवङ्ग	२४५	१२५	लुटित	२८२	५०	२२३	६४	
	८४	३३	लवण	५८	९	लुब्ध	३५८	२२	लोहितक	३३२	९२
लक्ष्य	२९२	८६	लवणोद	३१६	४१	लुब्धक	३४५	२१	लोहितचन्दन	२४५	१२४
	२९२	८६		९३	२	लुलाय	१८८	४	लोहिताङ्ग	३९	२५
लघुङ	४३४	१८	लवन	३९३	२४	लुता	१९१	१३	लोहिताश्च	२२	५५
लग्न	४०	२७	लवित्र	३०५	१३	लून	३८३	१०३	व.		
लग्नक	३५२	४४	लशुन	१७८	१४८	लेख	५	८		४४५	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वर्षोपल	३४	१२	वसुंधरा	११०	३	वाडव	{ २५१	४	वायसाराति	१९२	१५
वर्ध्मन्	{ २२६	७०	वसुर्मती	११०	३	वाडव	{ २८१	४६	वायसी	१७९	१५१
	{ ४१७	१२३	वस्तु	४५३	१३	वाडव्य	३९६	४१	वायसोली	१७६	१४४
वलक्ष	५९	१२	वस्त्य	११७	५	वाणा	{ १५४	७४	वायु	२५	६१
वलज	४०२	३१	वस्त्र	२४२	११५	वाणि	{ ४०४	४५	वायुसख	२२	५५
वलजा	४०२	३१	वस्त्रयोनि	२४१	११०	वाणिज	३४७	२८	वाइ	९३	३
वलभी	१२१	१५	वस्त्रवेदमन्	२४४	१२०	वाणिज्य	{ ३२८	७८	वार	{ २०१	३९
वलय	२३९	१०७	वस्त्र	३२८	७९	वाणिज्य	{ ३२८	७९	वार	{ ४२५	१६१
वलयित	३७९	९०	वस्त्रसा	२२४	६६	वाणिनी	४१६	११२	वारण	२७६	३४
वलिर	२१८	४९	वह	३२३	६३	वाणी	६२	१	वारणबुसा	१६६	११३
वलिक	१२१	१४	वह्नि	{ २२	५३	वाणी	६२	१	वारबाण	२८६	६३
वलीमुख	१८७	३		{ ३१	२	वात	२५	६३	वारमुख्या	२०९	१९
वल्क	१३१	१२	वह्निशिख	३३७	१०६	वातक	१७८	१४९	वारस्त्री	२०९	१९
वल्कल	१३१	१२	वह्निसंज्ञक	१५६	८०	वातकिन्	२२१	५९	वाराही	१७८	१५१
वल्गित	२८२	४८	वा	{ ४४२	२४९	वातपोथ	१३८	२९	वारि	९३	३
वल्मीक	११४	१४		{ ४४५	९	वातप्रमी	१८९	७	वारिद	३२	७
वल्मीकी	७२	३		{ ४४७	१५	वातमृग	१८९	७	वारिपर्णा	१०७	३८
वल्मभ	{ ३६७	५३	वाकुची	१६१	९६	वातरोगिन्	२२१	५९	वारिप्रवाह	१२६	५
	{ ४२०	१३७	वाक्पति	३६२	३५	वातायन	११९	९	वारिवाह	३२	६
वल्मरि	१३२	१३	वाक्य	६३	२	वातायु	१८९	८	वारी	२७९	४३
वल्मी	१३०	९	वागीश	३६२	३५	वातूल	४३१	१९६	वारुणी	४०६	५२
वल्मूर	२२३	६३	वागुरा	३४६	२६	वात्सक	३२३	६०	वार्त	{ २२१	५७
वश	३८८	८	वागुरिक	३४३	१४	वादित्र	७३	५	वार्त	{ ४१०	७६
वशक्रिया	३८७	४	वागिमन्	३६२	३५	वाद्य	७३	५	वार्ता	{ ३०२	१
	{ २७७	३६	वाञ्छुख	६६	९	वान	१३३	१५	वार्ता	{ ४१०	७५
वशा	{ ३०५	६९	वाच्	६२	१	वानप्रस्थ	{ १३७	२८	वार्ताकी	१६७	११४
	{ ४३५	२१७	वाचंयम	२६२	४२	वानर	१८७	३	वार्तावह	३४३	१५
वशिक	३६८	५६	वाचक	५६	२	वानसल्य	१२९	६	वार्धक	२१५	४०
वशिर	१६१	९७	वाचस्पति	३९	२४	वानीर	१३८	३०	वार्धुषि	३०३	५
वश्य	३५९	२५	वाचाट	३६२	३६	वानेय	१७३	१३१	वार्धुषिक	३०३	५
वषट्	४४५	८	वाचाल	३६२	३६	वापदण्ड	३४६	२८	वार्षिक	१७८	१५०
वषट्कृत	२५८	२७	वाचिक	६८	१७	वापी	१०४	२८	वाल	२३६	९५
वसति	४०८	६७	वाचोयुक्तिपट्ट	३६२	३५	वाम	४२२	१४४	वालधि	२८२	५०
वसन	२४२	११५	वाज	२९३	८७	वामदेव	१३	३२	वालपाश्या	२३८	१०३
वसन्त	५०	१८	वाजपेय	४५९	३१		३१	३	वालहस्त	२८२	५०
वसा	२२४	६४	वाजिदन्तक	१६३	१०३	वामन	{ २१७	४६	वालुक	१६९	१२१
वसिर	{ १६१	९७		{ १९८	३३		{ ३७२	७०	वालुक	२४१	१११
	{ ३१६	४१	वाजिन्	{ २८०	४४		{ ३८६	११३	वालुक	३६२	३५
	{ ६	१०		{ ४१५	१०७	वामलूर	११४	१४	वावदूक	३७९	९२
वसु	{ १५६	८१	वाजिशाला	११९	७	वामलोचना	२०४	३	वावृत्त	१६३	१०३
	{ ३३१	९०	वाञ्छा	८१	२७	वामा	२०३	२	वाशित	७१	२५
	{ ४३७	२२८	वाटी	४६२	४२	वामी	२८१	४६	वास	११८	६
वसुक	{ १५६	८०	वाट्यालका	१६४	१०७	वायस	१९४	२०			
	{ ३१७	४२									
वसुदेव	११	२२									
वसुधा	११०	३									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वासक	१६३	१०३	विकृति	३९१	१५	विडङ्ग	१६४	१०६	विधा	३५०	३८
वासगृह	११९	८	विक्रम	{ २९८	१०२	विडौजस्	१७	४१		३८९	१०
वासन्ती	१५२	७२		{ ४२१	१४१	विडाल	१८८	६		४१४	१०१
वासयोग	२४८	१३४	विक्रय	३२९	८३	वितण्डा	४५२	९	विधातृ	८	१७
वासर	४४	२	विक्रयिक	३२८	७९	वितथ	७०	२१		८	१७
वासव	१७	४२	विक्रान्त	२८९	७७	वितरण	२५९	२९	विधि	{ ५३	२८
वासस्	२४२	११५	विक्रिया	३९१	१५	वितदिं	१२२	१६		२६२	४०
वासित	{ २४८	१३४	विक्रेतृ	३२८	७९	वितस्ति	२३१	१४		{ ४१४	१००
	{ ३१८	४६	विक्रेय	३२९	८२				विधिदर्शिन	२५५	१६
वासिता	४१०	७५	विक्रव	३६४	४४	वितान	{ २४४	१२०		९	२२
वासुकि	८८	४	विक्षाव	३९६	३७	वितुन	{ ४१६	११३	विधु	{ ३४	१४
वासुदेव	९	२०	विगत	३८२	१००		१७८	१४९		{ ४१४	९९
वासू	७६	१४	विगतातवा	२१०	२१	वितुनक	{ १७१	१२६	विधुत	३८४	१०७
वास्तु	१२३	१९	विग्र	२१७	४६		{ ३१५	३७	विधुतुद	४०	२६
वास्तुक	१८१	१५८		२२६	७०	वित्त	{ ३३१	९०	विधुर	३९२	२०
वास्तोष्पति	१७	४३	विग्रह	{ २७१	१८		{ ३५५	९	विधुवन	३८७	४
वाघ	२८३	५४		{ २९८	१०४	विदर	{ ३८२	९९	विधूनन	३८७	४
वाह	{ २८०	४४	विघस	३९२	२२	विदल	३८७	५	विधेय	३५९	२४
	{ ३३१	८८	विघ्न	३९२	१९	विदारक	४५९	३२	विनयग्राहिन्	३५९	२४
वाहद्विषत्	१८८	४	विघ्नराज	१६	३८	विदारी	९६	१०	विना	४४४	३
वाहन	२८३	५८	विचक्षण	२५१	६	विदारिगन्धा	१६७	११५	विनायक	{ ७	१४
वाहस	८८	५	विचयन	३९५	३०	विदित	{ ३८५	१०८		{ १६	३८
वाहित्थ	२७८	३९	विचर्चिका	२१९	५३	विदिश	{ ३८५	१०९	विनाश	३९३	२२
वाहिनी	{ २८९	७८	विचारणा	५६	२	विदु	{ ३८५	१०९	विनाशोन्मुख	३७९	९१
	{ २९०	८१	विचारित	३८२	९९	विदुर	३१	५	विनीत	{ २८०	४४
	{ ४१६	११२	विचिकित्सा	५६	३		२७७	३७		{ ३५९	२५
वाहिनीपति	२८६	६२	विच्छन्दक	१२०	११	विदुल	{ ३६०	३०	विन्दु	३६०	३०
वि	१९८	३३	विच्छाया	४५८	२६	विदुर	{ १३८	३०	विन्ध्य	१२४	३
विंशति	३२९	८३	विजन	२७३	२२	विदुल	१३८	३०	विन्न	{ ३८२	९९
विकङ्कत	१४१	३७	विजय	३००	११०	विद्ध	३८२	९९		{ ३८४	१०४
विकच	१२९	७	विजिल	३१८	४६	विद्धकर्णा	१५७	८४	विपक्ष	२६९	११
विकर्तन	४०	२९	विज्ञ	३५३	४	विद्याधर	६	११	विपञ्ची	७२	३
विकलाङ्ग	२१७	४६	विज्ञात	३५५	९	विद्युत्	३२	९	विपण	३२९	८३
विकसा	१५९	९०	विज्ञान	५७	६	विद्वधि	२२०	५६	विपणि	{ ११७	२
विकसित	१२९	८	विट	४५४	१७	विद्वव	३००	१११		{ ४०६	५२
विकस्वर	३६०	३०	किटङ्क	१२२	१५	विद्वत	३८२	१००	त्रिपत्ति	२९१	८२
विकार	३९१	१५	विटप	{ १३३	१४	विद्वम	३३२	९३	विपथ	११५	१६
विकासिन्	३६०	३०		{ ४१९	१३१	विद्वमलता	१७२	१२९	विपद्	२९१	८२
विकिर	१९८	३३	विटपिन्	१२८	५	विद्वस्	{ २५१	५	विपर्यय	३९५	३३
विकिरण	१५६	८०	विट्खदिर	१४५	५०		{ ४३९	२३४	विपर्यास	३९५	३३
विकुर्वाण	३५४	७	विट्चर	३४५	२३	विद्वेष	८०	२५	विपश्चित्	२५१	५
विकृत	{ ७८	१९	विड	३१७	४२	विधवा	२०७	११	विपाद्	१०५	३३
	{ २२१	५८							विपादिका	२१९	५२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विपाशा	१०५	३३	विरल	३७१	६६	विशल्या	१५६	८३	विषाणी	१६९	११९
विपिन	१२७	१	विराज्	२६७	१	विशल्या	१७४	१३६	विषुव	४८	१४
विपुल	३६९	६१	विराव	७०	२३	विशल्या	४२४	१५५	विषुवत्	४८	१४
विप्र	२५०	२	विरिञ्चि	८	१७	विशसन	३००	११४	विष्किर	१९८	३३
विप्रकार	३९१	१५	विरूपाक्ष	१३	३२	विशाख	१७	४०	विष्कम्भ	१२२	१७
विप्रकृत	३६३	४१	विरोचन	४०	३०	विशाखा	३८	२२	विष्टप	११२	६
विप्रकृष्टक	३७२	६८	विरोध	८०	२५	विशाय	३९५	३२	विष्टर	४२६	१६९
विप्रतीसार	८०	२५	विरोधन	३९२	२१	विशारण	३००	११२	विष्टरश्रवस्	९	१८
विप्रयोग	३९४	२८	विरोधोक्ति	६८	१६	विशारद	४१२	९५	विष्टि	९१	३
विप्रलब्ध	३६३	४१	विल	८६	१	विशाल	३६९	६०	विष्टा	२२५	६८
विप्रलम्भ	८५	३६	विलक्ष	३५९	२६	विशालता	२४२	११४	विष्णु	९	१८
विप्रलाप	६८	१६	विलक्षण	३८६	२	विशालत्वच्	१३६	२३	विष्णुकान्ता	१६३	१०४
विप्रश्रिका	२०९	२०	विलम्बित	७४	९	विशाला	१८१	१५६	विष्णुपद	२९	२
विमुष्	९५	६	विलम्भ	३९४	२८	विशिख	२९२	८६	विष्णुपदी	१०४	३१
विम्व	३९१	१४	विलाप	६८	१६	विशिखा	११७	३	विष्णुरथ	१३	२९
विम्वन्ध	२२०	५५	विलास	८२	३१	विशेषक	२४५	१२३	विष्य	३६४	४५
विबुध	५	७	विलीन	३८२	१००	विश्राणन	२५९	२९	विष्वच्	४४७	१३
विभव	३३१	९०	विलेपन	२४८	१३३	विश्राव	३९४	२८	विष्वक्सेन	९	१९
विभाकर	४०	२८	विलेपी	३२०	५०	विश्रुत	३५५	९	विष्वक्सेनप्रिया	१७८	१५१
विभावरी	४४	४	विलेशय	८९	८	विश्व	३१५	३८	विष्वक्सेना	१४७	५६
विभावसु	२२	५६	विवध	४१३	९६	विश्व	३७१	६५	विष्वद्यच्	३६१	३४
विभीतक	१४७	५८	विवर	८६	१	विश्वकड्ड	३४५	२२	विस	१०७	४
विभूति	१६	३६	विवर्ण	३४३	१६	विश्वकेतु	१२	२७	विसकण्ठिका	१०६	२५
विभूषण	२३८	१०१	विवश	३६४	४४	विश्वकर्मन्	४१६	१०९	विसप्रसून	१०८	४१
विभ्रम	८२	३१	विवस्वत्	४०	२९	विश्वभेषज	३१५	३८	विसर	२०१	३९
विभ्राज्	२३८	१०१	विवाद	६६	९	विश्वभरा	११०	२	विसर्जन	२५९	२९
विमनस्	३५४	८	विवाह	२६६	५६	विश्वसृज्	८	१७	विसर्पण	३९३	२३
विमर्दन	३९०	१३	विविक्त	२७३	२२	विश्वस्ता	२०७	११	विसंवाद	८५	३६
विमला	१७६	१४३	विविध	३८०	९३	विश्वा	१६२	९९	विसार	९९	१७
विमलात्मक	३६८	५५	विविष्किर	१९८	३३	विश्वास	२७३	२३	विसारिन्	३६१	३१
विमातृज	२११	२५	विवेक	२६१	३८	विष	२२५	६८	विसिनी	१०७	३९
विमान	२०	४८	विष्वोक	८२	३१	विष्	९०	९	विसृत	३७७	८६
वियत्	२९	२	विश	२५०	२	विषधर	८९	७	विसृत्वर	३६१	३१
वियद्गङ्गा	२१	४९	विश	२३४	१	विषमच्छद	१३६	२३	विस्तर	३९३	२२
वियम	३९२	१८	विशङ्कट	३६९	६०	विषय	५७	७	विस्तार	१३३	१४
वियात	३५९	२५	विशद	५९	१२	विषय	११३	८	विस्तृत	३७७	८६
वियाम	३९२	१८	विशर	३००	११५	विषयिन्	४२३	१५२	विस्फार	२९९	१०८
विरजस्तमस्	२६३	४५				विषयैय	९०	११	विस्फोट	२२०	५३
विरति	३९६	३७				विषा	१६२	९९	विस्मय	७८	१९
						विषाण	४०६	५६	विस्मयान्वित	३५९	२६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
विस्मृत	३७८	८६	वीरध्व	१३०	९	वृद्धिजीविका	३०३	४	वेदि	२५५	१८
विस्र	५९	१२	वीर्य	८२	२९	वृद्धोक्ष	३२३	६१	वेदिका	१२२	१६
विस्रम्भ	{ २७३ ४२०	२३ १३५	वीर्य	{ २२२ ४२१	६२ १५४	वृद्ध्याजीव	३०३	५	वेध	३८८	८
विस्रसा	२१५	४१	वीरध	४१३	९६	वृन्त	१३३	१५	वेधनिका	३४८	३३
विहग	१९८	३२	वुक	१५६	८१	वृन्द	२०१	४०	वेधमुख्यक	१७५	१३५
विहङ्ग	१९८	३२	वुक	१८९	७	वृन्दारक	{ ५ ३९९	१६	वेधस्	{ ८ ४३७	१७ २२८
विहंगम	१९८	३२	वृकधूप	{ २४६ २४६	१२८ १२९	वृन्दिष्ट	३८६	११२	वेधित	३८२	९९
विहंगिका	३४७	२९	वृक्पण	३८३	१०३	वृश्चन	३४८	३२	वेपथु	८६	३८
विहसित	८५	३५	वृक्ष	१२८	५	वृश्चिक	{ १९२ १९१	१४	वेमन्	३४६	२८
विहस्त	३६४	४३	वृक्षभेदिन्	३४९	३४	वृश्चिक	{ ३९८ ५२	७	वेला	४३१	१९८
विहायस्	{ २९ १९८	२ ३२	वृक्षरुहा	१५६	८२	वृष	{ १६३ १६८	१०३ ११६	वेल्ह	१६४	१०६
विहायित	२५९	२९	वृक्षवाटिका	१२७	२	वृष	{ ३२२ ४३६	५९ २२०	वेल्हज	३१४	३५
विहार	३९१	१६	वृक्षादन	३४९	३४	वृष	{ १६८ ३२२	११६ ५९	वेळित	{ ३७२ ३७८	७१ ८७
विहल	३६४	४४	वृक्षादनी	१५६	८२	वृषण	२२८	७६	वेश	११६	२
वीकाश	४३४	२१५	वृक्षाम्ल	३१४	३५	वृषण	२२८	७६	वेशन्त	१०३	२८
वीचि	९४	५	वृजिन	{ ५१ ३७२	२३ ७१	वृषदंशक	१८८	६	वेशमन्	११७	४
वीणा	७२	३	वृजिन	{ ४१५ ३८९	१०९ ९२	वृषध्वज	१३	३४	वेशमभू	१२३	१९
वीणादण्ड	७३	७	वृत्त	३८९	९२	वृषध्वज	{ १७ १५८	४२ ८७	वेश्या	११६	१९
वीणावाद	३४२	१३	वृत्ति	३८९	८	वृषन्	{ १७ १५८	४२ ८७	वेश्याजनस०	११६	२
वीत	२७९	४३	वृत्त	{ ३७२ ३७९	६९ ९२	वृषभ	३२२	५९	वेष	२२७	९९
वीतस	३४६	२६	वृत्त	{ ४१० ६६	७८ ७	वृषल	३३९	१	वेष्टित	३७९	९०
वीतिहोत्र	२२	५३	वृत्तान्त	{ ४०८ ३०२	६३ १	वृषस्यन्ती	२०७	९	वेसवार	३१४	३५
वीथि	{ १२१ ४१२	४ ८७	वृत्ति	{ ३०२ ४०९	१ ७३	वृषा	१५८	८७	वेहत	३२५	६९
वीध्र	३६८	५५	वृत्ति	{ ३०२ ४०९	१ ७३	वृषाकपायी	४२४	१५६	वै	{ ४४४ ४४७	५ १५
वीनाह	१०४	२७	वृत्ति	{ ३०२ ४०९	१ ७३	वृषाकपि	४१९	१३०	वैकक्षक	२४८	१३६
वीर	{ ७७ ७७ २८९	१७ १८ ७७	वृत्त	{ ४२५ १७	१६४ ४२	वृषी	२६४	४६	वैकुण्ठ	९	१८
वीरण	१८४	१६४	वृत्त	{ ४४१ ४४४	२४७ ४	वृष्टि	३३	११	वैजनन	२१४	३९
वीरतर	१८४	१६४	वृत्त	{ १७० २१६	१२२ ४२	वृष्टि	३२७	७६	वैजयन्त	१९	४६
वीरतरु	१४४	४५	वृद्ध	{ ३८९ ४१४	९ १००	वृष्टि	३२७	७६	वैजयन्तिक	२८८	७१
वीरपत्नी	२०८	१६	वृद्धत्व	२१५	४०	वृष्टि	३२७	७६	वैजयन्तिका	१५०	६५
वीरपान	२९८	१०३	वृद्धदारक	१७४	१३७	वृष्टि	३२७	७६	वैजयन्ती	२९७	९९
वीरभार्या	२०८	१६	वृद्धनाभि	२२२	६१	वृष्टि	३२७	७६	वैज्ञानिक	३५३	४
वीरमातृ	२०८	१६	वृद्धश्रवस्	१७	४१	वृष्टि	३२७	७६	वैणव	{ १३४ २६४	१८ ४५
वीरवृक्ष	१४३	४२	वृद्धसंघ	२१५	४०	वृष्टि	३२७	७६	वैणविक	३४२	१३
वीराशंसन	२९७	१००	वृद्धा	२०४	१२	वृष्टि	३२७	७६	वैणिक	३४२	१३
वीरसू	२०८	१६	वृद्धि	३८९	९	वृष्टि	३२७	७६	वैणुक	२७८	४१
वीरहन्	२६६	५२	वृद्धि	३८९	९	वृष्टि	३२७	७६	वैतंसिक	३४३	१४
						वेद	६४	३	वैतनिक	३४३	१५
						वेदना	३८८	६	वैतरणी	९१	२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	२९६	९७	व्यवाय	२६६	५७	व्योमयान	२०	४८	शक्रपुष्पी	१७४	१३६
वैदेहक	{ ३४० ३२८	३ ७८	व्यसन	४१७	१२०	व्योष	३३९	१११	शक्ल	३६२	३६
वैदेही	१६१	९६	व्यसनार्त	३६४	४३	व्रज	{ २०१ ४०२	३९ ३०	शङ्कर	१३	३०
वैद्य	२२१	५७	व्यस्त	३७३	७२	व्रज्या	{ २६० २९६	३६ ९५	शङ्कु	{ १०० १२९ २९५	२० ८ ९३
वैद्यमातृ	१६३	१०३	व्याकुल	३६४	४३	व्रग	२२०	५४	शङ्ख	{ २९ १०१ १७२ ४००	७१ २३ १३० १८
वैधात्र	२१	५१	व्याघ्र	{ १८६ ३६९	१ ५९	व्रत	२६१	३८	शङ्खनक	१०१	२३
वैधेय	३६५	४८	व्याघ्रनख	१७२	१२९	व्रतति	{ १३० ४०८	९ ६७	शङ्खिनी	१७१	१२६
वैनतेय	१३	२९	व्याघ्रपादू	१४१	३७	व्रतिन्	२५३	७	शची	१९	४५
वैनीतक	२८५	५८	व्याघ्रपुच्छ	१४५	५०	व्रात	२०१	३९	शचीपति	१७	४३
वैमात्रेय	२११	२५	व्याघ्राट	१९२	१५	व्रात्य	२६६	५३	शटी	१८०	१५४
वैयाघ्र	२८३	५३	व्याघ्री	१६०	९३	व्रीडा	७९	२३	शठ	३६५	४६
वैर	८०	२५	व्याज	{ ८२ ८४	३० ३३	व्रीहि	{ ३०६ ३०८	१५ २१	शणपर्णा	१७८	१४९
वैरनिर्यातन	३००	११०	व्याड	४०४	४२	व्रीहिभेद	३०८	२०	शणपुष्पिका	१६४	१०७
वैरशुद्धि	३००	११०	व्याडायुध	१७२	१२९	व्रीहेय	३०३	६	शणसूत्र	९८	१३
वैरिन्	२६९	१०	व्याध	३४५	१२	श.			शण्ड	२६९	९
वैवधिक	३४३	१५	व्याधि	{ १७१ २१८	१२६ ५१	शकट	२८३	५२	शतकोटि	२०	४७
वैवस्वत	२४	५९	व्याधिघात	१३६	२४	शकल	३५	१६	शतद्व	१०५	३३
वैशाख	{ ४८ ३२६	१६ ७४	व्याधित	२२१	५८	शकलिन्	९९	१७	शतपत्र	१०७	४०
वैश्य	३०२	१	व्यान	२६	६३	शकुन	१९८	३२	शतपत्रक	१९३	१६
वैश्रवण	२८	६९	व्यापाद	५६	४	शकुनि	१९८	३२	शतपदी	१९१	१३
वैश्वानर	२२	५३	व्याप्य	१७१	१२६	शकुन्त	{ १९८ ४०७	३२ ५८	शतपर्वन्	१८२	१६१
वैसारिण	९९	१७	व्याम	२३२	८७	शकुन्ति	१९८	३२	शतपर्विका	{ १६२ १८२	१०२ १५८
वौषट्	४४५	८	व्याल	{ ८९ ४३१	७ १९६	शकुल	१००	१९	शतपुष्पा	१७९	१५२
व्यक्त	४०७	६२	व्यालग्राहिन्	९०	११	शकुलाक्षक	१८२	१५९	शतप्रास	१५४	७६
व्यक्ति	५५	३१	व्यास	३९२	२२	शकुलादनी	{ १५७ १६५	८६ १११	शतमन्यु	१७	४२
व्यग्र	४३०	१९०	व्याहार	६३	१	शकुलार्भक	९९	१७	शतमान	४६०	३४
व्यजन	२५०	१४०	व्युत्थान	४१७	११८	शकुल	२२५	६७	शतमूली	१६२	१००
व्यञ्जक	७७	१६	व्युष्टि	४०३	३८	शकुत्	३२३	६२	शतवीर्या	१८२	१५९
व्यञ्जन	{ ४१७ ४५७	११६ २३	व्यूढ	४०४	४५	शकुत्करि	{ २७२ २९७ ४०८	१९ १०२ ६६	शतवेधिन	१७६	१४१
व्यडम्बक	१४५	५१	व्यूढकङ्कट	२८६	६५	शक्ति	{ २७२ २९७ ४०८	१९ १०२ ६६	शतहृदा	२५	९
व्यत्यय	३९५	३३	व्यूति	३४७	२८	शक्तिधर	१७	४०	शताङ्ग	२८२	५१
व्यत्यास	३९५	३३	व्यूह	{ २०१ २९० ४४०	३९ ७९ २३८	शक्तिहेतिक	२८७	६९	शतावरी	१६२	१०१
व्यथा	९२	३	व्यूहपाणि	२९०	७९	शक्र	{ १७ १५०	४२ ६६	शत्रु	{ २६९ २६९	९ ११
व्यध	३८८	८	व्योकार	३४१	७	शक्रधनुस्	३३	१०	शनैश्चर	४०	२६
व्यध्व	११५	१६	व्योमकेश	१३	३४	शक्रपादप	१४६	५३	शनैस्	४४८	१७
व्यय	३९२	१७	व्योमन्	२९	१				शपथ	६६	९
व्यलीक	३९९	१२									
व्यवधा	३४	१२									
व्यवहार	६६	९									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शपन	६६	९	शर	१८३	१६२	शश्वत्	४४१	२४३	शाम्बरी	३४२	११
शफ	२८२	४९	शरजन्मन्	१७	३९	शष्प	४४३	१	शार	४२६	१६६
शफरी	९९	१८	शरण	४०६	५३	शस्त	४४६	११	शारङ्ग	१९३	१६
शवर	३४४	२०	शरद्	५०	१९	शस्त्र	१८५	१६८	शारदा	१३६	२३
शवरालय	१२३	२०	शरद्	५०	२०	शस्त्रक	५२	२६	शारदी	४१३	९५
शवल	६२	१७	शरद्	४१३	९३	शस्त्रमार्ज	३८५	१०९	शारदी	१६५	१११
शवली	३२५	६७	शरभ	१९०	११	शस्त्राजीव	२९१	८२	शारिफल	३५२	४६
शब्द	५७	७	शरव्य	२९२	८६	शस्त्री	४२८	१७९	शारिवा	१६६	११२
शब्दग्रह	२३५	९४	शराभ्यास	२९२	८६	शस्यमजरी	३३४	९८	शार्कर	११३	११
शब्दन	३६२	३८	शरारि	२९२	८६	शस्यशुक	३४१	७	शार्ङ्गिन्	९	१९
शम	३८७	२	शराह	१९६	२५	शाक	२८७	६७	शार्ङ्गल	१८६	१
शमथ	३८७	३	शराव	३६०	२८	शाकट	२९५	९२	शार्ङ्गल	३६९	५९
शमन	२४	५८	शरावती	३१३	३२	शाकुनिक	३०८	२१	शार्ङ्गल	४२९	१८८
शमनस्वसु	१०५	३२	शरासन	१०५	३४	शाक्तीक	३०८	२१	शाल	१००	१९
शमल	२२५	६७	शरीर	२९१	८३	शाक्यमुनि	१७४	१३६	शाला	११८	६
शमित	३८१	९७	शरीरस्थि	२२६	७०	शाक्यसिंह	३१३	३४	शालावृक	१३१	११
शमी	१४६	५२	शरीरिन्	२२५	६९	शाखा	३३१	६४	शालावृक	३९९	१२
शमीधान्य	३०९	२३	शर्करा	५५	३०	शाखानगर	२४२	१४	शालि	३०९	२४
शमीर	१४६	५२	शर्करावत्	११३	११	शाखामृग	२८७	६९	शालीन	३५९	२६
शम्पा	३२	९	शर्करिल	११३	११	शाखिन्	९३१	११	शालक	१०७	३८
शम्ब	२०	४७	शर्मन्	५२	२५	शास्त्रिक	११६	२	शालूर	१०२	२४
शम्बर	९३	४	शर्व	१३	३०	शास्त्रमूल	१८७	३	शालेय	१६३	१०५
शम्बरी	१५८	८७	शर्वरा	१३	३०	शास्त्रिन्	१८७	५	शालेय	३०३	६
शम्बल	४६०	३४	शर्वरी	२९५	९३	शास्त्रिक	१८७	५	शाल्मलि	१४४	४६
शम्बाकृत	३०४	९	शर्वणी	४४	३	शास्त्रिक	१८७	५	शाल्मलीवेष्ट	१४४	४७
शम्बूक	१०२	२३	शाल	१६	३७	शास्त्रिक	१८७	५	शावक	२००	३८
शम्भली	२०९	१९	शालभ	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शावर	१३९	३३
शम्भु	१३	३०	शालल	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२
शम्या	३०६	१४	शालली	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२
शय	२३१	८१	शालाडु	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२
शयन	८५	३६	शालक	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२
शयनीय	२४९	१३८	शाल्म	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२
शयालु	३६१	३३	शाल्म	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२
शयित	३६१	३३	शाल्म	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२
शयु	८८	५	शाल्म	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२
शय्या	२४९	१३८	शाल्म	१८९	७	शास्त्रिक	१८७	५	शाश्वत	२७३	७२

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शिखा	{ २४ १९८ २३६ ४००	{ ५७ ३१ ९७ १९	शिल्पिशाला	११९	७	शुक	{ १७३ १९५	{ १३२ २१	शुष्मन्	२२	५४
शिखावत्	२२	५५	शिव	{ १३ ५२	{ ३० २५	शुकनास	१४७	५७	शुक	३०९	२३
शिखावल	१९८	३०	शिवक	३२६	७३	शुक्त	४११	८३	शुककीट	१९१	१४
शिखिग्रीव	३३५	१०१	शिवमल्ली	१५६	८१	शुक्ति	{ १०१ १७२	{ २३ १३०	शुकधान्य	३०९	२४
शिखिन्	{ १९८ ४१५	{ ३० १०६	शिवा	{ १६ १४६ १४८ १७१ १८८ ४३४	{ ३७ ५२ ५९ १२७ ५ २१२	शुक	{ २२ ३९ ४९ २२२	{ ५६ २५ १६ ६२	शुकविम्ब	१५८	८७
शिखिवाहन	१७	४०	शिशिर	{ ३६ ५०	{ १९ १८	शुकशिष्य	७	१२	शुद्र	३३९	१
शिशु	{ १३८ ३१३	{ ३१ ३४	शिशु	२००	३८	शुक्र	५९	१२	शुद्रा	२०८	१३
शिशुज	३३८	११०	शिशुक	९९	१८	शुक्ल	८०	२५	शुद्री	२०८	१३
शिष्टाण	३३४	९८	शिशुत्व	२१५	४०	शुचि	{ २२ ४९ ५९ ७७ ४०२	{ ५६ १६ १२ १७ २६	शुन्य	३६८	५६
शिञ्जित	७१	२४	शिशुमार	१००	२०	शुण्ठी	३१४	३८	शूर	२८९	७७
शिञ्जिनी	२९२	८५	शिश्र	२२८	७६	शुण्डा	३५१	४०	शूरण	१८१	१५७
शिति	४११	८३	शिष्टि	२७३	२६	शुतुद्रि	१०५	३३	शूर्प	३१०	२६
शितिकण्ठ	१३	३२	शिष्य	२५३	११	शुद्धान्त	{ १२० ४०८	{ १२ ६६	शूल	४३१	१९७
शितिसारक	१४१	३८	शीकर	३३	११	शुनक	३४५	२२	शूलाकृत	३१८	४५
शिपिविष्ट	४०२	३४	शीघ्र	२७	६४	शुनी	३४५	२२	शूलिन्	१३	३०
शिफा	१३१	११	शीत	{ ३६ १३८ १४० ४५७	{ १९ ३० ३४ २२	शुभ	{ ५२ ४५७	{ २५ २३	शूल्य	३१८	४५
शिफाकन्द	१०८	४३	शीतक	३४४	१८	शुभंयु	३६६	५०	शृङ्खल	२४०	१०९
शिबिका	२८३	५३	शीतभीरु	१५२	७०	शुभान्वित	३६६	५०	शृङ्खलक	३२७	७५
शिविर	२७६	३३	शीतल	{ ३६ १७८	{ १९ १४९	शुभ्र	{ ५९ ४३०	{ १२ १९२	शृङ्खला	२७८	४१
शिरस्	२३६	९५	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुभ्रदन्ती	३१	५	शृङ्ग	{ १२५ १७६ ४०१	{ ४ १४२ २६
शिरस्त्र	२८६	६४	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुभ्रान्शु	३४	१४	शृङ्गवेर	३१४	३७
शिरस्य	२३७	९८	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुल्क	२७४	२७	शृङ्गाटक	११५	१७
शिरा	२२४	६५	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुल्ब	{ ३३४ ३४६ ४५७	{ १७ २७ २३	शृङ्गार	७७	१७
शिरीष	१४९	६३	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुश्रूषा	२६०	३५	शृङ्गिणी	३२४	६६
शिरोम्र	१३१	१२	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुषि	८६	२	शृङ्गी	{ १०२ १६२ १६८	{ २५ १०० ११६
शिरोधि	२३३	८८	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुषिर	{ ७२ ८६ ८७	{ ४ १ २	शृङ्गीकनक	३३३	९६
शिरोरत्न	२३८	१०२	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुषिरा	१७२	१२९	शृत	३८१	९५
शिरोरुह	२२८	९५	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुष्कमांस	२२३	६३	शेखर	२४८	१३६
शिरोस्थि	२२६	६९	शीतल	{ १६३ १७० ३१६	{ १०५ १२२ ४२	शुष्म	२९७	१०२	शेफस्	२२८	७६
शिल	३०३	२	शीधु	{ ३५१ ४६०	{ ४१ ३४				शेफालिका	{ १५२ ४५१	{ ७० ७
शिला	{ १२१ १२४	{ १३ ४	शीर्ष	२३६	९५				शेमुषी	५५	१
शिलाजतु	३३६	१०४	शीर्षक	२८६	६३				शेख	१४०	३४
शिली	१०२	२४	शीर्षच्छेद्य	३६४	४५				शेवधि	२९	७१
शिलीमुख	४००	१८	शीर्षण्य	{ २३७ २८६	{ ९८ ६४				शेवाल	१०७	३८
शिलोच्चय	१२३	१	शील	{ ८० ४३२	{ २६ २०१				शेष	८८	४
शिल्प	३४९	३५							शैक्ष	२५३	११
शिल्पिन्	३४७	५							शैखरिक	१५८	८८
									शैल	१२३	१

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शैलालिन्	३४२	१२	श्यामा	१४७	५५	श्रुत	४१०	७७	श्राविध्	१८९	७
शैलप	{ १३९ ३४२	{ ३२ १२	श्यामा	{ १६५ १६६ ४२१	{ १०८ ११२ १४३	श्रुति	{ ६४ २३५ ४०९	{ ३ ९४ ७३	श्वित्र	२२०	५४
शैलेय	१७०	१२३	श्यामाक	१८४	१६५	श्रेणी	{ १२८ ३४०	{ ४ ५	श्वेत	{ ५९ ३३३ ४१०	{ १२ ९६ ७९
शैवल	१०७	३८	श्याल	२१२	३२	श्रेणी	{ ५२ ५७ ३६९	{ २४ ६ ५८	श्वेतगरुत्	१९६	२३
शैवलिनी	१०४	३०	श्याव	६१	१६	श्रेयस्	{ १४८ १५७ १६१	{ ५९ ८४ ९७	श्वेतमरिच	३३८	११०
शैशव	२१५	४०	श्येत	५९	१२	श्रेयसी	{ ३६९ ३६९ २१८	{ ५८ ५८ ४८	श्वेतरक्त	६१	१५
शोक	८०	२५	श्येन	१९२	१५	श्रेयसी	{ ३६९ ३६९ २१८	{ ५८ ५८ ४८	श्वेतसुरसा	१५२	७१
शोचिष्केश	२२	५४	श्येनपाता	४५१	६	श्रेयसी	{ १४८ १५७ १६१	{ ५९ ८४ ९७	प.		
शोचिस्	४३	३४	श्रद्धा	४१४	१०२	श्रेयसी	{ ३६९ ३६९ २१८	{ ५८ ५८ ४८	पट्कर्मन्	२५१	४
शोण	{ ६१ १०५	{ १५ ३४	श्रद्धालु	{ २१० ३६०	{ २१ २७	श्रेष्ठ	२१८	४८	पट्पद	१९८	२९
शोणक	१४७	५७	श्रयण	३९०	१२	श्रोण	२२७	७४	पडभिज्ञ	७	१४
शोणरत्न	३३२	९२	श्रवण	२३५	९४	श्रोणि	२२७	७४	पडानन	१७	३९
शोणित	२२३	६४	श्रवस्	२३५	९४	श्रोणिफलक	२२७	७४	पडग्रन्थ	१४५	४८
शोध	२१९	५२	श्रविष्ठा	३८	२२	श्रोत्र	२३५	९४	पडग्रन्था	१६२	१०२
शोधनी	१७८	१४९	श्राणा	३२०	५०	श्रोत्रिय	२५२	६	पडग्रन्थिका	१८०	१५४
शोधनी	१२३	१८	श्राद्ध	२५९	३१	श्रौपट्	४४५	८	पड्ज	७१	१
शोधित	{ ३१८ ३६८	{ ४६ ५६	श्राद्धदेव	२४	५९	श्लक्ष्ण	३६९	६१	पण्ड	{ १०८ ३३३	{ ४२ ६२
शोफ	२१९	५२	श्राय	३९०	१२	श्लेष	३९०	११	पष्टिक्य	३०४	७
शोभन	३६७	५२	श्रावण	४९	१६	श्लेषमण	२२२	६०	पाण्मातुर	१७	४०
शोभा	३५	१७	श्रावणिक	४९	१६	श्लेषमन्	२२३	६२	स.		
शोभाजन	१३८	३१	श्री	{ १२ २९१	{ २७ ८२	श्लेषमल	२२२	६०	संयत्	२९८	१०६
शोष	२१९	५१	श्रीकण्ठ	१३	३२	श्लेषमातक	१४०	३४	संयत्	३६३	४२
शौक	२०२	४३	श्रीघन	७	१४	श्लोक	३९७	२	संयम	३९२	१८
शौक्लिकेय	९०	१०	श्रीद	२८	६९	श्वःश्रेयस	५२	२५	संयाम	३९२	१८
शौण्ड	३५९	२३	श्रीपति	९	२१	श्वदंष्ट्रा	१६१	९८	संयुग	२९८	१०५
शौण्डिक	३४२	१०	श्रीपर्ण	{ १५० ४०६	{ ६६ ५३	श्वन्	३४५	२२	संयोजित	३८०	९२
शौण्डी	१६१	९७	श्रीपर्णिका	१४२	४०	श्वनिश	२६२	४०	संराव	७०	२३
शौद्धोदनि	८	१५	श्रीपर्णी	१४०	३६	श्वपच	३४४	२०	संलाप	६८	१६
शौरि	९	२१	श्रीफल	१३९	३२	श्वभ्र	{ ८६ ४५७	{ २ २२	संवत्सर	५०	२०
शौर्य	२९७	१०२	श्रीफली	१६०	९५	श्वयथु	२१९	५२	संवत्	४४७	१६
शौल्विक	३४१	८	श्रीमत्	{ १४२ ३५६	{ ४० १४	श्ववृत्ति	३०३	२	संवनन	३८७	४
शौष्कल	३५८	१९	श्रील	३५६	१४	श्वशुर	{ २१२ २१४	{ ३१ ३७	संवर्त	५१	२२
क्षयोत	३८९	१०	श्रीवत्सलाञ्छन	९	२२	श्वशूर्य	४२२	१४६	संवर्तिका	१०९	४३
श्मशान	३०१	११८	श्रीवास	२४६	१२९	श्वश्रू	२१२	३१	संवसथ	१२३	१९
श्मश्रु	२३७	९९	श्रीसंज्ञ	२४५	१२५	श्वश्रूश्चशुर	२१४	३७	संवहन	३९३	२२
श्याम	{ ६० ४२१	{ १४ १४३	श्रीहस्तिनी	१५२	६९	श्वस्	४४९	२२	संविद्	{ ५५ ५७ ४१३	{ १ ५ ९२
श्यामल	६०	१४				श्वसन	{ २५ १४६	{ ६१ ५२	संवीक्षण	३९५	३०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	३७९	९०	संगिध	३२१	५५	संजवन	११८	६	सनत्कुमार	२१	५१
संवेग	८४	३४	संकट	३७७	८५	संज्वर	२४	५७	सना	४४८	१७
संवेद	३८८	६	संकर	१२३	१८	संज्ञपन	३००	११३	सनातन	३७३	७२
संवेश	८५	३६	सैकर्षण	११	२४	संज्ञा	४०२	३३	सनाभि	२१३	३३
संव्यान	२४३	११८	संकलित	३८०	९३	संज्ञु	२१७	४७	सनि	२६०	३२
संशसक	२९६	९८	संकल्प	५६	२	सटा	२३७	९७	सनीड	३७१	६७
संशय	५६	३	संकसुक	३६४	४३	संडीन	२००	३७	संतत	२७	६५
संशयापन्नमानस	३५४	५	संकाशं	३५०	३७	सत्	{ २५१ ४११	५ ८३	संतति	२५०	१
संश्रव	५७	५	संकीर्ण	{ ३३९ ३७७ ४०६	१ ८५ ५७	सतत	२७	६५	संतप्त	३८३	१०२
संश्रुत	३८५	१०९	संकुल	{ ६९ ३७७	१९ ८५	सती	२०५	६	संतमस	८७	४
संश्लेष	३९५	३०	संकोच	२४५	१२४	सतीनक	३०६	१६	संतान	{ २१ २५०	५० १
संसक्त	३७२	६८	संक्रन्दन	१७	४४	सतीर्थ्य	२५४	१२	संताप	२४	५७
संसद्	२५५	१५	संक्रम	३९३	२५	सत्तम	३६९	५८	संतापित	३८३	१०२
संसरण	{ ११६ ४०६	१८ ५५	संक्षेपण	३९२	२१	सत्त्व	{ ५४ ४३४	२९ २१३	संदान	३२६	७३
संसिद्धि	८६	३७	संख्य	२९८	१०४	सत्पथ	११५	६६	संदानित	३८०	९५
संस्कारहीन	२६६	५३	संख्या	५६	२	सत्पथ	{ ७० ४२३	२२ १५४	संदाव	३००	१११
संस्कृत	४११	८१	संख्यात	३७१	६४	सत्य	{ ७० ४२३	२२ १५४	संदित	{ ३७७ ३८०	८६ ९५
संस्तर	४२५	१६१	संख्यावत्	२५१	५	सत्यकार	३२९	८२	संदेशवाच	६८	१७
संस्तव	३९३	२३	संख्यावत्	२५१	५	सत्यवचस्	२६३	४३	संदेशहर	२७१	१६
संस्ताव	३९५	३४	संख्येय	३२९	८३	सत्याकृति	३२९	८२	संदेह	५६	३
संस्त्याय	४२३	१५१	सङ्ग	३९४	२९	सत्यानृत	३०३	३	संदोह	२०१	३९
संस्था	२७४	२६	संगत	६९	१८	सत्यापन	३२९	८२	संद्राव	३००	१११
संस्थान	४१८	१२४	संगम	{ ३९४ ४६०	२९ ३४	सत्र	४२८	१८१	संधा	४१४	१०२
संस्थित	३०१	११७	संगर	४२६	१६६	सत्रा	४४४	४	संधान	३५१	४२
संस्पर्शा	१७९	१५४	संगीर्ण	३८५	१०९	सत्रिन्	२७०	१५	संधि	{ २७१ ३९०	१८ ११
संस्फोट	२९८	१०५	संगूढ	३८०	९३	सत्वर	२७	६५	संधिनी	३२५	६९
संहत	३७४	७५	संग्रह	६६	६	सदन	११७	५	संध्या	४४	३
संहतजानुक	२१७	४७	संग्राम	२९८	१०५	सदस्	२५५	१५	सन्नकट्ट	१४०	३५
संहति	२०१	४०	संग्रह	{ २९४ ३९१	९० १४	सदस्य	२५५	१६	संनद्ध	२८६	६५
संहनन	२२६	७०	संग्रह	२०२	४१	सदा	४४९	२२	संनय	४२३	१५१
संहार	९१	२	संघ	२०१	३९	सदागति	२५	६१	संनिकर्षण	३९३	२३
संहृति	६६	८	संघात	२०१	३९	सदातन	३७३	७२	संनिकृष्ट	३७१	६६
सकल	३७१	६५	सचिव	४३३	२०६	सदानीरा	१०५	३३	संनिधि	३९३	२३
सकृत्	४४०	२४२	सजम्बाल	११३	१०	सदक्ष	३४९	३६	संनिवेश	१२३	१९
सकृत्प्रज	१९४	२०	सज्ज	२८६	६५	सदृश	३४९	३६	सपल	२६९	१०
सकुफला	१४६	५२	सज्जन	{ २५१ २७६	३ ३३	सदृश	३४९	३६	सपदि	{ ४४३ ४४६	३ ९
सक्थि	२२७	७३	सज्जना	२७९	४२	सदेश	३७१	६७	सपर्या	{ २५४ २६०	१४ ३४
सखि	२७०	१२	संचय	२०१	३९	सद्यन्	११७	४	सपिण्ड	२१३	३३
सखी	२०७	१२	संचय	२०१	३९	सद्यस्	४४६	९			
सख्य	२७०	१२	संचारिका	२०९	१७	सद्यश्च	३६१	३४			
सगर्भ्य	२१३	३४									
सगोत्र	२१३	३४									

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सपीति	३२१	५५	समर्धक	३५४	७	समुदाय	{ २०१ ४०	१०६	सरधा	१९७	२६
सप्तकी	२४०	१०८	समर्याद	३७१	६७	समुद्र	४५४	१७	सरठ	१९१	१२
सप्ततन्तु	२५४	१३	समवर्तिन्	२४	५८	समुद्रक	२४९	१३९	सरणा	१७९	१५२
सप्तपर्ण	१३६	२३	समवाय	२०१	४०	समुद्रत	३५८	२३	सरणि	११४	१५
सप्तपि	४०	२७	समष्टिला	१८१	१५७	समुद्ररण	४०६	५५	सरमा	३४५	२२
सप्तला	{ १५३ ७२	१४३	समसन	३९२	२१	समुद्र	९२	१	सरल	{ १४८ ६०	८
सप्तार्चिस्	२२	५६	समस्त	३७१	६५	समुद्रान्त	{ १५९ ९२	११६	सरलद्रव	२४६	१२९
सप्ताश्व	४०	२९	समस्या	६६	७	समुद्रान्त	{ १६८ ११६	१३३	सरला	१६४	१०८
सप्ति	२८०	४४	समा	५०	२०	समुन्दन	३९४	२९	सरस्	१०३	२८
सप्तह्यचारिन्	२५४	११	समांसमीना	३२६	७२	समुन्	३८४	१०५	सरसी	१०३	२८
सभर्तृका	२०७	१२	समाकर्षिन्	५९	११	समुन्नद्ध	४१५	१०३	सरसीरुह	१०७	४०
सभा	{ ११८ ६	१५	समाघात	२९८	१०५	समुपजोषम्	४४६	१०	सरस्वत्	{ ९२ १	५७
सभाजन	३८८	७	समाज	२०५	४२	समूर्ह	१८९	९	सरस्वती	{ ६२ १	३४
सभासद्	२५५	१६	समाधि	{ ५७ ५	९८	समूह	२०१	३९	सरित्	१०४	२९
सभास्तार	२५५	१६	समान	{ ३४९ ३७	१२७	समूह्य	२५६	२०	सरित्पति	९२	१
सभिक	३५२	४४	समानोदर्य	२१३	३४	समृद्ध	३८९	११	सरीसृप	८९	७
सभ्य	{ २५१ ३	१६	समालम्भ	३९४	२७	समृष्टि	३१८	४६	सर्ग	४००	२२
सम	{ ३४९ ३६	६४	समावृत्त	२५३	१०	संपत्ति	२९१	८२	सर्ज	१४३	४४
समग्र	३७१	६५	समासाद्य	३८०	९२	संपद्	२९१	८१	सर्जक	१४३	४४
समज्ञा	{ १५९ ९०	१४१	समासार्था	६६	७	संपराय	४२१	१५०	सर्जरस	२४६	१२७
समज	२०२	४२	समाहार	३९१	१६	संपरायक	२९८	१०४	सर्प	८९	६
समज्ञा	६७	११	समाहित	३८५	१०९	संपाक	१३६	२३	सर्पराज	८८	४
समज्या	२५५	१५	समाहति	६६	६	संपुटक	२४९	१३९	सर्पिस्	३२०	५२
समज्ञस	२७३	२४	समाह्वय	३५२	४६	संप्रति	४४९	२३	सर्व	३७१	६४
समधिक	३७४	७५	समित्	२९८	१०६	संप्रदाय	३८८	७	सर्वसहा	११०	३
समंततस्	४४७	१३	समिध	२५५	१५	संप्रधारणा	२७३	२५	सर्वज्ञ	{ ७ १३	३३
समन्तदुग्धा	१६४	१०६	समीक	२९८	१०४	संप्रहार	२९८	१०५	सर्वतस्	४४७	१३
समन्तभद्र	७	१३	समीप	३७१	६६	संफुल्ल	१२९	७	सर्वतोभद्र	{ १२० १०	६२
समन्वितलय	७२	३	समीर	२५	६२	संवरारि	१२	२६	सर्वतोभद्रा	१४०	३५
समम्	४४४	४	समीरण	{ २५ ६२	७९	संवाध	३७७	८५	सर्वतोमुख	९३	४
समय	{ ४३ १	१४९	समीचय	३९१	१६	संभेद	१०६	३५	सर्वदा	४४९	२२
समया	{ ४४२ २५२	७	समुच्छ्रय	४२३	१५२	संभ्रम	{ ८४ ३४	२६	सर्वधुरावह	३२४	६६
समर	२९८	१०४	समुज्झित	३८४	१०७	संमार्जनी	१२३	१८	सर्वधुरीण	३२४	६६
समर्थ	४१२	८७	समुत्पिञ्ज	२९७	९९	संमूर्छन	३८८	६	सर्वमङ्गला	१६	३७
समर्थन	३७३	२५	समुदक्त	३७९	९०	सम्यक्	७०	२२	सर्वरस	२४६	१२७
			समुदय	३०१	४०	सम्राज्	२६७	३	सर्वलिङ्गिन्	२६३	४५
						सरक	३५१	४३	सर्ववेदस्	२५३	९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंनहन	२९५	९४	सहाय	२८८	७१	सामान्य	{ ५५ ३१	सिंही	{ १६३ १०३		
सर्वानुभूति	१६४	१०८	सहायता	३९६	४०		{ ३७६ ८२		{ १६७ ११४		
सर्वान्नभोजि	३५८	२२	सहिष्णु	३६१	३१	सामि	४४२	२४९	सिकता	४०९	७३
सर्वान्नीन	३५८	२२	सांयान्निक	९७	१२	सामिधेनी	२५६	२२	सिकतामय	९६	९
सर्वाभिसार	२९५	९४	सांयुगीन	२८९	७७	सामुद्र	३१७	४१	सिकतावत्	११४	११
सर्वार्थसिद्ध	८	१५	सांवत्सर	२७०	१४	सांप्रतम्	{ ४४६ ११		सिक्थक	३३८	१०७
सर्वौघ	२९५	९४	सांशयिक	३५४	५		{ ४४९ २३			{ ५९ १३	
सर्पप	३०७	१७	साकम्	४४४	४	साय	४४	३	सित	{ ३८० ९५	
सलिल	९३	३	साक्षात्	४४१	२४३	सायक	३९७	२		{ ३८२ ९८	
सल्लकी	१७०	१२४	सागर	९२	१	सायम्	४४८	१९		{ ४११ ८०	
सव	२५४	१३	साचि	४४५	६	सार	{ १३१ १२		सितच्छत्रा	१७९	१५२
सवन	२६४	४७	सातला	१७६	१४३		{ ४२६ १७१		सितशक	३०६	१५
सवयस्	२७०	१२	साति	{ ३९६ ३८		सारङ्ग	४०१	२३	सिता	{ १८२ १५८	
सवितृ	४०	३१		{ ४०८ ६७		सारथि	२८५	५९		{ ३१७ ४३	
सविध	३७१	६७	सातिसार	२२१	५९	सारमेय	३४५	२१	सिताभ्र	२४७	१३०
सवेश	३७१	६७	सात्त्विक	७७	१६	सारव	१०६	३६	सिताम्भोज	१०८	४१
सव्य	३७७	८४	सादिन्	{ २८५ ६०		सारस	{ १०७ ४०		सिद्ध	{ ६ ११	
सव्येष्टृ	२८५	६०		{ ४१५ १०७			{ १९५ २२		सिद्धान्त	५६	४
सस्य	१३३	१५	साधन	४१७	११९	सारसन	{ २४० १०९		सिद्धार्थ	३०७	१८
सस्यसंवर	१४३	४४	साधारण	{ ३४९ ३७			{ २८६ ६३		सिद्धि	१६६	११३
सह	४४४	४		{ ३७६ ८२		सारिका	४५१	८	सिध्म	२१९	५३
सहकार	१३९	३३	साधित	३६२	४०	सार्थ	२०२	४१	सिध्मल	२२२	६१
सहचरी	१५४	७५	साधिष्ठ	३८६	११२	सार्थवाह	३२८	७८	सिध्मला	४५२	१०
सहज	२१३	३४	साधीयस्	४३९	२३५	सार्धम्	४४४	४	सिध्य	३८	२२
सहधाणी	२०४	५		{ २५१ ३		सार्ध	३८४	१०५	सिध्नका	४५१	८
सहन	३६१	३१	साधु	{ ३६७ ५२		सार्धभौम	{ ३१ ४		सिनीवाली	४६	९
सहभोजन	३२१	५५		{ ४१४ १०१			{ २६७ २		सिन्दुक	१५१	६८
			साधुवाहिन्	२८०	४४	साल	{ १४३ ४४		सिन्दुवार	१५१	६८
सहस	{ ४८ १४		साध्य	६	१०		{ ११७ ३		सिन्दूर	{ ३३७ १०५	
	{ २९७ १०२		साध्वस	७९	२१		{ १२८ ५			{ ४५९ ३१	
	{ ४३८ २३२		साध्वी	२०५	६	सालपर्णी	१६७	११५	सिन्धु	{ ९१ २	
सहसा	४४५	७	सानु	१२५	५	साला	३२३	६३		{ ९२ १	
सहस्य	४८	१५	सांतपन	२६५	५२	साहस	२७२	२१	सिन्धुज	३१७	४२
सहस्रदंष्ट्र	९९	१८	सान्त्व	{ ६९ १८			{ २८६ ६२		सिम्बा	३०९	२३
सहस्रपत्र	१०७	४०		{ २७२ २१		साहस्र	{ ३९७ ४३		सिरा	२२४	६५
सहस्रवीर्या	१८२	१५८	सांष्टिक	२७५	२९	सिंह	{ १८६ १			{ २४६ १२८	
सहस्रवेधि	३१६	४०	सान्द्र	३७१	६६		{ ३६९ ५९		सिह	{ ३९८ ९	
सहस्रवेधिन्	१७६	१४१	सान्द्रलिग्ध	३६०	३०	सिंहतल	२३२	८५	सीता	३०६	१४
सहस्रांशु	४०	३१	सान्नाय्य	२५८	२७	सिंहनाद	२९९	१०७	सील्य	३०४	८
सहस्राक्ष	१७	४४	साप्तपदीन	२७०	१२	सिंहपुच्छी	१५३	९३	सीमन्	१२३	२०
सहसिन्	२८६	६२	सामन्	{ ६४ ३		सिंहसंहनन	३५६	१२	सीमन्त	४५५	१९
सहा	{ १५३ ७३			{ २७२ २१		सिंहासन	२७५	३१	सीमन्तिनी	२०३	२
	{ १६७ ११३		सामाजिक	२५५	१६	सिंहास्य	१६३	१०३	सीमा	१२३	२०
									सीर	३०५	१४

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीरपाणि	११	२४	सुपर्ण	१३	२९	सुवासिनी	२०६	९	सुग	२९४	९१
सीवन	३८७	५	सुपर्वन्	५	७	सुव्रता	३२६	७१	सुगाल	१८८	५
सीसक	४३७	१०५	सुपार्श्वक	१४३	४३	सुपम	३६७	५२	सुणि	२७९	४१
सीहुण्ड	१६४	१०५	सुप्रतीक	३१	४	सुपमा	३५	१७	सुणिका	२२५	६७
सु	{ ४४३	२	सुप्रयोगविशिख	२८७	६८	सुषवी	{ १८०	१५५	सुति	११४	१५
	{ ४४४	५	सुप्रलाप	६८	१७		{ ३१४	३७	सुपाटी	४६१	३८
सुकन्दक	१७८	१४७	सुभगासुत	२१४	२४	सुषीम	३६	१९	सुमर	१९०	११
सुकरा	३२५	७०	सुभिक्षा	१७०	१२४	सुषेण	१५१	६७	सुष्टि	४०३	३९
सुकल	३५५	८	सुम	१३४	१७	सुषेणिका	१६५	१०८	सेकपात्र	९८	१३
सुकुमार	३७५	७८	सुमन	३०७	१८	सुष्टु	{ ४४३	२	सेचन	९८	१३
सुकृत	५२	२४		५	७		{ ४४८	१९	सेतु	{ ११४	१४
सुकृतिन्	३५३	३	सुमनस्	{ १३४	१७	सुसंस्कृत	३१८	४५	सेना	{ १३६	२५
	{ ५२	२५		{ १५३	७२	सुहृद्	२७१	१७	सेना	२८९	७८
सुख	{ ४५७	२३	सुमनोरजस्	१३४	१७	सुहृदय	३५३	३	सेनाङ्ग	२७६	३३
सुखवर्चक	३३८	१०९	सुमेह	२१	४९	सूकर	१८७	२	सेनानी	{ १७	२९
सुखसंदोहा	३२६	७१	सुर	५	७				{ २८६	६२	
सुगत	७	१३	सुरङ्गा	४५१	८	सूक्ष्म	{ ३६९	६१	सेनामुख	२९०	८१
सुगन्धा	१६७	११४	सुरज्येष्ठ	८	१६		{ ४२१	१४४	सेनारक्ष	२८५	६१
सुगन्धि	{ ५९	११	सुरदीर्घिका	२१	४९	सूचक	३६५	४७	सेवक	२६९	९
	{ १६९	१२१	सुरद्विष्	७	१२	सूचि	४४१	८	सेवन	३८७	५
सुचारित्रा	२०५	६	सुरनिम्रगा	१०४	३१		{ २८५	५९	सेवा	३०३	२
सुचेलक	२४२	११६	सुरपति	१७	४३	सूत	{ ३३५	९९	सेव्य	१८४	१६४
सुत	{ २११	२७	सुरभि	{ ५०	१८		{ ३४०	३	सैहिकेय	४०	२६
	{ ४०७	६०		{ ५३	११		{ ४०७	६२	सैकत	९६	९
सुतश्रेणी	१५८	८८	सुरभी	१७०	१२३	सूतिकागृह	११९	८	सैतवाहिनी	१०५	३३
सुतात्मजा	२१२	२९	सुरर्षि	२०	४८	सूतिमास	२१४	३९	सैनिक	२८५	६१
सुत्रामन्	१७	४२	सुरलोक	४	६	सूथान	३४४	१९	सैन्धव	{ २८०	४४
सुखा	२६४	४७	सुरवर्त्मन्	२९	१	सूत्र	३४७	२८		{ ३१६	४२
सुत्वन्	२५३	१०	सुरसा	१६७	११४	सूत्रवेष्टन	३९३	२४	सैन्य	{ २८५	६१
सुदर्शन	१३	२८		{ ३५०	३९	सूद	{ ४१२	९१		{ २८९	७८
सुदाय	२७४	२८	सुरा	{ ४०६	५२	सूना	४१६	११३	सैरन्ध्री	२०९	१८
सुदूर	३७२	६९	सुराचार्य	३९	२४	सूनु	२११	२७	सैरिक	३२४	६४
सुधर्मन्	२१	४८	सुरामण्ड	३५१	४२	सूनुत	६९	१९	सैरिभ	१९०	४
सुधा	{ २१	४८	सुरालय	२१	४९	सूपकार	३११	२७	सैरीयक	१५४	७५
	{ ४१४	१०२	सुराष्ट्रज	१७२	१३१	सूर	४०	२८	सोढ	३८१	९७
सुधांशु	३४	१४	सुवचन	६८	१७	सूरतं	३५६	१५	सोत्प्राप्त	७०	२१
सुधी	२५१	५	सुवर्ण	{ ३३३	९४	सूर्यसुत	४२	३२	सोदर्थ	२१३	३४
सुनासीर	१७	४१		{ ३३०	८६	सूरि	२५१	६	सोपलव	४७	१०
सुनिषण्णक	१७८	१४९	सुवर्णक	१३६	२४	सूर्मी	३४९	३५	सोपान	१२२	१८
सुन्दर	३६७	५२	सुवह्नि	१६१	९५	सूर्य	४०	२८	सोम	३४	१४
सुन्दरी	२०४	४		{ १५२	७०	सूर्यतनया	१०५	३२	सोमप	२५३	९
सुपथिन्	११५	१६	सुवहा	{ १६७	११५	सूर्यन्दुसंगम	४६	८	सोमपीथिन्	२५३	९
				{ १६९	११९	सूकन्	२३४	९१	सोमराजी	१६१	९५
				{ १७०	१२३						
				{ १७५	१४०						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवल्क	{ १४५ ३९८	५० ९	साम्ब	{ १३० ३०८	९ २१	स्थायुक	२६८	७	स्पृका	१७३	१३३
सोमवल्ली	१७५	१३७	साम्बकरि	{ ३९५ ३०८	३६ २१	स्थाल	४५९	३२	स्पृशी	१६०	९३
सोमवल्लिका	१६१	९५	साम्बघन	३९५	३५	स्थाली	३१२	३१	स्पृष्टि	३८९	९
सोमवल्ली	१५६	८३	साम्बघ्न	३९५	३५	स्थावर	३७३	७३	स्पृहा	८१	२७
सोमोद्भवा	१०५	३२	साम्बेरम	२७६	३५	स्थाविर	२१५	४०	स्पृष्ट	३९१	१४
सोहण्टन	७०	२१	साम्भ	४२०	१३५	स्थासक	२४४	१२२	स्फटा	९०	९
सौगन्धिक	{ १०६ १८४ ३३६	३६ १६६ १०२	साम्भ	४२०	१३५	स्थानु	३७३	७३	स्फाति	३८९	९
सौचिक	३४०	६	साम्भ	४२०	१३५	स्थिति	{ २७४ ३९२	२६ २१	स्फिच्	२२८	७५
सौदामनी	३२	९	साम्भ	४२०	१३५	स्थिरतर	३७३	७३	स्फिर	३७०	६३
सौध	११९	१०	साम्भ	४२०	१३५	स्थिरा	{ ११० १६७	२ ११५	स्फुट	{ १२९ ३७६	७ ८१
सौभागिनेय	२११	२४	साम्भ	४२०	१३५	स्थिरायु	१४४	४६	स्फुटन	३८७	५
सौम्य	{ ४० ४२५	२६ १६१	साम्भ	४२०	१३५	स्थूणा	{ ३४९ ४०५	३५ ५१	स्फुरण	३८९	१०
सौमेयर	३२२	६०	साम्भ	४२०	१३५	स्थूल	{ ३६९ ४३३	६१ २०४	स्फुरणा	३८९	१०
सौमेयीर	३२४	६६	साम्भ	४२०	१३५	स्थूलक्षय	३५४	६	स्फूर्जक	१४१	३८
सौराष्ट्रिक	९०	१०	साम्भ	४२०	१३५	स्थूलशाटक	२४३	११६	स्फूर्जथु	३३	१०
सौरि	४०	२६	साम्भ	४२०	१३५	स्थूलोच्चय	४२२	१४८	स्फेष्ठ	३८६	११२
सौवर्चल	{ ३१७ ३३८	४३ १०९	साम्भ	४२०	१३५	स्थूयस्	३७३	७३	स्म	{ ४४४ ४४८	५ १७
सौविद	२६८	८	साम्भ	४२०	१३५	स्थौण्य	१७३	१३२	स्मर	१२	२५
सौविदल	२६८	८	साम्भ	४२०	१३५	स्थौरिन्	२८१	४६	स्मरहर	९३	३३
सौवीर	{ १४१ ३१५ ३३५	९३ ३७ १००	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रव	३८९	९	स्मित	८५	३४
सौहित्य	३२२	५६	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रातक	२६३	४३	स्मृति	{ ६५ ८१	६ २९
स्कन्द	१७	३९	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रान	२४४	१२२	स्यद	२६	६४
स्कन्ध	{ १३० १४१ २२९ ४१४	१० ३८ ७८ १०३	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रायु	२२४	६६	स्यन्दन	{ २८२ २८३	२६ ५१
स्कन्धशाखा	१३१	११	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रिगध	{ २७० ३१८ ३५६	१२ ४६ १४	स्यन्दनारोह	२८५	६०
स्कन्न	३८३	१०४	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रु	१२४	५	स्यन्दिनी	२२५	६७
स्खलन	८५	३६	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रुत	३८०	९२	स्यन्न	३८०	९२
स्खलित	२९९	१०८	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रुषा	२०६	९	स्यूत	{ ३१० ३८३	२६ १०१
स्तन	२२९	७७	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रुह	१६४	१०५	स्यूति	३८७	५
स्तनंधयी	२१५	४१	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रुही	१६४	१०५	स्योनाक	१४७	५७
स्तनपा	२१५	४१	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रेह	८०	२७	संसिन्	१३७	२८
स्तनयितु	३२	६	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रि	{ ५७ ३९१	७ १४	स्त्रज्	२४८	१३५
स्तनित	३२	८	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रि	{ २५ २५९	६१ २९	स्त्रव	३९०	९
स्तबक	१३३	१६	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रि	{ २७० ४३४	१३ २१४	स्त्रवर्भा	३२५	६९
स्तब्धरोमन्	१८७	२	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रि	{ ३७६ ३७६	८१ ८१	स्त्रवन्ती	१०४	३०
स्तभ	३२७	७६	साम्भ	४२०	१३५	स्त्रि	{ ३७६ ३७६	८१ ८१	स्त्रवा	{ १७६ १५७	१४२ ६३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सष्टृ	८	१७	स्ववैद्य	२१	५१	हन्त	४४१	२४४	हलिप्रिय	१४३	४२
सस्त	३८३	१०४	स्वसृ	२१२	२९	हन्न	३८१	९६	हलिप्रिया	३५०	३९
स्वाक्	४४३	२	स्वस्ति	४४०	२४१	हय	२८०	४४	हल्य	३०४	८
सुत	३८०	९२	स्वस्तिक	१२०	१०	हयपुच्छी	१७५	१३८	हल्या	३९६	४१
सुव	२५७	२५	स्वस्तीय	२१३	३२	हयमारक	१५४	७६	हल्लक	१०६	३६
सुवावृक्ष	१४१	३७	स्वाति	४६१	३८	हर	१३	३३	हव	३८९	८
स्रोतस्	{ ९७ ११	२३३	खादु	४१३	९४	हरण	२७४	२८	हव	{ ४३३ २०७	
स्रोतस्वती	१०४	३०	खादुकण्टक	{ १४१ १६१	{ ३७ ९८	हरि	{ १८६ ४२७	{ १ १७५	हविस्	{ २५८ ३२०	{ २७ ५२
स्रोतोञ्जन	३३५	१००	खादुरसा	१७६	१४४	हरिचन्दन	{ २१ २४७	{ ५० १३१	हव्य	२५७	२४
स्व	{ २१३ ४३४	{ ३४ २११	खाद्वी	१६४	१०७	हरिण	{ ६० १८९ ४०५	{ १३ ८ ५०	हव्यपाक	२५७	२२
स्वच्छन्द	{ ३५७ ३५७	{ १५ १६	खाध्याय	२६४	४७	हरिणी	४०५	५१	हव्यवाहन	२२	५५
स्वजन	२१३	३४	स्वान	७०	२३	हरित	{ ३० ६१ ४५५	{ १ १४ १९	हस	७८	१८
स्वतन्त्र	३५७	१५	स्वान्त	५५	३१	हरितक	६१	१४	हसनी	३११	३०
स्वधा	४४५	८	स्वाप	८५	३६	हरिताल	३१३	३४	हसन्ती	३११	२९
स्वधिति	२९४	९२	स्वापतेय	३३१	९०	हरितालक	४५९	३२	हस्त	{ २३२ २३७ ४०७	{ ८६ ९८ ५९
स्वन	७०	२२	स्वामिन्	{ २७१ ३५५	{ १७ १०	हरिद्रा	३१६	४१	हस्तवारण	३८७	५
स्वनित	३८०	९४	स्वामिन्	१७	४३	हरिद्राभ	६१	१४	हस्तिन्	२७६	३४
स्वप्न	८५	३६	स्वाराज्	१७	४३	हरिद्रु	१६२	१०१	हस्तिनख	१२२	१७
स्वप्नज्	३६१	३३	स्वाहा	{ २५६ ४४५	{ २१ ८	हरिन्मणि	३३२	९२	हस्तिपक	२४५	५९
स्वभाव	८६	३८	स्वित्	४४०	२४२	हरिप्रिया	११२	२७	हस्त्यारोह	१४५	५९
स्वभू	९	१८	स्वेद	८४	३३	हरिमन्थक	३०७	१८	हा	४४३	२५६
स्वयंवरा	२०५	७	स्वेदज	३६६	५१	हरिवालुक	१६९	१२१	हाटक	३३३	९४
स्वयम्	४४७	१६	स्वैर	४२८	१९२	हरिहय	१७	४३	हायन	{ ५० ४१५	{ २० १०८
स्वयम्भू	८	१६	स्वैरिणी	२०७	११	हरीतकी	१४८	५९	हार	२३९	१०५
स्वयम्भू	८	१६	स्वैरिता	३८६	२	हरेणु	{ १६९ ३०६	{ १२० १६	हारीत	१९९	३४
स्वयम्भू	{ ४४२ ४४२	{ २५४ २५४	स्वैरिन्	३५७	१५	हर्म्य	११९	९	हार्द	८०	२७
स्वर	{ ६५ ७१	{ ४ १	ह.	४४४	५	हर्यक्ष	१८६	१	हाला	३५०	३९
स्वर	{ २० ४२६	{ ४७ १६७	ह	{ ४० १९६ ४३७	{ ३१ २३ २२६	हर्ष	५२	२४	हालिक	३२४	६४
स्वरु	{ ८६ ४१९	{ ३८ १३१	हंस	२४१	११०	हर्षमाण	३५४	७	हाव	८२	३२
स्वरूप	{ ८६ ४१९	{ ३८ १३१	हंसक	२४१	११०	हल	३०५	१३	हास	७८	१९
स्वर्ग	४	६	हजिका	१५९	८९	हला	७७	१५	हास्तिक	२७७	३६
स्वर्जिकाक्षार	३३८	१०९	हज्जे	७७	१५	हलायुध	११	२३	हास्य	{ ७७ ७८	{ १७ १९
स्वर्ण	३३३	९४	हट्ट	४५४	१८	हलाहल	९०	१०	हाहा	२२	५२
स्वर्णकार	३४१	८	हट्टविलासिनी	१७२	१३०	हलिन्	११	२४	हि	{ ४४३ ४४४	{ २५७ ५
स्वर्णक्षीरी	१७५	१३८	हठ	२९९	१०८	हलिन्	११	२४	हिंसा	४३८	२२९
स्वर्णदी	२१	४९	हण्डे	७७	१५	हलिन्	११	२४	हिंसाकर्मन्	३९२	१९
स्वर्णानु	४०	२६	हत	३६३	४१	हलिन्	११	२४	हिंस	३६०	२८
स्वर्णेश्या	३२	५२	हनु	{ १७२ २३४	{ १३० ९०						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
हिक्का	४५१	८	हिरण्यरेतस्	२२	५५	हृष्ट	३८३	१०३	हैयङ्गवीन	३२१	५२
हिङ्गु	३१६	४०	हिरुक्	{ ४४४	३	हृष्टमानस	३५४	७	होतृ	२५५	१७
हिङ्गुनिर्यास	१४९	६२	{ ४४५	७	हे	४४५	७	होम	२५४	१४	
हिङ्गुल	४५५	२०	हिलमोचिका	१८१	१५७	हेति	{ २४	५७	होरा	४५२	१०
हिङ्गुली	१६७	११४	ही	४४५	९	{ ४०९	७१	ह्यस्	४४९	२२	
हिङ्गल	१४९	६१	हीन	{ ३८४	१०७	हेमकूट	१२४	३	हृद	१०३	२५
हिण्डीर	३३७	१०५	{ ४१८	१२८	हेतु	५४	२८	हृदिनी	१०४	३०	
हिन्ताल	१८६	१६९	हुतमुक्प्रिया	२५६	२१	हेमदुग्धक	१३५	२२	हृदिष्ठ	३८६	११२
			हुतमुज्	२२	५५	हेमन्	{ ३३३	९४	हृस्	{ २१७	४६
हिम	{ ३६	१८	हुम्	{ ४४२	२५२	{ ४५७	२३	हृस्	{ ३७२	७०	
	{ ३६	१९	{ ४४८	१८	हेमन्त	४९	१८	हृस्गवेधुक	१६८	११७	
हिमवत्	१२४	३	हृति	{ ६६	८	हेमपुष्पक	१४९	६३	हृस्वाङ्ग	१७६	१४२
हिमवालुका	२४७	१३०	{ ३८८	८	हेमपुष्पिका	१५२	७१	हादिनी	{ २०	४७	
हिमसंहति	३६	१८	हृह	२२	५२	हेमाद्रि	२१	४९	{ ३२	९	
हिमांशु	३४	१३	हृणीया	३९५	३२	हेरम्ब	१६	३८	{ ४१६	११२	
हिमानी	३६	१८	हृद्	{ ५५	३१	हेला	८२	३२	ही	७९	२३
हिमावती	१७५	१३८	{ २२३	६४	हेषा	२८१	४७	हीण	३७९	९१	
			हृदय	२२३	६४	है	४४५	७	हीत	३७९	९१
हिरण्य	{ ३३२	९१	हृदयंगम	६९	१८				हीवेर	१७०	१२२
	{ ३३३	९४	हृदयालु	३५३	३	हैमवती	{ १४८	५९	हेषा	२८१	४७
	{ ३३१	९०	हृय	३६७	५३	{ १६३	१०३	हृषादिनी	१७०	१२४	
हिरण्यगर्भ	८	१६	हृषीक	५८	८	{ १७५	१३८				
हिरण्यवाहु	१०५	३४	हृषीकेश	९	१८						

इति मूलशब्दानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका ।

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
अक्षीव	१३८	३१	अतिरस	१८४	१६३	अपर	२७८	४०	अचिं	२३	५७
अगर	२४६	१२६	अतिरुज	१८८	५	अपरेद्युस्	४४८	२०	अचित	३६३	९८
अगस्ति	३७	२०	अधरात्	४४९	२३	अपांपति	२५	६१	अर्जुनी	१८५	१६८
अगुरुशिक्षा	१४९	६२	अधरेण	४४९	२३	अपांपित्त	२३	५६	अर्तन	७९	२१
अभिज्वाला	१६९	११८	अधरेद्युस्	४४८	२०	अपोगण्ड	२१७	४६	अर्थागम	२७४	२७
अग्रिम	२१६	४३	अधस्	८६	१	अपोदका	१८१	१५७	अर्दनि	४५५	१९
अग्रीय	२१६	४३	अधामार्गव	१५८	८८	अपोदिका	१८२	१५८	अर्धचोलक	२४४	११८
अग्नेदिधिषू	२१०	२३	अधिपाङ्ग	२८६	६३	अभितस्	४४७	१३	अर्बुद	४५७	२४
अग्न्य	२१६	४३	अधोलोक	८६	१	अभिपतित	३७१	६७	अल	३३६	१०३
अच्छ	१८७	४	अध्यण्डा	१५८	८६	अभियाति	२६९	११	अलगर्ध	८८	५
अच्छा	९८	१४	अन	४४६	११	अभिशस्ति	२६०	३२	अलवाल	१०४	२९
अजकव	१५	३५	अनघ	२	१	अभीक्ष्णम्	४४३	६६	अलाम्बु	१८१	१५६
अजकाव	१५	३५	अनध्यक्ष	३७५	७९	अभीषु	४३६	२१९	अलिन्	१९२	१४
अजननि	३९६	३९	अनम	२५१	४	अभ्यसूया	८०	२४	अलिप्रिया	१४६	५४
अजस्रम्	२७	६६	अनमितपच	३६६	४८	अभ्यास	३७१	६७	अलीक	२३४	९२
अजहा	१५८	८६	अनार्यज	२४६	१२६	अभ्युष	३१८	४७	अवग्राह	३६६	३९
अजिता	१७३	१३१	अनिमिष	३१२	३०	अभ्योष	३१८	४७	अवटि	८७	२
अजीजक	१५	३५	अनिरुद्धगृहिणी	१२	२७	अमण्ड	१४६	५१	अवदान	१८४	१६५
अकुर	१२८	४	अनुकर्षन्	२८४	५७	अमा			अवदाहेष्ट	१८४	१६५
अकूल	१३८	२९	अनुतर्ष	३५१	४३	अमामसी			अवरोह	१३१	११
अक्षण	१२०	१३	अनुत्तर	९७	११	अमामासी	४६	८	अववाद	६७	१४
अक्षदा	२३९	१०७	अनुदात्त	६५	४	अमावसी			अववाद	४१३	८९
अक्षरागक	२४८	१३३	अनुपम	३१८	४	अमावासी			अवलम्बन	३७६	८३
अक्षहारि	७७	१६	अनुबन्धी	४१४	९८	अमानस्य	९२	३	अवि	३७७	२०
अक्षारिका	३९	२५	अनुष्टुभ्	२५७	२२	अमृतासक्त	३३५	१०१	अविम	१५१	६७
अक्षिरस	३९	२४	अनेष्टमूक	३६२	३८	अमोघ	१६४	१०६	अव्यय	४	६
अक्षुरि	२३१	८२	अन्तरिक्ष	२९	१	अमोघा	१४६	५४	अशन	१४३	४४
अक्षुरीयक	२३९	१०७	अन्तिका	७६	१५	अम्बक	१५	३३	अशनपर्णा	१७८	१४९
अहल	२३१	८२	अन्ध	४१५	४	अम्बुनामन् (मूले)	१४५	१४५	अशोक	१५७	८५
अह्वस्	५२	२३	अन्यतरेद्युस्	४४८	२०	अम्ब्लका	१४३	४३	अश्र	२९५	९३
अह्विलिका	१६०	९२	अन्येद्युस्	४४८	२०	अयस्कार	३४१	७	अश्रप	२५	५९
अटरुषक	१६३	१०३	अन्वीक्षण	३९५	३०	अयस्कार	३४१	७	अश्रुप्रलय	७७	१६
अटा	२६०	३५	अन्वेषण	३९५	३०	अयुत	४५७	२४	अश्वत्थ	१३५	२१
अड्डु	१४८	६०	अपगा	१०४	३०	अंरघट	४५४	१८	अश्वत्था	१३५	२१
अणव्य	३०४	७	अपतिनी	२०७	११	अरम्	२७	६४	अश्वयुज्	४९	१७
अणी	२८४	५६	अपदान	३८७	३	अररि	१२२	१७	अषाढक	४९	१६
अतिजगती	२५७	२३	अपध्वस्त	३६३	९४	अरिष्टा	१५८	८५	अष्टवर्ग	२७२	१९
						अगर्वध	१३६	२३	अष्टापदी	३५२	४६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	२९०	७९	आय	२७४	२७	उट	११८	६	उष्णिह	२५७	२२
असिक्तिका	२०९	१८	आरभटी	४०९	७३	उत्तरातस्	४४९	२३	ऊर्ध्वकर्मन्	९	१८
असुक्षण	७९	२३	आरोह	{ २४२	११४	उत्तरात्	४४९	२३	ऊर्ध्वज्ञ	२१७	४७
असुरा	७	१२	{ ४४०	१०	उत्तरेण	४४९	२३	ऊर्ध्वलोक	५	६	
असूक्षण	७९	२३	आर्ति	४०८	६८	उत्तरेद्युस्	४४८	२०	ऊर्वरा	१११	४
असृग्वरा	२२३	६२	आर्द्रा	३८४	१०५	उत्तेजित	२८२	४८	ऊषणा	१६१	९७
अस्रकण्टक	२९२	८७	आलि	१९२	१४	उत्तेरित	२८२	४८	ऊषा	१२	२७
अस्र	{ २२३	९३	आलिन्द	१२०	१२	उत्रास	७९	२१	ऊषापति	१२	२७
	{ २३३	९३	आलु	३१२	३१	उत्पल	१०७	३९	ऊष्म	५०	१८
अस्रपा	२५	५९	आवर्तनी	३४८	३३	उत्पला	१७१	१२६	ऊष्मन्	५०	१८
अखन्त	३११	२९	आवा(वा)धा	९२	३	उत्पिञ्जल	२९७	९९	ऊष्मा	५०	१८
अहहा	४४३	२५७	आवेग	३९४	२६	उद	९३	४	कृचीप	३१२	३२
अहितुण्डिक	९०	११	आशयाश	२३	५४	उदमान	४५२	९	कृति	९१	२
अहो	४४५	९	आशङ्का	७९	२१	उदात्त	६५	४	कृतीया	७९	२१
आक्रोश	६८	१५	आशिर	२५	५९	उदरण	४०६	५५	कृभुक्ष	१९	४४
आक्षारण	६८	१५	आशिस्	८९	७	उद्वर्षण	८५	३५	कृश्य	१२	२७
आखुपर्णिका	१५८	८८	आशी	८९	७	उद्धान	३८१	९७	कृश्यकेतन	१२	२७
आगार	११८	५	आश्रय	३९०	११	उद्भ्रमा	३११	२९	कृष्यकेतु	१२	२७
आगुर्	५७	५	आसन	२७८	४४	उद्धान	३८१	९७	कृष्टि	२९३	८९
आभिमारुत	३७	२०	आसन्दिन्	१९१	१२	उन्दुरु	१९१	१२	कृष्य	१९०	१०
आग्रहायण	४८	१४	आसुर	७	१२	उन्मन्थ	३०१	११५	कृष्यगन्धा	१७५	१३७
आघाट	१२३	२०	आसेचनक	३६७	५३	उन्मादन	१२	२५	एकतर	३७६	८२
आजगव	१५	३५	आह	४४८	१८	उपकण्ठ	{ १२३	२०	एकपद	११५	१५
आजूर	९१	३	इक्षुरसोद	९३	२	{ २८२	४८	एकल	३७६	८२	
आणवीन	३०४	७	इज्जल	१४९	६१	उपकारी	१२०	१०	एडुक	११७	४
आणि	२८४	५६	इतरेद्युस्	४४८	२१	उपजोषम्	४४६	१०	एडोक	११७	४
आणी	२८४	५६	इत्तर	३२३	६२	उपयोषम्	४४६	१०	एधा	३८९	१०
आतङ्क	७९	२१	इन्दीवार	१०६	३७	उपासन	२६०	३५	एर्वाह	१८०	१५५
आतापिन्	१९४	२१	इन्द्रगुप्त	१८४	१६५	उपोषण	२६१	३८	एलवालुक	१६९	१२१
आतार	९७	११	इन्द्रसरिस	१५१	६८	उपोषित	२६१	३८	ऐकाग्र्य	३७५	८०
आत्तगन्ध	३६३	४०	इभाख्य	१५०	६५	उम्य	३०४	७	ऐन्द्री	१६	३५
आत्रेय	२१०	२०	इरिण	४०६	५७	उरणाक्ष	१७७	१४७	ऐलविल	२८	६९
आदण्ड	१४६	५१	इर्वाह	१८०	१५५	उररी	४४२	२५४	ओघ	२०१	३९
आनुपूर्व्य	२६१	३६	इला	३२४	६६	उरुवुक	१४५	५१	ओदनपाकी	१५४	७५
आपत्ति	२९१	८२	इलावृत	११२	६	उर्वाह	१८०	१५५	ओषधि	१२९	६
आपस्	९३	३	इली	२९४	९०	उल्लखल	१४०	३४	औदुबर	३३४	९७
आपीनस	२१९	५१	इल्वल	३९	२३	उल्लसन	८५	३५	औपवस्त्र	२६१	३८
आप्य	१७१	१२६	इल्वला	३९	२३	उषण	३१४	३६	औमीन	३०४	७
आधुतव्रतिन्	२६३	४३	ईशिता	१६	३६	उषती	६८	१८	और्वशेय	३७	२०
आमण्ड	१४६	५१	ईश्वरी	१६	३६				क	९३	४
आमन्त्रण	३८८	७	ईषिका	{ २७७	३८	उषा	{ १२	२७	ककुद्	४१३	९२
आमर्ष	८०	२६	उ	{ ३४८	३२		{ ३१२	३१	कङ्कट	२८६	६४
				३७	२१		४४४	६	कङ्कणी	२४१	११०

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
कङ्कत	२५०	१३९	करम्ब	३१९	४८	कामावशायित	१६	३६	कुचानन	२२९	७७
कङ्कती	२५०	१३९	करवालिका	२९४	९१	काम्पिष्ठ	१७७	१४६	कुजा	३९	२५
कङ्कुरु	१९५	२२	कराली	२३	५६	कायस्था	१४७	५८	कुञ्जरपिप्पली	१६१	९८
कच(ठ)	२५१	४	कर्कट	४०	२७	कार	२७४	२७	कुञ्जरा	२७६	३४
कच्छप	२९	७१	कर्कटि	१८०	१५५	कारोत्तम	३५१	४२	कुटप	३३१	८९
कच्छपी	४१९	२१	कर्कराटुक	१९४	१९	कार्पक	३०३	६	कुटर	३२६	७४
कच्छा	११३	१०	कर्काख्य	२८१	४५	कालकण्ठ	४०३	४०	कुटलेह	३०७	१७
कम्बलध्वज	२४९	१३८	कर्ण	९७	१२	कालकृत	४१	२९	कुटङ्गक	४५४	१७
कट(ण्ट)किनी	१६२	१०१	कर्णजलौकस्	१९१	१३	कालमेघी	१५९	९०	कुटाटङ्क	२९५	९२
कटप्र	१३३	१४	कर्मण्यभुज्	३५७	१९	कालंजर	१४	३०	कुटिला	१७३	१३३
कटभरा	१५७	८५	कर्वर	२५	६०	कालंजरी	१६	३६	कुटीर	२४४	१२०
कटि	२२८	७४	कर्वरी	३१६	४०	काला	१६	३६	कुटिमित	८३	३२
कटुलेह	३०७	१७	कर्चुर	१८०	१५४	काला	१४६	५४	कुडमल	१३३	१६
कटोलवीणा	३४८	३१	कर्चुरा	२५	६०	कालायनी	३०४	८	कुड्यमत्स्या	१९१	१२
कटिलक	१८०	१५४	कर्चूर	३३६	१०३	काली	१६	३६	कुणप	४५६	२०
कडंकर	३०९	२२	कल	३५	१५	कालीयक	१६२	१०१	कुणपी	२६०	३१
कणिका	३९९	१६	कलम्बी	१८२	१५८	कालेय	२२४	६६	कुण्डी	२१४	३६
कण्टक	४६०	३५	कलश	३१२	३१	कालेय	२४६	१२६	कुघ	११७	४
कण्टकिन्	१४५	४९	कलशीसुत	३७	२०	कालेयक	२४६	१२६	कुन्ती	२९५	९३
कण्डुरा	१५८	८६	कलहनाशन	१४५	४८	कालेयक	२९३	८९	कुन्द	२९	७१
कदल	१६६	११३	कलाकल	९३	३	काल्य	४४	२	कुन्दुरु	१९१	१२
कदला	१६६	११३	कलिकारक	१४५	४८	काल्यक	१७४	१३५	कुपथ	११५	१६
कदम्बक	१४३	४१	कल्प	६४	४	काव्या	३९	२५	कुमुद्	१०६	३७
कनीयस्	२१६	४३	कवाट	१२२	१७	काश	२१९	५२	कुमोदक	१३	२८
कन्दराल	१३८	२९	कवित्थ	१३५	१२	काशी	२१९	५२	कुम्भ	४०	२७
कन्दु	१९१	१२	कविय	४६१	३५	कश्मीर	२४५	१२४	कुम्भ	४२०	३४
कंधर	२३३	८८	कवी	४६१	३५	काश्यप	१११	२	कुम्भकारी	३३६	१०२
कन्यका	४०	२७	कश्मीरज	२४५	१२४	काष्ठ	४७	११	कुम्भयोनि	३७	२०
कपिप्रिया	१४३	४३	कषाय	१४४	४७	काष्ठकुट्ट	१९३	१७	कुम्भीरक	१०१	२१
कपिल	३४५	२२	काकलि	७२	२	कासू	४०८	६६	कुम्भोलु	१४०	३४
कपिला	१४९	६३	काकिनी	४५२	९	काहल	७३	४	कुम्भोल्लखल	१४०	३४
कपिलिका	३५६	१४	काक्ष	२३५	९४	किकि	१९३	१६	कुरंगम	१२	१०
कफणि	३३०	८०	काक्षीर	१३८	३१	किन्नर	७२	४	कुरु	११२	६
कपित्थ	१३५	२१	काञ्चिक	३१५	३९	किंपच	३६६	४८	कुरण्टक	१५४	७४
कम्	३९७	४	काण्ड	१९१	१२	किंपुरुष	११२	६	कुरण्टी	१५४	७४
कमन्ध	९३	४	काण्डस्पृष्ट	२८७	६७	किरात	३४४	२०	कुरुवक	१५४	७४
कमलिनी	१०७	३९	कात्यायन	२०९	३६	किरि	१८७	२	कुल	११८	५
कम्भारी	१४०	३५	कादम्बर	३५०	४०	किलकिञ्चित	८३	३२	कुलक	१४१	३९
करक	३९८	१२	कादम्बरी	६५	६	किलाटी	३१७	४४	कुलिक	२०	७
करट्ट	१९४	१९	कान्तिदायक	२४६	१२६	किलिकिञ्चित	८३	३२	कुलमाष	३०७	१८
करण्डा	२२४	६६	कापथ	१८४	१६५	कीला	२४	५७	कुलमाषाभिषुत	३१५	३९
करवाल	२९३	८९				कुकुटी	१९३	१७	कुलमास	४६६	२१
									कुल्या	२३३	८९
									कुव	१०६	३७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
कुवर	५८	९	{ २०० ३७ ३३२ ९१ ४३६ २२१	कोश		खनी	१२६	७	गीःपति	३९	२४	
कुवल	१०६	३७		कोशशायिका	२९५	९१	खरागरी	१५१	६९	गीःपति	३९	२४
कुवली	१४१	३६		कोशातक	३९८	८	खर्व	३७२	७१	गीथ	१३	२९
कुवेर	१७१	१२७	कोप	२४८	१३२	खर्वाखु	१९१	१२	गीर्वाण	६	९	
कुश	९४	५	कौञ्च	१७	४०	खल	३६५	१७	गुच्छ	{ १३४ १६ २३९ १०५		
कुशल	३५४	२६	कौञ्चदारण	१७	४०	खलक	१४०	३४	गुच्छार्ध	२३९	१०५	
कुष्ठनाशिनी	१६८	११६	कौटज	१५१	६६	खलीन	४६१	३५	गुड	१६४	१०५	
कुष्ठला	१६८	११६	कौडविक	३०४	१०	खानि	१२६	७	गुणिन्	२९१	८३	
कुहु	४६	९	कौमारी	१६	३५	खुरप्र	४५३	२०	गुणित	३७९	८९	
कूटक	३०५	१३	कौमुद	३५	१६	खुल्लक	३४३	१६	गुत्स	१३४	१६	
कृणि	२१७	४८	कौलत्थीन	३०४	८	खोर	२१८	४९	गुन्थित	३७७	८६	
कृपिका	९६	१०	कौवेर	१७१	१२६	गजभक्षा	१७०	१२३	गुप्ता	१५८	८६	
कूर्पास	२४३	११८	कौवेरी	१६	३५	गज	११९	८	गुम्फित	३७७	८६	
कूल्माष	३१५	३९	{ १०६ ३५ ३९८ १०	कौशिकी		गड	९९	१७	गुरु	४२५	२२	
कृतसापलका	२०५	७		क्रतु	४०	२७	गड	९९	१७	गुहारूप	१८८	५
कृतसापलिका	२०५	७		कम	१९१	१२	गडु	२१७	४८	गूरण	३९०	११
कृप	७८	१८				गण	४०४	१२८	गूवाक	१८६	१६९	
कृपी	७८	१८				गण्डकी	१०६	३५	गृहगोधा	१९१	१२	
कृपीट	२३	५३				गद	१३	२८	गृहगोलिका	१९१	१२	
कृमि	१९१	१३				गदा	१३	२८	गृहमणि	२४९	१३८	
कृषक	३०५	१३	क्रिमिजग्ध	२४६	१२६	गदाह्वय	१७१	१२६	गृहालिका	१९१	१२	
कृषिका	३०५	१३	कुच	१९५	२२	गदित	६२	१	गृह	२०३	४३	
कृष्णकर्मन्	३६४	४६	कुधा	८०	२६	गन्ध	३६३	४७	गो	४	६	
कृष्णभेदा	१५८	८६	कोधमूर्च्छित	१७२	१२८	गन्धकान्त	१०६	३७	गोकर्ण	८९	७	
कृष्णसार	१९०	१०	कोश	११६	१८	गन्धिक	३३६	१०२	गोकिल	३२२	५७	
केतु	४०	२६	कोञ्च	१७	४०	गरागरी	१५१	६९	गोदन्त	३३६	१०३	
केतुमाल	११२	६	काथ	१४४	४७	गरेणु	४०६	५२	गोदावरी	१०६	३५	
केली	८४	३२	क्षरण	६८	१५	गर्दभ	{ १०६ ३७ १४३ ४३		गोदुह	३२२	५७	
केशपर्णी	१५९	८९	क्षितिक्षम	१४५	४९	गर्व	७६	१५	गोधा	१०१	२२	
केशर	१०९	४३	क्षिपणु	२६	६३	गर्हा	७९	२१	गोनसिन्	८८	५	
केशरिन्	१८६	१	क्षीर	४२८	१२९	गवलध्वज	३३५	१००	गोनास	८८	४	
केशिन्	१७१	१२६	क्षीवन्	३५९	२३	गवाक्षी	११९	७०	गोप	३३७	१०४	
केसराम्ल	१५५	७८	क्षुताभिजनन	३०८	१९	गवे	३१०	२५	गोपघोण्टा	१४१	३७	
केसरिन्	१५५	७८	क्षेपण	९७	१३	गव्यूत	११६	१८	गोपरस	३३७	१०४	
कैशिकी	१४०	७३	क्षेपणि	९७	१३	गातु	२२	५२	गोपवल्ली	१६६	११२	
कोटि	४०३	२४	क्षेपणी	९७	१३	गान्धर्व	२२	५२	गोपा	१६६	११२	
कोटिन्	१५१	६६	क्षौम	१२०	१२	गायत्रिन्	१४५	४९	गोपालिका	१६६	११२	
कोटीर	२३७	९७	क्ष्माभुज्	२६७	१	गिरा	६२	१	गोमत	११६	१८	
कोटीवर्षा	१७३	१३३	ख	४	६	गिरिज	३३५	१००	गोमुख	७४	८	
कोट्ट	४५५	१८	खक्खट	३७४	७६	गिरिजाबीज	३३५	१००	गोरण	३९०	११	
कोट्टवी	२०९	१७	खज्जक	२१८	४९	गिरिजामल	३३५	१००	गोरुत	११६	१८	
कोरक	२४७	१२९	खन्नायुध	१३	२७							
कोला	१६१	९८	खण्डपशु	१४	३१							
कोलि	१४१	३६										

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
गोष्ठी	११४	१३	चमरी	२७५	३१	चिलीचिमि	९९	१८	जाति	४०८	१३२
गोस	३३७	१०४	चमस	{ २५७ ४५२	२४ १०	चिह्निका	१८२	१५८	जातुधान	२५	६०
गौधूमीन	३०४	८	चरण्ठी	२०६	९	चिवु	२३४	९०	जानपद	११३	८
गौरा	१६	३६	चरिण्ठी	२०६	९	चिहुर	२३६	९५	जारी	२१४	३५
ग्रथित	३७७	८६	चरित	८०	२६	चुस्त	४६०	३४	जिह्व	४२१	१४२
ग्रन्थित	३७७	८६	चरित्र	८०	२६	चूर्ण	४५२	९	जिह्वशल्य	१४५	४९
ग्रामिणी	४०६	४९	चर्चिका	{ १६ २४४	३५ १२२	चूपा	२७९	४२	जीवना	{ ९३ १७६	३ १४२
ग्रामीणा	४०५	४९	चर्चिका	{ १६ २४४	३५ १२२	चोच	२२३	६२	जीवनी	९३	३
ग्राह	१००	२०	चर्पट	२३२	८४	चोदनी	१५९	९२	जीवनीय	९४	५
ग्रैवेय	२३९	१०४	चर्मण्वती	१०६	३५	च्यवना	१६१	९८	जीविताहय	१७३	१३२
घटिक	२९६	९७	चविका	१६१	९८	छगला	१७४	१३७	जुगुप्सा	३९५	३२
घण्टा	{ ७३ १४२	४ ३९	चव्या	१६१	९८	छदन	३४	१३	जू	४५०	२
घर्षर	{ ७८ १९२	१९ १५	चाङ्ग	१७५	१४०	छेय	१९२	१४	जोषा	२०३	२
घुसृण	२४५	१२४	चाङ्गेरी	१८२	१५८	जगत्	२६	६२	ज्येष्ठ	४०४	१५
घृत	{ ९४ २४६	५ १२९	चाणकीन	३०४	८	जगती	४०९	२२	ज्येष्ठा	{ ४९ ४०४	१६ १२
घृताची	२२	५२	चान्द्रभागा	१०५	३४	जगल	३५१	४१	ज्योतिस्	६४	४
घृतोद	९३	२	चान्द्रायण	२६५	५२	जघन्य	३७६	१	ज्योत्स्ना	३९८	८
घृष्टि	१७९	१५१	चामरा	२७५	३१	जङ्गिल	२८८	७३	ज्योत्स्नावृक्ष	२४९	१३८
घोट	२८०	४३	चामुण्डा	१६	३५	जटा	१४	३३	ज्योत्स्नी	१६८	११८
चकलक	१४१	३९	चारित्र	८०	२६	जटि	१४	३३	ज्योत्स्नी	३९८	८
चक्र	९५	७	चारु	३६७	१२४	जटुल	२१८	४९	झरा	१२६	५
चक्रवाड	१२४	२	चारुधारा	१९	४५	जतुक	१९६	२६	झरि	१२६	५
चक्रिका	२९६	९७	चारुलोचन	१२	२७	जतुका	१७९	१५३	झरी	१२६	५
चञ्चू	२००	३६	चार्वी	{ ३५ १७९	१६ १५२	जतूका	१९६	२६	झर्झ(ल)री	७४	८
चण्डरुहा	१५८	८६	चाल	१२१	१४	जनित्री	२१२	२९	झलरी	७४	८
चण्डा	३६१	३२	चालन	३१०	२६	जपा	१५४	७६	झषा	९९	१७
चण्डांशु	४१	३१	चास	१९२	१६	जम्	२१४	३८	झिळरी	४५२	१०
चण्डी	३६१	३२	चित्रकूट	१२४	३	जम्बु	१३४	१९	झिळी	१९७	२८
चन्द	३४	१३	चित्रपुङ्ख	२९२	८७	जम्बूक	१८८	५	झीरुका	१९७	२८
चन्दनवीजिका	१६८	११६	चित्ररथ	२२	५२	जयन्ती	२०	४६	टङ्कपति	२६८	७
चन्द्रकान्त	१०६	३७	चिन्तिया	८१	२९	जयवादिनी	१९	४५	टेर	२१८	४९
चन्द्रमस	२४७	१३०	चिरजीवक	१७६	१४२	जर्तिल	३०७	१९	डिण्डीर	३३७	१०५
चन्द्रभागा	१०५	३४	चिरजीविन्	१२४	३	जलजन्तुका	१०१	२२	तककूर्चिका	३१७	४४
चन्द्रभागी	१०५	३४	चिरम्	४४३	१	जलद	३२	७	तकवासना	१४१	३८
चन्द्रविहंगम	१९६	२२	चिरात्	४४३	१	जलका	१०१	२२	तङ्क	४६०	३३
चन्द्रशाला	१२१	१५	चिरात्तित्त	१७६	१४३	जलोरगी	१०१	२२	तटाक	१०३	२८
चन्द्रिका	१०५	३४	चिरिण्ठी	२०६	९	जलौकस्	१०१	२२	तटाग	१०३	२८
चन्द्रिमन्	३५	१६	चिरिविल्व	१४४	४७	जल्पित	६२	१	तडाक	१०३	२८
चमर	२७५	३१	चिरे	४४३	१	जागति	३९२	१९	तडाक	१०३	२८
			चिरेण	४४३	१	जाग्रिया	३९२	१९	तनूनपाद्	२३	५३
						जाङ्गलिका	१५८	८६	तन्तुल	१६४	१०६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
तन्त्र	४१७	११८	तिलक	१४२	४०	त्रिणता	२९१	८३	दारुनिशा	१६८	१०१
तन्त्रवाप	३४०	६	तिलोत्तमा	२२	५२	त्रिपुटी	१६४	१०८	दारुबलिभुज्	१९५	२२
तन्त्रवाय	{ १९१ ३४०	१३ ६	तुका	३३८	१०९	त्रिफला	१६९	११९	दार्विका	१६९	११९
तन्द्रा	८५	३७	तुकाशुभा	३३८	१०९	त्रिष्टुभ्	२५७	२२	दार्वा	१६९	११९
तन्द्रि	८५	३७	तुकाक्षीरी	३३८	१०९	त्वक्पत्री	३१६	४०	दाश	३४३	१७
तन्द्री	४२७	१७६	तुङ्गी	४४	४	त्वक्पुष्प	२१९	५३	दाशपूर	१७३	१३२
तपती	१०५	३४	तुणि	१७२	१२८	त्वक्पुष्पी	२१९	५३	दास	९८	१५
तम	५४	२९	तुण्डकेरी	१७५	१३९	त्वच्	१७४	१३४	दिधिषु	२१०	२३
तमस	८७	३	तुत्थ	३३५	१०१	त्वच	{ १७४ २२३ ३१६	१३४ ६२ ४०	दिव	४	६
तमसा	८७	३	तुत्थरसाञ्जन	३३५	१०१	त्वच	{ १७४ २२३ ३१६	१३४ ६२ ४०	दिवान्ध	१९२	१५
तमा	४५	४	तुन्दिम	२१६	४४	त्वच	{ १७४ २२३ ३१६	१३४ ६२ ४०	दिवाभीत	१९२	१५
तमाल	२४५	१२३	तुन्दिल	२२२	६१	त्वच	{ १७४ २२३ ३१६	१३४ ६२ ४०	दिवि	१९२	१५
तमि	४४	४	तुन्न	३३५	१०१	दक	९४	५	दिवोकस्	{ ५ ४३७	७ २२६
तर	२३८	१०२	तुभ	३२७	७६	दक्षिणतस्	४४९	२३	दिव्यगायन	२२	५२
तरणी	९६	१०	तुम्बक	१८१	१५६	दक्षिणा	४४९	२३	दिशा	३०	१
तरवारी	२९३	८९	तुम्बा	१८१	१५६	दक्षिणात्	४४९	२३	दीपक	१६६	१११
तरी	९६	१०	तुम्बि	१८१	१५६	दक्षिणाहि	४४९	२३	दीपवृक्ष	२४९	१३८
तल	{ ४३२ २३२	१६८ ८४	तुम्बुरु	{ २१ २२	४८ ५२	दक्षिणेन	४४९	२३	दीर्घकोषिका	१०२	२५
तलमीन	९९	१८	तुरङ्गमुखभाण्ड	४६१	३५	दग्धकाक	४०४	२१	दीर्घजङ्घ	१९५	२२
तलित्	३३	९	तुला	४०	२७	दण्ड	२९०	७९	दुण्डुभ	८८	५
तलुन	२०६	८	तुवरी	१७३	१३१	दण्डक	४६०	३३	दुर्जय	२९०	७९
तलुनी	२०६	८	तुषोदक	३१६	३९	दण्डुभ	८८	५	दुष्कुलीना	१७२	१२८
तसर	३९३	२४	तूणा	२९३	८८	दधि	२४६	१२९	दुष्प्रधर्षिणी	१६७	११४
ताटङ्क	२३८	१०३	तूणी	{ १६० २९३	९५ ८८	दधिकूर्चिका	३१७	४४	दूरदर्शिन	२५२	६
तापन	{ ४१ ४१	२५ ३१	तूद	१४२	४१	दधिमण्डोद	९३	२	दूषी	२२५	६७
तापी	१०५	३४	तूपर	४२५	१६५	दन्तुर	४३३	२०५	दृष्टिकृत्	१७१	१२७
तामर	१०७	४०	तूवर	{ ५८ ४२५	९ १६५	दम्	२१४	३८	देवकी	१०	२१
तामस	४५	५	तूवरी	१७३	१३१	दमूनस्	२३	५६	देवखात	१२६	६
तार	३७	२१	तृणता	२९१	८३	दरा	{ १२६ ४२९	६ १८४	देवत्व	२६५	५२
तारक	३७	२१	तृणशूल्य	१५२	६९	दरोदर	४२६	१७१	देवन्	२१३	३२
तारव	१८८	५	तृतीयप्रकृति	२१५	३९	दर्दर	१०२	२४	देवभूय	२६५	५२
तालक	१७२	१३१	तृफला	३३९	१११	दर्दुर	१२४	३	देवल	२१	४८
तालवर्णक	३३६	१०३	तृषा	{ ८१ ३२१	२७ ५५	दर्दुर	१२४	३	देववधू	३०	१
तिक्तकरोहिण	१५७	८५	तृष्णक	३५८	२२	दर्वा	३१३	३४	देवाजीव	३४२	११
तित्तिर	१९९	३५	तृष्णा	३२१	५५	दर्शक	२६८	६	देवितृ	१५५	७७
तिन्तिडीका	१४३	४३	तेन	४४४	३	दशपुर	१७३	१३१	दैवकी	१०	२१
तिन्तिला	१४३	४३	तैलाभ्यक्ता	१९७	२६	दशपूर	१७३	१३१	दोषा	{ ४५ ४४५	६ २०
तिमिगिलगिल	१००	२०	तोयद	३२	७	दशेन्धन	२४९	१३८	दोषातिलक	२४९	१३८
तिरस्करणी	२२४	१४०	तोयधर	३२	७	दान्ती	३०	१	दौत्य	२७१	१६
			त्रप्स्य	३२०	५१	दायित	३६३	४०	द्युती	३६	१७
						दारा	२०४	६	द्युति	३६	१७

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
दुघण	८	१७	धूपक	२४६	१२७	निकषा	३४८	३२	पण्डा	{ ५५ १ २५२ ५	
दुघन	२९४	९१	धूसमहिषी	३६	१८	निकाय	११८	५	पताका	२९० ७९	
दुणि	९७	११	धूमिका	३६	१८	निग्राह	३९६	३९	पत्रवाह	२९२ ८७	
दुणी	९७	११	धूसरी	६०	१३	निचुल	२४३	११६	पत्रशवर	३४५ २०	
दुत	३८२	९	धूसुर	१५५	७७	नित्यम्	२७	६५	पथ	११५ १५	
दू	४५०	२	धृतराष्ट्र	१९६	२४	निमेष	४७	११	पद	४२ ३३	
द्रोण	१९२	१४	धृतराष्ट्री	१९६	२४	नियतन	३९४	२७	पद्मपाणि	४१ २९	
द्रोणि	९७	११	धृष्णु	३५९	२५	नियुत	४५७	२४	पद्मवर्ण	१७७ १४५	
द्राःस्थित	२६८	६	धोरण	२८२	४८	निरीप	३०५	१३	परमद	२४६ १२६	
द्राःस्थितदर्शिक	२६८	६	धोरित	२८२	४८	निरुक्त	६४	४	परस्वध	२९५ ९२	
द्राःस्थितादर्शिनू	२६८	६	धौरित	२८२	४८	निगन्धन	३०१	११३	पराक	२६५ ५२	
द्वारप	२६८	६	धौरितक	२८२	४८	निर्वाय	३५६	१३	पराजित	३४४ १८	
द्विज	४०२	४	धौर्य	२८२	४८	निर्यास	१४४	४७	पराभव	७९ २२	
द्वितीयाकृत	३०४	९	ध्वनित	३२	८	निर्यूप	१४४	४७	परायण	३८६ २	
द्विसम्वाकृत	३०४	९	न	२६	६३	निर्वहण	७७	१५	परिदेवना	६८ १६	
द्विसौल्य	३०४	९	नक्तचारिन्	१९२	१५	निवृत्त	२४२	११३	परिभाषा	६८ १४	
द्विहल्य	३०४	९	नखाशिन्	१९२	१५	निश	४४	४	परिवेश	४२ ३२	
द्वेष्ट्य	२६९	११	नगौका	१९९	३३	निशाव(च)मन्	८७	३	परिस्सन्द	२४९ १३७	
धटी	४५४	१७	नघट	२६	६३	निशैड(त)	१९५	२१	परु	१८३ १६२	
धनदावास	१७	४०	नटभूषण	३३६	१०३	निपद्वरी	९६	९	पर्वत	२१ ४८	
धनीयक	३१५	३८	नटसंज्ञक	३३६	१०३	निष्कुटी	१७१	१२५	पर्वन्	४५ ७	
धनु	{ १४० २९१	{ ३५ ८३	नत	२४६	१२६	निष्ठा	२०३	२६	पशु	{ २२६ ७० २९४ ९२	
धनुस्	{ ११६ १४०	{ १८ ३५	ननान्द	२१२	२९	नीचिकी	३२५	६७	पश्वध	२९४ ९२	
धनू	२९१	८३	नन्दक	२९३	८९	नील	२९	७१	पपेद्	२५५ १५	
धन्याक	३१५	३८	नन्दिनी	२१२	२९	नीलकण्ठ	४०३	२१	पल	४३२ ८९	
धन्विन्	४०	२७	नन्दीवर्त	१००	२०	नीलाङ्ग	१९१	१३	पलंकप	१६१ ९८	
धमन	१७२	१३०	नभस्	४	६	नृत्त	७५	१०	पलाशिन्	९ १८	
धरण	११०	२	नभस	१९९	३४	नेत्रमल	२२५	६७	पलिघ	४०१ २७	
धरा	११०	१	नरायण	९	१८	न्यूक्ल	४५४	१७	पल्लि	१२३ २०	
धर्षण	२०७	११	नर्तक	७४	८	पक्षती	४३	१	पवन	१३५ २०	
धर्षणी	२०७	११	नर्मद	१०५	३२	पक्षस्	२००	३६	पवि	३० १	
धर्षिणी	२०७	११	नल	१०७	३९	पक्षि	२५७	२२	पशु	१४ ३०	
धानाचूर्ण	३१९	४८	नवपत्रिका	१०९	४३	पट	१२१	१४	पशुहरीतकी	१३७ २७	
धाम्य	३१५	३८	नसा	२३३	८९	पटकुटी	२४४	१२०	पष्टवाह	३२४ ६३	
धान्यक	३१५	३८	नस्तोत	३२४	६३	पटचर	३४६	२५	पष्टौही	३२५ ७०	
धार्त	३५१	४३	नस्या	२३३	८९	पटवास	२४४	१२०	पस्त्य	११८ ५	
धिपाङ्ग	२८६	६३	नागमुगन्धा	१६७	११४	पटह	७२	४	पांसु	२९६ ९८	
धुवित्र	२५७	२३	नाभि	४२०	१२९	पटन	११६	१	पाखण्ड	२६३ ४५	
धुसुर	{ १५५ १८०	{ ७७ १५५	नाम	४४२	१३	पटिस	४५६	२१	पाञ्चालिका	३४७ २९	
			नार	९३	४	पणस	१४८	६१	पाटलि	१४२ ३९	
			नारङ्ग	१४१	३८	पण्ड	२५२	५			
			नारिकेल	१८५	१६८						
			नार्यङ्ग	१४१	३८						
			नाली	१०८	४२						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
पाणिमूल	२३१	८१	पुत्री	२११	२८	सा	२३७	९७	प्राचीनवर्हिस्	२३	५६
पादपा	१२८	५	पुनर्जन्मन्	२५१	४	प्रकुञ्चक	३३१	८९	प्राचीर	११७	३
पादात	२८७	६७	पुनर्नव	२३१	८३	प्रचारण	३८७	३	प्राजापत्य	२६५	५२
पादाविक	२८७	६७	पुनर्भू	२१०	२३	प्रचित	६५	४	प्राज्ञ	२५२	५
पारत	३३५	९९	पुनर्वसु	९	१८	प्रजाहित	३३२	२७	प्राण	२६	६२
पारापत	१९२	१४	पुर	४४१	५	प्रज्ञ	२१७	४७	प्राप्ति	१६	३६
पारापार	९२	१	पुरंध्रि	२०५	६	प्रणय	४२०	१३५	प्रावृषा	{ ५० १५८	{ १९ ८६
पारिषय	१५	३५	पुलक	८५	३५	प्रतति	१३०	९	प्रास्थिक	३०४	१०
पार्थ	१४४	४५	पुलस्त्य	४०	२७	प्रतिकर्मन्	२४४	१२१	प्रिया	३२४	६६
पार्पद	१५	३५	पुलह	४०	२७	प्रतिग्रह	२४९	१३९	प्रियाल	१४०	३५
पार्पय	१५	३५	पुष्कस	३४४	२०	प्रतिदान	३२८	८०	प्रेष	४३६	२१९
पार्णि	{ २६९ २९०	{ १० ७९	पुष्कसी	३४४	२०	प्रतिमा	३४९	२५	प्रेयङ्गवीण	३०४	८
पालङ्क्या	१८२	१५८	पुष्पदन्त	४७	१०	प्रतिमुख	७६	१५	प्रोत	२४२	११५
पिचिण्ड	४६६	७७	पुष्पधनुस्	१२	२६	प्रतिरया	२१९	५१	प्रोथ	२२८	७५
पिचु	१४२	४०	पुष्परथ	२८३	५१	प्रतिसर	२४०	१०८	प्रोप्त	३७८	८६
पिचुतूल	३३७	१०६	पुष्पवन्त	४७	१०	प्रत्यय	२७०	१३	लवंगम	१८७	३
पिचुमन्द	१४९	६२	पुस्त	४६०	३४	प्रथम	३७५	२२	लवन	१७३	१३१
पिचोण्डक	२२५	६७	पूतिक	१४५	४८	प्रदिश	३१	५	हीहा	२२४	६६
पिञ्जर	४५९	३१	पूतीकरज	१४५	४८	प्रदेशिनी	२३१	८१	फजिका	१५९	८९
पिट	४५५	१७	पूरुष	५४	२९	प्रभा	२९	७०	फटा	९०	९
पिटक	३१०	२६	पूर्व	३७१	६५	प्रमदावन	१२८	३	फणिभुवन	८६	१
पिण्ड	{ ३१० ३५८	{ २६ २६	पूलक	२२८	७५	प्रमातामह	२१३	३३	फल	२४८	१३२
पिण्डफला	१८१	१५६	पूष	१४२	४१	प्रमुख	३६८	२२	फलोदय	५	६
पिण्डीर	१५०	६४	पृक्का	१७३	१३३	प्रमृत	३०३	२	फल्गुन	४८	१५
पितृसधर्मन्	३५६	१३	पृथज्	४४४	३	प्रयुत	४५७	२४	फल्गुनी	४८	१५
पिप्पल	१६१	५	पृथवी	१११	३	प्रयुद्धार्थ	३९४	२६	फालवह	३०५	१४
पिप्पलिका	१९७	२६	पृथ्वि	१११	३	प्रवर	२४६	१२६	फाल्गुनी	४८	१५
पियालक	१४०	३५	पृथ्वि	{ ५ ४२	{ ६ ३३	प्रवर्त	३३१	८९	वडिश	९९	१६
पिशिता	२२३	६३	पृषत्	{ ९५ १९०	{ ६ १०	प्रवर्तण	३६९	५८	बन्ध	३९१	७
पिशुना	३६५	४०	पृषत	१९०	६	प्रवर्हण	६५	६	बन्धनी	३२६	७३
पिष्टप	{ ५ ११२	{ ६ ६	पृषन्ति	१९०	६	प्रवल्ही	६५	६	बन्धूर	३७२	६९
पीडा	३४७	२९	पृषन्ति	१९०	६	प्रश्रद्धती	६५	६	बर्ह	१७३	१३२
पीतचन्दन	१६२	१०१	पृषातक	२५७	२३	प्रसन्ना	३५०	१४	वर्हिरुक्ता	२३	५४
पीतदारु	१६२	१०२	पृष्ठवह	२८१	४६	प्रसर	३९३	२५	वर्हि	२३	५४
पीयु	१९२	१५	पेडा	३४७	२९	प्रसरक	१४०	३५	वर्हिःशुष्मन्	२३	५४
पुञ्ज	२०२	४१	पेयूष	{ २१ ३२१	{ ४८ ५४	प्रसरणी	२९६	९६	बलज	४०२	३१
पुटकिनी	१०७	३९	पेशीकोप(श)	२००	३७	प्रसार	३८९	९	बहुकरि	१२३	१८
पुण्डरीकक	१७१	१२७	पौण्ड्र	१८४	१६३	प्रसृत	३७८	८५	बाणपुत्री	१२	२७
पुण्डरीश	१५५	७७	पौण्ड्रक	१८४	१६३	प्रसृता	३७८	८५	बाणाख्य	१८३	१६२
पुण्ड्रक	१८४	१६३	पौर्णमास	४६	७	प्रसेव	७३	७	वादल	३४	१२
पुण्ड्रेष्ठ	१८४	१६३	पौलोमी	१९	४५	प्रस्ता	४२५	१६१	बालपत्र	१४५	४९
पुत्रश्रेणी	१५८	८८				प्राकाम्य	१६	३६	बाहुका	१६९	१२१
						प्राधुण	२६०	३४	बाली	२३६	९५
									बिल	१२६	६
									बालिहक	३१६	४०
									बुध	४१४	१३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वृहती	१८३	११७	मृत्वा	३४२	१७	ममेरी	७०	२३	मालय	२४७	१३१
वृहतांपति	३९	२४	भारि	७३	६	मर्था	२७४	२६	माला	१७३	१३३
वोधि	१३५	२०	भोग	२९०	७९	मलय	१२४	३	मालुधानी	८९	६
ब्रह्माणी	१६	३५	भ्रम	२६०	३५	मलयू	१४९	६१	माल्यवती	१७३	१३३
ब्राह्मणी	६२	१	भ्रातृ	२१३	३४	मलिनान्धु	४५३	१०	माप्य	३०४	७
ब्राह्मी	१७३	१३३	म	५३	२७	मवित	३७७	८६	मापीण	३०४	७
भगवत्	१६	३५	मकर	२९०	७९	मपी	४५३	१०	मास्	३४	१३
भङ्ग्य	३०४	७	मकुष्ठ	३०७	१७	मसि	४५३	१०	माहाराजिक	६	१०
भण्डर	१४९	६३	मङ्कुर	२५०	१४०	मसी	४५३	१०	माहेश्वरी	१६	३५
भद्र	१८२	१६०	मङ्गला	१६	३७	मसीजल	४५३	१०	मिशुन	४१७	२७
भद्रमल्लिका	२६६	५८	मञ्जा	१३१	१२	मसुर	३०७	१७	मिशि	१६३	१०५
भद्रमूषिक	१५९	१२	मणि	२३१	८१	मसुरा	३०७	१७	मिशी	१६३	१०५
भद्राश्व	११२	६	मणिवन्ध	२३१	८१	महती	४०९	१०८	मिहिका	३६	१८
भन्द	५३	२५	मण्डल	२९०	७९	महाकुल	२५१	३	मीन	४०	२७
भर	३३०	८७	मण्डल	२९२	८५	महाकुलक	१४१	३९	मुकुट	२३८	१०२
भरत	२१	४८	मण्डलाहित	१८८	५	महादान	३८७	३	मुकुन्द	२९	७१
भर्य	१५	३३	मण्डलिन्	८८	५	महापद्म	२९	७१	मुकुर	२५०	१४०
भङ्ग	१८७	४	मण्डूकपर्णी	१५९	१५८	महाबला	१७९	१५२	मुकुष्टक	३०७	५५
भङ्गुक	१८७	४	मत्तकासिनी	२०४	४	महारस	३१५	३९	मुकूलक	१७७	५५
भविका	३३१	८९	मद	३६८	१२९	महावीर्या	१६८	११६	मुक्त	४५९	१५
भाग	५३	२८	मदायन्ती	१५२	७०	महाशङ्ख	२३५	९२	मुक्तक	१४१	३९
भाङ्गीन	३०४	७	मद्र	७२	२	महाशङ्खा	२०८	१३	मुख	७६	१५
भाण्डीरी	१५९	९१	मधु	४१४	१६३	महास्त्रा	२०८	१३	मुञ्ज	१८३	१६२
भानुफला	१६७	११३	मधुक	२९६	९७	महास्त्रायु	२२५	६६	मुनि	४६१	१३३
भाम	८०	२६	मधुयष्टि	१६५	१०९	महिमन्	१६	३६	मुशली	१९१	१२
भारत	३४२	१२	मधुर	१७६	१४२	महिर	४१	२९	मुषलिन्	११	२४
भारती	४०९	७३	मधुखवा	१७६	१४२	महिला	१७३	१३३	मुषली	१९१	१२
भाल	२३५	९२	मध्य	७४	९	मही	४३८	६६	मुषा	३४८	३३
भालुक	१८७	३	मनोज	१२	२६	महेन्द्राणी	१९	४५	मुष्टि	२३२	८६
भालुक	१८७	३	मनोजवस्	३५६	१३	महेला	२०४	२	मुष्टि	३३१	८९
भाखर	१७१	१२६	मनोजवस्	३५६	१३	माणिवन्ध	३१६	४२	मूत्रपुट	२२७	७
भिदिर	२०	४७	मनोजवा	३५६	५६	मातृष्वसेय	२११	२५	मूत्राशय	२२७	७
भिया	७९	२१	मन्द	४०	२६	मातृष्वसीय	२११	२५	मूर्ण	३८१	९
भुजादय	२०	४७	मन्दर	४	६	मात्रा	३७०	५	मूर्त	३७४	८९
भूतनाशन	३०७	१८	मयष्ठक	३०७	१७	माध्वीक	३५१	४१	मूर्धज	२३६	९५
भृकुटि	८६	३७	मरिच	३१४	३५	मान	२०४	३	मूषक	१९१	१०
भृकुंस	७५	११	मरुत्	१७३	१३२	माय	३४२	११	मूषी	१९१	१०
भृङ्गरज	१७९	१५१	मरुत	२५	६२	मारिष	१७४	१३६	मृग	४८	१४
भृङ्गरजस्	१७९	१५१	मर्दित	३७७	८६	मारी	१२	२५	मृग	४००	१२९
						मार्तण्ड	४०	२९	मृगया	३९५	३०
						मार्ष	७६	१४	मृणाल	१८४	१६४
						मार्षक	७६	१४			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
मृणालिनी	१०७	३९	रत्नावतारिन्	३४२	१२	रौहिष्	१९०	१०	वज्रनिष्पेष	३३	१०
मृत्तालक	१७३	१३१	रघु	२७	६४	रौद्री	७८	२०	वज्रा	{ २० ४७	
मृद्	१७३	१३१	रज	४३८	२९	लक्तक	२४२	११५	{ १६४ १०५		
मेखलकन्यका	१०५	३२	रजताध्यक्ष	२६८	७	लक्ष	८४	३३	वज्राशनि	२०	४७
मेनका	२२	५२	रजनि	४५	४	लक्षण	१९६	२५	वज्री	{ २० ४७	
मेल	३९५	२९	रथ	१३	२९	लक्षणा	१९६	२५	{ १६४ १०५		
मेला	{ १६१ ४५३	९५ १०	रथिर	२८९	७६	लक्ष्मणा	३६६	१७	वटाकर	३४६	२७
मेषशावक	३४५	२३	रम्भा	२२	५२	लघिमन्	१६	३६	वणिज्या	३०२	२
मैत्र	२५२	४	रम्य	११२	६	लघु	{ १८४ ४०१	१६५ १२६	वनकर्पासिका	१६८	११६
मैत्रावरुण	३७	२०	रशना	२३४	९१	लच्छन	३५	१७	वनद्रुम	२४६	१२६
मैनाक	१२४	३	रसगन्ध	३३६	१०४	लय	१८४	१६५	वनमालिनी	११	२१
मोघा	{ १६४ ३७६	१०६ ५४	रसना	२४०	१०८	ललामन्	४२१	१४३	वनाश्रय	१९४	२१
मोघायित	८३	३२	रसेन्द्र	३३५	९९	लव	{ ३६३ ३७०	४० ६२	वनी	१२७	१
मोहना	१७३	१३३	राजन्	२८	६८	लवणोद	९३	२	वनीपक	३३६	४९
यमनिका	२४४	१२०	राजातन	१४०	३५	लावुका	१८१	१५६	वन्य	{ १२८ १७३	४ १३१
मल	२०१	३८	रामा	२०३	२	लासक	७४	८	वर	१३९	३४
मानिका	१७७	१४५	रात्री	४४	४	लास्फोटनी	३४८	३३	वरक	४६०	३३
ढी	१६५	१०९	राल	२४६	१२७	लिकोचक	१३८	२९	वरटी	१९७	२७
यादःपति	२५	६१	रावणहस्त	७२	४	लिबिकर	२७०	१५	वरण	२६	६१
यादव	३२२	५८	रास	३२	१८	लीढ	३८५	१११	वरासि	२४३	११६
याम	४२१	१४२	रिङ्गण	८५	३६	लुलाय	१८८	४	वर्णक	४६१	१२६
यामल	२०१	३८	रिद्ध	३०९	२३	लुतका	१९१	१३	वर्णज्येष्ठ	२५१	४
यामि	४२१	१४२	रिश्य	१२	२७	लोचक	२४९	१३८	वर्तिका	३९८	११
युक्त	३६९	५८	रिषि	२६३	४३	लोचमर्कट	१६६	१११	वर्तमनि	११५	१५
युग	१४१	३९	रिष्ट	१३९	३१	लोचमर्कट	१६६	१११	वर्धनी	१२३	१८
युत	२७३	२४	रिष्य	१९०	१०	लोत्र	३४६	२५	वर्धमान	१२०	११
युतक	२७५	२८	रुचक	१२०	११	लोहकार	३४१	७	वर्ध	३३७	१०५
युवती	२०६	८	रुषा	८०	२६	लोहामिसार	२९५	९४	वर्षण	३३	११
यूथ	२०२	४१	रूप्य	४२४	७	लोहित	२४५	१२४	वलभि	१२१	१५
यूप	४५९	१९	रेखा	१२८	४	लौह	३३४	९८	वल्लि	१३०	९
येन	४४४	३	रेचनी	{ १६४ १७७	१०८ १४६	वंशक्षीरी	३३८	१०९	वल्लरा	२२३	६४
योग	२८६	६४	रेफ	३६७	५४	वंशजा	३३८	१०९	वशिता	१६	३६
योषिता	२०३	२	रोध	९५	७	वशिक	२४६	१२६	वशिर	{ १६१ ३१६	९७ ४१
यौतुक	२७५	२८	रोध्र	१३९	३३	वक	१५६	८१	वष्कय	३२४	७१
रक्तमाल	१४४	४७	रोमगुच्छक	२७५	३१	वकोट	१९५	२२	वष्कयणी	३२४	७१
रक्तलोचन	१९२	१४	रोमविक्रया	८५	३५	वक्रज	२५१	४	वसिष्ठ	४०	२७
रक्तसार	१४५	४९	रोमहर्षण	८५	३५	वक्रनासिक	१९२	१५	वसु	४३७	४२
रक्ता	१५९	९०	रोमाद्य	८५	३५	वच	१६२	१०२	वस्तक	३१७	४२
रक्षा	२४५	१२५	रोमोद्गम	८५	३५	वचन	६२	१	वह	२६	६३
रक्षोघ्न	३०७	१८	रोहिताश्व	२३	५५	वज्र	१६४	१०५	वहिवल्लभ	२४६	१२७
	६८		रोहिणी	१५७	८५	वज्रदशन	१९१	१२	वहिशिख	२४५	१२४
						वज्रद्रुम	१६४	१०५	वांशी	३३८	१०९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
वाक्पनि	३९	२४	विकर्ष	२९२	८७	विश्वरूप	९	१८	वेर	१७०	१२२
वागुजी	१६१	६१	विकषा	१५९	९०	विश्वावसु	२२	५२	वेल्लि	१३०	९
वाचा	६२	१	विकाश	४३५	२१५	विपुण	४८	१४	वेश	{ २०९	१९
वाच्य	६४	२	विकास	३६०	३०	विष्कम्भ	३९४	२७	{ २३७	९९	
वाट	११५	१५	विख	२१७	४६	विष्टप	४	६	वेरय	२०९	१९
वाणि	६३	१	विखु	२१७	४६	विष्टर	२४९	१३८	वेष्टक	१४४	४७
वातकुम्भ	२७८	३९	विख्य	२१७	४६	विस्फोटा	२२०	५३	वेण्या	२०९	१९
वातल	४३१	१९६	विगन्धि	२४८	१३३	विस्त्राव	३२०	४९	वैकृत	७८	१९
वाति	२६	६३	विग्रह	३९०	१३	विहंगमा	३४७	३०	वैजयन्ती	१९	४६
वातिङ्गण	१६७	११४	विच्छर्दक	१२०	११	विहायस	१९८	३४	वैणवी	३३८	१०९
वातुल	४३१	१९६	विच्छित्ति	{ ८३	३२	विहार	११३	८	वैवर्ण्य	७७	१६
वानायु	१८९	८				वीजक	१५५	७८	वैशेषिक	१४१	३९
वापि	१०४	२८	विज्ञानिक	३५४	४	वीजपूरक	१५५	७८	वैष्णवी	१६	३५
वाप्य	१७१	१२६				वीज्या	३९६	३२	वोड	८८	४
वाम	१४	३२	विटिका	२२०	५३	वीति	२८०	४३	व्यडम्बन	१४६	५१
वायदण्ड	३४६	२८	विडोजस्	१८	४१	वीथि	१२८	४	व्याकरण	६४	४
वायुसखि	२३	५५	विदा	{ ५५	१	वीर	३१५	३९	व्याक्रोष	१२९	७
वारणवुषा	१६६	११३				वीर	७७	११	व्याग्रदल	१४५	५१
वारंवारम्	४४३	१	विन्ध्या	१२४	३	वृक	२२३	६४	व्याड	८९	७
वारंवारण	४४३	१	विनसिक	२१७	४६	वृकस	३४४	२०	व्यापृत	३५६	११
वाराही	१६	३५	विपाट्	२९२	८७	वृकसी	३४४	२०	व्यालग्राह	९०	११
वारि	२७९	४३	विपादिका	६५	६	वुष	३०९	२२	व्रतती	१३०	९
वारुणी	{ ३७	२०	विप्रतिसार	८०	२५	वृक	२४७	१२९	व्रीड	७९	२३
			विमर्श	७६	१५	वृका	२२३	६४	शकट	२९०	७९
वार्ता	१६७	११४	वियोग	३९४	२७	वृद्धकाक	१९४	२१	शक्रभवन	४	६
वार्ताक	१६७	११४	विरिञ्च	८	१७	वृन्तकोश	१५१	६९	शक्राख्य	१९२	१५
वार्ताकु	१६७	११४	विरोक	१७२	१२८	वृश्चिक	४०	२७	शङ्कु	२५	५९
वार्ताङ्ग	१६७	११४	विरोध	३९०	१३	वृष	५	६	शङ्खनक	१०१	२३
वार्दल	३४	१२	विलग्न	२३०	७९	वृषणश्च	२२	५२	शठ	१५५	७७
वार्धक्य	२१५	४०	विलेशय	१९१	१२	वृषदंशिका	३४९	३३	शण्ड	१०८	४२
वार्धुभिन्	३०३	५	विवस्वती	४०६	५७	वृषभी	१५८	८६	शण्ड	३२३	६२
वार्मण	३९६	४३	विश	२२५	६८	वृषभेरु	१८८	५	शत	४५७	२४
वालव्यजन	२७५	३१	विश	१०८	४२	वृष्णि	४२	३३	शतच्छद	१९३	१७
वाशिता	७१	२५	विशस्ता	२०७	११	वृसी	२६४	४६	शतभीरु	१५२	७०
वाष्पीका	३१६	४०	विशाख	२९२	८५	वेणुक	२७८	४१	शतावरी	१९	४५
वासित	७१	२५	विशालाग्रा	१४६	५४	वेत्रधारक	२६८	६	शनि	४०	२६
वासिता	{ ७१	२५	विश्रम्भ	{ २७३	२३	वेदना	९२	३	शम्	४४६	१०
						४२३	१५२	वेदाङ्ग	६५	४	शम
वासु	९	१८	विश्रवसेन	१०	१९	वेधक	२४७	१३०	शमिर	१५	३३
वास्तुक	१८१	१५८	विश्रवसेनात्म	१२	२७	वेधनी	३४९	३३	शंपाक	१३६	२३
वाह	२३०	८०	विश्रवस्	४४७	१३	वेधथु	७७	१६	शंवरारि	१२	२६
वाहिक	{ २४५	१२४	विश्रवसा	२३	५६				शम्बा	३२	५
			विश्रवच्च	३६१	३४				शक्राणी	१९	४९

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
शम्बु	१०२	२३	शिरा	२२४	६५	श्यामक	१८४	१६५	सधा	४४	३
शम्बुक	१०२	२३	शिजी	१२१	१३	श्यामा	४४	४	संधि	४५	७
शम्याक	१३६	२३	शिल्पिशाल	११९	७	श्योनाक	१४७	५७	संघि	२७१	१८
शरणि	११५	१५	शिवी	१६	३७	श्रद्धा	४१४	१	सप्तार्चि	२३	५६
शरदा	५०	१९	शीत	१३५	२०	श्राम	४२१	१४३	सभा	३५२	४४
शरारि	१९६	२५	शीतलवातक	१७८	१४९	श्रीखण्ड	२४७	१३१	समज्या	६७	११
शरालि	१९६	२५	शुकवर्ह	१७३	१३२	श्रीपिष्ट	२४६	१२९	समन्तात्	४४७	१३
शरावाप	२९१	८३	शुकवल्लभ	१५०	६४	श्रीवत्स	११	२३	समपद	२९२	८५
शल्लकी	१७०	१२४	शुक	३१६	३९	श्रील	३५६	१४	समाज्ञा	६७	११
शशिन्	३४	१३	शुकवायस	१९५	२२	श्वपाक	३४४	२०	समीरमृग	१८९	७
शश्वत्	२७	६६	शुण्डि	३१५	३८	श्वभीरु	१८८	५	समूहनी	१२३	१८
शस्य	१३३	१५	शुण्ड	३५१	४०	श्वान	३४५	२२	सम्ब	२०	४७
शाक्य	८	१५	शुण्डा	३४२	१०	श्वेतद्विप	३३	९	सम्बल	४६०	३४
शांकरि	१३९	३३	शुद्ध	३५३	१३	श्वेतसीय	५२	२५	संभली	२०९	१९
शाट	२४२	११५	शुन	३४५	२२	पटपदप्रिय	१५०	६५	संमोहन	१२	२५
शाणी	३४८	३२	शुनाशीर	१८	४१	षण्ड	२१५	३९	सर	१८३	१६५
शात	२१६	४४	शुनासीर	१८	४१	संसुर्क्षण	७९	२३	सर	२९२	८७
शातकौम्भ	३३३	९४	शुनि	३४५	२२	संस्थ	२७४	२६	सरणा	१३०	९
शारद	५०	२०	शुभ	३२७	७६	संस्क्रेट	२९८	१०५	सरणी	१७९	१५२
शारदा	१०५	३४	शुभदन्ती	३१	५	संहतल	२३२	८५	सरस्	९२	२
शारदी	१३६	२२	शुभा	३३८	१०९	संहार	७७	१५	सरसिरुह	१०८	४१
शारिका	४५१	८	शुभ्रा	३३८	१०९	सक्तु	३१९	४८	सरस्वती	१०५	३४
शाल	११७	३	शुम्भा	३६	१७	संकार	१२३	१८	सरा	१६४	१०८
शालपर्णी	१६७	११५	शुषिण	२६	६३	संकारी	१२३	१८	सराव	३१३	३२
शाश्वतिक	३७३	७२	शुष्कल	३५८	१९	संघात	९१	२	सरिल	३५५	३
शाष्कल	३५८	१९	शुष्कली	३५८	१९	सञ्जी	१९	४५	सरिषप	३०७	१७
शास्ति	२७४	२६	शुष्म	२३	५४	सञ्जुष	४४४	४	सर्पाख्य	१५०	६५
शिक्षा	६४	४	शुकशिम्व	१५८	८७	सञ्चार	३९३	२५	सर्व	१४	३०
शिखरिणी	३१७	४४	शूर	४०	२८	संज्ञ	२१७	४७	सर्वसह	१११	३
शिखाण्डक	२३६	९६	शूर्पा	३४९	३५	सततम्	२७	६६	सर्वतोभद्र	३६१	७९
शिखातरु	२४९	१३८	शुक्लि	३३३	९६	सत्यानृत	३०२	२	सर्वला	२९५	९३
शिखिन्	२३	५५	शुष्म	३३३	९६	सत्यापना	३२९	८२	सलिर	९३	३
शिञ्ज	८	१७	शुक्ल	१८८	५	सत्र	२७०	१५	संवदन	३८७	४
शिञ्जा	७१	२४	शुक्ली	२७९	४१	सदा	२७	६६	संवपन	३८७	४
शित	२१६	४४	शुष्म	२२८	७६	सदृश	४३५	२१५	संवर	९४	४
शितशुक	३०६	१५	शोफ	२२८	७६	सनत्	२१	५१	संवर्ति	१०९	४३
शिमि	३०९	२३	शोफाली	१५२	७०	सनातकुमार	२१	५१	संवेदन	५५	१
शिम्व	३०९	२३	शेवल	१०७	३८	सनिष्टीव	६९	२०	ससन	२५८	२६
शिम्वि	३०९	२३	शेष	८८	४	संघात	२८६	६४	सह	४८	१४
शिर	२३६	९५	शेषा	१४७	५७	संनाह	३९३	२३	सहचर	१५४	७५
	३३८	१११	शोषण	१२	२५	संनिध			सहस्र	४५७	२४
			शोभाजन	१३८	३१						

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः
सहा	{ २९७	१०१	सुदामन्	३३	९	सोमन्	३४	१४	स्वेद	७७	१६
	{ १६८	११६	सुधा	११९	१०	सोमपा	२५३	९	ह	१७	३८
सहाचर	१५४	७५	सुध्रुवर्णा	२३	५६	सौभाजन	१३८	३१	हस	२२	५२
सहृदय	३५३	३	सुनाल	१८४	१६५	सौम्या	४०	२६	हंसग	२१	५१
सहोदर	२१३	३४	सुपर्ण(क)	१३६	२४	सौर	४०	२६	हंसपद्मी	१६९	११९
सह्य	१०४	३	सुप्ति	८५	३६	सौरन्त्री	७२	४	हल्लिका	२१९	५२
साचि	४४५	६	सुम	१३४	१७	सौरि	११	२१	हल्ली	१५९	८९
साची	४४५	६	सुमनस्	१५३	७२	स्तम्भ	७७	१६	हनुष	२५	५९
सात	५२	२५	सुमना	१४५	४८	स्तम्भन	१२	२५	हयन	२८३	५२
सातीनक	३०६	१६	सुम्य	३४६	२७	स्तुत्या	१७३	१३१	हरिताल	३३६	१०३
सादन	११८	५	सुरस	२२३	६४	स्थलपद्म	१७१	१२७	हरिवर्ष	११२	६
साधुपुष्प	१७१	१२७	सुरोद	९३	२	स्थाल	३१२	३१	हरिनेत्र	१९२	१५
सांपरायिक	२९८	१०४	सुलोहिता	२३	५६	स्थाली	{ ३१२	३१	हल	४५७	२३
सार	१५०	६४	सुवास	१८४	१६५	स्थावर	{ १४६	५४	हसन्ती	३११	२९
सारङ्ग	४०१	१७	सुवीराम्ल	३१५	३९	स्थिर	२९१	८३	हस्तधारण	३८७	५
सारणी	१७९	१५२	सुशीम	३६	१९	स्थिर	९	१८	हवा	२२	५२
सारवाही	१६१	९५	सुषि	८७	२	स्थूलक्ष्वेड	२९२	८७	हार	२३९	१०६
सारिका	७३	६	सुषिर	७२	४	स्थूललक्ष	३५४	६	हारा	२३९	१०५
सारोष्ट्रिक	९०	१०	सूत्रकण्ठ	२५१	४	सुहा	१६४	१०५	हारि	१९९	३४
साल	१००	१९	सूत्रतन्तु	३४७	२८	सुहाश	२४९	१३८	हाल	३०५	१४
सालूर	१०२	२४	सूत्रामन्	१८	४२	सश	४३४	१४	हालहल	९०	१०
सावर	९०९	३३	सून्माद	३५८	२३	स्फरण	३८९	१०	हालाहल	९०	१०
सिंह	४०	२७	सूप	४१२	९१	स्फार	३७०	६३	हासिका	७८	१९
सिंहान	३३४	९८	सूरण	१८१	१५७	स्फुलिङ्गिनी	२४	५६	हाहस्	२२	५२
सिकता	४०९	११	सूरिन्	२५२	६	स्फोटनी	३४९	३३	हिङ्गुल	४५६	२०
सिकतिल	४०९	११	सूर्य	{ ३१०	२६	स्फय	२५७	२४	हिमक	१७६	१४३
सिचय	२४२	११५	सूर्य	{ ३३१	८९	स्मरण	८१	२९	हिमद्युति	३४	१३
सितशिव	३१६	४२	सृक्	२३४	९१	स्याल	२९३	३२	हिरण्य	११२	६
सिताभ	२४७	१३०	सृक्कणी	२३४	९१	स्यूति	३८३	१०१	हिरण्यवाह	१०५	३४
सिद्धार्थ	८	१५	सृक्कि	२३४	९१	स्योन	{ १४७	५७	हिलमोचा	१८२	१५८
सिध्मन्	२१९	५३	सृक्कन्	२३४	९१	स्योन	{ ३१०	२६	ही	४१३	२५७
सिध्मला	४५२	६१	सृणीका	२२५	६७	सुवा	१५७	८३	हीर	१५	३३
सिध्मली	२१९	५३	सृष्ट	४०३	३९	सु	४५०	२	हीरा	{ १५	३३
सिरा	२२४	६५	सेव	३८७	५	स्रोतस्विनी	१०४	३०	हुड	{ १९७	२६
सिहुण्ड	१६४	१०५	सेव्य	१८४	१६४	खध्र	८७	२	हुड	७४	८
सिह्मकी	१७०	१२४	सैकत	११४	११	खरभङ्ग	७७	१६	हुहु	२२	५२
सीकर	३३	११	सैल्या	१०५	३४	खरित	६५	४	हुणिया	३९५	३२
सीर	१८८	४	सैरिन्ध्री	{ ७२	४	खरुस्	२०	४७	हुणीया	३९५	३२
सुकुमारा	१६७	११३	सैरिभ	{ २०९	१८	खर्णाख्य	१५०	६५	हेठ	२९९	१०८
सुखा	५२	२५	सैरिभ	४	६	खवासिनी	२०६	९	हेमन्	४९	१८
सुगन्ध	३३६	१०२	सैरेय	१५४	७५	खादद	९३	२	हेमपुष्प	१५०	६३
सुगन्धक	३३६	१०२	सैरेयक	१५४	७५	खाद्वम्ल	१५०	६४	हेमपुष्पी	१५९	९१
सुजागर	१७९	१५१	सोदर	२१३	३४	खार	१९१	१४	हाद	३२	९
सुता	४०७	२८	सोन्माद	३५८	२३	खाशा	१६४	१०८	हादा	१७०	१२४
									हादिनी	१०४	३०

